

**M
NY**

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

CIII.

ÉVFOLYAM

2007.

1. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, HONTI LÁSZLÓ, KIEFER FERENC,
KISS JENŐ, NYOMÁRKAY ISTVÁN, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

Technikai szerkesztő:
FARKAS TAMÁS

TARTALOM

<i>Keszler Borbála</i> : Írásjeltan és interdiszciplinaritás	1
<i>Földes Csaba</i> : Interkulturális nyelvészet: problémavázlat	16
<i>Wacha Balázs</i> : Idő-keretmondatok	38
<i>Fóris Ágota</i> : A terminológia megújításának feladatai: a műszaki-tudományos terminusok rendszerezése	55
K i s e b b k ö z l e m é n y e k. <i>Juhász Dezső</i> : A normatörténet néhány kérdése a nyelvöldrajz szemszögéből. – <i>Honti László</i> : Hozzászólás a <i>-val/-vel</i> rag eredetéhez	67
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Mizser Lajos</i> : Asztély. – <i>Mokány Sándor</i> : Vigyázó szemetek keletre is vessétek	78
T u d o m á n y t ö r t é n e t. <i>Beke József</i> : Emlékeim Mészöly Gedeonról	84
S z e m l e. <i>A. Jászó Anna</i> : Benczik Vilmos, Jel, hang, írás. Adalékok a nyelv medialitásának kérdéséhez. – <i>Szabó József</i> : Sándor Anna, A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza. – <i>Juhász Dezső</i> : Két dél-dunántúli nyelvatlaszról. – <i>Zelliger Erzsébet</i> : Németh Miklós. Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán szten-derdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoi nyelvváltozatban. – <i>Kiss Jenő</i> : Kicsi Sándor András, Gombocz Zoltán 1877–1935. Életrajz és pályakép. – <i>Bencsics Miklós</i> : Rukopisne prodike iz Pannonhalme. Kéziratok prédikációk Pannonhalmáról	86
K ü l ö n f é l é k. <i>Kósa László</i> : Gombocz Zoltán szobrának avatására. – <i>Szabó József</i> : Beszámoló a Német Dialektológia Nemzetközi Társaságának második kongresszusáról. – <i>Kiss Lajos</i> : Helynévmagyarozatok	106
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Juhász Dezső</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság 102. közgyűlése. – <i>Klaudy Kinga</i> : A 80 éves Hegedüs József köszöntése. – <i>Kiss Jenő</i> : A 70 éves Király Lajos köszöntése	116
I. e v é l s z e k r é n y. <i>Büky László</i> írja	126

Írásjeltan és interdiszciplinaritás*

1. A magyar hagyományok szerint az írásjelhasználat problémái a helyesírásba tartoznak, s tulajdonképpen a helyesírásnak nem is a leglényegesebb fejezetét alkotják. Az írásjeltan helye és rangja Európában más. A németeknél, az angoloknál, a franciáknál és az oroszoknál a grammatikáknak van írásjeltan fejezetük, sőt ULRICH ENGEL a grammatikájában ki is mondja, hogy az írásjelek kérdése éppúgy a grammatikába tartozik, mint a szavaké és a mondatoké (ENGEL 1988: 819).

Nehéz a magyar hagyományokat megváltoztatni, s talán nem is szükséges, de fontos tudnunk, hogy az írásjelek és az írásjeltan nem csupán a helyesírással van szoros kapcsolatban, hanem egyéb nyelvészeti és más tudományágakkal is. A továbbiakban ezeket a kapcsolatokat fogom (a teljesség igénye nélkül) felvázolni, s néhány példával alátámasztani. A példáim nagy része azonban az írásjeltannak nem csupán egyetlen más tudományággal való összefonódását bizonyítja, hanem gyakran egyszerre több tudományterülettel való kapcsolatát is.

2. Az írásjeltannak a helyesíráson kívül a legszorosabb kapcsolata a grammatikával van, hiszen az írásjelek (mint közismert) jelölik a mondatfajtákat, a tagmondatok határát, szerepük van a halmozott mondatrészek elválasztásában, illetve összekapcsolásában, valamint az értelmezős szerkezetekben is. – Általában ennyi, amit az iskolában meg szoktak tanítani, pedig ennél sokkal árnyaltabban képesek az írásjelek a grammatikai-logikai viszonyokat jelölni. A gondolatjel például alkalmas az ellentétes mellérendelés kifejezésére, illetve az ellentét kiemelésére, például: *Erőteljes képet adott egy társadalomról – a világgéppel adós maradt* (Népszava 1984. január 7. 9); *Nem a közönség – a pék fizet a rossz kenyérért* (Esti Hírlap 1962. szeptember 1. 3).

A gondolatjel azonban nem csupán mellérendelő szintagma tagjai vagy mellérendelt tagmondatok között jelenhet meg. Ha az alany és az állítmány jelentése, hangulata ellentétben áll egymással, akkor is hatásos lehet a gondolatjel: *Az az ábránd – elenyészett; | Az a légvár – füstgomoly; | Az a remény, az az érzet; | Az a világ – nincs sehol!* – (Arany János: Visszatekintés); *S álmaimban a valóság | Tövisei – gyenge rózsák* (Arany János: A vigasztaló); *Földi lét – tűnő árnyjáték* (Vajda János: A Balaton partján).

A kettőspont az ok-okozati viszony kiemelésére igen hatásos. Ok-okozati viszony az általános felfogással ellentétben azonban nem csupán okhatározói alárendelés, valamint következtető és magyarázó mellérendelés esetén áll fenn, hanem egyéb esetekben is (vö. HAADER 1992: 97–104). Ezek közül már évszázadok óta gyakori a kettőspont az okhatározói alárendelő összetett mondatokban (*Félek: nem fogsz eljönni; Mikor látta: igen örült; Örüljetek: megjött a csomag; Mivel esik az eső: otthon maradunk*), a magyarázó és a követ-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2006. december 12-i közgyűlésén.

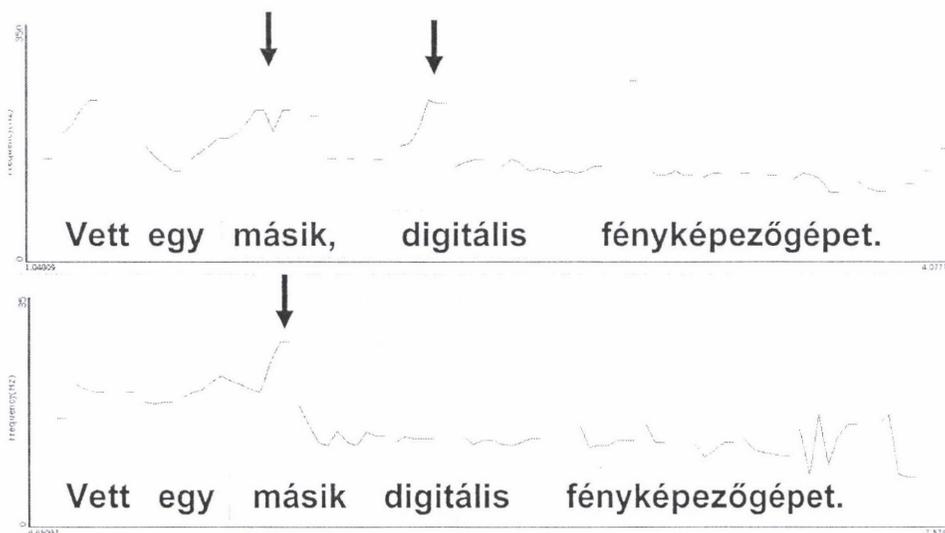
kezető mellérendelő összetétel tagmondatai között (*Nem megyünk kirándulni: esik az eső: Esik az eső: nem megyünk kirándulni*), valamint az elől álló időhatározói, feltételes és megengedő alárendelt mondatok után: *Mikor esik az eső: otthon maradunk; Ha ott fetrengenek lenn az utcaporba: | Boruljon rám, és óvjon átkarolva* (Ady Endre: *Az én menyasszonyom*); *Bár esik az eső: elindulunk*.

Az írásjelek alkalmasak arra is, hogy a mondatok úgynevezett szervesetlen részeit elválasszák a mondat szerves részeitől. – Mit jelentenek a szervesetlen részek? A mondatról elkülönülő szervesetlen részek nem grammatikai, hanem szemantikai és kommunikatív kapcsolatban vannak csupán a mondattal. Ilyenkor az elkülönülő (azaz előrevetett, közbevetett és hátravetett részek) gyakran a kettős közlés eszközei. A „szervesetlen, más nyelvi szférából származó rész”, mint ahogy a QUIRK–GREENBAUM-féle angol grammatika nevezi (1977: 459) kifejezheti a szerzőnek, a szöveg alkotójának a mellékes megjegyzéseit: a beszélőnek a közléssel kapcsolatos érzelmeit (*szerencsére, sajnos, ne adj Isten!*), értékelhetik a közlés valóságtartalmát (*igaz, valóban, lehet, láthatóan, kétségkívül, úgy hiszem*), vonatkozhatnak a gondolatok megformálására (*röviden szólva, egyszerűen*), a közlés eredetére (*azt mondják, a szóbeszéd szerint, úgy hírlik, mint kiderült, mint értesültem*), a közölt esemény előfordulására (*megesik, szokás szerint*), vagy lehetetnek a cselekményt továbbvivő fő résszel szemben a közönséghez fordulás, a figyelem felhívásának eszközei is (*hallod; látod; aproó; elnézést; ha hiszed, ha nem; mi tőrés, tagadás stb.*). FÖNAGY említi, hogy Leo Spitzert Proust zárójelei (a zárójelek köztudomásúan a közbevetés legkifejezőbb eszközei) kerek ablakocskákra emlékeztették, melyeken át az író bizalmasan közel hajol olvasójához (FÖNAGY 1977: 117–8).

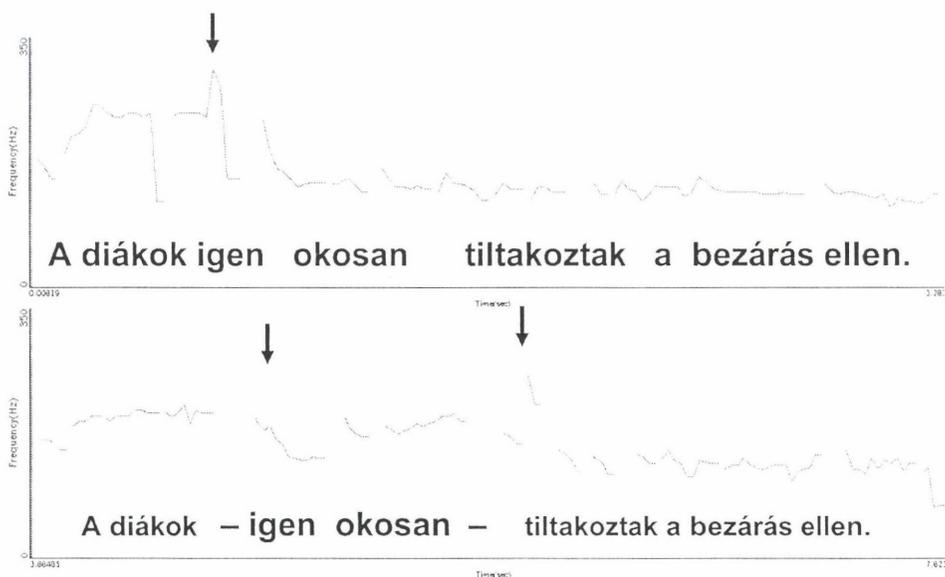
3. Szoros a kapcsolat az írásjeltan, a grammatika és a szupraszegmentális fonetika között is, bár nem egészen úgy, ahogy régebben sokan feltételezték, tehát például, hogy a tagmondatok vagy a kötőszó nélküli egymásnak mellérendelt tagok közé azért kell írásjelet tenni, mert azokat a beszédben szünet választja el, vagy mert ott új dallamszakasz kezdődik. A kísérleti fonetikai vizsgálatok már régen bizonyították, hogy a szünet gyakran nem tagmondathatáron, hanem éppen a kötőszó után van (vö. pl. SALLAI–SZENDE 1975: 3, BERGER 1979: 203–22), vagy hogy a mellérendelő szintagmák közötti szünet megléte vagy hiánya függ a tagok grammatikai viszonyától is, például a *lisztet, cukrot, sőt vett* kapcsolatos mellérendelő szintagma tagjai között nincs szünet, de a *nem ő, a barátom jött el* kizáró ellentétes viszonyban álló tagok között van. Mindezt tudták a régiek is, hiszen abban az időben, amikor az írásjelhasználat elsősorban intonáció- és szünetjelölő volt, az írásjelet a tagmondathatáron gyakran elhagyták, viszont olykor a kötőszó után kitétek. Ebben az időben éppen az írásjelhasználatnak a hangosítást, felolvasást irányító szerepe miatt viszont gyakran találunk írásjelet ott is, ahova a mai (főként grammatikai-logikai) írásjelhasználat alapján nem teszünk, bár a szupraszegmentális sajátosságok esetleg ezt indokolnák.

Az írásjelhasználat és a szupraszegmentális fonetika összefüggése tehát nagyon összetett probléma, és még további vizsgálatokat igényel. Most csupán két példával (1., 2. ábra) szeretném bizonyítani, hogy az írásjelek kitétele vagy hiánya (de a különböző megválasztása is) más-más szupraszegmentális megvalósítást kíván. Természetesen megfogalmazható ez fordítva is: az írásjelhasználatnak törekednie kell arra (természetesen a szabályok adta lehetőségeken belül), hogy a szupraszegmentális sajátosságokat a lehető legpontosabban tükrözze.

1. ábra
Vesszővel és anélkül

2. ábra
Gondolatjellel vagy anélkül

Az első ábra írásjelles és írásjeltelen megoldást állít szembe egymással: *Vett egy másik, digitális fényképezőgépet*; *Vett egy másik digitális fényképezőgépet*. Az egyik mondatban van vessző a *másik* szó után, a másikban nincsen. Az első mondat jelentése: 'eddig nem volt

digitális fényképezőgépe, most vett egyet’. A másik mondat jelentése: ’volt már egy digitális fényképezőgépe, de most vett egy másikat is’. A két mondat jelentésének különbségét írásban a Ø, illetve a vessző, a megvalósításban a különböző intonációs megoldás mutatja, s természetesen a különböző szupraszegmentális sajátosságoknak különböző intonációs görbe felel meg. (A hangfelvétel és az elemzés az MTA Nyelvtudományi Intézetének fonetikai laboratóriumában készült, Kay Elemetrics CSL fonetikai jelfeldolgozóval.)

A 2. ábra két mondata: *A diákok igen okosan tiltakoztak a bezárás ellen; A diákok – igen okosan – tiltakoztak a bezárás ellen.* Az első mondat *igen okosan* részét nem választja el semmiféle írásjel a mondat többi részétől, a másodikban előtte és utána is van gondolatjel. Az első mondat jelentése: ’a diákok tiltakozása (tehát a mód) okos volt’; a második mondat jelentése: ’az a tény volt okos, hogy tiltakoztak’. A kétféle jelentésnek ebben az esetben is más írásjelezés felel meg, a meghangosításban pedig – mint a regisztrátumokon is látjuk – más-más a szupraszegmentális megvalósítás.

Az írásjeleknek tehát fontos szerepük van a hangosításban, illetve fordítva is igaz: a különféle szupraszegmentális sajátosságok különféle írásjeleket kívánnak.

4. Szoros a kapcsolat az írásjeltan és a stilisztika között is. Ez azonban még az eddigieknél is összetettebb, hiszen a stilisztikával való kapcsolat gyakran nem nélkülözi a grammatikával, a szövegtannal, a jelentéstannal, sőt olykor a pszicholingvisztikával való kapcsolatot sem.

Az írásjeleknek a stílusban betöltött szerepével már többen is foglalkoztak, például: BAKOS (1978: 257–77, 1979: 185–9, 1981: 41–5), FÓNAGY (1977: 111–23), TÖRÖK (1968: 57–66, 1983: 97–142), ZOLNAI (1957: 89–102) stb. A kérdés alapos feldolgozása azonban még mind ez ideig nem történt meg, annak ellenére, hogy az írásjelek stilisztikája kimeríthetetlen forrása a kutatásnak. (A bécsi egyetem könyvtárában például számtalan írásjelhasználattal kapcsolatos disszertáció van, például az idézőjelek vagy a gondolatjelek stilisztikájáról.)

Az írásjelek elsődlegesen a megértést szolgálják, esztétikumá válhatnak azonban (az írásjeltelen szövegszerkesztéssel együtt), „amikor az író egyéni eszközként tekinti [öket], és – elégtelennek érezve a leírt szónak önmagában való hatóerejét – tudatosan fokozni akarja írásjelekkel [ill. írásjeltelenséggel] a hatást, és öncélú érzelmekeltő eszköznek használja az interpunkciót” (ZOLNAI 1957: 89). Néhány példa az írásjelhasználat, illetve -elhagyás és a stilisztika összefüggésére.

Az írásjeltelen szövegek például sok mindent kifejezhetnek: a gondolatok szabad áramlását, egybefolyó sorozatát, a belső monológ jelleget stb. TÖRÖK GÁBOR szerint, ha költőink központozás nélküli verseit megfigyeljük, akkor két irányba is elindulhatunk; az egyik irány a szürrealizmus felé, a másik a többsíkúság felé vezet (TÖRÖK 1980: 97–102). Nagy Gáspár „Álom, téli kertnézőkkel” című versének írásjeltelensége például az álomképek egymásba mosódását, szürrealizmusba illő sorjázását sugallja: *Álmomban itt jártak valóban | itt toporogtak a havas kerti úton | de szinte könnyű nyári öltözetben | kabátot sálát sapkát feledve | mint akik csak beugrottak hozzám | téli kertnézőnek | rigótetítőnek | fagyaratónak | lelkes hószüretelőnek | víg éneket mondó | újévköszöntőnek.* [Mondat-záró pont az eredetiben.] – A másik irány a többszólamúság felé vezet. Itt példaként gyakran idézik Apollinaire verseit, például az „Égöv” című versét, melyben szintén nemcsak stilisztikai, hanem grammatikai, szövegtani és jelentéstani funkciója is van a központozás elhagyásának, hiszen ezzel a verssorok átfedését, a gondolatok, mondatok egybemosódását, a többféle értelmezést éri el a költő: *S hátrálsz te is az életedbe vissza lassan s andalodva | Fülelsz a mély kocsmák ölén zengő cseh dallamokra | Ha még ép fölfelé a Hradzsín útjain s az alkonyat | kilobban...*

Érdekes azonban, hogy vannak olyan költők, akik éppen azt vallják, hogy az írásjelek elhagyásával lesz érthetőbb, világosabb a szövegük: *Elhagyom az írásjeleket | Nem szeretném, ha félreértenék hangsúlyaimat* (Sárándi József: Töredékek: Indoklás); *naponta pontok, vesszők, zárójelek szeméből kell kikaparnom a lényegét* (Arató Károly: Hangszerelések).

Az írásjeltelen szövegszerkesztés ellentéte a széttagolás, azaz az olyan szövegszerkesztés, melyben a mondatokat, sőt sokszor a tagmondatokat is nem nyelvtani szerkezetük szerint tagolják, hanem lélektani, jelentéstani, stilisztikai okokból az intonáció többszörös lezárásával széttagolják (vö. DEME 1965: 296, NAUMOVICS 1983: 165–6, KESZLER 1977: 112–3). Ezt a széttagolást írásban legtöbbször ponttal jelöljük, például: *Csak ül. Meg bámul. Mint Pilátus macskája* (Szabó Pál: Talpalatnyi föld 1. Bp., 1974. 166); *Szeretne már menni. Amoda. Az igazi lakodalomba. Ahol muzsikások vannak, meg ahol lányok vannak* (i. m. 158); *El kell zárni a kéményeket és a kályhacsöveket. A vízvezeték. A szív. A pénztárcát. Az értelmet* (Nagy Lajos: El kell zárni a vízcsapokat! In: uő: Képtelen természetrajz. Bp., 1980. 157).

Az ilyen széttagoló szövegszerkesztés igen alkalmas például az előbeszéd szaggatottságának visszaadására, de lehet az eszköze a tréfának és a gúnynak is. Ilyenkor, mivel a tréfának a fogalmi fordulatból származó csattanója az eltagolt mondatrészbe vagy mondatrészletbe kerül, a szünet fokozza a fordulat váratlanságát, a csattanó hatását. Például: *Az egyik elitelt [...] azért tölti itt a szabadidejét, mert megnézte, hogy a felesége mit forgat a fejében. Baltával* (Boncz Géza: Levél a hosszú büntetésből. In: Rádiókabaré. Válogatás. Bp., 1984. 344); *A primás hozzám jön. Lehajol, és a fülembe húzza. A sapkám* (uő: Hurrá, itt a jó idő! In: Rádiókabaré 2. Válogatás a Rádió Kabarészínházának műsorából. Bp., 1978. 96).

5. A grammatika, a jelentéstan, a pszichológia, az írásjeltan (az előbb már érintett stilisztikával) együttesen tudja megmagyarázni a kötőszó nélküli mondatfűzést is. Ilyenkor a hiányzó kötőszót egy írásjel helyettesíti. Az ilyen kötőszó nélküli mondafűzés egyrészt a vers indulatiságát fokozza, másrészt a kötőszók mellőzése megmozgatja, logikai munkára kényszeríti, mintegy a költővel együtt való gondolkodásra készíti az olvasót (TÖRÖK 1968: 60). Például: *Most rezge megbánás fog át: [hiszen] | Várhattam volna még tíz évet* (József Attila: Talán eltűnök hirtelen); *...Te vacsorádat | hoztad el – [de] kértem én?* (József Attila: Kései sirató).

Vannak olyan versek, melyek egy egész sor (kötőszó nélküli, gondolatjeles) ellentétre épülnek, például Weöres Sándor „Tíz lépcső” című verse: *Szórd szét kincseid – a gazdagság legyél te magad. | Nyúidd szét díszeid – a szépség legyél te magad. | Feledd el mulatságaid – a vígság legyél te magad. | Égesd el könyveid – a bölcsesség legyél te magad. | Pazarold el izmaid – az erő legyél te magad. | Oltsd ki lángjaid – a szerelem legyél te magad. | Úzd el szánalmaid – a jóság legyél te magad. | Dúld fel hiedelmeid – a hit legyél te magad. | Törd át gátjaid – a világ legyél te magad. | Vedd egybe életed-halálot – a teljesség legyél te magad.*

A költők és írók olykor merész szóképek, hasonlatok és motívumláncolatok megalkotásához használják az írásjeleket. Például: *E mű meg álljon bevégeztenül, | Intó rossz annak, aki nagyra tör. | Erőnk s gyöngénknek nagy kérdőjele.* (Madách Imre: Az ember tragédiája. IV. sz.); *Sóvárgom a halált, | bonyolult fogalmazású sorsom | felkiáltójelét, | a végső nagy igent* (Váci Mihály: Sóvárgom a halált). Ilyen Tandori Dezső (1938–) című verse is [melynek mottója: „(...s) egyszer csak ringani kezd velünk, csak velünk! kifelé a ladik.” (Illyés Gyula)]; *Itt egyensúlyozok | egy gondolatjelen, | nem kérdés: „Átérék-e valahára...”!* | *Egy hídfő már amott | olyan szilárdan áll.*

S álljon itt még néhány kommentár nélküli szellemes költői-írói megoldás (l. 3., 4. ábra):

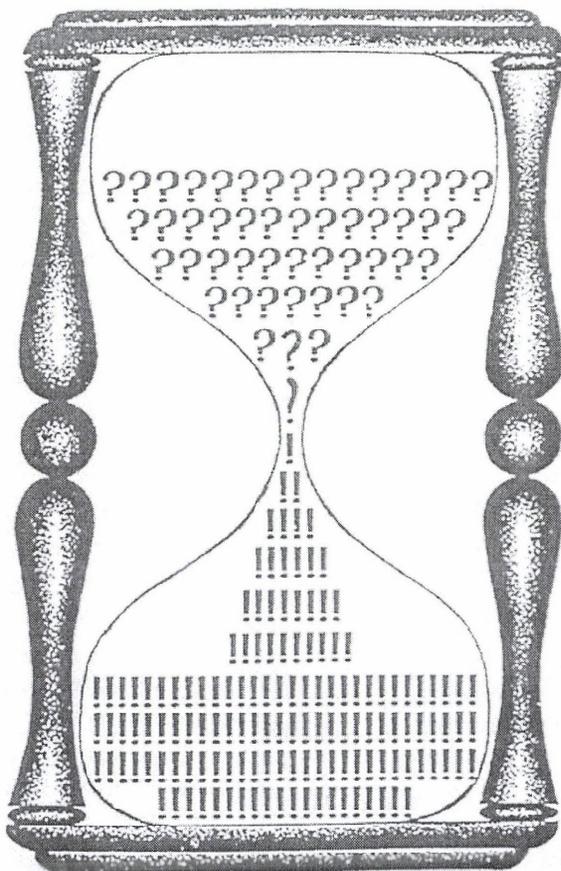
3. ábra

Tóth László:
Idegen elem és terjeszkedés

4. ábra

Tóth László: Mi történik
a homokóra nyakában? __ II.

6. S végül nézzünk egy a nyelvudomány számára igen fontos, de nem nyelvészeti tudományágat, a paleográfiát. A paleográfia tulajdonképpen segédtudománya a nyelvtörténetnek, a történettudománynak és a kultúrtörténetnek is. A paleográfiai munkák (bár viszonylag szűkszavúan) foglalkoznak az írásjelek történetével is. S ez nagyon fontos számunkra, hiszen az írásjelek történetének ismerete segíthet a nyelvemlékek helyhez, időhöz, sőt olykor szerzőhöz vagy másolóhoz kötésében.

Sok mindenről lehetne és kellene ezzel kapcsolatban szólni: a különféle írásjelrendszerekről a görög Arisztophanész Bizantiosztól (az első írásjelrendszer kimunkálójától) az olasz Aldo Manucióig (akik a modern írásjelezés megalkotói) vagy a különleges megoldásokat (például a kérdő ponton kívül kérdő vesszőt, kérdő kettőspontot és kérdő pontosvesszőt) ajánló Hainatról stb. Az idő szűkös volta miatt azonban csak egy kérdést emelek ki: a kérdőjelekét.

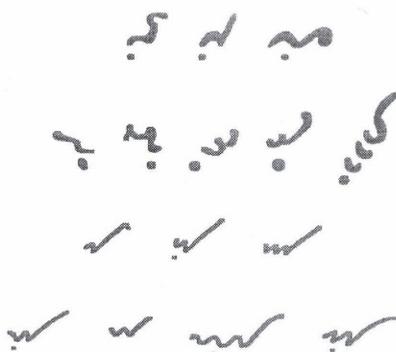
Az első kérdőjelek a Karoling korban jelentek meg, s igen változatos formájúak voltak (5. ábra), és egyesek szerint (vö. pl. BERGER 1982: 9; GILLES 1987: 125–33) lehetséges,

hogy a hangjegyek elődeivel, az úgynevezett neumákkal együtt (esetleg azok egyes típusai-
ból) keletkeztek. – A különféle formájú Karoling kérdőjelek használata gyakran jellemző
volt egy-egy kolostorra; így a kérdőjelhasználat (természetesen más írásjel-használati sa-
játosságokkal együtt) felhasználható kor- és helymeghatározásra (VEZIN 1980: 181–96).

5. ábra

Karoling kérdőjelek

A kérdés különféle jelölése más esetekben is lehet kor- és helymeghatározó. Jó példa erre a *beneventán* kéziratok kérdésjelölése. A beneventán írás dél-itáliai partikuláris írás, mely valószínűleg a beneventói és a capuai longobard hercegek nótáriusai által használt *litterae communaeből* alakult ki. A beneventán írás végleges kifejlődése a montecassinói scriptorok érdeme, de ezt az írást használták és terjesztették a Cava dei Tirreni, S. Maria Abameta, S. Sofia a Benevento, Bari s az Adria túlsó partján Zára és Spalato scriptóriumai is. Montecassino szerepe annyira túlhaladja a többi írásközpont jelentőségét, hogy voltak törekvések, hogy neve az írás elnevezésében is szerepeljen. Montecassinó a VI–XIV. századból 800 pergamenkódexszel rendelkezik. Ezek közül 232 beneventán írásos, a IX–XIV. századból (MEZEY 1964: 454–7).

A beneventán írás egyes korszakaiban nem volt egyforma a kérdő mondatok jelölése. A IX. századig egyformán zárták a kijelentő és a kérdő mondatokat (ponttal vagy ponttal és virgulával). A IX. század végén megjelent (s még a XIII. században is használatos volt) egy, az arab kettes számjegyre hasonlító jel a kérdő mondatokban (*quid ergo de te digne dicam* ∴). Ezt a kérdőszós kérdő mondatokban a kérdőszó fölé írták. Az úgynevezett predikatív kérdésekben (a kérdőszó nélküli kérdésekben) pedig a fölé a szó felé, amelyik a kérdő hangsúlyt hordozta. Ezek a jelek azonban nem kérdőjelek, hanem a görög hangsúlyjeleknek megfelelő jelek voltak (ezt bizonyítja az is, hogy előfordultak olykor megszólítások fölé is). A fölül írt kettes hasonlítót a görögök sor fölé írt ὀξεῖα-jához, melyet a görögök nominális (kérdőszós) kérdések jelölésére használtak, de olykor a felkiáltás, a panasz, a megszólítás hangsúlyos voltának jelölésére is. Elképzelhető, hogy mivel a beneventán zónában sok görög szerzetes élt, a beneventán hangsúlyjelek (olvasási jelek) a görögből származnak. A X. század végétől a mondat végére is tettek különböző formájú „kérdőjeleket”. A XI. században három pontot (∴), két pontot hajlított vonallal (∴), nyújtott pontot, felül hullámos vonallal (∴) vagy két pontot omegával (∴). A XII. és a XIII. században pedig fordított cirkumflexszerű jelet (∴) használtak a kérdő mondat végén (LOEW 1914: 236).

Érdekes a vizigót emlékek kérdőjelezése is. A vizigótnak (nyugati gótnak, toledóinak) nevezett írás az az írástípus, mely Hispániában a koraközépkorban, a vizigót hódítás után keletkezett és terjedt el. A VIII. századtól kezdve volt használatban, egészen a XI. század végéig. 1091-ben ugyanis egy Lyonban tartott zsinat elrendelte, hogy a scrigák a liturgikus könyveket ezentúl ne vizigót írással írják, hanem – mint mondták – „gall” írással.

A vizigótok ugyancsak megkülönböztettek nominális és predikatív kérdést. A nominális kérdés utolsó szava fölött cirkumflex állt kérdőjel szerepben (∧), a predikatív kérdések után pedig (↗) alakú kérdőjelet tettek.

A Karoling írásjelek, valamint a beneventán és a vizigót jelek mellett a cisztercita és a karthauzi írásokban megjelent két zenei természetű jel is: a punctus elevatus (∴, ∴, ∴) és a punctus circumflexus (∧, ↗). A punctus elevatus még a XIII–XIV. században is előfordult. Egyrészt a rövid szünet jele volt, másrészt a ritmusváltást jelölte, de jelölhette a kérdést és versekben a rímelő sorokat is (BISCHOFF 1986: 225). A punctus circumflexus jelölhetett félhosszú szünetet és mondatzárást, a nyugati gót kéziratokban pedig kérdőjelként is használták.

Mindezek az európai példák igen érdekesek; számunkra azonban ennél még sokkal fontosabb, hogy milyen tanulságokkal szolgálnak a magyar kérdőjelek.

A korai latin nyelvű kéziratokban nincsenek kérdőjelek. A latin nyelvű kódexek kérdőjelei Karoling kérdőjelek (l. 6. ábra).

A magyar nyelvű kódexek különféle kolostorokban keletkeztek, s írásjelhasználat, valamint kérdőjel-használat szempontjából bizonyos mértékig különböznek egymástól. Ezek közül a ferences, a domonkos és a karthauzi kódexek a legjellegzetesebbek. Ferences kódexek: Guary-kódex (1495 e.), Nádor-kódex (1508.), Nagyszombati Kódex (1512–1513.), Lóbkowicz-kódex (1514.), Weszprémi-kódex (XVI. sz. e. n.), Sándor-kódex (XVI. sz. e. n.), Bod-kódex (XVI. sz. e. n.), Lázár Zelma-kódex (XVI. sz. e. n.), Simor-kódex (XVI. sz. e.), Debreceni Kódex (1519.), Vitkovics-kódex (1525.), Miskolci Töredék (1525.), Teleki-kódex (1525–1531.), Székelyudvarhelyi Kódex (1526–1528.), Kazinczy-kódex (1526–1541.), Tihanyi-kódex (1530–1532.), Kulcsár-kódex (1539.). Domonkos kódexek: Birk-kódex (1474.), Winkler-kódex (1506.), Példák könyve (1510.), Margit-legenda (1510.), Cornides-kódex 1514–1519.), Gömöry-kódex (1516.), Jordánszky-kódex (1516–1519.), Domonkos-kódex (1517.), Kriza-kódex (XVI. sz. e.), Virginia-kódex (XVI. sz. e.), Krisztina-legenda (XVI. sz. e.), Könyvecse (1521.), Horváth-kódex (1522.), Érsekújvári Kódex (1529–1531!), Thewrewk-kódex (1531.). Karthauzi: Érdy-kódex (1526–1527.).

A domonkos kódexek írásjelhasználat a legegyszerűbb. A legtöbben csupán egy írásjel (pont, kettőspont vagy virgula) van, több funkcióban, s nincs bennük bekezdést jelölő fordított P, sem kérdőjel. Ezeknek a kódexeknek a rendszeréből kilóg a Birk-kódex, melyben van egy punctus elevatus formájú kérdőjel, valamint van benne cirkumflex formájú tagolójel is (7. ábra). Ennek az oka az – mint ahogy LÁZS SÁNDOR (2006: 337–55) kifejti –, hogy a ciszterciek korábban említett interpunkciós rendszerét 1256-ban a domonkosoknál is kötelezővé tették a latin nyelvű liturgikus iratokban, s a latin regulák fordításakor a fordító, Váci Pál megpróbált ragaszkodni ezekhez a korábbi előírásokhoz. (Egyébként a kódex második felében már csupán virgulákat találunk.)

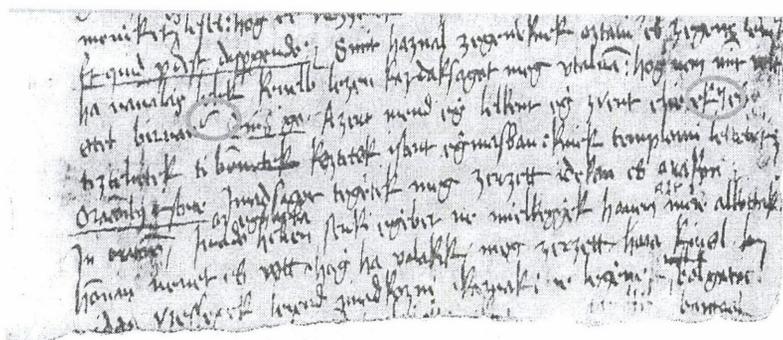
6. ábra

Anonymus Gesta Hungarorumának (XIII. sz. eleje) 5r lapja

apertur. Dux uero alius cui adiutor erat sc̄s sp̄s armis in
 ductis ordinata acie. sup̄ eq̄m suū sedendo. Ibat tunc et il
 lue d̄fortans suos milites. et facto impetu. stetit ante om
 nes suos. et dixit eis. O sc̄thici et comultronones mei uiri
 fortissimi memor estote inuicem uicis uestris. q̄m dixistis.
 q̄d terram q̄m inuolare possētis. armis et bello querētis. Ego
 nolite r̄uari. de multitudine r̄uthenoy et cumanooy. qui
 assimulauit̄ n̄ris amibz. Nam cunctis statim inuadunt
 uerba d̄noy suoy. n̄ne in timorem uertit̄. Quia uer̄ nō
 ualer̄ in multitudine ppli. s̄ in fortitudine. In uel
 acis q̄a un̄ leo n̄n̄. s̄ ceruus in fugam uertit̄. ut dicit q̄
 dam philosophus. s̄ h̄is om̄s. d̄noy uobis. Es enim
 potius d̄na statim multibz sc̄thicis. H̄nne d̄num regē
 p̄p̄s sc̄thici in fugam diuertit̄. et sic cū timore et
 maxima t̄p̄itudine fugit̄ in p̄s. et perdidit̄ ibi octo
 ginta milia hominū. Aut n̄ne cyren̄ regem p̄p̄s
 sc̄thici cū trecentis. milibz excedit̄. Aut n̄ne mag
 nū alexandrū filium philippi regis et regis olympiadis.
 q̄ multa regna pugnando subiugauerit. ipsum etiam
 sc̄thici t̄p̄t fugauerit. Unde strenue et fortiter
 pugnent̄ cū eoy. q̄ assimulauit̄ n̄ris amibz. et sic multa
 tudine eoy timeant̄. ut miscay multitudinē. hoc au
 dientel milites abni duas. multū fr̄ d̄fortati. statim
 q̄ sonuerunt tubas bellicas p̄ partes. et conuicta ē u
 traq̄ acies hostium. ceperuntq̄ pugnare acie inter se.
 Et inefficabant̄ plurimi de r̄uthenis et cumanis. s̄e
 dicti ū duces r̄uthenoy et cumanooy. uideret suos de
 ficere in bello. in fugam uersi sunt. et p̄ salute uite
 p̄perantes in ciuitatem R̄yeu intrauerunt. Alii d̄x
 et sui milites p̄sequentes r̄uthenos et cumanos us
 q̄ ad ciuitatem R̄yeu. et tanta capita cumanooy al
 mi duas milites mactabant. tanq̄m crudis cubitas.
 Duces ū r̄uthenoy et cumanooy in ciuitatem ingressi.
 uideret̄ audaciam sc̄thicoy. q̄ multi remanserunt.

7. ábra

A Birk-kódex 1a lapjának részlete

8. ábra

A Miskolci Töredék 2v lapja

imkepen vrad iesus ut ellenlege
 kozot; inest lac pinaga el hagat
 tatot tamhtuamitpl es felebarati
 tpl. es eny soc gonoz embzrakitpl
 meg koznekeztetet; Byonaba
 gyemshog azt mondd nekye,
 Oh vram iesus rustus; imkepen
 vly il igen meg vram iesus
 meg galactatua n; hol vram
 tamhtuamid es felebarati. Oh
 en egellen egem vram iesus; Oh
 en kimalt kepen valo orpinem
 es tanaz adom; ut teget; imkol
 latlac teydet ekepen allanod
 es vanofnar azt mondd; ki ne
 talantan akor iesenen valas; Oh

9. ábra

A Guary-kódex 121. lapja

mert semmi embort ol' igiton mel'oua nē tezon
 istem malasztat es egebe zent auandoknat ve
 telere mint mindoncorō valo halaadas izert
 valaki istēnet malasztat kuaāna es az o'roc ha
 zaba naig erdōmel atar mēnie telhat sohha v
 zaiabol ki ne zatajigon az zent halaadas mert ha
 uig nē leuend telhat halgassad zent geigoc doctort
 Nem melto az istēnet igert auandocara ki nē
 ad halat az v veth auandocazol **H**armad kep
 pen kel az imadsāgnac lenni reuualo igekozet
 tel de te kerdened azt tartozike **Em**bor v mindon
 corō az imadsāgnac igekozni au **q** nē **Ke** tel
 zent thomas doctoz es vj mōd hoz az imadsāgnac
 harom keppē valo igekozet raigon. Elsō ez ki uge
 kozettel embor az imadsāgnac auag az zolosmat el
 kezdi azia hoz ammuuel tartozic istēnet az meg
 fizessē ez e'eten imadsāgnac nē zingōz coronked az
 reuualo igekozet mert az elsō igekozetnet ereie ki
 uel el kezdote az imadsāgnac mindonostil erdomof
 se tezi az imadsāgnac pelda melle Embor el indul
 romaba iduossēgeiet nē gondola zonetlen azt hoz
 boua mejon auag mert mejon de az elsō igekozet

123
7
121

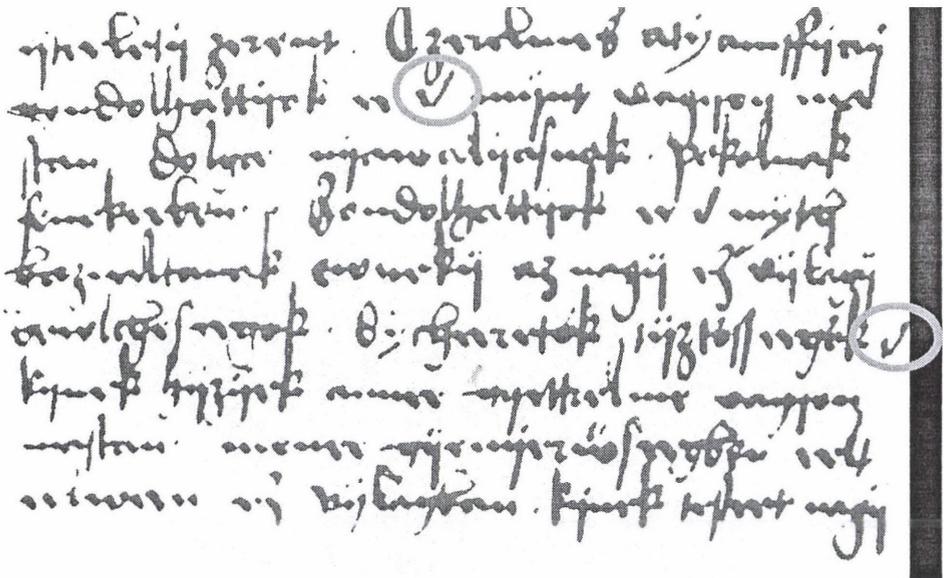
naig
mit mond
az halabattā
sāgnac

A ferences kódexeknek, s ezeken belül különösen a klarissza kódexeknek sokkal tarkább az írásjelezése, itt-ott van példa következtelen kispont-nagypont vagy kisvirgula-nagyvirgula használatra is, de általában ezekben a kódexekben több írásjel fordul elő (például virgula és pont vagy virgula, pont és kettőspont), és használatuk sem következetes. Gyakran van bennük bekezdést jelölő nagy fordított P és kérdőjel is, melynek formája egy balra nyitott, jobb oldalra dőlő félkör, alatta ponttal (8. ábra). A klarissza kódexek közül kilóg a Guary-kódex a különleges punctus elevatus formájú kérdőjellel (9. ábra). Ennek oka talán hasonló lehet a Birk-kódexszel kapcsolatban mondottakkal. A Guary-kódex ugyanis a korai kódexeink közé tartozik, s vallásos elmékedéseket tartalmaz, melyeket az óbudai klarisszák rendi fegyelmének helyreállítására írtak (illetve fordítottak).

Fontos kultúrtörténeti emlék az Érdy-kódex, melyben tipikus, jobbra dőlő, pipa alakú karthauzi kérdőjelek találhatók (l. 10. ábra):

10. ábra

Az Érdy-kódex 574. lapjának részlete

A kódexek kérdőjeleivel kapcsolatban említést érdemelnek a Bécsi kódex kérdőjelei, melyek maihoz hasonló, igen nagy méretű kérdőjelek (11. ábra). Ezek igen gyanúsak, hiszen a Bécsi kódex az egyik legkorábbi kódexünk, a mai formájú kérdőjelek azonban nálunk csak a XVI. század közepén jelentek meg. Ha megnézzük ezeket a kérdőjeleket, akkor úgy tűnik, mintha utólag lennének beszorítva a szövegbe. (Ezt a feltevést azonban még bizonyítani kellene, többek között a szöveg és az írásjelek tintájának az összehasonlításával, grafológiai érvekkel stb.)

Fiarm

A Békés vegyített a 9. évfolyam ^(?) 2. kötetében
 Sétetfeger azt gondolom, az ellen ^(?) napi a
 vegeretec nem tanad fel kettős gondolatok
 Delij mert mint a tiuiffar egymással egde
 Fonodnar ruga az egde inoknar onendegfeger
 megimertec monnal poridria ainsagyal tel.
 Des De Békés ~~tanad~~ ment ki az gonossa

A

Abakar

A meghalodnar madijay foltén bori ^(?)
 Midne a folodá karuggat ^(?) mag vian ^(?)
 auag a folodan te karuggat ^(?) auag a
 tengerben te melattauk dudu de k fel

7. Mint látjuk, az írásjeltannak legalább annyi köze van a grammatikához, a mondatfonetikához, a stilisztikához, a jelentésstanhoz, a szövegtanhoz, sőt olykor a pszicholingvisztikához is, mint a helyesíráshoz. Az írásjeltan azonban nem csupán a nyelvtudomány számtalan ágát szövi át, hanem része a kultúrtörténetnek is. A központozás jeleinek tanulmányozása igen fontos, hiszen megkönnyíti a szövegek helyes, pontos megfejtését, s elősegíti az írásbeli emlékek időhöz és helyhez kötését, forrásaik felkutatását, esetleg szerzőjük vagy másolójuk személyének meghatározását.

Az előadás a kérdés-összetett volta miatt csupán pillanatképeket tudott felvillantani, ezért a mondandóm végére leginkább a három pont illene. Lehet azonban, hogy jobb lenne

megfogadnom a Czigány Lóránt (A központosítás ars poetikája: Kortárs 44/7: 46) írásában szereplő öreg papnak a tanácsát, aki a novíciusokat az írásjelezésre oktatta a három pontról a következőket mondja: „A három pont a legnagyobb gyarlóság, a bűn melegágya. Sunyi és alattomos módon arra utalunk vele, amiről egyébként hallgatunk. [...] Fiatal testvéreim az Úrban! Ha három pontot akartok tenni a szövegbe, azonnal vonuljatok vissza a cellátokba, zúdítsatok a nyakatokba egy kupa hideg vizet, vegyétek elő a korbácsot, s azzal addig ütlegeljétek magatokat, amíg a három pont utáni vágy le nem csillapodik lelketekben. Csak utána ragadjatok ismét pennát...”

Hivatkozott irodalom

- BAKOS JÓZSEF 1978. Az írásjelek stilsztikája és retorikája. Magyar Nyelvőr 102: 257–77.
- BAKOS JÓZSEF 1979. A száműzött írásjelek. Magyar Nyelvőr 103: 185–9.
- BAKOS JÓZSEF 1981. A kérdőjelek poétikája. Magyar Nyelvőr 105: 41–5.
- BERGER, DIETER 1979. Zum Komma im Deutschen und seiner Behandlung im Fremdsprachenunterricht. Annales Univ. Sci. Budapestinensis. Sectio Linguistica 10: 203–22.
- BERGER, DIETER 1982. Komma, Punkt und alle anderen Satzzeichen². Dudenverlag, Bibliographisches Institut, Mannheim–Wien–Zürich.
- BISCHOFF, BERNHARD 1986. Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters. Erich Schmidt Verlag, Berlin.
- DEME LÁSZLÓ 1965. A mondatok egymáshoz kapcsolása a beszédben. Magyar Nyelvőr 89: 292–302.
- ENGEL, ULRICH 1988. Deutsche Grammatik. Julius Gross, Heidelberg.
- FÓNAGY IVÁN 1977. Írásjel. In: KIRÁLY ISTVÁN főszerk., Világirodalmi Lexikon 5. Akadémiai Kiadó, Bp. 111–23.
- GILLES, A. V. 1987. La ponctuation dans les manuscrits liturgiques au moyen âge. Lessico Intellettuale Europeo 41: 113–33.
- HAADER LEA 1992. Az okhatározói mondat problematikája az ómagyar korban. In: KOZOCSA SÁNDOR GÉZA – LACZKÓ KRISZTINA szerk., Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Bp. 97–104.
- KESZLER BORBÁLA 1977. Az egyszerű és az összetett mondat határsávja. In: RÁCSZ ENDRE–SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből. Tankönyvkiadó, Bp. 111–33.
- LÁZS SÁNDOR 2006. A Birk-kódex keletkezése. Irodalomtörténeti Közlemények 337–57.
- LOEW, ELIAS AVERY 1914. The Beneventan Script. Oxford.
- MEZEY LÁSZLÓ 1964. Paleográfia. A latin írás története. Könyv- és oklevélpaleográfiai áttekintés. Tankönyvkiadó, Bp.
- NAUMOVICS, ANNA NIKOLAJEVNA 1983. Szovremennaja russzkaja punktuacija. Viszsaja Skola, Minszk.
- QUIRK, RANDOLPH – GREENBAUM, SIDNEY 1977. A University Grammar of English. Longman, London.
- TÖRÖK GÁBOR 1968. A líra: logika. Magvető–Tiszatáj, Bp.
- TÖRÖK GÁBOR 1983. A pecséték feltörése. Magvető Könyvkiadó, Bp.
- SALLAI JÁNOS – SZENDE TAMÁS 1975. A szünet mint funkció. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 143. Bp.
- VEZIN, JEAN 1980. Le point d’interrogation, un élément de datation et de localisation des manuscrits. L’exemple de Saint-Denis au IXe siècle. Scriptorium 34: 181–96.
- VEZIN, JEAN 1987. Les divisions du texte dans les Évangiles jusqu’à l’apparition de l’imprimerie. Lessico Intellettuale Europeo 41: 53–68.

ZOLNAI BÉLA 1957. Látható nyelv. In: UÓ, Nyelv és stílus. Tanulmányok. Gondolat Kiadó, Bp. 53–107.

KESZLER BORBÁLA

Punctuation and interdisciplinarity

Although the study of punctuation is part of orthography in terms of the tradition in Hungary, its place and prestige is quite different in other countries of Europe. In the English, German, French, Russian, etc. traditions, punctuation constitutes a chapter of grammar. However, the study of punctuation is also closely related, in addition to grammar, to other linguistic disciplines such as suprasegmental phonetics, stylistics, textology, semantics, psycholinguistics, etc. Furthermore, it is not only intertwined with those numerous branches of linguistics but is also part and parcel of cultural history. The talk surveys all those interdisciplinary aspects of the study of punctuation, albeit making no claim for completeness, and supports its statements by examples. Finally, the author argues that the study of punctuation marks is important as it facilitates the correct and accurate interpretation of texts, and advances the localization early written documents in place and time, the exploration of their sources, and sometimes even the identification of their authors or copiers.

BORBÁLA KESZLER

Interkulturális nyelvészet: problémavázlat

1. Témafelvetés, feladatmeghatározás és célkitűzés. – Bár MALINOWSKI (1944: 5), a brit szociálintropológia megalapítója már több mint hat évtizede azt jósolta, hogy a jövő nyelvészetét a kultúra jegyében művelik, egészen a közelmúltig alig néhány kutató jutott el egy valóban „kulturaközpontú” nyelvtudományi paradigma felvetéséig. Így a nyelvek kulturális kötődése iránti markánsabb nyelvészeti érdeklődés (azzal a továbbmutató céllal, hogy egy ezirányú átfogó – többé-kevésbé autonóm – rész tudományt hozzon létre, csak néhány éve, jobbára áttételesen és csak kisszámú publikációban figyelhető meg. Megjegyzendő: csak viszonylagos autonómiáról lehet szó, hiszen a nyelvészet egyik alaptétele manapság mindenképpen arról szól, hogy „hálózat és nem autonómia” (vö. FINKE 2002: 39).

Úgy tűnik, míg a „modern” periódus az *izmus*-ok sokaságát termelte ki, addig az ún. posztmodern az *inter*-ek korszaka lett (vö. BORS 2003: 47); az „interkulturalitás” mint gondolati-filozófiai konstrukció fénykorát éli. „Interkulturális” diszciplínák egész sorát említhetjük, például interkulturális médiatudomány, interkulturális filozófia, interkulturális teológia, interkulturális pszichológia, interkulturális neveléstudomány, interkulturális nyelvpedagógia, interkulturális hermeneutika, interkulturális publicisztika, interkulturális stílus kutatás, interkulturális germanisztika, interkulturális genderkutatás, interkulturális/transzkulturális pszichiátria, interkulturális szociológia, interkulturális etika, interkulturális esztétika, interkulturális kommunikáció, illetve interkulturális gazdasági kommunikáció vagy interkulturális tudományos kommunikáció, interkulturális közgazdaságtudomány, interkulturális menedzsment, interkulturális marketing, interkulturális etnológia, interkulturális meditáció, interkulturális ikonográfia, sőt interkulturális büntetőjog, interkulturális nemzetközi büntetőjog, valamint interkulturális depressziókutatás vagy akár interkulturális fogászat; a hivatkozásokat és adatokat valamennyi fenti (rész) tudományhoz l. FÖLDES (2003: 21 kk.). Nem minden alap nélkül pellengérez ki PFEIFFER (2002: 151) minden elképzelhető téma „inter-

kulturalizását”, az „interkulturális túlzott piacosítást”, mint ahogy az interkulturalitás fogalmának „trivializálását”. Extrém példaként olyan publikációkra hivatkozik, mint a német és egyiptomi gyerekeket vizsgáló „Balkezesség: interkulturális egybevetések” című monográfia (vö. SWELAM 1989.). Ami a bizarr interkulturális témákat illeti, saját gyűjtéséből FAULSTICH–SCHÄFFNER (1996.) dolgozatát említem, amelynek témája „a mai pornográfia interkulturális koncepciói”. Mialatt tehát számos böcsész tudományosakon – még az irodalomtudományban is (vö. OROSZ 2004., WIERLACHER–BOGNER 2003.) – vagy azok egyes részterületein az interkulturális irányultság már az akadémiai diskurzus elterjedt tárgyává vált, a nyelvtudományban minden jel szerint kevésbé intenzív az interkulturalitás iránti igény. Sőt KRUMM–MÜLLER-JACQUIER (2002: 137) véleménye szerint a nemzetközi szakirodalomban egyes kortárs nyelvészek, mint például HELMUT GLÜCK, publikációikban „bizonyos értelemben tagadják a nyelvtudomány interkulturális látásmódjának szükségességét”. Mindazonáltal a KRUMM és MÜLLER-JACQUIER (2002: 137) által GLÜCKTŐL (1998: 5) idézett szövegrész alapján jómagam nem teljesen erre a következtetésre jutottam.¹

Bizonyos nyelvtudományi irányzatok megkísérlik tudatosan kizárni a kulturális vonatkozásokat: így a pragmatika egyes vonulatai arra törekszenek, hogy meghatározzák a beszédtevékenység kultúrától független univerzáléit, vö. GRICE (1997.) fejtegetéseit, aki kultúráktól független konverzációs maximákról beszél. A mai magyarországi nyelvészet vonatkozásában² az interkulturalitáshoz való viszonyulást sajátosan ítélnéljük meg. Egyes részkérdései tartalmazó vizsgálatok tárgyát képezik, például megjelennek a kommunikációelmélet (vö. HIDASI 2004.), a dialektológia (vö. KISS 2001: 152 kk.), a fordításelmélet (vö. VALLÓ 2000.), a „kultúraszemantika” (vö. CS. JÓNÁS 2004.) stb. kapcsán. KÖVECSES (2006.) a kognitív paradigma és az antropológiai szemlélet érvrendszereit és látásmódját ötvözve, komplex elméletében a nyelv, a gondolkodás és a kultúra triászában taglalja, hogyan magyarázható meg a 'jelentés'. Már kifejezetten egyfajta kultúrnyelvészetinek is tekinthető BAÑCZEROWSKI (2006: 188) érvelése, hogy a nyelvben megnyilvánuló világnézet (amely az adott kultúrának integráns része) tartalmazza az axiológiai-ideológiai aspektusokat is. „Ha elfogadjuk azt, hogy a nyelv – az ideológiákhoz hasonlóan – bizonyos meggyőződéseknek, beállítódásoknak, értékeléseknek, értékeknek, normáknak, minősítéseknek, az adott társadalmi csoport(ok) érdekeit megjelenítő jelszavaknak, céloknak, cselekvési programoknak a kifejezője, amely a megfelelő magatartásokkal és cselekvési normákkal párosulva egy meghatározott víziót is jelent a valóságról, akkor jogosan beszélhetünk a *világ ideológiai képéről* is (= VIK)”. „Az általános világ képe, amelynek a világ nyelvi képe (= VNyK) az integráns részét alkotja, mint az adott kommunikációs közösségnek a kollektív konstruktuma, az *első (objektív, fizikális) valósághoz* képest *második valóságot* jelent. Ez azt jelenti, hogy az *első valóság* alapjául szolgál a *második valóság* létrejöttének, amely a különféle szemiotikai jelenségekben, többek között a nyelvi szövegekben, közlésekben stb. manifesztálódik. Ebben az értelemben a *második valóság* az *elsőnek* a *metaképe*, mivel ezt a valóságot az ember alkotta meg saját *világnézete* szerint, és amely soha sem tükrözheti az első valóság izomorf és teljes képét. A *második valóság* tartalmazza a *világ nyelvi, tudományos és kultúrképét* is. A természetes nyelv a *világ képét* saját szabályrendszere szerint alakítja. A világ tudományos (= VTK) és kultúrképe (= VKK) csak akkor jöhet létre, ha már kialakult a VNyK, azaz, ha már elsajátítottunk valamilyen nyelvet. Ez azt jelenti, hogy

¹ Ha másképpen nem jelzem, a szövegben szereplő valamennyi idézet fordítása tőlem származik – F. Cs.

² A modern magyar nyelvtudomány aktuális helyzetéről, feladatairól és lehetőségeiről több tanulmány értekezik, pl. PRÓSZÉKY (2001.), É. KISS (2002.), KISS (2005.), KLAUDY–FÖRIS (2005.) és KIEFER (2006.).

a nyelv az emberi intellektus által létrehozott bármilyen konstruktumhoz viszonyítva elsődleges és alapvető, de ezzel egyidejűleg lehetővé teszi, hogy ráakódhassanak a világ megismerésével kapcsolatos különféle más jelenségek is, amelyek a világ alanyi interpretációjára vonatkoznak.”

Az interkulturalitás konceptualizációja, fogalmi értelmezése azonban heterogén, például BALÁZS (1999: 19, 2001a: 184) megfogalmazásaiból arra lehet következtetni, hogy az „interkulturalitást” és az „interlingvisztikát”, illetve az „interkulturális” és az „interlingvisztikai kérdéseket” szinonimaként kezeli és példaként a „fordítások igényét” sorolja ide.

A fenti előzmények után e hozzászólás célja, hogy kidolgozza, vagy legalábbis felvázolja egy célzottan az inter-, illetve transzkulturális nyelvészeti gondolkodás látókörének, kontúrjainak és irányvonalainak legfontosabb aspektusait, hogy velük kapcsolatos kérdéseket fogalmazzon meg, valamint hogy kijelölje a tudományos vizsgálódás potenciális útjait és nézőpontjait, megtervezze a nyelvtudomány egy inter-, illetve transzkulturális „paradigmájának” lehetséges profilját, erővonalaát és kiterjedését.³ (A „paradigma” mint a tudományokra jellemző szociális és ezáltal történeti konstrukció fogalmáról l. KUHN 1996.; magyarul: 2000.; nyelvtudományi vonatkozásairól BAŃCZEROWSKI 2001.; az ún. „gondolkodási stílusok” koncepciójáról pedig FLECK 1994. munkáját.) Mindennek el kell majd vezetnie egy „interkulturális nyelvészet” extenzionális (terjedelmi) és intenzionális (ismérvi) meghatározásához.

2. Aktuális nemzetközi kutatások: mozaikkockák egy interkulturális nyelvészet megalapozásához. – A) Német nyelvterületen folyó kutatások. – Az idevágó csekély számú német nyelvészeti vonatkozású publikációt HERMANN (1996.) és HERMANN–ZHAO (1996.) cikke, KNIFFKA (1995.), SCHRÖDER–KUMSCHLIES–GONZÁLEZ (2001.), KUSSE–UNRATH–SCHARPENACK (2002.), BUSSE–NIEHR–WENGELER (2005.) tanulmánykötete, valamint HERMANNs kézikönyvszócikke példázza. (Egy „nyelvészeti orientációjú kultúratudomány” gondolata felfedezhető pl. LORENZNÉL [1997: 286 kk.] is, de csak töredékesen és inkább az idegennyelv-tanítás módszertani aspektusainak erőterében.) A mögöttük meghúzódó indítatások, paradigmák és eszköztárak azonban igencsak szerteágazóak. Néhány esetben nem szabadulhatunk attól a benyomástól, hogy a XX. század 90-es éveiben lezajlott „kulturalisztikus fordulat” óta (vö. HARTMANN–JANICH 1998., SZIJÁRTÓ 1999: 265 kk.) oly kedvelt *kultúra* szó terminológiai felhasználása – beleértve a belőle képzett és a vele alkotott összetett szavakat is – mind-ezidáig nem kellőképpen kidolgozott és valóban koherens nyelvtudományi koncepciót jelöl, hanem lényegében csak egy, a ’kultúra’ konjunktúrájához kapcsolódó trendhez igazodik. Helyesen jegyzi meg LINKE (2003: 37), hogy a tudományok „kulturalizálódása” tulajdonképpen már a bölcsészet- és a természettudományok ún. „nyelvészeti fordulatával” (linguistic turn) kezdetét vette: Mégis a nyelv, azaz a világ nyelvi jellegű szerveződése, valamint ezzel kapcsolatosan a szimbolizációk szintje iránti érdeklődést (továbbá a „realitások” szintjének megkérdőjelezését) viszont „éppen a nyelvészet mint közvetlenül érintett kerettudomány alig észlelte”.

HERMANN (1996: 339) abból indul ki, hogy egy interkulturális germanisztika lényege az a nézőpont, amely alapján vizsgálódásának témáit kiválasztja és elemzi. A nyelvészetet is az interkulturális germanisztikához sorolja, amennyiben tárgyát „a kulturális beágyazódottságában és egy másik kultúra látószögéből vizsgálja” (HERMANN 1996: 339).

KNIFFKA (1995.) „kultúrkontrasztív nyelvészetéhez” háromféle, nyelvészeti szempontból releváns különbözőség-típus tartozik: a) diszparát nyelvek, b) különféle nyelvelsa-

³ E fejtegetések jelentős részének előzménye egy korábbi tanulmányom, vö. FÖLDES 2003.

játítási és nyelvhasználati módok, valamint c) a metanyelvi reflexiók, illetve a nyelvek tudományos vizsgálatának eltérősége. KNIFFKA (1995.) elsősorban a b) témakörrel foglalkozik, amely tehát a nyelvhasználat és -elsajátítás módjainak szociokulturális környezetekénti különbözőségére összpontosít. Legfőbb hipotézise (KNIFFKA 1995: 65) a következő: „A grammatikaelmélet, a nyelvtipológia és egyéb »rendszer nyelvészeti« perspektívák referencia-tudományként nem elegendők a kultúraközi kapcsolatok leírására.” Fejtegetéseiből az vezethető le, hogy a nyelvi és a kulturális kontrasztok feltárására a pragmatikai, illetve a nyelvviselkedés-tipológiai kutatások a legalkalmasabbak. (A pontosság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy ez az és HOCKETT [1950: 113] észrevétele óta tulajdonképpen nem helytálló, hiszen a nyelv is a kultúra része.) Összességében tehát KNIFFKÁNAK (1995: 25) nem állt szándékában további „új” nyelvészeti rész tudomány definiálása. Mindazonáltal elismeri, hogy jelenleg ennek még nem is lennének meg a feltételei (KNIFFKA 1995: 25); tehát valószínűleg nem arról van szó, hogy KNIFFKA ezt nem tartaná szükségesnek, illetve megcélzandónak, hanem arról, hogy egyelőre, tekintettel a még igencsak szerény kutatottsági szintre, ez nem volt lehetséges.

A SCHRÖDER–KUMSCHLIES–GONZÁLEZ (2001.) által szerkesztett tanulmánykötet a nyelvészetet ugyan mint kultúratudományt deklarálja, tartalma alapján azonban – lévén, hogy témájukat tekintve heterogén írásokat fog össze – korántsem rajzolódik ki a nyelvészet mint kultúratudomány vagy akár egy interkulturális nyelvészet explicit képe. Hiszen a mű nem tartalmaz semmi olyant, ami kifejezetten kultúratudományi lenne. Mindössze a hátsó borító tömör ajánlása szolgál – homályosan megfogalmazott – idevágó utalással: „A nyelv mindig kultúrához kötődik. A tanulmányok sokszínűsége ennek megfelelően a nyelvészet kultúratudománnyá válásának trendjét tükrözi, és inspiráló ötleteket kínál nemcsak nyelvészek, hanem minden olyan érdeklődő számára, aki közelebbi kapcsolatban áll a nyelvvel, az idegennyelv-pedagógusoktól kezdve az irodalom- vagy a fordítástudománnyal foglalkozókon át egészen a kommunikáció- és a kultúratudományok művelőig.” E fülszöveg persze bármely nyelvtudományi munkára ráillene. A terminológiával kapcsolatban megjegyzem: az angol *Cultural Studies* és a német *Kulturwissenschaften* magyar megfelelőjeként a *kultúratudományok* elnevezést használok, ellentétben a *kultúrtudományok* (pl. WEBSTER 2003.), *művelődéstudományok* (pl. SZEGEDY-MASZÁK 2002.) és egyéb alternatívákkal.

KUSSE–UNRATH-SCHARPENACK (2002.) kötete a „kultúratudományi paradigma” (2002: 8) körüli vitában „a nyelvészetnek mint kultúratudománynak legalább két áramlatát” kívánja láthatóvá tenni, és pedíg: a) Egyrészt azokat a kutatásokat, amelyek közvetlenül vagy közvetetten a filológiai hagyományhoz kapcsolódnak, valamint a kultúrák sokrétű megnyilvánulásait (nyelv, művészet, vallás, szokások stb.) tanulmányozzák és ezáltal ab ovo kultúratudományi ihletettségűek, b) másrészt azokat, amelyeket inkább a „cultural studies” irányzatához lehet sorolni, amennyiben a nyelvtudományi kérdésfeltevéseket a kultúrák és szubkultúrák „way of life”-járól szóló vizsgálódásokkal kötik össze. Hangsúlyozzák (KUSSE–UNRATH-SCHARPENACK 2002: 9), hogy a „cultural studies” eljárásai egyetemesek, és hogy (a kultúrának egyrészt a „nemzeti kultúrával”, másrészt a „magas kultúrával” való azonosítása helyett) „kulturálisan szignifikáns objektumként” a mindennapok (az anyagi javak, az insztrumentális kommunikáció stb.) különféle forrásait a szubkultúrákban megnyilvánuló sokszínűségükben kívánják feltárni, aminek révén ezek a források egyúttal a „kultúratudomány részeként felfogott nyelvészet lényeges tárgyterületévé” is válnak. A KUSSE–UNRATH-SCHARPENACK szerzőpáros megállapítja továbbá (2002: 10), hogy ennek megfelelően „a kultúratudomány részét képező nyelvészet” – teljes paradigmátikus nyitottságban – a nyelvet, a kommunikációt és a szöveget a „kultúra részeiként és kifejeződéseként” szemléli. Célja „nemcsak a nyelv szisztematikus leírása, hanem hozzá kíván járulni az egyes közösségek és korszakok »kulturális megfontolásához« is”.

BUSSE–NIEHR–WENGELER (2005.) tanulmánykötete, bár alcímében „kultúratudományi nyelvészetet” említ, különféle témájú cikkeivel csak egyes részművekhez, például a „nyelv mint szociális tény” (2005: 21) és „a kultúrák szemantikájához” (2005: 133) szól hozzá.

Ezen előzmények ismeretében RASTER nemrég közzétett monográfiája intenzív várokozásokat ébreszt azzal, hogy egy „interkulturális nyelvészet felépítését” tűzi ki célul (RASTER 2002: előszó). Vállalkozásában – az interkulturális filozófia nyomán – két alapvető nézőpontot különít el, amelyek szerint az interkulturális nyelvészet – a továbbiakban INY – koncepciója a) a nyelvek és b) a nyelvtudomány interkulturalitásának szemszögéből vizsgálható. Az a) pontban olyan kutatási programot kell elképzelni, amely a nyelvek interkulturalitására vonatkozik. E funkcióban az INY a nyelvek létformáinak és használati módjainak a mindenkori kultúra által meghatározott különbözőségét elemzi. Következésképpen az INY-nek mint az interkulturalitás nyelvészetének „először is mindazt” vizsgálnia kellene, „ami a kulturális különbözőség jelenségéről nyelvtudományi szempontból megállapítható” (RASTER 2002: 9). A másik b) pontban RASTER olyan irányzatot posztulál, amely a nyelvészet interkulturalitására vonatkozik, tehát arra, hogy a különböző kultúrákban maga a nyelvtudomány is különbözőképpen van jelen. Mivel e hagyományok általában nem kompatibilisak egymással, RASTER (2002.) szerint – b) értelmében – egy INY megalkotásában döntő szerep kell, hogy jusson a nyelvészet nem nyugat-európai formáinak. Az INY-et új „kutatási irányzatként” a következőképpen határozza meg: „A kulturális kontraszt klasszikus rendszernyelvészeti tárgyalásának és e jelenség modern, pragmalingvisztikai és nyelvészociológiai szempontú tárgyalásának együttes alkalmazása mindkét komponens kölcsönös függőségének figyelembevételével” (RASTER 2002: 4 és 9).

Az INY rendszerének megkomponálásához RASTER (2002: 13 kk.) második elemzési lépésként további alapvető különbségtételt javasol, mivel a kultúrának kétféle megnyilvánulási formáját feltételezi: egyrészt aszerint, hogyan nyilvánul meg mások (más kultúrák) számára; másrészt annak alapján, hogy miként jeleníti meg önmagát. Ezt a distinkciót öszszeköti az INY fenti, a) és b) alpontban tárgyalt formáival. Ez további ellentétpárokat eredményez, nevezetesen a saját kultúrában történő és az idegen kultúrákra irányuló megjelenési forma oppozícióját, mind a nyelvek, mind a nyelvtudomány vonatkozásában. Tehát kétszer két ellentétpárral van dolgunk, ezek: a) a nyelvek különbözősége vs. a nyelvtudományok különbözősége; b) a jelenségek saját kultúrában történő megjelenési formája vs. a jelenségek idegen kultúrákra irányuló megjelenési formája (RASTER 2002: 13). Így INY-e négy kutatási területet fog át, amelyeket RASTER (2002: 14) fenomenológiáknak nevez: 1. a nyelv belső szemléletű fenomenológiája: a nyelvek jellegzetes megjelenési formáinak vizsgálata saját kultúrájukon belül; 2. a nyelvek külső szemléletű fenomenológiája: az idegen kultúrák jellegzetes nyelvi megjelenési formáinak vizsgálata; 3. a nyelvtudomány belső szemléletű fenomenológiája: a nyelvtudományok jellegzetes megjelenési formáinak vizsgálata saját kultúrájukon belül; 4. a nyelvtudomány külső szemléletű fenomenológiája: az idegen kultúrákban honos nyelvtudomány(ok) jellegzetes megjelenési formáinak vizsgálata. RASTER (2002: 14 k.) modellje kétségkívül előremutató, és alkalmas arra, hogy ösztönözze a tárgyalt problématerület további rendszerző és öszszegző kutatását. Mindezek ellenére koncepciójának nem minden részletével értek egyet; ennek okát a 3. A) alfejezetben részletesen ki is fejtém.

B) Angolszász, szláv és egyéb kutatások. – A fentiekkel öszszetve például angolszász nyelvterületen – legalábbis mennyiségileg – több olyan elem fedezhető fel, amely egy „cross-cultural linguistics” számára tanulságos lehet. Ezért meglepő, hogy

HERMANN (2003.) új, áttekintő kézikönyv-szócikkében mégis ezt olvashatjuk: „a *cross-cultural linguistics* fogalma vagy egy hozzá hasonló szinonim angol megnevezés, úgy tűnik, még nem született meg.”

Utalhatunk PALMER (1996.) irányadó munkájára, amely több szempontból is árnyalt, kultúratudományi látásmódot tükröző programot kínál a nyelvészet számára: kísérlet tesz a nyelvészeti antropológia (vö. a témáról CSERESNYÉSI 2004. kézikönyvét) és a holisztikus kognitív nyelvészet szintézisére. PALMER saját „kultúraelméletét” (cultural theory) egy sor figyelemre méltó esettanulmányra alkalmazza. Úgyszintén kiemelendő WIERZBICKA interkulturális pragmatikai és szemantikai munkássága (1991., 1992. és 2006.) vagy KELLEYnek a nyelvi változásról szóló nyelvtörténeti monográfiája (1992.). LADO (1957.) az idegen nyelv-tanítás módszertanában „klasszikusnak” számító kötete azonban legfeljebb címében (*Linguistics across Cultures*) utal a szóban forgó területhez történő kapcsolódására, tartalmában inkább a nyelvtudományban akkor már viszonylag meghonosodott kontrasztív szemléletet kívánva bevonni az idegen nyelv-tanítás elméletébe. Eközben kiemelte a nyelvek kulturális beágyazódottságának szerepét.

A „cross-cultural linguistics” nem kerülte el a felsőoktatást sem, de itt is hiányoznak a valóban konzisztens és átfogó meghatározások, kategória-, illetve eszköztárak és elméletek; vö. például M. LYNNE MURPHY és JEANETTE DENTON kurzusait, mindketten a texasi Baylor Egyetem oktatói; l. részletes tematikájukat a következő weboldalon: http://www3.baylor.edu/~Jeanette_Denton/CrossCultural.htm (2004. 10. 17-ei állapot).

Egy INY csirái más tudománykultúrákban is fel-felbukkannak, ám rendszertani státusuk, szemléletmódjuk, érdeklődési területük, tartalmi horizontjuk igencsak eltérő skálán mozog. Így például az oroszországi szlavisztikában, főleg Moszkvában, újabban egy olyan (részben a kognitívizmusra támaszkodó, alapvető tendenciájában pedig neohumboldtianus) ún. „világkép-nyelvészet” alakult ki, amely a világ nyelvi képét („jazükovaja kartyna mira”) próbálja megrajzolni (vö. EISMANN–DEUTSCHMANN 2000., BAŃCZEROWSKI 2006.). Voltak kezdeményezések egy „kulturologiceszkaja lingvisztika” (kulturologiai nyelvészet) formálódására is, vö. ELIZAROVA munkásságát (2000.), aki a nyelvi és kommunikációs egységek jelentéseinek különböző síkokon megnyilvánuló kulturális összetevőit tanulmányozza. Lengyelországban a Szczecini Egyetem egyik honlapja (<http://germ.univ.szczecin.pl/ZJN>, 2003. 06. 29-ei állapot) szerint az intézet fő kutatási területeihez tartozik a *lingwistyka interkulturowa* (interkulturális nyelvészet). A fogalom meghatározását vagy tartalmi leírását azonban hiába keressük.

Fel-felbukkannak a szakirodalomban további kezdeményezések is, például a kínai „kultúrlingvisztika”, amely azon a (kézenfekvő) feltevésen alapszik, hogy a nyelv és a kultúra között kölcsönös egymásrahatások szoros összefüggése áll fenn. Ebből azt a programatikus következtetést vonja le, hogy a nyelvet mindig a hozzá tartozó kultúrára vonatkoztatva kell vizsgálni, éspedig saját, abból kifejlesztett leírasi és elemzési kategóriákkal (vö. HÖHENRIEDER 2004: 27 kk.).

Mivel az INY-nek sem a probléma- és kérdésfelvetései, sem értelmezési kategóriái, illetve határai nem kellően tisztázottak, meglepő, hogy az „interkulturális nyelvészet” például több neolatin filológiai vizsgaszabályzatban explicit tanegységként szerepel, és a nyelvészeti stúdiumokban a kötelező „tananyaghoz” tartozik, vö. Németországban Bréma művelődési és oktatási szenátora által a francia és a spanyol szak számára meghatározott vizsgakövetelményeket (http://www.bildung.bremen.de/sfb/bildung/lasl/p_frz.pdf, ill. http://www.bildung.bremen.de/sfb/bildung/lasl/p_spa.pdf; 2005. 08. 06-ai állapot).

3. Egy inter-, illetve transzkulturális nyelvészet konceptualizációja és helye: előzetes megfontolások. – A) A tárgy-

meghatározás nehézségei. – CSÁNYI (1999: 247) szerint „az emberi kultúrák lényegében a szociális vonzódás, a kommunikációs kényszer és a tárgyszeretet által folyamatosan működtetett funkcionális szabályrendszerek”. Úgyszintén, ha – HANSEN (2000: 39) nyomán – a kultúrát olyan „sztenderdizációk” halmazaként fogjuk fel, „amelyek a társadalmi közösségekben érvényesek”, akkor is a figyelem homlokterébe kerül mind a kommunikáció, mind a nyelv. Hiszen a sztenderdizációknak mindig a kommunikáció részévé kell válniuk, hogy közösségek alakulhassanak ki, ráadásul a sztenderdizációk maguk is jeltermeszettűek és így kommunikatívak. A kulturális kódok megfejtése tehát a kommunikáció és a nyelv kutatásának és/vagy értelmezésének segítségével történik. Vagyis mindenféle interkulturális-nyelvészeti vállalkozásnak szükségszerűen része kell, hogy legyen a nyelvnek mint a kommunikáció és az értelmezés eszközének, a nyelvi kultúrának (a „nyelvi kultúra” értelmezéséhez vö. KNIPF–KOMLÓSI 2002: 49 k.) heurisztikus leírása – kulturális háttérterületeivel együtt, hogy így megfejthessük a kultúra egy-egy szeletét (vö. KUSSE–UNRATH-SCHARPENACK 2002: 12). Mindazonáltal felvetődnek néha különleges konstellációk, amikor is a nyelv és a kultúra nem alkot párhuzamot. Az empirikus tapasztalatok ugyanis azt mutatják, hogy a kulturális hagyomány mintái – szociál- és individuálpaszichológiai implikációkkal együtt – gyakran szilárdabban és tartósabban rögzülnek, mint a hozzájuk tartozó nyelviség. Számos nemzeti kisebbség képviselői ugyanis a nagyarányú nyelvváltás (ismert angol szakkifejezéssel: language shift) miatt már nem vagy csak törve beszélnek „etnikai anyanyelvüket”, ennek ellenére kulturálisan mégis határozottan etnikai közösségükhöz tartozónak érzik magukat. Egyszerűbben fogalmazva: ilyenkor például a magyarországi (oroszországi stb.) németek esetében olyan egyénekről, illetve csoportokról van szó, akik, illetve amelyek már elsődlegesen magyar (orosz stb.) nyelvűek, kultúrájuk azonban – még – dominánsan német. Hasonlóképpen a pennsylvániai németeket ma már egyre kevésbé „nyelvszigetnek”, sokkal inkább „kulturális szigetnek” tekinthetjük (vö. FÖLDES 2002: 135).

Lényegében tehát arról van szó, hogy metaszinten nyomatékosabban figyelembe vesszük a nyelvészeti tevékenység kultúra általi meghatározottságát azért, hogy (a tárgyszinten) kiegészítsük a nyelvvel mint kulturális jelenséggel történő foglalkozást (mind a rendszer, mind a nyelvhasználat és a funkció tekintetében) a „saját kultúra” és az „idegen kultúra” perspektívájával, és kölcsönhatásuk sokrétűségét értéknek tekintjük. Egy INY megalkotásakor érzékeljük azt: ma még feltűnően sok a homályos, bizonytalan és kiforratlan megfogalmazás.

Bizonyos zavart okoz például, hogy az angol *cross-cultural* jelzőt egyes nyelvészek egyszerűen a *kontrasztív* melléknévvel helyettesítik. Így KARLFRIED KNAPP, a német anglista, az Erfurti Egyetemen meghirdetett kurzusának címét angolul *Cross-cultural linguistics*, németül *Kontrastive Linguistik I* (Kontrasztív nyelvészet I) formában adta meg (l. az interneten: <http://www.uni-erfurt.de/sprachwissenschaft/lehrveranstaltungen/WS02-03/knapp-KontrastiveLinguistik.html>, 2004. 06. 21-ei állapot).

Az INY-i kérdéskör státusmegítélése sem problémamentes. Mint már utaltam rá, még az e témában kutatók sem tekintik azt autonóm szaktudománynak (KNIFFKA 1995: 25; KUSSE–UNRATH-SCHARPENACK 2002: 10; RASTER 2002: 3), sőt HERMANNNS (2003.) azt hangsúlyozza, hogy ez a „nyelvészetnek nem egy új fajtája, még csak nem is új területe”. Ennek egyébként ellentmond, hogy mégis olyan „szubdiszciplínákat” említ, amelyek főlé hiperonimaként az INY-et rendeli. Viszont ULSAMER (2002: 237) „az interkulturális nyelvészetet” a „nyelvészet egyik ágának” tartja. Egyébiránt KOVÁCS (2002: 77) már magát az „interkulturalitást” is „diszciplínának” véli, holott az véleményem szerint inkább egy (tudományterületeken átívelő) koncepcióként, szemléletként fogható fel.

További bizonytalanságok mutatkoznak például egy INY-i gondolatkör tudományos mozgásterét, valamint vonatkozási és illetékességi területét illetően. Amikor RASTER (2002:

1) úgy véli, hogy a nyelvtudomány központi területeit az interkulturális megközelítés nem érinti, és ezért nincs napirenden például „interkulturális grammatika”, nem veszi figyelembe, hogy igenis léteznek már ilyen, legalábbis számottevő előtanulmányok és publikációk formájában. Például ZEMB „Francia–német összehasonlító nyelvtan” című műve már jóval túlmutat a felszíni grammatikai szerkezetek pusztá egybevetésén, amikor az általa tanulmányozott két nyelv vonatkozásában kísérli meg nyomon követni a nyelv és gondolkodás kapcsolatát, azaz egy kulturálisan meghatározott kapcsolatot – „a felszíni szerkezet (*grammaire*) és a mélyépítmény (*pensée*) összefüggéseit” – két, területileg szomszédos nyelvben (vö. ZEMB 1990: 283). Újszerű, „kultúrkontrasztív” eljárás módjában, amellyel – az „idegen” és a „saját” közötti nyelvtani viszony felfedése révén – diakrón nyelvi síkon vizsgál kulturális vonatkozásokat, szükségszerűen a középpontba kerül az interkulturalitás. HERNIG (2000: 79) ezzel kapcsolatban leszögezi, hogy e „kultúrkontrasztív grammatikáknak különösképpen interakcionális és így interkulturális megalapozottságúnak kell lenniük, és azok ezért egyúttal *interkulturális grammatikák*” [kiemelés az eredetiben]. Egy genuin interkulturális nyelvtan igénye és leírás szándéka például GÖTZÉNÉL (1993: 7 k., 1994) is felmerül. Egyébiránt véleményem szerint az ún. fogalomközpontú nyelvszemléletben (inhaltbezogene Grammatik) talán szintén rejlenek olyan tartalékok, amelyekre építeni lehetne. Főként a nyelvhez kötött kulturális teljesítmények összefüggésének és interakciójának vonatkozásában és nem (csak) nyelvspecifikus jelenségek leírásánál és értelmezésénél.

HERMANN (2003.) három „szubdiszciplínát” sorol fel: a pragmatikát, a szemantikát és a szemiotikát, RASTER (2002: 1 k.) viszont négyet (pragmatika, kommunikációelmélet, nyelvészociológia és az idegennyelv-tanítás módszertana). Ezekon kívül mások is említhetők, amelyekben egy ideje markánsan jelen van valamiféle interkulturális paradigma. Gondoljunk például az interkulturális szövegnyelvészetre (amelyet egyébként véleményem szerint inkább interkulturális szöveg- és diskurzusnyelvészetnek kellene nevezni)⁴, hiszen már CLYNE (1993.) bevezette – az interkulturális pragmatika mellett – az *interkulturális szövegnyelvészet* terminust. Mindkét „vizsgálati irányt” az „interkulturális diskurzuskutatáshoz” sorolja, miközben egy – az alábbi három komponensből álló – interkulturális szövegnyelvészetet alkot meg: 1. „kontrasztív szövegnyelvészet”, amely azonos szövegtípusokhoz sorolható anyanyelvi (pl. német és finn) szövegek jellemzőit hasonlítja össze például fordítások esetében; 2. „interlanguage szövegnyelvészet”, amely nem anyanyelvi készítette célnyelvi szövegek jellemzőit tanulmányozza és 3. „interkulturális interaktív szövegnyelvészet”, amely az interakciót a szöveg és a szövegre adott válasz formájában (pl. levelezés, tudományos jelentések) vizsgálja, miközben az interakció résztvevői különböző anyanyelvűek (CLYNE 1993: 4 k.). De már CLYNE előtt is voltak interkulturális szövegnyelvészeti megcélzó felvetések. Például SPILLNER egyik tanulmányában (1981: 241 k.) megkülönbözteti a „kontrasztív szövegnyelvészet” és a „kontrasztív textológia” fogalmát, amelyek közül az előbbi a textuális általános ismérveinek nyelveken átívelő összevetésére vonatkozik, az utóbbi pedig a szövegfajták jellemzőit hasonlítja össze valamennyi nyelvi síkon. A „kontrasztív textológia” keretében SPILLNER a szövegek nyelvi és interkulturális egybevetésének következő módszerét és eljárását taglalja: a „fordítás egybevetését” és azon túl a „párhuzamos szövegelemzést”, amely „messze túllép a fordítások összehasonlításának metodikai keretén”. Időközben az interkulturális megközelítés a posztmodern diskurzusban egyre fontosabb helyet foglal el, amint azt például a szöveg(típus-)nyelvészet azon legújabb irányzatai mutatják, amelyek a szövegtípusok és a kommunikatív műfajok kulturális meghatározottságával foglalkoznak és ennek keretében interkulturális-összehasonlító vizsgálatokat is

⁴ Ezenkívül újabban körvonalazódni látszik egy interkulturális stilisztika (vö. SCHRÖDER 1995.) és egy interkulturális fordítástudomány (vö. VERMEER 1987: 545) is.

folytatnak, l. pl. FIX–HABSCHIED–KLEIN (2001.), TOLCSVAI NAGY (2001: 34 kk.) és BRINKER–ANTOS–HEINEMANN–SAGER (2000–2001.) kötetét. A szövegek nem utolsó sorban különleges kulturális sajátosságaiuk folytán kerülnek mindinkább a nyelvészeti vizsgálódások előterébe, hiszen az amerikai kultúranthropológus GEERTZ publikációi óta (2001.) elfogadott tény, hogy az (irodalmi) szövegek – egyéni megalkotottságukon túl – részt vesznek a kulturális jelentések létrehozásában. Tehát azok nem csupán egyedi (irodalmi) szövegek, hanem rejtett kulturális „üzenetek” hordozói, bennük rejlik az adott társadalom megértésének kulcsa.

Mivel nemcsak interkulturális szövegnyelvészettel, hanem interkulturális diskurzusnyelvészettel van dolgunk, egy INY megkomponálásakor tekintetbe kell venni a „kommunikatív műfajokról” az utóbbi másfél évtizedben nyert ismeretanyagot is (vö. LUCKMANN 1995.). A kiinduló kérdés az: hogyan aktiválják és közvetítik a társadalmi tudást a kommunikatív műfajok (és melyek ezek). A kutatás kiderítette, hogy a kommunikatív műfajok kultúrafüggőek, vagyis tipológiailag hasonló külső formájuk ellenére (előadás, fogadóóra stb.) nagyon is eltérően strukturálódnak: más-más tematikai egységeket tekintenek relevánsnak, tapasztalati és cselekvési sémáikban kultúránként más mintákat követnek.

Mint rokon nyelvészeti terület jelentőséggel bír a kritikai diskurzus-elemzés is (utalva az angol-amerikai eredetű *critical discourse analysis*-re), minthogy kísérletet tesz annak feltárására, mely járulékos tartalmak lehetnek kódolva a nyelvi szövegekben. Abból indul ki, hogy a nyelvi kommunikáció a társadalmi valóság részeként működik, és célja a nyelvi elemzés eredményeinek szociális kontextusukba történő illesztése. Így integrálja a gondolati struktúrákat (előítéletek, sztereotípiák), a diskurzusok jellegét pedig a beszélő és befogadó alkotó-értelmező tevékenységeként szemléli, azaz például identitások nyelvi-kommunikációs konstrukciójának rész kérdéseivel foglalkozik (vö. FAIRCLOUGH–WODAK 1997.).

Megítélésem szerint revízióra és kiegészítésre szorul az INY-nek a 2. A) alpontban RASTER-től idézett (2002: 4 és 9) definíciós kísérlete, és ugyanez érvényes HERMANN-SNÁL (1996.) és HERMANN-S–ZHAONÁL (1996: 414) „az” INY tárgyának meghatározására is, ahol egyébként az INY mindig határozott névelővel áll, vagyis, hogy „az INY olyan kontrasztív nyelvészet, amely kiemeli a kultúrák hasonlóságait és különbözőségeit, mivel a nyelveket a kultúrák alkotóelemeinek tekinti, és ezért érdekelt a nyelvek és a kultúrák egyéb összetevői között fennálló összefüggések feltárásában”.

Úgy vélem, e (legalábbis célkitűzéseiket tekintve) kétségkívül konstruktív gondolatokat mindenképpen ki kell egészítenünk a nyelvi érintkezések többsikű – és valóban interkulturális – problémakörének bevonásával (vö. FÖLDES 2002.). Mivel a definíciókban megfogalmazott kulturális k ü l ö n b s é g jelensége mellett egy INY tárgykörének meghatározásában ugyanolyan alapvetőnek tűnik a nyelvi és kulturális k a p c s o l a t o k dimenziója, hasznos lenne ráirányítani a figyelmet a kölcsönhatásokra, illetve a nyelvek (nyelvváltozatok) közötti evidens és látens kapcsolatok konfigurációira és megnyilvánulásaira, valamint a kulturális átfedések leírására, például számos két- vagy többnyelvű nemzeti kisebbség esetében. Par excellence kirajzolódik itt egy interkulturális-nyelvészeti vizsgálati terület. Így tudományos igénnyel, cél- és tartalom-adekvát módon birkózhatnánk meg azzal a napjainkban egyre jellemzőbb helyzettel, hogy nyelvek és kultúrák gyakran és sokféleképpen érintkeznek, sőt áthatják egymást valamennyi síkon és absztrakciós szinten – a fonetika-fonológiai siktól egészen az „interkonceptualitásig”. Interkonceptualitáson – az ’intertextualitás’ stb. típusú terminus technicusok mintájára (FÖLDES 2003: 42, 2005: 206 k.) – a kognitív koncepciók közötti kölcsönös kapcsolatok különböző aspektusait értem, például kétnyelvű beszélők esetében azt, hogy beszédtevékenységük során gyakran a model-, illetve a kontaktusnyelv gondolati struktúráját veszik át. Mivel a kognitív dimenzióknak – mind a kognitív nyelvészet, mind a kognitív pszichológia területén – az interkulturális-nyelvészeti

témákban játszott szerepe nem lebecsülendő, fontos lenne az említett interkonceptualitás megragadása és tanulmányozása.

Az a tény, hogy KNIFFKA (1995: 17), HERMANN–ZHAO (1996: 414) és mások az INY meghatározásában csupán összehasonlításokra szorítkoznak, azt sugallja, mintha a kultúrák önmagukba zárt egészek lennének, amelyeket össze lehetne/kellene vetni. Megítélésem szerint ezzel szemben abból kellene kiindulnunk, hogy a kultúrák nem zárt, önmagukban homogén entitások, hanem nyitott szabályrendszerek, amelyek kölcsönösen meghatározzák egymást, kölcsönös interakción alapulnak, és folyamatosan változnak. (Az interkulturalitás mibenlétéhez és fogalmi kánonjához vö. továbbá WIERLACHER írásait, pl. 2000: 263 kk.).

Egy megalkotandó INY tárgyát és természetét illetően is még sok a kutatási bizonytalanság. HERMANN (2003.) például – ahogy már a 2. pontban jeleztük – hangsúlyozza: „Nem egy speciális tárgy vagy valamiféle speciális módszerek teszik a nyelvészetet interkulturálissá”, hanem a „nézőpontok”, amelyek szerint a tárgyat kiválasztja és szemléli. Tanulmánya több más részéből azonban nyilvánvalóvá válik, hogy az interkulturális nyelvészettel foglalkozó kutatások feladata „mindig is” abban állt, „hogy a nyelvi és egyéb kulturális jelenségek összefüggéseinek vonatkozásában vessünk össze nem több, mint *két* kultúrát és nyelvet” [kiemelések az eredetiben]. Tehát úgy tűnik, mégiscsak van egy speciális vezérmotívum és vizsgálati tárgy: mégpedig az összehasonlítás! Ezenfelül további fontos INY-i kutatási objektumnak javaslom a nyelvi, illetve kulturális átfedések eseteinek megragadását, leírását és értékelését. Ha ez nem is kizárólagos INY-i feladat, azért posztulálható legalább valamiféle vizsgálati tárgy-preferencia, mint ahogy azt az alábbiakban vázolt munkadefiníció is szemléltetni fogja.

HERMANN (2003.) idézett látásmódja amiatt is problematikus lehet, hogy kizárólag két kultúrából és nyelvből indul ki, sőt a *két* mennyiségjelzőt még ki is emeli! Hiszen a bonyolultabb konfigurációk éppen interkulturális nyelvészeti szempontból lehetnek érdekesek, így például a „pluricentrikus” nyelvi kultúrák (e szakkifejezéshez vö. AMMON 1995.). Elvégre az sem hagyható figyelmen kívül, hogy még egy összefüggő nyelvterületen és kulturális térségen – mondjuk a németen – belül is számottevő kulturális különbségekkel kell számolnunk. MUHR (1996.) például empirikus adatokra támaszkodva Németország, Ausztria és Svájc esetében a lényegében azonos nyelv mellett – még ha csak töredékesen is – eltérő „kulturális sztenderdek” mutatott ki.

Úgyszintén megvitatásra lenne érdemes egy kirajzolódó INY helyzetmeghatározása. Hiszen például HERMANN (1996., 2003.) a „kultúrkontrasztív” és az „interkulturális” nyelvészet szakkifejezést szinonimaként használja. Ennek szellemében definíciója az általa felvetett INY-et az egybevető nyelvészet egyik válfajának tekinti. De ha egy INY tárgykörébe beletartozik – mint ahogy javasoltam – a nyelvi és a kulturális érintkezések témája is, a kontrasztív nyelvészet mint keretdiszciplína nem bizonyul elegendőnek, hiszen a nyelvi érintkezéseket vizsgáló kontaktusnyelvészet mint önálló tudományág (vö. GOEBL–NELDE–STARÝ–WÖLCK 1996: XXV) sem szorítható (már) a kontrasztív nyelvészet elméleti és metodikai keretei közé. E szempontok is alátámasztják egy átfogó INY megalkotásának szükségességét.

A rendelkezésre álló fogalmi meghatározásokra és diszciplináris besorolásokra építve a következő „munkadefiníciót” fogalmazom meg: 'Interkulturális nyelvészet': a különböző résztudományokat művelő nyelvészek részéről a nyelv és a kommunikáció kulturális meghatározottsága, különösen a nyelvi és kulturális kontraszt, továbbá két vagy több természetes nyelv szociális érintkezésének, valamint kulturálisan meghatározott interakciójának jelenségei iránt megnyilvánuló kutatási irányultság (beleértve a kulturális átfedések konstellációit is), a belőlük adódó elméleti és gyakorlati eljárásokkal egyetemben. Vagyis a nyelvi és kulturális kontraszt, illetve a kulturális érintkezés, a – legtágabb értelemben vett –

kultúrákon átívelő kommunikáció és a (kulturális) idegenséghez való nyelvi-kommunikációs viszonyulás egyfelől rendszernyelvészeti, másfelől elsődlegesen pszicho-, szocio-, pragmatolingvisztikai, kontaktusnyelvészeti, valamint nyelvpolitikai vizsgálatainak kombinációja.

Ezzel továbbá az identitás, illetve etnicitás tényezőinek is döntő szerep jut, például olyan történelmi helynevek elemzésében, amelyek önazonosságformáló nyelvi önreflexióból származnak. Az identitás-, a népnév- és a helynévváltozások kölcsönhatásának érdekes esetei nyomon követhető többek között KRISTÓ (1978: 640 k.) és KRONSTEINER (1980: 339 kk.) munkáiban.

Az általam javasolt definíció segítségével megragadható a 2. A) alpontban említett, RASTER (2002: 14) két ellentétpárjából levezetett, négy INY-i kutatási terület is. Az első két kutatási szempontot tárgyszintként, a másik kettőt metaszentként fogom fel. A kutatás említett dimenziói, akárcsak a fent vázolt kérdések, hathatósan elősegíthetnék egy INY vizsgálati tárgyterületének egyértelmű meghatározását. Egy INY felfogható tehát nyelv-szemléletként, ez esetben értelemszerűen lefedi a nyelvtudományi szinte egészét, de tekinthető speciális nyelvtudományi részterületének is.

B) A tartalom problematikája. – HERMANNNS egyik idézett definíciója, hasonlóképpen HERMANNNS és ZHAO (1996: 414) cikke, a mentalitást tekintti interkulturális nyelvészete egyik központi fogalmának. „Az [mármint a mentalitás] leginkább egy nyelv szavaiban manifesztálódik, valamint egy nyelvi közösség nyelvi tevékenységében. Ezért a lexikológia (jelesül a lexikális szemantika) és a pragmatika (nyelvészeti pragmatika) alkotja az interkulturális nyelvészet két fő részterületét.” (Forrás: FRITZ HERMANNNS Bayreuthi Egyetemen tartott „Interkulturális nyelvészet” című kurzusának leírása a www.uni-bayreuth.de/departments/linglit/www-ws9900/daf_i.htm honlapon; 2005. 08. 06-ai állapot.)

Ezzel mindkét felsorolt diszciplínára vonatkozóan alapvetően egyet kell érteni. A pragmatikától a tárgyalat összefüggésben különösen sokat várhatunk, hiszen a különböző kulturális értékorientációk a kommunikáció pragmatikai szabályaiban csapódnak le és ott ismerhetők fel. A szemantikáról elmondható, hogy minden nyelvnek a saját kultúrája által meghatározott jelentésrendszere van, úgyhogy – két nyelv viszonylatában – jelentős különbségek adódhatnak szignifikatív és különösen pragmatikai területen (a lexémák használatának struktúráját illetően); mindamelllett a szókincs hálózatalakotása is erősen kultúrafüggő.

HERMANNNS és ZHAO (1996: 414) idézett érvelése helytálló, hiszen éppen a lexikológia és a pragmatika tükrözi az elméletet és a gyakorlatot egyaránt, kiváltképp a kultúrák mindennapi elméletét és gyakorlatát. Ezt WIERZBICKA (1988: 2) szintén hangsúlyozza: „Egy természetes nyelvben a jelentés abból adódik, hogy az emberek értelmezik az őket körülvevő világot. A jelentés szubjektív, emberközpontú, és ugyanolyan mértékben tükrözi a domináns kulturális érdeklődést és a szociális interakció kultúráspecifikus módozatait, ahogy a világ 'mint olyan' bármely más objektív tulajdonságát.”

Ezért alapvetően osztom ezeket a megállapításokat azzal a kiegészítéssel, hogy mindemelllett különösen fontos két további részterületként figyelembe venni (tekintettel kulturális kötöttségére és hatóerejére) a frazeológiát és a metaforakutatást is, az utóbbihoz vö. LAKOFF–JOHNSON (1994.) és LAKOFF–TURNER (1989.) nagy hatású kognitív (és kulturális) irányultságú metaforaelméletét, valamint KÖVECSESTŐL (2005.) a fogalmi metaforaelmélet kiterjesztett változatát. Ezen teorémák megközelítésében a metaforák elsősorban a fogalmak (és nem a szavak) jellemző tulajdonsága; az emberi gondolkodás és megértés elengedhetetlen kellékei, de ezen túlmenően alapvetők a társadalmi, kulturális és pszichológiai valóságunk megalkotásában is. A metafora tehát egyszerre tükrözi azt, ahogyan gondolkodunk a dolgokról és irányítja is a gondolkodásunkat. Következésképpen a nyelvészetnek aligha van másik olyan területe, amelyet ilyen mértékben jellemezné a nyelv és a kultúra szövevényes összefonódása, mint éppen e diszciplínákat. Az előbbiről elmondandó: a frazeologi-

zálódás és a frazeologizmusok kulturális meghatározottságáról már számos kutatási eredmény áll rendelkezésre; e korszerű ismeretek alapján a frazeologizmusokat „kulturális jeleknek” tartják, amennyiben sűrített formában egy nyelvi, illetve kulturális közösség felismeréseit, értékítéleteit és értelmezési rendszereit adják vissza (vö. FÖLDES 1996: 86 kk.). Így DOBROVOLSKIJ–PIIRAINEN (2005.) INY-i szemszögből is fontos tanulmánya a nyelvi szimbólumokat – különösen a frazeologizmusokban előfordulókat – hasonlítja össze a kulturálisan releváns más szemiotikai rendszerek, mint a vallások, mítoszok, mesék, szokások vagy az irodalom szimbólumaival, sőt az egyes vizsgált nyelvek anyaga emellett a szimbólumok nyelvek közötti egybevetését is lehetővé teszi. A kutatás hozadéka számos lényeges elméleti meglátás, például a szimbolikus jelentések antonimiájáról és szinonimiájáról, valamint válasz néhány kultúratudományi és nyelvészeti részkérdésre. Ez a kultúrsemiotika felé nyitó megközelítés új összefüggésekre derít fényt a nyelvtudomány és a szimbólumkutatás számára. A magyar szakirodalomban SZABÓ (2002: 19) szűkebb értelemben például a „népi szemléletmódot” próbálja meg tetten érni, amelyen „azt a látásmódot” érti, „ahogy a természeti környezetben élők, ahhoz mindennapi tevékenységükkel szorosan kapcsolódó kisebb-nagyobb közösségek az anyagi világ, a valóság jelenségeiről, dolgairól [...] gondolkodnak”.

Az interkulturális paradigma az említett fő területek mellett – még ha különböző mértékben és módon is – alkalmazható valamennyi nyelvi és leírási szintre. Végtegre is egy INY-i gondolatkör mindenre fogékony, ami nyelvtudományi szempontból a kultúrák különbözőségében, érintkezésében, kapcsolatában és recepciójában fontos lehet. Szinkrón és diakrón vetületben egyaránt, mivelhogy diakrón szemlélet is hozhat új meglátásokat egy INY számára. Legalább két érvelési sor legitimálja a történeti irányultságot:

a) A történeti kontextusok egyrészt tipológiai szempontból érdekesek, ha a visszatekintésnek az a célja, hogy eredendően nyelvtudományi (például pragmalinguisztikai) problémákat világítson meg. Ez vonatkozhat például markánsan megnyilvánuló, tág értelemben vett nyelvi problémára – elsősorban azonban a kommunikatív cselekvés struktúráira és formáira – egy történetileg behatárolt időszakban és az erre a korszakra jellemző kommunikációs terekben.

b) Másrészt a diakrón nézőpontok gyakran elsősorban genetikai természetűek, amikor például a származást, a történeti gyökereket és a fejlődési lépéseket, illetve azokat a folyamatokat vizsgáljuk, amelyekben az egyes kultúrákban a kommunikatív cselekvés adott nyelvi vagy akár konceptuális jelenségei és formái nyugszanak. Ez a genetikai irányultságú kérdésfeltevés párhuzamot mutat ELIAS nagy hatású opus magnumával, „A civilizáció folyamatá”-val (1997. 1: 81; eredeti megjelenés: 1939.; magyarul: 1987.), és valószínűleg képes a nyelv, a kommunikáció és a szocialitás jelenkori perspektíváit *l é t r e j ö t t ü k b e n* leírni. Egy INY-nek ez esetben szervesen integrálnia kellene paradigmájába az olyan hagyományos módszereket, mint amilyenek a (történeti) stilisztikáé vagy az etimológiáé (vö. KUSSE–UNRATH-SCHARPENACK 2002: 14). A közelmúltban LINKE (2003: 25 kk.) a nyelvtörténeti kutatások aktuális újdonságait a rokon szakágak eredményeinek kontextusába helyezte és kimutatta, hol jelölhető ki a nyelvtörténet helye a kultúratudományi és a művelődéstörténeti diskurzusban.

Úgy gondolom, egy leíró INY-nek általában – mind szinkrón, mind diakrón szempontból – egyrészt a metalingvisztikai, másrészt a nyelvészeti eltéréseket, hasonlóságokat, azonosságokat és kontaktusjelenségeket kellene elméletileg, empirikusan és gyakorlat-orientáltan megragadnia, megvilágítania és értelmeznie. Ehhez vö. ŠIPKA (2003.) lengyel, szerb, illetve horvát anyagon végzett taxonómia-kísérletének elemeit (<http://www.asu.edu/clas/reesc/asugh/xcult.pdf>, 2004. 05. 3-i állapot). A „metalingvisztikai” jelzővel a nyelvi tervezés olyan eseteire, vagyis olyan helyzetekre utalok, amikor a közösség tudatosan alakítja nyelvét; ilyen például az sztenderd nyelvváltozat kifejlesztése, illetve kodifikálása vagy

a szakterminológiák létrehozása. Ezekben az esetekben a kulturális normák nem épültek be szilárdan a nyelvbe, hanem független tényezőkként befolyásolják azt. „Nyelvészeti” különbségeken, hasonlóságokon, azonosságokon, illetve kontaktusjelenségeken olyan manifesztációk értendők, amelyekben nyelv és kultúra összeolvad, vagyis a kulturális jegyek a integrálód-
nak nyelv legbelsőbb lényegébe. Ezen a típuson belül legalább két alcsoportot különböztethetünk meg: a) egyrészt olyan interakciós jelenségekről lehet szó, amelyek a beszéd-aktusokban nyilvánulnak meg, mint például a megszólítások; b) másrészt olyan konceptuális jelenségekről, amelyek az egyén mint egységes egész kognitív működését befolyásolják, például a lexikalizációs és szimbolizációs folyamatok.

Különösen fontos INY-i területekként kiemelendők az ún. interkulturális – vagy ahogy a munkadefinícióban szerepelt: kultúrákon átívelő – kommunikáció különböző válfajai. E téren egy sor sokat ígérő, lényeges kutatási területet lehet kijelölni, ilyenek: a) a nyelvi-kommunikatív viselkedés különböző (a. m. kultúránként változó) megítélései, b) a bennünket körülvevő valóságról alkotott különböző nyelvi elképzelések, c) az eltérő kulturális tapasztalatok, d) a sajtó és az idegen kultúrára irányuló attribúciók (sztereotípiák) eltérő megítélése. Továbbá a beszédprodukciónak és -repciónak a két-, illetve a többnyelvűség összetettebb feltételei közötti vizsgálata, az ebből adódó hibriditás, valamint a nyelvi és kulturális érintkezések által létrejövő új nyelvváltozatok és kommunikatív stílusok elemzése (az értékelésüket is beleértve) kifejezett interkulturális-nyelvészeti célfeladatot vetít előre (vö. FÖLDES 2005: 288 kk.).

Egy INY ezen kívül releváns módon tanulmányozhatja, hogy milyen szerepet játszik a nyelv és a kommunikáció az idegenség (alteritás) generálásában, megítélésében és áthidalásában. Ugyanakkor az „idegenség” vizsgálatába a „távolság” és „közeltség” kategóriáit is be kell vonni, például annak kapcsán, hogy kommunikatívan miként hozzuk létre a „mi” és a „ti” kategóriáját. Ezzel összefüggésben JUNG (1993.) felvázolt egy „xenológiai nyelvészeti/xenolingvisztikai” koncepciót, amely szerintem elhelyezhető lenne egy átfogó INY keretében. A fordítás és a tolmácsolás tudománya (vö. SZABARI 2002.) szintén innovatív kérdésselvetéseket kínál egy INY számára, amelyek különösen akkor izgalmasak, ha egy ún. „magas kontextusú kultúra” és egy „alacsony kontextusú kultúra” közötti nyelvi közvetítésről van szó. Egy magas kontextusú kultúrában (ilyen a legtöbb ázsiai kultúra) a kommunikáció nagymértékben függ a beszédkörnyezettől vagy a nonverbális aspektusoktól, míg egy alacsony kontextusú kultúrában (ilyenek a nyugat-európai kultúrák) elsősorban az explicit módon megnyilvánuló verbális kommunikáció a meghatározó, vö. HALL–HALL (1990.); HIDASI (2004: 44) ezt „kontextuserős”, illetve „kontextusgyenge” kultúrának fordítja.

Tekintettel a nyelvi-kommunikációs cselekvés kulturális meghatározottságával (csak egyetlen idevágó példa: a nyelvi konfliktusok kutatása), valamint annak nyelvpolitikai, pszicho-, szocio- és pragmalingvisztikai kontextusával kapcsolatos lehetséges témakörök és feladatok gazdagságára (ismét csak egy a lehetséges példák tárházából: egybevető nyelvi attitűdvizsgálat), a jövőbeni kutatások számára kijelölendő a releváns vizsgálati tartalmak spektruma és szerkezete. Némely, már létező vitaindító elgondolás hasznos metodikai kezdeményezésül szolgálhat egy INY számára, kezdve FILLMORE „scene-and-frames”-szemantikájától (1977.) OKSAAR kulturéma-elméletén át (1988.) egészen az etnopszicholingvisztika e tekintetben különösen tanulságos lakúna-modelljéig (vö. SOROKIN 1998.).

C) A terminológia problémái. – Az „interkulturalitás” lényegében a „horizont-összeolvadás” vezérfogalmával összekapcsolható jelenség. Ez utóbbit GADAMER a filozófiai hermeneutika korszakalkotó művében, az „Igazság és módszerben” (1990.; eredeti megjelenés: 1960.; magyarul: 1984.) alkotta meg. GADAMER a „hermeneutikai körről” szóló fejtegetéseiben filozófiai szemszögből arról ír, hogy az alkotónak és a befogadónak

különböző a horizontja, amely saját értelmezésük alapjául szolgál. Ezt a horizontot azon életvilágbeli tapasztalatok összességéként lehetne meghatározni, amelyekkel egy-egyén gondolatilag és érzelmileg rendelkezik. Egy (nyelvi) produktummal való szembesüléskor az alkotó és a befogadó között csereviszony keletkezik, amelynek során horizontjuk kölcsönös bővülése következhet be; ez a „horizont-összeolvadás”. Eközben mindketten tanulnak a másiktól. GADAMER (1990.) szerint az értelmezés általában csak akkor lehetséges, ha létezik egy bizonyos közös előismeret, „előzetes megértés” (a. m. az értelmezendő tárgyról való ismeret, tudás, tudat stb.). Az értelmezési horizont és a szöveg jelentésének horizontja „összeolvad”; minden megértés ennek a függvénye. Általánosabban megfogalmazva: minden megértés elsősorban olyan történeti, kulturális és szociális világtapasztalásból vezethető le, amelyben „a közös értelemről való részeseledést” a „horizont-összeolvadás” teszi lehetővé. A „horizont-összeolvadás” során az „idegen” elsajátítására kerül sor, miközben az „idegen” úgyszólván „sajáttá” változik át. Hogy az idegenben felismerje önmagát, hogy otthonossá váljék benne – ez a szellem alaptörékvé, melynek léte csak visszatérés önmagához a másleltől, állapítja meg GADAMER. Az „idegen” ilyen értelmezése azonban nem azt jelenti, hogy az „idegen” „idegensége” abban állna, hogy ki lenne rekesztve e „horizontból”. Az olyan megértés, amely az „idegen” „idegenségét” nem oldja föl, hanem továbbra is fenntartja, nem a kisajátítás útján járna. Ennek a megértésnek fel kellene vállalnia az „idegennel” való találkozást (még hozzá a konkrét szituációban), és az „idegen” kezelésének olyan módját kellene megtalálnia, amely nem akarja „idegenségét” felszámolni. Általánosítva, e koncepció, úgy tűnik, képes megragadni és kezelni a lehető legtágabb értelemben vett interkulturalitás lényegét, folyamatait és következményeit.

Az „interkulturális nyelvészet” kifejezés háttérében mindazonáltal egy bizonyos, az egyes kultúrák természetéből, megalkotottságából következő szemlélet húzódik meg. Ez áll fenn általában a „hagyományos” szociokulturális helyzetekben, amikor is két – többé-kevésbé – jól elkülöníthető nyelv és kulturális rendszer interakciójáról van szó, vagy amikor egy nyelvet/kultúrát egy másik perspektívájából szemlélünk.

Nem ritkán azonban merőben más a kiindulási helyzet, mint például számos kisebbségi kommunikációs kultúra esetében Kelet-Közép- és Kelet-Európában. Mivel napjainkban e térségben jellemzők a két-, illetve többnyelvűségi nyelvhasználat különféle válfajai, az egymásra erős hatást gyakorló nyelvi változatok komplex szövevénye, ez az évtizedek, sőt évszázadok során a kulturális rendszerek intenzív átfedéséhez és rétegeik többszörös összefonódásához vezetett (l. FÖLDES 2005: 16 kk.). Ezért olyan terminológiai opció lenne kívánatos, amelyik egzakt módon jelöli és megjeleníti a hibriditás életvilágbeli megnyilvánulásait és egy ilyen inter-, illetve inkább transzkulturális „köztes pozíció” igen rugalmas nyelvi és kulturális dinamikáját. Nézetem szerint ez egy *t r a n s z k u l t u r á l i s n y e l v é s z e t* keretében, egy INY speciális eseteként lenne lehetséges (FÖLDES 2003: 52 k.; 2005: 294 kk.).

E modell terminológiai hátere a következőképpen foglalható össze: sok mai kulturális rendszer, úgy tűnik, más természetű, mint amilyent a „tradicionális” kultúrafogalmak és kultúraelméletek még mindig állítanak vagy szuggerálnak (vö. WELSCH 1999: 194 kk.). Következésképpen a 'kultúra' újabb konceptualizációjára lenne szükség („transzkulturalitás” címszó alatt). Ebben az összefüggésben a filozófus WELSCH meggyőzően érvel amellett, hogy a hagyományos kultúrafogalom alapstruktúráját alkotó három „meghatározó elem” (szociális homogenizálódás, etnikai megalapozottság és kultúrák kölcsönös elhatárolódása) ma már semmiképpen sem tartható. Nem utolsósorban ezért használják az utóbbi évtizedben egyre többet a „multikulturális” és „interkulturális” terminust. WELSCH (1999.) megállapítja, hogy a *multikulturalitás* – valószínűleg a *multi-* előtagnak is köszönhetően, melynek jelentése 'sok, sokféle' – a különböző kultúrák egy társadalmon belüli együttélésének problémáit jutattja kifejezésre. A „multikulturalitás” élesen elkülönülő, mégis homogén

kultúrák létéből indul ki. A „multikulturalitás koncepciója” a tolerancia, a kölcsönös megértés, az elfogadás, a konfliktuskerülés vagy a konfliktusterápia esélyeit kutatja. Az *interkulturalitás* műszó az *inter-* (‘között’) prefixum miatt azt a benyomást kelti, hogy a kultúrák fogalmi logikájuk folytán elkülönülhetnek egymástól, félreismerhetik, ignorálhatják, megrágalmazhatják vagy legyőzhetik a másikat, ugyanakkor nem érthetik meg egymást vagy nem igazán hathatnak egymásra. Következésképpen az „interkulturalitás” koncepció annak keresi a módját, hogyan férhetnek össze a kultúrák egymással, hogyan kommunikálhatnak. Ezzel szemben a *transzkulturalitás* terminus (*trans-* ‘át, keresztül, túl’) a számos társadalomban ma ténylegesen fellelhető helyzetet tükrözi. Hiszen a kultúrák – a migráció, a szociális, a gazdasági kapcsolatok stb. révén – összefonódtak, gyakran már alig lehetséges a „saját” és az „idegen” megkülönböztetése (pl. a kétnyelvű kisebbségek esetében). A „transzkulturalitás” tehát az integráció kultúráját hivatott kifejezésre juttatni (vö. WELSCH 1999.). Mint lehetséges továbbmutató gondolat, megemlítendő a „transzdifferencia” új kultúraelmélete (vö. ALLOLIO-NÄCKE–KALSCHUEUR–MANZESCHKE 2005.). Ez kettős nézőpontot (egy ún. párbeszédés pozíciót) érvényesít, hogy mind az elméleti reflexió, mind a gyakorlati cselekvés igényének meg tudjon felelni. Vezérelve az, hogy – „szocio-történeti síkon” – a „több-szörös kulturális kötődés” időbeli aspektusait mérvadó módon vegye figyelembe.

4. Zárógondolatok: interkulturális nyelvészet mint „hiperparadigma”? – Érzékelhető: az a több szaktudományt átfogó változás, amelynek során a szellemtudományok ún. kultúratudományokká alakulnak át, a nyelvészet számára is nagy kihívást jelent, és azt mihamarabbi reflexióra, cselekvésre készíti. Így az interkulturálisnak mint tudományelméleti és -módszertani gondolkodási keretnek ma a nyelvészeti reflexiók egyik programalkotó és stratégiai vezérelemének kell lennie, mind az elméletalkotást, mind a kutatási gyakorlatot illetően. A fent kifejtett koncepciók, fogalmak és terminusok egyelőre még egyfajta episztemológiai életlenségben rajzolódnak ki előttünk, még távol állnak attól, hogy tárgyukat szuverén biztonsággal határozzák meg, hogy koherens, önmagában konzisztens elméletet, szigorú metodológiai kánont, valamint a tőrgyszintű tudományi diszciplínákra jellemző tudományelméleti irányelveket alkossanak.⁵

Ezért talán még korainak tűnik nagyívű következtetések levonása. Írásom szándéka ezért nem az volt, hogy minden nyitott kérdést megválaszoljon. Sokkal inkább az, hogy feltérképezzen a témában rejlő lehetőségeket, felderítsen „fehér foltokat”, illetve rávilágítson további vitára érdemes súlypontokra, hogy ezáltal hozzájáruljon – PETŐFI (1997: 169) többes számú szóhasználatával élve: a nyelvészetek sorában – egy interkulturális nyelvészet kimunkálásához. Vagyis arról van szó, hogy olyan vizsgálati területek és elméletek exempláris megközelítését célozzuk meg, amelyek metszéspontjai mentén új, kreatív nyelvészeti irányzat bontakozhat ki. E metszéspontok pedig szemmel láthatólag egy inter-, sőt transzdiszciplináris térben húzódnak meg. Természetesen ehhez még további, főként empirikus és metodológiai kutatások szükségesek. Mint ENYEDI (2001: 172) is rámutat: egyre gyakoribb, hogy valamely tudományos probléma feldolgozására, kérdéseinek megválaszolására „transzdiszciplináris tudásláncok” kialakítása szükséges.

E tények értelmében a nyelvről és a kommunikációról folytatott tudományos vizsgálódásokban módszertani és koncepcióelméleti szempontból is alapvető szemléletváltásra van szükség, mégpedig egy eredendően „nemzeti (filológiai)” tudományos gondolkodási hagyománytól inkább átfogóbb, „kultúraorientált” irányba. Eközben ezt az új tudománykultú-

⁵ A nyelvészet mint „tárgytudomány” és a metanyelvészet mint „metatudomány” viszonyáról, a szaktudományok és a tudományelmélet(ek), a tudományfilozófia kapcsolatának problémáiról l. KERTÉSZ 2001. kötetét.

rát nem valamiféle „hiperparadigmaként” kell elképzelni. Nem annyira egy interkulturális nyelvészeti zárt elméletre kellene gondolni, hanem – mintegy rendezési és interpretációs elvként – egyfelől nyelvészeti koncepciók (a strukturalistától a kognitívig), másfelől a diszciplínák (pl. a lexikológiától a pragmatikáig) metszéspontjainak feltérképezésére, összekapcsolására és felhasználására. Az európai nyelvészet – az amerikaival ellentétben – mindig is sokrétű és színes volt, és az is maradt mind megismerési irányzatait, mind módszereit tekintve, anélkül, hogy egy bizonyos iskola hegemóniára tört volna. Ezért egy INY-nek sem dominanciára kell törekednie, hanem integráló nézőpontokat, illetve átfogó perspektívát kínálnia. Egy INY, ahogy itt vázoltuk, (legalábbis egyelőre még) nem tudományos (al-)diszciplínaként értendő, hanem sokkal inkább transzdiszciplináris kutatási szemléletmódként, illetve gyakorlatként, ahol nem elsősorban a kutatás tárgya a meghatározó, hanem a szemlélet, és az, hogy – magától értetődően – a kulturálisan releváns problémák megoldását keressük.

Mint ahogy már az egyes „nemzeti kultúrák” kultúra-fogalmai és kutatási hagyományai is erőteljesen különböznek, ezért itt figyelembe kell vennünk, hogy a nemzetközi kultúratudomány sem egységes, hanem legalább két, alapvetően különböző megnyilvánulási formában van jelen: egyrészt mint az angolszász nézőpontú Cultural Studies, amely főként GROSSBERG nevéhez kötődik (vö. GROSSBERG–NELSON–TREICHLER 1991.), másrészt mint a RICKERTre visszavezethető német irányultságú kultúratudomány (vö. VOILHARDT 2002.). Egy ideje e kultúratudomány osztrák változatáról is beszélhetünk, amelyet a bécsi Művelődési és Oktatási Minisztérium által 1998-ban alapított Kulturwissenschaften/Cultural Studies (kultúratudományok) kutatási irány képvisel (<http://www.culturalstudies.at>; 2004. 03. 11-ei állapot). Már a kettős elnevezés is mutatja az osztrák verzió némettel szembeni egyediségét, amennyiben – a német nyelvterületre nem jellemző módon – a kultúrának határozottan politikai dimenzióját vizsgálja. Így létrejött Ausztriában egy produktív kultúratudományi kutatási hálózat, amely „kultur.wissenschaft” könyvsorozatában immár hat kötetet jelentetett meg. Léteznek persze a nemzetközi gyakorlatban más modellek is, amelyek színesítik a modern kultúratudományok palettáját, mint a) a New Historicism, Cultural Poetics, Visual Studies, posztmodern etnográfia és Postcolonial Studies az USA-ban; b) az amszterdami iskola Cultural Analysis-e; c) a kelet-európai kultúrszemiotika; d) a franciaországi mentalitástörténeti kutatások, valamint a művészet és a kultúra szociológiája és e) az olaszországi, a kulturális értelmezési hatalom politikai kiterjedéséről folyó kutatások. A különböző kezdeményezések ismertetését l. SZIJÁRTÓ (1999.) tanulmányában, valamint DURING (2004.) és LEISTYNA (2005.) kötetében.

Egy további módszertani nehézség a társadalomtudományok általános problémájából következik, abból, hogy a kutatás alanya és tárgya megegyezik. Az interkulturális kutatásokra ez különösen jellemző, mivel a kutató maga is mindig egy bizonyos kultúrához tartozik. És mivel az ilyen tanulmányok során általában valamilyen „feltűnő jellemzőkről” van szó, amelyek ismét csak egy bizonyos „sztenderdként” vagy „normálisként” felfogott szituációhoz, illetve pozícióhoz képest határozhatók meg, fennáll annak a veszélye, hogy más kultúrák leírásánál és értékelésénél is a saját kultúrája rendezési elveit és értékrendjét abszolutizálja. Ez adott esetben megint csak téves, etnocentrikus következtetésekhez vezethet. Ezen etnocentrizmus mellett analóg módon fennáll a sztereotipizálás veszélye is, és nemcsak maga az interkulturális érintkezés során, hanem metaszinten, az interkulturális kutatási projektekben úgyszintén. Mindez módszertani átgondoltságra int, ahogy azt SCHRÖDER (1991.) is szóba hozta. Felvetek egy példát a szemantikából: ha szavak jelentését körülírással akarjuk megadni, az ún. etnocentrizmus veszélyén túl természetes nyelveknél – a kulturális beágyazottság okán is – gyakran homályos vagy cirkuláris értelmezések születnek, hiszen a tárgy- és a metanyelv egyaránt nem semleges és egzakt, hanem magán hordozza az adott kultúrára jellemző konnotatív-asszociációs háttér diffuzitását. Így „interkulturális nyelv-

szetileg” talán eredményesen kísérletezhetünk a WIERZBICKA-féle (2006: 740 kk.) „reduccionista parafrázissal”, amelynek során a jelentésleírásban nincs különbség a metanyelv és a tárgynyelv között, vagyis a jelentésleírást univerzális képekre alapozzuk: ún. szemantikai primitívumok (alapelemek) – mint legkisebb szemantikai-mentális jelentésatomok – segítségével (magyar nyelvű bemutatását l. KIEFER 2001: 87 kk.)

Tehát egy INY-i gondolkodás izgalmas, elmélet-, probléma- és jelenségorientált kutatási szemléletmódnak és területnek ígérkezik, amely szétágazó és komplex „portfólióval” rendelkezik. Ezért integratív és dinamikus, emellett eleve inter-, illetve transzdiszciplináris kutatási paradigmává kellene válnia. Metodikájára jellemző, hogy összekapcsolja a kultúrákon átívelő kapcsolatok és különbségek struktúráinak, megnyilvánulásainak és hatásainak, valamint a legtágabb értelemben vett kultúráközi kommunikációnak a vizsgálatát a társadalom- és a kultúratudományi kutatásokkal (továbbá részben az interkulturális tanulás szempontjaival). Tárgyterületeit komplex módon szemléli: mind belső, kulturális nézőpontból, mind külső nézőpontból. Az INY-i tanulmányok további dimenziója tárul fel, ha az egyik kultúra jelenségeinek kutatását egy másik kultúra tudományos módszereivel és elemzési kategóriáival végezzük.

El kell ismernünk, hogy nehéz az inter-, multi- és transzkulturális konfigurációkat az egyes szaktudományokban a tárgyhoz adekvát módon megragadni és kezelni. Hiszen hiányoznak az ehhez szükséges előtanulmányok: a) a legtöbb kutatás más paradigmákra támaszkodik, olyanokra, amelyek csakis a (viszonylagos) egynyelvűség és „egykulturájúság” feltételeihez igazodnak; b) kultúratudományi irányultságú projektekhez (pl. a „kulturális tér” vizsgálata esetében) még nem áll kellő mértékben rendelkezésre átfogó kultúraelméleti alap. Ugyanis a kultúra fogalma – nemhogy az interkulturalitásé – az interkulturális tanulmányokban sincs pontosan körülírva és tematikusan tisztázva. Például EHLICH (1996: 922) a „kultúra” meghatározásáról az „interkulturális kommunikáció” kutatása kapcsán kifejti: „A 'kultúra' inkább egyfajta előzetes megértést szolgál, mintsem hogy koncepcióként szolgálna azoknak az elméleti problémáknak a megválaszolásában, amelyek az interkulturalitás megértéséhez alapvető fontosságúak.”

Az egész szemantikai mező kissé diffúz, hiszen az 'interkulturalitás' gondolatköre ezidáig kevésbé episztemológiai és a tudományos ismeretgazdagításra, sokkal inkább gyakorlati cselekvésterekre irányult. Ezért hiányzik belőle, mint például GEBHARDT (2005: 276) rámutat, egy elméletileg megalapozott és szociogenetikai gyökereit feldolgozó kultúrakoncepció.

Egy kimunkálendő INY profilját a vele rokon diszciplinák, illetve kutatási irányok közötti határok, hasonlóságok, illetve párhuzamok meghatározása révén kellene pontosítani. Valószínűleg hosszabb időnek kell mégis elteltie, amíg létrejöhet egy koherens és explicit INY-i elméletrendszer, egy megbízható módszertani reflexiós bázis, egy képviselhető és használható értelmezési maximákkal rendelkező eszköztár. Ezért a jövőben operacionálizálható módszereket, megfelelő heurisztikus elveket és leíró koncepciókat kellene kidolgozni az inter-, illetve transzkulturális nyelvi tények és összefüggések megragadására, jellemzésére és értékelésére. Hiszen szemmel láthatóan nem alábecsülendő egy inter-, illetve transzkulturális nyelvészet kifejezett transzdiszciplinaritása, továbbá a kultúraorientált nyelvelírás terén benne rejlő potenciálja. Így a nyelviség megértésében önmagában is jelentős. Az ilyen irányú előmunkálatok elvégzésével járulhatunk hozzá egy sokszínű INY először transzdiszciplináris kutatási területként történő kimunkálásához, elmélyítéséhez, majd így lehetne azt hosszabb távon meghonosítani mint lényegében autonóm, ugyanakkor transzdiszciplináris igényű, elsősorban kultúratudományi érdekeltségű tudományszakot. Ez a folyamat azért is lenne különösen aktuális és fajsúlyos, mert az inter/transzdiszciplinaritás, valamint a módszertani változatosság két olyan kritérium, amelyen ma a nyelvészeti kutatásokat egyre inkább mériük.

Hivatkozott irodalom

- ALEXY, ROBERT – MEYER, LUKAS H. – PAULSON, STANLEY L. Hrsg. 2002. Neukantianismus und Rechtsphilosophie. Mit einer Einleitung von Stanley L. Paulson. Nomos, Baden-Baden.
- ALLOLIO-NÄCKE, LARS – KALSCHUEER, BRITTA – MANZESCHKE, ARNE Hrsg. 2005. Differenzen anders denken. Bausteine zu einer Kulturtheorie der Transdifferenz. Campus, Frankfurt a. M. – New York.
- AMMON, ULRICH 1995. Die deutsche Sprache in Deutschland, Österreich und in der Schweiz. Das Problem der nationalen Varietäten. De Gruyter, Berlin – New York.
- BALÁZS GÉZA 1999. A magyar nyelv művelés állapota. Tudománypolitikai áttekintés, javaslatok. Magyar Nyelvőr 123: 9–27.
- BALÁZS GÉZA 2001a. A nyelvstratégia fő cselekvési területei. In: BALÁZS 2001b: 183–93.
- BALÁZS GÉZA 2001b. Magyar nyelvstratégia. MTA, Bp.
- BAŃCZEROWSKI JANUSZ 2001. A nyelvtudomány paradigmái. Magyar Nyelvőr 1–29.
- BAŃCZEROWSKI JANUSZ 2006. A világ nyelvi, tudományos és kultúrképe mint a második valószínűség komponensei. Magyar Nyelvőr 130: 187–98.
- BÉRES ISTVÁN – HORÁNYI ÖZSÉB szerk. 1999. Társadalmi kommunikáció. Osiris, Bp.
- BORS NOÉMI 2003. Foucault és a szerzőiség az „inter”-ek korában. Pro Philosophia Füzetek 4: 45–52.
- BRINKER, KLAUS – ANTOS, GERD – HEINEMANN, WOLFGANG – SAGER, SVEN FREDERIK Hrsg. 2000–2001. Text- und Gesprächslinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung. De Gruyter, Berlin – New York.
- BROWN, KEITH ed.-in-chief. 2006. Encyclopedia of Language and Linguistics. Second Edition. Volume 5. Elsevier, Amsterdam [etc].
- BUSSE, DIETRICH – NIEHR, THOMAS – WENGELER, MARTIN Hrsg. 2005. Brisante Semantik. Neuere Konzepte und Forschungsergebnisse einer kulturwissenschaftlichen Linguistik. Niemeyer, Tübingen.
- CLYNE, MICHAEL 1993. Pragmatik, Textstruktur und kulturelle Werte. Eine interkulturelle Perspektive. In: SCHRÖDER Hrsg. 1993: 3–18.
- CSÁNYI VILMOS 1999. Az emberi természet. Vince, Bp.
- CSERESNYÉSI LÁSZLÓ 2004. Nyelvek és stratégiák. Avagy a nyelv antropológiája. Tinta, Bp.
- CS. JÓNÁS ERZSÉBET 2004. Integrált nyelvi-kulturális kérdések egy Viszockij-vers fordításai kapcsán. Modern Nyelvoktatás 10: 60–71.
- DOBROVOLSKIJ, DMITRIJ – PIIRAINEN, ELISABETH 2005. Figurative Language: Cross-cultural and Cross-linguistic Perspectives. Elsevier, Amsterdam.
- DURING, SIMON ed. 2005. The Cultural Studies Reader. 2nd ed. Routledge, London.
- EHLICH, KONRAD 1996. Interkulturelle Kommunikation. In: GOEBL–NELDE–STARÝ–WÖLCK Hrsg. 1996: 920–31.
- EISMANN, WOLFGANG – DEUTSCHMANN, PETER Hrsg. 2000. Kultur – Wissenschaft – Russland. Beiträge zum Verhältnis von Kultur und Wissenschaft aus slawistischer Sicht. Lang, Frankfurt a. M. [etc.].
- É. KISS KATALIN 2002. Mi legyen a magyar nyelvészet Széchenyi-programja? Magyar Tudomány 163: 198–202.
- ELIAS, NORBERT 1997. Über den Prozeß der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen. Suhrkamp, Frankfurt a. M.; magyarul: A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások. Gondolat, Bp. 1987.
- ELIZAROVA, GALINA V. 2000. Kulturologičeskaja lingvistika: opyt issledovanija ponjatija v metodičeskich celjach. Izdat. Bel'veder, Sankt-Peterburg.
- ENYEDI GYÖRGY 2001. A társadalomtudományok százada. Magyar Tudomány 108: 170–4.
- FAIRCLOUGH, NORMAN – WODAK, RUTH 1997. Critical Discourse Analysis. In: van DIJK ed. 1997: 258–83.

- FAULSTICH, WERNER – SCHÄFFNER, GERHARD 1996. „...die Sprache der Liebe ist international“. Interkulturelle Konzepte heutiger Pornographie. In: WIERLACHER–STÖTZEL Hrsg. 1996: 875–84.
- FEATHERSTONE, MIKE – LASH, SCOTT eds. 1999. *Spaces of Culture: City, Nation, World*. Sage, London.
- FILLMORE, CHARLES J. 1977. *Scenes-and-frames-semantics*. In: ZAMPOLLI ed. 1977: 55–81.
- FINKE, PETER 2002. Innenansicht und Außenansicht: Was ist Linguistik? In: MÜLLER Hrsg. 2002: 33–43.
- FIX, ULLA – HABSCHIED, STEPHAN – KLEIN, JOSEF Hrsg. 2001. *Zur Kulturspezifik von Textsorten*. Stauffenburg, Tübingen.
- FLECK, LUDWIK 1994. *Entstehung und Entwicklung einer wissenschaftlichen Tatsache. Einführung in die Lehre vom Denkstil und Denkkollektiv*. 3. Aufl. Suhrkamp, Frankfurt a. M.
- FÖLDES, CSABA 1996. *Deutsche Phraseologie kontrastiv: Intra- und interlinguale Zugänge*. Groos, Heidelberg.
- FÖLDES, CSABA 2002. *Kontaktologische Studien als Gegenstand einer interkulturell orientierten Germanistik*. Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik (LiLi) 127: 128–43.
- FÖLDES, CSABA 2003. *Interkulturelle Linguistik: Vorüberlegungen zu Konzepten, Problemen und Desiderata*. Universitätsverlag – Ed. Praesens, Veszprém–Wien.
- FÖLDES, CSABA 2005. *Kontaktdeutsch. Zur Theorie eines Varietätentyps unter transkulturellen Bedingungen von Mehrsprachigkeit*. Narr, Tübingen.
- FREIBERG, BJÖRN – GARAI, ANNA Hrsg. 2002. *Unternehmenskommunikation auf Deutsch in Ungarn. Interdisziplinäre Beiträge zur interkulturellen Kommunikation*. SZIE, Győr.
- GADAMER, HANS-GEORG 1990. *Hermeneutik I: Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*. 6., durchges. Aufl. Mohr, Tübingen; magyarul: *Igazság és módszer*. Gondolat, Bp. 1984.
- GEBHARDT, JÜRGEN 2005. *Interkulturelle Kommunikation: Vom praktischen Nutzen und theoretischen Nachteil angewandter Sozialwissenschaft*. In: ALLOLIO-NACKE–KALSCHUEER–MANZESCHKE Hrsg. 2005: 275–86.
- GEERTZ, CLIFFORD 2001. *The Interpretation of Cultures. Selected Essays*. 43. print. Basic Books, New York.
- GLÜCK, HELMUT 1998. *Zum disziplinären Ort von Deutsch als Fremdsprache*. *Deutsch als Fremdsprache* 35: 3–9.
- GOEBL, HANS – NELDE, PETER H. – STARÝ, ZDENĚK – WÖLCK, WOLFGANG Hrsg. 1996. *Kontaktlinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. De Gruyter, Berlin – New York.
- GOODY, ESTHER N. ed. 1995. *Social Intelligence and Interaction: Expressions and Implications of the Social Bias in Human Intelligence*. Cambridge Univ. Press, Cambridge.
- GÖTZE, LUTZ 1993. *Lebendiges Grammatiklernen. Fremdsprache Deutsch* 9: 4–9.
- GÖTZE, LUTZ 1994. *Interkulturelles Lernen und 'Interkulturelle Grammatik': Konzepte und Probleme*. In: HENRICI–KOREIK Hrsg. 1994: 263–71.
- GRICE, PAUL H. 1997. *A társalgás logikája*. In: PLÉH–SIKLAKI–TERESTYÉNI szerk. 1997: 213–27.
- GROSSBERG, LAWRENCE – NELSON, CARY – TREICHLER, PAULA ed. 1991. *Cultural studies*. Routledge, New York [etc.].
- HALL, EDWARD T. – HALL, MILDRED R. 1990. *Understanding cultural differences*. Intercultural Pr., Yarmouth, ME.
- HANSEN, KLAUS P. 2000. *Kultur und Kulturwissenschaft. Eine Einführung*. 2., vollst. überarb. und erw. Aufl. Francke, Tübingen–Basel.
- HARTMANN, DIRK – JANICH, PETER Hrsg. 1998. *Die kulturalistische Wende. Zur Orientierung des philosophischen Selbstverständnisses*. Suhrkamp, Frankfurt a. M.
- HENNE, HELMUT – SITTA, HORST – WIEGAND, HERBERT ERNST Hrsg. 2003. *Germanistische Linguistik: Konturen eines Faches*. Niemeyer, Tübingen.

- HENRICI, GERT – KOREIK, UWE Hrsg. 1994. *Deutsch als Fremdsprache: Wo warst Du, wo bist Du, wohin gehst Du?* Schneider Verlag Hohengehren, Baltmannsweiler.
- HERMANN, FRITZ 1996. *Sektionsbericht [interkulturelle Linguistik]*. In: WIERLACHER – STÖTZEL Hrsg. 1996: 339–42.
- HERMANN, FRITZ 2003. *Interkulturelle Linguistik*. In: WIERLACHER–BOGNER Hrsg. (kéziratváltozat 2003. febr. 20-ai állapot).
- HERMANN, FRITZ – ZHAO, MIAOGEN 1996. „Arbeit“ in China und in Deutschland. Ein Begriffsvergleich als Beitrag zum Programm der interkulturellen Linguistik. In: WIERLACHER–STÖTZEL Hrsg. 1996: 413–26.
- HERNIG, MARCUS 2000. *China und die interkulturelle Germanistik. Kulturvergleich, Interkulturalität und Interdisziplinarität im Rahmen des chinesischen „Wissenschaft vom Deutschen“*. Einzelfallstudien zur Situation und Entwicklung der chinesischen Germanistik. Iudicium, München.
- HIDASÍ JUDIT 2004. *Interkulturális kommunikáció*. Scolar, Bp.
- HOCKETT, CHARLES F. 1950. *Language „and“ Culture: A Protest*. *American Anthropologist* 52: 113.
- HÖHENRIEDER, BRIGITTE 2004. *Wie Chinesisch ist das Chinesische? Shen Xiaolong und die Kulturlinguistik*. Lang, Frankfurt a. M. [etc.].
- JUNG, MATTHIAS 1993. *Sprachgrenzen und die Umriss einer xenologischen Linguistik*. *Jahrbuch Deutsch als Fremdsprache* 19: 203–30.
- KELLEY, E. MORGAN 1992. *The metaphorical basis of language. A study in cross-cultural linguistics, or the left-handed hummingbird*. Mellen, Lewiston [etc.].
- KERTÉSZ ANDRÁS 2001. *Nyelvészet és tudományelmélet. Nyelvtudományi Értekezések* 150. Akadémiai, Bp.
- KIEFER FERENC 2001. *Jelentéselmélet*. Corvina, Bp.
- KIEFER FERENC 2006. *A nyelvtudomány ma*. *Magyar Tudomány* 167: 800–5.
- KISS JENŐ szerk. 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris, Bp.
- KISS JENŐ 2005. *A magyar nyelv és az Európai Unió*. *Magyar Nyelvőr* 129: 12–30.
- KLAUDY KINGA – FÓRIS ÁGOTA 2005. *A nyelvészet és a magyar felsőoktatás modernizációja*. *Magyar Tudomány* 166: 449–57.
- KNIFFKA, HANNES 1995. *Elements of Culture-Contrastive Linguistics. Elemente einer kulturkontrastiven Linguistik*. Lang, Frankfurt a. M. [etc.].
- KNIPF ERZSÉBET – KOMLÓSI LÁSZLÓ IMRE 2002. *Egynyelvűség és többnyelvűség, interkulturalitás és multikulturalitás*. *Modern Filológiai Közlemények* 4: 44–53.
- KOVÁCS JUDIT 2002. *Carolina Laidlaw szerk., Intercultural Learning. A Resource Book for Lower Primary Teachers of English*. [Ismeretetés.] *Modern Nyelvoktatás* 8: 77–8.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex, Bp.
- KÖVECSES, ZOLTÁN 2006. *Language, Mind, and Culture. A Practical Introduction*. Oxford Univ. Press, New York – Oxford.
- KRISTÓ GYULA 1978. *Rómaiak és vlachok Nyesztomál és Anonymusnál*. *Századok* 112: 623–58.
- KRONSTEINER, OTTO 1980. *Sind die slověne „die Redenden“ und die němьci „die Stummen“? Zwei neue Etymologien zum Namen der Slawen und der Deutschen*. In: WIESINGER Hrsg. 1980: 339–61.
- KRUMM, HANS-JÜRGEN – MÜLLER-JACQUIER – BERND-DIETRICH 2002. *Einleitung zu „Sozialkulturelle Aspekte des Deutsch-als-Fremdsprache-Unterrichts“*. In: WIESINGER [unter Mitarbeit von HANS DERKITS] Hrsg. 2002: 137–40.
- KÜHLWEIN, WOLFGANG – THOME, GISELA – WILSS, WOLFRAM Hrsg. 1981. *Kontrastive Linguistik und Übersetzungswissenschaft. Akten des Internationalen Kolloquiums Trier/Saabbrücken, 25.–30. 9. 1978*. Fink, München.
- KUHN, THOMAS S. 1996. *Structure of scientific revolutions*. 3. ed. Univ. of Chicago Press, Chicago [etc.]; magyarul: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Gondolat, Bp. 2002.

- KUSSE, HOLGER – UNRATH-SCHARPENACK, KATRIN Hrsg. 2002. Kulturwissenschaftliche Linguistik. Beispiele aus der Slavistik. Brockmeyer, Bochum.
- LADO, ROBERT 1957. Linguistics across cultures. Applied linguistics for language teachers. Univ. of Michigan Press, Ann Arbor.
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK 1994. Metaphors we live by. 10. print. Univ. of Chicago Press, Chicago [etc.].
- LAKOFF, GEORGE – TURNER, MARK 1989. More than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor. Univ. of Chicago Press, Chicago–London.
- LEHMANN, JÜRGEN – LANG, TILMAN – LÖNKER, FRED – UNGER, THORSTEN Hrsg. 1997. Konflikt – Grenze – Dialog. Kulturkontrastive und interdisziplinäre Textzugänge. Festschrift für Horst Turk zum 60. Geburtstag. Lang, Frankfurt a. M. [etc.].
- LEISTYNA, PEPI ed. 2005. Cultural Studies: from Theory to Action. Blackwell, Malden.
- LINKE, ANGELIKA 2003. Sprachgeschichte – Gesellschaftsgeschichte – Kulturanalyse. In: HENNE–SITTA–WIEGAND Hrsg. 2003: 25–65.
- LORENZ, OTTO 1997. Deutscher Kulturwortschatz. Vorüberlegungen zur Theorie und Methodik einer germanistischen Kulturwissenschaft. In: LEHMANN–LANG–LÖNKER–UNGER Hrsg. 1997: 285–301.
- LUCKMANN, THOMAS 1995. Interaction planning and intersubjective adjustment of perspectives by communicative genres. In: GOODY ed. 1995: 175–88.
- MALINOWSKI, BRONISLAW 1944. A scientific theory of culture and other essays. Univ. of North Carolina Press, Chapel Hill.
- MUHR, RUDOLF 1996. Kulturstandards in Österreich, Deutschland und der Schweiz im Vergleich – Sprache und Kultur in plurizentrischen Sprachen. In: WIERLACHER–STÖTZEL Hrsg. 1996: 743–57.
- MÜLLER, HORST II. Hrsg. 2002. Arbeitsbuch Linguistik. Schöningh, Paderborn–München–Wien–Zürich.
- OKSAAR, ELS 1988. Kulturemtheorie. Ein Beitrag zur Sprachverwendungsforschung. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- OROSZ, MAGDOLNA 2004. Von „interkultureller Narratologie“ zum „interkulturellen Erzählen“. Überlegungen zur Erweiterung der Narratologie und zu ihrer Anwendung auf spezifische Gegenstandsbereiche. In: OROSZ–SCHÖNERT Hrsg. 2004: 149–66.
- OROSZ, MAGDOLNA – SCHÖNERT, JÖRG Hrsg. 2004. Narratologie interkulturell: Entwicklungen – Theorien. Lang, Frankfurt a. M. [etc.].
- PALMER, GARY B. 1996. Toward a theory of cultural linguistics. Univ. of Texas, Austin.
- PETŐFI S. JÁNOS 1997. Néhány szó a nyelvészetekről. In: PETŐFI–BÉKÉSI–VASS szerk. 1997: 169–71.
- PETŐFI S. JÁNOS – BÉKÉSI IMRE – VASS LÁSZLÓ szerk. 1997. Szemiotikai szövegten 10. A szemiotikai szövegten kutatás diszciplináris környezetéhez II. JGYTF Kiadó, Szeged.
- PFEIFFER, WALDEMAR 2002. Fug und Unfug der Interkulturalität im Fremdsprachenunterricht. In: WIESINGER [unter Mitarbeit von DERKITS] Hrsg. 2002: 151–7.
- PLÉH CSABA – SIKLAKI ISTVÁN – TERESTYÉNI TAMÁS szerk. 1997. Nyelv – kommunikáció – cselekvés. Osiris, Bp.
- PRÓSZÉKY GÁBOR 2001. Mit is jelent az, hogy „a magyar nyelv az informatika korában”? Alkalmazott Nyelvtudomány I: 71–6.
- RASTER, PETER 2002. Perspektiven einer interkulturellen Linguistik. Von der Verschiedenheit der Sprachen zur Verschiedenheit der Sprachwissenschaft. Lang, Frankfurt a. M. [etc.].
- SAJAVAARA, KARI – MARSH, DAVID – KETO, TELLERVO eds. 1991. Communication and Discourse across Cultures and Languages. Jyväskylä.
- SCHRÖDER, HARTMUT 1991. How to Avoid Ethnocentricity and Stereotypes in Analyzing Another Culture. In: SAJAVAARA–MARSH–KETO eds. 1991: 17–36.

- SCHRÖDER, HARTMUT Hrsg. 1993. Fachtextpragmatik. Narr, Tübingen.
- SCHRÖDER, HARTMUT 1995. Der Stil wissenschaftlichen Schreibens zwischen Disziplin, Kultur und Paradigma – Methodologische Anmerkungen zur interkulturellen Stilforschung. In: STICKEL Hrsg. 1995: 150–80.
- SCHRÖDER, HARTMUT – KUMSCHLIES, PETRA – GONZÁLEZ, MARÍA Hrsg. 2001. Linguistik als Kulturwissenschaft. Festschrift für Bernd Spillner zum 60. Geburtstag. Lang, Frankfurt a. M. [etc.].
- ŠIPKA, DANKO 2003. A Taxonomy of Cross-Cultural Differences in Slavic Languages. Internet: <http://www.asu.edu/clas/reesc/asugh/xcult.pdf> (2004. május 3-ai állapot).
- SOROKIN, JU. A. 1998. Vvedenie v etnopsicholingvistiku. (Učebnoe posobie). Uljanovsk.
- SPILLNER, BERND 1981. Textsorten im Sprachvergleich. Ansätze zu einer Kontrastiven Textologie. In: KÜHLWEIN–THOME–WILSS Hrsg. 1981: 239–50.
- STICKEL, GERHARD Hrsg. 1995. Stilfragen. de Gruyter, Berlin – New York.
- SWELAM, AHMED 1989. Linkshändigkeit: interkulturelle Vergleiche. Hogrefe, Göttingen–Toronto–Zürich.
- SZABARI, KRISZTINA 2002. Die Rolle der Translation in der interkulturellen Kommunikation – kulturelle Aspekte in der Ausbildung von Dolmetschern. In: FREIBERG–GARAI Hrsg. 2002: 49–58.
- SZABÓ JÓZSEF 2002. A népi szemléletmód tükröződése a szókészletben (néhány tájszótár alapján). In: SZABÓ–MOLNÁR–GUTTMANN szerk. 2002: 19–27.
- SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN – GUTTMANN MIKLÓS szerk. 2002. IV. Dialektológiai Szimpózium. Szombathely, 2001. augusztus 23–25. BDTF, Szombathely.
- SZEGEDY-MASZÁK MIHALY 2002. Nemzeti irodalom az egységesülő világban. Élet és Irodalom 46. Internet: <http://es.fullnet.hu/0234/feuilleton.htm> (2005. augusztus 16-ai állapot).
- SZIJÁRTÓ ZSOLT 1999. A társadalmi kommunikáció a kultúraelmélet perspektívájából. In: BÉRES–HORÁNYI szerk. 1999: 264–77.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2001. A magyar nyelv szövegtana. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp.
- ULSAMER, FLEUR 2002. Linguistik des Schweigens. Eine Kulturgeschichte des kommunikativen Schweigens. Lang, Frankfurt a. M. [etc.].
- VALLÓ ZSUZSA 2000. A fordítás pragmatikai dimenziói és a kulturális reáliák. Fordítástudomány 2: 34–49.
- VAN DIJK, TEUN A. ed. 1997. Discourse as Social Interaction. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction. Sage, London.
- VERMEER, HANS J. 1987. Literarische Übersetzung als Versuch einer interkulturellen Kommunikation. In: WIERLACHER Hrsg. 1987: 541–9.
- VOLLHARDT, FRIEDRICH 2002. Heinrich Rickerts Begriff der „Kulturwissenschaft“ und die gegenwärtig geführte Diskussion über die Grundlagen der geisteswissenschaftlichen Disziplinen. In: ALEXY–MEYER–PAULSON Hrsg. 2002: 373–87.
- WEBSTER, FRANK 2003. Az információs korszak értelmezése: a szociológia és a kultúrtudományok. Kultúra és közösség 7: 15–24.
- WELSCH, WOLFGANG 1999. Transculturality – The Puzzling Form of Cultures Today. In: FEATHERSTONE–LASH eds. 1999: 194–213.
- WIERLACHER, ALOIS Hrsg. 1987. Perspektiven und Verfahren interkultureller Germanistik. Akten des I. Kongresses der Gesellschaft für Interkulturelle Germanistik. [1.–4. Juli 1987 an d. Univ. Bayreuth]. Iudicium, München.
- WIERLACHER, ALOIS 2000. Interkulturalität. Zur Konzeptualisierung eines Rahmenbegriffs interkultureller Kommunikation aus der Sicht Interkultureller Germanistik. Jahrbuch Deutsch als Fremdsprache 26: 263–87.
- WIERLACHER, ALOIS – BOGNER, ANDREA Hrsg. 2003. Handbuch interkulturelle Germanistik. Metzler, Stuttgart–Weimar.

WIERLACHER, ALOIS – STÖTZEL, GEORG Hrsg. 1996. Blickwinkel. Kulturelle Optik und interkulturelle Gegenstandskonstitution. Akten des 3. internationalen Kongresses der Gesellschaft für Interkulturelle Germanistik Düsseldorf 1994. Iudicium, München.

WIERZBICKA, ANNA 1988. The semantics of grammar. Benjamins, Amsterdam.

WIERZBICKA, ANNA 1992. Semantics, culture, and cognition. Universal human concepts in culture-specific configurations. Oxford Univ. Press, New York [etc.].

WIERZBICKA, ANNA 2006. Intercultural Pragmatics and Communication. In: BROWN ed.-in-chief. 2006: 735–42.

WIESINGER, PETER Hrsg. 1980. Sprache und Name in Österreich. Festschrift für Walter Steinhauser zum 95. Geburtstag. Braumüller, Wien.

WIESINGER, PETER [unter Mitarbeit von HANS DERKITS] Hrsg. 2002. Akten des X. Internationalen Germanistenkongresses Wien 2000: „Zeitenwende – Die Germanistik auf dem Weg vom 20. ins 21. Jahrhundert.“ Bd. 4. Lang, Bern [etc.].

ZAMPOLLI, ANTONIO ed. 1977. Linguistic structures processing. North-Holland, Amsterdam – New York.

ZEMB, JEAN-MARIE 1978–1984. Vergleichende Grammatik Französisch-Deutsch. Bibliographisches Institut, Mannheim–Wien–Zürich.

ZEMB, JEAN-MARIE 1990. Hoch- und Tiefbau. Jahrbuch Deutsch als Fremdsprache 16: 276–90.

FÖLDES CSABA

Intercultural linguistics: a survey

The present paper is based on the recognition that despite the substantial role that has been ascribed to interculturality in numerous disciplines of the humanities and social sciences, no culture-centred linguistic paradigm has been delineated so far. Hence, the aim of this contribution is to develop or at least sketch the most important aspects of the horizon, outline and guidelines of an explicitly inter-, respectively transcultural linguistic thinking, to formulate questions concerning its subject matter, as well as to specify potential ways and aspects of academic research, thus planning a possible profile and dimensions of an inter- and transcultural "paradigm" of linguistics.

CSABA FÖLDES

Idő-keretmondatok*

1. Bevezetés. – Ebben az írásban hosszas előkészítés (1–3. pont) után az idő magyar nyelvbéli kifejezéséről, pontosabban: az idő morfológiai kategóriájának, *igealakoknak a mondatba és szövegbe való beépüléséről* kívánok szólni. Ezen, vagyis az igealakok észének figyelembevételén azonban a cikk nem morfológiai indíttatású. Egyáltalán nem foglalkozik az igealakok tagolásának és hangzásának kérdéseivel, nem tárgyal morfofonológiai problémákat, nem vizsgálja az igei paradigma állományát.

Az 1. pontban érintőlegesen szóba kerülnek az aspektualitás bizonyos mozzanatai. A bevezetéképpen aspektuális minősítésekre adandó példák és megjegyzések jelentősége csupán annyi, hogy – mint később meglátjuk – az alárendelt tagmondatok aspektusértéke,

---

* Köszönöm PERÉNYI DÓRA, SCHILLER JUDIT, DÖMÖTÖR ADRIENNE, FARKAS TAMÁS és JUHÁSZ DEZSŐ segítségét, valamint lektorom munkáját és hasznos javaslatait.

aspektuális jellemzői hatással lehetnek a mondat időértékére is. Az első pontot át is ugorhatja az olvasó, aki a későbbi példák mellékmondatainak aspektuális jellemzéséhez ezt a bevezetést nem érzi szükségesnek. – A következő részekben először (2. pont) a központi téma megszerzése, illetve szakirodalmi hivatkozások, kapcsolódási pontok feltüntetése után a k e r e t m o n d a t fogalmának használatát és a fogalom szűkítésének egy lehetőségét bocsátom előre. A 3. pontban az idő kifejeződésének részint kézen fekvő, részint talán ritkábban tudatosuló eseteinek szemléltetése után megjelölöm a gondolatmenet lényegi kiindulópontját, a figyelmet a szokásos minősítés szerinti f ő m o n d a t temporális hatására fordítva. – Érdemi tárgyalásnak a 4–10. pontot szánom. A 4. pontban a főmondatok kevésbé tartalmas használatára idézek néhány – a jelen írás szempontjai szerint – heterogén példát. Az ezt követő (5–10.) pontokban pedig azt vizsgálom általam tipikusnak tartott példákön, miképpen befolyásolhatja az egyébként szinte tartalmatlan főmondat a mondategész időértékét, illetve – kisebb részben – azt, hogy ennek a befolyásolásnak a lehetősége mennyiben függ a mellékmondat aspektuális jellemzőitől. – Az utolsó (11.) pont röviden újra megfogalmazza a cikk legfontosabb állításait, majd egy összefoglaló jellegű (összetett) példamondattal lezárja az írást.

Élni fogok a folyamatos és befejezett pólusok szerinti besorolásnak, illetve a két pólushoz kapcsolható kérdések feltevésének a lehetőségével. Mint már kitűnt, a telikus és atelikus minősítésre is szükségem lesz. Mindamellet alább meghatározások helyett csak példamondatokkal szemléltetem néhány terminus technicus használatát. A példák szándékom szerint egyúttal azt is szemléltetik, hogy egy-egy konkrét aspektuális minősítésnek különféle szerkezetű mondatok is megfelelhettek.

Nem telikusak (tehát atelikusak) ezek a mondatok: *Ott megy Jancsi a túlsó oldalon. Énekel. Süt a nap. Meleg van. Jancsi és Ica leveleznék. A tetőt oszlopok tartják.* Az iménti mondatok egyik része (a *megy*, a *levelez* igékkel) dinamikus, cselekvést, aktivitást jelenít meg; más része (a *süt*, a *van*, a *tart* igékkel) aspektuális értelemben statikus. Megismétlem, hogy kétségkívül egyvülvé sorolhatók viszont mindezek abban a tekintetben, hogy egyikük sem telikus. – Az iménti hat atelikus minősítésű mondat egyúttal folyamatos is. Az atelikus szituáció, mint ismeretes, nem kvantálható (vö. pl. KIEFER FERENC, Telikus és atelikus szituációk. In: UŐ 1983: 156–60). Cél, eredmény, végállapot elérését vagy ahhoz való közeledést, annak anticipálását ezek a formák, ezek a mondatok nem fejezik ki. Az újabb szakirodalom, azt hiszem, összhangban van azzal, hogy a VENDLER-féle cselekvések (pl. ezek: *Éva fut; Klári ír, Péter kapál, János gitározik*) atelikusak.

A kvantálhatóság lehetőségének a hiánya tehát nemcsak a dinamikus szituációk egy részét, hanem a statikus szituációkat is jellemzi, például ezeket: *Tudjuk, hogy ősz van. Érezzük. Hűvös van. Napok óta köd ül a tájon. – Sejtették ő, hogy a doktornő beteg. Sőt, biztosak voltak benne. – A tájat hó borítja. – Jók – éppen kvantálhatóságuk folytán – a következő (nem statikus, nem is atelikus, hanem telikus szituációt kifejező) mondatok is: *Egyre javul a víz minősége. Fokozatosan süllyed a színvonal. Érzékelhetően emelkedik a hőmérséklet.* Nem kifogástalanok viszont ezek a mondatok: **Egyre látjuk. *Lassan-lassan azért tudjuk. *A medence fokozatosan tele van langyos vízzel.* Ezek sem meggyőzően jók: **Fokozatosan sétálunk a parton. *Fokozatosan kártyáztak a konyhában. *?Érzékelhetően sakkoznak.* A *lát*, a *tud*, a *(tele) van* igék statikus mondatokban használatosak, a *sétál*, a *kártyázik*, a *sakkozik* igék pedig atelikus dinamizmust tükröznek. Aktivitást, cselekvést, történést, kifejező dinamikus, de nem célirányosnak gondolt, nem határpontos szituációt kifejező mondatokban szokásosak. Éppen ezért nem illenek – vagy ezért sem illenek – össze a változás jelentéselemét tartalmazó határozókkal.*

A belső időszerkezettel és az intenzitás valamilyen idővonatkozásával is kapcsolatos bonyolultabb korlátozás miatt nem helyesek az ilyen mondatok sem: **Javában hideg van.*

*A tetőt javában borítja az élénkpiros cserép. MALECZKI MÁRTÁTÓL idézem, egyetértőleg, hogy a „négy Vendler-osztály közül az állapot és cselekménypredikátumok atelikusak (pl. *tud, hall, szeret, intelligens ... fut, táncol, verset ír*), a teljesítmény és eredménypredikátumok pedig telikusak (pl. *épít egy házat, fut három kört, győz, megérkezik*)” (MALECZKI 1998: 269). Telikusak a teljesítményeknek megfelelő, azok alapformájából levezethető progresszív formák is (bárhogy nevezzük, bármilyen tágabb osztályba soroljuk is őket): *'Vitte föl a 'hegyre a 'szerszámokat*. Ezek – különféle leírásokban egyaránt – egyúttal folyamatosak is: a progresszív minősítés a folyamatosnál több sajátosságot rögzít („alosztályoz”).

Alapvetően a) a teljesítményeket és b) az eredményeket a tágan értelmezett befejezett – nemfolyamatos – szituációk (eseményszerűségek) alosztályainak fogadhatjuk el: a) *Már felment a tetőre*. ab) *Ment már fel a tetőre*. b) *Már elérte a csúcsot*. bb) *Érte már el a csúcsot*. – Az ab), bb) példáknak egyébként szerintem (a nemfolyamatos vagy a tág értelemben befejezett minősítést pontosítva, szűkebben) „meghatározatlanul közlő” aspektusértéket tulajdoníthatunk (vö. WACHA 2001: 75–82). A meghatározatlanul közlő aspektusérték (a megnevezés által minősített formákat illetően) azonos alkalmazású a szokásosabb „egzisztenciális olvasat”-tal, feltéve, hogy ez a besorolás az adott mondat belső időszerkezetére vonatkozik: ha a mondat adott elrendezése, megformálása „szituációk fölötti egzisztenciális kvantifikációt fejez ki” (MALECZKI 2001.). – Ritkán esik szó a meghatározottan közlő (pl. *Máris 'voltam a 'helyszínen, 'János 'volt 'Celldömölkön; [Képzeld,] tegnap 'voltam 'Celldömölkön; Ilonka már 'volt is 'Veszprémben; Pista már 'volt 'vételezni; Juli már 'járt a 'központban; 'Voltam 'megnézni a 'varjút; [Friss vagyok], 'voltam 'sielni*) és a meghatározatlanul közlő (*'Volt már János Celldömölkön, 'Volt már Pista vételezni máskor is, 'Járt már Juli a központban, Láttam én már karón varjút, 'Sieltem én már*). A meghatározatlanul közlő és a meghatározottan közlő aspektusok egyaránt a nemfolyamatos aspektus esetet. Lényeges azonban tudni, hogy a meghatározatlanul közlő igen, a meghatározottan közlő aspektus pedig nem azonosítható az egzisztenciális aspektussal (vö. WACHA 2001: 72–82).

Telikusak és folyamatos aspektusértékűek ezek a mondatok: *Már javában szedték le az állványzatot. A szél egyre csak erősödött. – Még mindig fogy az erdő. – A folyó még mindig csak egyre árad. – A vihar egyre erősödik és terjed. – A zaj csak nő és nő. Húzódik össze a bőr a seb helyén. – Sodródik le a kocsí a pályáról. – Lassan-lassan azért javul az idő. – Folyik szét a tej az asztalon. – Olvad a hó. A kezem hétkor már dagadt, tízkor, tizenegykor is dagadt, délben már nem tudtam felhúzni a kesztyűt. Nyolcadikán, kilencedikén és tizedikén a folyó már apadt, ma reggel is apadni látszott. – Hízunk. – A telikus szituáció (eseményszerűség), mint ismeretes, kvantálható, a szituáció belső idejének megfelelő időszegmentumon belül felvett különböző időpontokban más és más stádiumban lévő, de – folyamatosság esetén – azonos formával tükrözhető állapotváltozásnak felel meg, elkülöníthető rész-időszegmentumokra és időpontokra külön-külön is fennálló érvényességgel. (Vö. pl. GYURIS 1998: 42).*

Egyaránt telikus a következő két mondat: *Ment a lépcsőn le a Dunához. Lement a lépcsőn a Dunához*. Az első mondat itt telikus és (szemantikai értelemben jelölten) folyamatos aspektusértékű, progresszív; a második mondat, amellet, hogy telikus, befejezett aspektusértékkel bír. – Másfelől, az itt következő két mondat egyaránt atelikus: *Sétáltak éppen a parton. Sétáltak egyet a parton*. Az első mondat itt folyamatos, a második befejezett aspektusértékű, de telikusnak egyik sem minősíthető. – Folyamatos aspektusú ez a mondat is: *Javában főzte az ebédet*. Befejezett aspektusú ez az ígékötös ígét tartalmazó mondat: *Megfőzte az ebédet*. Befejezett aspektusúak a következő, ígékötőtlen ígét és különféle jellegű határozatlan tárgyat tartalmazó mondatok is: *Főzött egy kis krumplilevest is, másnapra. Vettek egy autót. Kerített egy fűrész. Betegget jelentett. A megrendelést ... sztornirozták*.

– Folyamatos aspektusúak ezek a határozott vagy határozatlan tárgyat és ugyancsak igekötőtlen igét tartalmazó mondatok: *Öntözte ott szépen a virágokat. Előadást tartott éppen az iskolában. Zongorát hangolt a szomszédban.* Befejezett aspektusúak ezek a mondatok, igekötőtlen vagy igekötős igével: *Szerzett valahonnan egy csavarhúzót. Vállat rántott. Megrándította a bokáját. Összehúzta a szemöldökét. Döntött.* – Folyamatos aspektusértékű ez: *Nadrágot vasalt.* Befejezett aspektusértékű emez: *Nadrágot vett.*

A következő két mondat (különbségeik mellett) egyaránt nemfolyamatos aspektusú: *Fél óra alatt meg is főzte az ebédet. Főzte meg az ebédet fél óra alatt is.* A magyar nyelvű morfémákra (igetövekre), igékre, igealakokra, szerkezetekre, mondategységekre vagy mondatokra vonatkoztatott *nemfolyamatos* minősítés tehát – itt nem részletezendő álláspontom szerint – általánosabb érvényű, tágabb értelmű, mint a *befejezett aspektusértékű* vagy *befejezett aspektuspreferenciájú* (alapértékű) minősítés (vö. pl. WACHA 1989., 2001: 64–82). – Minthogy ezt a megkülönböztetésemet elfogadottnak nem gondolom, kifejezhetem magam úgy is, hogy megkülönböztetek a) csak tág értelemben befejezett (azaz nemfolyamatos) és b) speciális értelemben befejezett (egyébként: egyúttal szintén nemfolyamatos) szegmentumokat. Az utóbbiak specifikus idővonatkozás lehetőségét/meglétét is feltételezik (vö. WACHA 1989: 297). Ez a különbségtétel, mint utaltam rá, a teljesítményt és az eredményt kifejező mondatokon belül is érvényes.

2. A tulajdonképpeni témát, mint mondtam, a 4–10. pontokban fejtem ki. A kevésbé tartalmas főmondatokat tartalmazó összetett mondatok jellemzéséből kiindulva olyan mondategységeket vizsgálok, amelyekben a rövid főmondat a mondategész időértékét figyelemre méltó módon és mértékben befolyásolja. A szóban forgó főmondatokat nevezhetjük idő-keretmondatoknak vagy időárnyaló keretmondatoknak.

A téma kapcsolódik a temporalitás és az aspektualitás magyar nyelvbeli jelenségeinek mondat szintű vizsgálatához és az ige szemantikájának különféle vizsgálataihoz; a külső idő és a belső idő vizsgálatához. A kérdés bizonyos összefüggéseit és korábbi történetét érintettem a következő helyeken: WACHA 2001: 37–47, 82–100, valamint 2004: 390.

Alaposabb és különféle szempontú tájékozódást – esetleg egyes állítások alátámasztását vagy vitatását – teszük lehetővé az érintkező területeken a feltárt nyelvi anyag, az elméleti általánosítások, elemzések és a további szakirodalom megadása révén is például a következő, az elmúlt években született vagy közzétett írások: KRÉKITS 1997., JÁSZAY 2000., LENGYEL 2000., BALOGH 2000., SZILI 2001., PADUCSEVA 2001., GYURIS 2003., VARASDI 2003., É. KISS 2004., PÁTRÓVICS 2004., KATHI 2004., KIEFER–GYURIS 2006. Elkészült a közelmúltban a következő: VARASDI 2006. Az aspektus kérdésével több tanulmány foglalkozik például az „Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből” című (BAKRÓ-NAGY–BÁNRETI–É. KISS szerk. 2001.), KIEFER FERENC tiszteletére megjelentetett kötetben, így ALBERTI GÁBOR, MALECZKI MÁRTA, PIÑÓN KRISTÓF tanulmányai; ezeket a magam részéről eddig nem tudtam kellőképpen feldolgozni. A formalizálásra törekvő tanulmányok szerzői olykor (a vizsgált nyelv megismerésének célja mellett) a „fordítás” (átváltás) gondoljaival is szembesülnek: két jelrendszer, egy természetes és egy mesterséges nyelv problémáit kell megfejteniük, megoldaniuk. Mindez az olvasóktól is erőfeszítést igényel.

TÓTH JÓZSEF 76 magyar és 67 német igét, szerkezetet vett szemügyre: olyanokat, amelyek szerinte a ’történés’ fogalomkörébe sorolhatók. Ezek között szerepel az alább említendő *előfordul* ige és a szintén ide vonható *van eset* konstrukció (TÓTH 2004.). Könyvében HEGEDŰS RITA foglalkozik a „helyzetek tipológiájával”, a predikátumtípusokkal, predikátumtípus és az akcióminőség összefüggéseivel; külön fejezetet szentel az események

belső időszerkezetének (HEGEDŰS 2006: 224–5, 235–6, 249–57). Az oktatás szempontjai is motiválják a következő, a Balassi Bálint Magyar Kulturális Intézet On-line Módszertani Folyóiratában közzétett tanulmányt: NÉMETH é. n.).

A mondat külső időszerkezetéről írva korábban KIEFER ismertette a referenciaidő fogalmát (KIEFER FERENC, Az aspektus és a mondat szerkezete. In: KIEFER szerk. 1992: 804–5). Ezt a fogalmat sem elemzem, de ennek konkrét nyelvi megvalósulása jelen írás sok példamondatának is jellegzetes és szembeszökő eleme. Nevezetesen a referenciaidő sajátos megadás-, illetve finomításmódját láthatjuk majd a *Volt úgy, hogy... Az volt, hogy... Úgy volt, hogy...* jellegű, redukált főmondatokban. Rövid, egyszerű szerkezetű, szóbeliség esetén sokszor feltehetőleg „gyorsan ejtett” főmondatokról van szó, melyeket azonban HADROVICS LÁSZLÓ és HAADER LEA szóhasználatára támaszkodva itt majd keretmondatoknak is nevezek.

3. Az idő kifejeződésének sokrétűsége. – Az idő fogalmi-szemantikai kategóriájának vagy mezejének eszköztárában (vö. újabban pl. KATHI 2004: 7) ismertebb elemek a következők: az igeidő morfológiai kategóriája (*beszélt, beszél, beszélni fog*), a különféleképpen megformált időhatározók készlete és használata (vö. *Tavaszzal az erkélyen tanult. – Mosogatás közben zenét hallgatott. – Most szép lenni katonának! – Szerdára Jolán is megérkezett. – Hatodikára minden kész volt, hetedikén megjöttek a gyerekek. – Mihelyt odaért, rágyújtott. – Valahányszor odajött, rágyújtott. – Minden vasárnap kirándultak*).

Külön vizsgálható a külső idő (vö. pl. KIEFER 1984.). A külső időt jelölő eszközök (pl. igeidő, időhatározó) és az aspektualitás eszközei a mindenkori szövegben kölcsönhatásba léphetnek; ezt mutatják példaképpen a következő szembenállások: *Akkor már 'ment 'be a vízbe: Addigra (akkor) már bement a vízbe: Akkor már be-bement a vízbe. Akkor már a vízben volt: Addigra már 'v volt a vízben. [De már kijött]. – Akkoriban is be szokott menni a vízbe: Akkor is betalált menni a vízbe.* – Az igeidők és az időhatározók persze nem adják ki az időt kifejező eszközök összességét, még az aspektualitás futólag érzékeltetett eszközeivel együttműködve sem.

A különféle szintaktikai szerkezetekben szereplő szavak lexikális jelentésének és a szintaktikai szerkezeteknek a szabályszerű kapcsolódása révén a határozókon túl más mondatrészekbe is behatol az idő, azaz ezek is hozzájárulhatnak a kifejezett szituáció idejének pontosabb megragadásához. – Az idő kifejezésében alkalmilag szerepet játszhat az alany (szintagmája): *Az a nyár is tanulással telt. A következő ősz is a tanulással ment el.* Szerephez juthat az idő kifejezésében a tárgy is: *2004 tavaszi hónapjait Anita szintén céltudatos tanulással töltötte. 2005 januárját és februárját is a felkészülésre fordította.* A szituáció idejét adhatja meg olyan vonzatszerűen használt határozó is, amelyet nem tekinthetünk (*Mikor?* kérdésre felelő) időhatározónak: *Végig dolgozott vasárnapjával Juli összeszedett egy kis nyugalmat. – Péter a hétfő reggeli szokásos két órás edzéssel kezdte a hetet.* Időhatározó és alany, tárgy, nem időféle határozó kombinálódhat is az idő kifejezésének szolgálatában: *Augusztusban a szombat délutánokat már a parton töltötték. Szeptemberben – ki hitte volna – a déli órákat is tanulásra fordította.* Az idő kifejezésének (kifejeződésének) eszköztára azonban ezzel aligha merült ki.

A továbbiakban először futólag a mellékmondat modalitását befolyásoló főmondatok ismert szerepéről szólunk, majd bizonyos főmondatoknak a mellékmondat időértékére való – hasonló – kihatását tárgyaljuk. A mondatok időértékét befolyásoló eszközökről szólunk tehát, a mondatok időértékét befolyásoló olyan (összességében szintaktikailag jellemezhető) eszközökről, melyeknek példái fenti bevezetőnkben nem szerepelnek.

4. A súlytalan főmondatokról. – Tudjuk, az összetett mondatnak – az így szerkezeti helyzete révén nevezett – főmondata nem mindig valóságosan a fő, a legfontosabb, azaz nem mindig a lényegi mondandónak a helye. Bemutat ilyen – redukált tartalmú – főmondatból bíró mondategységeket például HADROVICS (1969: 224–8) és ELEKFI (1998: 59). HAADER LEA írja: „Vannak ... olyan tartalomkifejtő tagmondat-együttesek, amelyek egy igen általános jelentésű főmondati állítmány (cselekvés, történésfogalom) tartalmi kereteit töltik ki” (HAADER 2000.). *A vitéz azt csinálta, hogy előkapta a szablyáját. Az történt, hogy már augusztusban leesett a hó.* HAADER ilyen s hasonló példákkal azt demonstrálja, hogy az általános tartalmú, illetőleg tartalmilag szinte üres állítmány lényegi tartalommal való feltöltésének gyakran az alanyi vagy a tárgyi mellékmondat a helye. A redukált tartalmú főmondatokat keretmondatoknak nevezhetjük.

Jellemezzünk most itt is röviden egy az idézettekhez sok tekintetben hasonló mondatot. *Az történt, hogy a szomszéd Pista bácsi a múlt hónapban ágyrak esett.* Ezen a mondaton belül a lényegi mondandó, s mindazok a tartalmas szavak, illetve szószervezetek, amelyeket a valóság valamilyen elemére lehet vonatkoztatni, az alanyi mellékmondatban vannak (*a szomszéd Pista bácsi a múlt hónapban ágyrak esett*). A főmondat (*Az történt*) itt is úgy szólván mellékes, már-már elhagyható, az átadandó információt egy ilyen mondat is tartalmazná: *A szomszéd Pista bácsi a múlt hónapban ágyrak esett.* A főmondat csak mintegy beleilleszti a szövegbe a mondat egészét, némiképp redundáns módon a beszélőnek a mondatokhoz való viszonyát fejezi ki, illetve az esemény időértékét rögzíti. Nyomatékot is adhat az ilyen főmondat az egész mondat modalitásának, szembeállítászerűen kiemelve például azt, hogy nemcsak gyanítható, hogy Pista ágyrak esett, nem is csak *azt hiszem*, hogy Pista ágyrak esett, hanem *az történt, hogy Pista ágyrak esett*. Hogy alanyi, tárgyi vagy határozói mellékmondatba kerül a mondandó fő része, az nem kis mértékben a főmondati ige vonzatstruktúrájából adódik: az *úgy tűnik, azt mondják, annyit tudok* főmondatok egyképpen elsősorban a mellékmondat tartalmához való beszélői attitűdöt, fejezik ki.

A főmondat, mint ismeretes, sokszor az egész mondat modális értékét meghatározza, de az alárendelt mondat modális értékét külön is befolyásolhatja. Ez akkor is igaz, ha a főmondat a mellékmondatnak a modális alapértékét nem változtatja meg. A kijelentő mondat például kijelentő mondat marad, de azért az állítás „szilárdságfoka” más és más a következő mondatokban: *Megfázott : Azt hiszem, megfázott : Biztos, hogy megfázott : Tény, hogy megfázott.* A fentiekhez némiképp hasonlóak azok a mondatok, amelyekben a főmondat szintén nem mutat be önállóan valamilyen eseményt, hanem – lényegében – a mellékmondatban leírt cselekvés, cselekvések idejének képzetét módosítja, pontosítja, esetleg pontatlanítja: kifejezetten bizonytalanra teszi. Olyan mondatokra gondolok, mint ezek: *Volt úgy, hogy rosszul lett az utolsó pillanatban. Volt úgy, hogy megette az egész kenyert. Volt úgy, hogy elfelejtette megírni a leckét. Volt úgy, hogy Ildi már ment ki a kapun, mikor Tóni feltűnt az utca végén.* Az iménti mondatban például az egyik mondat egység önmagában folyamatos, progresszív: *Ildi már ment ki a kapun*, a másik befejezett aspektusértékű: *Tóni feltűnt az utca végén*: a főmondatnak meghatározatlanul közlő aspektusértéke, „egzisztenciális olvasata” (*Volt úgy*) mind a kettőre vonatkozóan bizonytalan (időben specifikálatlan).

Induljunk azonban ki az *úgy* talán kézenfekvőbb használatának példáiból. *Úgy énekelt, mint egy pacsirta. Úgy volt becsomagolva minden, ahogy kell.* Ezekben a mondatokban az *úgy* kétségkívül a módot kifejező mellékmondatra utal. Az *úgy* állapothatározói mondatok utalószavaként is szerepelhet: *Úgy feküdt ott, ahogy ott hagyták. Minden úgy maradt, ahogy volt.* Kézenfekvő az is, hogy a következőmennyes mellékmondatokat módhatározóiaknak, fokhatározóiaknak, állapothatározóinak tekintjük: *Úgy énekelt, hogy az embernek elfacsarodott a szíve. Úgy megütötte szegényt, hogy az elesett.*

5. Az idő meghatározottságáról és ennek hiányáról. – Az alábbi táblázat második oszlopának mondatait olvasva az lehet az első benyomásunk, hogy ezekben is egyszerű (módot kifejező) módhatározói mellékmondatokkal van dolgunk, amelyeket az uralkodó nyelvszokásnak megfelelően szintén a főmondat *úgy* utalószava jelez előre. Mindazonáltal – a forma és a felhasznált szavak ellenére – az itt következő mondatok második mondataiban valójában nem valódi módhatározói mellékmondatokkal van dolgunk. A mondatok harmadik mondatában pedig már a forma sem emlékeztet módhatározói alárendelésre.

I. táblázat

Időt elbizonytalanító főmondatok (*Volt úgy, hogy...; Volt, hogy...*)

Besorolások, jelölések	Egyszeri, a beszédidőt megelőző meghatározott vagy meghatározható időszegmentumhoz kötődő eset (cselekvés, történés, esemény)	Egyszer vagy inkább többször, a beszédidőt megelőző meghatározatlan időben lejátszódó esetek	
1.	<i>Megette az egész kenyeret.</i>	<i>Volt úgy, hogy megette az egész kenyeret.</i>	<i>Volt, hogy megette az egész kenyeret.</i>
2.	<i>Elmentek moziba.</i>	<i>Volt úgy, hogy elmentek moziba.</i>	<i>Volt, hogy elmentek moziba.</i>
3.	<i>Megütötte Lacikát.</i>	<i>Volt úgy, hogy megütötte Lacikát.</i>	<i>Volt, hogy megütötte Lacikát.</i>
4.	<i>Többször is megütötte Lacikát.</i>	<i>Volt úgy, hogy többször is megütötte Lacikát.</i>	<i>Volt, hogy többször is megütötte Lacikát.</i>
5.	<i>Ebéd után sétáltak egyet.</i>	<i>Volt úgy, hogy ebéd után sétáltak egyet.</i>	<i>Volt, hogy ebéd után sétáltak egyet.</i>
6.	<i>Teletömté a vödröt hulladékkal.</i>	<i>Volt úgy, hogy teletömté a vödröt hulladékkal.</i>	<i>Volt, hogy teletömté a vödröt hulladékkal.</i>
7.	<i>Én már mentem lefelé, mikor ő bejött a kapun.</i>	<i>Volt úgy, hogy én már mentem lefelé, mikor ő bejött a kapun.</i>	<i>Volt, hogy én már mentem lefelé, mikor ő bejött a kapun.</i>

Az egyszer vagy inkább többször, meghatározatlan időben lejátszódott esetek kifejezésére szolgáló mondatok *hogy* kötőszavát könnyen fölcserélhetjük a rendszeresebben és szinte kizárólagosan időre utaló *amikor* vonatkozó névmási határozószóval: *Sütött a nap.* > *Volt, hogy sütött a nap.* > *Volt, amikor sütött a nap.* – *Játszottak is.* > *Volt, hogy játszottak is.* > *Volt, amikor játszottak is.* *Volt, amikor Julis javában teregetett, amikor az előszobában megszólalt a telefon.* > *Volt, hogy Julis javában teregetett, amikor az előszobában megszólalt a telefon.* Hasonlóképpen: *Volt, amikor megette az egész kenyeret.* *Volt, amikor elmentek moziba.* *Volt, amikor megütötte Lacikát.* *Volt, amikor többször is megütötte Lacikát.* *Volt, amikor ebéd után sétáltak egyet.* *Volt, hogy én már mentem lefelé, mikor ő bejött a kapun.* – Ez utóbbi mondatok kötőszava (az *amikor*) tehát világosan időhatározói mellékmondatra és az egyidejűség vagy közelidejűség (rákövetkezés, megelőzés) kifejezéseire emlékeztet (ilyenekre: *Amikor beszélgettünk, nagy volt a zaj,* *Amikor belépett, meglátta az új szőnyeget*), annak ellenére, hogy a fentebb például hozott *amikor*-os mondatokban nincs két nyilvánvalóan elkülöníthető valóságos cselekvés, történés, esemény, amelyeknek köl-

csönös időbeli viszonya szóba jöhetne. Az esemény idejének hasonló elbizonytalanítására szolgál néhány más igénk is (vö. HADROVICS 1969: 225; ELEKFI 1998: 61). – A főmondatban szereplő *megesik, előfordul* igék nem „újabb” cselekvést, újabb történést fejeznek ki, hanem a mellékmondat igéje (máskor egyszerűen valamely nomen actionis) által kifejezett cselekvés, történéis idejének bizonytalanságát, feltehető többszöriségét és feltehető ritkaságát sugallják: *Előfordult, hogy megette az egész kenyeret. Előfordult, hogy elmentek moziba. Előfordult, hogy megütötte Lacikát. Előfordult, hogy többször is megütötte Lacikát. Előfordult, hogy ebéd után sétáltak egyet. Előfordult, hogy én már mentem lefelé, mikor ő bejött a kapun. – Előfordult szóváltás is köztük. ~ Előfordult, hogy összevitakoztak.*

Megjegyzem, hogy – mint ez VARGA LÁSZLÓnak az 1990-es években tartott előadásában, illetve cikkében (1997.) is olvashatjuk –, SIMONYI ZSIGMOND még az *előfordul*-nak az 1880-as években már ritkuló, de a mainál érezhetőleg gyakrabban használt, fordított sorrendű formáját emelte ki egy cikkének már címében is: SIMONYI, Fordul elő: SIMONYI 1884. Vö. még pl. VARGA 1991.). SIMONYI e fordított szórendű formát értelmezve FINÁLY HENRIK latin szótárának előszavából idézte a következő mondatrészletet: *mi már régóta fordult elő* (SIMONYI 1884: 363). A cselekvés idejének és hányszorosságának bizonytalansága itt egyszerre adódik a szójelentésből és a „partitív” elrendezésből (a szórendből). Ma – ami az *előfordul* igét illeti – alapvetően a szójelentésnek, az ige jelentésének a része az „időbeli partitívitás”, az időbeli viszonylagos meghatározatlanság, nem specifikus jelleg. Ugyan ma is előfordul a *fordul elő* elrendezés, de ma már csak az említett (temporális) motívumon túlmenő, speciális okok (tagadás, valamely mondarésznek a fókuszba helyezése révén való szembeállítás) esetén alkalmazzuk ezt a sorrendet.

6. Az alábbi pontban *Az volt, hogy* kezdetű mondategészekről kívánok szólni, a *Volt úgy, hogy* és az *Úgy volt, hogy* kezdetű mondategészekkel való egybevetéssel. Foglalkozom továbbá ezeknek a módhatározói mellékmondatot bevezető tagmondatoktól való elválasztásával, az *Úgy volt, hogy* és a *Volt úgy, hogy* keretmondatok múlt idejű és más idejű igét tartalmazó mellékmondatokkal való használatával.

Manapság növekvő gyakorisággal fordul elő talán az is, hogy hangsúlyos (főnévi) mutató névmással előre jelzett alanyi mellékmondatba tesszük a lényegi közölni valót: *Az volt, hogy bementünk Jánosékhöz. Az volt, hogy megfáztam.* Az ilyen mondatok rendszerint egyszeri eseményre vonatkoznak, gyakran (magyaráztaképpen) már előadott dolgok előzményeire. *Ott álltál a buszmegállóban. Igen, az volt, hogy az orrom előtt ment el a kilenc óra tízes.* Ha a mellékmondat nemfolyamatos – a) speciálisan befejezett, b) konkrét közlő vagy c) általános közlő – aspektusértékű, a két mondategység együttese mintegy a „befejezett múltnak” (régmúltnak, plusquamperfectumnak) megfelelő értéket adhat, vagyis: a szerkesztésmód az elbeszélés menetében már mintegy „elhagyott” időszegmentumra vagy időpontra való „visszakapcsolást”, visszatérést, időbeli visszalépést tesz lehetővé. Igaz, a paradigmatiszólak szintje fölötti (szintaktikai) szerkesztettség fokán: a) *Az volt, hogy ő már kinyitotta a konzervet.* b) *Az volt, hogy ő már volt a boltban.* c) *Az volt, hogy volt ő már ilyen boltban; Az volt, hogy ő már nyitott ki ilyen konzervet.* – Ha a mellékmondat jelölten folyamatos (progresszív vagy statikus), akkor hasonló „plusquamperfectum-szerű” jelentés rendszerint nem áll elő: *Az volt, hogy mentünk az utcán, s egyszer csak elaludtak a lámpák. Az volt, hogy Anita náthás volt éppen, így megkért, hogy én menjek el a lakógyűlésre.* Mind az utóbbi, mind pedig az előbbi, „időbeli visszalépést” elősegítő nyelvi megoldás megfelel annak az általánosabb megfogalmazásnak, hogy a főmondat a mellékmondat számára – a modalitás befolyásolása mellett – referenciaidőt szolgáltatathat.

Megjegyzem még, hogy az *Az volt, hogy* típusú keretmondathoz kapcsolódó *hogy* kötőszó nem váltakozhat *amikor*-ral (szemben a *Volt, hogy* keretmondat *hogy* kötőszavával,

mely – mint láttuk – váltakozhat). A *hogy* másutt tapasztalható különféle (módhatározói, időhatározói és kifejtő) kötőszói és nem kötőszói használatait, a *hogy*, *ahogy*, *minthogy* szerepei közötti viszonyt alaposabban itt nem tudom elemezni.¹ Vö. pl. *Hogy történt ez? Hogy megérkezett Jancsi is, nekiláttak a vacsorának. Ahogy Jancsi megérkezett, nekiláttak a vacsorának. Minthogy mindenki ott volt, nekiláttak.*

Ha a módhatározói utalószó a mondat fókuszában van, s a mellékmondatban jelen vagy jövő idejű igealak szerepel, bizonytalan kimenetelű, de a múlt szóban forgó részletében még esedékes (eljövendőnek tartott) eseményről van szó, valamiféle múltbéli jövőről („futur dans le passé”): *Úgy volt, hogy elmegyünk. Úgy volt, hogy jönni fognak.*

Vessünk egy pillantást az alábbi táblázatra, nézzük meg, hogyan fejeződhetnek ki különféle időárnyalatok ugyanazon morfológiai időkategória (a *-t* ~ *-tt* végződésű) múlt idő segítségével: *Kiment a kertbe. Az volt, hogy kiment a kertbe. Volt úgy, hogy kiment a kertbe. Úgy volt, hogy kimegy a kertbe.* – Az *Az volt* keretmondat a névszói elem (*az*) nélkül nem szokásos, illetve a *puszta volt* nem az *Az volt*, hanem a *Volt úgy* változatának minősül.

2. táblázat

Különféle időárnyaló keretmondatok egybevetése (*Az volt, hogy...*; *Volt úgy...*; *Úgy volt...*)

Besorolások, jelölések	I. Egyszeri esemény (cselekvés, történés)	II. Egyszeri (talán előidejű) esemény	III. Meghatározatlan idejű és számú (múltbéli) esemény. A két-két példamondat itt csak formai változatokat ad.	IV. A múltban esedékes esemény: a) egyszer esedékes esemény, b) talán többször esedékes esemény. Az a) és a b) jelzésű mondatok lényegesen különböznek.
1.	<i>Kiment a kertbe.</i>	<i>Az volt, hogy kiment a kertbe. *Az volt, kiment a kertbe. *Volt, kiment a kertbe.</i>	<i>Volt úgy, hogy kiment a kertbe. Volt, hogy kiment a kertbe.</i>	a) <i>Úgy volt, hogy kimegy a kertbe.</i> b) <i>Volt úgy, hogy kimegy a kertbe.</i>
2.	<i>Szerzett egy kuncsaftot.</i>	<i>Az volt, hogy szerzett egy kuncsaftot. *Az volt, szerzett egy kuncsaftot. *Volt, szerzett egy kuncsaftot.</i>	<i>Volt úgy, hogy szerzett egy kuncsaftot. Volt, hogy szerzett egy kuncsaftot.</i>	a) <i>Úgy volt, hogy szerez egy kuncsaftot.</i> b) <i>Volt úgy, hogy szerez egy kuncsaftot.</i>

¹ A *hogy* egyéb szerepeit szemléltető mondatok: *Hogy Jancsi is időben megérkezne, azt nem várta senki.* (A *hogy* tárgyi mellékmondatot vezet be.) – *Hogy megérkezett Jancsi, Éva feltette a levest melegedni.* A *hogy* itt időhatározói mellékmondatot vezet be. – *Ahogy Jancsi megérkezett, Éva feltette a levest melegedni.* Az *ahogy* is – sajátos, rákövekezést kifejező – időhatározói mellékmondatot vezet be, mely a módhatározói mellékmondatokkal összefüggést mutat. *Ahogy jöttek a vendégek, a fogásokat egyre inkább ellepték a kabátok.* Az *Ahogy* itt egyidejűség kifejezésében működik közre. (L. pl. HAADER 2000: 504–7.)

3.	<i>Kitakarítottuk a lakást.</i>	<i>Az volt, hogy kitakarítottuk a lakást. ?*Az volt, kitakarítottuk a lakást. *Volt, kitakarítottuk a lakást.</i>	<i>Volt úgy, hogy kitakarítottuk a lakást. Volt, hogy kitakarítottuk a lakást.</i>	a) <i>Úgy volt, hogy kitakarítottuk a lakást. b) Volt úgy, hogy kitakarítottuk a lakást (de sose lett belőle semmi).</i>
4.	<i>Sétáltunk kicsit a parton.</i>	<i>Az volt, hogy sétáltunk kicsit a parton. ?*Az volt, sétáltunk kicsit a parton. *Volt, sétáltunk kicsit a parton.</i>	<i>Volt úgy, hogy sétáltunk kicsit a parton. Volt, hogy sétáltunk kicsit a parton.</i>	a) <i>Úgy volt, hogy sétáltunk kicsit a parton. b) Volt úgy, hogy sétáltunk kicsit a parton (de sose lett belőle semmi).</i>

7. A *már* szórendi helyéről, egyszerű mondatban, idő-keretmondatban, a tartalmas mellékmondatban, több helyen. – Vajon a fenti idő-keretmondatok hogyan viszonyulnak a *már* partikulához, hogyan kombinálnának vele? Milyen preferált szórendi helye van a *már*-nak, s hogyan módosítja vagy erősíti meg a mondategység jelentését?

Az I. esetben inkább a prepozitív használat a valószínű, s a várható értelmezés az egyszerűség és jelenre vonatkoztatott eredményesség. *Már kiment a kertbe*: 'Már ott van, mert (mint várható volt), kiment'. Az értelmezés a „perfectum”-ok klasszikus értelmezéseire emlékeztet, anélkül, hogy itt kifejezetten morfológiai kategóriáról beszéljünk.

A II. esetben szintén prepozitív használatra számíthatunk, az egyszerűség és az eredményesség is feltehető, de az eredmény érvénye nem a jelenben, hanem a jelent megelőző referenciaidőben értelmezhető: *Az volt, hogy már kiment a kertbe. Csütörtökön is az volt, hogy már kiment a kertbe*. Az értelmezés (igaz: a mellékmondat aspektusértékének függvényében) a plusquamperfectum klasszikus értelmezéseire emlékeztet, anélkül, hogy paradigmatisztikus kategóriáról beszéljünk. A forma szerinti főmondat olyan időpontot (referenciaidőt) ad meg, amelyet a (nemfolyamatos aspektusértékű) esemény (annak ideje) megelőz.

A III. esetben a *már*-nak két lehetséges használata is van, ezek együtt és külön-külön is megvalósulhatnak. Az első mondategységben a szokásosabb hely az ige utáni, a másodikban az ige és az igezőelőtti: *Volt már úgy, hogy kiment. Volt úgy, hogy már kiment. Volt már úgy, hogy már kiment*. A főmondat (az idő-keretmondat) meghatározatlan idejű és számú, de azért inkább egyszeri (pontosabban: legalább egyszeri) esetre utal: *Volt már úgy, hogy kiment Ildi elé a vonathoz*. 'Ment már ki Ildi elé a vonathoz'. A második mondategységben szereplő *már* a „plusquamperfectum” szokásos leírását idézheti, szemantikai tekintetben: a „lebegő” referenciaidőt megelőző időpontot vagy időszegmentumot segít megragadni: *Volt úgy, hogy reggel hatkor már megette a reggelijét*. 'Nem tudni, hányszor és milyen napon, de előfordult, hogy (azon a nem tisztázható vagy nem tisztázandó napon) a hat órai időpontot megelőzőleg megette a reggelijét (az ám)'.
A III. esetben a *már*-nak két lehetséges használata is van, ezek együtt és külön-külön is megvalósulhatnak. Az első mondategységben a szokásosabb hely az ige utáni, a másodikban az ige és az igezőelőtti: *Volt már úgy, hogy kiment. Volt úgy, hogy már kiment. Volt már úgy, hogy már kiment*. A főmondat (az idő-keretmondat) meghatározatlan idejű és számú, de azért inkább egyszeri (pontosabban: legalább egyszeri) esetre utal: *Volt már úgy, hogy kiment Ildi elé a vonathoz*. 'Ment már ki Ildi elé a vonathoz'. A második mondategységben szereplő *már* a „plusquamperfectum” szokásos leírását idézheti, szemantikai tekintetben: a „lebegő” referenciaidőt megelőző időpontot vagy időszegmentumot segít megragadni: *Volt úgy, hogy reggel hatkor már megette a reggelijét*. 'Nem tudni, hányszor és milyen napon, de előfordult, hogy (azon a nem tisztázható vagy nem tisztázandó napon) a hat órai időpontot megelőzőleg megette a reggelijét (az ám)'.
A IV. esetben a *már* a főmondatban megint inkább az igét követi. A mellékmondatra nem jellemző a *már* használata, inkább a *még* használatának van némi valószínűsége, feltehetőleg a relatív jövőbeliség (rákövetkezés) felmerülése folytán: *Úgy volt, hogy megjavítja a motort. Úgy volt, hogy még megjavítja a motort, s csak aztán indul*.

A fenti táblázatba *már*-okat, esetenként *még*-eket illesztve a következő képet látjuk:

3. táblázat

Főmondatbeli és mellékmondatbeli *már, még* partikulák

Besorolások. jelölések	I. Egyszeri esemény (cselekvés, történet)	II. Egyszeri (talán előidejű) esemény	III. Meghatározatlan idejű és számú (múltbeli) esemény. A párhuzamos példamondatok itt lényegében csak formai változatokat adnak.	IV. A múltban esedékes esemény: a) egyszer esedékes esemény. b) talán többször esedékes esemény. Az a) és a b) jelzésű mondatok tartalmilag is lényegesen különböznek.
1.	<i>Már kiment a kertbe.</i>	<i>Az volt, hogy már kiment a kertbe (~ 'Addigra már kiment a kertbe').</i>	<i>Volt már úgy, hogy (már) kiment a kertbe. Volt, hogy (már) kiment a kertbe.</i>	a) <i>Úgy volt, hogy (még) kimegy a kertbe. Volt (már) úgy, hogy (még) kimegy a kertbe.</i>
2.	<i>Már szerzett (is!) egy-két kuncsaftot.</i>	<i>Az volt, hogy már szerzett (is) egy-két kuncsaftot.</i>	<i>Volt már úgy, hogy (már) szerzett (is) egy-két kuncsaftot. Volt már, hogy (már) szerzett (is) egy-két kuncsaftot. Volt már, hogy (ezután) még szerzett egy-két kuncsaftot.</i>	a) <i>Úgy volt, hogy (még) szerez néhány kuncsaftot. b) Volt már úgy, hogy (még) szerez néhány kuncsaftot.</i>
3.	<i>Már kitakarítottuk a lakást.</i>	<i>Az volt, hogy már kitakarítottuk a lakást.</i>	<i>Volt már úgy, hogy kitakarítottuk a lakást. Volt már úgy, hogy addigra már kitakarítottuk a lakást.</i>	a) <i>Úgy volt, hogy (még) kitakarítjuk a lakást. b) Volt már úgy, hogy (még) kitakarítjuk a lakást (de sose lett belőle semmi).</i>
4.	<i>Már sétáltunk kicsit a parton. Sétáltunk már kicsit a parton.</i>	<i>Az volt, hogy már sétáltunk kicsit a parton.</i>	<i>Volt már úgy, hogy sétáltunk kicsit parton. Volt már úgy, hogy már sétáltunk kicsit a parton.</i>	a) <i>Úgy volt, hogy (még) sétálnak kicsit a parton. b) Volt úgy, hogy (még) sétálnak kicsit a parton (de sose lett belőle semmi).</i>

8. Nemtelikus (atelikus) igei szerkezetek folyamatos és nemfolyamatos értékű használatának egybevetése egyszerű mondatokban. – Szórendi és hangsúlyozásbeli szembenállások természetesen lehetségesek egy mondategységen belül is. Alább az A) oszlopban olyan, egymástól jelentéktelen mértékben különböző mondatok vannak, amelyek folyamatos aspektusértékűek, s amelyek – véleményem szerint – a beszélő számára (legalább belsőleg, képzeletben) azonosítható („konkrét”) időszakmentumra vonatkoznak. (Pl. *Én akkor már 'ott' üldögéltem az 'udvaron*). A B) oszlopban is egymáshoz tartalom és forma szerint közel álló mondatok szerepelnek, de egyébként ezekre a fenti állítások együttesen nem igazak: ezek vagy nem vonatkoztathatók azonosítható időszakmentumra, vagy nem folyamatos aspektusértékűek. Ezek a B) jelzésű mondatok heterogének, részben konkrét idővonatkozású, befejezett aspektusértékű, részben pedig általános és meghatározatlan idővonatkozású (egzisztenciális olvasatú, avagy közlő aspektusértékű) mondatok. Ezekről a különbségektől a B) jelzésű példákban belül itt eltekinthetünk. A példaképpen szereplő mondatok, a bennük szereplő igei szerkezetek mindegyike atelikus (nem kvantálható, eredményt, lexikálisan rögzített végpontot feltételező szituációkra vonatkoznak, vö. pl. KIEFER 1983. i. h.).

4. táblázat

Atelikus szerkezetek folyamatos és nemfolyamatos értékű szereplése

A)	Folyamatos aspektusértékű mondatok (nemtelikus igei szerkezettel)	B)	Nemfolyamatos aspektusértékű mondatok (nemtelikus igei szerkezettel)
A) 1. a)	<i>Én már 'üldögéltem az 'udvaron.</i>	B) 1. a)	<i>Én már ''üldögéltem az udvaron.</i>
A) 1. b)	<i>Én már 'ott' üldögéltem az 'udvaron.</i>	B) 1. b)	<i>*Én már ''üldögéltem ott az udvaron. (Én már ''üldögéltem az udvaron.)</i>
A) 2.	<i>Én már az 'udvaron 'üldögéltem...</i>	B) 2.	<i>Én már ''üldögéltem az udvaron. (~ 1. a)</i>
A) 3. a)	<i>Én már (fél órája) az 'udvaron 'üldögéltem...</i>	B) 3. a)	<i>Én már ''üldögéltem 'fél 'órát az ''udvaron.</i>
A) 3. b)	<i>Én már (fél órája) az 'udvaron 'üldögéltem...</i>	B) 3. b)	<i>Én már ''üldögéltem fél órát az udvaron.</i>
A) 4.	<i>Én már 'ott' üldögéltem az 'udvaron.</i>	B) 4.	<i>Én már 'üldögéltem kicsit az 'udvaron.</i>
A) 5.	<i>Én akkor már 'ott' üldögéltem az 'udvaron.</i>	B) 5.	<i>Én addigra már 'üldögéltem kicsit az 'udvaron.</i>

Az A) 1. mondat jellemzésében, azt hiszem, ma elég nagy egyetértésekre lehet számítani. Az *én* nemcsak alánya, hanem bevezető része (topikja) és kiinduló tartalma, témája is a mondatnak. A *már 'üldögéltem az 'udvaron* részlet (két jól érzékelhető hangsúllyal) a mondat újságoló része, kommentje, és folyamatos aspektusú. Folyamatosnak érzékeljük, és mintegy várjuk annak kifejtését, mi más történt még ugyanabban a felidézett időben.

Kérdés, ki hogy értékelné az A) 2. jelzésű mondatot. Egyetértés volna feltehetőleg abban, hogy a személyes névmás itt is a mondat topikjában van. Abban is egyetértésre lehet számítani, hogy a mondat folyamatos aspektusértékű, hogy „egyidejűségi várákozást kelt”. Nem számítok egybehangzó véleményekre azonban a következő ponton. Elképzelhetőnek tartom, hogy az *udvaron* határozót valaki fókuszbelinek értékeli (s azt mondja, hogy az *üldögéltem* itt inkább hangsúlytalan, illetve hangsúlytalan ejtése jobban ideillik), s az is

elképzeltető, hogy valaki az *udvaron* határozót a topik részének tekinti, akárcsak ebben a mondatban: *Én az udvaron kitergettem a pelenkát, Mari pedig rendet csinált a konyhában.* Szerintem azonban nem ez a helyzet áll fenn. Míg például a *Klári az udvaron van* mondatban az *udvaron* határozó valóban a fókuszban áll (és az *udvaron van* szintagma nem cserélhető föl a *van az udvaron* szintagmával, az *'udvaron 'ül* és az *'ül az 'udvaron* szintagmák két azonos súlyú – felcserélhető – elemből állnak, s egyaránt folyamatosak.

Hasonlóképpen: míg a pusztá tárgy, mint ismeretes, az ige előtt állva (OV) többnyire szólamot kezd, a fókuszpozíciót tölti be (*levelet ír*), s nem váltakozik szabadon a VO elrendezéssel, a határozott (specifikus) tárgy igét megelőző és igét követő elhelyezése egyenértékű lehet: *írja a levelet – a levelet írja* (l. WACHA 1989: 312, 1998: 67).

Az *'udvaron 'ül* mondatban vagy mondatsegmentumban tehát az *udvaron* se nem a topik része, se nem a fókusz tartalma. A fenti mondatok közül a baloldaliak, mint jeleztem, könnyebben alkalmazhatók egyidejűség kifejezésére. Figyeljük meg a következő kis szöveget: a) *Mikor Klári hazajött, én az 'udvaron 'üldögéltem.* – b) *Bementünk, megvacso-
ráztunk. Klári azt mondta: Menjünk ki, 'üldögéljünk kicsit az 'udvaron.* – (Ma) én már
'üldögéltem az udvaron, nem megyek, mondtam. – d) *De Teri 'ott 'üldögél, beszéljess vele
egy kicsit!* – Az a) és a d) jelzésű mondatban a folyamatos aspektusértékű elrendezések (az
'udvaron 'üldögéltem, illetve az *'ott 'üldögél*) az egyidejűség kifejezésének kedveznek.

9. A 7. pontban bemutatott (különbféle aspektuális és/vagy temporális árnyalatokat felmutató) mondatok egyaránt kombinálhatók a 4. és az 5. pontban bemutatott időkeretmondatokkal:

5. táblázat

Időárnyaló keretmondatok nemtelikus tartalmú mellékmondatokkal

A)	Időárnyaló főmondat + folyamatos (nemtelikus) tartalmú mellékmondat	B)	Időárnyaló főmondat + nemfolyamatos tartalmú mellékmondat
1.	<i>Volt, hogy én már az udvaron üldögéltem, mikor Klári megjött.</i>	1.	<i>Volt, hogy én már 'üldögéltem az udvaron, mikor (mire) Klári megjött.</i>
2. a)	<i>Volt, hogy mikor Klári megjött, én már az 'udvaron 'üldögéltem.</i>	2. a) = 1.	<i>Volt, hogy én már 'üldögéltem az udvaron, mikor (mire) Klári megjött.</i>
2. b)	<i>Volt, hogy mikor Klári megjött, én már 'üldögéltem az 'udvaron.</i>	2. b) = 1.	<i>Volt, hogy mire Klári megjött, én már 'üldögéltem az udvaron (eleget).</i>
2. c)	<i>Volt, hogy mikor Klári megjött, már 'kinn üldögéltem az 'udvaron.</i>	2. c)	<i>*Volt, hogy mire Klári megjött, én már 'üldögéltem az udvaron kinn.</i>
2. d)	<i>Volt, hogy mikor Klári megjött, én (már) éppen ('kinn) 'üldögéltem az 'udvaron.</i>	2. d)	<i>Volt, hogy én már üldögéltem kicsit az udvaron, mikor/mire Klári megjött.</i>
3.	<i>Úgy volt, hogy mikor Klári megjön, én majd biztosan kinn üldögélek az udvaron.</i>	3.	<i>Úgy volt, hogy mikor Klári megjön, biztosan üldögélünk kicsit az udvaron.</i>
4.	<i>Volt úgy, hogy mikor Klári megjön, én majd kinn üldögélek az udvaron (de ebből sosem lett semmi).</i>	4.	<i>Volt úgy, hogy mikor Klári megjön, üldögélünk kicsit az udvaron (de ebből se lett semmi).</i>

10. A fent bemutatotthoz hasonló kombinációk, feltehetőleg gyakoribbak (produktívabbak) telikus, határpontos igék, illetve ilyeneken alapuló A) progresszív, folyamatos B) befejezett vagy közlő aspektusú (egzisztenciális olvasatú) mondategységek felhasználásával:

6. táblázat

Időt elbizonytalanító főmondatok, telikus
(részint folyamatos, részint befejezett) mellékmondatokkal

A)	Idő-keretmondat telikus folyamatos (progresszív) mondategységgel	B)	Idő-keretmondat (telikus) befejezett aspektusú mondategységgel
1.	<i>Volt, hogy én már 'jöttem 'ki a vízből, mikor Sándor leért a partra.</i>	1.	<i>Volt, hogy én már kijöttem a vízből, mikor (mire) Sándor leért a partra.</i>
2.	A megfordítás itt nem lehetséges: a <i>kijön : jön ki</i> viszony nem analóg az <i>udvaron üldögel : üldögel az udvaron</i> viszonyal.	2.	Megfordítás itt sem lehetséges. A <i>kijön : jön ki</i> viszony nem analóg az <i>udvaron üldögel : üldögel az udvaron</i> viszonyal.
3.	<i>Úgy volt, hogy mikor Sándor megjön, én majd (éppen) jövök ki a vízből.</i>	3.	<i>Úgy volt, hogy mikor Klári megjön, én majd (egyből) kijövök a vízből.</i>
4.	<i>Volt úgy, hogy mikor Sándor megjön, én már majd jövök ki a vízből (jövök hazafelé Afrikából).</i>	4.	<i>Volt úgy, hogy mikor Sándor megjön, én kijövök a vízből. Volt úgy, hogy mikor Sándor megjön Izlandból, én is hazajövök Afrikából.</i>

Az *Az volt...* és a *Volt úgy...* főmondatú formák folyamatos (ezen belül progresszív) és befejezett aspektusértékű szegmentumokkal egyaránt összeférnek. Alábbi példánkban több helyen telikus igei szerkezeteket használunk. A telikus szerkezetek végeredmény feltevését igénylik, de a telikus minősítés használatunkban független attól, hogy elért végeredményről van-e szó (a *'ment 'haza* folyamatos és a *hazament* befejezett forma egyaránt telikus). A B rövidítés befejezett aspektusú szerkesztményre (igealakra, szintagmára, mondategységre), az F rövidítés folyamatos aspektusú szerkesztményre, a K meghatározatlanul közlő aspektusú (egzisztenciális olvasattal rendelkező) szerkesztményre utal.

7. táblázat

Különböző időáramló keretmondatok, telikus tartalmú
(folyamatos, befejezett, meghatározatlanul közlő: F, B, K) mellékmondatokkal

A)	Besorolások, jelölések	Egyszeriség, specifikus idővonatkozás	B)	Besorolások (a mellékmondaton belül)	Meghatározatlan idővonatkozás, lehetséges többszöriség
1.	B + B (rákövetkezés)	<i>Az volt, hogy Jani már kijött vízből, mikor Éva leért a partra.</i>	1.	B + B (rákövetkezés)	<i>Volt úgy, hogy Jani már kijött a vízből, mikor Éva leért a partra.</i>
2.	F + B (egyidejűség, bennfoglalás)	<i>Az volt, hogy Jani már 'jött 'ki a vízből, mikor Éva leért a partra.</i>	2.	F + B (egyidejűség, bennfoglalás)	<i>Volt úgy, hogy Jani már 'jött 'ki a vízből, mikor Éva leért a partra.</i>
3.	F + F (nyitott egyidejűség)	<i>Az volt, hogy Jani már 'jött 'ki a vízből, mikor Éva még csak 'ment 'befelé.</i>	3.	F + F (nyitott egyidejűség)	<i>Volt úgy, hogy Jani már jött ki a vízből, mikor Éva még csak 'ment 'befelé.</i>

4.	B + B	<i>Az volt, hogy Jani már megevett egy kukoricát, mikor Éva leért a partra.</i>	4.	B + B (rákövetkezés)	<i>Volt úgy, hogy Jani már megette a kukoricát (megevett egy kukoricát), mikor Éva leért a partra.</i>
5.	F + B (egyidejűség, bennfoglalás)	<i>Az volt, hogy Jani már 'ette a 'kukoricát, mikor Éva lejtött / lement / leért a partra.</i>	5.	F + B (egyidejűség, bennfoglalás)	<i>Volt úgy, hogy Jani már 'ette a 'kukoricát, mikor Éva leért a partra. Volt úgy, hogy Jani már javában 'ette a 'kukoricát, mikor Éva leért a partra.</i>
6.	B + B (időbeli különbözőség, egymásutánosság, rákövetkezés)	<i>Az volt, hogy Jani már hazajött Harkovból, mikor Éva Madridból Párizsba érkezett.</i>	6.	B + B (időbeli különbözőség, egymásutánosság, rákövetkezés)	<i>Volt úgy, hogy Jani már hazajött Harkovból, mikor Éva Madridból Párizsba érkezett.</i>
7.	F + B	<i>Az volt, hogy Jani már jött hazafelé Harkovból, mikor Éva Madridból Párizsba érkezett.</i>	7.	F + B	<i>Volt úgy, hogy Jani már jött hazafelé Harkovból, mikor Éva Madridból Párizsba érkezett.</i>
8.	K + B (időbeli különbözőség, egymásutánosság)	<i>Az volt, hogy Jani tért már vissza bevásárló körútról üres kézzel, mikor először találkozott Gábor új barátaival.</i>	8.	K + B (időbeli különbözőség, egymásutánosság)	<i>?? Volt úgy, hogy Jani tért már vissza bevásárló körútról üres kézzel, mikor először találkozott Gábor új barátaival.</i>
9.	F + F egyidejűség (statikus szituációk)	<i>Az volt, hogy míg ott feküdtek, rettenetesen tűzött a nap, és nem érezték semmi indíttatást [hogy bármit is csináljanak].</i>	9.	F + F egyidejűség (statikus szituációk)	<i>Volt úgy, hogy míg ott feküdtek, rettenetesen tűzött a nap, és nem érezték semmi indíttatást [hogy bármit is csináljanak].</i>

Az egyszerű mondat keretei között olykor nehéz egy-egy folyamatos aspektusú szerkesztmény egzisztenciális olvasatát előállítani. A *már 'ment 'haza* párhuzamának vélhető *'ment már haza* formát inkább a befejezett (és egyszerűséget preferáló) *hazament* megfelelőjének értékeljük. Világosan megérződik viszont a szembenállás az összetett mondatokban: *Volt úgy, hogy hazament (és lefeküdt aludni) : Volt úgy, hogy ment haza (és azon morfondírozott, mitévő legyen)*. Alighanem ritka viszont, hogy az esemény ideje kétszeres elbizonytalanításnak „essék áldozatul”. Mindamellett ez is lehetséges: *Volt úgy, (talán többször is), hogy már 'ment haza abban a hónapban, ezért nem kapta meg a megígért jutalom-eltávoztást*.

11. Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy ez az írás az a) *Volt úgy, hogy...*; *Volt, hogy...*; *Volt, amikor...*; b) *Az volt, hogy...* és c) *Úgy volt, hogy...* idő-keretmondatok viselkedését, jelentését vizsgálja, az alárendelt tagmondatok aspektuális jellemzőinek függvényében. A szóban forgó idő-keretmondatok olyan redukált tartalmú főmon-

datok, amelyek a mondategész propozicionális tartalmát nem vagy alig értintik, a referenciaidő árnyalt megadásával azonban jelentősen módosítják a mondategész időértékét. Az idő-keretmondatok a nekik alárendelt mondat morfológiailag megadott idejével (az igeidővel) és a mondat aspektuális jellemzőivel együttműködve fejtik ki hatásukat.

A *Volt úgy, hogy...*, *Volt, hogy...*, *Volt amikor...* keretmondatok az egész mondatnak hangsúlyosan közlő aspektusértéket (más megközelítés kifejezőmódját követve: „egzisztenciális olvasatot”) írnak elő, vagyis az alárendelt mellékmondatbeli ige múlt idejű igéjével együttműködve a beszédidőt megelőző, de pontosabban meg nem határozott időpontra vagy időszementumra és meghatározatlan számú előfordulásra utalnak. – Az *Úgy volt, hogy...* idő-keretmondat az alárendelt mellékmondat jelen vagy jövő idejű igéjével a múltbeli referenciaidőt követő eseményre utal, amely a beszédidőt meg is előzheti, de követheti is. – Az *Az volt, hogy* keretmondat a nemfolyamatos (illetve befejezett) aspektusértékű, múlt idejű ígét tartalmazó alárendelt mondatlal gyakran plusquamperfectum-szerű időértéket ad, vagyis „visszakapcsoló múltbeli előidejűséget” fejez ki. – Az *Az volt, hogy* keretmondat folyamatos aspektusértékű, múlt idejű ígét tartalmazó alárendelt mondatlal nem plusquamperfectum-szerű időértéket ad, hanem múltbeli egyidejűség kifejezésére ad lehetőséget, attól függetlenül, hogy az alárendelt mondat közelebről telikus, atelikus vagy statikus szituációt fejez-e ki.

Megpróbálom együttesen felidézni – két összetett mondatban, egy rövid kis szövegben – a fent látott időkifejező eszközök többségét: *Lám, egyszer elindultak, volt úgy, hogy elfüradtak, úgy volt, hogy abbahagyják, volt úgy, hogy ki is dobják, talán már abbahagyták – hagyták már abba többször, most újra abbahagyták, kezdik már újra, látom, azt hiszem, újra kezdik, úgy látszik, újrakezdek. Volt úgy, hogy elhalasztjuk, úgy volt, hogy megrostáljuk, hogy ez van, konstataáljuk, az volt, hogy elvesztettük, az van, hogy megkerestük, vagy éppen most keressük.*

Hivatkozott irodalom

- BALOGH JUDIT, Az igeikötő. In: KESZLER szerk. 2000: 264–7.
- BÜKY LÁSZLÓ – MALECZKI MÁRTA szerk. 1998. A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei III. Szeged.
- ÉLEKFI LÁSZLÓ 1998. Tagmondatok szubjektív igazságértéke kételemű tételkapcsolatokban. *Linguistica*, Series A. Studia et Dissertationes 20. Bp.–Szeged.
- GYURIS BEÁTA 1998. Temporális kvantorok a magyarban. In: BÜKY–MALECZKI szerk. 1998: 41–58.
- GYURIS BEÁTA 2003. Az igeik jelentése és az eseményszerkezet. In: KIEFER szerk. 2003: 9–31.
- HAADER LEA 2000. Nem bővítményt kifejező mellékmondat. In: KESZLER szerk. 2000: 483–4.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1969. A funkcionális magyar mondattan alapjai. Bp.
- HEGEDŰS RITA 2006. Magyar nyelvtan, formák, funkciók, összefüggések. Bp.
- JÁSZAY LÁSZLÓ 2002. Megjegyzések az aspektus tipológiájához. *Modern Filológiai Közlemények* 2: 5–17.
- KATHI ERZSÉBET 2004. Egzisztenciális mondatok az orosz és a magyar nyelvben. PhD-értekezés tézisei. Bp.
- KESZLER BORBÁLA szerk. 2000. Magyar Grammatika. Bp.
- KIEFER FERENC 1983. Az előfeltevések elmélete. Bp.
- KIEFER FERENC 1984. A magyar aspektusrendszer vázlata. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 15: 127–49.
- KIEFER FERENC szerk. 2003. Igeik, főnevek, melléknevek. Előtanulmányok a mentális szótár szerkezetéről. Bp.

KIEFER FERENC, Az aspektus és a mondat szerkezete. In: KIEFER FERENC szerk. 1992. Strukturális magyar nyelvtan 1: 797–886.

KIEFER FERENC – GYURIS BEÁTA 2006. A progresszív aspektus. In: KIEFER FERENC főszerk., Magyar nyelv. Bp. 209–21.

É, KISS KATALIN 2004. Egy igeikötőelmélet vázlatja. Magyar Nyelv 100: 15–43.

KRÉKITS JÓZSEF 1997. Педагогическая грамматика русского глагола. Семантика и прагматика. Szeged.

LENGYEL KLÁRA, Az ige. In: KESZLER szerk. 2000: 81–94.

MALECZKI MÁRTA 1998. A határozatlan alanyok különféle értelmezései. In: BÜKY–MALECZKI szerk. 1998: 261–80.

MALECZKI MÁRTA 2001. Az információs szerkezet, a szintaktikai szerkezet és az aspektus összefüggései a magyarban: A progresszív és az egzisztenciális aspektus a magyarban. In: BAKRÓ-NAGY MARIANNE – BÁNRÉTI ZOLTÁN – É. KISS KATALIN szerk., Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Bp. 165–81.

NÉMETH RENÁTA é. n. Az aspektus a magyar mind idegen nyelv oktatásában. A Balassi Bálint Magyar Kulturális Intézet On-line Módszertani Folyóirata. [Http://www.bbi.hu/index.php?id=83&cid=195](http://www.bbi.hu/index.php?id=83&cid=195).

PADUCEVA, JELENA 2001. Az igeidő és az igeszemlélet grammatikai kategóriái. In: PAPP FERENC szerk., A moszkvai szemantikai iskola. Bp. 123–38.

PÁTRÓVICS PÉTER 2004. Az aspektus története és tipológiája. Bp.

SIMONYI ZSIGMOND 1884. Fordul elő. Magyar Nyelvőr 13: 356–64.

SZILI KATALIN 2001. A perfektivitás mibenlétéről a magyar nyelvben a *meg* igeikötő funkciói kapcsán. Magyar Nyelv 97: 262–82.

TÓTH JÓZSEF 2004. Kognitív orientációs pontjaink. In: GECSÓ TAMÁS szerk., Variabilitás és nyelvhasználat. Bp. 272–9.

VARASDI KÁROLY 2003. Két szemantikailag sajátos igeosztály. In: KIEFER szerk. 2003: 125–36.

VARASDI KÁROLY 2006. Progressive and the imperfective. Doktori értekezés. Bp.

BAKRÓ-NAGY MARIANNE – BÁNRÉTI ZOLTÁN – É. KISS KATALIN szerk. 2001. Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Bp.

VARGA LÁSZLÓ 1991. A magyar névszói állítmány kérdéséhez: Nyelvtudományi Közlemények 83: 79–95.

VARGA LÁSZLÓ 1997. Brassai Sámuel és kortársai a magyar mondat hangsúlyozásáról. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 41: 143–53.

WACHA BALÁZS 1989. A folyamatos – nem-folyamatos szembenállásról. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 17: 279–328.

WACHA BALÁZS 1998. Brassai előtt, Brassai után. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 42: 45–67.

WACHA BALÁZS 2001. Időbeliség és aspektualitás a magyarban. Nyelvtudományi Értekezések 149. Bp.

WACHA BALÁZS 2004. Partes in toto. In: LADÁNYI MÁRIA – DÉR CSILLA – HATTYÁR HELGA szerk., „Még onnét is eljutni túlra...” Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére. Bp. 384–98.

WACHA BALÁZS

Temporal sentence frames

This paper explores the behaviour and meaning of temporal sentence frames of the type (a) *Volt úgy, hogy...*, *Volt, hogy...*, *Volt, amikor...* ‘It has already been the case that...’, (b) *Az volt, hogy...* ‘What happened was that...’, (c) *Úgy volt, hogy...* ‘The idea was that...’, in view of the aspectual char-

acteristics of the subordinate clauses involved. The temporal sentence frames in question are reduced main clauses that hardly influence the propositional content of the whole sentence, or not at all; yet, by accurately pinpointing the reference time, they modify the temporal value of the sentence to a significant extent. Temporal sentence frames exert their influence in conjunction with the morphologically encoded temporal character (tense) of the subordinate clause and with the aspectual character of the whole sentence.

BALÁZS WACHA

A terminológia megújításának feladatai: a műszaki-tudományos terminusok rendszerezése

1. B e v e z e t é s . – A nyelv lexikai készletének gyarapodását, a gyarapodás ütemét, méreteit alapvetően meghatározzák a szaknyelvekben keletkező és onnét a köznyelvbe is átkerülő szavak. Napjainkban, a tudományos technikai robbanás időszakában a szókészlet növekedése, hasonlóan szinte minden más gazdasági, társadalmi folyamathoz, nagymértékben felgyorsult. Ennek az a következménye, hogy a mennyiségi (sebességbeli és méretbeli) növekedés teljesen új helyzetet eredményezett az új fogalmak meghatározásában, az azokhoz kapcsolódó terminusok kialakításában és rendszerezésében, vagyis a terminológia kutatásában és fejlesztésében. A nyelvet tömegesen érő változások nyomán kialakuló, egyre ellentmondásosabb állapotokat a szakembereken kívül mások is látják, mégsem fordul elegendő figyelem a kérdéskör felé.

A terminológia kutatása és művelése interdiszciplináris szemléletet kíván meg. Számtalan tudományág és szakma foglalkozik terminológiai kérdésekkel. A nyelvészetben belül a lexikográfia, a fordítástudomány, a szaknyelvkutatás, a nyelvészetben kívül a szemiotika, az információtudomány és a különböző szakterületek (a saját szakáguk, saját tudományterületük terminológiájával), és ezek határterületén, kicsit mindegyikből merítve, a terminológia.

Legjobban felépített a klasszikus természettudományok terminológiai rendszere, annak köszönhetően, hogy a természettudományokat művelők komolyan megvizsgálták és definiálták szakmájuk alapfogalmait, hiszen csak így tudtak tovább építkezni. Ilyen precízen felépülő rendszerek a természettudomány területén a fizika, a biológia, a kémia, az egyéb tudományok közül például a matematika terminológiája. A magyar nyelv terminológiai rendszere, különösen az újabb kutatási eredményekre vonatkozóan, nem vagy csak nagy késéssel követi a nemzetközi változásokat, sok esetben pedig még a magyar nyelvű terminusok sem születtek meg (pl. *fuzzy online dictionary, fuzzy set*). Számos más tudományágban is problémát okoz a magyar nyelvű terminológia hiánya, megalapozatlansága, a számos szinonima együttélése, az alá-/fölrendeltségi kapcsolatok meghatározatlansága; a nyelvészetet pedig azért is érinti közelről e probléma, mert a nyelv maga a terminológia eszköze is egyben. PUSZTAI FERENC is kiemeli a szaknyelvi és terminológiai vizsgálatok során az interdiszciplinaritás fontosságát, valamint az új tudományos tények és szemléletmód kihívásait és a nyelvre gyakorolt hatásukat (PUSZTAI F. 2000.). A terminológiai rendszereknek az egyes nyelvek közötti megfeleltethetőségének kérdéseivel, az egyes terminusok fordíthatóságának problémáival több fordítástudományi témájú tanulmány foglalkozik (pl. HELTAI 2004., ALBERT 2005., ZAUBERGA 2005.).

Nemzetközi viszonylatban a terminológia egyik legfontosabb kézikönyve EUGEN WÜSTER posztumusz műve: „Einführung in die Allgemeine Terminologielehre und Terminologische Lexikographie” (1979.). WÜSTER a terminológián és a bécsi terminológiai

iskola megalapítójaként ismert kutató. A bécsi terminológiai iskola mellett sokáig az orosz terminológiai kutatások (vö. pl. REFORMATSZKIJ 1961., LEITCHIK–SHELOV 2005.) voltak igen jelentősek (WÜSTER nézeteiről és más nemzetközi terminológiai kutatásokról részletes anyagot közöl PUSZTAI I. 1980., 1988.). Jelenleg Európában számos országban – pl. Dánia, Finnország, Lettország, Litvánia, Portugália – országos szinten fogják össze a terminológiai munkálatokat: nemzeti nyelvtervezés folyik (vö. HARTMANN 1999., PUSZTAY J. 2005.). A nemzetközi kutatások fóruma a „Terminology” címmel 1999-ben indult nemzetközi tudományos folyóirat, emellett számos jelentős forrás elérhető (pl. CABRÉ 1999.). Részletes információk a nemzetközi terminológiai kutatásokról, eseményekről és kiadványokról hozzáférhetők például a www.linux.termnet.org és a www.infoterm.info honlapokon.

Magyar viszonylatban először a nyelvújítás idején folytak komoly műszóalkotási munkák (vö. pl. PAIS szerk. 1955.). Fél évszázaddal ezelőtt jelent meg KLÁR JÁNOS és KOVALOVSKY MIKLÓS tollából a „Műszaki tudományos terminológiánk alakulása és fejlesztésének főbb kérdései” című tanulmánykötet (KLÁR–KOVALOVSKY 1955.), amelyben a szerzők összefoglalták a terminológiai változás eredményeit, analizálták a hiányosságokat és felvázolták a tennivalókat. Sajnálatos, hogy a felvázolt kép keveset változott az eltelt évtizedek alatt, azóta sem alakult ki az átfogó munkálatokhoz szükséges szakmák közötti interdiszciplináris együttműködés, egy egységes nyelvtervezési folyamat. Ma talán még súlyozottabban igaz az ötven éve tett megállapítás: „Nálunk ennek a tárgykörnek irodalma, módszertani alapvetése alig van, jóllehet egyes szerzők gyakran foglalkoznak a tudományos terminológia kiragadott kérdéseivel, pedig a probléma egészének megoldása volna égetően időszerű” (i. m. 30). A kérdéskör aktualitása ellenére e tanulmánykötetet nem követték hasonló összefoglaló munkák, nem jelent meg terminológiai tárgyú tudományos alapokon nyugvó monográfia, és a szakterületnek nincs megfelelő publikációs lehetősége. Mindezek a nyelvészeknek és a többi szakterület művelőinek a terminológia kérdéseitől való elfordulásához vezettek, s így a terminológia rendszerezésére indult kezdeményezések elszigetelődtek. Megemlítünk néhány olyan publikációt, amely a magyar terminológia kérdését érinti valamilyen módon. A szaknyelv kifejlődéséről, történetéről, az alapfogalmak történeti alakulásáról, a különféle szaknyelv-elméletekről részletes leírást kaphatunk KURTÁN ZSUZSA monográfiájából (KURTÁN 2003.). A szaknyelvi kutatások, a kontrasztív nyelvi vizsgálatok, a terminológia fordítási kérdéseivel, lexikográfiai vonatkozásaival számtalan publikáció foglalkozott az elmúlt években (pl. GRÉTSY 2002., DRÓTH 2003., PELLE 2004.), átfogó magyar munka azonban KLÁR és KOVALOVSKY műve óta nem született.

Magyarországon többször indult kezdeményezés a terminológiai munkák összehangolására. Bízunk benne, hogy a legújabb, az UNESCO égisze alatt Szombathelyen (2005.) megalakult „A magyar nyelv terminológiai tanácsa” (MaTT) sikerrel fogja majd össze a magyar nyelvi terminológiai kutatásokat és a kutatókat egy csapatba.¹

2. A tudományos-műszaki terminológia megújításának vonásai. – Annak következtében, hogy nincs pontos, több tudományág szemszögéből elfogadható módon megítélt képünk a magyar terminológia állapotáról és helyzetéről, egyes (sok esetben csak a hibás) jelenségekből születnek általánosítások. Pedig a tények pontos ismerete nélkül nem alakulhat ki a terminológia megújításának helyes koncepciója sem, a fejlesztési kezdeményezések egyoldalúak, elszigeteltek lesznek, nem támaszkodnak a szükséges szakmai és nyelvészeti tudományos alapokra.

¹ A kézirat 2005 tavaszán készült, azóta több jelentős kiadvány jelent meg, és számos esemény zajlott a magyar terminológiában. Ezekről bővebb információ található a <http://termik.bdf.hu> honlapon.

A terminológia változásának megítélésében továbbra is él a korábbi időszakban kialakult felfogás: „Amint a mindennapi élet fogalmainak kifejlődése hosszú, egymással szorosan összefüggő történeti folyamat eredménye, éppen úgy a természettudomány fogalmainak kialakulása is hosszú fejlődés következménye” (KLÁR–KOVALOVSKY I. M. 30). Valóban, a fejlődés korábbi szakaszaiban nemcsak a köznyelv szavaival kifejezett fogalmak, hanem az egyes szakmák terminusaival jelölt fogalmak is hosszú idő alatt alakultak ki. Ennek megfelelően a terminológia alakulása is viszonylag lassú folyamat volt. (Természetesen voltak olyan időszakok, amikor intenzív szakszókészítési munkák folytak, azonban ezek a folyamatok nem állandósultak, és nem mutattak olyan nagymértékű növekvő tendenciát, mint ahogy az ma történik.) Napjainkban teljesen megváltozott a tudományos, gazdasági, társadalmi fejlődési folyamatok sebessége, ennek következtében nagyon rövid időközönként keletkeznek új objektumok, jelenségek, folyamatok és ezekhez kapcsolódó fogalmak. Korunk egyik jellemzője az is, hogy ezek az egyes szakterületeken belül megjelenő új elemek igen rövid idő alatt átkerülnek a társadalom használatába, és gyorsan megjelennek a különböző szókészleti rétegekben is. Ebből következik, hogy mind a szakterületeken belül, mind a közhasználat során szükség van az új elemekhez kapcsolható fogalom meghatározására és megfelelő terminussal való megjelölésére. „A szaktudományoknak, szakterületeknek fürgébbnek és felelősebbnek kell lenniük a terminussá deklarálásban, azaz igazi »terminusgazdává« kell válniuk” (PUSZTAI FERENC magánközlése, 2005.)². Nemcsak a természettudományok egyes területein, mint például a géntechnika, a nemlineáris optika, hanem az informatika, a gazdasági élet vagy olyan társadalmi hatókörű változások során is tömegesen jelennek meg újabb és újabb fogalmak, mint az uniós irányítási és szabályozási rendszer bevezetése.

Nemcsak az új szavak, új terminusok mennyisége és keletkezésük sebessége nőtt jelentősen, hanem a köznyelvbe történő beépülésük ideje is lerövidült. ORSZÁGH LÁSZLÓ szerint 30-40 év szükséges egy idegen szó meghonosodásához (ORSZÁGH 1977.), és ROBERTO GUSMANI szerint is hosszú idő szükséges, míg egy szakszó a köznyelvben meghonosodik (GUSMANI 1986/1993.). Ma azonban már számos olyan szakszó kerül be a köznyelvbe, amelyeknek meghonosodása néhány hónap vagy akár néhány nap alatt történik meg (vö. FÓRIS 2005b).

Megállapíthatjuk tehát, hogy a terminológiai rendszerezés és megújítás rövid ciklusú feladattá vált. Ebben a lerövidült folyamatban megváltozott a fogalomalkotás és a terminológiai feldolgozás jellege is. A KLÁR–KOVALOVSKY tanulmánykötetben szereplő megállapítás: „A fogalmak alapja a tapasztalás. A természettudományi és műszaki fogalomalkotás azonban túlnő a tapasztalás élményén. Az emberi agy megfelelő elvonás segítségével, tények és összefüggések mérlegelésével új fogalmakat alkot, a meglévőket pedig megfelelően átalakítja, továbbfejleszti” (KLÁR–KOVALOVSKY I. M. 30) annyiban módosult, hogy a tapasztalatszerzés folyamatában kiemelt szerephez jutott a tudományos megismerés. A tudomány eredményeinek, a tapasztalatoknak a feldolgozásában a logikai megismerés játssza a meghatározó szerepet. „Az absztrakció a logikában, a matematikában, a természettudományokban általánosan alkalmazott olyan módszer, amely a lényegit a nem lényegitől segít elkülöníteni, a közös egyedi jellemzők egy általánosba való összesűritése révén. A folyamat során a felesleges részletek elhagyásával, a legjellemzőbb vonások kiemelésével a teljességet igyekszik megragadni. Az absztrakció során elvonatkoztatunk a vizsgálat szempontjából lényegtelen tulajdonságoktól, és csak a lényeges, kiemelt tulajdonságokat vesszük figyelembe. Az absztrakció eredményeként létrejött fogalom az adott jelentés körébe tartozó dolgok halmazával azonosítható.” (FÓRIS megjelenés alatt). Azt mondhatjuk tehát, hogy

² Itt köszönöm meg PUSZTAI FERENCNEK a kéziratához fűzött észrevételeit és értékes megjegyzéseit.

a terminológiai változások felgyorsultak, és a terminológia megújulásában, módosulásában egyre határozottabb szerephez jut a tudatos tervezés és kimunkálás.

Széles körű vizsgálatokat végeztünk hazai kiadású egynyelvű szótárak (nyelvi értelmező szótárak, enciklopédiák, lexikonok) tudományos-műszaki eredetű címszavainak a szócikkeiben található jelentésmegadásról (vö. pl. FÓRIS 2005a, 2006.). E vizsgálatok eredményeiből kiindulva a terminológia fejlődésének a korábbiaktól eltérő új vonásait a következőkben látjuk:

1. A korábbiaknál sokkal nagyobb tömegben és gyorsabban keletkeznek új fogalmak, és ezek megnevezésére új terminusok. – Különösen jól követhető ez a folyamat a napjainkban kialakult szakterületek terminusainak születésében vagy pedig a nagy változásokban formálódó szakterületek esetében a terminológiai rendszer átalakulásában. Ezért elengedhetetlen szükség van a terminusok rendszeres vizsgálatára, az egyes terminológiai rendszerek rendezésére, rendszerezésére és a rendezés után új, pontosított szótárak kiadására. Ilyen, gyorsan fejlődő területek ma például az informatika, a felnőttképzés vagy az Európai Unió adminisztráció szaknyelve.

2. Az új fogalmak rendszerbe foglalásának, az új terminusok kialakításának rövid idő alatt kell megtörténnie. – A közelmúltban és napjainkban keletkezett új terminusok, mint *lézer*, *génsebészet*, *SMS*, *MMS* szinte napok alatt váltak az adott magyar szaknyelvnek és a köznyelvnek egyaránt elemeivé. A megjelenő szótárak szerkesztőinek a rendelkezésükre álló rövid idő alatt nehéz megfelelő forrásokat találni, hiszen többségében az ismeretek magyar nyelvű irodalmi feldolgozása is a szótári munkákkal egy időben, azokkal párhuzamosan folyik.

3. Ahogy az ismeretek gyarapodásában a tudományos megismerés szerepe alapvetően meghatározó, úgy a terminológia fejlesztése során is meghatározó a tudományos módszerekkel történő feldolgozás. A fogalmi és a terminológiai rendszerek alakítása a korábbiaknál egyre több szaktárgyi és nyelvészeti ismeret együttes felhasználásával lehetséges. – Az új terminusokkal jelölt fogalmak meghatározó jegyeit csak tudományos ismereteken nyugvó absztrakcióval lehet megadni, ennek következtében pedig a helyes terminológiai rendszerezés is csak nyelvtudományi és szaktudományi ismeretekkel tehető meg. Kétségtelen, hogy más szintű ismeret szükséges a *csapágy* és a *lézer* terminusokhoz mint nemfogalmakhoz a csapágyak és a lézerek fajfogalmait megfelelően hozzárendelni, majd azokhoz mint nemfogalmakhoz további fajfogalmakat rendszerbe állítani. Ellentmondásmentes osztályozást csak a szaktudomány és a nyelvtudomány (terminológia, lexikográfia) tudományos ismeretei alapján lehet felépíteni. A hazai köznyelvi és szaknyelvi szótárak között egyre nagyobb számban jelennek meg a szaktárgyi és/vagy lexikográfiai és terminológiai tudományos ismeretek hiányával készült művek.

4. Az új felfedezések eredményei nagyon rövid idő alatt használatba kerülnek a velük kapcsolatos terminológiai elemekkel együtt, amelyek rövid idő alatt a köznyelv rendszerébe is beépülnek. – Vizsgálataink azt mutatják, hogy a terminusok köznyelvbe való átkerülése olyan gyors ütemben megy végbe, hogy a szótárkiadás nem tudja megfelelő módon követni a változásokat, sem a címszavak válogatása során, sem a definíciók és magyarázatok megfogalmazásában. Jellemző az ismételt szótárkiadások szócikkeire, hogy elmarad a terminológiai változásokhoz igazodó átdolgozásuk.

5. A szaknyelv és a köznyelv gyors terminológiai gazdagodása során keletkező hibás terminusok korrigálása, éppen a nagy sebességű beépülés és gyors elterjedés miatt, a későbbiekben már nehezen tehető meg. – Példák sora bizonyítja, hogy amikor egy új tárgy véletlenszerű megnevezéssel kerül kereskedelmi forgalomba, akkor a megnevezés szinte napok alatt beépül a nyelvbe, és a később tett korrekciós próbálkozásokkal már nem lehet érdemi

változást elérni. Gyakori az az eset is, hogy az eredetileg adott név és a korrekciós elnevezés egymás mellett él tovább, és ezzel a terminológiai zavar növekszik.

6. A nyelv terminológiai rendszerének egyértelmű használata csak a terminusok által jelölt fogalmak napjaink tudományos ismereteinek megfelelő olyan meghatározásával biztosítható, amely a különböző nyelvi szinteken ellentmondásmentes használatot biztosít. – Egyértelműen megállapítható: nem az a baj, ha a nyelvbe idegen eredetű szavak kerülnek be, hiszen a jövevényszavak nyelvünkbe való beépülése természetes módja a szókészlet gyarapodásának. Az alapvető és a kommunikációs zavarokhoz vezető gond az, hogy sem az új, magyar hangzású, sem az idegenből átvett terminusok esetében nincsenek pontosan meghatározva a jelölt fogalmak. A szótárakban vagy teljes egészében hiányoznak a jelentés-meghatározások, vagy pontatlanok, hibásak a fogalmak definíciói. Gyakran kimutatható a téves definíciómegadás egyik szótárból a másikba való átvétele, a hiba terjedése. Pedig az új fogalmakra vonatkozó ismeretek pontos megadása a társadalom, a tudomány, a gazdaság zavartalan működésének feltétele.

7. A terminológia megújításának az érintett szakterületek széles körű, tudományos alapokon nyugvó egyetértésével kell folyni. – A társadalom, tudomány, gazdaság működésének minden szegmensét érintő terminológiai rendszer karbantartására több kezdeményezés indult az elmúlt évtizedekben, de ezeknek eredménye, a további fejlődést meghatározó hatása elsősorban azért nem lett, mert nem előzte meg a szakterületek közötti egyeztetést, közös tudományos megalapozást. Olyan szemlélet alakult ki, mintha a terminológiai fejlesztés csak egyes csoportok joga, feladata lenne, és a szaktudományok vagy a nyelvészet ebből a nemzeti érdekeket képviselő feladatból kihagyhatók lennének, illetve felelőségük elhárítható lenne. A fentebb kifejtettek egyértelműen bizonyítják, hogy a nyelv átalakulását kiváltó hatások döntő része a szaknyelveken keresztül jelenik meg, ennek következtében a nyelvi tervezés sem oldható meg a tudományos-szakmai kompetenciák nélkül. A megfelelő terminusok kialakítása, a hibás terminusok javítása és cseréje is csak az adott fogalom pontos absztrahálása után lehetséges. A tudományos-technikai ismeretek mai szintjén a tudományos-szakmai fogalmak kialakításához elengedhetetlen a szaktudás. A nyelv megújítása kérdésében olyan szemlélet kialakítása szükséges, amelyben a nyelvészet felelőssége mellett kellő súllyal kidomborodik a szakterületek felelőssége is, és a megvalósításra mozgósítja az egyes szakmákat művelőket is. Hangsúlyozzuk, hogy a különböző tudományterületek lexikográfiai munkákban való részvétele a tudományterület egészének a képviselétét és a vezető tudósok élő támogatását jelenti, amit nem lehet kiváltani egy-egy személy vagy kis csoport időszakos részvételével.

8. A magyar terminológia megújításának elveit, módszerét és rendszerét a fentiek szellemében szükséges kimunkálni. – A szaknyelvi terminológia gondozása és fejlesztése a szakmai területeknek elsődleges érdeke, hiszen ismereteik társadalmi hasznosítása, a hasznosítás hozamának részbeni visszaforgatása csak akkor lehetséges, ha a környezetükkel való kommunikáció zökkenőmentes. Ma a terminológia megújításával kapcsolatban sok kérdésben még egy-egy tudományágon belül is ellentétes vélemények vannak. Ilyen például az idegen szavak átvételéhez való viszony vagy a kemény központi irányítás és a teljes spontán alakítás elfogadásának kérdése. Meg kellene határozni azokat az általános elveket, amelyeket a terminológia folyamatos felülvizsgálatánál, fejlesztésénél alkalmazni célszerű (természetesen a nemzetközi eredmények figyelembevételével). Problémát jelent, hogy nincs tisztázva a nagy számban keletkező új terminusoknak a szabványosításhoz való viszonya.

9. Hiányzik a hazai terminológiai kutatások, a gyakorlati munkálatok eredményeit bemutató érdemi információs rendszer. – Egy-egy körülhatárolt szűkebb területen folynak eredményes terminológiai munkálatok, azonban ezekről nehéz információkat szerezni, pedig az eredmények általánosításával, a tapasztalatok átadásával részben a közös szemlélet kiala-

kítását, részben pedig a fejlesztésre és az eredményekre való figyelem összpontosítását lehetne elérni.

3. A fizika területén napjainkban kialakult egyik új tudományág terminológiai fejlesztéséről.³ – Konkrét példaként az elsőként 1960-ban megépített új típusú fényforrást megnevező *lézer* terminus magyar terminológiai rendszerbe történő illesztését vizsgáljuk meg. A lézer létrejöttét követően rövid időn belül nemcsak a tudományban, hanem a mindennapi gyakorlatban is általánosan elterjedt eszköz lett. Az első lézer előállítására vonatkozó részleteket tartalmazó amerikai és szovjet publikációk megjelenése után két évvel megkezdődtek a magyar lézerkutatások, és még abban az évtizedben az alkalmazásokat előkészítő kutató-fejlesztő munkák. Ezzel együtt szükségessé vált a fizika terminológiájának a továbbfejlesztése, az új tudományterület saját terminológiájának a kidolgozása. (E folyamat leírása KOZMA LÁSZLÓ szóbeli közlése alapján történt.) Az alap- és fejlesztő kutatásokat végző Központi Fizikai Kutató Intézet, a Szegedi Tudományegyetem, és a Budapesti Műszaki Egyetem kutatói, a gyártásban és alkalmazásban érdekelt Magyar Optikai Művek és a Medicor munkatársai, valamint a közvetlen felhasználásban érdekelt Budapesti II. sz. Sebészeti Klinika orvosai nemcsak a szaktudományi kutatás-fejlesztés kérdéseire fordítottak figyelmet, hanem ezen új tudományág széles körben való elfogadtatásának, közismertté tételének természetes követelményéből kiindulva szükségszerűen megkezdték a fogalmak meghatározását, a terminusok megalkotását és ezeknek a fizika terminológiai rendszerébe illesztését. A kutatás természetes velejárója, hogy meg kell ismerni a tárgyak, folyamatok és az új összefüggések meghatározó tulajdonságait, pontosan meg kell határozni lényegi jegyeiket, és az így kialakult új fogalmakat a tudomány fogalomrendszerébe kell illeszteni.

A kutatási eredmények nemzetközi fórumokon való ismertetése idegen nyelveken (angol, orosz) történt, a laboratóriumi munka, a tudományág induló oktatása, az új tudományterület környezettel való elfogadtatása és az alkalmazás előkészítése magyar nyelven folyt. Mind a tudományos eredmények nyilvános bemutatására, mind a terminológiai javaslatok, ajánlások ismertetésére és megvitatására kiváló lehetőséget biztosítottak az MTA illetékes szak- és munkabizottságainak és a MTESZ tagegyesületeinek (Eötvös Loránd Fizikai Társulat, Optikai és Filmtechnikai Egyesület) szakmai fórumai és lapjai (Acta Physica Hungarica, Magyar Fizikai Folyóirat, Fizikai Szemle), ezáltal lehetővé vált a két munkaterület egységes szemléletének kialakítása. A terminológiai munkálatoknak jó keretet biztosított a lézerszabvány kidolgozásának a Szabványügyi Hivatal által megindított folyamata. A terminológiai definíciókat is tartalmazó szabvány előkészítő tárgyalásaiban a fent említett intézmények képviselői rendszeresen részt vettek. A fenti keretek között nemcsak a szabványban rögzített terminusok, hanem a szakterület valamennyi terminusa közmegegyezés alapján jött létre, a vezető kutató, fejlesztő és alkalmazó intézmények, a tudomány és alkalmazás nemzetközileg elismert művelőinek véleménye alapján.

Néhány konkrét példa a terminológiai megállapodásokból:

1. A fogalom meghatározása: az MSZ EN 60825-1 számú, „Lézergyártmányok sugárbiztonsági előírásai” című magyar szabvány nyolcvan címszót tartalmazó glosszáriuma a 'lézer' fogalmat a következő módon határozza meg: „Bármely eszköz, amely elektromágneses sugárzás előállítására vagy erősítésére készíthető, elsődlegesen szabályzott stimulált

³ Köszönetemet fejezem ki KOZMA LÁSZLÓ professzor emeritusnak és ALMÁSI GÁBOR egyetemi docensnek a kézirat elkészítése során a fizika témakörében adott hasznos tanácsaikért, értékes megjegyzéseikért.

emisszió folyamatával, a 180 nm – 1 mm hullámhossz tartományban” (Magyar Szabvány, MSZ EN 60825-1, Lézergyártmányok sugárbiztonsági előírásai, 2000: 13).

2. Az alapfogalom elnevezéséről született megállapodás alapján az angol nyelvben *laser* formában írott terminus átvétele történt meg, azzal a módosítással, hogy a kiejtés szerinti átírással szerepeljen a magyar szaknyelvben, ennek megfelelően *lézer* írásmóddal. A döntés fő indoka az volt, hogy a *lézer* a nemzetközi szakirodalomban széles körben elterjedt terminus, sok nyelvbe átkerült, ezért nemzetközi szónak tekinthető, másrésről teljesíti a magyar terminusokkal szemben állított követelmények nagy részét. A használat néhány éve alatt a tapasztalatok alapján igazolódott, hogy az új terminus jól illeszkedik a magyar nyelvbe, nem idegen hangzású, rövid, és a nyelv szabályaihoz illeszkedik (toldalékolható, összetételre, rendszerezésre alkalmas stb.). Megjegyezzük, hogy az orosz nyelvben használt *Opticseskij Kvantovij Generátor* (Optikai Kvantum Generátor) terminus átvételének gondolata szemléletessége és a fogalom lényeges tulajdonságait jól kifejező volta ellenére érdemi lehetőségként nem vetődött fel.

3. A *lézer* nemfogalomból szóösszetétellel képződtek a fajfogalmak terminusai (*szilárdtest lézer*, *gázlézer*, *foliadéklézer*, *festéklézer*, *félvezető lézer* stb.), amelyek kialakításánál a lézeraktív közegeknek a fizika fogalomrendszerében korábban kialakult osztályozási rendje került átvételre. A lézer különböző fajtait az *aktív közeg* fajfogalmak (*szilárdtest*, *gáz*, *foliadék*, *festék*, *félvezető* stb.) szerint osztályozták. Ezek a fajfogalmak nemfogalmakká váltak a lézerek további osztályozása során, ugyanis a fenti fajok további jellegzetes csoportokat képeznek. A *szilárdtest lézer* nemfogalomhoz fajfogalomként tartozik a *rubínlézer*, *neodímium lézer* stb., a *gázlézer*-hez a *hélium-neon lézer*, *széndioxid lézer*, *nitrogénlézer* stb.

4. A lézerek felfedezése után egymás után jelentek meg korábban nem ismert új fogalmak a lézerekben lejátszódó folyamatok leírására, új elemek, alkatrészek megnevezésére, a lézerfény különleges kölcsönhatásainak a leírására. Új eszközöket építettek, kidolgoztak korábban nem ismert eljárásokat, s a mindezekhez kapcsolódó új fogalomtömegnek szükségessé vált a terminológiai feldolgozása, amely mind a hazai, mind a nemzetközi szaktudományban igazodott a fizikatudomány hagyományaihoz. Nevezetesen az történt, hogy az új fogalmakat beillesztették a fizika kiépített fogalomrendszerébe, s az új fogalmak meghatározását és besorolását a meglévő, előzőleg már kialakult rendszerhez igazodva végezték el. Nem próbáltak a korábban kialakult fogalmaktól lényeges jegyeikben nem, csak nem lényeges tulajdonságaikban különböző új nemfogalmakat alkotni, hanem a nem lényegi tulajdonságokat figyelembe véve, fajfogalomként sorolták be őket a terminológiai rendszerbe. A korábban kialakult terminológiai rendszer terminusainak felhasználásával hozták létre a szokásos módokon (szóképzéssel, szóösszetételek alkotásával) a lézerfizika terminusait. Így például a *sugár* nemfogalom *vízszugár*, *fényszugár*, *ionsugár* fajfogalmak bővültek a *lézersugár* terminussal, amelyhez tartozó fogalom: 'a lézerből kilépő fényszugár'. Hasonló módon alakult a *nyomtató* nemfogalom: a *hőszugaras nyomtató*, *tintaszugaras nyomtató* fajfogalmak bővültek a *lézernyomtató* terminussal. A *nyomtató* fogalom osztályozása során a grafikai jelek rögzítésében meghatározó szerepet játszó eljárás lényeges tulajdonsága jelenti a rendezés szempontját: a termikus beégetéssel, tintaszugárral való megfestéssel jellemezhető fajokat egészíti ki a lézersugárral való beírással működő fajta. A *lézer* terminus terminológiai alkalmasságát mutatja, hogy e tudományterület gyors fejlődésével tömegesen keletkező fogalmaknak a terminológiai rendszerbe való illesztése a *lézer* terminus és a többi, újabb terminus segítségével ellentmondásmentesen megoldható.

5. A tudományterület terminológiai rendszerének kialakítása során arra törekedtek, hogy a fizika terminológiai rendszerében már meghonosodott terminusokat használják fel, ha az azok által jelölt fogalmak megfeleltethetők a lézerfizika fogalmainak. Ennek megvalósítása sok esetben a fizika fogalom- és terminológiai rendszerének bővítéséhez vezetett.

Függetlenül attól, hogy a terminusok magyar vagy idegen eredetű szavak voltak-e, változatlanul elemei (terminusai) lettek a lézerfizika terminológiai rendszerének is. Ilyenek például a következők: *energia, foton, sáv szélesség, lecsengési idő, jósági tényező, spektrum (színkép), spektroszkópia* stb. A lézerfizika terminológiájának kidolgozása során tökéletesen betartották azt a terminológiai rendszerekkel szemben támasztott követelményt, hogy az új felfedezések következtében keletkezett új terminusok illeszkedjenek a már kialakult terminológiai rendszerbe, kiküszöbölve ezzel a terminusok elburjánzását, ami a szaknyelv egyértelműségét megbontaná. Ugyanis, ha két fogalom a meghatározó jegyei alapján egy nemfogalom alá sorolható be (másképpen: kohiponimái egymásnak), de további nem lényeges jegyeik alapján mégis különböző fajnak minősítik őket (tehát nem szinonimák, hanem kohiponimák), akkor, ha valamelyiket hibásan önálló nemkategóriaként sorolják be (vagyis hiperonimaként), megbontják az osztályozás rendjét. Ilyenkor az történik, hogy a besorolást végzők között vita kezdődik az általuk adott besorolás meghatározó voltának bizonyítására. A mindennapi használatban nélkülözhetetlen szerepet betöltő, számítógépekre épülő, az informatika eredményeit és módszereit használó, telekommunikációs technikával összefonódó tudományos-műszaki terület sok példát szolgáltat a fogalmi és terminológiai meghatározatlanságra. A fogalom meghatározó jegyeinek ismerete, a további nem lényegi jegyek megadása ezeket a vitákat és a terminológiai rendezés kérdését megoldhatja.

6. Nézzük meg egy példán, hogyan oldódott meg az új tudományos eredmények következtében született fogalmaknak a fizika fogalomrendszerébe történő beillesztése és a terminológia továbbfejlesztése. A példa legyen a *spektroszkópia* terminus. Ez a terminus a tudományos-technikai munkáknak azt a területét jelöli, amely az anyaggal kölcsönhatásba kerülő fény jellemzőinek megváltozásából határoz meg az anyagra, illetve a fényre vonatkozó ismereteket. A terminológiai és az ontológiai felfogás szerint a fogalmak több szempont szerint osztályozhatók. Ennek megfelelően a *spektroszkópia* nemfogalom is különböző meghatározó jegyek szerint osztható további fajfogalmakra.

a) Az egyik szempont lehet az, hogy a közeg és a fény milyen kölcsönhatásban van egymással: *emissziós spektroszkópia* esetében a vizsgált anyag által kisugárzott, *abszorpciós spektroszkópia* esetében az anyag által elnyelt, *reflexiós spektroszkópia* esetében az anyag felületi rétegéből visszavert, *szórási spektroszkópia* esetében az anyag térfogatában lévő részecskéről szóródó fény tulajdonságainak változása szolgáltatja a kívánt információkat. Ez a felosztás nemcsak a lejátszódó folyamatokat kategorizálja, hanem az egyes kategóriákba tartozó vizsgálati eljárások teljesen más adatokat szolgáltatnak a vizsgált anyagról, illetve a fényről. (Természetesen e rendszer bővíthető további szintekkel: a *szórási spektroszkópia* mint nemfogalom további fajfogalmakra osztható, pl. *Raman spektroszkópia, kényszerített Raman spektroszkópia*.)

b) Másik szempont lehet a fény hullámhossza szerinti osztályozás. Így megkülönböztethető *gamma-, röntgen-, ultraibolya-, látható-, infravörös- és rádióspektroszkópia*, amelyek más-más lehetőséget adnak a fény-anyag kölcsönhatással kapcsolatos tudományos ismeretek szerzésére.

c) Harmadik felosztási szempont lehet a fény előállítási módjából származó különlegességek szerinti osztályozás. Ez alapján a *spektroszkópia* (1. szint) nemfogalom bővült a *lézer spektroszkópia* (2. szint) fajfogalommal, amely viszont mint nemfogalom magába foglalja mindazon spektroszkópiái ágakat (3. szint), amelyek a lézerek és a lézerfény különleges tulajdonságaival kapcsolatosak, pl. *rezonátoron belüli spektroszkópia, kényszerített szórási spektroszkópia*. Ezek az új ágak különleges, korábban nem ismert vizsgálati lehetőségeket tettek lehetővé, de – annak ellenére, hogy teljesen új jelenségcsoporton alapulnak – mégsem úgy jelentek meg, mint a korábbi módszerek feletti,

elkülönülő, új eljárások, hanem a fogalmi rendszer bővítésével lettek beillesztve a korábban kialakult fogalmi és terminológiai rendszerbe.

d) A lézerspektroszkópia osztályozható a besugárzó fény energiája szerint. A lézerspektroszkópiának az egyik, elveiben is tökéletesen új eljárása azon alapszik, hogy a lézerekkel előállítható gigantikus energiasűrűségek esetében az anyag által szolgáltatott válaszjel nem a besugárzás energiájával arányosan változik (vagyis nem olyan módon, ahogy azt a klasszikus fizikában tapasztalták). Ezért a lézerek nagy energiájával kapcsolatos eljárás a *nemlineáris spektroszkópia* megnevezést kapta (a spektroszkópia korábbi, klasszikus ágait pedig *lineáris spektroszkópia* névvel nevezték meg). Tehát az új tudományos eredmény következtében előállt fogalombővülést a terminológiában a *spektroszkópia* nemterminusban a *nemlineáris spektroszkópia* és a *lineáris spektroszkópia* fajterminusok megjelenése követte. Ez a terminológiai bővülés sok esetben megtörtént.

7. A fizika korábban kialakult terminológiai rendszeréhez igazodva jöttek létre új terminusok abban az esetben, ha az új fogalmak megnevezése más módon nem volt megtehető. Az új fogalmak kialakítása során a terminusokkal szemben korábban kialakult követelmények (szemléletesség, magyaros hangzás, rendszeralkotó képesség stb.) meghatározó szerepet játszottak. Így jöttek létre például a következő új terminusok: *kicsatoló tükör*, *pumpálási energiaküszöb*, *frekvenciakétszerezés*, *fényerősítő* stb. Ezeknek a terminusoknak a meghatározását időben mindig megelőzte a jelölt fogalom kialakulása, hiszen a kutatás során egymás után keletkeztek az ismeretek, amelyek tudományos tartalmát meg kellett határozni, s csak ezután vált szükségessé azok megnevezése. Az esetek többségében a magyar terminus megalkotását megelőzte az idegen nyelvű (elsősorban angol) terminus kialakulása, s kézenfekvő lett volna akár ezek gyors átvétele; mégis, ahol csak lehetett, az önálló magyar terminológiai rendszer bővítése folyt.

4. A terminológia fejlesztésének feladatai. – A hivatkozott vizsgálataink eredményei alapján kimutathatók azok az okok, amelyek a terminológia rendszerezetlenségéhez, a szaknyelvi kommunikáció egyértelműségének csökkenéséhez vezetnek. Azért mutattuk be a lézerfizika terminológiája kialakításának néhány jellemző momentumát, mert a magyar szaknyelvek terminológiai fejlesztéséhez hasznos tapasztalatokat szolgáltathat egy olyan területnek a vizsgálata, amelyben sikeresen oldották meg a gyors fejlődés közepette is az új terminusok létrehozását és azoknak a terminológiai rendszerbe való beillesztését. Az alábbiakban az általunk látott, a terminológiai zavart előidéző okokra és az ezek alapján felvázolható feladatokra térünk ki.

1. (A köznyelvi és szaknyelvi) szótárak műszaki vonatkozású szócikkeiben sok esetben fellelhető szakmai pontatlanságok, több esetben hibák, arra vezethetők vissza, hogy a lexikográfiai és terminológiai munkálatok a szakterületek érdemi részvétele nélkül folynak. A szócikkek megírásában, a szótárak kiadás előtti lektorálásában nem vesznek részt kellő mértékben a különböző szakterületek képviselői. – Mivel a terminusok alkotását vagy módosítását mindig a terminussal jelölt fogalom meghatározásának, illetve módosításának kell megelőznie, s ezt a tudományos szintű absztrakciót csak tudományos ismeretek alapján lehet elvégezni, ezért az adott tudományágat művelő szakember megfelelő szinten való bevonását mindig meg kell oldani. Csak látszatmegoldás, amikor a kérdéses tudományos, szakmai területtel csak a diplomája megnevezésében kapcsolatot tartó, életpályáját más területen folytató közreműködővel kívánják megoldatni a szakmai ellenőrzést.

2. Nem állnak rendelkezésre az egyes szakterületek terminusait és a hozzájuk tartozó fogalmakat tartalmazó szótárak (glosszárriumok, lexikonok, enciklopédiák, elektronikus adatbázisok). – A kutatók az új eredményekkel való megismerkedés során pontosan meghatározzák az új fogalmakat, miközben tisztázzák azok lényegi jegyeit. Minden további

kommunikáció során ezeket a fogalmakat meg kell jelölni, azaz meg kell adni a pontos terminust. Sok esetben elmarad a kialakult terminusok definícióinak az írott formában való megadása, ami nem jelent gondot a szakemberek kommunikációjában, mivel a szakmai érintkezés során megismerték a fogalom valamennyi jellemzőjét. Azok számára azonban, akik nincsenek a szaktárgyi ismeretek birtokában, szükséges lenne a terminus pontos jelentését maradandó formában megadni. A fizika fent említett példája esetében sem készült el – a szabványban található nyolcvan terminus megadásán túl – a szakterület terminológiai szótára. A terminológiai szótárak hiányának az a következménye, hogy azok, akik nem szakértő szintű művelői a szakterületnek, nem tudnak a fogalmak pontos tartalmával megismerkedni. A szótárkészítés egyik nehézsége éppen a forrásmunkák hiányából ered. Az egyetemi tankönyvek a fogalmak kialakulásának folyamatát, azok szakmai mélységét taglalva, a legmagasabb szinten adják át az ismereteket, de ritkán fogalmazzák meg a fogalmak jelentését rövid definíció formájában. Az érdeklődő, nem szakértő felhasználó tehát csak a tudományág adott részét elsajátítva juthat el a fogalom jelentésének megértéséhez. Sokat segítene a hiányok felszámolásában, ha a tankönyvek, monográfiák végén glosszáriumban adnák meg a fontosabb terminusok jelentését.

A tudományos, szakmai és adminisztratív irányító szervezetnek ö s s z e h a n g o l t , t e r v s z e r ű e n i r á n y í t o t t t e v é k e n y s é g e t kellene kifejteni terminológiai adatbázisok, glosszáriumok, egynyelvű értelmező szakszótárak létrehozására és széles körű hozzáférhetővé tételére. A feladatok megoldása során kiemelt figyelmet kellene fordítani a nyelvészeti és a tudományos-szakmai ismeretekkel való felkészültségre és az érintett szakterületek véleményének, egyetértő állásfoglalásának a biztosítására. A pályázati rendszerben nagyobb teret kellene biztosítani a nyelvertervezés ilyen tartalmú és szemléletű támogatására.

3. A szótárak készítői gyakran nem tartják be az egynyelvű szótáraknak az információ könnyebb és gyorsabb elérése érdekében kialakított hagyományait. Ez mindenekelőtt a fogalom definíciójának az elmaradásában vagy pontatlan megfogalmazásában mutatható ki. A szótárak használói hiába keresik az általuk nem vagy csak részben ismert szójelentéseket a szótárakban, nagyon sok esetben nem találhatnak elfogadható választ. – Az az egyre gyakrabban előforduló szócikkfelépítés, amelyben elmarad a fogalom definiálása, s a címszó után egy tankönyvbe illő hosszú fejtegetés következik, nem teszi lehetővé az információhoz való optimális módon való hozzájutást. Létre kellene hozni azokat az információs fórumokat (folyóiratok, konferenciák rendszere, alkalmi kiadványok), amelyekben a terminológia-fejlesztés tervei, eseményei és eredményei megtalálhatók. Érdemi értékelő méltatás és a hiányosságok részleteire rámutató kritikák megjelenése segítené a közös szemléletű munka kialakítását.

4. A közhasználatban megjelenő eszközöknek, eljárásoknak, fogalmaknak a bevezetésük előtt nem történik meg a pontos fogalmi és terminológiai meghatározása és leírása, ezért gyakran véletlenszerűen bevezetett helytelen terminussal jelölik meg, amely mind a nyelvhasználatban, mind a fogalomrendszerben zavart okoz. – Hosszú idő óta elfogadott tény, hogy a terminológia fejlesztése, új terminusok bevezetése a szakma művelőinek közmegegyezése alapján történhet, ennek ellenére egyre gyakoribb, hogy kis csoportok az általuk alkotott szavakat mint a szakma által elfogadott terminust szerepeltetik például a szótárakban. Gyakori félreértelmezése a terminológia preskriptív voltának, amikor úgy jelentetnek meg egyes csoportok magyar nyelvű szakszótárakat, hogy az általuk kitalált („magyarított”) szavakat mint a norma megtestesüléseit mutatják be. Feltűnően sok példa található e szokásra az informatikai, számítógépes szótárak címszóanyagában, de hasonló példák a nyelvművelő kézikönyvekben is tömegesen fordulnak elő. Pl. *chip* helyett *morzsa*, *kurzor* helyett *helyőr* (JODÁL 1991.).

A terminológiai norma mindig csoportnorma, megegyezésen vagy hagyományon alapul, és törekedni kell rá, hogy a nemzeti terminológiai rendszerei illeszkedjenek a nemzetközi terminológiai rendszerekhez. Igaz ugyan, hogy a nemzetközi egységesítés célja a fogalmak egységesítése a definíciók alapján, de a nemzetközi szavak megléte könnyebbé és

nem nehezebbé teszi a szakmai kommunikációt. A terminológia előíró szemléletét mutatja, hogy például a fordítók akkor is ragaszkodnak egy terminushoz, ha az nem helyes értelmezés során keletkezett. Például az Európai Unió joganyagának magyarra fordítása során keletkezett szövegeket nem hivatásos fordítók fordították magyarra. A forrásnyelvi szövegekben számtalan olyan terminus szerepelt, amelyeknek magyar megfelelője nem is létezett, és a magyar nyelvű terminológiai rendszerbe is nehezen volt beilleszthető. Ilyenkor gyakran fordítási gyakorlattal nem rendelkező fordítók találtak ki új terminust, ami sok esetben nem felel meg a terminusalkotás elveinek, és utólag már nehezen vagy egyáltalán nem korrigálható (KLAUDY 2001.).

A fentiekből jól látható, hogy az egységes személet hiánya, a terminológiai munkaflowamat nem ismerése és összehangolatlansága nemcsak terminológiai káoszhoz vezet, hanem magukban a fogalomrendszerekben is zavart okoz. Nyilvánvaló, hogy rendeletekkel nem lehet megoldani a kérdést. Az összehangolt személet kialakítása, a kutatók, a szakemberek, a nyelvészek képviselőinek felelős együttműködése a fejlesztés elveinek kialakításában és megvalósításában jelentős előrelépést eredményezhet.

Az új fogalmak és a velük kapcsolatban keletkező új szavak fentebb említett tömeges és gyors megjelenése nemcsak mennyiségi, hanem minőségi változást is hozott a terminológia fejlődésében. Ez a minőségi változás a terminológiai munkálatok új szemléletű megközelítését kívánja meg, amelyben lényeges szerepet játszanak a szaknyelvek kialakult hagyományai, a meglévő rendszerre való építés kötelessége és a korunk tudományos-technikai fejlődéséből adódó új lehetőségek és kötöttségek.

Hivatkozott irodalom

- ALBERT, SÁNDOR 2005. Un type spécial de *contresens*: apparition d'une tautologie dans le texte-cible. In: KÁROLY-FÓRIS szerk. 2005: 157–76.
- AUKSORIÜTE, ALBINA szerk. 2005. Pabaltijo tautų. Terminologijos problemos ir europos sajunga. Vilnius.
- CABRÉ, TERESA 1999. Terminology. Theory, Methods and Applications. Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- DRÓTH JÚLIA 2003. Egy korszerű szakszótár elkészítésének alapjai. Magyar Nyelvőr 127: 159–67.
- FÓRIS ÁGOTA 2005a. A szakmai hitelesség kérdése a magyar köznyelvi szótárakban. Magyar Nyelv 127: 51–65.
- FÓRIS ÁGOTA 2005b. Un'analisi contrastiva di parole ed espressioni tecnico-scientifiche: AMBRA VI, 6: 166–81.
- FÓRIS ÁGOTA 2006. Hitelesség, pontosság, aktualitás: a szaklexika szótári rögzítésének néhány kérdése. In: MAGAY szerk. 2006: 35–55.
- FÓRIS ÁGOTA megj. alatt. Tudományos-műszaki terminusok értelmezése: az absztrakció szerepe a jelentés-meghatározásban. In: NYOMÁRKAY szerk. megj. alatt.
- GRÉTSY LÁSZLÓ 2002. A szaknyelvek megújításáért. Magyar Nyelvőr 126: 275–83.
- HARTMANN, REINHARD R. K. szerk. 1999. Dictionaries in language learning. Recommendations, national reports and thematic reports from the TNP sub-project 9: Dictionaries. Thematic Network Project in the Area of Languages. Berlin.
- HELTAI PÁL 2004. A fordító és a nyelvi normák. Magyar Nyelvőr 128: 407–34.
- JODÁL ENDRE 1991. Számítástechnikai Alaplexikon I. Általános alapfogalmak. Cédrus, Bp.
- KÁROLY, KRISZTINA – FÓRIS, ÁGOTA szerk. 2005. New Trends in Translation Studies. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ szerk. 1988. A magyar nyelv rétegződése. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KLÁR JÁNOS – KOVALOVSKY MIKLÓS 1955. Műszaki tudományos terminológiánk alakulása és fejlesztésének főbb kérdései. MTESZ, Bp.

- KLAUDY KINGA 2001. Mit tehet a fordítástudomány a magyar nyelv „korszerűsítéséért”? Magyar Nyelvőr 125: 145–52.
- KURTÁN ZSUZSA 2003. Szakmai nyelvhasználat. Tankönyvkiadó, Bp.
- LEITCHIK, V. M. – SHELOV, S. D. 2005. Russian terminology: the state of the art and perspectives. In: AUKSORIÜTÉ szerk. 2005: 68–88.
- MAGAY TAMÁS szerk. 2006. Szótárak és használóik. Lexikográfiai füzetek 2. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Magyar Szabvány, MSZ EN 60825-1, Lézergyártmányok sugárbiztonsági előírásai. 2000.
- NYOMÁRKAY ISTVÁN szerk. megj. alatt. Szaknyelvek korunk kommunikációjában. Bp.
- ORSZÁGH LÁSZLÓ 1977. Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. Nyelvtudományi Értekezések 93. Akadémiai Kiadó, Bp.
- PAIS DEZSŐ szerk. 1955. Nyelvünk a reformkorban. Akadémiai Kiadó, Bp.
- PELLES TAMÁS 2004. A magyar–olasz két tanítási nyelvű oktatás. PhD-értekezés. Kézirat. Pécs.
- PUSZTAI FERENC 2000. A XX. század műveltségváltásai és nyelvi változásai. Magyar Nyelv 96: 385–90.
- PUSZTAI ISTVÁN 1980. A bécsi terminológiai iskola elmélete és módszertana. Magyar Nyelvőr 104: 3–16.
- PUSZTAI ISTVÁN 1988. A szaknyelvi kutatások kérdései. In: KISS–SZÜTS szerk. 120–30.
- PUSZTAY JÁNOS szóbeli beszámolója. Elhangzott: Terminológia kerekasztal. XV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus, Miskolc, 2005. április 7.
- REFORMATSZKIJ, A. A. 1961. Csto takoe termini i terminologija: Voproszi terminologii. Moszkva.
- ROBERTO GUSMANI 1986/1993. Saggi sull’interferenza linguistica. Le Lettere, Firenze.
- WÜSTER, EUGEN 1979. Einführung in die Allgemeine Terminologielehre und Terminologische Lexikographie. Wien–New York. 1–2.
- ZAUBERGA, IEVA 2005. Handling Terminology in Translation. In: KÁROLY–FÓRIS szerk. 2005: 107–16.
- <http://termik.bdf.hu>
- <http://www.infoterm.info>
- <http://www.linux.termnet.org>

FÓRIS ÁGOTA

Reforming terminology: the systematization of technological and scientific terms

With the explosion-like development of science and technology we can witness today, the growth of special vocabulary, just like nearly all economic or social processes, has accelerated greatly. Such progress has resulted in quite a new situation with respect to defining new concepts, proposing and systematizing new terms for them, that is, in the research and development of terminology. This paper surveys some major features of the renewal of scientific and technological terminology, followed by a detailed account of the development of terminology in a relatively new branch of physics. As a concrete example, the term *lézer* ‘laser’ and its integration in the Hungarian system of terminology is discussed. The reason why it is some characteristic aspects of the terminological development of laser physics that are presented here is that useful experience can be gained for terminological development in general from an area in which new terminology has been successfully created in a fast progressing field and has also been integrated in the overall system of terminology. Finally, the imminent tasks of reforming terminology are summarized, including reasons leading to terminological confusion and the ways of overcoming them.

ÁGOTA FÓRIS

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A normatörténet néhány kérdése a nyelvföldrajz szemszögéből*

Úgy gondolom, hogy ezen a konferencián nem szükséges túl távolról indítani a címben jelzett gondolatmenetet, rögtön szűkíthetem a nyitó kérdést a következőkre: Milyen szálak vezetnek a kisebb részben nyelvközi kapcsolatokat, nagyobb részt inkább nyelvjárási problematikát fészegető nyelvföldrajztól az irodalmi és köznyelv, illetőleg a nyelvi norma kutatása felé? Tekintettel arra, hogy ez az irodalom-, művelődés- és népiségtörténetet is érintő tematika sem a kézikönyvekben, sem a szakkikkekben nem részesült még kellő figyelemben, előadásom fő célja – élve a nyilvánosság adta lehetőséggel – a figyelemfelhívás és a kutatásra való ösztönzés. Alkalmazkodva azonban az időkeret szűköségéhez, a tudománytörténeti kitekintés és a kiszemelt problémák köre csupán szemléltető jellegű.

Szeretném azt is előrebocsátani, hogy nem kívánok terminológiai részletekbe, illetőleg vitákba belemenni az *irodalmi nyelv*, *köznyelv* és a nyelvjárások fölé boltozódó egyéb normaváltozatok megnevezésének tárgyában, mivel bár nem elhanyagolható, előadásom tárgya szempontjából ez másodrendű kérdés. (A nyelvi norma, a nyelvváltozatok és néhány ezzel kapcsolatos terminus kritikai újra-gondolására l. pl. TOLCSVAI NAGY 1998., 2003.) Csak annyit jegyzek meg, hogy e két közkeletű szakszót most gyűjtőfogalomként kezeltem: az *irodalmi nyelv*-et az írásbeliségben, a *köznyelv*-et a szóbeliségben funkcionáló azon nyelvváltozatokként emlegetem, amelyek kifejelett állapotukban normarendszerük által regionális kötöttség nélkül (ill. történetiségükben egyre kevesebb regionális kötődéssel) az egész nyelvközösség számára (ill. történetileg egyre nagyobb közösség számára) kínálnak magasabb presztízst megnyilatkozási formát. E szándékosan elnagyolt kategóriákba – megfelelő specifikálással – azokat a korai nyelvi jelenségegyütteseket is besorolhatónak tartom, amelyek nyelv- szociológiai értelemben csak különböző megszorításokkal tekinthetők nyelvváltozatoknak, de hozzájárultak az újkori standard kifomálódásához, l. például a *regionális irodalmi nyelvek* szélesebb körben elfogadott, vagy az ómagyar *udvari*, illetve *kancelláriai köznyelv* KNEI ZSA ISTVÁN által feltett (l. OK. 4. 1954: 476), de vitatott kategóriáját.

Ha az irodalmi nyelvnek nemcsak jelen állapotát, hanem sok évszázados történetét is vizsgáljuk, az időben visszafelé haladva egyre nagyobb jelentőségűvé válik benne a nyelvjárási problematika. A magyar nyelv története az ómagyar kor végéig egységes nyelvtípus híján nyelvjárások története – szoktuk idézni a közismert tételt. De ha ez a dialektológiai „függőség” ilyen egyértelmű, miért és mennyiben lehet hiányérzetünk a XX. század nyelvváltozat-történeti tanulmányait olvasva? Mivel tudja a mai tudomány kiegészíteni a jeles elődök által megrajzolt képet? Az új történeti forráskiadások (pl. a misszilizsek, kódexek, hivatali és privát írásbeliség dokumentumai, régi nyomtatványok stb.), történeti és etimológiai szótárak, nyelvtanok, szinkrón tájnyelvi szótárak, monográfiák, jelenségtanulmányok magától értetődő, folyamatosan érvényesülő hatása mellett milyen új szempontok és módszerek serkenthetik még a diakrón nyelvváltozat-kutatást?

Eltekintve a XX. század ismert fordulatótól, amely a nemzeti szintű normaváltozatok presztízskének ugrásszerű emelkedését hozta, az irodalmi és köznyelv fejlődéstörténetében kiemelt tényezőként kell számon tartanunk a táji változatok hatását. E hatásrendszer elemzéséhez minél részletesebb nyelvjárás-történeti ismeretekre van szükség, olyanokra, amelyek az időbeliség egyre sűrűbb metszeteiben a jelenségek egyre pontosabb, részletesebb térbeli és társadalmi megoszlását tudják elénk tárni. Ha pedig a térbeliség és időbeliség hálóját folyamatosan át tudjuk szöni a humán dimenzió szálaival, tehát az ember magatartását, nyelvi tevékenységét befolyásoló szociolingvisztikai, pszicholingvisztikai és pragmatikai tényezők leírásával, akkor a nyelvi változások okrendszerének kutatása is új keretbe

---

* Elhangzott a VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszuson, Budapesten, 2004. augusztus 30-án.

illeszkedhet (a dimenzionális nyelvszemlélet lényegéről és néhány vele összefüggő módszertani kérdésről I. JUHÁSZ 2002.).

Ezt a gondolatot természetesen nem tekintem merőben újnak, hiszen az említett tényezők – főleg a térbeliség és az időbeliség együttes kezelése – már korábban is sokszor felbukkantak a nyelvjárás-történeti, illetve az irodalmi nyelv történetét taglaló művekben (l. pl. ABAFFY 1965., BÁRCZI 1966., BENKŐ 1957., 1960., DEME 1956., 1959., PAIS 1953., PAPP 1961., SZATHMÁRI 1968. stb.). A hiány inkább – és egyre inkább – abban mutatkozik meg, hogy az egyes dimenziók megragadása (köztük a térbelisége) nem kielégítő. Ellenben ha egy régi kor valamely időszakában kellő adatmennyiség birtokában egyes nyelvi jelenségek táji megoszlásáról kellő részletességű térképeket tudunk összeállítani, minőségileg új helyzet áll elő: a térbeli megoszlás sajátos szerkezetként elemezhető tovább, amely támpontokat nyújthat az adott jelenség nyelvrendszerbeli státusának aktuális meghatározásához, illetve következtetések vonhatók le a térbeli és időbeli mozgások dinamikájára is, különösen akkor, ha több időmetszetbeli térképekkel rendelkezünk.

Nyelvemlékek segítségével készített jelenségtérképek azonban mindeddig nagyon kis számban készültek, és azon túl, hogy kényszerűen elnagyoltak, hézagosak vagy egyenetlenek, összeállításuk nem kevés módszertani problémát, buktatót rejt. Ezért a nyelvjárás-történeti vizsgálatok számára nem nélkülözhetők – sőt a nyelvemlékekből készítettekénél is olykor fontosabbak – az élőnyelvi gyűjtéseket feldolgozó nyelvatlaszok. Miért tulajdoníthatunk ezeknek kiemelt jelentőséget? Azért, mert megtervezettségük, magas színvonalú és megbízható kivitelezettségük nagy mennyiségű nyelvi anyagot úgy ábrázol a térben, hogy a kutatópontok kellő sűrűsége és a (részben grafikailag is támogatott) kartográfiai megjelenítés révén a vizsgált jelenségek plasztikusan, jól összehasonlíthatóan jelennek meg. Ezek a nagy munkával, gondosan készített, modern eszközök láttatják igazán, hogy a nyelvi jelenségek térbeli képletei valóban sajátos struktúrát alkotnak, amelyek akkor is felkínálják a lehetőséget történeti elemzésre, ha a nyelvemlékek adatai nem tennék lehetővé a táji megoszlás korai vizsgálatát.

Kedvező esetben azonban a nyelvemlékekből megrajzolható és a szinkrón állapotból (élőnyelvi atlaszokkal) visszakövetkeztethető nyelvföldrajzi kép kiegészítik egymást. Szemléletes példáját adja ennek Benkő Loránd nyelvjárás-történeti tankönyve (1957.), amelynek térképmellékletei a kiválasztott morfémaknak (*-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től; -it*) nemcsak a nyelvemlékek adataiból felvázolt XVI., XVIII. századi alaki megoszlását, hanem „A magyar nyelvjárások atlasza” alapján lokalizált elterjedését is bemutatják (BENKŐ 1957: 102. és 104. lap után).

Milyen feltételei vannak ma e két fontos pillér építésének? A korai ómagyar kort uraló szórványemlékek feldolgozása reményteljesen halad: a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének névtani műhelye jól felszerelt adattárak és szótárak formájában teszi közzé GYÖRFFY GYÖRGY Árpád-kori történeti földrajzának helyneveit. Munkájuk nem áll meg a sokoldalú adatközlésnél, hanem részlettanulmányokban és monográfiákban publikálják a nevekből lesűrűsíthető nyelvtörténeti, névtörténeti, helyesírás-történeti, művelődés- és népiségtörténeti tapasztalataikat. Öröndetes, hogy kutatási palettájukról nem hiányzik a nyelvföldrajz sem, és részben szöveges formában, részben térképek közlésével segítik a történeti névföldrajz eredményeinek felhasználását (l. pl. TÓTH 2002a, 2002b, HOFFMANN 2003.). – Az ómagyar személynév kutatás nélkülözhetetlen forrása lesz FEHÉRTŐI KATALIN „Árpád-kori személynévtár”-a (2004.), amely remélhetőleg a történeti nyelvjárásban számára is kínál majd értékelhető támpontokat (még akkor is, ha közismert a tétel: a személynevek helyhez kötése sokkal problematikusabb a helynevekénél). A sok ezer szórvány szisztematikus elemzése közelebb visz bennünket nemcsak a korai ómagyar nyelvjárások nyelvi és területi megismeréséhez, hanem annak a kérdésnek a tisztázásához is, hogy létezett-e ez idő tájt cancelláriai írásnorma, és ha igen, a helyesírási, hangjelölési egységesítés szándékán kívül milyen hangtani és egyéb preferenciák érvényesültek benne.

Érdekes tudománytörténeti epizódként tarthatjuk számon ezzel kapcsolatban a korszak talán legjobb ismerőjének, BENKŐ LORÁNDnak Anonymus ő-zése háttéréről kialakuló, majd módosuló véleményét. P. Mester ő-zésével – saját utalása szerint – először az „Anonymus élőnyelvi forrásai” (1996.)

című tanulmányában foglalkozott, ahol legkézenfekvőbb magyarázatnak a gesztairó anyanyelvjárása tükröződését tartotta. Érzékelhető hangsúlyeltolódást mutat ezzel szemben az „Anonymus ő-zéséről” című írása (1999.), ahol kiemeli: „főként a XII. és XIII. század okleveles gyakorlatában igen jól tetten érhető [a] korabeli ő-ző nyelvjárási területekről származó tulajdonnevek ő-ző írásnormája, szerves előzményeként annak az ő-ző normának, amely annyi későbbi, XV–XVI. századi szövegemlékünkben, többek között számos kódexben eléggé általánosan érvényesül. Ez a korai ő-ző írásnorma az oklevelekben *s z i n t e k ö t e l e z ő s z a b v á n y k é n t* [az én kiemelésem – J. D.] nyilvánvalóan kancelláriai eredetű, amihez a Magiszter részben alkalmazkodott. részben mint tekintélyes kancellista maga is hozzájárult...” (i. m. 66). E tanulmány átdolgozott változatban bekerült BENKŐ LORAND későbbi tanulmánykötetébe is (Anonymus ő-ző tulajdonnevei: BENKŐ 2003: 151–60), ahol a mondani való lényegének megtartása mellett jóval óvatosabb megfogalmazás olvasható: „Inkább afelé hajlanék, hogy a geszta tárgyalat jelensége mögött – írója saját nyelvviségének érvényesítési lehetőségét sem kizárva – valószínűbben olyan *t u d a t o s í r á s b e l i t ö r e k v é s* [kiemelés az eredetiben – J. D.] húzódik meg, amely bizonyos fokú írásnorma követését jelenti, olyan írásnormáét, mely ugyan írásbeli »iskolák« szerint váltakozó igekezettel, de a latin szövegek magyar tulajdonneveiben az *u, v-s* jelölésű ő-zést határozott előnyben részesíti. Ehhez azt természetesen hozzá kell tenni, hogy ennek az írásszokásnak a kialakítói, illetőleg követői – s közéjük tartozhat persze P. mester is – maguk is ő-ző nyelvjárást beszélhettek, s így a beszélt és írott nyelvviség problematikája e vonatkozásban sem választható teljesen szét” (159).

Érdekes ezzel kapcsolatban visszautalni KNEZSA ISTVÁN hozzászólására, amelyet PAISnak a magyar irodalmi nyelv történetéről szóló nagy ívű előadása vitáján mondott el. KNEZSA véleménye szerint „Az irodalmi nyelvet ... a magyarban is [a lengyelhez hasonlóan] megelőzte az udvari (kancelláriai) köznyelv, amely a királyi udvarban már korán kialakulhatott. Az erre vonatkozó kutatások azonban még alig kezdődtek el.” (1953: 476). PAIS viszontválaszában látható fanyalgással fogadja ezt az elképzelést: „Hogy ... a királyi kancellária révén nálunk köznyelv kifejlődött volna, azt kevésbé [!] tartom valószínűnek... Tudnék hivatkozni a fel nem olvasott részekből [ti. PAIS előadásából – J. D.] példákra, amelyekből kiderül, hogy a kancelláriára vonatkozólag nem igen vannak meg a valószínűségek.” (Uo. 485.) Abban PAISnak igaza van, hogy „a királyi kancellária révén” önmagában nemigen fejlődhet köznyelv, s – ezt már én teszem hozzá – a *kancelláriai köznyelv* terminus sem szerencsés, de a kancelláriában kialakulhatott olyan írásgyakorlat és hivatali szaknyelvféle, amely első megtestesítője lehetett egy normatörékvéseket is mutató sajátos csoportnyelvnek.

Ezen a szálon BENKŐ fejtegetéseivel térünk vissza, aki Anonymus gesztájának és a királyi kancelláriai okleveleknek az ő-zését nemcsak egyszerű helyi nyelvjárási sajátágnak, hanem e csoportnyelvi norma érvényesülésének tartja. Nagy kérdés azonban, hogy miért zömmel ő-ző nyelvjárású hivatalnokok alkották e kancelláriák személyzetét, holott a főbb királyi és egyházi központok az Árpád-korban – Székesfehérvár, Veszprém, Buda, Esztergom stb. – feltehetőleg nem ő-ző területen található. E megállapítás kapcsán vessünk egy pillantást az ő-zés XX. századi nyelvöldrajzi helyzetére, segítségül hívva a jelenségről készített összesítő térképet (I. IMRE 1971: 208). Az ő-zés rendszerint legelősebb és területileg legnagyobb góca a Dél-Dunántúlra, azon belül is a Közép-Dráva mentére lokalizálható. E folt legkülső, északi köre a Balaton déli partját közelíti, és ismerve a zsírfolt-szerű terjedés természetét, az expanzió korai szakaszában a mainál szűkebb területtel számolhatunk. Feltehető, hogy az ő-zésnek még egy nagyobb darabja lehetett a Drávától délre és az Al-Duna vidékén, de ezeket a nyelvjárásokat a hódoltság pusztításai eltüntették. Az ő-zésnek a Duna mellékén északra hatoló nyúlványa, amely ma a Csepel-sziget déli csücskéig ér, valószínűleg ugyancsak a török hódítás következménye: a délről fölfelé húzódó lakosság hozta magával. Ez tehát jóval az Árpád-kor utáni történésekhez tartozik. Feltehetőleg jórészt ezzel a későbbi migrációval hozható összefüggésbe a Debrecen XVI. századi írásbeliségében felbukkanó ő-zés is: a literátusréteg nem elhanyagolható része délvidéki menekült lehetett. BÁRCZI még nyitva hagyja az ő-zés területével való szerves összefüggés lehetőségét is (vö. 1947: 86), de DEME figyelmeztet rá (1956: 297), hogy nyelvjárás-

történetileg, rendszertörténetileg a debreceni népnyelv fejlődésrajzába ez az erős labializációs folyamat nem illeszthető bele. A dél-alföldi *ö-zés* történeti mozgása részletes vizsgálatot igényel: saját korai göcből terjedt-e ki, vagy a Duna vidékéről hatolt idáig.

Az *ö-zés* történeti nyelvföldrajzának értékelésekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a középkori telepítésekkel létrejött szigetszerű, de nem egy települést, hanem települések csoportját magában foglaló foltokat. Ezek közül elsőként említem a Pozsony vidéki Szentet és tágabb környékét. Szenci Molnár Albert az *ö-zést* szülőföldjéről hozta, így közvetve ez a nyelvjárási csoport is szerephez jutott a jelenség irodalmi presztízsének erősödésében. – Nem tartom kizártnak, hogy a XVI. századi irodalmi *ö-zéshez* a Kassától délre fekvő abaúji nyelvjárásziget települései is valamelyest hozzájárultak. Talán ezek egyikében töltötte gyermekkorát Bornemisza Péter, akit életrajzában ismert mozzanatai leginkább a Felvidékhez kötnek. Ezt a lehetőséget megengedve nem szükségszerű műveinek *ö-zését* délvidéki eredetűnek vagy a formálódó irodalmi norma kizárólagos hatásának tartanunk. Szélesebb értelemben vett irodalmi kihatása lehetett még az udvarhelyszéki *ö-zésnek* is, hiszen a Székelyudvarhelyi-kódextól kezdve nyomon követhető regionális írásbeliség alakulhatott itt ki. (Megjegyzendő ugyanakkor, hogy sem régen, sem a közelmúltban nem volt Udvarhelyszék nyelvjárása egységesen *ö-ző*, sőt az igazgatási központ, Székelyudvarhely ki is maradhatott a tendencia markánsabb érvényesülési köréből, vö. HEGEDŰS 2002.)

Míndezek a tömbök és foltok azonban együttvéve sem fordították abba az irányba az irodalmi nyelv fejlődéstörténetét, hogy az döntően *ö-zővé* vált volna. Az Árpád-kori telepítések és a hódoltság népmozgások ugyan hozzájárultak a jelenség terjedéséhez, egy idő után azonban a folyamat megtorpant és visszahúzódásba fordult át. A nyelvjárási és normanyelvi térvesztésnek számos oka lehetett, ezek közül most futólag hármat említek meg: 1. Az *ö-zés* területének nagysága nagy valószínűséggel még terjeszkedésének virágkorában sem közelítette meg az *ë-zését*, és a lefedett területek jelentős része sziget vagy félsziget jellegű, illetőleg peremhelyzete miatt elszigetelődő nyelvjárás. – 2. Az *ö-zésnek* több helyen – mindenekelőtt az északkeleti és mezőszéki régióban, de a kései ómagyar kortól feltehetőleg már egyes városok nyelvében is – a nyílt *e-zéssel* is meg kellett küzdenie. (Közismert dolog, hogy nyílt *e-ből* a több fokozatnyi hangképzési távolság miatt ritkán keletkezik *ö* hang.) – 3. A reformációtól támogatott magyar nyelvűség az írásbeliségben és az egyházi szóbeliségben olyan vidékek nyelvi mintáit hozta előtérbe, amelyek nem *ö-zők*. Erdélyen kívül a Debrecen, Kassa, Sárospatak nevével fémjelezhető északkeleti minta fejtette ki a legerősebb hatást.

Az említettekkel szemben a mai köz- és irodalmi nyelv *seper ~ söpör, veder ~ vödör, ser ~ sör* típusú kettősségeiben győzedelmeskedő *ö-zés* már nem a nyelvjárási hatás következménye, hanem a jóhangzást célzó nyelvészeti törekvések eredője, amely a sok *e* hang részleges ellensúlyozására szolgál. Érvényesülésének viszont lehetnek nyelvföldrajzi és nyelvészeti kötöttségei. Most sajnálhatjuk igazán, hogy a XX. század hetvenes-nyolcvanas éveinek regionális köznyelvi kutatásai alábbhagytak. Optimális esetben elkészülhetett volna egy olyan nyelvatlasz is, amely kisebb kérdőívvel ugyan, mint a nagyatlasz (MNYA.), de mégis térben ábrázolhatóvá tette volna a mozgásban és megoszlásban levő „városi” élőnyelvi formákat. A lehetőség talán még mindig adva van, akár egy komplex, többdimenziós dialektológiai vizsgálat kereteibe illesztve is. Értelmét látnám több helyszínen megismételni – legalább részleteiben – néhány jól sikerült hetvenes-nyolcvanas évekbeli regionális köznyelvi gyűjtést. (Emlékszem egyetemi éveim egyik meghatározó nyelvészeti élményére, a G. Varga Györgyi vezette hatvani regionális köznyelvi kutatócsoportra, ahol nagy műgonddal megtervezett, precízen végrehatott és mennyiségét tekintve is nagyszabású felmérést végeztünk egy város nyelvhasználatáról; vö. G. VARGA 1979.) A szociolingvisztikai célú vizsgálat itt a valóságos idő síkján diakrón hatókörűvé bővíthető ki.

A futólag érintett módszertani nehézségek még fokozottabban jelentkeznek azokban a nyelvjárástörténeti, normatörténeti vizsgálatokban, amelyek súlypontjukat nem a mába torkolló újmagyarrá, hanem korábbi időkre helyezik. Ennek ellenére nagy jelentőséget tulajdonítok annak, hogy minél több szociolingvisztikai, pragmatikai mozzanat hasznosuljon a nyelvemlékek elemzésében, például a misszi-

lisek vagy a peres iratok személyközi viszonyait leképező, illetőleg a hivatalosság–magánéletiség pólusai között váltakozó nyelviség megragadásában. Ezzel kapcsolatban hadd hivatkozzam egyetemi nyelvjárás-történeti óráimra is, ahol egy kiválasztott tájegység (pl. a Kisalföld, Dunántúl, Székelyföld stb.) régi nyelvhasználatát és írásbeliségét vizsgáljuk a mai nyelvjárásoktól elindulva, visszafelé haladva az időben, egészen az ómagyar korig. Minden nyelvi szinten gyűjtünk elemzendő jelenségeket a közismert, nagy hatókörű hangtani tendenciáktól kezdve a ritka vagy egyedi mondattani jelenségekig. A kiválasztott jelenségek rendszertörténeti változásrajzban részesülnek, és ha a nyelvatlaszokban van idevágó adatsor, a térbeli állapotfelmérést a kikövetkeztethető táji mozgások rekonstruálása követi. Nyelvemlékes diakrón vizsgálat és nyelvföldrajzi rekonstrukció egymást kiegészítő műveletek, amelyek módszeres, óvatos alkalmazása több korszakot átívelő következtetésekre ad módot.

Nagyon tanulságos észrevétemni a hallgatókkal például azt, hogy a dunántúli írásbeliségben hogyan hullámzanak iratról iratra olyan tendenciaszerű jelenségek, amelyek a korabeli népnyelvben nagy valószínűséggel kifejtett, stabil állapotukban voltak jelen (pl. a kisalföldi *i*-zés vagy *á* utáni *o*-zás). Egy dokumentum elemzése során jelentősége van például az irat hivatali vagy privát jellegének, rendeltetésének, a szerzők (olykor „kéz” és „fej” kettősségében is megmutatózó) iskolázottságának, nyelvi tudatosságának, anyanyelvjárási háttérének, vagy – mondjuk egy peres iratban – az elhangzottak szó szerinti rögzítése szükségességének. – Külön figyelmet érdemelnek a túlhelyesbítések (hiperkorrekciók), amelyek a normakövetés szándékának pszicholingvisztikailag is értékes megnyilvánulásai (az *i*-zés vonatkozásában például a *késér*, *gyék*-féle megoldások vagy az alaktanban a *-ba/-be* helyén megjelenő *-ban/-ben*-ek).

Hogy milyen széles skálán mozoghatnak az alaki ingadozások, azt az egyénre szabott mikro-vizsgálatok is jelzik. Ha például birtokunkban van egy nyelvjárási elemeket is használó egyén misszilliseinek a gyűjteménye, jól nyomon követhető írásbeli nyelvhasználatának nemcsak a regionalitási foka, hanem következetessége is. E gondolatmenet végén hadd hivatkozzam a nyelvjárás-történeti szakirodalom egyik tanulságos észrevételére, amely Drágffy János végrendeletét érinti. Drágffy János a mohácsi csata előtt elkészítette saját kezű végrendeletét, melynek első részében még nagy gonddal került anyanyelvjárásának *i*-zését, a szöveg végére érve azonban – feladván a tudatos nyelvi kontrollt – visszatért a számára kényelmesebb, megszokottabb táji formákhoz (vö. BARCZI 1966: 7). Ez a helyzet sok tekintetben hasonló ahhoz, amikor a nyelvjárás-kutató otthon visszahallgatván a magnóra rögzített riportját, azt tapasztalja, hogy az adatközlő nyelvjárásassága más erősségű a felvétel elején, mint a végén. (Az egyre oldottabb hangulatú beszélgetések végén kedvező esetben megszűnik a nyelvhasználat merevsége, formalitása, és ez kedvez a helyi színek visszatérésének.) Arra is van példa, hogy régi misszillisek elemzése során az egy névhez köthető leveleknek nem a nyelvjárási erőssége, hanem a táji típusjegyei változnak. Ez akkor szokott bekövetkezni, ha egy magasabb társadalmi helyzetű személy ímókot vált, vagy a saját kezű levelek váltakoznak a más nyelvjárást képviselő ímóknak diktált levelekkel.

Előadásom elején többek között azt hangsúlyoztam, milyen fontos, milyen hasznos az, ha a régi magyar nyelv hangalaki, morfológiai vagy lexikai változatait és változásait térképezni tudjuk, táji megoszlásukat ábrázolhatjuk. Többnyire fárasztó és rögs az az út, amely ide vezet. A megrajzolt kép értelmezésekor azonban soha nem szabad megfélekedezni arról, hogy a közléstartalom rögzítésekor már több száz évvel ezelőtt is hányféle külső és belső tényező befolyásolta a nyelvi formát. Arról is meg vagyok győződve, hogy az írott és beszélt nyelv között már az ó- és középmagyar korban az eddig feltételezettnél nagyobb különbségek voltak. Ebben a változó, képlekeny közegben a történeti regionalizmusokat és szociolingvisztikai változatokat elemezve is egyidejűleg kell támaszkodni a modern nyelvatlaszokra, valamint a nyelvemlékek tanúságára, egyesítve a filológia és a nyelvföldrajz eszköztárát.

Hivatkozott irodalom

- ABAFFY ERZSÉBET 1965. Sopron megye nyelve a XVI. században. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BÁRCZI GÉZA 1947. A történeti nyelvjáráskutatás. Magyar Nyelv 43: 81–91.
- BÁRCZI GÉZA 1966. A magyar irodalmi nyelv kialakulása. Magyar Nyelvjárások 12: 3–21.
- BENKŐ LORÁND 1957. Magyar nyelvjárástörténet. Tankönyvkiadó, Bp.
- BENKŐ LORÁND 1960. A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BENKŐ LORÁND 1996. Anonymus élő nyelvi forrásai. In: KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., A honfoglaláskor írott forrásai. Balassi Kiadó, Bp., 221–47.
- BENKŐ LORÁND 1999. Anonymus ő-zéséről. In: KUGLER NÓRA – LENGYEL KLÁRA szerk., Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék. Bp., 63–6.
- BENKŐ LORÁND 2003. Anonymus ő-ző tulajdonnevei. In: Uő, Beszélnek a múlt nevei. Akadémiai Kiadó, Bp., 151–60.
- DEME LÁSZLÓ 1956. Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. Akadémiai Kiadó, Bp.
- DEME LÁSZLÓ 1959. A XVI. századi nyelvi norma kérdéséhez. NytudÉrt. 20. Akadémiai Kiadó, Bp.
- FEHÉRTÓI KATALIN 2004. Árpád-kori személynévtár. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HEGEDŰS ATTILA 2002. Székelyudvarhely nyelvjárásának változása (XVI. század vége – XX. század közepe). In: GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ – KOVÁCS MÁRIA szerk., Köszöntő kötet B. Gergely Pirokska tiszteletére. Miskolc, 60–4.
- HOFFMANN ISTVÁN 2003. *Patak*. In: HAJDÚ MIHÁLY – KESZLER BORBÁLA szerk., Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 664–73.
- HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ – PÉNTEK JÁNOS szerk. 2002. Hungarológia és dimenzióanalízis nyelvszemlélet. Debrecen – Jyväskylä.
- IMRE SAMU 1971. A mai magyar nyelvjárások rendszere. Akadémiai Kiadó, Bp.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2002. Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudományszemléleti kérdések. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ – PÉNTEK JÁNOS szerk. 2002. 165–72.
- KNIEZSA ISTVÁN 1953. [Hozzászólás Pais Dezsőnek „A magyar irodalmi nyelv” c. előadásához] A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 4: 475–6.
- PAIS DEZSŐ 1953. A magyar irodalmi nyelv. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 4: 425–66.
- PAPP LÁSZLÓ 1961. Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. NytudÉrt. 25. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1968. Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Akadémiai Kiadó, Bp.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1998. A nyelvi norma. NytudÉrt. 144. Akadémiai Kiadó, Bp.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2003. A magyar nyelvi rétegződést bemutató modellekről. In: HAJDÚ MIHÁLY – KESZLER BORBÁLA szerk., Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 272–
- TÓTH VALÉRIA 2002a. A helynévmodellek nyelvföldrajzi vizsgálata a korai ómagyar korban. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ – PÉNTEK JÁNOS szerk. 2002. 127–38.
- TÓTH VALÉRIA 2002b. A dialektológiai-névföldrajzi vizsgálatok lehetőségei ómagyar helyneveink körében. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ – PÉNTEK JÁNOS szerk. 2002. 295–302.
- G. VARGA GYÖRGYI 1979. A regionális köznyelvek kutatásáról. In: IMRE SAMU szerk., Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. NytudÉrt. 100: 7–31.

Hozzászólás a *-val/-vel* rag eredetéhez

1. A magyar instrumentalis-comitativus *-val/-vel* ragjának eredetével foglalkozó kutatás több feltevést eredményezett, és ennek köszönhetően makacs vitákat váltott ki. E magyarázatok közül három tekinthető olyannak, amelyek többé-kevésbé valószínűek a szakma művelői szerint. E három elképzelés: SZINNYEI a fi. *väki*, vog. *wāy* stb. 'erő' főnév ősmagyar megfelelője / ragos folytatójának vélte. RÉDEI a fi. *veli* 'fivér' főnév esetleges ősmagyar megfelelőjét vélte megtalálni e ragunkban. BERCZKI az uráli eredetű *fél* szavunkból vezeti le.

Legújabbban HEGEDŰS ATTILA (2006.) és JUHÁSZ DEZSŐ (2006.) nyilvánított ez ügyben véleményt. HEGEDŰS a BERCZKI (2001.) által előadott magyarázat helyességét vitatta. JUHÁSZ pedig e vitacikk kapcsán fejtette ki nézetét.

2. BERCZKI (2001: 207) SIMONYI (BALASSA–SIMONYI 1895: 694) óvatos feltevése alapján jutott arra a gondolatra, hogy ragunk rokon nyelvi megfelelője a cser. *vel* (o: *wel*) 'latus. pars. regio' = *wel*, *pel* 'oldal, fél; Seite' (BEKE 1997: 118–9) lehet, s így az U **pälä* 'half; Hälfte, Seite, Teil' (UEW. 362) családjába tartozik. Ha e szóhoz az ősi **-na/*-nä* locativusrag csatlakozik, amely a cseremiszből ma már „Csak határozószókban és névutókban fordul elő” (BERCZKI 2002: 35), akkor lativusi, locativusi és comitativusi funkciójú névutóként használatos. Cseremiszből nyelvtenyésztés BEKE (1911: 247) csak a két első funkcióra közöl példákat, de BEKE cseremiszből szótárából (1997: 119) BERCZKI (2001: 208) a comitativusra is idéz példamondatokat. „Fontosak ... számunkra a 'mellett, -nál/-nél' jelentésűek, mivel ezekből fejlődhetett '-val/-vel' jelentésű névutó, illetve rag. Analógiaként megemlíthetjük a finn adesszivuszt, amely az adesszivuszi '-nál/-nél' funkció mellett instrumentáliszt is kifejezhet, pl. *hän kirjoittaa kynällä* 'ö tollal ír'" (BERCZKI 2001: 208). Ehhez hozzáfűzhetjük, hogy a finn összetett adessivusrag (*-lla/-llä* < **-l + *-na/*-nä*) ősi, második eleme az osztjában locativusragként él tovább, és az északi nyelvjárásokban ez használatos instrumentalis-comitativusi funkcióban is, pl. Szer. *ijä jänne e t n a utana* 'egy ember a lánytestvérével él', Muži *ma jüx sewarlom la j o m o n* 'én fát vágok fejszévével' (HONTI 1984: 63). BERCZKI (2001: 208–9) egyébként bőséges példaanyaggal szemlélteti, hogy a 'fél, oldal' jelentésű főnevek nyelvcsaládunkban milyen gyakran váltak névutókká.

BERCZKI magyarázata szerintem alaktani és funkcionális szempontból kifogástalan, továbbá „hangtanilag is teljesen problémátlan. A **pälä* alak *p*-je a szó raggá válásakor intervokális helyzetbe került, s az ősmagyarban szabályosan *w* lett belőle, mint az ősmagyarra feltett [**χalows* 'háló' (vö. osztj. *χōlap*) szóban]" (BERCZKI 2001: 209). Ezzel kapcsolatban csak annyit szükséges megjegyezni, hogy a kérdéses szóalak már névutóként is intervokális helyzetben volt és ekként fonetikailag már viszonylag erősen kapcsolódott a szerkezet főtárgyához, tehát a **p > *w* változás feltétele mindenképpen fennállt már agglutinálódása előtt is, és a **w* kombinatorikus variáns megszilárdulását a raggá váló elembe az agglutináció biztosította.

HEGEDŰS (2006: 459) úgy véli, a *velem* stb. mellett előforduló *vélem* stb. alakpárok közül a hosszú magánhangzói tartalmazók arra mutatnak, hogy az utóbbiak az eredetibb hangalakok. Ez azért fontos körülmény számára, mert RÉDEI hangtani érveléssel utasította el SZINNYEINEK (1900: 230) az alaktani megformáltságot illetően módosított magyarázatát, mely szerint névutónk és ragunk a fi. *väki* 'erő, hatalom; nép' *-l* instrumentálisragos (ugor vagy ősmagyar kori?) alakja lenne, és hogy a magyarban „A rokon nyelvi szók alapján feltehető szóbeljei **-k*-spirantizálódása és vokalizálódása folytán ... hosszú magánhangzós **-vél* (**-vil*) ~ **-vél* alakot várunk” (RÉDEI 1977: 203, még l. FOKOS 1937: 197), amely véleményhez BERCZKI (2001: 207) is csatlakozik. HEGEDŰS ezzel mintha SZINNYEINEK a fi. *väki* szóhoz kapcsolódó magyarázatát kívánná valószínűsíteni (HEGEDŰSNÉL egyébként tévesen *veki* szerepel), ezt azonban *x p r e s s i s v e r b i s* nem teszi meg, hanem azzal zárja dolgozatát, hogy „Talán jobb volna a nyelvtörténeti tankönyv következő kiadásából törölni az idézett vagylagosságot” (HEGEDŰS 2006: 460). HEGEDŰS azonban nem idézi írásában, miféle vagylagosságról is van szó, az olvasó csak arról értesül, hogy BERCZKI nézetének az elvetendőek egyikének kellene

lennie, ha a „Magyar nyelvtörténet” (KISS–PUSZTAI 2003.) újabb kiadására kerülne sor. Megtekintve az inkriminált könyvet, kiderül, hogy a másik voltaképpen SZINNYEI felfogása (l. SÁROSI 2003: 171), amelyről még kicsit részletesebben fogok szólni. HEGEDŰS kritikája kimondva és kimondatlanul a tudománytörténet során felmerült valamennyi értelmezési lehetőséget elutasítja, s amint JUHÁSZ DEZSŐ levonja belőle a tanulságot, „marad a »termékeny bizonytalanság«” (JUHÁSZ 2006: 461).

JUHÁSZ jogosan utasítja el a *vélem* stb. formák elsődleges voltát, amikor így ír: „mi történhet egy ősmagyar *βeyl szóalak spiránsával, vezet-e hangtörténetileg »kikövezett út« a *velem*, *veled* stb. sorozat. illetőleg a *-vel* rag irányába. Nos, az egyik kétségtelenül számba veendő lehetőség a *βeylem > *veilem* > *vélem* »klasszikus levezetés«. Gyengéje az, hogy az eredményképpen létrejött *vélem* végig periférikus helyzetű a magyar nyelvtörténetben a *velem*-hez képest, nem beszélve arról, hogyha a *velem*-et a *vélem*-ből vezetjük le, hangsúlyos szótagban levő hosszú magánhangzó rövidülésével kellene számolnunk, ami jóval ritkább, mint az itt bekövetkező nyúlások” (JUHÁSZ 2006: 462); továbbá: „Nem zárható ki ... az egyszerű hangsúlyos nyúlás sem, hasonlóképpen a *nekem* > *nékem* esetéhez” (JUHÁSZ 2006: 461). Ez utóbbi pedig emfatikus nyúlás eredménye lehet (l. SIPOS 1991: 371). „A névutóknak ezt a korai [= ősmagyar kori; H. L.] rétegét tipikus morfémazerkezt jellemzi: tő és határozórag kapcsolatából, tehát két morfémából állnak” (ZSILINSZKY 1991: 442). A legtöbb névutóra nézve ez igaz is lehet, de ettől nyilván lehettek eltérések is, amint az osztják sugallhatja. Anyanyelvünk legközelebbi rokonai azt mutatják, hogy névutóként bizony alapalakú, esetrag nélküli főnevek is szolgálhatnak, sőt a magyarban is vannak ilyen esetek (l. alább).

SZINNYEI (1888: 290) és SIMONYI (BALASSA–SIMONYI 1895: 694) úgy vélekedtek, hogy *-val/-vel* ragunk névutói előzményében eredetileg locativusrag volt, amely elenyészett. SZINNYEI (1888: 290, jegyzet) „inkább locat. *-t-vel*” számolt, míg SIMONYI (i. h.) szerint a névutó hangalakja „vagy *vélén* vagy *vélt* volt”, vagyis az ősi locativusragok bármelyikét lehetségesnek vélte. BERECKZI sem zárja ki, hogy valamikor névutóként ezen grammatikai elemben lett volna rag: „A magyar nyelv raggá vált névutói túlnyomó többségének a végén volt egy irányjelölő rag. Ennek a lehetőségét a *-val/-vel* esetében sem lehet kizárni, de ha volt is, nyomtalanul elenyészett, ami a raggá váló névutók esetében máskor is előfordul, pl. a *-ba/-be*, *-ra/-re* esetében” (BERECKZI 2001: 209).

JUHÁSZ elfogadja HEGEDŰSnek azon álláspontját, hogy a BERECKZI által a rokon nyelvekből idézett főnévi eredetű névutóknak (majdnem) mindegyike tartalmaz valamilyen esetragot, s ez komolyan gyengíti BERECKZI magyarázatát, „sőt ezt megfejlhetjük egy hangtani kérdéssel is: miért nem *felem*, *feled*, *fele* stb. [‘velem’, ‘veled’, ‘vele’ stb.; H. L.], tehát *-fes* szókezdetű a névmási határozószói paradigma, amely általában jobban őrzi az eredeti szókezdetet?” (JUHÁSZ 2006: 463)”. A probléma csak látszólagos, hiszen – amint fentebb már szóltam róla – az U *pälä ősmagyar kori névutói folytatójának szókezdő mássalhangzója is intervokális helyzetben volt, vagyis *w-ként realizálódott, s ezt követően természetesen a *w > *v* hangváltozásban vett részt.

Mivel BERECKZI szerint a *m. -val/-vel* akár esetraggal, akár anélkül keletkezett névutón keresztül az U *pälä szóból, HEGEDŰS morfológiailag is megalapozatlannak tartja BERECKZI nézetét, mondván, csak esetragos formákat tudott idézni ezen alanyelvi lexéma mai rokon nyelvi névutói származékai-ként; a magyarral kapcsolatban nyomós érveként közli: „Az önálló szói eredetű határozóragok rendszerében ... azt találjuk, hogy a konkrét helyviszonyt jelölő esetekben a rag végén álló primer rag többnyire ma is meghatározza a rag jelentését” (HEGEDŰS 2006: 460). „ha a *-val/-vel* végén lett volna egy primer határozórag (esetleg egy latívusrag)[,] az a személyragozásnál biztosan előjönne... De csak a tövéghangzó jön elő (*velem*)!” (HEGEDŰS 2006: 460). „Egyetértek HEGEDŰS ATTILA ... mondatával, miszerint ha egy latívusrag lett volna a szó végén, az a névmási személyragozásban nagy valószínűséggel megmutatkozna, kb. így: *velém*, *veled* stb.” (JUHÁSZ 2006: 463). JUHÁSZ egyébként ezt úgy véli megoldottnak minősíteni, hogy a SZINNYEI-féle magyarázatot tekinti megoldásnak (i. h.).

3. HEGEDŰS valóban olyan érvet talált e ragunk névutói származtatásának kétségbevonására, amelynek el kell gondolkoztatnia az olvasót. JUHÁSZI ezen érv csak megerősíti abban, hogy

a SZINNYEI-féle megoldást tekintse helyesnek. Szerintem itt két kérdést kell közelebről megvizsgálni: 1. Névutói eredetű ragjaink vajon mindig megőrizték a még névutói előzményükhöz csatlakozott eredeti esetragjukat? 2. A személyes névmási paradigmasort kiegészítő, birtokos személyjellel ellátott névutók (vagy ha jobban tetszik: határozószók) morfológiai szerkezete biztos támpontot nyújt-e a névutó eredeti szerkezetének megítéléséhez? Válaszaim e két kérdésre a következők.

1. A magyar nyelvtörténetből tudjuk, hogy névutói eredetű esetragjaink nem mindegyike őrizte meg az egykoron névutói stádiumában hozzacsatlakozott ragot. Ezek legismertebbike talán a meglehetősen fiatal temporalisi *-kor*, amely névutóként hajdan *koron*, *kort*, *korban* alakú volt, és amely rövid életkora ellenére elvesztette a három rag mindegyikét (l. pl. KOROMPAY 1992: 365–6), legfeljebb a választékos stílusbeli határozószók őrzik ezen ragos formák egyikének emlékét, vö. *akkoron*, *mikoron*. Másik ilyen elemünk a multiplicativusi *-szor/-szer/-szór*, amely névutóként szintén testesebb volt: *széren*, *szért* (ZSILINSZKY 1991: 448, KOROMPAY 1992: 361–3); az ugyanilyen funkciót betöltő fiatal névutóink viszont még világosan őrzik az esetragot, pl. *két izben*, *három alkalommal*. (Itt persze értelmetlen lenne annak taglalásával foglalkozni, hogy e multiplacativusi morféma ragnak vagy képzőnek tekintendő-e, hiszen a vizsgált jelenség megítélésének szempontjából teljesen közömbös.) Ma (is) tanúi lehetünk annak, miként veszít el a beszélt nyelvben egyes névutói eredetű esetragjaink névutói előzményük esetragját: az inessivusi *-ban/-ben* a locativusi *n* eltűnésével egybeesik az illativusi *-ba/-be* raggal (de a *bennem* stb. világosan őrzy), hasonló módon megcsonkulóban van a causalis-finalisi *-ért* is: *-ér* (de *ér(et)tem* stb.). Az *-ért* > *-ér* esetében annak lehet szerepe, hogy a legtöbb anyanyelvi beszélő számára a *t*-nek már aligha van világos funkciója, a *-ban/-ben* > *-ba/-be* változás pedig azzal függhet össze, hogy a szövegi nazálisok általában hajlamosak az eltűnésre. A meglehetősen fiatal *számra* névutó is jelentkezik rag nélkül, pl. *hurcoltam vagonszám ... krumplit, a látogatók ezerszám tódultak* (SEBESTYÉN 1965: 162).

Anyanyelvünk legközelebbi rokonaiban is vannak esetragjukat veszített vagy eleve esetrag nélküli névutók. Pl.: Vog. *kiwər (vö. So. P *kiwər*) 'das Innere, Höhlung' + *ən* lativusrag >> TČ *kir(!)* ~ *kirən*, *külən* 'in (Akk.)', pl. *kül kir* 'in die Hütte' (MSFOu. 111: 194) ~ *kül kirən* 'ua.' (MSFOu. 111: 184), *wanĕa külən* 'in die Grube' (MSFOu. 111: 194); e névutó egyes alakjai más nyelvjárásokban még inkább megcsonkultak (l. MSFOu. 180: 139). – Osztj. *merä > V *merə*, Trj. *mără*, DN *mër*. Šer. *mār*, *mära*, Kaz. *mār* 'Zeit; während', Trj. *mărăyi* (translativusraggal!) 'während', pl. V *koät-merə*, Trj. *kätə-mără*, Kaz. *kätə-mär* 'einen Tag lang', Šer. *āņkem u t m a t m ā r ə jā m wer ān wantəs* 'meine Mutter hat i n i h r e m L e b e n [élte idején] nicht (viel) Gutes gesehen' ~ Kaz. *ma mănəm märe mən* 'während ich weggegangen war [ment-időmben]', Trj. *kätə-mărăyi* 'päivässä: a/egy nap folyamán' (KT. 533, DEWOS. 956, HONTI 1984: 81).

2. Az osztják egyes északi nyelvjárásaiban a m. *hosszá* megfelelőjének egykori lativusragja elvesztette funkcióját, a beszélők számára nem tagolható egységgé olvadt össze a névutói tövel, s amikor birtokos személyjellel járul hozzá, azt ugyanaz a lativusrag követi, amely elenyészett a névutóban, vö. Syn. *χōśema* 'hosszám' a várható *χōśajem* helyett (SEILENTHAL 1982: 90), Kaz. *muŋ hozeva* [= *müŋ χōśewa*] 'у нас', vö. Kaz. *χōšī*, Syn. *χōša* 'an, bei' (DEWOS. 579). Itt ugyanaz történt, mint az előbb idézett, korábban is esetrag nélküli osztj. Kaz. *märe mən* alakban: a beszélők számára a hajdani (a főnévi paradigmában ma is élő!) lativusrag elvesztette funkcióját, tővéghangzóra degradálódott, ezért a birtokos személyjellel után kitétték (ugyanazt) a lativusragot: Syn. *χōše-m-a*, Kaz. *χōše-w-a* (tő + birtokos személyjellel + esetrag); a 'während' névutóban soha nem is volt esetrag, szerkezetileg mégis azonos az előzővel: *märe-m-ən* (tő + birtokos személyjellel + esetrag).

Úgy tűnik tehát, hogy a főnévi eredetű névutónak vagy a belőle keletkezett ragnak nem feltétlenül tartozéka egy korábbi esetrag. Csak az osztjákban találtam olyan birtokos személyjeles névutókat, amelyek nem tartalmaznak kielemezhető esetragot a személyjelölő elem előtt (mert vagy elhomályosult, vagy nem is volt bennük).

HEGEDŰS tesztjét csak részben lehet elvégezni ezeken az obi-ugor névutókon. Ezek részben azt mutatják, hogy az esetrag el is homályosulhatott, mintha ott sem lenne (osztj. Syn. *χōše-m-a* 'hosszám',

Kaz. *χöse-w-a* 'nálunk, hozzánk'), részben pedig vagy szemantikailag alkalmatlanok a birtokos személyjelezésre (osztj. *V merö* stb. 'während'), vagy az anyag viszonylag szűkös volta miatt nem állnak rendelkezésre személyjeles alakok (vog. TČ *kír* 'in [Akk.]'). Az itt említett névutói eredetű magyar temporalisi *-kor* és multiplicatívusi *-szor/-szēr/-ször* is olyan elemek, amelyek jelentésük folytán nem személyjelezhetők, így nem ellenőrizhető, visszatérnek-e, visszatérnének-e elenyészett esetragjaik a birtokos személyjeles paradigmában. Ez csak azt jelenti, hogy HEGEDŰS tesztje hasznos ugyan, de nem jár abszolút biztos eredménnyel.

Ha az obi-ugor nyelvjárások nem erősítenék meg BERCZKI feltevését, hogy a m. *-val/-vel* névutói előzményében lehetett egy később elenyészett esetrag vagy éppen mindig is rag nélküli volt (BERCZKI 2001: 209), talán JUHÁSZ DEZSŐHÖZ hasonlóan én is hajlanék SZINNYEI (1900.) magyarázatát valószínűként kezelni. El kell azonban fogadnom RÉDEI (1977: 203) véleményét, hogy a névutónkkal és a belőle keletkezett esetraggal gyanúba hozott és SZINNYEI magyarázatának megtámogatását hivatott 'erő' jelentésű **wäke* szó lapp folytatója a SZINNYEI által idézett lapp adatokban nem névutó, hanem főnév, és 'segítség' jelentésben használatos. Ehhez még hozzátehetem, hogy az obi-ugorban sincs nyoma annak, hogy a vog. *So wäy* stb., osztj. *V wöy* stb. 'erő' névutói funkcióra tett volna szert. Hogy a rokon nyelvek nem támogatják SZINNYEI hipotézisét, az önmagában természetesen még nem cáfolat, hiszen hang- és jelentéstanilag lehetséges volna. Ez esetben az a döntő, van-e más olyan hipotézis, amely valószínűbb ennél. Ebből a szempontból talán érdemes még egy-egy rövid pillantást vetni RÉDEI és BERCZKI magyarázatára.

RÉDEI (1977: 204–5) a fi. *veli* (gen. *veljen*) 'Bruder, Freund' szó esetleges FU kori **welje* 'ua.' (UEW. 567) ősmagyar kori folytatójából értelmezi névutónkat: előtte csak HUNFALVY (1866: 298) hozta szóba ezt a lehetőséget egy szinte csak mellékesen odavetett jegyzetben. RÉDEI szerint „az sem lehetetlen, hogy az *-n* és/vagy az *-l* instrumetális funkcióját a szekundér *-vel/-val* szorította ki a használatból. A m. *-vel/-val* comitativus- és instrumentálisrag esetében hangtani szempontból talán inkább az *-l* ragra gondolhatnánk: egy **velel* formából ugyanis a **vel* névutó, majd a *-vel/-val* esetrag létrejötté haplológiával megmagyarázható volna... Tekintettel a ragos alakokból való származtatás itt változékony nehézségeire, a legvalószínűbbnek azt tartom, hogy a *-vel/-val* rag a feltett [ösm.] **vel* főnév ragtalan alakjából keletkezett” (RÉDEI 1977: 205). Hangtani és morfológiai szempontból elképzelhető e változás. Hasonló jelentésű főnevek esetraggal bővülve több rokon nyelvben is comitativusi névutóvá lettek (RÉDEI 1977: 204), tehát szemantikailag is lehetséges e feltevés. BERCZKI magyarázatát a bevezetőben ismerttettem igen röviden, azt is elfogadhatónak látom hang-, alak- és jelentéstanai szempontból is.

Most összefoglalásul megkísérlem mérlegelni a felsorolt magyarázatok és a velük kapcsolatos állásfoglalások valószínűségét. SZINNYEI magyarázata hangtanilag és szemantikailag lehetségesnek tűnik, bár hasonló fejleményről – legalábbis egyelőre – nem tudunk más nyelvekből. RÉDEI és BERCZKI nézete hangtanilag és szemantikailag ugyancsak lehetséges, nyelvcsaládunk más nyelveiben is alakultak ki hasonló módon comitativusi névutók. Ritkán ugyan, de előfordul, hogy egy esetrag nélküli főnév válik névutóvá (ez pedig esetraggá agglutinálódhat). Talán csak amiatt érzem kétségesnek RÉDEI magyarázatát, hogy a magyar elemmel összekapcsolt szó csak a finnugri csoportban és a lappban ismert, de ez önmagában nem lenne kizáró tényező, ezzel szemben a BERCZKI etimológiájának alapjául vett szó széles körben el van terjedve a nyelvcsaláiban.

4. Summa summarum: HEGEDŰS javaslatával egyezően pártolom, hogy a „Magyar nyelvtörténet” című tankönyv újbóli kiadásából töröljék SZINNYEI magyarázatát. HEGEDŰSSEL ellentétben viszont remélem, hogy megőrzik BERCZKIÉT, és megemlítik RÉDEIÉT is, hiszen ez utóbbinak is van valószínűsége, bár kisebb. Úgy tűnik, ezzel *-val/-vel* ragunk és a *vel-* névutónk alternatív etimológiai magyarázatát látom elfogadhatónak. Csakugyan így van, hiszen olykor kettős magyarázat is előfordul az etimológiai kutatásokban.

Hivatkozott irodalom

- BALASSA JÓZSEF – SIMONYI ZSIGMOND 1895. Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon. Első kötet. Magyar hangtan és alaktan. Magyar Tudományos Akadémia, Bp.
- BEKE ÖDÖN 1997. Mari nyelvjárási szótár I. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely.
- BENKŐ LORÁND főszerk. 1991. A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BENKŐ LORÁND főszerk. 1992. A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. kötet. A kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BERECZKI GÁBOR 2001. A *-val/-vel* rag eredete. Magyar Nyelv 97: 206–9.
- BERECZKI GÁBOR 2002. A cseremisiz nyelv történeti alaktana. Studies in Linguistics of the Volga Region. Supplementum I. University of Debrecen, Debrecen
- DEWOS. = STEINITZ, WOLFGANG 1966–1993. Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Lieferung 1–15. Akademie-Verlag, Berlin.
- FOKOS DÁVID 1937. A *-val, -vel* rag eredetének kérdéséhez. Népünk és Nyelvünk 9: 197–209.
- HEGEDŰS ÁTILKA 2006. A *-val/-vel* rag eredetéhez. Magyar Nyelv 102: 459–60.
- HONTI LÁSZLÓ 1984. Chrestomathia Ostiatica. Tankönyvkiadó, Bp.
- HUNFALVY PÁL 1866. A lapp nyelv. Nyelvtudományi Közlemények 5: 286–425.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2006. Megjegyzések a *-val/-vel* rag eredetvitájához. Magyar Nyelv 102: 460–3.
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. 2003. Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Bp.
- KÖRÖMPAY KLÁRA 1992. A névszóragozás. In: BENKŐ főszerk. 1992: 355–410.
- KT. = KARJALAINEN, K. F. – TOIVONEN, Y. H. 1948. Ostjakisches Wörterbuch I–II. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- MSFOu. 111. = KANNISTO, ARTTURI – LIIMOLA, MATTI 1956. Wogulische Volksdichtung, gesammelt und übersetzt von A. K. bearbeitet und herausgegeben von M. L. III. Band. Märchen. Mémoires de la Société Finno-ougrienne 111. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- MSFOu. 180. = KANNISTO, ARTTURI – LIIMOLA, MATTI – EIRAS, VUOKKO 1982. Wogulische Volksdichtung, gesammelt und übersetzt von A. K. VII. Band. Wörterverzeichnis zu den Bänden I–VI. bearbeitet von M. L., herausgegeben von V. E. Mémoires de la Société Finno-ougrienne 180. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- RÉDEI KÁROLY 1977. Szófejtések. Nyelvtudományi Közlemények 79: 201–16.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Morfématörténet. In: KISS–PUSZTAI szerk. 2003: 129–72.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD 1965. A magyar nyelv névutórendszere. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SEILENTHAL, TÖNU 1982. A névutós szerkezetek felépítése és típusai az osztjákban. Fenno-Ugristica 9: 88–98.
- SÍPOS PÁL 1991. A névmások. In: BENKŐ főszerk. 1991: 353–400.
- SZINNYEI JÓZSEF 1888. Két névragunk eredete. Magyar Nyelvőr 17: 289–94.
- SZINNYEI JÓZSEF 1900. A *-vel* rag eredete. Nyelvtudományi Közlemények 30: 230.
- UEW. = RÉDEI KÁROLY 1988. Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band I. Uralische und finnisch-ugrische Schicht. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Bp.–Wiesbaden.
- ZSILINSZKY ÉVA 1991. A névutók. In: BENKŐ főszerk. 1991: 442–60.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Asztély. 1864. június 29-én Balajthy István református lelkész a következőket írta: „a község még *Aszté* nevet is visel”, a dátumozásban: „*Asztéban*”. Továbbá: „A község élő neve mely a nép alykán forog, a míveltebb osztály *Aszté*-nak írja és mondja” (MIZSER LAJOS, Bereg megye Pesty Frigyes helységnévtárában 1864–1865. Nyíregyháza, Levéltári Évkönyv 11: 441 – a kiemelések tőlem, M. L.). Ezt LEHOCZKY TIVADAR is igazolja: „Hajdan *Aszté* és *Asztéj*nek is mondatott” (Beregvármegye monographiája. Ungvár, 1881. 3: 24 – a kiemelések tőlem, M. L.). Ma Beregsurány felől magyarul *Asztély*, Beregszász felől pedig *Aszté* van kiírva a községnévtáblára, ukránul az ejtésnek megfelelően: *Acmeü*.

A község neve viszonylag későn adatolható, de még mindig nem későn ahhoz, hogy személynevből tudjuk levezetni: 1359: *Aztei*, 1489: *Azthei* (Com. Bereg. 101). CSANKI 1378 és 1478 között a modernizált *Asztély* adatot hozza (1: 413). De: 1676–1808 között az *Aszte(i)~Asztej*, illetve ennek helyesírási változatai szerepelek (Com. Bereg. 101). 1570-ben: *Aszte* (Conscr. port.). Régi pecsétjének körirata: „*Aszté* helységnek pecsétje” (LEHOCZKY i. m. 1: 445). Az *Asztély* formát (*-ly*-nal!) először 1851-ben találjuk (FÉNYES, Geogr.Sz. 1: 56), de csak 1880-tól állandósul (FNESz. 1: 121–2).

A név eredetével a PESTY-féle leírás is foglalkozik: „Hogy honnan vette eredetét a falu neve, bizonyosan nem tudatik; vannak kik azt az Osztály szótól származtatják; hajdan volt egy Asztéli nevezetű család az áll. de már deficiált” (MIZSER i. h.). Ez utóbbi kitaláció lehet, mivel LEHOCZKY sem *Asztély* leírásában, sem pedig a nemesi családok között nem ismer *Asztéli* nevezetű embert. A név magyarázatával a FNESz. (i. h.) igen óvatos. Vagy a szb.-hv., vagy a cseh *Ostoj* személynevet valószínűsíti. Ez a magyarban csakis *Asztai alakot vehetett fel. Ezt bizonyítja, hogy az *-i*-képzős – a már nem használt változata – *asztai*. Az 1570. évi Conscr. port. két családnevet is hoz: Beregszászról (BeregBaß): Johannes *Aztaj*, Csarodáról (Czarnoda): Bartholomaeus *Asztaj*. Az *Asztai* családnévre a jelenlegi Kárpátalján nem leltem, de a 2002-es budapesti telefonkönyvben több *Asztai* nevű előfizető szerepel.

A fentebb elsoroltakból az a nyilvánvaló, hogy a XIX. század közepéig az *Aszté* alak volt az általános. Ha megnézzük a magyar helységneveket, akad közöttük néhány, amely *-é*-re végződik (ezek közé nem számíthatjuk a birtokot jelölő neveket (pl. *Páké*). Ám ha vesszük pl. a *Rábé* (1215/1550: *Rabay*, FNESz. 2: 206, Nagyrábé a.) helységnevet, ennek melléknévi alakja családnévként is: *Rábai*. A Szegedhez csatolt Tápé község neve 1138/1329-ben: *Tapai* (FNESz. 2: 614), melléknévi alakja: *tápai* (Juhász Gyula verseiben következetesen így van, de ismeretes vezetéknévként is). Már csak az analógia alapján is az *Aszté* melléknévi alakja az *asztai*. Itt álljunk meg egy szóra! KÁZMÉR MIKLÓS kiváló családnévszótárában van egy kis hiba: „1375: *Asztélyi* Benke” (CsnSz. 53). Nagyon gyanús volt a modernizált adat, és utánanézttem a forrásnak. Ebben Fejércsén a következő van leírva: „*Asztélyi* Benke pusztája, örökös, Kun Ferenc és Kun István telkei között való fél pusztá” (TörtTár. 1909: 473, Ludányi Bay Károly levéltárából közli: Y. S.). Ez még nem is lenne baj, de a keltezésben ez áll: „Actum et datum N. Mada die 29. mensis novembris 1735”. Tehát sajtóhiba történt: a két középső számot felcserélték, helyesen: 1735. Az *Asztélyi* itt nyilvánvalóan a származási helyet jelöli, a *Benke* csakis családnév lehet, miként ebben a levélben a pusztákat vagy a teljes névvel, vagy a vezetéknévvel jelölték.

A Csehszlovákiához való csatolás után előbb *Astely*, majd *Astel'* a neve. A második világháború után a Szovjetunióhoz került *Астель* néven. 1947-ben tudatos szlávosítás következményeként a *Лужанка* (tkp. 'rétecske, rétvidek', ami meg is felel a táj jellegének) nevet kapta (FNESz. 1: 121–2). Ukrajna részéként 1991-ben visszakapta az ejtés szerinti formáját: *Acmeü*. Bár a határátkelő neve megmaradt *Лужанка*-nak.

Vigyázó szemetek keletre (is) vessétek! Ennek az alkalmi kitételnek intő-biztató értelmét három fejtegetésem világítja meg.

1. Harmadfű ló. Ugyanilyen című cikkében FOKOS DÁVID arról értekezik, hogy a nyelvünkben ismeretes *másodfű ló* 'kétéves ló', *harmadfű ló* 'hároméves ló' – vö. vogul *kit pum lūw* 'kétéves ló' (tkp. két fű ló), *χuram pum lūw* 'hároméves ló' (tkp. három fű ló) megfelelőivel –, úgy él a tudományos köztudatban, mint a magyar lovasélet egyik fontos bizonyítéka (FOKOS 1934: 61). Ámde egy régi kínai adatnak az ismerete alapján, amely azt bizonyítja, hogy a *n o m á d o k* az évet a fű kinövése szerint számítják – „ha valakitől azt kérdezik, hogy hány éves, akkor azt felelik: ennyi fű” –, FOKOS *h á r m a s* megállapításra jut. Mégpedig arra, hogy a *másodfű*, *harmadfű*-féle életkor megnevezése nem vonatkozik csupán a „magyar-vogul (oszt[ják]) nyelvközösségre; de [ú]gy [l]átszik,] valóban nem vonatkozott kizárólag a lóra” sem, hanem *á l t a l á n o s é l e t k o r - m e g h a t á r o z á s k é n t* szerepel (uo.).

Az idevágó bőséges régj magyar adatok igazolják FOKOSnak azt a megállapítását, hogy az említett korjelölés nem csupán a lóra vonatkozott. Például a *valahányad füre menő* 'valahányadik évben járó' szókapcsolatban: 1762: „Biszelt Mihály nevű lakosnak ... két lovai vesztenek el, vgj mint édgj *kilenced füre menő* ['kilencedik évében járó'] szürke loó, mellynek az jobb szemín edgj Kicsiny fejér hibája van; az másik édgj *tizenkettőd füre menő* világos deres”; 1769: „látek a Pajtába egy kék forma szörü (:amint emlekezem:) *Harmad füre menő* ünő Tinot meg kötve” (SzT. 4: 449. a *fű* 12. jelentése a.; a szerkesztő apróbetűs megjegyzése: „A régiségben a bika, bivaly, csikó, ló, ökör és tehén életkorát – a harmadéveseken kezdve – nagyon gyakran *-d* sorszámnévképzős tőszámnév + *fű* tagból alakított összetétellel fejezték ki. Pl. *harmadfű* 'hároméves', *negyedfű* 'négyéves' és így tovább.”). | L. még: 1507: „agyanak eg *harmat fu* uzo tehenet”; 1572: „Hagya neky ... Tyz Menes lowat *harmad negyed eotod es hatod feweket*” (SzT. 4: 1086 *harmadfű* a.); | 1754: „azon Járomban bé fogott marhák *hatod fűvűek*” (uo. 4: 1205 *hatodfűvű* a.). – Megjegyzem, hogy 1864-ben CUCZOR GERGELY és FOGARASI JÁNOS már hasonlóan értelmezte a *másodfű*-féle korjelöléseket: „Ezen öszvetett szókban: *másodfű*, *harmadfű*, *negyedfű*, *ötödfű*, *hatodfű*, am. esztendei. évi, vagy esztendős. éves, de csak a szarvasmarháról és lovakról használtatik. *Harmadfű üsző*, *negyedfű tinó*, *ötödfű csikó*, azaz mely harmadik, negyedik, ötödik évben rág már fűvet, vagyis annyi esztendős” (CzF. 2: 973 *fű* a.).

Figyelmet ébresztenek az alábbi orosz adalékok, amelyek lerögzítik azt a kétségtelen tényt, hogy egyrészt a *másodfű*, *harmadfű*-féle életkorral kapcsolatos megnevezési típus valóban nem csupán az ugor nyelvek sajátja, másrészt nem csak a lóra vonatkoztak kizárólag. – Íme az adatok: *Быкъ по четвертой, по пятой травѣ* 'четырёх, пяти лет' [= *negyedfű*, *ötödfű* bika 'négy, öt éves (bika)', tkp. *negyedik*, *ötödik fű utáni bika*] (DAL 1955. 1: 149 *Быкъ* a.). A második adat a kolimai orosz nyelvjárásból való: *Конь (корова) по первой (второй, третьей) траве*. Говорится для определения возраста животных [= *elsőfű*, *másodfű*, *harmadfű* ló (tehén), tkp. *első* (második, harmadik) *fű utáni ló* (tehén)]. Így jelölik meg az állatok korát. | (BUCHAREVA–FEDOROV 1972: 91).

2. Rá húzzák (ráterítik) valakire a vizes lepedőt. A magyar nyelv értelmező szótára ekképpen magyarázza meg a szólást: 'valamilyen mulasztásáért, helytelen tettéért rábizonyítják felelősségét, és alaposan elbánnak vele, ellátják a baját' (ÉrtSz. 4: 746 *lepedő* a.). Nyelvjárásainkban (többek között) az alábbi változatai használatosak: *ráterítette a vizes lepedőt* (Jankovác) 'megmondta az igazat', | *ráterítették a vizes lepedőt* (Nagybánya) 'erősen elvádolták s ez által veszélybe sodorták', | *ráteríti a vizes lepedőt* (Kiskunhalas) 'rávall, valakinek a bűneit elárulja', | *ráborították má ű rá is a vizes lepedőt* (Nagykörös) 'rájöttek a turpisságára, kiösmerték', | *ráhúzza az emberre a vizes lepedőt* (Füzesabony) 'jól odamond neki, korholja', | *ráhúzza a vizes lepedőt* (Makó) 'ua.' (CSEFKÓ 1930: 16), | *Rárántották a vizes lepedőt* (= elbántak vele) (OrmSz. 452 *ráránt* a.), | *Ráterétette a vizes löpödőt* (= megszegényítette) (uo. 349 *lepedő* a.).

Több jeles nyelvészünk megpróbálkozott azzal, hogy felfedje e szólásmondás keletkezési indítékát, szemléleti háttérét. – Ismerjük meg röviden idevágó gondolataikat!

„Nem tudom bizonyítani, de nagyon valószínűnek tartom – véli értékes szólástanulmányairól is ismert finnugrista nyelvészünk, KERTÉSZ MANÓ –, hogy szoros kapcsolat van e két szólás között: *nem viszed el szárazon és rád terítem a vizes lepedőt*”; kiváltképp az utóbbinak különböző változatai határozottan olyan eredetre mutatnak, hogy „valami előttem ismeretlen büntetésfajtaiban van a magyarázata” (KERTÉSZ 1915: 98). – KALMÁR ELEK igazat ad KERTÉSZnek abban, hogy a *rád terítem a vizes lepedőt* szólás „régii büntetésfajta lehet”, méghozzá olyasféle, amelyet a gyengébb, alárendeltebb fél önkényesen alkalmazott a fizikailag vagy hatalmánál fogva az erősebbel szemben: szerinte valahogy így: „Inasok mesterükre, vagy legényükre, gyengébb fiuk egy nagy suhancra, deákok tanárukra szokott séta-, vagy járkáló helyén rálestek, egy nagy vizes lepedőt hirtelen, mint valami pányvát ráterítettek, úgy hogy a kezét sem használhatta, támadóit nem láthatta, s úgy elagyabugyálták, ahogy csak akarták. Mikor aztán el kellett futni, mire a megtámadott kibontakozhatott kényelmetlen lepléből, már azt sem láthatta, merre menekültek a gonoszok” (KALMÁR 1918: 81). Nyilvánvalóan ez a nézet is hozzájárult ahhoz, hogy KERTÉSZ ismételtelen megerősítse címül írt szólásunkról kifejtett korábbi véleményét (KERTÉSZ 1922: 238).

CSEFKÓ GYULA azonban határozottan elveti KERTÉSZnek ezt az egyébként elég valószínűnek tetőző föltevését, mert úgymond: „semmiel sem tudja bizonyítani”; hiszen mindez már az első hallásra is olyannyira „elfogadhatatlan, hogy nem is kell sokat vesződnünk a megcáfolásával. Egészen bizonyos u. i., hogy az efféle elagyabugyálást sohasem végezték vizes lepedővel, vizes pokróccal vagy egyéb vizes szövetfélével; vizes inggel pedig még kevésbé” (CSEFKÓ 1930: 17–8). – De nem tartja elfogadhatónak TRENCSENYI megfajtsí kísérletét sem, aki tudniillik az alábbi csurgói (Somogy megye) népszokásban véli felfedezni a címbeli szólás valódi eredetét: Az olyan ágyba vizelő gyermeket, „aki pedig már tudna magára vigyázni”, keményen megpirongatják, majd „*ráterítik* a gyerekekre a vizes lepedőt, főzőkanalat adnak a kezébe és átküldik a szomszédba azzal a »szesszel«, hogy kérjen egy kanál sót. A szomszédasszony elveszi tőle a főzőkanalat, s kissé elalafálja [’megveri’] vele. A gyerek tehát *szégyent* vall, *verést* kap a hibájáért” (TRENCSENYI 1918: 179). – CSEFKÓ okkal véli úgy, hogy „ez nem magyarázat, hanem inkább csak találgatás”; egyébként is egy ily szűk körben élő népszokás – állítja – aligha válhatott volna egy országosan elterjedt szólás alapjául (CSEFKÓ 1930: 18–9).

A felvázolt vélemények és ellenvélemények után ismerkedjünk meg közelebbről CSEFKÓ GYULÁnak eredetmagyarázatával. A magyar szólástörténet jeles kutatója okfejtését arra a f e l t e - v é s r e építi, hogy a *ráteríti (ráborítja) a vizes lepedőt/pokrócot* szólásmondás olyannyira egészen új keletű – hiszen nincs semmi nyoma a régiségben –, hogy csak mintegy 50–60 év óta használatos. „Vajon ebben az esetben miből lehetne származtatnunk?” – E retorikai kérdést a szerző nyomban meg is vállalja: „Azt hiszem, nem tévedek, ha azt állítom, hogy az említett esetben valamennyien a hideg vízzel való orvoslásnak arra az általánosan ismert fajtájára gondolnánk, amely bizonyos betegségeket hidegvizes begöngyöléssel igyekszik gyógyítani, midőn tudvalevőleg a betegnek a csupasz testére valóban ráborítják a vizes lepedőt” (CSEFKÓ 1930: 19). Példákkal szemlélteti továbbá, hogy szintúgy vizes lepedőt és vizes pokrócot használtak az összevert emberi test fájdalmának enyhítésére. A *vizes lepedő* emlegetése – jegyzi meg – nem egy esetben a veréssel való fenyegetést is jelenti. Azt a szólásmagyarázatot viszont, amely szerint „a megpokrócozás szokására vezet vissza szólásunkat”, nem fogadja el (uo. 19–21).

O. NAGY GÁBOR miután áttekintette a megfajtsí kísérleteket, erre a következtetésre jut: „Semmiel sem lehet azonban, bizonyítani, hogy valaha is szokásban lett volna vizes pokrócot vagy vizes lepedőt teríteni arra az emberre, akit meg akartak verni” (O. NAGY 1957: 234). Meggyőződése, hogy „hajdan annak volt szüksége vizes lepedőre, akit alaposan összeverték ... A vizes borogatás enyhíti ugyan a lázt meg a fájdalmat, de midőn ráterítik a betegre, bizony eléggé kellemetlen. Szólásunk ’ellátja baját’ alapjelentése tehát egyrészt abból a kellemetlen érzésből eredhet, amit az az ember érez, akire – jóllehet gyógyító célból – ráterítik a vizes lepedőt” (uo. 234). – Esmefuttatása végén a magyar

szólások nagy ismerője kijelenti: „Bárhogy van is azonban a dolog, az kétségtelennek látszik, hogy szólásunk az említett, régi gyógyító eljárás emlékét őrzi. Eredeti jelentésében csak a testi fájdalomra vonatkozhatott, s azok a jelentésváltozatai, melyek a szavakkal való bajszerzésre vonatkoznak, későbbi átvitel eredményei lehetnek” (uo. 235).

Szólásunk eredetéről vallott különböző vélemények áttekintése közben, több érdekes régi szó-kással ismerkedtünk meg. Ezzel egy időben bizonyára az motoszkált a fejünkben, hogy ezek közül az olykor egymásnak ellentmondó, egymást cáfoló eredetmagyarázatok közül melyiknek lehet vajon a legnagyobb valóság tartalma. Nos hát ebben a kérdésben segítenek állást foglalni az alábbi nyelvi bizonyítékok.

a) Biztos adatom van rá, hogy a *nyakába veti a vizes lepedőt vkinek* 'bajt vagy kellemetlenséget valakire ráhárít' szólás egy jó évszázaddal régebbi a CSEFKÓ által feltételezettnél; íme: 1764: „A 15 ezer forintot kérték vissza a szászok, de nem volt bolond Gyulai Kata, hogy visszaadja. És már hogy direkte végbe nem vihették [én ritkítottam; M. S.], így akarják a *nyakunkba vetni a vizes lepedőt*” (SZT. 9: 712 *nyak* a.).

b) Szólásunknak alábbi idegen nyelvű megfelelői hozzásegítenek minket ahhoz, hogy joggal feltehessek egy olyan szokásfélének a hazai meglétét, amelynek valamilyen kellemetlenségjellegű jelleget egyébként az előbb idézett régi adat is sejteti. Ilyen értékkel bír a 'застать врасплох' [= meglepetésszerűen rajtaüt valakin, tetten ér valakit] értelmű *Накрыть кого мокрым рядом* orosz szólás (DAL 1955: 4: 119 *рѣдкий* a., ill. VASMER 1964: 3: 537 *рядно* a.). Érdekessége, hogy az orosz állandósult szókapcsolatot alkotó egyes szavak jelentése – '(meglepetésszerűen) ráborítja, ráteríti valakire a (durva zsákvászonból készült) vizes lepedőt' – nagyon is megegyezik a címül írt magyaréval.

Megemlítendő még – továbbá – az ukrán *Накрив мокрим рядом* 'сразу и неожиданно набросился, напал на кого-либо, преимущественно словесно' [= hirtelen és váratlanul rátámad valakire, főként szóval] szólás is (HRINCENKO 1958. 2: 496 *Накривати* a.). Ennek főnevét HRINCENKO ekként értelmezi: *Рядно, -на* 'Толстая пеньковая ткань, род плотной и толстой дерюги; род простыни или одеяла из такой ткани' [= Vastag kender- vagy darócszövet, illetőleg ilyen szövetből készült lepedő vagy pokróc]; l. még: *Накрити мокрим рядом* 'Наброситься – и слова не дать сказать' [= Meglepetésszerűen ráront valakire, lerohan valakit (úgy), hogy az egy mukkot sem szólhat; ткр. belefojtja a „megtámadottna” a szót] (uo. 4: 92). Nem kétséges tehát, hogy a *ráhúzzák (ráterítik) valakire a vizes lepedőt* szólás keletkezését az orosz és ukrán párhuzamai az idéztem régi magyar példánál is jóval korábbi időre helyezik.

Főként az orosz szólás jelentése, de szemmel láthatóan az átvitt értelmű ukráné is, azt a régtől fogva feledésbe merült eredeti tárgyi háttérrel látszik – szerintem – valószínűsíteni, hogy kezdetben olyan rajtaütésszerűen vonatkozhatott, amelyet vízzel átitatott durva lepedővel vagy pokróccal hajtottak végre; az ily módon meglepített egyént tudniillik meg sem mukkanhatott. Például: háborúban hajdanán alkalmasint ehhez hasonló módon *foghattak* sikeresen *nyelvet*. Meglehet, hogy a kiszemelt áldozatot, bűnöst is régen imígyen – váratlanul, hirtelen meglepve – „*pufálták meg*”: vizes „*lasnakot, azaz pokrócot húzva fejére*” (CzF. 3: 1301 *lasnakol* a.).

E tények világánál az előzőleg mondottakhoz hozzáfűzöm még: a *ráhúzzák (ráterítik) valakire a vizes lepedőt* szólást megteremtő konkrét szemlélet már nagyon régen a feledés homályába merült. Ennélfogva vidékenként más-más állandósult szókapcsolat vonzáskörébe is kerülhetett. Megteremtődtek például olyanféle alaki és/vagy jelentésbeli változatok, mint *ráterítette a vizes viklert* (Keszthely) 'leszidta' ← *ráterítette a vizes lepedőt × ráádták a viklert* (Ipolyás) 'beadtak neki; megadták neki' (MTsz. 2: 991 *vikler* 'hosszú és bő női köpönyegféle' a.) vagy *nyakába veti a vizes inget* ← *nyakába veti a vizes lepedőt × ráhúzza/ráadja a vizes inget* stb. Éppenséggel úgy keletkezhetett – két különböző szólás összekapcsolása révén – CSEFKÓ GYULÁnak alábbi elmésen szövevényes, ám téves alap gondolatú magyarázata is: „nem azért *nem vitte el valaki szárazon*, mert *ráterítették a vizes lepe-*

dőt, hanem azért terítették rá – esetleg – a vizes lepedőt, mely az összevert test fájdalmának enyhítésére szolgált, mert nem vitte el szárazon, hanem jól elpáholták, véresre verték” (CSEFKÓ 1942: 54).

3. Az emlékezetet hátuljokra verik. A középkorban – a telekkönyv behozataláig – a régi szokásjog gyakorlata szerint rendszeresen sort kerítettek az évenkénti népi határjárásra. Az általános gyakorlat az volt, hogy az erre az alkalomra választott tisztségviselők vezetésével a férfiak (rendszerint húsvét időszakában) határjelről határjelre menve körüljárták, „megkerülték” a városukhoz, falujukhoz, pusztájukhoz tartozó földeket, réteket, legelőket, erdőket stb. Ennek során a földterületüknek végpontjait ellenőrizték, és szükség esetén rendszeresen meg is újították. Erre az alkalomra magukkal vittek legényeket is azzal a céllal, hogy egy-egy soron következő határjelnél – de inkább: határjelen, határdombon – bottal, vesszővel stb. „megcsapják” a soron következőnek alfelét, így vervén-vésvén egy életre mindegyiküknek emlékezetébe „ama” megjelölt helyet (NéprLex. 2: 485 *határjárás* a.). SCHEIBER SÁNDOR felhívta a figyelmet – többek között – arra, hogy e régi népi szokásjogot Arany János kétszer is versbe foglalta (vö. SCHEIBER 1955: 229–30). Én is idehozom őket: [Miatán kiüzte az ördögöt a szomszéd királylányból:]

Jóka is megkapta jótéte jutalmát:
Od'adá a szomszéd fele-birodalmát.
S mindjárt a hüvösben ki is mentek reggel.
Kijjegyzék a határt, hosszába, cövekkel.
Aztán a határra dombokat emelnek.
Fájdalmára néhány bámész sühedernek.
Kiket a helyszínen, a halomnak ormán,
Lefogtak erővel, kényszerítés-formán,
S hogy eszökbe jusson szakállas vén korig,
Az emlékezetet a hátuljokra verik.

(Jóka ördöge: Arany János 1967. 1: 670).

Ha békülnek, határt hánynak.
Egy suhancra jó sort vágnak:
Én is, amit sorsom rám mért,
Elszenvedem – a hazámért!

(A csillag-hulláskor tizedik epigrammája: uo. 1: 365).

SZABÓ T. ATTILA további régi okleveles adatokkal járult hozzá e népi szokás ismertetéséhez, pontosításához (SZABÓ T. 1971. 2: 30–3). Közlése végén szóvá teszi: sokáig úgy vélte, hogy az ifjak határjárási alkalmakkor történet megcsapása csak a magyarságnál volt járatos. „Érthetően meglepődtem azonban – írja nagy tudásunk –, mikor Reymontnak a lengyel népéletet bemutató egyik hatalmas regényében a húsvéti határkerülés leírásával kapcsolatban a következő sorokat olvastam: »...éppen az első határdombhoz közeledtek (ti. a határjárók)... A pap imádságot mondott a jégeső ellen és meghintette szentelt vízzel a világ négy táját, a fákat, a földet, a vizet s az alázattal meghajolt fejeket... A nép új énekekre zendített és élenkebben, vígabban kelt föl. Tovább idultak; balra kanyarogva a réteken, (a) a szelid emelkedés irányában. Csak a gyermekek maradtak el, mert Gulba fiú Vitekkal ő s i szokás szerint néhány fiút deresre húzott a dombon. Lett is olyan üvöltés, hogy a pap messziről megfenyegette őket...« (Parasztok. Dante kiadás. É. n. 3: 196–7)” (uo. 33–4).

Nem fogy rajta csodám, hogy ez a határjárás szokás ismert volt a lengyelektől jóval keletebbre is, még hozzá az oroszoknál. Erről a különös műveletről VLADIMIR DAL' ekként emlékezik meg híres-neves szótárában: „Когда поля межуютъ, то парнишекъ на межѣ свѣжутъ (чтобы помнили до

старости, гдѣ межа) [= Szántóföldek határjárásakor a „sühedereket” bottal, vesszővel megcsapják, hogy (ki-ki) öreg fejjel is emlékezzen a határjelre] (DAL 1955. 4: 382 *Съчь а.*).

Hivatkozott irodalom

- Arany János 1967. Arany János összes költeményei. 1–2. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
- BUCHAREVA, N. – FEDOROV, A. 1972. Бухарева, Наталья – Федоров, Александер. Словарь фразеологизмов и иных словосочетаний русских говоров Сибири. Издательство «Наука» Сибирское отделение, Новосибирск.
- CSEFKŐ GYULA 1930. Szállóigék, szólásmódok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 28. Bp.
- CSEFKŐ GYULA 1942. Tulipiros, hupikék. Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára. A Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp. 48–54.
- CzF. 1862–1874. CZUCOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS szerk., A magyar nyelv szótára. 1–6. Emich Gusztáv, Pest/Bp.
- ÉrtSz. 1968–1977. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ szerk., A magyar nyelv értelmező szótára. 1–7. Akadémiai Kiadó, Bp.
- FOKOS DÁVID 1934. Harmadfü ló. Magyar Nyelvőr 63: 61.
- HRINČENKO 1958. Грінченко, Б. Д., Словарь української мови. 1–4. (Надруковано з видання 1907–1909 рр. Фотомеханічним способом.), Київ.
- DAL 1955. Даль, Владимир, Толковый словарь живого великорусского языка. 1–4. (Набрано и напечатано со 2-го издания 1880–1882 гг.), Москва. [Új lenyomat: 1956.].
- KALMÁR ELEK 1918. A vizes lepedő. Magyar Nyelvőr 47: 81–2.
- KERTÉSZ MANÓ 1915. Szólásmagyarázatok. Magyar Nyelvőr 44: 97–9.
- KERTÉSZ MANÓ 1922. Szólásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei. Révai Testvérek Irodalmi Intézet R.-T. Kiadása, Bp.
- MTsz. 1893–1901. SZINNYEI JÓZSEF szerk. Magyar tájszótár. 1–2. Hornyánszky Viktor könyvsajtója, Bp.
- NéprLex. 1977–1982. ORTUTAY GYULA főszerk. Magyar néprajzi lexikon. 1–5. Akadémiai Kiadó, Bp.
- O. NAGY GÁBOR 1957. Ráteríti a vizes lepedőt. In: Uő, Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete. Gondolat Kiadó, Bp.
- OrmSz. 1952. KISS GÉZA hagyatékából szerk. KERESZTES KÁLMÁN, Ormánysági szótár. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SCHEIBER SÁNDOR 1955. Az emlékezetüket a hátuljokra verik. Magyar Nyelv 51: 229–30.
- SZABÓ T. ATTILA 1971. Az emlékezetüket a hátuljokra verik. A szó és az ember. Válogatott tanulmányok, cikkek 2: 30–4. Kriterion Kiadó, Bukarest.
- SzT. 1975–. SZABÓ T. ATTILA szerk., Erdélyi magyar szótörténeti tár. Bukarest (később) Budapest–Bukarest. ill. Budapest–Köszvár, Kriterion, majd Akadémiai és Kriterion, ill. Akadémiai és Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadó.
- TRENCSENYI KÁROLY 1916. A vizes lepedő. Magyar Nyelvőr 47: 179–80.
- VASMER 1974. Фасмер, Макс, Этимологический словарь русского языка. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. 1–4. Издательство «Прогресс», Москва.

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Emlékeim Mészöly Gedeonról

1952 őszén lettem I. éves magyar nyelv és irodalom szakos hallgató a szegedi bölcsészkaron. Ebben az időben ún. egyszakos képzés folyt a bölcsészkarokon: vagy magyar, vagy történelem, vagy orosz szakosnak lehetett jelentkezni (a latin szak is megszűnt a nyugati nyelvekkel együtt, sőt a földrajz is csak geológiával párosulhatott). Ez utóbbi tanszékek előadóit egy világirodalmi tanszék létesítésével foglalkoztatták, ez a mi számunkra nagyon előnyös volt, így találkozhattunk az olaszos Koltay-Kastner Jenővel, az angolos Pósa Péterrel, a németes Halász Előddel, akik nemcsak világirodalmi, hanem magyar irodalmi témákat is előadtak. Nagy érték volt az a többlet, amit Koltay a magyar reneszánsz kapcsán az itáliai összefüggésekről előadott, és ugyanilyen nagyszerű az, amit Halász Goethéről, valamint Thomas Mannról mondott, de talán a legfelejthetlenebb élmény Halász egész féléves előadása volt „Az ember tragédiájá”-ról. Ennek alapján tanítottam mindig.

A nyelvészeti tanszék viszonylag kevés előadóból állt. Mészöly vitte a történeti vonalat, Klemm a mai nyelvit, Nyíri Antal mindkét területen előadott. Klemm mellett eleinte Pásztor Emil volt a tanársegéd meg egy Vecsernyés nevű, akire alig emlékszem, valahogy elkerülte az évfolyamunkat. Harmadéven Pásztor elment, helyette belépett Velcsovné, negyedéven pedig Mészöly helyett Rác Endre. A finnt Szabó Aladár tanította, aki rendkívül kedves ember volt, viszont a nyelvtörténettel való összekapcsolás nem volt a kenyeré, ezt azonnal észrevettem. (De a finn himnuszt máig tudom énekelni.) A rengeteg fölösleges óra (marxizmus, orosz, honvédelem) mellett ún. spec. kollégiumokat a III. és IV. évben lehetett fölvenni. Én Klemmnél „A magyar nyelvtudomány története”, illetve Baróti Dezsőnél egy „Juhász Gyula” címűt vettem föl (ez már előkészület volt a későbbi Juhász Gyula kritikai kiadáshoz, illetve nekem a szakdolgozatomhoz, amely Juhász Gyula versmondatait tárgyalta.)

Mészölyvel tulajdonképpen keveset találkoztunk, de sokunknak a legnagyobb élményt az ő sajátos lénye jelentette. Úgy mindenestül: 73. éve ellenére szálegyenesen, de kissé öregesen, apró léptekkel haladt. Öltözéke finoman szólva könnyed és az időjáráshoz igazodó volt: ha meleg volt, feltűrt ingujjban jelent meg. Viszonylag magas testén kis fej ült, orrán kis kerek szemüveg, azon át nézett cipőgomb kicsinységű szemével. Járkálva beszélt, alig ült le, gyakran fölirt a táblára egy-egy kifejezést. Szuggesztíven, élvezetesen, hétköznapi nyelven beszélt, sokunkat – kivéve azokat, akik eleve iszonyodtak a nyelvésztől – az első órától kezdve teljesen lenyűgözött tudásával és nyugodt, logikus érvelésével. Azonnal meggyőződünk igazáról, azonnal átláttuk, hogy egyáltalán senki más nyelvésznek semmi igazsága nem lehet azokban a kérdésekben, amelyekben ellentmond Mészölynek. (Éppen ezért zokon vettük negyedéven, amikor Rác Endre más magyarázatokra célzott előadásaiiban: néha még itt-ott morgás is támadt a teremben.) Mészöly mindig ütköztette a véleményeket: először elmondta, mit mond Pais, Bárczi vagy valaki más, utána hozta az érveit ellene, bizonyítva, hogy csakis így meg így lehet, másképp nem. Bámulatosan széles körű ismeretanyagot használt föl igazsá bizonyítására: idegen nyelvek, nyelvjárások, földrajz, történelem, néprajz stb. Úgy, ahogyan az „Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal” című könyvében olvasható, hiszen tulajdonképpen ekkor is, később is ezeket a szófejtéseket, magyarázatokat adta elő. Ma is visszacseng egy-egy kifejezés, ha beleolvasok itt-ott a könyvbe, amelyet persze akkor rögtön megvettem, és itt is volt a kezem ügyében 50 év óta mindig (mellette a „Népünk és nyelvünk” 1982 óta). Nagyon tisztelte az adatokat, csak a konkrétumokat fogadta el: idézett kódexet, nyelvemléket, verset, prózát, személyes emléket, mikor mi kellett.

A legelső órák egyikén a magánhangzós múlt idejű ragozásról volt szó, sajnos nem tudom már, hogy ezen belül melyik igének a tárgyias ragozású alakjait firtatta, és fölvette a kérdést, de azzal, hogy „ezt nem szokták tudni”. Mivel más nem szólt, én jelentkeztem, de igazában az bizonytalanított el, hogy ha más nem tudja, akkor biztosan rosszul gondolom. Amikor megmondtam, csak azt kérdezte:

Hová valósi vagy? Mondom: nagykorösi. Erre ő: akkor tudnod is kell, mert ott mindenki jól tud magyarul, én is ott jártam iskolába.

Sajnos, tudomásom szerint közülünk senkinek sem sikerült személyes kapcsolatba kerülni vele (de másokkal sem), pedig előadásokon is, vizsgán is viszonylag közvetlen volt (csak akkor lett mogorva, ha valaki összekeverte, hogy mit mond Bárczi és mit mond Mészöly a HB. vagy az ŐMS. illető szaváról). Utólag úgy érzem, talán egyrészt a nagy különbség is okozhatta ezt, de bizonyára az is, hogy az akkori átpolitizált légkör miatt idősebb előadóink kissé tartották a távolságot velünk: nem lehetett tudni, melyik hallgató árthat valamiben, ki a besúgó. Hiszen a párttag hallgatók és előadók közös pártszervezetben voltak, és nagy divat volt a „pártszerű bírálat”. Amint másoktól hallottam, ott elhangzottak hallgatók részéről bírálatok is: például Barótit megszólták, mert – bár dékán volt –, gyakran elmaradtak az órái; Halászt, aki évente újra elvesztette a párttagkönyvét, nagyképűnek nevezték. Valószínűleg ezzel függhet össze az, hogy sem az előttünk lévő, sem a mi évfolyamunkból senki sem került az egyetem közelébe. Egyedül a legkiválóbb, Grezsa Feri került oda – vagy 30 év múlva! Az utánunk jövő évfolyamokból, az 56 után végzetkekből több is ott maradt, például Ilia Miska, Kovács Sándor Iván. Őket nyilván közelebb engedték magukhoz a tanárok, mert nem kellett félni tőlük, így be tudtak kapcsolódni a tudományos munkába – gondolom. Persze nem tudhatom az igazi okot, de a sajnálatos következmény mindenesetre az, hogy nem alakult ki a szegedi egyetemen egy máig élő „Mészöly-iskola” – ahogy szerintem ki kellett volna alakulnia. Nyíri és Velcsovné nagyszerűen vitték tovább – amíg vihették, de már régen nincsenek ott. Legalább egy tantermet, egy szobát elnevezhettek volna Mészölyről.

Óhozza mindenki nagyon fölkészült a vizsgákra. Tulajdonképpen nem volt nehéz, mert semmi egyebet nem kellett tudni, csak azt, amit elmondott, hiszen semmiféle jegyzet ahhoz az anyaghoz nem volt. Látom az indexemben, hogy I. éven a tantárgy neve: „A régi magyar nyelv”. (Azt is látom, hogy én egyetlenegyszer vizsgáztam nála, később Nyíri vagy Velcsovné vizsgáztatott helyette.) Az iránta való tisztelet és a kevés anyag eredményezte, hogy szinte mindenki egyformán jól felelt. Egyszer ilyen meséltek a többiek: Gida bácsi mindenkit megdicsért, aki éppen jelen volt a vizsgán, majd találomra sorba állította őket, és egyenként rájuk mutatott: te kék sipkás vagy, te vörös sipkás, te kék sipkás, te vörös sipkás és így tovább, majd hozzátette: a kék sipkások négyest, a vörös sipkások ötöst kapnak. Állítólag Grezsa Ferire, az évfolyam legkitűnőbbjére éppen kék esett, úgyhogy a többiek megkérték az öregot, hogy hadd cseréljenek helyet vele, mert a vörös diplomája így veszélybe kerülne.

Harmadéven találkoztunk újra vele, de ekkorra egészen megváltozott. Később hallottuk, hogy személyes családi tragédia érte közben: az akkori nevezetes balatoni hajószerecséttlenségben veszítette el egyik közeli családtagját, a lányának, M. Laura festőművésznék a férjét. Mondhatjuk: ekkor öregeedett meg. Ekkor már főként ülve beszélt, néha odafordult a táblához és egész hosszú mondatokat írt föl egyetlen szó nélkül, ezek aztán ugyancsak visszaköszöttek a könyvéből. Kedélytelen volt, az előző időbeli élenkség eltűnt belőle, csak a szakmai tudást közvetítette, élményszerűség nélkül. Azért persze ilyesmit megengedett magának: egyszer valami miatt kevesebben voltunk óráján a szokottnál, ezért megkérdezte: „Kicsoda itten a DISZ?” (Ekkor a DISZ, azaz a Demokratikus Ifjúsági Szövetség „uralkodott” az egyetemi ifjúságon, a hiányosságokat a DISZ-vezetőkön lehetett számonkérni.)

A sorsom úgy hozta, hogy a „Bánk bán-szótár” megjelenésekor a televízióban volt egy műsor, ahol a beszélgetés vezetője Mészöly Dezső volt, résztvevői Szathmári István, Kerényi Ferenc, Orosz László és én. Így alkalmam volt a fiával is találkozni, utána jól elbeszélgettünk édesapjáról és egyebekről. Külleme hasonló, szelleme méltó apjáéhoz.

Mészöly Gedeonról joggal mondhatjuk, hogy legendás alak volt. Nemcsak a születésének 100. évfordulóján tartott ünnepségen elhangzottak (olvashatók a MNy. 1981. évf. 3. számában), hanem minden írás, amelyben szóba kerül (pl. Barótinak „Kortárs útlevelére” című könyve, ahol a saját és Radnóti véleményét is közli), azt bizonyítják, hogy hatása rendkívüli volt, mert az volt az egyénisége is. Ezért anekdoták járták róla annak idején Szegeden. Egyik évfolyamtársam mesélte, hogy az Ady téri épület közelében betért egy fodrászhoz. Amikor a mester megtudta, hogy bölcsész, elmesélte

a következőt: Amikor Mészöly valaha először ment oda borotválkozni, a mester megtudakolta, mi a foglalkozása, majd megkérdezte, hogy nagyságos úrnak avagy méltóságos úrnak szólíthatja-e a jövőben. Mészöly felelete ez volt: „Tanár úrnak, mert nagyságos vagy méltóságos akárki lehet, de tanár nem”. Egy másik, amely mutatja huncut szokimondását: a dékáni hivatal szobáinak ablakai az egyetem melletti sportpályára nyíltak, ott tartották a tornaórákat (ma már beépítették egy úvepalotával, oda került a könyvtár). Gida bácsi az ablakhoz hívta a gépirókísasszonyt, hogy nézzen ki. Rámutatott egy leányzóra, aki éppen előre hajlongott, nagy fenekét mutatva az ablakra. „Látja Irénke, itt téved a magyar helyesírás: ezt már három g-vel kellene írni”.

Megtartottam a Szegedi Egyetem című (máig működő!) újság 1953. szeptember 14-i számát. Egyik cikkéből idézem: „Sulán Béla, az OM. főosztályvezetője átadta a Felsőoktatás Kiváló Dolgozója kitüntetést Mészöly Gedeon professzornak, a tudományok doktorának, a Nyelvtudományi Intézet igazgatójának”. Továbbá: „Nagy taps köszöntötte a 73 éves Mészöly professzort, aki az idén ünnepelte ötven esztendő tanári működését is.” Emlékszem az ezt követő „házi” ünnepségre, amikor Baróti a saját épületünkben az egész hallgatóság előtt nagyszerű beszédben méltatta Mészölyt úgy is, mint dékán, úgy is, mint egykori tanítványa. A Maximum Auditóriumban főnről néztük, amint Mészöly az első sorban teljesen mozdulatlanul ül az egész beszéd alatt. Baróti megkérdezte, hogy akar-e szólni. Akart. Körülbelül ezeket mondta: Kedves Dezső! Hallgatóm voltál, most előljáróm vagy. Amíg téged hallgattalak, azon gondolkodtam, kettőnk közül most ki a nagyobb. (Hatásszünet.) Aztán rájöttem, hogy én. (Még nagyobb szünet. Mindenki megdermedt ekkora udvariatlanság láttán.) Aztán hozzátette: Ugyanis a régi görög bölcsék azt tanították, hogy az a legnagyobb ember, akit túlszárnyalnak a tanítványai! Lett erre olyan kitörő, felszabadult taps, hogy a terem aligha hallott olyat.

Egyik évfolyamtársam Sárbogárdról írta, hogy Mészöly sírját a temető egy részével együtt elkerítették az orosz laktanya gyakorló teréhez, így teljesen elborította a gatzenger. Nagyon remélem, hogy azóta megváltozott a helyzet. Valakitől azt hallottam, hogy a mostani szegedi nyelvészek egyáltalán nem követik Mészöly tanait, ami talán elfogadható, de azt hiszem, méltánytalan. Persze ő mindeneke-lőtt finnugrista volt. És igazán nagy tudós. Meg sokoldalú alkotó. Meg lenyűgöző egyéniség.

BEKE JÓZSEF

S Z E M L E

Benczik Vilmos, Jel, hang, írás

Adalékok a nyelv medialitásának kérdéséhez

Trezor Kiadó, Bp., 2006. 287 lap

1. Francis Bacon írja, hogy „Néhány könyv arra való, hogy megizleljük őket, mások arra jók, hogy lenyeljük őket, van azonban néhány olyan könyv, melyet meg kell rágni és meg kell emésztetni.” Vagyis nem sok olyan könyv van, melyet alaposan el kell olvasni, s gondolatait magunkévá kell tenni. Közéjük tartozik BENCZIK VILMOS legújabb könyve a nyelv medialitásáról. Jelen kötet a szerző mintegy évtizedes kutatómunkájának összefoglalása; előzménye is van, mégpedig a 2001-ben megjelent „Nyelv, írás, irodalom – kommunikációelméleti megközelítésben”. „A kutatómunka tárgya annak feltárása, hogy a kommunikációs technológiák – elsősorban az írás – milyen hatással vannak a nyelvre, áttételesen pedig az emberi gondolkodásra” – írja a szerző az előszóban. A kötetben található 17 tanulmány a kutatás egyes részterületeit kívánja alaposabban feldolgozni. A szerző a következő csoportosításban közli őket: kommunikáció, nyelv, stílus, irodalom, olvasás. A tanulmánygyűjteményt iro-

dalomjegyzék és névmutató zárja le. Először sorra veszem a tanulmányokat, felvillantva alapgondolatukat – valójában minden egyes tételéről hosszasan lehetne elmélkedni –, s az ismertetés végén teszem meg – többnyire a szerző gondolatait még inkább megtámogató – megjegyzéseimet.

Néhány megállapítást ajánlatos előrebocsátani: „a szóbeli irodalom és az írott irodalom között a különbség ugyanakkora, mint bármely szóbeli és írott szöveg között. Ez a különbség két szempontból vizsgálható: mediális és koncipiális szempontból. *Mediális* – a médium természete szerinti – szempontból tekintve *hangzó*, illetve *grafikus* dimenzió létezik. A *koncipiális* szempont szerkezetük, szóhasználatuk szerint különíti el a szövegeket: eszerint vannak *koncipiálisan szóbeli és koncipiálisan írásbeli* szövegek. Az előbbiekre mindenekelőtt a komplex szójelentések (amelyeket többnyire a szituáció konkretizál) és a viszonylag egyszerű (többnyire mellérendelő) szerkesztésmód jellemző, az utóbbiakat pedig a használt szavak pontos jelentésbeli elhatároltságáról és összetettebb, többdimenziós szerkesztésmódjáról ismerhetjük fel. A koncipiálisan írásbeli szövegek sokkal komplexebb tartalmak nyelvi megragadására képesek, mint a szóbeliek. A koncipiálisan szóbeli szöveg természetes létformája a szóbeliség, a koncipiálisan írásbeli szövegé pedig az írásbeliség. A médium azonban nem esik egybe okvetlenül a koncipialitással: egy lejegyzett népmese mediálisan írásbeli lesz, de koncipiálisan szóbeli marad – egy törvénytörvény pedig koncipiálisan írásbeli marad akkor is, ha mediálisan szóbelivé tesszük, azaz felolvassuk” (201–2).

I. K o m m u n i k á c i ó. – „A szóbeliség–írásbeliség paradigma” című bevezető tanulmány az alapfogalmakat tisztázza. A kommunikációtörténet a szóbeliség két korszakát különbözteti meg: az elsődleges szóbeliséget, vagyis az írás megjelenése előtti nyelvhasználatot, valamint a másodlagos szóbeliséget, vagyis a hangrögzítő és -továbbító eszközök feltalálását követően kibontakozó szóbeliséget. A szóbeli közlést a szegmentális, a szupraszegmentális és az extralingvális jelek jellemzik. Az írásbeli közlés megjelenése forradalmi változást jelentett: független az időtől, ennek következtében komplexebb jelentéstartalmak létrehozására és továbbítására képes. Az írás fokozatosan megszűnt pusztán a hangzó beszéd grafikus rögzítése lenni, autonóm kifejezési formává vált, létrejött a koncipiális írásbeliség. „Ez igazából akkor következett be, amikor a könyvnyomtatás feltalálásának (1447) köszönhetően az írás szélesebb körben elterjedt, s eltűnt a sokáig az írást és az olvasást kísérő hangzó beszéd, azaz mind az írás, mind az olvasás némává vált – erre pedig csak a 17–18. században került sor” (16). Az írott és a beszélt nyelv kölcsönösen hat egymásra, a beszélt nyelv hat az írásra a szóbeliség túlsúlya miatt, az írott nyelv pedig hat a beszédre az írás magas fokú társadalmi presztízse miatt. Az írott és a beszélt nyelv interferenciájából változatos szövegformák jöttek létre, ezeket a szerző egy szellemes ábrán szemlélteti. Lényeges – és a többi tanulmányban visszatérő – gondolat: „az írás hatása nem kizárólagosan koncipiális jellegű, hanem megváltoztatja a nyelv mediális megjelenési formáját, azaz a hangzását is” (19).

A szépirodalomról érdekes megállapításokat tehetünk a szóbeliség–írásbeliség paradigma összefüggésében. Az írásbeliség által visszaszorított szóbeliség újraéled a romantikában, ezt a jelenséget a kommunikációtörténet az „oralitás reneszánszá”-nak nevezi. Az olvasás éppen ebben az időszakban némul el, de a virtuális hangzás hosszú ideig – a posztmodernig (?) – kísérője lesz az irodalmi szövegeknek. DERRIDA szerint az írástól független a fonocentrizmus, „persze abban igaza van, hogy nem igazán természetes dolog a hangzását vizsgálni olyan szövegeknek, amelyeket jó kétszáz esztendeje némán írnak és némán olvasnak – ennek ellenére az irodalmi szövegek virtuális hangzása iránti igény egyelőre nem látszik lankadni” (24).

„A hang mágiájától a hang forradalmáig” című tanulmány érdekessége az, hogy a WALTER ONG által, az érzékelő és az érzékelt közelsége-távolsága szerint felállított skála alapján jellemzi a hangzást. A hang forradalmának, vagyis a másodlagos szóbeliségnek valóban nagy horderejű következményei lettek, a hang a tömegkommunikációban önálló kommunikációs csatornává vált: mindenünnen hangok áradnak felénk, a telefontól a televízióig. A hang digitalizációja pedig az írott szövegek megőrzésének alternatívája. „A kommunikáció mint a nyelvi változások forrása” című tanulmány alapja BENCZIK VILMOSnak A Gutenberg-galaxishoz írt utószóként szereplő értekezése (A Gutenberg-galaxis. A tipog-

ráfiai ember létrejötte. BENCZIK VILMOS utószavával. Trezor Kiadó, Bp., 2001.), mely a szóbeliség–írásbeliség paradigma alakulását és a gondolkodás viszonyát vizsgálja. Központi tétele az, hogy a koncipiális írásbeliség alapozza meg az árnyalt fogalmi gondolkodást. következőképpen az írás és a nyelv sorvadása sorvasztja a gondolkodást. „A képek alkalmasabb és kényelmesebben használható kommunikációs eszközök, mint a szegmentális elemek: a szavak” (61). A kommunikációs technológiák tervezésekor figyelmet kellene arra fordítani, hogy „az írás–olvasás adja az emberi gondolkodás táptalaját, s ezért a szöveg értékét nem csupán kommunikációs hatékonysága alapján kell megítélnünk” (62). Manapság az emberek kevesebbet olvasnak, ismereteket lehet olvasás nélkül is szerezni. a „nem-olvasás – az írott szövegekkel való naponta visszatérő találkozás s az ezzel együtt járó kognitív tréning hiánya – alattomosan, észrevétlenül az árnyalt gondolkodásra való képességünket kezdi ki”. A könyv olvasás mint támogatott kommunikációs stratégia létfontosságú.

„A jelek színévaltozásai a másodlagos szóbeliségben” című tanulmány egyrészt a jelfogalom újragondolásával foglalkozik. másrészt a gondolkodás alakulásával a jelek felől, pontosabban a jelek változásai felől közelítve. „A jelkódok az általuk alkalmazott jelek önnön természete szerint lehetnek analóg vagy digitális kódok. Az analóg kód folytonos jelekkel, a digitális kód diszkrét jelekkel operál” (69). Izzgalmas a különféle jeltipológiák felülvizsgálata az analóg és a digitális kód szempontjából, s izgalmas a szóbeliség–írásbeliség paradigmaváltásának és az analóg–digitális kódok kapcsolatának alakulása. „Az analóg kódok uralta elsődleges szóbeliség és a digitális kódolás által meghatározott tipografikus kor után a másodlagos szóbeliségben ismét az analóg kódok látszanak előtérbe kerülni” (79). S ismét felvetődik a kérdés: „hogy a tagolási kényszer kiszorulása az életünkben nem hat-e negatívan gondolkodásunkra, pl. elemző készségünkre” (82).

A „Másodlagos szóbeliség és mobil telefonía” című tanulmány áttekinti a kommunikációs technológiákat és kommunikációs eszközöket egy ügyes táblázatban (85–6), s elemzi a mobiltelefon „szé-
dületes fejlődési pályáját”. Tulajdonképpen a mobiltelefonnal az emberek visszatértek a kommunikáció természetes gyökereihez (párhuzamba állítható ez a folyamat az oralitás XVIII. század végi reneszánszával).

2. N y e l v. – A második egység élén a „Nyelv és írásbeliség” című rövid, összefoglaló tanulmány áll, melynek összegezését érdemes idézni: „Úgy gondoljuk, hogy az írásbeliség visszaszorulása fölött érzett aggodalmat szüklátóköriúség lenne egyszerűen konzervatívizmusnak, a megszokott kommunikációs technikához való oktalan érzelmi ragaszkodásnak minősíteni. Az aggodalomnak igen reális alapjai vannak, ugyanis az írás olyan mértékben megváltoztatta, gazdagította az emberi nyelvet – a beszélt nyelvet is! –, hogy »kicsúsítása« a nyelv mögül végzetes következményekkel járhat. Az emberi nyelv – és a (verbális) gondolkodás – színvonala könnyen visszasüllyedhet a ma fossziliaként kutatott elsődleges szóbeliség állapotába. S egy ilyen elszegényedett nyelvvvel szemben a konkurens ismeretközlési technológiák – a könnyen emészthető analóg képi jelek s a nyelven »átnyúló« programozási kódok – már játszva diadalmaskodhatnak” (102).

Egy nagyobb lélegzetű fejtegetés követi a fentebb idézett rövid összefoglalást: a kötet középponti tanulmánya, az „Írásbeliség és nyelvfejlődés” (105–38). A tanulmány a címben lévő két fogalom meghatározásával kezdődik. A XIX. századi evolucionista nézettel a XX. századi nyelvtudomány szembefordult, kijelentvén, hogy nyelvi változás van, de nem lehet fejlődésnek minősíteni. Azért ez meglehetősen sommás megállapítás. „A nyelvek inherens egyenlőségének gondolata ugyanis nem zárja ki eo ipso a nyelvfejlődés lehetőségét; s ha alaposan végiggondoljuk a dolgot, akkor rájövünk, hogy éppenséggel a nyelvfejlődés tényének tagadása vezethet el a nyelvek inherens egyenlőségének kétségbevonásáig” (108). KENESEI ISTVÁN azon megállapítását idézi a szerző, hogy nem minden nemzeti nyelv alkalmas bizonyos típusú kultúra művelésére. Érdekes tény, hogy a nyelvtudomány kevésbé vizsgálta az írásnak a nyelvre kifejtett hatását; az írásbeliség hatása a nyelvre, valamint közvetetten a gondolkodásra inkább a filozófusok érdeklődését keltette fel (a szerző többek között NYÍRI KRISTÓF munkásságára hivatkozik). A „Nyelv és írás” című alfejezet az írásbeliség előtti nyelvvvel, az elsődleges szóbeliséggel foglalkozik, majd az írás tökéletlenségével, végül az írásbeliségnel a nyelvre gyako-

rolt hatásával. Ebben az aspektusban új megvilágításba kerül a betűjejtés jelensége (a kötet következő tanulmánya erről szól), de nemcsak ez, hanem a poliszémia ártérkelődése, a szórend és általában a szintaktikai szervezés kérdése is. PLATÓN sajnálkozott, hogy az írás leépíti az emlékezetet, WALTER ONG bizakodóbb: „Úgy látja, hogy a kötelező emlékezés kötelezettségének megszünte felszabadítólag hatott a tudatra, lehetővé téve ezáltal egy eredetibb, absztraktabb gondolkodásmód megjelenését” (123). Az absztraktabb gondolkodás pedig szervezettebb, összetettebb nyelvhasználatot igényel. Nem hallgathatjuk el – a szerző részletesen ír erről is –, hogy az írás tökéletlensége a nyelv akusztikumát elszegényíti, s erre számos bizonyítékot idéz. (Zárójelben jegyzem meg, hogy VÉRTES O. ANDRÁS a nyelv akusztikumának elszegényedését pszichikai tényezők változásával hozta kapcsolatba, s ez végső soron érintkezik azzal a ténnyel, melyet a szerző WALTER ONGtól idéz: a gondolkodás absztraktabbá válásával. Vö. Érzelmi világunk és a nyelv történeti változásainak kölcsönhatása: MNyTK. 179. Bp., 1987. 12–21.)

A lábjegyzetekben sokszor igazi csemegék olvashatók. A 123. lap alján ez áll: „Havelock az emlékezet tehermentesítése vonatkozásában első olvasásra meghökkentő következtetésre jut. Úgy találja, hogy a görög analitikus gondolkodás a magánhangzóknak a görög ábécébe való bevezetésével hozható összefüggésbe; ugyanis ezzel a görögök a nehezen megfogható hang-világ absztrakt, analitikus, vizuális kódolásának egy új szintjével gazdagodtak. Ez megelőlegezte és megalapozta a későbbi absztrakt gondolkodás teljesítményeit.” A 129. oldal egyik lábjegyzete is izgalmas és idevágó: „Polányi úgy látja, hogy az emberi gondolkodás szédületes fejlődése kizárólag annak köszönhető, hogy tagolni, artikulálni tudja a dolgokat.” Szerintem ezek a gondolatok azonosak a DESCARTES-i módszerrel, azzal, hogy az analízis–szintézis műveletében ragadja meg a módszeres gondolkodás lényegét. Egyáltalán nem meghökkentő HAVELOCK megállapítása. Az olvasás megtanításában – és minden egyéb tanításban – az analízisre való nevelés a lényeg, s ebből az aspektusból még inkább érthetetlen a szóképes olvasztanítás erőltetése – még ma is, számtalan ellenérv dacára. Inkább ez a tény a meghökkentő.

„A nyelvek természetességéről és mesterségességéről” szóló tanulmány zárja a le a nyelvi blokkot: „genetikus értelemben a természetesség–mesterségesség egymást kizáró oppozíció, szemiotikai szempontból inkább arról beszélhetünk, hogy egy adott nyelv inkább természetes vagy inkább mesterséges jegyeket mutat” (145–6). Az emberi nyelvet mesterségesnek tekinthetjük, mert jobbára diszkrét jelekből áll.

3. S t í l u s. – Egy alapvető tanulmány, „A metafora mint az inopia korrekciója” áll a stilisztikai blokk élén. Az inopia nyelvi hiány, gyakran jelentkezik két nyelv viszonylatában, különösen akkor, ha két különböző fejlettségű nyelv szóképlete szembesül egymással, ez az inopia relatív megjelenési formája. Van abszolút, eredendő formája, mely akkor jelentkezik, „amikor a nyelv nem egy másik nyelv szóképletéhez, hanem a kifejezendő gondolathoz képest bizonyul szóhiánynak” (148). Az inopia kitöltésére szolgál a kognitív metafora. A metafora a nyelvi hiány kiküszöbölésének a legfontosabb eszköze. „A költői metafora véleményünk szerint ugyanúgy a szóhiány, az inopia meghaladására való törekvés eredménye, miként a köznyelvi vagy tudományos metafora” (156). Kérdéses, hogy emberi létünk ennek kárát vagy hasznát látja-e. A szerző szerint manapság a „metaforakényszer”-nek inkább előnyeit látjuk: „főleg azért, mert a metafora folyamatosan »karban tartja« és fejleszti az ember analogikus gondolkodását” (157).

A „Metafora és metonímia: szélesebb összefüggésben” című tanulmány a JAKOBSON-féle kéttengely-elmélet továbbfejlesztése. JAKOBSON a SAUSSURE-féle paradigmatis és szintagmatikus tengelyekből kiindulva, a paradigmatis (asszociációs) tengelyen helyezte el a metaforát, és a szintagmatikus tengelyen helyezte el a metonímiát. JAKOBSON még tovább is lép: a metaforikus–metonimikus viszonyt kiterjeszti különféle művészeti ágakra. BENCZIK VILMOS szerint a metafora és a metonímia szemiotikai gyökerei szinte kínálják a szemiotikai dichotómiák lehetőségét: a metaforikus tengelyhez tartozik az ikon, a szimbólum, a folytonos jel (az analóg kód); a metonimikus tengelyhez tartozik az index, a diszkrét jel (a digitális kód). A szóbeliség–írásbeliség paradigma is olyan dichotómiát kínál, amely rokonítható a metafora–metonímia bipolaritással. A szóbeliség a metaforá-

hoz, az írásbeliség a metonímiához köthető. Ilyen dichotómia a folytonos jel – diszkrét jel. Bizonyos nyelvészeti, valamint irodalmi-művészeti fogalmak is összefüggésbe hozhatók a metaforával és a metonímiával, felsorolásuk és indokolásuk meggyőző. JAKOBSON kéttengely-elmélete valóban gyümölcsözőnek bizonyult. számos folytatást idéz a szerző a külföldi szakirodalomból.

Új gondolatot vet fel a következő tanulmány a *szabad egyenes beszéd* fogalmának – abszolút logikus, a meglévő rendszert teljessé tevő – bevezetésével; címe: „A szabad függő beszéd, a szabad egyenes beszéd és a szóbeliség–írásbeliség paradigma”. BENCZIK VILMOS mint a neolatin nyelvek ismerője egy időben foglalkozott modern latin-amerikai művek magyarra fordításával. Itt szembesült a szabad egyenes beszéd meglétével, példája is egy régi fordításából származik (Vargas Llosa: A Zöld Palota). „A szabad egyenes beszéd [...] abban különbözik az egyenes beszédétől (Nordquist terminusával: *keretes egyenes beszéd*től), hogy az elbeszélő központozási jelek és segédszavak segítségével nem ágyazza bele a szövegegészbe a megidézett beszédet. Így a szöveg olvasásakor az olvasónak nincs közvetlen, nyilvánvaló támpontja arról, hogy éppen kinek a szövegét is olvassa” (185). A példa: „*Már meglátták őket, kapitány úr*, mutat Roberto Delgado tizedes fölfelé a meredek partra, *már elmentek, hogy jelentsék*, a csónakok egymás után partot érnek. tizenegy ember ugrik ki a szárazföldre. két katonára a kiálló sziklához köti a csónakot. Julio Reátegui húz egyet a kulacsából. Artemio Quiroga kapitány leveti az ingét. a vállá. háta csupa izzadság, kicsavarja. *don Julio. ez az átkozott forráság az agyvelejét is felforralja az embernek.*” Mind a szabad függő beszéd, mind a szabad egyenes beszéd tulajdonképpen beszédidézési technika. „s mint ilyen természetszerűleg kötődik a mediális szóbeliséghez” (193). Irodalmi megjelenése az orális reneszánszhoz, a romantikához köthető, s felfogható a DESCARTES-i „clare et distincte” tagadásaként. Kapcsolatba hozható azzal a folyamattal is, mely az ember belső történéseit helyezi az irodalmi mű középpontjába. „A belső történések irodalmi térnyerése a külső történések rovására egyszersmind a jelölőnek a jelölthöz képest történő felértékelődésével is együtt jár – a jelölő előtérbe kerülését Derrida konstatálja először az 1967-ben megjelent *Grammatológiában*, s mindmáig ez a megfigyelés adja a korszerű irodalomtudomány legfontosabb pillérét” (199).

4. I r o d a l o m. – Három tanulmány olvasható ebben a blokkban. Az „Irodalom és írásbeliség” című az irodalom jövőjét kutatja, s szerinte aggodalomra van ok: „Most még csak annyi tudható, hogy bár az irodalom a szóbeliség nyelvében született, szárnyakat – egyre nagyobb és erősebb szárnyakat – az írásbeliség adott neki. Az írásbeli szövegalkotás intenzitásfokozó lehetőségei által nyújtott erős és hatalmas szárnyak eleinte egyre nagyobb magasságok meghódítását tették lehetővé, ám egyszer csak súlyosaknak bizonyultak, s a föld felé kezdték húzni a verbális fikciót” (210–1). Az első tanulmány témáját folytatja az „Akusztikum és irodalmi szöveg”. A szöveg hangzásának változásait kutatja, azt állapítva meg, hogy „Napjainkra a hang már nem lényegbeli kelléke az irodalmi szövegnek, ám nem szorult ki belőle teljesen. Makacs utóvédharcot folytat, nem egykönnyen adja meg magát” (227). Az „Irodalom. olvasás, világháló” című írás pedig az új kommunikációs technológiák és a nyelv viszonyát kutatja, s arra az eredményre jut, hogy a nyelvtől való elszakadás „ellentétes lenne az emberi természettel, ezért a nyelvet nem haladhatjuk meg, eltéphetetlenül hozzá vagyunk kötve” (233).

5. O l v a s á s. – „A néma olvasásról” szóló tanulmány vezeti be az olvasási fejezetet. Az olvasás természetes formája kezdetben a hangos olvasás volt, a néma olvasás fokozatosan alakult ki. A tanulmány a néma olvasás kialakulását és az olvasás elnémulásának következményeit írja le. A néma olvasás iskolai tanítása és főleg ellenőrzése nem egykönnyen oldható meg, de pontosan az olvasás fenntartása érdekében meg kell próbálkozni vele, mivel „a néma könyvolvasás végleges kiszorítása a napi tevékenységből nemcsak a műveltségi szint esésével, a nyelvi készségek sorvadásával járhat, hanem a belső beszéd elszürkülésével, majd megszűnésével és a verbális gondolkodás elszegényedésével is járhat” (242). Szorosan kapcsolódik a néma olvasáshoz a házi olvasmányok ügye, ezzel foglalkozik a „Házi olvasmányok és olvasóvá nevelés az általános iskolában” című tanulmány. Felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy a tankönyvírók és a gyakorló pedagógusok kevésbé ügyelnek a házi olvasmányokra, s olvasásuk közben a gyerek rendszerint magára marad, s ez így van rendjén, mert az olvasás individuális jellegű tevékenység. A szerző nem tartja szerencsés választásnak sem

a „Tüskevár”-at, sem „A kis herceg”-et, sem a „Micimackó”-t, sem a „Bambi”-t. Véleményét meg is indokolja, majd felsorolja, hogy mi mindenre kell ügyelni a házi olvasmányok kiválasztásakor, s a nevelési-etikai szempontokon kívül igen lényeges a nyelvi szempont is. A szerző saját vizsgálatát ismerteti, melyet a következő szempontok szerint végzett el: egyrészt a szövegek tagoltságát vizsgálta, másrészt a szókincsgazdagságot. A tagoltságot mutatja a fejezetekre, a bekezdésekre bontás, a bekezdések hossza, a mondatok száma és hossza, az a tény, hogy hány szavanként vannak tagoló írásjelek, a szavak hossza, a type/token és token/type érték. Külön vizsgálja a szerző a szövegtípusokat (párbeszéd, elbeszélés, leírás), végül az olvasási időt. Ezek nagyon fontos és könnyen alkalmazható szempontok, végül is egy szöveg tagoltságát meg lehet állapítani egyszerű számításokkal. 11 gyermek- és ifjúsági könyvet elemez, kontrollképpen közli a „Vörös és fekete” adatait. Meglepő, hogy például néhány gyermekkönyv töményebbnek tűnik, mint Stendhal regénye, például a „Bambi”-ban 35,8% a leírás, míg a „Vörös és fekete”-ben 27,1%.

2. BENCIK VILMOS könyvének gondolatrendszere sokrétű, érvelése változatos és érdekes, idézett szakirodalma és adatai úgyszintén. A leggyakrabban idézett szerzők WALTER ONG, MARSHALL MCLUHAN, JACQUES DERRIDA, VILÉM FLUSSER és NYÍRI KRISTÓF. Megjegyzéseim inkább hangsúlyosabban hívják fel egy-egy problémára figyelmet, nem kifogások.

1. „Az irodalomtudományi vizsgálatok mára konszenzusosan eljutottak a medialitás vizsgálatában addig, hogy az irodalom médiumaként a nyelvnek meghatározó, néha domináns hatása van az irodalmi műalkotásra. Számos ezzel kapcsolatos korábbi gondolat már közhelyszerűen nyilvánvalóvá vált, bár deklarált összekapcsolásukat a kutatók inkább kerülik. Pedig a wittgensteini 'amit a nyelv önmaga fejez ki, azt mi nem fejezhetjük ki a nyelv által' [...], a heideggeri 'a nyelv beszél' [...], a Sapir–Whorf-i nyelvi relativizmus elmélete, amely a nyelvnek domináns, vezérlő szerepet ad az emberi gondolkodás kialakításában és működtetésében, továbbá a McLuhani 'a médium maga az üzenet' (mely utóbbi szentencia teljességgel összecseng a *Grammatológiában* [...] ironikusan 'transzcendentálisnak' nevezett saussure-i jelölt ['signifié'] derridai tagadásával – mind-mind szinte hajszálpontosan ugyanarról szólnak, ugyanarra irányulnak: egy kartéziánus világ lerombolására, 'dekonstruálására'” (214). A nyelv hat a gondolkodásra, az írás a nyelvre és rajta keresztül a gondolkodásra – ez a tétel az idézett gondolatmenetbe illeszkedik, s az ív tágabb: egészen a Leontinoi-beli Gorgiaszig vezethető vissza. Ennek a gondolatmenetnek a fényében más lehet, sőt feltétlenül más kell, hogy legyen a SAPIR–WOLF-tétel megítélése, mint amilyent a közkézen forgó szakirodalomban (pl. STEVEN PINKER, *A nyelvi ösztön*. Bp., 1999.; RONALD WARDHAUGH, *Szociolingvisztika*. Bp., 1995.) olvashatunk.

A kartéziánus világ lerombolását célozza meg a tranzakciós irodalomelmélet vagy reader response elmélet (az olvasói válasz elmélete), mely a szubjektum felől közelít, azt a fizikusok által megfogalmazott tételt idézve, mely szerint a megfigyelő is részese a megfigyelésnek, az objektum és a szubjektum nem választható szét úgy, ahogyan a kartéziánus elmélet tanította (bővebb ismertetését l. A. JÁSZÓ ANNA, *Az olvasás múltja és jelene*. Bp., 2006.). Mindez csak azt bizonyítja, hogy a paradigmaváltás még összetettebb, több irányból közelítő.

2. Az írás gondolatformáló hatásáról szól lényegében BENCIK VILMOS könyve. Érvelését szerintem erősen megtámogatja a nyelvek kihalásáról szóló kutatás (DANIEL NETTLE – SUZANNE ROMAIN, *Vanishing voices. The extinction of the world's languages*. Oxford University Press, 2000.). Az történik ugyanis napjainkban, hogy – mint a biológiai fajok – a nyelvek pusztulnak, például Ausztrália ősi nyelvei mára nemigen maradtak fenn, és sorvadnak a kis finnugor nyelvek is. Azok a nyelvek vannak kitéve a pusztulásnak, melyeknek nincs írásbeliségük, vagyis a természeti nyelvek. Az írásbeliség tehát egy nyelv fennmaradásának a biztosítója. Ami pedig az írásbeliségnek a gondolkodásra kifejtett hatását illeti, félelmetesen igazolja a nyelvművelés létjogosultságát. Erről expressis verbis nem ír a szerző, de ha folytatjuk gondolatmenetét, a nyelv kiművelésének, folyamatos csiszolásának és igenis védelmének szükségességéhez érkezőnk. Tudniillik a nyelv védelme emberi mivoltunk védelmét jelenti, mert remélhetőleg emberi mivoltunk kritériuma a gondolkodás.

Az emberi gondolkodás egyik izgalmas jelensége a metaforálás. a könyv egyik legizgalmasabb fejezete a kognitív metaforáról szóló. Megtámogatja a szerző érvelését a gyermeknyelvi metaforálás, tudniillik a gyermeknyelvi metafora a nyelvi hiány – az eredendő vagy abszolút inopia – kiküszöbölésére keletkezik.

3. Az írni-olvasni tudás nemcsak az egyén műveltsége szempontjából fontos, hanem az egyén nyelvének fejlődése szempontjából is, sőt általában a nyelv fejlődése szempontjából. A szerző MARIO PEITől idéz: „A nyelv és az irodalom semmiképpen nem választható el egymástól. Az írás a nyelv alapján jön létre. Mihelyt azonban az írás kialakult, visszahat a beszélt nyelvre, stabilizálja, formálja azt, változtatja, esztétikai szempontból pallérozza, szókincsét gazdagítja” (110). A funkcionális alfabetizmus nemcsak az egyén szempontjából tragédia, hanem a nyelv szempontjából is, ezért az írás-olvasás ügye nyelvészeti ügy is.

4. Az analóg és a digitális kód megkülönböztetése egyik alaptétele a könyvnek. „Az analóg kód folytonos jelekkel, a digitális kód diszkrét jelekkel operál” (69). Lényegük a kontinuitás, illetőleg a diszkontinuitás. Tudásunk nagy része analóg kódban raktározódik el, ezt nevezi POLÁNYI MIHÁLY *hallgatolagos tudás*-nak (tacit knowledge). A SLOANE-féle retorikai enciklopédiában külön szócikket kapott a *tacit knowledge* (THOMAS SLOAN ed., *Encyclopedia of Rhetoric*. Oxford University Press, 2001.). Tulajdonképpen a retorikai érvelés két pólusa is erre a kétféle kódra épül: a pathoszra, illetőleg a logoszra, vagy ahogy ARISZTOTELÉSZ mondja: „Mindenki bizonyítással érvel úgy, hogy vagy példát alkalmaz, vagy enthümémát; e kettőn kívül nincs más” (Rétorika 1355b). Persze ennek a tételnek a kifejtése könyveket igényel. De gondolataink – érvelésünk – működésének a lényege ez. A retorika lényege az érvelés, s szorosan kapcsolódik mindahhoz, amit BENCZIK VILMOS könyvében kifejt (éppen ezért én óvatosabban bánnék olyan fogalmakkal, mint retorizáltság, mert a retorika félreértéséből fakadnak).

BENCZIK VILMOS könyve öröndetesen nagy nyeresége mind a kommunikációkutatásnak, mind a nyelvtudományak; tanulmányozásra, továbbgondolásra érdemes alkotás. Egy gondolat: számos mai tevékenység – mint a szerző írja – a kartézianus „clare et distincte” ellenében hat, ám a „clare et distincte”, a DESCARTES által oly sokra tartott analízis hozott létre mindent. Azt hiszem, a szerző DESCARTES pártján áll.

A. JÁSZÓ ANNA

Sándor Anna, *A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza**

Kalligram Kiadó, Pozsony, 2004. 360 lap

1. Több mint húsz esztendeje annak, hogy 1981-ben a Szombathelyen rendezett I. Dialektológiai Szimpozionon „A magyar nyelvjárások helye és szerepe az egyetemi oktatásban” címmel tartottam referátumot. Ezzel a témával kapcsolatban BÁRCZI GÉZÁNAK egy jóval korábbi, az 1950-es évek elején elhangzott előadására hivatkoztam, amelyben a korabeli magyar dialektológia egyik feszítő gondjára, a képzett nyelvjáraskutatókban való hiányra hívta föl a figyelmet, azt hangsúlyozva, hogy ezen a helyzeten mihamarabb változtatni kellene. BÁRCZI fölvetéséhez – a probléma megoldásának különféle módozatait fejtegetve – például DEME LÁSZLÓ, KÁLMÁN BÉLA, PAIS DEZSŐ is hozzászóltak (I. részletesebben SZABÓ 1982: 80). A nyelvjáraskutatók kinevelésének feladata és gondja a későbbiekben is fölvetődött (elsősorban a Szombathelyen tartott dialektológiai szimpozionokon), gyökeres

---

* Az írás eredetileg Pusztai Ferenc emlékkönyvébe készült (101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. Szerk. MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN. Argumentum, Bp., 2006.) „Gondolatok »A Nyitra vidéki magyar nyelvjárások atlaszá«-nak megjelenése kapcsán” címmel, de onnan technikai okok miatt kimaradt.

változás mégsem következett be. A kiváló atlaszgárda és néhány kortársuk tudománypolitikai szerepének csökkenésével sajnos csak tovább növekedtek mindazon gondok, amelyek az utánpótlás-nevelést immár évtizedek óta hátráltatják.

Az említett nehézségek nemcsak a magyarországi dialektológiában vannak meg, kisebb-nagyobb mértékben a magyar nyelvterületnek szinte mindegyik kutatóhelyére érvényesek. Ez az egyik oka annak, hogy például a szlovákiai magyar nyelvjáráskutatásban is viszonylagos lemaradás következett be. Ezenkívül azonban más tényezőkkel is összefügghet az, hogy az 1990-es évek végéig – a magyar nyelvterület egészét figyelembe véve – a felvidéki nyelvjárásaink vizsgálatában különösen kevés eredmény született. Erről a helyzetről BENKŐ LORÁND 1992-ben a III. Dialektológiai Szimpozionon a következőket állapította meg: „Mintha a környező országok közül Csehszlovákia volna az a terület, ahol a magyar dialektológiának a gyűjtőmunkája, feldolgozó munkája nem érte volna el azt a szintet, amelyet a környező országokban elért. Annál is inkább mondom ezt, mert ebben a körben nem kell különösképpen bizonygatni, hogy az északi peremvidéken milyen csodálatosan szép, becses nyelvi értékek, a kutatásban jobbára még felderítetlen területek vannak. Csak megemlítem az ő-ző szórványokat Kelet- és Nyugat-Szlovákiában, aztán Nyitra vidékét, az itteni nyelvjárászigeteket, szórványokat, csodálatos nyelvjárási részlegeket. A csehszlovákiai kollégák feladata, hogy ezeket a nyelvjárási rétegeket, ezeket a magyar etnikai csoportokat jobban megismerhessük. Nagyon szeretném tehát, ha a csehszlovákiai magyar nyelvjáráskutatás felőne a környező országok kutatási eredményeihez” (1998: 22).

2. Örvedetes, hogy BENKŐ jó szándékú, bíráló megjegyzései, melyek talán ösztönzőleg is hatottak egy-két szlovákiai dialektológusra, napjainkban nagyrészt már nem érvényesek. Az utóbbi időben ugyanis – főképpen SÁNDOR ANNA kutatásainak köszönhetően – kedvező fordulat ment végbe a szlovákiai magyar nyelvjárások vizsgálatában. Nyitra-vidéki gyűjtő- és feldolgozó munkáját több mint tíz évvel ezelőtt kezdte el, s ezekről a munkálatokról, vizsgálódásairól például folyóiratcikkekben, konferencia-előadásokon folyamatosan számot adott. Kutatási eredményeit az utóbbi években megjelent két önálló kiadványban tette közzé, amelyekkel a dialektológiai és a szociolingvisztikai vizsgálatokat egyaránt gazdagította.

Ezek közül az „Anyanyelvhasználat és a két nyelvűség egy kisebbségi magyar beszélők közösségben, Kolonban” című munkája 2000-ben látott napvilágot, a másik könyve pedig „A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza” (a továbbiakban: NyvA.) címmel 2004-ben jelent meg. Azt mondhatjuk, hogy számára a Nyitra-vidék jelenti a szűkebb pátriát, s – amint azt az NyvA. bevezetésében maga is megvallja (8) – erősen kötődik kutatási területéhez. Ennek nagyon fontos, meghatározó szerepe volt abban, hogy a sok-sok időt, energiát igénylő gyűjtő- és feldolgozó munkáját kitartással, töretlen hittel tudta végezni.

a) SÁNDOR ANNA az NyvA. munkálatait – a kutatópontok kijelölésétől a kérdőívek összeállításán át a helyszíni adatgyűjtésig – az 1990-es évek elején kezdte el. A szlovákiai magyar nyelvjárások szerepéről és helyzetéről szólva egyetérthetünk azon megállapításával, hogy „a kisebbségi magyar közösségekben, beleértve a szlovákiai magyarokat is, a nyelvjárás a domináns nyelvváltozat, mivel a nyelvjárást jóval többen ismerik és használják, mint a köznyelvet” (21). Igaza van abban is, hogy a nyelvjárások jövője, fennmaradása miatt egyáltalán nem közömbös, hogy a beszélők hogyan ítélik meg a tájnyelvi nyelvhasználatot, milyen a presztízse körükben ennek a nyelvváltozatnak, mert – ahogy ő megfogalmazza (22) – „Kisebbségi körülmények között a nyelvjárások stigmatizáltsága sokkal veszélyesebb, mint az anyaországban, mivel a megbélyegzett nyelvjárástól a beszélő igyekszik megszabadulni, ha másként nem megy, nyelváltással. A mi esetünkben tehát a nyelvjárás megbélyegzése nem a magyar köznyelv elsajátítását, hanem a nyelvcserét gyorsít(hat)ja fel. Ezért e kérdésnek sokkal nagyobb figyelmet kellene szentelnünk. Sokkal többet tehet(ne) a nyelvjárások iránti pozitív viszonyulás kialakításában az anyanyelvi iskola, a sajtó és a tömegtájékoztató eszközök is”. Ezen véleményét azért idéztem hosszabban, mert gondolatait fontosnak, az oktatás minden szintjén – a gyerekek iskolába kerülésétől a magyar szakos hallgatók képzéséig – és a közélet, a kommunikáció minden területén figyelembe veendő vezérelvnek kellene tekintenünk, hiszen a nyelvjárás megőrzésében

– határon innen és túl – nemcsak a kisközösséghez, a szülőföldhöz való ragaszkodás, hanem (kisebbségi helyzetben még inkább) a nemzet egészéhez való tartozás is kifejeződik.

b) Az NyvA.-nak a bevezető részek utáni fejezeteiben a szerző vázlatos áttekintést ad a külföldi és a hazai nyelvatlasmunkálatok főbb eredményeiről, közöttük saját kutatásainak közvetlen előzményeiről, a szlovákiai magyar nyelvátlasz-kísérletekről. A Nyitra-vidéki nyelvátlasz elkészítésének történetét ismertetve részletesen szól az anyaggyűjtés helyszínéről, a kutatóterület kiválasztásának körülményeiről, indokairól, a kutatópontok kijelöléséről, az NyvA. címszóanyagának és a kérdőívek összeállításának problematikájáról is. A gyűjtésre kiválasztott 26 település nyelvjárási adatainak lejegyzésében a DEME LÁSZLÓ kidolgozta egyezményes hangjelölést követte. azt az eljárásmodot, amely a magyar nyelvjáráskutatásban már több mint fél évszázada elterjedt. A nyelvi-nyelvjárási anyag közlésében a szerző – nagyon helyesen – úgy járt el, hogy az egyes atlaszlapokon az adatbeíró módszert alkalmazta, bizonyos szóalakokban pedig – indokolt esetben – szimbólumok segítségével a társadalmi érvényességüket, elterjedtségüket is föltüntette. Ilyen szimbólumok találhatók például a 18., 80., 145., 162. és a 206. térképlapon.

c) Az NyvA. összesen 228 atlaszlapon huszonhat kutatópont nyelvjárási adatait tartalmazza. A kérdések közül elsődlegesen hangtani célú 60 van, 40 alaktani, 128 pedig lexikai jellegű, de például a fonetikai elemzéshez – a nagyatlaszhoz és a regionális atlaszokhoz hasonlóan – bizonyos esetekben természetesen a morfológiai és a lexikai térképlapok adatai is felhasználhatók. Az NyvA. második fejezetében maga a szerző mutat példát a gyűjtött anyag dialektológiai szempontú hasznosítására, elemzésére. A különféle nyelvjárási jelenségek összehasonlító vizsgálata alapján ugyanis a Nyitra-vidéki nyelvjárás csoport belső tagolódását is feltárta. S hogy ez milyen jól sikerült, azt meggyőzően bizonyítják a nyelvjárási szakirodalom alapos ismeretén és alkotó felhasználásán nyugvó, a Nyitra-vidéki nyelvjárások főbb hangtani és alaktani sajátosságaira, valamint szóképzéstan jelenségeire kiterjedő vizsgálódásai (34–68). Ezeket a részletes és elmélyült elemzéseket mintaszerűnek tartom.

d) A szerző tehát fontos céljának tekintette, hogy az NyvA. nyelvi anyaga alapján a Nyitra-vidéki nyelvjárás csoport belső tagolódását is feltárja. A vállalt feladat korántsem volt könnyű, mert a huszonhat kutatópont nyelvjárási adatai különböző (pl. etnikai, földrajzi, történeti) okokból eléggé tarka képet mutatnak. Ahhoz, hogy a szóban forgó településeknek a nyelvjárása – az egyezések és a különbségek mérlegelésével – milyen kisebb egységeket képez, pontos adatszámításokra épített elemzések egész sorát kellett elvégeznie. Így például részletesen vizsgálta az egyes magánhangzófonémák gyakoriságát és hangszínbeli változatait, a mássalhangzó-jelenségek közül pedig a palatalizációt és a szótagzáró *l* viselkedését taglalta. S természetesen nem hagyta figyelmen kívül az alaktani és szóképzéstan sajátosságok bemutatását sem.

Ezek közül különösen a zárt *ĕ*-zéssel foglalkozott részletesen, ennek a jelenségnek ugyanis olyan megoszlása jellemző az NyvA. kutatópontjain, hogy – legalábbis egyik markáns sajátosággként – jó alapul szolgált a Nyitra-vidéki nyelvjárások belső tagolódásának megállapításához. Az *ĕ*-zéssel kapcsolatban a szerző például a következőket írja: „A nyelvsziget magyar anyanyelvű beszélőinek tudatában e tekintetben a »hegymegi« (Menyhe, Béd) és »vízmezi« falvak (Vicsáppáti, Nyitraegerzeg) nyelvjárásai különülnek el, melyekben a zárt *ĕ* használata szinte kizárólagos, legfeljebb fonetikai variánsai lehetnek némileg nyíltabbak. Ezt a szakirodalomban »hangszínkölcsonzás«-nek nevezett jelenséget a környékbeli falvakban »tótos«, »szlovákos« címkékel illetik” (38–9). Az itteni erős fokú zárt *ĕ*-zést azzal magyarázza a szerző, hogy az említett tájegységeken (pl. Menyhe és Béd esetében) az egykori szlovák lakosság évszázadokkal ezelőtt nyelvveserén esett át, de anyanyelvének zárt *ĕ* hangját szubsztrátumként megőrizte minden, a magyarban nyílt *e*-vel hangzó morfémában is, ugyanis a szlovák nyelv hangrendszeréből hiányzik a nyílt *e* fonéma (l. részletesebben 44–5). Fölfigyelt ezenkívül arra is, hogy – az NyvA. többi településének többnyire erős fokú zárt *ĕ*-zésével szemben – a 22. számú kutatóponton, Alsószőlősen alig van példa a zárt *ĕ* előfordulására. Érdekes, figyelemre méltó magyarázatot ad erre a – a Nyitra-vidéken különösen feltűnő – jelenségre: „A nyelvsziget 22. sz. kutatópontján, egyetlen református és legkisebb magyar közösségében a másik végletnek lehetünk tanúi: az itt

összehasonlított korpuszban, de a NyvA. teljes állományában is csupán néhány morfémában jelentkezett a zárt *ĕ*. Ez, a vidék nyelvjárásaiban egyedülálló jelenség egyértelműen vallási okokkal magyarázható. A református közösségek nyelvhasználatának leírásában számos kutató felfigyelt a nyílt *e* dominanciájára, a zárt *ĕ*-nek főleg a felolvasásokból való eltűnésére” (45).

Egyes, elsődlegesen alaktani célú térképlapokon több, archaikus vonást őrző példát is találunk a Nyitra-vidéki nyelvjárásokban (ilyenek pl. a *děszkárĕ, ĕtt* 'evett', *sajtal* 'sótalan', *Sándornyi* 'Sándorékhoz'). A több évszázados nyelvi érintkezés következtében az NyvA. anyagában természetesen jó néhány szlovák eredetű lexéma is előfordul. Ilyenek például a -következők: *lĕnnek ~ lĕndĕk* 'bükköny', *pupĕk* 'köldök', *siskô* 'kemence', *vĕrĕčkĕ ~ vĕreĕce ~ vĕroĕce* 'kiskapu'. A Nyitra-vidék északi részén – az említett „hegymegi” és „vízmeგი” községekben – nyilvánvalóan a relatíve nagyobb fokú szlovák hatás miatt valamelyest több szlovák eredetű tájszó él, mint a délebbi kutatópontokon (ilyenek pl. a *dvoreĕ* 'kifutó', *skoĕok ~ skoloĕ* 'csutka (kukoricacső)', *sĕpâl ~ sĕpáz* 'foszt' és a *sztruk ~ szuroĕ* 'fokhagymagerezd').

e) SÁNDOR ANNA „A nyelvföldrajzi tanulságok összegzése” című alfejezetben – sok részletre kiterjedő elemzései alapján – felvázolta és térképlapon is szemléltette a Nyitra-vidéki nyelvjárás csoport belső tagolódását (66–9). A felsorolt nyelvi-nyelvjárási jelenségek aprólékos és árnyalt vizsgálatával – az egyes sajtásokoknak nemegyszer igen bonyolult, szövevényes nyelvföldrajzi állapotát figyelembe véve – sikerült meggyőző, jó felosztást készítenie. Az NyvA. huszonhat kutatópontját végül is a következő négy kisebb egységre osztotta: északi, középső, délkeleti és délnyugati. Ezekben belül néhány település besorolásához magyarázatot is fűzött. ha a nyelvjárásuk a szóban forgó alcsoporttól több markáns vonásban különbözik. Ilyen helység például a nyelvjárásszigetnek vehető Barslédec (vö. IMRE 1971: 333, 354). Ezt a községet, a 3. számú kutatópontot SÁNDOR ANNA is nyelvjárásszigetnek tekinti, Nagyhindet viszont – pl. IMRE SAMUTÓL eltérően (vö. 1971: 369) – mai nyelvjárási jelenségei alapján nem számítja sziget helyzetű tájszólásnak (NyvA. 32). A „vízmeგი” települések (Nyitraegerszeg és Vicsápapáti) és a „hegymegi” községek (Béd és Menyhe) megállapítása szerint elszigetelődtek a tőlük délebbre fekvő falvaktól, és nyelvszigetté váltak, s ezekben „az intenzív szlovák nyelvi kölcsönhatás felerősítette a nyelvi elkülönülést, és az archaikusabb nyelvállapot megőrzését” (68).

f) A Nyitra-vidéki nyelvjárások mindegyike ki van téve a szlovák nyelv hatásának, némelyikük – amint az az előzőekből kiviláglott – nagyobb mértékben, mint a többi. Van közöttük olyan kutatópont is, amelynek nyelvjárása markánsan eltér a szomszédos magyar falvakétól, ilyen a nyelvjárásszigetnek számító Barslédec. A Nyitra-vidéken tehát sajátos helyzetű tájszólások vannak: nagyobb részük nyelvsziget jellegű vagy pedig olyan nyelvjárássziget, amely – a szlovák államnyelv hatása miatt – egyszerűs mind nyelvszigetnek is tekinthető. Ilyen típusú magyar nyelvjárások a környező országokban másutt is előfordulnak.

A magyarországi nyelvjárásszigetek és a szomszédos államokban idegen nyelvi (pl. román, szerb, szlovák) környezetben található magyar nyelvjárásszigetek között – nemegyszer településenként is – kisebb-nagyobb eltérés figyelhető meg abban, hogy a köznyelvi hatás másképpen érvényesül bennük, a magyarországiakhoz viszonyítva nyilvánvalóan gyengébb mértékben. Különbség van közöttük abban is, hogy az idegen nyelvi környezetben lévő magyar nyelvjárásszigetek jobban megőrzik eredeti tájnyelvi sajátosságait, s természetesen ki vannak téve az ottani államnyelv folyamatos hatásának is. Éppen ezért állapíthatam meg a vajdasági magyar nyelvjárásszigetéről – kb. tizenöt évvel ezelőtt –, hogy ezeknek tájnyelve a nyelvsziget és nyelvjárássziget közötti átmeneti változatnak, sajátos nyelv(járás)szigetnek tekinthető (l. részletesebben SZABÓ 1990: 249–50). Ez a megállapításom érvényesnek látszik az NyvA. mindazon kutatópontjaira is, amelyek a környező magyar települések tájszólásával összevetve nyelvjárásszigetnek számítanak (ilyen pl. Barslédec nyelvjárása).

g) Az NyvA. nyelvjárási jelenségeinek megértéséhez jó háttérül szolgálhat „A Nyitra-vidék bemutatása” című fejezet, amely ennek a több szempontból is kisebb alcsoportokra tagolható régióknak nemcsak földrajzi, etnikai, néprajzi és vallási jellemzőit tartalmazza, hanem nagy vonalakban a történetét is, továbbá a gyűjtőterület minden egyes településének fontosabb helytörténeti adatait is felöleli

(70–93). A szakirodalom jegyzéke (94–108) után a szerző a Függelékben közli az anyaggyűjtéshez felhasznált kérdőív anyagát, valamint kutatópontként az adatközlők nevét és életkorát (109–20). Az NyvA. nyelvi adatainak megkeresését, felhasználásuk megkönnyítését segíti a címszavak jegyzéke (121–4), itt található meg az egyes kutatópontok felsorolása (125), ezt követően pedig egy térképlap ezeknek a földrajzi elhelyezkedését szemlélteti (129). Majd az a gazdag nyelvjárási anyag következik, amelyet a gyűjtésre kiválasztott településekről a 228 atlaszlap magában foglal (130–357). Végül a kötetet egy szlovák és egy francia nyelvű rezümé zárja (358–9).

3. „A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza” – amint arról az előzőekben részletesebben szóltam – jól előkészített anyaggyűjtésen alapuló, a korábbi hazai és külföldi nyelvatlások elmélyült ismeretén nyugvó kiadvány, amelyben a szerző a leletmentés szempontjából még kellő időben tárta föl a Nyitra-vidéki nyelvjáróterület legmarkánsabb hang- és alaktani sajátosságait, valamint jellegzetes szókincsét. Ezáltal olyan forrás értékű munkát jelentetett meg, amelyre bizton építhet a további tudományos kutatás. Ezzel SÁNDOR ANNA megteremtette az első szlovákiai magyar regionális nyelvatlást, s kötetével nemcsak tudománytörténeti jelentőségű művet alkotott, ahogy KISS JENŐ az Előszóban (11) minősítette, hanem egyszersmind az eddigi szlovákiai magyar nyelvjáráskutatás egyik legkiemelkedőbb munkáját tette közzé. Ha a magyar dialektológia jelenlegi helyzetére és a nem különösen fényesnek látszó jövőjére gondolok, nem lehetek túlzottan optimista. Mégis azt mondom: remélem, hogy az NyvA. nem jut nemzeti atlaszunk és regionális nyelvatlásaink azon sorsára, hogy a dialektológusok és más szakemberek dicsérik, nagyra tartják ugyan, de nemigen használják. Kívánom, hogy ne csak a szerző, hanem mindnyájunk örömeire, a nyelvjáráskutatás és más tudományterületek érdekében és javára minél többen fogják vallatóra az NyvA. térképlapjainak adatait, és derítsenek fényt a bennük rejlő értékekre. Tárják föl belőle mindazt, ami lendületet adhat a dialektológiánk s általában a magyar nyelvészet és más tudományágak további fejlődésének, előrehaladásának.

Hivatkozott irodalom

BENKŐ LORÁND 1998. Megnyitó beszéd. In: SZABÓ GÉZA, MOLNÁR ZOLTÁN szerk., III. Dialektológiai Szimpozion. A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai II. Szombathely. 18–24.

IMRE SAMU 1971. A mai magyar nyelvjárások rendszere. Akadémiai Kiadó, Bp.

SZABÓ JÓZSEF 1982. A magyar nyelvjárások helye és szerepe az egyetemi oktatásban. In: Szabó GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., Dialektológiai Szimpozion. VEAB Értesítő II. Veszprém. 79–82.

SZABÓ JÓZSEF 1990. Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárászigetek. Békéscsaba–Kecskemét–Szeged.

SZABÓ JÓZSEF

Két dél-dunántúli nyelvatlászról

SAJTOS JÓZSEF, Sárvíz menti nyelvatlász. MNyTK. 220. Bp., 2004. 46 lap + 102 térkép
KIRÁLY LAJOS, Somogy–zalai nyelvatlász. MNyTK. 223. Bp., 2005. 190 lap + 217 térkép

1. A nyelvatlásokkal való foglalkozás, a nyelvatlásokra építő nyelvföldrajzi gondolkodás egy évszázados múltra tekint vissza Magyarországon. A XX. század második felében elkészült nemzeti nyelvatlásunk, „A magyar nyelvjárások atlasza” és ennek romániai párja, „A romániai magyar nyelvjárások atlasza”, melynek kiadása befejezés előtt áll. Velük egyidejűleg megjelent több mint húsz kisebb, úgynevezett regionális atlasz, határainkon innen és túl.

Tekintsünk vissza röviden a kezdetek korszakára! A Magyar Nyelvtudományi Társaság és folyóirata, a Magyar Nyelv a közelmúltban ünnepelte fennállásának századik évfordulóját. Nagyon tanulságos kézbe vennünk a Magyar Nyelv első kötetét, és keresni benne a huszadik század elejének nyelvészeti törekvéseit, helyzetértékeléseit vagy határozottan megfogalmazott céljait. Miközben a témák és kutatási területek meglepő sokszínűségével, változatosságával találkozunk, azt is tapasztalhatjuk, hogy ez idő tájt az erőteljes történeti érdeklődés mellett az élőnyelv, a népnyelvkutatás ugyancsak a figyelem előterében állt. „Különös gondot fogunk fordítani a népnyelv és az egyes nyelvjárások megismertetésére, valamint nyelvtörténeti adatok gyűjtésére is” – írja SZILY KÁLMÁN, a Társaság első elnöke és folyóiratának első szerkesztője 1905 januárjában a „Mit akarunk?” című beközönlőjében (MNY. 1905: 2). A feladatok kijelöléséhez már a Magyar Nyelv első kötetében részletes helyzetértékelést olvashatunk ERDÉLYI LAJOSTÓL „Nyelvjárásaink ügye és teendőink” címmel (291–305, 337–43), de tervekről, feladatokról, módszerekről rövidebb formában az első évfolyamkötetnek szinte minden népnyelvi tárgyú írása említést tesz.

Különösen becses számunkra ZOLNAI GYULA „Tájszók gyűjteménye” című sorozatának bevezető része, amelyben értékes adalékokat találunk nemcsak a népnyelvkutatás fellendítése, hanem azon belül a nyelvföldrajzi irány megalapozása, külhoni mintáinak felmutatása dolgában. Idézzünk tehát tőle néhány idevágó szakaszt!

„A Nyelvtudományi Társaságra nagy és fontos föladat vár azon céljának keresztülvitelében, melyet az alapszabályok 3. §. e) pontja így fejez ki: »rendszeresen szervezi és intézi a népnyelvnek minden irányban való átbuvárlását.« Nagy mulasztása ugyanis tudományosságunknak, hogy a népnyelv tanulmányozásában nem vagyunk ott, a hol lehetnénk és lennünk kellene. [Bekezdés.] A népnyelv tanulmánya nálunk ma is csak szórványos foglalkozás és sokszor mindenben meg sem bízható műkedvelők adataival kell beérnünk, kik rendszeres megfigyelés és gyűjtés helyett inkább csak a föltűnő különösségeket jegyzi össze. A nyugati nemzeteknél e tanulmányt tudvalevőleg *nyelvjárás-társaságok* vezetik rendszeresen. A francia nyelvjárás-kutató társaságnak folyóirata van, mely a kérdésre vonatkozó munkásságot irányítja és eredményeivel beszámol. A társaság székhelye Párizs, azonban a vidéknek minden fontosabb helyén kerületi bizottságok is működnek. Ily rendszeres kutatások tették csak lehetővé, hogy *Gilliéron* és *Edmont* egyes vezérszók szerint az egész francia nyelv területét földolgozták s kutatásaik eredményét egy nagy nyelvjárás térképgyűjteményben (*Atlas Linguistique de la France*) másfél ezernél több lapon állítják egybe. Minden egyes lap egy-egy külön szónak 650 helyről följegyzett adatait mutatja be. A németeknek több folyóiratuk is van, a mely a nyelvjárás-kutatásnak nagy fontosságú ügyét szolgálja [...], s egyik tudósuk, *Wenker*, kérdőívekre begyűlt 40,000 felelet alapján állítja össze a német nyelvjárások sajátosságainak térképeit. [Bekezdés.] Minálunk, fájdalom, alig történt eddig valami a *népnyelv állandó és rendszeres tanulmánya* érdekében” – zárja rövid körképét ZOLNAI (MNY. 1905: 90), majd utal ez ügyben tett akadémiai felszólalására. „Talán e sürgető fölszólalás is hozzájárult ahhoz – folytatja ZOLNAI –, hogy két év múlva [...] megjelent a *Felhívás Nyelvtudományi Társaság alapítására*” (uo.).

ZOLNAI, akit nem dialektológusként, hanem a „Magyar oklevél-szótár” befejezőjeként, sajtó alá rendezőjeként és munkássága fő iránya alapján nyelvtörténész-ként tart számon a tudománytörténet, zseniális érzékkel hívta fel a figyelmet az európai dialektológia két kiemelkedő alakjára, Jules Gilliéronra és Georg Wenkerre, az első francia és német nemzeti atlasz megalkotóira, akik hosszú időre meghatározták nemcsak saját nyelvük geolingvisztikai kutatását, hanem a magyar nagyatlasztervek elsődleges inspirálói is voltak. A honi sikerek és kudarcok nagymértékben összefüggtek azzal, hogy a német vagy francia mintákhoz igazodtunk-e, illetve azzal, hogy a nagy tekintélyű külföldi mintákat hogyan alkalmaztuk magyar viszonyokra.

Szeretném felhívni még a figyelmet a Magyar Nyelv ugyanezen első évfolyamának egy másik, korát megelőző tanulmányára, „A keleti székelység nyelvjárás térképe” címűre (MNY. 1905: 446–54), amely HORGER ANTAL tollából való. Az írás tizenhárom nyelvjárás jelenség elterjedésével foglalkozik a keleti székely területen, de a jelenségeket nem külön térképlapokon, hanem egy közös áttekintő

térképen ábrázolja, ahol sajátos grafikai megoldású izoglosszavonalak szemléltetik a térbeli elkülönülést. Ha a szóban forgó jelenségeket külön-külön térképre vetítjük, előttünk áll az első magyar regionális atlaszkezdemény, amely ha HORGER terveivel összhangban folytatódott volna, nemzetközi viszonylatban is a legkorábbi regionális atlaszok közé tartozhatott volna. Öt év nyarainak embert próbáló gyűjtő és feldolgozó munkáját összegzi ez a szerénynek tűnő tanulmány és térkép, de meggyőződésem, hogy nagy szerepet játszott abban, hogy HORGER vérbeli dialektológussá váljék, aki mind a népnyelvi adatok gyűjtésében és feldolgozásában, mind pedig az ezzel összefüggő elméleti és módszertani kérdésekben lényegbe vágó tapasztalatokra tett szert. Több elvi megállapítása, nézete – például a nyelvföldrajzi adatoknak a nyelvjárásleírásban és a tipológiában, továbbá a településtörténetben való felhasználásáról – ma is előremutató.

HORGERnek a székely nyelvátlasz megvalósítására vonatkozó tervei sajnos nem váltak valóra, sőt hasonló regionális nyelvföldrajzi kísérletre is egy negyed évszázadot kellett várni. CSÜRY BÁLINTnak az 1929-ben publikált tanulmányáról van szó, melynek címe: „A tiszaháti és ugoccai nyelvjárás nevezetesebb sajátosságai” (MNy. 1929: 11–6). Az itt közölt térkép csak hat jelenséget ábrázol, szintén izoglosszavonalas elkülönítéssel, de több mint 50 kutatópont bevonásával. CSÜRY – HORGERhez hasonlóan – tervbe vette e munka folytatását, egy a Szamosháti és Bihar megye területére eső regionális atlasz elkészítését, ám egyéb elfoglaltságai, majd korai halála megakadályozták a kivitelezésben.

Nem kísérte siker PAPP ISTVÁN kezdeményezését sem, aki német mintára, a Debreceni Egyetem német szemináriumára mellett létesített Fonetikai és Nyelvátlasz Intézetre támaszkodva próbálta elindítani egy általános nemzeti atlasz munkálatait. Az 1929-ben megkezdett vállalkozás hamar kifulladt, mert sem a személyi és anyagi támogatás, sem az alkalmazott módszerek nem voltak megfelelőek. Bebizonyosodott, hogy a WENKER által meghonosított levelező módszer és az ugyancsak tőle származó mondatátíró adatrögzítés, melynek során helyi értelmiségiek közönséges helyesírással, előre megalkotott mondatokat fordítottak át általuk kiválasztott adatközlőkkel helyi nyelvjárásba, magyar közegben működésképtelen, megbízhatatlan gyűjtési eljárás.

Közvetve azonban a sikertelen próbálkozások is hozzájárultak az őket követő atlaszok sikeréhez, hiszen utánuk már a francia módszer továbbfejlesztett változatai kerültek előtérbe. Ezek alkalmazása során professzionális gyűjtők gondos adatközlő-választást követően szakszerű fonctikus lejegyzéssel rögzítik a kérdőívvel kikérdezett szavakat. Hogy hány gyűjtő vesz részt a munkában, azt többek között a vállalkozás méretei, anyagi és tárgyi feltételei határozzák meg. Az atlaszok tervezésének egyik kulcskérdése tehát a kutatópontok kijelölése és a kérdőív összeállítása. Mindkét tervezési mozzanat tartalmaz mennyiségi és minőségi (dialektológiai) szempontokat. Magyar viszonylatban mind az egy gyűjtős, mind a több gyűjtős módszerre számos példát találunk, legalábbis a regionális atlaszok csoportjában, hiszen a nagy nemzeti atlasz – magától értetődően – csapatmunkát kívánt meg.

A kísérletezések kora, azaz a XX. század első fele után, amelybe a BÁRCZI GÉZA által irányított 40-es évekbeli próbagyűjtések is beletartoznak, a második világháború utáni évek teremtették meg az első komoly feltételeket az atlaszkészítésre. Az 1949-ben megalakuló akadémiai Nyelvtudományi Intézet tervei közé iktatta és folyamatos támogatásban részesítette „A magyar nyelvjárások atlasza” munkálatait, egészen a publikálásig bezárólag (a hat kötet 1968 és 1976 között jelent meg, a mutató pedig 1980-ban).

A nagyatlással párhuzamosan megindult néhány hazai és határon túli regionális atlasz tervezése és kivitelezése is. Közülük először VÉGH JÓZSEFnek az „Őrségi és hetési nyelvátlasz”-a jelent meg 1959-ben. Az a körülmény, hogy VÉGH JÓZSEF komoly nyelvjáráskutatói előismeretekkel került a nyelvátlasz csapatába, és ott jelentősen bővíthette dialektológiai tapasztalatait – a kérdőívkészítéstől a kutatóterület kiválasztásán és a gyűjtési technikán át egészen a térképkészítés nyomdatechnikájáig – biztosította számára egy jó regionális atlasz elkészítésének szellemi alapját. VÉGH atlasza sokak számára mintául szolgált, de kevesek számára adatott meg, hogy atlaszukhoz tanulmánykötetet mellékeljenek, a térképeiken pedig elegáns kartográfiai megoldásokat alkalmazva túllépjenek az egyszerű adatbeírás, vagy hogy összesítő lapokat is csatoljanak.

2. Ugorjunk most egy nagy ugrással az első teljes regionális atlaszról az utolsókra, KIRÁLY LAJOS „Somogy–zalai nyelvAtlasz”-ára (a továbbiakban: S–ZA.) és SAJTOS JÓZSEF „Sárvíz menti nyelvAtlasz”-ára (a továbbiakban: SmA.)!

Mint említettem, a S–ZA. regionális alkotás, más szóval ha a *nagyatlasz* – *kisatlasz* terminológiát használjuk, a kisatlaszok közé tartozik. Ha azonban a regionális munkák között vizsgálódunk, helyét feltétlenül a relative nagyobbak között találjuk meg. Az egy híján száz kutatópont, amellyel KIRÁLY LAJOS műve büszkélkedhet, tiszteletre méltó szám, s ha a romániai magyar nyelvAtlasztól mint sajátos helyzetű alkotástól eltekintünk, csupán az egyesített székelyföldi atlasz előzné meg a bejárt települések vonatkozásában (I. GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA. Székely nyelvöldrajzi szótár. Akadémiai Kiadó, Bp., 1987. 7–19). Ha viszont figyelembe vesszük, hogy a 301 székely kutatópont három kéziratos atlasz, a Csík–gyergyói, udvarhelyszéki és háromszéki között oszlik meg, akkor az egy atlaszra eső átlagos településszám hozzávetőlegesen száznak vehető. Ebben a viszonyításban tehát a S–ZA. lényegében a székelyföldiek kategóriájába esik. Azt se feledjük, hogy míg a székely atlaszok csapatmunkával készültek, a kolozsvári egyetem magyar tanszékére támaszkodva, addig KIRÁLY LAJOS lényegében egyedül (ill. családi segítséggel) csinálta végig nemcsak a terepmunkát, hanem a feldolgozást és a kiadás előkészítését is.

A regionális atlaszok következő csoportjába azok sorolhatók, amelyek félszáz körüli kutatópontot foglalnak magukba. Ezt a listát a szilágysági vezetű, amely a maga 67 kutatópontjával a tekintélyesebbek közé tartozik, de utána ismét egy somogyi jön, a BALOGH LAJOS – KIRÁLY LAJOS-féle, állathangutánzó ígéket, hivatogókat és terelőket tartalmazó munka, kerek 60 településsel. A közeli vidékeket bemutató nyelvöldrajzi művek közül említsük meg RÓNAI BELA zselici és VÉGH JÓZSEF őrségi és hetési atlaszáit; az előbbi 56, az utóbbi 47 települést vizsgál. (TEMESI MIHÁLY részben még kiadatlan ormánsági atlasza 39 kutatópontot számlál.)

Néhány, még említetlen határon túli regionális atlasz számai csökkenő sorrendben: moldvai csángó atlasz 46, bácskai atlasz 39, kárpátaljai 36, bánáti 31, Nyitra-vidéki 26, muravidéki 20 stb. (Csak érdekességként jegyezzem meg, hogy a sor végére a Brassó vidéki Hétfalu és a jugoszláviai székelytelepek atlasza kerül 7, illetve 5 településsel. Ilyen kevés kutatóponttal általában nem szokás atlaszt készíteni, de itt mindkét esetben sajátos helyzetű nyelvjárászízigetek számbavételéről van szó.) – Az előzőekhez hasonlóan számszerűsíteni lehetne a kérdőívekben szereplő tételeket is, de ezúttal elégedjünk meg annyival, hogy a S–ZA. a maga 280 egységével nem tartozik a sereghajtók közé. (Az más kérdés, hogy nem szükséges minden tételről önálló térképlapot készíteni.)

A mennyiségi mutatók után szóljunk néhány tartalmi és formai kérdéstről is. – Egy készülő atlasz számára kulcsprobléma nemcsak a kutatópontok száma, hanem a vizsgálandó terület földrajzi határainak, valamint a nyelvi jelenségek körének kijelölése is. A területkijelölés igen gyakran történelmi, néprajzi, közigazgatási vagy természetföldrajzi határok mentén fut (l. pl. Kárpátalja, Székelyföld, Moldva, Szilágyság, Ormánság, Bácska, Bánát, Muravidék stb.), így a nyelvész elvileg át is hárihatja ezt a részfeladatot más szakemberre, például egy néprajzosra. De még a néprajzilag viszonylag jól körülhatárolt Őrség, Hetés, Zselic esetében is gondot okozhat az, hogy milyen szélesebb keretbe szükséges beleilleszteni a kiválasztott kistájakat a nyelvöldrajzi vizsgálat érdekében, hiszen nem mindig látható előre, hogy a nyelvjárású izoglosszák hogyan viszonyulnak a természeti, néprajzi, közigazgatási tájhatárokhoz.

KIRÁLY LAJOST mindenekelőtt a nyelvjárású jelenségek ütközőzónái érdekelték, ennél fogva a területkijelölés alapja elsődlegesen nyelvi-dialektológiai volt. Úgy kellett tehát a kutatópontok körét meghatározni, hogy a leendő térképek fókuszában a nyelvjárásilag releváns jelenségek területi harca, megoszlása álljon. Ehhez alapos előtanulmányokra volt szükség, főleg a nagyAtlasz lapjainak forgatásával, illetőleg a korábbi és az aktuális tereptapasztalatok felhasználásával. Amint atlaszájának elkészült térképei látványosan bizonyítják, ez a nagy gonddal végrehajtott többlépcsős munka kiválóan sikerült, hiszen az izoglosszák nyalábjai a kiválasztott gyűjtőterületen sűrűsödnek, zömmel a történelmi megyehatárok közelében. Ahhoz persze, hogy az atlaszlapokon izoglosszákat lássunk, a szerzőnek vállal-

nia is kellett ilyenek meghúzását. KIRÁLY LAJOS vállalkozókedvét jelzi, hogy ezt a kevesek által célul tűzött, már inkább a feldolgozáshoz sorolható műveletet számos térképén elvégezte. A jelenségek megrajzolása közben támadt fontosabb gondolatait már egy korábbi könyvében közzétette (Jelenség-határok a Dél-Dunántúlon. MNyTK. 186. Bp., 1990.). Ez a mű azóta a magyar nyelv földrajzi szakirodalom sokat idézett alapművévé vált.

A sűrű kutatópont-hálózat nemcsak lehetővé teszi a nagyatlaszban ábrázolt jelenségek egészen pontos nyomon követését, hanem tudatosan célozza is, ezért – eddigi atlaszaink között egyedülálló módon – olyan integrált térképlapokat is találunk a műben, amelyek keretét a nemzeti atlasz dunántúli fele adja, benne a Somogy–zalai kutatóterülettel. Efficie egyesített atlaszlapokra nagy szüksége lenne a dialektológiának, sokszor nem csupán a területi pontosítás, hanem az elemi tisztánlátás érdekében is. Elég arra utalnom, hogy az országnyi méretű romániai magyar nyelvterületen a nagyatlasz munkatársai (BENKŐ LORÁND és LŐRINCZE LAJOS) – közismert nehézségek folytán – csupán 22 településen gyűjthettek, de a hézagpótló romániai nyelvátlasz is csak a magyarországi kutatópont-sűrűséget tudta megközelíteni, ezért nem nélkülözhetjük majd a helyi kisatlaszok (pl. a szilágysági, székely, csángó stb.) együttes tanúságtételét. Ezek birtokában kell például megírunk a Moldva és Partium közötti hatalmas terület korszerű nyelvjárás-tipológiáját.

Ami a létező nyelvjárás-tipológiák pontosítását illeti, KIRÁLY LAJOS saját atlaszára támaszkodva itt is tett egy lépést előre. Szükíteni tudta ugyanis azt az átmeneti sávot, amelyet IMRE SAMU jelölt meg „A mai magyar nyelvjárások rendszere” (Bp., 1971. 333) című könyvében a zalai és közép-somogyi nyelvjárástípus között. Így jött létre a zalai terület újragondolásával a kelet-zalai csoport.

Az egyes jelenségek elterjedésének követését jól szolgálja a változatos szemléltető apparátus, amely DEME, VÉGH és IMRE bevált technikáját viszi tovább. Ha pedig a kutató nem a területi, hanem a nyelvi-nyelvjárás jellegzetességek alapján kialakított adatscsoportok szerint kíván vizsgálni, illetőleg a grafikai jelek helyett újból magukat a szavakat kívánja a térképre helyezni, fellapozhatja a mellékelt nyelv földrajzi szótárát. Ez az adattár jó alapot nyújt egy remélhetőleg nem távoli számítógépes feldolgozás számára, ahol egy digitális adatbázisban integrálódhatnak például a Dunántúli nyelvjárás atlaszai, és barátságos kereső és térképező programok segítik a sok ezernyi adat gyors, egyénre szabott és sokoldalú felhasználását.

KIRÁLY LAJOS műve kiváló nyelvészeti forrásmunka, amely messze túlmutat a nyers adatközlésen, hiszen gondos kartográfiai megoldásaival máris „tálalja”, mintegy tálcán kínálja a jelenségeket a feldolgozás számára, sőt kísérő tanulmányaiban maga is számos értékelő, magyarázó észrevételt tesz. Ezek során természetes egységbe kerül a nyelvjárás tan a néprajzzal, a település- és népiségtörténettel.

3. Méreteit és vállalásait tekintve szerényebb, de egy kistáj, a dunántúli Sárvíz vidéke nyelvjárás leírása szempontjából mégis fontos művel gazdagította a dialektológia szakirodalmát SAJTOS JÓZSEF. A szerző a tájhoz, a helyi emberekhez sok szállal kötődő tanárember, aki nemcsak saját pályáját irányította a népryelv kutatás, a nyelvi hagyományörzés felé, hanem tanítványokat is nevelt, akikkel megszerettette szüleit, nagyszüleit nyelvét, tudatosítva bennük ezeket az értékeket.

A szerző szívós és módszeres munkával sajátította el a tudományos anyaggyűjtés módszertanát, és maga is bekapcsolódott a szakmai közéletbe: cikkeket írt, konferenciákon szerepelt. Eközben egyre alaposabban megismerte szülőföldje nyelvjárás sajátosságait, és hosszan érlelte magában egy regionális nyelvátlasz tervét. A szűkebb hazát ez esetben egy folyónak, a Sárvíznek a vidéke adja. Ennek két partján helyezkedik el az a 26 település, amely a kutatópontok hálózatát alkotja. Közöttük 4 olyan van, amely a nagyatlasznak is gyűjtőpontja volt.

De nemcsak a kutatópontokban, hanem a kiválasztott kérdésekben is van átfedés az MNyA.-val: a 102 kérdésből 62 a nagyatlaszból van átvéve. Így az összehasonlítás, a szélesebb horizontú kitekintés lehetősége csökkenti azt a hiányérzetet, amely minden, kis területre összpontosító atlasz forgatása közben felmerül a kutatóban. Sajnos olyan integrált térképlapok, amelyeket KIRÁLY LAJOS műveiben láttunk, amelyek a regionális atlasz gyűjtőterületét egy nagyobbba illesztik bele, nincsenek. Mivel

azonban ilyenek utólag is bármikor, bárki által előállíthatók, figyelmünket arra kell irányítanunk, hogy a gyűjtés és prezentálás mennyire részletes és gondos. Az előbbire vonatkozóan a munka lezárulása után maga a szerző is végzett számításokat. A nagyatlással közös kutatópontok lexemáinak és variánsainak összevetése után kiderült, hogy a regionális gyűjtés közel dupláját hozta felszínre a nyelvi változatoknak.

Mennyiségi tekintetben tehát megnyugtató az eredmény. Az a sok alaki és lexikai variáns, amely egy-egy kutatóponton feltűnik, jelzi az adatfeltárás mélységét. Nem ritka az olyan eset sem, hogy a szavak már nem férnek el a térképen, hanem a megjegyzések rovatóba szorulnak. Túllépve a mennyiségi kritériumokon az is figyelemre méltó, hogy milyen sűrűn találkozunk zárójellel minősített adatokkal. Ebben a vonatkozásban a regionális atlaszok között SAJTOS JÓZSEF munkája párját ritkító mű. A kerek, szögletes és csúcsos zárójelek kiterjedt használata, amelyek az adatok régies, újszerű vagy ritka előfordulására utalnak, a nyelvjárási lexikográfia új követelményeit is jelzik.

Végül, de nem utolsósorban: elismerést érdemel az adatok ábrázolása is. Az adatbeírás egyik térképről sem marad el, ugyanakkor kiegészül az eléjük illesztett grafikai jelekkel, amelyek általában segítik a tipizálást. (Gond akkor van, ha sok és változatos adat van a térképen: ilyenkor a jelek sokfélesége már inkább zavaró. Efféle problémák természetesen minden szemléltető atlaszban előfordulnak.) – A térképekhez (a szokásos mutatókon és egyéb filológiai szerelésen túl) elemző fejezetek is csatlakoznak. Különösen tanulságosak voltak számomra a nyelvjárás belső mozgását, átalakulását, köznyelviességét elemző részek, továbbá a környező tájak regionális atlaszaival való összevetések. A kíséző szövegben és a térképeken egyaránt maradtak tipográfiai egyenetlenségek, de összességében a technikai kivitelezés megfelelőnek mondható.

4. Tudománytörténeti bevezetőm élén hivatkoztam ZOLNAI GYULÁRA, aki a megalakuló Magyar Nyelvtudományi Társaság egyik fontos feladatának tekintette a nyelvjárási gyűjtések szervezését és összehangolását. Nos a Társaság jelenleg is hirdet népnyelvi gyűjtőpályázatokat – önkéntes gyűjtőknek – és a legsikeresebbeket díjazza is. S bár atlaszok és szótárak összeállítását önállóan nem vállalja, ezek megalkotásához és publikálásához folyamatos segítséget nyújt. Örömmel mondhatjuk el, hogy mindkét ismertett atlasz a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozatban, a Társaság szakmai támogatásával jelent meg.

Végezetül hadd idézzem ismét a száz évvel ezelőtti HORGER ANTALT: „Hosszú fáradságnak rövid eredményét mutatom be e térképen a magyar nyelv ügye iránt érdeklődő közönségnek. [...] de minden testi fáradságot könnyen elviselhetővé tett az a remény, hogy valamicskével talán sikerül gyarapítanom a magyar nyelvről való ismereteinket. [Bekezdés.] S én azt hiszem, hogy ez a reményem teljesült. Mert sikerült nemcsak e vidék nyelvjárási sajátságait meghatároznom, hanem – a mi talán még fontosabb eredmény – kutatásaim folyamán a nyelvjárások életére, egymáshoz való viszonyukra és osztályozásuk módjára vonatkozólag is több elvi fontosságú megfigyelést tehettem.” (MNY. 1905: 446.) E ma is friss gondolatok jegyében ajánlom a szakemberek és érdeklődők figyelmébe a két ismertett atlaszt.

JUHÁSZ DEZSŐ

Németh Miklós, *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írónki nyelvváltozatban*

Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004. 144 lap

A könyv elméleti háttérét fölvázolva a szerző a XX. század nagy nyelvészeti irányzatait, illetőleg képviselőit: Chomskyt, Hjelmslevet, Martinet-t veszi számba. De lehetne kezdeni Saussure-rel, és említeni Bloomfieldet is. A közös bennük, hogy úgy követték egymást, hogy az előzményüket

elvetették, módszerükkel pedig maguk és követőik kizárólagosságra törekedtek. Saussure a korábbi nyelvtörténeti iskolával szemben a statikusnak tekintett langue tanulmányozását állította központi helyre. Bloomfield deskriptív nyelvészeti iskolája a jelentést hagyta figyelmen kívül, Chomsky generatív grammatikája a jól formált mondatok transzformációjával kizárja a nyelv változékonyságát, variabilitását. Az áttekintésből kiolvasható, hogy (további közös vonásukként) a nyelvi változások és változatok kérdésköre érdeklődésükből kimaradt. A korábbi korszakok nyelvi változásaival a hagyományos nyelvtörténet, az élő nyelv egyes szegmenseivel a dialektológia foglalkozott. Interdiszciplináris területről, a nyelvészociológia felől támadt újabb érdeklődés a nyelv variabilitása, a változatok használata iránt. NÉMETH MIKLÓS szól arról a folyamatról, amelynek az eredményeképpen a szinkrón változásvizsgálattól a nyelvtörténeti kutatások terén való alkalmazhatóság felé terjed a módszer művelőinek érdeklődése.

A szerző témája a XVIII. századi szegedi hivatalos iratok nyelve, pontosabban az a nyelvváltozat, amelyet az írnokok választottak. Kérdése, hogy ez a változat hogyan viszonyul a korabeli szegedi nyelvjáráshoz, illetőleg az akkor még előíró jelleggel nem bíró, de a tollforgató írnokok számára a szokás alapján követendő írásbeli nyelvi normához. – A földolgozott korpusz a szegedi városi tanács első fennmaradt jegyzőkönyve az 1717 és 1723 közötti időszakból, kontrollanyagként a szegedi fenyítő törvényszék jószágtolvajlással foglalkozó iratcsoportját választotta. Az előbbi már megjelent, az utóbbi forrás betűhű átiratát Németh Miklós készítette el, és könyvének függelékében találja meg az olvasó. A két szöveget időben néhány évtized választja el egymástól, és a nyelvi tudatosságnak különböző fokain állnak, így a kontrollszöveg alkalmas az összehasonlításra.

A szerző nem ad teljes nyelvleírást: a szociolingvisztika módszere, amelyhez fordult, ezt nem is tenné lehetővé. Ehelyett kiválasztott néhány nyelvi változót a nyelvi rendszer különböző részeciről, és ezeket vizsgálja statisztikai módszerekkel. Összehasonlítja az adatokat a két korpusz között. Bálint Sándor „Szegedi szótár”-ának nyelvtörténeti adataival és a mai szegedi, illetőleg Szeged környéki nyelvjárással. A nyelvi változók közül a legfontosabb és ezért a legrészletesebben kidolgozott részlet az *ő*-zés. A nyelvjárási jelenség használati mutatóit minden morfológiai helyzetben külön-külön vizsgálja. A magánhangzók közül a labiális : illabiális, zárt : nyílt stb. megfelelések mellett mássalhangzókkal kapcsolatos váltakozásokat is vizsgált. Ilyenek az *n* : *ny*, *lr* : *ll* viszony, az intervokális *s* nyúlása, az *l* kiesése stb. Néhány morfológiai és szintaktikai változó is helyet kapott a vizsgálatban.

A nyelvjárási jelenségek különbözőképpen nyertek polgárjogot az írnokok nyelvhasználatában. Szembeszökő, hogy például az *ő*-zés hangsúlyos helyzetben, illetőleg tőszóban elfogadottabb, mint toldalékokban. Ez a sajátosság azonban nemcsak a szegedi iratokra jellemző, hanem korábbi, az ország más részein keletkezett, írnokoktól származó írásművekre is, miként ez a szakirodalmi hivatkozásokból (ABAFFY, PAPP LÁSZLÓ) kiderül. Az írnokok nyelvhasználatát tehát eltér a korabeli beszélt nyelvtől, olykor más nyelvjárások sajátosságainak is teret enged, amennyiben azt a hivatalos írásművek alakítását megszabó hagyomány megtűri.

NÉMETH MIKLÓS munkája igen alapos, sok szempontot figyelembe vevő elemzés, amely a történeti szociolingvisztika régebbi korszakok kutatásában való alkalmazhatóságát jól példázza. Minde mellett nem hallgatható el, hogy alkalmanként terminushasználatát vitatható, illetőleg félreérthető. Az összefoglaló fejezetben említett „palatális *n*-ezés és depalatális *ny*-ezés” (122), vagy „az E/3. birtokos személyjel *-a/-e* változata előtt a tövéghangzó nyúlása” (124) alighanem elírás lehet.

Kicsi Sándor András, Gombocz Zoltán 1877–1935

Életrajz és pályakép

ELTE Eötvös József Collegium, Bp., 2006. 203 lap

Gombocz halálának 72. évében jelent meg a című írt monográfia az Eötvös József Collegium kiadásában, amely kollégium nemcsak a jeles tudós életében (Gombocz kiugró tehetségű növendéke és legendás igazgatója volt e korszakos jelentőségű intézménynek), hanem a magyar nyelvtudomány történetében is fontos szerepet játszott. Tudvalévő: minél nagyobb a tudománytörténeti távolság, egyrészt annál tényyszerűbb véleményalkotásra van lehetőség, másrészt a közben fölmerült új szempontok, szemléletmódok s teret hódító paradigmák ismeretében objektívabban közelíthetjük meg s pontosabban mérhetjük fel az így kínálkozó tágabb tudománytörténeti perspektívából elődeink életét és életművét. A szerző, KICSI SÁNDOR ANDRÁS 1997-ben már kiadta a nagy nyelvész bizonyos jelentéstani és nyelvtörténeti tanulmányait (Jelentés tan és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Bp., 255 lap), s az Utószóban (221–38) nyelvtudomány-történeti kontextusba ágyazva szólt Gombocz életéről és munkásságáról, különös tekintettel jelentéstani kutatásaira. Erről azt írja a jelen kötetben: „Az életrajz eredetileg Gombocz műveiből vett válogatások társkiadványának készült, de egyelőre csak egy ilyen modern gyűjtemény létezik” (65). A röviden bemutatandó kötet az ott követett úton jár (az ottani jegyzetek nagy része itt is olvasható), de kiterjed Gombocz immár egész munkásságra. Megírását két alapítvány „Életrajzi monográfiák” programja támogatta (uo.).

A kötetben a szerző időbeli sorrendben haladva mutatja be Gombocz életét és munkásságának fontos területeit, a következő című fejezetekben: Diákévei, Paul és Wundt követője, A fonetikus. A turkológus, Az etimológus és az őshaza kutatója, A magyar nyelvész, Az utolsó évek. A fejezeteket akár bővíteni is lehetett volna: hogyan vált Gombocz egyre inkább strukturalista szemléletűvé; mit jelentett tudományszervező és -irányító szerepe (Magyar Nyelvtudományi Társaság, Magyar Nyelv. Akadémia). KICSI SÁNDOR ANDRÁS könyve a legrészletesebb jegyzetapparátussal ellátott Gombocz-életrajz és -pályakép: a szöveges rész mindössze 60, viszont a – kisbetűs! – jegyzeteké 85, a bibliográfiáé 50 (ebből valamivel több mint 15 Gombocz írásainak jegyzéke) lap; a kettő együtt 135 lapot, azaz a könyv több mint kétharmadát teszi ki. A hagyományos (például „A múlt magyar tudósai” sorozatban megjelent) tudománytörténeti kötetekhez szokott szakmabeli olvasónak bizonyára feltűnik ez, s túlzóan részletezőnek tarthat több passzust is. Mert például Gombocz szülővárosa, Sopron, illetőleg egyik működési helye, Kolozsvár történetének a legkorábbi régészeti emlékektől való megrajzolása (66–8, 100–3), a Jugria és Magna Hungaria kérdéskör alapos áttekintése (122–8) a maga egészében aligha segíti az olvasót Gombocz életművének a megértésében. (A szülőváros egyébként híven őrzi nagy fia emlékét: Gombocz emléktáblája Berzsenyi, Döbrentei Gábor és Kis János emléktáblája mellett ékesíti Sopronban a Liceum homlokzatát, l. még BORZSAK: MNy. 2002: 237; KOVÁCS JÓZSEF LÁSZLÓ, A soproni Parnasszus. Bp., 2003. 188.) Másfelől viszont a számos részlet megemlítése, amelyekkel Gombocz környezetének megvilágítása a szerző célja, az érdeklődő számára igen is érdekesek és hasznosak. Némelykor azonban túl merész párhuzamokkal találkozunk: Krúdy és Gombocz között például minden hasonlóság (például evangélikus voltuk vagy a jó ételek és italok tisztelete) ellenére sem tűnik megokoltnak párhuzamot vonni (146). Kétségtelenül megbízható kalauz a kötet mind Gombocz műveinek, mind a róla szóló (magyar nyelvű) irodalomnak a tekintetében. A tovább kutatni kívánók az irodalomjegyzék segítségével utánajárhatnak majdnem mindennek, ami magyar nyelven róla megjelent. A bibliográfiába bekerültek olyan munkák is, amelyek Gomboczra hatottak (például JAKOB GRIMM, Deutsche Grammatik. 1819–1837.), s azok a jóval halála után megjelentek is, amelyek általában tudománytörténeti megítéléséhez, hatástörténetének a tanulmányozásához adnak többkevesebb támpontot (például TH. S. KUHN, A tudományos forradalmak szerkezete. Bp., 1984.; FODOR ANDRÁS, A Kollégium. Bp., 1991.; R. H. ROBINS, A nyelvészet rövid története. Bp., 1999.). Ha lett

volna vagy volna kimutatás a hivatkozásokról a magyar nyelvtudományban, nem kétséges, Gombocz az első helyen állna, hiszen napjainkban is hivatkozunk rá. Joggal írja a szerző: „Gombocz hatásának szcientometriai bizonyítékeképpen érdemes megemlíteni, hogy egy, a Gomboczot mintegy emberöltővel követő nyelvésznezmedék visszaemlékezéseit, vallomásait tartalmazó kötetben [...] a harmadik legtöbbet emlegetett mester Gombocz” (63). Valóban: Gombocz a legjelentősebb utóéletű alakja a magyar nyelvtudománynak.

Gomboczot, aki a történeti-összehasonlító paradigmában dolgozott nagyrészt, de nem is kis részben már a strukturális paradigma elvei alapján járt el, méltán tekintjük jelentős teoretikusnak (54). Helyesen tette a szerző, hogy figyelemmel volt arra, mely külföldi nyelvészek hatottak Gomboczra (a sokat és sok nyelven olvasó s külföldi kollégákkal kapcsolatot tartó Gombocz kellően tájékozott volt arról, mi történik kora nyelvészetében). Említésre érdemes, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság tervezgetése jó másfél évtizeddel megelőzte 1904-beli megalakulását (l. MELICH: MNy. 1922: 1). Gombocz a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Nyelv életében nem csupán fontos, hanem bizony hosszú éveken át meghatározó szerepet játszott (vö. erre ÉDER: MNy. 2005: 391–2; RUBINYI MÓZES szerint „a Szily–Gombocz-korszak volt a MNy. legérdekesebb, legvirágzóbb korszaka”: Nyr. 1955: 128). Eme szerepéről KICSI SÁNDOR ANDRÁS vajmi keveset ír (16–7, 92–4). Gombocz nélkül aligha vált volna a Magyar Nyelv oly gyorsan a magyar nyelvtudomány vezető orgánummá (a Társaság és a Magyar Nyelv kapcsolatára és létrejöttük körülményeire l. pl. MELICH: MNy. 1935: 199–201; újabban BENKŐ: MNy. 2005: 5–6; KISS JENŐ: MNy. 2004: 258, 2005: 7 kk.; ÉDER: MNy. 2005: 388 kk.). Érdemes lett volna megemlíteni, hogy Gombocz korán, már 1908-ban szorgalmazta a nyelvjáráskutatásban „az egész szókészlet” (MNy. 1908: 191) gyűjtését, s hangsúlyozta azt is, hogy a „nyelvjárást [...] mint önálló nyelvegységet dolgozzuk fel” (MNy. 1909: 47), mert ez akkor merészen új, modern szemlélet volt (CSÜRY Szamosháti Szótára e szemlélet és útmutatás jegyében született (104). Gombocz igényes nyelvhasználatára is kitér a szerző. TOMPA JÓZSEFRE hivatkozva említi, hogy beszédét „enyhén nyugat-dunántúliás árnyalatú művelt magyar kiejtés” jellemezte (53), írásban pedig „eszménye a szépen szabályozott francia prózastílus volt” (147). Megemlítendő lett volna, hogy Gombocz a világos, ökonomikus, lényegre törő, logikus gondolatvezetésű tudományos próza mestere volt. Megtudhatjuk a könyvből azt is, hogy Gombocz nem szerette, ha nevének második o-ját hosszan ejtették (58). A soproni liceumban tanultak közül bizonyára hallotta említeni vagy emlegetni Gombocz a következőket: Kövesdi Pál (grammatikairó), Ráth Máttyás, Hajnóczy Dániel, Kis János, Berzsenyi Dániel, Döbrentei Gábor, Pákh Albert (Petőfi barátja), Vajda Pál (természettudományi), Lehr Albert (70). Mivel a szerző részletesen foglalkozik Jugria kérdésével, hiányolható ZSIRAI „Jugriá”-ja az irodalomból, miként a „Finnugor rokonságunk” tudománytörténeti fejezete is. A szerző szerint Gomboczal „sokan élesen szembefordultak” (141), de csak MOÓR ELEMÉRT, MÉSZÁROS GYULÁT és PRÖHLE VILMOST említi. Másutt pedig HORGERT, akinek vádjára a rá jellemző tömörséggel és személyeskedés nélkül (!) így válaszolt: „nem vagyok hajlandó arra, hogy azokat a gondolatokat, amelyeket az Akadémián, 1918 óta az egyetemen s nyelvész-társaságban is több ízben szóvá tettem, HORGERT kedvéért idegen tollaknak ismerjem el” (MNy. 1931: 142). Mivel általában nem bánt szűkmarkúan a szerző a nevek közlésével, itt némi hiányérzetünk támad, hogy csak ennyi név van előttünk (ha arra gondolunk, hogy Gombocz a finnugor származtatást tudományos tényként kezelte, nem csodálkozhatunk, hogy a finnugor rokonság ellenzői között is voltak, akik támadták). Jó lett volna áttekinteni a Gomboczról külföldön – mondjuk halála után – megjelent méltatásokat, értékeléseket, véleményeket. Annál is inkább, mert a külfölddel és külföldi nyelvészekkel kapcsolatot tartó tudósról van szó. A szerző *Eötvös Kollégium*-ként emlegeti azt az intézményt, amelynek Gombocz növendéke és igazgatója volt (71). Igaz, többféle írásmóddal is találkozunk. Magam azért vagyok inkább az *Eötvös Collegium* mellett, mert Gombocz idejében ez volt a (hivatalos megnevezésből rövidült) közkeletű megnevezés. A mai *Eötvös József Collegium* elnevezés azt van hivatva kifejezni, hogy a mai kollégium szakkollégiumként követni törekszik legendás elődjét. Két további apró korrekció: nem volt Sopronban *Diákúti Vármegye* (118), csak *Deákúti Vármegye* (l. a szerzőtől hivatkozott FABINY-

tanulmányt: 75–6, a mai licisták is a *Deák-kút*-hoz mennek ballagáskor). És: Gombocz apja nem *Beleden* (5), hanem *Beledben* volt lelkész.

A könyvről az alapos kritikai kiadások jutnak az olvasó eszébe, amelyek a maguk kommentárjaival, jegyzetapparátusával – fontos és kevésbé fontos, olykor kuriózumszerű, szakirodalomból adathozható és szájhagyomány útján terjedő, általános történelmi és szigorúan szaktudományos tények, adatok, részben pedig föltevések alapján – mindent kideríteni törekszenek, ami a művek és alkotóik megismeréséhez és megértéséhez szükségeseknek látszanak. Hogy a szerző mit tartott kiemelendően fontosnak, azt a szöveges fejezetekben közli, a többi a jegyzetekbe került. Az persze az olvasók vonatkozó ismereteitől, tudásától függ, hogy közülük – a maga szemszögéből – ki mit tart fontosnak, újdonságnak, gondolatébresztőnek. Vitán felül áll, hogy a legkiemelkedőbb tudósok – ilyen volt Gombocz is – megérdemlik a részletesebb bemutatást, a szóban forgó kritikai kiadást, az így értett életrajzi monográfiát. KICSI SÁNDOR ANDRÁS munkáját „szigorú, ortodox kuhniánus szellemben” igyekezett megírni (66), s ezt sikerrel teljesítette is.

A szerző szerint „Gombocz örökségét az utóbbi évtizedekben is megkülönböztetett figyelemmel tartja számon a magyar nyelvtudomány” (64). Okkal – teszem hozzá. Ahogy tette KICSI SÁNDOR ANDRÁS is a maga filológiai alapos munkájával. Bizonyosságául annak, hogy Gombocztól ma is lehet tanulni, vele ma is lehet tanítani.

KISS JENŐ

Rukopisne prodike iz Pannonhalme

Kéziratos prédikációk Pannonhalmáról

Znanstveni institut gradišćanskih Hrvatov /
Wissenschaftliches Institut der burgenländischen Kroaten.
Željezno, Eisenstadt/Kismarton, 2005. 226 lap

Különleges könyvet mutatunk be, régimódit és divatjamúltat, a mai társadalomban mostoha-gyermeknek számító, de a barokk idők vallási irodalmának dédelgetett gyermekét: a Pannonhalmi apátság könyvtárában őrzött kéziratos, horvát nyelvű prédikációs gyűjtemény válogatott darabjait. A szövegeket NYOMÁRKAY ISTVÁN és VIG ISTVÁN gondozta, a kíséző tanulmány és a szöszedet NYOMÁRKAY ISTVÁN munkája. A munka magyarországi NKFP-pályázat keretében készült és a Burgenlandi Horvát Tudományos Intézet kiadásában látott napvilágot.

A valamikori nyugat-magyarországi horvátok becses nyelvelmélekeiről van szó, mely a szlavisztikai oktatásnak is része. A kereken százötven prédikációt tartalmazó gyűjteményt a pannonhalmi bencés kolostorban őrzik. A bencés rendnek számos horvát családból származó tagja volt és van is a mai napig. Meg kell említenünk közülük IV. Károly király gyermekeinek nevelőjét, Blázovich Jákot, Rezner Tibold atyát, valamint a nemrég elhunyt Blázovits Ágostont. Természetesen sok színvonalas és népszerű prédikátor működött a horvátok lakta településeken a XVIII. századtól kezdve.

A gyűjteményről már HADROVICS LÁSZLÓ úgy nyilatkozott, mint olyan értékről, amely a horvát szellemi élet hű képe, és amely jól tükrözi a XIX. század eleji nyugat-magyarországi (ma: burgenlandi) horvát nyelv kifejezési képességét és erejét, valamint következtelenségeit is. Megemlíti, hogy ha nem is az egész gyűjteményt, de legalább egy válogatást ki lehetne adni, hogy így lehetővé válhasson a gondos filológiai feldolgozás is. HADROVICS maga is csak akkor értesült a gyűjteményről, amikor már „Schrifttum und Sprache der burgenländischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert” című művének (Bp., 1974.) kézírata nyomdában volt.

A jelen válogatás negyvenhat prédikációt tartalmaz, javarészüik Oroszvárról való (ma: Rusovce, Szlovákiában). A falu plébánosa a prédikációk keletkezése idején Johannes Asztl volt, aki azonban horvátul nem tudott. A falu lakossága a XIX. század elején csaknem fele-fele arányban horvát és német volt, elenyésző számú magyarral. Ezért a püspökség a magyar plébános mellé egy Gerdenich István nevű horvát anyanyelvű káplánt osztott be, aki Darázsfalváról (Trausdorf) származott. A prédikációk java része az ő munkája. A gyűjtemény hat prédikációja származik Horvátzsidányból (Siegersdorf), melynek papja egy Raksányi Hugolin nevű ferences volt. Egy-egy prédikáció származik Köpcsényből (Kittsee) és Darázsfalváról. Köpcsény plébánosa 1806 és 1824 között Christopher Naszvady, Darázsfalváé pedig 1788 és 1823 között Georg Juraj Krizmanich volt. Ezek a prédikációk is minden bizonnyal a fentebb említett Gerdenich Istvántól valók. A prédikációk legrégebbi, közvetett forrása Pázmány Péter „Isteni igazságra vezérlő kalauz”-a, továbbá a Bécsben működő Abraham a Santa Clara (1644–1709) és Eberhard Kragel horvát szerzetes 1763-ban kiadott, széles körben elterjedt „Csetveropersztni duhovni persztan” [Négyrétű lelki gyűrű] című munkája.

A gyűjtemény nyelv- és kultúrtörténeti jelentőségét már HADROVICS LÁSZLÓ kiemelte, amikor megállapította, hogy a szentbeszédek nyelve nem csupán egy nyelvjárás írott emléke, hanem úgynevezett regionális irodalmi nyelv, amely már bizonyos fokú normával is rendelkezett. A standard nyelvi norma kialakulási folyamatát reprezentálja ez a nyelv, amelyen a XIX. század elejétől imakönyvek, evangéliumos könyvek, tankönyvek, röpiratok, sőt szépirodalmi munkák is keletkeztek. Kultúrtörténeti jelentősége elsősorban abban áll, hogy megbízható képet nyújt a nyugat-magyarországi horvátok, valamint a falusi papság műveltségi színvonaláról.

A prédikációk stílusa alkalmazkodik az egyszerű hívők szókincséhez. Szembeszökő jelenség a dramatizálás, a bibliai történetek és példázatok színes, a képzeletre erősen ható előadása, valamint a levont erkölcsi tanulságoknak konkrét élethelyzetekre való világos alkalmazása. – A magyar nyelvi hatást néhány általánosan használt és a XIX. század elejére már gyökeret vert jövevényszó (pl. *hahar* 'hóhér', *hamišan* 'hamis', *hasniti* 'használ', *meštija* 'mesterség' stb.) mellett magyar és/vagy német mintára alkotott tükörfordítások is mutatják (pl. *dušno spoznanje* 'lelkiismeret', *hištvo* 'házasság' [*hiža* 'ház'], *na kratki* 'röviden', *medtimtoga* 'azonközben, aközben' stb.).

A kötet bevezető tanulmánnyal kezdődik, amely a munkák helyesírását, egyes mondattani jelenségeit mutatja be, majd a prédikációk stílusával foglalkozik. A betűhív átírásban közölt prédikációk elolvasását és megértését a kötetet záró négy nyelvű (burgenlandi horvát, horvát, német, magyar) szöveget könnyíti meg.

A Burgenlandi Horvát Tudományos Intézet (Znanstveni institut gradišćanskih Hrvatov – Wissenschaftliches Institut der burgenländischen Kroaten) kiadásában megjelent könyv nem lehet érdektelen a magyar szakmai körök számára sem, hiszen a gyűjtemény a történelmi Magyarország területén keletkezett, és a magyar nyelv hatását, kisugárzását is dokumentálja.

BENCICS MIKLÓS

KÜLÖNFÉLÉK

Gombocz Zoltán szobrának avatására*

Tisztelt Kollégium! Mindannyian tudjuk, hogy az igazán jelentős tudósokat nemcsak saját körük, hanem az utódok több nemzedéke is számon tartja és becsüli. Nem változtat ezen, ha eredményeik az újabb kutatások fényében nem mindig állják meg a helyüket, elvetik vagy legalább átértékelik

* Elhangzott az Eötvös Kollégiumban 2006. október 11-én.

azokat. A humán tudományok művelőinek talán fokozottabban kell számolniuk ezzel az eshetőséggel, mint a természettudósoknak.

Gombocz Zoltán azért jelentős tudós, mert halála után hét évtizeddel is él a hatása. Mert nemcsak egy a kortárs nyelvészprofesszorok között, hanem korának kiemelkedő magyar nyelvtudósa volt. Nemcsak egy vagy két területét művelte szélesebb értelemben vett szaktudományának, hanem szinte minden fontos ágazatát. Nemcsak azt értékeljük, hogy a nyelvtörténész némelyik etimológiája száz év távlatában is megáll a lábán, vagy hogy a magyar nyelv őtörök jövevényszavait fölényes biztonsággal számba vette, hanem még inkább azt, hogy a nyelvtudomány körén túl ösztönözte az őstörténeti, a művelődéstörténeti és a néprajzi kutatásokat is, hogy csak a legfontosabb területekre utaljak. Azaz munkássága általános történeti és elméleti értékű. Széles látóköre és tárgyi tudása, nagy műveltsége, termékeny intellektuális nyugtalansága a magyar tudomány egyik jelentős alakjává avatta.

Írásait és a róla szóló írásokat olvasva minduntalan meggyőződhetünk egyetemes jelentőségéről és kiváló emberi tulajdonságairól. Számomra mégis a legmélyebb élményt egyetemünk dísztermében 2002-ben elhelyezett szobrának, e mostani szobor előzményének az avatásán elhangzott tanúságtévé beszédek jelentették. Három egykori kollégistája, nem szakos tanítványa beszélt róla (Borzsaák István, Harmatta János, Kosáry Domokos), csaknem hetven esztendő távolából olyan elevenen idézve alakját, mintha csak a közelmúltban kellett volna véglegesen búcsút venniük tőle. Élményeik frissességével tanúsították, hogy egész életre szóló indítatásokat kaptak nemcsak a tudóstól, hanem a nagyszerű pedagógustól és az emberséges embertől is, ezeket a felejtés nem tudta kikezdeni.

Augusztus 18-án volt 111 éve, hogy az uralkodó jóváhagyta az eredeti báró Eötvös József Collegium alapítását. Öt év múlva száz esztendő lesz a hajdan „új”-nak mondott Mènesi úti épület. E jeles adatok említésével most csupán az a szándékom, hogy az idő múlását hozzánk közel eső utalásokkal érzékeltessem. Egyre távolodik tőlünk az intézményt fölsozlato, a magyar kultúrára és oktatásra súlyos csapást mérő politikai büntett is, amit sosem tettek jóvá, talán nem is lehet jóvátenni. Az a nemzedék, amelyhez tartozom, csupán az épületet, a könyvtárat és a visszajáró régi kollégisták alkalmankénti társaságát örökölhette, csak idézhette, de nem lehetett részese a legendás kollégiumi szellemnek, és – nem véletlenül hagyom a fölsozlás végére – nem ismerhette személyesen Gombocz Zoltánt sem, akit egyik igazgató utóda, Keresztúry Dezső e szellem „leteljeesebb kifejeződésé”-nek mondott.

Gombocz Zoltán méltatásához igazán nem kell évfordulókat keresnünk. ünneplés adta lehetőségekbe fogóznunk. Nincs is most semmi efféle ok. Gombocz az Eötvös Kollégium legelső évfolyamának tagja, a saját neveltek közül – vitathatatlanul elismert tehetsége okán – az első kinevezett kollégiumi tanár, majd második igazgatója, s ebben a státusban az első sikeres negyedszázad méltó folytatója volt.

Nem feladatomban, nem is szükséges a mai alkalommal vázolni Gombocz Zoltán életútját, ismertetni munkásságát. Méltatásokban – noha azok talán nem mind és nem minden tekintetben érdemiek – nincs hiány. 1935. május 1-jén a bölcsészkar tanácsulésen bekövetkezett váratlan és hirtelen halála mélyen megrendítette barátait, ismerőseit, diákjait. Ami gyakorinak nem mondható, öccse, a neves botanikus Endre összegyűjtötte és kötetbe foglalva kiadta az emlékezéseket és nekrológokat. Több életrajzi monográfiát is irtak róla.

Bizonyára sokan ismerik közülünk a P. NORA francia történész által a közeli múltban alkotott fogalmat az emlékezet helyeiről. Az emlékezet helyei nemcsak topográfiailag meghatározható terek, nemcsak emlékművek, épületek, hanem tárgyak, s ami nagyon fontos számunkra: események, gondolatok, a szellem emlékei is; ebben az értelemben Gombocz Zoltán alakjának és életművének idézése, sőt az is, hogy most ennyien és akik itt vagyunk ez egyszeri alkalommal, ünnepljük szobrának föl-avatását. Az emlékezet helyei köthetik, kötik össze a hajdani nagyhírű kollégiumban és a később ebben az épületben lakó, tanuló nemzedékeket.

Mozgalmas és nyugtalan idők járnak ránk, sajnos ezek manapság sem olyanok, hogy ne kelljen féltetni emlékezetünk helyeit, ne kelljen óvva gondolni a Mènesi úti épületre és a benne tudósnak, tanárnak, s merem remélni, hogy tudós tanárnak is készülő ifjúságot. Minden emlékmű és minden

emlékezés sokszorozza a helyhez kötődésünket, s mert ez egyáltalán nem a múlthoz való egyoldalú ragaszkodás, hanem messze tekintés is, erősíti a tudomány műveléséért, az ifjúság neveléséért, a jövőért érzett felelősségünket. Gondolom, hogy ebben föltétlenül mindannyian találkozunk Gombocz úr – ahogyan kollégistái emlegették egymás között – szellemével.

A Domonkos Béla szobrászművész alkotásának itt a kollégiumban történő felállítását a kollégium kurátorának, Borzsák István professzornak, az ő áldozatkészségének köszönjük. Borzsák professzor úr, Gombocz Zoltán hálás és hűséges diákja sok esztendeje következetesen irányítja az utókor figyelmét tanára emberi és tudósi nagyságára. Ő kezdeményezte többedmagával és meg is valósította e mostani szobor előzményének elhelyezését egyetemünk dísztermében. Ahogyan ott az aulában, itt is jó társaságban van Gombocz Zoltán. Lent a bejáratnál az első kurátor, Eötvös Loránd és az első igazgató, Bartoniek Géza aranybetűs emléktáblája látható, a lépcsőház fordulójában ugyancsak az első kurátor és, ha lehet rangsorolni a kiválóságokat, alighanem legmagasabbra törő diákja, Kodály Zoltán mellszobra. Mind éppúgy személyes ismerősei voltak neki, mint a kapualj tábláin megörökített nevek viselői, a sokáig kényszerűen feledésbe taszított hősi halottak. Szobrával együtt immár kisebb panteont alkotnak.

Ezek a falak tanárként és igazgatóként annyi sokszor látták Gombocz Zoltánt, éppen itt, ebben a lépcsőházban is. A Kollégium épületében ma nap nap után változatlanul sok diák, tanár és tudós kutató fordul meg, itt tanul, lakik és dolgozik. A panteon tehát nem zárt, nehezen megközelíthető, fennkölt csarnok, hanem sokak mindennapjainak nyitott tere. Bizom benne, hogy beláthatatlan hosszú ideig az is marad.

KÓSA LÁSZLÓ

Beszámoló a Német Dialektológia Nemzetközi Társaságának második kongresszusáról

Nyolc éve annak, hogy 1998 októberében Göttingenben megalakult a Német Dialektológia Nemzetközi Társasága (Internationale Gesellschaft für Dialektologie des Deutschen; rövidítve: IGDD). A dialektológusok körében – főleg Európa-szerte, de a világ más tájékain is, ahol nyelvjáráskutatással foglalkoznak – közsímet, hogy Németországban a nyelvjárások vizsgálatának a XIX. század első harmadától kezdve egészen napjainkig elismerésre és követésre méltó eredményei vannak. Joggal merülhet föl tehát az a kérdés: vajon mivel magyarázható, hogy a XX. század végén, amikor sokan és sokfelé a tájszólások egyre nagyobb mértékű visszaszorulásáról beszélnek, a német dialektológusok közül többen is szükségesnek vélték egy nemzetközi tudományos társaság létrehozását.

Az IGDD megalakulásának több oka is volt. Az egyik nyilvánvalóan az, hogy az 1950-es évektől a német nyelvterületen is a normatív irodalmi nyelvvel és a terjedőben lévő regionális nyelvváltozatokkal szemben a nyelvjárások kezdtek fokról fokra háttérbe kerülni. Ez a körülmény mindenképpen közrejátszott annak fölismerésében, hogy a korábban elkezdett nyelvátlasz-munkálatokat és a tájszótárak készítését, kiadását még erőteljesebben kell folytatni. Meg kell azonban jegyezni, hogy az egyes helyi nyelvjárások visszaszorulásában, a mindennapi nyelvhasználatban betöltött szerepük megítélésében a német nyelvterületen jelentős különbségek tapasztalhatók: Ausztria és Németország egyes tartományjaiban általában nagy presztízse van a nagyvárosokhoz, esetenként a nagy történelmi múltú vidékekhez kötődő regionális köznyelveknek, ezzel szemben a német nyelvű Svájcban a lakosság mindennapi érintkezésében még napjainkban is meghatározó szerepe van a helyi közösségek tájnyelvnek. A régóta folyó atlasz- és tájszótármunkálatok mellett az IGDD kezdettől fogva azt is fontos feladatának tekintette, hogy a nyelvjáráskutatók körében a különféle nyelvi-nyelvjárási jelenségek minél teljesebb feltárását és elemzését szorgalmazza, mégpedig nemcsak a német nyelvterületen, hanem lehetőleg az idegen nyelvi hatásnak kitett német nyelvjárászigeteken is. Mindezt azért említettem

meg, mert ezek a fő kutatási irányok az IGDD eddigi két kongresszusa előadásainak témaválasztásában is megmutatkoztak.

Amint az már megszokott és természetes a különféle hazai és nemzetközi konferenciák szervezésekor, az IGDD elnökségének is kellő időben döntenie kellett a második kongresszus helyszínéről és az elhangzó előadások központi témájáról. A rendezést Peter Wiesingernek, a nemzetközileg ismert germanistának a vezetésével a Bécsi Egyetem Germanisztikai Intézete vállalta. Ami pedig a kongresszus fő tárgykörét illeti, azt a nyelvátlasz-munkálatok kezdetétől a dialektológiai kutatások középpontjába került nyelvföldrajzi gondolat kiemelésében határozták meg a szervezők, az előadások témaválasztását ugyanis a „Dialektgeographie der Zukunft” tematikában jelölték meg. Ez az anyaggyűjtési és feldolgozási módszer – különösen a XIX. század utolsó harmadától – a dialektológiában és a nyelvészet más szakterületein (pl. az etimológiai kutatásokban) egyaránt igen figyelemreméltó eredményeket ért el, s napjainkig alapvető elméleti-módszertani irányzat maradt, és várhatóan a jövőben is az lesz.

A négynapos kongresszus 2006. szeptember 20–23. között a Bécsi Egyetem Germanisztikai Intézetében zajlott le. Az előzetes terveknek megfelelően délelőttönként összesen két fő- és tizenkét plenáris előadás hangzott el, délutánonként pedig a különböző szekciókban száznál is több referátumot olvastak föl a tizenhat országból érkező kutatók. Az egyes előadások után 10-15 perces vitára is lehetőség adódott.

Az egyik főelőadást a megjelölt központi témakörhöz kapcsolódóan „Vom Nutzen der Dialektgeographie” címmel a szervező bizottság vezetője, PETER WIESINGER tartotta, aki 2006. szeptember 30-ától emeritus professzorként tevékenykedik, s akít – az IGDD-kongresszus alkalmát felhasználva – a nyitónap estéjén a Bécsi Egyetem vezetői, továbbá a kongresszus résztvevői ünnepi ülésen köszöntöttek. Az első napon és a későbbiekben elhangzott plenáris előadások közül a következőket emelem ki: HEINRICH J. DINGELDEIN, Alltagsprachliche Wortgeographie kontrastiv – Zu den komplexen Strukturen städtischer und ländlicher Wortareale in Hessen; ANDREAS GARDT, „Mundart/Dialekt” in der Sprachreflexion des 17. und 18. Jahrhunderts; INGEBORG GEYER, Zur Entwicklung von Wort- und Lautgrenzen im bairisch-österreichischen Raum anhand ausgewählter Beispiele aus dem Wörterbuch der bairischen Mundarten in Österreich (WBÖ) és RUDOLF STEFFENS – ANTJE DAMMEL – MIRIAM SCHMUCK, Familiennamen und Dialektologie: Der Deutsche Familiennamenatlas und der kleine Atlas westmitteldeutscher Familiennamen.

A résztvevők nagy száma miatt a többi előadást témakörük szerint tíz szekcióba sorolták. Némelyikük – a más nyelvekben (így például a magyarban) folytatott vagy a későbbiekben elvégzendő dialektológiai kutatások tárgyköreit tekintve – különösen figyelemre méltó lehet, ezért célszerűnek tartom az egyes szekciók felsorolását. Ezek a következők voltak: 1. Regionale Phonologie: Struktur und Dynamik; 2. Morphologie und Syntax der Dialekte; 3. Dialektlexikographie; 4. Sprachatlanten; 5. Dialektsoziologie; 6. Sprachinselforschung; 7. Historische Dialektologie; 8. Wissenschaftsgeschichte; 9. Neue Medien és 10. Forum Sprachvariation.

Ilyen nagy létszámú és tíz szekcióban, szerteágazó témakörökben tartott kongresszusról, az ott elhangzott előadásokról természetesen nem lehet részletekre kiterjedő áttekintést nyújtani, csak benyomásokról adhat számot egy-egy beszámoló. Ezért az IGDD második kongresszusán tartott, nagyjából százhusz referátumból csupán a címük, témájuk alapján ragadok ki néhányat, anélkül, hogy a bennük fölvetett és elemzett szakmai kérdést, problematikát akár csak vázlatosan összefoglalnám. Bizonyos előadásokra való utalással csupán az a célom, hogy ezeknek a kiválasztásával valamelyest legalább érzékeltetni tudjam azt a nagy ívű, széles horizontú problémakört, amely az utóbbi évek nyelvjáráskutatását a német nyelvetületen jellemezte, s jellemzi ma is, továbbá egy-két olyan referátumot is megemlítek, amelynek témája a nem német nyelvű országokban folyó vizsgálódások révén a kongresszus központi tematikájához kapcsolódott.

A tíz szekció tárgyköreiből most sem hiányoz(hat)tak a régi múltra visszatekintő kutatási területek (így pl. a következők: Regionale Phonologie: Struktur und Dynamik; Morphologie und Syntax

der Dialekte; Dialektlexikographie; Sprachatlanten), s természetesen teret kaptak az utóbbi évtizedekben elterjedt újabb irányzatok, vizsgálati módszerek is (pl. Neue Medien. Forum Sprachvariation). A továbbiakban ezeket szeretném néhány előadás megemlékezésével illusztrálni: KARIN RÄDLE, Zur Entwicklung der Vokalquantität im Ein- und Mehrsilber: Möglichkeiten ihrer Rekonstruktion anhand oberdeutscher Mundarten; ULRIKE DEMSKE, Zur Verbmorphologie in den Mundarten des Saarländischen; NICOLE ELLER, Syntaktische Aspekte des bairischen Basisdialekts im Böhmerwald; ECKHARD EGGERS, Datenbankbasierte Lexikographie am Beispiel der onomastischen Reihe Hydronymia Germaniae; KOLOMAN BRENNER, Aktueller Stand des UDSA (Ungarndeutscher Sprachatlas); ASTRID CHRISTL, Der Atlas der deutschen Mundarten in der Tschechischen Republik; STEPHAN ELSPAB – ROBERT MÖLLER, Erhebung dialektgeographischer Daten per Internet: ein Atlasprojekt zur deutschen Alltagssprache; NIKOLAI BASHAIKIN, Kommunikationsmedium. Dialekt im Internet. Magyar vonatkozása miatt végül megemlítem még MANFRED GLAUNINGERnek a tudománytörténeti szekcióban tartott előadását is, amelyet a következő címmel tartott: Claus Jürgen Hutterer und die „Dialektologie der Zukunft“.

Az IGDD második kongresszusán résztvevők száma több mint 160 volt, s közülük megközelítőleg százhuszan tartottak előadást. A legtöbben természetesen a német nyelvterületről voltak jelen (Ausztriából tizennyolcan, Németországból majdnem százán, Svájcban pedig tízen), Hollandiából és Oroszországból hét-hét kutató érkezett, a többi országból csak néhányan vettek részt (így például Braziliából és az USA-ból is). A magyarországi germanistákat négyen képviselték, és mint a magyar nyelvjárások kutatója jómagam is ott voltam a résztvevők között. A hazai kutatók részéről a következő előadások hangzottak el: MARIA ERB, Stereotype und Vorurteile in Bezug auf die Mutternation bei den Ungarndeutschen; ZSUZSANNA GERNER, Aktuelle Identitäts-konzepte in den deutschen Sprachinseln Ungarns – Historische Identitätstypen und ihre Modernisierung; ELISABETH KNIPF, Einführung in die Sprachinselforschung und in die Sektion; KATHARINA WILD, Dokumentation donauschwäbischer Mundarten (Arbeitsbericht) és SZABÓ JÓZSEF, Spiegelung der volkstümlichen Betrachtungsweise im Wortschatz einiger ungarischer Mundarten.

Fontosnak tartom még annak megemléését is, hogy a nagyszámú kongresszusi előadáshoz egy külön, szakmai szempontból nagyon hasznos program is kapcsolódott. Az érdeklődők meglátogathatták az osztrák dialektológia és névtudomány egyik fellegrádjának számító „Institut für Österreichische Dialekt- und Namenlexika” kutatóhelyet, amelynek elődintézményét olyan elismert, neves kutatók vezették, mint Eberhard Kranzmayer és Maria Hornung. Napjainkban az intézetben kb. 3,6 millió nyelvjárási adatot tárolnak és dolgoznak föl. Ezt a hatalmas nyelvi anyagot 2020-ig 10-12 kötetben szeretnék közzétenni, s ebből 2006-ig négynek a megjelentetése már megtörtént.

Hogy a Német Dialektológia Nemzetközi Társaságának megalakulása milyen fontos tett volt, azt egyebek (pl. taglétszámának emelkedése) mellett jól jelzi, hogy a német nyelvatlaskutatás bölcsőhelyén, Marburgban 2003-ban tartott első IGDD-kongresszus után a második is nagy érdeklődéssel és igen eredményesen zajlott le Bécsben. Az ott tartott előadások szerteágazó témakörű meggyőzően igazolták a világszerte is vezető szerepet játszó német dialektológia életképességét, megújulásra kész és még napjainkban is megújulásra képes törekvését, s azt is jól mutatták, hogy az 1998-ban létrehozott IGDD célkitűzései helyesek és megvalósíthatók is voltak. A továbbfejlődés lehetőségét jelzi, hogy a Társaság vezetősége – élén Dieter Stellmacher göttingeni professzorral, aki az IGDD megalakulásától kezdve elnökként is nagyon sokat tett a német dialektológia megújulásáért – egy ideje megkülönböztetett figyelmet fordít arra, hogy különféle anyagi és szakmai támogatással a fiatal nemzedék köréből kinevelje a közeli és távolabbi jövőndő kutatógárdáját is. Ez megmutatkozott a bécsi kongresszus résztvevőinek nemzedéki összetételében és abban is, hogy az utánpótlás-nevelés céljából az IGDD Internationaler Workshop „Forum Sprachvariation” címmel programot szervezett, amelynek keretében a fiatal kutatók számára 2005 januárjában Freiburgban konferenciát tartottak. Mindez bizakodással, az eddigi kutatások folytatásának reményével töltheti el a német dialektológusokat. Ha ezzel összehasonlítjuk az utóbbi évtizedekben egyre inkább utánpótlás gondokkal is küszködő hazai nyelvjáráskuta-

tást, annak jelenlegi helyzetét és jövőbeli lehetőségeit. eléggé elszomorító kép rajzolódik ki előttünk. Bizony nagyon jó lenne, ha a német dialektológia nemcsak tudományos eredményeiben, elméleti-módszertani kérdésekben szolgálna mintául számunkra. hanem például abban is, hogy a német nyelvészeti hagyományokhoz hasonlóan ítéljük meg nyelvjáráskutatásunk helyét, szerepét és jövőjét a magyar nyelvtudomány egészében is!

Az IGDD második kongresszusa igen eredményes volt. A négy napig tartó tudományos ülés-szak sikeres szervezőmunkájáért. az előadásokhoz kapcsolódó szakmai és egyéb programok körületekintő lebonyolításáért. a vendégszeretetért elismerés illeti a kongresszus rendezőit és mindazokat. akik a résztvevők számára a Bécsben töltött napokat nemcsak hasznossá, hanem több tekintetben is maradandó élménnyé tették.

SZABÓ JÓZSEF

Helynévmagyarázatok*

Ferenclak A Muraszombattól nyugat-északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1593: *Hrenkowcz* (Urb. 57); 1628: *Frankocz* (Urb. 70); 1773: *Frankocz* (LexLoc. 92); 1808: „*Frankócz*: h.” (Lipszky: Rep. 1: 188); 1851: „*Frankocz*, vindus falu” (Fényes: MoGSz. 2: 24); 1887: *Ferenczfalva* (Mező: HivHn. 99); 1907: *Ferenclak* (Mező: HivHn. 216, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655); 1973: *Rankovci* (ImMesta. 1973. 333). Az elsődleges *Hrenkóc* hn. egy szlovén *Hrenkovci hn. átvétele. Ennek szn.-i alapszavában a *hren* ’torma’ fn. rejlik; vö. horvát *Hrenek* csn. (LPH. 234) < *Hren* csn. (uo.; vö. 1261: *Hrenco* szn., ÁrpSzt. 392). A *Hrenkóc* névalakot idővel egy újabb szlovén helységnév szorította ki, mégpedig a szlovén *Frankovci* (> *Rankovci*), amelyből a magyarban *Frankóc* alakult. L. szlovén *Frankovci* ’helység Ormoztól (Friedau) keletre’ [1882/1891: „*Frakofzen (Frankovci)*” (Pettau und Vinica. 1: 75 000-es térkép). A *Frankovci* hn. a *Franko* ’Ferenc’ szn. származéka; tkp. értelme ’Franko emberei, Frankók’. A magyar *Frankóc* névalakot Vas megye 1887-ben *Ferenclak*-ra magyarosította, de ezt az országos hatóságok *Ferenclak*-ra módosították (Mező: HivHn. 216).

Ferend A Dentától kelet-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1323: *Zeurin* (Györffy 3: 496); 1353/1493: *Zeurind* (uo.); 1569–79: *S?j?r?nd?ya* (Engel: TemMold. 122); 1700 k.: *Ferendia* (uo.); 1808: „*Ferendia* val.” (Lipszky: Rep. 1: 183); 1909: *Ferend* (Mező: HivKözs. 2: 300). Az elsődleges *Szörén(d)* hn. személynévi előzményéhez vö. a bizonytalan eredetű 1186/1328: *Zewen* szn.-et (ÁrpSzt. 849) és a *Szörény* hn. magyarázatát. A magyar helységnévből a románban *Szeferendia*, majd – név eleji szótagvesztéssel (aferézissel) – *Ferendia* (Suciu 1: 236) alakult, s ez átkerült a magyarba is. A *Ferend* névalakot hatósági úton állapították meg magyarító szándékkal. – Vö. **Szörény, Turnu-Szeverin**.

Fiság A Csatoszegnél bal felől az Oltba ömlő patak fontosabb adatai: 1808: *Fiság* h. (Lipszky: Rep. 2: 46); 1915: *Fiság* (Csik-Ménaság. 1: 75 000-es térkép). Eredete nincs tisztázva. Vizsgálatot érdemel az a feltevés, hogy a *friss* ’hűvös, tiszta’ mn. *fis* (Nyr. 44: 402) változatának és az *ág* ’vízfolyás (elágazása)’ fn.-nek az összetételével van dolgunk. A német *Fischa* (tkp. ’halfolyó’) víznévvél való összekapcsolása elfogadhatatlan. – Vö. **Fischamend, Nagy-ág**.

Forrásfalva A bánási Marzsinától délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1548: *Farrasfalwa* (Milleker 183); 1554–79: *F?rašišt* (Engel: TemMold. 52); 1598: „*Forasest* alias *Forrasfalwa*” (Milleker 183); 1808: „*Forasest* h. *Forasesti* val.” (Lipszky: Rep. 1: 186); 1913: *Forrásfalva* (Hnt. 586). Egy *Forrás* [1422: *Forras*: Kázmér: CsnSz. 373] nevű személy lakhelye a magyarban a *Forrásfalva*, a románban pedig a *Fărășești* (Suciu 1: 226) nevet kapta. A román névalak idővel meghonosodott a magyarban is mint *Forasest*. Az országos helységnévrendezés során felelevenítették a történelmi *Forrásfalvát* (Kázmér: Falu 202; Mező: HivHn. 186).

* L. MNy. 2006: 235–48, 370–8, 493–505.

Fürjes A Versectől dél-délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *Zagayač* (Engel: TemMold. 152); 1660–66: *Zagaica* (uo.); 1808: „*Zagajca* h. *Zagaica* ill. *Sagaitza* g.” (Lipszky: Rep. 1: 751); 1894: *Fürjes* (Mező: HivHn. 106); 1897: *Fürjes* (PallasLex. 16: 62. utáni térképen). Az elsődleges *Zagajca* hn. szerb eredetű; vö. szerb *Zagajica* hn. (ImMesta. 1973. 435). Ez a *Zagaj* (tkp. ’liget mögötti hely, ligeten túli hely’) hn. származéka. Az országos helységnévrendezés során adott *Fürjes* hn. fürjben gazdag területre utal (Mező: HivHn. 106). – Vö. **Für**.

Gálya Az al-dunai Báziaától észak-északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: Virati *Gay* (Engel: TemMold. 55); 1723: *Gay* (uo.); 1808: „*Gaja* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 192); 1894: *Gálya* (Mező: HivHn. 108). Az elsődleges *Gáj* hn. szerb eredetű; vö. *gaj* ’liget, berek, cserjés’. A *Gáj*-ból idővel *Gája* alakult, majd a *gálya* ’nagy hajó’ fn.-hez való hozzáigazítással a *Gálya* névalak lett használatos (Skok. EtRj. 1: 544). – Vö. **Áj**.

Garabos A Temesvártól nyugat-északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1400: *Themerdekeghaz* (Temes 289); 1480: *Themerdekeghaz* (Csánki 1: 705); 1554–79: *T?m?ird?ikhaž* (Engel: TemMold. 135); 1723: *Grabatz* (uo.); 1808: „*Grabacz* cr.” (Lipszky: Rep. 1: 214); 1851: *Grabác* (Fényes: MoGSz. 2: 57); 1909: *Garabos* (Mező: HivKözs. 2: 337). Az elsődleges *Temérdekegyház* hn. a személynévként [1355: „Pauli dicti *Themerduk*”: OkISz. 1007; 1478: Emericus *Themerdek*: uo.] is alkalmazott, de bizonytalan eredetű magyar *tömérdek* ’vaskos, zömök’ és az *egyház* ’templom’ összetétele. A török uralom múltával a falu új, szerb nevet kapott; vö. szerb *Grabác* [? < *grab* ’gyertyánfa’] (ImMesta. 1973. 163). Ez meghonosodott a magyarban is. Az országos helységnévrendezés során annak érdekében, hogy jobban megkülönböztethető legyen a Tolna megyei *Grabóc*-tól, a *Garabos* nevet állapították meg a falu számára. – A román névalak *Grabaț* (Suciu 1: 270). – Vö. **Grábóc**.

Genyété A Bihar megyei Margitától északkeletre fekvő, előbb temploma védőszentjéről *Szentmárton*-nak [1332: *Sanctus Martinus*: Jakó 245; Mező: Patrocín. 259] hívott falu korai adataira l. 1345: *Genethe* (uo.); 1489: Zenthmarton aliter *Genyete* (Csánki 1: 608). L. még ComBih. 134. Kniezsa (MagyRom. 1: 191) megállapítása szerint a név egy szláv eredetű *Gonjata* szn.-ből való (<: *Gon-imir*: Miklosich. PON. 50). „A román név [*Ghenetea*: Suciu 1: 257] világosan magyar közvetítésre mutat.” A falunév magyar, esetleg szláv névadásból származik. Megfelelő magyar személynév még nem került elő, de az előzményeül szolgáló szláv személynévről biztos képet alkothatunk magunknak az ócseh *Hoňata* (Gebauer: SISz. 2: 458) alapján. Ez hangtörvényszerű szabályossággal folytat egy ősszláv **Goneta* személynévet, amely az ősszláv **gonь* ’hajcsa, hajtás, üzés, vadászat’, **gonьcbь* ’hajtó, hajcsár, futár, vadász’ családjába tartozik, mint –*ęta* képzős származék. – Képzésmódját illetően vele azonos modell szerint alakult az ócseh *Lovata* és az ólengyel *Lowęta* személynév (ezekre l. *Lövete* hn.). Ahogyan egy magyarba átkerült déli szláv **Loveta*-féle személynévből a Székelyföldön *Lövete* helységnév alakult, úgy alakult az Érháton is egy magyarba átkerült **Goneta*-féle déli szláv személynévből *Genyété*. (Az ősszláv *ę* a déli szláv nyelvekben *e*-vé denazalizálódott.) – Vö. **Lövete**.

Gerebenc A bánsági Fehértemplomtól nyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1341: *Gerebench* (Csánki 2: 101); 1554–79: *G?reb?nč*, *G?r?b?nč* (Engel: TemMold. 58); 1723: *Grebenz* (uo.); 1808: „*Grebenáč* cr.” (Lipszky: Rep. 1: 216); 1913: *Gerebencz* (Hnt. 606). Szláv, közelebbről szerb eredetű; vö. szerb *Grebenac* ’Gerebenc’ (ImMesta. 1973. 168). Eredete megegyezik a *Garabonc* hn.-vel, l. ott. A szerb névalak idővel kiszorította a használatból a magyaros *Gerebenc*-et, amelyet az országos helységnévrendezés során hatóságilag felújították (Mező: HivIn. 92). – Vö. **Garabonc**.

Gerlistye A Krassóvártól nyugat-délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1535: *Gerlysthe* (Engel: TemMold. 56); 1554–79: *G?rl?šte* (uo.); 1700 k.: *Girliste* (uo.); 1808: „*Gerlistye* h.” (Lipszky: Rep. 1: 199). Román eredetű; vö. román *Gîrliște* hn. (Suciu 1: 265) < *gîrlă* ’patak’ (Iordan: TopRom. 68). – Vö. **Ógerlistye**.

Gerőc A Versectől kelet-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *G?r?gul*, *G?rol?va*, *G?roleva* (Engel: TemMold. 67); 1597: *Greon* (Suciu 1: 270); 1734: *Greovác* (uo.); 1808:

„*Greovac* val.” (Lipszky: Rep. 1: 217); 1913: *Gerőcz* (Hnt. 608). Bizonyára a magyar *Gergely*, szerb *Grgur* ’Gergely’ szn. (l. még 1211: *Gregor* szn.; 1237: *Geregur* szn.: ÁrpSzt. 348–9; román *Grigole* szn., *Gligor* szn., *Gligan* szn.: Constantinescu: DOR. 72) rejlik a *Greovac*-cá fejlődött helységnévben, de a részletek homályosak. A magyar *Gerőc*-öt hatósági úton állapították meg tudatos magyarosítással. A román névalak *Greoni* (Suciu 1: 270).

Gilád A bászági Csáktól délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1569–79: *G’ilod* (Engel: TemMold. 56); 1700 k.: *Gilad* (uo.); 1808: „*Gilád* h.” (Lipszky: Rep. 1: 201). Korábbi *Galád névalakból jöhetett létre magánhangzó elhasonulással. Előzménye egy kora Árpád-kori főúr *Galád neve lehetett. E név a vidéken több helyen is feltűnik. A szn. nyelvi forrása egy szláv *Glad* (tkp. ’éhség’) szn.-ben kereshető, vö. bolgár *Глаго* szn., cseh *Hlad* szn., lengyel *Glod* szn., ukrán *Голод* szn. Egy Vidinből jött ellenséges vezérnek, *Glad*-nak (An. 14. 44) nevét Anonymus maga koholta a környék helyneveiből, tehát történelmi hitele nincs. A román *Ghilad* ’Gilád’ (Suciu 1: 259) a magyarból való (AnGestHung. 147.; Györffy 3: 307; Kiss: MNy. 88: 420; KMTLex. 229; Benkő: ÓmNyT. 86–91).

Gojcsfalva A bászági Marzinától délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1506–29: *Goychesth* (Engel: TemMold. 57); 1554–79: *Goš?št*, *Gošy?št* (uo.); 1598: *Goychest*, *Goychfalva* (Suciu 1: 268); 1808: „*Gojzest* h. *Gojzesti* val.” (Lipszky: Rep. 1: 203); 1913: *Gojcsfalva* (Hnt. 611). Egy *Gojcs* (vö. román *Goicea*: Constantinescu: DOR. 333) nevű kenéz vagy birtokos falva a magyarban a *Gojcsfalva*, a románban pedig a *Goicești* > *Goizești* (Suciu 1: 268) nevet kapta. A román névalak idővel a magyarban is felülkerekedett *Gojzest*-ként, de az országos helységnévrendezés során felújították a hagyományos *Gojcsfalva* névalakot (Mező: HivHn. 186).

Gutonya A bászági Vásárosztól kelet-északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1440: *Gwthonya* (Suciu 1: 186); 1488: *Kwthyna* (Csánki 2: 48); 1554–79 *Qutina* (Engel: TemMold. 82); 1808: „*Kutina* vel *Kuttina* cr.” (Lipszky: Rep. 1: 362); 1882: *Kutina* (Ihász: Hnt. 184); 1913: *Gutonya* (Hnt. 621). A magyar *Kutina* hn., román *Cutina* hn. (Suciu 1: 186) szerb eredetű; vö. szerb-horvát *Kutina* hn. < *kut* ’szöglet, sarok, zug’ fn. A régi *Gutonya* névalak *k* > *g* zöngésüléssel és *n* > *ny* palatalizálódással keletkezett (Csánki 1: 761, 2: 48; Kniezsa: SztIstván-Eml. 2: 416; Dickenmann: Stud. 1: 204; Mező: HivHn. 192; Blazovich 185).

Gyergyóremete Romániai helység a Székelyföldön Gyergyószentmiklóstól északnyugatra: ’Remetea’ [1567: *Remete*: Szabó T. A.: Gyergyói hn. 47; 1751: *Gyergyó Remete*: uo.]. A *Remete* hn. a szn.-ként is alkalmazott magyar *remete* fn.-ből alakult. A hagyomány szerint legelőbb egy remete telepedett ide. A megkülönböztető szerepű *Gyergyó*- előtag a Gyergyói-medencére utal. A román *Remetea* hn. a magyarból való (Orbán: Szék. 2: 117; Suciu 2: 75). – Vö. **Dunaremete**.

Gyimesbükk Romániai helység a Székelyföldön Szépvíztől északkeletre; ’Ghimes-Fáget’ [1808: „*Bükk* (*Kisfalussa*-) h. Mons”; „*Kisfalvabük* h. vide *Bük* (*Kisfalva*-) Mons”: Lipszky: Rep. 2: 25, 72; 1854: *Gyimesbük*: Suciu 1: 259; 1857: *Gyimesbükk*: Erdély 1857. évi népszámlálása. Bp., 1992. 348]. A Gyimesi-szorosban néhány óriás nagyságú bükkfa még az 1860-as években is emlékeztetett az egykori bükkrengetegre. Ez szolgált a névadás indítékául. A román *Ghimes-Fáget* (Suciu 1: 259) hn. részfordítás a magyarból. (Orbán: Szék. 2: 83.) – Vö. **Bük**, **Gyimesi-szoros**.

Győröd A Temesvártól kelet-északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1389: *Gyureg* (Csánki 2: 40); 1492: *Gyured* (uo.); 1497: *Gywrewd* (uo.); 1554–79: *G’iroda* (Engel: TemMold. 56); 1723: *Gyroda* (uo.); 1808: „*Giroda* val.” (Lipszky: Rep. 1: 201); 1909: *Győröd* (Mező: HivKözs. 2: 327). Az elsődleges *Györegy* hn. személynévből alakult (l. 1279/1307: *Gureg[e]*: ÁrpSzt. 357). A románban *Ghiroda* alakúvá formálódott helységnév (Suciu 1: 260) *Giroda*-ként visszakerült a magyarba. Az országos helységnévrendezés során a falu részére a *Győröd* névalakot állapították meg. (Kniezsa: MagyRom. 1: 290.) – Vö. **Felsőgyőröd**.

Győrös A Lugostól kelet-északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *G’úr?št* (Engel: TemMold. 60); 1596: *Giuriest* (uo.); 1723: *Zsurest* (i. m. 61); 1808: „*Zsurestj* vel *Zsuresti* val. *Xurestje* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 755); 1913: *Győrös*d (Hnt. 630). A *Zsurest* hn. a román *Jurești* hn. (Suciu 1: 320) átvétele. Ehhez l. *Jurea* ’György’ (Constantinescu: DOR. 67). Az országos helységnév-

rendezés során a román nevet mintegy „lefordították” Györösd-re (Mező: HivHn. 175). – Vö. **Feketegyörös.**

Hegyestlak A Lugostól keletre fekvő helység fontosabb adatai: 1464: *Hewgest* (Csánki 2: 42); 1506–29: *Hewgesth* (Engel: TemMold. 63); 1723: *Hausest* (uo.); 1808: „*Hauszest* h. *Hausescht* g. *Hauszesti* val. *Hausest* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 234); 1913: *Hegyestlak* (Hnt. 851). Az elsődleges *Hőgyest* hn. vagy a magyar *Hőgyes* ~ *Hölgyes* [1409: Paulus *Hewlges*: Kázmér: CsSz. 483; 1512: *Hewgyes*: uo.] szn. -t képzős származéka, tövében a *hölgy* ~ *hőgy* ’hermelin’ rejlik (de vö. 1217/1550: *Helg*: ÁrpSzt. 375), vagy a hn. a *hölgy* ’hermelin’ fn. -s képzős származéka [tkp. ’hermelinben gazdag’ hely]. A románban a magyar hn.-ből *Hăuzești* hn. alakult (Suciu 1: 285), és ez visszakerült a magyarban *Hauzest*-ként. Az országos helységnévredezés során a hegyvidéki falu részére a *Hegyestlak* nevet állapították meg (Mező: HivHn. 206). – Vö. **Hőgyész, Hölgykő.**

Henczlófalva A Merénytől (Nálepko) dél-délnyugatra fekvő helység fontosabb adata: 1548: *Henczfalva* (VSOS. 1: 412), 1808: „*Henzlova* s.” (Lipszky: Rep. 1: 236); 1906: *Henczlófalva* (Mező: HivHn. 196, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). A német *Hens* (< *Johannes*), illetőleg *Henz* (< *Heinrich*) szn. [l. 1226: *Hench* szn.: ÁrpSzt. 376] felhasználásával a magyarban *Hencfalva*, a kicsinyítő képzős *Hensel* ~ *Henzel* felhasználásával pedig a szlovákban *Henclová* hn. keletkezett. Ez utóbbi névalak a magyarban is meghonosodott mint *Henzlova*. Az országos helységnévredezés során a magyaros alakú *Henczlófalva* névalakot állapították meg. – Vö. **Hencfalva, Hencida, Szepesnádasd.**

Homapatak A bányai Marsinától keletre fekvő helység fontosabb adatai: 1506–29: *Homosthya* (Engel: TemMold. 64); 1554–79: *H?mošt?ya* (uo.); 1717: *Homosdia* (uo.); 1808: „*Homosdia* val.” (Lipszky: Rep. 1: 245); 1913: *Homapatak* (Hnt. 666). Bizonytalan eredetű, talán összevethető *Homussad* ’falu Kalocsa környékén’ [1061/1390: *Homussad*: Györffy 2: 424. l. még DHA. 1: 168; 1412/1413: *Hamossadharmada*: ZsigmOkl. 3: 638] előtagjával. Esetleg egy *Homa*. *Honos* (ÁrpSzt. 390), román *Homă*, *Homești* (Constantinescu: DOR. 124) stb. személynév a helynév alapja. A románban a magyar helységnév *Homojdia* alakúvá lett (Suciu 1: 293), s ez *Homosdia*-ként meghonosodott a magyarban is. Az országos helységnévredezés során a falu részére a *Homapatak* nevet állapították meg (Mező: HivHn. 204).

Homokbálványos A Delibláttól nyugat-délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1412–55: *Balvanis*, *Balvanos* (Csánki 2: 117); 1554–79: *Balvan?šte* (Engel: TemMold. 24); 1808: „*Balvanjestie* vel *Balvanjesti* val.” (Lipszky: Rep. 1: 31); 1853: *Bavanishte* (Marković: ImVojv. 37); 1913: *Homokbálványos* (Hnt. 666). A *Bálványos* hn. a magyar *bálvány* ’köoszlop, határkő stb.’ fn. -s képzős származéka. A szerb *Balvanishte* > *Bavanishte* tükörfordítás a magyarból; tkp. jelentése ’bálvány helye’. A *Bavanishte*-ként a magyarban is meghonosodott helységnév helyett az országos helységnévredezés során felelevenítették az elsődleges *Bálványos* névalakot, kiegészítve azt a közeli deliblati homokpusztával kapcsolatos *Homok*- előtaggal (Mező: HivHn. 247). – Vö. **Bálványos.**

Homokdiód A Versectől délre fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *Orašač* (Engel: TemMold. 100); 1717: *Oreschez* (uo.); 1808: „*Oressacz* cr. *Oreshac* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 480); 1907: *Homokdiód* (Mező: HivKöz. 2: 811). Az *Oresac* hn. a szerb *Orešac* (ImMesta. 1973. 286) hn. átvétele. Tkp. értelme ’diófás hely’. Az országos helységnévredezés során a deliblati homokpuszta szélén levő falu a *Homokdiód* nevet kapta (Marković: ImVojv. 137). – Vö. **Diód.**

Homokos A Pancsovától keletre fekvő helység fontosabb adatai: 1569–79: *M?ramor* (Engel: TemMold. 92); 1717: *Mramorak* (uo.); 1808: „*Mramorak* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 438); 1913: *Homokos* (Hnt. 667). A szerb *Mramorak* hn. alapszavához l. szerb-horvát *mramor* ’márvány’. Motivációjához l. még szerb-horvát *Mramor* hn., *Mramorac* hn., *Mramorski Potok* hn. (ImMesta. 1973. 268). – Az országos helységnévredezés során a deliblati homokpusztaság szélén fekvő helység részére a *Homokos* nevet állapították meg (Marković: ImVojv. 122; Mező: HivHn. 206). – Vö. **Csorvás, Homok.**

Homokszil A Versectől délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *Ulma* (Engel: TemMold. 143); 1808: „*Ulma* vel *Ullmal* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 706); 1909: *Homokszil* (Mező: HivKöz. 2: 1153). Az elsődleges *Ulma* hn. román eredetű; vö. román *Ulma* hn. (Iordan: TopRom.

392) < *ulm* 'szilfa'. Az országos helységnévrendezés során megállapított *Homokszil* névalak utótagja tükröfordítás eredménye, az előtag pedig a deliblati homokpusztával kapcsolatos. – A szerb *Ulmja* 'Homokszil' a románból való. – Vö. **Szil, Ulm**¹.

Hosszúremete A Facsádtól nyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1506–29: *Remethe* (Engel: TemMold. 114); 1700 k.: *Remethe* (uo.); 1785: *Remete Lunga, Remete Lunka* (Suciu 2: 75); 1806: *Remete* (Lipszky térképe); 1882: „*Lunka-Remete, (Remete-Lunga)*” (Ihász: Hnt. 199); 1909: *Hosszúremete* (Mező: HivKözs. 2: 913). A *Remete* hn. a szn.-ként [1351: *Remete: ÓmOlv. 194*] is alkalmazott *remete* fn.-ből alakult. A román *Remetea Luncă* (tkp. 'remete' + 'lanka, bereg') szerkezet *Remetea Lungă* (tkp. 'remete' + 'hosszú') változatát (Suciu 2: 75) tükrözi az országos helységnévrendezés során megállapított *Hosszúremete* névalak (Mező: HivHn. 234; Iordan: TopRom. 245). – Vö. **Dunaremete, Temesremete**.

Iktár A Temesrékastól kelet-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1364/1420: *Ikthar* (JusthLLt. 26); 1519/1520: *Ikthar* (i. m. 264); 1554–79: varoš-i *Iqtar* (Engel: TemMold. 66); 1700 k.: *Iktar* (uo.); 1808: „Iktár h.” (Lipszky: Rep. 1: 260). A hn. szn.-ből, mégpedig a Trója-regény egyik hősének, Hektornak a magyarban is meghonosodott *Iktor* [1212: *Iktor* szn.: ÁrpSzt. 370] nevéből keletkezett. A Trója-regény több más hősének neve is nyomot hagyott helységneveinkben: *Temesillész* (vö. *Achilleus* szn.), *Perjámos* (vö. *Priámos* szn.) stb. A román *Ictar* (Suciu 1: 302) a magyarból való (Melich: SzlJsz. 1/2: 171; Kálmán: Nyr. 91: 6).

Izbiste A Versectől délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1569–79: *Izb?ište* (Engel: TemMold. 68); 1660–66: *Izbiste* (uo.); 1808: „*Izbistje* ill. *Izbistye* cr.” (Lipszky: Rep. 1: 266). A szerb *Izbiste* (ImMesta. 1973. 180) hn. átvétele. Az alapszó az *izba* 'szoba, verem, odú, viskó', amelyhez helyet jelölő *-ište* képző járult. L. még macedón *Izbišta* hn. (ImMesta. 1973. 180; Skok: EtRj. 1: 562).

Jerce A Facsádtól nyugat-északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1454: Also *Jerczenik*, Kezepszew *Jerczenik*, Felsew *Jerczenik* (Csánki 2: 43); 1506–29: *Jercenik* (Engel: TemMold. 69); 1717: *Arschnik* (uo.); 1808: „*Jersnik* val.” (Lipszky: Rep. 1: 277); 1913: *Jercze* (Hnt. 703). Szláv eredetű, de a részletek bizonytalanok. Talán egy szerb *Jarešnik* hn. (ImMesta. 1973. 184) szolgálhatott kiindulásul. L. még szerb-horvát *Jareš* szn., csn. (SKNJ. 8: 580). A mai román névalak *Ieršnik* (Suciu 1: 304). Az országos helységnévrendezés során a falu részére a *Jersnik* helyett a *Jerce* nevet állapították meg magyarosító szándékkal (Mező: HivHn. 193).

Kádár A bánági Gátaljától északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: Dolna *Q?dar* (Engel: TemMold. 72); 1700 k.: *Kadar* (uo.); 1808: „*Kádár* h. *Kadari* val.” (Lipszky: Rep. 1: 281). Bizonytalan eredetű. Előzményeként a magyar *Kádár* [1142–6: *Cadar* szn.: ÁrpSzt. 442] szn.-en kívül a román *Cădar* [tkp. 'kádár, bodnár'] szn. (Constantinescu: DOR. 227) is számításba veendő. A románban a helység névalakja *Cădăr* ~ *Cădar* (Suciu 1: 119) (Iordan: DicțFam. 103; EWUng. 1: 658, *kádár*^{1, 2} a.). – Vö. **Kadarkút, Kádárta**.

Kanak A bácskai Dentától nyugat-délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1425: *Konaky* (Csánki 2: 46); 1433: *Konak* (uo.); 1569–79: *Q?naq* (Engel: TemMold. 73); 1808: „*Kanak* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 287). Az elsődlegesnek látszó *Konaki* hn. a *Konak* [1345: „Stephani dicti *Konak*”: NytudÉrt. 68: 105] szn.-nek elnevezését a birtoklást kifejező *-i* képzős származéka. A *Konak* névalak a szerb-ben alakulhatott ki annak folytán, hogy népetimológián összekapcsolódott a szerb-horvát *konak* 'éjjeli szállás(hely), fejedelmi udvar, palota' fn.-vel. Ennek előzménye az oszmán-török *konak* 'szálláshely, megálló, két szállás közötti, egy napi út' (TESz. 2: 552; EWUng. 1: 786).

Karasjeszenő A Fehértemplomtól nyugat-északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *Yas?n?va* (Engel: TemMold. 70); 1660: *Jasenova* (uo.); 1700 k.: *Jaszenovo* (uo.); 1808: „*Jaszenova* h.” (Lipszky: Rep. 1: 273); 1913: *Karasjeszenő* (Hnt. 723). A *Jaszenova* hn. a szerb *Jaszenovo* hn. régi *Jasenova* alakváltozatának átvétele. Tkp. értelmű 'kőrifákkal benőtt hely'. Az országos helységnévrendezés során a helységnevet hozzáigazították az Ung vármegyei *Jeszenő*-höz, Zemplén vármegyei *Várjeszenő*-höz, kiegészítve a folyó melletti fekvésére utaló *Karas*- előtaggal (Mező: HivHn. 244). – Vö. **Jeszenő, Várjeszenő**.

Karátsonyifalva A Dentától északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1494: *Zekeltheleke* (Csánki 2: 63); 1554–79: *S?kult?l?k, Ovs?n?ča* (Engel: TemMold. 123); 1723: *Offzeniza* (uo.); 1808: „*Ovczenicza* vel *Ovszenicza* aliis *Ofcenica* aut *Obsenica* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 487); 1910: *Karátsonyifalva* (Mező: HivKözs. 2: 789). Az elsődleges *Székelyteleke* hn. a *Székely* szn. és a birtokos személyraggal ellátott *telek* ’szántásra alkalmas, trágyázott föld’ fn. átvétele. Ezt idővel kiszorította a használatból a szerb *Ovsenica* hn. (< *ovas* ’zab’ fn.). Képzésmódjához l. szerb-horvát *ovsenica* ’zabkenyér, tippán, franciaperje’, orosz *овсяница* ’csenkesz’. A *Karátsonyifalva* névalakot a falu földesura gróf Karátsonyi Jenő (1861–1932) tiszteletére állapították meg (Mező: HivHn. 63). A román *Ofsenița* ’Karátsonyifalva’ (Suciu 2: 10) a szerbből való. – Vö. **Karátsonyiliget**.

Kecskeháta A Páncélcsehtől észak-északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1461: *Kechkehath* (Suciu 1: 126); 1733: *Kecskeháta* (uo.). Egy *Kecskehát* [vö. 1278: *kechkehat*: ÁUO. 4: 172] nevű hosszan elnyúló hegy volt a település elnevezésének indítéka. E hegy bizonyára kecskelegelőül szolgált. A román *Căprioara* ’Kecskeháta’ (Suciu 1: 126) magyar mintára keletkezett tükörfordítással.

Kemencszék A Resicabányától délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *Mala P?t’qa, Quptor* (Engel: TemMold. 81); 1700 k.: *Kuptore* (uo.); 1717: *Kuptora* (uo.); 1808: „*Kuptore* val.” (Lipszky: Rep. 1: 360); 1882: *Kuptore, Székul telep* (Ihász: Hnt. 183); 1885/1910: *Kuptore* [falu], *Szekul* [szénbánya] (Karánsebes und Resicabánya. 1: 75 000-es térkép); 1892: *Kuptore-Szekul, Kuptoria (Kuptore)* (Hnt. 1301); 1907: *Kuptoreszekul, Kuptoria* (Hnt. 586, 587); 1913: *Kemencszék, Kuptorja* (Hnt. 735, 829). Az első adatban a szerb *Mala Pečka* jelentése ’kis kemence’, a román *Cuptor*-é pedig ’kemence’. Idővel a románban a többes számú *Cuptoare* (Suciu 1: 184) névalak állandósult, a magyarban pedig a latinos végű *Kuptoria* (> *Kuptorja*) kerekedett felül. A falutól keletre szénbánya létesült, amelynek a román *Secul* (tkp. ’a kiapadt, a száraz, a csupas’) lett a neve, majd a *Cuptoare Secul* (Suciu 2: 113) név kerekedett felül. Ez részfordítással kapta a magyarban a *Kemencszék* nevet (Iordan: TopRom. 127, 452; Mező: HivHn. 198).

Kerecke A Huszttól északra fekvő helység fontosabb adatai: 1383: *Kerechkey* (DocVal. 307); 1389: *Kerechke* (i. m. 368); 1451: *Kereczke* (Bélay: Már. 162); 1454: *Kereczky* (Csánki 1: 449; 1463: *Kereczke* (uo.); 1773: *Kereczke* (LexLoc. 134); 1808: *Kereczke* (Lipszky: Rep. 1: 300). Talán egy magyar *Kerekcse (tkp. ’kerek erdőcske’) volt az előzménye. Ebből *Kerecske > *Kerecke* alakulhatott. Az ukrán *Керецьки* ’Kerecke’ a magyarból való (Kázmér: CsnSz. 578). – Vö. **Szolnocska**.

(Folytatjuk.)

†KISS LAJOS

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 102. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2006. december 12-én az ELTE BTK Múzeum körüli tanácstermében tartotta meg 102. közgyűlését.

I. Kiss Jenő elnök üdvözölte a megjelenteket, és felkérte a közgyűlési előadás megtartására Keszler Borbála egyetemi tanárt. Az előadás „Írásjelhasználat és interdiszciplinaritás” címmel hangzott el.¹

¹ L. jelen számunk első tanulmányát.

2. Az előadás elhangzása után J u h á s z D e z s ő főtítkár terjesztette elő jelentését a Társaság 2006. évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés! A Magyar Nyelvtudományi Társaság 102. évének munkájáról a következőkben számolhatok be.

1. Az idén három v á l a s z t m á n y i ü l é s t tartottunk: egyet tavasszal, kettőt ősszel. A tavaszi ülés időpontja május 9-e volt. Mivel a tisztújítást követően ebben az évben kezdte meg munkáját a Társaság új vezetősége, első napirendi pontként elnökünk, Kiss Jenő szólt a terveinkről, a Társaság és a választmány előtt álló feladatokról, hangsúlyozván a hagyományok őrzésének és a folyamatos megújulásnak egyidejű szükségességét. A megújulás érinti a működés tartalmi, szervezeti és technikai összetevőit. A működési feltételek javításához, korszerűsítéséhez az új tájékoztatói és kommunikációs technikák kiépítése és alkalmazása is hozzátartozik, ezért a vezetőség már az év elejétől hozzálátott egy önálló társasági honlap megtervezéséhez és kivitelezéséhez. A májusi választmányi ülésen N. Fodor János webszerkesztő mutatta be a honlap tervezetét, főbb szerkezeti és tartalmi egységeit. A végleges változat a nyár elején került fel a világhálóra, és azóta is hasznos tájékoztatást ad a Társaság múltjáról és jelenéről, céljairól, szervezeti felépítéséről, programjairól, régi és új kiadványairól, a tagfelvétel módjáról, a társasági iroda félfogadásáról, továbbá fontos címekről, nyelvészeti honlapokról stb. Itt mondunk köszönetet Fodor János kollégánknak, akinek jelentős érdemei vannak a honlap létrehozásában és működtetésében. A honlap címe a következő: www.mnyt.hu. A társasági honlapot időben megelőzte folyóiratunknak, a Magyar Nyelvnek, majd a Magyar tanári tagozatnak a honlapja. Ezekon kezdettől fogva tömör tájékoztatást lehetett olvasni a Társaságról is. Fejlesztés alatt áll a Névtani tagozat honlapja is, amely a Debreceni Egyetem egyik szerverén kap helyet, és egy háromtagú szerkesztőbizottság felügyeli, melynek tagjai a névtani szakosztály elnöke, Hoffmann István, a szakosztály titkára, Fercsik Erzsébet, valamint Kenyhercz Róbert honlapfelelős. Mindhárom társasági honlap kölcsönös utalókkal van ellátva, így könnyen átjárhatók, jól kiegészítik egymást. – A májusi választmányi ülésünkön a két új tagozat elnöke is szót kapott, hogy terveikről beszámolhassanak.

Az első őszi választmányi ülésünket október 24-én tartottuk. Ennek kiemelt napirendi pontja a társasági felolvasó ülések és egyéb rendezvények szervezettebbé és tartalmasabbá tételének megbeszélése volt. A választmányi ülés előkészítésére társaságunk elnöke október 17-ére egy értekezletet hívott össze, melynek résztvevői a főtítkáron és titkáron kívül a szakosztályelnökök és -titkárok, valamint a tagozati elnökök voltak. Mind az előkészítő értekezlet, mind a választmány egyetértett abban, hogy nem elégséges az őszi és tavaszi felolvasó ülések megtervezéséhez a spontán jelentkezések egybeállítására, hanem határozottabb előkészítő munkára van szükség. Az előadások vonzóbbá tételét szolgálja például neves előadók felkérése, szélesebb érdeklődésre számot tartó témák kijelölése, illetőleg vitafórumok, kerekasztal-beszélgetések szervezése. Ez utóbbiakkal a hagyományos konferenciaformák is változatosabbá tehetők. Szorgalmazni kell a kisebb szimpóziumok, vándorgyűlések sűrűbb megrendezését is, minél több helyszínt és intézményt bevonva, akár a határon túli régiókból is.

Az októberi választmányi ülés döntött a társasági díjakra javaslatot tevő bizottságok kiküldéséről is. Az idén csak két díjat, illetve emlékérmét adunk ki: a Csúry-díjat és a Pais-díjat. Az előbbi bizottság elnöke Hajdú Mihály, tagjai Balogh Lajos, Szabó József, Molnár Zoltán, Posgay Ildikó, N. Fodor János. A Társaság által meghirdetett népszerű gyűjtőpályázat bíráló bizottságát is ők adják, kiegészülve további négy taggal: Balázs Gézával, Fodor Katalinnal, Hegedűs Attilával és Raátz Judittal. A Pais-díjra javaslatot tevő bizottság elnöke Ördög Ferenc, tagjai pedig Hoffmann István, Gerstner Károly, Hegedűs Attila, Korompay Klára, Pesti János.

Harmadik választmányi ülésünket a közgyűlés előkészítésének jegyében december ötödikén tartottuk. Elnökünk tájékoztatta a választmányt a közgyűlés idejéről, az elhangzó előadás témájáról. Bejelentette, hogy az idén pénzügyi okokból nem a Magyar Tudományos Akadémián, hanem az ELTE BTK jóvoltából a bölcsészkar tanácstermében tartjuk közgyűlésünket. A decemberi választmányi ülés meghallgatta és jóváhagyta a díjakra és emlékérmekre javaslatot tevő bizottságok előterjesztését, továbbá a megemlékezési bizottság jelentését. Elekfi László, a megemlékezési bizottság elnöke be-

számolt arról, hogy budapesti szakosztályülésen köszöntöttük a következő tagtársainkat: a hetvenéves Kozocsa Sándort, Domokos Pétert, Békési Imrét, Király Lajost, továbbá a nyolcvanéves Hegedűs Józsefet. Péter Lászlót Társaságunk szegedi csoportja köszöntötte nyolcvanadik születésnapján a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Karán. A szegedi csoport Békési Imre tagtársunknak is szentelt helyi köszöntést, ugyanezen a helyszínen, ahol az ünnepeltnek munkatársai és tisztelői emlékkönyvet is átnyújtottak. Levélben köszöntöttük a hetvenévesek közül Varga Máriát és Büky Zsuzsannát, a nyolcvanéves Erdei Ferencet és a kilencvenéves Szabó Lászlót. Futaky István, a göttingai egyetem nyugalmazott nyelvtörténész-professzora, a XVIII-XIX. századi magyar-német tudományos kapcsolatok kiváló kutatója is idén töltötte be 80. életévét. Neki is gratulálunk. jókívánásokkal köszöntvén őt is. Elekfi László a bizottság nevében javaslatot tett a 2007-ben köszöntendő jubilánsok személyére is.

A decemberi választmányi ülésen hallgattuk meg Hoffmann Istvánnak, a névtani tagozat elnökének a tájékoztatóját a jövőre rendezendő névtani konferenciáról. A lebonyolításra két intézmény, a Károlyi Gáspár Református és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem jelezte szándékát, de döntés még nem született². Hoffmann István áttekintve a névtani konferenciák történetét, megállapította, hogy az öt közül kettőnek volt kiemelt témaköre. Véleménye szerint hasznos, ha a rendezők megjelölnek ilyeneket; a maga részéről például a nevek és a nyelvi kapcsolatok kérdéskörét tartaná ilyen gyümölcsöző témának. Természetesen más névtani előadások is szerepelhetnének, de erősíteni kellene az interdiszciplináris jelleget, és helyet kellene biztosítani a társtudományok képviselőinek is. A választmány a tájékoztatót tudomásul vette, és várja a két intézmény megegyezését a helyszín dolgában.

2. A tavaszi és őszi f e l o l v a s ó ü l é s e i n k száma összesen 14 volt. Ebből hatot a Magyar Nyelvészeti, négyet az Általános Nyelvészeti, háromat a Finnugor, egyet pedig az Idegen Nyelvi Szakosztály rendezett. Az előadók időrendben a következők voltak: Havas Ferenc, Antalné Szabó Ágnes, Tóth Imre, Andó Éva, Laczkó Krisztina, Szili Katalin, Szabó Győző, Markó Alexandra, Pomozi Péter, Tamás Ildikó, Szentgyörgyi Rudolf, C. Vladár Susza, Klaudy Kinga, Rác Anita.

3. A t o v á b b i r e n d e z v é n y e i n kről szóló beszámolómat az ünnepi alkalmak felsorolásával kezdem. 2006-ban ünnepeltük Szabó T. Attila kolozsvári nyelvészprofesszor születésének századik évfordulóját. Az emlékező ülések sorát a Társaság debreceni csoportja nyitotta meg január 27-én, amikor az MTA Debreceni Akadémiai Bizottsága Nyelvtudományi Munkabizottságával és a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékével közösen a DAB épületében tudományos ülészakot tartott. Az emlékülésen Péntek János az iskolateremtő Szabó T. Attiláról, B. Gergely Piroska az Erdélyi magyar szótörténeti tárról, Sebestyén Árpád pedig Szabó T. Attila debreceni kapcsolatairól tartott előadást.

A budapesti emlékünnepe az MTA I. Osztályának és Társaságunknak a rendezésében április 27-én volt az MTA székházában. Ezen hat előadás hangzott el: Benkő Loránd a Szótörténeti tárat méltatta, kiemelve a magyar nyelvtörténeti kutatásokban betöltött szerepét; Éder Zoltán Szabó T. Attila budapesti kapcsolatait vette tudománytörténeti vizsgálat alá, kiemelve a Nyelvtudományi Társasághoz és Pais Dezsőhöz fűződő szoros szálakat; Péntek János a kolozsvári egyetem tudós professzoráról emlékezett, Kósa László pedig a néprajzkutató Szabó T. Attilát idézte meg. Szathmári István személyes hangú visszaemlékezésben méltatta a veretes nyelvű, a stílusra és igényes nyelvhasználatra érzékeny kolozsvári tudóst, majd vázolta nyelvjáráskutató munkásságának legfontosabb állomásait. Az ülészakot Hajdú Mihály előadása zárta, amely Szabó T. Attilát mint névkutatót állította elénk. Az elhangzott előadások a Magyar Nyelv szeptemberi számában láttak napvilágot.

Egykori alelnökünknek, Hadrovics László akadémikusnak a XI. kerület Dinnye utca 5. számú ház falán elhelyezett emléktábláját Budapest Főváros XI. Kerület Újbuda Önkormányzata, az ELTE Szláv és Balti Filológiai Intézete, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaság képviselői június 27-

² A konferencia megrendezését időközben a Károlyi Gáspár Egyetem vállalta.

én avatták fel. Megemlékező beszédet Kiss Jenő elnök és Nyomárkay István alelnök tartott (a beszédek összefoglalóját l. MNy. 2006: 381).

Február 22-én a Nemzeti Tankönyvkiadó budapesti, Szobránc utcai székházában ünnepélyes keretek között első alkalommal nyújtották át „A magyar helyesírást” Implom József díjat, amelyet az idén három jeles professzor, Fábián Pál, Szathmári István és Deme László vehetett át (l. MNy. 2006: 379–81). A díjat Gyula város Polgármesteri Hivatala és a gyulai Erkel Ferenc Gimnázium alapította, támogatói pedig a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Nemzeti Tankönyvkiadó. A díj a város lokálpatrióta, nyelvészettel is foglalkozó polihisztoráról kapta a nevét. A rendezvényen Társaságunk elnöke és főtítkára képviselte a választmányt. Itt mondunk köszönetet az alapítóknak, a szervezőknek és a Nemzeti Tankönyvkiadó illetékeseinek önzetlen munkájukért és támogatásukért.

Március 20-án Zalaegerszegezen szintén ünnepélyes külsőségek között adták át a 2005. évi Pais-émlékérmét és -díjat. Az ünnepelt ezúttal Balogh Lajos kollégánk volt. Az első kitüntetést 1986-ban, Pais Dezső születésének centenáriumán Szabó T. Attila kapta. Az idei alkalom kettős értelemben is jubileumi volt: Pais Dezső születésének 120. évében nyújtották át, sorrendben huszadszor a szóban forgó kiemelkedő elismerést. Zala Megye Közgyűlését és vezetőségét köszönet illeti a Pais-émlékérem és -díj donozásáért és a díjátadó ünnepségek mindenkor magas színvonalú megrendezéséért.

Társaságunk tudományos konferenciák és szakmai napok megrendezésében is jelentős szerepet vállalt, többnyire társrendezői minőségben. A hozzám beérkezett beszámolók alapján ezek a következők voltak. 2006. május 27-én került sor az ELTE Bölcsészettudományi Karán a Simonyi Zsigmond helyesírási verseny Kárpát-medencei döntőjére. A versenyt a Társaság Magyar tanári Tagozata az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetének támogatásával rendezte a határon túli magyar lakta területeken élő és a magyarországi tíz-tizennégy éves diákok számára. A versenyhez szakmai előadások csatlakoztak a kísérő tanárok számára. Az előadásokat Balázs Géza, Raázt Judit, Kerner Anna és Völgyiné Reich Mária tartották. Sikeres tanártovábbképzéseket szervezett a Társaság idén nyáron az Oktatási Minisztérium megbízásából: július 2–8-án felvidéki, kárpátaljai, erdélyi és vajdasági magyartanároknak, augusztus 22–26-án muravidéki pedagógusoknak.

Július 16-tól 29-ig került sor Szombathelyen a Berzsényi Dániel Főiskola Uralisztikai Tanszékével való együttműködés alapján a 12. Hungarológiai Nyári Egyetemre az Oroszországban élő finnugor népek képviselőinek. Ugyanilyen keretben zajlott le november 9-10-én Szombathelyen „A magyar nyelv mint veszélyeztetett nyelv” című konferencia.

Október 9-e és 11-e között a Vas megyei Bükön volt a 14. Élőnyelvi Konferencia. A rendezvény fő szervezője az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke, a Társaság hatékony technikai segítségével.

Október 14-én ismét az ELTE adott otthont a Társaság Magyar tanári Tagozata által rendezett őszi szakmai napnak. A nagyszámú résztvevővel folyó előadásorozat három helyszínen zajlott. A rendezők értékelték a korábban meghirdetett ötletpályázatot is, a legsikeresebb pályázók röviden bemutathatták pályaművüket. A rendezvény fő szponzora a Nemzeti Tankönyvkiadó volt, amely nemcsak könyvjutalmak felajánlójaként, hanem a Magyar tanári Tagozat általános támogatójaként is megemlítendő.

A Társaság vidéki csoportjainak rendezvényeiről a köszöntések, emlékülések, konferenciák kapcsán részben már beszámoltam. Az elmondottakon kívül a szegedi csoporttól helyesírási verseny díjátadó ünnepségéről, Debrecenből, Egerből és Jászberényből tudományos előadásokról, Szombathelyről könyvbemutatóról is kaptunk tudósítást. A rendezvények palettáját színesítette a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének és a Társaság Névtani Tagozatának közös helynévtörténeti szeminárium a Síkfőkúton május 30–31-én. A gazdag tartalmú és jó hangulatú tanácskozáson főleg felsőoktatási intézmények fiatal kutatói, oktatói, doktoranduszai vettek részt.

4. K i a d v á n y a i n k között első helyen szoktunk szólni a Társaság folyóiratáról, a Magyar Nyelvről. A folyóirat a szűkülő pályázati lehetőségek és csökkenő akadémiai támogatás dacára változatlan terjedelemben, időben, az előre jelzett hónapokban jelenik meg. A decemberi szám nyomdai

előkészítése most zajlik. Tekintettel a fennálló gazdasági nehézségekre a jelenlegi szerénynek mondható 500 forintos példányonkénti ára a jövő évtől 800 forintra kell emelnünk. Bízunk abban, hogy az internetes megjelenés azok számára is hozzáférhetővé teszi a folyóiratot, akik már ezt az előfizetési díjat sem engedhetik meg maguknak.

A nehéz anyagi helyzet a könyvkiadásunkra is komoly terheket ró. Már több éve csak olyan kiadványok megjelentetését tudjuk vállalni, amelyeknek a nyomdaköltségét a szerkesztő már valahonnan – főleg pályázati keretből – előteremtette. Így jelenhettek meg az idén a következő kiadványaink: Az MNyTK. sorozat két kötete, mindkettő Vörös Ferenc szerkesztésében, két felvidéki konferencia előadásai. A 224. szám a 2005 októberében rendezett somorjai élőnyelvi tanácskozás anyagát tartalmazza. címe: „Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat”, a 225. pedig a 2005 júniusában rendezett nyitrai (koloni) névtani tanácskozását, melynek címe: „Vallanak a neveink múltról és jelenről”. A Régi Magyar Levéltár sorozat 2. száma, „Huszonöt levél a 16. századból” Darvas Anikó munkájaként látott napvilágot, Korompay Klára szerkesztésében. 8. kötetéhez érkezett Szabó T. Attila történeti helynévgyűjtésének sorozata, amely Csík-, Gyergyó- és Kászonszék régi helyneveit tartalmazza. A legújabb számot Hajdú Mihály professzor úr két tanítványával, Makay Emesével és Slíz Mariannal rendezte sajtó alá. Érdeklődéssel várjuk a 12 kötetesre tervezett sorozat újabb példányát is. 2006-os évszámmal, de már 2007 elején várható „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” 10. kötetének megjelenése Juhász Dezső szerkesztésében, hasonlóképpen Pereszlényi Pál nyelvtanának kritikai kiadása C. Vladár Zsuzsa gondozásában, továbbá egy élőnyelvi feldolgozást tartalmazó kötet Antalné Szabó Ágnes szerkesztésében. A 2006. évtől kezdődően a Társaság a Névtani Értesítő társkiadójává is vált, így az idei, 28. szám ugyancsak kiadványaink közé sorolható. Megjelentetését ez esetben is egy sikeres pályázat tette lehetővé. A Névtani Értesítő mint a magyar névkutatás periodikája 1978 óta létezik. az ELTE Névkutató Munkaközösségének kiadásában. Az utóbbi években már lektorált kiadványként. angol nyelvű tartalmi összefoglalókkal jelenik meg évente, és több külföldi névtani folyóirattal áll rendszeres kapcsolatban.

Mind a pályázatok lebonyolításában, mind pedig a Társaság pénzügyi és adminisztrációs ügyeinek vitelében oroszlánrészt vállal Bakonyiné Tóth Gabriella szervezőtitkárunk, akinek az állandóan változó és szigorodó feltételek közepette is helyt kell állnia. Köszönjük gondos munkáját.

5. Néhány szó a t a g f e l v é t e l r ől. Örömmel jelenthetem, hogy mindhárom választmányi ülésen nagy számban vettünk föl új tagokat. A Társaság taglétszáma ennek következtében mintegy 200 fővel emelkedett. A kiugróan magas növekedést a Magyar tanári Tagozatnak és vezetőinek köszönhetjük, akik sikeres rendezvényeikkel sok érdeklődőt nyertek meg közösségünk számára. E helyütt is köszönetünket fejezzük ki a fő szervezőknek, mindenekelőtt Antalné Szabó Ágnes tagozati elnöknek, aki igen sok időt és energiát fektetett ebbe a tevékenységbe. – A tagfelvételi oklevelek célba juttatását két ok miatt nem bíztuk a postára: egyrészt a több száz nagyméretű boríték feladása nagyon sokba kerül, másrészt pedig reméltük, hogy az új tagok egy része személyesen is meg tud jelenni a közgyűlésen, és részt tud venni Társaságunknak e fontos közéleti rendezvényén, így első kézből juthat fontos információkhoz. Egyébként pedig ismételten szeretném felhívni a figyelmet honlapunkra, ahol igyekszünk mindig friss információkkal szolgálni.

A friss hírek közül egy örömteli: tiszteletbeli elnökünk, Benkő Loránd professzor úr a Prima Primissima Díjak történetében első nyelvész kitüntetettként az oktatás és köznevelés kategóriában Prima Díjat kapott. A díjátadó ünnepség december 8-án volt a Művészetek Palotájában. A tagság nevében szívből gratulálok!

Beszámolóm végén kívánok minden tagtársunknak – külön üdvözléssel pedig az újaknak – hasznos tevékenységet a Társaság kebelében, az év hátralevő napjaira kellemes ünnepeket, azt követően pedig sikerekben gazdag boldog új esztendőt! Kérem jelentésem elfogadását.

3. A közgyűlés a főtitkári jelentést elfogadta. Ezután Gerstner Károly olvasta fel a pénztárosi jelentést. A Társaság 2006. évi pénzforgalma a következőképpen alakult:

B e v é t e l e k :	
2005. évi maradvány:	135.000 Ft
MTA támogatás. (folyóirat nélkül):	1.050.000 Ft
Berzsenyi Dániel Főiskola támogatása	1.000.000 Ft
Nemzeti Tankönyvkiadó támogatása	200.000 Ft
Őszi szakmai nap bevétele	489.000 Ft
Személyi jövedelemadó 1%-ának felajánlása:	308.715 Ft
Tagdíj:	574.000 Ft
Kiadványértékesítés:	213.500 Ft
NCA pályázat	121.000 Ft
Egyéb bevétel (pályázati kezelési stb.):	870.000 Ft
Összes bevétel 2006-ban:	4.961.915 Ft

K i a d á s o k :	
Személyi kiadások:	1.630.859. Ft
Főfoglalkozású bére:	840.000 Ft
Szerkesztői, fordítói stb. díjak:	790.859 Ft
Személyi kifizetések járulékai:	362.000 Ft
Készletbeszerzés:	162.863 Ft
Posta, telefon	222.325 Ft
Egyéb dologi kiadás (irodabérlet, konferenciaköltség, nyomda)	2.554.725 Ft
Összes kiadás 2006-ban:	4.933.515 Ft

2006-ban kiadásaink nem haladták meg a bevételeinket, a pénzügyi évet szerény mértékű megtakarítással zártuk. A 2006. évi pénzügyi egyensúly fenntartásához az akadémiai támogatáson felül nagymértékben hozzájárult két szponzor egymillió forintot meghaladó hozzájárulása. Ha ilyen jellegű bevételei nem lesznek a Társaságnak, és az akadémiai támogatás sem érné el a jelenlegi mértéket, akkor előreláthatólag a 2007. évet hiánnyal leszünk kénytelenek zárni.

4. A pénztárosi jelentés elfogadását követően A. M o l n á r F e r e n c felolvasta a Számvizsgáló Bizottság jelentését. A Bizottság a Társaság iratait, elszámolásait, bizonylatait átnézte és azokat rendben levőnek találta.

5. K i s s J e n ő e l n ö k méltató szavak kíséretében jelentette be, hogy a Pais Dezső-díjat Juhász Dezső veheti át 2007 tavaszán Zala Megye Önkormányzatának vezetőitől. A Társaság Csűrny Bálint-emlékérmét Vörös Ferenc kapta. A népnyelvi gyűjtőpályázat nyertesei: 1. díj: Rancz Teréz, 2. díj: Papp Enikő, 3. díj: Zolcsák Dóra.

A közgyűlés végén a Társaság elnöke gratulált a díjazottaknak és Benkő Loránd tiszteletbeli elnöknek a Prima Díj odaítéléséhez, majd kellemes ünnepeket, boldog új esztendőt kívánva a közgyűlést bezárta.

Összeállította: JUHÁSZ DEZSŐ

A 80 éves Hegedűs József köszöntése*

Kedves Kollégák! Az a megtiszteltetés ért, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében én köszönhetem Hegedűs Józsefet 80 éves születésnapja alkalmából. A feladatot örömmel elvállaltam, annál is inkább mivel Hegedűs Józsefnek köszönhetem életem első egyetemi munkahelyét

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2006. március 28-i felolvasó ülésén.

a Közgazdaságtudományi Egyetem Nyelvi Intézetében, ahol 1972-ben az ő vezetése alatt álló Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékre kerültem tudományos segédmunkatárssnak, ott kaptam életem első alkalmazott nyelvészeti feladatát, egy 1000 szavas orosz szókincsminimum összeállítását, és ott ismerkedtem meg az alkalmazott nyelvészet különböző területeivel, többek között a fordításelmélettel, ami azután egész további pályámat meghatározta.

Remélem, ünnepeltünk és kedves felesége, Aranka is megbocsát, ha az életrajz főbb állomásait csak röviden fogom ismertetni, és inkább arra a néhány évre fogok összpontosítani, amelyben Hegedűs József személye és munkássága számomra és több velem egykorú pályakezdő fiatal számára meghatározó jelentőségű volt.

Hegedűs József 1926-ban született Vésztőn, egyetemi szakjainak összetételében a kor történelme tükröződik: angol–német szakosként kezd meg egyetemi tanulmányait az 1946/47-es tanévben a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen, és orosz szakosként fejezi be ugyanott 1952-ben. Az angol szakot csak 1957-ben fejezheti be az ELTE Bölcsészettudományi Karán.

Hegedűs Józsefet egyetemi éveit Debrecenben kiváló professzorok tanították. A német nyelvet és irodalmat Pukánszky Béla professzor, az angol nyelvet, az angol nyelvészetet és irodalmat Országh László professzor szerettette meg vele, aki az egyetem elvégzése után is figyelemmel kísérte pályáját, az orosz szakon pedig a kiváló Pokrovszkij professzor tanítványa volt. Angol és német tanulmányai mellett szorgalmasan látogatta Hankiss János francia nyelvi- és irodalmi, Karácsony Sándor etikai és Bárczi Géza nyelvészeti előadásait is. Bárczi Géza ösztönzésére, aki később aspiránsvezetője lett, kezdte el nyelvhasználat-történeti kutatásait, és 1962-ben megvédte „A magyar nyelvhasználat kezdetei (XVI-XVII. század) és háttere az egykorú európai nyelvészeti irodalomban” című kandidátusi értekezését.

Ez az egyik fő téma, amely azután végigkíséri Hegedűs József szakmai pályafutását, ennek a témának a továbbfejlesztéséből születik nagydoktori disszertációja „A magyar nyelvhasználat századai” című mű, amelynek alapján 2001-ben Hegedűs József elnyeri a nagydoktori fokozatot, és amely mű azóta az Akadémiai Kiadónál könyv-formában is megjelent (Hiedelem és valóság. Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról. Bp., 2003).

És most ne higgye senki, hogy a laudáció átugorja az 1962 és 2001 között eltelt majdnem 40 évet, hiszen éppen a hatvanas években kezdődött el Hegedűs József életének az a korszaka, amelyben elkötelezi magát másik fő témája, a nyelvoktatás módszertanának nyelvészeti megalapozása mellett. Két színtere volt ennek a tevékenységnek: az egyik a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem (ma Corvinus Egyetem) Nyelvi Intézete (ahol 1953-tól kezdve nyelvtanárként dolgozott, majd a 70-es évek elejétől az Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 1986-tól pedig az Angol Tanszék vezette), a másik a TIT Idegennyelv-oktatási Választmánya, ahol kezdettől fogva vezetőségi tag volt.

A hatvanas évek elején több szerencsés körülmény játszott közre a magyarországi alkalmazott nyelvészet fejlődésében és Hegedűs József pályájának alakulásában.

Az első szerencsés körülmény az volt, hogy a Közgazdaságtudományi Egyetem Nyelvi Intézetében összetalálkozott egy tehetséges, fiatal, nyelvészet iránt elkötelezett nyelvtanárokból álló gárda, akik hittek abban, hogy a nyelvtudomány legújabb eredményeinek alkalmazása sikeresebbé teheti az idegen nyelvek oktatását. Ennek a gárdának vezető személyisége volt Hegedűs József, mellette olyan kollégák, mint Ferenczy Gyula, Fülei-Szántó Endre, Bakonyi István és még sokan mások.

A második szerencsés körülmény az volt, hogy a hatvanas években az ország felnőtt lakossága körében óriási igény volt az idegen nyelvek tanulására, és ezáltal a TIT nyelvtanfolyamok jelentős bevételre tehetek szert. A TIT kiváló munkatársainak köszönhetően, akik közül meg kell említeni néhai Simon Józsefné dr. Tudóssy Margit és a ma is jó egészségben köztünk lévő Hegedűs Aranka nevét, ennek a bevételnek tekintélyes részét a nyelvtanárok továbbképzésére, szakmai konferenciák rendezésére, szakmai folyóiratok és kiadványok finanszírozására fordították.

A TIT-tel való együttműködés tette lehetővé, hogy a Közgazdaságtudományi Egyetem Nyelvi Intézetének a modern nyelvészet iránt elkötelezett nyelvtanárai országos jelentőségű nyelvészeti ismeret-

retterjesztő, tudománynépszerűsítő munkát tudtak kifejtteni. A TIT Idegennyelv-oktatási választmánya ugyanis megteremtette számukra a lehetőséget, hogy együttműködjenek mindazokkal a nyelvészekkel, nyelvtanárokkal, akik az ország különböző egyetemein és főiskoláin szintén ismerték és propagálták a modern nyelvészeti irányzatokat, elég talán Kiefer Ferenc, Papp Ferenc, Szépe György, Hell György nevét említeni.

Ennek az együttműködésnek az egyik fóruma volt a *Modern Nyelvoktatás* című folyóirat, amelynek 1963-ban jelent meg az első száma, főszerkesztője Krammer Jenő, majd később Szépe György, a szerkesztőbizottságban pedig Hegedűs József és mellette Ferenczy Gyula, Hell György, Hofmann László, Juhász János, Mikó Pálné, Mollay Károly, Serény Andor, Stephanides Károlyné, Suara Róbert, Szentgyörgyváry Arthúr, Szépe György. Az 1963/1. szám vezércikkét Hegedűs József írta „Nyelvtan és nyelvoktatás” címen arról, hogy milyen legyen az a grammatika, amely legjobban elősegíti az idegen nyelvek elsajátítását. A szerző kifejti a mondat típusokról, mondatmodellekről, valamint a kontrasztív nyelvészetről és a nyelvi kontrasztokról alkotott elképzeléseit, amelyekhez azután sokszor visszatér. A tanulmány irodalomjegyzékében az akkori legfrissebb szakirodalmat találjuk: Ladó, Fries, Harris, Bierwisch, Chomsky művei megjelenésük után alig egy-két évvel már feltűnnek Hegedűs József tanulmányainak irodalomjegyzékében. Ez akkoriban egyáltalán nem volt általánosan jellemző.

Ha 1963-tól átlapozzuk a *Modern Nyelvoktatás* számainak végigkövethető Hegedűs József alkalmazott nyelvészeti tevékenysége. Szinte minden számban publikál egy-egy tanulmányt, fáradhatatlanul népszerűsítve a nyelvtanárok körében a modern nyelvtudomány eredményeit: „A nyelvoktatás lelke a nyelvtan” (1963/1: 12–31), „A modern nyelvészlelet néhány kérdéséről” (1964/2: 21–42), „A nyelvi automatizálás elvéről” (1965/1: 35–45), „Alkalmazott nyelvészet és nyelvoktatás” (1967/1: 32–48), „A nyelvoktatás intenzitása” (1969/1: 7–26), „A kontrasztív szemantikáról” (1971/1–2: 23–34).

Érdeemes megnézni a pályatársakat és kollégákat is, akikkel például az 1965. évi *Modern Nyelvoktatás*ban együtt publikál: KIEFER FERENC „A matematikai nyelvészet néhány kérdése” (1965/1: 8–14), PETŐF S. JÁNOS „Saumján applikatív generatív modelljéről” (1965/1: 14–8), HELL GYÖRGY „Formális nyelvelemzés és nyelvoktatás” (1965/1: 22–35), FERENCZY GYULA „Kontrasztív művelet-sorok tervezésének lehetősége” (1965/1: 52–61) stb. Ebben a számban találkoztam először PAPP FERENC névvel „A katedra túlsó oldaláról” című kis írásban (1965/1: 175–80), mely arról szól, hogyan vett részt tanulóként egy audiovizuális szerb tanfolyamon Zágrábban. Mert ne felejtjük el, hogy ez volt az audiovizuális módszer térhódításának és az első nyelvi laboratóriumok létrehozásának lelkes korszaka is, és ebben a Közgazdaságtudományi Egyetem Nyelvi Intézetének nyelvi laboratóriuma élen járt, lehetőséget teremtve az új nyelvoktatási módszerek kipróbálására. Hegedűs József ezért nagyszámú nyelvi tankönyvet is írt a nyelvi laborban folyó angol nyelvoktatás igényeinek kielégítésére.

1965-ben Hegedűs József nyolc hónapot Ford ösztöndíjasként az Egyesült Államokban töltött, s hazatérve a 1966-os számában tovább folytatja a nyelvészeti ismeretterjesztést, beszámol Chomskyval való találkozásáról, megvilágítja a strukturális és a transzformációs megközelítés közti különbséget, és mérlegeli, melyik használható jobban a nyelvtan oktatásában. Az amerikai tanulmányút másik eredménye az intenzív jellegű nyelvoktatás módszertanának és a különféle tesztfeladatok rendszerének kidolgozása. Ez a Hegedűs József által kidolgozott és munkatársaival négy nyelvre alkalmazott és közösen kipróbált intenzív-koncentrált nyelvoktatási módszer a TIT keretében ország-szerte elterjedt, és külföldi elismerést is kiváltott. A 70-es évek elején megjelent elméleti írásai az intenzív nyelvoktatás elméleti alapjaival foglalkoznak.

Szólnunk kellene még tucatnyi könyvről, például az 1972-ben megjelent „Szakszöveg és szóbeliség”-ről (Bp., TIT), az ő közreműködésével itthon rendezett nemzetközi konferenciákról, például az 1971-es budapesti FIPLV konferenciáról vagy azokról a nemzetközi (varsói, zágrábi) konferenciákról, amelyeken a TIT jóvoltából vehettek részt a nyelvtanárok. Ezek anyagát a *Modern Nyelvoktatás*

angol, orosz vagy francia nyelvű különszámaiban közölte. De itt abba hagyom a pálya ismertetését, és néhány személyes megjegyzéssel szeretném zárni születésnapj köszöntőmet.

Az 1970-es években kezdtem tanítani a TIT József Attila Szabadegyetem Budapesti Nyelviskolájában, és alighogy elkezdtem az oktatást, máris rendszeresen kaptam meghívókat a Kossuth Klubban rendezett szakmai továbbképzésekre, ahol Hegedűs József – olyan pályatársakkal együtt, mint Fülel-Szántó Endre, Dezső László, Hell György, Ferenczy Gyula és Szépe György – nagyszerű előadásokat tartott a nyelvtudomány legújabb eredményeiről, a nyelvtanulás, nyelvelsajátítás, nyelvtanítás nyelvtudományi hátteréről, csupa olyasmiről, amiről az egyetemen nem hallottam. Szorgalmas látogatója lettem ezeknek a továbbképzéseknek, és életem első konferencia-előadását is egy ilyen TIT előadói konferencián tartottam 1976-ban. Ma is őrzöm a hivatalos felkérést Telegdi Zsigmond aláírásával, aki akkor a választmány elnöke volt.

Akkor éreztem meg, hogy milyen érdekes dolog a nyelvészet, hogy milyen igazi tétje van, be-láttam, hogy a modern nyelvtudomány eredményeinek ismerete valóban szerepet játszhat abban, hogy mennyire sikeres nyelvtanár leszek. Akkor én ezeket a továbbképzéseket természetesnek vettem, nem is gondoltam arra, hogy ez másképp is lehet. Csak most, mikor erre a laudációra készülve, a régi Modern Nyelvtanítások megsárgult, de ma is érdekfeszítő olvasmányokat kínáló kötetét kezembe vettem, most láttam, hogy milyen hatalmas munka van mögöttük, milyen hatalmas munkát végzett az a csapat, melynek Hegedűs József egyik vezető személyisége, Hegedűs Aranka pedig egyik legaktívabb szervezője volt, és hogy mennyire hiányzik az ilyen rendszeres nyelvészeti továbbképzés a mai kezdő nyelvtanárok életéből.

A nyolcvanas években ugyanis megszűnt az Modern Nyelvtanítás, megszűnt a TIT Nyelviskola, Hegedűs József 1996-ban nyugdíjba ment a Közgazdaságtudományi Egyetem Nyelvi Intézetéből, és a felsőoktatásbeli nyelvtanítás, mint mindannyian tudjuk, most éppen válságos korszakban van. Hegedűs József visszatért másik kedvenc témájához, a magyar nyelvhasználat történetéhez, erről publikált hosszabb tanulmányt a Modern Filológiai Közleményekben (2003/2: 5–19), sajtó alá rendezte könyvét az Akadémiai Kiadónál, de azért az nyelvtanítás témájához sem lett hűtlen: a Modern Nyelvtanítás néhány éves szünet után Szépe Györgynek köszönhetően újraéledt, és az 1998-as számban újra olvashatunk egy Hegedűs-tanulmányt kedvenc témájáról „Az idegennyelv-tanulás néhány elméleti kérdése” címmel (MNy. 1998/4: 11–20), és a napokban jelent meg tanulmánya egy szokatlan szemantikai jelenségről, a *Harry is beeing naughty (Harry csintalan vagy csintalankodik)* típusú félig melléknévi, félig igei szerkezetről (MNy. 2006/1: 3–10).

Kedves ünneplő közönség, kedves jubiláns! Mindannyiunk nevében további töretlen munkálkodást és még hosszú termékeny éveket kívánok a 80 éves Hegedűs Józsefnek.

KLAUDY KINGA

A 70 éves Király Lajos köszöntése*

Király Lajosról egy 2002-ben megjelent kiadványban ezt olvashatjuk: „1936-ban született Göllében, de féléves korától Büssüben nevelkedett, ezt a falut tekinti szülőhelyének. A kaposvári középiskola tanítóképző elvégzése után az ELTE Bölcsészettudományi Karán magyar-történelem szakon szerzett középiskolai tanári diplomát 1959-ben [...] 1964–1968 között a Pécsi Tanárképző Főiskolán volt tanársegéd. Itt doktorált 1968-ban magyar nyelvészetből. 1968–1972 között tudományos munkatárs a Somogy Megyei Könyvtárban, itt fő munkája: [a] Somogy megye földrajzi nevei című kötet anyagának közzététele, szerkesztése [...] 1972-től nyugdíjba vonulásáig (1996) a kaposvári taní-

---

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén 2006. december 5-én Budapesten.

tóképző főiskola tanára. Munkahelye 1999-ben Életműdíjban részesítette” (In: G. JÁGER MÁRTA et alii szerk., Honismeret az ezredfordulón. Somogyi arcok, vallomások. Kaposvár, 2002. 17). Kiegészítésként magam teszem hozzá: édesapja a Donnál maradt, illetőleg: egyetemistaként Király Lajos Eötvös-kollégista volt.

Király Lajos azon kutatónemzedék egyik emblematikus alakja, amelynek tagjai a hagyományos népi kultúrából származván végeztek egyetemi tanulmányokat, s diplomásként visszatértek szülőföldjükre, az egyetemen kapott tudományos indíttatást követve pedig olyan tudományos munkásságot fejtek ki, amely közvetlenül kapcsolódik mindennapjaik közegehez és a szűkebb pátria múltjához és jelenéhez. A tehetséges ifjú az ELTE Bölcsészkarán magyar és történelem szakon folytatta egyetemi tanulmányait, s Benkő Loránd tanítványaként kedvelte meg a nyelvjárást és a kapott egész életére szóló tudományos munkaprogramot. Király Lajos példája is bizonyítja, hogy a pozitív érzelmi motiváltság mily nagy energiákat képes mozgósítani elvont vagy annak tűnő tudományos kutatások elvégzésére.

Áttekintve munkásságát, bizvást kijelenthetjük, hogy Király Lajos a magyar nyelvjáráskutatás nagy gyűjtői közé tartozik. Ő az, aki Somogyország népnyelvének gyűjtéséért és feldolgozásáért a legtöbbet tette, ő a homo dialectologicus somogyiensis. BALOGH LAJOSSal, jeles dialektológustársával 1960-ban a Magyar Nyelvben tették közzé tanulmányukat „Nyelvjáráskutatás Somogyban” címmel, s ez mintegy kijelölte Király Lajos jövőbeli útját. A két Lajos ifjúkori közös munkájának eredményeként született meg a magyar nyelvtudomány új atlasztípusa, egy célatlasz, „Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza”, amely méltán váltott ki széles szakmai figyelmet és elismerést.

Az évek múltával egyre szaporodtak Király Lajos dialektológiai, névtani és néprajzi közleményei. Ő irányította a somogyi földrajzinév-gyűjtést és szerkesztette az összegyűlt anyagot. Kiemelkedő szerepet játszott a somogyi honismereti mozgalomban is. Az anyanyelvi oktatás korszerűsítését szívügyének érezve színvonalas tanulmányokkal segítette az oktatásszervezőket és a magyartanárokat. Idevágó tanulmányai megszívtelendők ma is. Néprajzi kötetekinek száma felülmúlja önálló nyelvészeti kiadványainak a számát. Legnagyobb könyvsikere a „Vőfélyversek a somogyi lakodalomban” című műve, ezt néhány hét alatt elkapkodták. Lehet, hogy a nyelvészeti kiadványok efféle piaci sikerre nem számíthatnak, az azonban biztos, hogy legnagyobb tudományos érdeméül Király Lajos a nyelvtudomány, azon belül is a dialektológia területén szerezte. „A magyar nyelv könyve” című kézikönyvben (szerk. A. JÁSZÓ ANNA), amely hét kiadást ért meg és a magyar szakos főiskolások tankönyveként régóta szolgálja az oktatást, ő írta „A mai magyar nyelvjárások”, „A névtani ismeretek” s társszerzőként „Az összetett mondat” című fejezetet (a 2004-ben megjelent 7. kiadásban l. 641–86, 607–40 és 437–76). 1990-ben jelent meg sokszor hivatkozott munkája, a „Nyelvjárási jelenséghatárok a Dél-Dunántúlon” (MNYTK. 186.), amelyben a nyelvfeldrajz egyik fontos problémaköréhez, a nyelvjárási izoglosszák vizsgálatához úttörő módon, tehát érdemben járul hozzá (l. JUHASZ DEZSŐ in: KISS JENŐ szerk., Magyar dialektológia. Bp., 2001. 116). 2003-ban jelent meg „Nyelvjárási és névtani vizsgálatok Somogyban” című kötete, amely válogatott tanulmányainak közlésével ad áttekintést munkássága különböző területeiről.

Fő műve azonban, melyen a tervezéstől kezdve 30 éven át dolgozott, s amelynek anyagát 6 éven át gyűjtötte 99 somogyi és zalai kutatópontra, mintegy 800 adatközlőtől kérdezve ki 280 címszót, a 2005-ben a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványaként megjelent „Somogy–zalai nyelvatlasz”. Bizton mondhatom: Király Lajos ezzel a munkájával végleg beírta nevét a magyar nyelvjáráskutatás, és természetesen a somogyi művelődéstörténet nagykönyvébe. Hosszú éveken át úgy dolgozni, hogy a majd elkészülő mű megjelenítésének nagyon kicsi az esélye, dolgozni jutalom, prémium, pályázati pénzek, kutatói szabadság, mindenféle honorárium nélkül – bizony tiszteletet parancsoló! Úgy dolgozni, hogy a kézirat családi összefogással kerülhetett nyomdakész állapotba, hogy a kiadásra a pénzt szó szerint úgy kellett összekunyerálni, minősíti Király Lajos tudományos éthosát, egyszersmind azonban hazai viszonyainkat is. Szavai szerint „A szerkesztői honorárium [...] számomra az lesz, ha a S–ZA. eljut az ilyenféle nyelvészeti munkákat megbecsülő olvasókhöz, [akik] a benne lévőket esetleg hasznosítani tudják az oktatásban és kutatásban egyaránt” (17). Atlasza a magyar nyelvfeldrajzi

irodalom jeles alkotása, nemcsak adatainak hitelessége és sokszínűsége miatt. Azért is, mert szerzője pontosan látja és adataival igazolja is, hogy a nyelvjárási jelenséghatárok földrajzi, történeti, néprajzi és általában kulturális tényezőkkel vannak szoros összefüggésben. Tehát azért, mert Király Lajos nem állt meg az adatok rendszerezett közlésénél, a félkész-termék előállításánál, hanem meg is szólaltatta adatainak egy részét: elemző fejezetei kitűnő nyelvtudományi fejtegetések. Bizony csak egyetérteni lehet DEME LÁSZLÓVAL: „a legtökéletesebb forrásanyag is holt töke marad mindaddig, amíg nem faggatjuk, vallomását ki nem elemezzük, tanulságait közzé nem tesszük” (id. in: Somogy–zalai nyelvtanász 8). Bár nagyobb gyűjtésekre valószínűleg nem vállalkozik már ő sem – bár tévednék! –, bizton remélhetjük, hogy az általa gyűjtött témérdek anyag elemzésével, feldolgozásával, megszólaltatásával nagyban segíti még a magyar dialektológiát. Ezt remélve – sőt: várva, kérve – kívánunk még sok termékeny és eredményes esztendőt Király Lajosnak.

KISS JENŐ

LEVÉLSZEKRÉNY

Büky László írja: KEMÉNY GÁBOR írt a közelmúltban az „és-sel nem kezdünk mondatot” nyelvhelyességi babonáról egy BENCZE LÓRÁNTTÓL való megállapítás kapcsán (MNY. 2006: 256). BENCZE „egy oldalvágás erejéig megemlíti – idézi KEMÉNY GÁBOR – a nyelv művelőket, imígyen: a lelkes nyelv művelők, akárcsak a zöldek, több kárt tesznek néha, mint a környezetszennyezők. Kiirtanák a mondatkezdő és-eket a Halotti Beszéből is”. Ezután KEMÉNY GÁBOR szakmai tapasztalatára, valamint a NyKk.-re és a NymKsz.-ra hagyatkozva elmondja, hogy az „és-sel nem kezdünk mondatot” kitétel aligha található meg a „lelkes [?] nyelv művelők” nézetei között. A TOMPA JÓZSEFTŐL származó, NyKk.-ből származó megállapítás azt mondja, hogy a szóban forgó kötőszó „bátran használható még előzmény nélkül vagy csak odagondolt előzménnyel is, a szót új tárgyra terelő céllal, pl. *És te mit kerestél ott?*”.

Nos: a HB. és K. számos és kötőszavának szerepköréhez a KEMÉNY GÁBOR által mondottakon kívül azt kell figyelembe venni, hogy ezeknek csupán egy része van szövegmondat elején, a többi nem. A HB. és K. központoszásról írott munkájában PÁSZTÓ ANDRÁS (MNY. 1988: 188–9) megállapította, hogy a szövegmondatok kezdete piros nagybetűvel van jelölve, s az előző szövegmondat végén mindig pont van; ha pont után kisbetűs a kezdés, szövegmondat egység (tagmondat) következik. Erre hivatkozik később BENKŐ LORÁND is (Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei. Akadémiai Kiadó, Bp. 1980. 363). Nos: kisbetűs és négy, (piros) nagybetűs hét van. Utóbbiak száma, illetőleg használata a HB. és K. szövegfelépítésének jellegéből fakad. S e tekintetben talán nem is az előzménynélküliség, az új tárgyra való terelés a cél, az és „inkább a beszélőnek azt a törekvését érzékelteti, hogy az általa előzőleg elmondottakhoz hozzáadjon valamit. Ehhez hasonló funkciót gyakran tölt be a mondatkezdő *Továbbá*”, e pragmatikai kötőszóhasználatra példa: „Péter miért nem került elő? *És te hol voltál azon az éjjelen?*” (TEUN A. VAN DIJK, Pragmatikai kötélelemek. Tanulmányok / Studije. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék / Novi Sad, 1982. 86). Már az ÉrtSz. megfelelő szócikkében is található példa az és pragmatikai szerepkörben való használatára (és C. 2., 2.||a.).

A HB. és K.-beli stíluseljárás módoszatot – *Ef uimagguc uromc iften kegilmet; Ef uimagguc fzen achfin mariat; Ef uimagguc fzent peter urot* stb. – gyakorta találni. A XX. század első felének lírájában például Füst Milán költeményeit jellemzi az efféle szövegépítés, és a „metaplazmikus természetű a-s-és kettős alak [használata], melyekkel [...] igen sok sorát vagy mondatát kezdi, [...] amelyeknek ritmikus használata hol alliterációt, hol anaforát, hol poliszindetont eredményez” (VÍGH ÁRPÁD, Retorika és történelem. Gondolat, Bp. 1981. 433).

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

146. **Lengyel Klára:** Az igenevek helye a szófaji rendszerben. 2000.
 147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
 148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
 149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
 150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
 151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondas mint szövegtípus. 2002.
 152. **Kugler Nóra:** A módosítószók funkciói. 2003.
 153. **Zsilinszky Éva:** Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 2003.
 154. **Pethő József:** A halmozás alakzata. A halmozás fogalmának, típusainak és funkcióinak vizsgálata (Krúdy Gyula Szinbád ifjúsága című kötete alapján). 2004.
 155. **Olaszy Gábor:** Hangidőtartamok és időszerkezeti elemek a magyar beszédben. 2006.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

213. Balázs János-émlékülés. Szombathely, 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 800 Ft.
 214. **Zilahi Lajos:** Püspökladányi tájszótár. 2004. 1200 Ft.
 216. Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején. XIV. anyanyelv-
 oktatási napok. Szerk. **Raisz Rózsa és Zimányi Árpád.** 2002. 2000 Ft.
 217. **Benkő Loránd:** Nyárádmente földrajzinevei. 2001. 700 Ft.
 219. **B. Gergely Piroska:** A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció és
 ellenreformáció korában. 2003. 1000 Ft.
 221. Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében. Szerk. **Kiss Jenő.** 2004. 1500 Ft.
 222. **Szenczi Molnár Albert:** Novae grammaticae ungaricae libri duo. Új magyar grammatika két
 könyvben. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2004. (Ez a szám
 könyvtári forgalomban nem kapható!)
 224. Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat. A 2005. október 20–21-i somorjai kon-
 ferencia előadásai. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2005. 1500 Ft.
 225. Vallanak a neveink múltjáról és jelenéről. Magyar névtani kutatások Szlovákiában. Névtani konfe-
 renca Nyitrán 2005. jún. 2–4. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2006. 1500 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 2000 Ft.
 Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 3000 Ft.
 Domonkos-kódex. 1517. 1990. 3500 Ft.
 Nádor-kódex. 1508. 1994. 5000 Ft.
 Kazinczy-kódex. 1526–1541. 2003. 3000 Ft.
 Pozsonyi Kódex. 1520. 2004. 2000 Ft.
 Török Bálint deáknának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
 Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata.
 XVII. század eleje. 1991. 2000 Ft.
 Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és
 XVIII. század. 1998. 2000 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

A teljes lista olvasható a Társaságunk honlapján: www.mnyt.hu

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Kódexkiadások: Szent Margit élete. 1990. 336 Ft; Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft; Gömör-kódex. 1516. 2001. 1500 Ft.
- A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–IX. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995–2004. Kötetenként 4000 Ft. (Társasági tagoknak 3000 Ft.)
- Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára. Bp., 1999. 2000 Ft.
- Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 500 Ft.
- Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 1500 Ft.
- Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése 1. Alsófehér megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Janitsek Jenő. Bp., 2001. 1000 Ft. – 2. Háromszék. Közzéteszi Hajdú Mihály és Slíz Mariann. Bp., 2001. 1000 Ft. – 3. Szilágy megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sebestyén Zsolt. Bp., 2002. 1000 Ft. – 4. Kisküküllő és Nagyküküllő megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sebestyén Zsolt. Bp., 2003. 1000 Ft. – 5. Torda-Aranyos megye. Közzéteszi Hajdú Mihály, Buboly Magdolna, Sebestyén Zsolt. 2004. 1000 Ft. – 6. Udvarhelyszék. Közzéteszi Hajdú Mihály és Bárh M. János. 2005. 1000 Ft. – 7. Maros-Torda megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sófalvi Krisztina. 2005. 2000 Ft. – 8. Csik-, Gyergyó- és Kászsorszék. Közzéteszi Hajdú Mihály, Makay Emese és Slíz Mariann. 2006. 1000 Ft.
- Magyar Nyelvjárás Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről – nyelvjárás régiók szerint. 1. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Audio-CD. Bp., 2001. 3000 Ft, társasági tagoknak 2500 Ft.
- Magyar Nyelvjárás Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről – nyelvjárás régiók szerint. 1. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Multimédiás CD-ROM. Bp., 2002. 4000 Ft, társasági tagoknak 3500 Ft.
- Varga Józsefné Horváth Mária: Történeti személynevek a Rábaközben (1690–1895). Győr, 2006. 1500 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

2001 APR 28.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kiss Jenő elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. – Az évi tagsági díj 2000 Ft, nyugdíjasoknak 1000 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 500 Ft. – A Társaságnak szánt pénzeszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, III. em. 324. szoba), vagy befizethetők a Társaság Erste Bank 11991102–02102971 számú csekkszámlájára. A Társaság köszönettel fogadja a személyi jövedelemadó 1 %-ára tett felajánlásokat; adószám: 19007665-1-41.

Félfogadási idő: kedd (a félfelvasó ülések előtt): 14–16.30. csütörtök: 10–12 óráig. Telefon (félfogadási időben): 485-5200/5121 mell.

A Társaság honlapja: www.mnyt.hu, e-mail címe: tarsasag@mnyt.hu.

EGYÉB TUDNIVALÓK

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, e-mailben: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: +36-80-444444. • Megvásárolható a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu) • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. E-mail címünk: magyarnyelv@c3.hu.

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Múzeum krt. 4/A, II. em., H-1088 Hungary. E-mail: magyarnyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága. Subscriptions accepted by newspaper carriers, and in the Magyar Posta Rt. office: 1008 Budapest, Orczy tér 1. E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu. Distributed outside Hungary by Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: +36-1-201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu).

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

LORÁND BENKŐ

Editorial Board

IMRE BÉKÉSI, LÁSZLÓ HONTI, FERENC KIEFER,
JENŐ KISS, ISTVÁN NYOMÁRKAY, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, ISTVÁN SZATHMÁRI

Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

Technical Editor

TAMÁS FARKAS

CONTENTS

<i>Keszler, Borbála</i> : Punctuation and interdisciplinarity	1
<i>Földes, Csaba</i> : Intercultural linguistics: A survey	16
<i>Wacha, Balázs</i> : Temporal sentence frames	38
<i>Fóris, Ágota</i> : Reforming terminology: the systematization of technological and scientific terms	55
Minor Contributions. <i>Juhász, Dezső</i> : Issues of the history of norm from the point of view of linguistic geography – <i>Honti, László</i> : A comment on the origin of the suffix -val/-vel 'with'	67
Etymologies. <i>Mizser, Lajos</i> : <i>Asztély</i> , the name of a Subcarpathian village. – <i>Mokány, Sándor</i> : Going east	78
Historiography. <i>Beke, József</i> : My memories of Gedeon Mészöly	84
Reviews. <i>A. Jászó, Anna</i> : Benczik Vilmos, Jel, hang, írás. Adalékok a nyelv medialitásának kérdéséhez [Sign, sound, writing. On the issue of the mediality of language]. – <i>Szabó, József</i> : Sándor Anna, A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza [Hungarian Dialect Atlas of the Nyitra Region]. – <i>Juhász, Dezső</i> : Two dialect atlases of the Transdanubian region. – <i>Zelliger, Erzsébet</i> : Németh Miklós, Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatban [Dialect, spoken language and spontaneous attempts at standardization in the clerical language use of Szeged in the 18th century]. – <i>Kiss, Jenő</i> : Kicsi Sándor András, Gombocz Zoltán 1877–1935. Életrajz és pályakép [Zoltán Gombocz 1877–1935: His life and oeuvre]. – <i>Bencsics, Miklós</i> : Rukopisne prodike iz Pannonhalme. Kéziratos prédikációk Pannonhalmáról [Manuscript sermons from Pannonhalma]	86
Miscellaneous. <i>Kósa, László</i> : Unveiling the statue of Zoltán Gombocz. – <i>Szabó, József</i> : Report on the Second Congress of the International Association of German Dialectology. – <i>†Kiss Lajos</i> : Etymologies of place names	106
Society News. <i>Juhász, Dezső</i> : The 102nd general assembly of the Society of Hungarian Linguistics. – <i>Klaudy, Kinga</i> : József Hegedüs is 80. – <i>Kiss, Jenő</i> : Lajos Király is 70	116
Letters to the Editor. <i>Béla Büky</i> writes	126

4.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

CIII.

ÉVFOLYAM

2007.

2. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:

**BÉKÉSI IMRE, HONTI LÁSZLÓ, KIEFER FERENC,
KISS JENŐ, NYOMÁRKAY ISTVÁN, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:

JUHÁSZ DEZSŐ

Technikai szerkesztő:

FARKAS TAMÁS

TARTALOM

<i>Szathmári István</i> : Kodály Zoltán és anyanyelvünk	129
<i>Szépe György – Szende Tamás – Szépe Judit</i> : Mire jó, és milyen a „jó” fonológia?	137
<i>A. Molnár Ferenc</i> : Gondolatok a Gömör-kódex újabb kiadása kapcsán	149
<i>Szili Katalin</i> : Beleöntsem a bort a pohárba, avagy beöntsem? A <i>bele</i> igeekötő jelentésszerkezetéről	163
<i>Vargha Katalin – T. Litovkina Anna</i> : „Hallgatni Arany, beszélni Petőfi”. A magyar anti-proverbiumok ferdítési módjai	179
Kisebbségi közlemények. Heltainé Nagy Erzsébet : Írói nyelvbölcseletek és a „hiányzó paradigma”	199
Szó- és szólamagyarazatok. Borzsák István : Már megint (még mindig) <i>borzsák</i> . – <i>Mártonfi Attila</i> : Egy adalék a <i>lecsó</i> XX. századi történetéhez. – <i>Tóth Szilárd</i> : Ismét a <i>lecsó</i> -ról. – <i>Zoltán András</i> : Széljegyzetek az „Etimológiai szótár”-hoz	205
Tudománytörténet. Mózes Huba : Szabédi László posztumusz könyvismertetése 1960-ból	223
Szemle. Kiss Jenő : Wolfgang Viereck, Selected Writings – Ausgewählte Schriften. – <i>Mátai Mária</i> : Zaicz Gábor szerk., Etimológiai szótár. – <i>Szentgyörgyi Rudolf</i> : Hoffmann István szerk., Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye. – <i>†Szabó Zoltán</i> : Kocsány Piroska – Szikszainé Nagy Irma, Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára. – <i>Gerstner Károly</i> : H. Varga Márta, A magyar fosztó- és tagadóképző. – <i>Bertalan Regina</i> : Kassai Ilona, Fonetika	225
Külföldi felélek. †Kiss Lajos : Helynévmagyarazatok	246
Társasági ügyek. Benkő Loránd : †Giovan Battista Pellegrini (1921–2007). – <i>Magay Tamás</i> : Skripecz Sándor 90 éves	250

Kodály és anyanyelvünk*

1. A nagy tudósokat, az igazán kiemelkedő egyéniségeket nemcsak az jellemzi, hogy szűkebb szakmájukban – azt szinte átformálva – új utakra törnek, hanem az is, hogy univerzális érdeklődésűek: gondolataikkal csaknem átfogják mind a mikro-, mind a makrokozmoszt, izgatják őket a sorskérdések, vagyis szinte mindenhez van szavuk. Még tovább menve: emberségesek, törődnek a körülöttük élőkkel, és optimisták, bíznak az emberben, az erkölcs, a jó diadalában, továbbá az élet legnehezebb körülményei között is emberek tudnak maradni... Röviden szólva: maradandót alkotnak a tudományban, és példát adnak az igaz emberségre.

Ilyen tudós, ilyen egyéniség volt a 125 éve született és 40 évvel ezelőtt elhunyt Kodály Zoltán zeneköltő, zenetudós, népzenekutató, nagy hatású nevelő; az ének és éneklés, a népzene, valamint anyanyelvünk szerelme. Előadásomban az utóbbiról kívánok szólni, vagyis arról, hogy mik indították Kodály Zoltánt az anyanyelv tanulmányozása felé, illetőleg arra a harcra, amelyet egész életében azért vívott, hogy a magyar nyelv – mind beszélt, mind írott formájában – magas színvonalon töltsen be hivatását. Közben igyekszem rámutatni az anyanyelvnek a zenével való összefüggésére. Majd elemzem, hogy Kodály nyelvünknek mely területeit vette bírálat alá, illetőleg költészetünknek mely darabjait zenésítette meg, egyáltalán hogy próbálta emelni a magyarság zenei és tágabban: nemzeti öntudatát.

Sietek mindjárt hozzátenni, hogy mindez nagyon is időszerű, mert a nyelvünkkel való törődés talán sose volt olyan alacsony fokú, mint napjainkban, amikor immár bizonyos nyelvész körökben is feleslegesnek, sőt egyenesen károsnak mondatik a nyelvi norma, a nyelvművelés, a nyelvápolás. Amikor egyébként a korábbi értékek országosan is megkérdőjeleződnek.

2. Engedtessék meg, hogy először a Kodály tanár úrral, illetőleg egyes, számomra meghatározó művével való találkozásomról szóljak, röviden és időrendben. Annál is inkább, mivel ezekből szinte kirajzolódik a tanár úr egyénisége, valamint fő vonásaiban az is, hogy mit tett és milyen módon anyanyelvünkért.

Kezdem azzal, hogy az 1940-es évek elején felsős gimnazista koromban a Kodály Zoltán hatására megjelent „101 magyar népdal” – emlékezetem szerint több hasonló füzet is napvilágot látott – nagyon a szívünkhöz szólt, megtanultuk csaknem mindet, és énekeltük, fűjtük minden sűrűn. Úgyszintén később, a hatvanas, hetvenes években egyetemi hallgatókkal az évenként kétszeri nyelvjárásgyűjtés alkalmával is, egészen a kilencvenes évek elejéig.

Kodály tanár urat először 1956-ban láttam. Október 23-án az ELTE is felvonult diákostul, tanárostul, a csatlakozó járókelőkkel, a síneket lerakó munkásokkal – és még sorolhatnám tovább – olyan egyetértésben, mondhatnám: nemzeti egységben, amelyet sohasem

---

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2007. május 15-i felolvasó ülésén.

láttam, sőt elképzelni sem tudtam. És a Szent István körút egyik házának erkélyén hirtelen megláttuk Kodály tanár urat, amint kedvesen, mosolyogva, biztatva integetett.

A hatvanas években – Illyés Gyulával együtt – vállalta a közreműködést a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvművelő Bizottságában tagként, majd elnökként. Magam is tag lévén, emlékszem, inkább kedélyesen, de szigorú felelősséggel szolt hozzá a felmerülő kérdésekhez.

Ugyanabban az időben szintén együtt voltam Kodály tanár úrral az ELTE Bölcsészkarának évenként megrendezett kiejtési versenyének a zsűrijében. Emlékezetes, hogy az elnöklő Bárczi Géza professzor és Kodály tanár úr bizonyos mértékig mindig felpontozta azoknak a versenyzőknek a szereplését, akik zárt *ë*-vel beszéltek. Aztán Bárczi tanár úr a díjkiosztás végén minden alkalommal megjegyezte: „Egy magát megnevezni nem akaró felajánlott még – emlékezetem szerint – háromezer forintot díjazásra.” Mindenki tudta, hogy Kodály tanár úrról van szó. Ő azonban csak somolygott. És ezt a díjat is egy zárt *ë*-vel beszélő versenyző kapta.

Aztán 1964 őszén a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiejtési konferenciát rendezett Egerben. A fő előadást Lőrincze Lajos tartotta. Valahogy nem volt biztos, hogy Kodály Zoltán is jelen lesz, és Lőrincze úgy írta meg előadását – egyébként szerintem is reálisan –, hogy a zárt *ë* visszaállítására már nincs lehetőség. Igen ám, de a tanár úr nagyon is megjelent. Lőrincze Lajos aztán csak nagy keservesen tudta éjjel átírni előadását, hogy valamilyen képpen a tanár úrnak is megfeleljen.

Megemlítem még, hogy 1986-ban finnországi vendégprofesszorságom alatt Rovaniemi-ben tartottam előadást a magyar irodalom fő vonulatairól, és zenei illusztrációként többek között Kodálynak a „Fölszállott a páva” című alkotását választottam. Ez a maga hallatlan erejével még a nem könnyen oldódó finneket is megragadta.

Végül máig tartó hatást tett rám 1993-ban a békés-tarhosi zenepavilonban elhangzott páratlan hatású Psalmus Hungaricus, a legendás Gulyás Györgynek talán utolsó, de annál értőbb és lelkesebb vezényletével.

Az utóbb mondottakat összefoglalva: íme tehát a népdalért lelkesedő, a nyelvjárást, a népit becsülő, a beszéd minőségére sokat adó és a lelket átjáró műveket alkotó Kodály Zoltán.

3. Most pedig lássuk, mi vitte Kodály tanár urat az anyanyelvvel való foglalkozás felé.

Az első indíttatást minden bizonnyal Galántán és a nagyszombati gimnáziumban – továbbá immár megfelelő tudományos háttérrel – az Eötvös-kollégiumban, mindenekelőtt Gombocz Zoltán professzortól kapta. A galántai és a Galánta környéki beszédmód – hisz néhány év múlva Mátyusföldén és a Zoborvidéken gyűjti a népdalokat – korán felkelthette érdeklődését a nyelvjárások, a nyelvi jelenségek iránt. Majd a nagyszombati érseki gimnáziumban már latin épületfeliratok feldolgozásával pályadíjat nyer, aztán görögül tanul, Shakespeare-rel, Goethével, Schillerrel és másokkal ismerkedik. Horváth Cyrillnek a régi magyar irodalmat tárgyaló munkája korán kutatásra buzdítja, és érdekelni kezdi a népköltészet. SZABOLCSI BENCE a nagyszombati diákot bemutató szép dolgozatában (SZABOLCSI 1957: 15–20) arra utal, hogy a Kodály-zenét két vonás teszi sajátossá – és ezek gyökerei a nagyszombati évekig nyúlnak vissza –: a táj varázsa és a nyelv belső életével való szoros szellemi kapcsolat. Mindez a nyelv, az anyanyelv és a zenei anyanyelv felfedezését jelentette Kodály számára.

1900-ban iratkozik be a Zeneakadémiára és egyszerre az Eötvös-kollégium tagjaként a budapesti Bölcsészkar magyar–német szakára. Ebben az időben a kiemelkedő képzettségű, több nyelvet ismerő és a modernséghez vonzódó Gombocz Zoltán volt rá a legnagyobb hatással. Ő maga írja „A magyar kiejtés romlásáról” című előadásában: „neki

köszönhetem, hogy jobban megnyílt a fülem a nyelv bizonyos jelenségeire.” (l. részletesebben Kodály 1941: 5–7 és kk.). Egyébként Gombocz professzor volt a kollégiumban a magyar szakvezetője, s finre, franciára, angolra is tanította. Ilyenformán Kodály elsősorban Gombocz Zoltán nyomán kezdett foglalkozni nyelvünk zenei elemeivel (l. részletesebben Kodály 1941. i. h.).

Kodálynak anyanyelvünk iránti érdeklődését táplálta továbbá sajátos egyénisége. A realitás embere volt, kórusaiban például az ember élete a maga teljességében megjelent. Tisztelte aztán a néphagyományt, amely szerinte „állandó változásaiban is változatlan gránitreg” (Kodály 1939: 397). Továbbá öntudaton alapuló nemzeti műveltséget akart. És benne volt a pedagógusi, tanítói hajlam. Ugyanakkor lázadó, forradalmi harcos is volt (Gulyás György, a méltán híres tarhosi énekiskola életre hívója például úgy nyilatkozott, hogy ő Ady és Kodály messianizmusán nevelkedett). És megemlítem még Kodály igazi filológus voltát: fő elve volt, hogy minden kérdésnek utána kell járni, és hogy megállapításainkat adatokkal kell igazolni.

Minden bizonnyal a nyelvtudomány felé vitték Kodály tanár urat a korszaknak, a XX. század első felének nyelvészeti törekvései. Ismeretes, hogy a XIX–XX. század fordulóját a nagy alkotók és nagy alkotások korának nevezi a magyar nyelvtudomány-történet. Középpontba került ugyanis ekkor a módszeres nyelvtörténeti kutatás és a nyelvrokonságot bizonyítani igyekvő összehasonlító módszer. Mindez jellemezte természetesen mind az Eötvös-kollégiumi, mind az egyetemi nyelvészeti oktatást.

Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy TÓTH ALADÁR 1942-es, „Kodály Zoltán költői világa énekkari szerzeményeinek tükrében” című értekezésében (TÓTH 1953: 39) azt állapítja meg, hogy Kodály tudományos beállítottsága inkább történelmi, és kiemeli, hogy Kodály fényt derített a magyar népzene népcsak hazai, hanem külföldi történeti vonatkozásaira is. Ami pedig a nyelvrokonságot vizsgáló összehasonlító módszert illeti, VARGYAS LAJOS dolgozatára utalok. Eszerint Kodály „a zene területén végezte azt a munkát, amelyet a »nyelvhasznító« az ural-altaji nyelvekben” (VARGYAS 1958: 215). Érdekességként idézem magát Kodályt: „Egyike a legősibb dallamainknak a »Felszállott a páva vármegye házára...«. Ezt a dalt ... amikor egyszer Moszkvában vezényeltem, élém lépett egy öreg mari (más néven cseremis) férfi, és azt mondta: »Hiszen ez a dal a miénk.« Számomra ez azt bizonyítja, hogy ez a dal legalább 1500 éves. Ti. ennyi idő telt el azóta, hogy a magyarok különváltak azoktól a népektől, amelyeknek utódai a mai mari lakosok is, akik az Ural alatt élnek.” (Kodály 1989: 550.)

Megemlítem még, hogy Kodály szoros kapcsolatban állt a nyelvtudomány számos korabeli művelőjével. Az ő módszerüket követte a néprajzi szövegek lejegyzésében, pontos rögzítésében, részben még népzene-kutatói munkájában is, és szintén az ő hatásuk érződik abban, hogy a nyelvjárásokat megismerte, és meg is szerette.

Elfogadhatjuk VARGYAS LAJOS véleményét, amely szerint „Ez a kapcsolat a néprajzzal érlelte meg későbbi nyelvhelyességi törekvéseit is, rádiószózatát s nyomában az egyetemi kiejtési versenyeket” (VARGYAS 1958: 216). Ez utóbbit folytatva Kodály Zoltánt tudományosan is érdekelte a zene és a nyelv kapcsolata, benne a nyelv zenei oldala. Ezek vizsgálata természetesen megkívánta a nyelvtudomány igénybevételét is, amit szükségessé tett Kodály számára a régi magyar irodalom – a biblia, a históriás énekek, Balassi, Zrínyi, Csokonai stb. – zenei megszólaltatása s közben verstani sajátosságai megismerése.

4. Ezzel elérkeztünk Kodály Zoltán jelzett nyelvészeti jellegű munkáinak a bemutatásához és jellemzéséhez.

Induljunk ki Kodálynak a következő megállapításából: hogy a magyar ember megtartotta különös lelkiségét, annak két legmegfoghatóbb megnyilvánulása: a nyelv és a zene. Ezek a jelenségek tehát egyenrangúak, és összefüggnek egymással. Hogy aztán Kodály ezt az elvet követte, azt SZABOLCSI BENCE igazolja: „Kodály dallamossága mindenütt, még Berzsenyi mértékes formáiban is, a magyar szó és mondat természetes hanglejtését követi, abból kél szárnyra, azt mintázza-ötvözi-nemesíti áthatóan beszédes dallammá” (SZABOLCSI 1953: 57). CSUKÁS ISTVÁN – a tarhosi iskolára emlékezve – így utal ugyanerre: „Kodálytól nemcsak magyarul énekelni, hanem magyarul beszélni is tanultunk. A nyelv ízét, mélységét-magasságát, rugalmasságát, tömörségét és hajlékonyságát éreztük a természetesnek ható, tökéletesen rá illő és beszélő dallamban... Dallam és szöveg valamikori egységét sejtettük, éreztük, tanultuk meg. S a ritmusét.” (Békés-Tarhos 27.)

Kodály nyelvészeti jellegű munkái a következők.

A) „A magyar kiejtés romlásáról” címmel mondta el kemény hangú előadását 1937-ben az Eötvös-kollégium volt tagjai szövetségének a közgyűlésén. Az előadást annak hangsúlyozásával kezdte, hogy hirtelen elhunyt mestere, Gombocz Zoltán örökét akarja folytatni. Arra utalt, hogy Gombocz professzor a nyelveket fonetikai alapon tanította, hogy figyelmeztetett a hanglejtés sajátosságaira minden nyelvben. (Egyébként azt is megjegyezte, hogy ő mutatott neki először külföldi könyvet, amelyben a hanglejtést kótával jelölték.) „Együtt állapítottuk meg – folytatta –, hogy nálunk semmi beszédkultúra, semmi oktatás nincs, sőt a hangzó beszéd alaptörvényei sincsenek tisztázva.” (Uo. 6.) Ezután – kitekintve más nyelvekre – erős szavakkal mutatott rá kiejtésünk romlására, amely főleg egyes hangok és hangkapcsolatok képzésében, a hangsúlyban, a hanglejtésben és a ritmusban jelentkeznek. Kíméletlenül elősorolja a romlás okait: az oktatás teljes hiánya, az elhalványult kritikai érzék, az idegen nyelvek hatása, külön kiemelve az idegenből fordított zenés színművekben éktelenkedő hamis hangsúlyt, torz dallamvezetést. Ezeknek és más tényezőknek (mint a szószék, a színház, a gramofon, a rádió) a következménye „az a semleges, ízetlen és színtelen magyar kiejtés, amely művelt középosztályunkat jellemzi” (uo. 11). Fel is sorolja a tipikus hibákat, és közben kitér a magyar kiejtés legfőbb jellemzőire, összehasonlítva a germán és román nyelvek kiejtémódjával. Jellegzetes hiba például a rövid és hosszú hangok közti éles különbség elhanyagolása, az *r* hang helytelen, gyakran raccsoló ejtése és így tovább. Kiemeli, hogy legsúlyosabban az artikuláció és ritmus elváltozásai kezdik ki a nyelv zenei rendszerét. Nagy hiba a laza, petypüdt, elnagyolt artikuláció. Egyébként a súlytalan szótag is megtartja teljes intenzitását; ha pedig hosszú volt, nem rövidül meg. Gombocz, Csűry Bálint és Tolnai Vilmos kutatásaira is hivatkozva felsorolja a helyes – kérdő, csodálkozó, kételkedő stb. – dallamformákat. Hol romlik a kiejtés? – teszi fel a kérdést Kodály, és felel is rá: „Ahol fogyatékos a nemzeti öntudat és a vele járó felelősségérzet” (uo. 21). És a mára fordítva a szót, félve kérdezem: vajon hogy állunk mi a nemzeti öntudattal és a felelősségérzettel?! Kodály tanár úr egyébként előadásában határozati javaslat formájában már akkor kijelölte a Magyar Tudományos Akadémia, az oktatók, a minisztérium, az egyetemek, a rádió feladatait a romlás felszámolására.

B) Kodály Zoltán 1938 szeptemberében a rádióban is tartott előadást „Vessünk gátat kiejtésünk romlásának!” című felszólítással. Mondanivalóját hozzáigazította a rádióhallgatók tömegeihez. Kiemelte az élő szó akkoriban megnőtt szerepét. A hibás kiejtés okaként ezúttal a fogyatékos nyelvtudást jelölte meg. „A magyar kiejtést is tanulni kell, még született magyarnak is” – állítja (uo. 31), és mint még súlyosabbat, a nemzeti öntudat hiányát is hangsúlyozza. Majd megszabta a szaktudósok, a tanügyi hatóságok, az iskolák, a rádió feladatát, és kiadta a jelszót: az anyanyelvünkkel való foglalkozást tömegmozgalommá kell tenni.

Megjegyzem még, hogy a két előadás – nagyon találóan – 1941-ben „A jó magyar ejtés aktái” kis kötetben „Kodály Zoltán riadója” címen jelent meg, ECKHARDT SÁNDOR összeállításában.

C) Ugyanitt látott napvilágot Kodálynak az első, a második és a harmadik egyetemi kiejtési versenyhez fűzött megjegyzése. (Kodály 1941: 35–7, 45–6.) Az ő riadójának a mozgósító hatására ugyanis az akkori budapesti bölcsészkar dékán 1939-ben, 1940-ben és 1941-ben megszervezte a kiejtési versenyt. A versenyek a riadóban jelzetteknek megfelelően folytak, „újra tekintélyt teremteni a magyar nyelvnek” céllal. A bíráló bizottságban nem kisebb egyéniségek vettek részt, mint Németh Gyula, Pais Dezső, Zsirai Miklós, Lazicius Gyula nyelvészprofesszorok, Horváth János irodalomtörténész, Györfly István néprajztudós, Nagy Adorján, a helyes beszéd egyetemi előadója és természetesen Kodály Zoltán, a Zeneakadémia tanára. Az első verseny első helyezettje Lőrincze Lajos, a későbbi ismert nyelvész lett. A bizottsági tagok közül többen értékelték a versenyeket. Kodály a beszédkulturáról szólva így fejezte be hozzászólását: „Ne abban lássuk a célt, hogy idegen kultúrákból menél többet magunkévá tegyünk, hanem hogy a magunk jól megismert gyökereiből fejlesszük ki a magunk kultúráját” (uo. 46).

D) Hozzászólott aztán Kodály az 1965 őszi Egerben megrendezett kiejtési konferencián is az elhangzott előadásokhoz (Kodály 1967: 245–8). Mindenekelőtt a zárt *ë*-t védelmezte sokféle érv felsorakoztatásával. A megoldást pedig így képzelte el: „Egyszerűen a tankönyvekbe bele kellene nyomtatni ezt a betűt a kisiskolától kezdve az egyetemig, akkor mindenki azt látná és próbálná kiejteni, és végtére megtanulná” (246). Magam is ott voltam, és akkor is azt gondoltam a résztvevők csaknem mindegyikével együtt, hogy ez már lehetetlen. De Kodály szívóssága, jobbat akarása így is bámulatra méltó volt. Így zárta hozzászólását: „arra akartam buzdítani mindenkit, hogy annak a fáradságnak a tizedrészét, amellyel az idegen nyelveket tanulják, fordítsák a magyarra” (248).

E) Volt megjegyzése Kodálynak szókészletünk alakulásához is, szintén kemény hangon elvetve a *szóval* úgynevezett töltelékszót és a német mintára keletkezett *kultúr-* elemet a *kultúrház*, *kultúrharc* stb. összetételekben (Kodály 1955: 281–4). Ez az értekezés szintén azt bizonyítja, hogy Kodály tanár úr nyitott szemmel, füllel járt a világban, közben féltő gonddal figyelte nyelvünket, és páratlan szigorral küzdött minden torzulás, hiba ellen. Egyébként itt is filológus módon járt el: a *szóval* esetében visszamegy a CZUCZOR–FOGARASI-szótárig, a *kultúr*-ral kapcsolatban meg megvizsgálja a szó német, francia, angol szótárakbeli előfordulásait.

F) Beszélünk kell még Kodály Zoltán nyelvművelő tevékenységéről, hisz – mint említettem – az MTA Nyelvművelő Bizottságának tagja, majd elnöke is volt, és valójában a felsorolt munkái, hozzászólásai, az anyanyelv érdekében tett minden lépése a nyelvművelés körébe tartoznak. Magam így írtam körül a nyelvművelést: az alkalmazott nyelvtudomány az az ága, amely a nyelv meglévő és újonnan keletkezett elemeinek a hasznosságát, helyességét vizsgálja, és a nyelvi helytelenségek nyesegetésével, azoknak helyesekkel, illetve a hiányzóknak újakkal való pótlásával s általában a helyes formáknak a terjesztésével a nyelvi fejlődést segíti. Nos, Kodály tanár úr mindig a leghatározottabban kiállt a nyelvi norma szükséges volta és a nyelvművelés státusza mellett (l. pl. Kodály 1941: 9).

Megemlítem még, hogy a magyar nyelvművelés múltjáról, 1945 utáni visszaszorulásáról és 1951 utáni előretöréséről, valamint ajánlott módszereiről értekezett LŐRINCZE LAJOS 1953-ban megjelent „Nyelv és élet” című munkájának előszavában (Kodály 1953: 5–8).

5. Ha a „Kodály és anyanyelvünk” témakörben vizsgálódunk, meg kell emlékeznünk a mesternek olyan műveiről is, amelyek nem közvetlenül kapcsolódnak a nyelvtudományhoz.

A) Ilyen a magyar irodalom kiválasztott darabjainak megzenésített, kórusművé átdolgozott változata. Az ének és a zene segítségével szólaltatja meg ugyanis a múlt és a jelen kiemelkedő egyéniségeit és azok műveit: a Bibliát, a XVI. századi végvári vitézeket, a XVII. század bujdosó szegénylegényeit, a XVIII. század kollégiumi diákjait, valamint Balassi, Bornemisza Péter, Zrínyi, Csokonai, Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmarty, Petőfi, illetve Ady, Weöres Sándor egy-egy érzést, intést, nemzeti felhívást kifejező versét. Ezekben – ahogy SZABOLCSI BENCE rámutatott (1953: 56) – „mindig két korszak ereje, ihlete és forrósága találkozik: az ábrázolté és az ábrázolóé”. És ha idevesszük a népköltészetből a balladák és népdalok kórusfeldolgozásait, valóban megerősíthetjük, hogy Kodálynál a kóruskultúra mind tartalmában, mind formájában kivirágzott, megújult, nem mindennapi hatást váltva ki a hallgatóságban.

Itt jegyzem meg, hogy Kodály gyarapította verstani ismereteinket is, a népdalok strófaszerkezetének, verselési sajátságainak a tanulmányozásával. Kimutatta például többek között, hogy Tinódi verseinek metrikai egyenlenségei eltűnnek, ha dallammal együtt adják elő őket.

B) Másodszor a népzene, a népdal nagyon fontos helyet foglalt el Kodály művészetében. Erre azért kell kitérnünk, mert zene és nyelv egy töről fakad, nem szakítható el egymástól. Ahogy Kodály írja „Magyarság a zenében” című tanulmányában (Kodály 1939: 393): „A ritmus egyfelől a táncból ered, onnan hozza magával az ősi, ösztönös mozdulatok időbeosztását, hangsúlyait. Másfelől a nyelv nyomja rá bélyegét.” Másutt meg arra utal, hogy „dallam és szöveg egymástól el nem választható, osztatlan egység. A népdal műfaját éppen a szöveg és dallam szerves kapcsolata teszi.” (Kodály 1971³: 5.) Ismét másutt azt emeli ki, hogy a magyar dal a nyelvvel egyidős. Meg kell hát ismernünk – mint írja – a magyar zenét nemcsak itt élő, mai alakjában, hanem gyökeréig múltjában és a rokon népeknél fennmaradt ősi, épebb változataiban. Valójában ezeknek áldozta életét Bartók Bélával együtt. Egyébként 1905-től, Bartókkal 1906-tól 1925-ig gyűjtötte rendszeresen a népzene, Erdélyben, a Felvidéken, a bukovinai székelyeknél és egyebütt (1925 után – még 1950-ben is – szórványosabban). Mintegy ezer népdal feldolgozásával tárta fel – Bartókkal együtt – a magyar népzene mély, archaikus rétegeit.

Bartók szerint egyébként a népdalok a legmagasabb művészi tökéletesség megtestesítői, „valami sallangtól mentes, ősi ideális egyszerűség jellemzi őket”. Kodály meg egyenesen így nyilatkozott: népdal nélkül nincs teljes ember. Ezért akarta éneklővé tenni az egész országot. Ontotta a kisgyerekek számára a szerzeményeit, és az „éneklő ifjúság” mozgalom hatására valóban zengett a népdal, zengtek az iskolai és egyéb ünnepélyeken a kórusok. (L. részletesebben TÓTH 1953: 37–48.)

6. Szólnom kell még – legalább érintőlegesen – a tarhosi énekiskoláról, annak megvalósítójáról: Gulyás Györgyről és a Békés-Tarhosi Zenei Napokhoz kapcsolódó Szép magyar beszéd tanári továbbképző kurzusról. Miért? Mindenekelőtt azért, mert Kodály zenei programja Tarhoson valósult meg először a gyakorlatban, SZOKOLAY SÁNDORNak, a volt tarhosi diáknak, a mai kiváló zeneszerzőnek a szavaival: „Gulyás György egészen Kodály nyomdokain haladva, azaz ősi pentatóniából kibontakozó, magyar zenéjű, magyar anyanyelvű, széles látókörű, sok ismeretet befogadó embert akart.” (Békés-Tarhos 11.) Másodszor pedig azért, mert Gulyás György Kodállal együtt vallotta, hogy a nyelv, az anyanyelv és az ének, zene szorosan összefüggnek egymással. Harmadszor meg azért – bár ebben már szubjektív szempont is érvényesül –, mert Kodály és Gulyás György hatására és szellemében szerveztük meg – Gyarmath Olga volt tarhosi tanárnővel és Vámos Lászlóval, a Baráti Kör tiszteletbeli elnökével – az említett kurzust, amelynek keretében eddig 14 nyáron több száz felvidéki, kárpátaljai, erdélyi, délvidéki, békési és Békés környéki magyartanárral ismert

meg a magyar nyelvészet és irodalomtudomány, valamint az oktatásmódszertan – benne a beszédtanítás – legújabb eredményeit, miközben részt vettek a Békés-Tarhosi Zenei Napok emlékeztető rendezvényein is.

A tarhosi Ének- és Zeneiskola célja az volt, hogy felkutassa az arra érdemes, főként vidéki tehetséges gyerekeket, és biztosítsa számukra a tanulás, a zenei képzés és továbbtanulás lehetőségét. Az alap Kodály elképzelésének megfelelően a dal, az ének volt. BARTALUS ILONA, egykori tarhosi diák, később kiváló zenepedagógus így emlékezik: „Gulyás György a DAL iskoláját alkotta meg, a NÉPDALET, az ősi dalokra épített, »a lélek ősránitjára«” (Békés-Tarhos 20). Magam ezt írtam Gulyás Györgyről, egykori kedves barátomról: Az iskola megálmodója és létrehozója – mondhatnánk lelke – a magát sose kímélő, csak az igazért harcoló, azért élő és égő Gulyás György volt.

És hogyan látta Kodály Zoltán a tarhosi iskolát? Először – másokkal együtt – nem helyeselte a felállítását több ok miatt. De 1953-ban, a zenepavilont felavató beszédében már így nyilatkozott: „Mikor aztán néhány év múlva megtudtam, hogy az intézet mégis meglelt és működik, akkor idejöttem megnézni, hogy mit csinálnak. Akkor beláttam, Gulyásnak volt igaza, és nem nekem.” (KEDVES szerk. 2004: 64.) Aztán meg is szerette az iskolát. Ugyanabban a beszédében ezt is megállapította: „A tarhosi iskola az egyetlen ez idő szerint, amely énekalapból indul ki, és ezzel a zenei műveltséghez rendíthetetlen alapot ad... Ebben látom Tarhos fontosságát és jövőjét.” 1964-ben pedig utólag így értékelte a mindössze 8 évig fennálló intézményt: „1946-ban Gulyás György törhetetlen erélye megteremtette a semmiből Békés-Tarhost, az egyedül termékeny zenei népművelés fellegvárát. Rövid páréves működése alatt csodájára jártak külföldi vendégeink. De észrevették itthon is. Irigység és rosszakarat a személyi kultusz légkörében elérte, hogy egy tollvonással megszüntették ki-mondhatatlan kárára a népművelésnek...”.

Végül nem hallgathatok az úgynevezett „tarhosi szellem”-ről. GYARMATH OLGA szép, emlékező könyvében (GYARMATH 2001: 78) ezt írja róla: „A »tarhosi szellem«, amely az egész gondolkodásunkat, közösségi életünket áthatotta, a lélek melegét árasztja ma is. Nagyon erős kötelék!...” Azt hiszem, a zene sokat adott hozzá. Talán így jelölhetnénk meg három fő vonását, ahogyan magam is sokszor megtapasztaltam: ragaszkodás Tarhoshoz, egymáshoz; tenni akarás és a zene mérhetetlen szeretete.

7. Kodály Zoltán nemcsak tudósa volt anyanyelvünknek, hanem mestere, sőt művésze a felhasználásának, a stílusnak. A lélek felé fordul, magába mélyedő, inkább zárkózott és szűkszavú, mindamellett sokszínű, de szigorú jelleméből egyenesen következik lényegre törő, tömör, világos, franciás eleganciájú, sohasem túlbonyolított, árnyalatokban, színekben gazdag kifejezőmódja. Stílusának minden értékét magába sűríti, ahogy egyszerű szavakkal, mégis szinte ódai magaslaton jellemzi említett rádióelőadásában a hangzó nyelvet: „Semmi sem jellemző annyira egy nyelvre, mint sajátos hangzása. Olyan ez, mint a virág illata, a bor zamata, a zománc, az opál tüze. Megismerni róla a nyelvet már messziről, mikor a szót még nem is értjük. Minden nyelvnek megvan a maga hangszíne, tempója, ritmusa, dallama, egy szóval zenéje.” (Kodály 1941: 27.) És az is jellegzetes, ahogyan – erős ellentéttel – rögvest utána tette: „A magyart egyre többen fűjják hamisan.” A természetet és egyben a színeket kedvelő Kodály mutatkozik meg már 23 éves korában országjárásáról szóló írásában: „Egész napig mentem úgy, hogy nem láttam falut, csak erdőket és réteket. Nem láttam, hogy ilyen gyönyörű a Csallóköz. Ezüst víz (Kis-Duna), ezüstös fűz és nyárfák, ezüstös rétek (benőtte őket az az árvalányhajféle bojtos növény), erős, mély zölddel aláfestve, hozzá az ég is egész nap ezüstszínű volt. Azt hiszem, ez szebb, mint Páris...” (idézi SZABOLCSI 1957: 19). Tudott azonban Kodály tanár úr tréfás is lenni; Tarhoson járva jegyezte meg például: „A Mező család olyan[,] mint a Bach család. Mindenki zenész, és mindenütt ott vannak.” (Ti. a Mező

családból hárman is Tarhoson tanultak, és később is a zenei pályát választották.) Máskor meg szójátékot alkalmazott: „Bizony belehal a nyelv, ha ki nem hal ez a rút hiba.” (Ti. a hosszú mássalhangzó megrövidítése a kiejtésben.) És arról se feledkezhetünk meg, hogy – mondanivalójában, felépítésében, stílusában – mintaszerű esszével mutatta be az 1918-ban 56 éves korában elhunyt Claude Debussyt (Kodály 1918.).

8. Szólnunk kell még Kodály zenei, illetve ezúttal főleg anyanyelvi hatásáról. Joggal állapította meg 1942-ben TÓTH ALADÁR említett tanulmányában, hogy „A fiatalabb magyar zeneszerző-nemzedék legképzettebb, legnevesebb képviselői szinte kivétel nélkül Kodály tanterméből kerültek ki” (TÓTH 1942: 42). Rendkívüli hatása lett aztán a tarhosi iskolának. Maga Kodály jegyezte meg 1961-ben: „Az elvetett mag mégis kikelt: egyre-másra támadtak »énekiskolák« mindennapos énekóráikkal, és értek el csodálatos eredményt nemcsak zenében, de minden tárgyban...” (Kodály 1961: 129–30). Majd hódított a Kodály-módszer – a mester kórus- és egyéb műveivel együtt – itthon és külföldön. Talán a hetvenes évektől azonban nálunk sajnálatosan visszaszorult. A Székelyfonó 2006. novemberi bemutatása alkalmával az előadás karnagya például úgy nyilatkozott, hogy hazánkban – a világ más országaival ellentétben – a rossz oktatáspolitikának köszönhetően a Kodály-módszer egyre inkább háttérbe szorul. Ha tehát valaki ezt akarná tanulmányozni – teszem én hozzá – akkor annak Japánba, Finnországba vagy az USA-ba kell utaznia. (Amikor 1983 és 1989 között Helsinkiben voltam vendégprofesszor, 38 magyar zenetanár tanított – családostul ott tartózkodva – Finnországban.)

Mint láttuk, Kodály tanár úr munkásságának szerves része volt az anyanyelvvél, különösen annak zenei oldalával való foglalkozás. Idevágó tevékenységével vajon hatott-e? Erre a kérdésre feltétlen „igen”-nel kell válaszolnunk. Azt már említettem, hogy a kiejtési versenyeket a budapesti egyetemen a riadó elhangzása után megrendezték. Ez később kiszélesedett, országossá vált. Végső soron Kodály riadója hathatott továbbá abban is, hogy Győrben a középiskolások, Kisújszálláson és Balatonbogláron az általános iskolások mérik össze évenként kiejtésbeli képességeiket, Sátoraljaújhelyen pedig szintén a középiskolás diákok a szónoki rátermettségüket. De ott van a hatása a „Beszélni nehéz!” körök munkájában és általában minden beszédtanításban.

Kodály Zoltánnak a *kultúr*- szó elleni felháborodása szinte azonnal hatott: a kultúrházak neve „művelődési ház” lett, és a szó használata egyébként is szűkült. (Vö. NyKk. 1: 283–4.) Reális és szilárd nyelvművelő nézeteinek a hatása szintén érezhető máig.

9. Zárószóként csupán ennyit: Kodály Zoltán ma is példát mutat, van mit tanulnunk tőle!

Hivatkozott irodalom

- Békés-Tarhos = DOMOKOS ATTILÁNÉ FARKAS MARGIT – MEZŐ IMRE – PALLÓSNÉ ROZGONYI PIROSKA szerk., Békés-Tarhos 1946–1954. Az egykori békés-tarhosi énekiskola diákjainak visszaemlékezései. Békés, 2006.
- GYARMATH OLGA 2001. „Tudsz-e Tarhosért lelkesedéssel dolgozni?” Békés, 2001.
- KEDVES TAMÁS szerk. 2004. Válogatott írások és képek Gulyás György hagyatékából. Debrecen.
- KODÁLY ZOLTÁN 1918. Claude Debussy. Nyugat 640–2.
- KODÁLY ZOLTÁN 1939. Magyarság a zenében. In: SZEGFÜ GYULA szerk., Mi a magyar? Bp., 379–415.
- KODÁLY ZOLTÁN 1941. A magyar kiejtés romlásáról. In: A jó magyar ejtés aktái. Összeállította ECKHARDT SÁNDOR. Bp., 1941. 5–25.
- KODÁLY ZOLTÁN 1953. Előszó. In: LŐRINCZE LAJOS, Nyelv és élet. Bp., 5–8.
- KODÁLY ZOLTÁN 1955. Szóval: kultúr? Magyar Nyelvőr 281–4.

- KODÁLY ZOLTÁN 1961. Utószó a „333 olvasógyakorlat” új kiadásához. In: Visszatekintés I. Össze-
gyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok. Sajtó alá rendezte BÓNIS FERENC. 127–30.
- KODÁLY ZOLTÁN 1967. Megjegyzések a konferencián elhangzottakhoz. In: GRÉTSY LÁSZLÓ – SZATH-
MÁRI ISTVÁN szerk., Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Bp., 245–8.
- KODÁLY ZOLTÁN 1971. A magyar népzene. Bp., 1971⁵.
- KODÁLY ZOLTÁN 1989. Utam a zenéhez. In: Visszatekintés III. Hátrahagyott írások, beszédek, nyilat-
kozatok. Közreadja BÓNIS FERENC. Bp., 1989. 537–572.
- SZABOLCSI BENCE 1953. Kodály Zoltán „Magyar Századai”. In: SZABOLCSI–BARTHA szerk. 1953. 55–7.
- SZABOLCSI BENCE 1957. A nagyszombati diák. Kodály Zoltán ifjúsága. In: SZABOLCSI BENCE –
BARTHA DÉNES szerk., Kodály Zoltán 75. születésnapjára. Bp., 15–20.
- SZABOLCSI BENCE – BARTHA DÉNES szerk. 1953. Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára. Bp.
- TÓTH ALADÁR 1942. Kodály Zoltán költői világa. Énekkari szerzeményeinek tükrében. In: SZA-
BOLCSI–BARTHA szerk. 1953. 13–48.
- VARGYAS LAJOS 1958. Kodály Zoltán mint rokonnépcink kutatója. Nyelvtudományi Közlemények
60: 215–9.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Zoltán Kodály and the Hungarian language

This talk introduces the world-famous composer, musicologist, folk music expert and educator Zoltán Kodály as an admirer of his mother tongue (and to some extent its researcher, too), on the occasion of the 125th anniversary of his birth and the 40th anniversary of his death. The speaker lists the factors that turned Kodály’s attention towards studying the Hungarian language, with special emphasis on the role of the Eötvös College and Professor Zoltán Gombocz in that respect. Kodály’s relevant public speeches and writings are then discussed, as well as which outstanding pieces of Hungarian poetry and prose he set to music and in what other ways he contributed to the musical (and in general, national) awareness of Hungarians. He was especially interested, obviously, in spoken language, in live speech. He spoke up against what he thought was the “deterioration” of this language in 1937 (and in 1938 in a radio commentary). In fact, however, he devoted all his life to exploring Hungarian folk music and making his mother tongue a better, more flexible vehicle of communicating one’s thoughts and feelings.

ISTVÁN SZATHMÁRI

Mire jó, és milyen a „jó” fonológia?*

1. Az a hatalmas fejlődés, amelyet a fonológia a XX. század utolsó harmadában, a generatív fonológia megjelenésétől megtett, eredményeivel és hiányhelyeivel váltást érlel. Továbbhaladásának feltétele, hogy újraépítse kapcsolatát a fonetikával, egyáltalán a nyelvi közlés valóságával. (Hitelesen jellemzi a helyzetet egy nyelvész akadémikus még 1994-ben tett kijelentése, miszerint a fonológusnak nem is kell értenie a fonetikához, hogy elvégezze munkáját.) A szakma egyébként becsületes önreflexiója maga is szakadékot világít be. Ott tartunk, hogy a fonéma fogalmának az agnoszticizmus homályába taszítása után az is kérdé-

---

* A tanulmány 1. és 3. pontja Szende Tamás, a 2. Szépe György, a 4. Szépe Judit munkája, az 5. pontot pedig együtt fogalmazták. Az utalásokban azért szerepel – szokatlan módon – a szerzők kecskneve, nehogy a két azonos családnévű (egyébként nem rokon) szerző munkássága összekeveredjen.

nessé vált, hogy egyáltalán akár szegmentumokról beszélhetünk-e (vö. PORT–LEARY 2005., SIPTÁR 2006.). Tudományszakunkban ma a kutatás általános tendenciája, hogy az, ha fonológiai célvetésű, funkcionális szemléletű, a fonetika feltárt tényeit inkább illusztrációnak használja, ha pedig a szerző céhbéli fonetikus, tárgyát legfeljebb passzionátus utalásokban kapcsolja hozzá a fonológia funkcionális kérdéseéhez. (A szakcikkek címében előszeretettel használt „fonetikai alapú fonológiai” fordulat és ennek több változata jobbára nem egyéb, mint desiderium bonum.) Örömmel jegyezhetjük meg viszont, hogy ebben a környezetben néhol oázisra lelünk. Nálunk legutóbb épp BARKÁNYI ZSUZSANNA és KISS ZOLTÁN tanulmányában (2006.), akik a magyar [v] akkomodációs viselkedésének beszédakusztikai elemzésével közelítenek a /v/ fonológiai rendszerhelyének hiteles megoldásához, mindenesetre óvatosan elkerülve, hogy idevágó konzekvenciát expressis verbis rögzítsenek. Szemléletük és koncepciójuk valóban „hangtani”, a kifejezés egységesítő értelmében.

Egy jelentős magyar festőművész neves svájci művészettörténésszel beszélgetve ezt mondta: ha kimerítve látja egy irányzat vagy egy korszak lehetőségeit, igyekszik mindent újramegteremtetni, és azonnal felvesz egy aktot. Célunk hasonló, az, hogy régi–új továbbvezető utak lehetőségére mutassunk rá, a közvetlen valóságghűség elvét, emellett a művelési megközelítés stratégiáját követve.

2. Arra az első kérdésre, hogy miért is foglalkozunk a nyelvnek ezzel a szintjével, tréfásan szólva, az arisztotelészi válasz a következő volna. Azért, hogy segítsük az embereket abban, hogy helyesen és szépen beszéljenek. A nemes cél azonban azt implikálja, hogy meghatározzuk a célba vett emberek körét, nyelvhasználatuk alapul vételével.

A nyelvet használó ember a) egy adott nyelvet beszélő ember (aki egy másik nyelvet is beszélhet); b) nemcsak felnőtt, hanem a kialakulásban levő vagy leépülésben levő nyelvhasználatot gyakorló egyén; c) nemcsak zavarmentesen közöl, hanem nyelvi kommunikációjában tartósan vagy időlegesen zavart is lehet: ebben az esetben nemcsak a leírás–diagnózis, hanem a segítség, a gyógyítás, a terápia is benne van az elemzés feladatai között (I. SZÉPE–VASS-KOVÁCS 1972.); d) nemcsak az írás és a szobakultúra által optimálisnak tekintett változatok használója, hanem a szabadtéri, valamint transzponált változatok használója is; használja emellett e) nemcsak a nyelvi és benne a fonológiai rendszer főalakjait, hanem annak változatait is, beleértve a stilisztikai, érzelmi, „emfatikus” változatait; továbbá f) a szupersztenderdizáltakat: a felolvasott, a színpadon előadott, a szónokként használt, templomi változatokat; g) nemcsak a szándékolt, hanem a laza, a hanyag, elszólásszerű, csendkitöltő stb. verzióit; h) nemcsak az anyanyelvi, hanem az idegen- és kevert nyelvi beszédet; i) nemcsak a beszélt, hanem az énekelt nyelvet; j) nemcsak a próza, hanem a költészet nyelvi változatát is, így a költészet hangzó sajátosságainak jellemző jegyeit; azután k) nemcsak a beszéd, hanem a betűíró írásrendszerek sajátos kódját; l) nemcsak az in vivo, hanem a „displaced”, a rögzített, a távolsági kommunikációban elhangzó beszédnek és megértésének műfaját. (Megl lehet, túlzott elvárások. Mint a tudomány igazi kihívásai.)

A fonológiai leíró mechanizmusnak, vagyis annak, milyen elméleti keretben, milyen szabályokkal, milyen elemek igénybevételével történik mindez, az is feladata, hogy a fenti, nyelven kívüli, a reális életben létező feladatokat is kiszolgálja. Lehetnek persze tudományelméleti céljai is, de akkor szüksége van valamilyen átkötő mechanizmusra, amely az alkalmazást/felhasználást lehetővé teszi. Ha nem törekszünk ilyesmire, akkor megvan annak a lehetősége, hogy valamennyi alkalmazás külön-külön (a nyelvészet és más területek történetének szinte véletlenszerűen kiválasztott elemeire alapozó) párhuzamos, pszeudohangtant építsen ki.

Mindezek fényében kézenfekvő, hogy két – egyébként azonos értékű – fonológiai rendszer közül azt tekintsük használhatóbbnak, amely minél több alkalmazás számára szol-

gálhat kiindulási alapul. Nota bene, ez modellálja egy kicsit megismerésünk egységét is. Az egység pedig nem elvont maxima, hanem a nyelvvel élő ember természetes adottsága. Nem egymástól elszakadt, különálló fonológiai rendszerek, elemek és szabályok léteznek, hanem az ember létezik az ő változatos körülményeivel, amelyeknek meg kell felelnie – egy többé-kevésbé egységes alap- vagy keretrendszerrel. Lássuk az egység problémáját most a tudományos megközelítés szokásos gyakorlatában. A felülnézeti kép nagyon hasonló összegző megfogalmazást indokol.

3. Nemcsak a fonológiai rendszer leírásának céljai és választott elméleti keretei, hanem a fonológiai rendszernek a nyelvhasználatban éppen megjelenő „változatai” összességükben szintén nehezen átlátható sokszínűséget mutatnak. A „változatoknak” ez az abundanciája pedig sajátos, egyszerre elméleti és módszertani kérdést vet föl. Az anyanyelvi közlők képesek rá, sőt szinte kivétel nélkül kényszerítve is vannak arra, hogy a rendszeralkalmazás különböző terepein „másképpen beszéljenek”. Ez azt jelenti, hogy nyelvi kompetenciájuk egyszerre tartalmazza mindazokat az összetevőket, amelyekre ehhez szükségük van. Akkor pedig: egy rendszerről van szó, vagy kisebb-nagyobb egyezéseket felmutató, mégis önmagukban tekintve saját jogon önálló rendszerekről?

A szegmentális fonológiai elemzés a problémát a maga megvilágításában nagyon tárgyilagosan, azaz következetesen a fonetikailag ellenőrzött adatok halmazára utalva tudja csak felmutatni. Illusztrációképpen jól kidolgozott példát választunk, német nyelvterületről.

Kiindulásképpen azt gondolhatjuk, hogy a mindegyik nyelvváltozatot használni képes közlő csakugyan több, különváló rendszerrel dolgozik, amelyek között, vagy amelyek alrendszerei, elemei vagy alternánsai között folyamatosan váltásokat, „(át)kapcsolásokat” (switches) hajt végre. Ez az utóbbi felfogás kap teret a DRESSLER–WODAK (1982.) naturális fonológiai keretben és terminológiával írt, részletekbe menő tanulmányában, amely a bécsi német, a „standard osztrák” és távolabbról az irodalmi német alrendszereinek viszonyát tárgyalja, ezeket egy nyelv alá sorolva. A szerzők – alapfelfogásuknak megfelelően – a fonemikus alapformákra (underlying forms/inputs) vonatkozólag eltérő mintákat tesznek fel. Így a bécsi német (/iç/) [g:i:p] fonematikus megfelelőjeként /g:i:b/ alakot, szemben a standard osztrák /ge:be/ fonemikus alapalakkal, és úgy ítélik meg, hogy ez az igealak, egyébiránt azonban számos más igei és névszói fő is, más szerkezetű paradigmából kerülnek fonemikus megformálásra. Az eltérő paradigmák pedig más és más nyelvváltozatok szerkezeti egységei (így a /g:i:b/ [(i)ch] gebe) a bécsi német szuverén rendszeréé, a /ge:bε/ a standard osztráké, a /ge:bə/ a Bühnendeutsché). Számos meg gondolás arra mutat, hogy ez a feltételezés nem tartható.

Először is azt kell látnunk, hogy az idézett ige esetében a percepcióban lehetségesen létrejövő homonímia (a hangsúlylalt feszített magánhangzójú *Gib!* és *gebe* között) – mint minden homonímia – feloldódik. A bécsi német /g:i:b/ [iç] gebe' alakként való azonosítása azonnal: egy frázison belül megtörténik, ha képviselője kiegészül /i: g:i:b/ alakra. (Igaz, az azonosalakúság egyértelműsítése némely esetben kitolódhat egészen távoli szövegkörnyezetbeli határpontig is.) Mint látjuk, a szerzők felfogása egyszerűen kifejezve az, hogy a közlő két nyelvváltozat egy-egy szegmentumát vagy teljes szóalakját felelteti meg egymásnak, majd cserélgeti őket az éppen beszélt, autonóm nyelvváltozat által megkívánt módon. Ezek szerint a beszélő a következőket tenné: a) Egyszerre két nyelvváltozattal dolgozna, az egyiket mintegy ténylegesen gyakorolva az éppen választott szociolingvisztikai feltételek szerint, míg a másikat bizonyos szóalakok megformálásához hol forrásként, hol viszonyítási alapként venné igénybe. Ezenkívül b) majd mindegyik szóalak realizációjához egy-egy „átkapcsolást” hajtana végre az esedékes szóalakhoz vagy annak egy részéhez tartozó benemzeti váltátszabály alkalmazása révén. Egyebek mellett az a tény viszont, hogy a közlő beszédprodukciónak képes „tisztán” (értsd: következetesen, tévesztés nélkül) megmaradni

egyetlen nyelvváltozat normája mellett, önmagában is inkább arra mutat, hogy egyetlen rendszert használ. Elvben van tehát más megoldás.

Egy ilyenhez a magyar allegro tapasztalatai azzal szolgálnak kiindulásul, hogy főként a hangsúlytalan helyeken megjelenő lazítási folyamatok (elsősorban a redukció, a törlés és a szekvenciazsugorítás) a lazítási szabályok által érintetlenül hagyott helyekkel szemben más hierarchikus rendű realizációt jelölnek ki a szekvencia egyes fonémáinak. Redukcióban mindössze a képzési mozzanatok egy része képviseli a megfelelő fonémát, törlésben pedig a szegmentum csupán jelezve van. Szekvenciazsugorításban a realizáció meg éppen egybefüggően homogén ejtési folyamatban jeleníti meg a szekvenciát, illetőleg annak egy részét, egynél több fonémát. A szekvencián belüli helytől és más körülményektől függően ilyenformán a fonémának nem azonos individualitásfokozatú realizációi jelennek meg. A nem azonos individualitásfokú fonémák különbsége realizációs változataik szórásképében ragadható meg. Az első, egyszerűsített a legmagasabb individualitásfokú egységek artikulációs és akusztikai tekintetben teljesen „önazonosak” (vö. SZENDE 1997.). A németen illusztrálva ez azt jelenti, hogy például az /f/ egyetemesen [f] megfelelőt mutat valamennyi nyelvváltozatban. Vagyis egy maradéktalanul érvényes /f/→[f] megfelelést találunk. A 2-től *n*-edik individualitásfokú egységekre ilyen egyértelmű leképezési formula nem adható. Ha /k/ nyelvváltozatonként eltérően [k] és [k[◦]] ejtésű, a megfelelés egy 2. individualitásfokozatot tükröz: /k/→[{k}; k[◦]]. A realizációk variabilitásának növekedésével nő az individualitásfok indexszáma is. A szóvégi /e/ a DRESSLER és WODAK által tárgyalt német nyelvváltozatokra egyetemesen értelmezve 3. individualitásfokozatú lesz: /e/→[{ε; ø; Ø}], és így tovább. Fontos megjegyezni: azt találjuk, hogy a szegmentumok változatai közös, fonetikailag jól definiált összetevőket tartalmaznak. (Ezeket természetesen meg kell találnunk, és fonetikailag egzakt módon kell definiálnunk.) A beszédközlelésbeli egyes szekvenciákat ennek megfelelően írhatjuk le. Tehát a reprezentáció a *gebe* igealak bécsi német, standard osztrák és irodalmi német változatainak esetében a következők egyike lesz: g {i; e; } {p; b} {ε; ø; Ø}, egy adott szóalakon belül a mindenkor első választás meghatározta módon.

Az első individualitásfokú elemek ejtészváltozatai csekély számúak a 2–*n*. individualitásfokozatú elemekéhez képest. Ezek – ejtési mechanizmusuk, valamint azonosíthatóságuk tekintetében – stabilabbak, mint a változékonyabb ejtésmechanizmusú, önmagukban kisebb találati pontossággal azonosítható 2–*n*. individualitásfokú egységek. Az előbbieket feszes programozású, az utóbbiak laza vagy lazább programozású helyeknek felelnek meg a szekvenciában. Az azonos individualitásfokú helyeken az egy nyelvváltozathoz tartozó, az adott nyelvváltozatban tehát összetartozó realizációk jelennek meg. Ez az értelmezés valójában azt a redundanciaszabályt jeleníti meg, amely szerint a nyelvváltozatokban az alternánsok közül csak az egyik érvényes. Az összes nyelvváltozatra közösen érvényes fonemikus alapalak tehát az egyes nyelvváltozatokra érvényesítve olyan alapalakra szűkül le, amelyben a szekvencia minden egyes fonemikus helyén egyetlen elem szerepel. Hogy a többváltozós helyekre éppen melyek kerülnek a lehetségesek közül, azt az éppen gyakorolt nyelvváltozatot jellemző, azonosító választási szabály adja meg. Egy ilyen látszólag túláltalánosító rendszerszint meglétét elégségesen igazolja a percepció: a bécsi [gi:p] alakot az irodalmi németet beszélő hallgató automatikusan – a jegyzonosságok és a szemantéma alapján – azonosítja a szó saját használata szerinti fonológiai alapalakjával.

Mármint az egy nyelv – egy fonológiai kód tézisével kapcsolatosan, mint talán minden tudományos magyarázatot illetően, két, általános jellegű kérdést kell fölvetnünk. A két kérdés nem közvetlenül a leírás belső koherenciájára, hanem annak értékére, illetőleg hitelességére vonatkozik. Amennyiben úgy ítéljük meg, hogy a lehetséges magyarázatok közül mindig az egyszerűbb a jobb, akkor azt látjuk, hogy egyetlen szegmentális fonológiai kód feltevése ökonomikusabb, mint kettő vagy többé. Több rendszer esetére kimondatlan fel-

tételként el kellene tehát fogadnunk, hogy a közlő és a hallgató rendszerében ugyanaz az elem többször van kódolva. Ez ellentétes közvetlen belátásaink természetével is. Különösen, ha azt látjuk, hogy a nyelvi rendszer elemeinek tárolási módja inkább az ellenkező elvet követi, tehát hogy több, részlegesen azonos egység is (például a variánsok) a maguk szintjén egyetlen tárolási egység tétele (a fonéma) alá kerülnek. Másfelől: egy ezzel ellentétes, egy nyelv – több kód tézise magában foglalja igen nagy számú művelet (főlegesen feltételezett) végrehajtásának szükségességét, amellyel a másik tételnek nem kell számolnia. Belátásunk kiegészül azzal a közvetlen tapasztalattal ezután, hogy a rendszer kötöttebb, ellenállóbb és, másfelől, lazább, változékonyságot megengedő pontjai identitásuk mértéke tekintetében hierarchikusan rendezettek. Abban az értelemben is, hogy vannak elemek és pozíciók, amelyek erkölcsösebben önazonosak, mintegy rendíthetetlen érvényességet tükrözve a rendszer működtetésében is. Ezt az adottságot a tévesztések fonológiája és az afáziatudatás eredményei meggyőzően alátámasztják (l. lejjebb).

Nehezebb választ találni a másik problémára. Csakugyan egyetlen, állományában célszerűen rendezett kóddal dolgozik-e az ember, vagy mégis a kétségtelenül komplikáltabb leírás szerint? Fogódzunk az alábbiak.

1. A nyelvcsajátítás folyamatában a gyermek olyan korlátozott szegmentális fonológiai rendszerrel dolgozik, amelynek feldolgozó (percepciós) és produkciós (artikulációs) oldala nem fedi egymást teljesen („Nem azt mondtam, hogy csijjáj, hanem azt, hogy csijjáj!” – utasítja vissza felháborodva a gyerek a felnőttek javítását). Az előbbiben már elkülönített elemek az utóbbiban egybeesnek, pl. /l/, /r/ és /j/ realizációja az említett és nagyon sok más esetben egyformán [j]; tehát a gyerekek a beszédképzésben megnyilvánuló, differenciáltabb szegmentális fonológiai rendszere magában foglal egy másikat, amely az előbbi kritikus helyén három egységet tartalmaz. Nem lehet kétségünk, hogy a gyerek egy kódon belül szerepelteti a fonemikus alternációt, már csak azért sem, mert neki nincs semmiféle „második” nyelvváltozata. Így az adott nyelvváltozat teljes szegmentális rendszere is egyetlen kódon belül épül ki. Jelenségmagyarázatunk szempontjából a lényeges konzekvencia ebből az, hogy egy rendszeren belül létezhet, és meg is van, a szegmentális elemek alternációja, rögzített, mindig „önazonos” és variábilis egységekkel.

2. A 'fonéma' ↔ 'elemi beszédesemény' megfelelése eleve olyan, hogy az összefüggés bal oldalán álló elemet az összefüggés jobb oldalán mindig – klasszikus szóhasználatlaltal – szabad vagy kombinatorikus variánsok halmaza fedi le. A beszédtevékenység folyamán a jobb oldalra tehát olyan sorozat íródik be, amelyben szükségképpen eltérő disztribúciós csomópontok vannak. Természetesen akkor is, amikor egyetlen nyelvváltozatot használ a közlő. Ha mármost egyetlen nyelvváltozat „egységes” rendszere ilyen elrendezésű, vagyis szoros és laza programozású helyeket tartalmaz, maga is eltérő, nem identikus individualitásfokozatú egységekből építkezik, és – ami ennek következménye – az egységes rendszer is lehet szegmentális fonológiai szempontból rétegezett, akkor kevesebb okunk van azt föltenni, hogy eltérő nyelvváltozat esetén két rendszer van működésben, mégpedig egyidejűleg, kétszer beírt, azonos elemekkel, mint azt, hogy – per analogiam – egy rendszert használunk eltérő, nem identikus nyelvváltozatokra, bővebben variálódó programozási helyekkel.

3. Egységes ortográfiai rendszer kialakulása előtti, illetve primitív írásmódú mai szövegek helyesírási esetlegességei azt mutatják, hogy nem egyforma az egyes elemek írásmódjának inkonzisztenciája. Ezt felfoghatjuk szintén annak jeleként, hogy egy rendszeren belül vannak stabilabb pontok, nem pedig több rendszernek vannak állandóbban ismétlődő egységei és tulajdonságai.

4. Az egyik feltételezés szerint afáziában az elemeket nem egyszerre, hanem meghatározott sorrendben veszíti el a beteg nyelvi képességeinek beszűkülésével. Ha így van, jobban rögzült, feszesebb programozású és esetlegesebb, lazább programozású egységek egy-

idejű meglétéről van szó. Márpedig amennyiben létezik és kimutatható ilyen különbség egy egységes alaprendszer elemei között, olyan, amely egyetemesen irányítja a rendszer állománjának szűkülését az elemek kötött sorrend szerinti elvesztésével, akkor ez csak azon a módon lehetséges, ha az elemek nem egyformák ejtési/artikulációs stabilitásuk tekintetében. A kisebb mértékű stabilitás lazább, elnagyolt programozásnak, a nagyobb mértékű pedig szorosabb, nagyobb mélységű programozásnak felel meg. A lazább és a feszezebb programozású elemek közötti különbség az elemek individualitásfokozatának megfelelő, identitásuk, önazonosságuk mértéke szerinti eltérésüket jelenti.

A fenti, egy problémát feszegető fejtegetés arról győz meg, hogy a fonológiai rendszerleírásnak szilárd fonetikai alapokon kell építkeznie. Emellett, a „jó” fonológia nemcsak ábrázol, hanem értelmez is. Legfontosabbként pedig: hitelesen kell eljárnia az alkalmazás feladataiban. Akkor is, ha speciális jelenségekről van szó. A parafáziák kezelése kétségkívül ezek közé tartozik. Nézzük most e részterület egy problémáját.

4. A fonológiai szinten értelmezhető afázias beszédjelenségek közül minden afáziatípusban nagy számban fordulnak elő szegmentális parafáziák (NESPOULOUS–LECOURS–JOANETTE 1982., 1983.; NESPOULOUS–JOANETTE–BÉLAND–CAPLAN–LECOURS 1984.; NESPOULOUS–SKA–JOANETTE–LECOURS 1985.) Ezek beszédhang-helyettesítések, amelyek lehetnek egyjegyűek és többjegyűek. Egyjegyű az a helyettesítés, amelyben a helyettesítő és a helyettesített szegmentumok között egyetlen disztinktív jegynyi, többjegyű az, amelyben több disztinktív jegynyi, tehát egy vagy több fonetikailag definiálható különbség van. A lehetséges helyettesítések között megfigyelhető az egyjegyűek választásának erős tendenciája (LECOURS–LHERMITTE–DELOCHE 1973., a magyarra l. SZÉPE JUDIT 2000: 101–4). Ez azt jelenti, hogy a beszédtevékenységben a helyettesítések – az érintett közlésegszerveződésének, illetőleg a hozzáférésnek, valamint a kompenzáció valamely stratégiájának ellenkező meghatározottságai híján – a helyettesítő és a helyettesített közti különbség minimalizálására törekszenek. E különbség a tényleges fonetikai mozzanatok szempontjából relatív. Hogy mely különbségeket tekintünk egyenértékűen minimálisnak, attól függ, hogy mely különbségek alkotnak kontrasztot az adott nyelv hangrendszerében. Ennek megállapítása az elemzésben viszont elméletfüggő.

A magyar nyelv szegmentumait leíró jegyrendszerek a legtöbb rendszerelem tekintetében megfeleltethetők egymásnak. Így arra vonatkozóan is egyformán alapul szolgálnak, hogy mely különbségek tekintendők egyjegyűeknek. Vannak azonban olyan különbségek, amelyek valamely leírásban egyjegyűnek, egy másikban két- vagy még annál is többjegyűnek minősülnek attól függően, hogy a fonológiaelméleti keret milyen szempontok alapján tekint elemeket azonos osztályba tartozónak. Bármely jegyrendszer megegyezik például abban, hogy /p/ és /b/ között egyetlen jegynyi, zöngésségre vonatkozó különbség van. Am például /f/ és /s/ között SZÉPE GYÖRGY (1969a) és SZENDE (1976.) rendszer egy, SÍPTÁR (1995.) kettő, OLSSON (1992.) pedig három jegynyi különbséget állapít meg, aszerint, hogy /f/-et a szibilánsokkal közös csoportba sorolja-e vagy nem, illetve hogy a képzéshelyet hány jeggyel definiálja. Az /n/ és /d/, illetve /n/ és /l/ különbségeire vonatkozóan SZÉPE GYÖRGY (1969a: 417) rendszerében az előbbi egyjegyű (nazalitásbeli), az utóbbi (legalább) kétjegyű (folyamatosság- és nazalitásbeli) különbség, míg SÍPTÁRNÁL (1995: 43) mind /n/ és /l/, mind /n/ és /d/ között két jegynyi (nazalitásbeli – és a többi, tárgyalt elemzésben nem kontrasztívnak tekintett szonoránság osztályozó jegybeli) eltérés van attól függően, hogyan ítélik meg a folyamatosság jegyét, és ennek megfelelően /l/-t plusz vagy mínusz folyamatosnak tekintik.

A különféle jegyrendszerek eltéréseinek lehetséges oka az, hogy elsődlegesen a fonémák fonetikai (elsősorban artikulációs) tulajdonságaira építenek ugyan, de egyúttal fonológiai viselkedésükről is számot kívánnak adni. Miután a fonetikai tulajdonságok és a fonológiai

összefüggések tagolóvonalai nem minden esetben azonosak, a fonémák fonetikai jellemzését fonológiai meghatározottságok rendszerfüggő módon felülírhatják. Ebből is látszik, hogy az egyjegyű különbség, az egyjegyű helyettesítés minősítés bizonyos esetekben teoretikus kérdés, amely a vizsgált jelenség sajátosságai alapján dől el.

Afáziások beszédhang-helyettesítéseinek vizsgálatai (SZÉPE JUDIT 1988., 2001., 2002a, 2002b) azt mutatják, hogy az eltérő magyar fonológiai rendszerek közül SZÉPE GYÖRGY (1969a) alkalmazásával írhatók le és értelmezhetők legszélesebb körben a szegmentális parafáziák fonológiai sajátosságai és az ép rendszerrel való összefüggései. E rendszerleírás ugyanis az egyetlen olyan magyar fonológiai irányzatot képviseli, amely a fonémák megkülönböztető jegyes jellemzésében a beszédhangoknak elsősorban artikulációs, másodsorban pedig a JAKOBSON által kidolgozott akusztikai és percpációs sajátosságaira épülő jegydefiniók alapján szerveződik. Ennek következtében a legközvetlenebb kapcsolatot tartja az elsősorban ejtésfiziológiai meghatározottságokkal. Afáziás jelenségek elemzésében az alkalmazott keret kiválasztásakor pedig különösen fontos, hogy az adatok, amelyek az ép fonológiai rendszerre vonatkozó összefüggésekre is utalhatnak, felerősítve tartalmazzák a beszédtevékenység olyan esetlegességeit, amelyekre ép adatközlők esetében nem vagy nem mindig szükséges tekintettel lenni, ezért nagyobb léptékű általánosítások is megengedhetők. Ezen túl SZÉPE GYÖRGY (1969a) a magyar fonológiát elsőként generatív keretben tárgyaló szemlélete és tárgykezelése kapcsolatot teremt a fonológia és a grammatikai modell többi elemzési szintje között, különös tekintettel a morfológiára. Ez a felfogás kézenfekvően lehetővé teszi a beszédhang szintű jelenségek háttérében fonémán túli összefüggések feltevéseit is.

SZÉPE GYÖRGYNél a fonémák minimális különbségén alapuló készletrendezés üres rendszerpozíciókat eredményez. A kitöltetlen pozíciók olyan lehetséges elemek helyei két (egymástól artikulációsán két jegyben különböző) fonéma között, amelyek (nem is voltak vagy már) nem tagjai a szinkrón magyar fonémakészletnek (vö. 1969a: 413). Ha abból indulunk ki, hogy a helyettesítés fonémát választ fonéma helyére, akkor – miután nem várunk helyettesítőként olyan elemet, amely nem tagja a szinkrón készletnek – eltekinthetünk az üres rendszerpozícióktól, az általuk képviselt jegykülönbség pedig leírható redundanciaszabállyal.

Például a /p/ → [f] helyettesítő megfeleltetés, amelyben a helyettesített és a helyettesítő elem között /φ/ üres rendszerpozíciója képezi a fonetikailag egyjegyű különbséget, tekinthető egyjegyű helyettesítésnek, hiszen a magyarban nem fonéma a bilabiális réshang. Ezért az a – felszíni alak szempontjából megfigyelhető – különbség, hogy két ajakkal vagy ajakkal és fogsorral képezendő-e, a fonémának a készletből való kiválasztása szempontjából érdektelen. /p/ és /f/ különbsége tehát rendszertanilag tekinthető egyjegyűnek, ha a /p/-től egy jegyben különböző réshang labiodentálisként való megjelenítését az implementáció szabályai közé utalhatjuk. (Bármely redundánsan kétjegyű különbség (pl. /p/ [-éres] és /f/ [+folyamatos]) egyjegyűnek minősítését a redundanciaszabályok aszimmetriája indokolja.) Am a parafáziás adatok arra utalnak, hogy az afáziás helyettesítések szempontjából mégsem minden üres rendszerpozíció ugyanolyan releváns. A helyettesítés két, üres pozíción keresztül összekapcsolható fonéma között egyes üres pozíciók fölött ugyanúgy végbemegy, mint bármely (nemcsak rendszertanilag) egyjegyű helyettesítés (pl. /p/ → [f]). Más üres pozíciók fölött viszont ritkán, és csak olyan adatközlőknél, akiknél az egyértelműen kétjegyűnek tekinthető helyettesítések sem kivételesek (pl. /l/ → [j]). Mindezek alapján valószínűsíthető, hogy vannak olyan helyettesítések és helyettesítések közti összefüggések, amelyek a fonémarendszer összefüggéseit tükröztetik. Amennyiben egy afáziás közlő adatai csak bármely rendszer által egyöntetűen egyjegyűnek tekinthető helyettesítéseket tartalmaznak, de egyetlen, bármely rendszer által többjegyűnek tekinthetőt sem, akkor a következő lehetőség adódik. Ha adataink tartalmaznak olyan helyettesítést, amelyet az egyes rendszerek eltérően

minősítenének egy-, illetve többjegyűnek, akkor itt a helyettesítő és a helyettesített elem rendszervizonyának kérdésével állunk szemben.

Vizsgáljuk meg egy olyan szegmentumtípusnak, a H-nak a parafáziás jelenségekben való viselkedését, amely eltérő rendszerpozíciót foglal el a különféle magyar szegmentum-készlet-leírásokban. Hasonlítsuk össze, hogy e leírások hogyan tudnak számot adni a parafáziás jelenségekről! Kiindulásként megállapíthatjuk, hogy egyfelől a fonológialeméletek a H-t eltérő jegykijelölésekkel ugyan, de általában a rendszer perifériájára helyezik, számos esetben közvetlen, egyjegyű kapcsolat nélkül a mássalhangzó-készlet többi eleméhez. (Ilyen „lehorgonyzatlanság” egyetlen más elemmel sem fordul elő.) Másfelől viszont a vizsgált afáziás adatok arra utalnak, hogy /h/ – ezúttal már szigorúan a fonéma-rendszer tagjának értelmében – a helyettesítési folyamatokban kapcsolatot mutat bizonyos mássalhangzókkal. Érdemes ezen a ponton megvizsgálni, hogy melyek ezek az elemek, illetőleg ezek mely tulajdonságai eredményezhetik, hogy /h/ a helyettesítőjükké válhat. Feltehető, hogy az afáziás adatok /h/ jegykijelölésére, illetőleg rendszerbeli helyére vonatkozóan is szolgálhatnak információval.

A /h/ az afáziás beszédben igen stabil. Realizálódik tévesztés nélkül a maga helyén. Emellett betoldódik, (ritkán) törlődik, de soha nem fordul elő helyettesített elemként. Jelölhet protézissel frázishatárt magánhangzó előtt, illetőleg betoldódhat szókezdeten zár- vagy réshangot követő pozícióba. De menjünk tovább! A /h/ jegykijelölése szempontjából ugyanis informatívabbak azok az adatok, amelyekben /h/ valamely szegmentum helyén jelenik meg. Mégpedig, amennyiben /h/ valamely szegmentum helyén megjelenik, akkor az kizárólag szókezdeten történik: /f/ és /s/ és /k/ helyén. Azonos távolság (lehetségesen egyjegyű különbség) tehető fel /h/ és /f/, illetőleg /h/ és /s/ között, ugyanis: a) a vizsgált korpuszban minden más szegmentumra igaz, hogy csak akkor jelenik meg két- vagy többjegyű helyettesítésben, ha egyjegyűben is megjelenik; vagyis ha csak ilyen előfordulások vannak, akkor feltehető, hogy azok egyjegyűek; b) olyan adatközlőnél is előfordul, akinek a többi helyettesítése egyértelműen kizárólag egyjegyű; c) illetőleg (a korpusz egyes, többféle képpen is értelmezhető adatai alapján) az sem zárható ki, hogy /s/ és /f/ távolsága /h/-től eltér: /f/ különbözhet kevesebb jegyben /h/-től, mint /s/, de ebben az esetben /k/ és /h/ távolsága nem lehet kisebb, mint /s/ és /h/ távolsága. A /k/→[h] helyettesítés értékelése az egy- vagy többjegyűség tekintetében nem egyértelmű. Bár kizárólag olyan adatközlőnél jelenik meg, akinek vannak többjegyű helyettesítései is, ugyanakkor a korpusz többi szegmentumára igaz, hogy többjegyű helyettesítőként csak akkor fordulnak elő, ha egyjegyűben is – /h/ pedig semmiféle egyértelműen többjegyű helyettesítésben nem vesz részt.

Összefoglalva tehát, a vizsgált korpusz adataiból látható, hogy a korpuszban a) /f/ és /s/ távolsága /h/-től azonosnak (lehetségesen egyjegyűnek) értelmezhető, vagy ha eltérnek, akkor /f/-/h/ távolsága kisebb; b) /k/ távolsága /h/-től pedig vagy /f/-fel és /s/-szel azonosnak, vagy annál nagyobbak mutatkozik – ha pedig /f/ és /s/ távolságát /h/-től eltérőnek tesszük fel, akkor /k/-/h/ távolsága nem lehet kisebb, mint /s/-/h/ távolsága.

SZÉPE GYÖRGY elméleti keretében /f/ és /s/ képzéshely (kerekesség, illetve periferikusság) és érdesség tekintetében különbözik /h/-től, /k/ pedig képzéshely (hátsóság) és folyamatosság tekintetében, ha eltekintünk a mindhárom viszonyban azonos módon megjelenő /h/ [-felső], /f s k/ [+felső] különbségtől (l. 1969a: 412, 413 és kül. 417). Ami /k/ és /h/ rendszerbeli távolságát illeti, a különféle elméletek eltérhetnek egymástól abból a szempontból, hogy jegykijelöléseikben relevánsnak tekintik-e a magyarban /k/ és /h/ képzéshelyének különbségét (illetőleg a glottális és a veláris /h/ közül melyiket tekintik a másikból levezethetőnek), továbbá hogy /f/-et [+érdes]-nek tekintik-e, vagy különválasztják a szibilánsoktól.

A legmarkánsabb a különbség SZÉPE GYÖRGY (1969a) és SIPTÁR (i. m.) nézete között. Míg SIPTÁR /k g h/-t (1995: 44–5) – VAGO (1980.) tanulmányát követve – egyaránt [-elő],

–koronális]-ként jellemzi (ez megfelel a SZÉPE-rendszerben /k g/ [+hátsó, –kerek] jegyeinek), addig SZÉPE GYÖRGY (1969a: 412) /h/-t elkülöníti: mindhárom szegmentumot [+periférikus, –kerek]-ként jellemzi. De míg /k g/ [+hátsó], addig /h/ [–hátsó] értéket kap. Vagyis míg SZÉPE GYÖRGY (1969a) a veláris /k g/-től megkülönbözteti a glottális /h/-t, addig SIPTÁR (1995.) rendszerében nincs ilyen különbség /k g/ és a /h/ között, s a hátsóság közös jegye nyilván /h/ veláris képzésű alapváltozatának feltevésére utal. A többi elméletben az elkülönítés nem ennyire éles. VAGO (1980: 31) ugyan /k g h/-t egyaránt [–elől, –koronális]-nak tekinti (ez a SZÉPE-rendszerben /k g/ [+hátsó, –kerek] jegyekkel való jellemzésének felelt meg), ugyanakkor külön jellemzi őket hátsóság tekintetében, /k g/-t plusz, /h/-t pedig mínusz értékkel. BODNÁR (1991.) /k g h/-t egyaránt [+hátsó]-ként jellemzi, a perifirikusságot viszont /h/ esetében nem specifikálja, szemben /k g/ [+periférikus] jegyértékével. SZENDE (1976: 97–8) pedig mind a hátsóság, mind a perifirikusság jegyét /h/-ra nem, csak /k g/-re specifikálja. SIPTÁR (1995: 48–52) – irreleváns részletektől eltekintő – jegygeometrikus ábrázolásában így /k/ és /h/ egyetlen jegy, a folyamatosság tekintetében tér el egymástól, míg SZÉPE rendszerében a folyamatosság és a hátsóság tekintetében – vagyis az adatokban is kétértelműen viselkedő /k/–/h/ viszonyt a két eltérő elmélet közül az egyik egyjegyű, a másik kétjegyű különbségnek tekinti. Mindebből az adatok kezelésére vonatkozóan az következik, hogy az az elmélet, amelyik jegykijelölésében megkülönbözteti /k/ és /h/ képzéshelyét, egy jegynyivel nagyobb távolságot tesz fel a két szegmentum között, mint amelyik nem. (Megjegyzendő, hogy ugyancsak élesen eltérő SIPTÁR (1995: 43) koncepciója abban a tekintetben, hogy a szonoritást, amely osztályozó jegy, disztinktív jegynek tekinti, ezzel különíti el /d/-t /l/-től. SZÉPE, SZENDE és BODNÁR elemzésének azért nincs szűksége osztályozó jegyet önmagában is megkülönböztető értékkel felruházni, mert egyfelől /l/ [+folyamatos]-nak tekintik, s ezzel elkülönítik a [–folyamatos] /d/-től (míg SIPTÁRNál /l/ is, /d/ is egyaránt [–folyamatos]), másfelől pedig számolnak a mássalhangzóknál a [±felső] jeggyel. Ily módon osztályozó jegy nélkül is elkülönül a – SIPTÁRTól eltérően – egyaránt [–foly]-nak tekintett /d/ és /r/. Ám ez a problémakör már nem érinti következő elemzésünket.)

Bármelyik elmélet akkor tud számot adni a vizsgált afázias korpuszban megfigyelhető jelenségekről, ha /s/–/f/ távolságát /h/-től kisebbnek vagy azonosnak teszi fel, mint /k/ távolságát /h/-től, illetve ha eltérő /s/–/h/, /f/–/h/ távolság esetén /s/–/h/ távolságát nem tekinti nagyobbak, mint /k/–/h/ távolságát. Ami /f/ és /s/ távolságát, illetve /h/-től való távolságukat illeti, megállapíthatjuk, hogy egy rendszerben /f/ és /s/ távolságát /h/-től egymástól való távolságuk határozza meg. Ha /f/ és /s/ különbsége egyjegyű, akkor képzési hely (kerekesség vagy perifirikusság) szempontjából különböznek (SZÉPE GYÖRGY, SZENDE, BODNÁR i. m. szerint egyaránt); ha pedig kétjegyű, akkor képzési hely (koronálisság) és érdeesség tekintetében (így SIPTÁR és VAGO is). A második megoldás elkülöníti /f/-et a szibilánsok csoportjától, az első nem (a korpuszban /f/–/s/ közti helyettesítés előfordult olyan adatközlőnél, akinek minden egyéb helyettesítése egyjegyű).

A fentieknek megfelelően SIPTÁRNál /f/ csak képzési hely tekintetében, /s/ pedig képzési hely és érdeesség tekintetében tér el /h/-től, míg SZÉPE rendszerében – amint azt korábban is láttuk – mind /f/, mind /s/ képzési hely és érdeesség szempontjából különbözik /h/-től.

Az adatok és a jegykijelölések összevetése ezzel kapcsolatban a következő problémákat veti fel. SIPTÁR rendszerében /k/ és /h/ távolsága egyjegyű (folyamatosságbeli), így akkor tud számot adni az afázias adatokról, ha /s/ és /f/ távolságát /h/-től is egyjegyűnek tekinti: /f/ és /h/ különbségére ez igaz is, de /s/ és /h/ távolsága már kétjegyű (képzési hely és érdeesség). Az /f/ és /h/, illetve /s/ és /h/ távolságának eltérését nem tiltják az adatok, de csak abban az esetben, ha ez együttjár azzal, hogy /s/ és /h/ távolsága nem nagyobb, mint /k/ és /h/ távolsága, SIPTÁR rendszerében viszont nagyobb, hiszen /k/ és /h/ különbsége egyjegyű; továbbá /f/ és /s/ kétjegyű távolsága (képzéshely és érdeesség) sem vág egybe az

adatokkal. SZÉPE rendszerében /s/ és /f/ távolsága egyjegyű, és mind /k/–/h/, mind /f/–/h/, mind /s/–/h/ távolsága azonos (bár kétjegyű), ami az adatok egy lehetséges értelmezését kínálja. Ez a jegykijelölés sem oldja meg azonban annak a jelenségnek az értelmezését, hogy az /f s h/ egymás helyén való sajátos előfordulása alapján e három szegmentumnak inkább egy-, mint többjegyű különbsége valószínűsíthető, továbbá hogy feltehető a rendszerben elfoglalt pozíciójuk szimmetriája, amelyet akusztikai sajátosságai is indokolnak.

Kézenfekvőnek látszik a megoldás, ha ugyanolyan párhuzamos viszonyt teszünk fel /k/ és /h/, mint /p/ és /f/, továbbá /t/ és /s/ között, ami egy /p t k/ zárhang-alrendszert és egy /f s h/ réshang-alrendszert alkot. Ez akkor lehetséges, ha a rendszerben minden obstruens réshang a folyamatosságnak (és redundánsan az érdességnek) az értékében tér el a tőle legkisebb távolságra lévő zárhangtól. Ez /p/ és /f/, illetve /t/ és /s/ között adott, /k/ és /h/ esetében pedig úgy oldható meg, ha /h/-t csak zöngesség, folyamatosság és periferikusság tekintetében specifikáljuk. Ebben az esetben /h/ hátsósága meg fog egyezni /k/-ével (vagyis a SIPTÁR-rendszerhez hasonlóan /h/ alapváltozata veláris lesz), tőle csak a folyamatosság jegyérték fogja megkülönböztetni; /f/-től kerekességben, /s/-től pedig periferikusságban fog eltérni. Noha ez az értelmezés nemcsak /f s h/ együttállását és szimmetriáját teszi fel, hanem /k/ és /h/ távolságát is egyjegyűvé teszi, a megoldással a következő a probléma. A /h/-t [+érdes]-nek kellene tekinteni, ami az adatokkal nem összeegyeztethetőn alakítja át a rendszerben a /h/-n kívüli [+érdes] szegmentumok elrendeződését.

A rendszerben [+folyamatos, +érdes] jellemzést kapnak a szibilánsok és az /f/. Az afázias adatok azt mutatják, hogy az /f/-nek és a szibilánsok nagy részének eltérő természetű helyettesítési lehetőségeik vannak. Az /f/ sokkal erősebb együttállást mutat az /s/-szel, mint a többi szibilánssal. Az /s/ más természetű folyamatai viszont párhuzamba állíthatók a többi szibiláns folyamataival is. Vagyis /s/-nek egyszerre kellene megtartania együttállását a szibiláns csoporttal és részét képeznie az /f s h/ csoportnak. Két megoldás kínálkozik: a) Leszűkítjük a [+érdes] tulajdonságot /f s h/-ra. Ekkor azonban /s/ minden esetben két jegyben különbözne attól a szibilánstól, amelytől eddig egy jegyben különbözött: érdesség és még egy jegy tekintetében. Ez megszüntetné az adatokkal nagyon is alátámasztott /s/–/f/ egyjegyű különbséget, illetőleg felborítaná az /s/–/ts/, valamint az /s/–/tʃ/ párhuzamos viszonyokat. b) Mind az /f s h/ csoport, mind az /s/-en kívüli szibilánsok [+érdes] jellemzést kapnak. Ekkor az /f s h/ csoport elkülönülése lesz sokkal kevésbé markáns, mint amennyire az adatok mutatják. Ráadásul egyáltalán nem világos, hogy míg /f s h/ összetartozása akusztikailag indokolható, milyen alapon lehetne feltenni /h/ együttállását /ts/-vel, /ʃ/-sel, /tʃ/-vel.

Egy másik megoldás /h/ továbbra is [–érdes]-nek való tekintése. Ekkor ugyanis /k/-től egyetlen jegynyi távolságra kerül (folyamatosság tekintetében), ahogy SIPTÁR (1995: 43) látja, viszont /s/-től és /f/-től való távolsága kétjegyűre nő, ami az adatokból leszűrt két kiindulással is összeférhetetlen. Nevezetesen azzal, hogy: a) /k/ és /h/ távolsága nem lehet kisebb, mint /s/ és /h/ távolsága; b) ha /f/ és /s/ nem azonos számú jegyben különbözik /h/-től, akkor /f/-nek kell kevesebb jegyben különböznie. Ha ez utóbbit menteni próbáljuk /f/ [–érdes]-ként való jellemzésével, akkor pedig /f/ és /s/ távolsága válik az adatok ellenében kétjegyűvé.

Egy harmadik próbálkozás lehet, hogy a periferikusságot egyáltalán nem tekintjük /h/ releváns jegyének, hanem [–érdes, +folyamatos, –zöngés]-ként jellemezzük. Itt az okoz problémát, hogy [+érdes] jegyű kontrasztja kettő is lesz, /f/ meg /s/, tehát valamelyikről meg kell mondani, hogy még egy jegyben eltér /h/-től: /f/-ről, hogy [+kerek], ami nem kielégítő megkülönböztetés, hiszen /h/-t épp most fosztottuk meg a periferikusság dimenziójától. Ráadásul, ellenkezően az adatokból való kiindulással, /f/ egy jeggyel távolabb kerül /h/-től, mint /s/.

Mindezeknek a problémáknak a figyelembevételével /p/–/f/ és /t/–/s/ viszonyát a SZÉPE-rendszernek megfelelően szükségesnek bizonyul megkülönböztetni a /k/–/h/ vi-

szonytól, vagyis /h/-t nem tekinteni [+érdes]-nek. (Mindenesetre /h/-nak [-érdes]-ként való értékelését egy fonetikai mellékvágányon futó érvelés talán megerősítheti. Míg [f] és [s] környezetfüggő zöngésülésekor az akusztikai képletben megmaradnak a zörejjösszetevők, [fi] realizációban nem, vagy csak nagyon redukált formában, és inkább csak akkor, ha V_1 V_2 környezetben $V_1 = V_2$, pl. *aha, mehet* (vö. még GÓSY 2005., valamint KASSAI 2005.). Sőt alkalmasint ki is eshet, mind történetileg, mind mai allegro alakokban.) Ezzel ugyan még nem válik /f s h/ a rendszerben /p t k/-val párhuzamos alrendszerre, és ebből a szempontból továbbra is aszimmetrikus marad a rendszer. Viszont azonos (kétjegyű) a távolság /h/ és a többi olyan szegmentum között, amelynek a helyén /h/ előfordulhat. Ez pedig az adatoknak egy lehetséges értelmezése, hiszen /k/ és /h/ távolsága nem kisebb, mint /s/ és /h/ távolsága, illetőleg /f/-/h/ és /s/-/h/ távolsága megegyezik.

Egy speciális terület, az afáziás hanghelyettesítések elemzését érintő mérlegelés a SZÉPE GYÖRGY nevéhez fűződő szisztéma deskriptív erejét hozza ki győztesnek. Úgy tűnik, azért, mert ez a rendszer a legkövetkezetesebben fonetikai megalapozású. Maga a szerző is így gondolta annak idején: azért próbálta kiterjeszteni ezt a fonológiai keretet a logopédiára (GORDOSNÉ – V. KOVÁCS – SZÉPE GYÖRGY 1971.), a grafematikára (SZÉPE GYÖRGY 1974.) és a verstanra is (SZÉPE GYÖRGY 1969b).

5. Összegezve, három maximát szándékoztunk rögzíteni, illetve illusztrálni: a) Egy természetes nyelv fonológiai leírása minél teljesebben terjedjen ki a nyelv változatainak és használati regisztereinek tartományára. – b) A leírás történjék az egységes kód elvének tartásával művelti alapon, vagyis a fonológia működésmechanizmusának feltárásával. – c) A leírás tételei független evidenciákban, azaz a nyelvhasználati tények szigorúan fonetikai alapú igazolásával kapjanak hitelesítést.

Ezeket az elveket, általános formájukban, voltaképpen régről ismerjük. A jelenkor fonológiája azonban mintha nem tudna vagy nem akarna bánni velük. Elakadásának, ha arról van szó, ez a forrása.

Hivatkozott irodalom

- BÁRKÁNYI ZSUZSANNA – KISS ZOLTÁN 2006. A fonetikai célpontok összeférhetetlenségéről: a magyar V fonológiájának fonetikai alapú megközelítése. In: KÁLMÁN LÁSZLÓ szerk. 2006: 389–97.
- BENKŐ LORÁND – SZÉPE GYÖRGY szerk. 1971. Nyelvészet és gyakorlat. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BODNÁR ILDIKÓ 1991. Rendszereztség és elrendeződés a fonémaállományban. Kandidátusi értekezés. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp.
- DRESSLER, WOLFGANG U. – WODAK, RUTH 1982. Sociophonological methods in the study of sociolinguistic variation in Viennese German. *Language in Society* 9: 339–70.
- GORDOSNÉ KOVÁCS ANNA – V. KOVÁCS EMŐKE – SZÉPE GYÖRGY 1971. Logopédia, kommunikáció és nyelvészet. In: BENKŐ–SZÉPE szerk. 1971: 41–52.
- GÓSY MÁRIA 2005. A /h/ zöngésedése két magánhangzó között. In: GÓSY szerk. 2005: 5–20.
- GÓSY MÁRIA szerk. 2005. Beszédkutatás 2005. MTA Nyelvtudományi Intézet, Kempelen Farkas Beszédkutató Laboratórium, Bp.
- HIRSCHBERG JENŐ – SZÉPE GYÖRGY – VASS-KOVÁCS EMŐKE szerk. 1972. Papers in interdisciplinary speech research. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HUNYADI LÁSZLÓ szerk. 2002. Kísérleti Fonetika és Laboratóriumi Fonológia. Kossuth Egyetemi Nyomda, Debrecen.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ szerk. 2006. KB 120. A titkos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlósy András tiszteletére. MTA Nyelvtudományi Intézet – Tinta Könyvkiadó, Bp.
- KASSAI ILONA 2005. Fonetika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.

- LECOURS, ANDRE ROCH – LHERMITTE, FRANCOIS – DELOCHE, GERARD 1973. Paraphasias phonémiques. Description et simulation sur ordinateur. Institut de Recherche d'Informatique et d'Automatique, Rocquencourt. Colloques IRIA–Informatique Médicale 2: 311–50.
- MESSERLI, PIERRE – LAVOREL, PIERRE – NESPOULOUS, JEAN-LUC szerk. 1983. Neuropsychologie de l'expression orale. CNRS, Paris.
- NESPOULOUS, JEAN-LUC – LECOURS, ANDRE ROCH – JOANETTE, YVES 1982. Stabilité et instabilité des déviations phonétiques et/ou phonémiques des aphasiques. Insuffisance d'un modèle statique d'analyse. *La Linguistique* 18: 85–96.
- NESPOULOUS, JEAN-LUC – LECOURS, ANDRE ROCH – JOANETTE, YVES 1983. La dichotomie „phonétique–phonémique” a-t-elle une valeur nosologique? In: MESSERLI–LAVOREL–NESPOULOUS szerk. 1983: 71–91.
- NESPOULOUS, JEAN-LUC – JOANETTE, YVES – BELAND, RENEE – CAPLAN, DAVID – LECOURS, ANDRE ROCH 1984. Phonologic disturbances in aphasia: Is there a „markedness effect” in aphasic phonemic errors? In: ROSE szerk. 1984: 203–14.
- NESPOULOUS, JEAN-LUC – SKA, BERNADETTE – JOANETTE, YVES – LECOURS, ANDRE ROCH 1985. The taxonomy of phonetic/phonemic disturbances in aphasia. Academy of Aphasia, Pittsburg.
- OLSSON, MAGNUS 1992. Hungarian phonology and morphology. *Travaux de l'Institut de Linguistique de Lund* 26. Lund University Press, Lund.
- PORT, ROBERT F. – LEARY, ADAM P. 2005. Against formal phonology. *Language* 81: 926–64.
- ROSE, F. CLIFFORD szerk. 1984. *Advances in Neurology* 42. Progress in Aphasiology. Raven Press, New York.
- SIPTÁR PÉTER 1995. A magyar mássalhangzók fonológiája. *Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes* 18. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp.
- SIPTÁR PÉTER 2006. A fonéma tündöklése és... *Magyar Nyelv* 407–20.
- SZENDE TAMÁS 1976. A beszéd folyamat alaptényezői. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SZENDE TAMÁS 1997. Alapalak és lazítási folyamatok. *Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes* 22. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp.
- SZÉPE GYÖRGY 1969a. Az alsóbb nyelvi szintek leírása. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 6: 359–466.
- SZÉPE GYÖRGY 1969b. Nyelvészeti megjegyzések Arany Jánosnak 'Valami az asszonánról' című tanulmányáról. *Magyar Nyelvőr* 93: 1–31.
- SZÉPE GYÖRGY 1974. A magyar betűállomány fonológiai rendszerének elemzéséhez. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 10: 153–79.
- SZÉPE GYÖRGY – VASS-KOVÁCS EMŐKE 1972. Linguistic structure – speech structure. In: HIRSCHBERG–SZÉPE–VASS-KOVÁCS szerk. 1972: 269–71.
- SZÉPE JUDIT 1988. A phonological investigation of Hungarian-speaking aphasics: Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből 4: 179–94. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp.
- SZÉPE JUDIT 2000. Fonémikus parafáziák magyar anyanyelvű afáziások közlésfolyamataiban. *A Magyar Nyelvészeti Tanszék Kiadványai* 2. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba.
- SZÉPE JUDIT 2001. Hangtévesztések szabályosságai afáziában (Szegmentumválasztó műveletek magyar anyanyelvű afáziások parafáziáiban). *Magyar Nyelv* 97: 333–8.
- SZÉPE JUDIT 2002a. Szegmentális hangtani egységek jegyösszetétele és afáziások hanghelyettesítései (Rendszerjellemezők és választási tendenciák): *Magyar Nyelv* 98: 305–13.
- SZÉPE JUDIT 2002b. Tagolási vonalak a magyar szegmentumállományban (A parafáziák független evidenciái). In: HUNYADI szerk. 2002: 111–25.
- VAGO, ROBERT M. 1980. *The sound pattern of Hungarian*. Georgetown University Press, Washington.

How can today's phonology be made more reality-oriented?

The present paper seeks to define the way one should proceed in order to make headway in phonological theory and phonological research. The main direction of potential progress is seen in turning the various approaches of that discipline more "reality-oriented", primarily by restoring its close connection with phonetics. – Three maxims are presented and their enforcement illustrated. 1. The phonological description of a natural language should possibly encompass all varieties and registers of use of that language and, furthermore, should arrive at generalisations across the partial descriptions thus obtained. – 2. Description should stick to the principle of a unified code and be carried out on a procedural basis, that is, by exploring the mechanisms of operation of the phonological system. It should be formulated such that both its principled point of departure and its practical output be a non-homogeneous but common-ground phonological code of the given language (as is fully the case in Hungarian). – 3. The items of description should be confirmed by independent evidence, that is, by a strictly phonetically-based confirmation of the facts of language use. Sources of data for that confirmation may include not-quite-normative areas of language use, such as child language, slips of the tongue or linguistic deviations as in aphasia. (The present paper discusses some aspects of the last-mentioned area.)

GYÖRGY SZÉPE – TAMÁS SZENDE – JUDIT SZÉPE

Gondolatok a Gömör-kódex újabb kiadása kapcsán*

A Régi Magyar Kódexek (RMKód.) című sorozat, mint ismeretes, annak idején azzal a célkitűzéssel indult, hogy korai, XV–XVI. századi kódexeink fakszimiléit és átirrt szövegeit kommentárokkal viszonylag rövid időn belül tegye közzé. A Nyelvelméltár kötetei ugyanis nem tartalmaztak fakszimilét, s a legtöbb kódexünk csak ebből a már (részben) elavult, a XIX. század végén, a XX. század legelején készült és nehezebben hozzáférhető kiadásból volt tanulmányozható. A későbbi kódexkiadás-sorozatok közül pedig az Új Magyar Nyelvelméltárban csak egy (BécsiK. Bp., 1917.), az 1942-ben indult Codices Hungariciben pedig 1988-ig kilenc kötetben nyolc kódexünk jelent meg. A gyorsabb megjelentetés érdekében a RMKód. útnak indítói, az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaság (személy szerint BENKŐ LORÁND, E. ABÁFFY ERZSÉBET, KOROMPAY KLÁRA és mások) úgy gondolták, azt is vállalják, hogy – amint azt az ApMélt., a RMKód. 1. szám (Bp., 1985. [1986.]) Bevezetésében PUSZTAI ISTVÁN írta – kevesebb anyagi eszközt felhasználva szerényebb kivitelben teszik közzé kódexeinket. A vállalkozás sikerét mutatja, hogy a RMKód. most a 30. köteténél tart, s közben az az örvendetes változás történt, hogy az MTA Nyelvtudományi Intézete szintén csatlakozott a munkálatokhoz, s a kiadás feltételei és lehetőségei is bővültek, ami a kötetek kiállításának a minőségén s többnyire a kommentárok terjedelmén szintén meglátszik. Ugyancsak örvendetes, hogy közben több „külső” munkatárs is bekapcsolódott a munkába, így például N. ABÁFFY CSILLA, az MTA Könyvtárának munkatársa vagy a kolozsvári, egy ideig ma-

---

* Vö.: Gömör-kódex 1516. A nyelvelméltár hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Az előkészítő munkacsoport tagjai HAADER LEA, MADAS EDIT, PAPP ZSUZSANNA, PUSZTAI ÁGNES. Közzéteszi, és a bevezetést írta HAADER LEA és PAPP ZSUZSANNA. A jegyzeteket készítette PAPP ZSUZSANNA, HAADER LEA. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Bp., 2001. 798 lap (Régi Magyar Kódexek 26. szám). Az irodalomjegyzékben l. HAADER LEA – PAPP ZSUZSANNA 2001. – E cikk: Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 62.

gyarországi ösztöndíjon lévő T. SZABÓ CSILLA. Nemeget pedig a kodikológus, művelődés- és irodalomtörténész MADAS EDIT (OSzK–MTA) szakértelmét hasznosíthatta. (Esetenként még tovább is lehetne bővíteni ezt a kört, liturgiai, egyháztörténeti kérdésekben például teológusok, az egyházi zenével foglalkozók bevonásával, illetve irodalmárokkal, verstanosokkal való konzultációkkal.) Mindenesetre elmondhatjuk, hogy a RMKód. – a nyelvészetén kívül a művelődés-, az irodalom-, az egyháztörténet és más rokon tudományok nagy hasznára is – ma (a közelesen befejeződő, más jellegű SzT.-vel együtt) a magyar nyelvtörténeti kutatások legfontosabb és a magyar nyelvtudomány egyik legfontosabb sorozata lett (a RMKód.-ról l. még pl. SÁROSI 1989.). A fentieket a GömK.-et ismertette – amely az MTA Nyelvtudományi Intézetének Nyelvtörténeti és Dialektológiai Osztályán készült – azért bocsátottam előre, mert a RMKód. értékeit a GömK. kiadásáról írva szépen meg lehet mutatni, s egyben ez a kódexkiadás sok mindent magába foglalt, sőt szerintem be is tetőzött az eddigi hasonló kutatásokból.

Az RMKód. s a GömK. kapcsán is külön érdemes kitérni a fakszimilék közlésének a jelentőségére. Ezek tanulmányozhatósága a szakemberek szélesebb körének és az érdeklődőknek nemcsak egy korszak paleográfiai jellegzetességeinek a tanulmányozását teszi lehetővé, hanem így az egyes másoló kezek, a köztük lévő (esetenkénti) kapcsolatok vizsgálatára is jobb mód nyílik, az eddigi eredmények, az új elgondolások pedig jobban szemléltethetők és kontrollálhatók. A GömK.-et például VOLF (1882/1884: XXIII–XXVI) szerint kilenc, KNEZSA (1952 passim) szerint tíz kéz másolta, HAADER és PAPP pedig tizenegy kezet különít el, nem sorolva a kódexírók közé a címlapot készítő XVI. század végi kezet (100; irodalommal – a továbbiakban a zárójelben lévő pusztá szám a GömK. ismertett kiadásának, pontosabban az abban lévő Bevezetésnek a lapszámára vonatkozik). HAADER (1996/1997.; 1998.) láthatóan hosszan tusakodott e kérdéssel, az egyik esetben egy számomra szimpatikus szubjektív megjegyzéssel is utalva a nehézségekre: „(Természetesen tévedhetek, és a szöveg is kevés)” (1996/1997: 49). Később pedig a GömK. kezeinek tanulmányozása kapcsán arra a következtetésre jutott, hogy a kódex 5. keze, a PéldK. 3. keze és a CornK.-ben a Ráskay Lea szövegei fölé írt rubrikák írója ugyanaz, egy a kódexírásban gyakorlott személy, aki nyilván más, elveszett szövegeket is másolt. S TIMÁR KÁLMÁNNak ahhoz a véleményéhez csatlakozva, miszerint a GömK. nagy részét másoló és megjegyzéseiben betegségére panaszkodó soror Katerina és a DomK.-ben Ráskay Lea által említett 1517-ben elhunyt vén soror, Legédy Kató bizonyára ugyanaz az apáca, e tényeket összerakva és továbbgondolva egy Nyulak szigeti scriptórium műhelyszerű tevékenységére következtet (HAADER 2004.). A kézírások vizsgálatába mind a GömK.-kiadásában, mind az említett cikkekben PAPP, illetve HAADER nemcsak a paleográfiát, hanem kifejezett nyelvészeti szempontokat is bevon (hangjelölés, a sorvégi elválasztás módja, szövegtagolás, nyelvjárás, hibatipológia). Az itteni kódexmásolóknak, mint HAADER (2004: 200) írja, Ráskay Lea lehetett vezető egyénisége. Egyfajta kódexmásoló műhely gondolatának a felvetése a Nyulak szigetén (valamint másutt) gyümölcsöző gondolat, amittől még további eredményeket várhatunk. Szóba kerülhet például netán más (közeli) kolostorral való kapcsolat, illetve kérdezem: a nagyjából azonos időből való WinklK. (1506.) és az ApMélt. (1521.), amelyeket a szakirodalom leginkább szintén a Nyulak szigeti dömés apácákhoz köt, hogyan kapcsolható, hozzá kapcsolható-e az említett műhelyhez?

A fakszimilék olykor stílustörténeti vagy egyéb nyelvtörténeti kérdésekhez is adalékokkal szolgálhatnak. Kódexeink ismert stílusjegye, hogy gyakran használnak hosszabb és/vagy grammatikailag „túlbiztosított” szóalakokat. A GömK. 236. lapján, mint a lábjegyzet is megjegyzi, jól látszik, „hogy a scriptor először az *irgalmas* szót írta le, utána egészítette ki a *sagos* toldalékkal”. Vagy: a 298. lapon a *monduan* szóban „a szóvégi *n* a scriptor utólagos beírása”. Talán ide vonható még a 170. lapon a „cristusnak zent <la> kenjad” szerkezet

íráshibája is. Itt föltehetjük, hogy tévedésekor a másoló a négy, illetve három sorral fentebbi „Tekench az zentseges labayn valo zent sebeýre” résznek megfelelő helyre nézett, s az eredetiben lévő – általa *zentseges*-re bővített – *zent* szó után kezdte volna újra leírni a *labayn*-t. (S megemlítem, hogy pl. a VitK. 104-en is a *Haragbol Haragoffagbol*-ra van javítva.) A 72. lapon a *menden* szó első *e*-je fölé meg például egy *i* betűhöz hasonló jelet írt a scriptor, ami föltehetőleg arra mutat, hogy ebben a szóban akkor már az *i*-s alak lehetett az elterjedtebb. A 3. lábjegyzet utal is a két sorral lentebbi *mýnden* formára, ami a javított szó felett két sorral ugyancsak megtalálható. A GömK., illetve annak 8. keze ugyan az *i* hangot általában *y* (*y*)-nal jelöli, de az *i*-vel való leírás szintén előfordul, s ez a kisebb alakú betű egy sorközi betoldásra nyilván alkalmasabb is volt. (Hasonló betoldás a GömK. 115-ön az *egiesegnek* szóban eredetileg a *g* betű felé írt *i*, holott a 8. kéz a *gy* hangot általában, ugyanazon a lapon pedig mindig *gy* betűvel jelöli: *kegyetlen, nagýsagat, kegyes*.) Egyébként Debrecenben a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában van egy kolligátum (száma F 540), s ebben Petrus Martyr (eredeti nevén Pietro Vermigli) olasz származású reformátornak, zürichi professzornak egy Zürichben 1564-ben megjelent latin nyelvű munkája, amely Sámuel két könyvét fordítja le és magyarázza (In duos libros Samuelis Prophetarum...). A könyv említett példánya egy bejegyzés szerint a következő évben már Tokajban volt. Számunkra különleges jelentőségét pedig az adja, hogy a lapok széleire Sámuel első könyve szövegének és a kommentároknak jó részét egy kéz magyarul is beírta, s ez a helyesírás eltérő voltától és a szöveg esetenkénti kisebb különbségeitől eltekintve megegyezik a Vizsolyi Biblia fordításával. A kéziratos bejegyzések némileg lazább, a bejegyző egyéni nyelvszokását nyilván jobban követő szövegében általában *mend* és *ment* van, az elterjedtebb, normaszzerűbb nyelvhasználatot követő Vizsolyi Bibliában viszont *mind* és *mint*.¹

A kódex-fakszimilék nekem többek között abban is segítségemre voltak, hogy korai rövid szövegemlékeink szerintem színtes vagy valószínű-föltehető íráshibáival meg-alapozottabban számoljunk. Tudniillik a fakszimilék jól mutatják a korábbi írásmódban lehetséges és olykor el is követett másolási hibákat. Így például a HB.-ben általam feltett *unutte* (Ϸ: *ununei*) 'sajátjai, választottjai' íráshiba lehetőségét támogatja a GömK. 42: *istenth* szava („Az *n* feltehetően *t*-ből javított betű ... a javítás esetleg nem a scriptor kezétől való”) és a 306-on lévő *vevttel* („a *tt* betűkön feltehetően *n*-ből való javítás nyomai láthatók”) is. Az ÓMS. *kyniuhhad* (Ϸ: *kyniuhhed*) nem 'kinyújtsad, kivonjad', hanem 'könnyítsd' (erre NÉGYESY és MARTINKÓ is gondolt) és a *thertheyk* (Ϸ: *thettheyk*) nem 'kitör, kifakad', hanem 'látatik' (ezzel már NÉGYESY is számolt) másolási hibáit pedig a GömK. 53: *frater* („A *frater* szóban az *e* *a*-ból javított betű”), a GömK. 60: *Pater* (a *t* *r*-ből javított betű), 96: évremeert („a második *r* *t*-ből javított betű”) és a 97–98: *en* || *Gemet* („a szövégi *t* *r*-ből javított betű”) szava is (l. pl. A. MOLNÁR 2005a: 62, 99, 112; irodalommal).

Föltehetőleg abból ugyancsak érdekes következtetés vonható le, hogy a 73. lapon a „hogi ez <letnek> te zent fýadnak” szövegrészben az *letnek* szó piros tintával át van húzva. Ez a hibajavítás több lehetőségre mutathat. Vagy arra, hogy a GömK.-et, pontosabban e részét

¹ Az értékes kötetre IMRE MIHÁLY talált rá, és fel is dolgozta egy bevezetést, szövegközlést, jegyzeteket, valamint fakszimilét tartalmazó könyvben (l. IMRE 2006.). IMRE azt állapítja meg, hogy a beírások nyilván a Vizsolyi Biblia eddig lényegében ismeretlen fordítói előmunkálatai közé tartoznak. Bár a kommentár, a közlés igen alapos, és az érvelés is meggondolkozgat – többet egyet is értenek vele –, szerintem a beírásoknak és a Vizsolyi Bibliának a viszonya még tovább vizsgálendő. Magam úgy gondolom, hogy a bejegyzések tevője inkább a saját nyelvhasználatának, stílusának és szükségletének megfelelően lényegében a Vizsolyi Bibliából, föltehetőleg annak hanau kiadásából másolt. Illetve esetleg még az képzelhető el, hogy a beíró egy a Vizsolyi Biblia forrásul szolgáló kéziratot használt. (Ezekre a kérdésekre másutt még visszatérek.) Az említett *mind* ~ *mend*, *mint* ~ *ment* alakokra l. IMRE 2006: 95, 122, 131, 140, 146.

egy nagyobb méretű kódexből másolták (ill. talán arra, hogy közben elhajtódott a lap). A 71. lap alján az előző, egy szintén áldozás előtti imában áll ugyanis egy *Hogý ez életnek* szerkezet, amely a 72. lapon az *Vtanna* szóval folytatódik, s meglehet, hogy a scriptor szeme az „eredetiben” erre a hasonló helyre tévedt, és először az itteni (*Hogý*) ez után folytatta a másolást, majd észrevévéen tévedését áthúzta a hibás folytatást. Vagy az is elképzelhető, hogy a scriptor által átvett szöveg felett a forrásban egy (ide) be nem másolt másik szövegrész állt, s ebben szerepelt a hasonló tévedés okaként megjelölhető *hogý ez életnek utána* szerkezet. A GömK. 73-on lévő ima megfelelőjéül jelölt WinklK. 260 lentebbi része felett ugyanis Szent Brigitta 15. imája végének egy olyan változata olvasható, amelyben előfordul az említett szerkezet: „*hogh ez életnek vtanna een kegelmes ees ergalmas vram Jhesus christus ... Eerdömlielek teghdedh latný ees dicheerný örökwl örökke*”. Végül a másolási hiba esetleges harmadik okaként azt említem, hogy az *ez életnek utána* a másoló által ismert, használt formulaszerű kifejezésként kezdett volna benyomulni, megjelenni, a GömK. 73-on lévő (másik) áldozási ima egy hasonló részében. Egyébként hátrább (98–128) a GömK.-ben is megvan Szent Brigitta 15 imája, s – másik öt kódexünkkel (CzechK., Pozsk., GyöngyK., LázK., ThewrK.) szemben – az utolsó ima végén itt (121), valamint a KrizaK. 63-on ugyancsak szerepel a *hogý ez életnek vtanna* szövegrész. Az a nézet, hogy a WinklK., a GömK., illetve a KrizaK. Szent Brigittának tulajdonított imaszövegei kapcsolatban vannak egymással, már a korábbi szakirodalomban elhangzott (70–1); érdekes azonban, hogy a GömK. egy más szövegének másolási hibája is ennek a kérdésnek az irányába mutathat. (A GömK. Brigitta-imáinak a problematikájával HAADER szintén foglalkozik, erről l. később.) A GömK. 73-on három sorral lentebb egy másik másolási hiba is van. A *bw neýmnek* szó után a *mý* betűk állnak, amikhez még egy megkezdett a csatlakozik, de ezeket a scriptor pirossal szintén áthúzta (vö. 3. lábjegyzet). Erre a hibára a két sorral fentebbi *zent testenek mýata* szerkezet adhat magyarázatot: a másoló először bizonyára a *testenek* szó hasonló *nek* végére tekintve folytatta a leírást. Katerina soror figyelmetlenségeit a 73. lap aljára tett rubrumos megjegyzése is indokolhatja: „igen faý feým”.

Édekes az a másolási hiba is, amit a kódexbe az 1555-ben író 2. kéz ejtett a 4. lapon: „artatlan Iesus mý erettwnk zenweded az naǵkesereweges keenth <halalth> halath adok teneked ýo ýesus *et cetera*”. Először a scriptor a *kín* (*kenth*) szó után nyilván azért írta le a *halál* (*halalt*) szót, mert megszokta, sokszor mondta és hallotta is e két szót együtt, úgyhogy ezt a szinonimákból álló ismert szópárt mintegy automatikusan asszociálta és írta le. Majd azonban észrevette, hogy a *kenth* szó után új mondatot kezdve a *hálát adok* jön. Később már nem is tévesztett: hasonló helyzetben az 5., a 6. és a 8. oldalon már pont (.), a 7-en és a 9-en pedig vessző kerül a *kenth* után, illetve a 8. lapon nagybetűvel is kezdődik a *Halat* szó. Azt, hogy a *kín* (*és*) *halál* szerkezet, szinonimákból álló szópár az (akkori) magyar egyházi nyelvhasználatban már formula, egyfajta panel, az is mutatja, hogy ugyanezekben az imákban lentebb a 4. lapon egyszer, az 5-től a 9-ig lapig pedig laponként kétszer is előfordul: például, 4: „OOwram ýesus emlekezem megh Az masodýk wtadon walo zenth *kenodrol halalodrol*”. A szópár formula voltát ugyancsak igazolja, hogy noha fordításkor természetesen megfelelhet hasonló latin szópárnak is, de az szintén előfordul, hogy ezzel a szópárral a magyar egy latin szót ad vissza: „gaudentes *de morte et passione*: orluen az o *kennayn es halalan* (WeszprK. 96). | *passionis* Christi: crifufnak ... *kenyanak halalanak* (CornK. 50v)” (M. NAGY 2003: 176). S néhány hasonló adat még a TihK.-ből, 121: „es *ken halal* zenuedesebe” (az ilyen szerkezetekből forrt össze a *kínhalál* összetett szavunk), 124, 255 stb. A HorvK. 38 egy íráshibája talán ugyancsak ide vonható: „mykoron az <halal leg> *keen* legen keserev”. Itt a hibát megint csak a két szó tudati összekapcsolódása okozhatta, illetve az ugyancsak elképzelhető, hogy ezúttal egy *kín halál* (*legyen keserű*) mondatot, szerkezetet egyszerűsített le a másoló, először viszont a szópár második tagját kezdte volna írni.

Rátérve a HAADER–PAPP-féle GömK.-kiadás konkrétabb ismertetésére, az a RMKód.-sorozat többi tagjához hasonlóan Bevezetéssel (7–134) kezdődik. Már előljáróban elmondhatjuk azonban, hogy ilyen részletes kommentárt még egyik kódexünkhöz sem írtak. A szerzők felhasználják és összefoglalják az eddigi szakirodalmat, s azt számos új eredménnyel, megfigyeléssel, adattal egészítik ki. A legelső, alcím nélküli lap röviden a leglényegesebb információkat adja meg a kódexről, amikre a Bevezetés további részeiben a szerzők majd bővebben ki is térnek. A GömK. jelenleg az Országos Széchényi Könyvtárban van, először VOLF GYÖRGY (1882/1884.) adta ki a Nyelvelmélet 11. kötetében, de a latin nyelvű Margit-officiumot nem közölte, csak lábjegyzetben utalt rá; stb. „A kódex leírása” című fejezetben (8–18) PAPP ZSUZSANNA részletesen és szakszerűen külsőleg mutatja be a GömK.-et. Erről – és a többi fejezet tartalmáról is – itt csak röviden és hiányosan szólhatok. A kötés vizsgálata azt mutatja, hogy eredetileg a mai 11. lap lehetett az első, amit egy hajdani possessorbejegyzés ugyancsak jelez. VOLF szerint a második bekötéskor kerülhetett valahonnan a kódex végéről az elejére a mai első ív, valamikor pedig az első és a hatodik levél közé négy, más papíryanagból való levelet (3–10. lap) kötöttek be, amelyen 1555-ben írt szöveg áll. A kódex két fő vízjele a mérleg és a kalap, az előbbi egyes és kettős körbe foglalva is. Teljes alakjukban ugyan sehol sem fordulnak elő, de a látszó részletekből összeállíthatók; egy-egy ilyen rekonstrukciót láthatunk is. A vízjelkatalógusok szerint az ilyen vízjelek főleg észak-itáliai papírmalmokhoz köthetők, a mérleges vízjeleknek pedig – a gyakori magyarországi előfordulás miatt – a hazai eredete szintén föltehető. PAPP TÍMÁR KÁLMÁNra hivatkozva mondja, hogy a margitszigeti kódexek (MargL., DomK., WinkK. stb.) legáltalánosabban előforduló vízjele a mérleg egyes vagy kettős körben, különféle változatokban. Mellékesen jegyzem meg, hogy a MargL. (RMKód. 10. szám) bevezetőjében ezt nem említik, hanem néhány vízjel(részlet) ábráját közlik, és azt írják: „egységes, határozott alakú vízjelet nem sikerült megállapítani” (uo. 9). A GömK. lapjai ott a legelhasználódottabbak, ahol gyakran kézbe vették, forgatták őket, így a hajdani első lap (a mai 11.), a Szent Brigitta tizenöt imáját, valamint az Árpád-házi Szent Margit (latin nyelvű) zsolozsmáját tartalmazók.

A kódex történetéről szintén szakszerű, pontos bemutatást kapunk, HAADER LEA ír róla külön fejezetben (18–24). Ami a keletkezés idejét illeti, a 8. kéz, a másutt magát többször megnevező soror Katerina az 58. lapon ezt kivételes pontossággal adja meg. A mai módon jelezve a dátumot, a másolást 1516. augusztus 12-én reggel hét órakor kezdte. Mivel azonban az 53. lap egy üresen maradt helyén azt is megjegyzi, hogy az előtte lévő lapokat a következő Magnificattal együtt Tetemy Pál (nagy)vázsonyi vikárius írta, a kódexet először – nem vizsgálva meg alaposan – Tetemy Pál munkájának, sőt pálos eredetűnek is tartották. A GömK.-ben lévő bejegyzések és egyéb adatok azt mutatják, hogy a GömK. is a többi margitszigeti kódex útját járhatta be. A török elől menekülő apácák előbb Nagyváradra, majd Nagyszombatba vihették, ahol aztán a klarissza apácákhoz költöztek, onnan pedig a pozsonyi klarisszákhoz, ahova a kódexeiket is minden bizonnyal magukkal vitték. S azok nyilván ott is voltak II. Józsefnek a pozsonyi klarisszák kolostorára is vonatkozó felosztató rendeletéig. A kódex névbejegyzései is, mint HAADER megjegyzi, „egyértelműen arra utalnak, hogy a kódex az apácákkal Nagyszombatból elkerült Pozsonyba” (22). A kódex 1821-ben került elő, ekkor kapta ajándékba a Széchényi Könyvtár Gömör Károly pesti gyógyszerésztől. A kódexet 1835-ben, illetve 1852-től a szakirodalom róla nevezte el (erre l. 7). A 63. és 64. lap faksimiléje azért hiányzik a kiadásból, mert ezeket a lapokat később valaki kitépte, az első, az 1882-es kiadások még megvoltak. A GömK. 46. lapján egy férfikézre valló tiszoros latin nyelvű bejegyzés van, amely egy Bécsben 1575-ben történt nagy pestisjárványra vonatkozik. Ezzel kapcsolatban annyi kiegészítést tehetünk, hogy itt a bejegyzés utolsó mondata („Hoc genus demoniorum non eycitur nisi Ieiunio et oratione frequenti.”)

a Máté 17: 21-nek felel meg (és vö. még Márk 9: 29): „hoc autem genus non eicitur nisi per orationem et ieiunium” (Vulgata, ott 20. vers). Az illető bibliai helyen egy holdkóros, pontosabban egy epilepsziás fiú meggyógyításáról van szó, akiből Jézus kiűzte az ördögöt, s a vonatkozó mondat a revideált Károlyi-féle fordítás szerint a következő: „Ez a fajzat pedig ki nem megy, hanemha könyörgés és böjtölés által”. HAADER Sylvester pápa tizenhárom miséjének (ez a GömK. 10-en töredékben van meg) az elmondatásához társuló ígéretekre vonatkozó későbbi kéz által tett kódexbejegyzés kapcsán (*Ezek heába valo szók*) protestánsokra, illetve esetleg Gömörly Károlyra is gondolva – de egyáltalán nem kizárva katolikus bejegyzőt sem – azt írja, hogy jó lenne pontosabb adatokat ismerni Gömörly személyéről, vallási hovatartozásáról (23–4). Gömörly Károlyról letebb, egy az ismertetés végén álló kitétekintésben írok.

A Bevezetés következő, széles körű filológiai tájékozottság és tájékozódás alapján megírt fejezetének címe „A kódex tartalma” (24–37; szerzője HAADER LEA). Mint itt olvashatjuk, a GömK. személyes használatra készült domonkos imakönyv, amelynek szövegei a kései misztika, valamint a népi vallásosság jegyeit mutatják. Az imák egynegyede a passiómisztika körébe tartozik. A szakirodalom egy részének véleményével szemben a kódex nem tudatos összeállítás, a különböző kezek a maguk számára fontos imádságokat írtak bele. A Tetemy Pál vikárius, tehát magasabb egyházi funkcióban lévő személy által másolt szövegek liturgikusabbak (János evangéliumának kezdete, Lukácsból az anyagi üdvözlés, a Te Deum, a Magnificat). Noha a GömK. domonkos imakönyv, mivel azonban az imakincs azonos kultúrkörben térben és időben egyetemes jellegű, terjed és variálódhat, a kódexben nemcsak a domonkosokhoz köthető imák vannak, amit a más magyar kódexekkel érintkező szövegrészletek száma is mutat. Ez – a Tetemy másolta általánosan használt szövegeket nem figyelembe véve – a következő: ThewrK. 14, PeerK. 9, LobkK. 6, CzechK. 5, LázK. 5, WinklK. 4, GyöngyK. 4, KrizaK. 2, NagyszK. 2, s közülük csak a ThewrK., a WinklK. és a KrizaK. bizonyítottan domonkos eredetű. Egyébként „a XV. század végén és a XVI. század első harmadában a Nyulak szigeti kolostorban (és más magyar szerzetesházakban is) ugyanazokat az imádságokat mondták, mint a német (olasz, francia stb.) nyelvterületen” (29).

Igen jó gondolat, „lelet” volt bevonni e tárgyban a vizsgálatokba FRANZ XAVER HAIMERL (1952.) „Mittelalterliche Frömmigkeit im Spiegel der Gebetbuchliteratur Süddeutschlands” című munkáját. A GömK. tartalmilag a nürnbergi Szent Katalin domonkos kolostorhoz tartozó imakönyvekkel mutatja a legnagyobb hasonlóságot, s HAADER azt az eddig kevésbé figyelembe vett szempontot is felveti, hogy a közös latin imakincsből eredő egyes magyar szövegek olykor németből való fordítások is lehetnek. Például városainkban is ekkor szép számú német lakosság élt, amely egyházi gyakorlatában a latin mellett nyilván az anyanyelvére is támaszkodott. S az egyháziak, a papok, a szerzetesek, az apácák között szintén voltak német (és más nem magyar) anyanyelvűek. A német párhuzamokra, esetleges kapcsolatokra (újabban) l. még LŐKŐS PÉTER (1998.) „A bécsi fordítóiskola és a késő középkori népnyelvű vallásos irodalom” című cikkét is. HAADER azt ugyancsak megjegyzi, ha föltesszük, hogy egyes imákat magyarul is tudó német anyanyelvűek németből ültettek át, talán közelebb kerülhetnének a GömK. (és néhány más kódex) bizonyos részeiben a zöngés : zöngétlen oppozíció jelölése nagyfokú zavarának magyarázatához is. (Ez az elgondolás valóban föltehető, sőt akkor is számolhatunk vele, ha a német anyanyelvű átültető latinból fordított magyarra.) A GömK.-ben (és a WinklK.-ben) szereplő *senkel* 'ajándékoz' (< német *schenken*) ige szintén német fordítóra mutathat (32, 71)². E szempontozhoz kapcsolódva megjegyzem, magam is úgy gondolom, hogy a Magyarországon élő (magyarul tudó) nem ma-

² Mint most látom, a *senkel*, *sinkel* igére a SzT.-ban számos adat van, s más források (NySz., OklSz., MTsz.) is a szó erdélyi előfordulására (? és szász eredetére) vallanak. Ez az említett kódexrészletek, illetve fordítójuk, másolójuk erdélyi kapcsolataira is mutathat.

gyar anyanyelvű egyháziaknak nyilván létező (korai) magyar írásgyakorlatára is jobban oda kellene figyelnünk. Az ŐMS. számos íráshibájának a magyarázatául például BENKŐ LORÁND is felvetette többek között azt a lehetőséget, hogy a másoló a magyart esetleg nem is anyanyelvi fokon bírta (1985: 26). Magam az ŐMS.-ban feltett *sepedyk* (? ɔ: *sephedyk*) 'sebhedek, sebesülők' íráshiba kapcsán gondoltam arra, hogy a másoló talán német anyanyelvű volt (A. MOLNÁR 2005a: 87; 1. még A. MOLNÁR 2002: 465), ZELLIGER ERZSÉBET a Húsvéti Népének kapcsán tér ki általában is a magyarországi magyar–német kétnyelvűsége-re, s a magyar nyelv akkori, magas(abb) presztízsére (2003: 681)³, s részben ide vonható az is, hogy a szakirodalom egy része, köztük VIZKELETY ANDRÁS (2004: 29, 31 és passim) a Leuveni kódex magyar kezeinek, főleg a Glossatornak nevezett kéznek a latin szövegek másolásakor annak olaszos íráshagyományát konstataálták. Egyébként a kvantitásbeli mássalhangzó-oppozíció visszaadásának jelentős zavara szintén feltételezhet német vagy olykor talán valamilyen szláv anyanyelvű fordítót, másolót. Utalnék itt a hosszú mássalhangzóknak a magyar nyelvterület néhány foltján jelentkező tendenciaszerű megrövidülésére, ami a szakirodalom szerint vagy a nyelvi szubsztrátum hatására (ha elmagyarosodásról van szó), vagy idegen nyelvi hatásra ment végbe. TEISZLER PÁL például a Nagykaroly melletti Mezőfény magyar nyelvjárásában mutatja ki a hosszú mássalhangzók megrövidülését, hiányát, amit a lakosság korábbi sváb–német voltával magyaráz. A németben ugyanis nincs meg a rövid : hosszú mássalhangzó-oppozíció, a hosszú mássalhangzók jelentéskülönítő szerepe. A magyar nyelvterület néhány más pontján is hasonlóképpen: német, szlovák, orosz vagy román nyelvi hatással magyarázzák a hosszú mássalhangzók megrövidülését (1. TEISZLER 1957: 106–7; irodalommal). Természetesen az is előfordulhatott, hogy magyar anyanyelvű ember írt le nem magyar, népnyelvű szövegeket, erre s talán különböző anyanyelvű egyháziak együttélésére is utalhat a Zsigmond-kori töredék, a Húsvéti népének (HNé.). A mintegy tízszónyi magyar szöveget német, lengyel és cseh megfelelője társaságában történt lejegyzésből ismerjük. A nyelvemlék nyelvészeti (és művelődéstörténeti) szempontú bemutatója, ZELLIGER ERZSÉBET szerint a lengyel és a cseh szöveg hibáit látva a scriptor ezeken a nyelveken nem vagy csak gyengén tudhatott, „a lejegyző németül is (jól) tudó magyar ember lehetett” (ZELLIGER 1991: 661; és vö még pl. ZELLIGER 2003: 681).

Ami az újra való leíráskor vétett hibákat illeti, megemlítem, hogy a leírás módjaként a szűkebben vett másoláson kívül a diktálás után valót szokták számon tartani, természetesen mindkét esetben számolva bizonyos nyelvi keveredéssel, módosulással, ami a scriptor másolási, leírási szokásaitól ugyancsak függ. Kevésbé gondolunk arra, hogy a másolás sokszor nyilván a belső beszéd alapján is megvalósulhatott, tehát úgy, hogy a másoló a szöveg egy-egy kisebb részletét vagy akár csak egy-egy szavát elolvasta, memorizálta, s így felidézve, esetenként magában mondva vagy mormolva írta le. Ez persze kombinálódhatott a szűkebben vett másolással, a szöveg folyamatos nézésével, netán a diktálással, de ugyanakkor olykor a szöveg bizonyos szerkezeti, szóhasználati átalakításával is. Mármost a szöveg ilyen belső beszéddé alakítása ugyancsak kedvezhetett annak, hogy a másoló a saját

³ Már csak utólag – kéziratomnak az új technikai szabályzat szerinti átdolgozása és még egy-két kisebb módosítás utáni ismételt beküldésekor – jelezhetem, hogy ZELLIGERnek a HNé.-ről most jelent meg egy összefoglaló munkája. Ez egyébként ennek az írásnak a vonatkozó részeit nem módosítja (1. ZELLIGER 2006.). – E helyütt (több) olyan szakirodalmat is idézek, ami e GömK.-kiadás után jelent meg. Esetenként ez másutt is előfordul. A szerzők ezeket az adatokat már nyilván nem vehették figyelembe. Magam a kódexkiadás által felvetett, engem (is) inspiráló kérdések továbbgondolása során hivatkozom rájuk, illetve olyan távolabbi, közvetett kapcsolódási pontokra, amelyek már nem tartoznak a GömK. kiadásának teendőihez, de érintik annak problematikáját. A továbbgondolás pedig általában az ember saját érdeklődési köreihez (szintén) kötődik; ez vételesség figyelembe, amikor több saját publikációmra is hivatkozom.

(magyar) nyelvhasználatát, fonetikai rendszerét szintén érvényesítse. S ez a nem magyar anyanyelvű, például az említett, fölthetően német scriptorokra is nyilván áll. ZELLIGER (1993: 284) a HNé.-vel kapcsolatban mondja, miszerint elképzelhető, hogy „a lejegyző a verset írás közben magában énekelte, mondta”. S hadd említsék egy részben hasonló saját esetet. Boldogult ifjúkoromban Helsinkiben voltam ösztöndíjjal, s két magyar munkáról vártak tőlem sürgősen ismertetést a Virittájá 1969-es számába. Miután megírtam, a javításnál tűnt fel, hogy több esetben a finn nyílt és a zárt *e*-t (*ä*, ill. *e*) összekevertem. Ezt egyszer vagy kétszer valószínűleg egyébként is megtettem volna, de aztán rekonstruálván a helyzetet arra a következtetésre jutottam, a többszöri tévesztést az okozhatta, hogy (a gyors) gépelés közben belső beszédként mintegy magamban is mondtam a szöveget, az én nyelvhasználatomból pedig hiányzik a zárt *e* (*ë*). A szóban való felidézés és a másolandó írásképp ütközhet talán a GömK. 90-en is, amikor a scriptor leír, majd áthúz egy *Az har* szövegrészt, aztán pedig (a rózsafüzér egy tizedének rajza után) így folytatja: „Az iii [’harmadik’] *pater noster*”. (Persze, erre más magyarázat is lehetséges.)

A GömK. konkrét tartalmából, amelyek főleg imaszövegek, többet külön is megemlítek: áldozási imák csoportja (köztük az Aquinói Szent Tamásnak tulajdonított is), Ima Krisztus testrészeihez, Rózsakoszorú (a szó a német *Rosenkranz* tükörfordítása), Mária keserőségei, Szent Brigitta 15 imája, Imádság Szűz Máriához („*Sancta Maria perpetua virgo virginum...*”), Anima Christi, Szent Ágoston negyven napon át mondandó imádsága. A fejezet végén a szerző szól az imák szerkezetéről, stílusáról, valamint a kódex rubrikáiról (a rákövetkező szövegegység címe, utasítások, búcsús ígéretek, személyes megjegyzések). Néprajzi szempontból is érdekes, hogy az imák elmondása által elnyerhető előnyök között egy-két imába mágius ráolvasásélemek is beszűrődtek. (A tartalmi ismertetésről l. még később is.)

A következő fejezet tulajdonképpen egy táblázatos kimutatás: A kódex szövegegységei táblázatosan latin megfelelőikkel (és forrásaikkal) és magyar kódexbeli párhuzamos helyekkel ([37]–[58], összeállítója HAADER LEA). A RMKód. kommentárjainak ezek a korábbi szakirodalmat is felhasználó részei a különböző szempontú nyelvi, nyelvtörténeti összehasonlítások számára rendkívül hasznosak, s ez így van a GömK. esetében is. Az szintén megfigyelhető, hogy ezek az összevetések az RMKód. kötetének előrehaladtával technikai kivitelükben és tartalmilag is fejlődtek, gazdagodtak. Sőt, mivel a GömK. jó része imádság, tehát több rövidebb és elterjedtebb szövegegységet tartalmaz, a kódexbeli megfelelők, párhuzamok száma is nagy. S a szövegek jelentős részének van, kikutatták vagy a fejezetszerző tárta fel a latin megfelelőjét (és forrását) is. A GömK.-re vonatkozó táblázat ezenkívül az eddigi hasonlóaknál annyival is bővebb, hogy külön oszlopban feltünteti az illető másoló kéz sorszámát, a táblázat legszélső mezeje pedig esetenként megjegyzéseket tartalmaz a lapok állapotára, a szövegbe írt betoldásokra stb. vonatkozóan. A párhuzamos kódexrészleteket (és forrásaikat) annak idején jól kiaknázták a TNYt., újabban a MNYtört., s általában a nyelv- és irodalomtörténet oktatásában szintén igen jól lehet használni őket. A RMKód. táblázatai elsőrendű lehetőséget adnak nyelvtörténeti, kodikológiai problémák mélyebb és szélesebb aspektusú tárgyalására. Érdemes lenne majd – a korai, legkorábbi nyomtatványokat is bevonva – a bibliai helyekről, bibliafordítás-részletekről is egy a korábbiál (SZERECZ 1916.) lényegesen bővebb gyűjteményt készíteni.

A harmadik, kifejezetten a kódex tartalmával foglalkozó fejezet az egyes szövegegységeket külön is kommentálja (59–83; szerzője HAADER LEA; a szövegegységeket, tételeket is nem a kódexírók, hanem – szögletes zárójelben jelölve – ő számozza be). Ilyen típusú fejezetek is inkább a RMKód. újabb kötetekben tűnnek föl (LobkK., PeerK., KazK.). A GömK.-nek azonban ezek a hosszabb-rövidebb külön kommentárjai minden eddiginél sokoldalúbbak – és nem csak a különböző imáknak, a szövegegységek változatosságának köszönhetően. A szerző imponáló alapossággal, a témára való ráérzéssel és többfelé kite-

kintve tájékoztat. Természetesen épít az eddigi szakirodalomra – a magyar mellett külföldre is, gyakran hivatkozik például HAIMERL említett munkájára –, s a korábbi eredményeket nemcsak felhasználja, összefoglalja, hanem adott esetben továbbfejleszti vagy korrigálja is. Egy-két példát bemutatok ilyen esetre, illetve néhány kommentárról külön is szólok. A 3. szövegegységről (a „Krisztus tíz útja” nevű ima) TÍMÁR azt írta, hogy a ThewrK.-ből másolták 1555-ben a GömK.-be. HAADER a szövegbeli eltéréseket, a szóhasználat esetenkénti különbségeit számba véve megállapítja, inkább arról van szó, hogy a két kódex megfelelő szövegegységei közös eredetire mennek vissza. S megemlíti még, hogy a hangjelölési, nyelvjárási különbségek szintén erre mutatnak, de ezek bizonyítékként való felhasználásához jóval körültekintőbb vizsgálatra lenne szükség. Engedtessek meg, hogy kitérjek a hangjelölés terén egy olyan tényre, amellyel egy más téma kapcsán találkoztam. A KT. *leyeffen* szaváról írtam, hogy abban egy $h \rightarrow y$ (y) másolási hiba lehetőségével szintén számolhatunk. Azért is, mert a középkorban a h -nak volt egy olyan paleográfiai variánsa, amelyben a kezdő szár rövid, a záró vonal viszont mélyen lenyúlik, és amint kódexeink is mutatják, ez összetéveszthető volt az y -nal (l. pl. JókK. 124; DomK. 44, 178; ÉrsK. 258). Nagy valószínűséggel az ilyen másolási hibák közé vontam a *meg* igeikötőnek a ThewrK.-ben gyakori *megj* vagy *megy* alakját is (vö. a kódexben ugyancsak gyakori *megh*-el). Lásd: A. MOLNÁR 2003: 436; 2005a: 124–5. A ThewrK. (RMKód. 18. szám) közzetevői, BALÁZS JUDIT és UHL GABRIELLA a kódex 90%-át másoló 1. kéz és az ugyancsak a törzsanyagot másoló 5. kéz esetében viszont határozottan számolnak az igeikötő *megy* alakjával, bár hozzáfűzik, hogy a szintén a törzsanyagot másoló 3. kéznél ennek nyoma sincs. Tekintve, hogy nem tudok róla, miszerint a nyelvjárásokban, a szakirodalomban (vö. J. SOLTÉSZ 1959: 29–56; TNYt., TESz., EWUng., MTsz., ÚMTsz.) az igeikötő *gy*-s alakját másutt említették volna, magam továbbra is azt gondolom, föltehető egy íráshibával létrejött alak és annak szórványos terjedése, akár ritkán „átírva” is (*meĝ*, *meĝ*). A GömK.-ben messze legtöbbet másoló 8. kéz (? Legédy Kató) írásában, az 58. és a 73. lap mellékelte színes fakszimiléjén is (l. a Bevezetés 112. lapja után) jól lehet látni, hogy a Katerina soror írta h betűk általában hasonlítanak az y -hoz. Elismerem azonban, hogy ugyancsak számba vehető a *meg* igeikötő egy *megy* alakjának a léte is, mint most látom, máshonnan (vö. NySz.) szintén lehet rá adat, noha én az íráshibát ezekkel kapcsolatban is föltehetőnek tartom. Például: 1470: *megj oluadok wala* (Gl.); vagy a TelK. 336-tól 361-ig terjedő részében úgy egy tucatszor fordul elő a *megy* (s egyszer a *meĝ* és a *meĝy*), igaz, még több *meg*-gel együtt. Mármost kérdésünkre, a GömK. és a ThewrK. említett párhuzamos szövegegységeire térve látható, hogy a GömK. e harmadik szövegegységében (4–10) a 9. lapig minden oldalon többször előfordul a *meg* igeikötő (általában az *emlékezsem meg* igealakban), és az igétől mindig külön és *megh*-nek írva. A ThewrK.-beli megfelelőben (67–76) viszont az igeikötőnek a következőképp leírt alakjait találjuk: 67: *megh*, *meĝ*; 68: *megy*, *meg*; 69: *megj*; 70: *megy*, *megy*; 71: *Megj*, *meg*; 72: *megy*, *megh*, *meĝ*; 73: *megh*, *megy*, *meĝ*; 74: *meg*, *megh*; 75: *megy*; 76: *Meg*, *megy*. Más szóban szintén akad hasonló példa, 75: „Es az három was *zegyel* *megy zeghezenek*”. Teljesen ugyan nem lenne elképzelhetetlen, hogy a ThewrK.-et másolva a különbözőképpen leírt *meg* igeikötőket a GömK. scriptora egységesítette, s a ThewrK.-beli (írás)változatoknak még csak nyoma sem maradt, de egyedül a *meg* igeikötő írásmódját nézve is nyilván valószínűbb, ha a két kódex e helyei esetében egy közös előzményt vagy egymással összefüggő közös előzményeket teszünk föl. A GömK. és a ThewrK. idézett helyeinek a viszonyát tekintve tehát e téren is ahhoz hasonló eredményhez jutunk, amit szélesebb körű vizsgálattal HAADER megállapított.

Egyébként a GömK. 1516-ból való törzsszövegében van még három olyan rész (33–7, 151–2, 238–47), amelynek a magyar párhuzamát egyedül a ThewrK.-ből ismerjük (297–302, 303–4, 49–59). Ezek között, amint a szövegbeli eltérések mutatják, láthatóan nincs köz-

vetlen összefüggés. Ami pedig a *meg* igeikötő alakját illeti, abban az első két párhuzam között nincsen különbség, mindkét kódexben mindig *meg* áll (a ThewrK.-ben ezek a részek a 3. kéz másolásai). A harmadik párhuzamos helyen viszont a GömK. következetes *meg*-nek írt alakjaival szemben a ThewrK.-ben ezek az előfordulások találhatók: 50: *megj, megy*; 52: *megj, megy, megy*; 53: *megy*; 55: *meghj, megy*; 56: *megh*; 57: *Megy, meghj, meğ*; 58: *Megj, megy*; 59: *meğ* (háromszor). S ez a különbség megint csak támogatja azt, amit HAADER (79–80) a GömK. illető, 52. szövegegységének a kommentálásakor annak a ThewrK.-beli párhuzamhoz való viszonyáról ír: „A két kódex szövegei eltérő fordításokat közvetítenek; valószínűsíthető, hogy sok variációban létezett ez az imádság” (domonkos nagyheti ájtatosság). – A GömK.-nek és a ThewrK.-nek a *meg* igeikötő kapcsán tett rövidebb összevetése még arra is jó példa lehet, hogy az egyes szövegegységek párhuzamos vizsgálata olykor nemcsak az illető kódexeket szűkebben érintő nyelvi vizsgálatokhoz társulhat.

A hajdan a kódex elején álló, Mária keserűsegeiről szóló imák (5. szövegegység) szép kommentálásából külön figyelemre méltó az a megállapítás, hogy amíg ezeknek a többi magyar kódexben lévő változata Szűz Máriához való fohászzkodással kezdődik, addig a GömK.-ben lévő szöveg először Krisztushoz fordul. S ennek a szövegvariánsnak a megfelelője egy XIV. századi nürnbergi apácainakönyvben lelhető fel, ami a GömK.-ben ugyancsak a nürnbergi Szent Katalin kolostor (s azon túl a strassburgi) apácainakönyvek felé mutat. És ezt „az egyéb szövegegységek együttállása mellett nem lehet véletlennek tekinteni” (62). Az is jó megfigyelés, hogy a 13. tétel (43–6) versszerű passiótöredékének írásjeltelen volta – szövegromlásokon át – valóban lehet egykori vessortördelés nyoma (64–5). A 22–27., a 60–4., valamint a tartalmilag velük rokon 33., 36. és 37. szövegegységekben az áldozáskor, illetve az úrfelmutatáskor (elevációkor) vagy velük kapcsolatban mondott imák állnak. HAADER ezeket a mise központi részeihez kötődő imádságokat szintén részletesebben kommentálja. Kitér például arra, hogy az áldozási és az úrfelmutatási imádságokat sokszor nehéz elkülöníteni, a 22. tétel szövegtörténetéről írva pedig a Pázmány imádságoskönyvében és részben a mai Hozsanna énekeskönyvben való előfordulást szintén megemlíti. A 36. tételnél meg azt, hogy az imát Weöres Sándor is idézi a „Három veréb hat szemmel” című kötetében. A 28. szövegegység a Rózsakoszorú (neve a német közvetítésre valló *Rosenkranz* tükörfordítása) kapcsán (mai neve *rózsafüzér*), a szerző a népi vallásosság e kedvelt imaformájához fűz egyház- és kultúrtörténeti megjegyzéseket (68–9). Katerina soror – a faksimilén látszik is, és mint a közétevéők szintén említik (319, ill. 90, 3. lábjegyzet) – a szöveg közé a rózsafüzér (tíz szemből álló) tizedeit összesen tizenötyszer oda is rajzolta. Bár újabb publikáció, megemlítem TUSKÉS GÁBOR és KNAPP ÉVA (2005.) „E. S. és a *Rózsakoszorú*” című tüzetes tanulmányát. Ebben ők elsősorban Gyöngyösi István Rózsakoszorú (1690.) című munkájáról, annak forrásáról és szerzőjéről szólnak, de részletesen kitérnek az európai és benne a magyarországi rózsafüzér-kultuszra is. (Ugyanakkor a GömK.-et nem említik, s általában a többi kódexbeli adatot sem.) A „Liturgikus lexikon”-ban (VERBÉNYI – ARATÓ 1989.) a rózsafüzérről és használatáról a *szentolvasó (rózsafüzér)* címszó alatt szólnak. S megjegyezhetjük, hogy az *olvasó* ’rózsafüzér’ szóra az OklSz. már 1450-ből ismer adatot (vö. még pl. EWUng.), az NySz. pedig az ÉrdyK.-ből hoz kettőt, és emlékezetem szerint a szó előfordul más kódexben is. Az *olvas* ’a rózsafüzér imádságait számolja’ jelentésére pedig l. pl. CzechK. 174–80 (a rózsafüzérrel kapcsolatban erre a helyre HAADER szintén utal); ÉrdyK. 384b; NySz. A 29. tétel a Szent Brigittának tulajdonított 15 ima, amely a középkorban igen népszerű volt, a latinban is több változata van, és nyolc magyar kódexben is megtalálható.

A GömK.-ben lévő szöveget az eddigi szakirodalom vagy önálló fordításnak, vagy a WinklK.-beli változat másolatának gondolta. HAADER pontos mikrofilológiai vizsgálattal mutatja ki, hogy egyik álláspont sem helyes, a GömK.-ben és a WinklK.-ben lévő imák

valóban összefüggnek, de szövegeik bizonyos különbségei miatt csak olyan módon, hogy egymáshoz közel álló másolatokra mehetnek vissza (69–72). Az viszont talán újra megvizsgálendő lenne, hogy a KrizaK.-beli variáns hogyan viszonyul a GömK. és a WinklK. szövegéhez. LÁZS SÁNDOR ugyanis ezeknek a kódexeknek a Brigitta-imáit – mint HAADER is írja – egy csoportba sorolja, még ha önálló fordításokként is. Ezt a kérdést magam nem vizsgáltam, javaslatomat pusztán annak alapján vetem fel, hogy amint fentebb, a faksimilék tárgyalásakor egy példában láthattuk, a 15. ima *hog ez életnek utána* szerkezete csak az említett három kódexben fordul elő. A 35. tételként olvasható imának egy rövidebb variánsa a PeerK.-ben és a ThewrK.-ben is megvan. A GömK. valószínűleg más latin változatra visszamenő szövege a variálódásra is több érdekes példát nyújt. A PeerK. és a ThewrK. *békességnek fejedelme* helyén a GömK.-ben *bölcsességnek fejedelme* (148) áll, a *királya* helyett pedig *törvénye* (149), aminek hátterében, mint HAADER rámutat, a latin *rex ~ lex* tévesztés van (73). Sajátos eset, amikor kódexeinkben ritkán a szövegeltérések oka a latin mintaszöveg téves olvasata. Megemlítem, hogy ilyen fordult elő az irgalmas samaritánus példázatában a MünchK.-ben, a DöbrK.-ben és a JordK.-ben a Lukács 10: 30-ban is, ahol a *felelvén* helyett *feltekintvén* szerepel. Nyilván vagy egy olyan latin szövegből eredően, amelyben a *suscipiens* igenév helyére a *suspiciens* került, vagy pedig közvetve egy olyan magyar alapszövegre visszamenően, amelynek a fordítója összetévesztette a két latin igét (vö. KÁROLY 1955). A MünchK.-ben meg a Lukács 10: 34-ben a *(be)vivé* helyett *monda* áll, mert a fordító az itt ’vitte’ jelentésű *duxit* igét tévesen a ’mondta’ értelmű *dixit*-nek olvasta (l. BOROS 2006: 197). A 34. tétel egy Szent Agostonnak tulajdonított imádsággá alakított szekvencia, amelyről azt olvassuk, hogy sajátos infinitívusos szerkezeteit meglepően pontosan látjuk vissza ERDÉLYI ZSUZSANNA gyűjtésében (1996.; 2001.). Az ima népi elterjedését, további használatát és variálódását „érthetővé teszi, hogy az a PONGRÁCZ ESZTER szerkesztette s 1719–1902. között számtalan kiadást megért rendkívül népszerű ének- és imádságos könyv harmadik részében szerepel utolsó, bűnbocsánati imádságként” (ERDÉLYI 1988: 740). A szöveg variálódására HAADER a 65. tétel kommentálásakor is kitér.

Fontos, hosszú latin nyelvű szövegegység az 58., Árpád-házi Szent Margit verses latin officiuma, amely a MargL. kutatásában is figyelembe veendő. Mint TÍMÁR KÁLMÁN írja, az officium „teljes szövegét a Domonkos rend magyarországi kolostoraiban II. Pius engedélye alapján már a XV. században külön szolozsmaként mondták január 18-án, Margit halála napján ... Érvényben 1805-ig volt, ekkor ugyanis Boldog Margit ünnepét az egész rendre kiterjesztették, és a régint új szolozsmával váltották fel” (81). A Margit-officium olvasmányoszövege a valószínűleg Margit gyóntatója, a magyarországi domonkos rendfőnök, Marcellus által írt latin MargL.-nak egy töredék változatát tartalmazza, amely a későbbieknél léletszerűbb, még nem vagy kevéssé befolyásolták a kérvényezett szentté avatás szempontjai. Mivel az officiumot Legéndy Kató igen sok hibával másolta le, a Bevezetés MADAS EDIT munkájaként normalizált (humanista) átírásban külön közzé teszi annak javított szövegét is (84–98). Az 59. szövegegységről azt mondja a kommentár, hogy a 12.-hez képest, amely szintén Mária 12 tagjáról szól, részletezőbb és költőibb: „*zent mehedet. feyer llyommal meg ke wrnyekewze wt buza. azthaghoz hasonlottath ... gye wmelches emle wjdet: zeep zelew feyekhez hassonlottakat ... kezeydet: jacynktos ke wuekuel meg ekess wlteket*” (82; GömK. 299–300, 301). Megemlítendő, hogy e szöveg az „Énekek éneke” 7: 3-ra és 7: 8-ra, valamint az 5: 14-re megy vissza, amelyeknek megfelelő részeit a DöbrK.-ből (481, 479), illetve a Vizsolyi Bibliából egy népszerűbb átírásban idézem: „Te hasad, miként búza asztag, liliumval környéközött ... Te állatod pálmához hasonlott, és te csecsid szőlő fűhöz (o: fürthöz) ... Ű kezei völgyesek. Tellyesek jácintossal Ű fülei”; illetve: „az te házad (o: hasad) mint az liliumokkal megkerített gabona asztag ... Az te magasságod hasonlatos a pálmafához, és az te mellyeid a szőlő gerezdekhöz ... Az ő kezeiben vadnak arany gyűrők,

mellyekbe foglaltattak hiacinthus színő drága kövek” (KOMORÓCZY 1980: 30, 29, 18–9, 16). Az „Énekek éneke” rövid részleteinek, egyes sorainak parafrázisa, felhasználása gyakori a kódexekben, KOMORÓCZY (1980: 32–5) és SZERECZ (1916.) közül is belőlük egy (nem teljes) listát, de ők a közvetettebb szövegfelhasználásokat különben sem említik, így a GömK. vonatkozó részletét sem. A Biblia, annak hatása természetesen közvetve vagy még áttételesebben is sokszor beépül egyházi szövegeinkbe, azok egyes (kisebb) részeibe, szerkezeteibe, szóhasználatába is. Ennek a bizonyos kódexekben igen nagy számú, nemegyszer reminiscencia- vagy parafrázisszerű, jobbára közvetett forrásból átvett elemnek a számbavevétele azonban a kódexkiadásoktól, egy mégoly kommentálttól sem várható el. Bibliai szöveghatásról szólva a GömK.-ből mintegy mutatványként mégis hadd említsek meg két adatot. A 31. szövegegység (Imádság Jézus nevééről), amely imát a rubrika szerint igen szükséges vonagodó (azaz vonagló, nagyon beteg) ember előtt mondani, egy helyütt a 6. zoltár 6. versszakára alludál, vö.: GömK. 134: „mÿ hazon lezen en bennem. Ha zalandok. az evrvk halalra. hol tegedet. Holtak. nem dÿchernek. sem mÿnd azok. kÿk pokolra zalnak.”; és pl.: DomK. 20 (Zsolt. 6: 6): „Mert nÿml en ki rulad halalban emlekoziek · pokolban kedig ki vall neked” (a *pokol* jelentése itt ’alvilág, sír’, a héber *Seol*); „Mert nincs emlékezés rólad a halálban, a seolban kicsoda dicsóít téged?” (revideált Károlyi-féle ford.). Szent Brigitta 15. imájában pedig a 42. zoltár 4. verse első felének található egy reminiscenciája, l. pl. GömK. 120: „Hogÿ penÿtencianak. es zeretetnek *kenÿueÿ. legÿjenek ennekem. eÿ es napÿ kenÿerÿm.*”; vö.: „*Könnyhullatásom volt kenyerem éjjel és nappal, mikor mindennap azt mondták nekem: »Hol van a Te Istened?«*” (revideált Károlyi-féle ford.; l. még A. MOLNÁR 2000: 54).

„A kódex másolóí” című fejezet (98–102, szerzője PAPP SZUZSANNA) a szakirodalmat (VOLF, KNIEZSA, TÍMÁR, HAADER, l. fentebb) felhasználva, mint a már fentebb olvashattuk, a GömK.-ben 11 másoló kezét különít el, nem számítva közéjük a címlapot másoló XVI. századi kezét. Messze a legtöbbit, mint már szintén említettett, Legéndy Kató másolta (8. kéz), s jó pár lapot még Tetemy Pál, illetve egy föltehetőleg Krisztina nevű apáca, aki az imádságokba a saját nevét helyettesíti be. Azt sem lehet azonban kizárni, hogy a név a kódex megrendelőjére vonatkozik, tudjuk, őt szintén Krisztinának hívták. PAPP erről a három másolóról külön is szól, s mint írja, a többi egykorú hat, rövidebb szövegeket másoló kéz Legéndy Katóhoz és az említett Krisztinához (?) hasonlóan szintén szigeti apáca lehetett. Egy táblázatos kimutatást is közöl arról, hogy melyik kéz, milyen lapokat, lapokon másolt. S az idegen (és későbbi) kezek marginális bejegyzéseit szintén felsorolja. A fejezet eddigi tudásunkat alaposan foglalja össze, s ki is egészíti, megemlíti például, hogy a PeerK. 367. lapjának nyolcsornyi szövege nem Tetemy Pál munkája (101–2). A PeerK. színvonalas kiadásának (RMKód. 25. sz.) a szerzőit, KACSKOVICS-REMÉNYI ANDREÁT és OSZKÓ BEATRIXET ez esetben nyilván a kézírás hasonlósága és az azonos szövegrészlet (János 1: 1–4) vezette félre. A bibliai szöveg fordítási és helyesírási különbségei (vö. GömK. 47) s például a *d* betű szárának különböző módon való írása viszont valóban más-más scriptorra vall.

Az egyes kezek paleográfiai jellemzőiről, hangjelölési és helyesírási gyakorlatáról ugyancsak részletes fejezet szól (103–23; szerzője PAPP ZSUZSA). Külön kiemelendő, hogy a szerző rendszeresen bemutatja az egyes kezek írását, azok paleográfiai sajátosságait. Megnevezi az írás típusát (pl. *bastarda*), szól egyes betűk sajátos írásmódjáról, az írástükör méretéről, a betűtagok egymáshoz illesztéséről (*tractatio*), az esetleges rubrumozásról, a díszítésekről stb. Az írásképp bemutatása után PAPP mindig részletesen ismerteteti az illető kéz hangjelölését is. Az egyes kezeknél a betű : hang megfeleléseket példákat szintén tartalmazó táblázatok mutatják be, s ezeket a szerző kommentálja is. PAPP a kéz helyesírásának KNIEZSA-féle (1952.) (típus)besorolását ugyancsak mindig közli, s azt is, hogy esetenként ő mennyiben egészítette ki vagy korrigálta KNIEZSA véleményét. Olyan kérdésekre szintén kitér, mint a helyesírásban a fonetikus és az etimologikus elv érvényesülése, egyes hang-

változások jelölése, a rövidítések, az elválasztás, a szöveg tagolása. Példaként a 2. kéz jellemzéséből idézek, amely a 3–10. lapokat írta. „Az írás bastarda: kurzív *a*, bezárult *v*, tört *r*; a hosszú *s* és az *f* szára lenyúlik az alapvonal alá; a szóvégi *s* kétöblű és nyitott. E kéz írásában viszonylag sok a kurzív elem és a hurkos szárú betű: *l*, *k*, a *h* (alul, fölül), *b*, *g*, *z* (fölül zászlóval); a *d* szára többnyire hurkolt, de egyenes szárú és unciális is előfordul. A betűszarak enyhén jobbra dőlnek. A tractacio gondos, az írás pondusa könnyed, az írás lendületes, lenyúló, öblös betűhurokkal díszítve. [Bekezdés] A tinta sötétbarna színű. A címek, iniciálék, maiusculák rubrummal készültek. A szerény rajzolattal díszített iniciálékat az előre kihagyott helyre írja be a scriptor, s ezek maiusculaként a sor elején megismétlődnek: *Kkerlek* (9/15). T a g o l ó szándékkal rubrumoz ez a kéz mondatkezdő nagybetűket is, a továbbiakban azonban csak ötletszerűen használja a piros tintát ... A 10. lapra írt újabb szövegegységben a scriptor nem rubrumoz. Az írásképből következően ez a szakasz más alkalommal készülhetett” (104–5). A hangjelölés ismertetésekor a hang : betű megfeleléseket és példákat tartalmazó táblázat közlése után PAPP többek között ezt írja: „Idegen eredetű tulajdonnevekben a *j* hang jelölője az *i*, illetve az *ÿ* (5/1: *Iesus*, 4/10: *ÿesus*), a *k* *c*-vel, az *i* pedig *i*-vel, a latin írásnak megfelelően fordul elő: *cristusnak* (3/2). [Bekezdés] A néma *h* a *t* és *g* betűket követi: *megh mewethe* (7/15). A hasonulást nem minden esetben jelöli a scriptor: *Bewsegwel* (6/14), de: *Bewseggel* (9/15); a *t* + *j* hangkapcsolatot kiejtés szerint tünteti fel: *Megh Zolgalattÿja, magzattÿja* (10/10, 15–6). [Bekezdés] Érdekes sajátossága ennek a kéznek az *f* fonéma gyakori betűkettőzéssel való írása: *le ffoztaq, kÿ ffolÿ wala* (6/9, 14), *keresztffarol* (9/6), *megh chwffoltata* (7/16) stb. ... [Bekezdés] R ö v i d í t é s e i a latin szövegírásból ismeretesek: *Am̄* (5/15), *orō* (= *oracio* 9/14)”. Majd PAPP megjegyzi, hogy a sorvégi elválasztás két vonalkával van jelölve, s „A s z ö v e g t a g o l á s á r a az alsó helyzetű pontot, vesszőt, ritkábban a kettőspontot alkalmazza a scriptor... A pont a mondathatárok megjelölésére nagybetűvel párosul (nagy pont), de tagmondatok elkülönítésére (kisbetűvel = kis pont; KESZLER 1995, 38) is használja... Kiegészítő írásjelként – főképpen az imákban előforduló – szünetjelölő keresztet (+) alkalmazza ez a kéz (3)”. Ehhez a szép, szakszerű jellemzéshez pusztán annyit jegyeznek meg, hogy magam legalábbis a fakszimilén a *g* felett nem látok zászlót.

Noha a GömK. tizenegy másolója eleve részletesebb bemutatást kíván, mint az olyan kódexeké, amelyeket csak egy vagy néhány kéz másolt, a GömK. e fejezete is az (egyik) legrészletesebb ilyen kommentár. A paleográfiai jellemzést már kiemeltém, de kifejezetten pozitívan értékeltem a hangjelölés (a helyesírás) részletes bemutatását is, noha ebbe a részbe egy-két hibás vagy pontosítandó példa és megállapítás szintén bekerült. Így a *halgass meg, fogadhassa* szavakat egy nyelvtörténeti munkában jobb nem a hasonulások, hanem (az ősmagyarban végbement) összeolvadások között említeni: *hallgat + ja* (:> *hallgassa*; 114). A *hvlatal* szóban a rövid *t* szabályos, tudniillik, a környező igealakok tanúsága szerint is ez az igealak elbeszélő múlt idejű (vö. 111). Az a megállapítás, hogy az 1. kéz „a hasonulást a kiejtés szerint tünteti fel: *fokszágodert* (139/3), *s* a számos felszólító módú alak is ezért jelöletlen: *oltalmaz meg* 'oltalmaz meg' (140/9)” (104), pontosítható, finomítható. A hasonulásokat ez a kéz többnyire valóban jelöli, de van példa az etimologikus elv alkalmazására is: 139: *fogsaga*, 139, 140: *azthe* 'az te', 140: *sebtol*. Az *oltalmaz (meg)* és hasonló alakokban pedig nemegyszer magánhangzóval kezdődő szó előtt is jelöletlen a felszólító mód, például a 7. kéz, Tetemy Pál esetében: 53: „vram *irgalmaz*, Az”; 57: „vram *iesus cristus* ... *irgalmaz* ennekem”. Még néhány különböző példát idézek a 8. kéztől, Legény Katától, 66: „*zerez* en bennem”, 131: *zerezÿed*, 148: *irgalmaz* ennekem (kétszer), *irgalmazÿ* ennekem (kétszer), 149: *irgalmazÿ* ennekem (kétszer), *irgalmaz* ennekem (kétszer), 140, 152: *otalmaz meg*, 154, 156: *otalmazÿ engemet*. S hasonló a helyzet más kódexekben is (pl. CzechK., PeerK., ThewrK.). E jelöletlen felszólító módú alakokkal kapcsolatban arra szintén gondolha-

tunk, hogy mivel a latinban a szó végén nem áll hosszú mássalhangzó, a szó végén egy ideig a magyar hosszú mássalhangzók jelölésére még nem terjedt el a két azonos betű (l. A. MOLNÁR 2005b: 115–6). Amikor egyes alakok írásában az etimologikus és a fonetikus elv keveredik, az azt is tükrözheti, hogy a vonatkozó hangváltozás előtti és utáni állapot még egyidejűleg él. Az 7. kéznel említett *agŷ, aggya, meltoltas, ewrŷzed* szavakban viszont a mássalhangzó rövidege vagy hosszúsága a különböző hangtani helyzettől (szóvégi, ill. intervokalikus) is függhet (vö. pl. A. MOLNÁR: 2000: 25–30; 2003: 198–204). Az archaikus jelenségek, az azokra hozott példák említését (vö. 117, 122, 127) néhány esetben jobb lett volna elhagyni, így például a *miá (mŷa)* ’által, miatt’, az *alapanak* (vö. *állapik* ’consisto; stehen bleiben’), a *meg haragandol* a GömK. korában és még később sem archaizmus (l. pl. NySz.). S megjegyzem még, hogy a „kŷaltnak *zenth, zenth, zenth*, seregeknek vra istene” mondatban a felsorolás tagjai írásjellel való elkülönítésének (vö. 118) már helyesírási hagyománya is van, tudniillik ez a mondat a Bibliára megy vissza: a Jel. 4: 8-ra és az Ézs. 6: 3-ra, ami a korai és a későbbi szövegekben is a fenti módon van tagolva, l. JordK. 812; különböző bibliafordítás-részletek, illetve bibliafordítások; Zrínyi: Szigeti veszedelem 15: 12.

Jó gondolat volt, hogy PAPP ZSUZSANNA külön kitért az *f* fonémának a GömK.-ben (is) látható esetenkénti *ff*-fel való jelölésére. A 8. kéz, Legény Kató hangjelölését tárgyalva írja, hogy „a »margitszigeti iskola« sajtósága lehetett a Ráskay Leánál is gyakori feltehetően *F* értékű rubrumozott *ff* betűk írása” (119). Ezt a kérdést és általában az *F* vagy *f* értékű *ff* betűkítettést – más kódexekre is kiterjesztve – majd érdemes lenne még részletesebben vizsgálni. Magam erre a problémakörre és egy-két hasonlóra lentebb, az ismertetés vége fele a csatlakozó vizsgálódások között térek ki bővebben.

A Bevezetést bő és szakszerű Irodalomjegyzék zárja (130–4). Ezt – más kódexkiadásokra is gondolva – egy adattal egészíteném ki: Répertoire de la poésie hongroise ancienne. 1–2. (HORVÁTH 1992.). Az RPHA., illetve annak később az internetre felkerült, bővíthető változata (magyar címmel: A régi magyar vers repertórium. Főszerk.: HORVÁTH IVÁN) a témának olyan összefoglaló kézikönyve és adattára, amely a kódexekben előforduló verseket vagy feltételeesen versnek tekinthető szövegeket is nyilvántartja és jellemzi (Irodalomtörténeti adatok, Metrum és műfaj, Bibliográfia). „A versek esetén 1600-ig, a források esetén 1700-ig az abszolút teljesség igényével történt meg az adatgyűjtés”. A GömK.-ből (is) számolt tartott szövegek: Atya Istennek hatalma, erősíts meg engemet – Igen szép imádság és ájtatos; p. (= a GömK.-beli lapszám, ill. kezdőlapszám) 150, RPHA. 0107; Bizonytalan, hogy vers vagy ritmikus próza, énekelt); Ó, Uram, Jézus Krisztusnak Szent Lelke – Imádság; p. 151, RPHA. 1137; Bizonytalan, hogy vers vagy ritmikus próza, énekelt); Ó, dicső Szentlélek, kinél jobb ajándékot – Igen szép imádság Szentlélekhez; p. 156, RPHA. 1100; Bizonytalan verselésű szótagszámláló, izostrofikus, énekelt. Az RPHA.-ban, az interneten a szövegekről az említett címszók alatt bővebben található adatok és tömör jellemzés. A kézikönyv pedig egyfajta „gépeskönyvként” magyar, angol, francia és német nyelven az interneten és többféle hozzáféréssel is megtalálható, tanulmányozható ([http://magyar-irodalom.elte.hu/cgi-bin/repertorium/...](http://magyar-irodalom.elte.hu/cgi-bin/repertorium/))

A több alfejezetből álló bevezetést „A kódex hasonmása és betűhű átírata” című másik fő rész követi (135–797). A szövegkiadás a RMKód.-sorozat szabályzata és szokása szerint is a bal oldali lapon a fakszimilét, a jobb oldalin pedig a lényegében betűhűen átirított szöveget tartalmazza (az *f* helyett *s*, a *z* helyett pedig *z* áll, a rubrumozást félkövér betűtípus jelöli), amihez a közreadók szükség szerint lábjegyzeteket fűznek (utálnak például a betűjavításokra, a betoldásokra). Az átírás és a jegyzetelés is igen gondos munka. A fakszimilét betű szerint ugyan én nem vettem végig össze az átírással, de ezt több helyen megtettem, az átírást pedig elolvastam, és nem láttam benne hibát. Nemesgy kódexkiadásunk ugyan a magasabban fekvő pontot az átírásban is úgy jelöli (pl. MargL., DomK., HorvK., DebrK., PeerK.), azok

azonban a kézírást tekintve egységesebbek, s így érthető a GömK. megoldása, miszerint a pont (és vessző) mindig a mai szokásnak megfelelően alul van. A kódexben ugyanis egyes kezek általában alulra, mások fentebb teszik ki ezeket az írásjeleket, sokszor pedig a helyzetüket nem is lehet jól meghatározni. Egyedül azzal nem értek egyet, hogy ha egy lapon szakadás, hiány van, akkor annak a faksimiléjén a hiány helyén az előtte vagy a mögötte lévő lapról lefényképeződnek az onnan így belátszó betűk (a 153. lapon a 155-ről egy *nden* szótöredék, a 154.-en pedig a 152.-ről a rubrumos *ajjt* betűk). Ezeket ki lehetne retusálni, hiszen nem az illető lap természetes átlátszásai, a lap valós állapota a szakadás, a hiány.

Szűkebben vett ismertetésem vége felé mintegy excursust téve külön és viszonylag hosszabban is kitérek egy-két kérdésre. Hangsúlyoznám, hogy ezeket a fejtegetéseket nem a GömK. kiadásán kérem számon. Egy vagy két említett tény ugyan szintén lehet korrekció, itt azonban – az ismertetés, a dolgozat előző részeinek is egy vonalához csatlakozva – az a fő célom, hogy bemutassam: a kódexkiadásokhoz, különösen egy kiváltképpen érdekes anyagúhoz milyen sok irányból lehet kapcsolódni és akár egy-egy kis részletéhez is hozzászólni.

(Folytatjuk.)

A. MOLNÁR FERENC

Reflections on the new edition of Gömör Codex

Gömör Codex (GömK.) is a manuscript of 328 pages, mainly containing prayers, of Dominican provenance. Its core material was copied in 1516 in a nunnery located on what is called Margaret Island today. The full transliteration of GömK., with a facsimile version, footnotes, and 130 pages of introduction, was published by LEA HAADER and ZSUZSANNA PAPP in 2001 as volume 26 of the series Old Hungarian Codices. The commentaries in this edition of GömK. are of high professional standards, and the text edition itself is very good, too. Its Introduction is the most detailed study so far within the literature related to the publication of Hungarian-language codices. Following the general method of the series, it describes the codex itself, relates its history, thoroughly investigates, among other things, characteristics of content of some portions of the text, indicating their Latin sources and parallel portions of other Hungarian codices, and covers the interrelationships of Hungarian and Latin textual versions. It is intriguing that the closest textual parallels of some prayers are found in the Dominican nuns' prayer books of the St. Catherine Cloister of Nuremberg. The Introduction thoroughly presents palaeographic and orthographic features of the copiers' hands, 11 in all. The present paper partly reviews this edition of GömK., and partly discusses, in relation to this edition, certain historical linguistic and cultural historical aspects of, primarily Hungarian, codices.

FERENC A. MOLNÁR

Beleöntsem a bort a pohárba, avagy beöntsem?

A *bele* igekötő jelentésszerkezetéről

1. Miképpen a fenti kérdés sejteti, dolgozatom tárgya a *be* és *bele* igekötők megegyező és eltérő sajátosságainak feltárása, a használatukat irányító szabályok megfogalmazása. Két azonos tövű, a történeti fejlődés különböző fázisában lévő morfémáról van szó, bár abban, hogy melyikük tekinthető korábbi, illetve későbbi fejleménynek, nem egységes a szakirodalom. Ahogy azt MÁTAI MÁRIA összegzésében olvashatjuk, az egyik magyarázat szerint a *bele* az ősi alak: a *bél* főnév nyílt tőhangzós *bel* változatának *-é* lativusragos alakja,

amelyből aztán – miképpen arra az ómagyar korból való *bel* utal – rövidüléssel keletkezhetett a *be* igekötő, ahogy a *meg*, *el*, *fel* igekötők a *mégé*, *elé*, *félé* előzményeikből. A másik elképzelés szerint ellenben a *bele* alakult ki a *be* határozószóból az *-l* locativusi és az *-é* lativusi rag hozzátoldásával (MÁTAI 1991: 436).

Ha végigtekintünk a *bele* gazdagnak jóindulattal sem mondható irodalmán, azt tapasztaljuk, hogy kezdetben (a XIX. század utolsó harmadában, illetve a múlt század elején) a vele foglalkozók eredetének megfejtésével voltak elfoglalva, de nem kerülte el figyelmüket a *be* és *bele* jelentéseinek egybecsengése, illetve eltérése sem. A *be* igekötőt a *belé*-ből levezető KOMÁROMY LAJOS első tüzetes leírásában például szerves szemantikai egységet feltételez köztük, olyannyira, hogy a *be* szerepeiről szólva elsőként a *belé* igekötői funkcióját határozza meg. Ezt az „eredeti értékű használattal” azonosítja, s sajátosságát abban látja, hogy „A *belé* mint teljes alak, csupán eredeti értékében használatik. A vele összetett igék mindig *hová?* kérdésre felelnek, s a tárgy közepébe való hatást, helyezést nyomatékosan jelölik, s szükségkép *be* ragos tárgyszót vesznek magok mellé. Pl. *belénézek* (a könyvbe), *belémártom* a (tintába), *beléfejem*” (KOMÁROMY 1874: 124). KERTÉSZ MANÓ, aki viszont a *be*-nél későbbi fejleménynek gondolja, kialakulásának okát, jelentéseik differenciálódását a nyelv fejlődésében, a „különféle vonatkozásoknak pontosabb” visszaadásában jelöli meg: „míg a *be* inkább csak az irányt jelöli, addig a *bele* azt is kifejezi, hogy az illető hely, anyag, amelybe vki v. vmi jut, teljesen körül fogja, beburkolja, vele mintegy közvetlen érintkezésben van” (KERTÉSZ 1908: 397). Ma is helytállónak bizonyuló lényegi megállapításaik ellenére is elnagyoltnak kell azonban tekintenünk az általuk elmondottakat, mert rendszerszerű összevetés híján mindkettőjüknél háttérbe szorultak azok a nem elhanyagolható esetek, amikor a *be* és *bele* felcserélhetők egymással, sőt ellentmondásos, hol egymást megengedő, hol kizáró viszonyokról sem szóltak. Példákkal illusztrálva a jelenséget: a tintába *belemártatom* a tollat, de akár *be is mártatom* (KOMÁROMY csak az első változatot engedi meg), ahogy a vízbe *beugorhatom* és *bele is ugorhatom* (KERTÉSZ ennél tartja helytelennek a *be*-vel álló alakot). Máskor ellenben valóban csak az egyik igekötővel alkotott forma áll a rendelkezésünkre: a szobába *belépek* és nem *belelépek*, a festői táj nézésébe csak *belefeledkezhetem*, ahogy a *belehal*, *belemeremeg*, *belebolondul* alakoknak sincs *be* igekötős változatuk. Anyanyelvi kompetenciánk birtokában persze játszi könnyedséggel igazodunk el közöttük. (Vagy miképpen KOMÁROMY és KERTÉSZ idézett értelmezései sejtetik, mégsem?) A nyelvészeti leírás számára azonban vitathatatlanul szövevényes, összetett problémát jelentenek, hiszen ha elhatárolásukra vállalkozunk, fel kell fednünk használatuk rejtett mozgatórugóit, választ kell adnunk arra a kérdésre, milyen szemantikai, szintaktikai és egyéb körülmények engedik meg, esetleg tiltják kapcsolódásukat az alapigékhez.

A) Három fő célkitűzésemet, jelesül a *bele* igekötővel alkotható igék jelentéseinek a meghatározását, a lehető legteljesebb állományukra vonatkozó tipikus kapcsolódási szabályok megfogalmazását, illetve a *be* igekötős alakoktól való elkülönítésüket a *be* és *ki* igekötőkről szóló dolgozataim vállaltan eklektikus elemzési metódusát követve valósítottam meg (SZILI 2003., 2005.). Származékaik összevetésekor értelemszerűen a *be* szemantikai csoportjait vettem alapul (1. 2. táblázat). A továbbiak megértéséhez ezért vázolom a munkamódszeremet, valamint röviden ismertetem az utolsó dolgozatom főbb megállapításait.

Az ÉrtSz. igekötős igéit hármasszemponitú vizsgálat tárgyává tettem. A szemantikai-szintaktikai megközelítésben a kiinduló tézisem az volt, hogy az irányjelentések valószínűsíthetően akkor őrződnek meg, ha az igét magában foglaló szerkezetben ott van a főelem, a cselekvést, a mozgást végző személy, dolog, tárgy, valamint a mozgás végpontját megadó hely. A két argumentum bármelyikének grammatikai átalakulása, eltűnése a szerkezetből az irányjelentés módosulásához, új jelentések kialakulásához vezet. Az előző két munkámban B. RUDZKA-OSTYNNak a holland *uit* és a lengyel *wy* igekötőket kognitív rendszerben

tárgyaló művét (1985.) követve, a két bővítményt a langackeri trajector (tr) és landmark (lm) terminusokkal összefüggésben is meghatároztam (l. LANGACKER 1982: 47), itt azonban ez érdemben nem járult volna hozzá a megállapításaimhoz, így elhagytam (csupán az összszegző 1. táblázat jelei utalnak rájuk).

H1 változástípus. Az ún. szintaktikai felértékelődés során a háromtagú, teljes szerkezetű szintagma *-ba/-be* ragos tagja a tárgyatlan igék mellett alannyá, tárgyasokkal tárggyá válik, az eredeti, mozgást végző tárgy pedig vagy törlődik, vagy más mondatrész (eszközhatározó) lesz, következképpen ezzel a változással együtt jár a későbbiekben említett T1 átalakulás: 'sárt töm a lyukba' → *betömi a lyukat (sárral)*.

H2 változástípus. Az illativusragos határozó morfoszintaktikai átalakulásáról akkor beszélhetünk, amikor az beépül az igetestbe, annak tövét alkotja (ez főként *-l, -z* képzős formák esetében van így), a mozgást végző dolog, tárgy pedig szokásos tárgyi szerepét tölti be: 'iskolába adja a gyermekét' → *beiskolázza a gyermekét*. Ezzel analóg képzés eredménye a régies *beemléz* ('emlékezetébe juttat'), de ilyenek a jóval átlátszóbb szerkezetű *bebörtönöz, beskatulyáz, bedobozol* stb. szavak is.

H3 változástípus. A szintagma beszűkülése bekövetkezhet szemantikai okokból is. Ha a határozói argumentum szerepét valamely metafora tölti be, azzal kell számolnunk, hogy az egyes metaforák különböző mértékben vannak jelen a beszélők tudatában. Rögzülésük mélysége, aktív voltak több tényező függvénye is lehet. Egyfelől meghatározhatják a metafora sajátosságai: ha a forrástartományként funkcionáló konkrét belső terek és a céltartományok tulajdonságai több lényegi szálon kötődnek benne, a köztük levő kapcsolat egyértelmű, az igekötő irányjelentése kevésbé sérül, igéjével teljes háromtagú szintagmát alkothat. Ilyen mondjuk AZ EMBERI AGY TARTÁLY metafora: *kiment a eszemből* ↔ *bevészte az eszébe*. De függhet attól is, hogy az adott trópus mennyire gyökerezett meg a nyelvben, épült bele a nyelvhasználatot sűrűn behálózó metaforarendszerbe. Élő és igen gazdag például az ÉRZELMI/FIZIKAI ÁLLAPOT TARTÁLY kép (*bajba, szerelembé, betegségbe esünk, bajban vagyunk, betegségben szenvedünk, majd kilábalunk belőlük* stb.), kevésbé a TUDAT TARTÁLY, ezért a *kilábalt a depressziójából* kifejezésben az igekötő irányjelentése jóval világosabb, mint a *Bemagolta a verset* mondatban.

H4 változástípus. A H1 és H3 esetében leírt szintaktikai és szemantikai átalakulások együttesen is jelentkeznek, vagyis a jelentésében meggyengült metaforikus határozó alannyá vagy tárggyá válik, a tárgy (intranszitiv igéknél az alany) pedig törlődik a szerkezetből. Ilyenkor az irányjelentés kiüresedése teljesnek mondható: *kitanulta a mesterséget*.

T1 változástípus. Mint ahogy a H1 típusban láttuk, a háromtagú szintagma tárgyának eltűnése, más mondatrész pozíciójába kerülése a határozói bővítmény felértékelődésének, tárggyá válásának a folyamánya: 'a lyukba varrt vmit' → *bevarrta a lyukat*.

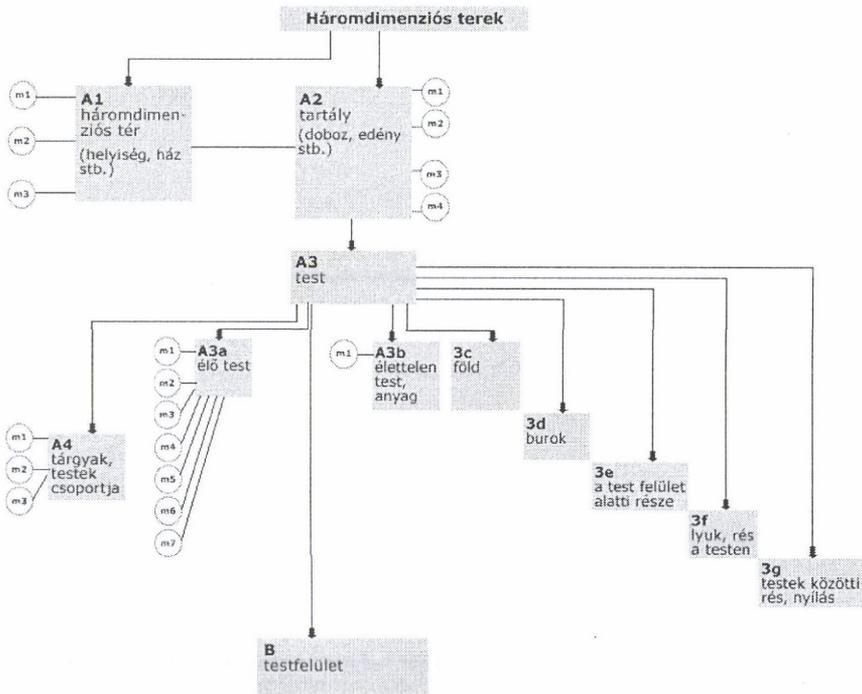
T2 változástípus. A tárgy/alany önálló mondatrész voltának elvesztését a H-hoz hasonlóan morfoszintaktikai mozgások is eredményezhetik: 'deszkát tesz az ablakba' → *bedeszkuje az ablakot*.

B) Az igekötők poliszém volta arra ösztönözt, hogy keressem azokat az eszközöket, amelyek lehetővé tették, motiválták jelentésváltozataik létrejöttét. Mivel határozói vonzataik jelentésüket tekintve a hely, a tér különféle megjelenési módjaihoz köthetők, magától érteendő megoldásnak tűnt, hogy éljek a kognitív nyelvészet által felajánlott segítséggel, vagyis bevonjam kutatási szempontjaim körébe a térmetaforákat is. A *be* igekötős igék társaságában előforduló helyeknek két főtypusát különítettem el: a háromdimenziós tereket képviselő A és a testfelületet, illetve sík felületet megtestesítő B nagycsaládokat. Az előbbi A1, A2 alcsoportját tekintem a háromdimenziós, konténerszerű (üres belső térrel bíró) helyek pro-

totípusának. Kiinduló álláspontom szerint a belőlük elvonatkoztatott A3, A4 és B csoportok, ezek altípusai, valamint az egyes csoportosulásokhoz köthető metaforák (l. 1. táblázat) meghatározó szerepet játszanak a *be* tipikus irányjelentésének kiterjesztésében. A metaforák azonosításában a LAKOFF–JOHNSON szerzőpáros (1980.), RUDZKA-OSTYN (1985.) és KÖVECSES ZOLTÁN (1998., 2005.) fogalmi metaforáira támaszkodtam. (A csoportok alsó indexszel jelölt kódjában az *m* betű a metaforát, a számok annak változatait jelentik.) Hosszasan ecsetelhetném a szó szerinti és a metaforikus jelentések elválasztásának nehézségeit, amiről RUDZKA-OSTYN is szól (1985: 209, 233–5). Itt csak arra hívnám fel a figyelmet, hogy az A1, A2 típusokhoz képest az A3 alcsoportjai (a–f), az utánuk következő A4, B tömörülések tagjai egyre áttételesebb kifejezői a BENT helyviszonyinak.

2. A bele igekötős igék szemantikai csoportjai az argumentumtípusok függvényében. – Minthogy KOMÁROMYt idézve a *bele* igekötős igék „szükségkép *be* ragos tárgyszót vesznek magok mellé”, a klasszifikáció elvégzése után a két igekötő lehetséges szinonimái közül első lépésben azokat a csoportokat próbáltam kizárni, amelyekben a *be* igekötős igék nem illativusragos határozót tartalmazó szintagmát alkotnak, vagyis létük a fentiekben leírt H1, H2, H3, H4, T1, T2 változásokkal magyarázható. Így semmiképpen nem helyettesítheti a *bele* igekötős származék a *be* igekötőset annak akcióminőség-képző szerepében, vagyis a 2. táblázat utolsó oszlopában és fél tucatnál több csoportban (l. az 1. lépésben kiemelt, sötétebb szürkével jelölt A3_{m3}, A3_{m4}, A3_{m7}, A3b_{m1}, A3e, A3g, B családokat).

1. táblázat

Sajnálatos módon az már az első pillanatban nyilvánvalóvá lett, hogy a módszer csak arra alkalmas, hogy a „problémátlan” csoportokat leválasszam a komplexebb megközelítést igénylőktől. A fehéren maradt mezők igéi ugyanis szemantikai jegyeiket tekintve sem tűntek egységesnek: egy részük megkérdőjelezte például a *bele* igekötős igék jelentésének azt a lényeginek tartott vonását, hogy a megnevezett tárgy, dolog közepébe történő hatást fejezi ki (KOMÁROMY), illetve, hogy a határozóban megnevezett hely, anyag mintegy körül-fogja, beburkolja az oda kerülő dolgot (KERTÉSZ). Vegyük szemügyre például az a–e) pontok igéit: a) *a cukrot belekeverte a tészta*ba; b) *a telefon beleesett a vízbe*; c) *a fiú belenezett a lány szemébe*; d) *belegondoltam a helyzet*edbe; e) *majdnem beleőrült a sok gond*ba. A c) szintagma igéje csak befelé irányulást tükröz, a d) típusúakban pedig átvitt értelemben beszélhetünk bejutásról két okból is: egyfelől, mert argumentumuk metaforikus belső tér; másfelől a mozgást végző dolog, tárgy hiányzik a szerkezetből, vagy erősen grammatikalizálódott formában van jelen (bár a kognitív nyelvészetben a valóságos és metaforikus megkülönböztetés nem bír jelentőséggel). A később tüzetesen tárgyalt okhatározói e)-féle szerkezetekben még összetettebb szemantikai átalakulásoknak lehetünk a tanúi.

Az igazi feladatot tehát a második lépés, vagyis a fehér mezőben maradt csoportok igéinek és az azonos kódú *be* igekötős formáknak az összevetése, illetve a szükséges következtetések megfogalmazása jelentette. (Ezzel a munkafázissal valódi sziszifuszi tevékenységre kárhoztattam magamat.) Az igék előtt álló – (mínusz) jel azt mutatja, hogy nincs szinonimaként használható *be*-s változatuk, a hiánya pedig felcserélhetőségükre utal. A továbbiakban a $\checkmark$ (hiány) jelet akkor használom, ha a szótár nem említi a szóban forgó argumentumtípust a *be* igekötős igével, holott használatos vele, a kettős hiányjelet ($\checkmark\checkmark$) pedig akkor, ha a szótár megfelelkezik a *bele*-s változatról. (A jeleket az új értelmező szótár összeállítóinak szíves figyelmébe ajánlom.) Mint majd látni fogjuk, vizsgálataim eredményeként alaposan meg kellett változtatnom az eredetileg fehéren maradt mezők arculatát (vö. 2. lépés fehér, világosszürke, sötétszürke színezését).

A1: Helyiség jellegű BENT helyek. – Ez a *be* esetében oly népes család itt szinte nem is létezik. A szótár mindössze két ige jelentései között jelöl meg egyet-egyet (*belefér*₁, *belejön*_{1,ritk}), az utóbbinál ritkának tartva ezt az argumentumtípust: *Ennyi bútor nem fér bele ebbe a lakásba. Két évvel ezelőtt belejöttek az új lakásba*. Megalapozottan jelenthetjük ki tehát, hogy a *bele* nem alkot származékokat a klasszikus mozgást jelentő igékkel, ha azoknak *hova?* kérdésre felelő bővítményei épített, mesterséges helysítészerű belső terek, házak, szobák. Ahogy KERTÉSZ is megjegyzi, „E helyett, hogy *bement az öreg asszony is a tanácssterembe* (Kálm. I. 242), nem mondhatjuk, hogy *belement a tanácssterembe*” (i. h.). A szinte kivételnek számító két eset azt sejteti, hogy *bele* igekötős alakkal csak akkor élünk ennél az argumentumtípusnál, ha annak tartály volta kerül előtérbe.

A1_{m1}: FÖLDRAJZI TERÜLET, LAKHELY, OTTHON, HAZA, ORSZÁG TARTÁLY. – A talált néhány ige (*-belebódul*_{2ritk,irod}, *belekényszerít*₁, *-belekiált*₂, *belenyülök*_{1a} –*belevesz*₃) arra utal, hogy a *bele* a metafora tagjai közül csak a természeti képződményekbe (völgybe, erdőbe, pusztaságba stb.) való bejutás, azok belsejébe irányulás leírására használatos: *belebódult* ’beleveszett’ az erdőbe. Szinte egyenlő arányban helyettesíthetők, illetve nem helyettesíthetők a *be* igekötős megfelelőikkel: **bebódult az ingoványba*; **beveszett az erdőbe*; **bekiáltja boldogságát a világba*.

A1_{m2}: KÖR/PONT/BÁRMELY HELY TARTÁLY. – Csupán a *beletalál*₂ (*beletalál a körbe, célba*) igét tudtam ide rendelni a szótár adatai alapján.

A 2. csoport Tartály, edény jellegű BENT helyekkel álló igék. – Jóval népesebb csoportosulás formálódott viszont azokból az igékből, amelyeknek vonzatai tárolásra alkalmas konténer tárgyakkal (*láda, fiók, szekrény, táska, kosár* stb.). A *be* igekötős igékhez való viszonyukról azt mondhatjuk el, hogy jelentéseik túlnyomórészt meg-

Az igék előtt egyöntetűen megjelenő – jel azt valószínűsíti, hogy az okhatározói szerepű *bele* nem helyettesíthető alapigéjének *be* igekötős változatával. (Csupán a *belereked*-nek létezik *be* igekötős változata: *belerekedt az éneklésbe* ≈ *berekedt az énekléstől*.) Szinonim voltaknak a kizárásához azonban további megerősítő példákra lenne szükségünk. Vö.: *-belebolondul*, *-belebödül*_{2ritk, biz, tréf}, *-belebukik*_{2áv}, *-belecsömörlik*_{1, 2áv}, *-beledől*_{2sp}, *-beledöglik*_{1, 2áv}, *-belefájdul*, *-belefárad*, *-belegebed*, *-belehal*, *-beleizzad*, *-belekábul*_{2áv}, *-belemered*_{2ritk}, *-belenyúlik*_{2ritk}, *-beleőrül*_{2áv, biz, tréf}, *belereked*, *-belepusztul*_{2áv}, *-beleszakad*_{4biz}, *-beleszedül*_{2ritk, 4áv, irod}, *-beletörik*_{2áv, ritk}, *-beleun*, *-belevakul*, *-belezavar*₂, *-belezavarodik*_a.

d) Az itt összegyűjtött igék tevékenység jellegű argumentumaikkal – szótövéük jelentésétől függően – kifejezhetik a megnevezett cselekedet folyamatába történő bekapcsolódást, az abban való elmélyülést: *belekapszolódik a beszélgetésbe*; *belemélyed az olvasásba*. A „kommunikációs” igékkel érdekes módon az előzőkkel ellentétben a folyamat megszakítását (*-belebeszél*_{2rossz}, *-belebödül*₁, *belekiabál*₂, *-belekotyog*, *-belemagyaráz*_{2ritk}, *-beleszól*₂, *-belevág*_{8áv}), megtörését (*-beleakad*_{3áv, rég}, *-belesül*_{3áv, biz}, *-belezavarodik*_a) is érzékeltethetik.

A két igekötő itt sem váltható fel egymással (*belefeledkezett/belejött az olvasásba* ↔ **befeledkezett/bejött az olvasásba*), mindössze néhány régies vagy átvitt jelentésű *be* igekötős származék (*befolyik*_{4áv, rég}, *belekapszolódik*_{2áv}, *betörik*_{2áv}, *bevon*_{5áv}, *bevesz*_{8áv}) mellett szerepelhet tevékenység jelentésű bővítmény: *belekapszolódik a munkába*. Vö.: *-beleegyezik*, *-beleegyedik*_{2áv}, *-beleegyül*, *-beleérez*_{2ritk}, *-beleért*₂, *-belefeledkezik/belefelejtkezik*, *befolyik*_{3áv}, *-belegyakorol*, *-belejátszik*_{2ját, 3áv}, *-belejön*_{3áv}, *belekapszolódik*_{2áv}, *-belekényszerít*_{2áv}, *-belekeveredik*_{2áv}, *-belekonzultálódik*, *-belekontárkodik*, *-belemegy*_{6áv, 7áv}, *-belemelegedik*_{1, 2áv}, *-belemélyed*_{2áv}, *-belemerül*_{2áv}, *-belenő*_{3áv, 4}, *-belesodródik*₂, *-beletanul*, *beletörök*_{3áv}, *-beletörődik*_a, *belevon*₁, *belevesz*_{2a, 4áv, biz}, *-belevisz*_{2áv}, *-belezökken*_{1báv}.

A2_{m3}: AZ ÁLLAPOT / ÉRZELEM/FIZIKAI ÉRZET / BAJ TARTÁLY. – A metaforát megjelenítő argumentumok igék jelentése, szintaktikai viselkedésének sajátosságai alapján kettéválasztottam.

a) Ez a kisebb csoportosulás igen közel áll az előző család c) altípusához: *belebetegetni* lehet például a *bánatba*, a *megpróbáltatásokba*, de a *sok munkába* úgyszintén. Mivel az ÉrtSz. nem sorolja fel az összes lehetséges szemantikai vonzatot, és nem is az általam követett módon különíti el őket, a jellegzetesebbnek gondolt változataikat alapul véve tettem az előző vagy a jelen metaforatípushoz őket. A végül idekerültek (igekötő nélkül zömében nem létező) alapigéi irreverzibilis testi, lelki folyamatokat írnak le (*betegedik*, *kábul*, *őrül*, *sápad*), a *bele*-s származékaik pedig a határozói vonzat előidézte változásokat: *beleborzongott a látványba*; *beleőszült a gondokba*. Szerkezeteik az A2_{m2} csoport c) altípusából megismert módon, a *meg* vagy *el* igekötős igék és a *-tól/-től* ragos okhatározó alkotta szintagmával helyettesíthetők: *beleborzongott a látványba* ≈ *megeborzongott a látványtól*; *belevörösödött a dicséretbe* ≈ *elvörösödött a dicsérettől*. A két család igéi abban is hasonlítanak, hogy nincsenek *be* igekötős változataik, vagyis az ottani feltételezésünk megerősödni látszik: az alapigében kifejezett állapotváltozás okát megadó *bele* igekötős alakoknak nincs *be*-vel képzett változatuk: *belevörösödik a bókba*; **bevörösödik a bókba*. (Ez azért is nyilvánvaló, mert a *be*-nek nincs okhatározói funkciója.) Vö.: *-belebetegetdik*, *-beleborzad*, *-beleborzong*_{1, 2áv}, *-beleszik*_{1b}, *-belefájdul*_{2áv, ritk}, *-belegebed*_{2áv, ritk}, *-beleháborodik*, *-belehal*, *-belekábul*₁, *-belekóstol*_{2áv}, *-belenyugszik*, *-beleőrül*₁, *-beleőszül*, *-belepirul*, *-belepusztul*₂, *-beleremeg*, *-belerozsdásodik*_{a, 4áv, ritk}, *-belesápad*, *-beleszedül*₃, *-belevénül*, *-belevörösödik*, *-belezavarodik*.

b) A BAJ TARTÁLY metafora hasonlított tagja, a baj természetesen helyettesíthető hasonló jelentésű fogalmakkal, hiszen A DOLOG/ÜGY/TERV/PROBLÉMA/HELYZET TARTÁLY metafora létezésére ugyancsak számos nyelvi adat utal: az ember nehéz *helyzetben* van, valamilyen *ügybe* keveredik, kiutat keres a *problémából*, miképpen az *erdőből*. De

a *bele* igekötős igék jelen tagjait is e kép fogja egybe. Jelentésük az A2_{m2} család d) pontjában találhatóéhoz áll közel azzal a különbséggel, hogy értelemszerűen nem a tevékenységekbe, hanem a z i l lativusi határozóval leírt dologba, ügybe stb. való bekapcsolódást fejezik ki: *beleavatkozik mások dolgába; belesodródott az ügybe*. A ritkítással kiemelt formák a mennyiségek tartályként való felfogását (AZ ÖSSZEG TARTÁLY) bizonyítják: *az összegbe beleszámította a borralalót is*. (Az osztási és kivonási műveletek ragjai szintén a kép meglétére utalnak: *hatból elveszek hármat; hatban a három*.)

Vizonyuk a megegyező alapigékkel bíró *be* igekötősekkel ellentmondásos: miképpen a – jelek mutatják, túlnyomó többségben nem állíthatók párba velük (*mindenbe beleártja magát* ≠ *mindenbe beártja magát*), de vannak mindkét igekötővel előforduló formák: *a testvérét is beleavatta/beavatta az ügybe*. Vö.: *–beleártja magát, beleavat, beleavatkozik_{1,2}, –belebeszél_{2rossza}, belebonyolódik_{aátv}–belecseppen_{2átv}, beledolgoz_{2átv} –beleéli magát_{1,2}, –beleegyedik_{2átv}, –beleérez_{2ritk} –beleért₁, –beleesik_{1c}, –belefür_{3b}, –belegabalyodik_{1átv}, –belegondol_b, behelyez_{2átv,ritk} –beleilleszkedik_{2átv} –beleillik_{a,b,átv}, –belejön_{3átv}, belejut_{1a}, –belejön_{4átv,bi} –belekalkulál_{1,2}, –belekap_{4átv}, –belekapaszkodik_{2átv}, –beleképz_{1,2}, –belekerül_{2,3átv}, belekever_{2átv} –belekiált₂, –beleketnyeleskedik_{bi}, –belelát₂, –beleloval, belemárt_{3átv,bi} –belemászik_{2átv,bi} –belemegy_{6átv} –belenyúl_{2átv}, beleránt₂, –belerohan₂, –belesodor_{2átv}, belesodródik₂, –belesüllyed₂, –belesüpped_{2átv,ritk} –beleszabol_{2átv,bi}, –beleszalad_{5átv} –beleszámít₁, –beleszeret_{2átv}, beleszokik, –beleszól₃, –beleszorít₂, –beletalál_{3átv}, –beletapos_{3átv}, –beletörök_{2átv,ritk} –beletörődik, –beletud, –beleugrat_{2átv,bi} –beleütközik_{3átv}, –belevág_{9átv} –belevesz_{2átv}, belevon_{2,3átv,ritk} –belezavarodik*.

A2_{m4}: AZ IDŐ TARTÁLY. – A grammatikalizációs folyamatokban fontos szerepet játszó metafora (HEINE–CLAUDI–HÜNNEMEYER 1991.) a nyelvünkben is gyakori, miképpen az idő kifejezésére szolgáló ragok, kifejezések mutatják: *májusban, 1981-ben, benne vagyunk az időben, időben vagyunk, kifutunk az időből*. De ide sorolhatjuk azt a tucatnál valamivel több *bele* igekötős alakot is, amelyeknek argumentumai ugyancsak az idő (történelmi kor, korszak, emberi élet, napszakok) tartályként való konceptualizációján alapulnak: *belelát a jövőbe; a beszélgetés belenyúlt az éjszakába*. A *belelát, belenyúlik, belekerül* és *beletelik* kivételével nem helyettesíthetők a rövidebb formával. Az utóbbi két alak azért érdemel figyelmet, mert akciómínőséget, mégpedig kumulatív akciómínőséget fejeznek ki. (Kumulatív jelentésről akkor beszélhetünk, ha a cselekvés a situációban szereplő lehetséges határát, annak csúcspontját pontosan elérve avagy azt túllépve fejeződik be: *megterem 10 tonnáat; belekerül 3000 forintba*.) Vö.: *–beleágyaz_{ritk}, –beleállít_{2átv}, –belehasít_{3átv}, –beleír_{3sajít}, belekerül (4 órába)_{4átv,ritk} –belekiált₂, belelát_{3átv}, –belenevel₂, –belenő₄, belenyúlik_{3átv}, beletelik, belevesz₂_{1b}, –belezökken_{2átv}*.

A3 csoport: A testek mint BENT helyek. – Mint tapasztaljuk, lassan távolodunk az A1, A2 családok tipikus, konténer jellegű BENT helyeinek meghatározó jegyeitől: a testek zömében tömörek, így nem alkotnak üres belső tereket, de háromdimenziós kiterjedésűek, körülhatároltak, anyagukon át lehet hatolni, van felületük, és van mélységük. LAKOFF–JOHNSON szép gondolatmenetét idézve: „Each of us is a container, with a bounding surface and in-out orientation. We project our own in-out orientation onto other physical objects that are bounded by surface. Thus we also view them as containers with an inside and outside” (1980: 29). Mivel a test argumentumok igazán népes, változatos jelentésű családot alkotnak igéikkel, célszerűnek látszott a emberi, állati (A3a) és az élettelen testeket ('anyag', 'könyv' stb.) elválasztani egymástól (3Ab).

A3a csoport: Az emberi vagy állati test mint BENT hely. Viselkedésüket, szemantikai jegyeiket tekintve három altípus köré egyesíttem őket.

a) Az egyező kódú *be* igekötős igékről azt kellett megállapítanom, hogy meglepően kevés (fél tucat sincs) a számuk. Mintha azért vonulnának háttérbe, hogy ezt a jelentést,

azaz a tárgy, dolog, anyag, hang fájdalom stb. bekerülését az emberi testbe túlnyomórészt (de nem kizárólag) a *bele* igekötős formák jeleníthessék meg: *beleállt a fájdalom a testébe; belekiabált a fülébe; beleköpött a tenyerébe*. (Némi tétovázás után a két igekötő közötti részleges egyezést szimbolizáló világosszürke típushoz csatoltam őket.) Vö.: *-beleakad*_{2átv}, *-beleakaszódik*_{aátv}, *-beleáll*_{4átv}, *-belebeszél*₁, *-belebotlik*_{2átv}, *-belebüjlik*_{2a,átv,bi,3nép}, *-belecsap*_{2,3}, *belecsepegtet*, *belecseppen*₁, *-belecsimpaszódik*, *-belediktál*, *beledőf*, *-beleereszt*_{3bi}, *-belefog*_{3nép}, *belefúj*₂, *belefúr*₁, *belefürödik*, *-belefut*_{1a}, *-belehasít*_{4átv}, *-belejön*_{2átv}, *-belekap*₁, *-belekapaszódik*₁, *-belekarol*, *-belekényszerít*_{1a}, *-belekiabál*₁, *-belekiált*₁, *-beleköp*₁, *-beleköt*_{3rég}, *belelóg*_a, *-belelő*₂, *-belemarkol*₂, *-belemárt*₂, *belemászik*₃, *-belemegy*₂, *-belemélyed*₁, *-belemerít*_{2ritk,költ}, *-belenéz*_{1b,3átv}, *-belenő*₁, *-belenyilallik*, *-belenyom*₁, *-belenyúl*₁, *-beleolvas*₃, *-beleveragad*₂, *-belerüg*₁, *-beleszalad*_{2a,3}, *-beleszorul*_{2átv}, *-beleszúr*_{1,2átv}, *-belete-met*_{2átv}, *-beletesz*₁, *-beleüt*₃, *-beleütközik*₂, *-belevág*₂, *belevesz*₁, *belevesz*₂, *belevesz*_{3rég}.

Mivel az első olyan csoportosulás, amelyben az argumentumok élőlnyi jelentésűek, az ÉrtSz. alapján ezzel a társulással összefüggésben beszélhetünk a *bele* határozószói, pontosabban birtokos személyjeles előfordulásáról: *belém szaladt; belénk karolt/kapaszkodott*. (Az igekötők és a határozószók elkülönítésének problémájáról: KOMLÓSY 1992: 494–505; LADÁNYI 2000: 459–65; 480–3).

b) Az emberkonténer az érzelmek célpontja, gyűjtőhelye is lehet a képzetünkben, miképpen azt a szerelmessé válást kifejező alábbi igék tükrözik. Figyelemre méltó morfoszemantikai felépítésük (igekötő nélkül más jelentésű vagy nem létező) tövük általában negatív lelki folyamatot, zavartságot kifejező ige: *bódul* → *belebódul*. *Be* igekötős változatuk nem létezik, és az előző alcsoporthoz hasonlóan az egyes szám 1. és 2., valamint a többes szám 3. személyű argumentumok nem engedik meg a *bele* igekötői használatát: *Kibe habarodott bele Julis?* → *Belém habarodott*. Vö.: *-belebódul*_{1a}, *-belebolondul*_a, *-beleszik*_{3arg}, *-belegabalyodik*_{2átv,bi,rossz}, *-belehabarodik*_{bi,tréf,1}, *-beleháborodik*_{a,táj}, *-belekeveredik*_{3átv,ritk,bi}, *-beleőrül*_{2átv,bi,tréf}, *-beleszédül*_{3átv,bi}, *-beleszeret*₁, *-belevesz*₂, *belevesz*_{2átv,bi}.

A3a_{m1}: A TESTEK, TESTRÉSZEK HELYE TARTÁLY. – Csak néhány, az argumentumtípusához szorosan köthető származékot találtam: *-beleszakad*₂, *-beletör*₁, *-beletörök*₁.

A3a_{m2}: A LÉLEK/TUDAT TARTÁLYOK; A SZÍV AZ ÉRZELMEK TARTÁLYA. – Az ide rendelhető igék érzelmek, hitek képletes bejutását jelenítik meg a lélekbe, szívbe, tudatba: *szavai beleivódtak a lelkébe/szívébe/tudatába*. Miként azt a *be* jelek mutatják, a szótár több gyakori alakot nem tart önálló lexémának. Két kivétellel felcserélhetők a *be* igekötős változataikkal. Vö.: *belecsempész*, *belecsepegtet*, *beleszik*_{3átv,ritk}, *bele-férkőzik*, *belefészkel*, *belehatol*, *-belegázol*_{3átv}, *beleivódik*_{2átv}, *belelát*₂, *belelop*_{2átv}, *-beletapos*_{4ritk}.

A3a_{m5}: A TUDÁS / ERŐ/HIT/ESZME / ÉRZÉSEK ANYAGOK, AMELYEK AZ EMBERTARTÁLYBA BEJUTNAK. – Tucatnál valamivel kevesebb *bele* igekötős igét tartalmazó szintagmában találjuk meg a szóban forgó képet, a *be* igekötősök közül pedig egyben sem, következésképp nem alkothatnak szinonimapárt: *Kora gyermekkorától belenevelték az idősek iránti tiszteletet; Sikerült kellő bátorságot beleöntenie a barátjába*. Vö.: *-belebeszél*_{3irod,rég}, *-belefér*_{2a}, *-belegyökerezik*_{2átv}, *-beledolgoz*_{3átv}, *-belenevel*, *-beleolt*_{2átv}, *-beleönt*₂, *-belerögződik*, *-belever*₃.

A3a_{m6}: A BESZÉD, A FOGALMAK TÁRGYAK, AMIK AZ EMBERTARTÁLYBAN VANNAK. – A RUDZKA-OSTYN által elkülönített metafora (1985.) módosult változatát csak a *belefajt*_{2átv} ige idézi meg (*belefajtja a szót*), a *be* igekötősök között egyet sem találtam. A *belefajt*_{1a} alak ellenben (*belefajtja a lélegzetet, szuszt*) egy olyan szóképet is feltételez, amelyben a lélegzet, a lélek tölti meg az embertartályt. „A lélek a testben van” hit meglétének bizonyítékát látja O. NAGY GÁBOR is a *kigyúrja a lelkét* és *kirázza/kiszorítja a lelkét* kifejezésekben. Akibe belefajtják a lelket, írja, „úgy jár, mint az a nöstény farkas, amelynek

Toldi két marokra megszorította a torkát, így nem tudja kilehelni a lelkét (lélegzetet nem tud venni)” (O. NAGY 1961: 340).

A3b: Élettelen testek – anyagok, szöveg, könyv mint BENT helyek. – A *bele* igekötős igék között a legnagyobb tömörülés. Összehasonlítva tagjait az azonos kódú *be* származékaiéval, ismét az látszik, hogy a két igekötő bölcsen megosztózik az ’élettelen test’ jelentésű vonzatokon. A *bele* igekötős igék szintagmáiban ugyanis a határozó helyét az ’anyag’, ’szöveg’ és a ’könyv’ jelentésű szavak foglalják el, míg a *be* származékainál a tömör test jelentésűek (*fal, asztal, szobor* stb.). Két, jelentésükben homogénebb társulásra oszthatók.

a) Az ebben az alpontban elkülönített igék főként ’anyag’ (*víz, föld, levegő, sár, agyag* stb.), valamint a ’ruha’ jelentésű határozói argumentummal társulnak: *beleapítja a zöldséget a levesbe; beleugrik/belegázol a vízbe; az arany fonalat is beleszötte a szövetbe*. A ruha megjelenhet ’anyag’ értelemben, de az emberi testet magába foglaló tartályként is. (Mi, magyarok a nyelvünket tanuló külföldiek számára megmosolyogtató módon *pulóverben, zokniban és sapkában, nyakkendőben* stb. vagyunk. Emellett létezik persze az emberi test felület voltát idéző superessivi forma is: *Jánoson kalap van.*) A *bele* és *be* származékainak viszonya nehezen tipizálható. Lehetnek háromtagú, szinonim szintagmák tagjai (*a súlyos test belemélyedt a földbe* = *a súlyos test bemélyedt a földbe*), de megtörténhet, hogy a *be* igekötős alakok grammatikalizáltabb (a jelen példában H1–T1 változást mutató) tranzitív szerkezetbe épülnek: *belehasított a szövetbe* = *behasította a szövetet*. Némely tárgyatlan igénél sajátos jelentésbeli elkülönülés figyelhető meg köztük: míg a *bele* igekötősök más dolgokba, tárgyakba való irányulás, bekerülést fejeznek ki (*a kötélt belemélyedt a húsába*), addig a *be* (*a horpad, mélyed, süllyed* stb. jelentésű alapigékkel) a testfelületnek a test mélyebb rétegeibe történő mozgását írja le: *a föld bemélyedt; a sisak behorpadt*. Nincs *be* igekötős párjuk a vízbefülést kifejező, okhatározói szintagmát létrehozó ritkított szavaknak: *belefullad/belepusztul a vízbe* ≠ **befullad/bepusztul a vízbe*. Vö.: *–belead₁, beleágyaz, ^{VI}beleágyazódik, beleakad_{1,2áv} –beleakaszódik, beleakaszt, beleáll_{1,2}, beleállít_{1a,b}, ^{VI}beleapít, beleáztat, –belebonyolódik, –belebotlik₁, belebukik₁, belebújik₁, belecsap₃, –belecsap₄, belecsavar_{1,2,3}, belecseppen₁, beledolgoz₁, –beledöglük_{1a}, beledőf, beledönt₁, beledug, ^{VI}beleékelődik, beleér, beleereszt_{2,4b,c,5}, beleszik₁, –beleszik_{1,2}, –belefektet₁, –belefogódik, –belefojt₁, belefolyik_{1,2áv}, –belefordít₁, –belefordul, –belefűj₂, –belefullad₁, –belefűr_{1,2,3}, belefűródik, –belefut_{1,1b}, belegázol₁, –belegyökerezik₁, –beleharap, belehasít₂, ^{VI}belehatol, beleivódik₁, –beleizzad₂, –belejön_{1ritk} –belejut_{2,3áv}, –belejuttat, –belekap_{1,2,3}, –belekapaszódik₁, belekever₁, –belekeveredik₁, –belekóstol, –beleköp₁, –belelép, –belelóg, –belelő₁, –belemarkol₁, belemárt₁, –belemegy, belemélyed₁, –belemegy_{1,2,3,4}, belemélyed₁, –belemered₁, belemérit, belemérül₁, –belenéz_{1b}, –belenő_{1,2}, belenyom₁, –belenyúl₁, belenyúluk₁, –beleolt₁, beleolvad₁, –beleöl₁, –beleömlük_{1,2}, –belepillant, belepottyant₁, –belepusztul, beleragad₁, –beleráz_{3ritk} –belereked_{2ritk} –belerohan₁, –beleszakad₃, –beleszalad₁, –belerozsdásodik, –belesodor₁, –belesodródik, –belesül_{1ritk 2nép}, –belesüllyed₁, –belesüpped₁, beletorkollik_{2áv} –beleszakad_{1,2,3}, –beleszalad_{1,2,3}, –^{VI}beleszívódik, –beleszól_{1ritk} –beleszór, –beleszorít₂, belesző₁, –beleszővődik₁, –beletapos_{1,2,5}, beletart, –beletemetkezik_{2ritk,biv} –beletenyerel_{1,2}, beletesz₁, beletorkollik₁, –beletör₁, –beletörök₁, –beletöröl_{1,2}, –beleugrat₁, beleugrik, beleüt_{1,4,5,6}, –beleütközik₁, –belevág_{1,3}, ^{VI}–belevágódik, –belevegyít, belever_{1a} –belevesz_{1 2áv,3}, –belevesz_{2 1}, belevet_{váb}, –belevisz₁, –belezavar₁, –belevasal_{1,2}, –belevásik, belever_{1,2,4áv}, –belevesz_{1 3}.*

b) Az ’írásmű, szöveg, szó, történet’ stb. jelentésű szavak toldalékolásuk tanúsága szerint tartályszerű tárgyként, testként vannak jelen képzetünkben. A *szövegben, történetben* találunk ellentmondásokat, a *szóban* lehetnek toldalékok, a *mondatban* pedig szavak. Igéik az előző altípus tagjainál kisebb arányban cserélhetők fel *be* igekötős változatukkal. A *belélat_{1,3áv}, beleérez₁, beleképzél_{2a}, beleolvas₂* alakokat azért emeltem ki # jellel, mert szokat-

lan módon rezultatív akcióminőséget hordoznak magukban: az agyagba belelatta az öreg ember alakját; beleérezte a megvetést a szavaiba. (A *bele* itt az ellentétes jelentésű *ki* azonos funkcióját tölti be: *kiérezte a megvetést a szavaiból* ≈ *beleérezte a megvetést a szavaiba*.) Vö.: *beleakad*_{2árv}, *belebészél*₁, *belebújik*_{1a,2árv,bi}, *belecsempész*_{1,2}, *beledolgoz*_{1,2}, *beleépít*_{1,2}, *beleereszt*_{1a,2a,5ritk} –#*beleérez*₁, *beleszik*_{1,2árv}, *beleszik*_{3árv}, *belefér*₂, *belefoglal*_{2árv}, –*belefordít*_{2ritk}, –*belefullad*_{2árv}, *belefut*₂, *belegabalyodik*₁, *belegondol*, *belegyűr*_{2ritk}, *belehabarodik*_{2ritk}, *beleharap*_{2árv,ritk,írad}, *belehasít*₁, *belehelyez*_{1aárv,ritk}, *beleilleszkedik*₁, *beleilleszt*_a, *beleír*_{1,2}, *belekap*_{5árv}, #–*beleképzél*_{2a}, *belekerül*_{2árva}, –*belelapoz*, #–*belelát*_{3árv}, –*belemagyaráz*_{1,2}, –*belenéz*₂, –*belenyom*₂, –*beleolvas*₁, #–*beleolvas*₂, *belepillant*, *beleragaszt*, *belerajzol*, *belerak*_{2árv,bi}, *beleszorít*_{1a,árv}, –*belesző*_{2árv}, –*beleszővődik*_{2árv}, *beleszúr*₁, –*beletartozik*, –*beletekint*₂, *beletesz*_{2árv,bi} –*belevisz*_{3árv}.

A3c: A föld mint BENT hely. – Itt feleslegesnek bizonyult a kategória létrehozása, mivel a 'föld' jelentésű argumentumok behelyezhetők az A3b csoport a) alcsoportjába: *belefűrődik/beleszívódik a falba/földbe*.

A3d: A testet körülvevő burok mint BENT hely. – Az azonos *be* igekötős csoport főként morfoszintaktikai úton létrejött formákból áll, amelyekben a *hova?* kérdésre válaszoló határozót a szótó foglalja magába: *bepólyál*, *bebugyolál*, *betakar* vmibe stb. Jóllehet a szótár egyetlen ilyen formát sem ismer, valószínűsíthető, hogy a *bele* is bír ezzel a funkcióval: *becsomagolja az ajándékot egy darab papírba/papírral*, *belecsomagolta az ajándékot egy darab papírba*. Egymás szerepét nem vehetik át akkor, ha a *be* igekötős alak kötött szintagmát alkot (H2 változástípus): *bebábozódott* ≠*belebábozódott; *behálóz* ≠*belehálóz.

A3f: Körülhatárolt, körszerű test, a testben lévő lyuk, üreges természeti képződmények mint BENT helyek. – A megegyező kódú *be* igekötős családot két eltérő jelentésű társulásra osztottam. Az a)-ba a valamely lyukba, résbe, mesterséges keretbe, ráába történő belejutást, behelyezést leíró, kötetlen vagy kötött szintagmába épülő alakzatok kerültek: *a grafika beillik a keretbe*; *berámázta a képet*. A *bele* igekötős formák között is felleltethetők olyanok, amelyek ezzel az argumentumfajtaival használhatók: *befűzte a cernát a tübe* ≈ *belefűzte a cernát a tübe*. A testek tömegében keletkezett hiátusok megszüntetésére szolgáló b) altípus totális akcióminőségű tagjaihoz (*betömi/bedugaszolja/betölti/beragasztja a rést*) természetesen nem lehet *bele-s* alakokat rendelni: *betömté a lyukat* ≠**beletömté a lyukat*. Vö.: –*belebocsátkozik*_{1ritk}, *belebújik*₁, *belebukik*₁, *beledől*₁, *beledönt*_{1,2}, *beledug*, [√]*beleékelődik*, *beleereszt*₂, *beleszik*₁, *belefekszik*, *belefog*_{4ritk,5műsz}, *belefoglal*, *belefordít*₁, *belefordul*, *belefúj*₁, *belefut*_{1a}, *belegyömöszöl*, *belehelyez*₁, *beleilleszt*, *beleillik*, *belejuttat*, *belekapszolódik*₁, *belelát*₁, *belelép*, *belemászik*₁, *belemegy*_{1,4a}, *belenéz*₁, *belenyúl*₁, *beleönt*, *belepottyant*₁, *beleránt*₁, *belerohan*₁, –*beleszakad*₁, *beleszalad*₁, *beleszédül*₁, *beleszór*, *beleszorít*_{1,2}, *beleszorul*₁, *beletalál*₁, *beletekint*₁, *belete-met*₁, *belete-metkezik*₁, –*beletör*_{2ritk(járomba)}, *beleugrik*₁, *beleüt*₂, *belevet*_b, *belevisz*₁, *belezökken*_{1a}.

A4: Tárgyak csoportja, dolgok halmaza mint BENT helyek. – Már a *be*-nél azt kellett tapasztalnom, hogy a *ki*-hez képest jóval kevesebb (fél tucatnyi) származék köthető ehhez az argumentumtípushoz. A *bele*-vel alkotottak közül pedig csak a *belenéz*_{2a} (*belenézett a kártyámba*) fordul elő, ami nem zárja ki szélesebb körű használatát. A *kever*, *kavar*, *vegyít*, *vegyül* alapigék származékaival például minden bizonynyal megjellehetnek csoport jelentésű: vonzatok: *A kék golyókat belekeverte/beletette/ belevégítette a sárgákba/sárgák közé*. ≈ *A kék golyókat összekeverte a sárgákkal*.

A4_{m1}: A FÉNY-HANGJELENSÉGEK, ELVONT DOLGOK HALMAZA TARTÁLY. – Noha az ÉrtSz.-ban nincsen ide helyezhető forma, az *illik*, *vegyül*, *vegyít* stb. igékkel és szinonimáikkal létrehozhatók hasonló mondatok: *A hangja beleillett a kórusba*.

A4_{m2}: EMBEREK CSOPORTJA, TÖMEGE TARTÁLY. – A metafora létét az emberi csoportosulások fajtáit megnevező főnevek toldalékolása, belviszonyt kifejező ragjaik iga-

zolja: szerencsés esetben *családban növünk fel, belépünk valamely szervezetbe, pártba, közösségbe*, ha tagjaik kívánunk lenni. A *be* igekötős igék elég gyakran előfordulnak velük (*beáll, beilleszkedik, befurakodik* stb. a közösségbe), de tucatnyinál több *bele-s* változatot is találtam. Viszonyukat nem egyszerű meghatározni. Kijelenthetjük például azt, hogy a *tömeg, csoport* szavakkal szintagmát alkotó – jeles *bele* igekötős igék nem helyettesíthetők rövidebb változatukkal: *belegázolt/belölt a tömegbe* ≠ *begázolt/bölt a tömegbe*. A közösségbe való véletlen bekerülést megjelenítő alakok viszont az ÉrtSz. adatai szerint igen: *Hogy cseppentél be ide mihozzánk?* (1: 444); *Vidám társaságba pottyant be* (1: 558). (Én kicsit furcsállom őket.) Máskor mintha még inkább cserben hagyna bennünket a nyelvérzé-
künk: szerintem a szótárból hiányolt ^{VV} jeles származékok léteznek, kiváltképpen, ha a *-ba/-be* végződés helyett a *közé* névutóval szerepeltetjük őket: *belekényszeríték a pártba; beleférköztözött közjük*. Vö.: *belecseppen*_{2átv}, *-beleelegedik*₁, *-beleelegyül*, ^{VV}*beleférközik*, *-belegázol*₂, *beleillik*_a, ^{VV}*belekeveredik*₁, ^{VV}*belekényszerít*, *-belelő*₁, *beleolvad*_{2átv}, *belepoty-
tyan*_{2átv}, ^{VV}*belesodródik*_{2átv}, *beleszalad*₂, ^{VV}*beleszámít*₂, *-beletartozik*, *-beleüt*_{7átv,ritk}.

3. Összegzés. – A továbbiakban az egyes szemantikai csoportok taglalása során levont részkövetkeztetéseket summázom, s eredeti céloknak megfelelően igyekszem megfogalmazni a *bele* kapcsolódásának általános tendenciáit, különös tekintettel az argumentumtípusok jellemzőire. A *bele* és *be* igekötős igék homogén csoportjainak viszonyában tehát három tipikus eset különíthető el.

A) A két igekötő funkciói élesen elhatárolódnak egymástól, a szintaktikai-szemantikai feltételek vagy csak az egyik, vagy csak a másik igekötő használatát engedik meg.

1. A *be* származékai nem helyettesíthetők az azonos alapigéjű *bele* igekötős alakokkal a következő esetekben: a) Ha a *be* perfektiváló, illetve akcióminőség-képző szerepében van jelen, vagyis ha a bevezetőben leírt H1, H2, H3, H4, T1, T2 szintaktikai, szemantikai változások közül valamelyik módosítja az eredeti irányjelentést. A megkötés egy egész csoportra és annak egyes tagjaira is vonatkozhat (l. a 2. táblázat sötétszürkével jelölt utolsó és utolsó előtti oszlopait). b) Ha a *be* igekötős igék háromtagú szerkezet tagjai ugyan, de a 'bekerülés', 'bejutás' megjelenítése túl közvetett: vagy mert a határozót megtestesítő tartálm-metafora halványan él a beszélők tudatában, vagy mert a mozgást végző dolgok átvitt értelműek (a két feltétel együttesen is jelen lehet): *az apja berakta egy jó állásba; a hírt beszivárogtatták a köztudatba* (A1_{m3}, A4_{m3} csoport). c) Ha a *be* mozgásigékhez kötődik, s argumentuma 'helyiség' jelentésű (A1 csoport).

2. A *bele* kizárólagos előképzői szerepéről beszélhetünk: A TEVÉKENYSÉG, ESEMÉNY TARTÁLY metaforával azonosítható argumentumok társaságában (A2_{m2} csoport b,c,d altípusai); okhatározói funkciójában: A2_{m3} család a), A3a család b) altípusai; ha az igekötős ige argumentumait az EMBERI TEST TARTÁLY metaforával rokonítható A3a_{m5}, A3a_{m6} kódjelű metaforák képezik.

B) A két igekötő funkciói egy-két kivételtől eltekintve fedik egymást akkor, ha az argumentum – legyen az valódi vagy metaforikus jelentésű – tartály (és nem helyiség) jellege dominál (fehéren maradt A1_{m2}, A2, A3a_{m2}, A3d, A3f, A4, A4_{m1} mezők), és nem regisztrálhatók szintaktikai mozgások a szintagmájukban (∅ jelek).

C) A legproblematisabb eseteket a halványszürkével jelzett csoportok (A1_{m1}, A2_{m2} a), A2_{m3} b), A2_{m4}, A3a, A3b, A3c, A4_{m2}) alkotják, ahol a két igekötő egyike – tömörülésenként eltérő mértékben – jellegzetesebbnek mondható, így vagy a fehér, vagy a sötétszürke tartományokhoz állnak közelebb. Az A3a család első altípusában például a néhány *be-s* alakkal szembeállítható népes *bele* igekötős család azt sugallja, hogy az 'emberi test, testrészek' jelentésű helyekre történő bekerülés, az azok felé irányulás leírására főként a *bele* használatos: *belenez vkinek a szemébe, beletúr a hajába, a szavakat beleadja vkinek a szá-*

jába stb. (akár sötétszürke színnel is jelölhettem volna). Az A3b csoport viszont kettéválik, a 'könyv', 'szöveg' jelentésű határozók mellett inkább *bele* igekötős igék fordulnak elő, míg a szilárd testeket, anyagokat jelentőkkel a *be-s* változataik, de nem kivétel nélkül.

Szembesítve vizsgálataim eredményeit eredeti célkitűzéseimmel, elmondhatom, hogy a két igekötő származékainak összevetésével sikerült ugyan a dolgozatom tárgyát képező *bele*-hez kizárólagosan kapcsolódó jelentéseket körülhatárolnom, de az is nyilvánvalóvá vált, hogy vannak olyan tömörülések, amelyeken belül mindössze az egyik vagy másik morféma jellegzetesebb szerepéről beszélhetünk. Az egyértelmű, kivétel nélküli szabályok elmaradásában persze semmi meglepő nincsen, hiszen az igekötők funkcióik sokféleségének, átmeneti jegyeiknek köszönhetően a klasszifikációknak leginkább ellenálló elemei a nyelvünknek.

2. táblázat

A bele kapcsolódása a be igekötős igék tükrében¹

Elkülönítések lépései	Kód	Példák	A landmark és a trajector jellege	A szerkezetet létrehozó szintaktikai változások	Akcióminőség, kapcsolódó jelentések
2. lépés	A1	<i>befut a házba-∅</i>	lm: háromdimenziós helyiség tr: ember, állat, tárgy	∅	totális: H1-T1 → <i>betölt</i> ; T2 → <i>bebútoroz</i>
2. lépés	A1 _{m1}	<i>betelepül az országba-∅</i> <i>belekényszerült/ bekényszerült a völgybe</i>	lm: ország, város, völgy, erdő tr: ember, állat, tárgy	∅	–
2. lépés	A1 _{m2}	<i>belép/belelép a körbe</i>	lm: kör, pont, síkidom tr: ember, állat, tárgy	∅	–
2. lépés	A1 _{m3}	<i>beküldték az üzembe-∅</i>	lm: hivatal, központ tr: ember, tárgy	∅	–
2. lépés	A2	<i>bepakol/belepakol a szekrénybe</i>	lm: tartály, edény jellegű tárgyak tr: testek, anyagok	∅ H2 <i>bedobozol</i>	totális: H1-T1 → <i>betölt</i>
2. lépés	A2 _{m1}	<i>beteszi egy állásba-∅</i>	lm: állás, munkakör tr: ember	∅	–
2. lépés	A2 _{m2}	a) <i>belefog-∅</i> <i>beleáll-beáll</i> b) <i>belead-∅</i> c) <i>belefárad-∅</i> d) <i>beleszól-∅</i>	lm: tevékenység, esemény tr: ember	∅	kezdő: H3 → <i>beindul, bekapcsol</i>

¹ A fehér mezők a két igekötő funkcióinak a találkozását jelzik, a sötétszürkék az egyik vagy másik kizárólagos szerepét, a világosszürke pedig a részleges egyezéseket. A sötétszürke mezőkben értelemszerűen vagy a *be*, vagy a *bele* származékaiból vett példák lehetnek. A *bele* kizárólagos szerepét félkövér betűtípussal jeleztem.

2. lépés	A2 _{m3}	a) <i>belevörösödik-∅</i> b) <i>beleavat/beavata tervbe</i>	lm: érzelem, állapot, baj, probléma tr: ember	a) ∅ b) ∅	totális: H3-H2 → <i>beteljesedik</i> minőségi rezultatívitás: H3 → <i>belovagol</i>
2. lépés	A2 _{m4}	<i>belát/ belelát a jövőbe</i>	lm: idő tr: ember, dolog, tárgy	∅	kezdő: H3 → <i>beáll</i> disztributív- terminatív: H4 → <i>beoszt</i>
2. lépés	A3a	a) <i>belenéz vki szemébe-∅</i> b) <i>belebolondul vkibe-∅</i>	lm: emberi test tr: anyag, dolog, tárgy	∅ ∅	szaturatív: H4 (<i>beszik, berúg</i>)
2. lépés	A3a _{m1}	<i>beemel-∅</i>	lm: dolog, tárgy, testrész helye tr: dolog, tárgy, testrész	∅ (√H)	pontosság
2. lépés	A3a _{m2}	<i>becsempészett/ belecsempészett egy kis reményt a szívébe</i>	lm: emberi test, lélek, szív tr: érzelem, fizikai állapot	∅	totális: H4 → <i>beijed</i>
1. lépés	A3a _{m3}	<i>beárulta az ellenségnek-∅</i>	lm: emberi tudat tr: titok, információ, személy	H3	–
1. lépés	A3a _{m4}	<i>beszedte az adósságát-∅</i>	lm: embert körülvevő tulajdon tr: pénz, adósság stb.	H3	–
2. lépés	A3a _{m5}	<i>belenevelte a tiszteletet-∅</i>	lm: ember tr: tudás, erő, hit	∅	–
2. lépés	A3a _{m6}	<i>belefojtotta a szót-∅</i>	lm: ember tr: szó	∅	–
1. lépés	A3a _{m7}	<i>bebiflázta a verset-∅</i>	lm: tudat, test tr: vers, szöveg, információ	H3 H2	–
2. lépés	A3b	a) <i>beugrik/beleugrik a vízbe beleszövődik-∅</i> b) <i>beleír/beír a könyvbe belelapoz-∅</i>	lm: test tr: egy másik test vagy anyag	∅	totális: H1-T2 → <i>bekovácsol</i> H1-T1 → <i>beragvog</i>
1. lépés	A3b _{m1}	<i>a test bemelegedik-∅</i>	lm: anyag, testtartály tr: tulajdonság	–	totális: H1-T2 → <i>bemelegedik</i> H4:H3-T2 → <i>beesteledik</i>
2. lépés	A3c	<i>a víz be/beleszivárgott a földbe</i>	lm: föld tr: tárgyak, anyagok	∅ H1	terminatív-rezultatív: H1-T1 → <i>beszánt</i>

Elkülönítési lépései	Kód	Példák	A landmark és a trajector jellege	A szerkezetet létrehozó szintaktikai változások	Akcióminőség, kapcsolódó jelentések
2. lépés	A3d	<i>bepólyálta/belepólyált a a gyereket a takaróba</i>	lm: tartályszerű nagyobb test tr: kisebb test	∅	láthatatlanság
1. lépés	A3e	1. <i>behopadt a lökhárító-∅</i> 2. <i>betörik az ablak-∅</i> 3. <i>behajítja a papírt-∅</i>	lm: test tr: a testfelület	1. H1-T1 2. H1-T1 3. H1-T1	1. bemélyedés 2. lyuk, rés 3. kisebb test, testfelület
2. lépés	A3f	<i>befűzi/belefűzi a cérnát a tübe</i>	lm: lyuk, rés tr: tárgy, anyag	∅	totális: H1-T1 → <i>betömi a lyukat</i> ; T2-H1 → <i>bedugaszol</i> kompletív: H4 → <i>bepótol, bevár</i>
1. lépés	A3g	<i>bezárja az ajtót-∅</i>	lm: eltávolodott testek, testrészek által létrehozott nyílás tr: a nyílást létrehozó testek, testrészek	H2 T2 H3	zárt állapot, láthatatlanság
2. lépés	A4	<i>a kártyát bekeverte/belekeverte a többi közé</i>	lm: dolgok, emberek stb. csoportja, halmaza tr: egy tag	∅	–
2. lépés	A4 _{m1}	<i>a hangja beillik/beleillik a kórusba</i>	lm: hangok, elvont dolgok halmaza tr: egy elem ebből	∅	–
2. lépés	A4 _{m2}	<i>bekerült/belekerült a családba belépett a rendbe-∅</i>	lm: emberek társadalmi csoportja tr: egy tag ebből	∅	–
2. lépés	A4 _{m3}	<i>a hír beszivárgott a köztudatba-∅</i>	lm: köztudat, publikum tr: titok, hír, információ	∅H3	ismertség, publikusság
1. lépés	B	<i>bepúderez az arcát-∅</i> <i>befesti a falat-∅</i>	lm: testfelület tr: festék, dísz stb.	–	totális: a) H4 → <i>bepúderez</i> b) H4 → <i>befest -val, -vel</i>) terminatív: H3 → <i>bevégez</i>

Hivatkozott irodalom

- HEINE, BERND – CLAUDI, ULRIKE – HÜNNEMEYER, FRIEDERIKE 1991. Grammaticalization: A Conceptual Framework. The University of Chicago Press, Chicago.
- KERTÉSZ MANÓ 1908. Személyragos igeekötők. Magyar Nyelvőr 397–402.
- KOMÁROMY LAJOS 1874. A „be” igeekötő szerepe. Magyar Nyelvőr 123–7.
- KOMLÓSY ANDRÁS 1992. Régecske és vonzatok. In: KIEFER FERENC szerk., Strukturális magyar nyelvtan 1. Akadémiai Kiadó, Bp., 305–525.
- KÖVECSES ZOLTÁN 1998. A metafora a kognitív nyelvészetben. In: PLÉH CSABA – GYÖRI MIKLÓS szerk., A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása. Pólya, Bp., 50–82.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2005. A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe. Typotex, Bp.
- LANGACKER, RONALD W. 1982. Space Grammar, Analysability, and the English Passive. Language 58: 22–80.
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK 1980. Metaphors We Live by. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- LADÁNYI MÁRIA 2000. Az igeekötők. In: KIEFER FERENC szerk., Strukturális magyar nyelvtan 3. Akadémiai Kiadó, Bp., 451–518.
- MÁTAI MÁRIA 1991. Az igeekötők. In: BENKŐ LORÁND főszerk., A magyar nyelv történeti nyelvtana. Akadémiai Kiadó, Bp., 433–6.
- O. NAGY GÁBOR 1961. Azonos szemléletből származó frazeológiai kifejezések. Magyar Nyelvőr 335–46.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1959. Az ősi magyar igeekötők. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SZILI KATALIN 2003. A *ki* igeekötő jelentésváltozásai. Magyar Nyelv 163–88.
- SZILI KATALIN 2005. A *be* igeekötő jelentésváltozásai. Magyar Nyelvőr 151–64, 282–99.
- RUDZKA-OSTYN, BRYGIDA 1985. Metaphoric Processes in Word Formation. The Case of Prefixed Verbs. In: WOLF PAPROTTÉ – RENÉ DIRVEN eds., The ubiquity of metaphor. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 209–41.

SZILI KATALIN

On the semantic structure of the verbal particle *bele* ‘into’

This paper applies semantic and syntactic analytical devices and relies on the concept of metaphor of cognitive linguistics to find out under what circumstances derivatives of verbs with the verbal particle *bele* ‘into’ and those with *be* ‘in’ can be mutually substituted for one another, as well as what occurrences can be typically restricted to one or the other particle. Three typical cases of the use of those two particles can be differentiated. 1. Their functions are strictly disjoint. The main factors that may frustrate their interchangeability are as follows: the grammaticalization of *be*, the evacuation of its directional meaning (its becoming a marker of perfectivity); semantic properties of the arguments (e.g., only derivatives involving *be* occur with arguments meaning any kind of ‘room’, whereas certain ‘container’ metaphors attract forms involving *bele*). – 2. The functions of the two particles largely overlap, with just a few exceptions. In such cases, no syntactic consequence can be observed in the phrases involving the verbs ($\emptyset$ marking), a crucial but not indispensable requirement of interchangeability. – 3. In the most problematic groups of cases, to various extents, the occurrence of one of the two particles can be said to be more appropriate. *Bele* can take over the role of *be* mainly where the semantic character of ‘material’ or ‘container’ of the illative argument is foregrounded.

KATALIN SZILI

„Hallgatni Arany, beszélni Petőfi” A magyar antiproverbiumok ferdítési módjai – formai változatok és nyelvi humor

1. Az alábbi tanulmány – e bevezető részt követően – négy nagy fejezetre tagolódik. Az első fejezetben a közmondás-ferdítés fogalmát és gyakorlatát mutatjuk be. Tanulmányunk második és egyben leghosszabb fejezetében az antiproverbiumok ferdítési módjait vizsgáljuk, a formai változatokat rendszerezve. A harmadik fejezet középpontjában az antiproverbiumokra jellemző nyelvi humor áll. A negyedik fejezetben szemügyre vesszük a ferdítési módok formai változatainak és a nyelvi humor eszközeinek kombinálását, kitérünk arra is, hogy mi történik a közmondás eredeti struktúrájával. E kérdések vizsgálatánál a közös adattárunkban található mintegy 6000 magyar antiproverbium-szövegre támaszkodunk. (Adattárunk egy része 2005 áprilisában napvilágot látott két kötet formájában: „Éhes diák pakkal álmodik». Egyetemisták közmondás-elváltoztatásai” (T. LITOVKINA–VARGHA 2005a) és „»Viccében él a nemzet«. Magyar közmondás-paródiák” (T. LITOVKINA–VARGHA 2005b) címen. A „Viccében él a nemzet” című kötet 324 ismert magyar közmondásnak közel 1500 elferdített, parodizált változatát tartalmazza, többnyire az utóbbi 25 év publicisztikájából, Internetről, valamint a magyar szépirodalomból, továbbá szóbeli közlések, hirdetések és más források alapján. Az „Éhes diák pakkal álmodik” című könyv több mint 1700 közmondás-paródiát tartalmaz, amelyekben mintegy 287 magyar közmondás fedezhető fel. A ferdítéseket a Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Karának hallgatói (Szekszárd) 2004-ben gyűjtötték vagy alkották. Jelen tanulmányunkban a diákok anyagából közölt példáknál az adatközlők teljes neve szerepel, a gyűjtés évével (2004.) együtt. Sok szöveg ezek közül megjelent köteteinkben, valamint egy tanulmányunkban (T. LITOVKINA–VARGHA 2004.).

2. A közmondás-ferdítés fogalma és gyakorlata. – A közmondások elferdítése nem új, és nem is ismeretlen jelenség. Egyes szövegek széles körben, esetenként több változatban elterjedtek (pl. *Addig jár a korsó a kútra, amíg be nem vezetik a vizet; Aki másnak vermet ás, az sírásó; Aki korán kel, egész nap álmos*). *Közmondás-paródia, elferdített közmondás, szokásmondás-közhely, kvázi-közmondás, avagy közmondás-persziflázs* – akárhogy is nevezzék, ugyanerről a szövegtípusról esik szó több magyar nyelvész és folklorista írásaiban (NAGY FERENC, HERNÁDI MIKLÓS, HADROVICS LÁSZLÓ, SZATHMÁRI ISTVÁN, FORGÁCS ERZSÉBET, LENDVAI ENDRE, T. LITOVKINA ANNA, SZEMERKÉNYI ÁGNES, DÖMÖTÖR ÁKOS).

A közmondás-ferdítések – mint jelenség és műfaj – nemzetközi kutatása elsősorban WOLFGANG MIEDER nevével fonódik össze (l. hivatkozott munkáit a tanulmány irodalomjegyzékében), az ő nyomán nevezzük ezeket *antiproverbiumok*-nak. MIEDER meghatározásában ez általános megjelölése azoknak a szövegeknek, melyek a hagyományos *proverbiumok*-at (közmondásokat és szólásokat) innovatív módon átalakítják, vagy reagálnak rájuk (MIEDER–TÓTHNÉ LITOVKINA 1999: 3). A magyar szövegek széles körű gyűjtése és részletes vizsgálata csak az utóbbi néhány évben kezdődött el (VARGHA 2004., 2005.; T. LITOVKINA–VARGHA 2004., 2005a, 2005b, 2006.).

WOLFGANG MIEDER a proverbiumokat érintő általános kérdések sorában is felveti a variálódást: „A humor, ironia vagy egyszerűen a poén kedvéért is variálhatjuk a közmondást. A dolog kulcsa az, hogy a közmondások rögzített formája ma már nem tűnik olyan szentnek és sérthetetlennek, amilyen egykor lehetett.” (MIEDER 1991: 156; saját fordításunk)

– a további idegen nyelvű művekből vett idézeteknél is.) Gyakran a ferdítésnek a „poén”-on, a humoros hatás elérésén kívül nincs más célja. Ugyanakkor a közmondások ferdítése történhet kontextusban, szövegbe építve, aktualizálva. Miért változtatnak meg egy-egy proverbiumot nagyobb mértékben, mint ami a szöveggörnyezetbe illesztéshez szükséges?¹ Ennek sokféle oka lehet, ugyanakkor „nem szabad elfelejtenünk, hogy az efféle játék és szójáték (punning) a közmondásokkal csak akkor lehetséges, ha az eredeti szövegek még valamennyire ismertek” (MIEDER 1993: XIII; a szójátékról (punning) az angol nyelvű közmondás-paródiákban I. T. LITOVKINA 2005b: 55–86).

„A hagyományos proverbium-szöveg szembeállítás az innovatív variációval az olvasót kritikusabb gondolatmenetre kényszeríti. Míg a régi közmondások előre megformált szabályokként viselkedtek, az anti-proverbiumok szándéka arra aktiválni minket, hogy felülkerekedjünk a hagyományos bölcsesség naiv elfogadásán. [...] A proverbiumok és anti-proverbiumok maradnak, mivel mindkét műfaj része modern életünknek, mely szintén a hagyomány elfogadott értékei és az innováció által jellemzett lét új szokásai között ingadozik.” (MIEDER 1993: 90)

A közmondások elferdítése lehet tehát eszköz, amely által az alkalomhoz pontosabban illő, ugyanakkor a proverbium legitimitását megőrző szöveghez jutunk, amely gyakran egyúttal humoros is. Sokszor a ferdítő úgy érzi, hogy az eredeti megfogalmazás elavult, ezért cseréli azt a mai életből vett képekkel, fogalmakkal, kifejezésekkel, pl.: *A pártállam nem vész el, csak átalakul* (Népszabadság, 1991. febr. 18. 8); *Amilyen a login, olyan a bejelentkező képernyő* (<http://index.hu/franko/kozmondas> 2001., a továbbiakban: Frankó); *Két-szer küldi el az e-mailt, aki gyorsan küldi el az e-mailt* (Frankó 2001.). Azonban lehet öncél is az eredeti szöveg eltorzítása: amennyiben nem kontextusba illeszkedik, hanem egyedül humoros hatás elérésére szolgál.

A közmondásferdítés gyakorlata beilleszthető egy általánosabb, szélesebb nyelvi folyamatba, amely napjainkban zajlik. A mai magyar irodalom egyik legkiemelkedőbb írója, Esterházy Péter azt állítja: „Kétirányú a mozgás. Egyrészt egyre kevesebbet bízunk a nyelvre, egyre egyszerűbb (ha tetszik: primitívebb) kifejezési formákkal élünk. [...] Másrészt közelebb kerülünk a nyelvhez, aktívabb lett a viszonyunk, játékosabb. Ami 80 éve joyce-os nyelvkíséret volt, ma mindennapos, laza szójáték. Most hallottam a rádióban, valami hirdetésszerűben: Minden tudás egye fene. Azonnal mozdul ez a fajta új reflex.” (Esterházy Péter: A szavak csodálatos életéből. Bp., 2003: 48)

Ez a reflexszerű szójáték, ferdítés érinti az állandósult szókapcsolatok (frazémák) minden fajtáját, így a közmondásokat is. Esterházy Péter írásaiban „szólások, állandósult szókapcsolatok, frázisok és szóvirágok tömkelegével szembesül az olvasó” (WERNITZER 1994: 32). Az író ezeket rendszerint nem eredeti, hanem elferdített formában közli. (T. LITOVKINA ANNA „Magyar közmondástár” című szótárában 110 példa szerepel illusztrációként Esterházy Péter műveiből a proverbiumok használatára, beleértve az anti-proverbiumokat is.) Esterházy Péter nemcsak összesen, hanem egy-egy művében is sok közmondás-ferdítést használ, hol gúnyolva, hol csak sablonként használva az eredetit. A következő idézetek mindegyike Esterházy Péter „Egy kék haris” (Bp., 1996.) című könyvéből való:

¹ A közmondások szöveggörnyezetben történő használatát a magyar szépirodalmi és publicisztikai anyagon T. LITOVKINA ANNA elemezte (2005c, T. LITOVKINA–MIEDER 2005: 120–49, további bibliográfiai hivatkozásokkal). A közmondások előfordulásáról Mikszáth Kálmán műveiben, valamint a „Ludas Matyi” című satirikus lap oldalain I. TÓTHNÉ LITOVKINA 1989. A magyar közmondások előfordulását az irodalomban és a sajtóban T. LITOVKINA ANNA „Magyar közmondástár” című, a Tinta Könyvkiadó gondozásában megjelent szótára mutatja be, több mint 5000 példával szemléltetve.

Öreg reflex nem vén reflex. Nyilván sok régi, nyolcvanas évekbeli reflex fog működni az MSZP-ben, nem azért, mert vissza akarnák állítani a diktatúrát, hanem mert ez van a kezecskéjünkben. (19.)

Mármost a minap a parlamentben egy magas méltóság szintén ejtett. Egy mércével mérünk, *amit nem szabad Jupiternek, nem szabad az új Jupiternek sem.* Remélem, *nem nyelvében él a nemzet* – szólt volna lényegében a glossza. (21.)

Kézügyesség: *Hände gut, alles gut.* Vajon. (63.)

Nősző regény pénzének nagyobb a híre, mint a summája. (176.)

A rövidről eszembe jut a futballista csúfondározás, mondván, valakinek jó lövése van, *rövid, de erős. Ha rövid a regényed, toldd meg egy lépéssel.* Ez hasznavehetetlen jótanács, mert minden lépésünk (mindenünk) már benne van a regényben. (199.)

De hol van már köll? Hol van már a valyi sollen? Lehet-e felejtteni emlékezés nélkül? *Sok kérdésnek állítás az alja.* A kérdészés sunyizás. (201.)

A mai magyar irodalom másik kiemelkedő alakja, Vámos Miklós is rengeteg közmondás-persziflázst alkot (T. LITOVKINA „Magyar közmondástár” című szótára 108 példát tartalmaz Vámos Miklós műveiből a proverbiumok használatára, beleértve az antiproverbiumokat is). Kettő ezek közül:

...jaj, lacikám, te inkább ne szarjál a pénzre, *a pénz ugyan nem boldogít, de mindig mindenkinek nagyon jól jön...* (Vámos Miklós: Anya csak egy van. Bp., 1995: 59.)

Később odasandított Tibor ablakára, a srác visszavonult. Ezt Nyika enyhe csalódással vette tudomásul. Kisvártatva csöngettek. Tibor állt az ajtó előtt, *ha rövid a karod, toldd meg egy lépéssel,* mondta vigyorogva. Körbejárta a lakást, szimatoló kutya módjára, aztán letelepedett a nagyszobában, az asztalra tette a konyakosüveget, hozzá póharakat, cicám! (Vámos Miklós i. m. 88.)

Esetenként előfordul, hogy több antiproverbium együtt, tulajdonképpen felsorolva egy verset (Szilágyi Domokos: Élnem adjatok. Vers, próza, esszé (1956–1976.). Bukarest, 1990: 172; a proveriális versekről [proverb poems] I. MIEDER 1989: 171–94; T. LITOVKINA–MIEDER 2005: 135–9), novellát (Karinthy Frigyes: Én és Énke. Bp., 1981: 71–3) vagy viccet alkot. Az utolsóra a következő példa kínálkozik:

– Mik a legújabb jelszavaink?

– *Ami késik, az nem az árrendezés.*

Ki korán kel, az nem munkanélküli.

Ki a nettót nem becsüli, az a bruttót nem érdemli.

A hazug embert könnyebb utolérni, mint az inflációt.

Ami ma elhalaszthatsz, ne halaszd holnapra!

A magyar ember evés helyett most már beszél. (KATONA IMRE, A helyzet reménytelen, de nem komoly. Politikai viceink 1945-től máig. Bp., 1994: 234.)

3. A formai változatok rendszere. – A közmondások elferdítésének több fajtája is lehetséges, formailag ezek az egy betűs változtatásoktól: *Porban az igazság* (Krizemé Schreiner Anita 2004.), *Vas tyúk is talál szeget* (Geizler Edit 2004.; Lajtai Lilla 2004.), *Nem zörög a paraszt, ha nem fú a szél* (Kifacsart szólások, közmondások: <http://forum.index.hu/forum.cgi?a=t&t=9001381&uq=123>; 2000: 103, a továbbiakban: Kifacsart) egészen az olyan mértékű átalakításig terjednek, amikor az eredeti pro-

verbiumnak csak egy-két szava vagy mindössze a mondatszerkezete marad meg: *Megtalálta Gizi a Gézáját* (Végh Viktória 2004.); *Budink próbája a verés* (http://www.egysoros.hu/kategoria.php?kategoria_id=19/189, a továbbiakban: Egysoros); *Puma pumához, tuba tubához* (Szabó Zsanett 2004.).

Ezek közül a leggyakoribbak és legkedveltebbek a következők: a közmondás egyik összetevőjének kicserélése (szubsztitúció); kiegészítő elemek hozzáadása (bővítés, betoldás, hozzátoldás vagy kiegészítés); szűkítés (kihagyás, rövidítés). A közmondás-ferdítés módjainak formai változatai jól rendszerezhetőek, ha a változtatás módját (csere – bővítés – szűkítés), és ezen belül a változtatás mértékét (szórend, írásjel, egy betű, több szó, több szó, egy tagmondat stb.) nézzük, ahogy ezt VARGHA KATALIN javasolta (2004: 49–57). Fontos hangsúlyozni azt, hogy itt nem az antiproverbiumok, hanem a ferdítési módok csoportjairól van szó. Hiszen egy-egy antiproverbium létrehozásában változatos módon kombinálódhatnak ezek a ferdítési eljárások. Bár áttekintésünk elsősorban a formai változatokat mutatja be, helyenként kitérünk ezek tartalmilag tipikus eseteire is (pl. az egy szóval való bővítésen belül külön csoportként kell említeni a tagadószó – *nem*, *sem* – betoldását). A rövid áttekintés után lássuk most részletesebben a ferdítés fajtáit, mindegyiket néhány példával megvilágítva.

Az angol nyelvű antiproverbiumok elferdítésének kedvelt módjairól l. TÓTHNÉ LITOVKINA 1999a, T. LITOVKINA 2004, 2005b: 28–86. A korábbi magyar (és néhány nem magyar) rendszerezésekről l. VARGHA KATALIN 2004. i. m. 44–9; a magyar nyelvű közmondásferdítésekről dióhéjban l. T. LITOVKINA–VARGHA 2004: 117–24, 2005a: 9–12, 2005b: 13–6; a magyar nyelvű antiproverbiumok kedvelt ferdítési módjairól (összevetéssel az angol nyelvű közmondás-persziflázsokkal) l. T. LITOVKINA–MIEDER 2005: 158–76; a francia nyelvű antiproverbiumok kedvelt ferdítési módjairól l. BARTA 2003., 2005.).

A) A c s e r e. – Az egyik leggyakoribb változtatás-típus a c s e r e (s z u b s z t i t ú c i ó).

1. Két szó felcseréléssel elérhető a közmondások igazságértékének megkérdőjelezése. A következő példák arra mutatnak rá, hogy a közmondásokban rejlő bölcsesség, igazságtartalom nem feltétlenül érvényes minden esetben. Leggyakoribb a főnevek felcserélése:

Az okoskodás halála a tett. (Szabó Zsanett 2004.)

Nem a részvétel a fontos, hanem a győzelem. (Végh Viktória 2004.)

Jobb ma egy túzok, mint holnap egy veréb. (Szilágyi Domokos 1973. i. m. 172.)

Minden felt megtalálja a maga zsákját. (HERNÁDI MIKLÓS, Közhelyszótár. Bp., 1985: 357.)

A következő közmondás-persziflázsokban az igéket cserélték fel. Ezekben gyakran az ok-okozat, máskor az eredeti értékrend borul fel:

Lassan érj, tovább jársz. (RÓNAKY EDIT, Hogyan beszél a mai ifjúság? Avagy: Hogy hadováznak a skacok? III. Kifejezések: http://mnytud.arts.klte.hu/szlang/ronaky/re_kif.htm. 1997.)

Jobb kapni, mint adni. (Bondor Edit 2004.; Mikola Zsanett 2004.; Wolf Mária 2004.)

Jobb megijedni, mint félni. (Kedvenc közmondásod: <http://forum.internetto.hu/hozzaszolas.php?topicid=30&ldate=inetto>. 2001. 43, a továbbiakban: Kedvenc)

Aki nem eszik, ne is dolgozzon! (Rózsa Virág 2004.)

Más szófajú szavak cseréje is előfordul. A mondatrészek közül ez lehet jelző, vagy akár határozó, mindenesetre az eredeti közmondásban párosan kell szerepelnie. Példák:

Erős a bors, de kicsi. (Kedvenc 2000: 25.)

Sok kis ember jó helyen is elfér. (Kifacsart 1999: 72.)

A sánta embert előbb utoléri, mint a hazug kutyát. (Nagy Krisztián 2004.; Trischler Andor 2004.)

Száz bolond egyet csinál. (Rózsa Virág 2004.)

Alkalmanként szinte az összes szó új helyre és szerepbe kerül: *Aki másba beleesik, magának ás vermet* (Kifacsart 1999: 34).

2. Íráselem megváltoztatását mutatják az alábbi, kérdés formájú, a közmondás igazságát megkérdőjelezhetőnek vélő címek a sajtóból:

Nyelvében él a nemzet? (Ludas Matyi 1988. nov. 30: 13.)

Betyárból a legjobb pandúr? (Tolna Megyei Népújság 1989. nov. 2: 6.)

Sírva vigad a magyar? (Magyar Hírlap 1993. máj. 14: 19.)

3. Egyetlen betű kicserélése (ez leggyakrabban mássalhangzó) is elegendő az eredeti közmondás kifordításához:

Lassan járj, tovább égsz. (HIX Móka internetes levelezőlista archívuma: <http://www.hix.hu/cgi-bin/archive.cgi?ujsag=MOKA> 1998: 1756, a továbbiakban: Móka.)

Kutyából nem lesz szalonka. (Szóbeli közlés, Vargha Domokos 2001.)

Nem a ruha veszi az embert. (Móka 2000: 2384.)

A halnak is füle van. (Mikola Zsanett 2004.; Szabóné Balácsi Mónika 2004.)

Egy magánhangzó elcserélése jóval ritkábban fordul elő adatbázisunkban:

Tésztaság fél egészség. (BERENCSI ERIKA, Abszurd humor – nyelvi humor. Szakdolgozat, KLTE: <http://mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/nyelvtud/abszurd/abszurd.htm>. 1996: 10.)

„*Ölni vagy ölni hagyni*”? (Reform 1989. nov. 10: 2–3. [cím])

4. Két betű elcserélésével is megváltoztatható a közmondás eredeti szövege:

Vasnyúk is talál szeget. (Berencsi Erika i. m. 1.)

Ki sokat Marços, keveset fög... (DÖMÖTÖR ÁKOS, Közmondás-paródiák: Nyr. 1989: 128. Ludas Matyi])

A bevétel erősíti a szabályt. (HVG 2000/18: 143.)

5. A legkedveltebb ferdítési módok közé tartozik egy szó megváltoztatása, leggyakrabban ez a proverbium első vagy utolsó szava:

Főzélékről jót vagy semmit! (Kismama 2004. május: 50. [cím])

Hornból is megárt a sok. (Magyar Hírlap 1994. ápr. 16: 7. [cím])

A föld azé, aki megvesz. (Ruppel Irén 2004.)

Teher alatt nő a toronydaru. (Magyar Nemzet 1996. ápr. 24: 19. [cím])

Madarat tolláról, embert hitelkártyájáról. (Kifacsart 1999: 79.)

Ritkábban máshol is állhat a megváltoztatott szó: *Kölcsön gyerek visszajár.* (Dili 1989. október: 12. [cím]); *Több párt, mint kolbász.* (Dili 1989. október: 4.)

A következő néhány példában a közmondás egyik szavát egy vele ellentétes értelművel cserélték fel:

Éhezés közben is megjön az étvágy. (Ludas Matyi 1989. nov. 29: 6.)

Lassan, de bizonytalanul. (HERNÁDI MIKLÓS i. m. 62.)

Szórakozás után édes a pihenés. (Szilágyi Domokos i. m. 172. [1973.])

Kis ember kis bottal jár. (Horváth Diána 2004.)

Sok esetben egy szó szubsztitúciója nem alapszik semmiféle értelmi vagy hangzásbeli hasonlóságon. Például Sirisaka Andor egy könyvében (Anyósok könyve. Humorisztikus, szatirikus anyós-tárgyú apróságok mulatságos és tanulságos gyűjteménye. Pécs, 1900.), ahol a közmondás-persziflázs több típusával is találkozunk (a témája mindegyiknek az anyós), a ferdtítés egyik leggyakoribb típusa az eredeti közmondás egyik szavának kicserélése az *anyós* szóra:

Adj az anyósnak szállást; utóbb kiver a házból. (135.)

Addig üsd az anyózt, míg meleg. (139.)

Amit magadnak kívánsz, ne kívánd – anyósodnak. (135.)

Gyakori ferdtítési mód az interneten, például a „Dakota közmondások” fórumon bármilyen szó kicserélése a *dakota* szóra:² *Ajándék dakotának ne nézd a lovát!* (<http://forum.index.hu/forum.cgi?a=t&t=9007133&w=40>: 1999: 132, a továbbiakban: Dakota); *Minden dakotának maga felé hajlik a keze* (Dakota 2002: 574). A „loál közmondások” (<http://loal.fpn.hu/kozmondasok/kozmondasok.html>) közös vonása az, hogy egyes szavakat a *loál* szóra cseréltek ki: *Ahány ház, annyi loál!*; *Nem minden loál, ami fénylik!*

Gyakran helyettesítenek be egy szexualitással kapcsolatos szót:

Szex a lelke mindennek. (Egysoros 240.)

A tripper nem szégyen, csak roppant kellemetlen. (HERNÁDI MIKLÓS i. m. 273.)

A férfi szívéhez a farkán vezet az út. (TÓTHNÉ LITOVKINA 1993: 161.)

A szó elrepül, a szex megmarad! (Tóth András 2004.)

Ahány ház, annyi szopás. (A Veszprémi Egyetem Környezet szakosainak 1996-os Mikulástest műsora: <http://www.vein.hu/~csocso/ketsoros/mik96.htm>: 1996, a továbbiakban: Mikulás.)

6. Előfordul az is, hogy az eredeti proverbium egy szavát több szóra cserélik:

Addig üsd a vasat, amíg rá nem ütsz a kezedre. (Rácz Anita 2004.)

Kicsi a bors, de nagyot lehet tüsszenteni tőle. (Horváth Diána 2004.)

Mindenütt jó, de legjobb a fürdőkádban operákat énekelni. (Sárközi Erika 2004.)

² Ezek kiindulópontja Orbán Viktor egy kijelentése volt. Az akkori miniszterelnök 1999. szeptember 6-án a parlamentben egy napirend előtti felszólalásban ezt válaszolta az előtte szóló képviselőnek: „engedje meg, hogy egy dakota indián közmondást ajánljak az ön figyelmébe, miszerint, *ha észreveszed, hogy halott lovon lovagolsz, szállj le róla*”. A beszéd nyomán divat lett ironikusan „dakota közmondásokat” gyártani, Orbán Viktor személyével, illetve a FIDESZ-szel kapcsolatban. Ezek megjelentek a hétköznapi beszélgetésekben, rádió- és tévé-műsorokban (pl. Heti Hetes), továbbá internetes fórumokban (l. VARGHA 2005: 375–6).

Minden rosszban van valami még rosszabb. (Bogos Dóra Laura 2004.; Flick Szabina 2004.; Horváth Diána 2004.; Molnárné Láng Nóra 2004.; Szakálas Linda 2004.)

7. Két szó szubsztitúciója is nagyon gyakori az általunk ismert szövegekben:

Ha nincs bor, jó a vodka is. (Szubbotyina Viktória 2004.)

Ajándék bornak ne nézd a fokát! (Egysoros 289.)

Ép hardverben ép szoftver. (Frankó 2001.)

8. Nagyon gyakori eljárás és különösen népszerű az összetett mondat szerkezetű közmondásokban a közmondás második részének teljes kicserélése. Az alábbi közmondás-persziflázatok mind ugyanarra a népszerű közmondásra (*Addig jár a korsó a kútra, amíg el nem törik*) vezethetők vissza:

Addig jár a korsó a kútra, amíg a kút ki nem ürül! (Kékesi Anita 2004.)

Addig jár a korsó a kútra, amíg a vízhordó lány szomjas. (Pordán Melinda 2004.)

Addig jár a korsó a kútra, amíg a vízhordólány teherbe nem esik. (Tupi Renáta 2004.)

Addig jár a korsó a kútra, amíg meg nem nyitják a kocsmát. (Deák Viktória 2004.)

Addig jár a korsó a kútra, amíg oda nem ér. (Tóth Andrea 2004.)

Addig jár a korsó a kútra, amíg van lába. (Tóth Andrea 2004.)

További példák erre az eljárásra:

Aki a kicsit nem becsüli, lopjon nagyobbat. (Egysoros 322.)

Ami késik, az a nyugdíj. (Baláti Gabriella 2004.)

Nem zörög a haraszt, ha rendesen meg vannak húzva a csavarok. (Megreformált közmondások: <http://forum.index.hu/forum.cgi?a=t&t=9073031&uq=60>: 2003: 57, a továbbiakban: Megreformált.)

Amelyik kutya ugat, az postást lát. (Flick Szabina 2004.)

Az alábbi példák egy T. LITOVKINA ANNA által 7–9 éves gyerekek körében végzett parömiológiai felmérés eredményei erre a típusra. A gyerekek nem ismerték a közmondásokat, csak találmásra egészítették ki azok csonka alakját. (A magyar gyerekek közmondásokban való jártasságáról és a közmondások szerepéről az általános iskolai tankönyvekben l. TÓTHNÉ LITOVKINA 1995a, 1995b, 1996.) Ezekben a véletlenszerű közmondás-kiegészítésekben gyakran figyelhetünk meg hasonló logikát, mint a szándékos ferdítésekben.

A kiegészítés a következőképpen történhetett meg (csak a leggyakoribb eseteket soroljuk fel és világítjuk meg néhány példával, l. TÓTHNÉ LITOVKINA ANNA imént hivatkozott konferenciaelőadását: 1995a: 719–21, 732–6): a) A közmondás első felében szereplő szavak valamelyikével ellentétes szó: *Több nap, mint ... éjszaka; Egy gyerek nem ... felnőtt;* b) Rímelő, illetve hasonló hangzású szó: *Sándor, József, Benedek, ... okos mint az egerek; A végen csattan ... nem pattan; Hosszú haj, rövid ... baj;* c) A közmondás első felében szereplő szavak valamelyike ismétlődik: *Amit Jancsi meg nem tanult, ... azt te se tanuld meg; Amit Jancsi meg nem tanult, ... azt Juliska megtanulja; Jó az Isten, ... jó a fia;* d) A metaforák szó szerint értése, a proverbiumok áthelyezése a hétköznapi élet körülményei közé: *Csak az nem követi el a hibát, ... aki jól ír; Mindenüjt jó, ... de otthon nem; Aki sokat dolgozik, ... nem ér rá pihenni; Aki a virágot szereti, ... locsolja is meg; Ha Katalin locsog, ... ne engedd be.*

A proverbium első felének kicserélése jóval ritkább, mint a második részéé, pl.: *Aki frankot hamisít, rossz ember nem lehet* (Nagy Lajos: Élőkről jót vagy sem-

mit. Bp., 1967: 289. [cím]; *Akinek szép a lába, rossz ember nem lehet.* (Népszabadság 2003. szept. 29: 15. [képaláírás]).

9. Sajátos vonásokkal rendelkező, némileg különálló csoportot alkotnak a közmondás-összevonások (keveredés, kontamináció vagy közmondásvegyület),³ ebben az esetben a közmondás egy részét egy másikból kiemelt résszel helyettesítik. Ennek a típusnak számos példája származik Timár Györgytől (Válogatott agyrémeim. Bp., 1985: 132–4), ezeknek többsége megjelenik később más forrásban is, elsősorban internetes fórumokban, illetve egy levelezőlistához való hozzászólásokban:

Ajándék lónak híg a leve. (Timár György i. m. 132; HERNÁDI MIKLÓS i. m. 35; DÖMÖTÖR ÁKOS i. m. 128. [Ludas Matyi]; Móka 2001: 2786.)

Ki korán kel, ne nézd a fogát. (Timár György i. m. 133; Móka 2001: 2786.)

Néma gyerekeknek nem kötik be a száját. (Timár György i. m. 134; Móka 2001: 2786.)

Olcsó húsnak nyögés a vége. (Timár György i. m. 134; Móka 2001: 2786.)

A *Meghalt Mátyás király, oda az igazság* közmondás sok ilyen típusú ferdítésnek az alapja:

Meghalt Mátyás király, kis helyen is elfér. (Kifacsart 2000: 97.)

Meghalt Mátyás király, ne nézd a fogát. (Németh Mónika 2004.)

Meghalt Mátyás király, úgy alussza álmát. (Szili Anita 2004.)

A közmondás-összevonásnak több típusa van, az eddigi szövegek alapján a jelentősebbek az alábbi módokon kombinálnak két(-három) közmondást. – Leggyakrabban két proverbsmot vonnak össze, az egyik közmondás első felét a másik második felével ötvözve (ez nem feltétlenül jelent egy-egy tagmondatot). Két szépirodalmi példával élve:

Éjfélre járt az idő, az emberek szónokoltak, koccintottak, azt mondták, hogy mától kezdve *a szegény embernek áll a világ...* (Szabó Pál: Talpalatnyi föld. Bp., 1979: 506.)

Az anyagi érdekelttség elve érvényesülésének fokozódásával megoldották Kolumbusz tojását. A meccsekre kapott túlorapénzből vásároltak két magnetofont. Az egyikre „huj, huj, hajrá!”-t kiabáltak, a másikkra ízes bírógyalázókat. Az élenjáró technikai vívmányokat aztán a szertáros kapcsolgatta egy húszasért a lelátón. Olyankor ugyan fordítva, de *olcsó húsnak ne nézd a fogát.* (Czakó Gábor: Eufémia utolsó heteinek hiteles története. Bp., 1983: 34.)

További példák erre az eljárásra:

³ BARTA PÉTER a francia ferdített közmondásokon belül foglalkozott a „közmondásvegyületek” csoportjával (BARTA 2003., 2005: 122). Így definiálta: „A közmondásvegyület olyan ferdített közmondás, amely egynél több frazeológiai egységet használ fel a ferdítéshez”. Szerinte a közmondás-összevonáshoz nincs is feltétlenül szükség közmondásra, elegendő a közmondásséma is. Az általa vizsgált 381 antiproverbiumból 28 tartozott ide. Ezeket három szempont szerint osztályozta: a tartalmazott frazeológiai egységek mennyisége (többnyire 2, egy-egy esetben 3, ill. 7); a tartalmazott frazeológiai egységek minősége (csak közmondás, közmondás és szólás, közmondás és közmondásséma, közmondásséma és szólás); és a vegyülő egységek kapcsolódási módja (külön egységek, egymásba ágyazódó egységek).

Okos enged, vedd el a lányát. (Pestiné Kapitány Ágnes 2004.)
Aki kutyával hál, az rossz ember nem lehet! (Kékesi Anita 2004.)
Többség törvényt bont. (Beszélő 1992. ápr. 11: 14 [cím])

Az összevont két közmondás olykor ugyanazzal a struktúrával rendelkezik, illetve bizonyos közös komponensekkel is. Lássunk részletesebben a *Kutyából nem lesz vaskarika* (Kádár Cecília 2004.) ferditést: formailag ez tekinthető egyetlen szó cseréjének is (a *szalonna* helyére *vaskarika*), de tulajdonképpen összevonás történik, hiszen a *vaskarika* szó a *Fából nem lesz vaskarika* proverbium lényeges komponense. A *Jön még kutyára szalonna* (Baranyai Péter János 6. osztály, gyűjtötte Kovácsné Krausz Éva) közmondásvegyületben a közös komponens (*kutya*) elősegíti az összevonást (*Jön még kutyára dér; Kutyából nem lesz szalonna*).

Két közmondás első fele is kombinálható:

Kutyából nem lesz éhes disznó. (Timár György i. m. 134; Móka 2001: 2786; Egysoros 291.)
Sötétben minden tehén vak tyúk. (Timár György i. m. 134; Móka 2001: 2786.)

Máskor viszont két proverbium második felét keresztezik:

Ha szolgád nincsen, olyan lesz a fogadjisten. (Timár György i. m. 133; Móka 2001: 2786.)

Rövid ész, tovább élsz. (<http://www.magyaronline.net/forum/viewtopic.php?topic=68&forum=26&0>. 2002. 10. 04., a továbbiakban: Magyaronline.)

Olykor egy teljes közmondás és a másiknak egy része keveredik. Az alábbi közmondásvegyületek mindegyikében van egy-egy közös komponense a két eredetinek:

Meghalt Mátyás, de az igazság odaát van. (Tupi Renáta 2004.)

Rossz pénz nem vész el, csak átalakul. (Fergelt Józsefné 2004.; Kovács Jánosné 2004.; Villi Viktória 2004.)

Nem minden papsajt, ami fénylik. (Timár György i. m. 134; Móka 2001: 2786.)

Lassú kéz kezet mos. (Kádár Cecília 2004.)

Még érdekesebb eset, amikor mindkét közmondás teljes egészében szerepel: *Pérez beszél, kutya ugat, karaván halad* (Kifacsart 1999: 29); *Vak tyúk is talál szemet, szemért* (Móka 2001: 2786). Az egyik közmondás vége (a *kutya ugat* az első ve- gyületben, illetve a *szemet* a másikban) megegyezik a másik elejével, így mindkettő teljes egészében szerepel. Más módon is szerepelhet mindkét közmondás teljes egészében egy mondatban: *Szegény ember vízzel főz, s még az ág is húzza* (DÖMÖTÖR ÁKOS i. m. 128).

Különösen szórakoztatóak azok a persziflázsok, amelyek három-négy proverbium összevonásából keletkeztek:

Nézd meg az anyját, ha Isten is úgy akarja, ebül vész el. (Móka 1997: 1493.)

Közös lónak két oldala van, mégis botlik. (Timár György i. m. 134.)

Aki kíváncsi, az átesik a ló túloldalára, és aranyat lel. (Kalotai Balázs 2004.)

Közös lónak ne nézd a fogát, mert megbotlik! (Bertalan Georgina 2004.)

Kis ember nagy bottal (hol is az ész rövid), / Addig nyújtózkodjál, amíg el nem törik! (Timár György i. m. 43.)

B) Kiegészítő elemek hozzáadása. – Nagyon kedvelt ferdítési típus a k i e g é s z í t ő e l e m e k h o z z á d á s a a közmondáshoz (bővítés, toldás).

1. Bővíthetik az eredetit e g y b e t ű v e l:

Szegény embert még az ágy is húzza. (TÓTHNÉ LITOVKINA 1993: 197.)

Jódból is megárt a sok. (Bertalan Georgina 2004.)

Trend a lelke mindennek. (Szabó Zsanett 2004.)

Borútra derű. (Trischler Andor 2004.)

Kevés közben jön meg az étvágy. (HERNÁDI MIKLÓS i. m. 195.)

2. Olykor két b e t ű hozzáadásával történhet a közmondás változtatása:

Aki merít, az nyerit. (Föglein Nóra 2004.; Györfi Éva 2004.; Nagy Ferencné 2004.; Szabóné Balácsi Mónika 2004.; Tóthné Pölös Márta 2004.; Varga Erika 2004.)

Kétszer ad, aki gyorsan elad. (Népszabadság 1990. okt. 19: 4. [cím])

Jobb adni, mint kikapni. (Kalotai Balázs 2004.)

3. Máskor n é h á n y b e t ű v e l toldják meg a közmondás valamely szavát:

Sok lúd disznót győzköd. (HVG 2002/30: 50.)

Vak félrevezet világtalant. (Karinthy Frigyes: Barátom a vállalkozó. Bp., 1993: 50. [cím])

(Tyúk)szemesnek áll a világ? (Népszabadság 2002. nov. 11: 12.)

4. E g y s z ó hozzátételével fordítják ki a proverbiumot, az új szó leggyakrabban az eredeti szöveg végére kerül:

Ne fessd az ördögöt a falra, mert megjelenik – a tanár. (RÓNAKY EDIT i. m.)

Nem az a legény, aki adja, hanem aki állja – a ceppet. (DÖMÖTÖR ÁKOS i. m. 128. [Ludas Matyi])

Aki sokat markol, keveset fog fizetni. (HVG 2001/8: 104).

Olykor a bővítés az eredeti proverbium elején: *Mozizni mindenhol jó, de a legjobb otthon* (RTL Klub televízió 2003. máj. 12. [hirdetés]), vagy a szöveg belsejében történik: *A lejtőn felfelé nincs megállás* (BÉKÉS ISTVÁN, Napjaink szállóigéi. Bp., 1977. 2: 683); *Aki itt keres, az talál* (Yellow Pages óriásplakát, 2001. ápr. [hirdetés]). Ezek a változtatások jól kihasználják a közmondások sűrítő, tömör szerkezetét. A ki nem tett alany, állítmány helyére mást állítanak, bővítménnyel egészítik ki a közmondást. Pl. jelzővel: *Ahány ház, annyi új-fajta szokás* (Metro 2003. júl. 3: 16), vagy tárggyal: *Jobb adni, mint kapni pofont* (TÓTHNÉ LITOVKINA 1993: 170).

A közmondás-persziflázs szerzője sem mindig ért egyet az eredetiben kifejezett elvvel, ezért a közmondást megváltoztatja, néha úgy, hogy az eredetivel ellentétes értelművé válik. Íme néhány ferdítés, amelyben a közmondás pozitív alakjából negatív lesz, *se(m)* vagy *ne(m)* hozzáadásával:

Segíts magadon, az Úristen sem segít. (Dili 1989. október: 4.)

Az kiabál, akinek a háza nem ég. (TÓTHNÉ LITOVKINA 1993: 152.)

Akkor se hiszem, ha látom. (Nagy Anita 2004.)

Aki keres, az nem talál... (Kurír 1990. okt. 6: 2. [cím])

5. Lehetséges egy összefüggő, egy szónál hosszabb, de egy tagmondatnál rövidebb bővítés: *Ha megdobnak kövel, dobd vissza kétkilós, csontszáraz kenyérral* (Megreformált 2002. 26); *Akkor becsüli meg az ember az egészségét, ha nincs TB kártyája* (TÓTHNÉ LITOVKINA 1993: 147). Máskor a közmondás több pontján tesznek hozzá szavakat: *Nézd meg a nevelőanyját, vedd el az élettársa második házasságából származó lányát!* (Frankó 2001.)

6. Az egy vagy több tagmondat terjedelmű megjegyzés hozzáfűzése a legnagyobb alcsoportja a közmondás-bővítésnek. Ez a hozzáfűzés az eredeti közmondás mondanivalóját megváltoztatja, kifordítja:

Aki tudja, csinálja, aki nem tudja, tanítja, aki tanítani se tudja, igazgatja. (Kádár Cecília 2004.)

Tévedni emberi dolog, a számítógépet hibáztatni még emberibb. (Kalmár Lajos 2003.)

A leggyakrabban a *de* kötőszó vezeti be a hozzáadódó elemeket, és e kötőszó még jobban hangsúlyozza a közmondásban rejlő bölcsességgel való szembeszállást:

Ha megdobnak kövel, dobd vissza kenyérral, de lehetőleg ne tegnapelőttivel. (TÓTHNÉ LITOVKINA 1993: 164.)

A látszat csal, de a csaló nem mindig látszik. (TÓTHNÉ LITOVKINA 1993: 177.)

A munka nemesít, de nálunk nincs szükség nemesekre. (HERNÁDI MIKLÓS i. m. 260.)

Nyelvében él a nemzet, de nyelvével még senki sem nemzett. (TÓTHNÉ LITOVKINA 1993: 191.)

A megjegyzést olykor a *ha, csak, és, mert* kötőszókkal kötik az eredetihez:

Nem erőszak a disznótor, ha már a disznó sem akarja. (TÓTHNÉ LITOVKINA 1993: 187)

A falnak is füle van, csak ritkán mossa. (Kádár Cecília 2004.)

A kivétel erősíti a szabályt, és felborítja a költségvetést. (Egysoros 26.)

Legszebb öröm a káröröm, mert nincs benne semmi irigység. (Szóbeli közlés, Tóth Zoltán 1998.)

7. A közmondás bővítésének német és angolszász nyelvterületen nagyon elterjedt típusa az ún. wellerizmus (MIEDER, Sexual Content of German Wellerisms: Maledicta 6. 1982: 215–23; Uő 1989. i. m. 223–238; WOLFGANG MIEDER – STEWART A. KINGSBURY, A Dictionary of Wellerisms. New York, 1994.; WOLFGANG MIEDER – GEORGE B. BRYAN, „As Sam Weller Said, When Finding Himself on the Stage”: Wellerisms in Dramatizations of Charles Dickens’ Pickwick Papers. In: Proverbium: Yearbook of International Proverb Scholarship 11. 1994: 57–76; FIONNUALA CARSON WILLIAMS, Wellerisms in Ireland. Burlington, 2002.). A műfajt Charles Dickens „Pickwick Klub” című regényének egyik alakjáról, Samuel Wellerről nevezték el, aki különösen gyakran élt ilyen típusú kifejezésekkel. A wellerizmus rendszerint három részből áll: az első egy kijelentést tartalmaz (gyakran közmondás, szólás vagy más közhely alakjában), a második megnevezi a beszélőt, a harmadik pedig a szituációt, ahol a szóban forgó közlés elhangzott. A közmondás és a szituáció általában ellentmond egymásnak, nem illik össze. A wellerizmusok is alátámasztják azt, hogy a proverbiumok igazságtartalmát nem mindig veszik komolyan. A magyar köznyelvből csak néhány példát ismerünk erre a típusra:

Tévedni emberi dolog, szólt a sündisznó és lemászott a gyökérkeféről. (TÓTHNÉ LITOVKINA 1993: 199.)

A vak is azt mondta, majd meglátjuk. (O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és közmondások. Bp., 1976: 709.)

Na ez a hét is jól kezdődik – mondta a cigány hétfőn reggel, amikor akasztani vitték. (SZEMERKÉNYI ÁGNES, Közmondás és szólás (proverbium). In: VARGYAS LAJOS főszerk., Magyar Néprajz 5. Népköltészet. Bp., 1988: 231.)

Néhány wellerizmus, amelyeket 2004-ben a Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Karának (Szekszárd) hallgatóitól gyűjtöttünk:

Akkor hiszem, ha látom – szólt a vak és felvette a szemüvegét. (Téglás Eszter 2004.)

Tévedni emberi dolog – mondta a vámpír, és kiköpte az Egri Bikavért. (Schreiner Adél 2004.)

Az alkohol öl, butít, és nyomorba dönt – kortyolgatta a pap a bort, és prédikálta tovább a vizet. (Téglás Eszter 2004.)

8. Egy különálló mondatot vagy akár több mondatot is hozzá-toldhatnak az eredeti közmondáshoz:

A pénznek nincs szaga. De szava igen. (Pesti Est 2001/8: 22.)

„Aki haragszik, annak nincs igaza” – mondja a példabeszéd. Ha ez igaz, úgy az anyó-soknak soha sincs igazuk. (Sirisaka Andor i. m. 97.)

Az ördög nem alszik. Meg én se. Akkor én az vagyok? (Tálai Gabriella 2004.)

Az ördög nem alszik. Legalábbis nem akárkivel. (Egysoros 131.)

A több mondatos kommentár különösen gyakori szépirodalmi művekben (a szépirodalmon kívül ez a típus gyakorlatilag nem fordul elő), például Karinthy Frigyes vagy Nagy Lajos rövid, humoros vagy satirikus írásaiban. E két szerző írásaira különösen jellemző, hogy egy közmondást idéznek, majd hozzáfűznek egy azt kigúnyoló, meghazudtoló megjegyzést. Karinthy Frigyes „Közmondás” című írása egy füzérnyit fűz össze ilyen közmondásokból és a hozzájuk fűzött kommentárokból. Kettő ezek közül (Karinthy Frigyes 1981. i. m. 72):

Sötétben minden tehen fekete. [Bekezdés.] Rendkívüli jelentőségű ipari felfedezés, melynek segítségével nagy mennyiségű fekete lakkot és festéket meg lehet takarítani azok részére, akik ragaszkodnak hozzá, hogy a tehenek feketék legyenek, nem szőkék.

Öreg ember, nem vén ember. [Bekezdés.] Sajátságos patológiai kísérlet, melynek segítségével be lehet bizonyítani, hogy öreg embereknek elméje már teljesen el van gyöngülve, amennyiben nem veszik észre, hogy öreg és vén ugyanazt jelenti. Fiatal ember ugyanis nem ugrana be ilyen marhaságnak, „fiatal ember nem ifjú ember”.

Olvasva ezeket a „támadásokat”, világossá válik, hogy a szerzők a közmondások jelentésének szűkítésével csak egy specifikus esetet mutatnak, amelyre a szóban forgó közmondások nem helytállóak. Azonban bármelyikünk fel tudna idézni számos olyan helyzetet, amelynek ezek a proverbiumok tökéletesen megfelelnek.

Nem feltétlenül az eredeti proverbium után áll egy vagy több mondatos kommentár. Egy közmondás eredeti vagy megváltoztatott formában egy nagyobb egység – pl. egy vicc, egy vers stb. – részévé válhat, ekkor a kiegészítő elemek a közmondás

előtt állnak (ám anyagunkban ez az eljárás viszonylag ritka). Például egy vicc poénja közmondás, felhasználva két szó azonos hangalakját: Miért alszik a csöves a Cora hipermarket tetején? Mert ki korán kel, aranyat lel (Móka 2001: 2800). – Két további példa:

Az 54-es esztendő árvizei is komoly gondot okoztak. Egy korabeli sanda tünődés: – De hát egyáltalán szabad-e ilyenkor viccelődni? – Hát miért ne lenne szabad, hiszen *lassú vicc pártot mos!* (KATONA IMRE i. m. 1994. 73.)

A 2004-es athéni olimpia jelmondata: *Nem a győzelem, hanem a vérvétel a fontos.* (Szóbeli közlés, Kolontári Attila 2004.)

C) A szűkítés. – A bővítés ellentéte, a szűkítés (kihagyás, rövidítés) önmagában, más elferdítési eljárás nélkül nagyon ritkán fordul elő az általunk ismert szövegekben.

1. Kihagyhatnak egy betűt az eredetiből: *A gyakorlat eszi a mestert?* (Privát Profit 1992/3: 59. [cím]), *Szegény ember izzel főz.* (Fazekasné Hajdu Ildikó 2004.)

2. Két betű kiesése figyelhető meg a következő persziflázban: *Legszebb öröm a köröm.* (Gunyics Dóra 2004.)

3. Egy szóval is szűkítik a közmondást. Kihagyhatnak egy szót a közmondás elejéről: *Kicsi sokra megy* (HVG 2001/44: 100. [cím]), vagy végéről: *Az Orbán-kormány mérlege II. Minden jóban van valami* (HVG 2002/8: 125. [cím]). A leggyakoribb azonban a szó kiesése a szöveg belsejéből: *Kicsi, de erős* (HVG 2000/25: 44. [cím]). Többször a *ne(m)* szócska esik ki:

Zokni! Üristen! Amije van, az már mind lyukas. Hordani még csak hordható, de ott mosásba nem adhatja. *A szegénység szégyen.* (Nagy Lajos: Fő az illúzió. A tanítvány. Bp., 1982: 332.)

A munka nehezen ment, *akarásnak is lehet nyögés a vége*, de hát, lehet mondani, mindig minden nehezen megy, ami megy, az nehéz, hisz ha nem volna az, vélhetően nem is menne, mert ami menne, az nem volna: „az”. (Esterházy Péter: Hrabal könyve. Bp., 1990: 19.)

Amit magadnak nem kívánsz, kívánd másnak. (Péter Csilla 2004.)

4. Néha két szóval is rövidíthető az eredeti közmondás (ebben az esetben megint a *ne(m)* szócskával): *Akinek inge, vegye magára.* (Jövő7 2003. szept. 12: 22.)

5. Esetenként csak a z egyik tagmondat marad meg, így a csonka közmondás inkább csak utalás az egészre. Inkább akkor tekinthetjük a csonkítás eredményét közmondásparódiának, amikor más módszerrel együtt érvényesül. Különösen gyakori közmondás-felek használata a szatirikus lapok és a HVG címeiben és képaláírásaiban (VARGHA KATALIN 2004: 60. Az antiproverbiumok használatáról a Heti Világgazdaságban I. VARGHA KATALIN 2004: 93–6); mind eredeti formában, mind más ferdítési móddal kombinálva:

Lakásbiztosítási díjak. Ahány ház. (HVG 2002/45: 71. [cím])

Szovjetunió. Ki mint vett... (HVG 1989/4: 60. [cím])

A proverbium szűkítése igen gyakori eljárás a sajtóban, a kérdés formájú, a közmondás igazságát számos esetben megkérdőjelező címekben:

Két dudás? (Népszabadság 1995. dec. 2: 23.)

Macedón alkotmánymódosítás. *Jobb későn?* (HVG 2001/47: 23.)

Egy fenékkal két lovat? (Beszélő 1991. jún. 15: 8.)

4. Nyelvi humor. – A közmondás-ferdítések a formai változtatások mellett jelentős mértékben építenek a nyelvi humorra is. A közmondás-ferdítések nyelvi jellemzőiről, különös tekintettel a nyelvi humorra I. VARGHA KATALIN 2004: 37–9. Támaszkodunk itt NAGY FERENC (1968.) és BALÁZS GÉZA (1991.) tanulmányaira a nyelvi humor fajtáit illetően.

Számos, formailag változatos fordítás épül a metaforikus közmondások szó szerint értésére, pl. *Anyja szüli a tolvajt* (Schuler Anikó 2004.; Wolf Mária 2004.); *Addig jár a korsó a kútra, amíg rá nem jön, hogy egy korsónak nincs is lába* (Móka 1997: 1491). Különösen jellemző az antiproverbiumokra a poliszémia és a homonímia, gyakori a halandzsa, a névalkotás, a nyelvkeveredés. A rövid áttekintés után lássuk most ezeket részletesebben, mindegyiket néhány példával megvilágítva.

A) **P o l i s z é m i a** és **h o m o n í m i a**. – Igen gyakori stilisztikai eszköz mindkettő. (L. még általában: GECSŐ szerk. 1999.) Adattárunkban ezek mindig valami más elferdítési móddal párosulva fordulnak elő (helyettesítéssel, felcseréléssel, felcserélés és helyettesítés kombinációjával, kiegészítő elemek hozzáadásával stb.). A *Vak tyúk is talál szemet* közmondás sok ilyen típusú persziflázsok az alapja:

Vak tyúk is talál kakast. (Timár György i. m. 134; DÖMÖTÖR ÁKOS i. m. 128. [Ludas Matyi])

Vak tyúk is talál szemésszt. (TÓTHNÉ LITOVKINA 1993: 201; RÓNÁKY EDIT i. m.)

Egy feltűnően rövidlátó asszonyra mondta valaki: „A vak tyúk is talált férjet.” (HADROVICS LÁSZLÓ, Magyar frazeológia. Történeti áttekintés. Bp., 1995: 259.)

További példák:

– Hozzon egy nyugtát, Jean.

– Minek, uram?

– Hogy *nyugtával* dicsérjük a napot. (D. Szabó László: Századunk viccei. Bp., 1988: 221.)

Aki szelet vet, büdösben ébred. (Siklósi Krisztián, gyűjtötte Heim Karolina 2004.)

Aki mer, annál van a merőkanál. (Móré Lászlóné, gyűjtötte Móré Boglárka 2004.)

Gyakran az azonos alakú szavak egyike egy tulajdonnév, így a *Nem mind arany, ami fénylik* közmondás számos fordításának alapja az *arany* (fém) – *Arany János* (költő) szójáték:

Nem mind arany, aki János. (Pordán Melinda 2004.; Trischler Andor 2004.)

Nem mind arany, aki költő. (Rónaky Edit i. m.; Troszt Klára 2004.)

Nem mind arany, ami János. (Egysoros 166.)

Nem mind arany, ami Petőfi. (HERNÁDI MIKLÓS i. m. 46.)

További példák a tulajdonnevet használó homonímiára:

Nincsen Rózsa anyós nélkül. (Kalotai Balázs 2004.)

...a változatosság kedvéért ezúttal a szép, egészséges Alma erdőmérnök barátja esett ágyunk! [Bekezdés.] Hogy mi a baja, nem tudni, de joggal bizakodhatunk, hogy a szimpatikus fiatalember erős szervezete a következő folytatásra legyűri a veszedelmes kórt és akkor majd Alma nem esik messze az ágyától... (Ludas Matyi, 1988. febr. 24.)

Mindenki a maga szerencséjének kovácsa.

Kivéve Kovács Gyulát. (Karinthy Frigyes 1981. i. m. 73.)

Gyakran használják ki valamely közmondás elferdítésénél a szexualitásra utaló többjelentésű szavakat. (A szexuális tartalmú közmondás-persziflázsokról az angol, német, magyar és orosz nyelvben l. TÓTHNÉ 1999b; a szexuális tartalmú közmondás-ferdítésekről az angol nyelvben l. uo., T. LITOVKINA, 2005b: 87–99; a szexuális témájú német wellerizmu-

sokról l. MIEDER 1982.) Sok ilyen típusú fordításnak az alapja az *Éhes disznó makkal álmodik* proverbium:

Éhes makkal disznókat lehet álmodni. (Karmacsi Réka 2004.)

Éhes makk disznóságokat álmodik. (TÓTHNÉ LITOVKINA 1993: 159.)

Éhes ringyó makkal álmodik. (Szilasi Péter 2004.)

Ki mint veti ágyát, makkal álmodik. (Szili Anita 2004.)

Meleg disznó a makkossal álmodik. (Horváth Ferenc, gyűjtötte Friskó Andrea 2004.)

További példák erre az eljárásra:

Sándor, József, Benedek, mind a hárman melegek. (Péter Csilla 2004.)

Sokat akar a farka, de nem bírja a marka. (Egysoros 149.)

B) H a l a n d z s a. – Előfordul az antiproverbiumokban halandzsa, annak több fajtája is (A halandzsa fajtáit l. NAGY FERENC 1968: 21). Ismertebb nyelvek utánzására lehet példa a *Szuvenyír nyihaha nye kukucska protkó* (Kifacsart 2000: 43). Az „értelmetlen betűkombináció” típusra jó példák hozhatók az *Aki másnak vermet ás, maga esik bele* közmondás változataiból, melynek önmagában mintegy 20 halandzsa-variánsa van az adattárunkban. Ezek a legkülönbözőbb forrásokban találhatóak meg, elsősorban falfirkaként és az interneten, fórumokban:

Aki másnak begerdeléyes, az megbirgesi az unforgást. (Kifacsart 1999: 17.)

Aki másnak ekme tyütyü annak nem hütyöl a küttymütty. (Egysoros 532.)

Aki másnak etyele-petyele, az maga puff. (Németh Béláné 2004.)

Ami másnak etyem-petyem, maga bele potty. (Egysoros 341.)

Aki másnak etyepetye maga bele potty.

(http://andromeda.pmmf.hu/docs/AndromédaHulyesegekPalotaja/ferde_kozmondasok.html; Kifacsart 1999: 76.)

Aki másnak fityifuty az saját maga potty. (Kifacsart 2000: 94.)

Aki másnak gebéldás, maga pélke nyűdés. (Háy Ágnes: Hülye, aki elolvassa: Mozgó Világ 6. 1980: 15.)

Aki másnak gerbekerész, annak fityereg metyütyü. (TÓTHNÉ LITOVKINA 1993: 144.)

Aki másnak gergemerész, annak ficere hermetyütyü! (Kifacsart 1999: 1.)

Aki másnak gidri-gödri, maga pitty-potty bele. (Egysoros 505.)

Aki másnak göbörvényes, annak pece páka, mert a néma szekercének nem zömbikél a köpce. (Kifacsart 2000: 99.)

Aki másnak göndörvényes annak pecke páka. (Kifacsart 1999: 33.)

Aki másnak hegmetyütyü, annak kence-fice penész. (Kifacsart 1999: 72.)

Aki másnak herge ferge, annak fityeme retyme tyütyü. (Hoffmann Veronika 2004.)

Aki másnak hetymetyütyü annak orra kergepenész! (Egysoros 379.)

Aki másnak kenve-kenész, annak füle reptye-tyutyu... (Egysoros 141.)

Aki másnak kertet ás, maga veti tele. (Kovácsné Krausz Éva 2004.)

Aki másnak kerve kerész, annak fitymereg a nyenyén! (Egysoros 378.)

Aki másnak letyme tyütyü, annak fitye kelme kenész. (Kifacsart 1999: 17.)

Aki másnak terbekenész annak tütyme fityeme rütyi. (Seffer Anita 2004.)

C) Névalkotás. – Ritkább a névalkotás, vagyis az, amikor az eredeti köznévi helyett egy hasonló alakú tulajdonnevet használnak. Több példát idézhetünk Timár Györgytől:

*Akinek Hemingway, ne vegye magára,
no de hát mindennek megvan a határa:
az, amit jómagam soha sem szereték,
szabad-e tolni az ellenség Thackeray-t?* (Timár György i. m. 99.)

*Azt mondja az öreg Verne:
ha valaki szájon verne,
fizessen csak az a szemét
Foggot Foggért, Sam-et Sam-ért!* (Timár György i. m. 59.)

Néhány további példa:

*Zwack vezet világtalant... (Egysoros 286.)
Ki sokat Marcos, keveset fog... (DÖMÖTÖR ÁKOS i. m. 128. [Ludas Matyi])*

D) Nyelvkeveredés a mondaton belül. – Többféle kombinációban is előfordul több nyelv keveredése egy mondaton belül. Két példát is idézhetünk angol–magyar kombinációra:

*Aki fair, az nyer. (Kalotai Balázs 2004.)
Nyelvében él a homeless. (Élet és Irodalom 2001. febr. 23: 3.)*

Egy német–magyar példa: *Az ígéret szép szó, de a Landwirtschaftsausstellung még szebb!* (Megreformált 2002. 21) Latin–magyar (latinus ragozással): *Quod licet dakoti, non licet Torgyi* (Dakota 2001: 550).

E) A nyelvi humor további eszközei. – A nyelvi humor más típusaira is hozható egy-egy példa az általunk ismert szövegekből. Kínrím (a szóalak elferdítésével): *Aki másnak vermet ásik, abba esik be a másik* (Kifacsart 1999: 25). Képzőhalmaz: *Az ígéret szép szó, a legmegszentségteleníthetlenségeskedésekkel pedig hosszú* (BALÁZS 2001: 59). Szándékos helyesírási vétség (kisbetű a nagybetű helyett): *Madarat tolláról, torgvánt villájáról* (Kisgazda [Torgyán] közmondások: <http://forum.index.hu/forum.cgi?a=t&t=9025226&uq=42>: 2000: 7.)

5. A ferdítési módok formai változatainak és a nyelvi humor eszközeinek kombinálása, valamint az eredeti struktúra. – Egy-egy konkrét esetben változatos módon kombinálódhatnak a fent tárgyalt ferdítési eljárások és a nyelvi humor eszközei. Néhány példa: *Az A fák nem égnek a nőig* (HERNÁDI MIKLÓS i. m. 109) szövegben két szó (*nőnek* – *égig*) felcserélése a közmondáson belül kombinálódik két homonim szó (*nő* és *ég*) alkalmazásával. A *Ki korán kel, Koránt lel* (Szóbeli közlés, Vargha Domokos 2001.) szöveg esetében az *arany* szót a *Korán*-nal helyettesítették, amely egyben a közmondás első felében szereplő *korán* szónak a homonima. A *Nem mind Arany, ami Tompa* (Kifacsart 1999. 83) és *Hallgatni Arany, beszélni Petőfi* (HERNÁDI MIKLÓS i. m. 46) paródiákban egy homonim szó alkalmazása kiegészül egy szó cseréjével (az első példában *fénylik* → *Tompa*, a másodikban *ezüst* → *Petőfi*). Homonim szó

(szemét) bevezetése kombinálódik egy vessző betoldásával a következő persziflázsban: *Vadkapitalizmus. A gazda szemét(,) hizlalja a jószág* (Népszabadság 1993. nov. 27: 23. [cím]).

Számos esetben a fenti, jól leírható változtatásoknál több történik, és nem pusztán a fenti eljárásokat kombinálják, hanem nagyobb, mélyebb a változtatás. Az eredeti közmondás a struktúráját használhatják fel,⁴ esetleg csak szavait, és így alakíthatnak újszerű megállapításokat, amelyek háttérében az eredeti mindig felismerhető marad. Amennyiben nem ismerhető fel, úgy nem volt sikeres a közmondás-ferdítés, és nem beszélhetünk eredményeként antiproverbiumról.

Előfordul, hogy az eredeti közmondásból csak maga a struktúra marad, tehát a megfelelő szófajok és toldalékok, esetleg utaló- és kötőszavak. Ennek az altípusnak számtalan változata van, mert a legkülönbözőbb dolgokat őrzik meg az eredetiből. Mi kell ahhoz, hogy mégis felismerjük az eredetit? Meddig mondhatjuk, hogy megmaradt az eredeti struktúra, és mikor történik csak utalás az eredetire?

A tartalom lehet akármilyen távoli, de legalább az utaló- és kötőszavaknak változatlanul meg kell maradni ahhoz, hogy az eredeti struktúra megőrzéséről beszélhessünk. Esetenként a mondatban szereplő szófajok, azok mondatban betöltött szerepe, a toldalékok stb. maradnak meg. Sok fokozat van az alapján, hogy az eredeti proverbiumból mennyit őriznek meg. Lássunk néhány példát, elsősorban a végletekre. – Két-négy szót cserélnek, még az eredeti magánhangzók is megmaradnak:

Trabi másnak vermet ás, Lada esik bele! (Egysoros 414.)

Verés közben jön-megy a székláb. (Szakács Katalin 2004.; Takács Zsolt, gyűjtötte Turbók Orsolya 2004.)

Gyakori eset, hogy egy adott proveriális formula marad meg (pl. 'Ahány X, annyi Y'; 'Nincsen X Y nélkül'): *Ahány egyházfő, annyi évkezedet* (HVG 1999/51–52: 112); *Nincsen kóla szénsav nélkül* (Hajdú Szabolcs „Macerás ügyek” című filmjében, 2000.). Az eredetihez hasonló tartalmat fejez ki modernizálva, két szó kicserélésével: *Ki a nettót nem becsüli, az a bruttót nem érdemli* (KATONA IMRE i. m. 1994. 234); *Az elv elszáll, a zsozso megmarad* (Krizerné Schreiner Anita 2004.).

Szintén az eredetihez hasonló tartalmat fejeznek ki az alábbi antiproverbiumok, bár abból a struktúrára kívül csak egyetlen szót őriztek meg:

A ruha próbája a felöltözés. (Szabó Andrea 2004.)

Jancsi Juliskának farkasa. (Vértessy Kinga 2004.)

Vakolat teszi a festőt. (Téglás Klára 2004.)

Közös mosógépnek vízköves a csőrendszere. (Frankó 2001.)

Büfés büfésnek farkasa. (Mai Lap 2001. ápr. 11: 9. [cím])

Világosan minden dakota egyforma. (Dakota 2000: 449.)

⁴ Léteznek bizonyos fundamentális struktúrák (formulák), amelyek számtalan közmondás bázisát alkotják (I. T. LITOVKINA–MIEDER 2005: 97), mint például a következők: „Amilyen az X, olyan az Y” (*Amilyen az anyja, olyan a lánya; Amilyen a mosdó, olyan a törülköző*); „Ahol van X, ott van Y” (*Ahol árnyék van, ott fénynek is lenni kell; Ahol a füst, ott a meleg*); „Nincsen X Y nélkül” (*Nincsen rózsza tövis nélkül; Nincsen öröm ürmök nélkül*); „(A)ki X, (az) Y” (*Aki keres, [az] talál; Aki mer, [az] nyer*); „Jobb X, mint Y” (*Jobb későn, mint soha; Jobb ma egy veréb, mint holnap egy tüzök*).

Az anyanyelvűek számára a fent említett közmondások még így is felismerhetők. NEAL R. NORRICK meg is jegyezte ebben a vonatkozásban, hogy „a közismert közmondások esetében elegendő egy alapvető felismerhető elemének említése ahhoz, hogy felelevenítse az egész közmondást”. Ezt „a felismerhetőséghez szükséges minimális szókapcsolatot a közmondás *magvának*” nevezi (NORRICK 1985: 45).

Néhány esetben nem marad meg az eredeti struktúra sem: már nem őriznek meg semmit a fent felsorolt vonásokból, a megőrzött szavak is más mondatrész szerepébe kerülnek stb. Mégis antiproverbiumnak tekinthetjük az alábbi példákat:

Az Európai Unióba vezető legrövidebb út Ausztrián át halad. (HVG 1999/47: 53, 49: 49. [hirdetés])

Ha a dakota korán kel, sok kis céget adhat el Kaya Ibrahimnak és Josip Totnak. (Dakota 2002: 574.)

A közmondás-ferdítések csak akkor igazán humorosak, ha az alapul szolgáló eredeti közmondás közismert és népszerű. Ilyenkor a hagyományos közmondás mintha új köntöst kapna a régi (megszokott, hagyományos alak) helyett. Ezek a változatok elsősorban azért keltenek humoros hatást, mert az új köntös nagyon is jó (nagyon is igazat mond), csak éppen nem a várakozásunknak megfelelően, mivel a régire, szokásosra vártunk.

6. Összegzés. – A proverbiumok nem teljesen megkövesedett szövegek, hanem idomulnak az egyes korok nyelvhasználatához, mentalitásához; valamint a kontextushoz, amelyben szerepelnek. Ennek fényében az antiproverbiumokat is változatoknak tekinthetjük, amelyek a hagyományos közmondásoktól jól elkülönülő szövegsoportot alkotnak. Közös jellemzőjük éppen az, hogy valamilyen tradicionális szöveget változtatnak meg, ferdítenek el. „A kvázi-közmondások diagnosztikai értéke jelentős. Lényegében arról faggatják a nyelvet, milyen mértékig csonkítható egy közmondás, hogy még azonosítható legyen, hogy a 'romokra' új felépítményt lehessen emelni” (LENDVAI 2001: 765).

Az egyes kicsavart szövegek csak a legritkább esetben válnak közismertté, többnyire megmaradnak az egyéni alkotás szintjén. Azonban maga a szövegtípus napjainkban tömegesen jelenik meg, így nem hagyhatja figyelmen kívül a közmondáskutatás. Szakembereknek kell gyűjteniük és vizsgálniuk a közmondás-ferdítéseket, még ha egyes példák vulgárisnak, laposnak vagy értelmetlennek tűnnek is. Mint nyelvészek és folkloristák, teljes mértékben egyetértünk HARRY WALTERREL és VALERIJ MOKIENKÓVAL (2005: 4), akik hangsúlyozzák, hogy a modern parömiológusoknak (közmondáskutatóknak) és parömiográfusoknak (közmondásgyűjtőknek) nemcsak hagyományos proverbiumokat kell gyűjteniük és kiadniuk, hanem azok ferdítéseit is. Velük együtt feladatunknak tartjuk ezek funkcióinak feltárását és stílusuk értelmezését is.

Tanulmányunkban a formai lehetőségeket rendszerezve megvizsgáltuk a magyar nyelvű antiproverbiumok kedvelt ferdítési módjait (csere, betoldás, kiesés), mindegyiket néhány példával megvilágítva.⁵ Bemutattuk azt is, a nyelvi humor mely eszközeit használja gyakran a közmondás-ferdítés (az átvitt jelentés eredeti jelentésben való értelmezése, poliszémia, homonímia, halandzsa, névalkotás, nyelvkeveredés stb.). Több esetben változatos módon

⁵ A közeljövőben tervezzük a francia, német és orosz nyelvű antiproverbiumok leggyakoribb ferdítési módjainak vizsgálatát is (BARTA PÉTER és HRISZTALINA HRISZTOVA-GOTTHARDT együttműködésével), és ezek után összehasonlítását a már elemzésre került magyar és angol nyelvű anyaggal. (Az angol nyelvű antiproverbiumok leggyakoribb ferdítési módjaival foglalkozik T. LITOVKINA ANNA habilitációs eljárásra benyújtott disszertációjának két fejezete, l. T. LITOVKINA 2005b: 28–86).

kombináldhatnak ezek a ferdítési eljárások. Olykor a proverbium eredeti szövegéből csak 1-2 szó marad meg. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy a paródia csak akkor hatásos, ha az eredetire ráismernek mögötte. A proverbiumok elferdítése tehát feltételezi a közmondások ismeretét, és az állandó visszautalással élzeti azokat.

Hivatkozott irodalom

- BALÁZS GÉZA 1991. A rádiókabaré nyelve: Magyar Nyelvőr 8–16.
- BALÁZS GÉZA 2001. Miért jobb a sör a nőknél? Kocsmafizológia, aszfalköltészet, internetfolklor. Bp.
- BARTA PÉTER 2003. A közmondásvegyületek helye a francia ferdített közmondásokban. Előadás 2003. október 27-én az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvi Tanszékének „Szintagmatikus és asszociatív viszonyok a nyelvben” című konferenciáján.
- BARTA PÉTER 2005. La place des proverbes-valises parmi les proverbes détournés du français. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica. Tomus XXVI. Bp., 119–32.
- GECSÓ TAMÁS szerk. 1999. Poliszémia, homonímia. Bp.
- LENDVAI ENDRE 2001. Nyelvi deviancia és szótárírás. In: ANDOR JÓZSEF – SZÜCS TIBOR – TERTS ISTVÁN szerk., Színes eszmék nem alszanak... Szépe György 70. születésnapjára. Pécs, 2: 760–5.
- MIEDER, WOLFGANG 1982. Sexual Content of German Wellerisms: Maledicta 6. 1982: 215–23.
- MIEDER, WOLFGANG 1982–1989. Antisprichwörter. 1–3. Wiesbaden.
- MIEDER, WOLFGANG 1989. American Proverbs: A Study of Texts and Contexts. Bern.
- MIEDER, WOLFGANG 1991. General Thoughts on the Nature of the Proverb: Revista de Etnografie si Folklor. 36. 1991/3–4: 151–64.
- MIEDER, WOLFGANG 1993. Proverbs Are Never out of Season: Popular Wisdom in the Modern Age. New York.
- MIEDER, WOLFGANG 1998. Verdrehte Weisheiten: Antisprichwörter aus Literatur und Medien. Heidelberg.
- MIEDER, WOLFGANG 2003. Wisecracks! Shelburne.
- MIEDER, WOLFGANG 2004. Antisprichwörter und kein Ende. Von sprachlichen Eintagsfliegen zu neuen Sprichwörtern. In: STEFAN KIEDROŃ – AGATA KOWALSKA-SZUBERT Hrgs., Thesaurus polyglottus et flores quadrilingues. Festschrift für Stanisław Prędoła zum 60. Geburtstag. Wrocław, 247–62.
- MIEDER, WOLFGANG – BRYAN, GEORGE B. 1994. „As Sam Weller Said, When Finding Himself on the Stage”: Wellerisms in Dramatizations of Charles Dickens’ Pickwick Papers. In: Proverbium: Yearbook of International Proverb Scholarship 11. 57–76.
- MIEDER, WOLFGANG – KINGSBURY, STEWART A. 1994. A Dictionary of Wellerisms. New York.
- MIEDER, WOLFGANG – TÓTHNÉ LITOVKINA, ANNA 1999. Twisted Wisdom: Modern Anti-Proverbs. Burlington.
- NAGY FERENC 1968. A nyelvi humor főbb típusai: Magyar Nyelvőr 10–22.
- NORRICK, NEAL R. 1985. How Proverbs Mean. Semantic Studies in English Proverbs. Amsterdam.
- TÓTHNÉ LITOVKINA ANNA 1989. Анализ языка венгерских пословиц (Русские эквиваленты венгерским пословицам). Proverbium Paratum 4. 49–73.
- TÓTHNÉ LITOVKINA ANNA 1993. Felmérés a magyar közmondások ismeretére vonatkozóan és a felmérésben legismertebbeknek bizonyult közmondások elemzése. Kandidátusi disszertáció. Bp.
- TÓTHNÉ LITOVKINA ANNA 1995a. A gyerekek közmondásokban való jártassága és a közmondások szerepe az általános iskolai tankönyvekben. In: Gyermekvilág a régi magyar falun (Az 1993. október 15–16-án Jászberényben és Szolnokon rendezett konferencia előadásai). 2. Szolnok, 717–43.

- TÓTHNÉ LITOVKINA ANNA 1995b. 7–17 éves tanulók közmondásokban való jártassága. In: Az Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola Tudományos Közleményei. 3: 35–47.
- TÓTHNÉ LITOVKINA ANNA 1996. A közmondások szerepe az általános iskolai tankönyvekben. Iskola-kultúra 3: 62–7.
- TÓTHNÉ LITOVKINA, ANNA 1999a. „If You Are Not Interested in Being Healthy, Wealthy and Wise – How about Early to Bed?” Sexual Proverb Transformations. In: JEFF BERNARD – DINDA L. GORLÉE – GLORIA WITHALM eds., *Semiotische Berichte mit Linguistik Interdisziplinär* 23. 1–4. Sex and the Meaning of Life / Life and the Meaning of Sex. Wien, 387–411.
- TÓTHNÉ LITOVKINA, ANNA 1999b. Spare the Rod and Spoil the Child: Sexuality in Proverbs, Sayings and Idioms. In: *Proverbium: Yearbook of International Proverb Scholarship* 16. 141–65.
- T. LITOVKINA, ANNA 2004. Old Proverbs Never Die: Anti-Proverbs in the Language Classroom. In: FÖLDES CSABA ed., *Res humanae proverbium et sententiarum: Ad honorem Wolfgangi Mieder*. Tübingen, 295–326.
- T. LITOVKINA ANNA 2005a. Magyar közmondástár. Bp.
- T. LITOVKINA, ANNA 2005b. Old Proverbs Cannot Die: They Just Fade into ParoDY: Anglo-American Anti-Proverbs. Habilitációs dolgozat. Kézirat.
- T. LITOVKINA ANNA 2005c. A proverbiumok használata a magyar szépirodalomban és publicisztikában. In: CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN szerk., *Mindenes Gyűjtemény I. Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*. Artes Populares 21. Bp., 431–48.
- T. LITOVKINA ANNA – MIEDER, WOLFGANG 2005. „A közmondást nem hiába mondják”. Vizsgálatok a proverbiumok természetéről és használatáról. Bp.
- T. LITOVKINA ANNA – VARGHA KATALIN 2004. „Addig jár a borsó a levesbe, míg fizeted a menzát.” Közmondás-paródiák a PTE IGYFK diákjai tollából. In: Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kar Tudományos Közleményei 7. 112–37.
- T. LITOVKINA ANNA – VARGHA KATALIN 2005a. „Éhes diák pakkkal álmodik”. Egyetemisták közmondás-elváltoztatásai. Bp.
- T. LITOVKINA ANNA – VARGHA KATALIN 2005b. „Viccében él a nemzet”. Magyar közmondás-paródiák. Bp.
- T. LITOVKINA ANNA – VARGHA KATALIN 2006. „Viccében él a nemzet”. Válogatott közmondás-paródiák. Bp.
- ВАЛЬТЕР, ХАРРИ – МОКИЕНКО, ВАЛЕРИЙ 2005. Антипословицы русского народа. Санкт-Петербург.
- VARGHA KATALIN 2004. Mai magyar antiproverbiumok. Szakdolgozat, ELTE, Bp.
- VARGHA KATALIN 2005. Nincs új a net alatt. Antiproverbiumok az interneten. In: GULYÁS JUDIT – TÓTH ARNOLD szerk., *Mindenes Gyűjtemény II. Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*. Artes Populares 22. Bp., 371–88.
- WERNITZER JULIANNA 1994. *Idézetvilág – avagy Esterházy Péter, a Don Quijote szerzője*. Pécs–Bp.
- WILLIAMS, FIONNUALA CARSON 2002. *Wellerisms in Ireland*. Burlington.

VARGHA KATALIN – T. LITOVKINA ANNA

Distortion devices used in Hungarian “anti-proverbs”

Proverbs are not fully fossilized chunks of text; rather, they tend to get adjusted to the language use or mentality of the given period as well as to the context in which they occur. In that light, anti-proverbs can be seen as versions of proverbs that constitute a group of texts clearly separated from traditional proverbs. Their common feature is exactly the fact that they modify or distort some traditional text. Individual distorted versions only rarely become commonly known, in most cases, they remain at the level of individual creativity. However, the text type itself occurs in large numbers these

days, hence research on proverbs cannot afford to ignore it. Consequently, experts do not only have to collect and publish traditional proverbs but also their distorted derivatives. The present authors take it to be their task to provide a formal, functional and stylistic analysis of the latter type, too. In this paper, a taxonomy of formal possibilities is set up to present the favourite ways of distortion of Hungarian anti-proverbs, each illustrated by a couple of examples. It is also discussed which devices of linguistic humour are often used in distorting traditional proverbs. In many cases, these processes of distortion are combined in a variety of ways, sometimes just a few words are retained from the original proverb. On the other hand, it is to be emphasised that parody is only effective if the original can be recognised behind it. Therefore, the distortion of proverbs presupposes familiarity with those proverbs in the first place, and keeps them alive by constantly referring back to them.

KATALIN VARGHA – ANNA T. LITOVKINA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Írói nyelvbölcseletek és a hiányzó paradigma*

1. A címbeli fogalmak értelmezéséhez. – Az utóbbi évszázad hazai nyelvtudomány-történetének a közgondolkodásra is kiható, mégis keveset vizsgált paradoxona – olyan tények, adatok, részben mítoszok és rejtélyek együttese, amelyek a korabeli uralkodó tudományos alapelvekkel látszólagos vagy valódi ellentmondásban állnak – az a nyelvről vallott sajátos gondolkodásmód és nyelvbölcselet-hálózat, amelyre írásom címének első fele utal. Az összetett, s csak részben nyelvészeti, nyelvtudományi jelenségekört a nagy hagyományú magyar nyelv művelés egyik önálló terrénümaként *írói nyelvművelés*-nek neveztem abban a munkámban, amelyben – a szaktudományos előzményekre építve – monografikus formában dolgoztam fel és értékeltem, a nyelvtudomány felől nézve, jelentős huszadik századi íróink nyelvészeti tevékenységét, pontosabban tudományos értékű gondolatait, bölcseletkedéseit; Illyés Gyula szavával szólva nyelvi „ráéréseit” (HELTAINÉ NAGY 2000.).

A) Már akkor éreztem, hogy, bár nagyon különböző alkotókról volt szó – Ady, Ignótus, Kosztolányi, Móricz, Babits, Németh László és Illyés Gyula: velük foglalkoztam az említett munkában –, mégis megfogalmazódott bennem az a feltevés, hogy a valóban jelentős különbségek ellenére kimutathatók egy mindannyiuk számára közös és meghatározó nyelvfelfogás, nyelvkonceptió jellegzetességei, annak egyéni megnyilvánulásai. Az is látszott, hogy nyelvkonceptiójuk sok tekintetben ellentétes a huszadik századi nyelvtudomány általánosságban elfogadott paradigmarendszerével, amely alapvetően a racionalizmusra épülő pozitívizmus volt. Illetve az is, hogy véleményük közelebb áll a tizenkilencedik század romantikus-liberális nyelvfelfogásához. Ugyanakkor az is fölsejtett, hogy az írói nyelvbölcseleti fragmentumok olyan eredményeket is rejtenek, olykor megelőlegeznek, amelyekre napjaink nyelv- és irodalomtudománya is számot tarthat. Ilyen Márai hallgatásfilozófiája (CZETTER 1999: 24–7) és Németh László stíluselméleti gondolatköre (HELTAINÉ NAGY 2000: 110–4). Vagy például Illyés Gyula nyelvészeti megállapításai a nyelvi hátrányos helyzetről a *bé* és *áff* pontok közti egyenes kapcsán, nem is szólva a sok-sok részletmegjegyzésről, például a szójelentés, szóhangulat vagy a hangszimbolika konkrét jelenségeit illetően (vö. SZATHMÁRI 2002.).

B) Az időközben megfogalmazódó kérdések – legalábbis részleges – megválaszolásában az anyaggyűjtésem óta megjelent újabb szaktudományos, főképp stilisztikai eredmények lendítettek tovább. Például Márai nyelvszemléletével kapcsolatban V. RAISZ RÓZSA (1998., 2000.), TOLCSVAI

---

* A jelen tanulmány rövidebb változatban előadásként elhangzott a VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszuson.

NAGY GÁBOR (1993., 1994.) és CZETTER IBOLYA munkáira gondolok (CZETTER 1999., 2000.; l. még KEMÉNY 2000., SZATHMÁRI 2000.). Azóta jelent meg Illyés Gyula nyelvi írásait összegyűjtő és értékelő munka SZATHMÁRI ISTVÁN szerkesztésében (ILLYÉS 2002., SZATHMÁRI 2002.).

C) Más oldalról pedig segítségemre voltak a nyelvtudomány-történeti kutatások újabb eredményei. Ez utóbbiakra utal írásom címének második fele. A *hiányzó paradigma* BÉKÉS VERA tudománytörténész terminusa, arra a tudományfejlődési modellre vonatkozik, amelynek segítségével mostanában rekonstruálja a tudománytörténet azt a XVIII–XIX. század fordulóján fontos szerepet betöltött, de azután történeti tudatunk mélyére süllyedt tudományos világképet, amely a göttingai egyetem világképét jelenti, és amely a maga korában a magyar nyelvtudományra is nagy hatással volt. Közlebről Barczafalvi Szabó Dávid, Teleki József, Gyarmathi Sámuel, Fogarasi János és az ifjú Magyar Tudós Társaság köré csoportosuló fiatalok nyelvszemléletére és gondolkodásmódjára. (Az ide vonatkozó irodalomból, a nyelvújítás újabb feldolgozásából CSETRI LAJOS „Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korában” című monográfiájára (CSETRI 1990.) és TOLCSVAI NAGY GÁBOR „Recepció és kreativitás kettőssége a »nyelvújítás« elméletében” című írására utalok (TOLCSVAI NAGY 2004.).

D) BALÁZS JÁNOSnak „A magyar nyelvbölcselet alapkérdései” (1987.) című munkája után KELEMEN JÁNOS nyelvfilozófiái tárgyú könyveire (1984., 1990.) és NYÍRI J. KRISTÓF (1983., 1994.), FEHÉR MÁRTA (1983., 1984.), NEUMER KATALIN (1991., 1995.) munkáira is építve BÉKÉS VERA tudományfilozófus foglalta össze a göttingai iskolával kapcsolatos, szétszórta megjelent eredményeket, és gondolta tovább igen termékenyen a KUHN-féle (KUHN 1984.) tudományfejlődési modellt. BÉKÉS VERA könyve, amely jelen gondolatmenetem egyik ihletője volt, „A hiányzó paradigma” címen jelent meg 1997-ben.

A társadalomtudományokban, fejti ki BÉKÉS VERA említett munkájában (13–5), egy éppen érvényben lévő jelenbeli és a formálódó jövőbeli paradigma mellett sajátos zárványhelyzetekben ugyan, de ott van egy rejtetten ható, lappangó, régebbi paradigmarendszer is, amely összevethető, összemérhető (kommenzurábilis) a jelenben formálódó, elkövetkező paradigmarendszerrel. Ilyen az a bizonyos göttingai paradigma, amely annyira kiesett a szaktudományos tudatból, hogy nem volt képes valódi alternatívaként működni, noha több tudományos rendszerben, különböző reflexiókban fel-felbukkant. Innen a *hiányzó paradigma* elnevezés. Modellezése, rekonstruálása, amelyhez BÉKÉS VERA éppen a magyar nyelvtudomány történetéből dolgoz fel esettanulmányokat, a hiányzó láncszem szerepét töltheti be szaktudományunk több területén is.

A XIX. századi romantikus liberalizmusba torkolló, azt előkészítő, alapvetően a protestáns szellemi kultúrára építő új tudományos gondolkodásmódot, a göttingai egyetem szellemiségét organikus szemléletmód (természetes rendszerekben való gondolkodásmód), kontextuális megközelítés (az organikus egységek egymással dialógust folytató rendszerekben való szemlélete), stadiális látásmód jellemezte; ez utóbbiban a haladás nem egyenes vonalú és nem folytonos, miként a kumulatív szemléletben. A jog és a történettudományok területén *újhumanizmus*-nak, a természettudományokban *transzcendentális természetfilozófia*-nak nevezik ezt a világképet, de terjedőben van a *humboldtiánus tudományok* megjelölés is (BÉKÉS 1997: 67–72).

2. Az írói nyelv művelés kérdésköre. – Ezen a ponton kapcsolódunk vissza az írói nyelv művelés problematikájához. Az írói nyelvbölcseletekben a sokszor igen jelentős különbségek ellenére mégis kimutatható közös nyelvkoncepció ugyanis kutatásaim és eddigi tájékozottságom alapján egyértelműen leginkább WILHELM VON HUMBOLDT nyelvfelfogásával mutat rokonságot.

Ezt erősíti meg a témakörrel kapcsolatos, egyébként meglehetősen kevés elméleti feldolgozás, utalás, értékelés. Közülük most kettőt emelek ki. Kosztolányi nyelvszemléletével foglalkozott SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY akadémiai székfoglaló előadásában, amely az Alföld 1994/8. számában jelent meg (SZEGEDY-MASZÁK 1994.). A nyelvészeti stilisztikai szakirodalomból pedig CZETTER IBOLYA Máraival kapcsolatos elemzései érdemelnek szempontomból különösen figyelmet, közülük is a „Márai nyelv- és stíluszemlélete a Naplók alapján” című írása (CZETTER 1999.). Mindkét tanulmány hang-

súlyozottan kiemeli a HUMBOLDTtal való, főképpen látens szellemi kapcsolódást. – Ezért is fogalmazódott meg bennem a következő, önmagában is bonyolult kérdéskör, amelynek első fele maga is összetett:

1. Tovább élt-e valóban zárványként, hathatott-e az a szellemiség, az a mostanában rekonstruált paradigmarendszer, amely a nyelvtudományban HUMBOLDT szemléletével függ erősen össze? Búvópatakszerűen ez táplálhatta-e az írói vélekedéseket, ha igen, mi az oka, hogy éppen bennük őrződött meg?
2. A kérdést folytatva, mi segíthette e szellemiség XX. századi érvényre jutását, esetleges kontinuitását vagy újbóli felbukkanását? Volt-e valami közös az érintett korok nyelvi kérdéseiben?
3. Megragadható-e filológiailag az, hogy milyen kapcsolat volt az egyes alkotók között, mi volt a terjedés, a hatás konkrét útja, módja, eszköze stb.? Mi volt ebben a nyelvtudomány, korábban az írástudók, peregrinusok szerepe?

A kérdés másik fele pedig: vagy lehet, hogy nincs összefüggés a XX. századi írói nyelvművelés és a göttingai paradigma nyelvszemlélete között, hanem inkább arról van szó, hogy a nyelvhez, az anyanyelvhez való alkotói viszony konkrét kapcsolatok nélkül is hasonló gondolatokat szül, hasonló nyelvi attitűdhöz vezet időben és térben egymástól távol álló alkotók életművében?

3. A nyelv szubsztanciaként való értelmezése. – A részkérdések teljes körű megválaszolására természetesen most még nem törekedhetek. Az írói nyelvbölcsleteknek egyetlen gondolatkörét emelem ki, mégpedig ennek a közösnek vélt nyelvkoncepciónak egyik legfőbb összetevőjét: a nyelv fogalmának szubsztanciaként való értelmezését; a környezetre, a kultúrára történő kiterjesztését és a nyelvi viszonylagosság hangsúlyozását. Azért, hogy részben érintőlegesen, részben érdemben mégis válaszolni tudjak az általam feltett kérdésekre.

A) A vizsgált nyelvbölcsletek és fragmentumok a nyelvet alapvetően és elsődlegesen nem esz-közfogalomként, hanem szubsztanciaként fogják fel, a nyelv közösségi beágyazottságát és történetjellegét hangsúlyozzák. Az írók táplálják és továbbépítik azt a hagyományt, mely szerint a nyelv a beszélőközösség, időszakukban a nemzet emlékezetét testesíti meg. Azt, hogy az anyanyelv életforma, világszemlélet, hogy az ember a nyelvben talál önmagára: „Otthon vagy? Hol vagy otthon? Csak a nyelvben, Minden más fonák, zavaros, hiányos.” (Márai: Ötvenegy). Márai sorai ezek, aki Kosztolányihoz hasonlóan szenvedélyesen vallotta, hogy „az író csak anyanyelvén tudja kifejezni magát”. Hogy „az emigrációba úgy viszi el az anyanyelvét, mint valamilyen titkos szerződést, ami életének értelme, amit ruhája bélésében ment át idegenbe. És ott megőrzi, mindenáron, minden módon... mert máskülönben nem tud írni, csak dadog.” (Napló 1958–67: 280–1).

B) Íróink azt is hangsúlyozzák, hogy a nyelv használatához és a megértéshez nemcsak a jelrendszer szabályait kell ismerni, hanem a nyelvben őrződő tradíciókat, hiedelmeket, a nyelvhasználatot kísérő hagyományrendszert, mindazt, amit az irodalom és a történelem mint a közösség kollektív emlékezte őriz. Ezért kutatják olykor szenvedélyesen a szavak múltját, eredetét, jelentéskörét, a nyelvi hagyományokat, a hozzájuk kapcsolódó beszélői attitűdöt, szokásokat, például a tájnyelviséget. Kosztolányi, Márai, Illyés, Ady vagy Móricz ismertebb vallomásain kívül l. még „A mi nyelvünk” című kötetet (GRÉTSY szerk. 2000.). SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY fent említett írásában így ír Kosztolányi nyelvszemléletéről: „Idegennek érezte magától az Arisztotelész vagy akár Augustinus nevével is fémjelezhető jeleméleti hagyomány ... felfogása a romantikusokéhoz állt közelebb, akik »Urfaktum«-nak fogadták el a nyelvet – akár Istentől eredeztették, mint Haman, akár az ember elméledőképességének, a »Besonnenheit«-nek forrásával azonosították, mint Herder, akár a nemzeti »Geist«-ből eredeztették, mint Wilhelm von Humboldt... Kosztolányi nézetei összességében mégis inkább Humboldt nyelvbölcsletével rokoníthatók” (SZEGEDY-MASZÁK 1994: 48).

Például abban, hogy mindketten hajlottak arra a meggyőződésre, hogy a nyelv a nemzetjellem kifejeződése. Humboldti híres alaptétele, amelyet említett írásában idéz SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY is (1994: 48): „az ember nem nyelvének felépítése azért és annyiban különböző, amiért és amennyiben maguknak a nemzeteknek a szellemi sajátossága is az” (HUMBOLDT 1985: 79). Kosztolányi is

kifejti ezt több helyen; ez a gondolatkör motiválja például ismert nyílt levelét francia író társához, Anton Meillet-hez, amelyben megvédi „a magyar nyelv helyét a földgolyón” (hogy az írás címét is emlékezetünkbe idézzük), miként tette ezt HUMBOLDT a baszk nyelvvél.

C) A másik humboldti eszme, amely jelen van az írói vélekedésekben, az organikusság gondolatköre, a nyelvek demokratizmusát teremti meg: „Ha minden rész magában rejti az egészet, akkor az összes nyelvben kezdettől fogva adott a lehetőség arra, hogy benne a fogalmak új világa és az ékes-szólásnak eddig ismeretlen ragyogása táruljon föl” (HUMBOLDT 1985: 33, idézi SZEGEDY-MASZÁK is).

Nyelvi demokratizmus és nyelvi viszonylagosság, tudjuk, nem idegen az írók vélekedésétől sem. Márai például így fogalmaz az eszperantóról szólván: „Éltünk értelme ez a tragikus nyelvi különbözőség” (Napló 1943–44: 122). Nem hierarchizálják a nyelveket, „idétlen” megjelölésnek tartják a *kis nyelvek* szóhasználatot. Vallják, miként Kosztolányi a tíz legszebb francia és magyar szóról elmélkedvén, hogy „egy új világ kezdődik minden nyelv küszöbén”.

És itt már nemcsak Humboldt, hanem WITTGENSTEIN híressé vált megállapítása is aktuális: „Nyelvem határai világom határait jelentik”. Vagyis az anyanyelv a személyiség része. Főként erről vallanak az írói nyelvbölcseletek, más és más módon persze. Kosztolányi, Németh László, Illyés Gyula közösségi indíttatásból, Márai elsősorban belső szükségéből, ahogy erre TOLCSVAI NAGY GÁBOR is rámutatott „A személyiséget állító tökéletes nyelv eszménye” című tanulmányában (TOLCSVAI NAGY 1993.).

D) Vallják, hogy igazán tudni csak az anyanyelvet lehet. Részben, mert azt ösztönösen tanulja az ember, részben, mert a szavak jelentésében az árnyalatokat, azaz a „szavak árfolyamát” csak anyanyelvén kísérheti az ember figyelemmel. Minden más csak viszonylagos: a megértés, a fordítás, a nyelvi átültethetőség. Csak itt lehet az ember a hagyománynak, a közösségi emlékezetnek a birtokában. „A világgép örökség, örökölt háttér, mely szerint különbséget teszek igaz és nem igaz között” – ez megint a már előbb említett WITTGENSTEIN igazsága (idézi SZEGEDY-MASZÁK 1984: 50), akinek nyomán valóságos nyelvfilozófiai fordulatról beszél a tudománytörténet. E nyelvfilozófiai fordulat fő eleme, ahogy ezt BÉKÉS VERA összefoglalásából idézem most fel, az, hogy a korábbi privát nyelvben gondolkodó szemlélet egyeduralma mellé egy nemprivát nyelv alternatíváját állította fel. Ennek a lényege, hogy az anyanyelv, a közös nyelv nem pusztán jó vagy rossz eszköze a másokkal való érintkezésnek (ez az empirista és racionalista nyelvelméletek közös előfeltevése), hanem, ahogy mondani szoktuk, „jóval több” annál. A beszéd, a szójelentés-használat nála bonyolult szabálykövetési tevékenység, s mint ilyen mélyen beágyazott a beszélőt fenntartó közösség létezés módjában, életformájában (BÉKÉS 1997: 28–9).

E) Ehhez hasonló gondolatok a XX. században WITTGENSTEINNEL egyidőben, vele rokon nézeteiket vallva a pszichológiában, a pedagógiában is megfogalmazódtak. Lényegük az, hogy az ember értelmi és érzelmi tevékenységében a társas viszony az elsődleges az egyéni pszichikus funkciókhoz képest. Az egyénhez képest a másik ember, a többi ember, a közösség a maga kötelekrendszerével, hálójával stb. A tudományágak elnevezése, mint például a *társaslélektan* vagy *társasnyelvészet* is erre utal.

4. Valóságos vagy látens kapcsolatok? – Íróink bölcselekéseiben erőteljesen, hatásos metaforarendszerekben fogalmazódnak meg a fenti gondolatok. Valószínűleg nem tudatosan terjesztették egyik-másik tudományterület megállapításait, a kapcsolat mégis több, mint véletlenszerű. Noha például WITTGENSTEIN kortárs gondolkodónak számított (1889–1951), sem Kosztolányi, sem Márai esetében tudomásom szerint nem mutatható ki, hogy olvasták volna az osztrák tudós logikai-filozófiai értekezéseit. (Márai és WITTGENSTEIN kapcsolatával LŐRINCZY HUBA foglalkozik több írásában; vö. CZETTER 1999: 15.) Mint ahogy az is kétséges, hogy Kosztolányi megismerkedett-e tudatosan HUMBOLDT nyelvfilozófiájával, vagyis olvasta-e konkrétan HUMBOLDT gondolatait. SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY említett írásában (1984.) tárgyalja ezt a kérdést, és úgy véli, hogy nem igazolható egyértelműen a feltevés, bár kizárni sem lehet.

Noha az eredmények hasonlóak, a kötelék HUMBOLDT és Kosztolányi, HUMBOLDT és Márai, WITTGENSTEIN és említett írónk között inkább látens és nem valóságos. Mindamellet e tekintetben igen sok még a feldolgozatlan, elvarratlan szál, számos filológiai részlet még feltárára vár.

Úgy tűnik inkább, hogy a különböző alkotók nyelvhez való viszonya közös, és ez a látens kötelék kapcsolatok nélkül is hasonló gondolatokat eredményez. Vagy mégis élnek és hatnak a lappangó, a hiányzó paradigma zárványai és azok egyes mozzanatai érhető tetten? A fentiek talán néhány újabb láncszemet jelenthetnek ebben a kérdésben, de érdemibb megválaszolásukhoz a hiányzó filológiai és anyagfeltáró munkát el kell végezni.

5. Ö s s z e g z é s ü l . – 1. Aki valamelyest ismeri a magyar nyelv- és irodalomtudomány hagyományait, köztük a nyelvvelés történetét, annak nem kell különösképpen megindokolni, hogy a fenti gondolatok, összefüggések izgalmasak és aktuálisak ma is. Mert a nyelvről való vélekedések még a mindennapi ember szemében is látens kapcsolatot mutatnak az írói hagyománnyal, azzal a tudatos értelmiségi, művészi magatartásformával, amely a nyelvet a közösség létével, megmaradásával, életével azonosította. Azaz, másként fogalmazva, azzal a magatartással, amely a nyelvet a közösség önazonosító funkciójának megőrzésében, magyarán a nyelvközösség fennmaradásában tartotta a legfőbb, olykor az egyetlen eszköznek. És ezzel az anyanyelvet mint a beszélő közösség működési közeget és hagyományának táráit segítette megőrizni, nemzedékről nemzedékre átörökíteni.

2. Ebben, mármint a nyelv és a nemzeti kultúra szerepének megítélésében a legutóbbi időkig létezett egy konkrétan talán le sem írt, ki nem fejtett konszenzus, amely éppen napjainkban megkérdőjeleződött. Éppen ezért tartom szükségesnek, hogy ennek a h i á n y z ó , de mégis l é t e z ő paradigmaának a szerepét a maga teljességében – filológiai kapcsolódásaival, történelmi szerepével együtt – feltárjuk, és viszonyítsuk a nyelvtudományban ma is létező, illetve az akadémiai tudományosság berkein belül az elmúlt évszázadban virulens különféle nyelvértelmezésekhez, nyelvfelfogásokhoz.

3. Mert ha ma valóban az a legfontosabb nyelvi kérdés, hogy muzealizálódnak vagy megszűnnek a lokálisok, azok, amelyek konstituálják a globálist, akkor a fenti lokálisok feltétlenül hozzájárulhatnak a mai nyelvi kérdések megoldásához. Márpedig, miként az idevágó szakirodalomból tudjuk (NYÍRI J. 2001., PUSZTAI 2001., KISS 1999.), az anyanyelvi hagyományok megújítása van olyan fontos problémakör, hogy a felmerülő új kérdések megválaszolásában valószínűleg egyetlen tudományos paradigma sem vindikálhat magának kizárólagosságot. A beszélők érvényesülését, esélyeit szolgáló tudományos magatartásformát valószínűleg csak a kétféle, illetve a háromféle (a régi, az új és a köztes) paradigma termékeny szintézisében lehet majd elérni.

Ebben pedig fontosak lehetnek a hiányzó paradigma már megtalált és még lappangó láncszemei. Ezért tartom időszerűnek a most exponált kérdéseket, és kívánatosnak azt, hogy a téma további kutatási területeként jelen legyen a nyelvtudományban.

Hivatkozott irodalom

- BALÁZS JÁNOS 1987. Hermész nyomában. A magyar nyelvölcsélet alapkérdései. Magvető, Bp.
- BÉKÉS VERA 1997. A hiányzó paradigma. Latin Betűk, Debrecen.
- CZETTER IBOLYA 1999. Márai nyelv-és stíluszemlélete a Naplók alapján. In: Uő szerk., A stílus és a formák. Tanulmányok a nyelv- és művész Márairól. BÁR Könyvek, Szombathely. 13–39.
- CZETTER IBOLYA 2000. A hiány többlete. In: LŐRINCZY–CZETTER szerk. 2000: 233–52.
- CSETRI LAJOS 1990. Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában. Akadémiai Kiadó, Bp.
- FEHÉR MÁRTA 1983. A tudományfejlődés kérdőjelei. Akadémiai Kiadó, Bp.
- FEHÉR MÁRTA 1984. Thomas Kuhn tudományfilozófiai „paradigmája”. Utószó A tudományos forradalmak szerkezete magyar kiadásához. Gondolat, Bp., 299–322.
- GLATZ FERENC szerk. 2001. Közgyűlési előadások I. MTA, Bp.

- GRÉTSY LÁSZLÓ szerk. 2000. A mi nyelvünk. Íróink és költőink a magyar nyelvről. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET 2000. Írói nyelvművelés Magyarországon a XX. század első felében (Ady Endrétől Illyés Gyuláig). MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp.
- HUMBOLDT, WILHELM VON 1985. Válogatott írásai. Európa, Bp.
- Illyés Gyula 2002. A törzs szavai. Írások az anyanyelvről. Válogatta DOMOKOS MÁTYÁS – SZATHMÁRI ISTVÁN. Nap Kiadó, Bp.
- KELEMEN JÁNOS 1984. A nemes hölgy és a szolgálóleány. Gondolat, Bp.
- KELEMEN JÁNOS 1990. Nyelv és történetiség a klasszikus német filozófiában. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KEMÉNY GÁBOR 2000. Casanova kellékei. (A nyelvi képek, a beszédmódok és a tagolás szövegszervező funkciója Márai Sándor Vendégjáték Bolzanóban című regényében). In: LŐRINCZY–CZETTER szerk. 2000: 253–66.
- KISS JENŐ 1999. Hagyomány, nyelv és nyelvközösség. In: GLATZ FERENC szerk., Közgyűlési előadások I. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 63–9.
- KUHN, THOMAS S. 1984. A tudományos forradalmak szerkezete. Gondolat, Bp.
- LŐRINCZY HUBA – CZETTER IBOLYA szerk. 2000. „Este nyolckor születtem...” Hommage a' Márai Sándor. BÁR Könyvek, Szombathely.
- Márai Sándor: Napló 1943–44. Akadémiai–Helikon, Bp., 1990.
- Márai Sándor: Napló 1958–67. Akadémiai–Helikon, Bp., é. n.
- NEUMER KATALIN 1991. Határutak – Ludwig Wittgenstein késői filozófiájáról. MTA Filozófiai Intézet, Bp.
- NEUMER KATALIN 1995. Miről szól a privátnyelvkritika? (Nyíri J. Kristóf: A hagyomány filozófiája című könyvéről.) BUKSZ 298–308.
- NYÍRI J. KRISTÓF 1994. A hagyomány filozófiája. T. Twins, Bp.
- NYÍRI J. KRISTÓF 1983. Ludwig Wittgenstein. Kossuth, Bp.
- NYÍRI J. KRISTÓF 2001. Globalizáció és lokalizáció. In: GLATZ FERENC szerk. 2001: 391–8.
- PUSZTAI FERENC 2001. A 20. század műveltségváltozásai és nyelvi változásai. In: GLATZ FERENC szerk. 2001: 125–34.
- V. RAISZ RÓZSA 1998. Szövegtípus, szövegszerkezet és retorizáltság Márai Sándor Füves könyvében. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., Stilisztika és gyakorlat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 295–311.
- V. RAISZ RÓZSA 2000. Márai Sándor stíluseszményéről. In: LŐRINCZY–CZETTER szerk. 2000: 211–7.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 2000: Márai Halotti beszéd című verséről. In: LŐRINCZY–CZETTER szerk. 2000: 267–76.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 2002. Utószó Illyés Gyula: A törzs szavai című kötetéhez. Nap Kiadó, Bp., 241–50.
- SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY 1994. Kosztolányi nyelvszemlélete. Alföld 1994/8: 46–59.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1993. A személyiséget állító tökéletes nyelv eszménye. In: KABDEBŐ LŐRÁNT – KULCSÁR SZABÓ ERNŐ szerk., „Szintézis nélküli évek”. Nyelv, elbeszélés és világkép a harmincas évek epikájában. Pécs, 181–95.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1994. Szövegvariációk és szövegglobalítás Márai: Napló 1943–44. című művében. Magyar Nyelvőr 300–12.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2004. Recepció és kreativitás kettőssége a „nyelvújítás” elméletében. In: UŐ, Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében. Áron Kiadó, Bp., 18–44.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Már megint (még mindig) borzsák*. A Magyar Nyelv illusztris főszerkesztője még akkor is a szívéhez legközelebb álló, patinás folyóiratra gondolt, mikor nemrég – 85. születésnapja alkalmából – az Akadémián köszöntöttük. Akkor is azt kötötte a lelkemre, hogy akár csak „egy szösszenés erejéig” ne feledkezsem meg a Magyar Nyelvről. Hát íme a szösszenés!

Karácsonykor – a magam sokadik születése napján – kedves tanítványom, a nemcsak filológusként jeleskedő (Csokonai- és Berzsenyi-szakértő), hanem a bor-szakmában is járatos Kőrizs Imre, köszöntésként egy legújabb kori „borzsák”-kal, egy eddig sosem látott „kiszerezésű” találmánnyal, vagyis egy vastag védőborítású, rejtélyes csomaggal örvendeztetett meg. Mellékelte hozzá a „Bor és pince” c. szaklap 2006. évi 7–8. számát, amelynek hirdetési rovatában (az 53. lapon) csalogató reklámon találkozhattam a nevemmel: „*Borzság* [kiemelt betűtípussal] többféle méretben, igény szerint a pincészetek, borházak dugóival díszítve.” Egy szőlőfürt és egy szőlőlevél társaságában ott díszelg a minta: két műanyag fülestáska, bennük Bacchus adományai: egy-egy szintén műanyag zacskó (vagyis két *borzsák*). Nekiestem, hogy meg is csapoljam, de – nem lévén szakértő a modern csomagolástechnikában – csak késsel-ollóval sikerült közelebb férköznöm a lényeghez. Erőfeszítéseim eredményeképpen a megcélzott nedű jórészt szétfolyt, mire nagy nehezen a túl elmésen elrejtett dugaszt megtaláltam, mint hajdanában Csokonai kálomista pap-barátjának a hordójából.

Csokonailál – illetve Petőfinél – maradvá: ennek a modern borzsáknak a látása és kinkeserves „megcsapolása” aligha indította volna a költőt ama bizonyos csikóbőrös kulacs kívánatos kotyogásának a megénekelésére. Egy mai *Borzság* is inkább maradna a falusi gyermekkorából ismerős fonott korsó (*butykos*) mellett.

BORZSÁK ISTVÁN

Egy adalék a *lecsó* szótörténetéhez. A *lecsó* szóval kapcsolatos vizsgálódásnak TÓTH SZILÁRD hasznos megállapításain kívül (l. a következő cikket, vö. még MNY. 2003: 474–7) adódik még egy érdekes tanulsága. A slágerszövegre mint műfajra ugyanis igen jellemző, hogy fogékony az újra, a divatosra, a kissé meghökkentőre. Miként ÉDER ZOLTÁN az *eszpresszó* szó első adatát egy slágerszövegből mutatta ki (Van itt egy jó kis *eszpresszó*. In: Studia in honorem P. Fábrián, E. Rác, I. Szathmári oblata a collegis et discipulis. Bp., 1988. 35–40), a *lecsó* szónak egy igen korai (jelen esetben azonban nem a legelső) adatának lehet nyomára bukkanni egy 1932-es operettben. E dalnak esetleg a szó gyors elterjedésében is lehetett szerepe. Nyelvtörténeti szempontból a konkrét esetben azért beszédes az adat, mert rámutat, hogy az 1931-es szakácskönyvi említéseknél sokkal korábbi (köznyelvi érdekű) adatra nem számíthatunk, hiszen valószínűsíthető, hogy épp a *lecsó* újdonsága adta az okot a megzenésítésre. Általánosabb tanulságként pedig levonhatjuk, hogy értékes nyelvtörténeti adatokra lelhetünk a tömegkultúra kevésbé becsült műfajaiban is, mint amilyenek például a szakácskönyvek vagy a slágerszövegek.

Álljon itt tehát a szójátékos dalszöveg (a betűhív közlésben eltekinttem az eredeti kotta szótárgoló kötőjeleitől a könnyebb olvashatóság érdekében; Szilágyi László – Eisemann Mihály: Zsákba-macska. Bárd Ferenc és Fia, Bp., 1932. 8–9):

„Lecsó...

Foxtrot

Szövegét írta: Szilágyi László.

Zenéjét szerzette: Eisemann Mihály.

---

* Vö. MNY. 2005: 220–1.

Édes nagysád, vár rám a kaszinó,
 Mit fog szólni hozzá a Tasziló.
 Hagyjon békét, nézze, szivem ime kész
 Én magáért régen oda vagyok,
 Kár, hogy lassan kezdi az iramot
 Mondjon pár jó bókot csak ez az egész.
 Párdon, tuletroá,
 Már nem birom soká...
 Nem baj kérem, kár a terefere
 Rég megfőzött úgysis Ede vele
 Mondja mi a kedvenc eledele már.

Lecsó- lecsó- lecsó- lecsó-
 Lecsókolom a pudert rólad
 De csó- de csó- de csó- de csó-
 De csoda csókolni való vagy.
 Bár én Nummi nem vagyok
 Csókban bárkit elhagyok...
 Lecsó- lecsó- lecsó- lecsó-
 Lecsókolom a pudert rólad.

Látom már, hogy régi inyenc kegyed,
 Bár nassolni félek ingyen szeret.
 Főzzünk együtt most egy kicsike lecsót
 Tán a kuktát majd én alakitom,
 Simulj hozzám, kész a paradicsom
 Máris, hogyha csattan a kicsike csók
 Kell még paprika, só
 És már kész a lecsó.
 Pardon, ó de hol van jaj a hagyma
 Átkarolnám rögtön hogyha hagyna
 Jól van kérem és most süthet a rezsó.”

MARTONFI ATTILA

Ismét a lecsó-ról. A *lecsó* lexéma datálásáról és elterjedéséről szóló, e folyóirat hasábjain napvilágot látott cikkemben (MNY. 2003: 474–7) néhány új adattal járultam hozzá az eddig ismertekhez. Ezek rövid összefoglalására és kiegészítésére most azért van szükség, mert legújabb – mint azóta kiderült: inkább tudomány népszerűítő, mintsem tudományos – etimológiai szótárunk (ZAICZ GÁBOR főszerk., Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Bp., Tinta Könyvkiadó, 2006. 479; rövidítve: ESz.) nemcsak nem megy tovább az általam kijelölt úton, de figyelmen kívül hagyja a cikkemben, valamint a HOLLÓS ATTILA által közölt (Az orosz szókinccs magyar elemei. Bp., 1996. 41), etimológiai szótárainkhoz képest (TESz. 2: 737, EWUng. 881) újdonságnak számító kronológiai és elterjedési adatokat. Ez nem is csoda, ha összevetjük a kérdéses szótárak idevonatkozó passzusait: az ESz. szócikke ugyanis nem más, mint a TESz. és az EWUng. szócikkeinek mutációja, de leginkább: kivonatolt változata, hiszen szakirodalmat nem tartalmaz (ami egyébként az egész kiadványra jellemző). ZAICZ tanár úr előszavában leszögezi: „Amennyiben a korábbi szótárak eredményeit a megjelenésük óta az újabb kutatások kiegészítették, akkor azokat a finomításokat, módosításokat

kat a legújabb szakirodalom áttanulmányozását követően beépítettük szófejtő szótárunkba.” (ESz. XI). Hát ez bizony – legalábbis a *lecsó* esetében – több mint kérdéses.

Nézzük előbb a kronológiai adatokat, majd pedig az átvevő nyelvek tanúságát. Az ESz. – tehát eredetileg a TESz. és az EWUng. – szerint a lexéma 1940-ben bukkan fel először (az Új Idők Lexikonában; TESz. i. h.). HOLLÓS ATTILA – KISS LAJOS nyomán – ezzel szemben egy évtizede megjelent alapos monográfiájában már 1932-ből adatolta (D.-né Mittag Margit, A diétás konyha a mindennapos gyakorlatban. 3. A lázas megbetegedések [...] étrendje. Bp., 1932. 75). Jómagam fent hivatkozott írásomban kimutattam, hogy a Magyar Szakács c. lapban 1931-ben, vagyis a HOLLÓS idézte Mittag-féle adathoz egy évvel korábban felbukkan a *bácskai lecsó* és a *bácskai lecsósrizs* (VI. 1931: 43) receptje, majd pedig öt évvel később önmagában a *lecsó* szó (XI. 1936: 59), valamint hogy az 1940-es lexikonbeli adattal egy időben tűnik fel Gundel Károly szakkönyvében a *lecsó* rövidke receptje (A vendéglátás mestersége. Gyakorlati gasztronómia. Mi mindent kell tudnia a jó vendéglősnek. Bp., 1940. 219). Az ESz. tehát az általam közölttől 9, a HOLLÓS publikálta adattól pedig 8 évvel későbbre datálja a lexémát, pedig HOLLÓS munkája nem másutt, mint A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai c. veretes sorozatban, az én írásom pedig a MNy.-ben látott napvilágot. Ez azért is bosszantó, mert eképp korrigálásra szorul az ESz. végén közölt hosszú szókronológia is (ESz. 967).

Előző írásom megjelenése óta sikerült a *lecsó* receptjét 1931-ből még egy helyen, mégpedig „Az Új Idők receptkönyvé”-ben megtalálnom (Bp., 1931. 272), melynek tartalomjegyzéke is utal a kérdéses receptre (i. m. X). Az első említés éve tehát nem változik, csupán kiegészül még egy forrással.

„A szótörténeti adatolás világosan mutatja: az EWUng. komolyan vette, hogy az etimológia fundamentuma a szótörténet” – olvashattuk majd egy évtizede KISS JENŐnek az EWUng.-ről írott recenzójában (MNy. 1997: 176), amivel a legmesszebbmenőkig egyetérthetünk. Ezúton buzdítanám a kollégákat szakácskönyveink tüzetes vizsgálatára, mert mint akkori cikkemben megjegyeztem: „a hazai (s talán nem csak a hazai) gasztronómiai irodalom nyelvtörténeti szempontból meglehetősen kiaknázatlan” (i. m. 475). Ugyanakkor szeretném hangsúlyozni, hogy az idevonatkozó adatokat nem tüzetes kutatómunka eredményeképpen találtam (sem előző cikkem írásakor, sem most), csupán szűrőpróbaszerűen néztem át néhány gasztronómiai kiadványt. Ha nekilátnánk ezek szisztematikus vizsgálatának, ki tudja, mennyi újabb adat kerülne még elő?

Végül térjünk át az átvevő nyelvek tanúságára. A – közvetve vagy közvetlenül – magyarból kölcsönzött lexémát az EWUng. csak a németből, HOLLÓS az oroszon és a németen kívül a szlovákból, a csehből, a kárpátukránból és a beloruszból adatolta (i. m. 41). Fent hivatkozott írásomban az átvevő nyelvek sorát kiegészítettem a lengyellel, az ukránnal, az észttel és a lettel. Egy kisebb áttekintést szenteltem a lett nyelv magyar elemeinek, amelyben szintén említtem a lett *lečo-t* (Ungarisches im lettischen Wortschatz (mit besonderer Berücksichtigung des Wortes *tokajietis* 'Tokajer'). In: Miscellanea Corviniana: Köszöntő könyv Hollós Attila 70. születésnapjára. ELTE BTK, Bp., 2003². www.btk.elte.hu/eastslav/Tartalom.html 344. lap). A lexéma a lett sajtóból – egy azóta megjelent idegen szavak szótára (I. ROZENVALDE, Preses lasītāja svešvārdu vārdnīca. Nordik, [Rīgā], 2004. 280) szerint – 2002-ből dokumentálható, tehát valóban neologizmusnak tűnik. Közlik továbbá más újabb lett lexikográfiai források is: egy képes idegen szavak szótára (INDRA ANDERSONE et al., Ilustrētā svešvārdu vārdnīca. Avots, Rīgā, 2005. 422) és egy terminológiai értelmező szótár (LARISA VJATERE – ILZE VJATERE, Bieži lietoti jēdzieni un termini: Skaidrojošā vārdnīca. Avots, Rīgā, 2004. 316).

Az átvevő nyelvek sorába be kell iktatnunk a harmadik baltikumi nyelvet, a litván is. A litvánban két alakváltozatában élő szót az interneten (www.supermama.lt) kívül csak idegen szavak szótáraiból sikerült dokumentálnom: *lečas* (Tarptautinių žodžių žodynas. Alma littera, Vilnius, 2001. 429) ~ *lečo* (V. VAITKEVIČIŪTĖ, Tarptautinių žodžių žodynas. Žodynas, Vilnius, 2001. 563). Itt jegyzem meg, hogy a litvánban ezek szerint még bőven idegen szónak számító, hangalakjában se rögzült (vagy talán: mind eredeti alakjában, mind pedig masculinumi végződésével ellátva meghonosodott) lexémát nem tárgyalja LACZHÁZI ARANKA kollégámnak a litván nyelv magyar elemeiről írott, egyébiránt igen alapos tanulmánya (Венгерские элементы в лексике литовского языка. In: Hollós-Eml. 236–43).

Tehát a *lecsó* mostani tudásunk szerint egyrészt 9 évvel korábbról adatos, másrészt jóval nemzetközibb annál, amint azt etimológiai szótáraink, s ezek között az ESz. alapján gondolhatnánk. Remélhetőleg nem szükséges erre a jövőben újlag felhívni a figyelmet a Magyar Nyelv hasábjain, mert következő (történeti-)etimológiai szótárunk – ha lesz ilyen – már figyelembe fogja venni.

TÓTH SZILÁRD

Széljegyzetek az „Etimológiai szótár”-hoz

1. „Kétségtelen, hogy a művelt közönség a nyelvtudomány valamennyi ága közül a szófejtés, az etimológia iránt érdeklődik leginkább” – írta HORGER ANTAL 1924-ben megjelent „Magyar szavak története” című kötetének előszavában, s ez valószínűleg így van még ma is. A kétségtől tapasztalható olvasói igény fényében a ZAICZ GÁBOR főszerkesztésében a Tinta Könyvkiadó gondozásában 2006 derekán megjelent új egykötetes „Etimológiai szótár” (ESz.) hézagpótló vállalkozás, hiszen BÁRCZI GÉZA 1941-ben megjelent kitűnő munkája, a „Magyar szófejtő szótár” (SzófSz.) óta nem készült olyan jól kezelhető, a nagyközönség számára is könnyen hozzáférhető magyar etimológiai szótár, amely a magyar szókincs eredete iránt érdeklődő olvasót a kor színvonalán tájékoztatta volna szavaink eredetéről és történetéről. A TESz. és az EWUng. vaskos kötetek elkészültük óta természetesen a kutatók és minden érdeklődő rendelkezésére állnak, azonban ezek az elsősorban a nyelvész szakember számára készült szótárak a cében kívüli érdeklődők, a középiskolai oktatás és a tudományos ismeretterjesztés szempontjából kétségtől nehézkesen kezelhetők, ráadásul már csak antikváriumi forgalomban és rendkívül borsos áron vásárolhatók meg. Ilyen körülmények között egy népszerű magyar etimológiai szótár sikerre van ítélve a könyvpiacra.

A Zaicz Gábor által vezetett szerzői-szerkesztői gárda (Dolovai Dorottya, Falk Nóra, Janovicsné Tóth Anikó, Kiss Gábor, Sipőcz Katalin, T. Somogyi Magda, Tamás Ildikó, Temesi Viola) – a főszerkesztői előszó szerint – a három modern és teljes XX. századi magyar etimológiai szótár (SzófSz., TESz., EWUng.) eredményeit összegezi „a művelt nagyközönség igényeinek megfelelően”, forrásai elsősorban a TESz. és az EWUng., de az újabb szakirodalom eredményeit is beépíti a szócikkekbe. Az előzményekhez képest sok új címszó kapott helyet az ESz.-ben az utóbbi egy-két évtized neologizmusai közül. Az összes korábbi magyar etimológiai szótárhoz képest újdonság az, hogy a toldalékok külön szócikkekben helyet kapva betagozódnak a szavakkal közös egységes ábécérendbe (vö. XI–XII).

A Kiss Lajos emlékének szentelt impozáns, több mint ezer oldalas (XXI + 998 l.) kötet valóban érdekfeszítő olvasmány. Az ismeretterjesztő szándék értelmében a szócikkek nem tartalmaznak szakirodalmi hivatkozásokat, a szavak és a toldalékok írásbeli felbukkanásának csak a dátumára utalnak, magukat a „belégeket” nem idézik. Az így megspórolt helyen a szerzők az egyes szavak és toldalékok eredetére vonatkozó ismeretek lényegét maximális szakszerűséggel, de a befogadást nehezítő túlzott tömörítés nélkül és minimális rövidítéshasználattal fejthetik ki. Mindezen olvasóbarát megoldások lehetővé teszik, hogy ezt a szótárt ne csak használja – vagyis szükség esetén egy kérdéses szónál fellapozza – az ember, hanem olvassa is. Jómagam kezdetben szűrőpróbaszerűen néztem meg benne néhány számomra valamilyen szempontból érdekes szót, majd engedve a csábításnak elolvastam egyhuzamban az egész kötetet ától cettig.

Biztosra veszem, hogy etimológiai kérdésekben a „művelt nagyközönség” soraiban hosszú időre az ESz. lesz a leggyakrabban idézett hivatkozási alap. A maguk elé tűzött célt a szótár alkotói magas színvonalon teljesítették, ezért remélem, hogy a könyv több kiadást is meg fog érni. Egy ilyen hatalmas terjedelmű, változatos nyelvi anyagot bemutató kézikönyv azonban aligha lehet valaha is teljesen hibátlan. Az olvasás közben készített széljegyzeteimet az alábbiakban teszem közzé egyrészt az olva-

sók tájékoztatására, másrészt abban a nem titkolt reményben, hogy azokat egy következő kiadásban az ESz. alkotói is hasznosítani tudják. Észrevételeim elsősorban a szótár szlavisztikai anyagát érintik, csak esetenként teszek szóvá más vonatkozású hibákat, következetlenségeket vagy elvarratlan szálakat.

Széljegyzeteim nem állnak össze hagyományos bírálatá, mert legtöbbször nem etimológiákat vitatok, hanem adatokat helyesbítek, vagy például az egyébként nem vitatott szláv etimon szóképzési interpretálásának visszásságait teszem szóvá. Mivel alapjában véve tudománynépszerűsítő munkáról van szó, nem kérem számon az EWUng. óta megjelent szakirodalom beépítését annak ellenére sem, hogy – mint láttuk – erre az idézett főszerkesztői előszóban ígéret hangzik el. Nem bocsátkozom vitába az általam korábban javasolt szláv etimológiák védelmében sem. Etimológiai verziókról általában csak akkor polemizálok a szerzőkkel, ha az EWUng.-ot követik olyankor, amikor az ott közölt megoldás véleményem szerint a TESz.-hez képest is visszalépést jelent.¹

2. Az alább következő széljegyzetekben az ESz. szócikkeihez hasonló tipográfiával, azok sorrendjében közlöm az adott szócikk valamely adatára vagy annak interpretálására vonatkozó észrevételeimet. Az ESz.-hez hasonlóan igyekszem lehetőleg minél kevesebb rövidítést használni, a szakirodalmi hivatkozásokról azonban a dolog természeténél fogva nem mondhattam le teljesen; ezek rövidítéseit a közlemény végén oldom fel.

ablak (2): Szláv előzménye „feltehetően az összsláv *ob előljáró és a *lokъ 'ív' főnév összetétele”. Az utóbbi az EWUng.-ban még helyesen *lokъ, nazális *o*-val. Ez a KISS LAJOSTól származó és az EWUng. által a TESz. és a korábbi irodalom ellenében kritikátlanul átvett etimológia – bár szerzője szerint „minden továbbit kiküszöböl vagy magában foglal” (MNY. 1992: 93) – nem problémamentes, mert az átadó szláv nyelvi alakot leszűkíti a szlovén *oblok* 'ív' szóra. A XIV. század óta dokumentált magyar szó kétségtelenül szláv jövevényszavaink legrégebb rétegébe tartozik, márpedig ezek között nem találunk olyant, amelyben szlovén típusú denazalizáció ($\rho > o$) ment volna végbe: vagy nyoma maradt volna a szláv nazálisnak (*ablonk), vagy *u* lett volna belőle (*abluk, vö. *donga ~ duga*). Az egész magyar nyelvterületen elterjedt *ablak* esetében semmiféle nyelvföldrajzi körülmény nem mutat éppen a szlovén irányába, tehát valószínűbb, hogy nem valamely periférián került a magyarba, hanem az ország belsejében élt és később a magyarság által teljesen asszimilált ún. pannóniai szlávok nyelvéből. Tártytörténeti adataink sincsenek arra nézve, hogy az *ablak* eredetileg éppen 'boltíves ablak'-ot jelentett volna. Kétségtelen, hogy 'ablak' jelentésű *oblok* típusú szláv alakok manapság csak a magyarral szomszédos szláv nyelvjárásokban vannak, s ezekben az *oblok* nyilván magyar jövevényszó, mindez azonban nem zárja ki azt, hogy a TESz.-ben is képviselt és KNEZSA, valamint a még korábbi kutatás által vallott nézet szerint ne jöhetett volna létre a pannóniai szlávban az összsláv *obъlъ 'kerek' melléknévből a szintén összsláv *-okъ* főnévképzővel egy *obъlokъ 'kerek nyílás' jelentésű főnév, amely a magyarban később mindenféle formájú ablaknyílást kezdett jelölni. Ne feledjük, hogy a magyarban vannak olyan kétségtelenül szláv szavak és szójelentések, amelyek a szlávásgból magából sehol sem mutathatók ki (mint pl. az *anyaméh*, 526). – A kérdés újabb irodalmából megemlítjük, hogy mivel az ukrán nyelvjárásokban (a kárpátaljaiakban is, vö. CSOPEY 1883: 223) *облок* mellett *оболок* 'ablak' is van, ennek alapján DZENDZELIVS'KYJ (2003: 41) felvetette, hogy a szláv szó az *ob-velktti 'bevon, behúz vmivel' igéből képzett *ob-voľkъ* 'bevonat' főnév lenne, amiből szabályosan lett volna *obolok* az ukránban. A tártytörténeti magyarázat ehhez az lenne, hogy az ablaküveg használata előtt az ablakrésekre állati hólyagot húztak volna. Ez az etimológia azonban magyar szempontból elfogadhatatlan, mert akkor vagy a magyar *ablak*-nak kellett volna egy *oblak-féle pannóniai szláv alakból származnia (ekkor azonban a magyarban *ablák lenne várható), vagy a keleti szlávban kellene az *obolok* típusú és 'ablak' jelentésű alakoknak olyan régieknek lenniük, hogy a szó honfoglalás előtti jövevényszó lehessen a magyarban. A keleti szláv régiségben azonban az *оболокъ ~ оболоко* szó csak 'felhő' (tehát mintegy 'az égbolt bevonata') jelentésben ismeretes (DRS. 12: 121). Ukrán szempontból

¹ Az EWUng. szlavisztikai lektora KISS LAJOS volt. – A szerk.

is valószínűbb az, hogy a szlovákból, magyarból átvett *óблок* 'ablak' mellett az *óболок* 'felhő' analógiájára másodlagosan alakult ki az *óболок* 'ablak', amint azt az új ukrán etimológiai szótár szerzői is vélik (EtSIUkrM. 4: 140).

abroncs (3): Szláv eredetije „szóösszetétel, az ósszláv *rpčь 'karkötő' főnévnek az *ob ige-kötővel ellátott alakja”: a szlávban (sem) szokott ige-kötő főnévhez járulni, hanem a *rpka 'kéz' főnévből képeztek egy *obrčiti '(kézzel) átfog, körbefog, átölel, átkarol' ige-kötős igét, majd abból az *obrčь főnevet (így KNEIÉZSA 1955: 58, sajnos sajtóhibával). A szláv szó már az átadó nyelvben jelenthetett 'kerék- vagy hordóabroncs'-ot, elvileg minden olyasmit, ami valamit körbefog, így egyes helyeken 'karkötő'-t is (EtSISJaz. 29: 111–4), de az nem igazolható (az idézett szótár ilyen következtetése ellenére sem), hogy éppen a 'karkötő' lett volna az elsődleges jelentése a szláv szónak.

abrosz (3): Szláv eredetije „az ósszláv *o ige-kötő és a *brusь 'fenőkő' összetétele”, tehát a szerzők mintha sulykolni akarnák, hogy a szlávban az ige-kötők főnevekhez járulnának. A mintául szolgáló EWUng. itt részben modernizálja KNEIÉZSÁT (1955: 59; a sajtóhibákat az idézetben javítom), aki azt mondja, hogy ez „praepositíós összetétel: *o* vagy *u* + *brusь* 'Wetzstein', *brьsnoti* 'schaben, rasieren' tövével tartozik össze”, vagyis nála még előljáró szerepel ott, ahol az EWUng.-ban jogosan VPräf (= Verbalpräfix, ige-kötő) áll, de az EWUng. az ige-kötőhöz nem igét, hanem valamilyen érthetetlen okból főnevet kapcsol, noha KNEIÉZSA rámutat a *brьsnoti* igeire, amely mind a *brusь 'fenőkő', mind pedig – *o- vagy *u- ige-kötővel kiegészítve: *obrьsnoti* ~ *ubrьsnoti* – az *obrusь ~ *ubrusь* 'kendő' szóképzési bázisa. Nem siet az olvasó segítségére az ESz. a jelentésképződés magyarázatával sem. Az EWUng.-ot követve a *brusь 'fenőkő' származékának állítja be a szláv *obrusь szót, amit első olvasatra, bevallom, nekem sem volt könnyű belátnom. KNEIÉZSA erről meglehetősen lapidárisan csak annyit mond, hogy az *obrusь-ban lévő *brusь összetartozik a *brusь 'fenőkő' és a *brьsnoti* 'vakar, dörzsöl, borotvál' ige tövével, tehát egyáltalán nem állítja, hogy a szláv 'fenőkő' jelentésű szóból lett az 'asztalterítő' jelentésű *abrosz*. Nem részletezi ugyan, hogy jelentéstanilag mi az összefüggés, de mivel kitér arra, hogy az *obrusь a szlávban eredetileg 'törőlkendő' volt, s csak később került az asztalra, rájöhettünk, hogy a közös jelentéstan momentum ezek között a 'dörzsölés' volt: a *brьsnoti* 'vakar, dörzsöl, borotvál' ige gyakorító alakja a *brusiti 'dörzsöl, fen, köszörül', ennek főneve a *brusь 'fenőkő', amelyhez az élesítendő szerszámot, míg az ige-kötős *obrusiti igéé az *obrusь, amelybe a kezünket dörzsöljük (vö. SIPrasł. 1: 393–4, 399).

akó (14): Az orosz régi *оковь* 'vaspántokkal megerősített fakád mint gabona-mértékegység' csak a XV–XVII. századból dokumentálható (DRS. 12: 330), ezért a XIII. század óta adatolható magyar szó forrásaként komolyan nem jöhet számításba. Furesa az *оковь* [akov] átírás, mert más helyütt az orosz hangsúlytalan *o* is *o*-val van átírva, vö. *постоянный* [posztojannij] 'állandó' a. (20). A szláv etimológia megadásánál immár rutinszerűen ige-kötő és főnév összetételét feltételezi az ESz. (az EWUng. nyomán): „*o ige-kötő + *ковь 'vasalás'” (valamilyen megfeythetetlen okból itt még a kikövetkeztetett ósszláv alak is cirill betűs), helyesen: **o(b)* 'körül' ige-kötő + *kovati* 'kovácsol' ige, majd ebből **o(b)kovь* '(körül)vasalt (fa)edény' (vö. KNEIÉZSA 1955: 61, EtSISJaz. 27: 156–8).

általvető (23): A jelentéstan párhuzamként felhozott orosz *перемётные сумы* [peremjotnie szumi] átírásában [peremjotnije ...] lenne várható, hiszen az alkalmazott átírás ZAIČ GÁBOR szerint is a kiejtés érzékeltetésére szolgál (vö. Bevezető, XII).

asztal (41): „óegyházi szláv *stolь* ...” – helyesen *stolь*.

asztalnok (41): „bolgár *столник* [sztolnyik]” – helyesen [sztolnik], „régii nyelvi szerb egyházi szláv *стольникъ* [sztolnyik]” – helyesen [sztoljnik]; a szavak alapja „a szláv *stolь* ...” – helyesen itt is *stolь*.

balek (52): „bolgár régii nyelvi, nyelvjárási *балѣк* [baluk]...” A bolgár *ѣ* [ɛ] *u*-val való átírása problematikus, mindenesetre a magyarban nincs előzménye. Kár, hogy a szerzők nem indokolják, ha eltérnek az akadémiai átírasi szabályoktól, ahol a bolgár *ѣ* átírása *a* (vö. HADROVICS főszerek. 1985a: 101–3).

bálvány (53): A régi bolgár *бавань* a TESz. óta ismétlődő elírás *бавань* ~ *бавъвань* helyett (vö. KNEI ZSA 1955: 591, BEtReč. 1: 29). A [balvany] átírás tehát semmiképpen nem lehet helyes, [balvan]-ra javítandó. A [balvany] transzkriptum ráadásul félrevezető is, mert azt sugallja, mintha az átadó nyelvből már eleve egy palatális *ny*-re végződő alak került volna a magyarba, holott a *n > ny* palatalizáció ebben a szóban magyar fejlemény.

barát (56): „őgyházi szláv *bratъ, bratrъ*...” – helyesen: *bratъ, bratrъ* (az EWUng.-ban még helyesen).

bátya (60): 2. megoldásként lehetségesnek tartja, hogy a magyar szó „szláv, talán bolgár jövevényszó, vö. bolgár *баща* [bása], *бате* [bátye], *бачо* [bátjo], *бачо* [bácsó] ’báty, bácsi’ ...” A bolgár alakok, úgy tűnik, az EWUng.-ból vannak átvéve, mivel a TESz. jelzi a hangsúlyukat is, az EWUng. pedig nem. A *баща* alak tévesen áll itt *бача* helyett, de hogy nem egyszerű sajtóhibáról, hanem „tudatos” félreolvasásról van szó, azt a [bása] átírás bizonyítja. Ha a magyar átírásban az *á* nem egyszerűen az illabiális, hanem a hangsúlyos illabiális *á*-t akarja jelölni (mert különben mindkét bolgár *а* helyén *á* lenne a transzkriptumban), akkor az átírás még a hibásan felvett bolgár kiinduló alakhoz képest is hibás, mivel a bolgár *бача* véghangsúlyos (vö. TESz.: *бача́*), tehát [bastá] lenne helyesen az átírat. A *бате* [bátje] alak átírása helytelen, helyesen (az adott átírásai kulcsban): [bátje]. Nem értem, mi tenné valószínűbbé a bolgár eredetet a többi szomszédos szláv nyelvhez képest (így az EWUng. is; a TESz. – helyesen – nem emel ki egy konkrét szláv nyelvet a szóba jöhetőek közül); ha helyesen szerepelt volna *бача́* [bastá] az első helyen, akkor annyi magyarázatot megérdemelt volna, hogy a bolgár *ч* (št) hangkapcsolat korábbi (összláv) *ч*-ből származik. Vagyis lehetne a magyar *bátya* éppen a bolgár *бача́* összsláv *batja előzményéből is, de ebből az következne, hogy már a IX. század előtt került volna a magyarba ez a szó, vagyis a szerzők a kettős honfoglalás felfogását vallják. Ezt én személy szerint nem ellenzem, ám nem értem, hogy a szerzők miért ilyen burkoltan hozzák e kardinális kérdésben vallott nem szokványos álláspontjukat az olvasó tudomására. Ha mégsem ez lenne a szerzők felfogása, akkor végképp nem értem, hogy miért lenne jobb kiinduló alak a magyar *bátya* számára a bolgár *бача́* [bastá], mint a horvát és szerb *bàca* (~ *báca*) vagy a szlovák *báta* (mindkettő kiejtve kb. [bátja]). – Nem tartom indokoltnak ma már az összsláv *batja mai folytatóinak bizonytalan eredetére utaló „talán”-t sem, vö. SIPras. 1: 196. – Ami a két bemutatott etimológiai verzió (1. belső fejlemény, 2. szláv jövevényszó) valószínűségi fokát illeti, semmi okát nem látom annak, miért kell a *bátya* belső keletkezésű szóként való kimódolt magyarázatát előnyben részesíteni, hiszen rokonságneveink között nem ritka a szláv eredetű (*déd, unoka*), egyébként is minnek kitalálni olyasmit, amit készen át lehet venni a szomszédtól.

batyu (60): Szintén 2. lehetőségként (és szintén egy valószínűtlenül körmönfont „belső keletkezésű” 1. változat után) az ESz. megengedi a szláv eredetet is; az idézett szláv *batъ* ’bot’ azonban helyesen *batъ*, az őgyházi szláv *batogъ* pedig helyesen *batogъ*. A szláv párhuzamok közül méltánytalanul mellőztetik az ukrán *бати́* (az ESz. átírási kulcsában: [batyih]) ’bot, ostor, korbács; tökféle növények szára, hajtása, indája’, ennek szabályos megfelelője a kárpátjai (máramarosi) *u*-zó nyelvjáráásokban (vagyis ahol az összsláv *кони́* ’ló’ szóból nem *кни́* [kiny], hanem *кунь* [kuny] lett) *баты́* [batuh] (vö. EtSIUkrM. 1: 150; CSOPEY 1883: 8). Egy ilyen hazai ukrán (ruszin) *баты́* [batuh] alakból a magyarban a szóvégi *h* elhagyásával törvényszerűen lett *batu* (a szó korai előfordulásainál – 1792., 1800. – a *batyu* mellett mindig ott van a *batu* is, TESz., EWUng., de még a XIX. század első felében is előfordul *batu* alak Fáy András, Vajda Péter, Vörösmarty Mihály munkáiban, HHC). A *batu*-val kezdetben konkuráló, majd azt kiszorító *batyu* *ty*-je lehet tisztán magyar palatalizáció credménye, de belejátszhatott az *i*-zó kárpátjai nyelvjárások *бати́* [batyih] alakjának *t*’-je is.

bazsarózsa (61): „őgyházi szláv *božurъ* ...” (így már az EWUng.-ban is) – helyesen *božurъ* (vö. KNEI ZSA 1955: 85; TESz.).

bérc (65): Bolgár *бръдце* [bridge] eleve csak téves lehet, mivel a standard bolgárban az *ь* csak *o* előtt fordul elő a lágyítás jelzésére (vö. *бачо* [bátjo] fentebb, *bátya* alatt), az EWUng.-ban is helyesen: *бръдце* (vö. KNEI ZSA 1955: 596–7). Átírása a szerzők által választott kulcsban [brudce], az

akadémiai átírás szerint [bradce] lenne. Ez is egy olyan eset, amikor a szerzők az EWUng.-ból (vagy más előzményekből) tévesen kimásolt alakból kiindulva koholt magyar olvasatot produkálnak (vö. fentebb, **bátya** alatt a légből kapott bolgár *баба* [bása] alakot).

berek (65): „A szláv szavak eredete tisztázatlan” – ezt a mondatot el lehetne hagyni vagy módosítani így: „A szláv szavak indoeurópai eredetűek, vö. német *Berg* ’hegy’”, hiszen az ósszláv **bergъ* ’part’ pontosan megfelel a mai német *Berg* ’hegy’ ófelnémet előzményének, további párhuzamai vannak az iráiban és az örményben (vö. SÍPrasl. 1: 203–4).

bodnár (73): „A szláv szavak alapja a szláv **bъdnъ* ’hordó, kád’...” – az EWUng.-ban is még helyesen: **bъdnъ*.

bodza (74): „bolgár *бъзе* [bze], nyelvjárási *бъззе* [bzze], *бъзие* [bzsie]” – az átírt formák a szerzők által választott kulcsban [buze], [buzje], [buzie], az akadémiai átírási szabályok szerint [baze], [bazje], [bazie] lennének; a *zs-t* a magyar átíratban semmi sem indokolja.

bolond (77): Az idézett óegyházi szláv *blъdъ* helyesen: *blъdъ* (az EWUng.-ban még helyesen szerepel).

cár (97): „A szláv nyelvekben a gót *kaisar* ’császár’ szóra vezethető vissza, végső forrása pedig a görög; vö. még *cézár*”, ahol (100) viszont már nem esik szó többé a görögről, hanem arról, hogy „a *Caesar* tulajdonnév talán etruszk eredetű”. A szláv *carъ* < *cēsarъ* szónak is – a germán *kaisar* közvetítésével – ez a *Caesar* tulajdonnév a végső forrása, a görög csak egy mellékvágány, amennyiben a szláv régiségben a germán közvetítette *cēsarъ* mellett *kesarъ* típusú, görög közvetítésű alakok is vannak.

cirill (105): *zyrillisches Buchstabe* helyesen: *zyrillischer Buchstabe*; *zyrillisches Schrift* helyesen: *zyrillische Schrift*. A mai német standard és az újabb német nyelvű szlavisztikai szakirodalom egyébként a *kyrillisch* alakváltozatot részesíti előnyben.

cölöp (107): Az idézett óegyházi szláv *stъpъ* helyesen *stъpъ*, vö. EWUng. *oszlop* a.; az *oszlop* címszó alatt az ESz. is helyesen hozza az óegyházi szláv alakot, csak valamilyen okból cirill betűkkel: *стлъпъ* (594), ami önmagában véve nem lenne baj, csak egységesíteni kellett volna az óegyházi szláv példák írásmódját az egész szótárban.

csarnok (112–3): Az idézett német *Halla* ’tágas helyiség, terem’ (az EWUng.-ban is még) helyesen: *Halle*.

csere (117): A feltételezett régi keleti szláv alak nem **čeredъ*, hanem **čeredъ*, vö. helyesen EWUng.

csoda (124): A megfelelő „szláv szavak alapja az ószláv *cu-* ’észlel, érzékel’” – helyesen: „ő s - s l á v *ču-*...”, hiszen az *ószláv az óegyházi szláv* szinonimája, a szláv nyelvek közös őse pedig az *ósszláv*. Más kérdés, hogy – sok más szláv nyelvhez hasonlóan – az ó(egyházi)szlávban is megvan a *čuti* ’érez, észlel’ ige. A *cu-* már az EWUng.-ban is hibás. A szósaládról részletesebben vö. SÍPrasl. 1: 295–7.

debella (136): „Nyelvünkbe a horvát-szerb nőnemű (esetleg a semlegesnemű) alak került át”. – Általában igaz, hogy a magyarban *-a*-ra végződő szláv eredetű melléknévek (*drága, puszta, tiszta, tompa* stb.) egyaránt származhatnak a szláv melléknév akár nőnemű, akár semlegesnemű alakjából, de éppen egy ’nagy testű nő’ jelentésű szó esetében a semlegesnemű alakra való utalás merő pedantériának tűnik, nyugodtan elmaradhatott volna.

deszka (142): Az idézett óegyházi szláv *dъska* helyesen (az EWUng.-ban is): *dъska*.

dolog (152): Az idézett óegyházi szláv *dlъgъ* helyesen (az EWUng.-ban is): *dlъgъ*.

donga (153): „A szó belseji *n* arra utal, hogy az átvétel még a 10. század előtt bekövetkezett...” – helyesen (az EWUng.-ban is): a 10. század v é g e előtt.

dorong (154): Az idézett óegyházi szláv *drъgъ* helyesen (az EWUng.-ban is): *drъgъ*.

drága (156): Az idézett óegyházi szláv *dragъ* helyesen (az EWUng.-ban is): *dragъ*.

éjfél (171): A strukturális párhuzamként idézett lengyel *pólnoc* helyesen: *pólnoc* (az EWUng.-ban is hibásan).

ellenőr: Ez a szó nem szerepel sem önálló címszóként, sem eldugva az *ellen-* előtagú nyelvújításkori tükörszavak között (176), noha amellett, hogy gyakori szó, egyúttal rendkívül eredeti képződmény is. Éppen ezért magyarázatra is szorul annyiban, hogy nem *ellen* + *őr* összetétellel, hanem a francia *controleur* részfordításával keletkezett (vö. NyÚSz. 62, 441), vagyis az *ellenőr* tulajdonképpen egy magyar–francia hibrid, mivel *-őr* eleme nem a magyar *őr* főnév (mint a *rendőr*-ben vagy a *vadőr*-ben), hanem a francia *-eur* képző átvétele (mint a *klakőr*-ben vagy a *montőr*-ben). Az EWUng.-ban *ellen-*² alatt fel van ugyan sorolva, de említett specifikuma sem ott, sem a TESz.-ben (*ellen-* 2. alatt) nincs kidomborítva. – Hasonló képződmény a horvát *redar* ’rendőr’, amelynek ihletője a magyar *rendőr* volt: a szláv eredetű magyar *rend-*ből „visszaszámolt” horvát *red-*hez az immár elavult szláv *-ar* (a produktív *-nik* helyett) a magyat *-őr* hatására járult (vö. NYOMÁRKAY 1989: 344).

fasizmus (200): „A náciizmus ... elnevezéssel szemben szovjet mintára a *fasizmus* és *fasiszta* szavakat a németekre is kiterjesztették.” – Talán inkább o r o s z mintára, hiszen nyelvi hatásról van szó (amely mögött természetesen ott volt egykor a szovjet ideológia is), valamint a kiterjesztés nemcsak a németekre, hanem a spanyolokra, szlovákokra, magyarokra (vö. *Horthy-fasizmus*) és másokra is vonatkozott.

fehérnép (203): Az idézett szlovák *biele pohlavie* ’fehémép’, tulajdonképpen ’fehér nem’ mellett figyelemre méltó párhuzam még a lengyel (XVI. századtól) *biata glowa*, később *bialogłowa* ’fehércseléd’, tulajdonképpen ’fehér fej’ (TESz.; SĪPXVIw. 2: 92–5) és a szlovákkal egyező szerkezetű, szintén a XVI. századtól *biata plec* ’fehémép’, tulajdonképpen ’fehér nem’ (SĪPXVIw. 2: 105); a lengyel kifejezések már a XVI. század közepén széles körben el voltak terjedve, míg a magyarban a hasonlók közül csak a *fehércseléd* dokumentálható a XVI. század végétől (1589.), a többi csak a XVII. század legvégétől (*fehérnép*, 1700.), illetve a XVIII. század derekától (*fehércseléd*, 1760.). A *fehércseléd* pontos ukrán megfelelőjét (*біла челядь*) az EWUng. és a TESz. is közli, talán itt sem ártott volna megismételni. A ma már elavult ukrán kifejezés koráról egyelőre annyit lehet mondani, hogy 1650 előtt már biztosan megvolt, mivel a XVI. század egészének és a XVII. század első felének nyelvemlékeit feldolgozó, még befejezetlen ukrán nyelvtörténeti szótár a *бѣлий* ’fehér’ címszó alatt előreutal a valamely később megjelenő kötetben a *челядь* ’cseléd’ címszó alatt keresendő *белая челядь* kifejezésre (SUMXVI 3: 150). Képzéséhez az ötletet a lengyel szolgáltathatta, mivel a ’fehércseléd’ lengyel *biata glowa* ~ *bialogłowa* (tulajdonképpen ’fehér fej’ – a férjes asszonyok fehér főkötő viseletéről) elnevezése tükörszóként (*бѣлая голова*, 1567. – SUMXVI. 6: 253), illetve jövevénytűként (*бѣлоглова*, 1575. – SUMXVI. 3: 147–8) már a XVI. század második felében meghonosodott az ukránban. A *fehér-* előtagú, nőket jelölő többi magyar összetétel előfordulását bő évszázaddal megelőző 1589. évi *feier cheled* adat – a lengyel fehémépek társaságát nem kimondottan kerülő – Balassitól való. Időrendi és szóföldrajzi, valamint művelődéstörténeti okokból ezért nem kizárt tehát, hogy ebben a speciális „női” jelentésben a *fehér-* szláv mintát tükröz.

fehérorosz (203–4): Lehetséges, hogy ez a népnév középkori magyar találmány. A kutatás jelenlegi állása szerint ugyanis elsőként a „Szent Kinga élete (Vita Sanctae Kyngae)” című 1317 és 1329 között keletkezett, magyar forrásokra is hivatkozó latin nyelvű műben fordul elő ez az etnonima, mégpedig II. András király Kálmán fiának a titulusságában (Rex autem Colomanus regis Bele germanus fuit rex Ruthenorum Alborum) azzal kapcsolatban, hogy a gyermek Kálmán az 1210-es években néhány évig halicsi uralkodó volt, 1217-ben ottani királlyá is koronázták (vö. ŁATYSZONEK–BELI 2006: 82–5).

fertály (211): „A német szó magyar közvetítéssel a szláv nyelvekbe is átkerült.” – Helyesen: e g y c s szláv nyelvekbe is átkerült, mégpedig a közvetlenül szomszédosakba, például a szlovákba: *fertál* ’hossz- és területmérték’ (NEWERKLA 2004: 242), a ruszinba: *фѣрталъ* ’(óra)negyed’ (CSOPEY 1883: 416) vagy a horvát-szerbce: *fertalj* ~ *frtalj* ~ *vrtal(j)* ’többféle mértékegység negyede’ (HADROVICS 1985b: 229–30). A kicsit is távolabbiakban a szó vagy nincs meg egyáltalán, vagy közvetlenül a németből került, mint a lengyel *wiertel* ~ *wirtel* ’negyed’ (BRÜCKNER 1927: 617).

Fiastryúk (213): A szláv párhuzamok jelentése – a TESz.-szel és az EWUng.-gal szemben – itt hiányzik (orosz *утиное гнездо* 'kacsafészek', lengyel nyelvjárási *Kwoczka z kurczętami* 'kötös kis-csibékkel'), így az ezeket a nyelveket nem ismerő olvasó számára nincs értékük, noha különösen a lengyel népnyelvi alak képíleg teljesen pontos mása a magyarnak.

galamb (242): Az idézett óegyházi szláv *golǫbь* helyesen (az EWUng.-ban is): *golǫbь*. Az orosz *голубь* [golub] átírás az akadémiai szabályoknak megfelel, de a szótáron belül nem következtes, vö. pl. *царь* [carj] (97).

gally (243): „Szláv, valószínűleg szlovén jövevényszó...” – A szlovén eredet csak akkor lenne valószínű, ha bizonyítható lenne, hogy a *gally* a Dunántúlról terjedt el (vö. KNEZSA 1955: 178). Mivel erre utaló nyom nincs, nyilván a nyelvterület belsejében asszimilált hazai („pannóniai”) szlávok nyelvéből származik. „A szó valószínűleg az ősszláv alapnyelvből jött létre” – ez helyes, de informatívabb lenne, ha hozzáfűznék a szerzők, hogy az ősszláv *golь, amely eredetileg csupasz, lombjától megfosztott faágat jelentett, a *golь 'csupasz' melléknév főnévi származéka (SIPras. 8: 75–76).

gerenda (251): Az idézett horvát-szerb *grenda* (így az EWUng.-ban is) helyesen: *greda*.

gerlice (251): Az idézett bolgár *гърлица* (így az EWUng.-ban is) eleve képtelenség (vö. fentebb **bérc** alatt), helyesen: *гърлица*; így természetesen a [gerlica] transzkriptum is légből kapott, helyesen (a szótár szokásos átírásában): [gurlica], az akadémiai szabályok szerint: [garlica].

glasznoszty (253): Az orosz *гласность* 'nyilvánosság', *гласный* 'nyilvános' „végső soron” természetesen nem az orosz *голо́с* 'hang' szóra vezethető vissza, hanem annak hasonló jelentésű, de az orosz irodalmi nyelvbe az egyházi szlávból átvett délszláv eredetű *глас* változatára. Paradox módon ez a szovjetizmus tehát egyházi szláv eredetű (ilyen egyébként maga a *szovjet* is, vö. 806).

gomba (255): „A szó belseji *m* arra utal, hogy az átvétel a 10. század előtt már megtörtént ...” – helyesen (az EWUng.-ban is): a 10. század vége előtt (vö. fentebb *donga* a. is). A párhuzamok közül az EWUng.-ból átvett *csombor*-t valami mással (pl. *abroncs*, *donga*) kellett volna helyettesíteni, vagy fel kellett volna venni címszóként a *csombor*-t, mert jelenleg ez az utalás nincs elvarrva.

goromba (257): „A szó belseji *m* azt mutatja, hogy az átvétel még a 10. század előtt megtörtént ...” – helyesen (az EWUng.-ban is): a 10. század vége előtt (vö. fentebb *donga*, *gomba* a. is). „A magyar szó a szláv melléknév nőnemű alakjának az átvétele lehet” – ebben az esetben vajon miért maradt el a szláv semlegesnemű alak átvételének az EWUng.-ban még megemlített lehetősége? Hiszen a *goromba* melléknév – és szláv előzménye – nemcsak személyre (pláne nőszemélyre...) vonatkozhat(ott), hanem szóra, cselekedetre stb. is (vö. ezzel szemben a *debella* címszó alatt szóvá tett eljárást, amikor az egyértelmű nőnemű személyre vonatkozó szó esetén a biztonság kedvéért azért nem zárják ki a szerzők a semlegesnemű szláv melléknévből való átvétel eshetőségét sem).

gyanta (267): Az egész szócikkben elsikkad az a nem mellékes körülmény, hogy a *gyanta* < *gyantár* legrégebben dokumentált jelentése a magyarban 'borostyánkő'; egyébként a szócikkben felsorolt összes idegen nyelvi adat jelentése helyesen nem 'gyanta', hanem 'borostyánkő' (a TESz.-ben ez még teljesen világos, a szerzők nyilván az e tekintetben sokkal zavarosabb EWUng.-ot követték). „Orosz közvetítéssel elterjedt balti eredetű szó” – a szó az oroszban biztosan nem balti eredetű (TRUBAČEV 1980; vö. „Csak annyi bizonyos, hogy az orosz szó kései átvétel, de aligha a litvánból” – KNEZSA 1955: 833).

ikra² (330): Az orosz *икры* [ikrű] átíratban következtelenség tapasztalható az orosz *ы* kezelésében. A korábbi példákban ugyanis az akadémiai szabályok szerint *ы* > *i*, vö. *постоянный* [posztojannij] 'állandó' a. (20), *перемётные сумы* [peremjotnie szumi] 'áttávető' a. (23), később is *копыто* [kopito] 'kapta' a. (378), *пырей* [pirej] 'perje' a. (634) stb.

inas (334): Az EWUng.-ot követve a szótár két etimológiai verziót kínál, első helyre helyezve a sokkal gyengébbet, ám a szót „belső fejleményként” magyarázót. Ezt az eredetileg BERNÁTH BÉLÁTÓL származó naiv ötletet – miszerint az *inas* a finnugor eredetű *in* főnévből képzett *inas* melléknév főnevesülése lenne (MNY. 1991: 345–6) – az EWUng. és nyomában az ESz. úgy karolja fel, hogy

az szinte önmaga paródiájába csap át: „A jelentés fejlődésére vö. *inaskor* 'pubertás, serdülőkor', azaz tulajdonképpen 'az izmok, inak megerősödésének ideje'." Hogy elég *inas*-e már egy *inas* ('kamaszfiú'), az a „Jancsi és Juliska” című Grimm-mese boszorkányának a szempontja lehet; ez az enyhén kannibalisztikus kép a BERNÁTH BÉLA által az Érdy-kódexből idézett „Inaskor, mykoron emberben mynd weer mynd erey neweködik” passzusból sem következik, hiszen ha – mint BERNÁTH vélte – az *erey* itt 'inai'-t jelent (amit én már a számbeli egyeztetés miatt is kétlek), akkor az éppen amellett szól, hogy az *inaskor* összetétel első tagjában szereplő *inas*-t e mondat szerzője nem asszociálta az 'in' jelentésű *ér*-rel (mert akkor *ereskor-t írt volna vagy fordítva: *inai-t). Az ESz. elhallgatja egyébként, hogy érvelésében erre a XVI. századi *inaskor* adatra hivatkozik, ezért a gyanútlan olvasó – ha nincs éppen a keze ügyében az EWUng. – azt is gondolhatja, hogy a mai *inaskor* szónak van valahol (pl. a nyelvjárásokban) ilyen – a mai magyar köznyelv szótáiraiban nem jegyzett – jelentése. Ez természetesen lehetséges, mert amely vidéken az *inas* 'fiú(gyermek)' (ÉKSz.²), ott a 'gyermekkor' lehet *inaskor* ma is, legfeljebb (még) nem szótárazták. A köznyelvi használatra orientált Magyar Nyelvtörténeti Korpuszban a jelentéstani fogódzóként hivatkozott *inaskor* mindössze háromszor fordul elő, s ez a három XIX. század végi – XX. századi adat nem értelmezhető a kontextusok alapján általában 'pubertás, serdülőkor'-ként, mert mindhárom esetben a szóban forgó személyeknek ténylegesen a mai értelemben vett *inas*-ként ('tanonc') szerzett élményeiről van bennük szó (HHC). Az *inas* minden tekintetben alaposan kidolgozott szláv etimológiája iránt (< *junoš* ~ *junoša* 'ifjú', KNEZSA 1955: 223, TESz.) az EWUng. nyomán az ESz. két, szintén BERNÁTH BÉLA fentebb hivatkozott cikkéből vett érvel próbál kételyt ébreszteni. Az egyik hangtani: a *juhar* ~ *ihar*, *juhász* ~ *ihász* párokkal szemben a magyarban nincs dokumentálva *junos változat. Ez az érv meglehetősen sülytalan, hiszen de jó is volna, ha mindig minden közbeeső láncszem hiánytalanul az etimológus rendelkezésére állna. A másik jelentéstani: „Jelentéstani szempontból nehézséget jelent az is [Mi még? Nincs más jelentéstani kifogás a szócikkben. – Z. A.], hogy a 'fiatal, ifjú' jelentés nyelvemlékeinkből nem adatolható, és ez is valószínűbbé teszi a belső fejleményként való eredeztetést.” Ez nyilvánvaló félreértés, hiszen ellentmondásban áll a magában a szócikkben néhány sorral feljebb az *inaskor* kapcsán kifejtettekkel, meg természetesen a nyelvtörténeti tényekkel is, hiszen a szó legkorábbi adatának (1524.) a jelentése a mintául szolgáló EWUng. szerint is 'heranwachsender Junge' ('serdülő fiú'). Ez az okfejtés már az EWUng.-ban is zavaros, ott azonban bővebb, mivel felhívja a figyelmet arra is, hogy a régi nyelvemlékekben az *inas* (vajon milyen jelentésben?) nem azonos az *ifjú*-val, hanem határozottan megkülönböztetik attól. Ez a szintén BERNÁTH BÉLÁTÓL átvett érv semmiképpen nem erősíti a „belső fejleményként való eredeztetés” mellett szóló érveket. Visszatérve a fenti kissé bizarr képhez: a BERNÁTH által idézett 1623. évi „Vének, Ifjak, Serdülő Inasok” felsorolásban tényleg ezek a szegény *inasok* lennének a *leginasabbak*? Vagyis amit BERNÁTH mond, annak van köze a szó jelentéséhez (az *inas* a *gyermek* és az *ifjú* szavak által jelölt korosztályok közötti átmeneti életkorban lévő fiút – kamaszfiút – jelentett eredetileg, ezért nem mosták össze egyikkel sem), de nincs köze a szó etimológiájához, továbbá semmi esetre sem mond ellent a szláv *junoš* ~ *junoša* 'ifjú' szóból való eredeztetésnek, legfeljebb arra mutat rá, hogy az *inas* nem luxusjövényszóként került a nyelvünkbe, hanem átvételét e köztes korosztály megnevezésének a szükségessége diktálta (a *kamasz* ugyanis ekkor még javában egy kutyaajtát jelentett, vö. 370).

iszap (345–6): Az „egyházi szláv *исърънь*” adat elől elmaradt az az EWUng.-ban még meglévő információ, hogy ez szerb egyházi szláv adat, ami az egyjeres (csak ь-t használó) helyesírás értelmezése miatt lényeges (etimológiailag ugyanis *исърънь lenne ez az alak).

izgága (348): „A szláv szavak az ószláv *iz (igekötő) + *gaga* 'kiégés' alakra vezethetők vissza” – az *igekötő* + *főnév* típushiba (vö. fentebb *abroncs*, *abrosz*, *akó* stb. a. mondottakat). Ez is deverbális főnév a szlávban, alapja az *iz (*ibz*) 'ki-' igekötővel a *zēgti (< *gegti) 'égni' ige nem adatolható, de feltehető *gog*-tőváltozatot tartalmazó gyakorító alakjából képzett ige, amelynek -o-jából nyúlással lett -a- a belőle képzett főnév tövében (vö. EtSISJaz. 9: 27).

jegenye (354): Az orosz adatként idézett *ягнядие* [jagnjagyije] 'fekete nyárfák' szót hiába keresnénk modern orosz szótárakban, valójában egyházi szláv adatról van szó (az EWUng.-ban még helyesen), vagyis orosz másolatban fennmaradt délszláv alakról (vö. EtSISJaz. 1: 56). A [jagnjagyije] átírás önmagán belül is következtelen: ha az orosz *d'* > magyar *gy*, akkor az orosz *n'* miért > magyar *nj* (és nem > *ny*)?

-ka/-ke (361): „Kicsinyítő képzőbokor. Az egyszerű kicsinyítő *-k* és a szintén kicsinyítő funkciójú *-a/-e* összetételéből keletkezett az ősmagyar korban.” – Elvarratlan szál: a kicsinyítő *-a/-e* képzőről szó esik a maga helyén (1), az egyszerű kicsinyítő *-k* képzőről azonban nincs külön szócikk, de még csak egy példa sem.

kaloda (369): Az idézett szlovén *kalada* még az EWUng.-ban is helyesen: *klada*.

korong (436): „A magyar szó belseji *n* arra utal, hogy a kölcsönzés már a 10. század előtt lezajlott...” – helyesen: a 10. század v é g e előtt.

-kó/-kő (414): „Kicsinyítő képzőbokor. Az egyszerű kicsinyítő *-k* és a szintén kicsinyítő funkciójú *-ó/-ő* összetételéből keletkezett feltehetően még az ősmagyar korban.” – Elvarratlan szál: a kicsinyítő *-ó/-ő* képzőről szó esik a maga helyén (582), az egyszerű kicsinyítő *-k* képzőről azonban nincs külön szócikk (vö. fentebb *-ka/-ke* alatt is).

korsó (437): „ukrán nyelvjárási *корчага* [korcsaga]...” – az átírás helyesen: [korcsaha].

ködmön (442): „orosz régi nyelvi *кѣдмань* [kudmanj] ... orosz nyelvjárási *когман...*” – a legkorábbi orosz alak *кѣдмань* 1280-ból, a jerek vokalizációja, illetve kiesése utáni időből való (SDR. 4: 349), tehát átírása helyesen [kodman], vagyis mintha már *кодман* volna éppen úgy, mint helyesen az idézett nyelvjárási alak is lenne.

lanka (474): „A magyar szó belseji *n* arra utal, hogy a kölcsönzés már a 10. század előtt lezajlott...” – helyesen: a 10. század v é g e előtt.

lencse (483): „bolgár *леща* [lescsa]” – az átírás helyesen természetesen [lest] lenne. Nem értem a bolgár *леща* [lesc] átírást [st] helyett (vö. még alább *mostoha*, *nyüst* a. is); még szerencse, hogy a szerzők nem ragaszkodnak hozzá az egész szótárban, vö. helyesen: *пласт* [plast] *palást* a. (609), *пест* [pest] *pest* a. (635), *шуглець* [stiglec] *tengelic* a. (837).

lengyel (483): „óorosz **lędźań...*” – helyesen **lędźań*, ami a **lędźańiń* többes számú birtokos esete (az EWUng.-ban még helyesen). „Az orosz szó és feltehető előzménye, a **lędo* 'irtvány, szűzföld' csupán bizánci görög és arab források alapján következtethető ki” – ez csak a **lędźańiń* származékra érvényes, a **lędo* folytatói megvannak számos szláv nyelvben, többek között magában az oroszban is, vö. orosz régi nyelvi és nyelvjárási *лѣдо* 'irtvány' (EtSISJaz. 15: 44–8). (Az EWUng.-ban még ez is helyesen.)

lett (486): „Ennek forrása a *Late* folyónév Vilnius környékén” – helyesen *Late* folyónév Lettországból a litván határ közelében (így a hibás *Late* alaktól eltekintve az EWUng.-ban is; vö. még VASMER, RussEtWb. 2: 19). A lettben nincs *l* betű, Vilnius pedig Litvániában van. Itt a szerzők viszonyultak a TESz.-ig (ami Vilniust illeti), ott azonban nincs *Late*.

máz (522): Az idézett orosz *мазь* [maz] 'kenőcs' helyesen *мазь*, átírása az akadémiai szabályok szerint így is rendben van, de ha az ESz. házi átírásában a *царь* [carj] (97), *медведь* [medvedj] (524) a szabály, akkor a következetesség miatt itt is [mazj] kellene.

mérce (531): „Ezek előzménye a szláv *mera* ...” – helyesen: *měra* (már az EWUng.-ban is hibásan).

mészáros (534): Az idézett ukrán nyelvjárási *м'ясарь* [mjaszar] helyesen *м'ясарь* (az ukránban egyáltalán nincs *ь* betű) és átírása a következetesség kedvéért [mjaszarj] lehetne, vö. fentebb a *máz* a. mondottakat

mostoha (550): Az idézett bolgár *мацеха* [mascseha] átírása helyesen természetesen [masteha] lenne.

motolla (550): Egy felesleges *-r-* csúszott be több szláv alakba: „bolgár *мортовила* [mortovila], orosz *мортовило* [mortovilo], szlovák *mortovidlo*” – helyesen: bolgár *мотовила* [motovila], orosz *мотовило* [motovilo], szlovák *motovidlo* (az EWUng.-ban még helyesen).

murok (554): *А морковъ* [morkov] átíráshoz vö. a fentebb *máz* a. mondottakat.

nyüstitől (581): Az idézett bolgár *нищци* [nyiscsi] átírása helyesen [nisti]; ez nem „a bolgár régi nyelvi *нѣтъ* [nyity] szóra” (ennek átírása egyébként [nity] lenne, bolgár nyelvjárásokban megvan), hanem az ósszláv *nĭtŭ* 'fonal, cérna' szóra vezethető vissza (vö. Kniezsa 1955: 358; BEtReč. 4: 667).

óriás (591): „orosz *варяг* [varjag], óorosz *варязи* (többes szám)...” – a szimmetria kedvéért lehetne „orosz *варяг* [varjag], óorosz *варязи* [varjazi] (többes szám)...” – Az orosz *варяг* 'az oroszországi északi népek egy csoportjának tagja' értelmezése nemcsak túl hosszú, hanem túl általános, sőt félrevezető is, mivel „északi népeken” (*народы Севера*) az oroszban nem a skandinávokat, hanem az európai Oroszország és Szibéria részben vagy egészben az északi sarkkörön túl élő kis őshonos népeit szokták érteni (aleut, lapp, itelmen, ket stb.); lehetne az értelmezés itt is 'varég, normann', mint egy sorral lejjebb az orosz szó forrásául szolgált ónorvég **váringr* esetében.

orosz (592): A hangtani párhuzamként felhozott orosz *рысь* 'hiúz' [rüs] átírása duplán következtelen (az akadémiai átírás szerint [risz], az ESz. „házi” átírása szerint [riszj] lenne várható, vö. *пасырь* [pasztirj] 624), vö. fentebb az *ikra*², illetve a *máz* a. mondottakat.

ösztoke (602): Az idézett szláv szavak forrása természetesen nem a „szláv **iz* igekötő és a *тъкъ* 'szúrás, lökés' lehetett”, vagyis itt sem *igekötő* + *főnév* összetételről van szó (helytelenül az EWUng.-ban is; vö. fentebb *abroncs*, *abrosz*, *akó*, *izgága* stb. a. mondottakat), hanem az **iz* (< *jbz*) 'ki' és *тъкати/тъкнѣти* 'szúr, bök' elemekből álló igekötős igéből képzett főnévről (vö. EtSISJaz. 9: 85).

pagony (606): A szláv szavak ósszláv előzménye itt sem *igekötő* + *főnév* összetétel (vö. az előbbi *ösztoke* a. mondottakat), hanem egy **pogъnati* 'üz, hajt' igéből képzett *pogonъ* 'hajtás, hajtóvadászat' főnév (vö. Kniezsa 1955: 372). A már a TESz. által is túldramatizált „jelentéstani nehézségeket” nem látom schol, hiszen 'az erdőnek az a része, amely a vadászok és a hajtók között van' (1803.) kiváló hivatkozott képez a szláv 'hajtóvadászat' és az újabb magyar 'erdő'-féle jelentések között, maga az 'erdő' jelentés sem sokkal régebb óta van dokumentálva (1780.), azt meg, hogy a XIV. század óta adatolható ide sorolt földrajzi neveket éppen a már egyszerű 'erdő' és nem mondjuk egy 'vadászterület' jelentésű magyar szó motiválta-e, sőt egyáltalán a magyar (és nem a szláv) szó motiválta-e, abban nem lehetünk biztosak. Az EWUng. ez utóbbi lehetőséget is megemlíti, mégpedig nézetem szerint nagyon helyesen, mivel a *pagony* (vagy szláv előzménye) tulajdonnévként a magyar(országi) forrásokban bő négyszáz évvel megelőzi a magyar *pagony* szó első köznévi előfordulását.

panasz (611): Itt csak örömmel nyugtázzok a sok szláv „igekötős főnév” után üdítő kivételként egy korrekt megfogalmazást: „Ezek [ti. a felsorolt szláv szavak] előzménye a szláv **po* <igekötő> + **nos-* 'visz, hord' ige lehet.”

parancsol (617): korai volt az iménti öröm, ennek az igénknek a szláv előzménye megint „igekötős főnév” lett (ráadásul itt egy igealakot vélnek főnévnek a szerzők): „A szláv szavak a szláv **po* igekötőből és a **rĕčiti* 'kézbesít' főnévből [!] álló összetételre vezethetők vissza.” Egyébként a **rĕčiti* 'kézbesít' önállóan nem fordul elő a szláv nyelvben (ahogy a németben sincs **händig*, csak *aushängig* 'kézbesít'), Kniezsa (1955: 388) is a *po* + *rĕčiti* igekötős igének, nem egyedül a **rĕčiti*-nak tulajdonítja az elsődleges 'kézbe ad, kézbesít' jelentést, amelyből a 'ráhagy, rábíz, megparancsol'-féle jelentések a szláv nyelvekben kialakulhattak.

parlag (619): Újabb „igekötős főnév”, a megfelelő szláv szavak ugyanis az ESz. szerint „a szláv **per* igekötőből és a **logъ* 'fektetés' főnévből álló összetételre vezethető vissza...” Az igekötő természetesen ebben az esetben is igéhez járult: **per-ložiti* (< **per-logiti*), majd ebből **perlogъ* deverbális főnév.

párol (620): Az idézett ósszláv **parъ* (így az EWUng.-ban is) helyesen: *parъ* (vö. orosz *пар*).

pászta (623): Az ESz. általában nem közli a horvát-szerb intonációkat, ebben az esetben kivétel tesz, azonban az idézett *pōstāt* helyesen: *pōstāt*. – A szerzők szerint ez a szláv szó is egy „igekötős

főnév”: „a szláv *po igekötőből és a *statb ’állás’ főnévből álló összetétel...”; valójában a *po-stati* > *postati* igéből képzett deverbatívum.

paszuly (624): Az újjörög *faszoŭli* (< *φασούλι*) átírása problematikus, az akadémiai szabályok szerint *faszŭli* (HADROVICS főszerk. 1985a: 213–4) lenne, ami lényegesen közelebb állna a valós kiejtéshez, és jobban szolgálná a szerkesztői szándékot is („a görög betűket pedig a k i e j t é s s z e r i n t latin betűkkel írjuk át”, XII; az én kiemelésem. – Z. A.).

pata (624): Alaptalan az a már a TESz.-ben is hangoztatott, itt is megismételt aggály, miszerint „a *pata* szó szláv eredetét az teszi bizonytalanná, hogy a magyar hangrendi kiegyenlítődésként inkább az *e* hang irányába volna várható”. Éppen ellenkezőleg, egy megfelelően régi, bár már denazalizált *-e*-t tartalmazó szláv *peta nem is adhatott volna mást a magyarban, mint *pata* (vö. *četa* > *csata*), mivel a hangrendi kiegyenlítődésként régi szláv jövevényszavainkban általában a szláv szó hangsúlyos magánhangzója „vezényelte” (vö. HELIMSKI 1991.), márpedig az ősszláv *pęta – az orosz *пѣта* tanúsága szerint – biztosan véghangsúlyos volt. Ha viszont a szó későbbi – amire van esély, mert a középkori személynévi adatok idetartozása merőben hipotetikus –, akkor egy cseh *pata*, szlovák *päta* átvétele esetén az egész probléma fel sem merül.

patak (624): A megfelelő szláv szavak nem „a szláv *po előjáró és az ’áramlás’ jelentésű *tokъ* főnévből álló összetételre vezethetők vissza”, hanem *potokъ a **po-* igekötővel a *tek-ti ’folyni’ igéből képzett *potekti* igéből képzett főnév (*[viz]folyás’).

patkó (626): „A szláv szavak a szláv *podъ előjáróból és a ’kovácsolás’ jelentésű *kovъ* [helyesen: *kovъ*] ~ *kova* főnévből álló összetételre vezethetők vissza.” – A szláv *podъkovъ ~ *podъkova főnevek is deverbatívumok, *podъ ’alá’ igekötővel a *kuti, *kovъ* ’kovácsol’ igéből képezett *podъkuti, *podъkovъ* tkr. ’alákovácsol’ ige főnévi származékai.

pászit (627): Szláv eredetije szintén nem *pa + *žit* előjárós főnévi szerkezet, hanem a **po-* igekötővel a *žiti* ’él’ igéből képzett *požit* ige főnévi származéka (a *po-* igekötő főnévi származékokban gyakran *pa-*, vö. VASMER, RussEtWb. 2: 297, 300).

pecér (627): Zavaró, hogy az ősszláv alakok ebben a szócikkben valami miatt cirill betűkkel vannak írva: *пѣсь* (ez még ebben a „kódban” is hibás, az EWUng.-ban is, bár ott latin betűs), helyesen *pъсь*, *пѣсарь* helyesen *pъсарь*.

per¹ (632): Az idézett őgyházi szláv *pręti*, *pręti sę* helyesen (még az EWUng.-ban is): *pręti*, *pręti sę*.

petrence (636): Az idézett ősszláv *pęro ’emelet stb.’ helyesen (még az EWUng.-ban is): *pętro.

pince (641): Az idézett ukrán *пивниця* [pivnyica] (így az EWUng.-ban is) helyesen: *пивниця* [pivnicja], az ősszláv *pivo helyesen (még az EWUng.-ban is): *pivo.

pisztráng (645): Az ukrán nyelvjárási *пестрыг* átírása természetesen nem [psztrug], hanem [psztruh].

plajbász (647): Az idézett német *Bleiwieß* (még az EWUng.-ban is) helyesen: *Bleiweiß*.

pocok (649): Az idézett orosz nyelvjárási (valójában ukrán) *пайюкъ* (így az EWUng.-ban is) helyesen: *пайюкъ* vagy akár *пайюк* (a XIX. század végi Dal’-szótárból származó adatban a szóvégi *ъ*-nak már nincs jelentősége); átírása mindkét esetben [pacjuk], ez itt valamiért az ESz.-ben elmaradt.

pogány (651): Az idézett őgyházi szláv *poganъ* (így az EWUng.-ban is) helyesen: *poganъ* (vö. StsSl. 457); „orosz nyelvjárási *погань* [pogany]” – helyesen orosz egyházi szláv *погань* [pogan] (elírás már a TESz.-ben is; a SREZNEVSKIJ-szótárból vett adat eleve nem lehet „nyelvjárási”, legfeljebb régi és/vagy egyházi szláv). Egy ilyen látszólag apró elírás dezinformációs potenciálját a magyar olvasó számára igazából a rajta alapuló [pogany] transzkriptum növeszti naggyá, mert azt sugallja, mintha a magyar szóvégi *-ny* a forrásnyelvi szláv alakból következne.

pohárnok (651): A moldvai szláv (alapjában véve ukrán nyelvű) oklevelekben, de csak speciális helyi, moldvai szóként a XV. századtól előforduló *пахарник* (SSUM. 2: 130) átírása helyesen nem [pahamyik], hanem [paharnik], a *пѣхърник* ennek csak írásváltozata, nincs tehát [puhurnyik]. Semmi esetre sem lehet keleti szláv jövevényszó, mert a tulajdonképpeni ukrán nyelvterületről nincs rá ada-

tunk. Megtévesztő módon állítja az ESz., hogy „ezt a méltóságot gyakran említik a korai szláv oklevelek”, mert hiszen ez az állítás csak a *m o l d v a i* szláv oklevelekre érvényes (az EWUng. e tekintetben korrektül fogalmaz). Véleményem szerint ezt a verziót már az EWUng.-ba sem kellett volna felvenni, hiszen KNEIENZA (1955: 720–1) és a TESz. méltán elutasító álláspontja óta semmiféle új adat nem merült fel a magyar *pohárnok* szláv vagy román eredete mellett, egy népszerűnek szánt etimológiai szótárban pedig egy ennyire megalapozatlan verziót végképp felesleges tárgyalni.

pondró (653): A magyar szónak megfelelő szláv szavak „a szláv **po* igekötő és a *-*norvь* 'behatoló, elbújó, lebukó' igenév összetételére vezethetők vissza”. Valójában az összsláv **ponorvь* (~ **ponorvь*) is deverbális főnév a *po-neriti* 'elmerül, lebukik' igéből (vö. KNEIENZA 1955: 435, BORYS 2005: 423).

poroszló (656): Az idézett bolgár régi nyelvi *npícmaс* (így az EWUng.-ban is) helyesen: *npucmaс*. – Ez sem a **pri* előjárószo és a **stavь* 'állítás' szavak összetétele, hanem a *pri-staviti* 'odaállít, melléállít' igekötős igéből képzett főnév.

posztó (657–8): Ez sem a **po* előjárószo és a **stavь* 'állítás' szavak összetétele, hanem a *po-staviti* 'felállít' igekötős igéből képzett főnév.

povedál (658–9): Az idézett összsláv **vědati* (még az EWUng.-ban is) helyesen: *vědati* (hacsekkel, nem pedig rövidségjellel az *e* fölött). – „Szlovák jövevényszó, amely a horvát-szerb és a szlovén közvetítésével is nyelvünkbe kerülhetett...” – meglepő kerülőút. Valójában (így KNEIENZA 1955: 443, TESz. és lényegében EWUng. is) a szlovák mellett, azzal párhuzamosan származhat a szomszédos déli szláv nyelvekből is.

pózna (659): „Szláv, közlebről talán kárpát-ukrán jövevényszó...” – Az EWUng. nyomán az ESz. itt felülbírálja KNEIENZÁT (1955: 444), aki időrendi és művelődéstörténeti okokból a kárpátukrán kategórikusan kizárta a magyar *pózna* szóba jöhető szláv forrásai közül. Az idő azonban KNEIENZÁT látszik igazolni: az új ukrán etimológiai szótár szerint a kárpátukrán *павыз, павизна, павыз* stb. maga is a szlovákból származik (EtSIUkrM. 4: 249).

pribék (663): A hovát-szerb *prebьeg* „a horvát-szerb *pre* igekötő és a *beg* 'menekülés, futás' főnév összetételére vezethető vissza” (csupán a következetesség miatt helyesebb lenne *bьeg*-et írni, ha már a *prebьeg*-et boncolgatjuk, de az EWUng.-ban is így van). Az EWUng. emellett még megengedi, hogy a szó lehet a *pribьegavati* 'odefut' ige főnévi származéka is. KNEIENZA (1955: 446) szerint egyaránt lehet mindkét igekötő (*pri-* és *pre-*) az átvett szóban. Az biztos, hogy a **pribьegь* és a **prьebьegь* egyaránt deverbális főnévi származék, nem pedig „igekötős főnév” a szlávban, vö. mai horvát-szerb *prebьegavati* ~ *prebьegavati* / *prebьegnuti* ~ *prebьegnuti* 'átszökik, átáll (az ellenséghez), dezertál', *prebьeg* ~ *prebьeg* '(katona)szökevény, dezertőr'.

pulóver (670): „A *pulcsi* [1958] elvonással jött létre a *pulóver* főnévből *-i* kicsinyítő képzővel.” – Nem inkább *-csi* kicsinyítő képzőbokkal? (Vö. 118.)

repce (691): Az idézett összsláv **rěpa* (még az EWUng.-ban is) helyesen: *rěpa* (hacsekkel, nem pedig rövidségjellel az *e* fölött).

reték (694): Az idézett orosz *редька* [reggka] átírása helyesen: [regyka], az ESz. házi szabályai szerint esetleg [redjka]. – „Szavunk magyar [!] nyelvi előzménye **redky* lehetett, ami arra utal, hogy az átvétel a 11–12. században történt meg.” Szavunk *s z l á v* nyelvi előzménye volt ez a **redky* > **retky*, amelyben az eredeti összsláv alakhoz (**redьky*) képest már kiesett a redukált *ь*. Csak így válik érthetővé, hogy miért éppen a 11–12. században kellett végbemennie az átvételnek: amikor a szláv szó már **retky*-nek (a déli szlávoknál esetleg már **retki*-nek) hangzott, a magyarban azonban még megvoltak a szóvégi rövid „sorvadó” magánhangzók. Ezek lekopása után lett szavunkból *retk*, majd *reték* (vö. KNEIENZA 1955: 463–4).

ritka (701): Az idézett orosz *ред(о)к(у)и* [rɛd(o)k(ɨ)] átírása helyesen: [red(o)k(ij)]. Nem vagyok biztos benne, hogy az oroszul nem tudó olvasó helyesen fogja-e értelmezni a zárójeleket. A magyar szó etimológiája szempontjából elég lenne az orosz szótári alak is zárójelek nélkül: *редкии* [redkij].

rombol (705): Az idézett összsláv *рѡбь* (így az EWUng.-ban is) helyesen: *рѡбь*.

rozs (709): Az idézett orosz *рожь* [rozs] esetében az átírás hiperkorrekt: az orosz *ž* hangnak nincs jésített párja, az *ь* betűnek itt nincs hangtani funkciója.

sánta (719): „a szláv szavakban a szó belseji *n* a 11. századra eltűnt” – ez így egyszerűen nem igaz, mert például az *ona* ’ő, az’ nőnemű mutató-, illetve személyes névmásban az *n* kétségtávol belseji helyzetben van, mégis megvan egy sor szláv nyelvben mind a mai napig. Mivel egy sorral lejjebb a *denazalizáció* terminust használja a szerző, nem okozna talán túl nagy megrázkódást az olvasónak, ha a fenti mondat valahogy így szólna: „a szomszédos szláv nyelvekben a nazális magánhangzók a 11. századra denazalizálódtak”. Legfeljebb a könyv végén a „Szakkifejezések lexikoná”-ban az amúgy is meglévő *denazalizáció* (991), *nazális hang* (995) címszavak anyagát bővíteni kellene a legszükségesebb szláv vonatkozású példaanyaggal.

szabad (762): Az idézett orosz *свобод(е)н(ый)* [szvobogy(e)n(ij)] átírása a túlzott helytakarékoság következtében áttekinthetetlen és részben helytelen. Ha mindkét orosz alak megadása fontos, akkor ketté kell választani őket: *свободный* [szvobodnij] / *свободен* [szvobogjen], tudniillik [szvobogyenij] nincs. Megfontolandó, hogy szükség van-e mindkét alakra, amikor a magyar szó eredetére nézve csak a *свобод-* tőnek van jelentősége, aminek az illusztrálásra a *свободный* [szvobodnij] szokásos szótári alak untilg elég lenne (vö. fentebb *ritka* a. is).

szajkó (765): Az idézett orosz *сойка* [sojka] átírása az ESz. kulcsában és az akadémiai szabályok szerint egyaránt helyesen csak [szojka] lehet.

szarka (773): Az idézett horvát-szerb *svarka* helyesen: *svraka* (elírás már a TESz.-ben és az EWUng.-ban is).

szemét (783): „A szláv szavak a szláv *metь ige ’seper’ ige *сь igekezővel ellátott alakjából származnak.” – A *metь nem ige, hanem a *сьметь (így együtt) a *сь igekezővel ellátott *mesti* (infinitívusz), *metь* (egyes szám 1. személy) ’seper’ igeből képzett főnév (’az, amit összesöpörtek’, vagyis a ’söpredék’ a maga konkrét valóságában).

szerecsse (790): Az idézett bolgár *среза* [szresa] átírása helyesen [szresta].

talicska (821): Az idézett ukrán *телижка* [tyelizska] átírása helyesen [telizska], a *телига* [tyeliga] helyesen [teliha].

taliga (821): Az idézett ukrán *телига* [tyeliga] átírása helyesen [teliha].

tészta (843): Az idézett bolgár *тесто* [tyeszto] átírása helyesen [teszto].

tiszta (848): Az idézett orosz *чист(ый)* [csizt(ij)] átírása helyesen [csisz(t)ij].

tót (856): „ólitván *tautà*, lett *tautà*” – helyesen „litván *tautà*, lett *tàuta*” (hibásan már a TESz.-ben és az EWUng.-ban is, a hibák forrása: POKORNY, IndEtWb. 1: 1084). – „[1.] Megfelelő történeti és nyelvi adatok hiányában az átadás helye és az átadó nyelv pontosan nem határozható meg. [2.] Az átvétel talán még a honfoglalás előtt történt az ófelnémetből. [3.] A szó belseji hosszú magánhangzó diftongusra megy vissza.” – Ad [1.]: Ezzel a mondattal elegánsan be lehetett volna fejezni az etimológiai részt (így a TESz. is). – Ad [3.]: a hosszú *ó* ugyan diftongusra, ám nem a k á r m i l y e n diftongusra, hanem *ou* vagy *au* diftongusra megy vissza (vö. „Az átvett alak *tauti vagy *touti lehetett [...]” – TESz.). – Ad [2.]: A TESz. óvatosságával szemben az EWUng. számomra ismeretlen indokkal megkockáztatta – és ezt a légből kapott feltevést most az ESz. népszerűsíti –, hogy a *tót* esetleg honfoglalás előtti átvétel az ófelnémetből. (Vajon hol került sor erre az átvételre?) Az átvétel történhetett ugyan a honfoglalás előtt, de biztosan nem az ófelnémetből (*thiot*) vagy más régi germán alakból (gót *þiuda*, középfelnémet *diet*, ószász *thiod* stb.), amelyeknek az *io ~ iu ~ ie*-féle diftongusaiból egyszerűen nem lehetett a magyarban *ó*. Ha már mindenképpen meg kell fogalmazni valamilyen – a forrásnyelvet a TESz.-nél pontosabban körülhatároló – hipotézist, akkor erre szinte maguktól kínálkoznak az *au* diftongust tartalmazó balti adatok (óporosz *tauto* és a fentebb már idézett litván *tautà*, lett *tàuta*), ráadásul a Kelet-európai-síkságon a baltiak ősei a honfoglalás előtti időkben útjába is eshettek a magyarok elődeinek. A baltiak és a szlávok viszonylag későn (Kr. u. V–VI. sz.) különültek el egymástól, tehát nem róhatjuk meg nagyon az ősmagyarokat azért, mert a baltiaktól átvett és kezdetben nyilván rájuk vonatkoztatott szóval a hozzájuk nyelvileg, földrajzilag, néprajzilag közel álló szlávokat is jelölni kezdték.

- tömjén** (859): Az idézett bolgár *темян* [tyemjan] átírása helyesen [temjan].
- ukáz** (881): „Az orosz szó az ősszláv *kazь 'intés, parancs' *u igekötős alakjára vezethető vissza.”
– Helyesen: az *u igekötővel a *kazati* igéből képzett *ukazati* ige deverbális főnévi származéka, nem pedig „igekötős főnév”.
- utca** (885): Az idézett orosz *улица* (még az EWUng.-ban is) helyesen *улица*.
- veréb** (908): az idézett orosz nyelvjárási *вурябей* (még az EWUng.-ban is) helyesen: *вурябей* (a sajtóhiba ellenére az átírás itt korrekt: [virjabej]).
- vidra** (913): Az idézett orosz *выдра* [vüdra] átírása nem konzekvens, vö. az *ikry*² alatt mondotakat is.
- vitorla** (920): az idézett bolgár *ветреля* [vetrela] átírása helyesen [vetreja].
- vödör** (923–924): az idézett óegyházi szláv *vědro*, *vědrь* alakok (még az EWUng.-ban is) helyesen: *vědro*, *vědrь* (hacekkel és nem rövidségjellel).
- zabrál** (926): Az idézett ukrán *забраму* [zabratyi] átírása helyesen [zabratyi].
- zálog** (927): Természetesen ennek a magyar szónak a szláv előzménye sem „igekötős főnév” volt (*za igekötő + *logь 'rakás, helyezés' az ESz. szerint), hanem a *založiti (< *za-log-i-ti) igekötős igéből képzett főnév.
- zászpa** (928): Az idézett ukrán *чпату* [szpatyi] átírása helyesen [szpatyi].

3. Összefoglalásképpen az észrevett hibák főbb típusai a következők:

1. **B e t ű h i b á k .** – Ezek zöme a szláv adatoknak az EWUng.-ból való importálása közben következett be, és azokat a betűpárokat érintik, amelyeknek különösen a kurzív változata a szótárban alkalmazott betűtípusban nem elég jellegzetesen különül el egymástól (cirill *ь – ъ*, *и – у*, latin *ě – ě*, *l – ň*). Feltételezhető, hogy ezek megkülönböztetése az átlagolvasónak is gondot fog okozni. Meggondolandó lenne ezért a kritikus betűket valamely az ezeket egymástól feltűnőbben megkülönböztető betűkészletből átvenni (a cirill esetében pl. az orosz *Academy*-ből). Meg kell jegyezni, hogy az ESz.-ben észlelt efféle hibák egy részéről az összevetés során kiderült, hogy az EWUng.-ban is rosszul írták őket, sőt vannak köztük már a TESz.-ből helytelen formában örökölt adatok is. Ez bizonyos fokig érthetővé teszi ezeket a hibákat, de nem menti fel a szerzőket az alól a mulasztásuk alól, hogy most itt lett volna az alkalom ezeknek a szótárról szótárra vándorló hibáknak a kiküszöbölésére, de nem éltek a ritkán (átlag 20 évenként) kínálkozó lehetőséggel. – El tudom képzelni, hogy a művelt nagyközönség, sőt egyes nem szlavista nyelvészek szempontjából is szörzálhasogatásnak tűnhet ezeknek a betűhibáknak a felhánytorgatása. Fentebb azonban volt alkalmam néhányszor rámutatni, hogy az adott szavak kiejtését interpretáló átírás révén ezek az apró grafikai különbségek felerősödnek, s a „kis hibával” leírt cirill betűs adatokból nem létező hangalakú szláv példák keletkeznek a szótár hasábjain, s a koholt szláv adatok téves következtetésekre vezethetnek (vö. *bátya*, *pogány*).

2. **Á t í r á s i h i b á k .** – E téren a legnagyobb gond az, hogy szemmel láthatólag nem született elvi döntés a cirill betűs adatok átírásáról, ezért a munkatársak nem követtek egységes gyakorlatot még az orosz nyelvi adatok átírásában sem, a bolgár és az ukrán szavak transzkriptumai pedig sokszor olyanok, mintha oroszból készültek volna. Időnként felbukkannak hangsúly-jelölések az orosz, bolgár stb. cirill betűs adatokban; ezeket vagy következetesen ki kellene tenni, mint a TESz.-ben (ami – alapos ellenőrzés után – üdvözlendő lenne), vagy (ha erre nem vállalkoznak a szerzők) egységesen el kellene hagyni, mint az EWUng.-ban. A transzkriptumokban az orosz, bolgár stb. hangsúlyt néhány helyen magyar hosszúsággal próbálják érzékeltetni; ezt legjobb lenne mindenütt elhagyni. Anélkül, hogy a mundér becsületét védeném, megkockázatom: népszerűsítő műről lévén szó, az egész cirill betűs átírást meg lehetett volna oldani az éppen a népszerű kiadványok használatára szolgáló akadémiai átírás (HADROVICS főszerk. 1985a) következetes alkalmazásával, hiszen az átírás itt nyilván nem más célt szolgál, mint hogy a cirill betűket nem ismerő olvasó számára megközelítő pontossággal kiejthetővé tegye az idézett orosz, ukrán, bolgár vagy macedón szót. Ha ez mégis kevésnek bizonyult volna (mert például a szerzők nem tartották volna kívánatosnak, hogy elsikkadjon az orosz *и* és *ы*,

a bolgár *a* és *ъ*, az ukrán *i* és *u* közötti különbség), akkor lehetett volna alkalmazni a nemzetközi szlavisztikai átírást (a modernizált KNEZSA-féle átírást, vö. HADROVICS főszerk. 1985a: 204–5); ennek „kihangosítása” a cirill írást nem ismerő olvasótól nem igényel nagyobb erőfeszítést, mint az eredeti helyesírással közölt cseh, szlovák, horvát vagy szlovén példák megközelítően pontos kiejtése. Az ennél valamivel bonyolultabb és főként eredetibb lengyel betűk és betűkombinációk helyet kaphattak volna „A hangjelölés” (XX–XXI) fejezetben. – Nem vizsgáltam módszeresen, de feltehetőleg az újgö-rög adatoknak is csak jót tett volna az akadémiai átírás alkalmazása (vö. fentebb *paszuly* alatt).

3. S z l á v „ i g e k ö t ő s f ő n e v e k ”. – Az egész szótáron végighúzódik a szláv deverbális nomenképzés alapos félreértése. Tény, hogy a szlávban az igekötők és az előljárások hanganyagukat tekintve jórészt egybeesnek, tagadhatatlan továbbá az is, hogy KNEZSA sem fogalmaz mindig szabatosan, amikor gyakran „praeposícionák” nevezi az adott elemet akkor is, amikor az igazából „praefixum”, valamint akkor sem, amikor leegyszerűsítve a dolgokat (pl. az *akó* szócikkében) ilyen magyarázatot ad: „< *o + kovъ* 'körülvasalás' (a *kovati* ige származéka ...)”. Az **o* 'körbe, körül' itt igekötőként járult a **kovati* 'kovácsol' igehez, majd ebből az így képzett **okovati* 'körülvasal' igéből (és nem egyes alkotóelemeiből) lett az **okovъ* 'körülvasalás' főnév. Az EWUng. nyomán az ESz. helyesen nevezi ilyen esetben az *o*-t igekötőnek, de a szóképzési folyamat lényegét félreértve úgy állítja be a dolgokat, mintha ez az igekötő egy már eleve meglévő **kovъ* főnévhez járult volna. KNEZSA rendszerint utal rá, hogy a deverbális főnév melyik ige név származéka. Előfordul persze, mégpedig elég gyakran, hogy a szlávban létezik az igekötő nélküli alapigéből képzett főnév is, pl. a **tekti, tekъ* 'folyik' (vö. orosz *течь, теку*) > *токъ* 'folyás, áramlás' (vö. orosz *ток* 'áram'), de ez nem jelenti azt, hogy a magyar *patak* szláv előzménye, a **potokъ* ebből a **tokъ* főnévből lenne képezve a **po-* igekötővel; a **potokъ* a **po-* igekötővel az említett **tekti, tekъ* 'folyik' igéből képzett **potekti, potekъ* 'folyani, ömleni, áradni kezd' (vö. orosz *потечь, потеку*) igéből képzett főnév. Magyarra fordítva: az, hogy létezik a *rüg* igéből képzett *rügás* vagy a *ruház* igéből képzett *ruházás* a magyarban, nem jelenti azt, hogy a *berügás* a *be-* igekötővel ebből a *rügás*, illetve a *megruházás* a *meg-* igekötővel ebből a *ruházás* főnévből lenne képezve.

E széljegyzetek közreadásával természetesen nem kívánom kisebbiteni ennek a nagyszerű szótárnak az érdemeit. Az általam kifogásolt hibák és félreértések többsége egy szlavisztikai szaklektor bevonásával könnyedén elkerülhető lett volna, és szláv jövevényszavaink súlya és aránya ezt a fokozottabb figyelmet indokolta volna is. Ismételten kifejezem azonban abbéli reményemet, hogy a szótár nagy közönségsikert fog aratni, s egy nem túl távoli jövőben esedékes új kiadásban talán szerény észrevételeim és javaslataim is hasznosulhatnak.

Hivatkozott irodalom

BEtReč. = Вл. И. ГЕОРГИЕВ ред., Български етимологичен речник... 1–. София, 1971–.

BORYŚ, WIESŁAW 2005. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków.

BRÜCKNER, ALEKSANDER 1927. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków.

CSOPEY LÁSZLÓ 1883. Rutén–magyar szótár Bp.

DRS. = Словарь русского языка XI–XVII вв. 1–. Москва, 1975–.

DZENDZELIVS'KYJ 2003. = Й. ДЗЕНДЗЕЛІВСЬКИЙ – Ю. САК – Я. ШТЕРНБЕРГ, Василь Довгович – зачинатель досліджень угорсько-українських та угорсько-російських лексичних сходжень. Ужгород.

ÉKsz.² = PUSZTAI FERENC főszerk., Magyar értelmező kéziszótár. Második, átdolgozott kiadás. Bp., 2003.

ESz. = ZAIČZ GÁBOR főszerk., Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. A magyar nyelv kézikönyvei XII. Tinta, Bp., 2006.

EtSISJaz. = Этимологический словарь славянских языков: Общеславянский лексический фонд. Под ред. О. Н. ТРУБАЧЕВА. 1–. Москва, 1974–.

EtSIUkrM. = Етимологічний словник української мови. 1–. Київ, 1982–.

- EWLng** = BENKŐ LORÁND főszerk., Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. I–III. Bp., 1993–1997.
- HADROVICS LÁSZLÓ főszerk. 1985a. A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírása – Az újjörög nevek magyar helyesírása. Bp.
- HADROVICS, LÁSZLÓ 1985b. Ungarische Elemente im Serbokroatischen. Bp.
- HELIMSKI, EUGENE 1991. Slavic/Latin/German stress and Hungarian vowel harmony. – In: Finnisch-ugrische Sprachen zwischen dem germanischen und dem slavischen Sprachraum. Vorträge des Symposiums aus dem Anlaß des 25-jährigen Bestehens der Finnougristik an der Rijksuniversiteit Groningen. Groningen. 45–54.
- HHC** = Magyar Nyelvtörténeti Korpusz (<http://www.nytud.hu/hhc/>)
- LATYSZONEK, OLEG – BELI, ALESZ 2006. Magyar–fehérorosz kapcsolatok a középkorban és az újkor kezdetén. – In: Annus Albaruthenicus 2006 – Год Беларуски 2006. Krynki. 77–91. (<http://kamunikat.net.iig.pl/pdf/annus/annus2006.pdf>.)
- NEWERKLA, STEFAN MICHAEL 2004. Sprachkontakte Deutsch–Tschechisch–Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen. Schriften über Sprachen und Texte 7. Frankfurt am Main etc.
- NYOMÁRKAY ISTVÁN 1989. A magyar és a szerbhorvát nyelv kapcsolata. In: BALÁZS JÁNOS szerk., Nyelvünk a Duna-tájon.. Bp., 291–350.
- NyÚSz. = SZILY KÁLMÁN, A magyar nyelvújítás szótára. 1–2. Bp., 1902–1906.
- POKORNY, IndEtWb. = POKORNY, JULIUS, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch I–II. Bern–München, 1959–1969.
- SDR. = Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). 1–. Москва, 1988–.
- SlPrasf. = Słownik prasłowiański. Pod red. F. SŁAWSKIEGO. 1–. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1974–.
- SlPXVIw. = Słownik polszczyzny XVI w. 1–. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1966–.
- SSUM. = Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. I–II. Київ, 1977–1978.
- SUMXVI = Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Вип. 1–. Львів, 1994–.
- Stsl. = Старославянский словарь. Под ред. Р. М. ЦЕЙТЛИН – Р. ВЕЧЕРКИ – Э. БЛАГОВОЙ. Москва, 1994.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–IV. Bp., 1967–1984.
- ТРУБАЧЕВ, О. Н. 1980. Из балтославянских этимологий. In: Этимология 1978. Москва. 7–18.
- VASMER, RussEtWb. = VASMER, MAX, Russisches etymologisches Wörterbuch. I–III. Heidelberg, 1953–1958.

ZOLTÁN ANDRÁS

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Szabédi László posztumusz könyvismertetése 1960-ból

Rövid írásomban a nyelvtudomány történetének olyan, eddig számon nem tartott érdekes mozzanatával foglalkozom, amely fontos évfordulókat idéz emlékezetünkbe.

Fél évszázaddal ezelőtt, 1957-ben a Román Akadémia Kolozsvári Fiókja Nyelvtudományi Intézetének gondozásában jelent meg a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények I. évfolyamának összevont 1–4. száma, tanulmányai élén SZABÓ T. ATTILA „A Román Népköztársaság magyar nyelvjárásai nyelvtérképének előkészítése” című előadásának (SZABÓ T. 1957.), szemle rovatában pedig, a többi közt, JANCsó ELEMÉR „A mai magyarországi irodalomtörténet[–]jírás” című kutatói beszámolójának (JANCsó 1957.) szövegével. Ez utóbbi, egyebek mellett, arról is megemlékezik, hogy kevéssel koráb-

ban, 1955 őszén, a magyar irodalomtörténészek második kongresszusán a szerző egyetemi tanártársa, SZABÉDI LÁSZLÓ is részt vett (JANCSÓ 1957: 113).

Szintén 1957-ben, úgyszintén a Román Akadémia égisze alatt jelent meg FAR CZÁDY ELEK és SZABÓ T. ATTILA közös munkája, „A Marosvásárhelyi Sorok” című, nyelvemléket bemutató kötet (FAR CZÁDY–SZABÓ T. 1957.), amelynek lektora a JANCSÓ ELEMÉR cikkében is említett SZABÉDI LÁSZLÓ. A kötetről a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények II. évfolyamának összevont 1–4. száma közölt „Olvasás a sorok közt” címmel ismertetést, aláírás nélkül. A tudományosságban rendhagyó eljárás okát az adott folyóiratszám nyomdai impresszuma és a folyóirat első húsz évfolyamának repertóriumra segít megértenünk. A Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XX. évfolyamának 2. számában megjelent repertórium (TOÓS 1976.) fedi ugyanis fel, hogy az ismertetés szerzője SZABÉDI LÁSZLÓ. Az említett impresszumból pedig az tűnik ki, hogy a folyóirat II. évfolyamának 1–4. száma tetemes késéssel, 1958 helyett csak 1960-ban hagyta el a sajtót. Közben, mint tudjuk, sok minden történt. 1959 február–márciusában lezajlott Kolozsvárt a hírhedt „egyetemegyesítő” ülésorozat, amely a Bolyai Tudományegyetemet önálló intézményi státusától megfosztotta, előkészítve ezzel gyors felszámolását. Kevéssel utóbb, 1959. április 18-án az egyetemi „együtműködésnek” hazudott, álságos pártállami intézkedés tagadásaként Szabédi László vonat elé feküdt (MÓZES 2006.). Nevét ezután hosszú ideig nem volt szabad leírni Romániában. Könyvismertetése ezért aláíratlan. A különös csak az, hogy ugyanazon folyóiratszám egy másik, egyébként szintén aláíratlan ismertetésében, nyilván a cenzúra és a szerkesztők „éberségének” lankadása következtében, SZABÉDI LÁSZLÓ neve – ráadásul mint élő költőé – mégis szerepel (lásd II. évfolyam, 271).

SZABÉDI LÁSZLÓ aláíratlan ismertetése BÁRCZI GÉZA és BENKŐ LORÁND korábban közzétett észrevételeinek ismeretében, részben azokra támaszkodva (BÁRCZI 1958., BENKŐ 1958.) a FAR CZÁDY ELEK és SZABÓ T. ATTILA könyvében bemutatott nyelvemlék lehetséges olvasatainak kérdését veti fel. Megjegyzi, hogy egyetlen szó 21 lehetséges olvasatából SZABÓ T. ATTILA 14-et mellőz, holott a mellőzöttek közt olyan is akad, amelyik „a tőle legvalószínűbbnek tartottnál is valószínűbb”. SZABÉDI LÁSZLÓ azonban nem az egyes szavak olvasatához, hanem – mint írja – „az olvasatok kikövetkeztetésének módszeréhez” kíván hozzászólni (SZABÉDI 1958: 252). Leszögezi egyrészt, hogy „minden szövegmélek egy meghatározott hangtani rendszert tükröz”, s ezért a szavak konkrét hangzásának a kikövetkeztetésénél szerinte „sokkal fontosabb [...] a hangrendszer kikövetkeztetése” (SZABÉDI 1958: 253). Másrészt leszögezi azt is, hogy minden vizsgált szó „egy fejlődési sor tagja”, aminek következtében szerinte a feladat „e fejlődési sor minél hosszabb szakaszának rekonstruálása” (SZABÉDI 1958: 254).

SZABÓ T. ATTILÁT pályatársainak az észrevételei hosszú ideig foglalkoztatták. Erre vall, a többi közt, 1968-ban közzétett „Az y-féle jelek egy számon nem tartott hangértéke” című cikke (SZABÓ T. 1968.), amelyben a SZABÉDI LÁSZLÓ ismertetésében is szereplő *üvöltést* szónak a maga korábbi közleményeiben nem vizsgált olvasataira tér ki.

A posztumusz könyvismertetés nemcsak a fent már említettekre, hanem további évfordulókra is emlékeztet: 100 éve született a tragikus sorsú erdélyi költő és tudós, SZABÉDI LÁSZLÓ, és 20 éve hunyt el a magyar nyelvtudomány sokoldalú, kiváló művelője, SZABÓ T. ATTILA.

Hivatkozott irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1958. A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. Magyar Nyelv 13–7.
 BENKŐ LORÁND 1958. A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. Magyar Nyelv 17–22.
 FAR CZÁDY ELEK – SZABÓ T. ATTILA 1957. A Marosvásárhelyi Sorok. Akadémiai Kiadó, Bukarest.
 JANCSÓ ELEMÉR 1957. A mai magyarországi irodalomtörténet[-]írás. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 111–7.
 MÓZES HUBA 2006. Engedjék meg, hogy ehhez megígérjem a magam segítségét is. In: Uő, Amit az ember álmodni tud. Bíbor Kiadó, Miskolc. 28–31.

- [SZABÉDI LÁSZLÓ] 1958. Olvasás a sorok közt. A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák kérdéséhez. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* [Megjelent 1960-ban!] 251–4.
- SZABÓ T. ATTILA 1957. A Román Népköztársaság magyar nyelvjárásai nyelvtérképének előkészítése. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 13–24.
- SZABÓ T. ATTILA 1968. Az *y*-féle jelek egy számon nem tartott hangértéke. *Magyar Nyelv* 8–14.
- TOÓS MAGDOLNA 1976. A NyÍrk. I–XX. évfolyamának repertórium. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 225–38.

MÓZES HUBA

S Z E M L E

Wolfgang Viereck, Selected Writings – Ausgewählte Schriften

Bamberger Beiträge zur Englischen Sprachwissenschaft 49–50.
Peter Lang, Frankfurt am Main, 2005. Vol./Teil 1. 382 lap, 2. 387 lap

WOLFGANG VIERECKET, a bambergi egyetem nemzetközi ismertségű emeritus professzorát a Peter Lang Kiadó nyugalomba vonulása alkalmából azzal tisztelte meg, hogy két kötetben kiadta a jeles szerző válogatott tanulmányait. Bennük 43 (30 angol, 13 német nyelvű) olyan tanulmány olvasható, amelyek mindazok érdeklődésére igényt tartanak, akiket a modern dialektológia, elsősorban a (számítógépes) nyelvföldrajz módszertani kérdései, illetőleg bizonyos szociolingvisztikai és tudománytörténeti, valamint a kultúrtörténet nyelvi alapú megközelítésének kérdései foglalkoztatnak. A hazai gyakorlatból is tudjuk, hogy neves nyelvészek különböző helyeken megjelent fontos tanulmányainak gyűjteményes formában való újraközlése nagyban megkönnyíti a hozzájuk férést: ezért is kívánom fölhívni a magyar nyelvészek figyelmét a kötetekre. WOLFGANG VIERECK az ELTE díszdoktora, s főként anglistáinkkal tartott intenzívebb kapcsolatot. A hazai dialektológusok elsősorban az International Society for Dialectology and Geolinguistics elnökeként (ma már tiszteletbeli elnök) és a Dialectologia et Geolinguistica kiadójaként, felelős szerkesztőjeként ismerik.

A szóban forgó tanulmányok jól mutatják, hogy szerzőjük – jártas lévén mind a terepmunkában, mind az elméletben – képes összhangot teremteni az empirikus és elméleti dialektológiai kutatások között. Azok közé tartozik, akik a számítógép kínálta lehetőségek alkalmazásával lényegesen bővítették az ismereteket a számítógépes nyelvjárási atlaszok területén, illetőleg vizsgálatában. Az 1950-es és 1960-as években gyűjtött és 1962–1971 között kiadott Survey of English Dialects adatbázisából készítette munkatársaival Anglia első számítógépes nyelvészeti atlaszát (The Computer Developed Linguistic Atlas of England, megjelent: 1991., 1997.), s több fontos tanulmányban adott példát elemzési lehetőségekre (a legfontosabbak az 1. kötetben olvashatók). Például az ún. súlypont módszer alkalmazását ajánlja s térképmellékletekkel szemléltetve igazolja, hogy e módszerrel területorientált és nyelvjárásijelenség-orientált válogatás egyaránt lehetséges (1: 264). VIERECK a nyelvjárásmérés (dialektometria) alkalmazásának egyik sikeres képviselője: „Dialectometry: Some Applications to English Dialectal Data” (1: 225 kk.) és a „Quantitative Geolinguistics in England” (1: 248 kk.) című tanulmányai különösen fontosak. Széles ívű, alapos tudománytörténeti áttekintést olvashatunk a nyelvföldrajz kialakulásáról és fejlődéséről WENKERTŐL az 1960-as évek végéig az (először 1973-ban megjelent) „The Growth of Dialectology” (2: 9 kk.) című tanulmányban. Tudománytörténeti szempontból is tanulságos olvasmány a nyelvi változásról szóló s 1980-ban közzétett tanulmány (Sprachwandel: 2: 34 kk.), mert a szerző LABOV (valóságosidő- és látszólagosidő-vizsgálati módszere) és TRUDGILL gravitációs modellje alapján a nyelvföldrajz oldaláról tesz fontos észrevételeket. Természetesen nem marad ki az „Atlas Linguarum Europae” sem, az első, az egész Európát átfogó nyelvatlasz, amelynek

2 631 kutatópontja van Izlandtól az Urálig (természetesen magyar kutatópontjai is vannak, Magyarországon 37, a határokon túl 9), s amelynek VIERECK az egyik motorja. (Az ALE-ről l. KÁLMÁN BÉLA, Az Európai Nyelvatlasz: Nyr. 1986: 111–7 és Az ALE (Európai Nyelvatlasz) munkálatai és eddig megjelent füzetei: MNy. 1988: 503–7; JUIHÁZ DEZSŐ in: KISS JENŐ szerk., Magyar dialektológia. Bp., 2001. 102–3.) Az atlasz onomasziológiai részének (térképes és kommentárokkal kísért) feldolgozása lassan a végéhez közeledik, a második részé (lexikológia, morfológia, szintaxis) még el sem kezdődött. VIERECK a 2. kötet egyik tanulmányában ezen atlaszt mint kontaktusnyelvészeti projektumot (Der Atlas Linguarum Europae: Anmerkungen zu einem kontaktlinguistischen Forschungsprojekt: 2: 299 kk.), három másikban mint az európai művelődéstörténetbe való bepillantás forrását elemzi (a legrészletesebb: Der Atlas Linguarum Europae und seine Einsichten in die Kulturgeschichte Europas: 2: 309 kk.). A dialektológiai és szociolingvisztikai irodalom részletesen szól a gyűjtés kérdésköréről. De a változó körülmények miatt a gyűjtésmódszertan kérdései terítéken vannak továbbra is. VIERECK egyik dolgozatában – szöföldrajzi forrásokra támaszkodva – néhány olyan tényezőt vizsgál, amelyek befolyásolják az adatközlők szöelöhívásait (On Some Hidden Factors Influencing the Elicitation of Data in Dialectological Research: 1: 113 kk.). Nyelvtipológiai szempontból is fontos tanulságokkal szolgál az atlasz (l. például a határozott névelő meglétét és hiányát mutató térképet: 2: 300), miként egy-egy vándorszó és -kifejezés térben történő nyomon kísérése is. VIERECK három kultúrtörténeti réteg elkülönítésének megokoltságát (2: 312) bizonyítja az atlasz-, tehát a geolexikális adatok, azaz a fogalmi kódolás nyelvi tényei alapján: az első rokonság- és állatmegnevezésekben, a második az antropomorf, a harmadik pedig a keresztény és muszlim valláshoz kötődő nyelvi kódolásokban érhető tetten (2: 327; a háromréteg-modellre l. még 2: 348).

WOLFGANG VIERECK tanulmányai tematikus változatosságukkal, módszertani színvonalukkal, adatgazdagságukkal, információkban való bőségükkel számos tanulságot kínálnak az őket olvasóknak.

KISS JENŐ

Etimológiai szótár

Magyar szavak és todalékok eredete

Főszerkesztő: ZAICZ GÁBOR. Tinta Könyvkiadó, 2006. 998 l.

1. Ez az egykötetes etimológiai szótár nagy vállalkozás. Alapja a háromkötetes TESz. és az EWUng., ugyanakkor a régebbi etimológiai szótárakhoz képest számos új információt nyújt. Az egyik feltétlenül az, hogy nemcsak szavakat vesz fel, hanem todalékok eredetét is megadja.

A ZAICZ GÁBOR főszerkesztő által írt Bevezető eligazítja az olvasót a szótár felépítésében, használatának legfontosabb kérdéseiben. Áttekinti és röviden bemutatja az eddigi etimológiai szótárakat BUDENZ JÓZSEF „Magyar–ugor összehasonlító szótár”-ától (1873–1881.) az UEW.-on (1986–1988.) át az EWUng.-ig (1993–1995.). A szótárakból gyűjtött információkat a szerzőgárda kiegészíti néhány újabban megjelent etimológiai témájú könyvvel, illetve könyvrészlettel, amelyeket a szótár készítésekor felhasználtak. Ezek a következők: BENKŐ LORÁND (in: BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR, A magyar nyelv története. Bp., 1967. 259–351), GERSTNER KÁROLY (in: KIEFER FERENC szerk., A magyar nyelv kézikönyve. Bp., 2003. 117–57) és ZSILINSZKY ÉVA (in: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., Magyar nyelvtörténet. Bp., 2003. több fejezete) munkái. Ezek sajnos kimaradtak a Bevezetőt követő Irodalomjegyzékből. Felhasználták még az ÚMTsz.-at és a szintén KISS GÁBOR által kiadott TÓTFALUSI ISTVÁN-féle „Idegenszó-tár”-at is (Bp., 2004.). Rokon vonások a „Magyar szókincstár”-ral is kimutathatók (Főszerk. KISS GÁBOR. Bp., 1999.), az Akadémiai nagyszótár azonban nem befolyásolta a szótár szerkesztését. (Persze minden szótárnak más a tartalma, funkciója, jellege.)

A szócikkek írói az ifjabb nyelvésznezmedék tagjai (a szavak szócikkeit TAMÁS ILDIKÓ, DOLOVAI DOROTTYA, TÁLAS ANIKÓ, SIPŐCZ KATALIN írta, a todalékok szócikkeit pedig T. SOMOGYI MAGDA). Szakértő lektorok tekintették át a könyvet (HORVÁTH LÁSZLÓ a todalékok szócikkeit, T. SOMOGYI MAGDA pedig a szavakéit).

A Bevezetőből ezután tájékozódhatunk „A hangjelölés” kérdéséről, a betű–hang megfelelésekről, például a mellékjellel ellátott betűk hangértékéről. A gyakrabban használt görög betűk hangértékét is megadja. – Ehhez kapcsolható az a kérdés, hogy a szerzőknek mi a célja a szótárral, milyen olvasóközönségnek szánják azt. A célcsoport az általános képzettségű nagyközönség, valamint a középiskolások (VII, XI.). Ebből kiindulva – helyesen – a rövidítéseket is mellőzik a szótárban (ilyen különösen az EWUng.-ban van sok), hiszen ezek nehezítik az értő olvasást. A bevezetőt kissé szűkszavúnak találom. Szívesen olvastam volna bizonyos szótárszerkesztési elvekről, amelyek tartalmi-elméleti kérdéseket világitanak meg. Például: nemcsak azt, hogy hány szó van a szótárban, hanem azt is, hogy a szerzők szerint mi számít szónak, mi a címszó és a lexéma viszonya, milyen állásponton van a szerzőgárda a poliszmia és a hominímia kérdésében, hogyan viszonyul a szótár a szófaji problémákhoz. Ezek nélkül a szótár olvasójának magának kell ezeket az információkat a szócikkek összehasonlítása alapján kibogozni.

A szótár többszörös hasznából az egyik feltétlenül az, hogy a szótár végén külön listákon sorolják föl a különféle eredetű szavakat. Erre a kérdésre ZAICZ már a bevezetőben utal: például „mintegy 700 uráli, finnugor és ugor eredetű tőszó található” a szótárban (X.). Ha ezeket a jövevényelemekkel és a belső keletkezésű szavakkal összevonjuk, 8670 szót kapunk. Ezek a címszavak. De az egyes szócikkekben belül sok származékot, képzett vagy ragszilárdulásos alakot is említ. A todalékokról szóló címszavak száma 275, így a szótárban található összes „nyelvi elem” 20530. Ennyinek az eredetéről ad tehát tájékoztatást a szótár.

Megjegyzendő, hogy úgy beszél a szavak eredetéről, hogy a kérdés érdekes művelődéstörténeti vonatkozásairól is szól. Szólások, közmondások is bekerülnek a szócikkekbe. Ahol lehet, idegen nyelvi párhuzamokat is hoz, ami segít abban, hogy az olvasó tágabb, általánosabb térbe tudja helyezni a magyar nyelvi jelenségeket. A szócikk végén, szükség esetén, ahol lehet, áll valamilyen megjegyzés a szó elterjedtségével, társadalmi státusával, stílusértékével kapcsolatban. Jó lett volna a bevezetés egyes információihoz nyelvi példákat is adni. (Ha ugyan „az érdeklődő nagyközönség” egyáltalán olvas szótárbevezetőt.)

2. A szótár függelékében három fontos és újszerű fejezet található. Ezek közül az első „A szavak és todalékok az első írásos előfordulásuk sorrendjében” (943–68). Ez kitűnő anyag például egy korszak szókincsének a jellemzéséhez, valamint a szókészlet által tükrözött társadalmi-művelődési háttér kutatásához. Ebben a felsorolásban a szavak forrását évszámmal jelzi, azon belül ábécérendben következnek egymás után a szavak. Itt nagyon kell figyelnie az olvasónak, mert a sok kettőspont között könnyen eltévedhet a szeme. Az évszámok egy része megtalálható a szótár elején: „A jelentősebb magyar nyelvemlékek a 16. század végéig” címmel (XVIII–XIX.). Itt becsúszott néhány gépelési hiba: A veszprémvölgyi apácák adománylevelének másolata nem 1009-ben, hanem 1109-ben keletkezett, a „Soproni virágének” nem többes számú (nem „virágénekek”). A következő kiadásban Baranyai Decsi János nevét is javítani kell (nem „Baronyi”). A kronologikus listán a legújabb időkől is vesz fel szavakat a szótár: 200 olyan, 1951-től használatos szót is, amelyek korábbi etimológiai szótárakban nem fordultak elő. Ezek jelentős része jövevényyszó. Önálló vizsgálatra különösen alkalmas szócsoport.

Az első írásos előfordulásokat megadó listák után a szavak eredet szerinti csoportosítása következik. Erre már a bevezetőben utal a főszerkesztő: „Az etimológiai ismeretek elmélyítését és a szótárban közöltek továbbgondolását segíti” a két mutató (XIII.).

A szótárt a „Szakkifejezések lexikona” zárja.

3. Sok szempontból lehetne áttekinteni, vizsgálni a szótárt, de erre csak hosszabb ideig tartó használat alapján kerülhetne sor. Mostani ismertetésem szükségképpen részleges, amennyiben csak bizonyos szempontokból forgattam át a szótárt. Szempontjaim ezúttal: a szócikkek felépítése, mit vesz fel címszóként a szótár, az *credet* szerinti csoportok, valamint a szótár végi szakkifejezések magyarázata, illetve, hogy ez milyen összhangban van a szócikkeken belüli etimológiai fejtegetésekkel.

Az ősi eredetű szavak esetén megadja alapnyelvi megfelelőjüket, néhány rokon nyelvi megfelelőt, sokszor ezek jelentését, jelentéseit. A jövevényszókról megtudjuk, hogy melyik idegen nyelvből jöttek át, illetve azt, hogy vándorszó vagy nemzetközi-e a szó. – Elsősorban a mai köznyelv szavait veszi fel, ugyanakkor – helyeselhetően – a legfontosabb honfoglalás előtti iráni és ótörök jövevényszavakat is magyarázza, akkor is, ha ma nem köznyelvi. Az új szavak mellett egyes kihalt szavakat is címszóvá tesz a szótár, például *heon*, de ez esetleges. Régi nyelvi szavakkal a szócikkek végén, a származékok között is találkozunk.

A szócikkek szerkezetét, fogalmazásmódját a könnyen érthető, olvasmányos elbeszélő stílus jellemzi. A szócikkekben szereplő eredet-megjelöléseket és változás-magyarázatokat a szótár végén levő eredet szerinti csoportosítással, valamint az ezekre vonatkozó szakkifejezésekkel együtt célszerű szemlélni.

Általánosan jellemző a szótárra, hogy – a TESz.-szel és az EWUng.-gal, valamint az Akadémiai nagyszótárral ellentétben – a címszavak esetében nem, illetve nem egyenletesen érvényesíti a szófaji szempontot. Erről a kérdéstről a bevezetőben sincs szó. Úgy látszik, hogy ahol az olvasó számára legfontosnak véli a szó szófaját, ott ezt nem jelöli (pl. *köles*, *fősvény*, *egymás*, *óta*). Mintha csak akkor jelölné a szófajt, ha jelentésfejlődést ír le (és ennek megértéséhez van szükség a szó szófajának megadására), valamint a szóhasadás és a homonimák esetén. Így nincs a szócikkfejlében kettős, illetve többes szófajúságra való utalás sem. A szócikken belül például a *reggel*, *éjjel* esetében az áll, hogy megszilárdult ragos alakulat, „csupán később vált főnévvé” (utal tehát a szófajváltásra). Itt jegyzem meg, hogy a határozószói szófajmegjelölés helyett sokszor találkozunk a *határozó* kifejezéssel, ami nem a szófajok, hanem a mondatrészek rendszerébe tartozik: az *éjjel* például „Eredetileg önálló időhatározó volt, főnévi használata későbbi fejlemény”. (A *reggel*, *éjjel* melletti *nappal* viszont nem címszó, hanem csak a *nap* szócikken belül található meg mint megszilárdult ragos alakulat. Nyilván azért, mert az „átlagolásának” világos, transzparens a szó.) Tehát egyetlen *reggel*, *éjjel* címszó van a szótárban, ami feltehetőleg azt jelenti, hogy ezeket egy lexémának tekintik a szerzők, olyan lexémáknak amelyeknek két szófaji értékük is van. (A „Magyar szókincstár”-ban viszont ilyen esetekben két címszót találunk. ZAICZ ezzel kapcsolatos magyarázatát I. Előszó, VII. lap. Az etimológiai szótár szerkesztési elvei szempontjából is fontos az a megjegyzés, hogy „ezeket nem tekintjük önálló lexikai egységeknek”). Ugyanígy jár el más kettős szófajú szavakkal kapcsolatban is, például a *bolond* típusú főnévmellékneveknél; a *rokon*-ból is csak egy címszó van: a határozószói és a főnévi jelentés egy helyen található meg. Egy címszó az *az* (névmás → határozott névelő) és az *egy* is (számnév → határozatlan névelő; azt, hogy e névelő előzménye a számnév mellett a határozatlan névmási *egy* is, nem említi, pedig erre szükség lenne például az *egymás* magyarázatokor). A *keresztül* is ezt a típust illusztrálja: „Kezdetben helyhatározószó [!] volt, ... Névtűtővé ... vált.” A *vagy*-ból is csak egy címszó, illetőleg szócikk van, ezen belül mondja el, jól, a jelentésváltozási és a szófajváltási eseményeket; utal az E/3. léteigére, az ebből keletkezett kötőszóra, e kötőszó keletkezésének szintaktikai körülményeire, sőt még 1551-ből adatható (TESz.) határozószói szerepére is.

Más hasonló esetekben viszont két címszóba vonja a különböző jelentéseket, szófajokat. A *hogy*-ból például már két címszó van: *hogy*¹ <kérdőszó> és *hogy*² <kötőszó>, pedig itt is az egyik szófajból (a kérdőszónak nevezett határozószóból) lett a kötőszó. Ugyanígy: *hát*¹, *hát*²; *hét*¹, *hét*². Az 'egy fajta [egyfajta] naptári időegység' jelentésű *hét*²-ről azt mondja, hogy „jelentéskülönüléssel keletkezett a *hét*¹ számnév alapján. Két címszó a *haza* is: eredeti a *haza*² <határozószó>, ebből lett szófajváltással a *haza*¹ <főnév>”.

Az egy szócikk – több szócikk, egy lexéma – több lexéma problémája mögött a poliszémia és a homonímia kérdése áll. Erről a problémáról, illetve szótárbeli jelöléséről, megoldásairól is jó lett volna olvasni a bevezetőben, ahogy ITT ZÉS NÓRA tette az Akadémiai nagyszótárban (ITT ZÉS főszerk., *A magyar nyelv nagyszótára*. Bp., 2006. 26–36), csak a megcélzott olvasói réteg igényeinek megfelelően.) Sajnos a szakkifejezések lexikonában sincs sem *homonímia*, sem *azonos alakúság*, sem *poliszémia* címszó, illetve értelmezés. Ha egy többjelentésű szó jelentései annyira eltávolodnak egymástól, hogy a nyelvhasználó számára nem idézik föl egymást, akkor homonimákká hasadnak, a lexicográfus pedig ezeket külön címszóvá teszi. De akkor miért kezeli másként a szótár például a fenti *hogy¹*, *hogy²*; *hét¹*, *hét²* stb. szavakat, miközben a névmási és a névelői *az* egyetlen szócikkbe sorolódott? Az *egy* is egyetlen címszó, pedig nem valószínű, hogy a számnévi (és határozatlan névmási), valamint a határozatlan névelői jelentése a mai nyelvhasználók számára összekapcsolódik.

A fenti esetekben alaki egybeesést két olyan szó mutat, amelyek történetileg kapcsolatban vannak egymással. Hasonlóan kellene eljárni, és *az¹*, *az²* címszót felvenni. Ehhez képest más a *bujt¹* – *bujt²*, *csap¹* – *csap²* típusú alaki azonosság. Ezek ugyanis igazi homonimák, történeti kapcsolat nincs közöttük. Sok címszót lehetne még ebből a szempontból megvizsgálni.

Mi a helyzet az elmondottak alapján a *meg¹* – *meg²* – *még* címszavak jellegével, egymáshoz való viszonyával? A *meg¹* <igekötő>-ról megmondja, hogy egy eredeti 'vissza' jelentésű határozószóból keletkezett (röviden a változás jellegéről is beszél); a *meg²* 'de; azonkívül' szóról pedig azt mondja, hogy a fenti 'vissza' jelentésű *meg¹* helyhatározószóból vált 'megint, ismét' jelentésű időhatározóvá [!], majd kötőszóvá. Tehát a *megé* 'vissza' határozószó szófajlag kétfelé mozdult el: egyik irányban a *meg¹* igekötő, másikban a *meg²* kötőszó lett belőle. A *meg²* kötőszó keletkezési módjáról azt olvassuk, hogy „szófajváltás eredménye”. Igaz. De akkor a *meg¹* igekötőről is azt kellene mondanunk, hogy az is szófajváltás eredménye. Ezt a kérdéskört tovább bonyolítja a *még*, melynek keletkezéséről azt írja a szótár, hogy „szóhasadás eredménye”. Ez is igaz: a *még*-től különült el, *é* > *é* magánhangzónyúlással. Az az állítás azonban, hogy ez a *még* az 'ismét, vissza' jelentésű *meg²* határozószóból keletkezett, zavart okozhat, hiszen eddig csak *meg¹* határozószóról volt szó.

4. Az eddig példaként felhozott szavak között többféle eredetű is volt. Ezt az eredetet a szócikk elején, az első előfordulást jelölő évszám után mindig megmondja, hiszen elsősorban ettől lesz a szótár etimológiai. (Történeti adatok természetesen nincsenek benne, ez nem is feladata, csak az első előfordulás évszáma.) Az eredet kérdését a szótár végén levő mutató kitűnően összesíti. Ebben a szavakat eredet szerint csoportosítja úgy, hogy valamelyik kategóriába az összes címszót besorolja. Tehát csak a címszavakat; egy-egy szócikkben ugyanis több szót, mégpedig képzéssel keletkezett származékokat, valamint ragszilárdulásos alakot sorol fel (pl. *gyenge* – *gyengeség*; *gyengéll*, *gyengít*, *gyengül*, *gyengékedik*). Az *egyéb* címszó „megszilárdult rago alakulatai”: *egyébként*, *egyebinnen*, *egyebüitt*, *egyebüvé*. Az első előfordulást a származékszavak esetében is megadja.

Hosszú ideig tartó türelmes szótárolás eredményeképpen lehetne csak összevetni a szócikkben található etimológiai állásfoglalásokat az eredet szerinti csoportokba sorolt szavakkal. Az eredet szerinti nagy kategóriák (969–90): A) Ősi (alapnyelvi) szavak, elkülönítve az uráli, a finnugor és az ugor koriakat, valamint a „valószínűleg ősi szavakat”. B) Jövevényszavak: az átadó nyelvek szerinti tagolásban, nagyjából az átvételek sorrendjében. A különféle ősmagyar kori átvételeink közül kiemeli a másodlagos érintkezésből származó permi jövevényszavakat is. A jövevényszavak kapcsán emlitem meg azt az üdvözlendő eljárást, hogy a szótár írói arra is törekedtek, hogy a magyarból más nyelvekbe átkerült, nemzetközivé vált szavakra is felhívják a figyelmet. A szótár végi mutatóban ezeknek is szívesen olvastam volna a listáját (pl. *guba¹*, *gulyás*). Az eredet szerinti harmadik nagy csoport a C) belső keletkezésű szavak. Közöttük a legtöbb szó (a szöteremtéssel keletkezettek mellett) képzéssel és összetétellel jött létre. De számos egyéb szóalkotási módot is felsorol a szótár, az oda tartozó szavak listájának a megadásával. Például: képzőcserével, játékos szóalkotással, elvonással,

jelentéstepadással, szórövidüléssel stb. keletkezett szavak. Listát ad a tulajdonnévi, személynévi eredetű szavakról is.

Én négy, egymással többé-kevésbé összefüggő szóalkotási módot vizsgáltam meg kicsit közelebbről. Tapasztalataim megfogalmazásakor ehhez hozzáveszem a szakkifejezések lexikonában található definíciókat. Ez a négy szóalkotási mód, illetve szócsoport: 1. ragszilárdulás, 2. „szófajváltással keletkezett szavak”, 3. „szóhasadással keletkezett szavak” és a 4. „jelentésselkülönüléssel keletkezett szavak”. Ezekben a listákban csak címszavak szerepelnek, a szócikkekben belüli származékok nem. – A megszilárdult ragos alakok elemzése szerintem általában helyesek, világosak. Csak akkor támad némi zavar az olvasóban, ha nem rag, hanem jel szilárdul meg a tövön, és így keletkezik az új szó (pl. *egyéb; enyém, tied, övé, mienk, tietek; T/3. személyű nincs*), főleg pedig akkor, ha a ragszilárdulással egy időben más változás, más szóalkotási mód is érvényesül, például összetétel. A szótár végi etimológiai listán a *hadilábon* a megszilárdult ragos alakok között szerepel, miközben összetétel. Ha a közvetlen előzményekből való keletkezési módot nézem, akkor helyes a szótárnak az a szócikken belüli megállapítása, hogy „a *had* jelző és a *láb* főnév *-on* helyhatározóragos alakjának összetételével keletkezett”. Tehát összetétellel és nem ragszilárdulással. Igaz, hogy az utótag előzménye ragos főnév, a *hadilábon* keletkezési módja akkor is az összetétel.

A szótár írói számára is nagyobb gondot okozhatott az általam kiválasztott négy keletkezési mód közül a szófajváltás, a szóhasadás és a jelentés-elkülönülés. Mivelhogy nem is lehet őket mindig szétválasztani, érthető, hogy a szótár végi listákon elég vegyesen szerepel egy-egy szó az egyik vagy másik keletkezési móddal létrejött szavak ábcérendjében. A szóhasadás ugyanis jelentés-elkülönüléssel jár. Ilyenkor elég esetleges, hogy melyik csoportba sorolják a kérdéses szót. (Vagy csak én nem látom ebben a rendszert.) A szakkifejezések között a szóhasadást így definiálja: „Olyan szóalkotási mód, amely során egy szó hangalakváltozataihoz különböző jelentések kapcsolódnak, így párhuzamos alak- és jelentésmegoszlás következik be”. A jelentés-elkülönülést pedig a szóhasadáshoz kötve határozza meg: „A szóhasadást kísérő folyamat, amikor egy szó alakváltozataihoz eltérő jelentések kapcsolódnak”. E két keletkezési mód lényegi közösségére a *nevel ~ növel* példa is utal; ez az igepár mindkét definícióban megtalálható (993, 997). A két szó közül a *nevel* jelenik meg önálló címszóként (utalva a *nevelkedik, neveletlen* származéokra), a *növel* pedig a *no'* ige szócikkén belül található mint származék. Keletkezési módjáról (ti. hogy szóhasadás vagy jelentés-elkülönülés) nincs szó. – A *túl, távol* szópárról azt olvashatjuk a szócikkben, hogy szóhasadással különültek el, de hátul egyik sem található meg a szóhasadással keletkezett szavak között. A *túl* a „megszilárdult ragos alakok” között van (ami helyes, mert valóban ragszilárdulás történt), a *távol* viszont sehol. – Helyes eljárás, hogy az ilyen szóhasadásos szavakat külön címszóvá teszi, illetve úgy jár el, hogy az eredeti alak szócikkében szerepel az etimológia (pl. *jel*), a szóhasadást mint keletkezési módot pedig az ebből keletkezett *jegy*-nél nevezi meg.

Jó összhangban van a szófajváltással való szókeletkezés definíciója (997) és a szócikkekben belüli eredetminősítés. Pl. *haza*² (határozószó) → *haza*¹ (főnév). Az ilyen szófajváltások esetében mindig megnevezi a kiinduló és az eredmény szófajt; röviden a változás jelentésbeli és szintaktikai hátterét is jelzi.

5. A szótár legnagyobb újdonsága a toldalékok etimológiájának bevétele a szótár megfelelő betűrendes helyére. (Segédigékkel nem találkoztam.) Az olvasó örömét legfeljebb azzal lehetett volna fokozni, ha ezeknek a toldalékoknak a listáját is megtalálja a szótár végén. Igaz, hogy az első írásos előfordulás sorrendjét mutató listákban a maguk helyén a toldalékok is megtalálhatók, de a szótárolvasási vágyaknak nincs határunk. A polyszémia és a homonímia kérdése a toldalékokkal kapcsolatban is felmerül. A *-d*-ből például hat „címszót” („címtoldalékok”) is felvesz a szótár. A homonimák egymástól való elhatárolásának kritériuma a grammatikai funkció és a szótó szófajának különbözősége: például gyakorító igeképző, törtszámnévképző; jó megoldásnak tartom, hogy elkülöníti egymástól az *E/2.* birtokos személyjelet (*-d*⁵) és a *veled, utánad*-féle (*-d*⁴) személyes névmások személyragját. Ezzel

tiszta képet teremt a korábbi (*neked*-féle *-d*) „jel vagy rag” elnevezéssel kapcsolatban. E két *-d* azonos eredetére is utal. Egynek veszi viszont – többféle funkciója ellenére – a *-dⁱ* főnévképzőt, ennek kicsinyítő-becéző funkciójától az *Árpád*-ig. Itt tehát a képző poliszémiájáról van szó. Helyes, hogy az *-m*, *-dⁱ* (*kezem*, *kezed*) birtokos személyjel eredetét az uráli korra teszi, de azért megemlíti a régebbi felfogást is: „mások szerint csak a magyar nyelv külön életében” alakult ki. Ez az ősmagyar keletkezési lehetőségre való utalás ma már elhagyható. – A *-ná/-né* feltételes módjel hangtani előzményében, a **-naj/-nej* toldalékban nem föl, hanem lefelé nyílik az *j* alatti görbe vonal.

6. Összegezve: a szótár áttekintése során azt láttam, hogy nemcsak az ún. művelt nagyközönység és a középiskolások számára hasznos, hanem a nyelvvel, nyelvészettel foglalkozó egyetemi hallgatók és szakemberek szélesebb köre számára is. Ha több információra kíváncsi az olvasó, senki sem gátolja abban, hogy nézzen jobban utána az őt érdeklő kérdésnek. Lehet szavakat, jelentéseket, etimológiai megjegyzéseket keresgélni, amelyek hiányoznak a szótárból, lehet más elképzelésünk a tárgyalt szavak eredetéről, a lényeg az, hogy egy jól használható egykötetes művet tartunk a kezünkben, melynek listái tálcán kínálják számunkra további elemzésre a szóanyagot. Olyan művet, amely – úttörő jelleggel – a magyar toldalékok keletkezésével is megismertet. Ennek a dicsérendő nagy vállalkozásnak feltétlenül örülnünk kell.

MÁTAI MÁRIA

Korai magyar helynévszótár 1000–1350 I. Abaúj–Csongrád vármegye

Szerkesztette HOFFMANN ISTVÁN.

A szócikkeket szerkesztette PÓCZOS RITA – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA.

A Magyar Névéchívum Kiadványai 10. Debrecen, 2005. 449 lap

„A szótárak nem állnak egymástól elszigetelten a szótáriródlalom egészében, minden új szótár a lexikográfiai munkák sorába is beleilleszkedik (egyes munkákkal szorosabb, másokkal lazább kapcsolatba kerülve), s ily módon bekapcsolódik a szótárirói hagyományokba is” – állapítja meg HOFFMANN ISTVÁN (Címszóválasztás nyelvtörténeti szótárakban. In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk., 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. Argumentum, Bp., 2006. 445), a „Korai magyar helynévszótár” (KMHSz.) szerkesztője.

A magyar nyelv teljes szótárának XVIII. század végi megálmodói közül ARANKA GYÖRGY álmodja a legteljesebbet: a közszavakon, melyekből „egy Magyar Szo-is tellyességgel ki ne maradjon”, az elavult vagy kiveszett, továbbá a tájnyelvi szavakon, a különféle szakmák, tudományterületek és művelődési körök szókincsén túl szükségesnek tartja „egybeszedni az Embereknek Kereszt-Neveiket, ugy az Országoknak, Helységeknek, Vizeknek neveiket is” (A jó szótárnak milyennek kell lennie, 1795–1796. Közl.: ÉDER ZOLTÁN, Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság. Akadémiai, Bp., 1975. 279–81). Bár próbaszócikkek születtek, a gigantikus munka nem készült, nem készülhetett el. A XIX. század tudományossága ugyanakkor egyre elmélyültebben tanulmányozta helyneveinket, felismerve azok történeti forrásértékét. Ezzel párhuzamosan elkezdődik a szisztematikusan gyűjtés is, mind a szinkrón nyelvallapotban használatos, mind a történeti forrásokban fellelhető helynévanyag szótározása (pl. FÉNYES ELEK, Magyarország geográfiai szótára, amelyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik. Pest, 1851.; ORTVAY TIVADAR, Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végeig. Bp., 1882.; PESTY FRIGYES, Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben I. Bp., 1888. [a többi kötet anyaga a szerző halála miatt kéziratban maradt, újabban több megye anyagát is kiadták, vö. HAJDÚ MIHÁLY, Pesty

Frigyes helynévgyűjtésének megjelentetése. Névtani Értesítő 28. 2006: 205–15]; CSÁNKI DEZSŐ, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–IV. Bp., 1890–1913. stb.). A huszadik században nekilendült a történeti helynévkutatás, MELICH JÁNOS és KNIEZSA ISTVÁN munkássága nyomán mindenekelőtt PAIS DEZSŐ, SZABÓ T. ATTILA, BENKŐ LORÁND, KISS LAJOS, MEZŐ ANDRÁS és KRISTÓ GYULA kutatásainak nyelvtörténeti eredményeit kell kiemelnünk. (Természetesen a földrajzi nevek gyűjtése is folytatódik, elég csupán az egyes megyék földrajzi neveit felölelő sorozatra, vagy történeti vonatkozásban GYÖRFFY GYÖRGY munkásságára gondolnunk.) A szakterület eddigi legátfogóbb szintézise KISS LAJOS munkája, a „Földrajzi nevek etimológiai szótára I–2.” (Bp., 1988.). Mindazonáltal sajátos módon éppen e tudományos eredmények világitanak rá a legnagyobb hiányosságok egyikére: bár történészek, levéltárosok szorgalmas és kitartó munkájának eredményeként hatalmas, immár nyomtatásban is hozzáférhető forrásanyag áll rendelkezésre, mégis „mindez ideig nem került sor legrégebbi helyneveink szótári formában való közzétételére” (KMHSz. 5).

A korai ómagyar kor kutatásában – kis számú, de annál becsebb szövegemlékünkön túl – mindenekelőtt okleveleink gazdag személy- és helynévanyagára támaszkodhatunk. Ezért is köszöntötte és köszönte a tudományos közvélemény hálás tisztelettel FEHÉRTÓI KATALIN két és fél évtizedes áldozatos munkájának eredményét, az „Árpád-kori személynévszótár”-t (Bp., 2004.). A régi magyar személynévkincs ily gazdag feltárulása azonban még inkább érezte egy hasonlóan nagyszabású, korai helyneveinket összegyűjtő munka hiányát. E hiány annál égetőbb, ha (kutató vizsgálódásunk során) szembesülünk a fentebb HOFFMANN ISTVÁNTól idézett, a lexikográfiai munkák lazább-szorosabb kapcsolatára vonatkozó gondolattal. Korai magyar helyneveink jó része ugyanis nyilvánvalóan személynévi eredetű, míg későbbi korok esetében ez a kapcsolat jellemzően fordított irányú. (További kutatások deríthetik fel a korai helynévi eredetű személynévadás arányait.) Természetesen nem a személy-, illetve helynévadás az egyetlen kapcsolódási pont a két névanyag között, a személynevek és a helynevek lexikográfiája nagyon sok szempontból áll egymással igen szoros kapcsolatban. Mindezek tükrében nem elcsépelt frázisként állítjuk, hogy a „Korai magyar helynévszótár” hiánypótló munka.

Nemcsak hiánypótló, de újszerű is. Újszerű abban, hogy elsőként tárja elénk a teljesség minél nagyobb fokú megközelítésével (vö. KMHSz. 7) a régi magyar helynévkincset, de abban is, hogy a hagyományosan történész, levéltáros szakemberek által gondozott anyag elrendezésében elsősorban a nyelvészeti, nyelvtörténeti kutatások szempontjait tartja szem előtt.

A szótár megjelent első kötete nem minden előzmény nélküli. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén HOFFMANN ISTVÁN vezetésével figyelemre méltó történeti helynévtani kutatások folynak, melyek eredményei immár egy évtizede hozzáférhetők, mindenekelőtt az 1997-ben indult A Magyar Névarchívum Kiadványai című sorozatban. E sorozat első és harmadik kötete (Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. Debrecen, 1997.; 2. Doboka–Győr vármegye. Debrecen, 1999.) a jelen szótár előmunkálatának is tekinthető. A két kötet GYÖRFFY GYÖRGY nem szótárszerű munkájában (Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1., 2. Bp., 1963., 1987.) szétszórta található nem településnévi helynévi adatokat dolgozza fel és teszi közzé, megtartva GYÖRFFY kötetinek beosztását.

A Magyar Névarchívum Kiadványai sorozatban (10.) látott napvilágot a „Korai magyar helynévszótár” Abaúj–Csongrád vármegyéék 1000–1350. közötti történeti helynévanyagát feldolgozó első kötete is. Szerkesztői: HOFFMANN ISTVÁN, PÓCZOS RITA, RÁCZ ANITA és TÓTH VALÉRIA a teljes szótárt 5 kötetesre tervezték, melyek a történelmi vármegyéék szerint betűrendben haladva fognak megjelenni, azzal a távlati célkitűzéssel, hogy a teljes sorozat „elkészültét követően jó lehetőség nyílik majd a kötetek egybeszerkesztésére, tehát az ideálisnak tekintett szótári forma létrehozására” (KMHSz. 8).

A szótár forrásai között kitüntetett helyet kapott GYÖRFFY GYÖRGY munkája, „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4.” (Bp., 1963–1998.), amely részben a korábban kiadott és kiadatlan forrásokra támaszkodva, a történeti nyelvtudomány kívánalmait is szem előtt tartva a magyar

nyelvtörténet kutatói számára évtizedek óta megbízható, hiteles forrás, s mint ilyen, a korábbi forrásközlések kritikai kiadásának is tekinthető (vö. KMHSz. 6). A szótár szerkesztői ugyanakkor bővítik e tekintélyes munka által kijelölt kereteket, részint időben (GYÖRFFY munkájának időhatára az 1332–1337. években készült pápai tizedlajstrom, az első országos összeírás), részint a felhasznált források számának tekintetében. A feldolgozott anyagba az 1350-ig kiterjesztett időhatáron belül csakis nyomtatásban megjelent, tudományos szempontból megbízható források kerültek be, köztük olyanok, melyeket szerzőik GYÖRFFY művének megjelenése után publikáltak. (A 109 tételből álló, típusát tekintve igen változatos képet mutató forrásjegyzék a kötet 21–5. lapján található.) „A teljesség minél nagyobb fokú megközelítése” (KMHSz. 7) mint szerkesztői elv nagyon vonzó, ezért is sajnáljuk, hogy – érthető okokból – kimaradt a források közül az „Anjou-kori oklevéltár” (Bp.–Szeged, 1990–) anyaga. A kiadás folyamatban léte ugyanis a szótárban szükségszerű következtetések forrása lett volna. E tekintetben is azonosulni tudunk a szótár készítőinek szándékával: „az egybeszerkesztéskor az is módunkban áll majd, hogy a korábban mellőzött forrásokat figyelembe vegyük” (KMHSz. 8).

A „Korai magyar helynévszótár” szerkesztési elveinek sora minden részletében alaposan végiggondolt, következetes, kiérlelt szabályzatot alkot (KMHSz. 9–18). Egy nyelvtörténeti jellegű szótár esetében az egyik legnehezebb feladat a címszóválasztás kérdése. A szerkesztők alapos megfontolás és hosszas mérlegelés után (vö. HOFFMANN i. m. 445–52) az alábbi szempontokat érvényesítették:

A különféle (általános, értelmező, nyelvjárási és nyelvtörténeti) szótárak viszonyítási alapja – tekintve, hogy az adott kor igényeit tartják szem előtt – elkészítésük korának (sztenderd) nyelve. Nyelvtörténeti szótáraink (a XIX. századi NySz. kivételével) ezt a szemléletet érvényesítik, azaz a szavak köznyelvi alakját emelik címszóként a szócikkek élére (vö. OklSz. XXII.). Címszóválasztásában a KMHSz. is hasonlóképpen jár el, a mai nyelvi sztenderdhez igazodik. Ez az elv következetesen érvényesíthető mindazon esetekben, ahol a korabeli helynév használata folytonos, elvezet a mai névhasználatig. E helynevek zömmel makrotoponimák, nagyobb vizek, települések stb. szélesebb körben ismert nevei (pl. *Hernád*, *Maros*, *Baranya*, *Révkanizsa* stb.). E címszóvá vált sztenderd alakok azonban nem feltétlenül egyeznek meg az ún. hivatalos névváltozattal. A sztenderd megállapításában a mai névhasználat vezette a szerkesztőket akkor is, ha a régiségben azonos alakú – és feltehetően azonos ejtismódú – makrotoponimák (pl. a Baranya és Bodrog vármegyei *Scolounta*) mai sztenderdig vezető folytatása eltérő (a Baranya vármegyei településé *Szalánta*, a Bodrogon találhatóé *Szalonta*). A korabeli homonim alakok ilyenkor külön címszóba kerültek, az azonos adatokat pedig ez esetben nem szócikk belseji utaló, hanem a kötet végi név- és szóalakmutató kapcsolja össze.

Némileg eltérő módon érvényesíthető a sztenderdizálás elve a mikrotoponimák esetében. Ha a morfológiailag nem szegmentálható helynévnek létezik mai folytatása, a fentiekhez hasonlóan ez válik címszóvá (a *Beztrech* nevű vízfolyás így kerül a **Biszterec**, a *Lukow* hegy pedig a **Lyukó** címszó alá). Mai köznyelvi párhuzammal rendelkező névalakok esetén a szerkesztők a „köznyelviesítés” eljárását alkalmazzák, így lesz a *Gyamege* adatból **Dió-megye**, a *Simarakathyaia* adatból **Sima rekettyéje** címszó, fenntartva ZOLNAI GYULA figyelmeztetését: „A címszó [...] nem jelenti azt, hogy a szónak azon alakját a régiség is ösmerte már” (OklSz. XXIII.).

A címszóválasztás során a legnagyobb gondot a közszoói párhuzammal nem rendelkező, vagy attól elszakadt (kihalt) makro- és mikrotoponimák jelentik. Ilyen esetekben GYÖRFFY „analógiás alapon” állapította meg a helynév kiejtismódját, azaz „korszerűsítette”, ugyanakkor esetenként figyelmen kívül hagyta a névalak morfológiai felépítését (vö. HOFFMANN i. m. 451). Ha a modernizálás (ahol felismerhető, a morfológiai tagolást követve) egyértelműen elvégezhető, az így kapott alak válik címszóvá (vö. **Bon**, **Nyomod**, **Ocs-tó** stb.). A diakroniában módosult vagy lehetséges névváltozatok is megjelennek a címszóban: **Baran(y)-ság**, **Is(z)tring**, **Noszk(i)**; **Berek-jó ~ Berettyó**, **Cserig ~ Csörög ~ Csurog**, **Ilsva ~ Jolsava** stb. A bizonytalanul megállapítható címszóra ? figyelmeztet: **Cibó ?**, **Csany ? -tó**, **Cseric ? ~ Cserniuc ?** stb. Az adatok között azonban olyanok is szerepelnek – bár nem nagy számban –, melyeknek közszoói párhuzama nem állapítható meg, és a többi helynévi adat sem

kínál a „modernizálás” számára fogódzót. Ilyenkor (kerek zárójelben) a betűhív alak válik címszóvá: (**Egenpha**), (**Guruu**), (**Kukyly**) stb.

A forrásokban gyakran szerepelnek a névadatok latin fordításban. „A teljesség minél nagyobb fokú megközelítésének” elve alapján örvendetes módon e másodlagosan adatolható nevek is helyet kaptak a szótárban. Amennyiben a helynév magyar alakja 1350 előtt nem fordul elő, a feldolgozott forrásokban csak latinul szerepel, címszóvá (szögletes zárójelben) a magyar név válik. Így pl. a *Sanctus Benedictus iuxta Granum* település és monostor latin névváltozatait a [**Garamszentbenedek**], a *Trium Fontium* apátság latin névadatait pedig a [**Háromkút**] címszó alatt találjuk. A csak részben latinra fordított névalakok esetében a megfelelő névrész kerül zárójelbe: A *Diues Andreas feldy* adatot a [**Gazdagandrás**]földre címszó alatt találjuk. Az időhatáron belül magyar néven is előforduló helymegjelölések latin megfelelője, illetve az oklevelekben oly gyakori ún. latinosított alakok a megfelelő szócikkek végén következnek, **Lat.** [= latin] rövidítéssel bevezetve. A *Kassa* szócikk végén megtaláljuk (az oklevélbeli előfordulás esetrajgait megtartva) mind a *Cassoviam* latin megfelelőt, mind a *Kassam*, *Cassenses* latinosított alakokat.

Ugyancsak örvendetes, hogy az oklevelekben előforduló (általában személynévi vonatkozású) *-i* képzős helynévi adatok is szerepelnek (*-i* alcímszó alatt), pl. a **Nagymihály** szócikkben: *Andree de Nogmahaly*, *de Nogmichali*, *de Nogmichali*. Itt jegyezzük meg, hogy utaló címszavak mutatnak a helynevek személynévi elemeire is: *András*, *Erzsébet*, *Magdolna*, *Márk* stb., tovább segítve a két névanyag közötti kapcsolatok kutatását.

A fent említett nyelvészeti, nyelvtörténeti szempontok érvényesítése leginkább abban mutatkozik meg, hogy a szócikkeket nem a lokális azonosság (denotatív jelentés) szervezi, szemben a helynévtárak általános gyakorlattával, hanem a nyelvtörténeti szótárakra jellemzően az alaki azonosság. Ennek megfelelően a legalább egy morféma eltérést mutató névalakok külön szócikkbe kerülnek, még akkor is, ha azonos denotátumra vonatkoznak. Külön szócikkben szerepel tehát a képzőtlen névalak, illetve képzős alakváltozata: *Alma* ~ *Almás*, *Endre* ~ *Endréd*, *Kóró* ~ *Kórógy*, *Olasz* ~ *Olaszi* (csak ha az *-i* helynévképző!) stb.; a különböző képzőkkel alkotott névváltozatok: *Borsód* ~ *Borsós*; *Nyárád* ~ *Nyárágy* stb.; a lexémányi eltérést mutató formák: *Garadna* ~ *Garadna-patak*, *Kávás* ~ *Káváskút*, *Magyarzárány* ~ *Zárány* stb.; valamint a szintaktikai változatok, jelesül a birtokviszony jelöletlen és jelölt formái is: *Garadna-patak* ~ *Garadna pataka*, *Patafa* ~ *Patafája* stb., annak ellenére, hogy ugyanazt a földrajzi helyet jelölik. Az egyes szócikkeken belül azonban (sorszámozva) elkülönülnek az egyes denotátumok; az azonos helyet jelölő neveket, névváltozatokat pedig világos, áttekinthető utaló rendszer kapcsolja össze. A szócikkben a helynevek pontos, betűhív átírása szerepel, évszámmal, illetve a forrásra való hivatkozással. Mindez lehetővé teszi, hogy a névalakok nyelvtörténeti változásait és nyelvföldrajzi változatait is tanulmányozhassuk.

A feldolgozott oklevelekben nemcsak tulajdonnevek, de nagy számban közszavak is előfordulnak. A szótárban ezen közsői adatok közül minden helyet jelölő lexéma helyet kapott, ezzel is kapcsolódva az általános nyelvtörténeti szótárakhoz. Ha a forrásokban a közsői adatok önállóan is előfordulnak, önálló szócikkbe szerveződnek: *domb*, *bükk*, *kökény*, *tölgyfa* stb., ha csak képzett alakban vagy névelemként szerepelnek, utaló szócikk élén állnak: *ártány*, *rák*; *egyház*, *magyar* stb. A közszóval azonos alakú tulajdonnévi előfordulás esetén a tulajdonnévi alak válik címszóvá: *Hegy*, *Kő*, *Méh*, *Monostor*, *Sziget* stb. Az azonos alakú köznévi előfordulásra **Kn.** [= köznévi] rövidítés figyelmeztet, ha a köznévi forma tulajdonnévben névelemként vagy képzett származékként (is) szerepel, **Ne.** [= névelem] utalás irányít a megfelelő címszavakhoz. A közsői nevek, névelemek felvételében, kereshetőségében (az erre vonatkozó precíz kidolgozott utaló rendszer megalkotásában) a szerkesztőket az a feleltető dicsérendő szempont vezette, hogy „a közzétett nyelvi anyagot az általános szókincstörténetben is minél hatékonyabban használni lehessen” (KMHSz. 17).

A helynévadatok fonológiai, morfológiai felépítésének, etimológiájának stb. nyelvészeti vizsgálatán túl a névtani kutatások részét képezi a helymegjelölések lokalizálása, azaz a denotatív jelentés meghatározása is. A „Korai magyar helynévszótár” ebben is segítséget nyújt. A helynevek azonosítása

a szócikkek, illetve az eltérő denotátumok szerint elkülönülő egységek élén – amennyiben a hely pontosan azonosítható – szótár-, és nem lexikonszerűen, csak az azonosításhoz szükséges legfontosabb információk megadásával történik, pl.: **Hutka** 'település Abaúj vm.-ben, Kassától DK-re, a Tarca bal partján'; **Nekcse I. I.** 'patak Baranya vm. D-i részén, a Matuscinával egyesülve ömlik a Velcsicába, majd a Karasóba'. A bizonytalanul lokalizálható neveknél többnyire a forrásbeli említés helyzete a támpont, pl.: **Ladoméra** 'Bars vármegyében Apáti és Ladomér határában említett patak'. Előfordul, hogy a lokalizálás csak valószínűsíthető, pl.: **Eteves** 'település Baranya vm. ÉK-i részén, Pécsvárad környékén feketett'. Számos esetben a földrajzi azonosításra semmilyen támpont nem kínálkozik, ilyenkor csak a vármegye megjelölése szerepel, pl.: **Etény** 'település Bodrog vm.-ben, helye ismeretlen'. Az oklevelekben előforduló köznevek esetében a szótár egyszerűsített lokalizálást ad, csupán annak a településnek (és a vármegyének) a nevét említve, melynek határában az adott köznevet említik, pl.: **kóris** [...] (Belisz, Baranya vm.) *Keyris*.

A szótárhoz a forrásokban előforduló adatok betűhív mutatója csatlakozik (309–389), minden esetben jelezve, hogy a kérdéses adatot melyik címszó alatt találjuk, így maguk a forrásadatok is viszszerkereshetővé válnak. A kötetet a betűhív adatok névvégmutatója zárja (391–449), mely segítséget adhat például a nevek fonológiai szerkezeti, illetve alakszerkezeti vizsgálatához, ezen belül különösen is a képzők tanulmányozásához. Itt csupán a névadatokat találjuk, de ezek a betűhív mutató segítségével könnyen visszaszereshetők a szótári részben.

A gondosan szerkesztett, gazdag forrásanyagot felvonultató, sok szempontú nyelvészeti kutatás lehetőségét kínáló szótár értékét tovább növeli, hogy külső megjelenésében is tetszetős, igényesen kialakított, tipográfiája áttekinthető, könnyen olvasható, egyben mértéktartó. Az adatkeresést pedig digitális hozzáférhetőség is segíti: <http://mnytud.arts.unideb.hu/nevarchivum/szotar/main.html>.

A szótár tudományos értékét maguk a szerkesztők is világosan látják: „A kutatásba bevonható adatok bősége révén szembesít bennünket a tudományterület korábbi eredményeivel, s ezáltal nem egy addig biztosnak hitt tételre, elméletre vonatkozóan kételyeket támaszt a szakemberekben. Ösztönzőleg hathat a nevek egyedi, analitikus vizsgálatára is, de leginkább a rendszertani, szintetikus természetű kutatásokat termékenyítheti meg.” (KMHSz. 6). Természetesen e megállapítás nem csupán a szoros értelemben vett onomasztika tudományterületére érthető és értendő. A korai ómagyar kor nyelvtörténete, azon belül különösen a hangtörténet és a helyesírás-történet nem tárgyalható csupán csekély számú becses szövegmélnkünk alapján, egyre inkább nélkülözhetetlenné válik a korabeli bőséges (személy- és) helynévtörténeti forrásanyag aprólékos feldolgozása és elemzése. Ezzel együtt kitér a dimenzionális nyelvészlelet szempontjainak érvényesíthetősége. Az eddigieknél jóval tágabb tere nyílik a korszakra vonatkozó nyelvföldrajzi kutatásoknak, jelentősen gyarapítandó nyelvjárás-történeti ismereteinket. A különböző névváltozatok összevetéséből, azok névhasználati hátterének feltérképezéséből, a helynévadási szokások megvilágításából pedig a történeti szociolingvisztika, illetve a történeti pragmatika is meríthet. A régi magyar helynévkincset egybegyűjtő szótár – bár alapvetően nyelvészeti, nyelvtörténeti hasznosítás céljából készült – nem csupán a nyelvész kutatók számára használható, de haszonnal forgathatják a társtudományok szakemberei is.

Az a tény, hogy évről évre egyre nagyobb számú forráskiadás, adattár stb. jelenik meg, illetve válik hozzáférhetővé, azt a veszélyt hordozza magában, hogy az áldozatos munkával elkészített, kutatásra előkészített forrásmunkák kiaknázatlanul, feldolgozatlanul maradnak. A „Korai magyar helynév-szótár”-t ez a veszély nem fenyegeti. Öröndetes tény, hogy anyagából már megjelenése előtt színvonalas publikációk sora látott napvilágot, mindenekelőtt maguk a szótárszerkesztők kezdték meg annak az anyagnak a tudományos igényű feldolgozását, melyben vitathatatlanul leginkább ők maguk vannak otthon (l. különösen A Magyar Névarchívum Kiadványai sorozat köteteként megjelent munkákat: 4. TÓTH VALÉRIA, Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen, 2001.; 5. PÓCZOS RITA, Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. Debrecen, 2001.; 6. TÓTH VALÉRIA, Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban [Abaúj és Bars vármegye]. Debrecen, 2001.; 8. HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA

szerk., Helynévtörténeti tanulmányok I. Debrecen, 2004.; 9. RÁCZ ANITA, A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata. Debrecen, 2005.), illetve, hogy további kutatásaikhoz is szívesen használják mint forrásanyagot (l. pl. a VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus kapcsolódó előadásait). E kutatások jótékony hozadéka az is, hogy hosszú időn át érlelődhetett a szerkesztési szabályzat, újabb kérdések merülhettek fel, esetleges rejtőző problémákra derülhetett fény, kikerülendő azt a veszélyt, hogy egy már lezárt szerkesztésű első kötet megjelenése után bukkanjanak fel az eredeti szabályzatot felülíró nehézségek, akadályozva a sorozat kötetei közötti „átjárhatóságot”. A szerkesztési szabályzat alapos kidolgozása és kiérlelődése ugyanakkor azt is lehetővé teszi, hogy a következő kötetek „követési távolsága” a lehető legkisebb legyen.

Josephus Justus Scaliger francia filológus írja egy epigrammájában: „Lexica contextat: nam coetera quid moror? omnes / Poenarum facies hic labor unus habet” (Poëmata. Leiden, 1615. 35), azaz: „[akit a bíró szigorú büntetésre ítél] írjon szótárakat: ugyan mit soroljam a többi kint? A büntetésnek minden neme bennfoglaltatik ebben az egy tevékenységben” (ford.: Sz. R.). Tudják ezt mindazok, akik szótárt írnak, szerkesztenek, s talán kevésbé tudják azok, akik – természetesen véve, hogy egy szótár v a n – annak boldog használói. A „Korai magyar helynévszótár” szerkesztőinek, a létrejöttében közreműködő minden munkatársnak köszönjük e „szótárirói kínokat”, kívánunk a munkálatok folytatásához sok erőt, kitartást, lelkesedést, hogy mielőbb elkészülhessen a teljes sorozat, a magyar nyelvtudomány (már most, első megjelent kötetével is) nélkülözhetetlen forrásmunkája.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF

Kocsány Piroska – Szikszainé Nagy Irma, Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára

Az alakzatok világa 16. Sorozatszerkesztő SZATHMÁRI ISTVÁN.
Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2006. 56 lap

1. A Szathmári Istvántól szerkesztett sorozat legújabb négy füzet a 16–19. számú. Az eddig megjelent legtöbb füzet tárgya egy vagy több egymással összefüggő retorikai alakzat, de egyikben-másikban érdekes és tanulságos elméleti kérdéseket is tárgyalnak. (L. ismertetésemet a legújabban megjelent négy füzetéről a Nyr. soron következő számában, ebből az ismertetésből itt most kiemelem a benne kifejtett elméleti kérdések fontossága miatt és külön, részletesebben ismertetem KOCSÁNY PIROSKA és SZIKSZAINÉ NAGY IRMA önálló tanulmánynak tekintendő füzetét.)

A négy füzet közül ez a leginkább elméleti jellegű, amiről a szerzők előljáróban megállapítják, hogy műfaja szerint munkabeszámoló, és arról is tájékoztatnak, hogy „elkészítését egy alakzatlexikon létrehozásának a terve inspirálta” (7), és hogy „tanulmányunk elsősorban egy készülő alakzatlexikon megindulásához kívánt segítséget nyújtani” (7). Különben ez az alakzatlexikon a Stíluskutató csoport évek óta tartó munkájának tárgya és minden bizonnyal imponáló eredménye lesz.

Az ismertetendő tanulmány három fejezetre tagolódik: I. Alapfogalmak, II. Tudománytörténeti vázlat, III. Összefoglalás, kitekintés.

2. Az első fejezet (Alapfogalmak) témaköre az alakzatokról való legáltalánosabb ismeretek összefoglalása (7), továbbá az, hogy „körüljárjuk az alakzat fogalmához kapcsolható legfontosabb problémákat” (7).

A szóba jöhető kérdéseket három alfejezetben fejtik ki. Ezekből megtudhatjuk, hogy a két szerző hogyan értelmezi az alakzat fogalmát egy egészen tág vizsgálati körben, amit a *retorika építményének* neveznek.

Mindehhez a kiindulópont az a hagyományos felfogás, amely szerint a retorika a beszéd három szövegtípusát különíti el: törvényszéki beszéd, tanácskozó beszéd és szemléltető beszéd. És elfogadják a különböző felfogások alapján megközelített és többféleképpen megnevezett funkcionális kettősséget: az információátadást (a közlést) és az érzelmi ráhatást (a kifejezést). – Ebből is következően állapítják meg, hogy a szónoki beszéd megszerkesztése során is lényegében a beszéd feldolgozásának a fázisait járják végig, azaz a jól ismert öt művelet a beszéd szférájába tartozik: a téma megtalálása (inventio), a mondandó elrendezése (dispositio), a megfelelő kifejezési módban való megjelenítése (elocutio), emlékezetbe vésése (memoria) és a beszéd előadása (pronuntiatio) (9).

A szerzők itt jutnak el az alakzat fogalmának az értelmezésében az első fontos megállapításhoz: „az alakzatok nyilvánvalóan az *elocutió*nak, vagyis a gondolatok megformálásának lehetséges módzatai” (8). Ebben az összefüggésben az alakzatok az ornatus eszközeiként részei az elocutióknak. – Erről szólva egy jól szemléltető táblázatban közlik az ornatus eszközeinek a csoportosításait, osztályozásait: trópusok (pl. metafora, metonímia), szóalakzatok (pl. anafora, párhuzam), gondolatalakzatok (pl. kérdés, megszólítás), szófüzések (pl. ritmus, záradék). És ebből azt is megtudhatjuk, hogy az ornatus a szövegtípus, funkció és a sikeres kommunikáció feltételei (pl. latinosság, világosság) mellett a retorika egyik tartópillére (10). – Mindezek alapján hangsúlyozzák, hogy az alakzat olyan formaeszköz, amelynek révén a közlés hatásosabb lesz (11).

Az idetartozó első alfejezetek jó és szükséges alapozások az alakzat fogalmának értelmezéséhez. Témájuk az alakzatok bizonyos csoportjainak másokhoz való viszonya: a trópusok és a figurák (alakzatok) viszonya, szóalakzat versus hangalakzat, szóalakzat versus mondataalakzat, szó/mondataalakzat versus jelentésalakzat. Több esetben osztályozási kísérletek is szóba kerülnek, például az, hogy a retorika több képviselője a hangalakzatot kiveszi az alakzatok köréből és *szófüzések* (pl. a ritmus a záradék) címén tárgyalják.

Az ezeket követő alfejezetek az alakzatok rendszerezésének sok és sokféle kérdéséről szólnak, például a struktúra vagy a működés szempontjáról, továbbá az alakzatok leírásának kérdéseiről vagy az alakzatok szemiotikai és poétikai taxonómiájáról, rendszerezésének ilyen szempontú elvi lehetőségeiről. (Mind az alakzat fogalmának, mind pedig rendszerezésük kérdéseinek az összegzését l. az ismertetés végén.)

3. A második fejezet (Tudománytörténeti vázlatok) lényegében az alakzatok kutatás történetét foglalja magában. Jelentőségét a szerzők elsősorban azzal magyarázzák, hogy „a retorika kialakulása magától értetődően egybeesik az alakzatok rögzítésével és felsorolásával” (25). A fejezet két nagy témakört tartalmaz: a retorika kezdetei (a görög-latin retorikák) és a retorika újjáéledése a XX. század második felében.

Ez utóbbiról sok érdekes mozzanatot említenek meg. Így például azt – ami a stilisztika történetében is megvolt –, hogy „az újjáéledő retorika központi fogalma, rendező elve az eltérés ... a retorika alakzatait aszerint látják struktúrákba rendeződni, hogy az eltérés milyen szabálya vonatkozhat rájuk” (42). És sokatmondó a szerzők bíráló megjegyzése az eltérésről: „Tudjuk, hogy az eltérés mint alapelv milyen veszedelmes csapdákat rejt magában” (42). A szóban forgó alfejezetnek gazdag a tartalma, de a neoretorikáról (DUBOIS, KLINKENBERG és szerzőtársaik kezdeményezéseiről) többet szerettünk volna olvasni.

4. A harmadik fejezet (Összefoglalás, kitekintés) tárgyköre az eddigi megállapítások összegezése, ami további kérdések megfogalmazásához szükséges. A kérdések tárgyalásában lényeges és mindenképp produktívnak minősíthető eljárás az alakzatoknak más jelenségekhez való viszonyítása és ennek alapján való megvilágítása. A szóban forgó jelenségek a következők: 1. séma és figura, 2. nyelvi klisé (mikor és miért lehet egy-egy nyelvi fordulatípusból alakzat), 3. a második kód (az első kódolás

a grammatika szabályaihoz igazodik, a második pedig a sikeres kommunikációt jelenti), 4. szerkezet és művelet, mátrixok és funkciók (az alakzatok szerkezetére, összefüggéseire, valamint rendszerezésükre, valamilyen táblázatban való elrendezésükre vonatkozó lehetőségek, törekvések, és annak kutatása is, hogy hogyan működnek és hatnak például érvelő, díszítő, megismerő, érzelemkifejező funkciójukban). (Nem tudhatni, hogy a „Mi tehát az alakzat?” című alfejezet miért az első két viszonyítás után következik, és nem egyfajta összegezésként valamennyi viszonyítás kifejtése után.)

Itt tárgyalt kérdéskör még az alakzatok univerzális kognitív megalapozottsága (52), továbbá a retorika és poétika kapcsolata, amiről szólva hangsúlyozzák, hogy a diszciplína történetében „végig követhető az a kettősség, amely a retorikát mint a meggyőző beszéd tudományát és a poétikát mint a költészet tanát egybefűzi és elválasztja. – Végül a tárgyalásuk eredményeit az alakzatkutatás és az alakzatlexikon elkészítése szempontjából értékeli (52).

Külön nagy érdeme a szerzőknek az, hogy a szóba került kérdések tárgyalásában nemcsak a múltra és a jelenre vannak tekintettel, hanem a jövőre is, megállapítják ugyanis, hogy „az alakzatkutatás perspektívája minden bizonnyal a működés szempontjának érvényesülésében rejlik” (52).

5. A következő alfejezetekben a több helyen is tárgyalt alapvető kérdéseket összegezem: az alakzat fogalmát, rendszerezésük problémáit, textológiai vonatkozásait.

A) A szerzők az alakzat fogalmának sok és sokféle értelmezését említik meg a szükséges bírálatokkal. Amit elfogadhatónak tartanak, abból az alakzat két igen figyelemre méltó, lényegre sarkító, valóban megkülönböztető értékű sajátosságát emelem ki. – Az egyik az, hogy az alakzatot felfoghatjuk mint a mondandó sokféle megformálási lehetőségének következményét, aminek egyik feltétele az, hogy az alakzat „nem grammatikailag motivált beszédbeli kifejezési lehetőség megvalósulásának során és ennek eredményeképpen” formálódik, és éppen ezért így megfelel a retorika elveinek, első-sorban annak, hogy a célszerű, hatásos kifejezés eszköze legyen (49). Tágabb kontextusáról megtudjuk, hogy az alakzatok a szónoki beszéd kidolgozásának öt fázisa közül a formai megjelenítés, az *elocutio* tartozékai, összetevői és mint ilyenek az *ornatus* eszközei (10). – Az alakzat egy másik kiemelendő sajátossága az, hogy olyan formaeszköz, amelynek – mint már fentebb említettük – megszerkesztése és szövegbe való beszerkesztése révén hatásosabb lesz a közlés. Ebben az értelemben az alakzat szerkezet (forma) és működés (funkcionálás) is (11).

B) Az alakzatok vizsgálatának régi, már kezdetektől fogva meglevő nagy problémája a rendszerezés. A szerzők elismerik, hogy az alakzatok átfogó rendszerezése több mint kétszázéves vállalkozás (12). Ennek egyik oka az, hogy az alakzatok rendszere nyitott rendszer (11), nem eredményezhet teljességet”, újabb és újabb alakzatok, alakzatformák alakulhatnak ki (20). Mindennek ellenére – vélik a szerzők – „találhatók olyan szempontok, amelyek az egyébként listaszerűen rögzített formációkat *csoporthoz* tartoztatják” (21). Persze azt is állítják, hogy „minden csoportosítás mellett és ellen lehet argumentálni a célok függvényében”, például ha célunk új utat törni, a hagyománnyal szembesülni (21).

Mindennek nem hangsúlyozott és nem egyedüli és nem feltétlenül jónak tartott lehetőségeinek számbavételéből kiderül, – és ezt explicitte szeretném tenni –, hogy (jobb híján) rendszerezési elveket a keret- vagy a társtudományoktól vehetünk át: az alakzatok szemiotikai taxonómiája (pl. a szemiotikai szintaxis és szemantika szintjei) vagy az alakzatok poétikai taxonómiája (pl. a trópusból kép lesz; 21–2), és mindezt ki lehet egészíteni azzal, amire a szerzők lapaljon utalnak, arra, hogy P. LERAT szövegtani szempontból osztályoz: nyelvi alakzatok, szövegalkalmazatok és intertextuális alakzatok (20). És idevonhatjuk a TOLCSVAI NAGY GÁBORTÓL tárgyalt kognitív nyelvészeti lehetőséget, amelyre a szerzők mint a kognitív nyelvészeti fogalmakra épülő alakzatelméletre hivatkoznak (42).

C) A szerzők sok esetben számolnak a szövegben adódó lehetőségekkel. Így például állítják, hogy az alakzat fontos sajátossága az, hogy a szövegalkotáshoz kötődik (40): „a szövegben válik azzá, ami” (20). Vagy hogy „a mindenkor szövegalkotás során adódik egy (szándékolt) formai megoldás, egy új figuratípus lehetősége” (49). Továbbá azt is olvashatjuk, hogy „mindezt az alakzat a beszéd, illetve a szövegalkotás és szövegértelmezés és az ezekre vonatkozó kulturális tudás része” (50). És

hivatkoznak egy szövegtani szempontból lehetséges alakzatosztályozásra (20). Mindez ma a textológia virágkorában egészen természetes, magától értetődő felismerés, nézet, ami a két szerző tanulmányában több helyen is megnyilatkozik. És ezt még azzal is igazolni tudjuk, hogy többen is *szövegretorikáról* beszélnek (pl. G. N. LEECH – M. H. SHORT, *Style in fiction A linguistic introduction to English fictional prose*. Longman, London–New York, 1980. 209–56).

6. KOCSÁNY PIROSKA és SZIKSZAINÉ NAGY IRMA elgondolásukat, tervüket valóra váltotta, és ezzel gazdagította a magyar retorikai szakirodalmat. A tanulmány sok érdeme mind azt igazolja, hogy a szerzők szándékának megfelelően hathatós segítséget nyújthat a kutatócsoport készülő alakzatlexikonának munkálataihoz.

†SZABÓ ZOLTÁN

H. Varga Márta, A magyar fosztó- és tagadóképző

Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 51. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2006. 180 lap

1. A különféle tudományterületek, így a nyelvtudomány területén is jól megfigyelhető, hogy egyes szűkebb témák, részkérdések különböző megközelítésű vizsgálata során elért eredményekből időről időre nagy összefoglaló művek születnek. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a szintézisek véglegesen tisztáznák minden tudományos kérdést – ez a tudomány végét jelentené. Ezzel szemben éppen azt tapasztalhatjuk, hogy a nagy összefoglalások igen sok esetben újabb kutatásokhoz adnak ösztönzést.

A magyar fosztó- és tagadóképzők is azok közé a nyelvi elemek közé tartoznak, amelyeket a magyar nyelv tudományos kutatása során már többször is vizsgáltak. Ám ezek a szóelemek oly számos alaktani, jelentéstani és funkcionális, továbbá stilisztikai és kontrasztív nyelvészeti sajátosságokat, sőt gyakorlati nyelvtanítási tanulságokat is tartalmaznak, hogy mindenképpen alkalmasak a részletező és összegző elemzésre. A H. VARGA MÁRTA által elvégzett sokrétű és mélyreható kutatás magától értetődő módon elsősorban leíró jellegű, de – véleményem szerint igen helyesen – a szükséges mértékben nyelvtörténeti (és több ponton dialektológiai) háttérrel is foglalkozik. Mindezt pedig nem pusztán az adott kérdés tudománytörténetének összefoglalása kedvéért, hanem a nyelv alapvető jellegének, a változásnak a figyelembe vételével teszi: ezzel igen jól láthatóvá válik nemcsak a morfológiatörténet, hanem egyebek között a derivátumok szemantikai, nyelvhasználatbeli alakulásának folyamata is.

2. A monográfia a Bevezetésen kívül tizennégy fejezetből áll. A Bevezetésben olvashatjuk a fosztó- és tagadóképző terminusok használatának indoklását. „Míg denominális használatban a *-tlan* képzős derivátumok 'hiány'-t, 'valamitől való megfosztottság'-ot jelentenek, így a formáns jogosan viselheti a fosztóképző nevet, deverbális használatban inkább tagadóképzőnek nevezhető, mivel azt fejezi ki, hogy az alapszóban megjelölt cselekvés nem következik be” (7) – ezzel az elkülönítéssel bizvást egyetérthetünk. Ugyancsak ebből a részből tudhatjuk meg, hogy a nyelvi elemzés elvégzéséhez szükséges nagy mennyiségű anyagot különféle szótárakból gyűjtötte össze a szerző. Ezek közül is messze kiemelkedik „A magyar nyelv szóvégmutató szótára”, Papp Ferenc nagybecsű munkája (VégSz., 1969.), s ezen keresztül „A magyar nyelv értelmező szótára” (ÉrtSz.). Helyesnek tartom ezt az eljárást, hiszen a szótárak (bizonyos megszorításokkal) zárt, teljes szóanyagot, több szempontból is strukturált nyelvi anyagot tartalmaznak, amely a gyakorlati felhasználás mellett tudományos kutatásokra is alkalmas. Ezek s a még egyéb felhasznált (leíró) szótárak (pl. a „Magyar értelmező kéziszótár” második, 2003-as kiadása; ÉKsz.²) is azt bizonyítják, hogy a szótárak nem egyszerű szójegyzékek,

s a szótárírás nem pusztán alkalmazott nyelvészeti terület, hanem bonyolult elemző munkát és sokoldalú nyelvi ismeretet igénylő tevékenység. Az ilyen módon összegyűlt több mint 700 számnazék és egyéb jellegű szó elegendő mennyiség ahhoz, hogy az ezek alapján végzett kutatás megbízható eredményekre vezessen. Bizonyára lehetett volna a ma már sokféle formában rendelkezésre álló elektronikus nyelvi halmazokban is keresgélni, ami a hagyományos szótárakból összegyűjtött anyagot egyedeiben feltehetőleg szaporította volna, de a típusok arányait valószínűleg nem módosította volna az így kibővített anyag.

3. A monográfia első „érdemi” fejezete a „Nyelvtörténeti kitekintés” címet viseli (11–7). Ebben a szerző tömören összefoglalja a fosztóképzővel kapcsolatos keletkezéstörténeti magyarázatokat finnugor, illetve szorosabban magyar nyelvtörténeti szempontból, s ennek során különféle nyelvelmékek-ből vett idézetekkel is példázza az ilyen képzős szavak szófaji változásait. Röviden bemutatja a *-tal* képzős rövidebb forma dialektológiai helyzetét is (pl. *sajtal* 'sótlan', *hirtel* 'hirtelen' stb.): az ilyen képzős alakok a Nyitra-vidéken fordultak elő még az 1950-es években, mára nyilván ezek használata is visszaszorulóban lehet.

Az alaktani kérdésekkel foglalkozó második fejezet is jelentős részben történeti szempontú (18–27). H. VARGA MÁRTA ebben a részben azt tekinti át, hogy milyen hangtörténeti tendenciák és morfológiai változások játszottak szerepet abban, hogy az elsődleges *-tAlAn* formából létrejött az *-tAlAn* (és a *-tlan*) változat. Ennek során részletesebben foglalkozik a tövéghangzó meglétének és hiányának kérdésével, a kétnyíltszótagos tendencia hatásának következményeivel, melyek közül az egyik legfontosabb a szóhasadás. Ez utóbbival kapcsolatban nyomatékkal utal GRÉTSY LÁSZLÓ monográfiájára (*A szóhasadás*, 1962.), mely máig az egyetlen alapos, tudományos összefoglalása ennek a sajátos morfológiai és szemantikai jelenségnek. H. VARGA MÁRTA az olyan szó párokat elemezve, mint *szeplőtlen* ~ *szeplőtelen*, *esztelen* ~ *esztelen*, *pártalan* ~ *páratlan*, *erőtlen* ~ *erőtelen* stb. – és GRÉTSY-re is hivatkozva – jól utal arra a fontos nyelvi tényre, hogy az említett szavak jelentéseinek, illetőleg hangulati töltésének eltérése nem a fosztóképzők alaki különbségéből ered, hanem az egyes származékszavak alakváltozatai között jött létre a jelentésselkülönülés.

A derivátumok szófajtságával foglalkozó III. fejezet (28–35) a többszófajúság és a szófajváltás kérdését tárgyalja lényegre törően, ezúttal is történeti és leíró szempontok szerint. A szófajváltással kapcsolatban két állásfoglalást is bemutat a szerző. Az egyik D. MÁTAI MÁRIA nevéhez fűződik: szerinte ez olyan folyamat, amely során morfológiai eszközök felhasználása nélkül változik meg egy szó szófaja. A másik LENGYEL KLÁRA véleménye: ő úgy gondolja, hogy a szófajváltás toldaléknormfémák részvételével is történhet. Én D. MÁTAI MÁRIÁVAL értek egyet, s a magyar nyelvtörténeti szakirodalom is (beleértve az etimológiai szótárakat is) így kezeli a kérdést. H. VARGA MÁRTA nem foglal állást ebben az ügyben (igaz, a konkrét nyelvi anyag vizsgálata ezt nem is teszi feltétlenül szükségessé), de a sorok közül talán azt olvashatom ki, hogy ő is a nem morfológikus változást tekinti szófajváltásnak. Ebben a részben találhatjuk a VégSz. alapján összegyűjtött anyag csoportosítását a különféle szófaji és szófajkombinációs kategóriákba sorolva. A 166 lexémából 66 tartozik a melléknévi és főnévi csoportba (a legáltalánosabb kettősség a magyarban), 94 pedig a melléknévi és határozószoói csoportba. Ez utóbbi helyzet nyelvtörténeti szempontból és okokból, tudniillik a képző végi *-n* eredeti határozórag volta miatt nem meglepő. Ha azonban a mai (köznyelvi) nyelvhasználat szerint vizsgáljuk meg a felsorolt szavakat, több esetben is az lehet a véleményünk, hogy azok bizony csak melléknévek. Ezt tükrözi a ÉKsz.² is, ahol pl. a *fesztelen*, *hangtalan*, *kelletlen*, *olvasatlan*, *törtetlen* és még pár más szó csak melléknévi szófajú. Jó néhány más szónál pedig a határozószoói szófaj használati minősítést kap: bizalmas, irodalmi vagy ritka. Természetesen a köznyelvben is van több olyan szó, amely melléknév és határozószoó, pl. *hasztalan*, *meztelen*, *szüntelen* stb., de az arányokat tekintve ezek alkotják a kisebb csoportot. H. VARGA MÁRTA érthetően nem bírálta felül a VégSz. (tehát az ÉrtSz.) szófaji besorolásait, ám rövid megjegyzést talán megérdemelt volna az újabb szótárban található szófaji ábrázolás is. Egyébként nem véletlen, hogy az ÉrtSz.-ban ilyen sok a határozószoói minősítésű fosztóképzős alak.

Ennek a szótárnak a példaanyagában ugyanis igen sok a 19. századi irodalmi nyelvi anyag, s az adott korban (különösen a költői művekben) kedvelt volt ez a rövidebb változat. (Éppen ilyen okokból „A magyar nyelv nagyszótára”-nak készülőköteteiben is több lesz az ilyen szófaji kettősség, mint az ÉKsz.²-ben.) A *-tlAn*-nak a népnyelvben és a költői nyelvben előforduló határozói használatára utal H. VARGA MÁRTA is, idézve egy balladából és több versből (33). Ezek kétségtelen tények, de azzal mindenképpen számolni kell, hogy a hagyományozódó, kötött szövegek, illetve a rím- és ritmuskényszerű (szótagszámoknak) alávetett költői művek nem mindig tükrözik a (feltehető) tényleges szinkron nyelvhasználatot.

Rövid fejezetben olvashatunk a derivátumok mondatbeli szerepéről (36–9). Rokon nyelvi és régebbi magyar nyelvi adatok példázzák a határozói és jelzői funkciókat, illetve ezek változásait.

Az V. fejezet címe: „A fosztó- és tagadóképző produktivitása” (40–9). A szerző itt alapvetően strukturalista-leíró alapon állva igen aprólékosan járja körül ezt a fontos kérdést. Szót ejt a létező és a potenciális szavak problémájáról, illetőleg ezeknek a produktív képzés szabályaival való összefüggéséről is. LADÁNYI MÁRIA kritériumrendszerét alkalmazva H. VARGA MÁRTA tüzetesen megvizsgálja a *-tlAn* képző produktivitását, és szintaktikai, valamint igen erős szemantikai szempontok alapján (a szükség-szerű korlátozások figyelembevételével) joggal jelentheti ki, hogy „a fosztó- és tagadóképző magas produktivitású formáns, hiszen több nyitott csoportra is kiterjed, tehát az adott csoport bármely tagjához (mint alapszóhoz) képes szabadon kapcsolódní” (49).

4. A könyv VI–IX. fejezetei a rendelkezésre álló nyelvi anyag részletes vizsgálatát tartalmazzák, alapvetően szemantikai szempontból, s ezen belül is főleg a kognitív nyelvészet prototípuselmélete alapján. A VI. fejezet („A főnévi alapú *-tlAn* képzős derivátumok és szinonimáik”, 50–72), a mű egyik legterjedelmesebb és egyik legérdekesebb része. Ebben alapvetően két nagy csoport körültekintő és finom elemzését kapjuk. Az egyik az *-(V)s* képzős melléknevek ellentétéként szereplő *-tlAn* fosztóképzős szavakat veszi sorra különféle jelentéseik alapján, pl.: tulajdonság hiánya (*barátságatlan, egészségtelen*), valamin nem látható valami (*felhőtlen, tollatlan*), pejoráció (*formátlan, jellemetlen, tartalmatlan*) stb. A másik a ’hiány’ kifejezésének nem morfológiai lehetőségeit vizsgálja: ilyen pl. a tagadószóval történő körülírás, valamint a különböző utótagokkal létrehozott összetételek, különös tekintettel a *-mentes* utótagra. Az elemzés rámutat arra, hogy ezek a megoldások szemantikailag eltérő alakulatokat is eredményezhetnek; pl. *szemes* ↔ *nem szemes* ↔ *szemtelen, magyar* ↔ *nem magyar* ↔ *szemvartalan, magyaros* ↔ *nem magyaros* = *magyartalan* stb. Hasonló nyelvi-szemantikai helyzetek jöhetnek létre a következő sorozatokban is: *cukortalan, cukor nélküli, cukormentes, cukorszegény*. A szemantikai ellentétpárokat létrehozó nyelvi eszközöket négy táblázatban is szemlélteti H. VARGA MÁRTA (*beszédes, vizes* ~ *csapadékos, húsos, sós*), s ezek jól mutatják, hogy milyen szorosabb összefüggések és milyen távolságok lehetnek a szinonim megoldások között. Két apró hibára bukkan az olvasó a 68. lapon található 2. táblázat alatt: a *vizes* jelentésmegadásában tévesen szerepel a *nem* tagadószó, a *csapadékos* szónak pedig kurzívan kellene állnia.

Hasonlóan számos érdekességgel és tanulsággal szolgál a fosztóképzős melléknevek szemantikai ellentétpárjait taglaló VII. fejezet (73–80). A bemutatott példák alapján itt különösen érzékelhető, hogy a jelentésbeli szembenállások számos esetben különböző fokozatokat képviselnek, s ezek alkalmazhatósága erősen függ a konvencióktól is. Ugyancsak fontos szempont, hogy a lexikalizálódás gyakran kiemelhet tagokat az oppozíciós sorokból, s így ma már nem látható, nem érzékelhető a (valamikori) szembenállás; pl. *becses* ~ *becstelen, csinos* ~ *csintalan, kedves* ~ *kedvetlen, szemes* ~ *szemtelen* stb.

Javarészt történeti vonatkozású a VIII. fejezet („A nem főnévi alapú denominális *-tlAn* képzős derivátumok”, 81–90). A régebbi magyar nyelvből származó példákkal illusztrálja a szerző azt, hogy egyszerű (képzőtlen) alapszóhoz ritkán járul fosztóképző (pl. *bátortalan, komolytalan, szerénytelen* stb.). Ma is szinte csak az *-i* képzős és a *-szerű* utótagú melléknevek vesznek föl fosztóképzőt: *lovagiatlan, nemzetietlen, udvartalan* stb.; *célszerűtlen, korszerűtlen, tervszerűtlen* stb. Nem tartom szoro-

san a fejezetbe (sőt az egész könyvbe) illőnek azt a néhány bekezdést, amely az *egyetlen* jelentése kapcsán íródott (88–9). Itt a tagadó mondatokban a hiány kifejezésének nyomatékosítására használt szavak felsorolását, a velük alkotott mondatokat találjuk (pl. *Nincs egy vacak fillérem sem.*) – szerintem ez inkább nyelvhasználati, ha tetszik, pragmatikai jellegű kérdés, amit ki lehetett volna hagyni.

A deverbális származékokkal foglalkozó IX. fejezetben (91–106) kellő teret kapnak a tranzitivitás, a vonzatkeret és a morfológiai tulajdonságok mint alapvető tényezők. Kikerülhetetlen probléma természetesen a *-hAtÓ* és a *-hAtAtlan* toldalék funkciójának és struktúrájának kérdése. A szerző röviden bemutatja az eltérő véleményeket arról, hogy egységes képzőről vagy pedig két morfémáról van-e szó. Úgy tapasztaltam, hogy ezen a helyen ő maga nem foglal egyértelműen állást a kérdésben, de leginkább KOMLÓSY ANDRÁS nézetét fogadja el, amely szerint a *-hAtAtlan* végződés két morfémából áll. Erre majd (más összefüggésben) csak a 134. lapon kerül sor, ahol ez ténylegesen ki is mondatik.

H. VARGA MÁRTA külön fejezetet szentel a *-tlan* képzős szavak stilisztikumának is. Némileg szokatlan egy elsődlegesen morfológiai-szemantikai jellegű műben ilyenrel találkozni, de talán éppen a szemantikai vonatkozások teremtik meg a létjogosultságát ennek a résznek. A hiány és a tagadás kifejezésében az ilyen képzős szavak egyebek mellett a tömörítésnek, a finom értelmi és érzelmi árnyalatok kifejezésének az eszközei lehetnek, és jól szolgálhatják a stílus színezését is.

5. Igen értékes résznek tartom a XI. fejezetet: „A fosztó- és tagadóképző idegen nyelvi funkcionális megfelelői” (118–28). Itt finn, angol, német, olasz és orosz példákön láthatjuk az átfedéseket és eltéréseket. Míg a magyarban morfológiai megoldásként alapvetően képzővel és bizonyos utótagokkal lehet kifejezni a ’hiány’ fogalmát, addig a többi nyelvben (a csekély számú képző mellett) főleg prefixumokkal és prepozíciókkal, valamint utótagokkal történik ez. A felsorolt nyelvek közül különösen az angol érdemel figyelmet: tulajdonképpen már a prepozíciós szerkezetek megtanulása is gondot okozhat, de a számos analitikus szerkezet (pl. *have no taste* ’ízetlen’, *free of duty* ’vámmentes’, *out of standard* ’mértékelen’ stb.) már-már frazémaként jelenik meg, s így szabályszerűséget (relative könnyen tanulhatóságot) aligha remélhetünk ezektől a szókapcsolatoktól. A 127. lapon található táblázatból azt is kiolvashatjuk, hogy a lehetséges kilencfajta megoldás közül a legtöbbet a finn nyelv használja (hetet), a magyar a némettel és angollal a „középmezőnyben” található (hatféle megoldás), míg az orosz (négy) és olasz (három) az adott kérdést tekintve szegényesnek tűnik (de semmi esetre sem túl egyszerűnek).

A nyelvvel való foglalkozás egyik speciális területén szerzett tapasztalatairól ír H. VARGA MÁRTA a XII. fejezetben: „A szóképzés (a *-tlan* képző) »A magyar mint idegen nyelv« tanításában” (129–37). Aki tanított már idegen anyanyelvűeknek magyart (vagy akár magyaroknak idegen nyelvet), az egyetérthet a szerzővel, amikor GOMBOCZ ZOLTÁNT idézi, tudniillik hogy „a nyelvtanítás kérdése bizonyos vonatkozásban tudományos probléma is” (132). A leíró nyelvtanok ugyanis általában az anyanyelvű olvasóknak, tanulóknak szólnak, akikben nyilván van valamilyen mértékű kompetencia. Az idegen anyanyelvű tanuló viszont olyan kérdéseket is föltehet, amelyekre választ adni csak tüzetesebb vizsgálódás, esetleg csak valamilyen mélységű tudományos kutatás alapján lehet. Mert ugyan a szóalakok morfológiai és szemantikai motiváltsága segíthet a tanulásban, az idegen anyanyelvű megkérdezheti: ha produktív a képző, miért nem lehet (nem szokás) *diótlan kalács*-ról, *széptelen tájról* stb. beszélni; mi a különbség a *gondatlan* és a *gondtalan*, az *ízelen* és az *íztelen* stb. között; vajon „helyes” alak-e az *erőtlen* mellett az *erőtelen*, a *szótlan* mellett a *szótlalan* stb. Nos, ezekben a kérdésekben H. VARGA MÁRTA nyilván gazdag tapasztalatokra tett szert pályafutása során.

Ebben a fejezetben a szerző KIEFER FERENCnek az „Új magyar nyelvtan”-ban megjelent összefoglalása alapján felsorolja a mai magyarban produktívnak tekinthető képzőket (133–4). A KIEFER által felsorolt 42 toldalékból H. VARGA MÁRTA a *-hAtAtlan*-t – korábbi okfejtésének megfelelően – két morfémának tekinti, míg az *-ék* toldalékot a heterogén többség jelének, az *-An* és *-Ul* végződést pedig határozóragnak – ez megegyezik az én felfogásommal is.

A monográfia megírásához felhasznált irodalom jegyzéke imponálóan gazdag (140–52), s a művet olvasva kiderül, hogy a szerző ezeket valóban tanulmányozta is, és könyve megírása során alkotó módon használta föl a korábbi szakirodalmat. A listában két apró hibára bukkantam: a jegyzékbe a PUSZTAI FERENC (2004.)-ként fölvetett „Magyar értelmező kéziszótár” többször hivatkozott második kiadása 2003-ban jelent meg; a H. VARGA MÁRTA (2005b) tételben *denominális* helyett tévesen *deniminális* áll.

Mintegy csattanóként a könyv vége is tartalmaz még értéket. A XV. fejezetben (157–80) „A tagadóképzős derivátumok összefoglaló táblázata” található. A tizenkilenc lapon át sorjázó táblázatok tartalmazzák a témába vágó összes, szám szerint 433 deverbális derivátumot. A kategorizálás szempontjai: a képzés alapjául szolgáló igék morfológiája; ezen igék szintaktikai jegyei; a tagadóképzős derivátumok jelentése; a képzés alapjául szolgáló igei derivátumok képzői: deverbális és denominális képzők [majd ezen belüli további lebontás – G. K.]. Ez a feldolgozás is a mű szerves részét alkotja, és akár külön is megállná a helyét oktatási segédanyagként.

Röviden szólni kell a mű nyelvezetéről is: fogalmazásmódja tárgyyszerű, gördülékeny és világos – ez utóbbi minden bizonnyal annak is köszönhető, hogy a szerző nem tozódik öncélúan a terminológiában (és különösen nem az idegen nyelvű szakkifejezésekben).

6. Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy H. VARGA MÁRTA munkája kiváló tudományos monográfia, amely biztos elméleti felkészültséggel, gyakorlati tudásra is építve, a szükséges mértékig minden lényeges szempontot figyelembe véve filológiai pontossággal készült. Ez a könyv újabb fontos műve a magyar nyelvről szerzett ismereteknek, és hasznos lenne (legalábbis az elsődlegesen leíró-elemző fejezetek) idegen nyelven való megjelentetése is.

GERSTNER KÁROLY

Kassai Ilona: Fonetika

Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2005. 248 lap

KASSAI ILONÁnak az először 1998-ban megjelent „Fonetika” című könyvét most megújult változatban vehetjük kézbe. Az első kiadásnak meghatározó előzménye volt a szerző sokéves előadás-sorozata a Pécsi Tudományegyetemen. Az új változatot – bár nem volt szükség mélyebb átdolgozásra, hiszen a könyv az oktatásban már bizonyított, koncepciója jól bevált – még további hét év tapasztalatai érlelték.

Az első fejezet bevezető jellegű, meghatározza a fonetika tudományrendszertani helyét, társtudományait, felosztását. A fonetika részterületekre bontása megközelítéstől függő: a beszédjelenségek funkciója felől tekintve megkaphatjuk a fonetika és a fonológia definíció szerinti különbségét, a célokat figyelembe véve alap- és alkalmazott kutatási területeket különíthetünk el, a verbális kommunikációs körfolyamat összetevőit fonetikai aspektusból vizsgálva az artikulációs, az akusztikai, a percepció és neurofonetikan keresztül a komplex beszédtudományhoz jutunk. A fejezet további részében képet kapunk arról, hogy az írás mint külső memóriarendszer kialakulása és fejlődése hogyan vezetett el a beszéd-folyam hangokra való bontásának képességéig, majd rövid összefoglalásban a fonetika tudománytörténetének legfontosabb állomásait érintve eljutunk a napjainkban legintenzívebben kutatott kérdésekhez.

A második fejezetben választ kaphatunk arra a kérdésre, hogy miért vált szükségessé a beszélt nyelvek transzkripciója, hogy ennek irányzatai, típusai közül melyek váltak be, és melyek nem, megismerhetjük a fonetikai átírás alapelveit és magukat a legelterjedtebb átírási rendszereket is. A szerző végül rávilágít arra, hogy miért nem lehetséges egyetlen, minden igényt kielégítő, egyetemes fonetikai átírási koncepció.

A harmadik fejezet témája a verbális kommunikációs körfolyamat egyik összetevője, az artikuláció. Itt megismerhetjük a beszédképzés szakaszait és helyszíneit, az alapvető hangszerkezetek artikulációs szempontú rendszerezését, az artikulációs bázis fogalmát. Ízelítőt kapunk a tipikustól eltérő közlési módokból, végezetül a szerző röviden ismerteti az egyes beszédhangoknak, illetve a folyamatos beszédnek a létrehozását modelláló elképzelések elméleti alapjait.

A negyedik fejezet témája a klasszikus értelemben vett hangtan: akusztikai oldalról közelíti meg, vizsgálja és rendszerezi a hangjelenségeket. A beszédhangok fizikai jeltestének megértéséhez azonban hosszú út vezet. A szerző kézen fogja az olvasót, illetve diákot, és a legegyszerűbbtől az egyre bonyolultabbá váló fizikai alapfogalmak és jelenségek lépésről lépésre való magyarázatával, ábrákkal és példákkal való szemléltetésével jelentősen megkönnyíti a beszédképzés akusztikai értelmezésének felfogását. Majd a jó alapozást követően megtudhatjuk, hogyan is írható le egy-egy beszédhang a fizikai akusztika nyelvén, milyen akusztikai jellegű különbségeket tehetünk a magán- és a mássalhangzók között, valamint hogy az egyes akusztikai tulajdonságok mely artikulációs mozzanatokkal állnak szoros összefüggésben. Végül megismerhetjük az emberi beszéd legfontosabb akusztikai jellemzőit, majd az akusztikus bázis definícióját.

Az ötödik fejezetben a beszédkörfolyamat percepciósi szempontú tárgyalása következik. Az emberi beszédhangok, hangszekvenciák műszeresen is mérhető, objektív, egymástól független tulajdonságai az észlelésben sajátos összefüggésrendszerbe ágyazódva szubjektív észleletté válnak. Az artikulációs téma feldolgozásában már jól bevált módon elsőként itt is a beszédészlelés helyszíneivel és mechanizmusaival ismerkedhetünk meg. Eközben a szerző érinti az észlelés elemi egységeinek, a szegmentálásnak, valamint az invariancia jelenségének még napjainkban is megoldatlan kérdéseit. A továbbiakban az észlelés-megértés hierarchikusan építkező, interaktív folyamatmodelljét követhetjük végig, majd áttekinthetjük a beszédfeldolgozást segítő tényezőket. Végül a percepciósi bázis fogalmának definiálása és a téma patolingvisztikai vonatkozásainak érintése után az észlelés-megértés elméleti koncepcióinak rövid ismertetése zárja a fejezetet.

Ismét klasszikusan hangtani téma: a magyar beszédhangok állományának tárgyalása következik a hatodik fejezetben. Az osztályozási szempontok és kategóriák, illetve a hangcsoportok megadása mellett a szerző rávilágít a besorolás esetenkénti problematikus voltára is. Bemutatja a beszédhangok fő- és alosztályait, ezzel az olvasók, diákok számára nemcsak nagyot bővül, de logikussá és érthetővé is válik a korábbi tanulmányaikban részben már szereplő ismeretanyag. Az osztályozás a fonetikai hagyománynak megfelelően itt is artikulációs alapú, de nem marad el az egyes szervállásoknak és -mozzanatoknak megfelelő akusztikai és percepciósi jellemzés sem. Majd az alternatív osztályozási lehetőségekbe való bevezetés, valamint a magyar beszédhangok erősségi és hangzóssági rendjének bemutatása következik, végül a teljes magyar beszédhangállomány artikulációs jegyeinek felsorolása teszi teljessé a fejezetet.

A hetedik és a nyolcadik fejezet témája a fonotaxis: előbbi a tömorfémákat felépítő elemek kezdő- és végpont közötti elrendeződésének szabályszerűségeit, utóbbi a beszédben véletlenszerűen egymás mellé kerülő morfémák határán működő folyamatokat ismerteti. A téma feldolgozását és megértését nagyban megkönnyíti, hogy a szerző olyan rávezető jellegű magyarázattal juttatja el olvasóját egy-egy tétel, szabály kimondásáig, amelynek a végére érve az már amúgy is magától értetődővé vált. Ez a logikusan felépített gondolatmenet mentén haladó, beláttató stratégia egyébként általánosan jellemző erénye a könyvnek. A hetedik fejezetben alapos magyarázatát kapjuk a magánhangzó-harmóniát megvalósító hangrendi és illeszkedési törvénynek, valamint a szabályszerű magánhangzó-kiesés jelenségének. Ezután a fonémák szóalakon belüli closzlásának és kapcsolódási készségének ismertetése, majd a hangkapcsolódások szabályszerűségeinek, illetve a magyar szóalak általános fonotaktikai jellemzőinek összefoglalása következik. A következőkben a hangsorépítési szabályok pszichológiai realitásáról, valamint fiziológiai háttéréről szóló részeket olvasva könnyen beláthatóvá válik, hogy a beszédpercepciósi és -produkcioi mechanizmusok komplex módon, alapjaiban határozzák meg a hangsorépítés optimális rendezettségét. Végül a morfémahatárokon működő alkalmazkodási folyamatok működési

elvét és típusait mutatja be a szerző, illetve azt, hogy az egyes típusok létrejöttében milyen artikulációs-koartikulációs tényezők játszanak közre.

A szótagnak mint önálló hangtani egységnek a létjogosultsága mellett érvel KASSAI ILONA a kilencedik fejezetben. A szótag jelentősége melletti érvnek tekinthető már maga az a tény is, hogy a szerző egy egész fejezetet szentel a tárgyalásának, továbbá az is, hogy 1999-ben egy olyan kötetet szerkesztett „Szótagfogalom – szótagrealizációk” címmel (MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp.), amelynek deklarált célja az, hogy a szótagjelenség minél komplexebb megközelítése hozzásegítsen a lehető legteljesebb definíció megalkotásához. A meghatározás-kísérletek áttekintését követően számos, a szótag pszichológiailag reális nyelvi egység voltát bizonyító tényt sorol fel. A továbbiakban megismerhetjük a szótaghatárok megállapításának nehézségeit, nyelvspecifikus voltát, valamint a természetes szótagolás és a magyar elválasztási szabályrendszer ellentmondásait. Végül a szerző összefoglalja a magyar szótag lehetséges típusait.

Az utolsó előtti, tizedik fejezetben a beszéd zenei összetevőinek alapos áttekintését kapja az olvasó. Kiindulásként a szerző a jelenségek definíciós és terminológiai nehézségeivel szembesít bennünket, majd a szupraszegmentumok rendszerező összefoglalásában ismét él a kötet összes többi témakörében is alkalmazott stratégiával: a verbális kommunikációs körfolyamatot alapul véve építi fel mondanivalóját, ugyanazt a jelenséget, tulajdonságot vagy definíciót mind az artikuláció, mind az akusztikum, mind a percepció nyelvén leírva biztosítja az aspektusok közötti átjárást, ezzel segíti az olvasó komplex szemléletének kialakulását.

Az utolsó fejezetben a szerző a fonetika–fonológia viszonyt megvilágítva teszi érthetővé a fonológiának mint tudományágnak a mibenlétét, majd a fonológia kialakulásának és fejlődésvonalának, elméleti irányzatainak áttekintő összefoglalását adja.

Minden témakör feldolgozását kérdések és feladatok segítik, a fejezeteket tudományos kitekintést szolgáló ajánlott irodalom, végül a felhasznált irodalom jegyzéke zárja. A magyarázatokat esztétikus ábrák segítik érthetőbbé tenni. A kötet végén található a kérdések és feladatok megoldásait, az összesített irodalomjegyzéket, a felhasznált ábrák forrásainak összefoglalását, valamint a név- és tárgymutatót.

A felsőoktatásban oktató tanárok és tanuló diákok több szempontból is „jól jártak” ennek a kötetnek (már első megjelenésével is): a „Fonetika” fogyasztható terjedelmű és tárgyalásmódú könyv. Mennyiségét tekintve sem nem több, sem nem kevesebb, mint egy céltudatosan felépített tankönyv, tekintet nélkül az olvasóját – legyen az oktató vagy diák – tizenegy témakörének feldolgozásában. Tartalmát tekintve megfelel a „korszerű tankönyv” kritériumoknak: a fejezetek rávezető jellegűek, mozgósítják az olvasó problémafelismerő és -megoldó gondolkodását. A szerző célja nem pusztán a tudományban felhalmozódott ismeretek közlése, arra is figyel, hogy olvasója, illetve diákja hogyan boldogul: mondanója érthetőségére, könyve taníthatóságára is törekszik. Végül nem elhanyagolható tényező a könyv motiváló, „felhasználóbarát” volta: minden fejezetben található olyan támpontként szolgáló érdekes tényeket, elgondolkodásra készítő kérdéseket, problémafelvetéseket, amelyekből kiindulva még a fonetika tudománya irányában eleinte kevés érdeklődést mutató diákok számára is élvezetessé tudja tenni a munkát.

KASSAI ILONA „Fonetika” című kötete jól tematizált, didaktikailag is átgondolt mű. Főként azoknak az olvasóknak, diákoknak ajánlható, akik az alapoktól kezdik a fonetikai jelenségekkel való ismerkedést, és azoknak az oktatóknak, akik az alapvető fonetikai ismereteket logikusan felépített, érthető és a további tanulmányaikban is használható tudásanyag formájában kívánják átadni hallgatóik számára.

KÜLÖNFÉLÉK

Helynévmagyarázatok*

Kernyécsa A Krassóvártól nyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *Qirnača* (Engel: TemMold. 75); 1700 k.: *Kornyacsá* (i. m. 76); 1808: „*Kernécsa* vel *Kernyácsa* val. *Kernjecsá* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 303); 1851: *Kernyecsá* (Fényes: MoGSz. 2: 210); 1911: *Kernyécsa* (Mező: HivHn. 271). Egy szerb *Krnjača* hn. (ImMesta. 1973. 218) átvétele. Ennek alapszava a *krnj* ’csorba, csonka’ mn. L. még szerb *krnjača* ’kovászos kukoricakenyér’, más nyelvjárásban ’örkunyhó, őrtony’. A román *Cirnecea* ’Kernyácsa’ (Suciu 1: 152) ugyancsak a szerbből való (Dickenmann: Stud. 1: 195).

Kétfél A Temesvártól észak-északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1454: *Kethfylew* (Csánki 2: 51); 1554–79: *K?fyl* (Engel: TemMold. 75); 1666: *Ketvil* (uo.); 1808: „*Kétfél* h.” (Lipszky: Rep. 1: 305). Az elsődleges *Kétfilő* hn. a *két* számnévcnek és a *Filő* szn.-nek az összetétele. Az utóbbi a *Filep* szn. rövidült *Fil* alakjából keletkezett -ő képzővel. Némelyek a *Kethfylew*-t ’kétfülü’-nek értelmezik. Másutt is volt *Kétfilő*, *Háromfilő* hn. A régi román *Chetfel* hn. átvétel a magyarból, a falu jelenlegi román neve *Gelu* (Suciu 1: 254) (EtSz. 2: 655; Blazovich 130). – Vö. **Kavilló**.

Kevedobra A Nagybecskerektől kelet-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1425: *Dobrawycza* (Csánki 2: 118); 1569: *Dobriča* (Engel: TemMold. 47); 1660: *Dobrica* (uo.); 1723: *Dobroviza* (uo.); 1808: „*Dobricza* h. *Dobrica* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 138); 1910: *Kevedobra* (Mező: HivHn. 243, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). Az elsődleges *Dobravica* hn. szláv eredetű; vö. szerb-horvát *Dubravica* hn. (ImMesta. 1973. 131), szlovén *Dobravica* hn. (i. m. 108). Alapszavához l. szerb-horvát *dubrava* ’erdős völgy, tölgyes’. A magyarban a *Dobravica* hn. összerántódással *Dobricá*-ra rövidült, s ez az összerántódott alak a szerb-horvátban is meghonosodott. (Az összerántódásra l. Kiss: NyudÉrt. 139: 27–8.) Az országos helységnévrendezés során a helység részére a *Kevedobra* névalakot állapították meg tudatos magyarosítással. A *Keve*- előtag az egykori Keve vármegyére emlékeztet. – Vö. **Dobra, Dubravica**.

Kevepallós A Pancsovától délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *P?ločiča* (Engel: TemMold. 107); 1700 k.: *Plocsicza* (uo.); 1808: „*Ploschitz* g. *Ploshic* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 514); 1909: *Kevepallós* (Mező: HivKzs. 2: 858); 1973: *Pločica* (ImMesta: 1973. 303). A szerb *Pločica* hn. előzményéhez l. *pločica* ’kölapocska’ < *ploča* ’kölap’. Ez talán tárgyi kapcsolatot enged meg a némelyektől ide lokalizált középkori *Tornyiste* [1430: „Panczal prope *Thornistam*”: Csánki 2: 116] nevű várral. Ehhez l. szerb. *Turnišće* [tkp. ’toronyhely’] (ImMesta. 1973. 405). Az országos helységnévrendezés során a falu részére a *Kevepallós* nevet állapították meg, amelynek utótagja a német *Ploschitz* ~ magyar *Plosic* névalakkal cseng össze némileg, előtagja pedig az egykori vármegyei hovatartozásra utal (Milleker 19; Engel: KirHat 163; Györfly 3: 311). – Vö. **Torony**.

Keviszőlős A Versectől nyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1341: *Zewles* (Györfly 3: 496); 1569–79: *S?leuš* (Engel: TemMold. 123); 1660: *Seleuš* (uo.); 1808: „*Szelleus* val. *Selleush* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 629); 1897: *Kevi-Szőllős* (PallasLex. 16: 272. utáni térképen). A *Szőllős* hn. szőlőműveléssel foglalkozók települését jelöli. A betelepülő románok ajkán a hn. *Seleuš*-ra módosult (vö. Suciu 2: 114–5), s ez a magyarban is meghonosodott *Szeleus*-ként. Az országos helységnévrendezés során megállapított *Keviszőlős* névalak felújította a középkori magyar névalakot, kiegészítve az egykori Keve vármegyére utaló *Kevi*- előtaggal. – A szerb *Seleuš* ’Keviszőlős’ a románból való (Bodor: Délm. 16). – Vö. **Nákófalva, Szőlőske**.

Kézdialmás Romániai helység a Székelyföldön Kézdivásárhelytől északkeletre; ’Mereni’ (1567: *Almas*: Suciu 2: 390; 1869: *Almás*[*Kézdi*]: Orbán: Szék. 3: 209; 1882: *Kézdi-Almás*: Juhos:

* L. MNy. 2007: 111–6.

Hnt. 152). Az *Almás* hn. (vad)almafákkal benőtt területre utal. A megkülönböztető szerepű *Kézdi*-névelem a székelység kézdi székével kapcsolatos. – A román *Mereni* hn. (Suciu I: 390) tükörfordítás a magyarból. Vö. román *măr* 'alma' (Jordan: TopRom. 82).

Kisiratos Romániai helység az Alföld peremén Kürtöstől nyugat-északnyugatra; 'Dorobanți' [1446: *Irathws*: Blazovich 213; 1484: *Nagh Iratos*: Csánki I: 697; 1808: *Irátos*(*Kis*-), *Irátos*(*Nagy*-): Lipszky: Rep. I: 262); 1887/1912: *Kisiratos*, *Nagyiratos*, *Almásiratos*: Mezőkövácsháza u. Kürtös. I: 75000-es térkép]. Az *Iratos* hn. festett, tarka, kicifrázott falú építménnyel, talán díszesen festett templommal kapcsolatos. A megkülönböztető szerepű *Kis*- előtag a közeli *Nagyiratos* előtagjával van korrelációban. – A hatóságilag adott román *Dorobanți* hn. (Suciu I: 207) tkp. értelme 'román gyalogkatonák'. A román *dorobanți* a magyar *darabont* átvétele (Csánki I: 697, 772; Jordan: TopRom. 216). – Vö. **Dombiratos**.

Kismargita A Nagybecskerekettől kelet-északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *Marg?i?ča* (Engel: TemMold. 88); 1717: *Margitta* (uo.); 1723: *Margiticza* (uo.); 1808: „*Margiticza* h. *Margitica* ill.” (Lipszky: Rep. I: 410); 1888: *Kis-Margita* (Mező: HivHn. 100). Az elsődleges *Margitica* hn. a *Margita* 'Margit' szn.-nek szerb *-ica* képzős származékából való. Az országos helységnévrendezés során a falu részére a *Kismargita* nevet állapították meg. A szerb hatóságok 1947-ben a *Margitica* névalakot *Dubica*-ra (tkp. 'kocsányos tölgy') cserélték fel, megőrizve az *-ica* képzőelem folyamatosságát. 1950 óta a szerb névalak előtt a megkülönböztető szerepű *Banatska* ('bánsági') jelző áll: *Banatska Dubica* (Marković: ImVojv.). – Vö. **Margita**, **Margitta**.

Klári A Kikindától kelet-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1470: *Petherd* (Csánki 2: 57); 1808: „*Klári* h. *Petyerda* val.” (Lipszky: Rep. I: 323); 1905: *Klarija* (Marković: ImVojv. 151); 1947: *Radojevo* (uo.). Az elsődleges *Peterd* hn. pusztaszn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1228/1488: *Peterd* szn. (ÁrpSzt. 631). A *Klári* névalak gróf Clary temesvári kormányzóra emlékeztet; az ő kormányzása idején települt újjá a község 1770 körül. Az újonnan megállapított szerb *Radojevo* hn.-hez l. szerb-horvát régi *Radojevo* hn. (HASz. 12: 909) < *Radoj* szn. (i. m. 12: 907). (Bodor: Délm. 18, 27; Mező: HivHn. 60.) – Vö. **Peterd**.

Klicsó A Lugostól észak-északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1454: *Clewchowa* (Csánki 2: 46); 1539: *Klychowa* (Suciu I: 157); 1808: „*Klicsova* val. *Klishova* ill.” (Lipszky: Rep. I: 325); 1913: *Klicsó* (Hnt. 791). Az elsődleges *Klicsova* hn. szláv eredetű; vö. szerb *Kličevo* hn. (ImMesta. 1973. 200) < *Klič* csn. (LPH. 299). A *Klicsó* névalakot hatósági úton állapították meg tudatos magyarosítással. A román *Cliciova* hn. (Suciu I: 157) a szerbből való (Mező: HivHn. 171).

Klopódiá A bánsági Dentától kelet-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1569–79: *Q?loqot?ya* (Engel: TemMold. 77); 1707: *Klobodia* (up.); 1723: *Klopdie* (uo.); 1808: „*Klokodia* vel *Klopotyia* val.” (Lipszky: Rep. I: 326); 1851: *Klopdia* (Fényes: MoGSz. 2: 229); 1913: *Klopódiá* (Hnt. 792). A román *Clopdia* hn. (Suciu I: 158) átvétele. Ez a román *clopot* 'harang' (< bolgár *κλονομ* 'harang, kolomp') fn. származéka. A névadás szemléleti háttere emlékeztet a magyar *Harangláb*-éra (Jordan: TopRom. 233; BEtReč. 2: 468). – Vö. **Harangláb**, **Klopotiva**.

Kolibábóc A Szobránctól délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1558: *Kolibabacz* (ComUng. 55); 1567: *Kolybabocz* (VSOS. 2: 43); 1773: *Kolibabocz* (LexLoc. 289); 1808: „*Kolibábóc* h. *Kolibabce* s.” (Lipszky: Rep. I: 330); 1904: *Bölcsős* (Mező: HivHn. 195, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655); 1920: *Kolibabovce*, *Kolibabce* (Majtán 195); 1944: *Kolibábóc* (Hnt. 340). A szláv (szlovák) *Kolibabovce* hn. átvétele. Ez egy *Kolibaba (tkp. 'döf az asszonyt', szoknyabond, kakaskodó férfire alkalmazva) szn. származéka. L. cseh *Kolibaba* csn. (Beneš: ČPříjm. 283). A *Kolibabovce* hn. értelme 'Kolibaba emberei, Kolibaba népe, Kolibabáék'. Az országos helységnévrendezés során *Kolibábóc*-ba tévesen a szlovák *kolembačka* ~ *kolimbačka* 'hintabölcső' főnevet értették bele, s ezért *Bölcsős*-re magyarították. 1939-ben a község időlegesen visszakerült Magyarországhoz, s ekkor felújították az elsődleges *Kolibábóc* névalakot.

Kozsó A bánsági Marzsínától kelet-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1405: *Koso-wafalwa* (Csánki 2: 42); 1548: *Kossowa* (Milleker 202); 1554–79: *Qošava* (Engel: TemMold. 79);

1717: *Koschava* (uo.); 1808: „*Kossva* val.” (Lipszky: Rep. 1: 338); 1851: *Kozsova* (Fényes: MoGSz. 2: 251); 1913: *Kossó* (Hnt. 805). A *Kosova* hn. vagy az Árpád-kori *Kos* szn. [1138/1329: *Kosu*: ÁrpSzt. 224] vagy a román *Coș* szn. (Constantinescu: DOR. 250) birtoklást kifejező szláv *-ova* képzős származéka. L. még bolgár *Kouaasa* hn. < *kouaasa* ’erős szél az Al-Dunán’ < oszmán török *koş* ’gyors’ + *hava* ’levegő, szél’ (BEtReč. 2: 692). – A szláv *kos* ’rigó’ nem kereshető benne, mert az oszmán-török feljegyzésű *Qoşava š-e* igazolja az *š*-et. A román névalak *Coşava* (Suciu 1: 169). Az új magyar *Kossó* hn. tudatos magyarosítással keletkezett (Jordan: TopRom. 476; Mező: HivHn. 171).

Kőfalu A Marzsinától kelet-délekeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1506–29: *Petroza* (Engel: TemMold. 106); 1808: „*Petroza* val.” (Lipszky: Rep. 1: 509); 1909: *Kőfalu* (Mező: HivKözs. 2: 853). A román *Pietroasa* hn. tkp. értelme ’köves’. Az országos helységnévrendezés során a falu nevét *Kőfalu*-ban állapították meg (Mező: HivHn. 196; Jordan: TopRom. 90). – Vö. **Nagy-Pietrosz, Pietrosény**.

Körösbánlaka A Sebes-Körös mellett a Király-hágótól délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1406: *Banlaka* (ZsigmOkl. 2/1: 537); 1808: *Bánlaka* (Lipszky: Rep. 1: 33); 1910: *Körösbánlaka* (Hnt. 1944. 350, az évszámhoz l. 655). A *Bánlaka* hn. vagy a *Bán* szn. [1237: *Ban* szn.: ÁrpSzt. 87], vagy a *bán* méltóságnév és a birtokos személyranggal ellátott *lak* ’lakóhely’ főnévnek az összetétele. A megkülönböztető szerepű *Körös-* előtag a Sebes-Körös mellékére utal. A román *Bálnaca* ’Körös-bánlaka’ (Suciu 1: 63) a magyarból való (Jordan: TopRom. 207). – Vö. **Bánlak**.

Kővárberence A Lápos-vidéken Kővárremetétől kelet-északkeletre fekvő falu fontosabb adatai: 1405: *Berenca* (ZsigmOkl. 2/1: 446); 1808: *Berence* (Lipszky: Rep. 2: 16); 1910: *Kővárberence* (Hnt. 1944: 353, az évszámhoz l. 655). A *Berence* hn. szláv eredetű. A részletekhez l. *Berencebaráti* szócikket. Az egykori Kővár-vidékre utaló *Kővár-* előtag a *Szamosberencé*-től (l. ott) való megkülönböztetésre szolgál. A román *Berința* ’Kővárberence’ (Suciu 1: 73) a magyarból való. – Vö. **Szamosberence**.

Kurtakér A Borosjenőtől délre fekvő helység fontosabb adatai: 1427: *Gachalker* (Csánki 1: 732); 1745: *Kurva-Kér* (Suciu 1: 140); 1808: „*Kurvaker* val.” (Lipszky: Rep. 1: 361); 1828: *Kurvaker* alias *Kurtaker* (Suciu 1: 140); 1851: *Kurtaker* (Fényes: MoGSz. 2: 282). Az elsődleges *Gacsalkér* névváltozat az ómagyar *Kér* törzs egykori települését jelöli, amelynek időleges birtokosa egy *Gacsal* [1278: *Gochol* szn.: ÁrpSzt. 343] nevű személy volt. Idővel a *Kér* helységnévhez a pejoratív jelentésű *Kurva-* előtag tapadt. Ennek indítéka nincs tisztázva, talán a szláv *kriva* ’görbe’ > magyar *kirva* névalak népetimológiás *kurva* változata. Később a *Kurva-* előtagot a *Kurta-* (tkp. ’rövid’) előtaggal cserélték fel. A román *Chier* ’Kurtaker’ (Suciu 1: 140) a magyarból való. – Vö. **Abaujkér, Máriahalom**.

Kurtya A bánági Marzsinától délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1517–8: *Wdwarchel* (Suciu 1: 184); 1554–79: *Qurča, Qurta* (Engel: TemMold. 82); 1808: „*Kurtya* val.” (Lipszky: Rep. 1: 362). Az elsődleges *Udvarhely* hn. udvarházat, birtokközpontot jelöl. Értelmi megfelelője a román *Curtea* hn. (Suciu 1: 184), amely a magyarban is meghonosodott *Kurtya*-ként (Jordan: TopRom. 216).

Kusics A Fehértemplomtól délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1349: *Kusaak* (Györffy 3: 490), 1383: *Kuzik* (uo.); 1421: *Kuzaaak* (Csánki 2: 104); 1554–79: *Qusik* (Engel: TemMold. 82); 1808: „*Kusicz* val. *Kushica* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 361); 1853: *Kusic* (Markóvić: ImVojv. 102); 1873: *Kusics* (uo.). A szerb eredetű névváltozathoz l. szerb-horvát *Kusak* hn. (HASz. 5: 825), *Kusic* hn., *Kusici* hn. (HASz. 5: 826). L. még *Kusak* csn., *Kusic* csn. (LPH. 350) < *Kuśić* szn. < *Cosmas* szn. (Maretić: Rad. JAZU. 1887. 111). A falu mai szerb névalakja *Kusic*. A magyarban *Kuszics* > *Kusics* változás ment végbe.

Lacunás A Krassóvártól nyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1569–79: *Lačunaš* (Engel: TemMold. 84); 1700 k.: *Lacsunas* (uo.); 1808: „*Laczunás* val.” (Lipszky: Rep. 1: 363), 1851: *Laczunás* (Suciu 1: 354). Tisztázatlan eredetű. Talán megemlíthető az a feltevés, hogy a szerb *lazina* ’irtványföld’ fn.-nek *-aš* < magyar *-(á)s* képzővel bővült változata rejlik benne. A román *Lățunaș* hn. (Suciu 1: 354) etimológiailag azonos a magyar *Lacunás*-sal.

Ladács A Mezőlaborctól nyugat-északnyugatra fekvő falu fontosabb adatai: 1430: *Waddisko* (Csánki 1: 366); 1454: *Wladycha* (uo.); 1808: „*Vladicsa* h. *Wladiča* s. (Pars in comitatu Sáros)” (Lipszky: Rep. 1: 741); 1882: *Alsó-Vladicsa* (Ihász: Hnt. 11), *Sáros-Vladicsa*, *Felső-Vladicsa* (i. m. 294); 1904: *Alsóladács*, *Felsőladács* (Mező: HivHn. 166–7, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). A *Vladicsa* hn. egy szláv *Vladyka* [tkp. 'úr'] (Svoboda: SOJ. 192) szn.-nek birtoklást kifejező *-ja* képzős származéka. L. szlovák *Vladiča* hn. Az elszigetelt *Vladiško* [1430: l. fent] névváltozatban hasonló hangtestű szláv személynév kereshető. (A képzésmóddhoz l. szlovák *Pavuško* < *Pavol*, *Ondriško* < *Ondrej*, *Stanuško* < *Stanislav* stb.). A *Ladács* névalak magyarosító átalakítás credménye. Alsó- és Felsőladács 1965-ben *Vladiča* ~ *Ladács* néven egyesült.

Lassúpatak A Merénytől (Nálepko) dél-délkeletre fekvő, közigazgatásilag Hencsőfalvával egyesült helység fontosabb adatai: 1344: *Lassyupatak*, *Stilbach* (Csánki 1: 262); 1800: „*Stellbach* vel *Stillbach*” (Lipszky: Rep. 1: 608); 1892: *Lassúpatak* (Mező: HivHn. 89). Egy csendes, lassú folyású patak mellett települt helység a magyarban a *Lassúpatak*, a németben a *Stillbach* ~ *Stellbach* nevet kapta. Idővel a német névalak a magyarban is felülkerekedett. Az országos helységnévrendezés során felújították a történelmi *Lassúpatak* névalakot. A szlovák *Tichá Voda* 'Lassúpatak' a németből való *Štilbach* fordítása (Lumtzer–Melich: DOLw. 45; Mező: HivHn. 199; VSOS. 1: 412). – Vö. **Csendespatak**.

Lászlóvára Az Ómoldovától délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1850: *Coronini* (Suciu 2: 35, az adat közlése nélkül); 1880: *Coronini* (Hátsek: MegyTérk. *Krassó* m. a.); 1882: *Koronini* (Ihász: Hnt. 171); 1901/1906: *Coronini* (Alt-Moldova: 1: 75 000-es térkép); 1913: *Lászlóvára* (Hnt. 845). A *Koronini* hn. bizonyára a latin *Corona* 'koszorú, korona' fn.-nek a szerbben vagy a románban keletkezett származékából alakult, de a részletek tisztázásra szorulnak. Az országos helységnévrendezés során a község a *Lászlóvára* nevet kapta azért, mert tőle délre, egy 135 m magas hegyen található az egykori *Szentlászlóvára* [1430: *Zenthlazlowara*: Csánki 2: 96; Suciu 2: 432; 1460: *C. Zenthlazlo*: uo.; 1897: *Szent-Lászlóvára*: PallasLex. 15: 598; 1901/1906: *Lászlóvár*: Alt-Moldova. 1: 75 000-es térkép] romjai. Ezt az al-dunai végvárat az átellenben fekvő Galambóc eleste után, 1428-ban Zsigmond király építtette, és Szent László királyról nevezte el annak reményében, hogy a győzelmes hadvezér évszázadok múltán is meg fogja védeni a nevét viselő erősséget. – 1964-ben a román *Coronini* nevet a *Pescari* (Suciu 2: 35) [< román *pescar* 'halász, halászat, halgazdaság'] névvel cserélték fel (Milleker 50; Engel: KirHat. 156; Mező: HivHn. 188, Templ. 43, 139, 247; Mező: Patrocín. 215).

Librasd Az Ómoldovától délkeletre emelt al-dunai végvár történeti adatai: 1437 k.: *Lybrasd* (Csánki 2: 13); 1528: *Liberas* (Lázár térképe); 1554–79: *Luboražda* (Engel: TemMold. 85); 1880: *Ljuborazdia* (uo.); 1914: *Ljuborazdia* (patak), Fnzw. H. *Ljuborazdia* (Ómoldova. 1: 75 000-es térkép). Bolgár eredetű, mégpedig egy *Люборад* szn. -яъ (*Люборажд*), illetőleg *-ja* (*Люборжда*) képzős származéka. A románban a *Liuborajdia* (Suciu 1: 360) nevű telep viseli nevét (Milleker 50; Petrovici: StDialTop. 252; Zaimov: BGI. 125; Engel: KirHat. 130).

Lőkösfalva A bánsági Facsádtól nyugat-délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1440: *Lekesfalwa* (Csánki 1: 761); 1454: *Lewkusfalwa* (Csánki 2: 49); 1514–16: *Lewkwesth* (Suciu 1: 358); 1808: „*Leukosest* vel *Leukosesti* val.” (Lipszky: Rep. 1: 378); 1895: *Leokosest* (PallasLex. 11: 34. utáni térképen); 1913: *Lőkösfalva* (Hnt. 863). Egy *Lőkös* nevű birtokos falva a magyarban a *Lőkösfalva*, a románban pedig a *Leucusęsti* (Suciu 1: 358) nevet kapta. A román névalak idővel a magyarban is felülkerekedett *Leokosest*-ként. Az országos helységnévrendezés során felújították a régi *Lőkösfalva* névalakot (Kázmér: Falu 221; Mező: HivHn. 186). – Vö. **Lőkös**, **Lőkösháza**.

(Folytatjuk.)

†KISS LAJOS

TÁRSASÁGI ÜGYEK

†Giovan Battista Pellegrini

(1921–2007)

Rossz hír érkezett Itáliából. A magyar nyelv és a magyar nyelvtudomány őszinte barátja, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagja, az Eötvös Loránd Tudományegyetem díszdoktora, a Magyar Nyelvtudományi Társaság tiszteletbeli tagja munkás életének 86. évében 2007. február 3-án elhunyt. Személyében tudományunk a nyelvtörténet, a nyelvjáráskutatás, a szociolingvisztika, a névtan és a tudománytörténet avatott bűváráját, az olasz és a nemzetközi nyelvtudomány kimagasló alakját vesztette el, akinek széles spektrumú és magas minőségű tevékenysége egy fél évszázadot fogott át és határozott meg. Mintegy negyven könyv és több mint nyolcszáz részlettanulmány örzi és viszi tovább tudományos eredményeit.

Giovan Battista Pellegrini 1921. február 23-án született Cencenighében, az Alpokban, a Mar-molada égbé törő csúcsai alatt. A táj varázsa, a szülőföld olthatatlan szeretete, a tágabb népi-nyelvi környezet vonzása mint bűvópatak jött mindig elő – annyi más nyelvészeti-művelődéstörténeti téma mellett is – kutatási folyamatában.

A közeli városban, Bellunóban járt középiskolába. A padovai egyetem filológiai karán tanult tovább, itt szerezte laureátusát ladin és venét nyelvi vizsgálatok tárgyköréből. Mesterének elsősorban Carlo Tagliavinin tartotta, de nagy szeretettel emlegette Silvio Pellegrini professzort is, akinek asz-szisztensként kezdte hivatali pályáját. Működésének kezdeti szakaszában – különféle, előmenetelben, rangban növekvő egyetemi státusokban – főbb állomásai Padova, Pisa, Palermo, Trieszt voltak, és változatos munkakörökben bontakozott ki érdeklődése: olasz nyelvtörténet, újlatin összehasonlító nyelvészet, ladin, spanyol, szerb-horvát, albán nyelvi stúdiumok, germán nyelvészet. Mint látható, már ebben a felkészülési időben (1945–1956.) megmutatkozott a rá később is igen jellemző térbeli és kutatási tematikai mozgékony-ság, variabilitás.

1958-ban nevezték ki a trieszti egyetemen az olasz nyelvtörténet, valamint az újlatin filológia rendkívüli, majd rövidesen rendes egyetemi tanárává. 1964-ben ment át Padovába, Tagliavini mellé második egyetemi tanárnak, s mestere után természetesen ő örökölte a tanszék vezetését, az olasz nyelvtörténet, nyelvjárástan és névtan mellett még további hivatalosan megjelölt tárgykörben: újlatin nyelvtörténet, ladin nyelvészet, balkáni nyelvészet (az utóbbi különös tekintettel az albán nyelvre és irodalomra).

Felsorolni szinte lehetetlen volna, hány olasz tudományos műhely, szervezet, társaság tagja, illetőleg vezetője volt az idők folyamán, mégis kiemelek néhányat. Egy időben ellátta az olasz nyelvtudományi társaság elnöki tisztét; a neves olasz nyelvjáráskutatóval, Oronzo Parlangeli professzossal karöltve megalapította a „Centro di studi per la dialettologia italiana” műhelyét, kollégája halála után 1988 és 1992 között egyedül irányította azt; huzamosan vezette az olasz nyelvatlasz-munkálatokat; nagy odaadással tevékenykedett a friuli filológiai társaság elén; fontos szerepeket vállalt a Storia Patria történelmi társulat regionális szervezeteiben. Aktivitása szerfölött széles körű volt nemzetközi szinten is. Alig van olyan európai ország, amelynek legalább valamelyik egyetemén meg ne fordult volna, de tartott előadásokat például a bejrúti, algíri és tuniszi egyetemen is. 1978-ban vendégprofesszor volt Salzburgban, 1979-ben Los Angelesben, és előadott a Berkeley-n és a Stanforndon is. Leg-többnyire részt vett a szakmájába vágó fontosabb nemzetközi kongresszusokon, mindenütt kitűnt megnyerő egyéniségével, fürgeségével, széles körű tudásával.

Érdeklődése, aktivitása, szervezőkészsége irányunkban is megnyilvánult, e tekintetben is méltó követője, hagyományörzője volt hajdani mesterének, Carlo Tagliavininek, aki 1929 és 1935 között vendégprofesszor volt a budapesti egyetem bölcsészkarán. Pellegrini professzor többször látogatott hazánkba, s ez mindig jelentős tudományos esemény volt. Viszont is fontosnak tartotta, hogy tanszékén

a magyar nyelv és irodalom képviselője folyamatos legyen: a hetvenes évek közepétől kezdve magyar lektorok, majd vendégprofesszorok sora működött Padovában. Kezdeményezője volt olasz–magyar nyelvészeti konferenciáknak, melyek közül három Padovában (1976., 1987., 2003.), kettő Visegrádon, illetőleg Budapesten (1978., 1989.) került megrendezésre. Kiemelkedő tudománytörténeti érdeme van abban is, hogy 1978-ban elindult a padovai egyetem és az Eötvös Loránd Tudományegyetem közös olasz nyelvű periodikája, a *Giano Pannonio*; eddig hat száma jelent meg, az utolsó 2005-ben.

E fájdalmas alkalom nem nyújthat lehetőséget arra, hogy Giovan Battista Pellegrini hatalmas méretű és tematikai változatosságú nyelvtudományi munkásságát bemutassam. Csupán ízelítőül, időrendhez igazodva álljon itt erre is néhány részlet felvillantása, különös tekintettel a magyar történeti nyelvtudomány és kapcsolódó tudományrészlegei érdeklődésére is számot tarthatóan.

Még triesti egyetemi tanári működése során, a múlt század hetvenes éveinek elején kezdett hozzá alighanem legnagyobb méretű és időtartamú tudományos vállalkozása, a friuli nyelvatlasz munkálatainak, illetőleg munkaközösségének megszervezéséhez. Eredményként hat impozáns kötet jelent meg szerkesztésében (*Atlante storico-linguistico-etnografico friuliano*. Padova–Udine, 1972–1986.). Itália nagy északkeleti tartományának nyelvi képe bontakozik ki benne 6290 nyelvi jelenséget, illetőleg jelentéstartalmat tükröztetve. A legfontosabb anyagot 678 gyönyörű kiállítású, a táj minden földrajzi jellegzetességét bemutató, színes mélynyomású térkép lap szemlélteti adatbeírásos módszerrel, a többi jelenség anyagát kutatópontok szerinti listák tartalmazzák. A gyűjtés történetének, az anyag egybeállítására és felhasználására problematikájának, valamint nyelvi–művelődéstörténeti tanulságainak foglalatát a főszerkesztő még a mű első kötete megjelenésének évében, az atlaszsal azonos címen közreadta. A gyűjtő munkaközösség idővel változott, két tagja, egyben egyes kötetek társszerkesztője, Giovanni Frau és Laura Vanelli professzorok azonban végig a főszerkesztő támaszai voltak, méltóan arra, hogy nevük ez ügyben megemlégtessék.

Pellegrini professzor úttörő kutatásokat folytatott az anyagi és szellemi kultúra nyelvi lecsapódásainak arab vonatkozású problémakörében. „*Gli arabismi nelle lingue neolatine*” című könyve (Brescia, 1972., 739 lap) nagy ívű feltárása a délnyugat-európai nyelvi régió köznévi, valamint hely- és személynévi kölcsönzéseinek az arab nyelvterület különböző részeiről. A konkrét nyelvi tények beható elemzése mellett figyelemre méltók a témába vágó elvi-módszertani megállapításai is; tanulságai a magyar nyelv jórészt közvetett átvételű arabizmusainak vizsgálataiban is bőven hasznosíthatók. – Erre a problémakörre még egyszer visszatért kimondottan Szieliát téve mondanivalójának központjába, mely terület az arab köz- és tulajdonneveknek egyszersmind a fő felvevő és közvetítő közege volt (Ricerche sugli arabismi in particolare riguardo alla Sicilia. Palermo, 1989., 281 lap).

Esszészzerű fejezetekben, konkrét olasz nyelvi témákhoz kapcsolódva bontja ki többek között a nyelvhasználati változatok (köznyelv, regionális típusok, nyelvjárások stb.) mibenlétéről, viszonyáról, valamint a társadalom és a nyelv, illetőleg a művelődéstörténet és a nyelvtörténet összefüggéseiről vallott nézeteit „*Saggi di linguistica italiana. Storia–struttura–società*” című tanulmánykötetében (Torino, 1975., 497 lap).

Giovanni Alessio (a Battisti–Alessio-féle olasz etimológiai szótár szerzőtársa) névtudományi munkásságának folytatási szándékával bevallottan évek óta készült az olasz helynévadás ügyeiről szólni. Láthatóan egyik kedvenc munkaterületén jár, amikor a helynevek hosszú sorát különböző nézőpontokból vizsgálja, magyarázza. Egyfelől elvileg kiemelten vallja a névadás problematikájának elválaszthatatlanságát történeti háttérétől, település- és népességtörténeti függőségétől, másfelől igényli a vizsgálatok történeti tanulságai levonásának megtételét, és gyakorlatában meg is valósítja mindezeket (*Toponomastica italiana*. Milano, 1990., 559 lap).

Nem lehet e szemléből kinaradnia két nagy gyűjteményes kötetének, mert alighanem ezek fejezik ki legjobban érdeklődési körének magvát, másrészt nyelvi-nyelvészeti felfogásának lényegét. Mindkettő elsősorban Északkelet-Itália nagy térségének (a keleti Alpoktól le az Adriáig) nyelvi problematikáját tárgyalja igen számos, dúsan dokumentált fejezetben; de néhány más, részben általánosabb kérdéskör is bekerült – egyébként tematikailag mindig jól illeszkedően – e kötetekbe. Mindkét mű

jellemzője továbbá, hogy tárgyaik legtöbbje nagy időtávlatokat fog át a neolatinság szubsztrátumaitól a mai olaszig. „*Dal venetico al veneto*” című könyvében (Padova, 1991., 371 lap) nagy teret kap ugyan a paleovenéttől a mai venét nyelvjárásokig terjedő fejlődésrajz, de sok szó esik például a rétoromán-ladin ügyekről, Belluno vidéke nyelvéről, a venét és a friuli nyelvjárás kapcsolatáról, továbbá szinte minden történeti témában a helynévanyag tanúságtételéről, s nem utolsósorban külön fejezetben szól az olasz szociolingvisztika újáról és állapotáról. – Másik, „*Varia linguistica*” című tanulmánykötete (Torino, 1995., 427 lap) lényegében az előbb mondottak tematikus nyomvonalán halad, de természetesen olyan újabb tárgykörökkel is bővítte, mint például a középkori velencei koiné vagy a mai olasz regionális köznyelvek kérdése, a dialektológia és az etnográfia viszonya stb. Külön érdekessége és a mi számunkra fontossága is e kötetnek, hogy az Itáliát környező nyelvi régiótól eltérő, érdeklődését már régóta felkeltett két nyelvet, az albánt és a magyart külön kiemelve tárgyalja, bemutatva rendszerüket, történetüket, nyelvtudományukat.

Pellegrini professzor nagy ívű munkássága, a maga grandiózus méreteivel és sokféle kutatási területet átfogó, impozáns tartalmával lenyűgözte kortársait. Ennek külsőlegesen is megnyilvánuló bizonyosságaiból említem a következőket. Hatvanadik születésnapja alkalmából barátai, tanítványai, tisztelői szerteágazó kutatási területeit és széles nemzetközi kapcsolatait reprezentáló nagy méretű emlékkönyvvel lepték meg (*Scritti linguistici in onore di Giovan Battista Pellegrini I–II*. Pisa, 1983., 1519 lap). A két kötetben 130 szerző, köztük 16 nemzet 50 nyelvtudósa róttá le írta tiszteletét, s nem maradtunk ki a sorból mi, magyarok (Balázs János, Benkő Loránd, Fogarasi Miklós, Szabó Győző) sem. – Tőle is tudom, mennyire szívéhez szóló, kedves megemlékezést kapott ugyanez alkalomból leglelkesebb híveitől, földijeitől, a bellunói „*El zampedon*” nyelvjáráskutató körtől (Studi bellunesi in onore del prof. G. B. Pellegrini. Belluno, 1983., 123 lap). – 1992-ben, hetvenedik születésnapjának emlékére padovai kollégái és tanítványai megjelentették írásainak gyűjteményét. – 1990-ben tudományos munkásságának elismeréseképpen magas államelnöki kitüntetésben részesült.

Végezetül álljon itt néhány személyes szó is. Giovan Battista Pellegrinivel először 1960-ban, a Lövenben és Brüsszelben rendezett nemzetközi nyelvjárástani kongresszuson találkoztam (vö. MNY. 1961: 1–13), de szorosabb kapcsolatba csak a hetvenes évek második felében kerültem vele. Viszonyunkat hivatali helyzetünk adottságai és életünk párhuzamosságai mellett elsősorban a nyelvről és a nyelvtudományról vallott azonos nézeteinknek és kutatási tematikáknak a közelsége határozta meg. Mivel jó két évtizeden át meglehetősen sokszor találkozhattunk, sőt otthonomban néhány kedves estét is együtt tölthettünk, volt szerencsém megismerni páratlan egyéniségét, nemes jellemét, úgyszeretetét, tudománya iránti hallatlan elkötelezettségét, és ízelítőt kaphattam átfogó tudásának tárházából. Külön hálával tartozom neki, amiért oly szívességgel, önzetlenséggel támogatta olasz vonatkozású nyelvtörténeti kutatásaimat: sorra-rendre megjelent könyvei baráti hangvételű, magyarul fogalmazott dedikációival könyvtáram becses tudománytörténeti értékei, nem is szólva a friuli nyelvatlasz hat, nemcsak tartalmukra, hanem súlyukra is tetemes kötetéről. Betegségem közbejötté miatt utoljára 1996-ban, a hungarológiai kongresszuson, Rómában volt szerencsém vele együtt lenni, s látni akkor még teljes életerőben, vidáman, aktívan, nyelvtudományi problémákkal teli gondolatvilágában. Ezt a képet őrzöm róla magamban.

Búcsúzom kedves emlékéitől, az olasz és a nemzetközi nyelvtudomány kiemelkedő alakjától, mindenképp pedig a magyarság, a magyar nyelv, a magyar nyelvtudomány őszinte, igaz barátjától. Búcsúzom külön is a Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék részéről egykori kedves vendégünktől, a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében régi, tiszteletbeli tagunktól, és búcsúzom magam is személyes fájdalommal. Biztos vagyok benne, hogy mindenki, aki ismerté Giovan Battista Pellegrinit, az igaz embert, a kiváló tudóst, a magyar nyelvtudomány számára is komoly veszteségként éli meg elmúlását, és maradandóan őrzi emlékét.

BENKŐ LORÁND

Skripecz Sándor 90 éves*

1. Tanult Barátom!¹ Közel négy évtizeden át dolgoztunk együtt Skripecz Sándorral, Sanyival, abból is legalább hármat egy szobában, az Alkotmány utcában². Nem is tudom, hogyan tudta teljesíteni a penzumot, mindig mindenki zavarta kérdésekkel, mert mindent tudott, s persze nem kis kitérével adta meg a választ. Ezekből a szellemes, jó ízü kitérékből mi rengeteget tanultunk, nem ritkán éles viták kíséretében, de haragudni soha nem lehetett rá. Egyébként a szótárosztályon meglehetősen szigorúan tartottak minket. Volt egy őrmesterünk: Körmendiné Terka, aki közénk csördített, ha már megsokallta a locsogást –, a locsogást, amit ma úgy neveznénk, hogy korpusz, meg szövegkörnyezet. Terka egyébként a szíve mélyén nagyszerű ember volt, Sanyit különösen is szerette, csak megkövetelte a munkát. A Szabadnép-félórás időkben azt hangoztatta, hogy ő Ferencz József óta nem olvas újságot. De térjünk a lényegre!

2. A h á t t é r r ől, avagy stílszerűbben: a h á t s z é l r ől el kell mondanom annyit, hogy Sándor Ausztriában született (Baden, Bécs mellett) osztrák édesanya és magyar tengerésztiszt – később korvettkapitány (majd ezredes) gyermekként. Édesanyja németül (persze osztrák dialektusban), édesapja magyarul beszélt vele. Anyanyelve tehát a(z osztrák) német volt, de kétnyelvű miliőben nevelkedett. – Középiskoláját a Budapesti Királyi Katolikus Egyetemi Főgimnáziumban, a Magyar Királyi Ferencz József Nevelő Intézetben végezte, amikor is Pongrácz Alajos volt a kormányzó. Sándor is tengerésztiszt szeretett volna lenni, mégis anyai nagyapja jogászvonalát követte (aki hadbíró tábormok volt), s elvégezte a jogot Budapesten, és doktorált. – Aztán már háborús szelek fújtak, leszolgált, majd a kereskedelmi minisztériumban dolgozott, nem túl sokáig, mert már 1950-ben annak rendje és módja szerint kirúgták. Állástalanul fordított.

Most már nem a háború, hanem a „béke” vihar szele fűtta be az akkortájt újjászerveződött Magyar Tudományos Akadémia kiadójába, az Akadémiai Kiadóba. Ebben a körben nem kell részleteznem: a kétnyelvű és műszaki szótárszerkesztés, úgy is mondhatnám: a kommerciális szótárak szerkesztése az Alkotmány utcában, a tudományos szótáraké pedig a Váci, majd a Szalay utcában folyt. Mindkét „műhely” a származásuk miatt kiszuperált, deklasszált (osztályidegen) elemek gyűjtőhelye volt, az Alkotmány utcai különösen, mert ott csak „hozott anyagból” lehetett dolgozni, azaz kész és alapos (von Haus aus, otthonról hozott) nyelvtudással, plusz a különféle nyelvtérségek kultúrájának sokoldalú ismeretével, nem pedig pártszemináriumon szerzett papírral. Azzal legföljebb téveszcséelnök vagy gyárigazgató, esetleg miniszter lehetett valaki. Ezt egyébként a szótárosztály akkori vezetője, dr. Propper László ismerte föl, aki tudta, hogy kizárólag az imént jellemzett emberekkel – és persze a kiválasztott kiváló nyelvészprofesszorokkal – tudja csak eredményesen működtetni a szótárkiadást. Mert azt is fölismerte, hogy a szótár nélkülözhetetlen segédeszköze a tudománynak, oktatásnak, iparnak és még sok minden másnak.

3. A l k o t ó m u n k á s s á g a . – A Kiadó (nem biztos, hogy jó, de üzleti szempontból érthető) hagyományt teremtett azzal, hogy egy-egy névhez (professzor névéhez) kötötte a szótárakat (ECKHARDT, HADROVICS, HALÁSZ, HERCZEG, ORSZÁGH stb.), ők szerepelnek – a mai napig – a címlaldalon, s a szerkesztők, akik effektíve c s i n á l t á k a szótárakat, a 4. oldalon, ábécérendben. Akinek a neve aztán az ábécé végére esett, mint Skripecz Sándor neve, az a kiadványjegyzékekben a *stb.* alá került.

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2007. március 13-i felolvasó ülésén.

¹ Magyar Tamás és Skripecz Sándor egy fordítási baki okán hívták egymást tréfásan *tanult barátom*-nak az angol *My Learned Friend* szó szerinti fordítása alapján. Helyesen: *Igen Tisztelt Kollégám!* (A szerk.)

² Az Akadémiai Kiadó egykori épületében. (A szerk.)

Mindazokat a szótárakat, amelyeket szerkesztett, vagy amelyek szerkesztő gárdájában részt vett Skripecz Sándor, tételesen és volumenében itt most nem sorolhatom fel. Alkotó munkássága, nélkülözhetlensége számos szótári műfajban öltött testet, úgymint:

1. Általános, kétnyelvű szótárak: miniszótáraktól a nagyszótárakig. – Csak néhányat ragadok ki: Német–magyar és Magyar–német nagyszótár (1952., ill. 1957., 1998-ig vagy 14 kiadás). Német–magyar és Magyar–német kézisztár (1957-től 1973-ig 9 kiadás). A kisszótárból 1994-ig 24 kiadás fogyott el. Aztán. Lengyel–magyar szótár (1959.) és Magyar–lengyel (1968.) nagy- és természetesen kisszótár is (1963., 1981.). – Nyelvek szerint: természetesen elsősorban a német (német és osztrák megkülönböztetéssel) és a lengyel volt a két fő nyelve. De szerkesztett angol, francia szótárakat is – vagy amit akartok.

2. Műszaki szótárak: ezek között is elsősorban német, de lengyel is. – Kiemelkedik egy speciális sorozat, amelynek Skripecz Sándor volt a lelke, mozgatója, atyja: a „Műszaki értelmező szótár” sorozat angol, magyar, német és orosz szókinésével. Több mint 40 kötet látott napvilágot kiváló szakemberek és tudósok közreműködésével olyan témákban, mint elektrotechnika, hidraulika és műszaki hidrológia, villamos gépck, félvezetők, vízierőművek, építőipar, épületgépészet, kémia, filmgyártás stb. Sándor ezeken a szakterületeken is teljesen otthonosan mozgott.

3. Természetesen nem maradhatott ki a teljes palettáról a jogi szaknyelv sem német/magyar viszonylatban.

4. De nélkülözhetetlen munkatársa volt az általam (1974-ben) szerkesztett „Idegen nevek kiejtési szótára”-nak. Ő állította össze és fonetizálta a német nyelvterület tulajdonneveit, különösen odafigyelve az osztrák kiejtésre (Salzburg *sz-szel* és nem *z-vel*). – És még ki tudja, hány szótárnál „segített be” az évek során. A paletta rendkívül széles és színes volt.

5. Tudományos szótárak: ezek közül két nagy ívű alkotás emelkedik ki. Az egyik: BENKŐ LORÁND etimológiai szótárának német kiadása (az EWUng.), amelynek német fordítását végezte hihetetlen magas színvonalon. A másik: SZABÓ T. ATTILA „Erdélyi magyar szótörténeti tár”-ának (SzT.) X. kötetétől a címszavak német fordítását végezte és végzi.

4. A skripeczi életmű azonban nem ért véget a szótárakkal: folytatódott a miskolci tanárkodás éveivel. Ott bővült, gazdagodott a Skripecz-korpusz. Bárcsak készültek volna magnófelvételek Sándor óráin! S hozzáteszem, szívesen hallgatnék felvételeket idősebb nyelvész kollégák esetében is. Ha ilyenek vannak, csak én nem tudok róluk, Samuel Johnsonnal elmondhatom, amikor egy hölgy reklamált nála szótár-ügyben: „Ignorance, Madam, pure ignorance.”

5. És végezetül valamit Skripecz Sándorról, az emberről és kollégáról. Itt talán elsősorban a kolléganőket kellene megkérdezni. Mindenkhez volt egy jó szava (pontosabban mindenkiről csak jót tudott mondani). Minden (fiatalabb) kolléganőnek jutott mindennap egy ölelés, olykor egy puzsi is. Mindenki szerette – *n o d e e z n e m n e k r o l ó g !* –, csak sajnos már nincs együtt az a meghitt és összekovácsolódott gárda. Én az angol Present Perfectet, sőt a folyamatos jelent használnám, ha most angolul folytatnám a méltatást: *ő t m a i s m i n d e n k i s z e r e t i : h e i s s t i l l b e i n g l o v e d b y a l l .* – A napokban a Café Mozartban ez újra bebizonyosodott: mindenki ott volt, aki él, és együtt költöttük el az ünnepi dobostortát. Amúgy is Sanyi mindig is édesszájú volt, képes volt már reggel kilenckor cukrászsüteményt enni. – Nemcsak jó kolléga, hanem igaz ú r volt. Ha tengerésztiszt lett volna, akkor is az Akadémiai Kiadó szótárszerkesztőségének a partjain kötött volna ki, mert *í z i g - v é r i g f i l o s z* volt, hiába volt jogi doktor. – Azt pedig Pál apostollal mondhatja el: „Ama nemes harcot megharcoltam, futásomat elvégeztem, a hitet megtartottam” (2Tim 4: 7).

T a n u l t b a r á t o m , Sanyikám, Isten éltesen jó egészségben, sokáig! Kívánja ezt barátod, vagy ahogy sokszor szólítottál: Sir Thomas.

MAGAY TAMÁS

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

146. **Lengyel Klára:** Az igenevek helye a szófaji rendszerben. 2000.
147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.
152. **Kugler Nóra:** A módosítószók funkciói. 2003.
153. **Zsilinszky Éva:** Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 2003.
154. **Pethő József:** A halmozás alakzata. A halmozás fogalmának, típusainak és funkcióinak vizsgálata (Krúdy Gyula Szinbád ifjúsága című kötete alapján). 2004.
155. **Olasz Gábor:** Hangidőtartamok és időszerkezeti elemek a magyar beszédben. 2006.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

213. Balázs János-emlékülés. Szombathely, 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 800 Ft.
214. **Zilahi Lajos:** Püspökladányi tájszótár. 2004. 1200 Ft.
216. Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején. XIV. anyanyelv-oktatási napok. Szerk. **Raisz Rózsa és Zimányi Árpád.** 2002. 2000 Ft.
217. **Benkő Loránd:** Nyárárdmente földrajzinevei. 2001. 700 Ft.
219. **B. Gergely Piroska:** A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció és ellenreformáció korában. 2003. 1000 Ft.
221. Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében. Szerk. **Kiss Jenő.** 2004. 1500 Ft.
222. **Szenczi Molnár Albert:** Novae grammaticae ungaricae libri duo. Új magyar grammatika két könyvben. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2004. (Ez a szám könyvtári forgalomban nem kapható!)
224. Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat. A 2005. október 20–21-i somorjai konferencia előadásai. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2005. 1500 Ft.
225. Vallanak a neveink múltról és jelenről. Magyar névtani kutatások Szlovákiában. Névtani konferencia Nyitrán 2005. jún. 2–4. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2006. 1500 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLEK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legendá. XVI. század eleje. 1988. 2000 Ft.
- Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 3000 Ft.
- Domonkos-kódex. 1517. 1990. 3500 Ft.
- Nádor-kódex. 1508. 1994. 5000 Ft.
- Kazinczy-kódex. 1526–1541. 2003. 3000 Ft.
- Pozsonyi Kódex. 1520. 2004. 2000 Ft.
- Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
- Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 2000 Ft.
- Kéziratok magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 2000 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

A teljes lista olvasható a Társaságunk honlapján: www.mnyt.hu

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
 Kódexkiadások: Szent Margit élete. 1990. 336 Ft; Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft; Gömör-kódex. 1516. 2001. 1500 Ft.
- A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–IX. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995–2004. Kötetenként 4000 Ft. (Társasági tagoknak 3000 Ft.)
- Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára. Bp., 1999. 2000 Ft.
- Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 500 Ft.
- Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 1500 Ft.
- Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése I. Alsófehér megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Janitsek Jenő. Bp., 2001. 1000 Ft. – 2. Háromszék. Közzéteszi Hajdú Mihály és Slíz Mariann. Bp., 2001. 1000 Ft. – 3. Szilágy megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sebestyén Zsolt. Bp., 2002. 1000 Ft. – 4. Kisküküllő és Nagyküküllő megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sebestyén Zsolt. Bp., 2003. 1000 Ft. – 5. Torda-Aranyos megye. Közzéteszi Hajdú Mihály, Buboly Magdolna, Sebestyén Zsolt. 2004. 1000 Ft. – 6. Udvarhelyszék. Közzéteszi Hajdú Mihály és Bárh M. János. 2005. 1000 Ft. – 7. Maros-Torda megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sófalvi Krisztina. 2005. 2000 Ft. – 8. Csík-, Gyergyó- és Kászsorszék. Közzéteszi Hajdú Mihály, Makay Emese és Slíz Mariann. 2006. 1000 Ft.
- Magyar Nyelvjárési Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről – nyelvjárési régiók szerint. I. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Audio-CD. Bp., 2001. 3000 Ft, társasági tagoknak 2500 Ft.
- Magyar Nyelvjárési Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről – nyelvjárési régiók szerint. I. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Multimédiás CD-ROM. Bp., 2002. 4000 Ft, társasági tagoknak 3500 Ft.
- Varga Józsefné Horváth Mária: Történeti személynevek a Rábaközéből (1690–1895). Győr, 2006. 1500 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kiss Jenő elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. – Az évi tagsági díj 2000 Ft, nyugdíjasoknak 1000 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 500 Ft. – A Társaságnak szánt pénzeszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, III. em. 324. szoba), vagy befizethetők a Társaság Erste Bank 11991102–02102971 számú csekkszámlájára. A Társaság köszönettel fogadja a személyi jövedelemadó 1 %-ára tett felajánlásokat; adószám: 19007665-1-41.

Felfogadási idő: kedd (a felolvasó ülések előtt): 14–16.30, csütörtök: 10–12 óráig. Telefon (felfogadási időben): 485-5200 /5121 mell.

A Társaság honlapja: www.mnyt.hu, e-mail címe: tarsasag@mnyt.hu.

EGYÉB TUDNIVALÓK

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, e-mailben: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: +36-80-444444. • Megvásárolható a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu) • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. **A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. E-mail címünk: magyarnyelv@c3.hu.**

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Múzeum krt. 4/A, H-1088 Hungary. E-mail: magyarnyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága. Subscriptions accepted by newspaper carriers, and in the Magyar Posta Rt. office: 1008 Budapest, Orczy tér 1. E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu. Distributed outside Hungary by Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: +36-1-201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu).

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

LORÁND BENKŐ

Editorial Board

IMRE BÉKÉSI, LÁSZLÓ HONTI, FERENC KIEFER,
JENŐ KISS, ISTVÁN NYOMÁRKAY, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, ISTVÁN SZATHMÁRI

Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

Technical Editor

TAMÁS FARKAS

CONTENTS

<i>Szathmári, István</i> : Zoltán Kodály and the Hungarian language	129
<i>Szépe, György – Szende, Tamás – Szépe, Judit</i> : How can today's phonology be made more reality-oriented?	137
<i>A. Molnár, Ferenc</i> : Reflections on the new edition of Gömörý Codex	149
<i>Szili, Katalin</i> : On the semantic structure of the verbal particle <i>bele</i> 'into'	163
<i>Vargha, Katalin – T. Litovkina, Anna</i> : Distortion devices used in Hungarian "anti-proverbs"	179
Minor Contributions. <i>Heltainé Nagy, Erzsébet</i> : Writers' philosophical discussions of language and the "missing paradigm"	199
Etymologies. <i>Borzsák, István</i> : Once more on <i>borzsák</i> 'winebag'. – <i>Mártonfi, Attila</i> : Data on the 20 th -century history of <i>lecsó</i> 'ratatouille'. – <i>Tóth, Szilárd</i> : Once more on <i>lecsó</i> 'ratatouille'. – <i>Zoltán, András</i> : Marginalia to "An Etymological Dictionary of Hungarian"	205
Historiography. <i>Mózes, Huba</i> : László Szabédi's posthumous book review from 1960	223
Reviews. <i>Kiss, Jenő</i> : Wolfgang Viereck, Selected Writings – Ausgewählte Schriften. – <i>Mátai, Mária</i> : Zaicz Gábor (ed.), Etimológiai szótár [An Etymological Dictionary of Hungarian]. – <i>Szentgyörgyi, Rudolf</i> : Hoffmann István (ed.), Korai magyar helynév-szótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye [A Dictionary of Early Hungarian Place Names, 1000–1350. Vol. 1. Abaúj–Csongrád]. – <i>†Szabó, Zoltán</i> : Kocsány Piroska – Szikszainé Nagy Irma, Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára [Preliminary papers for a would-be Lexicon of Figures]. – <i>Gerstner, Károly</i> : H. Varga Márta, A magyar fosztó- és tagadóképző [The Hungarian privative/negative suffix]. – <i>Bertalan, Regina</i> : Kassai Ilona, Fonetika [Phonetics]	225
Miscellaneous. <i>†Kiss Lajos</i> : Etymologies of place names	246
Society News. <i>Benkő, Loránd</i> : †Giovan Battista Pellegrini (1921–2007). – <i>Magay, Tamás</i> : Sándor Skripecz is 90	250

M
NY

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

CIII.

ÉVFOLYAM

2007.

3. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:

**BÉKÉSI IMRE, HONTI LÁSZLÓ, KIEFER FERENC,
KISS JENŐ, NYOMÁRKAY ISTVÁN, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:

JUHÁSZ DEZSŐ

Technikai szerkesztő:

FARKAS TAMÁS

TARTALOM

<i>C. Vladár Zsuzsa</i> : Pereszlényi Pál grammatikája (1682.). Források és párhuzamok	257
<i>A. Molnár Ferenc</i> : Gondolatok a Gömör-y-kódex újabb kiadása kapcsán	270
<i>Kalcsó Gyula</i> : Az elativusi, delativusi és ablativusi ragok vizsgálata a magyar nyelvű nyomtatott írásbeliség első fél századában	282
<i>Berta Árpád – Károly László</i> : A szertő-tetői kő rovásírásos feliratai	300
<i>Beke József</i> : A szenvedő szóalakok használata a Bánk bán és a kor irodalmának nyelvében	311
<i>R. Toma Kornélia</i> : Kossuth Lajos „Beszéd a sajtószabadságról” című művének elemzése	328
Kiseb b k ö z l e m é n y e k. <i>Kiss Margit</i> : Ismét a főnévi alaptagú szintagmáról	338
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. † <i>Hasan Eren</i> : <i>Sárlik</i> . Egy török jövevényszó és szócsaládja a magyarban az állattenyésztés köréből. – <i>Mizser Lajos</i> : Mikulás	344
É l ő n y e l v. <i>Szathmári István</i> : Nyelvünk megtartó erő	346
T u d o m á n y t ö r t é n e t. <i>Deme László</i> : Bárczi Géza utóéletéhez – előlegül. – <i>Sándor Anna</i> : Ebben az évben lenne kilencvenéves Sima Ferenc. – <i>Nagy L. János</i> : Révai Miklós élő hagyatékáról	349
S z e m l e. <i>Kiss Jenő</i> : Nina Berend – Elisabeth Knipf-Komlósi Hrsg./eds., Sprachinselwelten – The World of Language Islands. – <i>Bogár Edit</i> : Többféleképpen a nyelvekről. – <i>Magay Tamás</i> : Forgács Tamás, „Állati” szólások és közmondások. – <i>Szili Katalin</i> : Bárdos Jenő, Élő nyelvtanítás-történet	358
K ü l ö n f é l é k. † <i>Kiss Lajos</i> : Helynévmagyarázatok	370
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Szathmári István</i> : Elhunyt Szabó Zoltán, kolozsvári egyetemi tanár. – <i>Galgóczy László</i> : Békési Imre 70 éves. – <i>Bañcerowski Janusz</i> : Nyomárkay István 70 éves. – Pályázati felhívás	375
L e v é l s z e k r é n y. <i>Farkas Tamás</i> írja. – <i>Büky László</i> írja	382

Pereszlényi Pál grammatikája (1682.)

Források és párhuzamok*

1. Bevezetés. – Ebben a dolgozatban az egyik korai magyar grammatikával, PERESZLÉNYI PÁL 1682-es „Grammatica Lingvae Ungaricae” című munkájával foglalkozom. Vizsgálom lehetséges forrásait, és azt, milyen kategóriákkal és terminusokkal írta le a magyar nyelvnek a latintól eltérő tipológiai sajátosságait.

Feltételezésem szerint, mivel a PERESZLÉNYI-grammatika egy világszerte használt jezsuita nyelvtannak, EMMANUEL ALVAREZ művének a magyar adaptációjaként készült, elsősorban gyakorlati, nyelvtanító céllal, ezért lehetőség szerint igyekezett ragaszkodni a latin mintához, s a magyar sajtóságok leírása inkább a latin kategóriarendszeren belül, annak módosításával történt, mint új kategóriák bevezetésével.

Kitérek arra is, hogy az alkalmazott megoldások mennyiben párhuzamosak azokkal az esetekkel, amikor szintén a latintól eltérő típusú nyelveket írtak le a latin grammatika keretében. (Európában ez a finnugor nyelvek korai grammatikáit jelenti.) Itt az tűnt valószínűnek, hogy a hasonló leírási gondokkal szembesülő szerzők hasonló kiindulásból egymástól függetlenül hasonló megoldásokhoz jutnak el. A dolgozat tehát a következő részekből áll: az első részben ALVAREZ latin grammatikáját mutatom be elméleti és nyelvtanító szempontból, felhasználását más nyelvek leírásában. A második rész ALVAREZ hatását mutatja be a PERESZLÉNYI-grammatikában. A harmadik rész a magyar nyelvnek a latintól eltérő legfontosabb tipológiai jegyeit sorolja fel, hiszen az alapproblémát ezek jelentették a nyelvleírásban. A negyedik rész a latinizált héber grammatikából származó megoldásokkal foglalkozik. Az ötödik részben külön is megvizsgálom egy kérdést, a névragozási rendszer leírását. A hatodik rész a mű nyelvpedagógiai vonásait vázolja. Az utolsó rész összefoglalja a PERESZLÉNYI-grammatika legfontosabb eredményeit és párhuzamait.

2. A jezsuita latin grammatika: EMMANUEL ALVAREZ. –

A) A vulgáris nyelvek első grammatikái a latin mintáját követték, feladatuk szerint pedig a latin nyelvtanítás segédletei voltak, míg később az idegen nyelvűek nyelvtanítását szolgálták. A korai magyar grammatikák előszavukban általában az idegen ajkúak magyarrá tanítását jelölik meg célként. A magyar mint idegen nyelv tanítása szervezett formájában a latin nyelv tanítási gyakorlatából nőtt ki, hiszen a nyelvtanítás alapvetően és sokáig kizárólagosan a latin nyelv tanítását jelentette, a nyelvtanítási módszer pedig a latin tanításának módját.

A középkortól, a középkori latin és a neolatin nyelvek elkülönülése után a latint már idegen nyelvként oktatták, hiszen többé senkinek sem volt az anyanyelve. Ezért az addigi

---

* A dolgozat az OTKA támogatásával (T-37516) készült. A magyar nyelvű idézetek Pereszlényi grammatikájának a pályázat által támogatott fordításából származnak (Pereszlényi Pál 1682/2006).

grammatikák módszertani megfontolásokból kivonatolásra, átdolgozásra szorultak. Így keletkezett az alapfokon használt DONATUS minorok sora, a könnyebb bemagolás céljából kérdés-felelet formában. Magasabb fokon a grammatika a klasszikus latin szerzők helyett az egyházatyák írásait és a Vulgata szövegét tekintette normának, így például ALEXANDER DE VILLA DEI hexameteres költeménye, a Doctrinale. Ez gyakorlati célú tankönyv volt, ugyanakkor igyekezett a modista szemlélet eredményeit is beépíteni.

A reneszánsz és a humanizmus alapvető változást hozott a latin nyelv szemléletében: a latin nyelv immár stabilitása, állandósága miatt volt értékes, szemben a romlékony, változékony vulgáris nyelvekkel. A humanisták meggyőződése szerint ezt az állandóságot a latin szabályokba foglalható, leírható rendszere biztosítja. Célul tűzték ki tehát, hogy a középkori „romlott, elfajzott” latint megtisztítsák és visszavezessék a klasszikus kori tisztasághoz. (Ám ez a jó szándékú, szigorú megtisztítás az addig élő középkori latin nyelvet végső soron megmerevítette.) A fentiek miatt a korai nemzeti nyelvtanok (nem csak a magyaroknál) központi kérdése annak bizonygatása, hogy az adott nyelv szabályokba foglalható rendszer, amin azt értették, hogy alkalmazhatók rá a grammatikai latin szabályok.

A másik oldalról a humanizmus az anyanyelvet is felemelte. Alsó fokon addig is oktatási segédnyelvként használták a latintanításban – anyanyelvünk sajtóságai először a latin nyelvvel való folyamatos összevetés során váltak világossá. Első ránk maradt grammatikánk, SYLVESTER JÁNOS nyelvtana is alighanem ilyen iskolai gyakorlatnak köszönhetette létrejöttét. SYLVESTER-nél a cél a kisdíákok latintanulásának elősegítése volt, amihez humanista szokás szerint az anyanyelvet használta fel, a latinnal összevetve egyúttal rendszerezte és értékékként mutatta fel az anyanyelvet is.

B) A XVI. században új latin grammatikai irányzatok alakultak ki, a nyelvtanítás mellett filozófiai megfontolások is szerepet játszottak, például SANCTIUS „Minerva seu de causis linguae Latinae” című munkájában vagy PETRUS RAMUS logicista szemléletű nyelvtanában (ez utóbbit módszere miatt a strukturalizmus előfutárának is tekintik, vö. ROBINS 1999: 115). RAMUST követte a magyar szerzők közül SZENCZI MOLNÁR ALBERT, aki PERESZLÉNYI forrása volt. Az ellenreformáció során viszont a katolikus egyház a latin nyelv tökéletes ismeretét fontosabb célnak tartotta, mint a nyelvtan elméleti háttérét. A jezsuita rendben már korán felmerült az igény egy jól tanítható, világos és praktikus grammatikára.

A rend felkérésére, a rend számára készült 1572-ben EMMANUEL ALVAREZ portugál jezsuita latin nyelvtana, előszava szerint azzal a céllal, hogy a latin nyelvet megtisztítsa, és a klasszikusokhoz visszavezesse. ALVAREZ grammatikája alapjában a késő középkori pedagógiai grammatikáknak, mint a Doctrinale, a továbbvivője. Szintaxisában a modista grammatikák eredményeit használta fel, természetesen nem a filozófiai igényű alapozás miatt, hanem a felosztás praktikus hasznosíthatósága miatt. Nyelvtana nem volt ugyan elmélyült elméleti alkotás, de didaktikai szempontból nézve páratlanul sikeresnek bizonyult átgondoltsága, világos logikája és taníthatósága révén. Jellemző törekvése volt, hogy a grammatikai jelenségekhez egyszerű formai fogódzókat adjon (így a kötőmód használatához, az igenemek elkülönítéséhez stb.). A nyelvtan első kötete az alaktant, a második a szintaxist, a harmadik a verstani szabályokat tárgyalta. A könyv végén az alakzatok és a nyelvhelyességi hibák ismertetése állt (De figurata constructione). A grammatika a kicsik számára az alaktan volt (Rudimenta), a haladó osztályoknak pedig a szintaxis (Institutio). Módszertani újítása szerint az egyes anyagrészek élén általános szabályokba foglalta a tudnivalókat, a speciális eseteket és a kivételeket külön Appendixekbe és kommentárokba osztotta. A szabályokhoz rengeteg példát gyűjtött.

A szintaxis két része nála az ókorból örökölt egyeztetés (*constructio intransitiva*, más elnevezésekben: *convenientia* vagy *concordantia*) és a középkori modistákra visszamenő vonzat (*constructio transitiva*, más néven: *rectio*). Névszói szerkezeteknél a kettő között az

volt a különbség, hogy intranszítív szerkezetekben a két tag jelölete azonos volt, tranzitív szerkezetekben pedig nem. Ha pedig ige és főnév alkotott szerkezetet, akkor intranszítívnak számított az igéből és alanyesetű főnévből álló szerkezet, tranzitívnek az igéből és függő esetű főnévből álló szerkezet. Intranszítív szerkezetben a tagok megegyeznek nemben, számban és esetben, illetve az ige és alanya számban és nemben (a nem szerinti egyeztetés a participiumi és létigei részből álló passivum perfectum igealakoknál lesz világos), ezért az ilyen viszonyok másik elnevezése *convenientia* vagy *concordia*. Idetartozik az igének és az alanyesetű főnévnek a viszonya, a jelzős és értelmezős szerkezeteken belüli viszony, továbbá a vonatkozó névmás egyeztetése előzményével, a kérdőszó és a felelet egyeztetése.

A tranzitív szerkezet lényege az, hogy benne az egyik tag uralja (*regit*) a másik tagot, azaz meghatározza annak esetét. Névszói szerkezetnél a két főnév jelölete eltérő. A *rectio*, azaz esetvonzat tana a mai generatív nyelvészetben a kormányzás fogalmával rokonítható (I. ROBINS 1999: 94–6). *Rectio* van elsősorban az ige és vonzatai közt, illetve más alárendelő szerkezetekben, ahol a fölérendelt szó (*vox regens*) meghatározza az alárendelt névszó (*vox recta*) esetét (I. BALÁZS 1978: 73). A *regens* tagok a mai kifejezéssel predikatív szófajú elemek lehettek, vagyis az igék, a főnevek, melléknevek és prepozíciók, a tárgyalás a régenszek szófaja szerint haladt.

A *rectio* rész tehát az igék vonzataival kezdődött: felsorolta az igék mellett álló eseteket (az alanyeseten kívül). Sorra vette az egyes igeajtákat (*activum, passivum, neutrum, deponens, impersonale*), egy igeajtán belül pedig a kötelezően mellette álló eseteket. Kezdte az aktív igékkel, ahol az alanyeseten kívül kötelező a tárgyeset, majd sorra vette a genitívust, a datívust, ablatívust stb. A szintaktikai funkciókat a szórenddel igyekezett összekötni, tehát az aktív igéknél az alany helyét az ige előtt, a tárgyét az ige mögött jelölték ki. ALVAREZ nyomán PERESZLÉNYINél is (1682: 165) ez szerepel: „végy akármilyen igét a hozzá tartozó alanyesettel, mely előtte és a tárgyesettel, mely utána áll, mint: *Miles portat gladium*.” Ez az SVO alapszórend a klasszikus és a későbbi latinra sem feltétlenül igaz, inkább a neolatin nyelvek szórendjét, illetve még inkább a pedagógiai célú egyszerűsítést tükrözi.

Figyelemre méltó körülmény, hogy ALVAREZ megkülönböztette az egyes igékre jellemző *propria constructio*-t, sajátos szerkezetet (ma: vonzatok) és a *constructio omnium verborum*-ot, a minden igére érvényes szerkezetet (ma: szabad bővítmények). Itt tárgyalta az igeenes szerkezeteket is (*accusativus és nominativus cum infinitivo*).

Ezután következtek a főnév, névmás, prepozíció stb. mellett vonzatként megjelenő esetek. Valójában a *rectio/regimen* rész a különböző szófaji kategóriájú lexikai elemekhez (elsősorban igékhez, illetve főnevekhez, melléknevekhez és prepozíciókhoz) tartozó vonzatteret-típusokat listázta, mindegyikhez számos példát adva meg, és a régenszekként felsorolt elemekben igyekezett szemantikai szempontból közös vonásokat találni. A vonzatként szereplő esetek funkcióit nem elemezte tovább, ami sokszor következetlenségekhez vezetett. Nem tett különbséget például az egyes igenemek mellett megjelenő accusativusi vonzatok között. Az aktív igéket ALVAREZ úgy határozta meg, hogy belőlük passzív ige képezhető, és mellettük kötelező a tárgyeset, amiből a passzív ige mellett alanyeset lesz. (pl. *Dominum laudant – Dominus laudatur*). Ugyanakkor a neutrális igék egy csoportja mellett is felsorolt kötelező tárgyesetet, pedig a neutrális ige lényege az, hogy belőle nem lehet passzívum. A neutrális ige tárgyesetű vonzata (pl. *stadium currit*) tehát nyilván nem a (mai terminussal jellemezhető) objektumot jelölte, hanem valami mást, például locativusi értékű tárgyat. Ugyanígy nem került szóba az sem, hogy az infinitívus melletti tárgyeset (az accusativus cum infinitivo-s szerkezetben) nem ugyanaz, mint a ragozott ige melletti, hanem egy mellékmondat beágyazására szolgál. Ezek a különbségtételek azonban tanítási szempontból nem voltak lényegesek, és következetes végiggondolásuk egyébként is nagyon messzire vezetett volna, végső soron a közvetlenül megjelenő eset és a mélyebben levő eset különbségéhez.

Ez a grammatika viszont elsősorban nem tudományos, hanem pedagógiai céllal íródott – a klasszikus latin szabályainak megfelelő, tudatos nyelvhasználathoz és szövegértéshez, a szóalakok pontos nyelvtani besorolásához és analizálásához, tehát egy főként írásban használt nyelv elsajátításához akarta elvezetni a tanulókat. Ehhez a concordantián és rección alapuló szintaxis tökéletesen megfelelt. A felosztás gyakorlati használhatóságát mutatja, hogy egyes elemei folyamatosan öröklődtek át, sőt a mai iskolai latin nyelvtanoknak is lényeges része az esetvonzatok tárgyalása különböző szófajú szavak mellett (sok-sok példával), és az egyeztetés különféle fajtáinak bemutatása. A fordítási készség kialakításánál a latin nyelv tanítása ma is ugyanezeket a technikákat alkalmazza, mint az ALVAREZ-grammatika: kiindulásként az ige vonzatkeretére, majd az egyeztetésen alapuló szerkezetek felismertetésére és a szabad bővítmények kikeresésére támaszkodik.

ALVAREZ grammatikája nemsokára a rend hivatalos latin nyelvtana lett, felváltva az elemi oktatásban addig használt JOHANNES DESPAUTERIUS-féle grammatikát. A gyakorlati tapasztalatok alapján azonban hamarosan kiderült, hogy ALVAREZ grammatikája a gyermekek számára így is túl nehéz, nem tanítható hatékonyan. 1584-es második kiadásában a Rudimentán kevés változtatást hajtottak végre, de a szintaxist módszertanilag alaposan átdolgozták, ez most már címében is „a régi szerzők módszeréhez való visszatérést” hirdette. Az átdolgozást a jezsuita tartományok széles körben megvitatták, és kialakították a tanítás szempontjából leghatékonyabbnak tartott változatot. A definíciókat megriktózták és egységesítették a kezdő és a haladó grammatikában, a fejezetek élére a ragozási táblázatok kerültek, ALVAREZ 14 általános szabályát a Rudimentában később vették, a rendhagyó formákat a magasabb osztályokra hagyták stb. Átdolgozták az appendixek rendszerét is: a bonyolultabb és a kivételes részeket három, egyre nehezedő appendixbe osztották, az első osztályban a szabályokat tanították, majd osztályonként egy-egy appendix anyagát dolgozták fel.

A munka évszázadokon át a jezsuita latintanítás alapja maradt. Az egymást követő kiadásokban folyamatosan korszerűsítették, átdolgozták. Mivel a jezsuita értékek hatékony közvetítése érdekében alapvető követelmény volt a helyi környezethez való illeszkedés, az inkulturáció, ez a nyelvtanításban úgy mutatkozott meg, hogy az ALVAREZ-grammatikát mindenhol az adott diákság anyanyelvéhez alkalmazták. A jezsuiták azután ezt a fajta grammatikát használták más, élő nyelvek leírására is, noha egy holt nyelvnek a tanítására kidolgozott, ott hatékony módszer természeténél fogva nem kommunikáció-központú, kevésbé alkalmas élő nyelvek leírására és tanítására. A jezsuita rendben azonban tanár és tanítványai is ALVAREZ grammatikáját ismerték, kézenfekvő és egyszerű volt ennek keretében, a megszokott és érthető kategóriákkal, terminusokkal írni le azt a nyelvet is, amely szerkezetében, eredetében és élő nyelvi mivoltában mégoly messze állt is a latintól. Rengeteg példát találunk erre, Kínától Dél-Amerikáig. A térítések során világszerte a misszionárius rendtársak számára készített, a helyi nyelvet leíró grammatikákban a leírás alapját a rend hivatalos latin nyelvtana adta (l. ZWARTJES 2002: 41). A magyarázatok során nyilvánvalóan azonosságokat, vagy ezek híján fordítási megfelelőket, illetve a latinhoz legjobban hasonlító jelenséget keresték az adott nyelvben. A terminológiában ez a latin grammatika terminológiájának megújítását kívánta: metaforizálódás, jelzős szerkezet, „quasi” terminus (pl. *quasi adverbium*, *quasi declinatio*) egyaránt előfordul – változékony és ingatag műszókincset teremtve.

3. ALVAREZ mint PERESZLÉNYI forrása. – A) PERESZLÉNYI is az élő magyar nyelv leírására a holt latin nyelv grammatikáját alkalmazta. (Erre az ellentmondásra SZATHMÁRI ISTVÁN már korábban [1968: 306] felhívta a figyelmet.) Ám a fentiek alapján ez nem is lehetett másként. PERESZLÉNYI maga is érezte a nyelvtanítás ebből fakadó tökéletlenségét, ezért több helyen utalt arra, hogy a gyakorlat tökéletesíti majd a nyelvtudást.

Ugyanakkor a magyar nyelv leírása természetesen egyúttal normaalkító preskripció is volt. A két cél, a normateremtés és a nyelvtanítás elválaszthatatlanul egybefonódott, hiszen az alakuló sztenderd, a presztízsváltozat egyik szerepe éppen az, hogy a külföldiek felé képviselje a nyelvet. A norma alapja és tekintélyének forrása a szerző, illetve a művelt rétegek (*docti*) nyelvhasználata volt, szembeállítva a műveletlenek (*vulgus imperitum*) nyelvváltozataival. A norma presztízst támogatták alá a példamondatokban szereplő irodalmi idézetek: eleinte a bibliafordítási részletek, majd (először épp PERESZLÉNYInél) a szépirodalmi példák.

PERESZLÉNYI PÁL jezsuita szerzetesként a nagyszombati egyetemen tanított, és az adatokból tudjuk, hogy grammatikájának megjelenésekor már 30 éves tanítási tapasztalattal rendelkezett. Tudott németül és rendszeresen prédikált szlovák nyelven. Grammatikája MOLNÁR ALBERT munkája után a második teljes, szintaxist is tartalmazó nyelvtanunk. A magyar katolikus grammatikairódomlom kiemelkedő darabja, egyben a katolikus helyesírás elveinek és gyakorlatának összefoglalója.

A nyelvtan felépítésében, módszerében pontosan követi a rend hivatalos ALVAREZ-féle grammatikáját. A mű címe is arra utal, hogy azt PERESZLÉNYI, mint a Jézus-társaság tagja, „annak metódusa szerint” állította össze és dolgozta ki. ALVAREZ-t követik a definíciók, legtöbbször szó szerint, vagy akár csak félig idézve (hiszen mindenki tudta a folytatást). Innen származik az appendixek alkalmazása és a táblázatok rendszere.

Ami a magyar nyelvre vonatkozó rendszerezést illeti, PERESZLÉNYI SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1610-es grammatikájából merített. Ennek részletes bizonyítását példákkal alátámasztva SZATHMÁRI ISTVÁN végezte el (1968.), így erre nem térek ki. RAMUS nyomán SZENCZI nyelvtana inkább elméleti megfontolásokat tartott szem előtt, mint a gyakorlati nyelvtanítást. Noha ajánló levelében a németországi előkelők magyartanulásához kínált segítséget, ezt inkább udvariassági formulának kell tekintenünk, és kérdéses, hogy eredeti formájában tanítottak-e belőle. (Annál inkább az ő nyomán írottakból, mint KÖVESDI vagy épp PERESZLÉNYI munkájából). Megkönnyítette a helyzetet, hogy SZENCZI nyelvtana is (1610: 149) a *convenientia* és *rectio* köré csoportosította a szintaxis tárgyalását (bár SZENCZInél hiányzott a kötelező vonzatok és a szabad bővítmények következetes elválasztása). PERESZLÉNYI maga nem nyilatkozik forrásairól, talán nem is tartotta ezt a tanítás szempontjából lényegesnek. ALVAREZ grammatikája pedig magától értetődő kiindulás volt, s jellemző, hogy ALVAREZ neve is csak egyszer fordul elő, a sajtóhibák jegyzékének (!) egyik utalásában.

Mivel ALVAREZ jól ismert és feltehetően sokszor tanított latin grammatikáját vette alapul, ez lényegesen megkönnyítette a dolgot, feleslegessé váltak a hosszas magyarázatok, elmaradhattak a definíciók. (SZENCZivel ellentétben PERESZLÉNYI soha nem definiálja a szófajokat, és nem sorolja fel külön a szófaji jellemzőket sem – ez is jól mutatja egy tudományos igényű, strukturális-formalista és egy pedagógiai szempontú leírás különbségét.) A szöveg az ALVAREZ-grammatika szövegének ismeretét feltételezi, a kihagyások miatt olykor csak annak ismeretében világos. Latintanári rutinját mutatják az automatizálódott szófordulatok is, néha pedig épp az automatikusan idézett példák miatt csúszik félre a magyarázat.

Az idegen anyanyelvű diákok magyarra tanítása tehát nem közvetlenül, hanem a latin nyelv közvetítésével történt: szép sorjában végigtekintették az ALVAREZ-grammatika egyes részeinek magyar megfelelőit. Néha úgy tűnik, mintha PERESZLÉNYI valójában a szokott latin grammatikát tanítaná, ismertetve a vonatkozó latin nyelvi kategória magyar fordítási lehetőségeit. Nem elégszik meg azonban egyféle magyar megfelelő kijelölésével, igyekszik az összes variációt bemutatni. Így az igeragozási táblázatokban is lépten-nyomon felhívja a figyelmet párhuzamos megoldási lehetőségekre. A futurum optativus igeidőnél például rámutat, hogy e latin alaknak a magyarban feltételes és felszólító mód is megfelelő, és

a kétféle fordítást az ige mellett megjelenhető kétféle módosító szócskához köti (1682: 113). Az igenevek tárgyalásánál pedig ezt írja: „A *di* végződésű cselekvő jelentésű gerundiumokat [a magyarban] birtokos szerkezettel fejezik ki, mint *Tempus flendi et ridendi* (Préd. 3, 4), *Ideje a' fírásnak és ideje a' neveté/hnek*, azaz *tempus est fletus et risus*. Vagy főnévi igenévvel, mint *Sum cupidus tui videndi*, *kivánlak látni*, *cupio te videre*. Vagy a *hogy* kötőszóval és kötőmódú igével, mint *Tempus est obliviscendi injurias*, *Ideje, hogy el-felejtced a' bo~~z~~féúságot.*” (1682: 145).

Érdeemes felfigyelni arra is, hogy a magyar példamondatoknak k é t f é l e latin megfelelője van. Az első a szabályos latin alak, ami megfelel a szabályban említett nyelvi kategóriának (*tempus flendi*), utána következik ennek magyar megfelelője (*Ideje a' fírásnak*), és a második latin alak (*tempus fletus*) már csupán illusztráló/magyarázó jellegű, a magyar alak latin tükörfordítása, ugyanígy a többi példánál is. A latin tehát kettős szerepben van jelen: egyszer a grammatikai leírás mintáját adja, ennek megfelelő szabályos latin alakokkal, másodszer pedig a magyar nyelvtani szerkezetet tükörfordítással illusztráló nyelveként. Ez a megoldás egyébként a magyar nyelv tanításában és a latin nyelven írt korai nyelvhasznító munkákban teljesen bevett és szokásos.

B) Ami azonban a PERESZLÉNYI-grammatika nagy előnye volt a tanításban, ugyanaz bizonyult a hátrányának is. ALVAREZ grammatikája eleve igen konzervatív és óvatos grammatika volt, messzemenően kerülte új terminusok bevezetését. PERESZLÉNYI az érthető és megszokott keretek kedvéért minél inkább igyekezett követni ALVAREZT, így eleve kevés tere maradt az egyéni újításoknak. A kategorizálásban a magyar elemek, jelenségek besorolásánál, meghatározásánál abból indult ki, hogy az adott elem melyik latin kategóriának felelt meg a fordításban. (Természetesen ez a többi korai szerzőre is igaz). A nyelvtanban is lépten-nyomon ilyen megfogalmazásokkal találkozunk: „azok a toldalékok, melyek a latin birtokos névmásoknak felelnek meg” (1682: 47), „azok, melyek az eszközt, okot, módot, mértéket, értéket meghatározó latin ablativusnak felelnek meg” (1682: 156) stb. A latin mintákhoz való precíz ragaszkodás sokszor feleslegesen túlbonyolította a nyelvéleírást. Például az igeragozási táblázatokban ALVAREZ másolása, azaz az összes latin igemód és igeidő felsorolása a magyarban, megtévezve a határozott (*determinata*) és az általános (*indeterminata*) ragozás különbségével, illetve a mély és a magas hangrendű ragozás szétválasztásával, áttekinthetetlené tette ezt a részt.

4. Tipológiai eltérések a latintól. – Természetesen ALVAREZ grammatikája nem adhatott kielégítő keretet a magyar nyelv leírásához. PERESZLÉNYI mögött ott állt a magyar nyelv tanításának hosszú hagyománya is, azokkal a magyarázatokkal, amelyek a magyarnak a latintól különböző sajátosságaira vonatkoztak. A különbségek elsősorban a magyar és a latin nyelv közötti tipológiai eltéréseket jelentették. Ilyenek voltak az agglutináló jelleg, a grammatikai nem hiánya, a gazdag esetrendszer, a jelző és a jelzett szó közötti egyeztetés hiánya, a határozott és általános igeragozás különbsége, a birtokos személyjelezés, az infinitívus személyragozása, a hangrendi illeszkedés, az igeeképések rendszere.

Ezekkel a kérdésekkel a magyarhoz hasonló típusú nyelvek korai grammatikái is mind szembekerültek. A tipológiai eltérések közül egyeseket könnyebb volt leírni, másokat nehezebb. Kevés gondot okozott az egyszerű eltérés vagy hiány a latinhoz képest, a posztpozicionálás, a grammatikai nem hiánya, az egyeztetés hiánya a jelzős szerkezetben. Így a posztpozicionálást a rokon nyelvek grammatikáiban mind említik: „Praepositiones postponuntur nominibus...” (PETRAEUS 1649: 64), „Praepositiones omnes fere postponuntur” (VHAEL 1733: 107) stb. A gondolat, hogy a *praepositio* a főnév után is állhat, és ezért *postpositio* is lehetne a neve, más nyelvek leírásában is kézenfekvő, így ZWARTJES (2002: 46–7) sok példát említ olyan jezsuiták grammatikáiból, akik ALVAREZ nyelvtanára támaszkodva írtak

le különféle egzotikus nyelveket. ANDREAS MÜLLER 1672-ben a kínai nyelvről számolva be a postpositívók létét nyelvszerkezeti sajátisággént számos nyelvvel kapcsolatban említi, köztük a finnel és a magyarral: „Turcas, Iaponas, Georgianos, Hungaros et Finones praepositiones postponere” (id. KLEIN 2001: 55).

Számos ponton azt is tapasztaljuk, hogy a latin mintától való elszakadásnak, az önállósulásnak meghatározott fokai vannak, amelyeket a hasonló problémákkal szembesülő, hasonló kiindulással dolgozó grammatikák végigjárnak. Így a grammatikai nemet illetően PERESZLÉNYI grammatikája, amelyik a nem hiányát állapítja meg, a legfelső fokot jelenti. A leírásokban először ugyanis többnyire a leírt nyelvben is a latin megfelelő alapján nemet tulajdonítanak a szavaknak, például SYLVESTER (1539.). A második fokozatban a szavak jelölétének természetes nemét viszik át a szavakra, azoknak a szavakat pedig, ahol pedig ez nem lehetséges, közös (*commune*) vagy képzelt (*fictum*) neműnek nevezik, például SZENCZI (1610.), a lappban GANANDER (1743.). A harmadik fokon a szavak mind egyazon nemhez tartoznak (*genus omne*), például az észtkben GÖSEKEN (1660.), vagy egyszerűbben és nyíltabban fogalmazva: nincs nemük, például PERESZLÉNYI (1682.), a finnben PETRAEUS (1649.), az észtkben STAHL (1637.) stb. Ugyanígyen fokozatosság van a sokesetes névragozási rendszer felismerésében (l. VLADÁR 2005.).

5. A latinizált héber grammatika felhasználása. – A) A leírási problémák egy részének megoldásában kézenfekvő volt a latinizált héber nyelvtan kategóriáit és terminusait igénybe venni, és ezt a szerzők egymástól függetlenül meg is tették. Mivel a korban (és még sokáig) a szerkezeti hasonlóság és a genetikai rokonság nem vált el egymástól, a párhuzamokból mellékesen teljes természetességgel a héber rokonságra is következtek, ami presztízsszempontról is jól jött a latin nyelvtantól való eltérések szabálytalanságként megélő és a barbár összevisszaság állandó gyanújával kísért nyelveknek. A kérdésnek egyébként ragyogó összefoglalása éppen a PERESZLÉNYI-grammatika előszava, ahol felsorolja a legtöbb tipológiai eltérést, és ezeket a héber rokonsággal magyarázza. Érdemes tehát emlékeztetni néhány olyan kategóriára, amelyet a latinizált héber grammatikától kapott fogódzóként a magyar és általában az egzotikus nyelvek leírása.

A héber nyelvet egy másik semita nyelvnek, az arabnak a grammatikáját felhasználva írták le, először arab nyelven. Később az arab nyelvű héber nyelvtanokat héberre kellett fordítani. A legfontosabb DAVID KIMCHI héber nyelvű munkája a XII. századból, a „Sefer Mikhlo”. A reneszánsz idején Európában felébredt az érdeklődés a Biblia szent nyelvei, így a héber iránt is. A héber grammatika eredményeinek a befogadásához azonban két akadályt kellett leküzdeni: a nyelvtanok eltérő szemléletét és kategóriarendszerét egyfelől, és a héber nyelvűséget másfelől. A fordulat akkor következett be, amikor JOHANNES REUCHLIN 1506-ban a „Rudimenta linguae Hebraicae” című munkájában KIMCHI nyelvtanára a latin *ars grammatica* terminusait alkalmazta, ezután egymást követték a latinul írt héber nyelvtanok. (L. minderről TELEGDI 1990., TÉNÉ 1995: 21 és KLEIN 2001.)

B) R a d i x . – A héber központi kategóriája a három mássalhangzóból álló gyök, ahol a szófajt és a másodlagos kategóriákat a mássalhangzók közé kerülő magánhangzók szabják meg. A latin műszó (*radix*, más néven: *primitivum*, *primogenium* < héber *Schoräsch*) terminológiai újítás a latin grammatikában addig nem létezett fogalomra, és a REUCHLIN nyomán járó grammatikákból terjedt el. Ebből kifejlődve más nyelvek leírásában *radix*-nak nevezik a szó legegyszerűbb részét, amely mindennemű képzés és ragozás alapjául szolgál, lehet fiktív tö is. SZENCZI (1610: 86) és PERESZLÉNYI is (1682: 74) az ige kijelentő módú, jelen idejű egyes szám harmadik személyű alakját nevezi *radix*-nak, és SZENCZI szerint ez a héberben is így van. CSER ANDRÁS megjelenés előtt álló tanulmányában (2007.) rámutat

arra, hogy PERESZLÉNYI tisztában volt olyan morfológiai fogalmakkal, mint a kötött tő (*radix*), illetve a paradigmát indító relatív tő (*thema*) és világosan különbséget tett köztük.

C) A hármas szófaji felosztás: *nomen*, *verbum*, *particula*.

– A héberben három szófajt különböztettek meg: az igét, a főnevet, és egy harmadik, ragozhatatlan szófajt, amelynek nincs saját jelentése, csak az előbbieket mellett állva jelentésszerű. Innen a neve is: REUCHLINnál *consignificativum*, MÜNSTERnél (1524.) ezen kívül *dictiones appensiles* is, a későbbi szerzőknél *particula*. Mivel az európai hagyományban korábban is megkülönböztették az igét és a névszót, mint a mondat két lényegi részét a többi szófajtól, másrészt felosztották a szófajokat ragozhatóság és ragozhatatlanság szerint, ezért a hébertől befolyásolt grammatikákban a *particula* a ragozhatatlan szófajok összefoglaló neve lett. Így a *particula* lehetett határozószói, kötőszói, indulatszói és előljárói. Ezt a hármas szófaji felosztást találjuk RAMUSnál és nyomában SZENCZINél, továbbá a héber minta alapján dolgozó KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGYNél.

Megjegyzendő, hogy a latin nyelvészeti hagyományban a *particula* szót használták a kisebb, nem önálló jelentésű, grammatikai szavak vagy toldalékok jelölésére is. (Valószínűleg ez a jelentése is szerepet játszott a hebraisták terminusválasztásában.) A *particula* tehát kettős jelentésben volt jelen: a hármas szófaji felosztást követő grammatikákban mint szófajcsoport neve, és szinte mindenhol mint kisebb szó vagy toldalék neve. Ez utóbbi értelmezésben például a dél-amerikai indián nyelvek leírásában az emfaticumok, mutató elemek neve is *particula* (ZWARTJES 2002: 50). A magyar grammatikákban sokszor így nevezik a toldalékokat, ilyenkor a *particula* szinonim az *affixum* szóval, váltogatják is őket. Ez a használat tehát a morfémaalapú elemzés felé mutató kísérlet.

D) Pronomen *affixum*, *status absolutus* és *constructus*. – A héberben a személyes névmás mint önálló szó csak nominativusban létezik, egyéb eseteknek szerepét bizonyos ragok töltik be, amelyek névszókhöz és igékhez is csatlakozhatnak. Névszóknál ezek a birtokos személyére, igéknél pedig az ige tárgyának számára és személyére utalnak. REUCHLIN nyelvtanában megkülönböztetett *pronomen separatum*-ot (szó szerint: különálló névmás), ez a hagyományos latin személyes névmásnak felelt meg, és *pronomen affixum*-ot (szó szerint: kapcsolt névmás), amin az említett ragokat értette. A névmás hozzátételét a főnévhez vagy az igéhez szóösszetételnek tekintette. A héber rendszer nem vág egybe teljesen a magyarral, mégis felszabadító hatása volt a finnugor nyelvek grammatikáiban a birtokos személyjelezés és a határozott tárgyias igeragozás leírásában. Ezeket, továbbá a főnévi igenév személyragjait mind a névszóhoz, az igéhez, illetve a főnévi igenévhez toldott csonka alakú személyes névmásoknak *pronomen affixum* tartották. A magyaroknál a korai grammatikákban szinte kivétel nélkül megtaláljuk a fogalmat, részletes magyarázatokkal kísérve, a finneknél először VHAELNél (1733.), a lappban GANANDERNél (1743.).

A *pronomen affixum* jelentősége azonban ennél is nagyobb, hiszen belőle kiindulva született meg a finnugor nyelvek leírásának egyik kulcsfogalma, az *affixum* vagy *suffixum* (toldalék). Az *affixum* főnév (így, jelző nélkül) már a latin nyelvű héber grammatikákban is szerepel, ott a *pronomen affixum* rövidítéseként. Az agglutináló nyelvek grammatikáiban kézenfekvő megoldás volt másféle toldalékokat is ezzel a megnevezéssel illetni, és az *affixum* jelentése hamar kibővült. A korai magyar grammatikákban a szemünk előtt zajlik ez a fejlődés a 'bármiféle toldalék' jelentésig.

A *pronomen affixum*mal ellátott névszói alak neve a héberben *status constructus*, szemben a *pronomen* nélküli *status absolutus*-szal. Agglutináló nyelvek leírásánál az is világos volt, hogy a *pronomen affixum*os főnév is eszagozható. Korai grammatikáinkban mindig külön táblázatban mutatják be a birtokos személyjel nélküli és a személyjeles ragozást, ugyanígy a finneknél, lappoknál. A *status constructus* alak (neve is mutatja) összeté-

telnek számított: a névszó és a hozzá toldott személyes névmás (*pronomén affixum*) összetételének. A magyar grammatikusok hasonlóan a határozóragokat is egy prepozíció és a főnév összetételének tartották. Ennek a felfogásnak a kiterjedése azt hozta magával, hogy felismerték és magyarázni próbálták a szavakon belüli jelentéses részeket, vagyis elindultak a szóalak morfémákra osztása felé. PERESZLÉNYInél már rendszeresek a szavakat szóelemekre osztó elemzések, például: „az *éj* főnév két toldalékot (*affixum*) kap, az első a *jel*, azaz a *vel*, mint *éjjel*, a második az *ig*, mint *eijel-ig* [sic], *usque ad noctem*” (1682: 154).

E) I g e k é p z é s e k . – A különböző (műveltető, visszaható stb.) képzett igéket a héber igeörzsekkel rokonítottak. A latin nyelvű héber hagyomány európai jelenlétére utal az a tény, hogy a magyarral rokon nyelvek (finn, lapp) korai grammatikái is ugyanígy héber igeörzsek nevét alkalmazták. Tévedés lenne azonban azt gondolni, hogy ezek a hasonlítások mindig valamiféle tüzetes összevetésen alapultak. Ez nem is volt szükséges – a héber inkább mint hivatkozási alap volt fontos. Már SZENCZI grammatikájának is felületes és olykor téves héber párhuzamai vannak (l. DÁN 1978.). Ami PERESZLÉNYI nyelvtanát illeti, tudjuk, hogy a nagyszombati egyetemen a héber oktatás azonban kevés és rövid (egy éves) volt. A jezsuiták kötelező héber grammatikáját, BELLARMINUS jezsuita püspök munkáját állandó professzor helyett a mindenkori felsőbb éves hallgatók tanították (STRBIK 1999.). Így PERESZLÉNYI ugyan az előszóban a magyar nyelv tanulását nehezítő sajátságokat mind a héberre vezeti vissza, és kijelenti, hogy „nyelvünk az első nyelvek ezen ősanjától eredt a nyelvek babilóniai keletkezésekor”, de nem megy ezeken a szokott általánosságokon túl, egyáltalán nem bocsátkozik konkrét összevetésekbe, mint például a maga idejében a humanista SYLVESTER. Sőt forrásától, SZENCZITől eltérően még a hangrendszer bemutatásánál sem hivatkozik a héberre, sőt egyetlen héber betűt sem alkalmaz. Figyelembe véve a héberoktatás felületes voltát Nagyszombatban, nem valószínű, hogy a magyar nyelv tanítása komolyan támaszkodhatott volna a héber ismeretekre. Inkább azt feltételezhetjük, hogy PERESZLÉNYI a héberre hivatkozással a kor divatját és a magyar grammatikák hagyományos magyarázatait követi csupán.

6. A névragozási rendszer a Pereszlényi-grammatikában. –

A) A latin minta és a kiegészítésként használt héber kategóriák együttesen sem biztosítottak teljesen alkalmas leírást. A grammatikusoknak ezeket valamilyen módon nyelvükhöz kellett igazítaniuk. Ebből a sokféle ágazó kérdéskörből érdemes külön is kiemelni az egyik legjellemzőbbet, a névragozási rendszer leírásának kérdését.

A korai magyar nyelvészeti hagyomány a magyarban is ugyanazokat az eseteket vette fel, mint amelyek a latinban voltak, a többi határozóragot prepozíciónak nevezte, ugyanígy a névutókat is. (Természetesen szerzőnként változtak a felsorolt végződések és névutók, és nyilván nem egyeznek teljesen a határozóragok mai (szintén sokat vitatott) körével, ám nem annyira a pontos szám, mint az elgondolás a lényeges.) Számos kijelentés tanúskodik arról, hogy a grammatikusok a határozóragokban és a névutókban összetartozó rendszert láttak – ezért is lehetett mindkettőnek *praepositio* a neve. A legtöbb szerző hozzátette azt is, hogy ezek a magyarban a latintól eltérően a főnév után állnak. PERESZLÉNYI így ír: „A névszók mögött állnak, ezért helyesebben utoljáróknak kellene nevezni őket.” (1682: 162). Ő is a magyar névszóragozásban a latin deklináció eseteinek megfelelő névszói végződések tekintette „valódi eseteknek”, a többit pedig prepozíciónak. Grammatikája elején (1682: 5) leszögezte, hogy „[a magyarban] hat eset van: *nominativus*, *genitivus*, *dativus*, *accusativus*, *vocativus* és *ablativus*, nincs okunk többet felvenni” – ez nyilván célzás volt SZENCZIRE, aki két másik esettel is számolt.

Az, hogy a magyar határozóragokat *prepozíció*-nak nevezték, teljesen logikus lépés volt. Nem is igen volt más lehetőség, amennyiben nem akartak egy latin esethez többféle

magyar végződést társítani. A klasszikus grammatikai hagyomány erőteljesen elítélte ezt, PRISCIANUS (Institutiones 5. 14. 79) például arra hivatkozva utasította el az instrumentális eset elkülönítését az ablativustól, hogy nincs külön végződése. Mivel a latinban a prepozíciók száma jóval nagyobb, nem képeznek olyan zárt osztályt, mint az esetek, jelentéskörük viszont homogénebb azokénál, célszerű választás volt a szintén nagyobb számú, nem élesen elhatárolható körű magyar eseteket velük azonosítani. Más nyelvek grammatikáiban viszont gyakran előfordul az a megoldás, hogy egy esetnek többféle végződést is tulajdonítanak, elsősorban az ablativusnak. Így a finn nyelvtanirodalomból két grammatika példázza ezt. PETRAEUSÉ (1649.) és MARTINIUSÉ (1689.).

A magyar grammatikák „Etymologia” (alaktan) fejezetében ezzel a kérdés el is volt intézve. A probléma akkor jelentkezett, amikor a „Syntaxis” rész példamondatainak magyarázatok azzal szembesültek, hogy az *á l t a l á b a n* prepozíciónak tartott magyar határozóragok a *k t u á l i s a n* a latinban valamilyen esetnek (általában: ablativusnak) felelnek meg. Így születtek az „esetet kifejező prepozíció” típusú megfogalmazások, ahol az „eset” a latinra, a „prepozíció” a magyarra, a „kifejező” pedig az aktuálisan köztük levő viszonyra vonatkozott. A megfogalmazás persze nem tudományos igényű meggondolásból, hanem gyakorlati egyszerűsítésből eredt, és a felemás szempontú megfogalmazás épp a magyarázatot és a tanítást segítette: „Az olyan igék, amelyek a tárgyeset mellett más esetet is vonzanak ... a második esetüket annak a toldott előljárónak a segítségével fejezik ki, amelyre az adott esetet le lehet fordítani. ... Például a vádolást, intést jelentő igék a második esetüket a latin *de* jelentésű toldalékokkal fejezik ki: *ról, ról, rül, rül*, mint *Joseph bé vádolá a' battyait főltte gonof bűnről*” (PERESZLÉNYI 1682: 142).

Mindez igaz PERESZLÉNYIRE is. A szintaktikai fejezetnek a vonzatokról szóló részében a példamondatokat magyarázva a magyar határozóragokat rendre *ablativus*-nak nevezi. (Sőt, a besorolás automatizálódik is, és azokat a magyar határozóragokat, amelyek általában a latin ablativusnak felelnek meg, akkor is így nevezi, amikor latin megfelelője valami más eset, vagy éppen nincs is a magyar példamondatnak latin párja.)

Ugyanakkor PERESZLÉNYI az előljárókkal kapcsolatban egy nagyon fontos kijelentést tesz. A már idézett helyen (1682: 162) a szöveg így kezdődik: „Az előljárók ismerete az egész szintaxis foglalata, ami az igék szerkesztését illeti. A tárgyesetet és a részes esetet vonzó igéken kívül minden más igei szerkezet kizárólag a hozzátett előljárók segítségével jön létre: ezek kétfélek: különállók [névutók] és kapcsoltak [határozóragok].” Ez egyfelől arra mutat, hogy egységben látta a magyar határozóragok és névutók rendszerét, és felismerte, hogy az esetekhez hasonlóan mondatbeli viszonyokat fejeznek ki. Ezt, mint láttuk, a többi korai grammatikus is így vélte. A másik, rejtettebb felismerés a tárgyeset és a részes eset különleges szerepére vonatkozik. Ha ideszámítjuk a nominatívust, amit a grammatikák minden ige mellett kötelezőnek tartottak, és a genitívust, ami jellegzetesen adnominális eset, azt látjuk, hogy a felosztásban a ma szintaktikáinak nevezett esetek válnak el a szemantikai/lexikai esetektől (vö. BLAKE 1994: 119 skk., KIEFER 1998: 200). Valójában tehát PERESZLÉNYI egyik oldalról kiterjesztette az ablativus eset értelmezését (a magyarázatokban, praktikus fordítási alapon, mert ezen „prepozíciós” alakoknak általában a latinban ablativus felel meg), másik oldalról viszont teljesen eltörölte az ablatívust. Ez, a csupán a szintaktikai eseteket esetnek tartó felfogás aztán majd a XIX. század végén GYARMATHI „Nyelvemester”-ében és „Affinitas”-ában jelenik meg újra.

Még egy dolog érdemel említést a *prepozíciók*-nak nevezett esetrágokkal és névutókkal kapcsolatban. PERESZLÉNYI szóhasználatából többször is úgy tűnhet, mintha ezeknek a „prepozícióknak” valamilyen esetvonzatot tulajdonítana. Egy helyen (1682: 142) arról ír, hogy a magyar „prepozíciók” a szó végződéséhez járulnak és alanyesetet vonzanak: „továbbá [a magyarban] mindenféle előljárót az alanyesethez toldunk, mindkét számban”.

Másutt (1682: 163) a magyar prepozíciók esetvonzatának megállapításához a latin megfelelőjük vizsgálatát javasolja. Valószínűbb azonban, hogy nem valódi esetvonzatokra gondolt, inkább a latin hatásra rögzült szófordulatról lehet szó.

B) Ami a terminológiát illeti, PERESZLÉNYI a latin mintához való ragaszkodás miatt új terminusok alkotása helyett inkább a meglevő latin műszavak átértelmezését választotta, vagy azt, hogy egy jelzővel toldotta meg az ismert latin szót. Ilyenkor a latin terminus a funkcióra utalt, a jelző pedig a magyarra jellemző formai megoldást emelte ki. Ezért lett a magyar névszóragok neve szöveghez toldott előjáró (*praepositiones affixae, coniunctae*). Ezeket viszont csak úgy lehet *előjáró*-nak nevezni, ha feltételezzük a latin kategóriánév jelentésváltozását. Az eredeti névadó motívum ('elő álló') ilyenkor már jelentőségét veszti, az *előjáró* név már pusztán a szófajra, illetve az általa betölthető szerepre utal. A névutók neve nála különálló előjáró (*praepositiones separatae*) volt. A megnevezés egyébként a latin kategóriák ügyes átértelmezése: ott a *praepositio coniuncta* az igekötőt, a *praepositio separata* az előjárót jelölte (természetesen nevéhez híven mindkettő tényleg a szó előtt állt). A latin kategorizálás örökségeként egyébként az igekötő is a *praepositio* nevet viseli PERESZLÉNYINél, és másoknál is.

7. Pereszlényi grammatikája mint nyelvtanító munka. – PERESZLÉNYI grammatikájának világos, rendszerezett és pontokba foglalt szerkezete módszeres átgondoltságról és nagy tanítási tapasztalatról tanúskodik. A grammatika előszavában a magyar nyelv tanulásában nehézséget jelentő sajátos jelenségek pontos és meglepően részletes felsorolását adja. A nyelvtanban is bőven és alaposan tárgyalja ezeket. A tárgy határozottságára vonatkozó szabályok (1682: 93) például ma is helytálló és rendkívül finom megfigyelésekről tanúskodnak, vagy kimerítő és részletes listát ad az igei és névszói tőtipusokról.

A nyelvi változatok tekintetében PERESZLÉNYI meglehetősen engedékenynek mutatkozik. A legtöbbször többféle alakváltozatot is felsorol, értékítélet nélkül (SZATHMÁRI 1968.). A lehetőségekhez képest igyekszik az élőbeszédet is szem előtt tartani, például felhívja a figyelmet valamely múlt idő elavult voltára. Bár természetesen a művelt normát közvetíti nyelvtanában, nyoma sincs benne a kizárólagosságra törekvésnek vagy a műveletlenek lenézésének, mint a humanista grammatikákban. Olykor egyenesen biztatja a tanulót arra, hogy maga döntsön: „ítélj füled szerint” – írja (1682: 165). Példamondatai közt nemcsak bibliai és irodalmi idézetek szerepelnek (bár természetesen ezek vannak döntő többségben), hanem élő nyelvi példák is: *Hány mély földnyire vagyon Pofony Bécshez?* Quot milliaribus distat Ponium Tíz mély földnyire. (1682: 157); *Egy poftó felelebb májnal egy linggel* (1682: 157). A példák egy része egyébként SZENCZIRE megy vissza (1610: 189 skk.), illetve SZENCZIN keresztül az ő egyik forrására, CLAIUS pedagógiai német grammatikájára (1894: 150). Ezek a vándormondatok nyilván a kor tipikus, tanításban használt sablonjait mutatják. A kérdés-felelet szerkezetek bemutatásánál a felelet sokszor (a felelet nyelv valóságának megfelelően) nem teljes mondat, csupán egyetlen szó: „*Tudczé deákül?* Scisne Latine? *tu-dok, scio*. Ha pedig a kérdésben határozott ige van, akkor a feleletben is határozott lesz az ige, mint *Tudodé a' leczkédet?* scisne lectionem? *tudom, scio*.” (1682: 140.)

Tanári gyakorlatának legjellemzőbb része a „Praxis” című rész, ahol (nyilván sok éves tapasztalat alapján) újra, a gyakorlatban is összefoglalja nyelvünk azon sajátosságait, melyek nehézséget okozhatnak egy idegen anyanyelvű nyelvtanulásában. A fejezet azt mutatja be lépésről lépésre, miként kell egy magyar mondatot megszerkeszteni. A szerkesztés az ige vonzatkeretéből indul, majd az egyeztetésen alapuló bővítéssel, illetve szabad határozókkal folytatódik. „Végy akármilyen igét a hozzá tartozó alanyesettel, mely előtte és a tárgyesettel, mely utána áll. A magyarok a mássalhangzóval kezdődő köznevek elé többnyire *a* magánhangzót tesznek, és a magánhangzóval kezdődők elé pedig *az* névelőt (a *h* hang elé

egyesek *a*’-t, mások *az*-t, itélj füled szerint). Így mondd tehát: *A’ vitéz hordoz kardot*; ha bővíteni akarod a mondatot, a *vitéz* főnévhez tehetsz egy melléknévet, mint: *Bonus miles portat gladium*, *A’ jó vitéz hordoz kardot*, a melléknév ugyanis nem változik. Ha a *Miles*, *vitéz* főnévhez egy másik dologra vonatkozó főnevet [birtokos esetet] akarsz hozzátenni, mint: *Bonus miles Caesaris*, a *Caesaris* birtokos esetét a magyarban részes esettel fejezed ki, és a *vitéz* főnévhez *e* névmási toldalékot illesztesz: *A’ Császárnak jó vitéze kardot hordoz*. Ha valamely előjáróval kifejezett esetet akarsz hozzátenni, például *in latere*, az *oldal*, *latus* főnévhez *án*-t toldasz, és ezt mondod: *Caesaris bonus miles portat in latere gladium*. Más határozószóval kívánod bővíteni a mondatot, például: *Caesaris bonus miles semper portat in latere gladium*, hasonlóan egyszerűen közbeszúrod a *mindenkor* határozószót, tedd hozzá az előjárót esetével együtt, *in latere*, mint: *A’ Császárnak jó vitéze mindenkor kardot hordoz az oldalán*.” Ez mindenképpen az aktív nyelvhasználatra tanítást mutatja, hiszen a korban igen elterjedt volt a másik gyakoroltató típus: az adott nyelv valamilyen (általában a Bibliából vett) szövegének nyelvtani elemzése, a szóalakok pontos alakotani besorolásával. (Nemcsak holt nyelveknél, mint a hébernél, ahol ez a tipikus, de élő nyelveknél is, pl. PETRAEUS finn nyelvtana is a Genesis egy helyének grammatikai elemzésével (*Resolutio grammatica*) zárul.)

8. Összefoglalás. – PERESZLÉNYI grammatikája a magyar nyelvet elsősorban nyelvtanító szempontból írta le, a renden belül nemzetközi szabványként szolgáló ALVAREZ-grammatika alapján. Ez a helyzet azt eredményezte, hogy lehetőség szerint ragaszkodott hozzá, akkor is, ha ez nyilvánvalóan túlbonyolította a leírást, mint az igeragozásnál. Az adaptálás fő eszköze a meglévő kategóriák kitágítása, a terminusok jelentésváltoztatása, jelzővel való módosítása. Mindez jellemző az ALVAREZ-grammatika más, nem flektáló nyelvekre való alkalmazásánál is. (L. a dél-amerikai misszionárius-grammatikák megoldásait is.) Az elméleti kérdések háttérbe szorulása olykor kategorizálási következtetéseket és terminológiai változékonyságot eredményezett.

A magyar nyelv eltérő tipológiai sajátosságait alapvetően a SZENCZI-grammatikára támaszkodva, illetve a magyar grammatikai hagyományt követve írta le, ahol nagy szerepe volt a latintól független héber nyelvleírás kategóriáinak. PERESZLÉNYI ezeket felhasználva és továbbfejlesztve jelentősen közelebb jutott nyelvünk agglutináló jellegének megragadásához, a szóalakon belüli egységek felismeréséhez. A változtatások és a továbbfejlesztések azonban nem nyertek, nem nyerhettek definiált, explicit formát. Így a grammatika szükség-szerűen két rétegre válik szét: a „hivatalos”, ALVAREZ-t követő definíciók, táblázatok mellett kialakul egy másik, oldottabb szövegezésű, eltérő szóhasználatú és fejlettebb gondolkodást tükröző réteg, elsősorban a szintaktikai magyarázatok és elemzések során.

PERESZLÉNYI megoldásai hasonlóak ahhoz, mint amelyeket tőle függetlenül a korai finn, észt, lapp grammatikák alkalmaztak, elsősorban a héber grammatika eredményeinek felhasználása mutat párhuzamot, illetve a névszói alakok tagolása.

A világos, tagolt, érthető és kiválóan tanítható mű nemsokára a rend hivatalos magyar grammatikája lett, a katolikus iskolákban hosszú ideig alapmunka volt, még a XVIII. század végén is használták. Különös érdekesség, hogy ennek révén a nyelvtanítás és nyelvleírás mellett még egy nyelvészeti területen is fontos szerepe lett: a nyelvrokonításban. PERESZLÉNYI nyelvtanát használta fel ugyanis a jezsuita SAJNOVICS JÁNOS, amikor egy csillagászati expedíció kapcsán 1770-ben megjelentette nevezetes „Demonstratio”-ját, amelyben először bizonyította tudományosan, grammatikailag megalapozottan is a magyar nyelv rokonságát egy másik finnugor nyelvvel.

A hivatkozott irodalom

- ALVAREZ, EMMANUEL 1659. De Institutione Grammaticae Latinae liber I. Rudimenta. De Institutione Grammatica liber II. Ad veterum fere grammaticorum rationem revocatus. De constructione octo partium orationis. Tynaviae, typis Academicis, excudebat Melchior Venceslaus Schneckerhaus.
- ALVAREZ, EMMANUEL 1697. De Institutione Grammatica liber II. Ad veterum fere grammaticorum rationem revocatus. De constructione octo partium orationis. Tynaviae, Typis Academicis per Johannem Andream Hõrmann.
- ALVAREZ, EMMANUEL 1699. Principia Seu Grammaticarum Institutionum liber I. Tynaviae, Typis Academicis per Andream Hõrmann. Anno MDCXCIX.
- BALÁZS JÁNOS 1978. Szenci Molnár Albert és az európai nyelvtudomány. In: CSANDA–KESERÜ szerk. 1978: 67–75.
- BLAKE, BARRY J. 1994. Case. Cambridge.
- CLAJUS, JOHANNES 1578. Grammatica Germanicae Linguae. Iohannes Rhamba, Lipsiae.
- CSANDA SÁNDOR – KESERÜ BÁLINT szerk. 1978. Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz. Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. JATE, Szeged.
- CSER ANDRÁS 2007. Pál Pereszlényi and the development of morphological analysis in the early grammars of Hungarian. Megjelenés előtt az Acta Linguistica Hungarica 2007/1. számában.
- É. KISS KATALIN – KIEFER FERENC – SIPTÁR PÉTER 1998. Új magyar nyelvtan. Osiris, Bp.
- GÖSEKEN, HEINRICH 1660. Manuductio ad Linguam Oesthonicam. Simon, Reval.
- KIEFER FERENC 1998. Alaktan. In: É. KISS–KIEFER–SIPTÁR 1998: 187–293.
- KLEIN, WOLF PETER 2001. Die linguistische Erfassung des Hebräischen, Chinesischen und Finnischen am Beginn der Neuzeit. Eine vergleichende Studie zur frühen Rezeption nicht-indogermanischer Sprachen in der traditionellen Grammatik. Historiographia Linguistica 18: 39–64.
- KOERNER, E. FRIDERYK KONRAD – RONALD E. ASHER eds. 1995. Concise History of the Language Sciences. Pergamon, Cambridge.
- MÜNSTER, SEBASTIAN 1524. Institutiones grammaticae in Hebraeam linguam. Froben, Basel.
- MÜLLER, ANDREAS 1672. Monumenti Sinici, quod anno Domini MDCXXV terris in ipsa China erutum ... lectio seu phrasis, versio seu metaphrasis, translatio seu paraphrasis. Runge, Berlin.
- PERESZLÉNYI PÁL 1682/2006. Grammatica Lingvae Ungaricae. Tynaviae, Typis Academicis. A magyar nyelv grammatikája. Fordította C. VLADÁR ZSUZSA. MNyTK. 226. Bp.
- ROBINS, ROBERT HENRY 1999. A nyelvészet rövid története. Tinta–Osiris, Bp.
- SAJNOVICS JÁNOS 1770. Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse Hafniae Anno MDCCLXX. Recusa Tynaviae, Typis Collegii Academici Societatis Jesu.
- STAHL, HEINRICH 1637. Anführung zu der Estnische Sprache. Reubner, Reval.
- STRBIK ANDREA 1999. Héber nyelvtanok Magyarországon. MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris, Bp.
- SYLVESTER JÁNOS 1539/1989. Sylvester János latin–magyar nyelvtana. Fordította C. VLADÁR ZSUZSA. MNyTK. 185. Bp.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1610. Novae grammaticae Ungaricae succinta methodo comprehensae, et perspicuis exemplis illustratae Libri duo.[...] Autore Alberto Molnar Szenciensi. Hanoviae, Typis Thomae Villeriani: impensis vero Conradi Biermanni et consort.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1610/2004. Új magyar grammatika (1610). Fordította, előszóval és jegyzetekkel ellátta C. VLADÁR ZSUZSA. Szerk. ZSILINSZKY ÉVA. MNyTK. 222. Bp.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1968. Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Akadémiai Kiadó, Bp.
- TELEGDI ZSIGMOND 1990. A magyar nyelvtanírás kezdetei és a héber grammatika. MTA Judaisztikai Kutatócsoport. Értesítő 3. szám. Szerk. KOMORÓCZY GÉZA. Bp.
- TÉNÉ, DAVID 1995. Hebrew Linguistic Tradition. In: KOERNER–ASHER eds. 1995. 99–103.

- VLADÁR ZSUZSA 2005. A latin nyelvű magyar nyelvészeti irodalom terminusai. Akadémiai Kiadó, Bp.
- VLADÁR ZSUZSA 2006. A genitivus eset Szenczi és Pereszlényi grammatikájában. In: MARTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk. 2006. 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. Bp. 325–8.
- ZWARTJES, OTTO 2002. The description of the indigenous languages of Portuguese America by the jesuits during the colonial period: The impact of the latin grammar of Manuel Álvares. *Historiographia Linguistica* 19–70.

C. VLADÁR ZSUZSA

Pál Pereszlényi's grammar from 1682 **Sources and parallels**

This paper discusses “Grammatica Lingvae Ungaricae” (1682) by Pál Pereszlényi, member of the Society of Jesus. It seeks answers to two questions: what sources Pereszlényi must have consulted, and whether his work exhibits parallels with other grammars. It is pointed out that Pereszlényi's grammar was an adaptation to Hungarian of the Jesuit Latin grammar by Emmanuel Alvarez, used throughout the world at the time, and was written primarily with practical language-teaching considerations in mind. Accordingly, it is assumed that Pereszlényi tried to stick to the Latin model as much as possible, and described Hungarian peculiarities within the system of categories worked out for Latin, suitably modified, rather than by introducing novel categories. A detailed comparison of the two grammars supports that hypothesis. In describing typological dissimilarities between Latin and Hungarian, Pereszlényi relied on Albert Szenczi Molnár's 1610 grammar of Hungarian and on Latinized Hebrew grammatical tradition. Another issue to be investigated was whether the categorization of dissimilarities exhibited any parallels with Latin-based early grammars of other agglutinating (Finn-Ugric) languages. An analysis of the latter works shows that the respective authors, faced with similar descriptive challenges, arrived at similar solutions based on similar points of departure but independently of one another.

ZSUZSA C. VLADÁR

Gondolatok a Gömör-kódex újabb kiadása kapcsán*

A GömK. történetét ismertetve említettem, hogy HAADER a kódex egy bejegyzése (*Ezek heába valo szók*) kapcsán megjegyezte: jó lenne többet tudni Gömöréről, ismerni a felekezeti hovatartozását (23–4). Az alábbiakban az érdekesség kedvéért és Pesttel kapcsolatos művelődéstörténeti adalékként is bővebben írok Gömöréről és patikájáról. Bevallom azonban, hogy az ismertetendő tényekhez engem is elsősorban olyan információk vezettek el, amelyek már a HAADER–PAPP-féle GömK.-kiadás megjelenése után kerültek fel az internetre. Újabban itt a <http://www.terezvaros.hu/tartalom/webterkep/> (vö. még Pesti Broadway Online) alatt is olvashatunk a művelt, a nemzeti kultúrát és a közügyeket is támogató Gömör Károlyról, főleg pedig patikájáról, amely a Terezárosban, a Király utca (Th. Königgasse, később egy időben VI. ker. Majakovszkij u.) 12 szám alatt volt. Ennek épülete, amely egyben lakásául is szolgált, 1812-ben készült el, a fiatal Pollack Mihály tervezte, ma már nem gyógyszerár. Később többször és otromba módon átalakították, s egy második emeletet is húztak rá. Az (eredetileg) klasszicista stílusú, elegáns, vonaldíszes

---

* L. MNy. 2007: 149–63.

homlokzatú épület földszintjét azonban aztán, mint képen is láthatjuk, az eredeti állapot szerint állították helyre. Ma a Hungaropharma vállalat irodái vannak benne. Az épületet művészettörténeti szempontból is számon tartják. A patika-berendezést ugyancsak Pollack Mihály tervezte, a magas színvonalú asztalosmunkát pedig az akkor még szintén a pályája kezdetén álló Rosznagel Márton bútorasztalos, a belső berendezés és építés dekoratív famunkáinak mestere (Tischler-Stuckmeister) készítette, aki később az ugyancsak Pollack tervezte s azóta elpusztult Régi Vigadó építésénél kapott hasonló megbízást. A patika bútortzatának aranyozott művészi fareteljeit Dunaiszky Lőrinc, a későbbi jeles klasszicista szobrász faragta. Az ő belső szobordíszzeit, reliefjeit Gömörly a Krausz János, majd Pollack Mihály által tervezett, akkor épített, 1811-ben felavatott (a mai Deák téri) evangélikus templomban is láthatta. Minderről, az akkori belső építészetéről és Gömörly személyéről is szól VOIT PÁL (1939.) „Egy régi pesti patika” című alapos, illusztrált, Dunaiszky reliefjeinek a képét is közlő tanulmánya. S röviden máshol is megemlékezik a Gömörly-házról: „A Gömörly magánlakását, laboratóriumokat, »növénypadlást« és »vízpincét« magábfoglaló patikaház, a régi Pest nevezetessége. ... A patikahelyiség a kor szokása szerint bizonyos fokig a régi úri világ kaszinója, klubja volt, hol cukorkákat, likőröket, ínycs pálinkákat is lehetett kapni” (VOIT 1943: 271–2, vö. még 274, 276). Gömörly halála után a patikát özvegye bérbe adta, 1853-ban pedig Török József vette meg, és birtokolta majd félszázadon át. A gyógyszerterát együtt maradt berendezésével 1950-ben államosították, 1951-ben a bútortzatot szétszedték, 1964-ben azonban a patika-berendezést, értékes kultúrtörténeti emlékként a Semmelweis Orvostörténeti Múzeumba szállították, ahol – amint a <http://www.semmelweis.museum.hu/muzeum/kiallitasok/gyogyitas...> jelzet alatt az interneten is látható – a IV. teremben van kiállítva „Gömörly Károly »Szent Lélekhez« címzett patikája 1813-tól” címmel. A Gömörly-házról még említsük meg, hogy az emeleten lévő két egymástól elkülönített, szép és kényelmes lakást vagy közülük az egyiket nyilván már Gömörly halála után aztán bérbe adták, s azokat főleg a városrésztbe beköltöző zsidók lakták. Rövid ideig zsinagóga vagy imaszoba is volt ott (l. az MSZP Erzsébetvárosi Szervezete honlapján a „Séta a régi Király utcán” című írást: www.mszp007.hu/modules.php?name=Reviews...). „Itt lakott Jakobovics Fülöp, a Zsidókórház igazgatója, a Magyarító Egylet elnöke, s itt született a híres Löw Brill Sámuel rabbi, itt is lakott haláláig, és itt tanította az ifjú Goldzieher Ignácot a talmudra” (SÁRKÖZY MÁTYÁS [Molnár Ferenc, az író unokája] 2005: 1080). Egyébként a Magyarító Egyletet, amely a Király utca 21. alatt, egy ugyancsak Pollack Mihály tervezte házban alakult meg, a Galíciából betelepült zsidók alapították 1844 után (?1846-ban, vö. ZOLTÁN 1965: 320) azzal a céllal, hogy a pesti zsidóságot rábírják a magyar beszédre. Több mint négyszáz tagjuk, óvodájuk és könyvtáruk is volt (l. SÁRKÖZY 2005: 1083).¹ A Gömörly-ház 1892-ben még Leyritz Károlynak, Gömörly unokájának a tulajdona (VOIT 1939: 64).

Gömörlyről az említett terézvárosi honlapon azt is megírják, hogy régi győri kismemesi-értelmiségi családból származott, és Bécsben szerezte a gyógyszerészmesteri oklevelet. Pesten telepedett le, s megvásárolta az eredetileg Arany Oroszlán néven működő és akkor még a Király és a Kazinczy utca sarkán álló patikát. 1804-ben polgárjogot nyert. A szakmájában és általában is elismerést szerzett, a város százas tanácsába is beválasztották. Gömörly a Nemzeti Múzeum és a Ludovika építésének kurátoraként is tevékenykedett, és a pesti Szépítési Bizottmánynak szintén tagja lett. Pollack Mihállyal baráti viszonyban volt, a Gömörly-ház tervezését is nyilván megbeszélték, a tervrajzra Gömörly szintén ráírta a nevét. 1845-ben hunyt el (mindezekről VOIT 1939-en, valamint 1943-on, az internetes

¹ SÁRKÖZYnek még egy előzetesen publikált cikkéből idéztem, azóta hasonló címmel egy könyve is megjelent, l. SÁRKÖZY 2006.

forrásokon kívül l. még ZÁDOR 1960: 154–6, 237 is). Gömörly Károly közéleti tevékenységét az is mutatja, hogy Lumnitzer István pozsonyi botanikus arcképét a Nemzeti Múzeumnak adományozta (l. *Pressburger Zeitung* 1837: 113), „A pesti vakok intézete pénztárának állapota 1841-ben” címmel pedig kimutatást közölt a Nemzeti Újságban (1842: 131). Ezekre l. Budapest történeti bibliográfiáját is (ZOLTÁN 1963: 496, 1965: 113, 1969: 111). Abban a GömK.-be bejegyzett tényben tehát, miszerint a kódexet „Nemes és Nemzetes Gömörly Károly Ur, az igen jeles műveltségű ’s buzgó hazafiságu Pesti Százados és Patikárius aján-dékozta a’ Széchényi Országos Könyvtárnak” a *százados* szó nem ’polgárőrségi százados’ jelentésű, mint SZINNYEI (1894: 1354) és főleg ennek nyomán a filológiai szakirodalom írja. A *százados*-nak itt az a jelentése, amit a CZF. így tart számon: ’Némely királyi városok egykori igazgatásában száz személyből állott külső tanácsnak tagja’ (vö. VOIT 1939: 65 is). Gömörlyt a Nemzeti Múzeum gondnokának sem szerencsés nevezni, mint TÍMÁR után teszik (vö. 20). Gömörly Károly minden bizonnyal annak a családnak a leszármazottja, amelyből a Rozsnyón született, Kézsmárkon, Sopronban, Pozsonyban, Jénában is tanult, végül Győrben letelepedett orvosdoktor Dávid és testvére, János 1741-ben Mária Teréziától nemesi levelet nyert (l. NAGY IVÁN 1858: 435–6; SZINNYEI 1894: 1351–2; VOIT 1939: 45). NAGY Gömörly Károlyt nem említi, de a nemzedékrendből, a leszármazási táblából csak egy „töredéket” közöl. KEMPELEN (1912: 350) pedig több generáción át csak Gömörly János leszármazottjait tünteti föl (köztük nincs Károly nevű), és az említett Gömörly családtól külön is felvesz Gömörlyeket: „Gömörly. – Károly és fia László Györmege bizonyítványa alapján 1808. Pestmegyében hirdettetnek ki. Czímerpecsét ezen megye levéltárában”. S megjegyzi még, hogy „Gömörly-családbeliek – Az 1754/55. évi orsz. nemesi összeírásokról *Györmegegyében* János, *Györmegegyében* Dávid éltek” (uo. 351). E Gömörlyek is nyilván rokonok az előbbiekkel. Az említett Gömörly Károly viszont nem azonos a GömK. adományozójával, utóbbi ugyanis Pest vármegyében 1805-ben ismertette el a nemességét, s neki nem volt fia. Egy Ludovika nevű leánya született, aki egy gyermeket (Leyritz Károly) hátrahagyva fiatalasszonyként hunyt el. Ez a mi Gömörly Károlyunk (is) viszont minden bizonnyal leszármazottja, rokona a „másik” Gömörly családnak. E mellett szól a szintén Győr megyei származás, a foglalkozás, a tanulási hely rokon volta és „a jeles műveltség” is. Gömörly Dávidnak, SZINNYEI (1894: 1351) több, főleg latin nyelvű orvosi és bölcséleti munkáját tartja számon. S a magyar nyelvű „A pestisről való orvosi tanácslás...”-t, amit Győrben 1739-ben adtak ki. Megemlíti, hogy „Főleg a vegytant kedvelte, és, mint írják, előre megérzé, megíjósolá halála idejét”. NAGY IVÁN le is közli a maga készítette egyéni síriratát: „Semen maturum corporis animalis matrici restitutum Davidis Gömörly, Philosophiae et Medicinae Doctoris nati die 5 Maii 1708. Deo et natura regenerandum Hic loci fatum commissum d. 14. oct. 1795.”. VOIT (1939: 45) nyilván túloz, amikor az írja, hogy világhírű orvos, tudós és alkimista volt. Elsőszülött fiának, Dávidnak SZINNYEI (1894: 1352) három szakmunkájáról tud, s megjegyzi, hogy „győri származású; Bécsben tanulta az orvosi tudományt és mint gyakorlóorvos Pozsonyban telepedett le”. Ugyanő (1894: 1354) Gömörly Károlyval kapcsolatban idős és ifjú Gömörly Dávidra mint felmenőkre nem utal, de általában sem közöl adatokat Gömörly Károly életéről, származásáról, főleg a GömK.-ről szól, és egy cikket tart tőle számon (Kopjabalsammal töltött mézgatokocskák. Orvosi Tár 1842. I.). Gömörly Károlyról levéltári források alapján VOIT (1939: 45) azt írja, hogy 1779-ben született Győrött magyar nemesi családból, s evangélikus vallású. Ifjúságából pedig első adat, miszerint „1795 május 1-én Dobay Sámuel pozsonyi gyógyszerészhez tanulónak lépett be. Négy év múlva 1799. április 30-án 20 éves korában felszabadult. Az ifjú Gömörly ekkor Bécsbe ment, hol egyetemre iratkozott, itt tett vizsgát, és ennek alapján 1801 május 1-én gyógyszerészmesteri oklevelet nyert” (uo.). Gömörly Károly vallási hovatartozása szintén arra mutathat, hogy Gömörly Dávidék családjának a leszármazottja. Idős Gömörly Dávidról SZINNYEI (1894: 1350) ugyanis

megjegyzí, hogy többek között Kézsmárkon, Sopronban és Pozsonyban tanult, ahol, mint tudjuk, híres evangélikus gimnáziumok voltak. 1835-ben Gömör-y is azok között van, akik Pesten magyar nyelvű evangélikus gyülekezet létrehozását kezdeményezik (korábban csak német és szlovák nyelvű volt), s a lelkész fizetésének a biztosítására felhívást intéznek a hívekhez. A magyar nyelvű gyülekezet a Deák téri templomban 1836-ban alakult meg, első lelkésze az irodalmi munkásságot is folytató későbbi püspök, Székács József lett (l. ZSILINSZKY 1909., ill.: w3.enternet.hu/eepkeszt/szekacs/szekacs.html).

Gömör-y Károlyról, a Gömör-y családról nem pusztán érdekességből vagy genealógiai érdekből írtam, hanem azért is, mert a családtagok lak- és tartózkodási helye segítségül lehet a kódex előkerülésének, sőt esetleg az említett bejegyzés tevőjének ügyében is. A Gömör-y család egyes tagjai valóban olyan helyeken is éltek, ahova a kódex elkerülhetett. Például íjf. Gömör-y Dávid, akinek SZINYEI (1894: 1352) által utolsónak említett, német nyelvű munkája Pozsonyban 1793-ban jelent meg, nyilván ott élt akkor is, amikor II. József 1782-ben kiadta említett rendeletét, amely szerint 1786-ig feloszlik többek között a klarissza rend, a pozsonyi klarissza apácakolostor, amely akkor a GömK.-et is birtokolhatta (vö. BENDA 1982: 592), s láttuk, Gömör-y Károly szintén élt Pozsonyban, ott volt gyógyszerész tanuló is. Ő akár fia is lehet íjf. Gömör-y Dávidnak. Nem tudom, milyen forrás alapján, de a fentebb már idézett, az interneten olvasható „Séta a régi Király utcán” című írásban a Gömör-y-házról azt mondják, hogy Gömör-y Károly „a neves régi alkímista leszármazottja”, tehát ezek szerint idős Gömör-y Dávidé. Mindenesetre bár egyáltalán nem biztos, hogy a Gömör-yek közül írta be valaki a 10. lap szélére az említett „ezek heába valo szók” bejegyzést, ez a Gömör-y család tagjairól is nyugodtan elképzelhető. A felvilágosodás korában, a későbbi évtizedekben (is) élő orvosok, gyógyszerészek ugyancsak tehettek ilyen megjegyzést azt olvasva, hogy – úgymond Sylvester pápa szerint – az, aki az alábbi tizenhárom misét megszolgált, annak a háborgattatásai megszűnnek, a meddőségéből meggyógyul, a szomorúságától pedig megszabadul. HAADER egyébként valószínűbbnek tartja, hogy az említett beírással nem protestáns vallású és akkor föltehetőleg erősebben fogalmazó, hanem (katolikus) „felvilágosodott szellemű, aufklárista olvasó (pap) határolta el magát a búcsús gyakorlatnak a kódexből áradó szellemiségétől” (24).

Az imádságok előtt a kódexekben és még a későbbi nyomtatványokban is gyakran kiírják az előbb eléneklendő-elmondandó zsoltár kezdő sorát. Így a 41. tételben négy olyan ismeretlen eredetű imádság van, amely előtt Krisztus különböző sebeire kell tekinteni a feszületen, és a 123. zsoltárt énekelni. „At te leuauí oculos meos” (‘Hozzád emelem szememet’ – revidéált Károlyi-féle ford.) olvassuk a 166. lapon, és még utána négyszer (rövidítve). A kezdősor elején a zöngéesség szerinti hasonulás látszik, vagy esetleg az olaszos ejtés (vö. Vulgata LXX: „Ad te levavi oculos meos”). A 170–1. lapon a harmadik imádság így kezdődik: „URam Ihs xp̄s. ky iarz. <az> asp̄ys. es basyliscus. new. nemes kevueken. es orozlant. sarkant. labad || ala<.e>. nyomorj̄taz.”. Művelődéstörténeti okokból is érdemes külön kitérni rá, hogy ez a 91. (90.) zsoltár 13. versének krisztianizált és ugyanakkor hibásan fordított visszaadása. Ez a tény talán segíthet a szöveg eredetének a felkutatásában, illetve arra mutathat, hogy ez olyan ima, amelyet egy egyszerűbb apáca maga írt, s a zsoltár-szöveget vagy parafrázist rosszul értelmezte. Katerina soror itt a saját gyűlöli ellen kér segítséget, de a nevét e helyütt is valószínűleg behelyettesítette, egy a 172. lapon lévő hiba is másolásra mutat. Bizonyára egy előtte álló *uadnak* alakot kezdett *nadn*-ként leírni, majd áthúzta és leírta a *vannak* szót. Az említett bibliai hely a Vulgata LXX-ben a következő: „super aspidem et basiliscum ambulabis et conculcabis leonem et draconem”. A Káldi-fordítás szerint pedig így hangzik: „Az *aspifon* és a’ *basilikufo*n járíz: és az orozlant ’s a’ farkant tapodod”. Erre a helyre alludál a JókK. 147 is, amikor az Istenben hívőkről, Szent Ferencről azt mondja, hogy Isten „težy ewkewt menden feregnelkewl nyomtatny es yartatny

bazalifcofon es (Es) *yaspilkyon* ·Γ nemezak farkafon De es orozlanÿon es farkanÿon”. A G6mK. ír6ja 6s/vagy m6sol6ja nyilván nem 6rtette a különleges *6spis* 6s *baziliszkus* szavakat. Nem egyfajta mérges kígyónak gondolta 6ket, amit a bibliai megfelel6k els6dlegesen jelentenek, hanem dr6gak6nek. Téved6sét segíthette az el6z6 vers „meg ne 6ssed lábadat a k6be” (revideált Károlyi-féle ford.) mondata 6s a Bibliában szintén el6forduló *j6spis* ’fél-dr6gak6’ (Jel. 21: 11, 19) hasonló hangalakja, valamint az, hogy ennek a szónak a hatására az *6spis*-nak a magyarban *j6spis* alakja szintén adatolható (J6kK. 147: TESz.). Az *6spis* 6s a *baziliszkus* szavaknak, a k6z6pkorban azonban – az idézett zolt6rthelyre is támaszkodva – egy jelképes értelme fejl6dött ki, az egyházi nyelvhasználatban, az egyházatyáknál 6s a Physiologusban is a b6n, a megátalkodottság szimbólumai, illetve ’b6n, 6rd6g, halál, Antikrisztus’ jelentésűek, s az általuk jelölt, immár inkább a fantázia sz6lte – de a kortársak jó része által valósnak gondolt – állatok pedig ezeknek a szimbólumai (olykor az oroszlanával 6s a sárkánnyal együtt). Az 6spiskígyót sokszor lábakkal 6s kakastaréjjal ábrázolták, a baziliszkus fels6testét kakas, als6testét pedig kígyó alakúnak. Úgyhogy az 6spiskígyó, a baziliszkus 6s a sárkány ábrázolását nemegyszer alig lehet megkülönböztetni. Ha Krisztus – ami gyakori ábrázolás – (az oroszlanon kívül) egy kígyóra vagy sárkányra emlékeztet6 állatra tipor, az ábrázolásban valószínűleg mindhárom fantázialényt együtt kell látnunk. Az 6spiskígyót mint a gonoszság 6s a megátalkodottság jelképét gyakran ábrázolták s6ketnek is (nem figyel az evangéliumra). Ilyenkor a kígyóalak egyik f6lét a földre szorítja, a másikat pedig befogja a farkával. A baziliszkusszal kapcsolatban pedig az a hiedelem 6lt, hogy pillantása halált, lehelete pedig halált, pestist okoz. Az 6spiskígyót 6s a baziliszkust szimbolikus értelemben gyakran ábrázolták a k6z6pkori képz6m6vészetben, f6leg mint a Krisztus által legy6zött Gonosz jelképeit. (Az 6spiskígyót 6s a baziliszkust együtt ábrázolják pl. a lorchi evangeliarum tábláján; 810 k. R6ma, Vatikáni K6nyvtár). A fentiekre l.: A keresztény m6vészet lexikona (SEIBERT 1986: 48–9), Magyar katolikus lexikon (DI6S 1993: 424, 673); stb. Az 6spiskígyó a fiaiórt vérét áldoz6 pelikán (Krisztus-szimbólum) legendájának, elképzelésének egy variánsába is beker6lt, ami Temesvári Pelbárt nyomán a TihK.-ben is megtalálható, 16–7: „e z m e l l e p e l d a t o k u a g o n a z p u p l i k a n u s n e u 6 m a d a r r o l : k i t a z a f p i s n e u 6 k e g o i g 6 n g 6 l 6 l : M i k o r o n a z e r t e z m a d a r f i a i t k i k 6 t i : e s a z u t a n f e z k e b 6 l k i m e g 6 n : a z k e g o a z 6 f e z k e t h m e g h o f t r o m l i a : e s f i a i t m i n d m e g h 6 l d 6 f f y : M e g h t e r u e n e z m a d a r : e s f i a i t h a l u a l a t u a n : k 6 n 6 r 6 l r a i t o k : e s a n n e r a z e r e t i 6 k e t : h o g h m e l l e t m e g h u a i a : V e r e t h b o c i a t i a : f i a i n a k o z t y a . e s a u a l 6 k e t u i z o n t h f e l t a m a z t t y a . M i k o r o n o z t i a n f i a i f e l n e u e k 6 d e n d n e k : a k y k k 6 z 6 l 6 k r a i t h a k 6 n 6 r 6 l n e n d n e k : a z o k a t a z f e z 6 k b e m a g a u a l m e g h t a r t i a : A k i k k e g e k r a i t h a n e m k 6 n 6 r 6 l n e k : M i k e p e n h a l a l a t l a n o k a t a z f e z 6 k b 6 l m i n d k i h a 6 n a V a l i o n v r a m m i n d 6 n h a t o i f t e n : l e l 6 k z e r e n t k i t p e l d a z e z m a d a r : b y z o n n e m e g e b e t h h a n e m a l d o t h C r i f t u s i e f u f t . k i t p e l d a z t o u a b a a z a f p i s k e g o : n e m e g e b e t h h a n e m a z a g 6 l l e n f e g 6 t p o k o l b e l y 6 r d 6 g 6 t : k i k e t p e l d a z n a k t o u a b a e z m a d a r n a k f i a i : f e i e n k e d m i n k e t h . m i t p e l d a z t o u a b a e z m a d a r n a k f e z k e : || n e m e g e b e t h a n e m e z v i l a g o t :” . (A pelikán-legendáról 6s motívumról magyar vonatkozásokkal l. pl. A. MOLNÁR 1989., 1999: 102–12.) Az 6spis- 6s a baziliszkus-szimbólum egyébként kés6bb is el6fordul. „Sajátosan barokk téma, amikor a Mária karján 6l6 vagy el6tte áll6 gyermek Jézus keresztel leszúrja az 6spiskígyót, ill. baziliszkust” (SEIBERT 1986: 49). Balassi a trubadúrlíra nyomán a Margarétához írt versében az igéz6 szerelemr6l ezt mondja: „Csak az szép leányok s az *basiliscusok*, hogy az szemekkel 6lnek” (incipit: „Vitézek karjokkal...”). Zrínyi pedig az 6t meg nem hallgat6 szerelmesér6l írja, hogy „*6spisnál* s6ketebb” (Idilium 2: 1, további példákra l. BEKE 2004). Az el6z6kb6l az mindenesetre látszik, hogy a latinul zolt6rokat is 6nekl6 apácák nem mindig 6rtették pontosan a sz6veget. S úgy t6nik, az 6spiskígyór6l 6s a baziliszkusr6l való elképzelések a G6mK. ír6jának, a Margitszigeten a kódexet m6sol6 Legéndy Katónak sem voltak ismertek. Ez 6sszhangban is lehet azzal, amit HAADER (2004:

203) róla ír: „Szociokulturális háttere biztosan nem vetekedhet Ráskayéval, képzettsége – legalábbis a latin szöveg másolásában elkövetett hibái alapján – jóval szerényebb”. Persze, nagyon is meglehet, hogy a többi margitszigeti apácának, illetve nagy részüknek sem volt tudomása a fentebb említettekről, akár Ráskay Leának sem.

Bár korábban a kódexekben magam is felfigyeltem a szóeleji sajátos *ff* betűkettőzésekre, most PAPP fent már idézett megállapítása – miszerint a GömK.-ben a Legéndy Kató által használt feltehetően *F* értékű rubrumozott *ff* a margitszigeti iskola sajátja lehet – adta az indítást ahhoz, hogy ebben a témában vizsgálódgassak, s bizonyos tényeket még hozzátegyek a fenti véleményhez. Ezekkel a fejtegetésekkel azt is meg szeretném mutatni, hogy egy kódex(kiadás) akár egy vagy két paleográfiai részletkérdésben is sokfelé nyújt tovább vivő és csatlakozási pontokat. A Ráskay másolta kódexekben a PéldK. kivételével valóban sokszor előfordul az *F* értékű *ff*. PAPP megállapításán annyit viszont pontosítanék, hogy az *ff* (szándékolt) rubrumozása – ilyenkor többnyire a mondatkezdő nagy-, olykor kisbetűk rubrumozásával együtt – az egész Ráskay-anyagnak a nagyobb részében végülis elmarad. A rubrumozott *ff* a GömK. 8. kezének (és általában Ráskaynak is) úgy illeszkedik a helyesírásához, hogy nagybetű értékben a nagybetűkhöz csatlakozik, amelyek, ha az *ff* rubrumozott, szintén rubrumozva vannak (Ráskaynál fordítva ez nem feltétlenül áll). A HorvK. kiadásakor a közzétévők, HAADER és PAPP ezt is írták a Bevezetésben: „A *F*-et Ráskay *ff* betűvel jelöli, ezeket talán rubrummal akarta kitölteni, miként ezt általában megteszi a DomK.-ben, lásd pl.: 146: *Feel emele*; 293: *Felele* stb.” (24). A DomK.-ben ez az 50. lap kivételével a 181. oldalig, illetve a 293. lapon történt meg, e helyeken rubrumoz ugyanis Ráskay, másutt *ff* áll. És mindez nála itt és más kódexekben mondatkezdő helyzetben fordul elő. Néhány további példa a DomK.-ből az *F*-es kezdetre: 59: „*Felele* zent damancos atyánk” (kétszer); 60: „*Feddj* vala az evrdevgevt azrol”; stb. A GömK.-ben a Legéndy Kató által lényegében következetesen használt *F* értékű *ff* (szerkezetet vagy kiemelt szót kezdő *f*) sokszor a Szentháromság említésekor az annak második személyét jelölő *Fiú* szóban fordul elő: „Atyanak. es *ff*yunak. es Zent leleknek neube” (156), „Atyatul. *ff*yutul. es Zent lelektwl” (197), s l. még: 200, 203 stb., de: 72: „az te zent *fyadnak*”, 208: „zwszegednek edes *fyat*”; s l. még 209 stb. S ugyancsak lásd 69: „Eleue megýek mýkepen betek. eletnek horuosahoz. *ffertelmes*. Irgalmassagnak kutfeyehez. Vakh. ...”; 124: „Teged keduelevknek. edeseg. bwnesseknek iduesege. es zeretevye. *ffelseges*. Atya istennek. egyetlen egý fya.”; 137: „Artatlan ertemel. engedelmes zerelmel. kevanatos zwuel. *ffeyed* le hatuan. vegýgh meg tevkele”; és: 36, 197; illetve 291: *ffrequenter*; stb.; de: „magasra *fel emelven*”. Megjegyzendő viszont, hogy az egyetlen mondat-, sőt bekezdéskezdő helyzetben *f* áll, 94: „*fogadyad* O nemes azonýom zwz maria. Ez verés rosa kozorut”. Néhány további – és még sokkal bővíthető – példa, illetve lelőhely a Ráskay másolta kódexekből a (fő)mondatkezdő szóeleji *ff* (vagy *f*) előfordulására: MargL. 136: „*ffelele* az frater”; 155: „*ffogadast* tevnek”; MargL. 154, 156. A MargL. a 37. lapig rubrumoz, és addig a mondatkezdő helyzetben álló rubrumozott nagy (ritkán kis) betűk között az *f* is így áll, 19: „*felele* az soror”; 23: „*fat* hord vala hatan”; CornK. 126: „*ffabricius* hýue hog ...” (de vö. uo.: „Monda *fabricius*”), 131: „*ffelele* zent agota azzon”; CornK.: 124v, 132v, 137r, 164v, 164r; DomK. 258: „*ffelele* ez meg holt”; 294: „*ffelele* az evrdevg”; DomK. 296, 297; HorvK. 10–1: „*ffordulija*||nak az býnesek pokolba”; 20: „*ffelele* dauid”; HorvK. 22, 23, 40. Mondatkezdő *ff* leggyakrabban a *felel* igében szerepel. A Ráskay másolta kódexek fenti gyakorlatától eltér a PéldK. második keze (19–64, Ráskay Lea) és a harmadik kéz (65–86, HAADER szerint ez a GömK. 5. keze), l. 23: „*Felelenek* evk hog nem latýak”; 27: *Felele*, 29: *Felele*; a harmadik kéznél: 65: *Felel*, 66: *Felel*; 69: „*Felel* az halal az eletnek”, 69: *Felel*, 71: *Felel*. Az első kéztől (1–18) egy adatunk van az *F*-re: 16: „*Felele* ew hogi...”. A faksimilében azonban – ellentétben a másik két kéz többi adatával – itt *ff* áll. A PéldK.-ben a *F* részben hasonló alakú, de jóval

nagyobb, mint az *f*. A többi említett kódexben azonban ezt a kis és nagy betűt (is) nehezebb elkülöníteni, illetve olykor azt megállapítani, hogy a rubrumozás pusztán egy *f* betűt érintett, vagy az az *ff* betűk közti hézag kitöltésével is járt. Mindenesetre nyilván a MargL.-nak, a HorvK.-nek és a GömK.-nek az átírási gyakorlata a követendő, amely a rubrumozott *f*-et és/vagy *ff*-et *f*-nek, illetve *ff*-nek írja át, s kevésbé szerencsés a DomK.-ben az *F*-fel való átírás. A PéldK.-ben levő eltérésnek az lehet az oka, hogy a másolandó szöveg írásmódja különbözött a többiétől, vagy talán a szöveg jellege, a párbeszédre erősebben épülő rövid példák javallották a (mondatkezdő) *felel* igének az *F*-fel való (erősebb) kiemelését. Az *ff* szó belsejében Ráskaynál is hosszú hangot jelöl: DomK. 213: *iffyv*; 214: *iffyv*; HorvK. 17: *iffyvsagomnak* stb. Az *ff* betűjel egyébként más kódexekben (JókK., LobkK., DebrK., ApMélt., Érsk. stb.) és különböző helyzetekben is előfordul (főképpen azonban a szó elején), s PAPP (106), mint láttuk, azt is említi, hogy a GömK. 2. keze (3–10) szintén használja, 6: *le ffoztak, ky ffoly wala*; 7: *megh chwffoltata*; 9: *kereztfara, ffoly vala* stb. Itt az *ff* használatával kapcsolatban megkötöttség nem látszik (mondatkezdő helyzetre viszont nincs adatunk), de az *f* is használatos, 5: *feelwen, ky folya, fogsagnak, megh foganak* stb. Az *ff* a JókK.-ben elég gyakori, főleg a *Szent Ferenc* névben (*zent fferenc*) A Bevezetésében P. BALÁZS JÁNOS ezt írja: „Valószínűleg a nagybetűt helyettesíti nála a szóeleji betűkettőzés: *fferenc, lleo*. De ebben sem következetes az író. Talán inkább csak azokat a betűket kettőzi szó elején, amelyeknek nagybetűs alakja alig különbözik a kisbetűstől (*f. l.*)” (14). Ehhez még azt tehetjük hozzá, hogy a két betűvel való jelölés az *ff*-nél fordul elő gyakrabban, de messze nem következetesen, az *ll*-nél pedig csak néha. A LobkK. közzétevője, REMÉNYI ANDREA ugyancsak megemlíti, hogy a kódexben „gyakori a szókezdő *ff*” (22). Vizsgált tárgyunkban külön is figyelemre méltó az ApMélt., amely a szókezdő, valamint (az *f* esetében ritkább) szóközépi helyzetben is igen gyakran él az *ff* jelöléssel. Úgy látom, talán gyakrabban is, mint az *f*-fel, tele van vele az egész kódex. Például: 10: *ffenyegeth, Harom ffele, ffwge ffath, olay ffath, zoloffak*; 18: *yffyuuczka*; de: *fwlqk*; 9: „*kuth feyketh folyuan*”; stb. Figyelemre méltó azonban, hogy mondatkezdő szó elején kétszer fordul elő az *f* fonéma, és akkor a jele *F*, 11: „*Mýt te latć yeremýa? Feleleh: ýo ffwgeh ffakath*”; 27: *Fantom ffanth*. VOLF szerint az ApMélt. a margitszigeti dömés apácakolostorban készült. Ezt a véleményt általában elfogadják, de a tüzetesebb bizonyítás lényegében elmaradt. (I. ApMélt.; PUSZTAI ISTVÁN: Bevezetés 10–1). Maga az *ff* használata erősíthetné VOLF véleményét. A használat módja pedig tovább árnyalhatja ebben az ügyben a margitszigeti üzust, illetve meg is gondolkodtathat az ApMélt. hovatartozása dolgában.

Megjegyzem, hogy az *f* értékű *ff* problémája az európai írásbeliségben is tágabb körű lehet. Mondatkezdő szóban a latin nyelvű úgynevezett Pécsi egyetemi beszédekben szintén előfordulhat *Ff* (?? a kéziratban *ff*), például: 381: „*Ffemina circumdabit virum*” (Sermo 186); 62: *Ffinis*, 379: *Fflos*, 382, 390, 391: *Ffuit*, 384: *Ffacta, Ffilius* stb., de 276: *Ffasciculus*, 277: *Ffestos*, 279: *Fflorentum*, 282: *Ffacti*; stb. (PETROVICH–TIMKOVICS 1993.). A Pécsi egyetemi beszédek egy Münchenben található XIV/XV. századi kézirat, ennek eredeti corpora pedig egy XIII/XIV. századi magyarországi kódex, amelyet egy Magyarországon használt XIII. századi sermonariumból kompiláltak. A Pécsi beszédek cím a hagyományos, de tulajdonképpen téves, mert az újabb kutatás megállapította, hogy az eredeti beszédgyűjteményt a XIII. század utolsó harmadában föltehetőleg a budai kolostorban egy magyar domonkos szerzetes magyar domonkos hallgatóság számára állította össze. (Minderre I. MADAS 2002: 132–96, irodalommal.) A régi német írásbeliségben, nyomtatványokban a más-salhangzókat olykor pusztán paleográfiai díszítés céljából kettőzik meg (MOLNÁR ANNA szíves szóbeli közlése). Egyébként, mint ismeretes, a németben két más-salhangzó nem a megfelelő hang hosszúságát, hanem az előtte álló magánhangzó rövidegét jelöli. M. NAGY ILONA hívta fel rá a figyelmem, hogy Árpád-házi Szent Margit valószínűleg Marcellus által

írt legendájának (Legenda vetus) Jorg Valder (Georg Falder-Pistoris) által készített XIV. századi kéziratot német fordításában szintén előfordul olykor kettős mássalhangzó olyan helyeken, ahol ma egyet írunk. Viszonylag több adat az *ff*-re található, szó elején pedig – ha jól látom –, csak erre van példa, összesen kettő: *offt*, *geschriff* (30), *Byschoff* (37), *slaff* (40), *tyff* (40, 44), *dorff* (44, 45) stb., és *ffebruarij* (36), *ffevres* (51); de: *geschryft* (23), *fürsten*, *frauen* (24), *fünf* (25), *fleisz* (25, 26, 29, 30, 35), *jungfrau*, *junkfraw* (26, 28 stb.), *bischof* (36), *ertzbischof* (37), *fest* (40); stb. (I. HORVÁTH 1908.). Nemrég pedig olyan, eredetileg 1693–1694-ből való angol szövegrészletek kerültek a kezembe, amelyekben szókezdő helyzetben gyakran írnak *f*-nek megfelelő *ff*-et. Az erdélyi szász származású, Németországban teológiát tanuló Johannes Kilpius vezetésével 1694-ben Hollandiában egy pietista csoport szállt tengerre, hogy Észak-Amerikába hajózzon. A csoportot az angliai kvékerek anyagilag is támogatták, akik az ezt megörökítő jegyzőkönyveikben használták a kettőzött *ff* betűt: *ffriends* (sokszor), *ffamilies*, *ffifty* (de: *fifteen*), *ffor* (de: *for is*), *ffind*, *John Ffield*, *ffour* (de: *four is*), *ffinnish*, *ffew*; de: *falling*, *formerly*, *further*, *from* (I. JUHÁSZ 2006: 119–22). Nem ismerem vonatkozó szakirodalmat, de a magyarba nyilván elsősorban a latinból került az *F* és/vagy *f* értékű *ff*-fel való írás gyakorlata, s ennek az eredeti célja, mint P. BALÁZS is említette (l. fentebb), föltehetőleg a nagy betű értékének biztosabb kifejezése volt; s nyilván az *t*-től való elkülönítést ugyancsak szolgálhatta. (Gondoljunk *föveg* szavunk keletkezésére is, amely eredetileg a CAL. egy sajtóhibájából jött létre úgy, hogy a kéziratban levő *löueg* szót helytelenül *föueg*-nek olvasták; vö. TESZ.)

Azt is megjegyezhetjük, hogy a GömK.-ben Legédy Kató, Ráskay Lea pedig az általa másolt kódexekben hogyan különbözteti meg a (mondatkezdő) nagy *T*-t a kis *t*-től. A nagybetű lehet egyszerűen csak nagyobb méretű és némileg más alakú, mint a kicsi (pl. a keresztvonal általában a betű tetején van, s gyakrabban lehet rubrumozva is). Különösen Ráskaynál sokszor előfordul azonban, hogy a nagy *T* a következőképpen alakul: a *t*-nek egy jobbra és balra némileg, többé-kevésbé kidomborodó, de alul és felül találkozó szárát húznak, s ezt felül egy közös keresztvonalal húzzák át. S ha a két szár közti rést, a köztük lévő hézagot – akárcsak az *ff*-nél – rubrummal töltik ki, a két szár egy vastagga lesz. Ettől az esettől is olykor nehéz megkülönböztetni, amikor egy eredetileg is „egyszárú” nagy *T*-t (*t*-t) rubrumoznak. A betűkép szempontjából a „hézagkitöltéssel” rubrumozott *t*-k a „teljesen egyszárú” rubrumozott *T*-k közé sorolódnak. A sajátos, *T* értékű többnyire rubrumozatlan és részben kétszárú *t*-k pedig a *T*-khez kerülnek, azért is, mert nem két külön betű képviselnek, a száraz nem két különálló *t* betű szárai, hanem egy kiindulópontból egy végpontba összefutó paleográfiai variánsok. S ritkán még az is előfordul, hogy az ilyen betűforma szintén rubrumozva van, de úgy, hogy a két szárrész nem ér össze, ennek a megfelelője is nyilván a *T*. Ezeket az eseteket tehát a kódexkiadásaink helyesen írják át egy nagy ’*T*’-vel, míg a nagybetű értékű két különálló *ff* esetében helyesebb az *ff*-vel való átírás. A *T* említett paleográfiai variánsát az a szándék hozhatta létre, hogy a két szár közti hézagot rubrummal töltik ki, ami azonban gyakorta elmaradt, illetve már maga ez a betűforma is megkülönböztetést jelentett a kis *t*-től. Példák az elsőként említett esetre (rubrumozott vagy rubrumozatlan, de többnyire vastagabb „teljesen egyszárú” *T*): GömK. 81: *Tegetet*, 82: *Teremetet*, 114, 117, 118, 122, 123: *Te*; 120: *Tahat*, 124: *Tegetet* – MargL. 21: *Tjzen nyolc*, 29, 33: *Tahat*, 33: *Tugyad*, 65, 68, 85, 137, 165, 166, 169: *Tahat*, 207: *Tjzeneggyvedyk*, 208: *Tyzenkettev*, 215: *Tyzenkyklenched* – PéldK. 53, 56: *Te*, 54: *Tytkot*, 59, 63, 64: *Tahat* – DomK. 29: *Tuduan*, 35, 36, 37, 49, 56: *Tahat*, 50, 211: *Tahat*, 78: *Tudom* – CornK. 138v: *Tahat* – HorvK. 16: *Tahat*, *Tudom*. – Adatok a második esetre (rubrumozatlan, ritkán rubrumozott *T* értékű „részben kétszárú” *t*): GömK. 145: *Tevuyisel*, 146: *Te* – MargL. 160, 163, 170, 178, 179, 180, 183, 186, 193, 195, 196, 200: *Tahat*, 180: *Tevkelletes*; 206: *Tjzedyk*, 211: *Tjzennegyed*, 212: *Tjzen evtevd*, 213: *Tjzen hatodiknak*, 214: *Tjzen heted*,

215: *Tjzen nyolchad* (az apácavallomásokban az egyes, sorszámmal megkülönböztetett sororok vallomásának a bevezetésekor rubrumozott sorszámok) – PéldK. 56, 60: *Tahat*, 56: *Te* – DomK. 50, 204, 208: *Tahat*, 201: *Touabba*, 211: *Tevrteneek*, 215: *Tugvad* – ComK. 133r, 133v, 136r, 137r, 137v, 138r: *Tahat*, 133v: *Telty*, 141r: *Tegyetek* – HorvK. 11, 14, 16, 17, 20, 22, 23, 25, 26: *Tahat*, 15, 22: *Te*, 15: *Tenen*, 44: *Tanalchot*. Stb.

Más módok ugyancsak előfordulhatnak az alakilag és/vagy méretben kevésbé, illetve nemigen eltérő egyes nagy- és kisbetűk megkülönböztetésére. Noha Legédy Kató kézírásában a nagy *K* betű azért általában nagyobb méretű a kis *k*-nál (és rubrumozott), PAPP ZSUZSANNA jó szemmel vette észre, hogy megkülönböztetésül a nagybetű felső szárának még egy jobbra nyúló kisebb kampója is van. Megemlítem, hogy Ráskay Lea a 'h', a 'k' és az 'l' esetében viszont a rendszerint szintén (valamivel) nagyobb méretű nagybetűt többnyire még úgy különbözteti meg a kicsitől, hogy a betű felső szárának a végén balra egy kis vonást, zászlót húz. Például: MargL. 25: *Hÿua*, 37: *Ha*, *Hanem*, 216: *Huzad* (de nincs vonás: 118: *Halgatya*, 140: *Ha*; a *huszon-* és a *harminc-*cal kezdődő számneveknél: 217–29); 32: *Kÿ* (∴: *Kÿ*, de nincs vonás: 135: *Kyne*); 27: *Iata* (∴: *Lata*), *legottan* (∴: *Legottan*), 32: *latvan* (∴: *Latvan*), 150: *Legottan* (de nincs vonás: 216: *latvan* [∴: *Latvan*]) – DomK. 34, 54: *Hog*, 159: *Hog jmmar*, 324, 325: *Ha* (de nincs vonás: 54: *Hog*, 160: *Hogha*); 3: *Kÿvel*, 6: *Kezde*, 7: *Kÿnek*, 11: *Kezde*, 34: *Keveryegven*, 35: *Keeryed*, 54: *Kÿt*, 242: *Kyt*, 246: *Kyne*, 313: *Kÿk* (de nincs vonás: 3: *Kÿ*, *Kÿvel*, 205: *Kÿlenchedÿk*); 206: *Latuan*, 306: *Legottan*, *Lassad*; 332: *Legottan* – ComK. 1r, 2r: *Ha*, 1v: *Harmadzor*, 10v: *Harmadzer*, *Hog* (de nincs vonás: 4v: *Harmadyk*); 25r: *Kyrevl*, 43v: *Kyt*, 44v: *Keuef*; 4r: *Lattatyk*, 43r: *Laffad*, 63r: *Latam* – HorvK. 6: *Harmakat*, 8: *Hytsagos*, 10: *Haychad*, 34: *Hog*; 5: *Kÿnek*, 7: *Kytevl*, 22: *Kyalt*, *Kelfel*; 23, 25, 37: *Legen*. – A MargL. elején a nagybetűk rubrumozva vannak. Ezek alapján javítottam néhány (fő)mondatot kezdő kisbetűvel átírt szót – lévén, hogy a nagy- és a kisbetűt itt méret alapján nehéz volt megkülönböztetni – nagybetűsre. A MargL.-ban az apácavallomásokat tartalmazó részben (197–229) csak a *H* betűre van több példánk (l. fentebb), a *K*-ra egy (205: *Kÿlenchedÿk*), s talán egy az *L*-re (216, l. fentebb). A tárgyalt betűformálásokot tekintve, mint az előbb idézett példákból is láthattuk, ez a rész eltér a kódex többi részétől, csak egy adat van olyan esetre, amikor a nagybetű szárán felül balra kis elágazás van (216: *Huzad*). Ráskaynak a PéldK.-ben való gyakorlata pedig – akárcsak az *ff* mellőzéseivel – a *H*, valamint a *K* írásakor is a felül balra kinyúló kis vonás hiányával eltér a többi, általa másolt kódexben tapasztaltaktól, l. 44: *Kerevnl*, 50: *Heet*, 52: *Harmadzer*, *Hatodzer*, *Hetedzer*, 53: *Ha* (*L*-es kezdetre nem találtam példát).

A fentiekhez hasonló adatokra az idézett kódexekből sokkal több példát is hozhattunk volna, olykor ugyanarról a lapról is többet, és nyilván előfordulnak ezek az említettek kivül más kezelnél és más kódexekben is. Csak futólag említem például, hogy a NádK. 648-on két mondatkezdő *ffelele* áll. A GömK. 7. kezénél, Tetemy Pálnál pedig a rubrumozott egyszárú és részben kétszárú 'T'-k egyaránt előfordulnak, egyszárúak: 51: *Te deum*, *Tegewd*, *Tegwd*, *Teged*, *Telyes* 52: *Te*; részben kétszárúak: *Tegewd*, *Teged*, *Te*, 54: *Teth*. Sőt nála a részben kétszárúakból egy-kettő szinte kétszárúnak tekinthető, felül a száruk nem találkoznak, csak a *T* (*tt*) vízszintes záróvonala fogja össze őket: 51: *Teged*, 52: *Te*. A GömK. 5. keze által írt pár lapon pedig szintén van olyan *H* (*h*), amelynek felül balra kinyúló kis vonása, kampója, zászlója van: 297: *Harmadyk*. A DebrK.-ben ugyancsak előfordul mindkét említett típusú *T*, egyszárúak: 300: *Tortenec*, 301: *Tehat*, 305: *Tamas*; részben kétszárúak: 328: *Tamad*, 330: *Thahat*, 331: *Thamas*. Stb. Egyébként a KT. mondatkezdő *Tudÿuc* szava is ilyen *T*-vel kezdődik.

Ismertetésem summázva megállapíthatjuk, hogy a GömK. RMKód.-beli kiadása mind a magyar nyelvtörténetnek, mind a művelődéstörténetnek becses, számos új megállapítást is tartalmazó forrása. A kiadásnak magas a színvonala és egyedülállóan részletes a kom-

mentárja. Ha néhány részletéhez, adatához tehetünk is kiegészítést, korrekciót, ezek kis javítások, illetve egy-két kérdésnek, ténynek a kódexkiadás kereteit már túllépő, ugyanakkor éppen az által indított, inspirált továbbgondolásai. A Bevezetésből külön is kiemelem a kódex tartalmával, a szövegegységek latin megfelelőivel és a párhuzamos magyar helyekkel, valamint a paleográfiai jellemzőkkel foglalkozó részeket, leginkább pedig az egyes szövegegységekhez fűzött megjegyzéseket. Szerintem a GömK. e kiadása a magyar nyelvű kódexeknek a maga nemében az eddigi (egyik) legjobb kiadása. Éppen ezért – de ezt általában is tudnám ajánlani az RMKód. sorozatnak – jó lenne, ha a kötetek a jövőben angol és/vagy német (vagy esetenként még más nyelvű) rezümét is kapnának. Sőt, magyar nyelvű kódexeinkről, akár az „összes” kódex latin megfelelőiről, forrásairól és párhuzamos magyar szövegeiről is lehetne készíteni egy a külföldnek szóló összefoglaló informatív kiadványt és/vagy az internetre is felteendő anyagot. (Ha jól tudom, eddig csak a PéldK.-nek és a CornK.-nek volt a Codices Hungariciben francia nyelvű rezüméje.) E célból anyagi forrásokért még tán külföldi, nemzetközi (akár EU-s) pályázatokkal is lehetne próbálkozni. A magyar nyelvű kódexek is kapcsolódnak az európai latin nyelvű (egyházi) műveltséghez, s egyes nemzeti nyelvek és kultúrák felé is van kötődésük; a GömK. esetében, mint láttuk, konkrét német kapcsolattal számolhatunk. A magyar és latin (vagy olykor más) nyelvű kódexeinket, korai nyomtatványainkat is magába foglaló középkori egyházi műveltségünk a legfontosabb terület, amely – máig kihatóan – a korabeli európai (keresztény) kultúrkörhöz köt. S kódexeink további tanulmányozásától is még bizonyára számos értékes művelődéstörténeti, nyelvészeti, kodikológiai és más, a rokon tudományok körébe vágó eredményt várhatunk.

A hivatkozott irodalom

- BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC szerk. 1989. Névtudomány és művelődéstörténet. Zalaegerszeg. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. Bp.
- BÁNKI JUDIT szerk. 1996. Emlékkönyv B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára. MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp.
- BEKE JÓZSEF szerk. 2004. Zrínyi-szótár. Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete. Argumentum, Bp.
- BÉLÁDI MIKLÓS – JANKOVICS JÓZSEF – NYERGES JUDIT szerk. 1985. A magyar vers. Az I. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. 1981. augusztus 10–14. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Bp.
- BENDA KÁLMÁN főszerk. 1982. Magyarország történeti kronológiája. 2. köt. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BENKŐ LORÁND 1985. Néhány filológiai probléma az Ómagyar Mária-Siralom körül. In: BÉLÁDI – JANKOVICS – NYERGES szerk. 1985: 24–7.
- BOROS KATALIN 2006. Nyelvi változatok és változások az irgalmas samaritanus példázatának régi fordításaiban. Magyar Nyelv 195–8.
- DIÓS ISTVÁN főszerk. 1993. Magyar Katolikus Lexikon. 1. köt. Szent István Társulat, Bp.
- ERDÉLYI ZSUZSANNA 1988. Archaikus népi imádságok. In: VARGYAS főszerk. 1988: 692–748.
- ERDÉLYI ZSUZSANNA 1999. Hegyet hágék, lőtöt lépék. Archaikus népi imádságok. Kalligram, Pozsony.
- ERDÉLYI ZSUZSANNA 2001. Aki ezt az imádságot... Kalligram, Pozsony.
- HAADER LEA 1996. Hány kéz írta a Gömör-kódexet? In: BÁNKI szerk. 1996: 45–51.
- HAADER LEA 1998. Azonos? Különböző? Nyelvi támpontok kódexek elkülönítésében. In: HAJDÚ – KESZLER szerk. 1998: 64–8.
- HAADER LEA 2004. A Nyulak szigeti scriptórium mint műhely. Magyar Nyelvőr 196–205.
- HAADER LEA – PAPP ZSUZSANNA 2001. Gömör-kódex 1516. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közézetési, és a bevezetést írta HAADER LEA és PAPP

- ZSUZSANNA. A jegyzeteket készítette PAPP ZSUZSANNA, HAADER LEA. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Bp.
- HAIMERL, F. X. 1952. *Mittelalterliche Frömmigkeit im Spiegel der Gebetbuchliteratur Süddeutschlands*. Karl Zink Verlag, München.
- HAJDÚ MIHÁLY – KESZLER BORBÁLA szerk. 1998. Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke, Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk. 1991. Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. [ELTE], Bp.
- HORVÁTH CYRILL 1908. A Margit-legenda forrásai. A Budapest-Székesfővárosi IV. ker. Községi Főreáliskola 54. Értésítője. 23–53.
- HORVÁTH IVÁN 1992. *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*. I–II. Direction IVAN HORVATH. Éditions du Nouvel Objet, Paris.
- IMRE MIHÁLY 2006. A Vizsolyi Biblia egyik forrása. Petrus Martyr. Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen.
- JUHÁSZ LEVENTE 2006. “I have not become a quaker”. Johannes Kelpius és a londoni kvékerek. *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*. Tomus XXX: 115–22. [Szeged.]
- KÁROLY SÁNDOR 1955. A Jordánszky-kódex viszonya más bibliafordításokhoz. *Nyelvtudományi Közlemények* 57: 260–8.
- KEMPELEN BÉLA 1912. Magyar nemes családok. 4. köt. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Bp.
- KESZLER BORBÁLA 1995. A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. *Nyelvtudományi Értekezések* 141. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KOMORÓCZY GÉZA sajtó alá rend., utószó 1980. Énekek éneke. Károli Gáspár, a Döbrentei-kódex névtelenje, Heltai Gáspár, Bogáti Fazakas Miklós fordításában. Magyar Helikon, Bp.
- KOZOCSA SÁNDOR GÉZA szerk. 1993. Emlékkönyv Fábian Pál hetvenedik születésnapjára. ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Bp.
- LACZKÓ KRISZTINA szerk. 1995. Emlékkönyv Szahmári István születésének hetvenedik évfordulójára. ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Bp.
- LÓKÖS PÉTER 1998. A bécsi fordítóiskola és a késő középkori népnyelvű vallásos irodalom. *Filológiai Közöny* 44: 140–53.
- MADAS EDIT 2002. Középkori prédikációirodalmunk történetéből. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debreceni Egyetem, Debrecen.
- A. MOLNÁR FERENC 1989. Névtan, szótörténet és művelődéstörténet (a *gödény* és a *pelikán* szavakról). In: BALOGH–ÖRDÖG szerk. 1989: 360–7.
- A. MOLNÁR FERENC 1999. Anyanyelv, vallás, művelődés. AESZ-füzetek 4. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár.
- A. MOLNÁR FERENC 2000a. Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. *Nyelvtudományi Értekezések* 148. Akadémiai Kiadó, Bp.
- A. MOLNÁR FERENC 2000b. A felszólító mód jelének történetéhez. *Magyar Nyelvjárások* 38: 25–30.
- A. MOLNÁR FERENC 2002. Az Ómagyar Mária-siralom értelmezése. *Magyar Nyelvőr* 126: 462–9.
- A. MOLNÁR FERENC 2003. A magyar hosszúmassalhangzó-rendszer kialakulásáról és néhány finnugor eredetű szavunk hangtani fejlődéséről. *Nyelvtudományi Közlemények* 100: 198–211.
- A. MOLNÁR FERENC 2005a. A legkorábbi magyar szövegemlékek (olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia). ΑΓΑΘΑ XVII. – Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 8. A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara. Klasszika-filológiai Tanszék, Debrecen.
- A. MOLNÁR FERENC 2005b. Magyar nyelvtörténet. Szerk. KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC. [Ismertetés.] *Magyar Nyelvjárások* 43: 109–23.

- A. MOLNÁR FERENC – M. NAGY ILONA szerk. 2003. Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 4. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- M. NAGY ILONA 2003. A magyar kolostori irodalom koordinált szópárjainak hátteréhez. In: A. MOLNÁR – M. NAGY szerk. 2003: 169–83.
- NAGY IVÁN 1858. Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. 3. köt., Pest.
- NÉMETHY KÁROLY – BUDÓ JUSZTIN szerk. 1939. Tanulmányok Budapest múltjából. 7. köt. Budapest székesfőváros kiadása, Bp.
- †PETROVICH, EDUARDUS ed. – †TIMKOVICS, PAULUS LADISLAUS inchoatam curavit 1993. Sermones compilati in studio generali Quinqueecclesiensi in regno Ungarie. Akadémiai Kiadó – Argumentum Kiadó, Bp.
- SÁRKÓZY MÁTYÁS 2005. A Király utcán végestelen-végig. Fejezet egy készülő szocioriportból. *Holmi* 17: 1071–83.
- SÁRKÓZY MÁTYÁS 2006. A Király utcán végestelen-végig. Kortárs, Bp.
- SÁROSI ZSÓFIA 1989. Régi magyar kódexek. Irodalomtörténet 375–80.
- SEIBERT, JUTTA szerk. 1986. A keresztény művészet lexikona. Corvina, Bp.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1959. Az ősi magyar igekötők. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SZERECZ ALAJOS IMRE 1916. Kódexeink párhuzamos szentírási töredékei. Franklin, Bp.
- SZINNYEI JÓZSEF 1894. Magyar írók élete és munkái. 3. köt. Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Bp.
- TEISZLER PÁL 1957. A mezőfényi tájnyelv hosszú mássalhangzóinak rövidüléséről. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 1: 105–8.
- TÜSKÉS GÁBOR – KNAPP ÉVA 2005. E. S. és a Rózkoszorú. Irodalomtörténeti Közlemények 383–400.
- VARGYAS LAJOS főszerk. 1988. Magyar néprajz 5. köt. Folklor I. Magyar népköltészet. Akadémiai Kiadó, Bp.
- VERBÉNYI ISTVÁN – ARATÓ MIKLÓS ORBÁN szerk. 1989. Liturgikus lexikon. A katolikus egyház liturgiája. Ecclesia, Bp.
- VIZKELETY ANDRÁS 2004. Az európai prédikációirodalom recepciója a Leuveni kódexben. *Die Rezeption der europäischen Sermonesliteratur im „Löwener Kodex“*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- VOIT PÁL 1939. Egy régi pesti patika. In: NÉMETHY–BUDÓ szerk. 1939: 41–69 + 4 tábla.
- VOIT PÁL 1943. Régi magyar otthonok. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
- VOLF GYÖRGY kiad. 1882/1884. Gömör Codex. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Bp. *Nyelvemléktár* XI: XXIII–XXIX, 293–379.
- ZÁDOR ANNA 1960. Pollack Mihály. Akadémiai Kiadó, Bp.
- ZELLIGER ERZSÉBET 1991. Zsigmond kori nyelvemlékünk művelődéstörténeti háttere. In: HAJDÚ–KISS szerk. 1991: 660–3.
- ZELLIGER ERZSÉBET 1993. A Húsvéti népének mint nyelvi emlék. In: KOZOCSA szerk. 1993: 282–6.
- ZELLIGER ERZSÉBET 1995. A Húsvéti népének mint irodalmi-nyelvi emlék. In: LACZKÓ szerk. 1993: 393–9.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2003. Történeti szociolingvisztikai vizsgálódások a „Húsvéti Népének” kapcsán. *Magyar Nyelvjárások* 41: 675–84.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2006. Az első magyar nyelvű népének és művelődéstörténeti háttere. A Zsigmond-kori Húsvéti népének keletkezésének körülményei, nyelvi kérdései. *Nyelvtudományi Értekezések* 156. Akadémiai Kiadó, Bp.
- †ZOLTÁN JÓZSEF főszerk. 1963, 1965, 1969. Budapest történetének bibliográfiája 1686–1950. 2. köt., 4. köt., 6. köt. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteménye, Bp.
- ZSILINSZKY MIHÁLY 1909. Dr. Székács József evang. püspök 1809–1876. Bp.

Reflections on the new edition of Gömory Codex

Gömory Codex (GömK.) is a manuscript of 328 pages, mainly containing prayers, of Dominican provenance. Its core material was copied in 1516 in a nunnery located on what is called Margaret Island today. The full transliteration of GömK., with a facsimile version, footnotes, and 130 pages of introduction, was published by LEA HAADER and ZSUZSANNA PAPP in 2001 as volume 26 of the series Old Hungarian Codices. The commentaries in this edition of GömK. are of high professional standards, and the text edition itself is very good, too. Its Introduction is the most detailed study so far within the literature related to the publication of Hungarian-language codices. Following the general method of the series, it describes the codex itself, relates its history, thoroughly investigates, among other things, characteristics of content of some portions of the text, indicating their Latin sources and parallel portions of other Hungarian codices, and covers the interrelationships of Hungarian and Latin textual versions. It is intriguing that the closest textual parallels of some prayers are found in the Dominican nuns' prayer books of the St. Catherine Cloister of Nuremberg. The Introduction thoroughly presents palaeographic and orthographic features of the copiers' hands, 11 in all. The present paper partly reviews this edition of GömK., and partly discusses, in relation to this edition, certain historical linguistic and cultural historical aspects of, primarily Hungarian, codices.

FERENC A. MOLNÁR

Az elativusi, delativusi és ablativusi ragok vizsgálata a magyar nyelvű nyomtatott írásbeliség első fél századában

1. B e v e z e t é s . – Jelen dolgozat egy, a magyar nyelvű nyomtatott írásbeliség első fél századának névszóinflexiók nyelvi változóit történeti szociolingvisztikai keretben, korpusznyelvészeti módszerekkel vizsgáló PhD-értekezés részeként a hazai elektronikus korpuszalapú diakrón nyelvészeti vizsgálatok megindulásához kíván hozzájárulni a maga szerény eszközeivel és eredményeivel. A vizsgálat céljára összeállított elektronikus korpusz 2001 és 2004 között jött létre, számítógépen rögzített, ún. plain ('egyszerű', korpusznyelvészeti értelemben 'nem annotált') szöveggyűjtemény, amely 238 877 szövegszóból (mintegy 1 200 000 n-ből) áll. A szövegminták rögzítése betűhív átiratban történt, ún. procedurális kódolású állományokban (azaz szövegszerkesztővel, nem nemzetközi szabványok szerint, hanem az egyedi kívánalmaknak megfelelő formai megoldásokat alkalmazva), amely ugyan a korpuszkészítés kevésbé szakszerű módját jelenti, és az elkészült korpusz terjesztését is korlátozottabban teszi lehetővé, azonban a rögzítésre és feldolgozásra rendelkezésre álló eszközök ezt a megoldást kívánták meg. A feldolgozás ún. számítógépes konkordanciaprogramok segítségével történt, amelyek közül több ingyenesen letölthető a világhálóról. (A korpusznyelvészetről, a korpuszkészítés módjairól, a korpuszfajtaokról, a konkordancia-programokról l. MCENERY–WILSON 2003., SZIRMAI 2005., ill. a korpuszokról, a korpuszkészítés legszakszerűbb módjáról az MTA Nyelvtudományi Intézete munkatársainak részvételével 2006. február 20-án tartott MANYE-ülés anyagát a világhálón: <http://corpus.nytud.hu/manye>.)

2. A korpuszba került szövegek. – Mivel célom a magyar nyelvű nyomtatott írásbeliség kezdeteinek a vizsgálata, ezért az 1527–1576. között megjelent magyar nyelvű nyomtatványok mennyiségileg és minőségileg reprezentatív korpuszát állítottam össze. Speciális gyűjtemény ez, amely nem alkalmas az időszak nyelvallapotának vizsgálatára, hiszen arra nézve nem reprezentatív (nem szerepelnek benne a másik fő tanulmányoz-

ható kommunikációs forma, a kéziratos írásbeliség emlékei), ám a könyvnyomtatás nyelve mint kialakulóban lévő új nyelvváltozat a lehető legjobban képviseltetve van.

A mennyiségi reprezentativitást a következők szerint biztosítottam. A korszakból a „Régi magyarországi nyomtatványok” című bibliográfia (RMNy.) szerint 196 magyar nyelvű műről van tudomása a könyvtudománynak. Ebből 57 elveszett, vagy olyannyira töredékes formában maradt fenn, hogy érdemi nyelvészeti szempontú vizsgálatoknak aligha vethető alá. A hozzáférhető többiből 103 nyomtatvány mintái kerültek a gyűjteménybe. A kihagyott művek többnyire olyanok, amelyeknek szerzőjétől ugyanazon nyomdából közel azonos időből, azonos műfajú szövegből már került be részlet (l. alább, a minőségi reprezentativitásról elmodottakat). A 103 minta mindegyike vagy az adott szöveg 5%-a, azaz 20 oldalanként 1 oldalnyi, vagy a kisebb nyomtatványok esetében legalább 1000 szövegszónyi részlet. Tíz rövidebb szöveg így teljes terjedelmében bekerült.

A minőségi reprezentativitást a következők biztosítják. Lehetőség szerint minden szerzőtől, minden nyomdából, minden kiadási évből, minden szövegtípusból (a kalendáriumtól a bibliafordításig) szerepel szövegrészlet. Ezen tényezők együttes reprezentációjára törekedtem (így pl. egy-egy szerzőnek akár minden műve szerepelhet a korpuszban, ha azok különböző helyeken és/vagy különböző kiadási évben és/vagy különböző műfajban jelentek meg). A szövegtípus (műfaj) szerint a következő csoportokat állapítottam meg: bibliafordítás (vagy -részlet), énekeskönyv, hitvitázó (vallásos) próza, kalendárium, nyelvtan, prédikációgyűjtemény, törvénykönyv, világi próza, verses próza. A korpuszba került szövegek RMNy.-számai alább, a 4. B–D) pontokban megtalálhatók.

3. A korpusz feldolgozása a már említett konkordanciaprogramokkal történt. Ezek az egyszerű számítógépes alkalmazások a digitális formában tárolt szövegek különböző szempontú feldolgozására alkalmasak. A megfelelő utasításokat megadva összegyűjtik például egy-egy szó összes előfordulását egy vagy több szövegből, de alkalmasak ún. kollokációk (együttes előfordulások) keresésére is. Jelen vizsgálatban szórészletek keresését kellett végrehajtani. A keresőprocedúra a nem annotált korpuszok esetében jóval körülményesebb (a részletes ismertetésétől terjedelmi okokból itt eltekintek, de l. KALCSÓ 2005.). A homonim alakokat például manuálisan kell szétválogatnunk és a betűhív átírásból adódó ortográfiai variánsok mindegyikére tekintettel kell lennünk a keresőkérdések megadásánál, ám a végeredményül kapott adatok mindenképp megérik a fáradságot, és a hagyományos filológiai kutatómunka idejét még így is jelentősen lerövidíthetjük. A teljes névszóinflexiós adattár 31 039 szóalakból (67 578 adatból) áll, számítógép segítségével nélkül ekkora adatmennyiség összegyűjtése még egy kisebb kutatócsoportnak is hetekbe-hónapokba kerülne. Az elativusi, delativusi és ablativusi ragok összegyűjtése például viszonylag egyszerű feladat, mivel az *r*, *b*, *l* betűknek nincsenek helyesírási variánsaik a nyomtatványokban (a ragokban az *l* persze lehet hosszú), a *t* esetében pedig csak a *th*-s jelölést kell még figyelembe venni, és könnyebbség az is, hogy ezek a toldalékok nem hasonulnak. A magánhangzók sokszínű jelölésére pedig nem kell tekintettel lenni, hisz a legtöbb program lehetővé teszi a helyettesítő jelek (ún. wildcardok) alkalmazását. Tehát például egy hasonló formájú keresőkérdésre: „**b?l*” megkaphatjuk az összes olyan szóalakat, melynek végén *b*, valamilyen másik betű és *l* áll. (A „*” tetszőleges hosszúságú betűsorozatot helyettesít, a „?” egyetlen tetszőleges betű.) Mivel a magánhangzót jelölő betű lehet kétjegyű is, meg kell adnunk még a következő keresőkérdést: „**b??l*”. A teljesség jegyében ellenőrizhetjük még a „**b?l?*”, „**b?l??*”, „**b??l?*”, „**b??l??*” keresések eredményeit is, hogy megkapjuk a hosszú *l*-es adatokat, vagy a nem szóvégi példákat – a XVI. századi nyomtatott szövegekben például gyakran előfordul, hogy az *is* partikulát egybeírják: „De ezt en zent

irasbulis megh bizonyítottam” (RMNy. 1: 15. 03 r.¹). Az ilyen keresések eredményei között lehetnek hamis adatok, amelyeket kiemelhetünk (pl. az utolsó keresőkérdésre megkaphatnánk a *balul*, *belül* szóalakokat is), de ha ezeket a vizsgálatba statisztikai hibalehetőségként beleszámítjuk, akkor is viszonylag megbízható eredményeket kaphatunk. (Jelen vizsgálatban a kézi szortírozást választottam, hogy a lehető legkisebbre csökkentssem a hamis adatok számát.)

4. Az elativusi, delativusi és ablativusi esetek nyelvi változói. – A magyar nyelvi egységesülés, más szóval sztenderdizáció vagy sztenderdizálódás szakirodalma igen gazdag. Sok jeles nyelvészünk foglalkozott a kérdéskörrel, jó néhánynak pedig kimondottan kutatási területe is (a teljesség igénye nélkül I. BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, DEME LÁSZLÓ, MOLNÁR JÓZSEF, PAIS DEZSŐ, PAPP LÁSZLÓ, SZATHMÁRI ISTVÁN, TRÓCSÁNYI ZOLTÁN stb. munkáit). A jelen dolgozat tárgyát is képező változókat (más változókkal együtt) többen vizsgálták, ám vagy szűkebb korpuszon, vagy az írásbeliség másik színterén, a kéziratos nyelvelméken, vagy pedig későbbi korok nyelvállapotát a középpontba állítva. A legtöbb munka megegyezik abban, hogy a ragsor alaki változóinak megoszlásában ritkán állapít meg határozott irányokat, inkább csak konstatálja az ingadozást, és a ragok mai sztenderdhez viszonyított zártabb vagy azzal megegyező voltát. MOLNÁR JÓZSEF hasonló méretű és összetételű – nem digitálisan rögzített – korpuszon vizsgálta meg a ragsor alaki változóit és más változókat (MOLNÁR 1963.), ám eredményeit ő is külön-külön, szerzőnként, sőt nyomtatványonként, a tágabb összefüggések és az esetleg kirajzolódó rendszer felvázolása nélkül adta közre. A megismételt, immár digitális korpuszalapú vizsgálat egyszerre lehet kontrollja MOLNÁR eredményeinek és azok tükrében saját magának, továbbá megkísérélheti pótolni a rendszerezés elmulasztott lehetőségét.

Ezen ragok nyomtatványokban megjelenő alakváltozatait a szociolingvisztikából kölcsönzött kifejezéssel XVI. századi függő nyelvi változók megjelenésének tartom. A történeti nyelvészeti kutatásokban egyre inkább érvényesülő szociolingvisztikai szemléletmódhoz kívánok csatlakozni ezzel, mely szerint az alaki változatok mögött nem csupán dialektális különbségek lehetnek, hanem a nyelvhasználat társadalmi beágyazottságából adódó rendszerszerű eltéréseként is fölfoghatók. A legújabb szakirodalomból jól példázza ezt a szemléletet NÉMETH MIKLÓS doktori értekezése (2004.), amely a XVIII. századi szegedi írónki nyelvváltozatról mutat ki csak az írásbeliségre és az írott nyelvi sztenderdizációra (és ilyen értelemben bizonyos társadalmi rétegre) jellemző jelenségeket. A valódi nyelvhasználatot – különösen a nyelvtörténeti vizsgálatok esetében – leghívebben megközelítő felfogás minden bizonnyal a területi, társadalmi, egyedi különbségeket és a nyelvváltozást egyaránt szem előtt tartó ún. *dimenziális nyelvsemlelet* (vö. JUHÁSZ 2002: 165–72), amely egyszerre jelent történeti szociolingvisztikát, történeti dialektológiát (vagy akár történeti geolingvisztikát) stb. Ennek jegyében a következő kérdésekre keresem a választ. 1. A fenti esetek ragjainak milyen változói jelennek (jelenhetnek) meg a formálódó nyomtatott írásbeliségben? 2. A megjelenő változók milyen arányban fordulnak elő? 3. Milyen típusokra, csoportokra lehet osztani a nyomtatványokat a változóértékek megoszlása alapján? 4. Ezek mögött a nyelvi változatosság mely tényezői állnak, melyek azok a független változók, amelyek függvényében a függő változók értékei megoszlást mutatnak? A megoszlás főként területi, társadalmi vagy egyéb okokra vezethető-e vissza?

BENKŐ LORÁND a következőt írja a vizsgált ragsorról: „Míg a *-ból/-ből* és *-ról/-ről* határozóragok hosszú magánhangzója nyiltabb irányú (*ó*, *ő*) monoftongizáció révén jött létre,

¹ Itt és a továbbiakban a nyomtatványok példáinak leőhelyére a következő rendszer szerint hivatkozom: RMNy-szám, ívszám, majd a *rektó*, ill. *verzó* szócskák rövidítése.

addig a mai *-tól/-től* rag – a *těj ~ tőj* 'tő' szó diftongusának zártabb monoftongizációja következtében – jórészt *-túl/-tűl* formájúvá alakult ki. Ennek a fejlődésnek megfelelően középkori nyelvemlékeink nagyobb részében a *-ból/-ből*; *-ról/-röl*; *-túl/-tűl* ragsort, illetőleg ennek előzményeit találjuk [...]. Egyes nyelvjárástípusokban azonban már a XV. század folyamán analógiás kiegyenlítődés történt: az *ó, ő*-s változatok lettek uralkodóvá a ragsor minden tagjában [...]. Az *ó, ő*-s kiegyenlítődés középső és főként keleti nyelvjárástípusainkra volt jellemző. Tiszta *ú, ű*-s kiegyenlítődésre, vagyis *-búl/-bűl*; *-rúl/-rűl*; *-túl/-tűl* ragsorra a XV. századból nincs példánk. A következő században azonban ez a folyamat is megindul, elsősorban a nyugati magyar nyelvterületen.” (BENKŐ 1957: 81., a térképmelléleteken a ragsor történeti változásai.) Hasonló képet vázol föl KOROMPAY KLÁRA is (1988: 605–10, 1992: 355–410), azzal a különbséggel, hogy az utóbbi felteszi a *těj ~ tőj* nyíltabb irányú fejlődését is, amelynek eredményeképpen a kései ómagyarban a *-ból/-böl*, *-ról/-röl*, *-tól/-től* kombináció (a TNyt. alapkorpuszában főtipusként) is megjelenik, illetőleg a kései ómagyar korban a keleti-északkeleti vidékek esetében számol egy *-ból/-böl*, *-rúl/-rűl*, *-túl/-tűl* ragsorral (UŐ 1992: 373–5). Vagyis lehetséges, hogy egyrészt bizonyos nyelvjárásokban már a kései ómagyarban a *-ból/-böl*, *-ról/-röl*, *-tól/-től* ragsor a kiinduló helyzet (ez esetben a zárt irányú kiegyenlítődésről természetesen nem beszélhetünk), másrészt a *-ból/-böl*, *-ról/-röl*, *-túl/-tűl* kiinduló helyzetből kétféle irányban indult meg az analógiás kiegyenlítődés a kései ómagyar korban: egyfelől a középzárt alakok (a *-ból/-böl*, *-ról/-röl*, *-tól/-től* ragsor), másfelől a zárt alakok (a *-búl/-bűl*, *-rúl/-rűl*, *-túl/-tűl* ragsor) kizárólagos használata felé. A két szélső állapot közötti átmeneti vagy ingadozó kombinációk elvileg a következők lehetnek:

A középzárt irányban:

1. *-ból/-böl*, *-ról/-röl*, *-tól/-től* ~ *-túl/-tűl*

A zárt irányban:

2. *-ból/-böl*, *-ról/-röl* ~ *-rúl/-rűl*, *-túl/-tűl*
3. *-ból/-böl*, *-rúl/-rűl*, *-túl/-tűl*
4. *-ból/-böl* ~ *-búl/-bűl*, *-rúl/-rűl*, *-túl/-tűl*

Előfordulhat, hogy egyszerre a ragsor delativusi és ablativusi, ill. elativusi és delativusi tagjában, esetleg mindháromban egyszerre van jelen az ingadozás:

5. *-ból/-böl*, *-ról/-röl* ~ *-rúl/-rűl*, *-tól/-től* ~ *-túl/-tűl*
6. *-ból/-böl* ~ *-búl/-bűl*, *-ról/-röl* ~ *-rúl/-rűl*, *-túl/-tűl*
7. *-ból/-böl* ~ *-búl/-bűl*, *-ról/-röl* ~ *-rúl/-rűl*, *-tól/-től* ~ *-túl/-tűl*

A) Mivel a hosszú-rövid szembenállás következetes jelöléséről a XVI. századi nyomtatványok esetében még nem beszélhetünk, ezek a névutói eredetű szekunder ragok a korpuszban háromértékű változóként vizsgálhatók: középzárt labiális, zárt labiális és k ö z é p - z á r t i l l a b i á l i s v á l t o z a t o k b a n jelennek meg. Ez utóbbi szórványosan fordul elő, mindössze hét nyomtatványban egy-egy példával, amelyek mindegyike különböző szerzőtől származik: „Ferfiaknak meltofagok ebbolis meg tezik hogij az iften tizta *foldbel* eoket teeremte” (RMNy. I. 80. A3 v.), „IOI lehet fokan akartak az dolgoknak meg ielentefet irafba zerzenij, *meljyekrel* mij nekewnk nijwan walo hijtewnk wagijjon” (RMNy. I: 16. P7 v.), „az ecclesia görög zo ees az *görögkítel* wótték ah deiakok” (RMNy. I: 64. B6 r.), „*gyermeklégőrtiel* fogua a' bent írásban neukóttel legyen fel” (RMNy. I: 208 >3 r.) stb. (RMNy. I: 194, 311, 350). Ezek esetében a nyomdahiba gyanúja is fölmerülhet, mivel többször labi-

ális tőhöz járuló ragváltozatokról beszélhetünk, ez azonban a kései ómagyar korban teljesen példátlan volt: csupán illabiális tövekhez járuló illabiális változatokat adatoltak (vö. KOROMPAY 1988: 607, 1992: 375–6). A korai könyvnyomtatás korpuszának példái területi megoszlást a kiadás helye alapján nem mutatnak, van köztük debreceni, sőt kolozsvári nyomtatványban szereplő is. Három esetben azonban meg lehet állapítani a szerző születési helyét és nyelvi szocializációjának főbb színtereit: Ozorai Imre, Pesti Gábor és Méliusz Juhász Péter a nyelvterület középső részéről származtak – ez egybevág a kései ómagyar kori képpel, amely szerint a nyugati területekhez köthetők, mivel a KeszthK.-ben és KulcsK.-ben bukkannak fel a TNyt. korpuszába került illabiális alakok.

B) A nyomtatványokban megjelenő főbb változóértékek tehát a középzárt és a zárt alakváltozatok. 47 műben kizárólag középzárt alakok vannak, azaz a *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től* ragsor irányában kiegyenlített típust képviselik (RMNy. 1: 16., 17., 63., 80., 86., 90., 91., 92., 95., 96., 98., 100., 101., 102., 108., 151., 154., 155., 156., 181., 186., 207., 208., 218., 219., 220., 233., 243., 264., 284., 288., 289., 290., 299., 303., 304/1., 304/2., 307., 315., 319., 324., 326., 337b, 339., 351., 353., 358.)². A nyomtatványokat áttekintve láthatjuk, hogy 29 a kolozsvári nyomda terméke. A vizsgált időszakban Kolozsvárott megjelent és a korpuszba bekerült 34 mű zöme tehát ezt a típust képviseli. Meg kell jegyeznünk, hogy a további öt mű (RMNy. 1: 109., 125., 162., 360., 368.) közül csak az RMNy. 1: 162. köthető Heltai Gáspár nevéhez, a többi vagy közreműködésének szüneteltetése idején – Hoffgreff György munkája révén – vagy már halála után – a felesége gondozásában – jelent meg Kolozsvárott. A zsoldárfordításokat tartalmazó RMNy. 1: 162. valószínűleg nem kizárólag az ő munkája, hanem a bibliafordítás-sorozata részeként munkatársaival közösen fordította. Nem tűnik tehát túlságosan elhamarkodottnak az a következtetés, hogy Heltai a nyomdájában megjelenő művek elativusi, delativusi és ablativusi ragjait egységesen középzárt alakúra formálta. A kolozsvári nyomtatványokon kívül zömében külföldön (két esetben Bécsben és három esetben Krakkóban), illetve a nyelvterület keleti felén (nyolc esetben Debrecenben és két esetben Gyulafehérvárott) megjelenteket találunk. Mindössze három könyv látott napvilágot a Magyar Királyság nyugati felében: RMNy. 1: 151., 319. és 353. Az RMNy. 1: 151. Huszár Gál prédikációgyűjteménye, amely Óvárrott jelent meg. A szerző korábban főként az északeleti vidéken tevékenykedett, így nyelvhasználatába bekerülhetnek az ottani jellegzetességek is. Az RMNy. 1: 153. egy Bornemisza Péter által összeállított énekeskönyv, több szerző műve, ezért egységes nyelvi képet hiába is várnánk tőle.

Valójában tehát csak az RMNy. 1: 319., azaz Kulcsár György „Az halálra való keszöletről rövid tanosság” című műve jelent kivételt, mert valóban a Nyugat-Dunántúlhoz köthető a szerzője. Kulcsárnak három műve jelent meg a vizsgált időszakban Alsóindván, 1573–74-ben, Hoffhalter Rudolf ideiglenesen felállított vándornyomdájában. Mindhárom különböző képet mutat az elativusi, delativusi és ablativusi ragok nyelvválását illetően. A másik két műben megjelennek zárt alakok, de nem egyforma arányban. Az RMNy. 1: 320-ban csak az ablativusra találunk szórványos zárt példákat (l. alább). Az RMNy. 1: 334. Kulcsár prédikációgyűjteménye, azaz eredeti saját szöveg. Méretének megfelelően ebből került a legnagyobb minta a korpuszba: mintegy 8000 szövegszónyi. Ez feltehetőleg híven tükrözheti a szerző nyelvét. Alapvetően a középzárt alakok szignifikáns dominanciája látszik ebben a műben, ám minden esetben állnak ellenpéldák is (l. alább). Ebből arra lehet következtetni, hogy Alsóindva nyelvjárásában – nem tudni, milyen arányban – meglehettek a zárt alakok, Kulcsárt pedig valószínűleg épp a már több évtizedes hagyományokkal bíró keleti

² Helyszűke miatt nem idézhetem a 103 mű szerzőjének a nevét és a címet. Ezek azonban sorszámuk alapján könnyen kikereshetők az RMNy. nyomtatott változatából, ill. még inkább a világhálón elérhető elektronikus változatból: <http://www.arcanum.hu/oszk>.

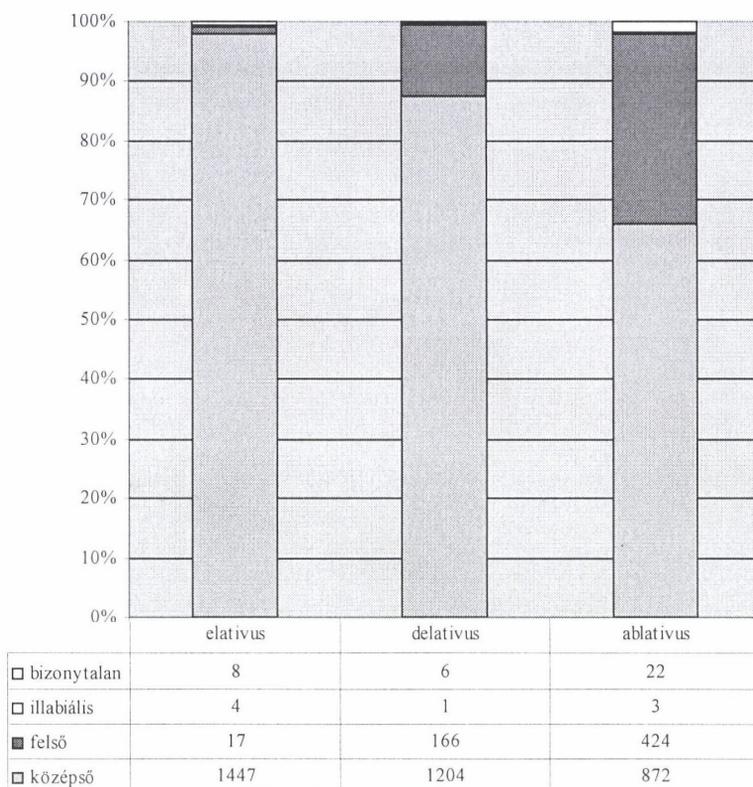

nyomatványokra jellemző középzárt norma csirája sarkallja a középső nyelvválás előnyben részesítésére. Az első nyomtatásban megjelenő művéből teljesen elhagyja a zárt alakokat, a másodikban ablativusban már előfordulnak, míg a harmadikban mindhárom esetben beszűremkednek.

C) A korpusz zárt adatainak megoszlását az alábbi diagram szemlélteti. A táblázatban feltüntetett adatok az alakváltozatok számát jelentik, az adatok száma helyenként ennél több (ám az arányok lényegében megegyeznek): elativus középső: 1448, felső: 18, illabiális: 3, bizonytalan: 8; delativus középső: 1185, felső: 162, illabiális: 1, bizonytalan: 6; ablativus középső: 866, felső: 428, illabiális: 3, bizonytalan: 24.

1. ábra

Az elativusi, delativusi és ablativusi eset ragjainak változóértékei a korpuszban

A zárt adatok 56 nyomtatványban fordulnak elő. Ezek a három változó megjelenése szempontjából különböző típusokat képviselnek.

Nyolc műben van mindhárom eset ragjának zárt változata is (vagy csak az): RMNy. 1: 15., 294., 308b, 322., 328., 334., 346., 349.

A kétféle változóban zárt alakban is (vagy csak abban) adatható, ám ugyanakkor egyben csak középzárt értékkel előforduló kombinációk közül a leggyakoribb (végig az elativus/delativus/ablativus sorrendben, a zárójel azt jelöli, hogy a középzárt alak nem mindenhol váltakozik a zárttal) a csak középzárt/zárt (~ középzárt)/zárt (~ középzárt) húsz mű-

ben: RMNy. 1: 49., 64., 77., 88a, 125., 173., 192., 213., 246., 259., 280., 295., 296., 297., 308a, 340., 344., 348., 350., 367., ezt követi a zárt (~ középzárt)/csak középzárt/zárt (~ középzárt) egy műben: RMNy. 1: 205.

A csak egyféle változóban zárt adatot is (vagy csak azt), ugyanakkor a többiben csak középzártat tartalmazó kombinációk közül csak kettő fordul elő: a csak középzárt/csak középzárt/zárt (~ középzárt) 24 műben: RMNy. 1: 8., 13., 74., 109., 144., 158., 160., 164., 169., 171., 194., 222., 229., 260., 269., 311., 320., 341., 343., 345., 359., 360., 362., 368., és a csak középzárt/zárt (~ középzárt)/csak középzárt három műben: RMNy. 1: 78., 162., 342.

Fontos kérdés, hogy a zárt alakváltozatok mellett vannak-e, és ha igen, milyen arányban középzárt változatok is. Más szóval: ha egy nyomtatványban mindhárom esetben szerepel zárt alakváltozat, még nem következik az, hogy többségben is van, tehát külön szükséges megvizsgálni a zárt és középzárt változatok arányait, mert csak így lehet megállapítani, hogy melyik a domináns. Az alábbiakban következik ennek részletes vizsgálata.

1. A mindháromból zártat is (vagy csak azt) tartalmazók közül – az 1. táblázatban szereplő adatok alapján – a következő típusok különíthetők el.

1. táblázat

Az elativusi, delativusi és ablativusi esetekben
zárt alakot is (vagy csak azt) tartalmazó nyomtatványok adatai

	Elativus		Delativus		Ablativus	
	középzárt	zárt	középzárt	zárt	középzárt	zárt
RMNy. 1: 15.	4	3	10	3	10	7
RMNy. 1: 294.	1	2	7	7	1	3
RMNy. 1: 308b	7	1	4	2	4	2
RMNy. 1: 322.	4	1	2	1	0	8
RMNy. 1: 328.	5	3	15	3	8	4
RMNy. 1: 334.	57	1	48	2	30	6
RMNy. 1: 346.	7	2	3	5	2	19
RMNy. 1: 349.	3	3	0	7	0	8

Az RMNy. 1: 334. túlnyomórészt középzárt alakokat tartalmaz: „az ő Attiánac *kebeléből* iőt” (A5 r.), „Azért kétfég-nélkül *Perfiából* iöttenecc” (Q3 v.) stb. (57 adat), „mind a' *kettőről* egy aránt ból” (A2 v.), „Itt a' Christusnac *hatalmašágáról, termébetiről, es tiztiről* tanoly” (A4 r.) stb. (48 adat), „iőt hozzanc az emberi testben, mellyet az *Bűztől* vőt fel” (A3 r.), „Christusnac halála es vére hulláfa által Babadulhatunc meg az *bűntől, haláltól, őrdögtől* es az őrcök *pokoltól*” (Zzz4 r.) stb. (36 adat), ám mindhárom esetben szórványosan állnak zárt alakok is: „Tsillag tãmad *Iacobbul*” (Q5 v., 1 adat), „nemellyec kedig az *fãkrul* agakat tãrdeluén [...] az vtat bé hintic vala” (A v.) stb. (2 adat), „Kitfoda legē az acki az *Bűztül* Bűletuē mi hozzanc iőt” (A4 r.) stb. (6 adat). Valamivel nagyobb arányban vannak ellenpéldák a középzárt alakok mellett RMNy. 1: 15-ben: „azert iwue hog ez uelagot megh zãbadithana minden *bwneiból*” (Ee8 v.), „vrunk mykoron ah *templombul* ky wže az arolokat” (B2 v.) stb. (4 adat), de: „*Egyptombul* ki iđuenek” (O3 v.), „De ezt en zent *irasbulis* megh bizonyittom” (O3 r.) stb. (3 adat), „zent Paal *apostolrol* kiuallkeppen ualo bizonyfagot tön urunk” (B3 v.), „emlekőzõnkh *arrol* ah *kirõl* leg elõzõr fõ keppen kezdenk zollani” (Ee8 r.) stb. (10 adat), de: „meg uagion irwan ah *keraliokrul* irt elõ kõniuenek tizenõtõdik rezeben” (O3 r.) stb. (3 adat), „el valhatik az ew *felešegedõl*” (B2 r.), „hog zent Marcus ah mit irt zent *Petertõl* irta, zent Luchac efmet zent *Paltol*” (B3 v.–B4 r.) stb. (10

adat), de: „*až ōrdŏgnek hatalmatul ah pokoltul karhozattul, meg menteneie*” (Ee8 v.) stb. (7 adat). Hasonlóan RMNy. 1: 308b-ben: „*Ki chac egyedŏl mentŏt meg titŏket, minden gonofztul ES *keferŏfegtŏkbŏl*”* (N2 v.), „*En megh szabaditom ōket minden *helekbŏl*, a’ hol vetkŏdfztenec*” (E5 r.) stb. (7 adat), de: „*IESVS CHRISTVSNAC *Halotaibul* valo fel tamadafa*” (N2 r., 1 adat), „*az ō nepenec minden ŏzegenfeget el vefzi az egelz *fŏldrŏl*”* (N3 v.–N4 r.), „*te nagi *kegielmŏfegŏdrŏl*/halakat adhallunc*” (X4 v.) stb. (4 adat), de: „*el vefzi az Vr minden *ortzarul* a’ Siralmat*” (N3 v.) stb. (2 adat), „*az ō byrodalma lefzŏn Eggyc *tengŏrtŏl* fogua, a’ mafsik tengŏrig*” (E4 r.), „*nem adatol a’ fiffiac kezebe, *kiktŏl*/rŏttegŏsz*” (E3 r.) stb. (4 adat), de: „*egyedŏl mentŏt meg titŏket, minden *gonofztul* ES *keferŏfegtŏkbŏl*”* (N2 v.) stb. (2 adat). Továbbá RMNy. 1: 328-ban: „*az Papiftaknak *erdemekbŏl* valo tudomaniokot telliefeguel meg vetuen, azt valliuok hogij...*” (I4 v.), „*idufzít minket ingien az Iften az eŏ *kegielmellŏgebŏl*”* (uo.) stb. (5 adat), de: „*minden *haborufagabul* szabadiczia*” (A4 r.) stb. (3 adat), és „*Szent leleknek *ŏzinrŏl* ŏzinre valo meg latafa*” (X4 r.), „*Ennek *bodogfagarol* az iras fok keppen ŏzol*” (X3 r.–X3 v.) stb. (15 adat), de: „*meg tecczik az ki olualla az *Poenitentiarul* zabad *akaratul*, Imadŏgrol [!], es az Vr *Waczioraiarul*”* (A4 r., 3 adat), „*meg szabaduluan minden *ellenfegtŏl*, *bwntŏle*’ vilaghi *kegietlenektŏl*, az *ŏrdogtŏl karhozattol*”* (X4 r.) stb. (8 adat), de: „*attul* inkab oŏtoroŏfza” (A3 v.) stb. (4 adat). Ezek a nyomtatványok tehát – több-kevesebb ellenpéldával – a középzárt irányba kiegyenlítŏdŏ -*bŏl*/-*bŏl*, -*rŏl*/-*rŏl*, -*tŏl*/-*tŏl* típusú képviselik.

Az RMNy. 1: 322-ben csak az ablatívusban kizárŏlagosak a felsŏ nyelvállású adatok, pl.: „*es az *naptul* fogwa mind igiekezek mimodon ŏlhetne megh ewtet*” (K v.), „*až en fellŏges *vramtul* iwtem hozzatok*” (O2 v.) stb. (8 adat), míg a másik két esetben (delatívus, elatívus) egy-egy szŏrványos zárt adat volt a korpuszban a középzártak mellett: „*až en vramhoz *Burgondiabol* egy kiral iwt vala*” (K r.) stb. (4 adat), de: „*BECHBEN EBERVS BALAS által eo feolŏzege *engedelmebul* nyomtattatŏth*” (címlap); ill.: „*až ew fianak *tanitalarol* tanachiot kerde*” (A v.) stb. (2 adat), de: „*gondola azt az ew *fiarul*[...] hogy imar eotet tanufagra adni io volna*” (uo.). Ez a mű tehát a csak ablatívusban zárt -*bŏl*/-*bŏl*, -*rŏl*/-*rŏl*, -*tŏl*/-*tŏl* típusú képviseli.

Az RMNy. 1: 346-ban a 19 zárt ablatívusi rag mellett két középzárt is van: „*minden Lŏlki, es tefti *vezedelemtŏl*, es az ŏrdŏgnek merges *nijlaitul* meg ŏriztel*” (M2 r.), „*el zakadnak az *Iftentŏl*”* (F4 r.) stb., de: „*az Iefus Christus iuhainak keuan az Atia *Iftentŏl* kegielmet*” (címlap v.) és „*Volt penig zokas *eleitŏl* foguan az Ecclesiaban, hog...*” (uo.). Még delatívusban is – nem szignifikánsan – többségben vannak a zárt adatok: „*az meniej *tudomanrul* moŏdatlanul zolnak*” (A2 r.), „*halakot adonk te neked, az te io *tetemenidrul*”* (M3 v.) stb. (5 adat), de: „*illik minden embernek [...] az ŏ Lelki eŏmeretiben bizoniosnak lenni, *hitirŏl* es *ertelmerŏl*”* (A v.) stb. (3 adat). Elatívusban azonban a középsŏ nyelvállásúak gyakoribbak: „*HOG FEITŏZHETVŏNK ki tahat *ebbŏl* az *kŏtelbŏl*?”* (F4 v.), „*Iften az ŏ io *voltabol* nekŏnk bŏnŏŏfŏknek meg kegielmez*” (uo.) stb. (7 adat), de két adatban zárt: „*Vram Iften, kinek *zaiabul* zarmazot ighiuel el ember halakot adonk te neked*” (M3 v.) és „*Ig az te *ŏgytŏfedebŏl* [...] Lŏlki eŏmeretŏnkis nughafsek czendŏsegben*” (M3 r.). Ez a mű a zárt alakváltozatok irányába kiegyenlítŏdŏ -*bŏl*/-*bŏl*, -*rŏl*/-*rŏl* ~ -*rŏl*/-*rŏl*, -*tŏl*/-*tŏl* típusú képviseli, de azok közül az átmeneti fázisban lévŏt, hiszen elatívusban még tartják magukat a középsŏ nyelvállású változatok, és kisebb mértékben még delatívusban is ingadozás van.

Az RMNy. 1: 349. tartalmazza a legtöbb zárt alakot: itt az ablatívusban és a delatívusban kizárŏlag felsŏ nyelvállásúak állnak, pl.: „*Banatotul* meg ŏŏnniel arra intlek” (A4 r.), „*vratul* vigasztaltatik aŏbŏny” (uo.) stb. (8 adat), és: „*minden Magyar *errŏl* ament mondgyon*” (B2 r.), „*Szolok moŏtan az vitez *Bank Ban nerul*”* (A2 r.) stb. (7 adat), míg elatívusban 3-3 zárt, ill. középzárt adat van: „*Az vtan *hazabol*/Bank Ban ky indula*” (A4 r.) stb. és „*Nemet *orŏbagul* ŏczet be hiuatta*” (B r.) stb. Hasonló típusba tartozik az RMNy. 1:

294. is. Elativusban és ablativusban – igaz, nem szignifikáns különbséggel – a zárt alakok dominálnak: „KALENDARIVM. Az egnek *forgalábúl* megh ifmert [...] praktikaiual eggietembe” (D2 v.), „eð vroknak *parancziolattiabul*, fok heleket iarnak be” (F7 v., 2 adat), de: „niontatott, az feðlfeiges Romai Châfzar kegielmes *engðdelmebeðl*” (D2 v., 1 adat), és „*rablafoktuð*, es adoban valo *karuallafoktuð*, fellienek” (F6 v.) stb. (3 adat), de: „*feiedelmðktðl*/aiandekotis niernek” (D7 r., 1 adat). Delativusban ugyanakkor itt a középső és felső nyelvállású adatok egyenlő számban fordulnak elő: „többet ide ala nem fozlunk az *el vezeelfrðl*” (D2 v.), „miert hogi errðl az *valafztafrðl* [!] az *egh iarafrðl* [!] valo bðlcz embereknek kðlðmbðfzð fokfele akarattiock legien” (D4 v.) stb. (7 adat), de: „Az eðtendðnek vralokdo *planetaiarðl*. [!]” (D4 v.), „Az nap alat *valokruð*, &c.” (F6 v.) stb. (7 adat). A nagy és egyenlő számú delativusi ellenpélda ellenére ez a mű minden bizonnyal a zárt irányba kiegyenlítődő *-búl/-bül, -rúl/-rül, -túl/-tül* típust képviseli, amit az elativusban megjelenő (sőt domináló) felső nyelvállású példák is alátámasztanak.

Összefoglalva a mindhárom esetben zárt alakot is (vagy csak azt) tartalmazók típusait:

- a) *-ból/-böl, -ról/-röl, -tól/-töl* (RMNy. 1: 15., 308b, 328., 334.)
- b) *-ból/-böl, -ról/-röl, -túl/-tül* (RMNy. 1: 322.)
- c) *-ból/-böl, -ról/-röl ~ -rül/-rül, -túl/-tül* (RMNy. 1: 346.)
- d) *-ból/-böl ~ -bül/-bül, -rül/-rül, -tül/-tül* (RMNy. 1: 349.)
- e) *-bül/-bül, -rül/-rül, -tül/-tül* (RMNy. 1: 294.)

Tehát ezekben a nyomtatványokban mindhárom eset előfordul felső nyelvállású raggal, de csak kettőben valósul meg a mindhárom túlnyomórészt zárt alakváltozattal jelölő típus. Igaz, ezekben sokszor nagy az ellenpéldák száma, illetve nem szignifikáns többségben állnak a zárt adatok, de talán a zárt irányba kiegyenlítődő típus korai – még ingadozó – előfutáiraival állunk szemben.

2. A kétféle változóban zárt alakban is (vagy csak abban) adathatók közül a csak középzárt/zárt (~ középzárt)/zárt (~ középzárt) kombinációt mutatók adatai a következők:

2. táblázat

A delativusban és ablativusban zárt alakot is (vagy csak azt) tartalmazó nyomtatványok adatai

	Delativus		Ablativus	
	középzárt	zárt	középzárt	zárt
RMNy. 1: 49.	1	42	0	31
RMNy. 1: 64.	5	2	26	7
RMNy. 1: 77.	3	10	0	5
RMNy. 1: 88a	0	11	0	6
RMNy. 1: 125.	1	1	7	3
RMNy. 1: 173.	1	7	0	5
RMNy. 1: 192.	9	4	4	4
RMNy. 1: 213.	0	2	0	3
RMNy. 1: 246.	4	1	12	2
RMNy. 1: 259.	23	1	12	17
RMNy. 1: 280.	13	0	0	15
RMNy. 1: 295.	1	2	0	2
RMNy. 1: 296.	0	3	0	3
RMNy. 1: 297.	1	1	0	1

	Delativus		Ablativus	
	középzárt	zárt	középzárt	zárt
RMNy. 1: 308a	0	4	0	1
RMNy. 1: 340.	0	20	0	20
RMNy. 1: 344.	8	8	1	3
RMNy. 1: 348.	7	3	4	2
RMNy. 1: 350.	0	4	0	2
RMNy. 1: 367.	4	1	2	1

Az adatok alapján két csoportot világosan meg lehet különböztetni. Az egyikben a középzárt irányban ment végbe a kiegyenlítőedés, így annak alakjai dominálnak: RMNy. 1: 64.: „meg yrta az apostoloknak *cyelekedetyrđol* yrt kőnyenek tyzedyk rezeben” (C3 r.), „Profetaknak *irafokrol* tőnn vronk bizonfagot” (címlap) stb. (5 adat), de: „az *ifiurul* pegeg azt monga” (E4 v.) stb. (2 adat), és „eřtet mynd *buntđol*/mynd *halalto*/mynd az eőrkkarhozatđol/[!] meg mentete” (B6 v.) stb. (26 adat), de: „nincen femy felélme ah *parancolatul*” (C3 r.) stb. (7 adat); RMNy. 1: 246.: „nyluan *errđol* vallaft tebec” (D4 r.), „az Prophetac vgy mint *iőuendőrdol* Boltanac” (D3 v.) stb. (4 adat), de: „Az eę atia Ifterđol, es az ő bent *fiarul*, [...] ki mutatot igafagot becžulē es magabtalđ” (A2 v.), és: „az attianac allatiabol *őrdktđol* fogua būlettet volna” (D4 r.), „azt mongya hogy az *Antichriftuřtol* talalt kepeket nem akaria otalmazni” (A2 v.) stb. (12 adat), de: „amaz ki *őrektől* foguan az attianac allatiabol būlettet” (D3 v.), „a’ *papatul* talalt idegē Ifteneket kőuettűc” (C2 v., 2 adat); RMNy. 1: 348.: „Ottan az *hauafiol* ket medue ki iőue” (C r.), „ILLIES Prophetanak megy *feddeřerđol*, valo řzep Hiftoria” (címlap) stb. (3 adat), de: „ACHAB KYRAL *HYTETLENSEGERŰL*, [...] valo řzep Hiftoria” (címlap) stb. (3 adat), és „Bent *Illieřtđol* ifimet Bolittatek” (címlap v.), „*Ifentđol* ream ollian naę haragot hoz” (A2 r.) stb. (4 adat), de: „az *Vřiftentul* egy řalat řem feltek” (C r.), „*Eleytul* foguan hoę világ kezdetik...” (uo., 2 adat); RMNy. 1: 367.: „Talám *Tefeřiol* vőtđel te peđdat” (C4 r.), „tüzēnc nagy *langiārol* beřēllec” (A r.) stb. (4 adat), de: „Ez lūn az Bőlcheknec *errđlertelme*” (A r., 1 adat), és „*Abontol* hāboru řerzetec” (A v.), „Hamar aęert Iupterhez menēnec, Hogy *Iupitertđol* meg itēltetnēnc” (uo., 2 adat), de: „az *hadtul* immar űc megvāltanac” (F3 v., 1 adat). Ezek tehát a *-bđl/-bđl*, *-rđl/-rđl*, *-tđl/-tđl* típus képviselik.

A másik csoport művei a zárt alakok túlsúlyát mutatják delativusban és ablativusban, tehát a felső nyelvválás irányában zajlott le bennük az analógiás kiegyenlítőedés. RMNy. 1: 49.: „imeę *napkeleřtul* bđlczek iőuinek Hierufalembe” (A3 v.), „Ezt Bent Ieronymus iria bent *Matherul*” (A v.) stb. (42 adat), de: „kiknek inai *belekrđol* el indultanak vala” (B2 v., 1 adat), és „meg kifirtetnek az *őrdđgtđl*” (B v.), „řemmi az kereřten *hűttđl* ideghemb řententia nem volna” (řz3 r.) stb. (31 adat) ellenpélda nélkül; RMNy. 1: 77.: „EZ KAT *IGHE’TSkerđl*, A3 E3.” (B2 r.), „tudacořhaffonc aę Iften *acaratt’áiurđl*” (A2 r.) stb. (10 adat), de: „ORTHOGRAPHIA VNGARICA. A3a3, Iga3 iraz *Modiarol* valo tudomań” (címlap) stb. (3 adat), és „řolonac mondhatnđc, aę aę, oll’ betűnec, kinec *řmmagatđl* vag’ on Baua ha más betűt hozžá nem tēbnecēs” (A2 v), „meg ieg’e3žuc egg’iket hog’ meg eřmeriuc am *māřctđl*” stb. (5 adat) ellenpélda nélkül; RMNy. 1: 88a: „AZ CREDONAK MASODIK RēSZE AZ *CHRIfřtul* es aę meg *valcžagrud* valo.” (D5 r.), „*Eęekrđl* Bol řēt ianos aę ű leuelēbē.” (C r.) stb. (11 adat) ellenpélda nélkül, és „aę *Bent eggy hařtul* es aę *iftentđl* el ne řakadyunk” (A3 r.), „*Chřiftophřtul* en meg ertēm aę řeghēn atyafiaknak kēuanřagokat” (A2 v.) stb. (5 adat) ellenpélda nélkül; RMNy. 1: 173.: „HARMADIC RESZE AZ *SZERetęřtul* es az tiz *parancolatul*” (C5 r.), „AZ ATYAFIVI SZERetę *mirđl* ifimertetic meg?” (C6 r.) stb. (7 adat); de: „AZ KERESŽTYENSEGNEC *FONDAMENTOMIROL* valo rđuid keonywechke.” (címlap, 1 adat), és „tarch meg az te *eleidđl* nected adatot igaz hitet” (G3 v.), „Vegyętec

azert yo newen, az en kegylmes es Tißtelendõ *vramtul*/Erfec *vramtul*, ez kõnywechket” (A3 r.) stb. (5 adat) ellenpelda nélkül; RMNy. 1: 213.: „Meg emlekezzél azert te Iob *errül*” (Y3 r.), „f-vgjan táuül *fõldrülis* meg láthattia az ember az Vr czélekedetit” (Y3 v.) ellenpelda nélkül, és „*eleitül* fogua azon forgõdik ez iregh Satã hog az embertis ki vegie az ũ rendibõl” (>:<2 r.), „az emberi nemzet éppen meg maratt vala [...] *Itentül* adatott bentségébe” (uo.) stb. (3 adat) ellenpelda nélkül; RMNy. 1: 295.: „Bolok draga *voltarul* magas meniorßagnak” (címlap), „*olliakrul* Bolok kekyel [!] nappal õrdõgnek Bolgálnak” (A2 v., 2 adat), de: „CANTIO DE SZENT IANOS *Latalarol*.” (címlap, 1 adat), és „mely *Itentul* vagion” (címlap), „az lopok az draga hũttul igen tauul vadnak” (A2 v., 2 adat) ellenpelda nélkül; RMNy. 1: 296.: „*Szent lelekrül* fel inditatot volna” (A r.), „AZ ZENT IANOS BAPTISTANAK FEIE *VETELerul* valo Szep enek.” (uo.) stb. (3 adat) ellenpelda nélkül, és „Feiet *derekatul* ig el valafzta” (A2 v.), „Mife fiũõltõknek kenierek vagion, *Kiktül* nem fokafodhatnak vilagõ” (A3 v.) stb. (3 adat) ellenpelda nélkül; RMNy. 1: 308a: „Az en jffiufigomnak *bũneirül* es az en *vitkẽimrül* meg ne emlekezzél” (D3 r.), „El tereik az te *vtãidrul*” (A6 r.) stb. (4 adat) ellenpelda nélkül, és „Kitzoda tífzta az *fertelmẽsigtül*” (D4 r., 1 adat) ellenpelda nélkül; RMNy. 1: 340.: „meße *fõldrülis* iõnek vala hozã” (B r.), „vgiã fem illik hog el feletkeznel, regi *mi voltodrul* mai *Berenzedrül*” (B v.) stb. (20 adat) ellenpelda nélkül, és „giermeket *daikatul* valasztotak valã” (B3 r.), „Volter *nenietül* varnaia, hog ot titkon ũtet nalla tartanaia” (uo.) stb. (20 adat) ellenpelda nélkül; RMNy. 1: 350.: „Vegiũnk ßep peldakat ez fele *dolgokrul*” (B r.), „Nagy dolgok voltanak immar az vilagban, *kikrül* emlekeznũnk ßũkflæg mi magunkban” (A2 r.) stb. (4 adat) ellenpelda nélkül, és „Tellies ez vilagot ha mind meg keresed, es *kezdetül* fogua vegig meg ßemeled” (B r.), „az attia *Itentül* valtãagra adatek” (A2 v., 2 adat) ellenpelda nélkül. Meg kell jegyezni errõl a csoportról, hogy õt mũ esetében a zãrt alakok túlsũlya szignifikãns, míg õt nyomtatványban csak néhány adat alapján állítható, tehát minden bizonynyal a statisztikai hibahatãron belül van. Ez a tíz nyomtatvány a *-bõl/-bõl*, *-rül/-rül*, *-tül/-tül* típus képviseli.

A két szélsõség közötti átmeneti típusokra nagy tarkaság jellemzõ. A delativusban ingadozók ablativusban általában zãrt alakokat használnak, azaz a zãrtabb irányú kiegyenlítõdés félútján vannak. Ilyenek: RMNy. 1: 297.: „Meg emlitek egy nehan Kyraliokat, [...] *Kikrül* zerzetekis ßep Cronica kat” (A r., 1 adat), de: „*Eßõkrõl* nagy gyorfan vgy gondolkogyatok” (G3 v., 1 adat), és „*ettül* meg ßũnietek” (G3 r., 1 adat) ellenpelda nélkül; RMNy. 1: 344.: „*Errõl* peldat vigien kiki *ũ magarol*” (címlap v.), „EGY regi *dologrol* ßep Kronikat mondok” (uo.) stb. (8 adat), de: „Az Franciõco *errül* ezt felelte valã” (B v.), „*Franciõcorul* azert ki mind peldat vehet” (A2 r.) stb. (8 adat), és „io Zebernik varat *Kiraltul* meg nierne” (B r.), „minden fãiat *ãuatul* hamar el ßakada” (címlap v.) stb. (3 adat), de: „mert el vezhet, ki fellieib *Itentõl* mit birhat kõuethet” (A2 r., 1 adat). Ezeket a mũveket nem nagyszãmú adat és nem szignifikãns különbség alapján lehet a *-bõl/-bõl*, *-rõl/-rõl* ~ *-rül/-rül*, *-tül/-tül* típusba sorolni. A mintavétel hibájából is adõdhat az eredmény, lehetséges, hogy valójában máshovã sorolandók, ám az bizton állítható, hogy delativusban és ablativusban használják a zãrt alakváltozatot is.

A következõ típusba a delativusban inkább középzãrt, ám ablativusban zãrt vagy ingadozó alakváltozatokat mutató mũvek tartoznak. RMNy. 1: 192.: „Ha en enny *io tetemenrõl* el feletkeznen...” (A3 r.-v.), „immar ßolunc az harmadic *rendrõl*” (E3 r.) stb. (9 adat), de: „nẽ veßũnc mafõnnat peldat, hanem az fido *orzagru* es annac *kyralyru*” (E2 v.) stb. (4 adat), és „meg keeri az *kyralitul* az ßegen ember hazat” (A2 v.-A3 r.), „Az hala adatlan embernecc *hazatul* el nem tauozic az gonoz” (A2 r.) stb. (4 adat), de: „harom rendbẽ volt *Mofõltõl* fogua az Babylionabeli foglãgig” (E2 v.) stb. (4 adat); RMNy. 1: 259.: „Itt *emberlẽgerõl* ßol” (Bbbb2 r.), „Atkozot hat acki *naprol* napra gonozzab” (Aaaa3 v.) stb. (23 adat), de: „ßoltam *errül* oda fel” (S3 v., 1 adat), és „ez vilagi, tefti *marhatul*, tefti *gyũnõrõlẽgthül* [...]”

el nem űkadhatt” (Bbbb2 v.), „*Holtul* eletet ker, *baromtul fatul* okoffágot” (Bbbb3 v.) stb. (17 adat), de: „e’ vilagi *dologtol, borgalmátolágfágotol, az emberi tudomantol, Bőrzefűl* [!], *gondolattol* fogd el magad” (S4 r.) stb. (12 adat). Ezek a *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től ~ -túl/-tül* típusba sorolhatóak.

Egyetlen nyomtatvány határozottan a *-ból/-ből, -ról/-ről, -túl/-tül* típust képviseli: RMNy. 1: 280.: „NO azért mar Bollok en *embőrféğőmről* Bollok az en *teftőmről*” (D4 r.), „Christus a’ lelőkneč *éreiéről* azt mongia” (D4 v.) stb. (13 adat) ellenpélda nélkül, és „Mert amaz erőš *Samfőtul*, erőš Iehoua vr Iften *fiatul*, Attiahoz egéűlő aldando nağ *Iftentűl*, [...] el allottak” (A2 v.–A3 r.) stb. (15 adat) ellenpélda nélkül.

Egyben kivételes esetként csak delativusban látszik ingadozás, ablativusban a középzárt alakok gyakoribbak: RMNy. 1: 125.: „mely irafom vala a kereštyeni tudomannac elő *fundamentuiro* [!]” (A3 v., 1 adat), de: „KEREZYENI *TVDOMANRVL VALO RÓVID KŐNYVECZKE BATIZI ANDRASTVL IRATTATOTT.*” (címlap, 1 adat), és „kereštelkedic vala Bēt *Ianoftol* a’ Christus” (L4 v.), „*Christophtol* en meg értém az Beğhén atyafiaknak kéuanfágokat” (A3 v.) stb. (7 adat), de: „*azoktul* varnac fegedelmet” (A5 r.) stb. (3 adat). Ez esetben is meg kell jegyeznünk azonban, hogy a delativus kiegyenlítetttségét két adat alapján állítottuk, ezért valószínűbb, hogy a *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től* típusba tartozik, mint az, hogy az egyébként példátlan *-ból/-ből, -ról/-ről ~ -rűl/-rűl, -tól/-től* változatot képviselné.

Összefoglalva a csak delativusban és ablativusban zártat is (vagy csak zártat) tartalmazók típusait:

- a) *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től* (RMNy. 1: 64., 125., 246., 348., 367.)
- b) *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től ~ -túl/-tül* (RMNy. 1: 192., 259.)
- c) *-ból/-ből, -ról/-ről, -túl/-tül* (RMNy. 1: 280.)
- d) *-ból/-ből, -ról/-ről ~ -rűl/-rűl, -túl/-tül* (RMNy. 1: 297., 344.)
- e) *-ból/-ből, -rűl/-rűl, -túl/-tül* (RMNy. 1: 49., 77., 88a, 173., 213., 295., 296., 308a, 340., 350.)

3. Az RMNy. 1: 205. egyedül alkotja a csak delativusban kivétel nélkül középzárt, ám a többiben zárt alakokat is tartalmazó kombinációt. Adatai a következők. Elativus: 62 középzárt, pl.: „Ioacijnt az *tőmlőczből*/ki hozzác” (Rr r.), „vig ki engem az *Taborbol*” (Hh r.) stb., 1 zárt: „*Hebronbul* Ierufalembé ment” (<:>3 v.); ablativus: 34 zárt, pl.: „minden *győnrűfegtűl* el fogtác magokat” (Gg5 r.), „az *ipatul Achabtul* fegetfeget kérien” (uo.) stb., ellenpélda nincs. Az elativus egyetlen zárt adata mellé biztosan lehetne állítani delativusit is a nyomtatvány más helyéről, azaz a zárt alakok minden bizonnyal be-beszüremkedhetnek a másik két esetben, de nem kerekednek felül. Az ablativus azonban határozottan zárt. A mű tehát a *-ból/-ből, -ról/-ről, -túl/-tül* típust képviseli.

4. A középzárt ~ zárt váltakozást (vagy a zárt alakok kizárólagosságát) csak ablativusban mutató 24 nyomtatvány adatait az alábbi táblázat mutatja.

3. táblázat

Az ablativusban zárt alakot is (vagy csak azt) tartalmazó nyomtatványok adatai

	Ablativus	
	középzárt	zárt
RMNy. 1: 8.	0	4
RMNy. 1: 13.	13	9
RMNy. 1: 74.	11	6

	Ablativus	
	középzárt	zárt
RMNy. 1: 109.	5	12
RMNy. 1: 144.	0	1
RMNy. 1: 158.	7	1
RMNy. 1: 160.	10	1
RMNy. 1: 164.	0	3
RMNy. 1: 169.	7	1
RMNy. 1: 171.	12	3
RMNy. 1: 194.	10	44
RMNy. 1: 222.	4	1
RMNy. 1: 229.	13	1
RMNy. 1: 260.	4	6
RMNy. 1: 269.	23	5
RMNy. 1: 311.	0	6
RMNy. 1: 320.	2	2
RMNy. 1: 341.	1	1
RMNy. 1: 343.	0	7
RMNy. 1: 345.	4	4
RMNy. 1: 359.	1	2
RMNy. 1: 360.	47	1
RMNy. 1: 362.	6	89
RMNy. 1: 368.	1	1

A zárt alakok kivétel nélküliek a következő, értékelhető adatmennyiséggel szereplő nyomtatványokban: RMNy. 1: 8.: „Sok *ewdeothewl* fogwa thyghed nem latthalak wala.” (61.), „Kyiry *malthwl*.” (31.) stb. (4 adat), az olvasatokra nézve l. MOLNÁR 1963: 23, 46; RMNy. 1: 311.: „Vitez Turi *Giörgitul* oli igen feltek” (A4 v.), „*Siraftul* ű nem akara meg ßünni” (A4 r.) stb. (6 adat); RMNy. 1: 343.: „Meg oltalmazd magad az *gilkoflagtul*, Hara-godban minden gonoz *dolgoktul*, *Bozzufagtul* az gonoz *tarfalagtul*” (A2 v.) stb. (7 adat). Szintén nincs középzárt adat a következő művek mintáiban, ám ezek kicsiny mérete miatt ez az eredmény fenntartással kezelendő. RMNy. 1: 144.: „Azt ętaem vramtulis, hofi felfegednek ennel nagiob oeroem nem lehet” (D5 r., 1 adat); RMNy. 1: 164.: „az eret-nekfegeknek *zewrzey lltentwl* nem azonnal ky zaggattanak” (K r.–K v.) – az olvasat bizto-san felső nyelvválású, mert máshol is csak ilyet jelöl vele: „az polywaknak *kewnyw wolta*”, „*mwkanekwl*” (uo. stb.), „*Myndnyaioktul* inkab ez fele valazt vettem” (B r.) stb. (3 adat). Ezek tehát a *-ból/-ből, -ról/-ról, -túl/-túl* típust képviselik.

Az ingadozó, ám a zárt alakok túlsúlyát mutató művek a következők (a felső nyelvválásúak aránya alapján csökkenő sorrendben). RMNy. 1: 362.: „az iót az *gonoßtul* velec meg válaztaffa” (287 r.), „öd magad túle, mint egy dühös *ebtül*, az mérges *kigyotul*, es az ragadozo *farkaftul*” (295 r.) stb. (89 adat), de: „Tauozzec el azért a’ *hamillagtol*” (305 r.), „valacic az lftennec *Leiketól* vífeltótneç” (276 r.) stb. (6 adat); RMNy. 1: 194.: „*büntül*, *halaltul*, *karhozattul* meg ßabadetfon” (Eeee r.) stb. (44 adat), de: „az vrnac *bolgaitol* hallanac az Vr ßauat” (A4 r.), „meg foßtáttaç lftennec *düczöfegetól*” (B r.) stb. (10 adat); RMNy. 1: 109.: „Igaz mondo iambor *vitezóktül*, kic ez dolgokba ielön voltanac eretkóßtem” (aa2 r.–aa2 v.), „Szomat iobban rikhantatom io *bortul*” (Q3 v.) stb. (12 adat), de: „Ez iffiu Vas Miklos *pilpóktól* iuta Szabo Imre Egról” (S4 r.) stb. (5 adat); RMNy. 1: 260.: „ebben en eleget hallottam *apamtulis*” (E3 r.), „az feiedelemfeg *iftentül* vagyon” (Bev. 2 r.) stb. (6 adat),

de: „azt kiuania *nagyfagottol*” (B4 r.), „io neuennis vöttem *kegielmettöl*” (B4 r.) stb. (4 adat). Az RMNy. 1: 359. nem szignifikáns adatmennyiséggel szintén ide vonható: „az kígyo *Doctortv*/tanulta ezeket” (D r.), „az WR *lelketül*/meg Benteltetet” (A2 r., 2 adat), de: „kêuan az Atya *Iftenőt*[...] meg bentelö Szent Lelket” (A2 r., 1 adat). Még ezek is besorolhatók a *-ból/-ből, -ról/-ről, -tül/-tül* típusba.

Teljesen kiegyenlített ingadozás van az RMNy. 1: 345-ben: „Veßödelmet hogy *Floruftol*/Benuednenek” (A2 r.), „nagy *ka/dagfagatol* foztatot vala” (C v.) stb. (4 adat), de: „*Töreltül*/nem meze úk meg allanak” (C r.), „*Rommatul*/el ne hodolnanak” (A2 r.) stb. (4 adat). Az alábbi művekben hasonlóan, ám nem szignifikáns adatszámmal: RMNy. 1: 320.: „az itéletig fem Bűnic meg ez ő álnoe es dűhös *mesterfégétöl*” (A3 v.), „ez világnac *kezdetitöl* fogua meg nem Bűnt” (A2 v., 2 adat), de: „Iften meg oltalmazzon *attul*” (C7 v.), „meg Babaditott engömet az törüennee *átkátul*” (F7 r., 2 adat); RMNy. 1: 341.: „*Cyruftol* ezt hal-lak” (B r., 1 adat), de: „*kitül*/terehben Lean eßt vala” (A2 v., 1 adat); RMNy. 1: 368.: „Az ellö *Adamtól* fogua” (címlap, 1 adat), de: „*Popontul* fogua addig vagafoc lön” (G3 r., 1 adat). Így ezek a *-ból/-ből, -ról/-ről, -töl/-töl ~ -tül/-tül* típusba tartoznak.

Két ingadozó műben billen a mérleg a középzártak oldalára: RMNy. 1: 13.: „az *iftentül*/mynekwnk adoth ayandekokerth fokak által halak adaffanak” (P4 v.–P5 r.), „feddetnek az *velagollagtol*” (X4 v.), „taoul legyen ez *befydektewl*/az hyzelkedees” (A3 v.) stb. (13 adat), de: „kwlwdwte zenth Pal az Philippis neuw varosbol az *Tituftul* es zent *Lucacatul*” (P3 v.), „magokath meg tartoztallag az poganyoknak *fertelmellegegtwl*” (P2 r.) stb. (9 adat), az olvasatokra nézve l. MOLNÁR 1963: 51–2; RMNy. 1: 74.: „ütöt az ű *ellenfigitöl* meg Babaditotta” (A2 r.), „az Sido *Dauidtol* meg iratatot” (+2 v.) stb. (11 adat), de: „az *ellenfigitül* meg Babadult” (S2 r.), „az hatalmas *guñoloktul* es *czufoloktul* meg oltalmazza” (R7 r.) stb. (6 adat). Míg az RMNy. 1: 13-at inkább az előző csoporthoz számítanám, addig az RMNy. 1: 74. már inkább a *-ból/-ből, -ról/-ről, -töl/-töl* típust képviseli.

A többi nyomtatvány a zártabb alakok több-kevesebb ellenpéldájával a középzártak dominanciáját mutatja. RMNy. 1: 158.: „oltalmaztatoc magatokat enec vtānais a ragadozo *farkafoktol*” (A2 v.), „Nem chac a' Mathyus földét [...] foßtá meg az Olah Erfek a' nagy Iftennek *igietöl* es a *Christuftol*/berzett Sacramentomoknac igazā valo ki *bolgaltatafatol*” (A2 r.) stb. (7 adat), de: „Lo kőrömrre nyirt *hāyul* volna az igaz Papfag” (A3 v., 1 adat); RMNy. 1: 160.: „Tartozalla meg ő nyeluet a' *gonobtol*” (c3 r.), „mīden *vebedelētöl* meg oltalmaztat” (C4 r.) stb. (10 adat), de: „EL tauozzéc az *gonobtul*” (C3 r., 1 adat); RMNy. 1: 169.: „Christus *Bűletéfétöl* fogua” (A2 r.), „el fe Bakaßtana *ömagatol*” (A2 v.) stb. (7 adat), de: „*Attyatul* ualo Bűletefenec tulaidonságában” (G4 v., 1 adat); RMNy. 1: 171.: „meg foßt az bűn es az ördög az Iftenec *iouaitol*” (L3 v.), stb. (12 adat, l. még az ellenpéldák idézetében is), de: „*Igallagtol* bentfegtül, örc *életül*, az toruennee be tellyefeitételöl es minden io czelekedettöl meg foßtá Adam” (L2 v., 3 adat); RMNy. 1: 222.: „fegedelmeke *Iftenőt*/nem váriac” (N v.), „Te vağ bizony örc Iften, ki *attiatol* es *Fiutol*/mind örcöcke Barmazol” (A2 v.) stb. (4 adat), de: „*öröktül*/te diczéréttel” (Z2 r., 1 adat); RMNy. 1: 229.: „acki formáltatott bent *lélektöl*” (C v.), „a' Mariatol formaltá a' bent lélec” (C r.) stb. (13 adat), de: „*öröktül* fogua Bűletet” (címlap, 1 adat); RMNy. 1: 269.: „A ki az Iftenec felleget vífgallya, az a' *diczölégtöl*/be burittatic” (Q2 v.), „el idegenültenee az *igallagtol*” (A2 v.) stb. (23 adat), de: „irtozik affele *bebedektül*” (A3 r.) stb. (5 adat); RMNy. 1: 360.: „*Györtöl*/nem igen meßße vagyon az Pannonius hegy” (4 r.), „Erdelyben (czac *Brallötöl*, és Fogaras *körmyékétöl* meg válua) böw bor terem” (6 v.) stb. (47 adat), de: „Kic völtanac Feiedelmee és Királyoc *kezdetül* fogua ez orbágban” (><2 v., 1 adat). Ezek tehát egyértelműen a *-ból/-ből, -ról/-ről, -töl/-töl* típusba tartoznak.

Összefoglalva a csak ablativusban zártat is (vagy csak azt) tartalmazók típusait:

- a) *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től* (RMNy. 1: 74., 158., 160., 169., 171., 222., 229., 269. 360.)
 b) *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től ~ -túl/-tűl* (RMNy. 1: 13., 320., 341., 345., 368.)
 c) *-ból/-ből, -ról/-ről, -túl/-tűl* (RMNy. 1: 8., 109., 144., 164., 194., 260., 311., 343., 359., 362.)

5. A középzárt ~ zárt váltakozást csak delativusban mutató három mű adatai az alábbi táblázatban láthatók.

4. táblázat

A delativusban zárt alakot is tartalmazó nyomtatványok adatai

	Delativus	
	középzárt	zárt
RMNy. 1: 78.	2	4
RMNy. 1: 162.	26	1
RMNy. 1: 342.	16	3

Két mű a középzárt alakok szignifikáns túlsúlyát mutatja: RMNy. 1: 162.: „*KEgyelmésségről es itiletről* Éneklec” (b8 v.-c r.), „panaßolkodic minden keßerues *nyauallyairól*” (C2 r.) stb. (26 adat), de: „a’ mi vtanunc *valokrulis* [!] gondot vißfellyünc” (C3 v., 1 adat); RMNy. 1: 342.: „meg emlekezek az ű raytok eßfet *romlafrol boßufáßagrol*, az Lazlo *kiralrol* Magyar *vra*krol vitezek *halalarol*” (B2 v.), „fokßor az *tórófról* Bege Magyarokot az poganok meg toliak” (C2 v.) stb. (16 adat), de: „NEktók emlekőzóm [...] Huniadi Ianofrol, nagy *iamborfagarul* [...], Amurates *Czaßarrul, Nandor feiruarrul*” (A2 r., 3 adat). Ezek a *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től* típust képviselik.

Az RMNy. 1: 78-ban nem szignifikáns különbséggel a zárt alakok vannak többségben: „at *teßirül* Bolonc itt” (I3 r.), „acaréc tinectec eh három *dologrul* róuiteden irmom” (címlap v.) stb. (4 adat), de: „AZ *GO’NASROL*.” (O2 v. fejezetcím) stb. (2 adat). Ebből azonban semmiképp nem következtethetünk egy *-ból/-ből, -rül/-rül, -tól/-től* típus létre. Valószínűleg ablativusban is előfordulhat benne zárt változat, csak a mintákba ezek nem kerültek bele. (Jól rávilágít a mintavétel hibalehetőségeire az a tény, hogy az RMNy. 1: 78-ból nincs ablativusi adat.) A műről MOLNÁR megállapítja: „A *-tól/-től* esetében már majdnem egyöntetű a zártabb alak használata, a *-tól* csak mellékvariánsként fordul elő” (MOLNÁR 1963: 95). Feltehetőleg tehát a *-ból/-ből, -rül/-rül, -túl/-tűl* típusba tartozik.

D) A zárt alakváltozatot is tartalmazó nyomtatványokat összességében a következő csoportokra lehet bontani.

1. A *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től* típust képviselők (21 mű): RMNy. 1: 15., 64., 74., 125., 158., 160., 162., 169., 171., 205., 222., 229., 246., 269., 308b, 328., 334., 342., 348., 360., 367. Ezekben előfordulhat ugyan zárt ellenpélda, de különböző mértékben a középzárt alakok dominálnak. Vagy a csak ablativusban zárt ragsorból fejlődtek, a nyíltabb irányú analógiás kiegyenlítődés útján, vagy a tiszta középzárt típusból alakultak úgy, hogy ablativusban megindult az ingadozás, ám a középzárt forma még domináns bennük.

2. A *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től ~ -túl/-tűl* típust képviselők (7 mű): RMNy. 1: 13., 192., 259. 320., 341., 345., 368. Ezekben a *-túl/-tűl* változatot tartalmazó ragsor kiegyenlítődése indult meg középzárt irányba, vagy esetleg a tiszta középzárt ragsor ablativusi ragjának a zárt alakváltozattal való váltakozása kezdődött el.

3. A *-ból/-ből, -ról/-ről, -túl/-tül* típusú képviselők (12 mű): RMNy. 1: 8., 109., 144., 164., 194., 260., 280., 311., 322., 343., 359., 362. Ezek vagy az eredeti, csak ablativusban zárt állapotot képviselik, vagy a tiszta középzárt állapotból kibillenve, ablativusban már zártak.

4. A *-ból/-ből, -ról/-ről ~ -rül/-rül, -tül/-tül* típusú képviselők (3 mű): RMNy. 1: 297., 344., 346. Ezek a zárt irányú kiegyenlítődés első lépcsőfokára jutottak. A delativus még egyformán előfordul bennük középzárt alakban is.

5. A *-ból/-ből, -rül/-rül, -tül/-tül* típusú képviselők (11 mű): RMNy. 1: 49., 77., 78., 88a, 173., 213., 295., 296., 308a, 340., 350. Ezek már a delativusban is dominánsan zártak.

6. A *-ból/-ből ~ -bül/-bül, -rül/-rül, -tül/-tül* típusú képviselő (1 mű): RMNy. 1: 349. Ebben már elativusban is megindult az ingadozás, de még tartják magukat a középzárt alakok.

7. A *-bül/-bül, -rül/-rül, -tül/-tül* típusú képviselő (1 mű): RMNy. 1: 294. A teljesen zárt változatok dominanciája a kései ómagyar korban még példátlan volt (vö. KOROMPAY 1992: 374), a XVI. században azonban már nyomtatott könyvben is találunk rá példát: a Bécsben kiadott kalendárium bizonyos Egyeduti Gergely nevéhez köthető, akiről sajnos életrajzi adatokat nem ismerünk. MOLNÁR JÓZSEF (1963.) dunántúli származásának tartja, mert az *-ít* képző középzárt alakban szerepel a műben. Ez az adalék – BENKŐ (1957.) feltevésével megegyezően – a zárt irányú kiegyenlítődés egyik lehetséges központjaként a nyugati országrész valamely területét teszi valószínűvé.

MOLNÁR JÓZSEF idézett művében a változók megoszlásának vizsgálatában bizonyos eredményeket mutatott, ám nem vázolta föl a kirajzolódó rendszert, csak az arányok elnagyoltabb megállapítására vállalkozott. Korpusza hasonlóan reprezentatív volt, ám a ragsor konkrét mennyiségi adatait művében nem közli. Nyomtatványonként egy-két példával illusztrálva bemutatja, hogy az egyes ragok esetében melyik alakváltozat kerekedik fölül. A két kutatás eredményei alátámasztják egymást, az általa megállapított típusok megfelelnek az egyes nyomtatványokban általam mért zárt–középzárt arányoknak. Jelen dolgozat szempontjából a leglényegesebb az, hogy a korpusznyelvészeti módszer alkalmazása megbízható, releváns adatmennyiséggel alátámasztott eredményeket adott.

5. Ö s s z e g z é s. – A vizsgálat alapján világosan kirajzolódó kép azt mutatja, hogy a könyvnyomtatás nyelvében uralkodó változóérték a középzárt. A tiszta középzárt ragsor – akár eleve jellemző volt bizonyos nyelvjárásokra, akár analógiás kiegyenlítődés útján jött létre – már a könyvnyomtatás kezdeti időszakában is gyakoribb, jellemzőbb (a korpuszban a 103-ból összesen 68 műre). A zárt alakok dominanciája (az előrehaladottabb zárt irányú kiegyenlítődés valamely fázisa) a 4. pont végén felsorolt típusok közül csak a 4–7.-re jellemző, azaz összesen 16 műre. A csak ablativusban zárt típusot nem számíthatjuk ide, hisz az esetleg az eredetileg is csak ablativusban zárt ragsort tartalmazó 12 művet jelenti (ezek talán a középzárt sorból ablativusban már zárttá fejlődött típus is képviselhetik, bár ez kevésbé valószínű), továbbá a csak ablativusban ingadozó kombinációt tartalmazó hét művet sem, mert azok már a középzárt irányba megindult kiegyenlítődés állapotát (esetleg a tiszta középzárt ragsorból az ablativusban már megindult zárt irányú fejlődés korai szakaszát) tükrözik.

A rendelkezésre álló adatokból területi megoszlás csak korlátozottan mutatható ki: a kizárólag középzárt alakokat tartalmazók zömükben a keleti nyelvterülethez köthetők szerzőjük vagy kiadási helyük alapján. A zárt dominanciájú művek a következő helyeken jelentek meg: Bécs, Debrecen, Krakkó, Sárvár-Újsziget, Várad. Vagyis a keleti vidék nyomdái közül csak Debrecenben nyomtatnak ilyet, kivételként pedig a váradai nyomtatványok között is megjelenik egy: Méliusz egyik műve, amellyel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a szerző délkelet-dunántúli származású, és nem tudta levetkőzni anyanyelvjárása sajátosságait (vö. MOLNÁR 1963: 180–1), melyek csak azokban a műveiben nem látszanak, amelyek

a kéziratot saját nyelvi ízlésük szerint átformáló nyomdászok (pl. Heltai) keze alatt jelentek meg. A további erdélyi vagy ahhoz közeli (a kolozsvári, a gyulafehérvári, az abrudbányai és a másik két váradí) nyomtatványok mind inkább a középzárt típust képviselik. Vagyis a szerzők nyelvét jobban tiszteletben tartó debreceni nyomdában, amely a korszakban a kolozsvári mellett a másik jelentős példányszámot produkáló műhely, ahol az ország minden részéről érkező szerzők műveit nyomtatják, megjelent jó néhány zárt dominanciájú is. Minderre alapozva azonban nem lehet teljes bizonyossággal kijelenteni, hogy a nyomtatványokban a zárt-középzárt alakok nyugati-keleti megoszlása mutatkozik meg, sőt: a korpusz adatai alapján az éppenséggel megcáfolható, hiszen a biztosan északkeleti származású, és egész életében a nyelvterület ezen részén tevékenykedő Batizi András Krakkóban megjelent műve (RMNy. I: 88a: Kereztyeni tvdomanrvl valo rövid könyveczke), amelyet minden bizonnyal eredeti nyelvválalatában hagyhatott meg a nyomdász (vö. MOLNÁR 1963: 128), a *-ból/-ből, -rül/-rül, -tül/-tül* típusba tartozik (amelynek az északkeleti elterjedtségét KOROMPAY 1992. is megemlíti). Az viszont megállapítható, hogy a korabeli Erdélyben nyomtatott könyvek inkább a középzárt alakokat kedvelték.

Ha volt is területi megoszlás a változatok használatában, a könyvnyomtatás új kommunikációs közege új normát alakít ki: a középzárt irányban kiegyenlített ragsor a nyomtatott írásbeliség sajátja lesz (ez már az első ötven év korpuszán is látszik), míg a zártabb irányban kiegyenlített típus a beszélt nyelv, elsősorban a nyelvjárásoké. Már a kései ómagyarban kitapintható az új norma megjelenése, KOROMPAY KLÁRA kimutatja a kódexek nyelvében a ragsor valószínűsíthetően normatív eredetű középzárt dominanciáját (KOROMPAY 1988: 607–8, 1992: 373–5). A főként XVIII. század eleji beszélt nyelvi megnyilatkozásokat rögzítő szegedi jegyzőkönyvek nyelvében viszont majdnem kivétel nélkül zárt alakok vannak mindhárom esetben (NÉMETH 2004: 60–4), míg a korabeli nyomtatott könyvekben a középzárt alakok dominálnak (BENKŐ 1957: A/2. térképmelléklet). Talán a beszélt nyelv-írott nyelvi megoszlás korai megjelenésének valószínűségét erősíti az a tény is, hogy a zártabb alakok dominanciáját mutató debreceni nyomtatványok egy kivételével históriás énekek, amelyek a nyomtatványtípusok közül a legközelebb állhattak a beszélt nyelvhez – hisz eleve élőszóban született s csak később írásban rögzített művek –, továbbá az ugyancsak számos beszélt nyelvi sajátosságot felmutató prédikációgyűjteményekben messze a legmagasabb a zárt alakok előfordulási gyakorisága (átlagosan 21 adat művenként az 5,65-ös korpuszátlaggal szemben). Az alakváltozatok megoszlásában nagyobb szerepet játszik a szövegek nyomtatott mivolta és műfaja, mint a szerzőjük vagy megjelenési helyük dialektusa. Jól illusztrálja ezt a fentebb már idézett Kulcsár György esete, akinek három, időben közvetlenül egymás után, azonos nyomdában, azonos nyomdász közreműködésével nyomtatásban megjelent műve három különböző típusba sorolható: az elsőben egyáltalán nem használ zárt alakokat, a másodikban kis számban, a harmadikban (amely egy prédikációgyűjtemény) pedig kicsivel nagyobb mértékben, mint a másodikban, de a középső nyelv-állású alakok dominanciája végig megmarad. Nyilvánvalóan nem az alsólindvai nyelvjárás ingadozása ez, hanem az új kommunikációs forma alakulóban lévő normái és a helyi dialektus közti különbségek miatti bizonytalankodás. A nyomtatott könyvek közreadásában egyre rutinosabbá váló író egyre kevésbé érzi feszélyezve magát, és fokozatosan nagyobb teret enged nyelvjárása zárt alakjainak, különösen akkor, amikor úgy érzi, hogy a műfaj erre egyébként is lehetőséget ad. Az eredetileg kizárólag nyelvjárasi megoszlást mutató változók fokozatosan beszélt nyelvi – írott nyelvi megoszlást mutató változókká alakulnak, napjainkig tartó fejlődéssel különböző normákat hoznak létre: az írott nyelvben a középzárt alakok egyeduralmát legfeljebb stilisztikai céllal, a beszélt nyelvet, különösen a nyelvjárasi beszédet imitálva törli meg egy-egy zárt alak, míg a magyarországi nyelvjárásokban kizárólag zárt alakok vannak (vö. BENKŐ 1957: A/3. térképmelléklet). A korábban mindkét megoldást

használó nyelvjáráások sajátossága a zártság lesz, míg a nyomtatott írásbeliségé – illetőleg jóval később az annak nyomán alakulni kezdő beszélt sztenderdé – a középzártság. A vizsgálat legfontosabb eredménye, hogy ennek a folyamatnak a korai szakaszát nagyszámú adat segítségével meg tudta világítani, és megmutatta, hogy már a könyvnyomtatás első fél századában – talán a kódexek normacsírának továbbfejlődéseként – megjelenik az a tendencia, amelynek eredményeképpen a fent említett írott nyelvi – beszélt nyelvi, majd sztenderd – nyelvjárási megoszlás létrejött.

Túlzás volna azt állítani, hogy a korpuszok felhasználásával csalhatatlan eredmények születnek, ám mindenképp érdemes kihasználni a számítástechnika kínálta lehetőségeket, melyekkel jelentős mértékben megnövelhető a vizsgálatokba bevont adatok száma, és így jóval megbízhatóbb következtetésekhez juthatunk, illetve új lehetőségek kínálkoznak a már részben ismert nyelvtörténeti folyamatok további részletekkel való gazdagítására. Ez esetben rendszerezhetővé vált ötven év magyar nyelvű nyomtatott írásbeliségének nyelvi változói közül egy kis csoport, az elativusi, delativusi és ablativusi ragok változóinak korábban kaotikusabbnak értékelt, kevésbé rendszerezhetőként fölfogott adathalmaz, és világosan látszik a változóértékek megoszlásából a nyomtatott könyvek nyelvének folyamatban lévő alakulása, az új norma formálódása.

A hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1957. Magyar nyelvjárástörténet. Tankönyvkiadó, Bp.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2002. Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudománysemléleti kérdések. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ – PÉNTÉK JÁNOS szerk., Hungarológia és dimenzionális nyelvsemlélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Jyväsckylä, 2001. augusztus 6–10.). Debrecen–Jyväsckylä, 165–72.
- KALCSÓ GYULA 2005. A megszilárdulóban és a visszaszorulóban lévő névszóragok Tinódi Hoffgreff- és Heltai-féle kiadásában. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series Tom. XXXII. Sectio Linguistica Hungarica. 91–104.
- KOROMPAY KLÁRA 1988. Nyelvjárási megoszlás és normatív törekvések a kései ómagyar kor névszóragozásában. In: KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., A magyar nyelv rétegződése. Akadémiai Kiadó, Bp. 2: 605–10.
- KOROMPAY KLÁRA 1992. A névszóragozás. In: BENKŐ LORÁND főszerk., A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. Morfeumatika. Akadémiai Kiadó, Bp., 355–410.
- MCENERY, TONY – WILSON, ANDREW 2003. Corpus Linguistics. 2nd edition. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- MOLNÁR JÓZSEF 1963. A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között. Akadémiai Kiadó, Bp.
- NÉMETH MIKLÓS 2004. Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi ímoki nyelvváltozatban. Philosophiae Doctores 30. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SZIRMAI MONIKA 2005. Bevezetés a korpusznyelvsemléletbe. Tinta Könyvkiadó, Bp.

KALCSÓ GYULA

A study of elative, delative and ablative suffixes in the first half century of Hungarian typography

This paper deals with the variation of elative, delative and ablative suffixes appearing in early Hungarian books. The corpus-based study is based on data from the period between 1527 and 1576,

and analyses the variables using the methods of corpus linguistics and sociolinguistics. The corpus is composed of 103 texts representing the independent variables selected: the authors' place of birth, the place and date of the edition, the genre, and other characteristics of the texts such as translation vs. original, etc. The variants of each suffix being originally distributed on a regional dialectal basis also show another kind of distribution: the hypothetical spoken and the analysed written forms diverge substantially more from each other than they did earlier (as, e.g., in the previous period, the age of the codices). Analogical levelling produced a clear borderline between the written (especially printed) and the spoken forms. The written forms of the elative, delative and ablative suffixes display mid vowels, whereas their spoken forms involved high vowels at the time. These forms appear in early Hungarian books as a function not of the independent variables chosen, but of the new linguistic medium itself and of its norms being formed.

GYULA KALCSÓ

A szertő-tetői kő rovásírásos feliratai*

1. B e v e z e t ő . – 2006. szeptember elsején egy elektronikus levelet kaptunk Szász Tibor Andrásról, az erdélyi Hargita megyében lévő Felsősfalva református lelkészétől. A tiszteletes úr arról tudósított, hogy egyik falubelije, akit Fülöp Sándornak hívnak, s úgy ismeri a környéket, mint kevesen mások, egy furcsa alakú kősztelére lett figyelmes a görgényi havasok egyik elszigetelt erdejében, s ezen a sztelén rovásjelek láthatók. Mindez nem a véletlen műve volt: Szász Tibor András évek óta rendszeresen kutatja és kutattatja szűkebb pátriáját. A tiszteletes úr, aki a székely rovásírás kiváló ismerője, rögtön felismerte a helyszínen, hogy fontos leletről lehet szó, és az nem a székely rovásírás emléke. Első levelében arról is tudósított, hogy néhány jelet az orhoni türk feliratok jelkészletének egyes grafémaival azonosíthatónak vél. Leveléhez csatoltan néhány fényképet is kaptunk tőle, de ezek – mint azt ő is jelezte – csakis a kő formájáról tájékoztattak. A rossz fényviszonyok, a kő felszínének mohásodása s a nem eléggé megbízható fényképezőgép miatt egyéb információkat nem lehetett az elektronikus úton küldött képekből kivenni.

Megvalljuk, nem nagyon reménykedtünk abban, hogy beigazolódhat a tiszteletes úr sejtése és egy olyan emlék bukkant elő a Sóvidéken, Hargita megyében, amelynek rovásjelei megegyeznek az orhoni türk feliratokéval, abban azonban okkal bízhattunk, hogy egy olyan – eddig ismeretlen – emlék bukkant elő, amely az eddig megfejtetlen kelet-európai rovásírás nagy csoportjának egyik újabb tagja lehet, és természetesnek gondoltuk, hogy minél előbb, a helyszínen kell megvizsgálni a feliratot.

Minderre – rövid levelezés és előkészületek után – szeptember 24–25-e között került sor. Szeptember 24-én egy délutánt, 25-én pedig egy szűk napot tölthettünk a felirat tanulmányozásával. A helyszínen digitális fényképeket, videót és pacskolatokat készítettünk a szertő-tetői kőről és feliratairól, valamint – egymástól függetlenül – minden rovásjegyet lerajzoltunk. Rögzítettük az egyes jelek kőn való elhelyezkedését, meghatározva a jelcsoportok koordinátáit, vésésük feltételezhető irányát, dőlésszögüket, s lemértük a nagyságukat. A feliratok jelkészletének alábbi dokumentációja az ott végzett munka itthoni közös kiértékelése és az eltérések gondos egyeztetése után jött létre.

---

* Az itt közölt – előzetes tájékoztatásnak szánt – tanulmány a szertő-tetői kő rovásírásos feliratairól az MTA-SZTE Turkológiai Kutatócsoportjának műhelyében készült. Rövidített változata elhangzott 2006. november 6-án a Magyar Tudományos Akadémia I. osztálya doktori előadásai között.

A helyszín, ahol a szertő-tetői kő található, festői szépségű környezetben húzódik meg. A területet mintegy 900 méter magasságban hullámozó platók övezik a Bekecs és a Firtos magaslatai mellett, melyek közel 1100 méterig emelkednek ki. Itt folyik lefelé a Kis-Küküllő, a Korond és a Szováta. Jól ismerhetik a területet azok, akik figyelemmel kísérik az Erdélyben talált rovásírásos emlékeket: 1978 nyarán a Székelyudvarhelyi Múzeum munkatársai vizsgálták át a Firtos-tetőt, és az itteni egykori várban lévő templomrom falán két rovásjegyet is találtak. Nemzetségjegyek is kerültek itt elő, melyeket FERENCZI GÉZA „A székely rovásírás Erdélyben ma létező emlékei” című tanulmányában a X. századhoz köt (FERENCZI 1992: 51–67). Itt találtak egy földből kiálló kődarabot is, két másik rovásjeggyel. Ez utóbbi két jegy fordul elő a nem messze lévő gyergyóditró-tászoktetői rovásírásos feliraton is. Csak zárójelben említjük meg, hogy FERENCZI GÉZA, bár székely rovásjegyekkel veti össze a leleteken talált jegyeket, úgy vélte tanulmányában, hogy az írás talán a már elmagyarosodó besenyőkhöz köthető, hiszen Firtosváralja régi neve Besenyőfalva volt, s néhány környékbeli helynév eredetét többen a török nyelvekben keresték. Mindez harmonizál Szász tiszteletes sejtésével, aki szóbeli közlései, illetve elektronikus postán hozzánk eljuttatott véleménye alapján úgy látja, hogy az itt talált anyag török háttérrel rendelkezhet.

A szertő-tetői sztélé egyébként légvonalban mindössze jó 5 kilométernyire van Felsőófalvától, de az útviszonyok miatt mintegy 50 kilométert kellett mindkét nap Korondon keresztül megtennünk oda is és vissza is a köhöz Szász tiszteletes terepjárójával.

A kő anyaga, mint azt itthon – egy hozott kődarab alapján – a szegedi egyetem Ásványtani Tanszékének munkatársai (PÁPAY LÁSZLÓ és PÁL-MOLNÁR ELEMÉR) megállapították, amfibolandezit, vagyis kiömlési magmás kőzet, mely egész Hargitára jellemző. Helybéli körül van tehát szó: egy esetleges feltevés, hogy a követ valamikor odaszállították, nyugodt szívvel kizárható. Hasonló, ha nem is ilyen nagy kövek szép számmal vannak a Szertőn és a környező hegyekben.

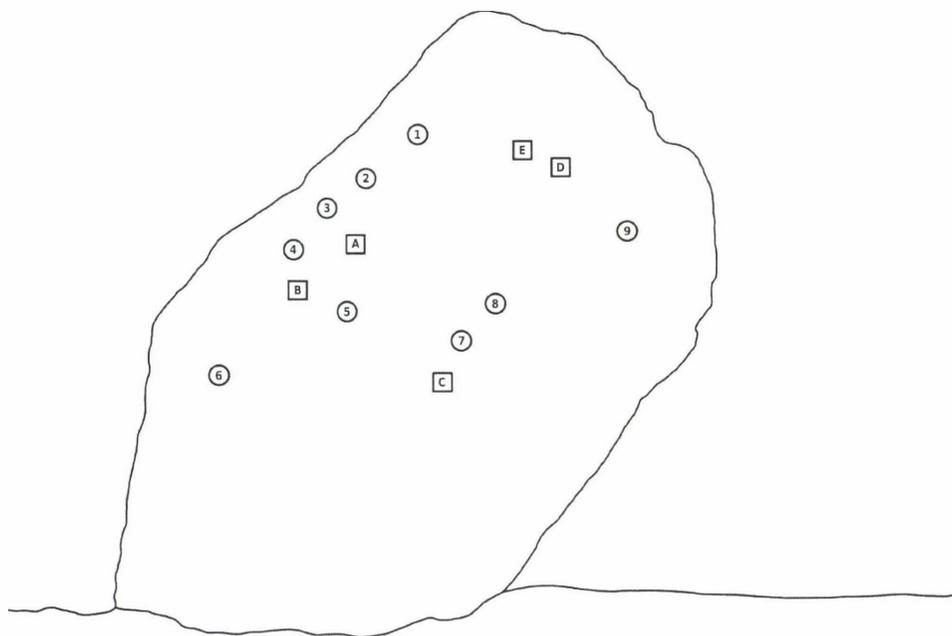
A szabálytalan alakú sztélé legalább 40-50 centiméternyire be van süppedve a talajba. Legnagyobb magassága a talajtól 185 cm, legnagyobb szélessége 160 cm, míg legnagyobb vastagsága meghaladja a 60 cm-t. Védett, elszigetelt helyen van, bár az az erdő, mely ma elrejti a külvilág elől, friss, mindössze néhány évtizedes telepítésű lehet. Ez olyan körülmény, mely a későbbi vizsgálatok során semmiképp sem hagyható figyelmen kívül.

A sztélé feliratainak rögzítése során több alapvető kérdés merült fel már a helyszínen is, s ezek újabb feladványokkal bővültek itthon, amikor a paleográfiai rekonstrukciót végeztük. Voltak, illetve vannak köztük olyan kérdések, melyek természetes magyarázatot nyerhetnek ugyan, de komoly fejtörést okoztak – főleg a helyszínen. Nem értettük, hogy miért láttunk világosan bizonyos jeleket a sztélén délelőtt olyan helyeken, ahol délután már csak bizonytalan carcolatok voltak észrevehetőek, és fordítva. Az adott fényviszonyok kedvező és kedvezőtlen hatásai, a mindenkori látószög fontossága, a kő óvatos tisztogatásának határfoka s egyéb körülmények meghatározó szerepe mellett mindebben annak is része volt, hogy a sztélé feliratait legalább két, de inkább három kézhez és valószínűsíthetően több kronológiai síkhoz kell kötnünk.

Alapvető kérdés, hogy hány jelcsoportot különíthetünk el a kövön. Jelenleg úgy látszik, hogy tizennégy egymástól elkülönülten álló jel, illetve jelcsoport található a sztélén. Ezeket – az olvashatóság és a bizonyosság szempontjai alapján – célszerűnek látszik két kategóriára felosztani.

1. ábra

A sztélén elhelyezkedő jelcsoportok

Számokkal jelöljük a határozott vésésű, a helyszínen és itthon – az ott készített felvételek és rajzolatok alapján – lényegesebb gond nélkül azonosítható jeleket, illetve jelcsoportokat, míg a különféle okok miatt bizonytalanok látszókat betűjelekkel adjuk meg. Így a kővön szereplő feliratok 1-től 9-ig kaptak sorszámot, s A-tól E-ig betűjelet.

Mielőtt rátérnénk a feliratok rövid bemutatására, idézzük RÓNA-TAS ANDRÁS „A szarvasi tútartó felirata” című cikkének néhány mondatát, melyekkel módszertani szempontból egyetértünk: „Egy írás megfejtésének két, szerencsés esetben kombinálható, útja van. Az egyik a belső megfejtés, amely kizárólag magukból a szövegekből indul ki... A másik a külső segítséggel történő megfejtés. Ezek között természetesen a legbiztosabb a két- vagy többnyelvű felirat, ahol az egyik felirat nyelve ismert. Sokkal nagyobb veszélyeket rejt magában a már ismert írás(ok)ból való levezetés... Az X jel a germán runaírásban a *g*, *γ* jele, a székely rovásírásban a *b* hangot jelöli, míg a keleti türk írásban olyan *d* hangot, amely csak magas hangrendű szavakban fordul elő.” (RÓNA-TAS 1985: 240–1). Mint említettük, egyetértünk ezekkel a módszertani szempontból fontos megjegyzésekkel. Ugyanakkor a feliratok rövid bemutatásánál – előrebozsátva, hogy mindebből semmilyen mélyreható következtetést nem kívánunk levonni – jelezni fogjuk, hogy a feliratok rovásjegyei közül hány mutat azonosítást az orhoni–jenyiszeji és a székely rovásjelekkel.

2. A szertő-tetői kő feliratai

2. ábra

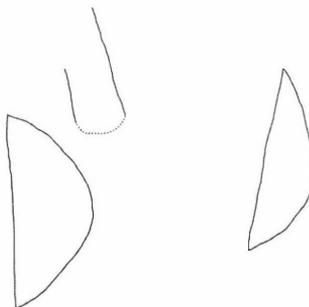
Az 1-es számú felirat

A felirat megdőltén vertikális, fentről nézve jobbról balra irányult jelekből áll. Négy jel alkotja. Zavaró momentum, hogy a fentről (jobbról) számított harmadik és negyedik jel részlegesen érintkezik egy későbbi kéztől származó nagy, csillag alakú rajzolattal, mely így együtt a kuszaság látszatát kelti. A jelek között három olyan akad, melynek pontos megfelelője van az orhoni feliratok jelkészletében. A két egymással egyező szélső jel (l), mely az orhoni rovásban – s ugyanígy a székely rovásírásban – az /s/ jele, s a jobbról számított harmadik jel (B), mely a /k/-t jelölheti magánhangrendű labiális magánhangzóval összeolvasva. A jobbról számított második jelnek is lehet egy nagyon hasonló orhoni párhuzama. A kérdéses jel (4), mely ott az /r/ hangot jelöli mélyhangrendű szavakban, abban tér el az ittenitől, hogy ott a rovásjegy baloldali vertikális szára alul valamivel rövidebb a jobboldalinál. Megvan a jel a székely írásban is az /r/ jeleként.

3. ábra

A 2-es számú felirat

A 2. felirat feltehetően három jeltől áll. Kettő közülük a jelcsoport szélein azonos rajzolatú, de eltérő nagyságú. A nagyobbik D-alakú jel szára, hogy hasonlítani lehessen a méreteket, eredetiben 3 cm. Ez a jel (D) egyébként, mint tudjuk, jól ismert az orhoni feliratokban is, ahol a /y/ jele mélyhangrendű szavakban. Megvan a székely írásban is, ahol az /ny/ hangot jelöli. A két D-alakú jel között egy „kiemelt” jel látható. Úgy láttuk a helyszínen is, s a hozott anyag alapján itthon is, hogy erősen valószínűsíthető, de nem bizonyos, hogy az enyhén megdőltött rövidebb és hosszabb száruk között alul egy kis félkörív található. Ha ez csak repedés lenne a kőn, akkor az sem biztos, hogy a két D alakú jel között egy har-

madik szerepel. Ez esetben lehet, hogy négy jelet kell a 2-es feliratban regisztrálnunk. Ha mégis számolunk a valószínűsíthető összekötő félkörívvel, akkor ez a jel (J/S) az orhoni feliratok mélyhangrendű környezetben előforduló, s /b/ hangértékkel bíró jegyével lenne azonosítható. Ha nincsen ilyen összekötő félkörív, akkor a székely írás /r/ hangot jelölő jele (Λ) lehet az egyik szár értéke, de talán mindkettő értékelhető így.

4. ábra

A 3-as számú felirat

Valószínűleg 5, esetleg 6 rovájsjegyből álló csoport. Szinte valamennyi tagja biztos párhuzammal rendelkezik az orhoni rovájsjegyek között. Gondot okoz a jobb kéz felőli első jel, mely összetett rajzolata alapján ligatúrának tűnik, s innen fakad az a bizonytalanság, hogy hány jel alkotja a csoportot. Kérdéses, hogy az Y alakú jel előtt kezdődő horizontális vonás össze van-e húzva az Y alakú jel mögött álló rövidebb vertikális vonallal, s az erre a kérdésre adandó válasz döntheti el, hogy pontosan hány rovájsjegy van előttünk. Az áthúzott szárú Y lehetne azonos az orhoni rovásisírás /š/ hangot jelölő jelével (Y), majd tovább haladva a második vagy harmadik jel (Y) az orhoni /l/-lel (vagy a székely /t/-vel), míg a következő rovájsjegy a mélyhangrendű környezetben szereplő orhoni /k/-t jelölő rovájsjeggyel (d) mutat azonos rajzolatot. A latin ábécé nagy M betűjével azonos jel (M) az orhoni feliratokban az /ld/ ligatúrával (a székely írásban ez a /v/ jele), míg a csoport végén található ív alakú jel (J) a mélyhangrendű környezetben szereplő /n/ jelével mutat azonosságot az orhoni ábécében, s egyezik a székely írás /n/ jelével. A 3-as felirat öt vagy hat jelének az eredeti kövön mért együttes hosszúsága 18 centiméter.

5. ábra

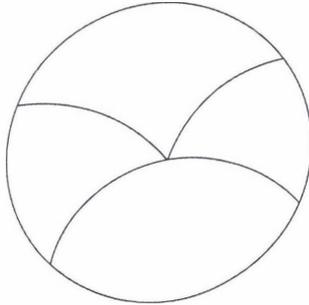
A 4-as számú felirat

Három jelből álló csoport. A csoport jobb szélén lévő jel azonos rajzolatú azzal az orhoni rovájsjeggyel (H), mely ott a mélyhangrendű szavakban előforduló /t/ hangot jelöli. Ez a jel, az előbb ismertetett fenntartásokkal, azonos lehet az első felirat jobbról számított 2. jelével. A középső jel (X), mely számos ábécében jól ismert, megvan a magashangrendű szavak /d/ hangját jelölő rovájsjegyként az orhoni türk ábécében, és a /b/-t jelöli a székely ábécében. A harmadik jel aligha azonos az előtte állóval, mert a jobb oldali felső szára legalább 3 cm-rel hosszabban lett a köbe vésvé. Gyanúba fogható ligatúráként. A jel legnagyobb magassága – meghosszabbított szára miatt – így meghaladja a nyolc centimétert.

6. ábra

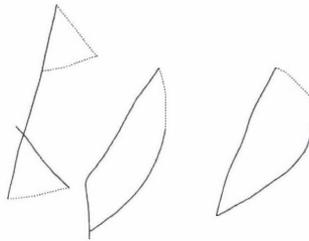
Az 5-ös számú felirat

Egy határozott vonalú vésséssel rögzített tamgának látszó jel van az 5. helyen. A kör alak majdnem teljesen szabályos, 18 cm az átmérője. A körívек is szabályos vonalúak, s a kör középpontjában ölelkeznek.

7. ábra

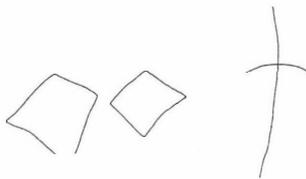
A 6-os számú felirat

Egy három jelből álló jelcsoport alkotja a 6. sorszámú feliratot. Bár szinte mindegyik jellel kapcsolatban bizonytalanságot fogalmazhatunk meg, egyelőre a számmal ellátott csoportban tartjuk nyilván. A jobb oldali első jel, s a középső jel vonalai – részlegesen – lehetnek körepedések is. Az első jel talán azonos a 2. feliratban látott szélső jelekkel. A harmadik jel megegyezhet az 1. felirat balról második jelével. A középső jel egyedinek látszik a feliratos kővön, de hasonló jel több kelet-európai rováskészletben is előfordul.

8. ábra

A 7-es számú felirat

Mindösszesen három jelből álló, rézsútosan lejtő rováscsoport, mely közvetlenül a „C”-vel jelzett felirat fölött helyezkedik el. Itt is kétségeink lehetnek a paleográfiai leírás

során. A jobbról számított első jel – mely egy keresztre emlékeztet – vertikális szára ívelt, s megegyezhet a „C” felirat bal oldali szélső jelével, nagy hasonlóságot mutat a székely írás /d/ jelével. A második és harmadik jel akár össze is függhet egymással. Hasonló – ligatúraként azonosított – jelet más kelet-európai rovásemléken is találni. Ha mégis két jellel van dolgunk, akkor ezek nem biztos, hogy azonosak, mert a bal oldalon lévő jel alsó része nem záródik, míg a középsőé igen, s nagyon hasonlít a székely /k/-hoz, de nem ismeretlen ligatúraként az orhoni ábécében sem. A bizonytalanságot csak növeli, hogy nem látszik egyértelműnek, el kell-e különítenünk ezt a három jelet az alatta lévő „C”-vel jelölt jelcsoporttól.

9. ábra

A 8-as számú felirat

Egy tamgaszerű rajzolat, mely – s itt anélkül, hogy állást foglalnánk a kérdésben, idézzük Szász Tibor András tiszteletes úr véleményét – akár egy üstökös rajza is lehet.

10. ábra

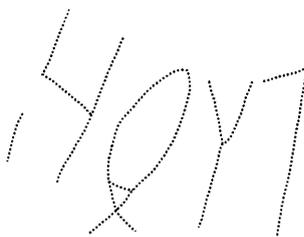
A 9-es számú felirat

A felirat jobb szélén álló jel több helyen megtalálható a sztélén, a 2. jel több kelet-európai rovásemléken előforduló jelvariánshoz is köthető. Csak valószínűsíthető, hogy összekötő vonal van a két vertikális szárral rendelkező harmadik jelnek azonosított rovásjegyben. Ha ez igaz, akkor ez a jel azonos az első felirat jobbról számított 2. rovásjegyével, és talán a negyedik felirat jobb oldali első jelével is. Az utolsó, öblös felsővel rendelkező jel egyedinek tűnik, s nem kizárt, hogy ligatúra.

11. ábra

Az „A” jelű felirat

Bizonytalan jelcsoport, s valószínűtlen, hogy azonos kéztől származna, mint az előzőek. Míg az előbbi feliratok többnyire határozott vonalúak, az „A” betűvel jelzett felirat csak

erősebb karcolatnak mondható. A helyszínen készült felvételeken alig látszik, s többnyire csak az ott készült rajzaink alapján ítélni lehet meg. Ha helyesek a rajzaink, akkor öt jelből áll, melyek közül jobbról nézve az ötödik rövidebb, mint a többi jel, s adott esetben azonos lehet a 3-as felirat bizonytalannak mondott első összetett jelének második felével, de alakilag egyezik a többször előforduló vertikális vonás alakú jellel, mely például kétszer is látszik az 1. számú feliratban. Sajátos, hogy a „C” felirat mindegyik jele azonosítható az orhoni rovásjelekkel. (Ezek, hangsúlyozva, hogy nem kívánunk olvasatot sugallni, jobbról haladva a következők: /p l b r s/; ԽՂԿԴ). Ha a székely ábécével vetjük egybe a jelcsoportot, jó esetben három egyezést is regisztrálhatunk.

12. ábra

A „B” jelű felirat

Bizonytalan jelcsoport. A kő felületén lévő karcolatokról a felvételek alapján jóformán semmit sem tudunk megállapítani. Rajzaink szerint hat jel rögzíthető. Közülük némelyik más kelet-európai rovásjeles emléken is előfordul. A jobboldali első jel /š/, illetve /ž/ hangértékben megvan az orhoni és a székely ábécében is.

13. ábra

A „C” jelű felirat

Gyenge karcolatú, talán négy jelből álló jelcsoport. Első két ligatúraszerű jeléről jelenleg nem mondhatunk semmit. Helyszíni rajzolataink alapján a harmadik jel megegyezik a 3-as felirat balról számított 2. jelével, míg az utolsó jel talán a 7-es felirat jobbról számított első jelével lehet azonos.

14. ábra

A „D” és „E” jelű felirat

A két utolsó felirat esetében mindössze egy-egy önálló rovásjegy regisztrálható.

3. Ö s s z e g z é s . – Áttekintve a tizennégy feliratcsoportot, a szertő-tetői rovásírásos követ a jelentősebb kelet-európai emlékek közé sorolhatjuk. Összesen 1 tamga, 1 tamgaszerű jel, valamint – ha figyelembe vesszük a számmal jelölt feliratok mellett a betűvel jelölteket is – összesen 45–46 rovásjegy fordul rajta elő. Amennyiben csak a biztos vésésű jelcsoportokat összegezzük, a grafémák száma 25–27-re csökken.

A szertő-tetői feliratok a fontos emlékek közé sorolhatók, hiszen a nagyszámú kelet-európai rovásírásos emlék elsöprő többsége jóval kevesebb jelet tartalmaz. A földrajzilag igen nagy területen elhelyezkedő, közvetlenül sem a székely rovásíráshoz, sem az ismert belső-ázsiai türk rovásíráshoz nem tartozó emlékcsoport tagjai a Kaukázustól a Volga-vidékig, a mai Bulgáriától és Kelet-Romániától a történeti Magyarorszáig lelhetők fel. Gyűjtőnéven szokás ezeket kelet-európai rovás emlékeknek nevezni (TRYJARSKI 1985a: 1–16, 1985b: 53–80; HAUSSIG 1985a: 17–52, 1985b: 81–132). Közös jellemzőjük, hogy máig megfejtetlenek, s ennek egyik fő oka, hogy nagyon nagy számban a mindössze néhány jelet tartalmazó emlékek alkotják. Különösen sajnálatos ez a több mint száz emléket számláló bulgáriai s a szintén több mint száz emléket felsorakoztató kaukázusi csoport esetében.

A kelet-európai rovásírás kérdéskörének mára már kiskönyvtáryi irodalma van. Az emlékek korpuszának átfogó bemutatására és az irodalom összefoglalására legutóbb az Archivum Ottomanicumban a lengyel turkológia doyenje, EDWARD TRYJARSKI professzor új vállalkozott (TRYJARSKI 2002–2003: 1–80, 5–90).

A máig megfejtetlen kelet-európai rovásírás korpuszának emlékei nem alkotnak egy nyelvileg, kronológiailag és rovástechnikailag homogén csoportot. Ellenkezőleg: többszörösen heterogénnek mondhatók. Lehet köztük, sőt aligha kétséges, hogy van közöttük olyan emlék, mely azokhoz a kazárokhöz köthető, akiknek birodalmából a honfoglalást megelőzően kivált a formálódó magyarság. Lehetnek az emlékek között olyanok is, melyek talán éppen a honfoglaló magyarsághoz köthetők. Ma azonban még csak addig jutottunk el, hogy mindennek csakis a valószínűségét jelezhetjük, s minden további megállapításunk nélkülöznie a bizonyításhoz szükséges tényeket.

Azt például nemcsak sejtjük, de tudjuk, hogy a kazárok használták a rovásírást. Hiteles történeti forrás, egy XIII. század eleji perzsa tudósítás (Faxru'd-Din Mubārax Šah) szól arról, hogy a kazároknak önálló írásuk volt (LIGETI 1927: 473–6). Sajátos ellentmondás, hogy míg a középkori perzsa forrás arról tudósít, hogy a kazárok írása balról jobbra irányuló, addig az a kazárokhöz köthető – egy Kairóban fellelt héber nyelvű szöveget tartalmazó lap alján szereplő – néhány jeltől álló glossza, melyet az orhoni rovásjegyek alapján 'olvastam' (*okurum*) hitelesítő és jóváhagyó szóként értelmezhetünk, jobbról balra íródott (GOLB–PRITSAK 1982: 10–5).

Visszatérve a szertő-tetői kősztelé felirataihoz, jelenleg mindössze néhány összefoglaló megjegyzésre szorítkozhatunk:

1. Nem tűnik megnyugtatónak, hogy a kövön található 45–46 jel közül igen sokféle, mintegy 27 grafémát találunk. Nem megnyugtató, de mindez önmagában nem hitelteleníti a feliratot. Ha csak a számmal jelölt feliratok grafémáit vesszük figyelembe – s nem számolunk a tamgával és a tamgaszerűnek mondott jellel –, akkor 25–27 graféma van a feliraton, s ebből 17 különböző jelet látunk; ez a szám is rendkívül magas. Összehasonlításként említjük, hogy az 59 jelet tartalmazó szarvasi tütartón 19-féle jel van, a csakis a nem ismétlődő feliratokat tekintve 67 jelet mutató nagyszentmiklósi kincsen pedig 25-féle jel található.

2. A szertő-tetői felirat jelei között összesen 7–8 olyan jelet látunk, melyek azonosíthatók lehetnek a szarvasi–nagyszentmiklósi rovásjegyekkel.

1. táblázat

A szertő-tetői felirat és a szarvasi–nagysszentmiklósi feliratok egyező rajzolatú rovásjegyei

I	Б	И	D	Ɔ	Υ	Ɑ	⊖
1	2	3	4	5	6	7	(8)

Köztük vannak azonban – TRYJARSKI professzor úrnak a kelet-európai rovásjelekkel kapcsolatos jelzőjét kölcsönözve – olyan ún. „banális” jelek is, melyek szinte valamennyi ismert rovásábécé részei. Ezek alapján megkockáztatható az a kijelentés, hogy a szertő-tetői feliratok nem tartoznak közvetlenül a szarvasi–nagysszentmiklósi ábécével egy csoportba.

3. A szertő-tetői feliratok grafémái közül – mind a számmal, mind a betűvel jelzett csoportban – több egyezés mutatható ki az orhoni–jenyiszeji (15 jel), de a székely rovásírás grafémáival is (12 jel). Ezeket egyelőre csak regisztrálni kívánjuk.

2. táblázat

Egyező rajzolatú rovásjegyek

Szertő-tető 1–9	Szertő-tető A–E	Orhoni–jenyiszeji	Székely
I	I	I	I
И, Ч	Ч	Ч	И
Υ	Υ	Υ	Υ
M	M	M	M
x	x	x	x
†	†		†
D		D	D
Ɔ		Ɔ	Ɔ
Б		Б	
ყ		ყ	
И		И	
◇		◇	◇
/ (?), J (?)		J (?)	/ (?)
	1	1	1
	Υ	Υ	Υ
	Ɑ	Ɑ	

4. Paleográfiai rekonstrukciónk alapján úgy látszik, hogy a számmal jelzett jelcsoportokat – a további, immár részletes és elemző vizsgálatok során is – el kell választanunk a betűvel jellettektől. Ezek a „biztos vésésű” jelcsoportok a kelet-európai rovásírásos korpuszba tartoznak, míg a betűvel jelettek státusza jelenleg kérdéses. Úgy látszik, hogy ez utóbbiak között nagyobb arányban jelentkeznek a ligatúrák. Tekintettel arra, hogy ezek – főként individuális alkotásként – kifejezetten a székely írásra jellemzőek, melynek jegyeivel közel annyi azonosságot tudunk kimutatni, mint az orhoni–jenyiszeji ábécé jeleivel, felveti annak a lehetőségét, hogy a karcolt jelek a székely írás felől közelíthetők meg.

5. Természetesen elvégeztük azt a statisztikai elemzést is, amely alapján láthatjuk, hogy melyek a szertő-tetői kő feliratain leggyakrabban előforduló jelek, s ezek milyen pozíciót foglalnak el a jelcsoportokon belül. Mindennek kiértékelése azonban egy másik publikációnak lehet a feladata.

A hivatkozott irodalom

- FERENCZI GÉZA 1992. A székely rovásírás Erdélyben ma létező emlékei. In: SÁNDOR KLÁRA szerk. 1992: 51–67.
- GOLB, NORMAN – PRITSAK, OMELJAN 1982. Khazarian Hebrew documents of the tenth century. Ithaca, London.
- HAUSSIG, HANS-WILHELM 1985a. Die Runen des Schatzes von Nagy-Szent Miklós in ihrer Bedeutung für die Runenschriften Osteuropas. In: RÖHRBORN–VEENKER Hrsg. 1985: 17–52.
- HAUSSIG, HANS-WILHELM 1985b. Der historische Hintergrund der Runenfunde in Osteuropa und Zentralasien. In: RÖHRBORN–VEENKER Hrsg. 1985: 81–132.
- LIGETI LAJOS 1927. A kazár írás és a magyar rovásírás. *Magyar Nyelv* 473–6.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1985. A szarvasi tütartó felirata. *Nyelvtudományi Közlemények* 87: 225–48.
- RÖHRBORN, KLAUS – VEENKER, WOLFGANG Hrsg. 1985. Runen, Tamgas und Graffiti aus Asien und Osteuropa. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Band 19. Harrassowitz, Wiesbaden.
- SÁNDOR KLÁRA szerk. 1992. Rovásírás a Kárpát-medencében. *Magyar Őstörténeti Kiskönyvtár* 4. Magyar Őstörténeti Kutatócsoport, Szeged.
- TRYJARSKI, EDWARD 1985a. Die runenartigen Schriften Südosteuropas. In: RÖHRBORN–VEENKER Hrsg. 1985: 1–16.
- TRYJARSKI, EDWARD 1985b. Alte und neue Probleme der runenartigen Inschriften Europas, ein Versuch der Entzifferung der Texte aus Murfatlar und Pliska. In: RÖHRBORN–VEENKER Hrsg. 1985: 53–80.
- TRYJARSKI, EDWARD 2002–2003. Runes and Runelike Scripts of Eurasian Area 1–2. *Archivum Ottomanicum* 20: 1–80, 21: 5–90.

BERTA ÁRPÁD – KÁROLY LÁSZLÓ

Runic inscriptions on the Sziertő Crest Stone

On 1 September, 2006, we received an important e-mail message from the Calvinist minister of Felsősfalva (Ocna de Sus), Harghita County, Transylvania. He informed us that a stone with runic inscriptions had been found in a nearby forest. Within the same month, we managed to study the stone on the spot, taking photographs and impressions of it. As it turned out, the Sziertő Crest inscription, with its 45 or 46 runic symbols, can be taken to rank with the more significant Eastern European runic relics. If we just take the groups of symbols of unambiguous carving into consideration, the number of graphemes is 25 to 27. Most Eastern European runic relics that we know of, numerous though they are, contain much fewer symbols each. Members of that group of relics, not directly related either to Székely runic script or to the well-known Central Asian Turkic runic script and geographically distributed over a vast area from the Caucasus to the River Volga, from today's Bulgaria and Eastern Romania to the former territories of historical Hungary, are collectively known as 'Eastern European runic relics'.

Relics that make up the corpus of Eastern European runic script, hitherto undeciphered, do not constitute a linguistically, chronologically, or technically homogeneous group. Some of them may be associated to the Khazars whose empire the future Hungarians had left before the Hungarian Conquest. Some may even be associated to the conquering Hungarians themselves. However, we have not yet got beyond the point of raising that as a possibility. The main aim of the present paper is an accurate description of the symbols, taking stock of them. We have also run a statistical analysis to see which symbols are the most frequently occurring ones in the inscriptions of the Sziertő Crest Stone and what position they occupy within the groups of symbols. Drawing more far-reaching conclusions, however, remains a task for future research.

ÁRPÁD BERTA – LÁSZLÓ KÁROLY

A szenvedő szóalakok használata a Bánk bán és a kor irodalmának nyelvében

1. A „Bánk bán”-nal foglalkozó költőket ARANYTÓL ILLYÉSIG, az irodalomtörténészeket GYULAITÓL SZERB ANTALIG mindig megérintette az a különös kifejező hatás, amely Katona szavaiból árad. Joggal állapítja meg SÁNDOR IVÁN: „Mindazok, akik a dráma lényegi rétegeihez eljutottak, szembetalálkoztak a Bánk bán nyelvének »egyénségével«” (SÁNDOR 1993: 10). A vélemények persze eltérőek, esetleg egymásnak is ellentmondanak. TOLDY FERENC sommás véleménye szerint „Katona Bánk bánja olvasatlan maradt rossz nyelve miatt [...] költői becsét csak a kritika mutatta ki” (TOLDY 1987: 233). ARANY JÁNOS viszont elragadtatással beszél erről a nyelvről: „Különös teremtő tehetség volt ezé a Katonáé; bámulatos, hogy tudta a nagy szenvedélyeknek olyan megragadó kifejezéseit olyan gondos beosztással elrendezni, hogy tudott annyi számítással – költeni!” (ARANY 1916: 7); és SZERB ANTAL sem marad el mögötte a dicséretben: „Ez a nyelv az, amely az első intonációtól az utolsó szóig magával ragad, és kiváltja azt a megrázkódtatást, a katarzist, ami a klasszikus hagyományok óta a tragédia célja” (SZERB 1958: 291).

Még abban sincs egységes vélemény, hogy a dráma nyelve hogyan kapcsolódott a keletkezésekor javában zajló nyelvújításhoz. SZERB ANTAL így látja: „Nyelve a nyelvújítás előtti nyelv volt, annak is egy különös egyéni variánsa” (SZERB 1958: 288). RÓNAY GYÖRGY szerint viszont Katona nyelve „nyelvújítási eredetű lírai szokincsünk újszerű felhasználása” (RÓNAY 1978: 199). Az utóbbi megállapítás valószínűleg inkább a drámairó verseire vonatkozik, s WALDAPFEL JÓZSEF alábbi véleménye is arra utal, hogy Katonát a „Bánk bán” két szövegváltozatának megfogalmazása közti esztendőben – amikor verseit alkotta – érintette meg az új nyelvi kifejezőmód fuvallata: „Mire a Bánk bán átdolgozására került a sor, addigra alaposabban megízlelte a megújított irodalmi nyelvet, bele is vitt valamiscskét, de a nyelvi anyag uralkodó rétegének megmaradt az ódon zamatú” (WALDAPFEL 1957a: 279). Bizonyára igaza van GYULAI PÁLNAK, amikor megállapítja, hogy Katona ebben az eszmei küzdelemben szinte semlegesnek tekinthető: „semminemű párthoz sem tartozott, sem a nyelvújítókhoz, sem a régihez ragaszkodókhoz [...]. A nyelvújítók nem olvashatták tragédiáját szánó mosoly nélkül, ha történetesen kezökbe akadt, a régihez ragaszkodók pedig alkalmasint még hamarabb dobták félre” (GYULAI 1956: 162).

Abban viszont semmiképp nincs igaza GYULAINAK, hogy Katona „Az *érezmény* szót kivéve, nem használ új szókat” (GYULAI 1956: 162), hiszen a NyÚSz.-ban közel hatvan olyan szót találtam, amely a drámában is előfordul. A mű 2882 szavának (vö: BEKE 1991a) ez csak két százaléka, ami talán kevés. Mindenesetre számszerűen alátámasztja azt az általános véleményt, hogy Katona nemcsak a kor irodalmi életét összefogó Kazinczy, hanem az egész nyelvújítási mozgalom hatókörén kívül élt és alkotott. Persze konkrét adatok hiányában nem tudhatjuk, hogy például Kisfaludy drámáiban mennyi a nyelvújítási kifejezés, s azt sem, hogy mennyi akkoriban az „ideális” arány. De úgy is felfoghatjuk ezt a két százalékot, hogy Katona mégsem zárkózott el teljesen az új szavaktól, hiszen például a *közellét* és a *védszent* főnevet csak a dráma megjelenése utáni időből ismeri a nyelvújítási szótár, a *kiszened* igét pedig Kisfaludyval egyszerre használták először jelentős irodalmi műben; a *kilátás* szónak ’jövőbeli lehetőség’ jelentését is a „Bánk bán”-ban láthatjuk először, mert e szótár szerint a szónak ez az értelme csak 1835 körül honosodott meg. (Ebből az is kiviláglik, hogy a NyÚSz. a „Bánk bán” szóanyagát nem dolgozta föl. Katona műve ennyire kimaradt volna nemcsak az irodalmi, hanem a nyelvészeti köztudatból is? Még a XIX. század legvégén is?) Néhány olyan szó is előfordul a drámában, amely akkor még „fiatalnak”

számít, s tulajdonképpen már nyelvújítási fejlemény, pl. *rimánkodik* (1784.), *szível* (1774.); *gyilok* (1792.), *őrülés*, *őrültség* (1794.); *mesés* (1789.), *valódi* (1780.) stb.

Szerintem a viszonylag kevés új kifejezés használata mögött mindenképpen tudatosság tételezhető föl: Katona mérlegeli és tudja, mi illik és mi nem a hat évszázaddal előbb élt szereplő szájába. Erre mutat az is, amit jogosan hangsúlyoz többek között WALDAPFEL JÓZSEF is: Katona verseiben a szóhasználat a „Bánk bán”-éhoz képest „modernebb”. Szerintem a történelmi dráma és az aktuális líra nyelvi különbsége aligha a véletlen, inkább a szándékosság eredménye.

GYULAI PÁL, aki legelőször foglalkozott igen alaposan Katona drámájának nyelvével, még korban is viszonylag közel állt a mű keletkezésének nyelvhasználatához, így talán a leghelytállóbban tudta megítélni, hogy Katona „Maga teremtett magának nyelvet, mely nyelvtanilag nem szabatos ugyan, de az költőileg” (GYULAI 1956: 142). Erre a „nem szabatos”-ra vonatkozik nyilván az az érdekes megállapítása, hogy ha Katona „megismerkedik Kazinczyval, Szemerével, vagy az akkori irodalom valamelyik szövívőjével, bizonyosan bármelyikök kijavíttatja vele nyelvtani és verselési botlásait” (GYULAI 1956: 142). (Elgondolhatjuk, hogy az érzékeny Katona aligha örült volna ennek. Bizonyára jól elbánt volna Katona kifejezésmódjával akármelyikük, különösen Kölcsey, aki kemény bírálatával csaknem végleg elhallgattatta Berzsenyit.)

2. Ebben a tanulmányban a „Bánk bán” nyelvének egyik igen fontos jellegzetességével foglalkozom, azzal, amiről OROSZ LÁSZLÓ így ír a dráma kritikai kiadásában: „A Bánk bán nyelvének régies grammatikai sajátosságai között joggal tartják számon a szenvedő igék és igeenevek gyakori használatát. Ezek egy részében a szenvedő ige képzője kettőzött alakban fordul elő [...]. Néhány példa a Bánk bánból: *meglopattatol*, *meglopattatik* [...]. Gyakori a szenvedő igéből -ás, -és képzővel alkotott főnév, pl. *világosittatás*, *teremtetés* [...] stb.” (OROSZ 1983: 379).

Azt vizsgálom, hogy a szenvedő igék, továbbá az ilyenekből képzett igeelvek és főnevek, illetve ezeken belül az úgynevezett „kettőzött” képzésű szavak (a továbbiakban összefoglalóan: szenvedő szóalakok) használatára mi jellemző Katona és a kortársak drámái és egyéb műveiben. A fő kérdés számomra az, hogy tekinthető-e az ilyen szóalakok használata Katona drámájában a tudatos archaizálás eszközének. Adatszerűen próbálok utánanézni annak, amit a „Bánk bán-szótár” szerkesztésekor így vettem föl: „Sajnos, a mű keletkezési idejének nyelvvállapotáról nincs megbízható lexikális felmérésünk, írói vagy egyéb szótárunk, amellyel összevethetnénk a dráma szókészletét, s kimutathatnánk, írói vagy mennyi benne az – alighanem tudatosan – régies, archaizáló, ill. mennyi az akkor újdonságnak számító – gyakorlatilag nyelvújítási – kifejezés” (BEKE 1991a: 10). Meggyőződésem ugyanis, hogy az OROSZ LÁSZLÓ által említett szenvedő szóalakok használata igen fontos, sőt talán a leglényegesebb jellemzője nemzeti drámánk ódon zamatú nyelvének. Jóllehet a többi ilyen irányba ható összetevő, tehát a népies vagy tájnyelvi (*arasz*, *arcza*, *bahó*, *bakáz*, *eszenkedés*, *mázos*, *mihelyst*, *teként* stb.), illetve egyéni képzésű szavak (*dörömböz*, *irtóztatóság*, *királyos*, *megengedődhető*, *tébul* stb.) meg az ilyen szólások: *feléri ésszel*; *lábat ád* szintén hozzájárulnak a dráma nyelvének sajátos, SÁNDOR IVÁN által említett „egyéniségéhez”. Azonban mégis úgy gondolom, ezek viszonylag kevésbé befolyásolhatják, eredményezhetik a többek által hangsúlyozott jellegzetesen archaikus hangvételt, mert inkább csak szokatlan-ságukkal, furcsaságukkal hatnak. A mű megjelenésének idején még kevésbé mutatnak a régiesség irányába a dráma szóösszetételei is (*gyászasztal*, *koporsóalj*, *védsszent*, *végpillantat*), hiszen ilyenek a kortársak: Berzsenyi, Kölcsey, Kisfaludy Károly nyelvét is bőségesen jellemezték, sőt mondhatni, hogy egyenesen a korabeli romantikus stílus fő kelléktárába tartoztak.

3. A szenvedő igék meghatározása legegyszerűbben így fogalmazható: valamely ige műveltető származékának *-ik* végződésrel visszahatóvá tett formája, például: *ad > adat > adatik*; *hoz > hozat > hozatik*; *elfog > elfogat > elfogatik*. Ezekről meg kell különböztetnünk azokat a szóalakokat, amelyekben az igtövet a műveltető képző után nem csupán a visszaható *-ik*, hanem a teljes szenvedő igeképzővel (*-tatik*, *-tetik*) is ellátták, így jöttek létre az ilyenek: *adattatik*, *hozattatik*, *elfogattatik*. Ezekkel szintén találkozhatunk régebbi irodalmunkban jóval Katona előtt is. Az ilyen szóalakokat a rövidség kedvéért „kettős képzésűnek” nevezzük. Létrejöttének egyik oka az lehet, hogy a műveltető igeképző funkciója elhomályosulván, szükséges volt ennek mintegy ismételt megerősítése. Annak is szerepe lehet a kettős képzés létrejöttében, hogy bizonyos szóalakok egyaránt érthetők cselekvő (illetve pusztán műveltető) értelemben: valakit valaki *megöletett* és ugyanakkor szenvedő értelemben is: valaki valaki által *megöletett*. Amikor Gertrudis parancsot ad, így beszél: „Tüstént Simon / bán elfogattasson”. Ugyanazt jelenthetné itt az *elfogasson* szó is? Talán mai szemmel igen, ám a költő mégsem ezt használja. Az ilyen kettős képzésű kifejezések minden bizonnyal még régiesebbnek tünnek már Katona korában is az egyszeres képzésűeknél, tehát az archaizáló hatás is erősebb bennük, ezért a további adatok során külön kiemelem őket. Az kétségtelen, hogy számuk minden általam vizsgált műben lényegesen kevesebb – ha egyáltalán megtalálhatók –, mint az egyszerűen képzetteké, és ez is aláhúzza szokatlanságukat, illetve fokozottan archaikus jellegüket.

A szenvedő igék és származékaik jelenléte irodalmunkban a kezdetektől fogva adatokkal igazolható. Régebben ugyan voltak, akik kétségbe vonták a szenvedő szerkezet magyar eredetét, s mint idegen elemet kárhoztatták, ez azonban téves elképzelésnek bizonyult. KOVALOVSKY MIKLÓS szerint „A szenvedő szemlélet és kifejezőmód természetes és hagyományos nyelvünkben, hiszen belső fejleményű, eredeti kifejező eszközei vannak. Ennek oka lehet az alany ismeretlen [...] volta, megnevezésének szükségtelensége [...] a személytelenségre törekvés, például a hivatalos nyelvben, vagy általában a szenvedő alany kiemelésének fontossága” (KOVALOVSKY 1957: 166–7). VELCSOV MÁRTONNÉ utal a kérdéses nyelvi jelenség stilisztikai értékére is: „A szenvedő igék használati köre ma már igen szűk, csak sajátos stilisztikai értékben használatosak. Csupán néhány szenvedő igealak van általánosan elterjedve; pl. *mélőztatik*, (*ellenszenvvel*) *viseltetik*. [...] A *születik* ige [...] ma már cselekvőnek tekinthető” (VELCSOVNÉ 1968: 20). Valószínűleg ezt már Katona is érezte, hiszen a „Bánk bán”-ban csakis a kettős képzésű alakot használja: „születtetik”.

4. WALDAPFEL JÓZSEF említett tanulmányában kiemeli, hogy „Katona nyelvének már saját kora irodalmi nyelvéhez képest valami ősi komor fensége van, amely a nagy indulatokhoz és a tárgy régiségéhez nagyon illik. Van dramaturgiai értekezésében néhány mondat a mához való hasonlóságot fürkésző cenzor ellen, amely azt gyaníttatja, hogy tudatosan is régiesen akarta beszélgetni szereplőit.” (WALDAPFEL 1957a: 279) WALDAPFEL itt Katona egyetlen dramaturgiai tanulmányának (Mi az oka, hogy Magyarországon a játékszíni költőmesterség lábra nem tud kapni?) valószínűleg erre a mondatára céloz: „A cenzor nem a századok lelkét, hanem a jelenhez való hasonlatot (Correlatiót) tekinti...” Véleményem szerint amikor Katona a „századok lelkét” említi, akkor nemcsak tartalmi, hanem megfogalmazásbeli momentumokra is gondol. WALDAPFEL továbbá így ír erről az érezhetően archaikus hatású nyelvhasználatról: „Katona nyelvi hatásának, drámai erejének, zordon szépségének van olyan tényezője is, amelyben különös módon része van az irodalmi fejlődéstől való elmaradottságának. [...] Katona rengeteget olvasott magyarul is, de a *Bánk bán* megalkotásáig magyar olvasmányai nagyrészt régi idők emlékei, még otthon megismert ponyvahistóriák, énekek, meg amit aztán az egyetemi meg múzeumi könyvtárban végigböngészett – pl. krónikák, históriás énekek, sőt még Pázmány is –, a nyelvi modernséget idáig körülbelül

Dugonics és Himfy jelentette számára. Kimutatták, mily sok az olyan eleme szókincsének, amely csak a régi nyelvből, részben csak a kódexekből ismeretes ő előtt, s ez még jellemzőbb, mint a nyelvújítás szavainak aránylag szűk körű használata.” (WALDAPFEL 1957a: 279.)

Katona érezhető archaizáló szándékát TOMPA JÓZSEF is hangsúlyozza, mégpedig elsősorban a szereplők nevének régies alakjaival kapcsolatban. Kiemeli, hogy ezeket „össze- gyűjtve találta a drámaíró a Pápai Páriz-szótár Bod Péter-féle kiadásában” (TOMPA 1972: 32). Rámutat arra, hogy Katona „maga is kiemelte archaizáló szándékát, elmondva, hogy néhány hős nevét »a’ régi mód szerént ejtem«” (i. m. 111). Jogos megfigyelése, hogy „Az ősi iránti lelkesültség [...] töményen árad” a szülővároshoz intézet ajánlásból is, továbbá hangsúlyozza, hogy néhány kifejezés (*udvornik, Wárdán, nagy-úr, leventa*) használata bizonyítja: „Az archaizáló stílus szándék tehát [...] világos” (i. m. 112). Valóban: Katonának fontos, hogy érzékeltesse „a századok lelkét”.

5. WALDAPFEL JÓZSEF szerint Katona a régi irodalomból többek között Pázmányt is olvasta. Bár sem OROSZ LÁSZLÓ, sem RIGÓ BÉLA nem említi a drámaíró élettrajzában, könnyen igaz lehet ez, hiszen Katona több piarista iskolában is tanult: Kecskeméten, Pesten és Szegeden. Mindhárom helyen kezébe kerülhettek Pázmány művei, de még inkább később, pesti jogász korában, amikor szállásadója éppen az Egyetemi Könyvtár szolgálja volt, így szabad bejárása lett a régi könyvek e birodalmába. Nagyon valószínű, hogy hatott is rá Pázmány nyelvhasználata, stílusa. Legalábbis annyiban bizonyosan, hogy a nagy hatású hitvédő szintén szívesen használt munkáiban egyszerű, szemléletes képeket, hasonlatokat és velős mondásokat, nem idegenkedett a népies hangvételtől sem, s ugyanezeket elmondhatjuk Katonáról is. Ha a szenvedő szóalakokra koncentrálunk, elmondható, hogy ebben is adhatott példát Pázmány, mert nem takarékoskodik velük egyik művében sem, igazán természetes részei stílusának: „Mert ez az Istennek ostora [...] az bünökért vettett mireánk [...] felnyittaték az emberek szeme minden gonoszságra” (Felelet Magyar Istvánnak). Híres Kalauzában az emberről szólva „szépen ékesített test”-et emleget, amely „kilenc hónapig [...] tápláltatik anyánk méhében”; s az ember állatok „húsával tápláltassék [...] gyapjával ruháztassék”, az állatok „füvel tápláltatnak”, a föld „esővel öntöztetik” és „folyóvizekből pára emeltetik”. Mennyiségileg sem elhanyagolható, hogy prédikációi közül abban, amelyben „A fiaknak neveléséről” szól, 20 lapon 30 szenvedő igét számoltam.

WALDAPFEL mellett SZÖRÉNYI LÁSZLÓ is feltételezi a „Bánk bán” kritikai kiadásának recenziójában (SZÖRÉNYI 1985: 88–9), hogy Katona kifejezésmódjára hatott Dugonics András is. A nagy tudományú író, költő, matematikus éppen akkor költözött vissza szülővárosába, amikor Katona a szegedi piarista iskolába került. A professzor előzőleg tanított már ott, műveihez a kisdíák Katona természetszerűleg hozzáférhettek. Olvashatott tőle görög és magyar tárgyú történelmi regényeket, drámákat, sőt kezébe vehette Gyöngyösi Istvánnak 1796-ban általa kiadott verskötetét is. Ismerve a Katonára már ekkor is jellemző történelmi érdeklődést, legvalószínűbben azokat a műveit lapozgathatta, amelyek az iskolai tananyaghoz is kapcsolódtak, így a görög eposzok világát magyarul elsőként feldolgozó műveket, mint például a bámulatos filológiai apparátussal „magyarított” Trója-történetet és az Odüsszeia-fordítást. Dugonics ezekben bőven él szenvedő igékkel, a trójai történetben ilyen szavakat találunk: *dicsértetnének, foglaltatnak, tartatik, hányattatás, hányattatik, megöletett*. Amikor Oresztész történetét beszéli el Dugonics, ilyeneket olvashatott Katona: „tizenhat bíraktól halálra szentenciáztatott, tizenötül felszabadított és megdicsértetett”, majd: „a templomba vitetvén és megkötöttetvén Ifigenia papnének kezében adatott, hogy lenyakasztasson és feláldoztasson”. Ugyanennek a könyvnek a végén a tudós tanárnak a témához kapcsolódó saját verseit is ott találta. Csak egyetlen kiragadott példa: a „Pallás Isten-Asszony”-ról szóló költemény egyik versszaka így szól: „A sok motólaíróról pázmák tekertetnek, / Mellyek

sugoly-fára sörényen [=serényen] tétetnek, / A nyüsztös fonalak által eresztetnek, / S nád szálkú bordával meg is sürittetnek”. Ez a részlet talán azért is felkelthette a kisdíák figyelmét, mert az apai háznál ismerős szakkifejezésekkel találkozhatott. De nem kerüli Dugonics a szenvedő szóalakokat egyéb műveiben, így az első sikeres magyar regénynek tekinthető és az Árpád-korban játszódó „Etelk”-ban (1805.), s főként annak alapos magyarázataiban sem. Ha tehát olvasta Katona Dugonics valamelyik művét is, abból kitűnhetett számára, hogy a régi korok hangulatával természetes összhangban áll a szenvedő szóalakok bőséges használata. Dugonics – láttuk, Kazinczyhoz hasonlóan – semmi kivétlenül nem talált ezek alkalmazásában, tehát úgy tűnik, a nyelvújítás e korai szakaszával nem függött össze a szenvedő szerkezetek későbbi kárhóztatása.

6. Nézzük most már részletesen a „Bánk bán” nyelvében előforduló szenvedő szóalakokat. A „Bánk bán-szótár” adatai (BEKE 1991a: 342) szerint a dráma végleges szövegében ige összesen: 780, ebből szenvedő: 26; igenév összesen: 354, ebből szenvedő: 18; főnév összesen: 969, ebből szenvedő: 5. A dráma elhangzó szövegében (tehát mellőzve a színi utasításokat, ezekről külön szövegek) 49 szenvedő szóalak található összesen 55 előfordulásban, vagyis nagy többségük csak egyszer szerepel, kétszer csupán hat. Az igenevek közül 1 főnévi igenév: *késértetni*; 14 befejezett melléknévi igenév, ezek egy része jelzői szerepű, pl. *elhagyattatott* (hely), *imádatott* (kereszt), *kimondatott* (szó), más részük személyre vonatkozó megnevezés: *gyűlöltetett* (= Ottó), *megsértetett* (= Bánk), *metéltetett* (= szegény ember); 1 folyamatos melléknévi igenév: *elragadtató* (szerelem); 2 határozói igenév: *elfogatva*, *megcsalva*. A kettős képzésű szóalakok közé az összesből a következő 9 tartozik: *elfogattatik*, *elzárattatik*, *leölettetik*, *meglopattatik*, *születtetik*; *elhagyattatott*, *elnyomattatott*, *meglopattatott*; *ölettetés*. Ez az összes szenvedő szóalak 16%-a.

Felvetődhet, hogy az egyszerű és kettős képzésű szenvedő szóalakok vegyes használata talán összefügg a dráma vektorainak szótagszámával, hiszen kézenfekvő szótagnövelő vagy éppen szótagszökkenő lehetőséget nyújtottak a költőnek. Ez azonban nem így van. A dráma versformája egyébként is megenged egy-két szótagnyi „játékot”, hiszen váltakozva ötös és hatodfeles jambusokból áll, sőt itt-ott ennél hosszabb sorok is előfordulnak. Egyébként OROSZ LÁSZLÓ részletes vizsgálat után joggal állapítja meg: „Katona prozódiaja általában megfelel a kor időmértékes költői gyakorlatának. [...] A szavak nagyobb arányú és fel-tűnőbb torzítása a végleges szövegre nem jellemző” (OROSZ 1983: 386–7).

Megvizsgáltam azt is, hogy a dráma szereplői közül kik hányszor mondanak szövegükben szenvedő szóalakokat, de szövegük ilyen „terheltsége” terén alig látható aránytalanság. Természetes, hogy az előfordulási sorrendben első Bánk (22 adattal), majd Gertrudis (7), Petur (6) és Mihál (5) következnek, de nagyjából hasonló e szereplők szövegének aránya is. (Az egyes szereplők pontos szövegmenyiségi adatait OROSZ LÁSZLÓnak ezúton is köszönöm.) Az tehát nem mondható, hogy a szenvedő formákkal Katona az egyes alakok jellemzését kívánta volna szolgálni, a népi Tiborc és az idegen származásúak is körülbelül szövegük arányában mondanak ilyen szavakat. Ez alól egyedül Biberách kivétel, mert az ő viszonylag terjedelmes szövegében egyetlen szenvedő szóalak sincs. Gondolhatnánk itt a szerző tudatosságára, ha nem éppen ez az idegen szereplő mondana ugyanakkor igazi magyar népi szavakat („száraz [= üres] remény”, „dombérozó multság”) és szólásokat („ne ess utána”, „sípót faragtam nádatok között”), ezért inkább véletlenről, mintsem szándékos-ságról lehet szó. WALDAPFEL említett tanulmányában felfedez ugyan bizonyos stílusbeli különbségeket az egyes szereplők nyelvezetében, mert így ír: „Mennyire más nyelven beszél a jogrend háborgó képviselője, mint a békétlenek nyíltan szenvedélyes vezére”; vagy: „a divatos, érzelgős rokokó stílusban Katona csak az ámító herceget beszélteti – még egyes képek használatában és mondatok szerkesztésében is kimutatható e stílus-jelleg” (WALD-

APFEL 1957a: 273–4). Ebben van igazság, de az egyes szereplőket itt-ott jellemző stíluskülönbség főként érzelmi jellegű, és a képalkotásban nyilvánul meg (pl. Ottó szavaiban), gyakran pedig indulati töltést tükröz és főként indulatszavakban vagy elharapott mondatok formájában ölt testet (pl. Peturnál), úgyhogy a szenvedő szóalakoknak ebben nincs szerepük. A drámában a felvonások között is nagyjából a terjedelem arányában oszlik el a szenvedő szóalakok előfordulása: legtöbb van a IV. felvonásban, ahol a szöveg is a leghosszabb.

Ha a műben szereplő szenvedő igéket aszerint vizsgáljuk, hogy aktuális jelentésükben milyen árnyalat uralkodik, a következő képet kapjuk: az ilyen igék nagy többsége azt fejezi ki, hogy az alany elszenved, pontosabban kénytelen elszenvedni valamely mások által rajta végrehajtott cselekvést, ugyanakkor a cselekvő személye érdektelen. Ilyenek: „*hurcoltatik* Petur bán... / lófarkon”; „Midőn te... *elzárattatál*”; továbbá: *kínkoztatik*, *leölettetik*, *meggyaláztatik*, *megostoroztatik*, (tömlöcbe) *vettetik* és *vietik* stb. Néhány igének a jelentésében inkább az általános alany kifejeződését láthatjuk: „a könny az a / gyöngy, mellyel a halálos ágyba’ fekvő / szép virtus *ékesítetik*”; „Isten fiainak / *hívatnak*”; „nehogy / feslettnék *ítélteszen*” stb. Egy-két esetben érezzük azt, hogy ez a megfogalmazási mód a cselekvő kilétének homályára utal, így Bánk e riadt kérdésében: „*Elárultattam*?”. Arra is van példa a műben, hogy a szenvedő szerkezet kizárólag a cselekvés következményét mutatja, az eredményt húzza alá: „*letépetett* az Istennek remekje” – mondja Bánk Melinda holttesténél. Néhány olyan igét is használ Katona, amely nem is tárgyias, inkább álszenvedőnek nevezhető, ilyen a már említett *születtetik* mellett a *kelletik* és a *látszatik*. Úgy érzem, jellemző: egyetlen szenvedő kifejezésében sem vét Katona az ellen a nyelvhelyességi szabály ellen, hogy a szenvedő igealak csak akkor igazán helyénvaló, ha a valódi cselekvő nincs megnevezve.

7. Közismert, hogy Katona a „Bánk bán”-t két változatban írta meg: az első kéziratban maradt, majd öt évvel később alaposan átdolgozva jelentette meg művének azt a szövegét, amely ma nemzeti drámánkat jelenti. Tudjuk, hogy néhány embernek megmutatta a mű első fogalmazványát: egy színésztársa, akinek felolvasta, bizonyára véleményt mondott; egyik írogató jogásztársa pedig – alább érintendő – részletes bírálatot írt róla. A szerző maga így vall az első változatról a dráma kiadásának „Jegyzés” című előszavában: „megvallom, hogy gyengét írtam [...] Éles szemek olvasgatták, és figyelmessé tettek a szépre úgy, mint a rútra” (OROSZ 1983: 154). Arra is céloz, hogy az új mű jobb a réginél. OROSZ LÁSZLÓ a két változat összevetése alapján a kritikai kiadásban megállapítja, hogy az újrafogalmazás után az első változathoz csak annak tizenöt százaléka (!) maradt teljesen változatlan (OROSZ 1983: 368). Jellemző, hogy amikor TOLDY FERENC Katona drámáit felsorolja, így fogalmaz: „Egy Bánk Bán is 1815 (sic!) készült, de az, melyet mi ismerünk, úgy látszik ettől egészen különbözik” (TOLDY 1987: 225).

Kérdés, hogy a szenvedő szóalakok használata tekintetében változtatott-e Katona a dráma második szövegének kialakítása során. Első benyomásunk olyan lehet, mintha a végző szövegben kevésbé feltűnőek lennének a szenvedő szóalakok. Ennek bizonyítására találhatunk is olyan szövegrészeket, amelyekben valóban az észlelhető, hogy a második kidolgozás mintha kerülne a szenvedő szerkezeteket. A III. felv. elején az 1. változatban Tiborc így szól az udvari mulatságbeli italról: „a’ mi *ellocsoltattott*”; a 2. változatban így: „amit ott fenn *ellocsoltak*”. Néhány sorral odébb Bánk e szavából: *megcsalattatik* ez lesz: *megcsal*. Az V. felvonásban is találunk néhány példát arra, hogy Katona némileg mintha enyhítette volna a régies hatást, amikor ilyen cseréket hajtott végre a végleges szövegben: *feláldoztatott* helyett *feláldozott* becsület; *meggyilkoltattott* helyett *meggyilkolt* hitves; *öszvebékéltetett* helyett *öszvebékült* ellenségek; *szorítatni* helyett *szorítani*. Bonfini latin nyelvű krónikájából annak idején Heltai így fordított: „Méltán *megöletett* a királyné”, Katona ezt úgy veszi

át, hogy az első változatban kettős képzésű igét használ: „a királyné méltán *ölettetett meg*”, a végső szövegben viszont a szenvedő alak elmarad: „előbb *esett el* méltán a királyné”.

Egyrészt tehát igaz, hogy az első változatbeli szenvedő szóalakok közül nem mindet találjuk meg a végleges szövegben, másrészt azonban az tapasztalható, hogy a második változatban megjelennek olyanok is, amelyek az elsőben nem szerepeltek. Az elsőben 38 szenvedő ige vagy belőle képzett szóalak van 47 előfordulásban, a másodikban 49 összesen 55 előfordulásban. Ha figyelembe vesszük, hogy a két szöveg mennyisége nem egyenlő, akkor is van egy kis növekmény, mert a végső szöveg kb. 13%-kal több az elsőnél, a szenvedő szóalakok viszont 17%-kal gyarapodtak. Tehát megállapítható: a szenvedő szóalakok előfordulási aránya a két szövegváltozatban arra mutat, hogy Katona egyáltalán nem érezte szükségét, hogy számukat csökkentse, sőt kissé még növelte is. Külön vizsgálva itt a kettős képzésű alakokat: ezek aránya szinte teljesen megegyezik a két szövegváltozatban, de érdekes, hogy egyikük esetében Katona éppen a második változatban vált át kettős képzésűre: *meglopatott* helyett *meglopattatott* (szív).

OROSZ LÁSZLÓ a két változatot részletesen összevető tanulmányában a következőket állapítja meg: „a Bánk bán végleges szövege a nyelvhasználat más szintjén helyezkedik el, mint az első kidolgozás. A kor irodalmának stílárís színvonalát nyelvi erőben, expresszivitásban a dráma első változata is meghaladta, de ugyanakkor e színvonal alatt maradt számos provincializmusa, mondatszerkesztésbeli nehézkessége, rossz prozódíája miatt. A végleges szöveg e hibákat úgy tudta megszüntetni, hogy közben az említett erények nem csorbultak, sőt még gyarapodtak is” (OROSZ 1980: 197). A fenti szám adatok arra engednek következtetni, hogy a szenvedő szerkezetek használata is az erényeket gyarapítja. Egyébként WALDAPEL JÓZSEF szerint is jót tett Katona stílusának az, hogy a két változat elkészülte között verseket írt.

Köztudomású, hogy Katona pesti jogász korában bennfentes színházi ember volt, közreműködött nemcsak fordítóként, átdolgozóként, hanem műkedvelő színészként és néha rendezőként is, közelről láthatta az „aktorok” erényeit és főként gyengeségeit. Bizonyára ezért találunk a dráma első szövegváltozatában viszonylag sok színi utasítást: ezekkel próbálta a szerző-rendező szemével befolyásolni a dráma „személyeinek” alakítóit. Itt gyakran igen terjengősek, szájbarágósak ezek az utasítások, a második változatban már sokat elhagyott belőlük (vö. BEKE 1991b). De ha a szenvedő szóalakokat vizsgáljuk, számuk pontosan ugyanannyi maradt: hét, egy-két kivétellel ugyanazok. Az összesből négyszer a *látatlik* fordul elő mindkét változatban (az elsőben kétszer *látzatik* alakban), a többiek: *megsértette*, *megsértetett*, *elragadtatva*. (Ez utóbbit ma is csak e szenvedő alakban használjuk!) Fontos azonban, hogy az utasítások mindkét változatában a *látatlik*, *látzatik* mellett az újabb *látszik* alak is többször megjelenik, míg magában a dráma végső mondott szövegében ez csupán egyszer fordul elő, ugyanúgy a *látzatik* is.

8. Az alábbiakban azt vizsgálom, hogyan vélekedtek a Katona drámájának nyelvében előforduló szenvedő szóalakokról a kortársak. Kérdés lehet, hogy TOLDY mire gondolt, amikor a dráma „rossz nyelvé”-ről szólt. Megállapítását ugyanis nem részletezte, csak így minősített: „mind hibátlanság, mind csín tekintetében még korától is elmarad” (TOLDY 1987: 233). Nem valószínű, hogy a drámában szereplő szenvedő szóalakokat kifogásolta volna, hiszen ő is gyakran használt ilyeneket különféle írásaiban, így még egy 1868-ban tartott (a Sztárai-féle „Az igaz papság tüköré”-nek fölfedezéséről szóló) akadémiai felolvasásának szövegében is vannak ilyenek: „a könyv *kinyomatik*”, valaki „*üldöztetik*, *elfogatik*, *őriztetik*” stb. Egy korábbi írásában pedig nyomtatott oldalanként két-három szenvedő ige is előfordul, bár kettős képzésű vagy egyéb származék egy sem. Valószínűbbnek tartom, hogy TOLDY inkább a dráma népies, tájnyelvi beütésű és egyénibb képzésű szavait tartotta

színre szánt műben alkalmatlannak, sőt hibásnak, s nem vette figyelembe, hogy mindaz, ami a megszokottól, az éppen divatos nyelvészmenytől eltér, nem feltétlenül tudatlanságból vagy az elvárható emelkedettség hiányából ered, hanem lehet esetleg szándékosan múltidéző, korfestő célzatú nyelvi eszköz is. (TOLDY mentségére legyen mondva: addigi irodalmunkban viszonylag kevés nyoma látszik annak, hogy valamely mű nyelvezete a kor- vagy a jellemfestés eszközeként jelenne meg.) Erre vonatkozóan érdemes idézni MARTINKÓ ANDRÁST: „Az archaizálásnak már Dugonics óta ismert [...] eszköze a n é p i = r é g i azonosítás [...]. A tájnyelvi formák szokatlansága, a köznyelvitől, maitól való elütése önmagában is egy más gondolkodásformát sugall, mely kétségkívül [...] a múlt felé mutat” (MARTINKÓ 1954: 371). Bizonyára Katona is tudta vagy legalábbis sejtette ezt. Érezhette, hogy a hat évszázada élők nem beszélhetnek teljesen úgy, mint a jelen emberei.

A „Bánk bán” nyelvére oly jellemző szenvedő szerkezetek használatát Kazinczy sem kifogásolhatta volna, ha történetesen kezébe kerül a mű, hiszen maga is gyakran élt ilyenekkel. Elég csak a „Fogságom naplójá”-ba beleolvasnunk, hogy egy-két oldalon ilyeneket találjunk: [a látogatók] „hozzám *vezettetének*”; „azon házba *szállítottunk*”; „vendégek *eresztetének* hozzánk”; „Sentenciáink tízezer exemplárban *nyomtattattak* Landerernél”; „Zsigraynak az *vetteték* vétkül”; „foglyai *általadatának*” stb.

Hogy GYULAI mit javított volna ki Kazinczyval vagy Szemerével a dráma szövegében, az jórészt kiderül tanulmányából. Úgy látszik, hogy mindenekelőtt Katona grammatikai és még inkább helyesírási műveltségét tartja hiányosnak, amikor így vélekedik: „éppoly kevésbé tanulta Révait, mint [...] Verseghyt. Úgy írt, amint beszélt, egész nyelvtudományát a néptől vette, s más cél nem lebegett előtte, mint a szenvedélyek drámai kifejezése. Az *egyet egyjnek, a csontjokat csontyoknak, a szánjt szánynak, a véresent véressennek* írja, nem ismer izes igéket, néha, bár ritkábban, szókötsési hibákat követ el” (GYULAI 1956: 142). Bizonyára túloz itt GYULAI, amikor Katona nyelvi ismereteit lebecsüli, hiszen állításából az is következne, hogy Katona korában a nép hasonló nyelvi képzettségű, mint a jogvégezett drámaíró. Ugyanakkor igaza van, amikor világosan rámutat a dráma kifejezőmódjának – a kor színpadi nyelvtől eltérő – népi gyökereire. Ismerve a kor még képlékeny formában lévő helyesírási normáit, és elismerve Katona ebbeli következtelenségeit – amelyekről bőven olvashatunk a kritikai kiadás 388–91. lapjain – OROSZ LÁSZLÓnak csupán egy éppen témánkba vágó megjegyzését idézem onnan a dráma két kidolgozásának írásmódjáról: „Különleges helyesírási sajátossága a 2.-nak, hogy az 1.-ben található *egy* helyett *egyj*-et ír. Feltételezhető, hogy Katona ezzel a szóalakkal archaizálni kívánt”. Hozzáteszem ennek támogatásául: egyetlen hitelesen saját kezű írásában fennmaradt művében, verseinek gyűjteményében – ahol nem lehet szó archaizáló szándékról – mindig *egy*-et ír, ez jól látható a faksimile kiadásban (OROSZ 1991.).

Valószínűbb tehát, hogy éppen az eredményezte a kordivat által el nem fogadható – akár szándékos, akár ösztönös – múltidéző kifejezőmódot, amit GYULAI hiányosságnak tart Katona nyelvi műveltségében, TOLDY pedig egyenesen „rossz”-nak nevez. Persze az is túlzás, hogy Katona nem ismerne izes igéket, inkább arról van szó, hogy azokat is úgy használja, ahogyan otthon, a kecskeméti nép körében megszokta: következtlenül. (Erről is bővebben szól OROSZ LÁSZLÓ a kritikai kiadás 379. lapján.) De Katona korántsem állt ebben egyedül, hiszen FERENCZY GÉZA megállapítása szerint „Vörösmarty sem ragozta mindig az izes igéket a Révai követelte szabályossággal” (FERENCZY 1980: 128). Feltűnő – és megint a tudatos nyelvhasználat bizonyítéka –, hogy anyanyelvjárásának legjellegzetesebb vonását, az *ö-zést* Katona minden munkájában, sőt hivatalos irataiban is, teljesen következetesen kerülte, a „Bánk bán”-ban például még csak egyetlen *föl* igekötője sincs.

A dráma szenvedő szóalakjait GYULAI sem kifogásolhatta, hiszen – verseiben ugyan csak szórványosan, de tanulmányaiban bővebben – maga is használt még jóval később is

ilyeneket. Amikor Katonáról szóló nagy tanulmányában Horváth Mihály történétíróra hivatkozva elbeszéli Bánk bán történetét, ilyeneket ír: „egyesek jószágai *elkoboztattak*”; „Péter csakugyan *megbüntettetett*”; máshol pedig így fogalmaz: a dráma „a forradalom után *beültatott*”.

Bizonyos, hogy a „Bánk bán” a magyar nyelvfejlődés talán legkritikusabb korszakában jelent meg, akkor, amikor a nyelv megújításán munkálkodók szinte agresszív módon próbálták véleményüket érvényre juttatni. GYULAI PÁL szerint a nyelvújítók alig kívántak többet a drámaíróktól, mint újításaik elfogadását; sőt idézi Kazinczyt, aki levélben kérte a debreceni színház igazgatóját: „addig ne adasson elő se fordított, se eredeti darabot, míg Szemere a grammatikális vétektől meg nem tisztítja” (GYULAI 1956: 161). Ez is arra mutat, hogy a kor irodalmi hangadójának eléggé határozott elképzelésük volt a nyelvi kifejezésmód követendő ösvényéről, s minden eltérést igyekeztek javítani, s minden eltérőt igyekeztek helyes útra terelni. (Gondoljunk ismét Kölcsey kemény Berzsényi-bírálatára.)

Katona a dráma első változatának egyetlen korabeli bírálatát egykori jogásztársától, Bárány Boldizsártól olvashatta és hasznosíthatta. Ennek a nem eléggé méltányolt, pedig igazán komoly kritikának a szerzője (aki maga is írt néhány drámai művet) igen alaposan átnézte Katona drámájának egyik első szövegváltozatát. (A Bárány-kritika drámaidézetei ugyanis nem teljesen egyeznek a ma ismert első változattal. Vö. OROSZ 1983: 361–5.) WALDAPFEL JÓZSEF szerint Bárány „irodalmi olvasottság és elméleti tudás dolgában megismerkedésükkor Katona fölött állt. Nem is csoda: a legműveltebb dunántúli városok egyikeből jött, annak is híres líceumból s a soproni magyar társaságból” (WALDAPFEL 1957b: 288). (Ennek tükrében utólag igen furcsának tűnik, hogy a dráma végleges szövegére annak megjelenése után már nem volt kíváncsi.) Bárány írása 20 nyomtatott oldalnyi terjedelmű, s benne ő is bőven használ szenvedő szóalakokat, összesen 42-t. 20 ilyen igéje között a *látatik* háromszor is előfordul, és feltűnően sok, 13 ilyen képzésű főneve van: *árultatás, megcsonkíttatás, megbecsteleníttetés, meglepettetés* stb. Ugyanakkor megállapítható, hogy a kettős képzésűeket kevésbé kedveli, mint Katona, hiszen csak kettőt használ. Mindez arra utal, hogy a szenvedő szóalakokat teljesen megfelelőnek tartotta a drámában is, saját írásában is. Erre mutat az is, hogy kritikájának végén külön szól ugyan „Grammaticalis” kifogásairól, de ezek között a szenvedő szóalakok nem szerepelnek.

9. Szempontunkból igen érdekes, hogy a „Bánk bán” szövege milyen változtatásokkal szólalt meg annak idején, amikor Katona halála után végre színre került. OROSZ LÁSZLÓ gondos feltáró tevékenységének köszönhetően rendelkezésünkre állnak azok a változtatások, amelyeket az akkori Nemzeti Színházban végrehajtottak a drámaszövegen: az ott 1845 és 1867 között használt sűgőkönyv anyagát megtalálhatjuk egyik érdekes tanulmányában (OROSZ 1979.). Ezek a változtatások jól tükrözik a XIX. század említett korszakának változatos igényeit, ezért a jelzett időszak 47 előadása során igen sok politikai célú kihagyás és dramaturgiai változtatás mellett gyakran előfordult bizonyos kifejezések cseréje is. OROSZ szerint a drámai szövegen végrehajtott számos változtatás, javítás, törlés arra mutat, hogy „Katona erőteljes, régies és népies izekkel teli nyelvét a kor izlése hibásnak minősítette” (OROSZ 1979: 160). „A stílust, sőt helyenként az értelmet is érintő változtatások [...] legfőbb jellemzője a régies és népies nyelvhasználat, továbbá az idegen szavak és idegenszerűnek érzett fordulatok kiküszöbölésére való törekvés” (OROSZ 1979: 140). „A grammatikai jellegű változtatások legfőltűnőbbje Katona iktelen ragozású igealakjainak ikessel való felcserélése, pl. *megcsalatozék* > *megcsalatozám, férgesedjen* > *férgesedjék*” (OROSZ 1979: 138). A sűgőkönyv azt bizonyítja, hogy a szenvedő szóalakokat azonban helyénvalónak találták az egész időszak alatt, a változtatások között nem szerepelnek.

Nemzeti drámánk jóval későbbi színpadra állításának igen érdekes dokumentumát jelenti egy különleges szövegkiadás: „Katona József Bánk Bán. Szövegmagyarázatokkal és rendezői utasítással ellátták [...] a Színművészeti Főiskola [...] III. éves hallgatói.” Ez a Magyar Művészeti Tanács kiadásában 1948-ban Budapesten megjelent könyvecske szinte forgatókönyvszerűen közli a drámaszöveggel párhuzamosan a hallgatók által szükségesnek ítélt magyarázatokat. Kitűnik ebből a könyvből, hogy a XX. század derekán a jövődöbéli színész- és rendezőgeneráció számára a drámának melyek azok a kifejezései, amelyek magyarázatra szorulnak. Mindenekelőtt feltűnő (és ugyanakkor az általános anyanyelvismeret szempontjából lehangoló), hogy a régiesebb, magánhangzós múlt idejű igealakok közül maira kellett nekik „fordítani” néhányat: „megcsalatozkózék = megcsalatoztam”; „csillámlla = csillogott”; „leve = lett”. Így már szinte teljesen érthető, hogy az egyik színi utasítás „láttatik” szenvedő szóalakja is magyarázatra szorul: „= látszik”; ugyanúgy ez is: „azért teremtettem = azért jöttem a világra”. De – néhány más jellegű komoly tévedés mellett – az az igazán sajnálatos, hogy teljesen félreértik és félremagyarázzák a II. felvonás egyik helyét, amikor ezt írják: „vetessen = vessék, dobják”. Itt ugyanis a szövegekörnyezetből kiderül, hogy nem a *vet* 'dob' igének valamelyik alakjáról, hanem a *vesz* ige szenvedő formájáról van szó, amikor Bánk ezt mondja: „bíbor és a hermelin / [Melinda] bemocskolás[á]ra eszközül *vetessen*”. Tehát nem 'eszközül dobás'-ról, hanem 'eszközül vevés'-ről, vagyis 'eszközként való felhasználás'-ról van itt szó, hiszen az előbbi értelmezés teljes képtelenség. (Tehát nemcsak a szenvedő szerkezet zavarja őket, hanem a szót is, vele a szituációt is teljesen félreértik.)

Katona nyelvvel POLLÁK Á. JÓZSEF foglalkozott talán a legrészletesebben még a múlt század elején (POLLÁK 1911.). Tanulmánya elsősorban a „Bánk bán”-ból veszi adatait, és figyelme középpontjában inkább a stíluselemek állnak. Részletesen kiemeli például a metonímiákat, az ellentéteket, a szép jelzőket, az alliterációkat. Katona szókincsének összetevőit is sorra veszi, némi szubjektivitással osztályozza szavait és szólásszerű kifejezéseit népiesnek vagy pestiesnek, régiesnek vagy újszerűnek; egyes szokatlan szófordulatokat és (a Katona korában minden alkotót annyira jellemző) szóösszetételeket sommásan idegenszerűnek nevez. A Katonánál szerinte először előforduló szavak közé olyanokat is helyez, amelyeknek első megjelenését ma már a TESz. alapján évszázadokkal előbbre datáljuk. Viszonylag kevés grammatikai megjegyzést tesz (pl. a határozatlan névelő németes használata, a *sok* utáni többes szám használata, a határozott névelő hiánya). Érdekes, hogy ebben az eléggé részletes elemzésben POLLÁK kitér arra, hogy Katona németesen használja a visszaható névímást a visszaható képzők helyett (pl. *mutatkozik* helyett *mutatja magát*), de a szenvedő szóalakokról egyáltalán nem tesz említést.

10. Köztudomású, hogy 1976-ban ILLYÉS GYULA „átigazította” a „Bánk bán”-t. Amikor ezt az átdolgozott drámát megjelentette (ILLYÉS 1976.), egy kis előszószzerű írásban így fogalmazta meg célját: „a rengeteg szövegmagyarázat helyett egyszer magán a szövegen illusztrálni a magyaráztnivalót. Megcsiszolni ezt a drágakövet, ahol a mi időnk kívánná; ott, ahol még rajta egy régi kori kőzet nyoma [...] hogy a Bánk bán ne csak könyvtári, hanem méltó nézőtéri siker is legyen”. Továbbá: „hogyan kellene korszerűsíteni, népszerűbbé tenni; közelebb hozni a mi korunkhoz, a mi közönség-mivoltunkhoz”.

Vajon úgy érezte-e ILLYÉS, hogy a XX. század második felére már valóban elavultnak mondható szenvedő szóalakok is a lecsiszolandó „régí kori kőzet” nyomai közé tartoznak? A számszerűség alapján a válasz ez: ILLYÉS a Katona által használt szenvedő szóalakok majdnem 60%-át megtartja, 55 előfordulásból 33-at. Figyelembe véve azt, hogy az átírás következtében a dráma szövege lényegesen lerövidül (pl. az 5. felvonás kb. 25%-kal!), látható, hogy ILLYÉS szerint a „Bánk bán” eredeti szövegének szenvedő szóalakjai elfogadha-

tóak a XX. századi néző és olvasó számára. Ugyanis a dráma eredeti szövegének és az átdolgozásnak a tüzetes összevetéséből kiderül, hogy ILLYÉS azokon a helyeken, ahol az eredeti szöveget nem alakítja át vagy nem hagyja el, szinte mindenütt teljesen változatlanul megtartja a szenvedő igealakokat és származékaikat. Mindössze négy esetben változtatja meg Katona szövegét úgy, hogy a szenvedő alakot „modernizálja”, azaz nyelvtanilag cselekvővé alakítja: *gyűlletett* helyett *meggyűlleten*; *megsértett* helyett *megsértett*; *született* helyett *született*; *hurcoltatik* helyett *hurcolták* szóalakot használ. Persze a mű eredeti szövegének néhány szenvedő szóalakja is természetes áldozatául esik az elhagyásoknak. Viszont jellemző, hogy amikor a XX. századi költő – nyilván dramaturgiai kényszerűségből – maga ír bele a dráma sorokat, akkor e szövegrészekben ő is használ szenvedő alakokat. Közismert, hogy az igen sokat vitatott ötödik felvonást alaposan átírja, s eközben alkalmaz egy olyan szenvedő igét kétszer is, amelyet Katonánál egyáltalán nem találunk meg, valamint egy olyan másikat, amely a dráma más – ILLYÉS által változatlanul hagyott – helyén is előfordul. Íme az ILLYÉS-drámaszöveg a három általa „teremtett” (általam kiemelt) szenvedő igével:

Mert én itt családom
 Fejeként *gyaláztattam* meg, de te mint
 Ország feje, nemzet felesküdt
 Védelmezője, isten megbízottja
Mocskoltattál, – mocskoltatol.

Úgy érzem, mindez elég világos bizonyíték arra, hogy ILLYÉS a Katona által megírt szöveg stilisztikai „modernizálását”, vagyis a XX. századi közönségizléshez közelítését úgy végezte el, hogy – ahol csak az átalakítások megengedték – szinte mindenütt megőrizte a szenvedő szóalakokat, illetve amennyit elvett vagy átalakított belőlük, ugyanannyit maga is belefogalmazott. Látható tehát, hogy az ilyen szóalakok használatát a dráma korabeli miliójét támogató, archaizáló nyelvezet szerves és elhagyhatatlan elemének érezte, ennek hatását semmiképpen nem akarta csorbítani. Az átírásból világosan kitűnik, hogy ILLYÉS a „korszerűsítésen” elsősorban a dramaturgiai változtatásokat értette, s kevésbé a nyelv frissítését, mert ezt nyilván megfelelőnek, a témához harmonikusan illeszkedőnek érezte. Átigazító tevékenysége azt tanúsítja, hogy a XX. századi befogadó számára nem tartotta idegennek vagy zavarónak a szenvedő szóalakokat, egyszersmind bizonyítva ezzel, hogy az irodalmi nyelvben stiluseszközként igenis helyükön lehetnek. Azt is következtethetjük mind-ebből, hogy a szenvedő szóalakok olyan helyet foglalnak el mai nyelvtudatunkban, mint az ún. passzív szókinccset alkotó kifejezések: nem használjuk, de megértjük őket.

11. Közismert dolog, hogy ma már a szenvedő szerkezetek talán csak a hivatali és a jogi nyelvben élnek valamennyire. Katona jogász volt, ügyvédi és ügyészi tevékenységet folytatott. Érdekes megvizsgálni az ő jogi szaknyelvét a kérdéses nyelvi alakok szempontjából, hiszen a drámaíró hétköznapi tevékenységéből ránk maradt iratok híven tükrözik a kor hivatali nyelvváltozatát. Tanulságos korabeli fogalmazási mód jellemzi már azt a jegyzőkönyvet is, amelyet a kecskeméti Tanács 1820. november első napján tartott üléséről készített valamelyik akkori hivatalnok. Ebből az derül ki, hogy a tisztújító tanácsülés Katona József ügyvédet „alkalmatosnak szemlélte légyen ki” az alügyészi hivatalra, ezért „Katona József úrnak levél által leendő *meghívattatása elrendeltetett.*” (JOÓS 1979: 87; a további idézetek is innen valók.) Katona saját kezűleg írott hivatali irataiban, amelyek kifejezetten ügyészi tevékenységéből következő jogi procedúrákról szólnak, valóban bőven találhatunk a témánkhoz tartozó nyelvi elemekből. Katona egyik jelentős kecskeméti kuta-

tója, HAJNÓCZY IVÁN joggal állapítja meg a drámaíró-ügyész hivatali iratairól: „bennük – természetesen – a jogszolgáltatás akkori szelleme és hagyományos stílusa tükröződik” (idézi JOÓS 1979: 89). A szenvedő szóalakok használata természetesen elsősorban a jogvégezett, hivatalos személy nyelvhasználatára jellemző, ezért ilyen kifejezéseket találunk a Katona által más, egyszerű emberek nevében fogalmazott kérelmekben is: „juhaim neki által *adattanak*; én pedig a magaménak keresésére *utasítottam*” vagy: „kedves birtokomnak *mehagyattatásáért* rimánkodnék”. Hasonlóképpen jellemző ez a drámaíró által írott védőbeszédekre, amelyekben „*Gyógyítottott Rab*”-ot, „*agyon verettetett Báty*”-ot, „*megölettetek nek Vére*”-t [= rokonait] emleget. A kihallgatási jegyzőkönyvekben, amelyekben felváltva szerepelnek Katona kérdései és a vádlottak vagy a tanúk – egyszerű, tanulatlan emberek – válaszai, jól észrevehető az a kétféle stílus, amely a szenvedő szóalakok használatában is megmutatkozik. Katonának a névre vonatkozó első kérdése után a második rendszerint ez: „*Miért fogattatál meg?*” vagy: „*Miért hozattatál be?*”; ugyanakkor a válaszokban, vagyis az eseményeket előadók szavaiban alig-alig található szenvedő szerkezetű kifejezés, legfeljebb akkor egy-egy, amikor érezhető, hogy a túlságosan bő lére eresztett magyarázkodást a lejegyző Katona átfogalmazva rövidítette, pl. „*Ő 3 esztendő óta szüntelen háborgattatik*”. Katona egyik jegyzőkönyvében, amely egyben előterjesztés az úriszéki tárgyaláshoz, így fogalmaz: „Balog György [...] a ki már egy ízben csavargásért Pesten 20 pálcákkal *fenyítetett*, most újra 1/ *Terheltetik* azzal, hogy [...]; 2/ *Terheltetik* azzal, hogy [...]” és ugyanezzel a kezdő kifejezéssel sorolja mind az öt vádpontot, amelyeknek alapján a nevezettet mint rablógyilkost halálra ítélni javasolja; ezt aztán az úriszék később meg is teszi, megvan Katona „tudósítása a *lenyakaztatásról*” is.

Természetes, hogy a drámaíró innen, a saját jogi szaknyelvéből is meríthetett, amikor a dráma archaikus nyelvi hangulatát a szenvedő szóalakok segítségével megalkotta. Katonának nemcsak hivatali irataiban, drámáiban, hanem tudományos és egyéb jellegű írásaiban is jelen vannak a szenvedő szóalakok. Ezekben a szövegekben (az „Ilka”-bírálatban, a „Mi az oka...” című értekezésében, az ún. Vadásznaplóban és más apróbb írásaiban) nyomtatott oldalanként átlagosan legalább egy, de inkább két szenvedő szóalakat használ. Ilyeneket: *tétettetik, megcsalattatik, elszakasztatik, megmutattatik, megölettetik, elfogadtatik, érdemesítettik, olvastatik* stb.; *megcsalattatott* (remény), *eltartóztatott* (juss), *elállítottatott* (kép), *lecsontkíttatott* (emlékoszlop); *elcsábítottatva, elhagyattatva* stb.; *elraboltatás, megcsalattatás, kiadattatás, szorongattatás* stb. A kettős képzés főként az igékre jellemző, így pl. *megcsalattatik* nincs, csak *megcsalattatik*. Ugyanígy: *hasogattatik, hozattatni, lenyomattatik, megfosztattatik* stb. De bőven van ilyen továbbképzésű igenév és főnév is: *elhagyattatva, megölettetve, megszegyenítettett* (ember); *küldettetés, kiadattatás, megmutattatás* stb.

12. Sajnos, a „Bánk bán”-nak hiteles és teljes kézirata nem maradt fenn, de szerencsére máig megvan Katona verseinek saját kezű tisztázata. Fz kézbe vehető a már említett fakszimile kiadásban is, amely a költő születésének 200. évfordulóján jelent meg. Katona verseiben szinte nyoma sincs annak, hogy a költő stílusának része lenne a szenvedő szóalakok használata. E szempontból úgy tűnik, mintha nem is ugyanaz az ember írta volna őket, aki a „Bánk bán”-t – annak ellenére, hogy a keletkezés ideje egybeesik a dráma első kidolgozásával. E stíluskülönbséget tekintve – amint már említettem – inkább arról van szó, hogy itt lírai céllal a költő aktuális stílust alkalmaz, szó sem lehet archaizálásról, s ez is arra mutat, hogy a dráma nyelvében pedig szándékosnak tekinthető a viszonylag sok szenvedő szerkezet. Az összesen 25 versben egyetlen szenvedő igealak található: *vettetik* (Az Andai), továbbá két ilyen képzésű igenév jelzőként: „*elraboltatott vagyon*” (Idő), „*kitépetett csemete*” (A Holdhoz). Mindez éppen csak jelzése annak, hogy a kor nyelvében még élnek ugyan

a szenvedő szóalakok, de ugyanúgy, mint általában – régi időkben is, más költőknél is – a lírai alkotásokban csak elvétve fordulnak elő.

Viszont megjelennek verseiben a ma szokásos, tehát nem szenvedő igéből képzett igenévi alakok: *elfeketült* döledék; *bágyadt* lengés; *kedvelt* kert; *megkábúlt* szem; *eltapodt* zöld; *elmaradott* út; *fáradott* maradék, továbbá egy ilyen alak: *Megtévelyedt*, amelyben – a „Bánk bán”-hoz hasonló írásmóddal – a nagy kezdőbetű figyelmet arra, hogy itt személyre vonatkozó főnévi használatról van szó.

Amilyen természetes, hogy lírai verseiben alig, ugyanolyan kézenfekvő, hogy nemcsak a „Bánk bán”-ban, hanem egyéb drámaiban bővebben él Katona a szenvedő szóalakok nyújtotta stilisztikai lehetőséggel. Valamennyi drámai alkotásának átnézése után a szenvedő szóalakok használata a következőkben foglalható össze: A teljes szöveghez viszonyítva a legtöbb szenvedő szóalak a „Bánk bán”-ban fordul elő, ez – arányosítva a rövidebb verses sorokat más művek teljes hosszúságú prózai soraihoz – nyomtatott oldalanként átlagosan kb. egyet-egyet jelent. Hasonló a mennyiségi arány a „Jeruzsálem pusztulásá”-ban is, de mégis tapasztalható valami különbség. A történeti témát tekintve rokon a két dráma, de különbözik abban, hogy az utóbbiban igen sok az olyan szövegrész, amely a színpadon meg nem jelenített események (harcok, várostrom stb.) elbeszélésére szolgál, s feltűnő, hogy a szenvedő szóalakok nagy többsége ezekben a narratív szövegekben koncentrálnak. Például az egyik szereplő szűk féloldalmi elbeszélésében ilyeneket olvashatunk: „estvére szeplőtelenül *küldetett vissza*”; „elfutott az álmoktól *győörtetett* aegyptus”; „küldötték vissza a kínoktól *győörtetett* asszirusok”; „Vespasianus, aki trónusra *emeltetett*”; „*Megfogattván*, látta a városnak pusztulását”. A „Bánk bán”-ban ilyen hosszúságú (másfél oldalnyi) elbeszélő szöveg, monológ megközelítőleg sincs, ott a szenvedő szóalakok is szinte arányosan oszlanak el az egész műben.

Érdekelhetően kevesebb (alig több, mint feleannyi) a szenvedő szóalak a szintén történelmi tárgyú két Ziska-drámában: kétoldalanként található egy-egy. Jellemző viszont, hogy a Katona drámáihoz tartozó kiegészítő-magyarító prózai szövegrészekben általában igen gyakoriak a szenvedő szerkezetek. Így a „Bánk bán” alig kétoldalnyi „Jegyzés”-ében öt ilyen található, ez arányaiban több mint kétszerese a drámaszövegben található adatoknak. Még inkább így van ez a Ziska-drámákhoz tartozó két írásban, tehát a bevezető (Husz János sorsáról szóló) értekezésben és a végére illesztett „Toldalékokká”-ban. Ezekben oldalanként átlagosan majdnem 3 az ilyen kifejezés. Ez itt is természetesen következik abból, hogy a múltban megtörtént események elbeszélését, illetve ezek magyarázatát tartalmazzák, ugyanúgy, mint a „Jeruzsálem pusztulása” esetében.

Megállapítható tehát, hogy a szenvedő szóalakok az olyan szövegekben szerepelnek érezhetően gyakrabban, amelyek elbeszélő jellegűek, akár közvetlenül az író, akár közvetve a szereplő adja elő őket. (Egyébként vizsgálataim szerint általában egész régebbi irodalmunkra vonatkoztatva igaz az, hogy a szenvedő szóalakok a múltbeli eseményeket elbeszélő prózában a leggyakoribbak.) Az ún. kettős képzésű szóalakok aránya nem mutat jellegzetes eltérést: nagyjából átlagosan 8-10 oldalanként fordul elő belőlük egy-egy, körülbelül ugyanúgy, mint a „Bánk bán”-ban.

Amint várható, a nem történelmi tárgyú, inkább a jelen világát ábrázoló két, mondhatni társalgási stílusú színjáték (Luca széke, A rózsá...) szövegében lényegesen kevesebb a szenvedő szóalak, legfeljebb három oldalanként egy-egy.

13. WALDAFEL JÓZSEF szerint Berzsenyi Dániel korai verseinek stílusa jelentősen hathatott Katonára. Ezt írja a drámaíró verseinek stílusáról: „Az íránt is alig lehet kétség, hogy a nyelvújítási harc mozgatói közé akaratlanul sodródott Berzsenyi vált most legfőbb nyelvmesterévé” (WALDAFEL 1957b: 289), s rámutat, hogy a Katona verseiben előforduló

kifejezések gyakran megtalálhatók Berzsenyi költeményeiben is. Ám ha kettejük verseiben a szenvedő alakok előfordulását nézzük, kiderül hogy Katona e téren még Berzsenyinéél is visszafogottabb. Az utóbbi költeményeit megvizsgálva azt tapasztaljuk, hogy bennük nem olyan elenyésző a szenvedő szóalakok száma, mint Katona verseiben. A „Magyarokhoz I” című óda közismert *földre terítetik*-je mellett bőven találunk ilyen ígétet is: *csalatik, gyakoroltatik, lerontatik, hallatik, imádtatik* stb., továbbá ilyen kifejezéseket: *boldog csalatott, elárultatva van, kizáratván* stb. Amint láttuk, Katona 25 versében összesen csak 3 ilyen szóalak van, megállapítható tehát, hogy ezen a téren nem követte Berzsenyi nyelvezetét. Az a hatás, amire WALDAPFEL céloz, inkább Berzsenyi ilyen egyéni szóalakjaira értendő, mint: *edánom, vezérl, szellőcse, halkva, viszonság, ömledés, repedző*, valamint összetételeire: *vérzivatar, lángöl, bércodv, önjav, álkép, érdempolc*. Ilyenfélék ugyanis bőséggel előfordulnak Katona verseiben is: *reménylt, gyakor, nyikorg, ingad*, illetve: *végkedv, pírzöld, vérvám, bájszín* stb. (Hasonlók természetesen Kölcsey verseiben is megtalálhatók: *sergei, vidámb, fívt*; illetve: *csendhely, tűszárny, bájhon* stb.) Érdekes viszont, hogy – ellentétben verseivel – Berzsenyi prózájában csak viszonylag kevés szenvedő ígére bukkanhatunk, ilyenből képzett igenév vagy főnév pedig egyáltalán nincs. Az „Észrevételek Kölcsey Recenziójára” 26 oldalnyi szövegében összesen csupán a következő nyolc ígét találtam: *kívántatik, emeltetik, felmagasztaltatik, alkalmaztatik, megengedtetik, megkívántatik, orvosoltatik, tulajdonítottatik*, vagyis itt 3 oldalanként jut egy-egy, kettős képzésű pedig egyáltalán nincs is.

14. Kölcsey költőként a szenvedő szóalakok használatában inkább Katona gyakorlatához áll közel, nem Berzsenyééhez. Ugyanis majdnem 150 versében összesen csak hat szenvedő szóalak van: *neveltetik, vegyítettik, láttatik, megvettetés, megvettetett, bíztatik*. Aligha véletlen, hogy ezek közül is kettő a legelső, még debreceni diákkorában, 1808-ban írt versében fordul elő, a továbbiakban szinte alig található ilyeneket. Mivel verseinek keletkezési dátuma pontosan ismert, így világosan kitűnik, hogy lassanként, éppen a „Hymnus” megírásának évétől kezdve ezek teljesen eltűntek költői stílusából. A Katonához hasonlóan jogi végzettségű Kölcsey tudományos prózájának három jellemző darabját vizsgáltam meg a szenvedő szóalakok használatának szempontjából: „A poézisről” (1808.) című dolgozatot, a Berzsenyi-bírálatot (1817.) és a „Nemzeti hagyományok”-at (1826.). A Berzsenyi-bírálat nyolc nyomtatott oldalán éppen nyolc igei és három igenévi adat van. Hasonló az arány a „Nemzeti hagyományok” esetében is, vagyis alig több, mint oldalanként egy: 29 oldalnyi szövegben 33 ige (pl. *kívántatik, kelletik, elborítottatik* stb.), 4 igenév (pl. *láttatván, kitétetett* hiba stb.) és egyetlen ilyen képzésű főnév (*plántáltatás*) található csupán. Ugyanúgy, mint a versek esetében, időben némi változás, vagyis a szenvedő alakok fokozatos elmaradása érzékelhető itt, a tudományos prózai művek stílusában is, mert a század elején született „A poézisről” szóló írásban oldalanként átlagosan még inkább két ilyen kifejezés van: „meg nem *vesztegettetett* emberi nemzet”; „a poézis az említett indulat által *születtetett*”; „a fantázia a vér hevesebb forgásából *elevenítettik*”; „az írás mestersége *feltaláltatván* az írók által *kimíveltettek s rendbe szedettek*” stb. Kettős képzésű alakokat Kölcsey nem használ (a *születtetett*-et nem számítom ide). Jellemző, hogy Kölcsey a korban még elég gyakori *találtatik* kifejezés helyett leginkább a *találkozik*-ot használja a mai ’található’ értelemben. Van viszont Kölcseynek egy olyan szövege, amelyben a tudatos archaizáló szándék teljesen világosan kitűnik: „A kárpáti kincstár” című novellájában megalkot egy állítólag 1599-ből fönmaradt iratot, s ebben a korabeli nyelvet utánozza. TOMPA JÓZSEF említett könyvében megállapítja, hogy Kölcsey e szövege „sokoldalú nyelvtörténeti tudásra vall”, és felsorolja az írás nyelvezetének jó néhány jellegzetességét, de a szenvedő szóalakok nincsenek köztük.

15. Katona drámájának nyelvhasználatához időben két nagy alkotónké áll igen közel: közvetlenül előtte Csokonaié, vele részben azonos időben pedig Kisfaludy Károlyé. Csokonai színpadi műveinek nyelvéről szerencsére hasonlóan alapos adatokkal rendelkezünk, mint a „Bánk bán” nyelvéről, hiszen az általa írt színművekben használt kifejezések szótárszerű feldolgozása megtörtént (JAKAB–BÖLCSKEI 1993.), ebben feldolgozták a debreceni költő valamennyi olyan szövegét, amely színpadi előadásra készült, s ezek a művek csupán egy évtizeddel előbb születtek, mint Katona drámája. Az összevetés előtt le kell szögeznünk, hogy a Csokonai-adatok sokszorosan bővebb merítésűek, hiszen összesen közel 9 ezer szóról és ezek összesen közel 73 ezer előfordulásáról van itt szó, szemben a „Bánk bán” 2882 szavával és 13337 előfordulásával. De ennél is meghatározóbb különbség az, hogy a Csokonai-művek korántsem mind történeti tárgyúak, így az a szempont – ti. a szándékos archaizálás –, amely feltevésem szerint Katonát vezette, Csokonainál kevésbé érvényesülhetett.

Az adatok összevetéséből kiderül, hogy a Csokonai-színművekben és a „Bánk bán” nyelvében a szenvedő ígék és származékaik előfordulása többletet mutat az utóbbi javára. Ha a százalékos arányokat nézzük, azt látjuk, hogy az összes szó 1,32%-a tartozik ide Csokonainál, Katonánál pedig ez 1,73%. Ha ezekből az ún. kettős képzésű szenvedő szóalakokat nézzük, akkor is nagyjából hasonló eredményt kapunk: Csokonai: 14,5%, Katona: 16%; a szenvedő szóalakok összes előfordulása hasonlóképpen többletet mutat a kecskeméti drámaíró javára: Csokonai: 0,29%, Katona: 0,42%. De az igazán markáns különbség akkor jelentkezik, ha azt is megnézzük, hogy az egymással megegyező szóalakok hányszor fordulnak elő, tehát mennyire jellemzőek az alkotó szóhasználatára. Azt találjuk, hogy Katona művében nincs gyakran előforduló szenvedő szóalak, hiszen a 49-ből csupán hat kifejezés ismétlődik legfeljebb még egyszer. Ezzel szemben Csokonainál két olyan kiugróan sokszor előforduló szenvedő ige van, amelynek bőséges használata nem indokolható csupán a vizsgált szöveg nagyságával. Ilyen a *láttatik* 20 és a *méltóztatik* 30 előfordulással. Gyakori szerepeltetésük egyáltalán nem a múlt, inkább a művekben ábrázolt jelen társadalmi környezetét és szóhasználatát jellemzi. Különösen érvényes ez az utóbbi kifejezésre, amely Katona művében egyáltalán nem fordul elő – aligha illenék is a XIII. század magyarjainak szájába –, de igen jól illik Csokonai korának kellemkedő társalgási nyelvébe.

16. Ha Katona nyelvhasználatának szempontjából Csokonai közvetlen előzményként, akkor Kisfaludy kortársként tekinthető. Katona ismerte sikeres drámaíró-kortársának némely művét, hiszen az „Ilká”-ról bírálatot is írt. Kisfaludy drámáit alaposan végigolvasva ma az a benyomása az embernek, Katona aligha tanulhatott volna belőlük igazán értékeset, legfeljebb olyan divatos – tehát múlandó – lelkendező hősködést és romantikus szenvedést, amely persze tökéletesen elegendő volt a sikerhez. „Gyöz a magyar: s tapsra ez ottfen elég” – ez Kisfaludy ítélete éppen saját „Ilká”-járól. (És gondoljunk itt arra, hogy a fiatal Arany-nak az a véleménye, amely szerint a „Bánk bán” jobb dráma a nagy sikerű „Stibor vajdájánál, „kinevettetést” váltott ki színésztársai körében.) Kisfaludynak föltétlenül javára írandó, hogy józanul tudta megítélni fölkapott műveit. Első darabjáról (A tatárok Magyarországon, 1811.) később így vélekedett: „Sok haza-puffogtatás, ok semmi, de szörnyű magyarság. / Bundás indulatok: oh be *tatári* műv ez!” Ezt a drámát prólógus vezeti be, amely a darab első előadása előtt „mondatott”. Egyoldalnyi szövegében három szenvedő szóalak is van, ám magában az öt felvonásban, harmincegy oldalon mindössze csak hat, ezekből egy sem kettős képzésű. Vagyis Kisfaludy a saját kora közönségéhez szóló szövegben viszonylag több szenvedő szerkezetet használ, mint a drámában, ahol ez a korfestés eszköze lehetne, de úgy látszik, nála ez föl sem merül. Pedig a téma történelmi, a kor szinte ugyanaz, mint a „Bánk bán”-é. Hasonlóképpen századokkal előbbi korbá, a XIV. század elejére viszi a nézőt az egy évvel később keletkezett és hasonló hosszúságú „Zách Klára”, amelynek szövegében csupán

hét szenvedő szóalak van, ebből egy kettős képzésű: *megcsalattatni*. A Kisfaludy legjobb drámájának tartott „Stibor vajda” cselekménye is történelmi, ennek négy felvonásában viszonylag több, összesen 14 szenvedő szóalakat találunk, kettős képzésűt egyet sem. Az ugyanekkor, 1819-ben keletkezett „Ilka” című darab négy felvonásnyi szövegében csupán két ilyen ige (*megverettetik, eltemettetik*) és két főnév (*csalattatás, elragadtatás*) található, ezekből kettő kettős képzésű. Szinte természetes – hiszen a könnyedebb, egykorú társalgási stílus uralkodik bennük –, hogy Kisfaludy vígjátékaiban szinte nem találunk szenvedő szóalakat: „A kérők”-ben három, „A pártütők”-ben kettő van.

Kisfaludy Károly verseiben csak elvétve lelhetők szenvedő szóalakok, ami van, az is csak a koraiakban, ugyanúgy, mint Kölcseynél. Például 1805-ből egy *látatitk – találtatik* rímpár s néhány ehhez hasonló sor: „Csak az boldog, ki *szerettetik* s szeret”, de a későbbiekben egyáltalán nem fordul elő ilyen szóalak. Tankölteményeinek némelyikében is található egy-egy ilyen szó: *használtatva, típratik*, majd egy ilyen rímpár: *nyomtattatott – hánytatott*. Kisfaludy műveiben tehát a szenvedő szóalakok saját kora nyelvhasználatának megfelelő mértékben fordulnak elő, ők a történelmi tárgy nem készletes valamilyen régiesebb nyelv használatára.

17. Egy rövid időszakban Katona kortársának számítható az 1825-ben fellépő Vörösmarty Mihály is, akinek első jelentős műve, a „Zalán futása” című eposz csak néhány évvel később, tehát nagyjából ugyanabban a korban keletkezett, amikor Katona a „Bánk bán” végső formáját megfogalmazta. Érdekes, hogy a történelmi tárgy Vörösmartyt sem ösztönlőzte arra, hogy nyelvébe archaikus elemként szenvedő szóalakat vegyítsen: az eposz első felében, öt éneken keresztül csak egyetlen ilyet használ. Ez azonban nem azért van, mert a költő teljesen idegenkedett volna ettől a nyelvi elemtől: 100 egészen fiatalkori versét átnézve azért találtam egy-két szenvedő igét és ezt a három igenevet: *megcsalattott* (remény), *elhagyattott* (szív), *megszegett* (törvény). De ki gondolná, hogy a később, 1830-ban írott, könnyed és akkor igen modern hangvételű „Csongor és Tündé”-ben is van szenvedő ige, bár nem sok, összesen hét, s ezek kitűnően illeszkednek a mű dallamosságához, élénk ritmusához: „Jaj, mi szörnyen *elhagyattam!*” „Károld *megtérítettik!*”; „Senkitől sem *látatitk!*” stb. (Érdekes, hogy a forrásban, Gyergyai Árgirusában sincs ennél több.) Ugyanilyen arányban fordulnak elő szenvedő szóalakok az 1835-ben keletkezett „Marót bán” című történelmi drámájában is (összesen kilenc), azzal a különbséggel, hogy ennek színi utasításaiban is található kilenc szenvedő ige. Vörösmarty e műveiben azonban kettős képzésű egyáltalán nincs. Ismét azt láthatjuk, hogy a kor irodalmi igényei között még nem általános a nyelvi eszközökkel való korfestés szükségessége: Árpádék is, Csongorék is, Maróték is Vörösmartyék nyelvén beszélnek.

18. Ö s s z e g z é s. – 1. A „Bánk bán” nyelvén Katona mind a maga egyéb alkotásaihoz képest, mind a korabeli írók nyelvéhez viszonyítva valamivel több szenvedő szóalakat, különösen pedig lényegesen több kettős képzésűt használ, s ezek komolyan hozzájárulnak a mű saját korához mérten is – többek által hangsúlyozott – régies nyelvi hangulatához. – 2. Annak ellenére, hogy a szenvedő szóalkatok Katona korában még nem igazán számítottak elavultnak, az ilyen szóalakok kiemelkedően bőséges előfordulása aligha tekinthető véletlennek. A fenti adatok alapján megállapítható, hogy Katona a „Bánk bán”-ban tudatos archaizáló szándékkal alkalmazza a szenvedő szóalakat. Adatammal igazolva látom WALDAPFEL JÓZSEF megállapítását: „Katona nyelvének már saját kora irodalmi nyelvéhez képest valami ősi komor fensége van [...] tudatosan is régiesen akarta beszéltetni szereplőit” (WALDAPFEL 1957a: 279). – 3. Katona e tudatos archaizáló szándéka által élen jár abban, hogy nyelvi eszközöket – köztük elsősorban szenvedő szóalakat, másodsorban népi, táj-

nyelvi elemeket – használjon föl a korhangulat festésének céljából. Elődeinél és kortársainál a szenvedő szerkezetek többé-kevésbé természetes részei az írói nyelvnek, őutána találunk csak irodalmunkban arra példákat (Petőfi, Arany, Ady, Babits stb.), hogy a szenvedő igék stilisztikai eszközként szerepeljenek, s egyáltalán a nyelv a jellemzés eszközeként jelenjen meg. Éppen ezért WALDAPFEL JÓZSEF e másik megállapításához: „Katona nyelvi hatásának, drámai erejének, zordon szépségének van olyan tényezője is, amelyben különös módon része van az irodalmi fejlődéstől való elmaradottságának” (WALDAPFEL 1957a: 279) hozzáfűzendőnek érzem: ugyanakkor azonban Katona a nyelvi eszközöknek a korjellemzés szolgálatába állítása által megelőzi korát, ezzel előre is mutat. – 4. A szenvedő szóalakokat sem maga Katona az átfogalmazás során, sem a kritikusok, sem a színházi gyakorlat, sem a mai nyelvhez „átigazító” Illyés Gyula nem kifogásolták és nem csorbították, tehát mindenki a drámához illő kifejezőmód szerves és szükséges eszközeként tekintette. – 5. Katona a szenvedő szóhasználatot mint stilisztikai eszközt részint a történelmi forrásokból, részint a századokkal előbbi írók műveiből, részint a korabeli jogi és hivatali nyelvből merítette, illetve mentette át drámájába.

A hivatkozott irodalom

- ARANY LÁSZLÓ szerk. 1916. Katona József Bánk bán. Arany János tanulmányával és jegyzeteivel. Előszó. Bp.
- BEKE JÓZSEF szerk. 1991a. Bánk bán-szótár. Katona József Bánk bán c. drámájának szókészlete. Katona József Társaság, Kecskemét.
- BEKE JÓZSEF 1991b. Dramaturgiai eszközök a Bánk bán szövegében. Forrás 1991/11: 7–17.
- FERENCZY GÉZA 1980. Magyarán. Bp.
- GYULAI PÁL 1956. Katona József és Bánk bánja. In: Válogatott művei. Bp. 63–233.
- ILLYÉS GYULA 1976. Katona József Bánk bán. Illyés Gyula átigazításában. Új Írás 1976. április 3–67.
- JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS szerk. 1993. Csokonai-szókincstár I. Csokonai színművei szókincsének szövegszótára és adattára. KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- JOÓS FERENC 1979. Katona József hivatali irataiból. Cumania VI. Kecskemét, 87–117.
- KOVALOVSKY MIKLÓS 1957. Az ige kérdésköre. In: DEME LÁSZÓ – KÖVES BÉLA szerk., Magyar nyelvhelyesség. Bp. 161–91.
- MARTINKÓ ANDRÁS 1954. A nyelvi archaizálás kérdéséről. Magyar Nyelvőr 78: 369–74.
- OROSZ LÁSZLÓ 1979. A Nemzeti Színház előadásainak szövege 1845–1867. Cumania VI. Kecskemét. 137–61.
- OROSZ LÁSZLÓ 1980. A Bánk bán első és második változatának nyelve. Magyar Nyelvőr 104: 193–7.
- OROSZ LÁSZLÓ s. a. r. 1991. Katona József versei. Bp.
- OROSZ LÁSZLÓ szerk. 1983. Katona József, Bánk bán. Kritikai kiadás. Bp.
- POLLÁK Á. JÓZSEF 1911. Katona József stílusa és nyelve. Bp.
- RÓNAY GYÖRGY 1978. Balassitól Adyig. Bp.
- SÁNDOR IVÁN 1993. A százhetven éve fel nem fedezett Bánk bán. Tiszatáj május havi diák-melléklete.
- SZERB ANTAL 1958. Magyar irodalomtörténet. Bp.
- SZÖRÉNYI LÁSZLÓ 1985. Katona József Bánk bán. Kritikai kiadás. Hungarológiai Értesítő 1985/3–4: 88–9.
- TOLDY FERENC 1987. A magyar nemzeti irodalom története. Bp.
- TOMPA JÓZSEF 1972. A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv. Bp.
- VELCSOV MÁRTONNÉ 1968. A szófajok. In: RÁCZ ENDRE szerk., A mai magyar nyelv. Bp., 9–204.
- WALDAPFEL JÓZSEF 1957a. A Bánk bán nyelvéről. In: Irodalmi tanulmányok. Bp., 273–80.
- WALDAPFEL JÓZSEF 1957b. Katona József lírikus éve. In: Irodalmi tanulmányok. Bp., 280–302.

The use of passive forms in *Bánk bán* and other pieces of nineteenth-century Hungarian literature

The author presents empirical evidence proving that the text of József Katona's play entitled *Bánk bán* contains passive verb forms and their derivatives in far higher numbers than other writings of the same author or those of other contemporary writers do. Several centuries earlier, such forms had been fairly frequent in Literary Hungarian, yet by the end of the nineteenth century they had almost completely been supplanted, thereby becoming an appropriate tool for giving an archaic flavour to the text they occurred in. It is especially noteworthy that Katona's lyrical poetry contains almost no passive forms at all, hence we are entitled to claim that, in his best-known play, he used those old forms on purpose as a device of archaicism, thereby creating a unique style for that play, the plot of which takes place in the early thirteenth century. The characteristically archaic linguistic atmosphere of the play was considered unusual at the time, but later analysts all refer to it with appreciation. With respect to the proper use of passive word forms, the writer relied partly on historical sources and on writings of earlier authors, and partly on the legal parlance of his own time.

In Katona's time, the first half of the nineteenth century, hardly any examples are known of authors using grammatical devices in order to characterise earlier periods: hence Katona was a pioneer of the use of that stylistic device. These passive constructions were neither found fault with nor changed, either by the playwright himself when he revised the text of the play, or by directors of its many performances, or indeed by Gyula Illyés, a twentieth-century poet who prepared a modernised version of the text, indicating that those constructions were always taken to be part and parcel of the diction of the play, in conformity with its archaizing strain.

JÓZSEF BEKE

Kossuth Lajos „Beszéd a sajtószabadságról” című művének elemzése

„A kinek beszédeiben a gondolatok természetes egymásutánja, a meggyőződés őszintesége, a hév, az erő, a nyelv szabatossága és szépsége, végre a külső előadás kellemessége egyesülnek; a ki szavát mindig csak az igazság, és erkölcs, a haza és emberiség érdekében emeli föl: az nagy szónok” (BELLAAGH 1884: 169).

I. Kossuth Lajos ügyvéd, politikus, újságíró és -szerkesztő, író és szónok volt egyszerre. Írás és szónoklás egymástól elválaszthatatlan tevékenység volt életében. Rengeteget írt, de írásainak csak bizonyos hányadát elevenítette meg szóban, illetve beszédeinek nem mindig maradt fenn írásos változata. Mivel szónoki beszédeinek többségét előre megírta teljes egészében vagy vázlat formájában, az utókor is hozzáférhet ezekhez.

Több oka is van, hogy Kossuth írói és szónoki munkásságát nem választjuk el mindig egyértelműen egymástól. Egyrészt bár a szónokra koncentrálnunk, csupán egyetlen hangfelvétel maradt ránk, amelyből intonációjára következtethetünk. (A töredéket tartalmazó III. számú viaszhengert az OSZK Zeneműtára őrzi F-N21 jelzettel; l. még a Magyar Hang-
lemezyártó Vállalat „Kossuth hangja” című Hungaroton EP 25055 jelzetű, 1977-ben kiadott hanglemezét.) Így az eltelt idő távlatában leginkább csak a néma betű áll rendelkezésünkre: Kossuth a beszédeit vázlatos formában nemegyszer papírra jegyezte. Másrészt

munkásságának méltatói gyakran megfogalmazták, hogy Kossuth írásait is „szónokias irány” jellemzi, nemcsak beszédeit. Erről magunk is meggyőződhetünk, ha Kossuthtól olvasunk.

Írásomban Kossuthnak a sajtószabadságról szóló 1832-ben elmondott beszédét elemzem kommunikációs, retorikai és stilisztikai szempontok alapján. Ezt a beszédet Kossuth 1832. szeptember 5-én a gr. Majláth Antal főispán elnöklete alatt tartott Zemplén vármegyei közgyűlésen mondta el. Harmincéves volt ekkor. Ez volt az első olyan nyilvános beszéde szónoki pályájának kezdetén, amelynek a szövege fennmaradt. A feljegyzések szerint azonban Kossuth már 1824-ben kitűnt Zemplén megyében szónokként. Az elemzett beszéd felhasználásának kiadása: KATONA szerk. é. n. 1–7.)

Miért éppen ezt a beszédet választottuk vizsgálatunk tárgyának? Vannak olyan Kossuth-beszédek, amelyek közismertek – például a Szeged népehez intézett, a József nádor köszöntésére elmondott vagy az 1848. július 11-i – ezeket többen, többször elemezték. Mi egy kevésbé ismert szöveg bemutatására vállalkoztunk, hogy megmutassuk, mennyire sokszínű ez is. A beszéd terjedelme ugyancsak mérvadó volt, hiszen egy hosszabb beszédben több lehetősége van a szónoknak kommunikatív képességei felvillantására. Kíváncsiak voltunk továbbá, hogy a fiatal Kossuth milyen hatáskeltő retorikai eszközök birtokában készítette beszédét. „Eszköz mindaz a retorikában, ami a megszólalás megvalósítását célozza”, így az *aptum*, a *dünamisz*, az *enthüméma*, a beszéd létrehozására szolgáló öt kidolgozási fok, a beszéd fájának megállapítása, a beszédrészek és megvalósításuk lehetőségei (ACZÉL 2001: 14–6). Végül maga a téma is aktuális, hiszen a szabad vélemény kinyilvánításának igénye minden kor emberét beszédcselekvésre, tettekre vezérelte.

2. A beszéd tárgya és részei. – A klasszikus retorikából CORNICIUS, QUINTILIANUS munkái nyomán ránk maradt beszédrészek száma hat vagy hét (ACZÉL 2001: 15). Az általuk ismertté vált felosztásból valamennyi *b e s z é d r é s z* megtalálható Kossuth beszédében, így a bevezetés, az elbeszélés, a kitérés, a témamegjelölés és felosztás, a bizonyítás és a cáfolás, valamint a befejezés. A beszéd ilyenfajta tagolása Kossuth görög–római retorikai műveltségéből adódik. A XIX. századi retorikaírók (pl. BITNITZ LAJOS, SZEBERÉNYI LAJOS) is átvették a görög–római időszakból fennmaradt alapvető négyes felosztást (bevezetés, állítás, bizonyítás, befejezés).

A bevezetés szövegrészei a megszólítás és az átvezetés. Kossuth a korhoz és a helyhez illő megszólítással („Tettes Karok és Rendek!” A *tettes* alak a korban sűrűn használt *tekin-tes* szóból keletkezett úgy, hogy a belsejében szótagokat rántottak össze) meghatározza a hallgatóknak és magának a retorikai szituációban szánt szerepét, jelzi témája hatáskörét. Az átvezetésben tágabb perspektívából indít, általános erejű igazságot mond ki, amivel kezdettől a határozottságot sugallja. Az átvezetés, ami a hangulatkeltés, figyelemfelkeltés eszköze is egyben, megszorító ellentétes gondolatokból áll („Aki meggyőződését principiumokra nem alapítva, gondolkozásában a szél változása szerint ingadoz, nem érdemli a férfi nevet. Csak az érdemes ezen nevezetre, a ki, bár maga maradjon is egy ellenséges világ közepette, csüggedhetetlen bátorsággal védi azt, a mit igaznak lenni lelkében elesmért”). Az átvezetésben Kossuth saját személyét állítja előtérbe. Ez nem csupán lelki igény kifejeződése, hanem tanult és tudatos szónoki fogás is (SZIKSZAINÉ 1994: 49). Mivel beszéde saját személyétől veszi kezdetét, alkalmas a bevezetés szövegfunkciói közül a jóindulat megnyerésére („A gondolkozásban gyakran kedvtelve elmerülni szokott életemnek nem kevés idejét fordítottam én a sajtó kérdésének [...] minden oldali megfontolására, feszített figyelemmel vizsgáltam azt [...], s mind ezek után szívvéremmel egybeolvadt meggyőződésemmel hiszem: [...] ily meggyőződésben élván s így kívánván meghalni, felállok még egyszer...”). Határozottságát erősíti meggyőződése, amelyet beszédének makroszerkezeti egységeiben módosítva megismétel:

„vegyenek el mindent tőlünk, csak a szabad sajtót adják meg, s nemzetem szabadsága, nemzetem boldogsága felől kétségbe nem esem”

1. „vegyenek el mindent, csak szabad sajtót adjanak, s a szabadságnak nem egy osztályát különösen, hanem egész kedves nemzetemet közösen boldogító fejlődése felől kétségbe nem esem”
2. „vegyenek el mindent, csak szabad sajtót adjanak, s nemzetem szabadsága, boldogsága fölött kétségbe nem esem”

Az ismétlés funkciója: Kossuth alapelveinek állandóságát sugallja, ezáltal a határozottság érzetét kelti, illetve a hallgatóság figyelmét nem engedi lankadni beszédének egész folyamán, s kívánalmának a hallgatóság emlékezetébe vésését éri el. Kossuth sokszor hangsúlyozta beszédében meggyőződését, így kelt hallgatóiban is meggyőződést. BELLAAGH ALADÁR szerint szóról szóra illik Kossuthra is, amit Mirabeau mondott Robespierre-ről: „Az az ember még csinál valamit, mert minden szót hisz, amit mond” (BELLAAGH 1884: 266).

Kossuth a bevezetésben megadja beszédének témáját („felállok még egyszer, hogy a tettes KK. és RR. közepette az annyiszor hasztalan védett sajtó szabadsága mellett felszólamoljak”). Utal az előzményekre, miszerint nem először szólal fel az ügy érdekében. Elszántságát, határozottságát egy hasonlattal példázza, egyben nyomatékosítja („nyilt homlokmal szólalok fel, bárha visszhang nélkül hangozzanak is el szavaim, mint a pusztában kiáltó vándornak hangjai”). Hangneme a bevezetésben szenvedélyes, érzelmetől áthatott, majd a rész végén átmenetileg nyugvópontra tér.

A t á r g y a l á s (a 2. bekezdés) elején találkozunk azzal a Kossuth által gyakran alkalmazott fogással – tudniillik nem kezd az ügy előzményeinek (itt: a sajtószabadság mellett szóló érveknek) a részletes taglalásába, hogy ne untassa a hallgatóságot –, amelyért kritikusai dicsérték. Az ügy előzményeinek ismeretére mint közös előismeretre támaszkodik („eszmérjük mindnyájan”). Ennek megléte a sikeres kommunikáció feltétele is. A hallgatóság jóindulatának megőrzését e részben a felkészületlenség toposza („e tárgyban úgy is alig tudnék újat mondani”) és a szerénység toposza („a kit ezen világot terjesztő munka [ti. Dessewffy József – R. T. K.] meg nem győz, annak szűkebb értelmem, s gyengébb erőm úgy is hiába szólana”) biztosítja.

Kossuth a Pesti Hírlap 32. számának vezércikkében és Feleletében részletesen kifejtette a nemzeti ügyek rendezésének három szakaszát, amelyek közül az első az agitáció (az emberek meggyőzésére irányuló tevékenység), a második a diszkusszió (vita, eszmecsere), a harmadik a cselekvés. Azt írta, hogy előadásainak modorát az határozza meg, hogy melyik stádiumban van az ügy: „legyen – gondolám – a’ szó melegebb, hol figyelemre, részvételre kell gerjeszteni, legyen szárazabb, taglalató, a’ hol részletes fejtegetésekbe bocsátkozik, és ismét támogassa az ész okait a’ szívósztonók gerjedelmeivel, midőn cselekvésre buzdítás kerül szőnyegre” (KOSSUTH 1841: 174). 1832-re a sajtószabadság ügye a cselekvésre buzdítás fázisába ért. Ennek megfelelően Kossuth beszédében az észérvekre támaszkodva az érzelmeire kíván hatni („én csak az érzésre hivatkozom”). Röviden meg is indokolja szenvedélyeket célzó érzelmi szándékát. Elsőnek Kolumbusz történetét eleveníti fel („s valamint Columbus okokkal nem bírván az eszméletlen világ létele felől meggyőzni a makacsul tudatlan tanácsot, szívének érzeményire hivatkozott”). Ezzel növeli a bizalomérzetet és a szemléletességet. Szavahihetőségét fokozza, hogy párhuzamba állítja Isten létezését állításának igazságával („valamint minden ember az Istenség lételét szívében érzi, szívében érzem én is állításom igazságát”). Az ezt követő felszólításokat magához és a hallgatósághoz intézi („s csak vetkezzünk ki az önzés lepléből, csak felejtsünk el arról, hogy egy mások nyomásával privilegizált osztálynak tagjai, hogy magyar nemesek és arisztokraták vagyunk”). A T/1. ígealakok a szolidaritásorientáltság kifejezőeszközei. Kossuth kérésének

teljesülése lehet a továbblépés feltétele. A hangnem újra szenvedélyes. A partikula (*csak*) szokatlan helye feszültségkeltő hatású.

Az elbeszélés végén kis k i t é r ő következik („csak egy ujmutatást engedjen a tettes KK. és RR. kegyessége, s ez ebből áll”). Ez átmenetet képez a témamegjelöléshez és a -felosztáshoz. A kitérés, amint a neve is mutatja, az ügyön kívül eső, leíró formájú szövegrész, mégis az ügy érdekeit, a szónok céljait szolgálja. Tekinthejük illusztrációnak is (ACZÉL 2001: 79–80). Az egymást követő tagmondatok, mondatok felépítése párhuzamos, közös bennük a „nincs és nem is volt egy is” szerkezet, amely állítást fejez ki rendhagyó módon. Ugyanakkor a mondatok között ellentét húzódik: a nép és a hatalom birtokosainak érdekei ellentétesek a sajtószabadság ügyében. A kérdés az, hogy a hallgatóság kinek az oldalára áll („s mi, egy szabadnak vélt constitucionális nemzet tagjai, kihez fogunk kívánatinkkal inkább hajlani: a szabad nemzetekhez-e vagy a despotákhoz?”). Kossuth ironizál, hiszen ez nem lehet kérdés. A kérdés itt a válasz meghatározásának eszköze. Az elbeszélés anaforikusan zárul („véleményem ügyében a tettes KK. és RR. fennen érzelmekre vagyok bátor hivatkozni”).

A 3. bekezdésben Kossuth felvezeti a bizonyító/cáfoló részt („Méltóztassanak mégis megengedni, hogy némelyekre nem annyira véleményem támogatására, mint a hallott ellenokok megcáfolására röviden megillettek”). Alázatosságával, tisztelettudásával továbbra is fenntartja hallgatósága jóindulatát. A követhetőség érdekében felsorolja, írásban számmal jelöli, hogy vitapartnerei szerint mikre lehet veszedelmes a szabad sajtó („Azt mondják, kik vélem nem egy értelemben vagynak, hogy a szabad sajtó kicsapongásai által veszedelmes lehet 1. a kormánynak, 2. a közcsendességnek, 3. a vallásnak, 4. hazánk polgári alkotmányának, 5. az individuumok személyes becsületének”). Ezt a részt tekinthejük a t é m m e g j e l ö l é s é n e k és f e l o s z t á s á n a k. A téma a szónok saját véleménye. Kossuth ebben a részben nem fejti ki a véleményét, de látenszen minden mondata sugallja azt, majd a szöveg legvégén konkrétan meg is fogalmazza („Nem büntetlenséget javallok én tehát, nem korlátozatlan licentiát, csupán a preventiva cenzurának előttem rettenetes ideája az, a mely ellen harczolok [...] Én a sajtó szabadságára voksolok!”). A téma öt részre osztása sejteti annak összetettségét. A szónokon múlik, hogy röviden, a hallgatóság figyelmének fenntartásával rendezni tudja-e gondolatait.

A bizonyítás és a cáfolás a leghosszabb része a szövegnek (4–8. bekezdés). Kossuth kétoldalú bizonyítást végez: ismerteti és cáfolja az ellentétes véleményt, majd saját állásfoglalását hangoztatja. A téma felosztásának sorrendjében megcáfolja, hogy a szabad sajtó veszélyes lehet a kormánynak, a „közcsendességre” stb., illetve rámutat, hogy a szabad sajtó valójában minnek („a babonának”) árthat. Rendhagyó módon cáfolja azt az állítást, hogy a szabad sajtó árthat a polgári alkotmánynak: árthat, ha a polgári alkotmány rossz és igazságtalan. Rámutat az összefüggésre, amelyet felismer: a sajtó szabadságának feltétele az alkotmányosság („hogy a szabad sajtó polgári alkotmányunknak veszedelmére volna: ez meglehet; nem akarom én fessegetni, mennyire jó és tökéletes azon polgári alkotmány, mely a nép egy osztályának privilegiumán épül, meglehet, hogy a szabadságok talán éppen ellenkezőben állanak a szabadsággal [...]; meglehet, hogy a hol egy részen privilegiumok vannak, ott a másik részen természetesen szolgaság és megszorítás találatik; én ezt vitatni nem akarom, csak egyet állítok: constitúciónk vagy jó és igazságos, vagy rossz és igazságtalan”). Kossuth érvekkel bizonyítja be, és magyar, francia, német példákkal támasztja alá, hogy a szabad sajtó támasza lehet a kormánynak, a vallásnak stb., sőt azoknak előnye is származhat belőle. Példái hitelessé, szemléletessé teszik beszédét. A témafelosztásnak megfelelően feldarabolt szövegrész tematikai egységét egy hol nyíltan megfogalmazott, hol látenszen meghúzódó érv teremti meg, miszerint „constitutionalis országban” élünk. Márpedig a constitúciónak a szabad sajtó a támasza, a cenzúra pedig mint a szabad sajtó gátja, káros. Ez a bizonyítás tárgya.

Kossuth hangneme e részben méltóságos, határozottsága fokozottabb. Határozottsága érveiből és személyes meggyőződéséből fakad. Nyíltan kimondja véleményét („én úgy tartom”, „én úgy hiszem”, „egyet állítok”). Érvelésének sajátossága, hogy a célt elérhesse, egy távolabbi pontra irányítja a hallgatóság figyelmét, hogy a közelebbi érdekében annál inkább jóakaratot tudjon kelteni. Pl.: „Továbbá: azt állítják némelyek, hogy a sajtó szabadsága a közcsendességnek veszedelmére legyen. Én úgy tartom, a közcsendesség a közértelemességre (intelligentiára) és közvagyonosságra, mint valóságos hypomochlionra nehezkedik; ha a népnek nagyobb osztálya értelmes és vagyonos, a közcsendesség bódult háborgatásától nem kell tartani. – Vagyonossá, értelmesség nélkül, a szerencse tehet ugyan egyeseket, de nem egész nemzeteket, mert ezeknek előhaladása kevésbé függ a sors kedvezésétől s inkább a nemzeti alkotó erők helyes kifejtésén alakul. Ha tehát egy nemzetet vagyonossá csak az értelmesség tehet, az értelmességet viszont csak a vélemények szabados surlódása fejtheti ki, s ez szabad sajtó nélkül meg nem eshetik: a szabad sajtó tehát, jó törvények mellett, a melyek szintúgy a szabad sajtó természetes következményei, őrije és el nem rontója a közcsendességnek.” – Az idézet alkalmas arra, hogy érzékeltessük, hogyan irányítja Kossuth a hallgató gondolatait. Láttatja az összefüggéseket, s logikus gondolkodásával meggyőz. Egyes állításai logikailag kapcsolódnak egymáshoz úgy, hogy pontos következtetésláncot hoznak létre (ACZÉL 2001: 42).

A b e f e j e z é s (az utolsó két bekezdés) anaforikusan visszautal az elmondottakra („ezen észrevételeket kivántam az alkalomnak szabadságával élve, alázatosan előterjeszteni”). Kossuth átfut beszéde főbb pontjain, röviden értelmezi mondanivalóját: védi a kormányt, a közcsendességet, a társasági élet fő céljait, a személy és a vagyon biztonságát, a cenzúra ellen a sajtó szabadságáért harcol. A jóindulat megnyerése céljából újra előtérbe állítja saját személyét, s ezáltal a hallgatóság érzelmeire is hatással van („s történjen bár vélem akármilyen is, míg csak élek, utolsó erőmmel is harcolni meg nem szünök”; „ha csak törvény által meg nem tiltatom”; „önszemélyem szerencséjén egész élttem lefolyása alatt egy nem kedvező csillagzat uralkodik, s maroknyi napjaim boldogsága iránt mellemből kialudt a kívánatok indulata, de hazámat mindenekfelett szeretem és minden óhajtásom azon egyben egyesül...”). Közönsége érzelmeit választékos, fennkölt stílusával is befolyásolja. Határozott kijelentéseivel beszéde tetőpontjára ér („vagy nyomtatási szabadság, vagy a szabadság elnyomása. Ut közép nincs! Én a sajtó szabadságára voksolok!”). A felkiáltó mondatokkal felkorbácsolja sajtát és közönsége indulatait.

3. A beszéd stílusát megteremtő és meghatározó tényezők.

– Minden szöveg stílusát a közlemény tárgya, vevője, célja, műfaja, a közlő egyénisége, a közlési csatorna, a közlési körülmények, a nyelvi kód, a közlés formája, a beszédpartnerek egymáshoz való viszonya és a korlátlás teremtő és határozza meg (SZIKSZAINÉ 1994: 11). Kossuth beszédének stilisztikai elemzésekor először e tényezők hatását vesszük figyelembe. A beszéd elmondása óta eltelt idő azonban néhány esetben meghíúsítja törekvésünket. Így például nincsenek közvetlen ismereteink a beszédhelyzetről, illetve a beszédpartnerek egymáshoz való viszonyáról. De következtethetünk rájuk a beszédből.

A magyar sajtó szabadságának kivívása, a sajtószabadság előnyei, valamint Kossuthnak az ügygel kapcsolatos lelkiállása egyszerre **t á r g y a a b e s z é d n e k**. Ennek megfelelően alakul a stílusa, a külvilág bemutatásában, a helyzetfestésekben sok az objektív elem, ugyanakkor a személyes érzések változatos formákban jelennek meg: természetes, köznyelvi formában („én csak az érzésre hivatkozom”, „szívemben érzem én is állításom igazságát”), szokatlan szóhasználattal (pl.: „szívvéremmel egybeolvadt meggyőződés”), metaforaként (pl.: „önszemélyem szerencséjén egész élttem lefolyta alatt egy nem kedvező csillagzat uralkodik, s maroknyi napjaim boldogsága iránt mellemből kialudt a kívánatok indulata”).

Kossuth hallgatósága a vármegyei közgyűlés volt, szűkebb közönség, nagyfokú műveltséggel. Az ilyen típusú közönség megnyerésére akkor van nagyobb lehetőség, ha az előadásban hangsúlyosabbak az érzelmi érvek és hatások. Kossuth jól tudta ezt, ezért a hivatalos fórumnak kijáró hivatalos megszólítással („Tettes Karok és Rendek!”) és hivatalos fordulatokkal („méltóztassanak mégis megengedni”, „ezen észrevételeket kívántam az alkalomnak szabadságával élve, alázatosan előterjeszteni”, „de méltóztassanak balra nem érteni”), illetve a szakértő közönség számára érthető utalásokkal („engedjék a tettes KK. és RR., hogy emlékezetüket azon időszakaszba vezéreljem, midőn a vallás gúnyolása az íróknak egy bizonyos osztályánál csaknem divattá változott. A ki az angol, francia és német litteratúrával esmértes, úgy hiszem, nem fogja tagadni, hogy a mit csak a csalfa kevélységben felemelkedett emberi ész és elmésség e tárgyban mondhat, mind mondva, írva és nyomtatva van”) párhuzamosan az irodalmi nyelvváltozatba illő szavakat és formákat is használ, amelyekkel az érzelmeire hat, például átkozódik, szokatlan szavakat használ („A mi a kormányt illeti, ama böszült fenevad, kinek átkozott légyen mennyen, földön emlékezete, Robespierre – embervér özönéből kezébe ragadván egy eltévelyedett nemzet kormányát, mindenekelőtt eltörlé a sajtónak s általa a véleménynek szabadságát”), fenyeget, axiómával él („Nincs veszedelmesebb dolog, mint a kormányt s annak tagjait régióba helyhezteni, hogy oda a nép szabad szava fel ne juthasson, – a mely pillanatban egyes személyek bálványai kezdenek lenni az uralkodók, megszűnnek a népek kedveltjei lenni”). Kossuth mindvégig tisztelettudó és alázatos, ez a hallgatóság jóindulatának felkeltésében és fenntartásában kulcsfontosságú. Ezzel párhuzamosan magabiztos, határozott, s a hallgatóság véleményének megváltoztatása érdekében nem riad vissza az ironizálástól sem.

A szöveg fajtája tanácskozó beszéd, műfaj a politikai beszéd. Kossuth a jövőt tárja elének a sajtó szabadságából fakadó előnyök és a szabadság megvonásával járó hátrányok bemutatásával. A szövegben a műfajnak megfelelő, a szónok személyes indulataiból (félelem és remény) fakadó, az ítélő-szemlélő hallgatóság értelmére és főleg érzelmeire ható kifejezőeszközök megléte és az ezeket meghatározó szabályszerűségek érvényesülése tapasztalható. A beszéd célja a sajtószabadság előnyeiről való meggyőzés. Élő szóban hangzott el, ezért sok benne a módosított ismétlés, és alapjában véve természetes a szóhasználat, de az írásos forma műgondja is érzékelhető egy-egy szokatlan szóhasználaton, hosszabban kifejtett gondolatmeneten. Formailag tíz bekezdésre tagolódik a szöveg. Az egy-egy bekezdésbe sűrített gondolatok szigorú logikai rendben követik egymást, a közöttük lévő kohézió rendkívül erős, ami elmondható a bekezdések közötti szöveggösszefüggésről is. Megfigyelhető, hogy Kossuth hosszú, többszörösen összetett mondatokban fejt ki gondolatait. Egy-egy hosszabb mondatában az alakzatok közül a módosított ismétlést használja. Az ismétlés e fajtája egyszerre kelti fel az azonosság és változás érzését azzal, hogy a viszszerítő elemek új szövegkörnyezetbe kerülnek, a változó motívumok viszont ugyanazon viszonyok közé. A kiszámíthatóság és a váratlanság feszültségkeltő hatása, ugyanakkor alaktani és mondattani viszonyok ismétlődését jelenti (SZIKSZAINÉ 1994: 130). Íme két példa: „én csak az érzésre hivatkozom, s valamint Columbus okokkal nem bírván az eszméretlen világ létele felől meggyőzni a makacsul tudatlan tanácsot, szívének érzeményire hivatkozott – valamint minden ember az Istenség lételet szívében érzi, szívemben érzem én is állításom igazságát: A sajtó szabadságának jóvoltával bíró szabad nemzetek között nincs s nem is volt egy is, mely az első s legbecsesebb kincse gyanánt nem örzené – a constitucionális institutiókra s az önkény vas járma alól menekedésre törekedő nemzetek között nincs s nem is volt egy is, mely azt nem óhajtotta s megnyerni teljes erővel nem iparkodott volna”. A következő mondat hasonló szerkezeti elrendezésű, de az előbbivel ellentétes tartalmú gondolatot fogalmaz meg: „Ellenben nincs s nem is volt absolutismusra vágyó kormány, nincs

vagy nem volt despota, ki a szabad sajtót véteknél ne kiáltotta s önkényének egész tehetségével elnyomni ne törekedett volna”.

Kossuth egyénisége is meghatározta beszédei stílusát. Szónoklatai szociális érzékenységeknek, értelmi és nyelvi képességeinek, műveltségének stb. nyomotokai. Szónoki szándékának megvalósítása nem eshetett nehezebbre, hiszen legtöbbször megegyezett személyes szándékával. Legtöbb szónoklata szenvedélyeket célzó érzelmi szándékú volt, s ennek megfelelően a pátosz hatotta át. Ez stílusában is megnyilvánult, hiszen pátoszt fennkölt stílussal, alakzatokkal és szóképekkel hozott létre. Előadása olykor drámai volt, beszéde apró mondatokra szakadozott. Máskor a szerkezetek bonyolításával törekedett hatáskeltésre. Megfigyelhető, hogy a szenvedélyeket célzó érzelmi szándék gyakran kiegészült az értelem szándékával. Kossuth beszédeiben szívesen tanított, értelt, vont le erkölcsi tanulságot. Ilyenkor stílusa szükségképpen egyszerű volt. A sajtószabadságról szóló beszéde a szükségnek megfelelően kíméletes, ugyanakkor olykor ostromozó, indulatos, de mindig stílusos. Hevességet az ügy kedvezőtlen állása váltott ki belőle, és az, hogy mérhetetlenül szerette a hazáját és az embereket.

Beszédeit lelkesedéssel fogadta közönségének nagyobb része – ezt a korabeli feljegyzésekből tudjuk, hiszen vannak olyan beszédei, amelyeknek mondatai után zárójelbe beszúrta az írnok a fogadtatásról szóló megjegyzéseket. Így feltételezhetjük, hogy általában megtalálta a korízlésnek megfelelő gondolatokat, szavakat, formákat. Tudta, hogy a legvilágosabb és legnagyobb igazságok is csak úgy törnek maguknak utat a közönség szívébe, ha tetszetős alakban jelennek meg. Kellő tapintattal választotta ki tehát a szükséges szavakat. Gyakran egyetlen szóval meg tudta hatni közönségét. A szöveg arányos szerkezete, ritmikus felépítése (a párhuzam, az ellentét, az ismétlés, a halmozás ritmikus prózát teremt), paralelizmusa, szimmetriája pedig elősegítette a tények könnyű megértését. Persze akadtak olyanok is, akik nem ismerték el tehetségét, képességeit, például gr. Széchenyi István vagy Illyés Gyula, aki így írt: „elég közepes nyelvművészeknek kell tartanunk, mondatai tele vannak latinossággal, germánizmussal, stílusa nemegyszer, a pátosz csúcán, dagályossá válik” (ILLYÉS 1987: 8).

4. A beszéd szó- és kifejezőkészlete, a szórend stilisztikai hatása, a mondatszerkesztéssel összefüggő funkcionális sajátosságok stilisztikumai, a beszéd képi szintje és alakzatai. – A szóstatistikai vizsgálat szerint Kossuth beszédében leggyakrabban (19-szer) a *szabad sajtó* szó szerkezet fordul elő. Ez nem meglepő, hiszen a beszéd tárgya ez. 42-szer bukkan fel a *szabad* szó és származékai, ezért ez tekinthető a beszéd kulcsszavának. 24-szer olvasható a *sajtó* és származékai; 15-ször a *censura* és származékai; 14-szer a *nemzet* és származékai, illetve az *igazság* és származékai; 13-szor a *kormány* és származékai; 10-szer az *én*, valamint az *erő* és származékai. Az átlagosnál gyakrabban találkozunk a *constitutio*, az *értelem*, a *közcsendesség*, a *nép*, a *te[kin]t[e]tes*, a *törvény*, az *uralkodik* (az előfordulás gyakorisága: 9); az *él*, a *KK.*, az *RR.* (8); a *vallás*, a *vélemény* (7); az *osztály*, a *veszedelem* (6) szóval és/vagy származékaival. Ezek Kossuth beszédének pillérei, egyben szándékának, alaphangulatának, vérmérsékletének kifejezőeszközei. Nem gyakoriak, de jellemzők még Kossuth stílusára a következő szavak, szó szerkezetek: *balvélemény*, *embervér*, *fenevad*, *szívéremmel egybeolvadott meggyőződés*, a *lélek meggyőződése*, a *kormány célzásai*, a *kormány trónusa*, *trónusának oszlopai*, a *vallásnak szent igazságai*, a *vélemények szabados surlódása*, a *vélemények harca* stb.

A rendhagyó kossuthi szórend, mondatrend, a körmondatok és olykor a kötőszó halmozása jellegzetessé teszi a szöveget. A szokásos szórend megváltoztatásának hírértéke van az értelmi árnyalatok, a hangulati eltérések és a nyomaték érzékel-

tetésében (SZIKSZAINÉ 1994: 92). „Út közép itt nincs!” – kiált fel Kossuth beszéde végén. Indulatát jelzi a felkiáltó mondatfajta, a rövid terjedelem és a szokatlan szórend. A mondat élén álló „út közép” a lehangsúlyosabb rész. Eszköz a hallgatóság döntésének befolyásolására. Kossuth gyakran megszakította a gondolat ívét egy-egy közbeékeléssel („Csak az érdemes ezen nevezetre, aki, bár maga maradjon is egy ellenséges világ közepette, csüggedhetetlen bátorsággal védi azt, a mit igaznak lenni lelkében elesmért”). A mellékmondat többször megelőzi a főmondatot, attól függően, hogy mi a hangsúlyos. Van, amikor az alany fontos: „Aki meggyőződését principiumokra nem alapítva, gondolkozásában a szél változása szerént ingadoz, nem érdemli a férfi nevet”. Előfordul, hogy a feltétel teljesülése meghatározza a továbbiakat: „Ha jó és igazságos, kiállja a vélemények szabad surlódásának tűzpróbáját; ha rossz és igazságtalan: bukjon, én az igazságtalant védeni nem akarom, s ha igazságtalan, a törvényhozás útján igazságost óhajtok behozva látni”. Ezek a megoldások feszültségkeltő hatásúak. Ugyanannak a köztöszónak az ismétlése azonos mondatrészek előtt vagy után egyformán nyomatékosítja mindegyiket („Ha volna társaság, hol akár a kormányt, akár a közcsendességet, akár a társaságos élet főcéljait, a személy és vagyon biztonságát akár szóval, akár tettel, akár írással büntetlenül gázolni megengedtetne, inkább a libia pusztának fenevadjai közt kívánnék élni, mint ily társaságban”).

A körmondat (periódus) is fokozza az emelkedett hangulatot. Ez „olyan művészien megszerkesztett, szabályos elrendezésű és ritmikus többszörösen összetett mondat, amely a tartalmat részletesen fejt ki” (SZIKSZAINÉ 1994: 105). Kossuth beszédében több példát is találunk erre a retorikus mondat szerkezeti-szövegszerkezeti típusra (SZIKSZAINÉ 2002: 64). A teljesség igénye nélkül kiragadtunk a szövegből két példát. (A körmondat szerkezetének megjelenítési módját V. RAISZ RÓZSA tanulmányából kölcsönöztem, vö. SZIKSZAINÉ 2002: 62–77.)

- ¹Hogy a szabad sajtó polgári alkotmányunknak veszedelmére volna;
- ²ez meglehet;
- ³nem akarom én feszegetni,
- ⁴mennyire jó és tökéletes azon polgári alkotmány,
- ⁵mely a nép egy osztályának privilegiumán épül,
- ⁶meglehet,
- ⁷hogy a szabadságok talán éppen ellenkezésben állanak a szabadsággal,
- ⁸mert a valódi szabadság egy és közönséges,
- ⁹ennek nincs pluralisa;
- ¹⁰meglehet,
- ¹¹hogy a hol egy részen privilegiumok vannak,
- ¹²ott a másik részen természetesen szolgaság és megszorítás találhatik;
- ¹³én ezt vitatni nem akarom,
- ¹⁴csak egyet állítok:
- ¹⁵constitutióknak vagy jó és igazságos,
- ¹⁶vagy rossz és igazságtalan.

Kossuth háromszor ismétli meg a „meglehet” főmondatot, azonos típusú alanyi mellékmondatot rendelve alá (1., 7., 11. tagmondat). A beszéd elején, közepén és végén is megismételt főmondat a szabályos elrendezés érzetét kelti. Az egész mondat az alá- és mellérendelés bonyolult szövevénye. A szimmetrikus, paraleliztikus és ritmikus szerkesztés szembevető. Az ismétlés, a rövid és a hosszú tagmondatok váltakozása teszi ritmikussá a szöveget. A 3. és a 13. tagmondat is főmondat, mindkettő Kossuth attitűdjét fejezi ki. Mindkettő az előtte álló főmondatnál áll szorosabb mellérendelői viszonyban. Közös bennük

az E/1. alany, valamint a „nem akarom” szerkezet ismétlődése. A 14. tagmondat mint főmondat ellentétes viszonyban áll a 13. tagmondatlal. Mindkettőnek a szónok személye az alanya. Az E/1. alany folyamatos jelenléte által kijelöli a hallgatóság számára azt a perspektívát, ahonnan a szónok a beszédben kifejezett világot látatja (SZIKSZAINÉ 2002: 27). A grammatizáltság és a bonyolítás az érvelést szolgálja, és patetikus jelleget kölcsönöz a mondatnak. A mondat végén lezárul a belső tartalom, a mondat tovább már nem nyújtható.

- ¹A kit ezen világot terjesztő munka meg nem győz,
²annak szűkebb értelmem s gyengébb erőm úgy is hiába szólana, –
³én csak az érzésre hivatkozom,
⁴s
⁵valamint Columbus
⁶okokkal nem bírván az eszmétlen világ létele felől meggyőzni a makacsul tudatlan tanácsot,
⁵szívének érzeményire hivatkozott –
⁷valamint minden ember az Istenség lételet szívében érzi,
⁴szívemben érzem én is állításom igazságát:
⁸vegyenek el mindent,
⁹csak szabad sajtót adjanak,
¹⁰s a szabadságnak nem egy osztályát különösen, hanem egész kedves nemzetemet közösen boldogító fejlődése felől kétségbe nem esem, –
¹¹s csak vetkezzünk ki az önzés lepléből,
¹²csak felejtsünk el arról,
¹³hogy egy mások lenyomásával privilegizált osztály tagjai,
¹⁴hogy magyar nemesek és arisztokraták vagyunk,
¹⁵s lelkem ama komoly meggyőződésének ügyében a tettes KK. és RR. tulajdon érzelmét divánnak merem választani,
¹⁶csak egy ujjmutatást engedjen a tettes KK. és RR. kegyessége,
¹⁷s ez ebből áll:
¹⁸A sajtó szabadságának jóvoltával bíró szabad nemzetek között nincs s nem is volt egy is,
¹⁹mely az első s legbecsesb kincse gyanánt nem örzené –
²⁰a constitutivonalis institutiókra s az önkény vas jáрма alól menekedésre törekedő nemzetek között nincs s nem is volt egy is,
²¹mely azt nem óhajtotta s megnyerni teljes erővel nem iparkodott volna.

Ebben a körmondatban a hömpölygő mellérendelést ([2.—3.—4.]→[8.↔9.—10.—11.—12.—15.]—16.;17.←18.—20.) alárendelések tartóztatják föl néhány ponton (a 2.-nak alárendeltje az 1., a 4.-nek az 5. és a vele kapcsolatos viszonyban álló 7., az 5.-nek a 6., a 12.-nek a 13. és a vele kapcsolatos viszonyban lévő 14., a 16.-nak a 17., a 18.-nak a 19., a 20.-nak a 21. tagmondat). Izgalmat, feszültséget kelt az effajta mondat szerkesztés, amelyből többet is találunk a Kossuth-szövegben. Megfigyelhető, hogy a mellérendelő tagmondatok között néhány egy-egy tömböt alkot tartalmilag és mondatfajtaját tekintve is. A körmondatban több mondatfajta előfordul: a mondat elején (1–4. tagmondat) és végén (17–21.) kijelentő tagmondatok követik egymást, a mondat belsejében pedig felszólító tagmondatok (8., 9., 11., 12., 16.) sorakoznak. A fentiek alapján a körmondatot kiindulóponttra (Kossuth állításáról saját érzései alapján kívánja meggyőzni hallgatóságát), tetőpontra (az elérendő cél érdekében megfogalmazza a teendőket) és nyugvópontra (a szabad sajtó a szabad nemzetek számára megőrzendő érték, a leigázott nemzetek számára pedig megteremtendő érték) tagolhatjuk.

A beszédet a benne található szókép és alakzatok szemléletessé, hatásossá teszik és egyedítik. A szóaljakzatok közül legtöbbször a metafora gazdagítja a beszédet („gondolkozásában a szél változása szerént ingadoz”, „s ügyem szentségére támaszkodva”, „nyílt homlokkal szólalok fel”, „a kormány trónusa”, „trónusának oszlopait”, „s csak vetkezzünk ki az önzés lepléből”, „vélemények surlódása”, „a censura az önkénység characterét viseli”, „mindég idegen növény marad”, „az önkény vas járma alól”, „mellemből kialudt a kivánatok indulata” stb.). A megszemélyesítéssel a censura („a censura minden rágalomnak hitelt szerez s maga hegyezi és mérgesíti azon nyilatkat, melyeket paizsával feltartóztatni látszatic”) és a sajtó („örje és el nem rontója a közcsendességnek”, „Három napi felszólamlásával kivívta a közcsendességet embervér nélkül!”) fizikailag érzékelhetővé válik. Kossuth alkalmilag leszűkíti egy-egy szó jelentéskörét úgy, hogy egyben értékítéletét is kifejezi (kormány – „böszült fenevad”, „szédelgő”). A hiperbola a szabad sajtó magasztalásának eszköze („az első s legbecsesb kincse”). Szokatlan a fülnek a szavak sorrendjének megcserélése („út közép”), prózában az egymást követő szavak, sorok véghangzójának egybecsengése („s mintegy örökös ködbe borítva, alattvalóit nem látva, véleményüket nem sejdítve, óhajtaikat nem esmérve”, „mind mondva, írva és nyomtatva van”). Ugyanazon szócsoportok megismétlése a mondat meghatározott helyén egyszerre kelti az állandóság és az újdonság érzetét („A sajtó szabadságának jóvoltával bíró szabad nemzetek között nincs s nem is volt egy is, mely az első s legbecsesb kincse gyanánt nem örzené – a constitutionalis institutiókra s az önkény vas járma alól menekedésre törekedő nemzetek között nincs s nem is volt egy is, mely azt nem óhajtotta s megnyerni teljes erővel nem iparkodott volna. Ellenben nincs s nem is volt absolutismusra vágyó kormány, nincs vagy nem volt despota, ki a szabad sajtót véteknék ne kiáltotta s önkényének egész tehetségével elnyomni ne törekedett volna.”). A befejezés hatásos eleme a tükörszerűen szimmetrikus szerkezeti ismétlődés („vagy nyomtatási szabadság, vagy a szabadság elnyomása”).

A mondatalakzatok közül a kötőszóhalmozás („akár szóval, akár tettel, akár írással”) és az odaértésen alapuló elhagyás jellegzetes a szövegben. A beszédbeli gondolataljakzatok, így a paradoxon („szűkebb értelmem”, „gyengébb erőm”, „mesés áldozatokon”, „önsemélyem szerencséjén egész életem lefolyta alatt egy nem kedvező csillagzat uralkodik”), az oximoron („homályban tündöklő halhatatlan munkáját”, „a gonoszásznak hitegető leplet nyújtott”) és az antitézis („ezen gátlás minden hazugságot az igazság színével ruház fel”) a szerző nyelvi leleményességére utal. A szövegbe ágyazott hasonlatok szemléletesek, a szöveget élénké teszik („bárha visszhang nélkül hangozzanak is el szavaim, mint a pusztában kiáltó vándornak hangjai”, „nincs veszedelmesebb dolog, mint a kormányt s annak tagjait régióba helyeztetni”, „a közcsendesség a közértelmességre [intelligentiára] és közvagyonosságra, mint valóságos hypomochlionra nehézkeedik”, „ekkor felszólamlott egész méltóságában a szabad sajtó s három napok alatt diadalmat vívott ki, mint soha egy monarchának ágyui és bajonettjei”). Kossuth gyakran helyezett egymás mellé azonos szófajú és grammatikai funkciójú, jobbára rokon értelmű szavakat (pl.: *tiltatik – gátoltatik, gúnyoltatott – alacsonyított, elnyomva – lealacsonyítva*; továbbá: *mondva, írva és nyomtatva van*). Valószínű, hogy ezek érzelmi elragadtatásának kifejezőeszközei. A fokozás eszközével is szívesen élt. Megfigyelhető az idézetekben, hogy a fokozás elemei egymáshoz képest értelmi többletet jelentenek: „A censura mindég idegen növény marad constitutionalis földön, a censura nem ad oltalmat a sajtó visszaélései ellen, sőt erősíti a rosszat, a mely ellen harcolni látszik... Én úgy hiszem, a vallásnak szent igazságai sokkal idvességesebb s dönthetetlen alapokon épülnek, mintsem hogy azokat bármely fondorkodás is nem mondom eldönthetné, de csak meg is gyengíthetné, – s a mi igaz és való, a vélemények harcából még dicsőségesebben tűnik elő”.

Kossuth azt hirdette, amit milliók éreztek, gondoltak, de úgy, mint ő, kifejezni nem tudtak. A fentiek alapján is megállapíthatjuk, hogy jól ismerte, s szívesen használta a képszerűség eszközeit, az alakzatokat, a hatáskeltés, a zeneiség stb. eszközeit. Stiliztaként is tiszteletben tartotta a régít, de újat is alkotott. Gyakran merített elődei és kortársai írásaiból, de az átvétel módjában átszűrődött egyénisége.

R. TOMA KORNÉLIA

A hivatkozott irodalom

ACZÉL PETRA 2001. Retorika. Bp.

BELLAAGH ALADÁR. 1884. Kossuth, a szónok és író. Hazánk. Történelmi Közöny 2. 1884: 83–106, 166–85, 261–83.

ILLYÉS GYULA szerk. 1987. Kossuth Lajos: Írások és beszédek 1848–49-ből. Bp.

KATONA JENŐ szerk. é. n. Az élő Kossuth. Kossuth Lajos válogatott művei. Politikai Remekművek I. Bp. Kossuth Lajos 1841. Felelet Gróf Széchenyi Istvánnak Kossuth Lajostól. Pest.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 1994. Stiliztika. Bp.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk. 2002. Kossuth Lajos, a szó művésze. Tanulmányok Kossuth stílusművészetéről. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai LXXXVIII. Debrecen.

An analysis of “On the freedom of the press” by Lajos Kossuth

Lajos Kossuth (1802–1894) was a statesman, a politician, a lawyer, a journalist and editor, a writer, and an orator, all in one. Writing and speaking in public were inseparable activities in his life. He wrote a lot, but only part of his writings were converted into speeches, and his speeches have not always been recorded or subsisted in writing. However, given that most of his public speeches had been written beforehand (in full or in their main outlines), they continue to be available for us. The present paper analyses his 1832 speech on the freedom of the press in terms of its communicative, rhetorical and stylistic aspects. Kossuth was familiar with, and keen on using, figurativity and stylistic devices, the means of making an impression, musicality, etc. As a stylist, he respected old devices, but he also created new ones. Although he often drew upon writings by his predecessors or contemporaries, his suggestive personality always transpired and made itself obvious in his writings.

KORNÉLIA R. TOMA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Ismét a főnévi alaptagú szintagmáról*

1. A vonzatosság kérdése hosszú idő óta jelen van a nyelvtudományban. Már az 1800-as évek közepén BRASSAI SÁMUEL az igének és a bővítményeinek a kapcsolatát, viszonyát a Naphoz és annak bolygóihoz hasonlította. Az 1900-as évek derekán ugyanez a viszony TESNIÈRE-t az atomra és annak vegyértékeire emlékeztette. A vonzatosság problémája a mai napig meghatározó témája a nyelvészeti

---

* UZONYI KISS JUDIT „Gondolatok a főnévi alaptagú szintagmáról” című cikke (MNy. 2003: 323–31) kapcsán.

kutatásoknak. Általában az ígéhez, a melléknévhez kötik a vonzatosságot, de más szófajok is rendelkezhetnek vonzatokkal, így például a főnevek is. Kétségtelen, hogy az igei vonzatosság erősebb kötelek a főnévinél, ez utóbbira általában a fakultáció a jellemző. A kötöttségre a főnév szemantikája utal. A vonzatos főnév nem köthető határozott szintaktikai pozícióhoz. A főnévi vonzatok – hasonlóan minden más szófaj vonzataihoz – valamiféle hiányt pótolnak. Az alaptag jelentésének olyan kiegészüléséről van szó, amely valamiféle szintaktikai formában realizálódik. Egyfajta függőségi viszony áll fenn az alaptag és a vonzat között. A szó szemantikai tulajdonságaira a szintaktikai szerkezet ad választ. Az alaptag megkívánja egy másik tag, a bővítmény meglétét, előírja jelentéstípusát s többnyire az alakját is. Az alaptag mellett a bővítménynek is meghatározott szemantikai jegyekkel kell rendelkeznie. A bővíthetőséget tehát a bővítmény fajtája is befolyásolja. Például a *harc a csatatéren* esetében a helyhatározó egy lehetséges szabad bővítmény, amely mindössze körülményre utal, míg a *harc az angolok és a franciák között* szerkezet már kötöttséget jelöl, a *harc* szó jelentése az elválasztás-hozzákapcsolás-viszony egyik pólusaként kiegészítésre szorol, még ha nem is kötelező jelleggel. Olyan főnevekre jellemző tehát a vonzatosság, amelyek valamiféle kiegészülésre váró viszony egyik pólusaként szerepelnek tekintet nélkül arra, hogy valamilyen más szófajra visszavezethető vagy egyszerű főnevekről van szó. Egyfajta kiegészülésre váró relatív viszonyról beszélhetünk. Természetesen a szavak abszolút jelentésben is részeseivé válhatnak szó szerkezeteknek, de nem olyan módon igénylik a kiegészülést, mintha relatív viszonyról lenne szó.

2. A főnévi vonzatosságot vizsgálva meg kell említenünk az összetett jelző kérdését is, ez pedig nem választható el a *való* funkciójának elemzésétől, mivel ez a terület igen szorosan kapcsolódik a főnévi vonzatok létezésének elismeréséhez. Ha nem is a kezdetektől vizsgáljuk a *való* kérdését, érdemes áttekinteni az utóbbi időszaknak azokat az eredményeit, amelyek a főnévi vonzatokat is érintik.

A) SZABOLCSI ANNA és LACZKÓ TIBOR a strukturális grammatika főnévi szerkezeteket tárgyaló részében a *való*-val alkotott szerkezeteket vizsgálja, s megállapítják, hogy ezek a formák általában a 'tény, cselekvés' jelentésű főnevek mellett lehetségesek akkor, amikor az átalakítható *i*-s vagy melléknévi formává, illetve ha a *való*-val alkotott szerkezet esetragos főnevet tartalmaz (bár ez utóbbi esetben az 'eredmény' jelentés sincs kizárva), így a két jelentésváltozat szintaktikai különbséggel is jár (SZABOLCSI–LACZKÓ 1992: 240–1). A *való*-val kiegészített szerkezet bizonyos esetekben váltakozhat a *történő*, illetve a *történt* formával is (SZABOLCSI–LACZKÓ 1992: 255).

Ugyancsak az *-ás/-és* képzős főnevekkel kapcsolatban KOMLÓSY megállapítja, hogy a *való* jelenléte bizonyos vonzatos szerkezetekben összeférhetetlen a szerkezet többi tagjával, pl. **a kerítés pirosra való festése miatt*, **a pápa Pestre való érkezése* (KOMLÓSY 1992: 501–2). KOMLÓSYval ellentétben azt lehet mondani, hogy ezekben az esetekben a *való* az összetett jelző része, s a felsoroltak nem helytelen mondatok. Másrészt, írja, az igeekötös formák csak a *való* közbeiktatásával alkothatók, pl. *a kerítés pirosra való befestése jó ötlet volt*, **a kerítés pirosra befestése jó ötlet volt*. KOMLÓSYval szemben ismét azt mondhatjuk, hogy a *való* közbeiktatása nélkül is helyesnek tartható a mondat a hátravetett határozóval, pl. *a kerítés befestése pirosra jó ötlet volt*. A hátravetett határozó váltakozhat az összetett jelzővel. KOMLÓSY következtetése az igeekötös és az igeekötő nélküli forma ütközéséről ezért nem tekinthető érvényesnek.

A többes szám és a *való* kapcsolatáról SZABOLCSI ANNA és LACZKÓ TIBOR (1992: 241–51) a következőket állítja. A többes számú alakokban a 'tény, cselekvés' jelentés eltűnik, a többes számú alakok már mást fejeznek ki az ilyen szerkezetekben. Példáik azonban nem egyértelműen ezt jelölik, pl. *Péter ebéd utáni felszólalásai* mondat jelentheti nemcsak a nyilatkozatok sorát, hanem azt is, hogy Péter többször felszólalt. Míg a szerzők szerint csak az előbbi jelentéssel bír a szerkezet. A többes szám véleményük szerint megszünteti a 'tény, cselekvés' értelmezést. Azért nem tartható ez az állításuk, mert így a *való* és a többes szám használata kizárnák egymást. (Zárójelben megjegyzik, hogy a *Péter ebéd után való felszólalásai* mondat csak rosszalló, lekicsinylő árnyalatban fogadható el, ezért figyelmen kívül hagyják.) A szerzők állítása nem helytálló abban a tekintetben sem, hogy itt a *való*

jelentéskülönbséget okoz, hiszen itt „pusztán” segédszói funkciója van. Megállapítják: a ’tény, cselekvés’ jelentésű szavak birtokosa meghatározott módon értelmezhető, hiszen az az ige alanya vagy tárgya lehet; az ’eredmény’ jelentés birtokosának tágabb értelmezhetőségi kerete van. A ’tény, cselekvés’ jelentésű szavak, azaz a nomen actionisok *hogy* kötőszavas mellékmondatokká vagy főnévi igenes szerkezetekké alakíthatók át; a *való*-val szerkezetet alkotnak, nemigen többesíthetők; ágens, centrum szerepet adnak a birtokosnak. Az ’eredmény’ jelentésűekre ezek nem jellemzők. Ebből arra lehet következtetni, ha az *-ás/-és* végű főnév a *való*-val áll, a ’tény, cselekvés’ mozzanata jelenik meg a szónak, többes szám esetén pedig az ’eredmény’. Az állítást illusztráló példamondatok azonban nem meggyőzőek: *az oroszlán délután való simogatása veszélyes* – ’veszélyes délután simogatni az oroszlánt’, *’veszélyes, ha az oroszlán délután simogat’. Nem említik, hogy itt elhagyható a *való* segédszó, amely hátravetett határozós szerkezetet eredményez; a mondat kétértelmű. *Az oroszlán simogatása veszélyes* mondatot a szerzők is kétértelműnek tartják, azonban a *való* közbeiktatásával sem válik egyértelművé a jelentés, ahogy azt állítják. *Az oroszlán simogatásai veszélyesek* – *’veszélyes az oroszlánt ismételten simogatni’ – ’veszélyesek az oroszlán simogató mozdulatai’: szintén nem világos, hogy miért helytelen az első jelentés. A többes szám és a *való* egymást kizáró volta nem tűnik helytállónak.

A hátravetett határozóról azt írják, hogy a „mértékadó stilszták” elfogadhatónak tartják, „ha a határozó bizonyos *szókapcsolatok* ’eredmény’ jelentésű főnévi tagjának fogalmi keretéből származik” (SZABOLCSI–LACZKÓ 1992: 256). Általában ezek a főnevek valamilyen beszéd-, írásművet vagy érzelmet jelölnek. A hátravetett határozó szerepelhet címekben is vonzatként, szabad határozóként is (SZABOLCSI–LACZKÓ 1992: 257). Megállapítják, hogy ha nem címekben szerepel, akkor inkább vonzat szerepet tölt be, pl. *János megérkezése Pestre ma is beszéd téma*. Akkor tölti be leggyakrabban a vonzat szerepet, ha az a főnévi csoport, amelyben előfordul, a mondat elején vagy a végén áll, és alanyi vagy tárgyi szerepet tölt be: *Péter befutása a célba a verseny végét jelentette. Ezek figyelték Péter befutását a célba*. Ezzel szemben azt mondhatjuk, hogy tematikusan mindenképpen szélesebb körben jelenik meg a hátravetett határozó vonzatként. A hátravetett határozóval alkotott szerkezet egyenértékű az összetett jelzős szerkezetekkel.

B) Más nézőpontból vizsgálja a *való* kérdését BALOGH JUDIT (1996.). Azt a kérdést veti fel, hogy az összetett jelző valóban beleillik-e a többtagú mondatrészek rendszerébe az összetett állítmány, az összetett alany, az összetett tárgy és az összetett határozó mellett. Ehhez a hagyományosan összetett mondatrészek névszói és segédszói tagját vizsgálja meg. A viszonyrag nélküli névszónak szüksége van segédszóra ahhoz, hogy betölthesse az állítmányi, alanyi, tárgyi, határozói mondatrészszerkezetet, így a segédszó itt képzőszerű álszóként viselkedik. „A nullmorfémás, azaz alanyesetű névszói alak, valamint a tagok egy szinten való elhelyezkedése a szerkezetek ábrázolásakor világosan bizonyítja, hogy az összetett mondatrészeknél a névszói tag sohasem bővítőmánya az igének, az igenévi résznek. Nem is lehet a bővítőmánya, mivel ez az ige, igenév nem valódi lexéma, csak segédszó, amely morfémaértékű” (BALOGH 1996: 86). Az összetett alany, tárgy és határozó mindig átalakíthatók összetett állítmánnyá.

Megállapítja, hogy a *városban lévő (házak)* típusú szókapcsolatokban viszont a névszói rész nem zérómorfémás alak, hanem határozóraggal ellátva alkalmas önálló mondatrészi szerepre. Kimondja, hogy a raggal ellátott szavak határozói bővítőmányaival mellettük lévő melléknévi igeneknek, tehát nem segédigenevekről van szó, hanem valódi igenevekről, amelyek az ige bővítőmányát megőrizték. Az igenevek megtartják az ige tárgyát és határozóját. A *városban lévő ház* szerkezetben a *lévő* helyettesíthető például az *álló* tartalmas igenévvél, míg az összetett mondatrészek segédigenevei nem cserélhetők fel tartalmas igenevekkel. BALOGH JUDIT a „Magyar grammatiká”-ban hasonló módon érvel (2000: 138). Ott is azt olvashatjuk, hogy a segédszó és a tartalmas igenév felcserélhető. A *beszéd vmiről, per vkivel* stb. típusú kötött hátravetett határozók szintén „jelzősíthetők”, ezekben a szerkezetekben a határozó már grammatikailag az igenévi jelző bővítőmányaikébe tartozik, pl. *vmiről szóló beszéd*. BALOGH JUDIT nem tér ki rá, de ez azért fordulhat itt elő, mert a tartalmas jelentésű igenévnél a vonzata megegyezik a főnévével, ellenben ha a *való* segédszóval jelzősíthetünk, akkor a vonzat már

egyértelműen a főnévhez tartozik. Azt kell mondanunk, hogy van olyan típus, amikor az ige(név) és a főnév vonzata megegyezik, s előfordul olyan eset is, amikor a szerkezeté a vonzat, pl. *vkivel folytatott per*.

A *való*-t, *levő*-t BALOGH JUDIT önálló lexémának tartja (1996.), mivel bármikor toldalékolhatók, felvehetik jelzett szavuk jeleit és ragjait értelmezőként vagy alkalmilag főnevesülve. Összetett állítmánnyá nem alakíthatók, mert nem annak transzformációi. „S mivel a *való*, *levő* jelző a *van* állítmány szerkezettaggá süllyedt formája [...], így annak kötelező vonzatát is kötelező vonzatként őrzi meg, vagyis a mondatban önálló jelzői mondatrészt” (BALOGH 1996: 88). Vagyis a határozó ezekben a (a *való*-, *levő*-vel alkotott) szerkezetekben a *van* különféle jelentéseihez járuló kötött bővítmény. BALOGH JUDIT nem tartja a *való*, *levő* alkotta szerkezeteket összetett mondatrészeknek. Az igenévi tagot a bővíthetőség, az önálló mondatrészi szerep, a helyettesítési lehetőségek, az alaktani jellemzők, az alkalmi szó-fajváltásra való képesség, az átalakítási lehetőségek miatt nem segédigenévnek, hanem önálló lexémának tartja. Ezeket a szerkezeteket szoros szerkezetes jelzőknek véli, amelyekben a jelzői szerepű igenévi alaptagot kötelező vonzat bővíti. Összetett jelzőnek csak az olyan összetett állítmányból létrehozható szerkezetet tartja, amelyben az állítmány kijelentő mód, jelen idő, harmadik személyben is megtartja segédigei tagját, tehát a *marad*, *műlik* segédigék alkalmasak erre az átalakításra.

Ezzel ellentétben LENGYEL KLÁRA összetett jelzőnek nem a *diák maradó* Ákost és a *húszéves múlt* Bencét tekinti, amelyet a nyelv grammatikai okokból nem is használ (LENGYEL 1996.). Összetett jelző viszont a *feladaton való* gondolkodás. Ebben a szerkezetben, a *való* nem a *gondolkodás* jelzője, a *feladaton* pedig nem a *való* vonzata. Ez utóbbi szó szerkezet nem alárendelő szintagma. Morfológiai típusú kapcsolat van közöttük, a *való* segédszó, a vele alkotott szerkezet pedig összetett jelző. Ha a *való*-nak határozói bővítménye lenne ebben a szerkezetben, akkor melléknévi igenévnek kellene lennie, viszont az igenév nem rendelkezhet önállóan az alapigéjétől eltérő bővítménnyel. Nem alakíthatók vissza igévé az alábbi *való*-val alkotott szerkezetek, tehát nem melléknévi igenévről lehet szó, pl. **a gondolkodás a feladaton van*, **az utazás a városba van* stb. Valójában itt az igéből képzett főnevek bővítményeivel állunk szembe, pl. *a feladaton való gondolkodás – gondolkodik a feladaton*. Ezekből a szerkezetekből a *való* segédszó gyakran el is hagyható, pl. *gondolkodás a feladaton*, tehát itt egyértelműen a főnév vonzatáról van szó. A *való* segédszó elhagyása a hátravetett határozókat eredményezi. Ha a *való* az alárendelő szintagma főtagjaként szerepelne, vonzatos melléknévi igenévnek tekintenénk, így elhagyása hiányos szerkezetet eredményezne, és nem számolhatnánk a hátravetett határozó fogalmával. Ehelyett viszonzószó, amely az igei határozót jelzővé alakítva az igéből képzett főnévhez kapcsolja. Összetett jelzőt alkot a határozóragos, névutós főnévvel, a határozószóval.

A *való*-ra azért van szükség, mert a főnevek legtermészetesebb módon jelzővel bővülnek, az igétől örökölt határozói bővítmények idegenek a főnév természetétől. Átala a határozói bővítményből jelző válik, szerepe a következőkben határozható meg: képzőszerű kapcsolóelem, a grammatikai szó-fajváltást teszi lehetővé, grammatikai melléknévet eredményez.

LENGYEL KLÁRA kiemeli, hogy a *való* (illetve a *levő*) bizonyos típusú szerkezetekben segédige-szerű vagy félsegédigei funkcióval is rendelkezhet, pl. *vasból való kés*.

A *való* nemcsak az összetett jelző tagja lehet, hanem más típusú szerkezetekben is szerepelhet. Például a *való igazság*, *meglévő baj* esetében tartalmaz igéből képzett melléknévi igevevekkel találkozunk, ezekben az igenév létigévé alakítható át. A melléknévi igenév azonban nem vezethető le igéből, pl. a *jó gyermekekhez való viselkedés* esetében, de el sem hagyható belőle. Itt már jelentéstartással is számolhatunk, hiszen az ige az 'illő, méltó' jelentést nem hordozza. Nem alakítható igévé, elhagyni sem tudjuk, saját bővítménye van. Emiatt LENGYEL KLÁRA arra következtet, hogy itt már melléknévi alakról van szó.

Az összetett jelző nemcsak az igére visszavezethető főnevek, hanem a melléknévből képzettek mellett is megjelenhet, pl. *az irodalomban való jártasság – jártas az irodalomban*. Nem létegei segédszókat is találunk hasonló szerepben, pl. *a tömeghez intézett beszéd*. Nem említi LENGYEL KLÁRA, hogy nem képzett vonzatos főnevekkel együtt is állhat összetett jelző, ahol az összetett jelzővel szintén

váltakozhat a hátravetett határozó, pl. *a szabad véleménynyilvánításhoz való jog = jog a szabad véleménynyilvánításhoz*. A *való* elhagyható anélkül, hogy hiányos szerkezetet kapnánk, nem alakítható vissza igévé, grammatikai szófajváltó szerepe van.

A „Magyar grammatiká”-ban megtalálhatjuk az eddigiek összegzését (LENGYEL 2000: 254–5): a *való* kopula az összetett jelző megformálásában kap szerepet, nem vezethető le az összetett állítmányból. Egy szerkezetes ige szófajváltása hívja elő, az igék főnévvé képzésével a határozók jelzői értékűvé válnak, és a segédszónak ilyenkor melléknévesítő szerepe van, pl. *Miskolcra utazik – utazás Miskolcra – Miskolcra való utazás*. Melléknévi alaptagú határozós szerkezetre visszavezethető összetett jelzők is vannak. Megkülönböztetendő a segédszótól a *való* lexéma, amely különböző jelentésekkel rendelkezik, pl. *nem való* (‘ílik’) *így viselkedni*. Az összetett jelzős szerkezet mindig visszavezethető ige vagy melléknév alaptagot tartalmazó határozói vonzatos szerkezetre. Ilyen esetekben örökölt vonzatról van szó. Ezzel szemben az önálló jelentéssel bíró *való* melléknévi igenévnek, melléknévnek saját bővítményrendszere van.

3. A főnévi vonzatok létét megkérdőjelezve UZONYI KISS JUDIT a következőket állítja a Magyar Nyelv egyik korábbi számában: „a főnévtől idegen a határozói vonzat, tehát ha mégis megjelenik a mondatban a „vonzatos” főnév, a nyelvi kompetencia sérülésével (vagy szándékos megszegésével) állunk szemben” (UZONYI KISS 2003: 324). Arra keresi a választ, hogy az igéből képzett főnevek megtarthatják-e az ige vonzatait, lehet-e újabb, saját bővítményük, vagy nem a főnévnek a bővítménye a határozó, hanem a mondatban lévő létige melléknévi igenévének, a *való*-nak, esetleg más igenévnek (UZONYI KISS 2003: 323–31).

Az igéből igenévvé való képzés során az igenév megtartja a bővítményt. Ezt UZONYI KISS JUDIT azzal kívánja egyértelművé tenni, hogy a létigét tartalmas igenévvél helyettesíti, pl. *köszönöm az irántam való/mutatkozó/megnyilvánuló jóságot, köszönöm a jóságot, mely irántam van/mutatkozik/nyilvánul meg*. Ez azonban az ellenkezőjét példázza: nem az igének vagy az igenévnek a bővítménye az *iránt* névutó, hanem a főnév, hiszen más igék mellett is megjelenik ugyanaz a bővítmény. Ez csak akkor lenne kérdéses, ha mindhárom igének lehetne *iránt* vonzata, de tudjuk, hogy a *van* ige nem rendelkezik ezzel a vonzattal. Ellenben a *jóság vki iránt* vonzatos szerkezet jelentésanilag is indokolt. Ahogy ez a fentebbiek alapján állítható: nem a *való* igenév bővítményéről van tehát szó, mert a *való* elhagyható, s nem alakítható létigévé a szerkezet helyességének megsértése nélkül.

A következő példájában S. HÁMORI ANTÓNIA történeti grammatikabeli példamondatait elemezve azt állítja, hogy a *nincen oth byn theterre valo akarát* mondatban azért nem lehet a bővítmény a főnév vonzata, mert az *akar* ige tárgyat vonz, az *akarát* pedig legfeljebb ezt a vonzatot tarthatná meg, így az *akar vmire* agramatikus. A cikk szerzője azt állítja, hogy itt a *vmi való vmire* szerkezetben a melléknévi igenév célhatározói vonzattal rendelkezik. A történeti grammatikában lévő szerkezetre azonban ez az állítása azért nem lehet helytálló, mert a *való* elhagyható anélkül, hogy hiányos szerkezetet kapnánk eredményül, tehát nem lehet alaptag.

Kezdetyk azrol valo Iras. Ezt a mondatot UZONYI KISS JUDIT a következő szerkezetté alakítja át: *kezdetik olyan írás, mely arról van/szól*. Ebben az esetben nem lehet megfeleltetni a két igét egymásnak, mivel a létigének nincs *-ról/-ről* tematikus vonzata a *szól* igének viszont igen, így a főnév is és a *szól* ige is ugyanazzal a vonzattal rendelkezik. Ismét elhagyható a *való* anélkül, hogy hiányos lenne a szerkezet, a létigével pedig helytelen, értelmetlen a mondat.

Játékra való volt neki, munkára való nem volt – *játékra kívánsága volt, munkára nem volt. Ennél a példánál azt állítja UZONYI KISS, hogy a mondatból a főnév elmaradhat, az igenév viszont nem, csak az igenévet tartalmazó mondat tekinthető grammatikailag helyes szerkezetnek. Az igenévet tartja alaptagnak, mert nem hagyható el úgy, hogy a bővítménye benne maradjon. Ennek ellenére hiányzik az alany az első mondatból, és a jelentése is kérdéses a tényleges főnévi alaptag elhagyása miatt. A második esetben viszont a határozós szerkezet: *a játékra kívánsága*, összetett jelzős szerkezetté alakítható: *játékra való kívánsága*.

A cikk írója azt állítja, hogy a létigét tartalmazó mondatokban a létige különféle vonzataival adja meg a mondat jelentéseit. A létige, írja, 'illik, tartozik' jelentéssel bír a *vmi van vmihez*, pl. *a rizz a sültöz van* szerkezetben. Nem fogadható el ez az állítás sem, mivel pl. *a kedvem van a sétához* mondatban nem ez a jelentés szerepel. A két szerkezet bár formailag megegyezik, ám jelentéseikben eltérnek. A vonzatok nem ugyanahhoz az alaptaghoz tartoznak. Az efféle általánosítás tévúthoz vezethet.

A *dolga/ügye/esete van valakivel* kapcsán UZONYI KISS JUDIT úgy érvel, hogy ezekben a szerkezetekben a főnevek szabadon cserélhetőek, az ige pedig változatlan marad. Ezzel ellentétben azonban azt mondhatjuk, hogy itt párhuzamos szerkesztésmódról van szó, a létigét is felválthatja más tartalmas ige ebben a szerkezetben, pl. *adódik/bonyolódik/alakul*. Ezek alapján nem jelenthetjük ki, hogy a *dolog* főnévnek *vkié, vkivel* a vonzata, mert több ige is behelyettesíthető a vele alkotott szerkezetbe. Mondhatjuk ezt annak ellenére, hogy a főnév vonzata különféle igék mellett is ugyanaz marad, pl. *kedve támad, kerekedik vmire*. A létige mindazonáltal nem rendelkezik a *vmije van vkivel* kötött szerkezettel. A fenti szerkezetekben a *van* más jelentésű, mint a többi *való*-val alkotott szerkezet (*játékra való kívánság*), emiatt is helyettesíthető másképpen.

Az S. HÁMORI ANTÓNIA idézte példákról a következőket írja: „Az kétségtelen, hogy már az ómagyar korban kezd kialakulni egy olyan – grammatikailag hiányos – szerkezet, amikor a mondatból elmaradván az igenév, a legtöbb esetben a határozó a főnév mögé kerül” (UZONYI KISS 2003: 327). A szerző szerint tehát grammatikailag hiányos a hátravetett határozóval alkotott szerkezet, pl. *tépelődés a problémán, út a pokolba* stb. Ha az eddigi érvelése szerint az ehhez hasonló esetekben tulajdonképpen a *való* bővítményeiről van szó, így pl. *a problémán való tépelődés* esetében, hogyan lehetséges, hogy agrammatikus a *tépelődés a problémán van szerkezet*, miért hagyható el a szerkezetből a *való*, és ez miért nem eredményez hiányos szerkezetet?

UZONYI KISS JUDIT úgy véli, hogy helyhatározói vonzata csak az igének vagy az igenévnek lehet, ezért nem is létezik ilyen főnévi bővítmény. Ha az *érkezik* igéből főnevet képezünk, amely újabb jelentést ezzel nem kap, akkor az *érkezés* már nem tarthatná meg a *vhonnan* vonzatot. Holott „csak” egy képzővel láttuk el, hogy főnévi szerepbe kerülhessen? A *vhonnan* vonzat a szerző gondolatmenetéből kiindulva már a *való* vonzata lenne? Ez egyúttal azt is jelenthetné, hogy a *való*-nak, így a *van* igének rendelkeznie kellene az összes olyan jelentéssel és vonzattal is, amellyel az összes vonzatos ige a vonzatával együtt rendelkezik. Arra az ellentmondásra jutnánk, hogy a *Pestre érkezést*, valamint a *Pestre való érkezést* kétféleképpen kellene elemeznünk.

4. Mindent összevetve elmondhatjuk, hogy UZONYI KISS JUDIT állításával ellentétben léteznek főnévi vonzatok. Az általa említett esetekben nem melléknévi igenévi vonzatokról van szó: az átalakítási és elhagyhatósági kritériumok is ezt igazolták. Hiba a főnévivel megegyező tartalmas igevonzattal való magyarázat, mert nem egyértelműsítik a problémát, csak szerkezeti (és vonzatteli) azonosságot eredményeznek. Az, hogy UZONYI KISS JUDIT alárendelő összetett mondatá alakítja át az egyszerű mondatokat, s ezzel igei, igenévi alakokat illeszt a szerkezetbe, s így az egyszerű mondat esetében következképpen hiányzó alaptagról beszél, azt engedi gondolni, hogy azok az egyszerű mondatok, amelyek főnevet vonzataikkal együtt tartalmaznak, mind hiányosak vagy kétértelműek.

Láthatjuk, hogy az összetett jelző kérdése a főnévi vonzatok létjogosultságával is összefügg. Megkülönböztetendő ebben a tekintetben a *való* igenévi és segédszói funkciója egymástól. E két funkció szétválasztásával közelebb tudunk kerülni a főnevek és vonzataik meghatározásához, vizsgálatához is.

A hivatkozott irodalom

BALOGH JUDIT 1996. Van-e a magyarban összetett jelző? Magyar Nyelvőr 85–92.

BALOGH JUDIT 2000. A főnév. In: KESZLER BORBÁLA szerk. 2000: 127–41.

KESZLER BORBÁLA szerk. 2000. Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.

RIEFER FERENC szerk. 1992. Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Bp.

- KOMLÓSY ANDRÁS 1992. Régensek és vonzatok. In: KIEFER szerk. 1992: 299–527.
 LENGYEL KLÁRA 1996. Van a magyarban összetett jelző! Magyar Nyelvőr 195–209.
 LENGYEL KLÁRA 2000. A segédigék és származékaik. In: KESZLER szerk. 2000: 252–8.
 SZABOLCSI ANNA – LACZKÓ TIBOR 1992. A főnévi csoport szerkezete. In: KIEFER szerk. 1992: 179–298.
 ÚZONYI KISS JUDIT 2003. Gondolatok a főnévi alaptagú szintagmákról. Magyar Nyelv 323–31.

KISS MARGIT

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Sárlík. Egy török jövevényszó és szócsaládja a magyarban az állattenyésztés köréből. Hogy a magyarság ösfoglalkozásai között a legfontosabb az állattenyésztés, nem titok. De köztudomású az is, hogy az állattenyésztéssel együtt nagy jelentősége van a földművelésnek is.

A magyarok szoros kapcsolatba kerültek az állattenyésztő és földművelő török népekkel. Ezek az érintkezések világosan tükröződnek a magyar nyelv török jövevényszavaiban. A magyar állattenyésztés és a magyar földművelés alapvető szókincse török, ami arra mutat, hogy a magyarok a törökkel való együttélés révén részben állattenyésztő és földművelő néppé váltak.

Az állattenyésztéssel kapcsolatos török jövevényszavak között hivatkozhatunk a *barom*, *bika*, *ökör*, *tinó*, *borjú*, *ünő*, *ürü*, *toklyó*, *olló*, *kos*, *kecske*, *gyapjú*, *túró*, *író*, *köpü*, *ól*, *karám*, *vályú*, *disznó*, *serte* és *tyúk* szavakra. Úgy látszik, ezek közé az állattenyésztéssel összefüggő szavak közé tartozik a magyar *sárlík* ige is. A *sárlík* jelentése ’<kanca> párzásra való készségét mutatja, folytat’.

A *sárlík* igét a NySz. a *sárga* ’gelb’ származékai alá sorolta 1903-ban. SIMONYI ZSIGMOND (Nyr. 1904: 28) azt írta, „*sárhodik* és *sárlík* nem a *sár* és *sárga* melléknevek családjába tartozik, hanem a *sár* főnévhez (l. CzF. *sárlit* és *sárlík* alatt)”. Később 1920-ban F. R. (MNy. 1920: 60) azt írta, hogy a *sárlík* ige nem tartozik össze sem a *sár*-ral, sem pedig a *sárgá*-val: „A jelentésekben azonban aligha lehet megtalálni azt a képzetet, amely a *sárlíkot* a *sárhoz* vagy a *sárgához* kapcsolná. Épp ezért egyik származtatás sem lehet helyes.” Ezek után a levélíró egy ’wiehern’ jelentésű osztják igével akarta kapcsolatba hozni a *sárlík* igét. De M[ELICH] J[ANOS] (i. h.) P. R. levelére válaszolva hangsúlyozta, hogy „a magyar alapszó okvetlenül névszó”, s nem fogadta el a levélíró egyeztetését: „A *sárlík* szertünk továbbra is ismeretlen eredetű ige.”

A későbbiekben BÁRCZI GÉZA (Szófsz.) a következőket írta a *sárlík* ige eredetéről: „*sárlík* [1792. SzD.] vitatott er., egyesek, kevés valószínűséggel a ’sárga’ jel.-ű *sárhoz* (l. *sárga*), mások a *sár* fn.hez kapcsolják, ennek van valóban ’váladék’ jel.-e is, de lehet, hogy az ige ezektől független isml. er. tő szárm.-a.” Úgy látszik, hogy a Szófsz. éles szemű szerzőjének igaza van. Véleményem szerint a *sárlík* ige nem függ össze sem a *sár*-ral, sem pedig a *sárgá*-val, hanem ezektől teljesen független tő származéka.

Később 1976-ban a *sárhodik*, *sárhozik* és *sárlík* igékkel foglalkozott a TESz. is (3: 491). A szó-tár hivatkozott a *sárlit* és *sárlík* ’<kanca> folytat’ alakváltozatokra is. Végül a TESz. szócikkében szó kerül a *sárlit* ’<kanca> pázrik’ és a *sárlat* ’ua.’ igékre is. A TESz. álláspontja szerint „A szócsalád tagjai származékszavak. Alapszavuk vagy a *sár*¹, vagy a *sár*² (l. *sárga* a.) névszó. A kérdés nem dönthető el, mert a két szó jelentésbelileg keveredett egymással, s mindkettőhöz hozzákapcsolható az a ’váladék’-féle jelentés, mely az alapszóban rejlik. E szavak keletkezésének szemléleti alapja ugyanis az, hogy a kanca nemi szervéből a pázrás időszakában jellegzetes szagú nyálkás nedv válik ki.” A TESz. utal arra, hogy a népnyelvben számos egyéb forma is él. A szócsalád finnugor egyeztetései elfogadhatatlanok. Azt hiszem, hogy a TESz. helyes úton jár, amikor azt állapítja meg, hogy a szócsalád nem finnugor eredetű. De nem fogadható el az az állítása, hogy az alapszavuk vagy a *sár*¹, vagy a *sár*².

Meggyőződésem szerint a magyar *sárlík* ige egy török *čara* főnévből származik. Erre a török szóra ez idő szerint a következő adatok állnak rendelkezésre: oszmán-török *čara* [olv. *čara*] 'buzaglayiai ineklerin fercinden akan lüzuci madde [a tehének nemi szervéből szülés előtt kifolyó síkos váladék]' (HAMIT ZÜBEYR – İSHAK REFET, Anadilden derlemeler. 1932: 66); *cere* [olv. *jere*] 'inek buzağladiktan sonra yahut buzağlamadan evvel fercinden akan lüzucetli madde [a tehének nemi szervéből szülés után vagy előtt kifolyó síkos váladék]' (uo. 52).

A szó később előfordult a Török Nyelvtudományi Intézet dialektológiai szótárában is: *čara* 'memeli kayvanlarin çiftleşme zamanında ferçlerinden çıkardıkları kaygin su [az a síkos váladék, amely a pázás idejében kifolyik az emlősök nemi szervéből]' (Derleme Sözlüğü. III. Ankara. 1968. 1079).

A török etimológiai szótárakban a *čara* több alakváltozatban fordul elő, mint a *čar*, *čere*, *car*, *cara*, *cera*, *cere*. Ezekhez az adatokhoz tartozik a *čara* 'dişi hayvanin üreme organı [nöstény állat nemi szerve]' (uo. 859) szó is. A *čara* szó kangrendi átcsapással a népnyelvben vált *čere*-vé. A *čere* pedig a *č* hang hatása alatt később *čeré*-vé változott. A népnyelvben a *č* > *č* változás nem ritka jelenség. Érdekes alakváltozat a *cerelemek* 'yavrulayacak kay – vanin dişilik organından beyaz sivi akmak [fehér váladék, amely szülés előtt kifolyt a nöstény nemi szervéből]' (uo. 885) is.

A tökéletes jelentéstani egyezés mellett túlságosan nagy a két szó hangtani hasonlósága ahhoz, hogy véletlenül álljunk szemben. A magyar *sárlík* ige és a török *čara* (~ *čar*) szó összefüggésében nem kételkedem, de az idézett török adatok az oguz nyelvek közé tartozó oszmanliban fordulnak elő. Világos azonban, hogy a *sárlík* nem származhat az oszmán-törökből. Az oszmán-török szókezdő *č* a magyarban nem változott meg.

A török *čizme* a magyarban *csizma*-nak hangzik. A török *čavuş* szó KNEIÉZA ISTVÁN kifogástalan magyarázata szerint a *csősz* alakban él tovább a magyarban. Ezek szerint az oszmán-török *čara* (~ *čar*) szó nem lehet a *sárlík* ige *sár* alapszavának forrása. Ezért a *sár* alapszó forrásául egy nem-oguz nyelvi adatra van szükség. A nem-oguz nyelvekből származó jövevényszavakban szókezdő *s*-sel találkozunk a magyarban. A mai török nyelvekben az őstörök *č*-nek négy megfelelése lehetséges. Változatlanul megmarad a *č* az oguz nyelvekben és a kipszak nyelvek egy részében (kírgiz, karacsaj, kumuk, tatár). Ezzel szemben az őstörök *č* hang *s*-sé válik a kipszak nyelvek más részében (karakalpak, kazak). A karakalpakban *č*-s alakok is vannak. Végül *s* lesz belőle a kipszak nyelvek közül a baskírban. A köztörök *č* > *s* változás aránylag kései, s olyan nyelvekben jelentkezik, amelyekkel a magyar a vizsgált időszakban nem kerülhetett kapcsolatba. Ilyen körülmények között a török hangtörténethez kell folyamodnunk. A mai török nyelvekben az őstörök *č*-nek szókezdő helyzetben négy megfelelése lehetséges. Változatlanul megmarad a *č* az oguz és a turki nyelvekben. Az oszmán-török, az azerbajdzsáni török és a türkmén az oguz nyelvek közé tartoznak. Ezek szerint ezekben a nyelvekben a köztörök *č* szókezdő helyzetben megmarad változatlanul. Ebben a helyzetben nem lehet szó a *sárlík* ige oguz nyelvi származtatásáról. Ezzel szemben a nem-oguz nyelvekben az őstörök *č* hang *s*-sé fejlődött. A magyar *sárlík* ige tehát valamely kipszak nyelvből származik. A magyarban nem kevés a kipszak eredetű elemek száma. A *sárlík* igével a kipszak származású elemek száma egy új példával gyarapodik.

Nézetem szerint a *sárlík* forrásának kiderítéséhez legalább egy nem-oguz adatra van szükség. Ilyenekre azonban nem sikerült bukkannom, ezért félretettem kéziratomban azzal, hogy előbb-utóbb sikerül a rejtélyt megoldani, vagy nekem, vagy másnak. Közben hozzájutottam egy azerbajdzsáni török nyelvjárási szótárhoz, amelyben megleltem egy idetartozó adatot: Azeri *čara* 'hayvanlarin doğuştan əvvəl ifraz etdiyi maye – dorodovye vydelenija u životnyx'. Kétségtelen, hogy az azerbajdzsáni adat fontos a *sárlík* története szempontjából, de az azerbajdzsáni oguz nyelv. Ezért tovább kerestem egy nem-oguz nyelvi adatot. Végül sikerült rábukkannom egy figyelemre méltó adatra egy kis kipszak szótárban: *čeresi akar*- '(doğum sirasında) sari su gelmek [szüléskor a kanca fehér váladékot folytat]' (VELED İZBUDAK, El-idrak Haşiyesi. İstanbul, 1936.). A szótár kiadója, VELED İZBUDAK ismert szakértője a török nyelvjárásoknak. De nem vette észre, hogy a kipszak adatban a *čeresi akar*- helyett *čarası akar*- szó rejlik. Tehát végre sikerült egy nem-oguz nyelvi török adatot meglelni, melyre a magyar *sárlík* szó eredetének támogatására szükség volt. Kétségtelen, hogy a magyarban vannak török

jövevénytörzsek, amelyek kevés török adattal támaszthatók alá, mint a *som*, *gyomor*, vagy a szemantikai szűk területhez kötődő *eke*, *gyopár* stb. Egyetlen török szóhoz kapcsolódik a magyar *katáng* is. A *katáng* török megfelelője a kipscak szójegyzékben gyéren van képviselve. Először a leydeni kipscak szójegyzékben került elő. HOUTSMA értelmezése kifogástalanul 'Endivie', de ő nem kockáztatta meg olvasatát. A kipscak szójegyzékek felhasználásával sikerült a helyes olvasatot is megállapítani. Más török forrásból ez idő szerint a szó nem mutatható ki. Ritkasága azonban nem lehet komoly akadálya az összevetésnek.

Befejezésül megállapíthatjuk, hogy a kutatások során több új adat és alak került elő, amely remélhetőleg értékesíthető a magyar szókinccs eredete szempontjából.

†HASAN EREN

Mikulás. KISS LAJOS 1962-ben érdekes tanulmányt tett közzé a *Mikulás*-ról (Nyr. 86: 92–3). Nem cáfolum állításait, hanem inkább megerősíteni szeretném azokat. Kazinczy Ferenc 1812-ben „Prof. Sipos Pálhoz” című episztolájában a következőket írja: „Futok ő aegyptusi istensége előtt, / Mint a gyermek fut, amidőn az advent / Estvéjén rábukkan *Svat-Nikola*” (Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok. Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1979. 52 – az én kiemeléssel: M. L.). Ezek szerint a jóságos, a gyermekeket megajándékozó Szent Miklós püspök szláv neve a XIX. század elején még nem állandósult, hiszen Kazinczy közlése egyértelműen déli szláv jelleget mutat. Jókai Mór leírása tökéletesen igazolja KISS LAJOS kijelentéseit. Az 1876-ban az *Életképekben* folytatásokban, majd 1877-ben három kötetben megjelent „Szép Mikhál” című regényében az alábbiakat olvashatjuk: „Ne búsulj, Hanák! Biztatá Simplex. A vihodár nagy gavallér odahaza. Tokaji borral traktálja meg a vendégét, meg karimás kásával; holtig megemlegeted a vacsoráját. Körmőczi aranyat visesz haza töle feleségednek, *szent Mikulást* porontyaidnak, meglásd” (Centenárium Kiadás, Bp., Franklin Társulat – Révai Testvérek. MDCCCXVII, 37 – az én kiemeléssel: M. L.). Azaz a *Mikulás* név az 1870-es évek végén kezdett el köznevesülni.

MIZSER LAJOS

É L Ő N Y E L V

Nyelvünk megtartó erő*

Tisztelt Polgármester Úr! Tisztelt Igazgató Úr! Kedves Kollégák! Kedves Diákok! Hölgyeim és Uraim!

I. 42. alkalommal jöttünk össze itt, Győrben, ebben a szép és állandóan gyarapodó városban, hogy a Kazinczyról elnevezett Szép magyar beszéd verseny keretében hitet tegyünk anyanyelvünk és benne a helyes, valamint szép kiejtés mellett. Közeledünk tehát a fél évszázad felé. Mennyi akarást, mennyi nemes törekvést rejt ez a versenyek életében már hosszúnak mondható idő! És mindez felértékelődik napjainkban, amikor – legyünk őszinték! – minden téren a korábbi értékek felszámolásának vagyunk a tanúi. E versenyek évenkénti megtartása lelkes és felelős tanárainknak, a családban és iskolában jól nevelt diákjainknak köszönhető. Csak azt kívánhatjuk ezúttal is, hogy elődeinket követve maradjon meg az eddigi lelkesedés az elkövetkező – egyelőre nehéznek látszó – időben is, mindannyiunk, anyanyelvünk, nemzetünk javára.

* A Kazinczyról elnevezett Szép magyar beszéd verseny értékelése, Győr, 2007. ápr. 22.

Mielőtt mostani versenyünk eredményeiről, esetleges hiányosságairól szólnék, engedtessek meg, hogy kialakult szokásunkhoz híven előbb felvessek és egy kissé körüljárjak egy olyan kérdést, amely nyelvünket közelről érinti, amely egyszerre tudományos és gyakorlati, és amely tanulságos lehet mindenki számára.

2. Nyelvünk megtartó erejéről szeretnék röviden szólni, közelebről arról, hogy tragédiákkal teli történelmünk során hogyan segítette nyelvünk az újrakezdést, az eredményes továbbhaladást.

Induljunk ki abból, hogy a nyelv, megjelenési formájában rendszerint az anyanyelv legfőbb jellemzője a nemzetnek. Alapja ugyanis az illető nép lelki világát tükröző, sajátos gondolkodásmodnak; összeköti a nemzet tagjait; biztosítja érintkezésüket; több vonatkozásban megjeleníti a nemzet kultúráját, és saját fejlődésével – mindenekelőtt legmagasabb szintű formájával: a szépirodalommal – hozzájárul a szellemi és gazdasági élet előbbre lépéséhez, valamint a megmaradáshoz nélkülözhetetlen nemzettudat létrejöttéhez és megfelelő szinten tartásához. Márai Sándor mindezt így fogalmazta meg: „Az »ország«, a nép még nem a »haza«. A tényekből – az országból, a népből – akkor lesz csak »haza«, ha az anyanyelv nevet ad a tényeknek! Nincs más haza, csak az anyanyelv.” (Napló 1968–1975.)

Egy kissé részletesebben utalhatunk még a következőkre az anyanyelvvel kapcsolatban. Egy amerikai antropológus egyenesen azt írja, hogy „mindnyájan anyanyelvünk foglyai vagyunk”. Majd mindezt meg is magyarázza: „a nyelv több, mint a gondolatközlés eszköze, fontos szerepet játszik a gondolat megformálásában”. Aztán így folytatja: „az ember oly módon érzékeli az őt körülvevő világot, ahogyan azt anyanyelve már eleve – mai kifejezéssel – beprogramozta számára.” Valóban elmondhatjuk: kisgyermek korunkban anyanyelvünk révén vesszük birtokba a világot, éppen a korábbi megnevezések segítségével, és ugyanilyen úton-módon sajátítjuk el a különböző gondolat- és érzékifejező módokat. Hogy az anyanyelv gondolkodásunknak az alapja, azt sok minden jelzi. Legszembetűnőbben a szólások lefordíthatatlansága. A ’nagyon mélyen alszik’ jelentésű *alszik, mint a bunda* szóláshasonlat például ilyen formában szinte csak nálunk jöhetett létre, és lefordíthatatlan. Hiszen – mint kitűnő szókutatónk, O. NAGY GÁBOR kifejtette – a bunda a parasztemberek életében igen fontos szerepet töltött be. Nemcsak a hideg, az eső, a vihar és a hó ellen védett, hanem derékaljul, takaróul és asztalként is szolgált. Gyakran látták hát hosszában leterítve, és ha a nyakrészéhez a kalapot, a sapkát is odatették, egyenesen alvó emberként hatott. A szólás finn megfelelőjében (*hän nukkuu kuin tukki*) az alvó ember már fatönkhöz hasonlít, nyilván mert a finn embereket erdők és a levágott fák után ott maradt fatönkök vették körül. A francia megfelelőben meg ’facipő’, a németben többek között ’mormota’, az oroszban ’halott, leütött ember’ szerepel az alvás mélységének érzékeltetésére. Az anyanyelv külön státusza mellett szól az is, hogy nyelvenként más-más szemlélet érvényesül például a rokonságnevek rendszerében. A magyarban beszélünk valakinek az öccséről, a bátyjáról, illetve a húgáról és a nényjéről, a németben viszont ugyanezeket csak körülírással fejezhetik ki. És még sorolhatnánk a bizonyítékokat.

Az eddigieknek megfelelően mondja Dobos László, kitűnő felvidéki írónk immár költői eszközökkel, hogy „Az anyanyelv ezerarcú gazdagság, a nyelv minden szava a lélek forrásvidékeihez vezet”. És még hozzátehetjük, hogy az anyanyelv integráló erő az életnek és benne a tudományoknak egyre differenciáltabbá váló világában, továbbá közvetítő közeg az idegen nyelvek elsajátításában is. Ismét Márai Sándort idézem: „engem soha nem érdekelt semmi más, csak a magyar nyelv és annak felső fokú teljessége, a magyar irodalom... Ez a nyelv és ez az irodalom nekem a teljes értékű életet jelentette, mert csak ezen a nyelven tudom elmondani, amit mondani akarok. (És csak ezen a nyelven tudom elhallgatni, amiről hallgatni akarok.) Mert csak akkor és addig vagyok »én«, amíg magyarul tudom megfogalmazni, amit gondolok...” (Föld! Föld!)

3. Ennek a nyelvnek, anyanyelvünk megtartó erejének nem kis része volt abban, hogy szinte csodálatos módon túléltek az ezeréves történelmünk során bekövetkezett három nagy traumát is.

Ismeretes, hogy a honfoglalás kori csaknem félmilliónyi magyarság Mátyás király idejében négy és fél, öt millióra szaporodott, és többek között európai híru reneszánsz kultúrát hozott létre. Ez azt is mutatja, hogy a tatárdúlást a XIII. század közepe előtt viszonylag hamar kiheverte az ország. A XVI. században azonban elkövetkezett életében az első igazán nagy trauma: a százötven éves török uralom. A délvidéki, az alföldi és a kelet-dunántúli magyarság pusztult – sok helyütt, például a Szerémségben, Dél-Baranyában, a Bánát és Bácska jelentős részében szinte teljesen kipusztult –, de az élni akarás és végső soron anyanyelvünk győzedelmeskedett: a XVI–XVII. században terjedt például a reformáció, a prédikátorok terjesztették az immár magyar nyelvű kultúrát. 1590-ben létrejött a költői erejű Károli-biblia, amelynek költőiségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a katolikus Babits Mihály „Jónás könyve” című, több szempontból kivételes alkotásához ezt használta fel, és nem az 1626-os megjelenésű Káldi György-féle katolikus bibliát. Aztán Szenczi Molnár Albert éppen 400 évvel ezelőtt adta ki szoltáros könyvét, a Psalterium Ungaricumot, amely szintén népszerű lett a reformátusok és más felekezetek körében. Továbbá egymás után alakultak meg a református kollégiumok: Debrecenben, Sárospatakon, Pápán és Erdélyben Gyulafehérvárott, majd Nagyenyeden. De arról se feledkezzünk meg, hogy míg a balkáni népek tömegei mohamedánná váltak, Magyarország megmaradt a régi, illetve az új hit mellett. Közben Erdélyben – mindenekelőtt Bethlen Gábor uralkodása alatt – magyar nyelvű kultúra virágzott, mind az iskoláztatásban, mind a jogalkotásban, és a gyulafehérvári főiskolán olyan híres német professzorok tanítottak, mint Martin Opitz barokk lírikus, Bisterfeld, Alsted, Piscator. Aztán a törökök kiűzése után a XVII. és XVIII. században épültek tovább a barokk templomok, és Pázmány Péter bihari nyelvjárásról alapuló sajátos stílusával járult hozzá a magyar irodalmi nyelv kialakulásához.

A második traumát az 1848–1849-es szabadságharc elvesztése következtében szenvedte el a magyar nép – ahogy Tompa Mihály megénekelte „A gólyához” és „A madár, fiaihoz” című versében. De jött a kiegyezés, és a XIX. század második felében az első világháború kitöréséig hazánk olyan gazdasági és szellemi – benne nyelvi – fejlődést produkált, mint kevés európai ország. Gondoljunk a folyók szabályozására, a vasút- és közútépítésre, Budapest csaknem egymillió nagyvárossá fejlődésére, a szépirodalom, a sajtó és a színházi élet magas színvonalára és így tovább. Hogy csak egy jellemző tényről említsek, a XIX–XX. század fordulóján körül nálunk több újság látott napvilágot, mint például Bécsben.

És aztán jött 1920-ban a máig feldolgozatlan – és talán soha fel nem dolgozható – harmadik legnagyobb trauma: Trianon. Mégis, minden baj ellenére Klebelsberg kultuszminiszter – hogy talán a legfontosabbat említsem – a húszas években új iskolákat, köztük nagy számban tanyasiakat, továbbá külföldön magyar kollégiumokat alapított. És most már a magam tapasztalataira is támaszkodva: nem volt dislexia, discalculia, hiperaktív gyerek meg éppen nem, de mindenki megtanult – főként az első és második elemiben – írni, olvasni, számolni. A gimnáziumok és a polgári iskolák – igaz, sokkal kevesebb volt belőlük – magas színvonalat képviseltek, és hogy mit adott például az Eötvös Kollégium, mai eszünkkel el se lehet képzelni...

4. Összefoglalva elmondhatjuk: az, hogy anyanyelvünk mindig korszerű műveltség hordozója, európai színvonalú szépirodalom megjelenítője és valós nemzeti tudat biztosítója volt, mindenekelőtt színes, változatos hangzásával, tömörségével, képszerűségével, hajlékony mondatszerkezetével és különösen több irányú rugalmasságával magyarázható.

5. És most már itt az ideje, hogy rátérjünk a verseny általános értékelésére. Természetesen részletes értékelésről ezúttal nem lehet szó, ezt ugyanis megtették a felkészítő tanárokkal és versenyzőkkel tegnap délután. Tehát csupán néhány pozitívumot és a jövőben kijavítandó jelenséget sorolok fel.

Kezdem azzal, hogy valójában minden évben előbbre lépünk, jóllehet a diákság változik, és – hála Istennek – mindig újabb és újabb tanárok lépnek közénk.

Pozitívumok: a) Szinte nincs már gondunk a hangképzéssel. Legfeljebb az *sz*, *s*, *z* kisebb mérvű pöszö ejtésével találkozunk. – b) Aztán hasonlóan nagyon megritkult az „éneklés”, a szólam- és mon-

datvégek felkapása. – c) Úgyszintén a patetikus hangnem, a szinte átszellemült ejtés mód. – d) Még fontosabb, hogy az idén még többször találkoztunk természetes hanghordozással, mindenekelett a kötelező szöveg felolvasásában. – e) És a szöveg egyre inkább kezd valódi szöveg lenni, azaz nem mondatokra tördelt felolvasás. – f) Annak külön örültünk, hogy a kötelező szöveg felolvasását a vártnál sokkal természetesebben, jobban oldották meg diákjaink. – g) Az is örvendetes, hogy amit a francia *explication de texte*-ről már többször mondtam, hatott tanárainkra. Tudniillik az volt a benyomásom, hogy a versenyzők a szabadon választott szöveget egészében és részleteiben értették. Enélkül ugyanis nincs értelmes felolvasás.

Néhány szó a szabadon választott szövegekről. Idevalók, változatosak, érdekesek és így hatásosak voltak. Szerepelt költőktől vett próza (Pilinszky, Márai, Csoóri), volt posztmodern is (Esterházy, Parti Nagy Lajos), aztán nyelvészeti jellegű (Bárcki Géza, Deme László, Szende Aladár és Jókai Annától is), volt aztán tréfás, humoros szöveg is (Tabi, Kornis Mihály, Czigány Lóránt). Egyébként a gimnazistáknál Kosztolányi vitte a pálmát hét szövegrészlettel, aztán Jókai Anna és Nemes Nagy Ágnes négygyel, Babits, Illyés kettővel és így tovább. De minden szöveg értéket képviselt.

A kötelező szöveg tisztelgés volt a verseny egyik megalapítójának, Z. Szabó László kedves barátomnak az emléke előtt. A logikusan felépített szöveg felolvasását a diákok általában jól, természetes hangnemben oldották meg.

És a negatívumok, a javítanivalók: a) A szövegnek mondatokra, szólamokra tördelése még mindig előfordul; sőt ennek a legrosszabb változata is: amikor a versenyző magasan kezdi a mondatot, aztán lejjebb száll, és a mondat vége már alig hallatszik, majd jön a „nagy” szünet. – b) Továbbra is baj van az írásjelekkel: a pontosvessző, a kettőspont, a gondolatjel, a zárójel, az idézőjel visszaadásával. – c) Végül szövegtévesztéssel nem sokszor találkoztunk, de annyinak sem szabad előfordulnia.

6. Értékelésemet még egyszer a köszönet szavával zárom. Köszönet a Kazinczy Gimnázium igazgatójának, tanárainak, Győr városának és mindenkinek, akinek része volt abban, hogy ezúttal is kellemes körülmények között bonyolíthattuk le a versenyt.

Folytassuk tovább ezt a nemes versengést! Találkozzunk hasonló célból egy év múlva is itt, Győr városában!

SZATHMÁRI ISTVÁN

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Bárcki Géza utóéletéhez – előlegül

Az alkotó ember pályájának csak halála vet véget: azzal egyszerre „életművé” válik, zárul. Ám amit megteremtett, az nem hal vele, hanem „utóéletbe” kezd; hol lappangó formában, hol – például jeles évfordulók táján – újabb izzásba kezdve, nemegyszer hosszan és messzire világitó fénnel.

Születésének századik évfordulója alkalmából, az MNyTK. 200. számaként megjelent „Bárcki Géza- emlékkönyv”-ben (a továbbiakban: Bárcki-Eml.), a tőle származó és róla szóló írások reprezentatív gyűjteményével, szakmánk méltó módon megemlékezett az (akkor már egy hízán húsz éve elvesztett) Bárcki Gézáról, e példa értékű és megismételhetetlen alkotójáról. A tanítványai-utódai gondozta korpuszt hamarosan követte „A múlt magyar tudósai” című sorozat szűk keretébe illeszkedő, de gazdag tartalmú monográfiája, SZATHMÁRI ISTVÁN tollából. Ebben a volt tanítvány, majd munkatárs és végül utód felrajzolta képen – mint ismertetésemben írtam (Nyr. 1996: 480) – „a kis kihagyásokkal folyamatosan szoros kapcsolatban együtt megélt három évtized, ha melege át-átsugárzik is a mindket-jükhöz illő, méltán igényes szövegen, a mérlegelésben egyáltalán nem mutatja befolyását”.

SZATHMÁRI könyvecskéjének ismertetése ezt a címet kapta tőlem: „Bárczi Géza portréjához”. Merthogy egész pályám során érintkezésben voltam én is vele, mégpedig – habár nem közvetlen munkatársként – sokanknál szorosabb kapcsolatban. Idézem, hogy rövid legyek, fent jelzett ismertetésemből: „nem csupán tanulmányi indulásom kapcsolódik hozzá – minthogy az Eötvös Collégiumban tanárom volt az 1940/41-es tanévben – ... hanem nyelvészpályára indulásom is: hozzá készítette, *Elnáspángol* című szemináriumi dolgozatomat ő adta át (másodéves koromban) Pais Dezsőnek, közzétételét javasolva. (Megjelent: MNy. XXXVII, 189.) [Bekezdés.] Kapcsolatunk 1941 ősztől intézmények közti keretekben folytatódott: ő a debreceni Né nyelvkvutató Intézet vezetője lett. én a budapesti Magyarisztudományi Intézet gyakornoka; majd az első öt éves terv összeállításakor először külön-külön, azután hamarosan együtt, a nyelvátasz megalkotásán munkálkodtunk közösen. (Erről lásd: BenkőEml. 142). Voltak találkozásaink egyéb tárgykörökben is. Némely kérdésekben teljes harmóniában, némelyekben (pl. a nyelvtörténet korszakolása, a nyelvművelés alapkérdései) egymást megérteni igyekvő tisztessé (bár részemről – ifjonti hevemben – talán nem mindig eléggé tisztelgetendő) egyet nem értésben.” (Nyr. i. h. 482). Másutt így (is) fogalmazva: „viszonyomat ... így jellemeztem vele: »a Bárczi Gézát mindig vitatkozva követő, de azért mindig őt követve vitatkozó utód«-ként” (Bárczi-Eml. 51).

Volt tehát anyagom Bárczi Géza SZATHMÁRI adta portréjának kiegészítéséhez. Utóélete a szakmán belül széles területeken biztosítva van: kevés témához lehetett – és lehet – őt megkerülvé hozzányúlni. De tovább él az anyanyelvi nevelés ügyére tett hatásában, kutatóvá nevelt utódok és igényes tanárok százaianak elindítójaként. Az Anyanyelvpolók Szövetségének országos együttesével összeforrott Beszélni nehéz! mozgalom szakkörvezetőinek nyári öntovábbképző táborait rendező Fábriánné dr. Szenczi Ibolya tanárnő, a csongrádi Batsányi Gimnázium körvezetője kezdeményezésére, a Szövetség helyi csoportja, a városi vezetőség támogatásával, felkérte Lantos Györgyi kiváló szobrászművész Bárczi Géza bronz reliefjének megalkotására. Azzal az elgondolással, hogy a mű a tudós szülővárosában, Zomborban nyerjen méltó elhelyezést; ugyancsak bronzból domborított – szerb nyelvű – kíséretótlábal. Megfelelő társegyesületek bevonásával folytatott előzetes tárgyalások eredményeként, említett könyvismertetésben, a következőt írhattam erről, lábjegyzetben: „1996 augusztusában vált határozottá a terv, hogy Bárczi Géza szülővárosában, Zomborban, emléktáblát avatunk mesterünk tiszteletére, a Beszélni nehéz! szakkörvezetők X., jubileumi tábora alkalmából; amelyet ez évben az Anyanyelvpolók Szövetsége, az MTA Nyelvtudományi Bizottsága, a Magyar Nyelvtudományi Társaság, a Vajdasági Magyar Nyelvművelő Egyesület, Csongrád Megye Közgyűlése, Csongrád Város Önkormányzata támogatásával a Batsányi Gimnázium rendezett Csongrád városában és a Vajdaságban”. (Nyr. 1996: 483.)

Az átadási ünnepség csongrádi részlete meg is történt; az annak másnapján Zomborba utazó népes delegációt azonban az a hír fogadta, hogy az elkészült dombormű és a vele átszállított emléktábla befogadását a helyi szervek-szervezők nem tudták biztosítani. Így a relief és a bronztábla – megőrzésre – visszakerült kiindulási helyére. Vonatott és el-elakadó tárgyalásokkal telt el majdnem tíz év; de az utóéletnek az a palántája nem tudott gyökeret verni.

Valami mégis történt. Az adományozók a reliefnek bronzplaketté kicsinyített másolatsorozatából Bárczi-emlékérmeket öntettek, és felajánlották az Anyanyelvpolók Szövetségének. Az eltelt tíz év alatt a Péchy Blanka alapította Beszélni nehéz! rádióműsornak nagyjából húsz „leszolgált” szakkörvezetője vagy más módon segítőtje részesült ebben az emléktárgyban. Ez a dugvány így a lelkekben gyökerezett.

Az eredetinek méltó helyet keresve, kerestünk Csillaghegyen – Bárczi Gézáék fél évszázadon át élvezett lakóhelyén – emlékházat, emlékszóbat. Újabb várostérképeken feltűnt – a közeli békásmgyeri új lakótelepen – egy (csak B. G. betűkkel jelölt) utcácska. Nem messze tőle egy (szintén csak P. D. jelölésű) Pais Dezső utca, majd egy Zsirai Miklós utca. Felidéztek: a „zöldmezős” békásmgyeri építkezések idején a főváros (vagy a kerület) vezetői népi segítséget kértek a társadalmi szervezetektől, köztük az Akadémiától is. Ezek a kicsi utcák több mint két évtizede ott kucorogtak már a fűtak árnyékában, szerényen meghúzódva. De a telefonkönyvből (bár inkább csak lupéval) azt is sikerült

kiolvasnunk: mind a három akadémikus nevét viselő utcában van iskola. Mint kiderült: ez először így jelölve: „a III. ker. Bárczi Géza utcai Általános Iskola”, majd: „a Bárczi Géza Utcai Általános Iskola”, aztán hivatalosan is „a Bárczi Géza Általános Iskola”, de nem hivatalos szövegben szinte kezdettől fogva: „a Bárczi”. (Adatok a majd említendő „Iskolakönyv”-ből, bővebben.)

Nem volt könnyű felmérni, majd megtanakodni: amennyire méltó hely a Bárczi Géza Általános Iskola – mondjuk – bejárata az arcmás elhelyezésére; illik-e oda egy szerb nyelvű szöveg, ha mindjárt bronzba öntve is. El lehet-e választani a domborművet és a feliratot, mikor együtt születtek? Hiányérzetet kelt-e a tábla önmagában? Valójában, egyik sem utal a másikra; aki az egyik részt látja, nemigen keresi a „párját”. – Kiformálódott hát a „megosztás” javaslata. A javaslatból idézem: „az adományozók szeretettel felajánlották a művészi kivitelű emléktárgyat a budapesti Bárczi Géza Általános Iskolának”. Az önállóan is elhelyezhető feliratos tábla pedig várja a sorsát...

A csongrádi (városi és iskolai) felajánlást a Bárczi Géza Általános Iskola vezetősége örömmel elfogadta, és köszönettel vette Óbuda-Békásmegyer önkormányzati testülete is. Tartalmas és hangulatos ünnepség keretében lepleztük le és avattuk fel (2007. február 22-én) az iskola bejárata fölött elhelyezett bronz arcmást, amelynek jó kiegészítője lett az az – így alája került – fehér márványtábla, amely az iskola rövid történetét rögzíti. A kerület nevében a másutt elfoglalt polgármester személyes megbízottja, az iskola nevében annak igazgatója vette át; a Magyar Nyelvtudományi Társaság részéről Szathmári István alelnök üdvözölte az ifjúságot és a megjelenteket. Az átadók nevében nekem kellett néhány szót mondanom.

Megvallom: zavarban voltam. Úgy készültem: elmondom, ki volt Bárczi Géza, mit jelentett a tudományban, a kultúrában, az emberségben. Hogy elűttem a nevét viselőkhöz azt a palántát, amelyiket majd csak locsolniuk, gondozniuk kell, hogy kinőjön belőle a megérdemelt hosszú utóélet fája. Tévedtem! A tőle és róla szóló alkotások értően válogatott szemelvényeivel a növendékek adtak jól szerkesztett és szépen előadott képet róla. S akkor már kezembem volt „A 25 éves Bárczi Géza Általános Iskola” jubileumi „Iskolakönyv”-e, amelynek – mai és volt tanároktól, diákoktól származó – minden darabja azt sugározza: ez az iskola már indulásakor megteremtette a hely szellemét, s így formálta tovább a szellem helyét. Méltán viselik az „utcaról felvett” nevet. Nem tudom: hány volt köztük Bárczi Géza tanítványa; volt-e egyáltalán. De itt, ebben a közösségben, úgy látom, az eltelt huszonhét év alatt – tudva vagy nem tudva – mindük követőjévé lett. – Utóéletül.

DEME LÁSZLÓ

Ebben az évben lenne kilencvenéves Sima Ferenc

Két éve már eltávozott közülünk, noha életkoránál fogva még köztünk lehetne az 1917. március 28-án született, tanárként és nyelvészként egyaránt közismert Sima Ferenc. Születési helye, a Nyitra-vidéki Alsócsitár szinte előre meghatározta felnőttkori tudományos érdeklődését, majdani nyelvészeti kutatásainak fő témáját, mégpedig a szlovákiai, köztük különösen a Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások kutatását. Ugyanis e kis magyar szigethez kötötték gyökerei, hiszen mindkét szülője zoboralji, édesanyja csitári, édesapja pedig pogrányi származású volt. A *Sima* régi pogrányi családnév, már az 1664-es török adóösszeírásban a zoboralji falvak közül éppen Pográny névanyagában szerepel. Gyermekeként sokat tartózkodott anyai nagyanyjánál, Alsócsitárott. Itt ismerte meg a falu hiedelemvilágát, életfelfogását, szokás- és értékrendjét, s nem utolsósorban itt sajátította el a magyar nyelvnek azt a nyelvjárását, mely későbbi kutatásainak tárgya lett. Nyelvjárásgyűjtőként szívesen tért ide vissza később is, a gyermekkori mesemondókból lett adatközlők pedig őszinte örömmel fogadták.

Az elemi iskolát Nyitrán végezte, majd a gimnáziumi tanulmányait is itt kezdte meg, aztán Znióváránál, illetőleg Pozsonyban folytatta, s ott is érettségizett 1940-ben. Már gimnáziumi tanulmányai alatt kinyilvánította érdeklődését a zoboralji nyelvjárások iránt, s gyűjteni kezdett. Egyike volt

ama negyven főnyi, lelkes fiatalokból álló nyelvjárásgyűjtő társaságnak, mely 1937 nyarán részt vett az Arany A. László vezette dél-szlovákiai nyelvjárásgyűjtésben. Ebből a gyűjtésből született meg első tanulmánya, az 1940-ben a *Linguistica Slovaca*-ban megjelent „Z lexikálnych vplyvov slovenčiny na maďarské nárečia nitrianske” (169–82). Érdeklődéséből kiindulva tehát nem meglepő, hogy az érettségi után a pozsonyi egyetem magyar–szlovák szakos hallgatója lett. Az egyetemen főleg Josef Miloslav Koříněk nyelvészeti előadásai voltak rá nagy hatással, aki a prágai iskola követőjeként a strukturalista nyelvészeti felfogást továbbította hallgatóinak. Sima Ferenc 1944-ben fejezte be egyetemi tanulmányait, de magyarként a második világháborút követő jogfosztottság éveiben nem kapott állást. Csupán 1947 végén helyezkedett el barátai segítségével, a Művészeti és Tudományos Tanács titkára lett. Három év múlva a Pravda Kiadó magyar szerkesztőségében, majd a Csehszlovákiai Magyar Könyvkiadóban folytatta tevékenységét. 1953-ban innen került az egyetem bölcsészkarára, mégpedig a magyar nyelv adjunktusaként az akkori Orosz, Szlavisztika és a Modern Filológia Tanszéken kezdte meg oktatói tevékenységét. Az 1951-ben létrejött magyar tanszék ugyanis akkor még nem az egyetemhez, hanem a pozsonyi Pedagógiai Főiskolához tartozott, csupán 1959-ben, a főiskola megszűnésével egyesült a bölcsészkar magyar szemináriumával.

Sima Ferenc tudományos fejlődését fokozatainak megszerzése is fémjelzi: 1954-ben védte meg doktori disszertációját, s az 1974-ben lezajlott habilitációjával a docensi címet nyerte el. A Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén fonetikát, nyelvtörténetet, finnugrisztikát és nyelvjárást tanított. Mivel ex privata industria megtanult finnül is, 1965-ben a finn államtól kapott ösztöndíjjal több hónapot töltött a Helsinkii Egyetemen, 1976 és 1979 között pedig öt félévén át vendégtanárként tevékenykedett a jyväsksyläi egyetemen. 1982-ben vonult nyugdíjba, bár két félévén át még óraadóként működött, majd teljesen felhagyott az oktatói tevékenységgel, hogy csak a kutatói munkának szentelhesse idejét, s feldolgozhassa a négy évtized alatt összegyűlt nyelvjárás anyagot. Betegsége, majd a halála azonban megakadályozta, hogy ezt a tervét valóra válthassa.

Tudományos tevékenysége, ha az írásban megjelent publikációiból indulunk ki, több nyelvtudományi ágat is érintett. A legeredményesebb azonban a dialektológiában volt, elsősorban ez állt tudományos érdeklődésének középpontjában. A nyelvjárások részrendszereiből főként a lexéma- és fonémaállomány kérdései foglalkoztatták. A nyelvjárás szókészletből különösen a köznyelvel szemben többletet jelentő valódi tájszavak, s közülük is főként a szlovák nyelvből átvett kölcsönszók kellették fel figyelmét. E zömükben motiválatlan szavakkal, illetőleg azok etimológiájával, értelmezésével és nyelvjárásainkban való meghonosodásával kapcsolatos véleményét főleg a Magyar Nyelvjárások és a Magyar Nyelv, valamint a szlovák periodikák hasábjain fejtette ki az ötvenes-hatvanas években.

A magyar kiadványokban megjelent tájszóvizsgálatai közül a „Tájszók Nyitra vidékéről” (MNyj. 1956: 204–11) és a „Tájszómagyarázatok” (MNyj. 1959: 140–6), a „Mállik” (MNy. 1967: 360–2), illetőleg a „Hirtel, mezejtel, sajtal” (MNy. 1968: 330–3) említhetők.

Az e témakörbe tartozó, szlovák periodikákban szlovákul közzétett publikációiból a már említett első tanulmányán kívül az alábbiakra hivatkozhatunk: „Tegez, vačok, vrecko na šatách” (Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského 11–12. 1959–1960: 66–72), „K etymológii maďarského nářečového dub vo význame úľ” (Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica 16. 1964: 43–50).

A szlovákiai magyar nyelvjárások tájszavaival foglalkozó írásait azonban nemcsak magyarul és szlovákul, hanem németül, sőt angolul is közzétették. Ez utóbbi nyelveken a debreceni egyetem évkönyvén kívül (Etymology of the Hungarian Dialectal Words *dërik* and *dudu*. In: *Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae*. Slavica 8. 1968: 227–30) szlovák periodikákban publikált (Zur semantischen Weiterentwicklung einiger Benennungen für den Köcher. In: *Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského*. Philologica 18. 1966: 45–51; Two Cases of Slovak-Hungarian Lexico-Semantic Transfer. *Slavica Slovaca* 2. 1967: 36–9). Ezek az írások a szlovákiai magyar nyelvjárások tájszókészletét vizsgálják, viszont az egyik terjedelmesebb szlovák nyelvű tanulmánya, melyben a keletiszlovák nyelvjárás *valal* szavát vizsgálja, annak tanújele,

hogy jól ismerte a szlovák nyelvjárásokat is (Východoslovenské valal. Jazykovedné štúdie X. Štolcov zborník. 1969: 24–37).

Jelentősek továbbá nyelvjárási szövegmutatványai is, hiszen a több mint ötven éve közölt szövegek forrásértékűek a jelenlegi és a jövőbeni kutatásokra nézve is (Szövegek Nyitra vidékéről: MNyj. 1956: 199–204).

A dialektológián belül foglalkoztatták még a nyelvöldrajz kérdései is, különösen a kisebb-nagyobb nyelvjárási alakulatok elhatárolási lehetőségei és kérdései vonzották. A pozsonyi Comenius Egyetem évkönyvében „A Szlovákia területén levő dunántúli és palóc nyelvjárás közti átmenet kérdéséhez” címmel megjelent tanulmányában a két nyelvjárás egyező és eltérő jelenségeit vizsgálja azzal a céllal, hogy megvonja a köztük levő nyelvjárási határok alapjait (Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského Philologica 25. 1973: 239–44). Az egyik régebben íródott, „A szlovákiai magyar nyelvjárások hangtani arculata” című tizoldalnyi kéziratában viszont már a mai Szlovákia területén beszélt magyar nyelvjárások főbb típusait és azok hangtani sajátosságait mutatja be.

Saját alkotó tevékenysége mellett fontosnak tartotta az egyetemes magyar dialektológia korabeli eredményeinek az ismertetését is. A magyar dialektológiának a XX. század második felében létrehozott kimagasló értékű munkáit, „A magyar nyelvjárások atlaszá”-nak egyes köteteit és az „Új magyar tájszótár” első kötetét a szlovák nyelvész-társadalom körében is népszerűsítette (Jazykovedný časopis 23. 1972: 98–100, 26. 1975: 107–8, 33. 1982: 92–4).

A nyelvjárások kutatása szinte törvényszerűen magával hozza a dialektológusok nyelvtörténet iránti érdeklődését, s ez jellemző Sima Ferenc tudományos tevékenységére is. A nyelvjárások ugyanis, melyeket korántsem véletlenül élő nyelvemlékeként, azaz vivum linguae archivumként is számon tartja a történeti nyelvtudomány, számos nyelvtörténeti kérdés megválaszolásához nyújtottak és nyújtanak támogatást. E nyelvtudományágban is számos jelentős tanulmánya jelent meg a Magyar Nyelv hasábjain (A Guary-kódexbeli *sohha* és társai: MNy. 1964: 441–6; *A lesz, megy-féle* igetövek zárt é-jének nyíltabbá válása a Bécsi Kódexben és a Nyitra vidékén: MNy. 1966: 318–23; Az Úriszék szó-történeti forrásértékéhez: MNy. 1969: 478–9) és különféle konferenciakötetekben (Die Ursachen und die Zeit der Entstehung der Stimmbeteiligungskorrelation im Ungarischen. In: *Congressus Tertius Internationalis Fenno-ugristarum Tallinae habitus* 17–23. 8. 1970. Pars I. Acta Linguistica 689–93; A magyar mássalhangzók hosszúsági korrelációja kifejlődésének módjaihoz és időrendjéhez. In: *Jelentés az és stílusztika. A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai*. NytudÉrt. 83. 1974: 539–44).

De a szlovákiai magyarszakosok előtt e témakörben valószínűleg legismertebb a még napjainkban is forgatott nyelvtörténeti tankönyv, a „Magyar nyelvtörténet I.” (Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava, 1971. 295 l.). Bár a neves bírálók – BÁRCZI GÉZA és DEME LÁSZLÓ – által is megjelentetésre javasolt tankönyv sokban megegyezik a magyarországi nyelvtörténet-tankönyvekkel, de Sima Ferenc néhány vonatkozásban a prágai iskola elméleti alapjaira épülő felfogását is beleszötte munkájába.

Hangtani vizsgálódásai tulajdonképpen a már említett két nyelvtudományág, a dialektológia és a nyelvtörténet kutatása mentén bontakoztak ki. A szerzőnek az 1960-ban megjelent „Magyar hangtan” című egyetemi jegyzete és a fentebb más szempontból már ismertetett írásai mellett megemlíten-dő még e témakörben a „Fonémakapcsolatok monofonematikus megjelenítésének inetimologikus feloldása a magyarban” (In: *A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvész-kongresszus előadásai*. NytudÉrt. 58. 1967: 382–6), valamint „A magyar magánhangzó-harmónia jellemzése” (In: *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica* 31. 1980: 133–47) című tanulmánya.

Sima Ferenc más dialektológusokhoz hasonlóan tudományos alapon a nyelvjárások kutatása által közel került a népi kultúrához is. Így születtek meg néprajzi jellegű írásai, mint például az Irodalmi Szemlében (1959.) megjelent Nyitra-vidéki népmese, „A macskamenyasszony” vagy a „Vételessék ki

szóló szívem” című szlovákiai magyar népballada-gyűjtemény (1979.), melyet Ág Tiborral, a neves népzene kutatóval adott közre.

Sima Ferencet születési idejénél és helyénél fogva kora ifjúságától végigkísérték a Trianon utáni kisebbségi lét nyelvi és nem nyelvi következményei. Később, már magyar–szlovák szakosként saját tapasztalataira és megfigyeléseire is építve egyre jobban tudatosult benne az itteni magyarságnak a szlovák nyelvismeret hiányából adódó hátrányos nyelvi helyzete. E hátrányos nyelvi helyzet a II. világháborút követően az ismert politikai és társadalmi okok miatt tovább fokozódott, s a szlovákiai magyarságban felerősödött a szlovák nyelvismeret fontosságának tudatosítása. Ezzel párhuzamosan a szlovák nyelv elsajátítása végett egyre több szülő íratva gyermekét szlovák tannyelvű iskolába. Sima látva e társadalmi jelenségnek a szlovákiai magyarságra gyakorolt asszimilációs következményeit, s felismerve a szlováknyelv-ismeret hiányosságainak az iskolai tanításban rejlő fő okait, mégpedig az idevágó tan- és segédeszközök, valamint a megfelelő szakirodalom hiányát, kezdett el behatóbban foglalkozni a magyar–szlovák kontrasztív nyelvvizsgálatokkal.

E tekintetben elsőként az az 1966-ban megjelent magyar–szlovák és szlovák–magyar szótár említendő, melynek társszerzője volt Sima Ferenc, s melynek hiánypótló és nélkülözhetetlen jelentősége lett a kétnyelvűségi lét mindennapjaiban.

Magyar–szlovák kontrasztív vizsgálódásait azonban további tanulmányok is fémjelzik. Ide sorolandó „A magyar és a szlovák ígékötő-rendszer szótani természetéhez” (In: Összevető nyelvvizsgálat, nyelvtanítás. „Az élő nyelvek összevető nyelvtanainak elvi és gyakorlati kérdései” című nemzetközi munkaértekezlet anyaga. Pécs, 1971. évi október hó 14-, 15- és 16-án. Tankönyvkiadó, Bp., 1972: 179–84), illetőleg a magyar–szlovák és szlovák–magyar iskolai szótár kontrasztív megközelítési lehetőségeit feltáró „K problematike maďarsko–slovenského a slovensko–maďarského školského slovníka s prizeraním ku kontrastívnym ekvivalencám” (In: Z konfrontácie maďarčiny a slovenčiny – A magyar és a szlovák nyelv egyes jelenségeinek konfrontálása. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava, 1977: 201–26).

Saját kutatási eredményeinek publikálása mellett Sima Ferenc nyomon követte és előadásaiban beszámolt az akkori Csehszlovákiában zajló magyar nyelvészeti kutatásokról is, melyek az idevágó konferenciakötetekben olvashatók (Beszámoló a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban folyó magyar nyelvészeti kutatásokról. In: A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai. 1966. augusztus 24–28. NytudÉrt. 58. 1967: 54–8; Tájékoztató beszámoló a pozsonyi Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén gyűjtésben levő nyelvjárási archívumról. Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 1981. március 25–27. Veszprém, 1982. VEAB Értesítő 1982. 2: 95–9).

E megemlékezés bevezető részében már ismertetett, Sima Ferenc által végzett nyelvjárási lexicológiához visszatérve meg kell még említenünk azt a tájszavakat tartalmazó cédulaanyagot, mely több mint négy évtizedes nyelvjárásgyűjtő munka termése. E cédulaanyagot szerette volna még az ismert dialektológus nyugdíjas éveiben földolgozni, de betegsége már nem engedte, hogy megvalósítsa célját. A nyitrai magyar tanszék Sima Ferenc özvegyének, Simáné Havas Évának felkérésére vállalta a Nyitra-vidéki tájszóhagyaték gondozását. A tanszék oktatói: Menyhárt József, Presinszky Károly és Sándor Anna biztosítják a Sima család anyagi támogatásával a tájszóanyag számítógépes feldolgozását, megteremtve ezzel már a tanár úr által is tervbe vett Nyitra-vidéki tájszótár szerkesztési és kiadási feltételeit.

E terv valóra váltása megmenthetné a több mint négy évtizedes, fáradságos gyűjtőmunka adatait a feledésbe merüléstől, s ezáltal Sima Ferenc hajdani tudományos céljaival összhangban további jelentős nyelvi értékeket őrizhetnénk meg az utókornak. A nyelvjáráások ugyanis beszélt nyelvváltozatok, nincs írásbeliségük, s lejegyzésük híján rájuk fokozottan érvényes a „Verba volant, scripta manent”.

Révai Miklós élő hagyatékáról

1. A nagyszentmiklósi Pro Bartók Társaság, a nagyszentmiklósi Művelődési Ház és a Révai Miklós Egyesület 2007. március 31-én a város két kiemelkedő szülöttje, Bartók Béla és Révai Miklós tiszteletének szentelte egész napos rendezvényét. A Révai Miklós halála 200. évfordulójára való emlékezést ilyen módon összekapcsolták a 126 évvel ezelőtt született nagy zeneszerző, Bartók Béla munkássága előtti főhajtással.

2. Délután 10 órakor megemlékező szentmisét tartottak a Révai családjáért. Bölskei László temesvári vikárius magyar és román nyelven méltatta a település két kiemelkedő szülöttjének életútját és érdemeit, jelentőségüket egyrészt a magyar nyelv és kultúra, másrészt a magyar és az egyetemes zenetörténet, zeneművészet terén. A szentmise után avatták fel a templomban a 200. évforduló tiszteletére Révai Miklós emléktábláját; a leleplezés és a felszentelés szertartásának szövege (a település múltjának és jelenének sajátosságait tükrözve) magyar, német és román nyelven hangzott el. A szervezők és a támogatók megkoszorúzták az emléktáblát.

Az emléktábla avatása után a résztvevők megkoszorúzták Bartók Béla köztéri szobrát. A koszorúzáson ünnepi beszédet mondott Iosif Oncu, Nagyszentmiklós polgármestere. Koszorút helyeztek el a szobornál: a város önkormányzata, Temes megye tanácsa, a Szegedi Tudományegyetem (SZTE) Zeneművészeti Kara, a Temesvári Vest Egyetem Zenei Fakultása, a nagyszentmiklósi Révai Miklós Egyesület, a Pro Bartók Társaság és más környékbeli civil szervezetek képviselői.

3. A Révai–Bartók évforduló rendezvényei a Nákó-kastélyban folytatódtak. Előbb tudományos szimpózium méltatta Révai Miklós emlékét, majd a program Bartók Béla tiszteletére hangversennyel folytatódott.

A tudományos szimpózium előadásait VELCSOVNÉ PÁLL MARGIT magyartanárnak, a Révai Miklós Egyesület titkárnak köszöntője vezette be, „Révai és a szülőföld” címmel. Magyar és román nyelven szólt a Révai család itteni letelepedésének és szentmiklósi életének rendelkezésre álló adatairól és forrásairól, a leendő nyelvtudós gyermekkori éveiről, a családnak és a *Mátyás* névre keresztelt gyermeknek a közeli Csanád településhez való viszonyáról, az iskoláztatás és az életpálya főbb eseményeiről és tényezőiről. (A *Miklós* név, a piarista rendben kapott név tetszett jobban a nyelvésznek és irodalmárnak.)

A Magyar Nyelvtudományi Társaság képviseletében NAGY L. JÁNOS, a szegedi csoport elnöke előadását azzal kezdte, hogy átadta a résztvevőknek a Társaság elnökének, Kiss Jenő akadémikusnak az üdvözlését. A gondolatmenetre alább térünk ki.

Révai Miklós irodalmi és irodalomtudományi munkásságával foglalkozott előadásában BARANYAI ZSOLT irodalomtörténész (SZTE). Az eredményekben gazdag irodalmi tevékenység terméséből a szűkre szabott keretek miatt csak néhány igen fontos terület kerülhetett szóba, beleértve a saját irodalmi művek létrehozását és a magyar nyelvre fordítást, említve jelentős magyar irodalmi művek kiadását, időt szentelve az irodalomszervezés ügyének is. Az előadó felolvasott Révai egyik magyar nyelvű disztichonjából is.

Az előadások sorát SZEKERNYÉS JÁNOS temesvári helytörténész fejezte be „Révai és a Bánság” című gondolatmenetével. A török kiűzése utáni évtizedek eseményeinek gazdagon adatolt ismertetésével Nagyszentmiklós betelepítési folyamatát állította a középpontba, részletesen tárgyalva a Révai családnak és magának a nyelvtudósnak a helyi emlékeit, ismertetve a helyi közösségek tiszteletének kifejezését, Révai Miklós emlékének ápolását is.

4. A tudományos szimpózium után hangverseny köszöntötte Bartók Béla születésének 126. évfordulóját. A hangversenyt dr. Kerek Ferenc, a SZTE Zeneművészeti Karának dékánja nyitotta meg köszöntő beszédével. A zeneművek előadói a SZTE Zeneművészeti Karának növendékei és a Temes-

vári Vest Egyetem Zenei Fakultásának növendékei. A produkciók egyenletesen magas színvonalra a két képző intézményben folyó lelkiismeretes tehetséggondozásról tanúskodott.

5. Révai Miklóst elsősorban nyelvtudósként tartják számon, ezért az alábbiakban vázlatosan ismertetjük NAGY L. JÁNOS előadását.

Révai Miklós nyelvtudományi munkásságában néhány területet érdemes kiemelni: rendre a mai értelemben vett nyelvtudomány megalapításáról, a nyelvtörténeti módszer megalapításáról; a nyelvtudomány és általában a magyar tudományosság érdekében kifejtett szervező tevékenységéről, a magyar szaknyelv megteremtéséért végzett munkájáról, a magyar helyesírás ügyéért kifejtett tevékenységéről – és akkor nem merítjük ki a lényeges tevékenységek felsorolásának lehetőségeit.

a) A mai értelemben vett nyelvtudomány megteremtésében végzett munka jelentőségét akkor becsülhetjük fel, ha összevetjük előzményeivel, s azt a kérdést tisztázzuk, Révai Miklós mennyiben fejlesztette tovább Sajnovics Jánosnak és Gyarmathy Sámuelnek az eredményeit. A magyar nyelvemlékek rendszeres vizsgálata ébresztette rá Révai Miklóst, hogy az előző közlések milyen felületesen bántak a nyelvi anyaggal. A „Halotti beszéd” vizsgálatával és kiadásával (1783./1803.) Révai javította és pontosította elődeinek magyarázatait, és alapos elemzésével számos ponton ért el máig helytálló megállapításokat. A témát részletesen feldolgozta MELICH JÁNOS tanulmánya (MNy. 1908: 1–12 és 54–62); ennek alapját az az előadás képezte, amelyet MELICH az Akadémián 1907. október 7-én tartott „Révai Miklós nyelvtudománya” címmel. Az előadás teljes szövegét a Nyelv- és Széptudományi Értekezések közölte, részeit pedig az Akadémiai Értesítő (1907: 716–33). Ugyancsak a százéves évforduló alkalmából adták ki Simonyi Zsigmond szerkesztésében Révai nyelvtanának, az „Elaborator Grammatica Hungarica”-nak 3. kötetét.

Milyen szempontból tekinthető Révai Miklós a mai értelemben vett nyelvtudomány megalapítójának? A kérdést két megközelítésben vetjük fel: a történeti-összehasonlító módszer elmélete és elemzési metódusai felől egyrészt, a magyar nyelv grammatikája felől másrészt.

A történeti-összehasonlító módszer alkalmazása Révai Miklós munkásságában időben megelőzte a mindmáig világszerte lényegesen ismertebb német kutatók eredményeit. Írásaiban, majd 1802-től a pesti egyetemen tartott előadásaiban a nyelvtörténeti emlékek etimologizáló hagyományát olyan módon folytatta és egyben újította meg, hogy az egyes nyelvi adatokat igyekezett rendszerbe foglalni, azaz az egyes nyelvi formák helyét a paradigmában kereste, oda illesztette. Ezzel a megoldással a felszíni jelenségek elemzéséből az elvont lényegre következtetett.

A héber nyelv grammatikájának egyik vonását, a személyes névmások raggá válásának tendenciáját ragadta meg Révai Miklós a magyar nyelv történetében is. (A két nyelv rokonságát is hirdette, tévesen.) Általánosabban: Révai a nyelvi formák különbségei szerint bekövetkező jelentéskülönbségeket törvényszerűnek tekintette; s megfordítva: szerinte a jelentéskülönbségek formai különbségeket alakítottak ki a nyelvek (s így a mi nyelvünk) történetében.

Ez az utóbbi elv, azaz a felszíni egyesnek és az elvi, elvont lényegnek a tudatos megkülönböztetése rendkívüli jelentőségű a nyelvi tudat erősödése idején, a nyelvtanok virágzása (elburjánzása?) korában kiemelte az „Elaborator” tanítását. BENKŐ LORÁND tárta fel, hogy 1751 és 1770 között három, 1771 és 1800 között harmincegy (!) nyelvtant jelentettek meg Magyarországon. Révai nyelvtani felfogása Geleji Katona István, majd Tótfalusi Kis Miklós és Tsétsi János elveit folytatta és korszerűsítette. ARANY JÁNOS véleménye szerint: „A nyelvészet Révaiig, úgy szólva, bölcséjében volt... Szilasy, Révai érdeme a grammaticára, Kazinczyé a szép tollra nézve halhatatlan.”

Külön is említjük meg Révainak 1805-ből a „Magyar szép toll” című munkáját, egyik alapvetése olvasható benne a magyar stilsztrikának.

b) A magyar nyelvű tudományosság szolgálatában közölte Révai az első igényes tanulmányt is, Bessenyei György „Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék” című iratát. A tudányszervező Révai Miklós igen nagy körültekintéssel munkálkodott, hogy létrehozza a magyar nyelv ügyének társaságát. Közölte „Plánum”-át ehhez a tárgyhoz, tárgyalások sorozatával összeállította azoknak

a jelölteknek a listáját, akiket meg is nyert a nemes ügynek. Miután a nádor támogatását is biztosította terve valóra váltásához, a Helytartótanács napirendjére is felvétette a „Plánum”-ot. A történeti körülmények szerencsétlen összejátéka akadályozta meg, hogy Révai Miklós fáradhatatlan szervezőmunkája eredményeként Széchenyi István felajánlása előtt harminc esztendővel korábban szülessék meg az Akadémia.

Révai Miklós máig élő érdemeit ismeri el a Magyar Nyelvtudományi Társaság, amikor a legnagyobb kitüntetését, a Révai Miklós-émlékérmét és a Révai-díjat odaítéli.

c) A tudományos-szakmai nyelv fejlesztését már Bessenyei György tanulmányának ismert passzusa hangsúlyozta: „Minden nép a maga nyelvén lett tudós, idegenen sohasem.” Ennek az elvnek a megvalósításában Révai Miklós tevékenyen közreműködött, hiszen a Nemzeti Rajziskolában, Győrött mértant, géptant, építészetet tanított – még hozzá a szaknyelv magyar nyelvű tankönyveinek létrehozásával. Elvitathatatlanok Révai érdemei a magyar szaknyelv fejlesztésében, így egyik kezdeményezője volt a magyarításnak a műszók lexikai, jelentéstani kialakításában. Száz éve, 1907-ben KORNIS GYULA publikált tanulmányt a magyar bölcséleti műnyelv fejlődéséről a Magyar Nyelvben. Mottóként idézte STUART MILL gondolatát: „A logikusok más szók jelentését nem csinálhatják, hanem csak a műszókét – minden más szó jelentése az egész nemzet alkotása”.

A magyar sajtónyelv fejlesztésében Révai Miklós az első magyar nyelvű lap, a Magyar Hírmondó szerkesztőjeként tevékenykedett. Ekkor hirdette meg a magyar népdalok, mondókák, balladák összegyűjtését. Ő, a piarista szerzetes külön kitért arra a felhívásában, hogy a virágénekek, a szerelmes, sőt pajzán szövegek is lényeges részei a népnyelvi alkotásoknak.

d) A magyar helyesírás elméleti alapjainak egyik kidolgozóját is Révai Miklósban tisztelhetjük. Legismertebb eredménye, hogy az összeolvadás hangtani jelensége esetén az írásmódot nem az ipszilonista Verseggy megoldásai (*láttya, mongya* stb.), hanem a jottista Révai elvei (*látja, mondja* stb.) határozzák meg a mai napig. Kazinczy tekintélye Révai mellé állította a szakemberek többségét. A szakmai vitának a „jottista–ypsilonista háború” elnevezést valószínűleg Vörösmarty Mihály „Ypsilon háború” című bohózata adta.

Minthogy az ikés igeragozás árnyaltabb kifejezést tett lehetővé, Révai Miklós igyekezett is maradéktalanul érvényesíteni a magyar nyelv rendszerében. Hasonlóképpen Kazinczy (majd a huszadik században többek között Kosztolányi) tekintélye biztosította az ikés igeragok továbbélését – legalábbis az egyes számban – még mintegy százötven évvel. Ugyancsak Révai Miklós javasolta a *zs* kétjegyű mássalhangzónk ma is érvényes írásmódját.

6. Révai Miklós 1768-ban írt latin nyelven elégiát Csanád ősi romjairól és Szent Gellértről. A temesvári püspöki palotában, a levéltárban meglévő fóliáns őrzi Révai bejegyzését: „A föld, amelyben születél, szent legyen előtted és minden erőddel arra törekedjél, hogy ennek légy hasznára, díszére”. A Torontál vármegyei néptanítók adakozásából állítottak emlékművet a település nagy fiának, s 1893. augusztus 25-én avatták föl.

Az „Elaborator Grammatica Hungarica”-ban 1806-ban így ír Révai: „Én pedig e mostoha időkben helyes tanításom tudatában teljesen megvigasztalodom. És ha e jelen kor nekem nem kedvez is, legalább hamvaimat fogja tisztelni a hálás utókor. Ugyan késő ez a jutalom, de nagyon bizonyos és nem válik irigység tárgyává.”

Valóban, az ő grammatikai rendszerét fogadta el az Akadémia első nyelvtana. Révai Miklós terrakotta szobra, Izsó Miklós alkotása ma is méltán áll a Magyar Tudományos Akadémia épületén.

SZEMLE

**Nina Berend – Elisabeth Knipf-Komlósi Hrsg./eds.,
Sprachinseln – The World of Language Islands**

Peter Lang, Frankfurt am Main, 2006. 304 lap

1. Az európai szociodialektológiai irodalomban ez a legfrissebb és módszertani tekintetben is nyomatékosan ajánlható, nyelvszigetek vizsgálatával foglalkozó kötet, amely 15 különböző perspektívájú, 12 német és 3 angol nyelvű tanulmányával biztosítja a tematikai és metodikai sokszínűséget. Fókuszban azok a szociolingvisztikai, dialektológiai és kontaktusnyelvészeti jelenségek állnak, amelyek a XXI. század elejének német nyelvszigeteiben megfigyelhetők. Tudni érdemes: Európában a nyelvsziget-kutatást legintenzívebben a német nyelvészetben végzik. (A fogalom német megnevezése, a *Sprachinsel* éppúgy előfordul angol nyelvű szakszövegekben is, ahogy egy másik fogalomé, az *Umgangssprache* is.) 8 tanulmány észak-amerikai (USA: 7, Kanada: 1), 2–2 magyar- és oroszországi, 1–1 pedig romániai, ukrainai és ausztráliai német nyelvszigetekről szól. A magyar nyelv kutatóit közvetlenebbül azok a tanulmányok érdekelhetik, amelyek a mai magyarországi, erdélyi, kárpátaljai, partiumi, bánáti, illetőleg bukovinai német nyelvszigetekkel foglalkoznak (l. DINGELDEIN, GERNER, KOMLÓSI-KNIPF, RIEHL dolgozatát), merthogy a Kárpát-medencei németiség 1920-ig a magyar állam keretében élt, tehát e nyelvszigetek így vagy úgy a magyarsággal és a magyar nyelvvel is kapcsolatban voltak vagy lehettek. A kötet egyik szerkesztője és szerzője KOMLÓSI-KNIPF ERZSÉBET, a hazai germanisztika jeles képviselője, aki a Nemzetközi Német Dialektológiai Társaság (Internationale Gesellschaft für Dialektologie des Deutschen, l. MNy. 1999: 112 és SZABÓ JÓZSEF: MNy. 2007: 108) nyelvsziget szekcióját vezeti.

2. A nyelvsziget-kutatás fontossága éppúgy kiderül az informatív bevezetőből, miként az is, hogyan lendült föl a német nyelvsziget-kutatás az utóbbi időben. A szerkesztők saját tapasztalatok alapján fogalmazták meg, hogy a nyelvsziget speciális szociokulturális és nyelvi helyzetet jelent, melynek természetes következménye a nagy fokú változásérzékenység, illetőleg – s különösen újabban – az (eredeti) anyanyelv sérülékenységének az identitástudat gyengülésével is összefüggő növekedése. A környezet elkerülhetetlen asszimilációs nyomása gyengíti, s egyre inkább felmorzsolja a nyelvsziget helyzetű közösségek korábbi viszonylagos önállóságát. Soktényezős folyamatról van szó, amely a globalizálódás kísérőjelenségeivel egyre inkább a nyelvszigetek visszaszorulását, sőt felszámolódását ígéri (vö. PETER ZÜRRER, *Sprachinseldialekte*. Aarau, 1999., különösen a *Zum Dialektwandel* c. fejezet: 377–85; újabban pedig: SILVIA D. NEGRO, *The Decay of a Language. The Case of a German Dialect in the Italian Alps*. Bern, 2004.). A kárpátaljai német nyelvsziget vizsgálata alapján RIEHL például négy fő tényezőt lát döntőnek a nyelvszigetek felmorzsolódásában: ha a kisebbség nyelvét már sem az iskolában, sem pedig az egyházi alkalmakon nem használják; ha nincs hozzáférés az anyanyelvű médiumokhoz, ha az anyanyelvi köznyelv (standard) hordozója, az értelmiség elvándorol (202). Való igaz, „a nyelvszigetek pusztá létükkel lepik meg az embert” (EICHINGERTŐL idézve: 39), hiszen sok érv szól eltűnésük, s csak kevés megmaradásuk mellett. S ez utóbbira éppen azok a német nyelvszigetek lehetnek példák, amelyekben (Magyarországon is) a nyelv- és identitáserősítő folyamatok, s különösen a német nyelvnek az 1980-as évek óta érzékelhető presztíznövekedése folytán lelassult a visszaszorulás folyamata, megszűnt a helyi nyelvjárások stigmatizáltsága. Arra is vannak példák, hogy az elsődleges szocializáció bizonyos családokban újra német nyelven folyik, illetőleg hogy a német köznyelv tanulásával a helyi német nyelvjárás nyelvi identitást jelölő szerepét az iskolában tanult német standard veszi át (KOMLÓSI-KNIPF, 42–3). Meglepő, hogy a pennsylvanai (USA) német nyelvsziget pedig nagy fokú növekedést mutat (M. L. LOUDEN, 105). Tehát vannak példák arra, hogy

a szóban forgó közösségek bizonyos esetekben túlélési stratégiákat teremtenek (tudatosan vagy sem), amelyek biztosítják a továbbélés legalább következő szakaszát. Bizonyos, hogy a kisebbségi nyelv csak akkor őrződhet meg, ha marad olyan szerepköre, amelyet a közösség tagjai – szükségesnek érzve azt – megtartják. S itt elsősorban nem nyelvi kommunikációs funkcióra kell gondolni, hanem a nyelv társadalmi szimbólum szerepére, arra, hogy az (eredeti) anyanyelvet felnőtt beszélői a kisebbségi közösségi együvé tartozás jeleként, a lokális identitás kifejezőjeként használva adják tovább.

A nyelvi változásokat majdnem mindegyik tanulmány érinti. Egyebek mellett azokat a kérdéseket, hogy mi maradt meg az eredeti nyelvjárásokból, milyen grammatikai sajátosságok veszttek ki, mi autochton fejlemény s mi kontaktushatás a nyelvi újítások között. A szubsztrátum kérdésköre is tértekre kerül több ízben is, s a szerzők kellő óvatosságra intenek: csak történetileg is jól dokumentálható esetekben igazolhatók szubsztrátum-hatások. Az identitás fontos szerepe miatt érdemes figyelmünkre GERNER ZSUZSANNA alapos tanulmánya (149 kk., e tárgykörbe vágó kötetének ismertetését l. MNy. 2005: 78). Nem marad ki a számítógépes dialektológia sem: az online multimédiás nyelvjárás atlasz kérdéseiről a kansasi német nyelvjárások nyelvatlaszának példája alapján olvashatunk M. T. PUTMAN és D. C. JOHNSON tollából. Nyelvszigetekről lévén szó természetes, hogy több térképmelléklettel is találkozunk. Itt is előfordul többször is, hogy némelyiket csak nagyítóval lehet olvasni (például: 193, 256).

Az olvasók történelmi vonatkozású tájékoztatása némely esetben sajnos pontatlan, illetőleg féloldalas. Minthogy ismétlődő jelenségről van szó (vö. pl. MNy. 2006: 480), szükséges néhány nem nyelvészeti észrevételt tenni. Mivel a Kárpát-medencét érintő, részben kibeszéletlen és társadalmi méretekből feldolgozatlan eseményekről is szó van, a történelmi tények tényszerű említésére fokozottan ügyelni kellene. Féligazság például az, hogy a Bánát bizonyos részei az I. világháború után Jugoszláviához és Magyarországhoz kerültek (61), mivelhogy a Bánát a maga egészében Magyarország része volt korábban. Nem helytálló az a vélemény sem, hogy a magyarországi németiségre a kollektív bűnösség bélyegét a magyar nyilvánosság II. világháború utáni antifasiszta és nacionalista gondolkodásmódja miatt sütötték rá (156). Erről nem a magyar nyilvánosság döntött, hanem Potsdamban a szövetséges nagyhatalmak. Továbbá: a Németországi Szövetséges Ellenőrző Tanács határozott úgy 1945. november végén, hogy „Magyarországról félmillió német nemzetiségű lakost kell áttelepíteni Németország amerikai megszállási övezetébe. A határozat a kitelepítések azonnali megkezdését rendelte el [...]. A kitelepítendőek nagy száma meglepte a kormányt [...]. Gyöngyösi János külügyminiszter ezért jegyzékben fordult a szövetséges nagyhatalmakhoz, s ebben mintegy 200 000 főben jelölte meg a kitelepítendő németek számát. A jegyzék egyúttal leszögezte azt is, hogy a magyar kormány a kollektív büntetés mindenféle fajtáját helyteleníti, s ezt soha nem teszi magáévá, s csak azoknak a németeknek a kitelepítését tartja indokoltnak és kívánatosnak, akik elárulták Magyarországot, és a hitlerizmus szolgálatába szegődtek” (IZSÁK LAJOS, Rendszerváltástól rendszerváltásig. Bp., 1998: 69–70; az eredetiben több szó félkövér). A Kárpát-medencei kitelepítések sajnos sokakat érintettek. A szomorú emlékű kitelepítések „embertelenségeire és megalázó körülményeire»svábjaink« ma ugyanolyan keserűen emlékeznek, mint a felvidéki, erdélyi és délvidéki magyarok a maguk ottani vesszőfutásaira” (ROMSICS IGNÁC, Magyarország története a XX. században. Bp., 1999: 302–3; egy felvidéki visszaemlékezésére l. legújabban: Honismeret 2007/2: 69–70).

A kitelepítések másként alakultak volna, de nem maradtak volna el, ha győz a hitleri Németország. Az új határok megrajzolásával Németországban a Volksdeutsche Mittelstelle foglalkozott, s „már 1939 körül tervezte az egész dunántúli magyarságnak a Duna alsó szakasza alatti területekre való kitelepítését, s helyükre németeket akart betelepíteni” (PRITZ PÁL, Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban. Bp., 1999: 127). Történetészek szerint meghatározott kritériumai vannak annak, hogy egy államot mikor lehet fasisztának nevezni. Ebből kiindulva tévedés az 1939 és 1944 közötti Magyarországot fasisztának nevezni (193). Vö.: a Horthy-korszak „korlátozott, azaz autoritatív elemeket is tartalmazó polgári parlamentarizmus volt [...] Annak, hogy az 1945 utáni magyar történetírás évtizedeken át mégis fasiszmusnak, félfasiszmusnak, illetve diktatúrának nevezte, rendszer-legitimációs, s nem tárgyi-szakmai okai voltak” (ROMSICS i. m. 233). Félreve-

zető lehet – különösen a Kárpát-medence történeti és népességtörténeti viszonyait nem ismerő olvasók számára –, ha például azt olvassák, hogy a német nyelvszigetek Magyarországon körülbelül 300 évvel ezelőtt jöttek létre (149), hiszen a Magyar Királyság területére, Erdélybe már II. Géza (1141–1162) hívott be német telepeseket (ahogy ezt DINGELDEIN tanulmányában is olvashatjuk: 58). Ilyen esetekben meg kellene említeni, hogy a mai Magyarország (Finnország, Németország, Szlovákia stb.) területéről van szó (e kötetbeli jó megoldásra l.: „kamen seit 1876 Ungarndeutsche aus der Nähe von Sopron im Nordwesten Ungarns (heute das Burgenland in Österreich)”: 23). Amikor helynevek etimológiája alapján vonunk le településtörténeti következtetéseket, tájékozódunk illik a szóba jöhető nyelvek vonatkozó szakirodalma körében. A kevésbé ismert nyelvek itt is hátrányban vannak („non leguntur”). RIEHL szerint a mai ukrainai (kárpátaljai) település orosz *Tjačevo* neve egykori német településre utal (< ném. *Taitšau*, vö. ir. ném. *Deutsche Aue*: 192). Nincs nyoma annak, hogy a szerző ismemé KISS LAJOS névmagyaroztatát, amely szerint a település magyar nevének, az 1211-től adatható régi magyar *Técs* személynévből kicsinyítő képzővel alakult s 1329-től adatolt *Técső*-nek az átvétele az ukrán *Тячів* (Tyacsev: FNESz. 2: 627, *Técső* a.), amely az orosz névváltozat (*Тячево*) forrása. Így az olvasó nem kerül mérlegelési helyzetbe sem, mert nem értesül egy másik, történeti adatokkal is valószínűsített magyarázati lehetőségéről.

3. Nyilvánvaló, hogy a nyelvszigetek valószínű kincsesbánya elsősorban szociolingvisztikai, dialektológiai, kontaktusnyelvészeti tekintetben, illetőleg a nyelvi változások és a településtörténet vizsgálata szempontjából. Emiatt, meg azért is érdemes a Magyar Nyelv olvasóinak a figyelmébe ajánlani ezt a magas információs értékű kötetet, mert vizsgálatra méltó magyar és nem magyar nyelvszigetek bőven vannak a Kárpát-medencében (részben azon kívül is). Illetőleg azért, mert – bizonyos moldvai kétnyelvű csángó településeket nem tekintve – nincs tudomásunk arról, hogy jelenleg folynának olyan szociolingvisztikai, dialektológiai, vagy szociodialektológiai kutatások, amelyeknek tárgya a szomszédos országok bármelyikének területén élő magyar nyelvszigetek volnának.

KISS JENŐ

Többféleképpen a nyelvekről

- FODOR ISTVÁN főszerk., *A világ nyelvei*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1999. 1700 lap –
 FODOR ISTVÁN, *A világ nyelvei és nyelvcsaládjai*. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2003. 319 lap –
 BERNARD COMRIE – STEPHEN MATTHEWS – MARIA POLINSKY, *A nyelvek világtalasa*.
A világ nyelveinek eredete és fejlődése. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 2006. 224 lap

A világ nyelveinek bemutatása és megismerése sokakat érdekel. Talán nem véletlen, hogy az utóbbi években három munka is megjelent magyar nyelven, mely ezt a feladatot vállalta magára. Bár terjedelmükben és céljukban némileg eltérnek egymástól, és némiképpen célközönségük is különbözik, érdemes e könyveket együtt áttekinteni.

FODOR ISTVÁN mindkét könyvének előzménye az 1970-ben megjelent, „A világ nyelvei” című kötet, melyet ANTAL LÁSZLÓVAL és CSONGOR BARNABÁSSAL közösen írtak. A régebbi mű azonban mind tartalmában, mind szerkezetében eltér a friss kiadványoktól. Tartalmában már csak azért is, mert az eltelt évtizedek során több nyelv, illetve nyelvjárás státusza megváltozott: a szerb és a horvát, a bolgár és a macedón vagy éppen a német és a Schwyzertütsch ma már nem egyazon nyelv nyelvjárásai, hanem önálló nyelvek. A nyelvpolitika változásait is figyelembe kellett venni, hiszen új államok, államhatárok alakultak ki, egyes nyelveket regionálisan hivatalossá tettek (ilyen pl. a katalán), így az 1970-es évekbeli állapotok ma már nem igazak. Egyes háborúk és egyéb politikai események szintén

megváltoztatták (és változtatják) az egyes nyelvek beszélőinek számát és földrajzi elhelyezkedését, czekeket a változásokat pedig nem is lehet mindig naprakészen ábrázolni.

Az Akadémiai Kiadónál megjelent, címében a Tintáénál kevesebbet ígérő, ám már terjedelménél fogva is többet adó műnek csupán főszerkesztője FODOR ISTVÁN, szerzői pedig szaknyelvészek. Mindkét könyv átfogó jellegű és igényű, a terjedelmen kívül a legfőbb különbség a célközönség és a szerkezet: az akadémiai kiadvány elsősorban nyelvészek és a rokon tudományok művelői számára készült, míg a Tinta Könyvkiadó a könyvet szintén haszonnal forgató szakembereken kívül a szélesebb nagyközönséget is megcélolta. „A világ nyelvei” ábécésorrendben, lexikonszerűen tárgyalja a nyelveket, míg „A világ nyelvei és nyelvcsaládjai” rokonság és/vagy földrajzi elhelyezkedés alapján sorolja fel őket. Mindkét könyvhöz csatlakozik függelék: az Akadémiai Kiadónál megjelentben megtalálhatjuk a nemzetközi fonetikai átírási rendszert, egyes, a könyvből említett nyelvészeti szakkifejezések magyarázatát, egyes nyelvcsaládok genetikai táblázatait (családfákat), írásrendszereket; a függelék előtt pedig a nyelvek mutatóját. Ebben a felsorolásban több ezer nyelv nevét és névváltozatait találhatjuk meg, belső utalásokkal és más adatokkal együtt. „A világ nyelvei és nyelvcsaládjai” szintén tartalmazza az írásrendszereket, ezenkívül térképeket, valamint a Föld országainak felsorolását az ott hivatalos, regionálisan hivatalos és egyéb beszélt nyelvekkel együtt.

Az egyes nyelvek ismertetése mindkét FODOR-féle műben tartalmazza a nyelv nevét, illetve neveit, genetikai hovatartozását, főbb nyelvjárásait, nyelvrokonait, földrajzi elhelyezkedését, a nyelv tipológiai besorolását, státuszát, a beszélők számát, a legkorábbi nyelvemlékek felsorolását és az írásbeliséggel kapcsolatos egyéb tényeket (pl. az írásrendszer, ábécé), valamint a nyelv főbb sajátosságainak leírását; ez utóbbi a két könyvből természetesen nem egyformán részletes. „A világ nyelvei és nyelvcsaládjai” esetében némely nyelvnél ez el is marad: a Timor-szigeti bunak nyelv leírása például másfél oldalt tesz ki „A világ nyelvei”-ben, míg a Tinta kiadványában csak a genetikai besorolást, a földrajzi helyet és a beszélők számát találjuk meg. Míg a lexikon minden szócikk után közöl változtatott szakirodalmi jegyzéket, „A világ nyelvei és nyelvcsaládjaiban” ez – valószínűleg terjedelmi okokból – hiányzik, de a könyv végén itt is megtaláljuk a hasonló témájú művek listáját.

FODOR ISTVÁN mindkét műve a lehető legmegbízhatóbb adatokkal szolgál, ha a Föld nyelveinek bármelyikéről keresünk információt, mindeközben ügyelve a filológiai pontosságra is. Sajnos ugyanez nem mondható el a Kossuth Kiadó „A nyelvek világtalasa” című könyvéről. Bár az impozáns kiadvány hátoldalán olvasható tájékoztató szerint „a könyvből fellelhető több mint 30 színes térkép a világ legnagyobb nyelvcsaládjainak elhelyezkedéséről; több mint 100 színes fotó a regionális csoportok kulturális és nyelvészeti sokszínűségéről; hiteles, ugyanakkor közérthető ismertetők a legkiválóbb nyelvészek tollából; új nyelvcsaládok családfái, amelyek a korábbi kiadásban nem szerepeltek; ismertető az internet nyelvekre gyakorolt hatásáról; nyelvészeti szakkifejezések magyarázó gyűjteménye”, az olvasó végül kétségekkel küzdve teszi le a kötetet.

Az előszó (7) után a bevezető (8–15) az emberi nyelvek sokszínűségét mutatja be, színes képekkel illusztrálva, majd „A nyelvek kialakulása és elterjedése” című fejezet (16–35) már a nyelv kialakulásának kronológiájával, a nyelvi jelenségek terjedésével foglalkozik. A recenzens többszöri olvasásra sem értette, mi is a szerzők célja egy kétoldalas térképpel (32–3), amely az ún. gasztronómiai jövevényszavakat mutatja be, amely jövevényszavak nem feltétlenül ismertek a magyarban (pl. *abalone* 'cheto kagyló', *edvina* '?'). Nehezíti a szakember dolgát a nyelvtudományban megszokott szedés hiánya is: a nyelvi adatokat kurrenssal szedték, az átadó nyelvek nevét viszont kurzívval, míg a nem is mindenhol megadott jelentéseket nem félidézójelben, hanem zárójelben vagy minden jelzés nélkül. A 3–9. fejezetekben találhatjuk a földrajzi alapon rendszerezett nyelvfelsorolásokat (bár a csoportosításba egy földrajztudós bizonyára belekötne), a következő sorrendben: Európa és Eurázsia, Dél- és Délkelet-Ázsia, Afrika és a Közel-Kelet, Csendes-óceáni térség, Ausztrália, Amerika, végül Pidzsinék és kreolok. A 9. fejezet az írásrendszereket mutatja be, végül a tartalomjegyzékben „Utószó”, a 208. lapon „Epilógus: veszteségek és újjászületés” címet viselő fejezet a veszélyeztetett nyelvekkel és az újjászületés lehetőségeivel foglalkozik. A kötetet egy oldalnyi szakkifejezés-jegyzék,

bibliográfia, név- és tárgymutató, majd egy kissé zavarosra sikeredett utolsó oldal zárja, melyen megtalálhatjuk a címlapon szerzőként jegyzett három személy (itt: szakértők), majd további öt nyelvész (ezen oldal szerint a szerzők) rövid szakmai életrajzát, valamint egy jelmagyarázattal (!) kezdődő köszönetnyilvánítást, melyről hosszas töprengés után végül kiderült, hogy a felhasznált képek tulajdonosainak, illetve fellelhetőségeinek listája.

A kötet sajnos hemzseg a hibáktól. Ezek közül csak apró bosszúság, amikor egy-egy szót „elfelejtene” lefordítani magyarra, így például rögtön a tartalomjegyzékben láthatunk angol kötőszót a fejezet szerzőinek neve között. Angolul nem tudók számára azonban már komoly gondot jelenthet a 192. lapon a *Georgian* felirat a grúz ábécé fölött. A kötet fordítói D. Németh Dorottya és Ilyés Emese voltak, akik e vállalásukkal nagy fába vágták a fejszéküket, és ez a fejsze nemegyszer ki is csorbult. A kisebb nyelvek nevének fordítása során nem néztek utána a hivatalos magyar neveknek, pedig erre ott lett volna segítségként FODOR ISTVÁN mindkét fent bemutatott műve. Így aztán *okszitán* helyett *okszitán*, *tunghsziang* (*szantia*) helyett *dongxiang* (*szánta*), *darhat* helyett *darkhat* szerepel náluk. A nyelvészeti szakkifejezések terén is találkozhatunk furcsaságokkal. A 19. lapon *AIT*, *ATI* stb. szórendről ír a könyv, amit aztán le- vagy inkább visszafordíthatunk *SVO*, *SOV* formára.

Mivel a recenzens szűkebb szakterülete a finnugor nyelvtudomány, természetes volt, hogy elsőként azokat a fejezeteket néztem meg, melyekben ezekről esik szó. Kíváncsiságom sajnos csalódással járt. Az első súlyos hiba rögtön a 20–1. oldalon, a világtérképen volt: a magyar hiányzik Európa térképéről. Uráli anyanyelvünk helyén a térkép indoeurópai nyelveket jelöl csak, ezzel szemben urálinak jelöli Észak-Szibéria azon területeit is, ahol nem rokon nyelveket beszélő népek élnek. A másik csalódás az uráli nyelvek családfája volt (46): eszerint az uráli nyelvek három ágra oszlanának, szamojéd, finnugor és jukagir (sic!) nyelvekre. Hibás az a megfogalmazás is a családfán, hogy *finn nyelvek*, ilyen ugyanis nincs. Van finn nyelv, és vannak finnségi, más néven balti finn nyelvek. Ezek közül a könyv csak kettőt említ, a finnt és az észtet, holott ide tartoznának még a vót, vepsze, liv, inkeri, karéli (karjalai). Az utóbbi azonban váratlanul megjelenik Oroszország nyelveinek térképén a 48–9. lapon, *karéli* formában. A manysi nyelv neve a könyv magyar fordításában hol *mansi*, hol *manszi*. Mivel legközelebbi nyelvrokonainkról van szó, jó lett volna utánanézni a pontos névnek. Az uráli nyelvek esetében különösen fontos lett volna minden nyelvnek az ún. külső és belső megnevezését is megadni. – A többi nyelvcsaládot nézegetve az is szemet szúrt, hogy az altaji nyelvek között jelölik a családfán a szakirodalomban rokontalannak ismert japánt és a koreait – igaz, csak szaggatott vonallal kapcsolva hozzájuk.

Tipográfiajában és helyesírásában sem következetes a könyv: mint már említettem, a nyelvi adatok és a jelentések megadásánál rapszodikusán alkalmazza a nyelvészeti hagyományokat, a nagy-kötőjelet egyáltalán nem ismeri, a kis és nagy kezdőbetűk használata is gyakran eltér a szabályoktól: a 210–20. lapok élőfejében az *újjászületés* szó következetesen egy *j*-vel van írva (ráadásul a 218. lapon már nem is ezt a fejezetet találjuk), a jukagir nyelv neve két oldalon (46–7) háromféleképpen szerepel, ebből egyszer még a névelővel is egybeírva: *jukagir*, *jukagir*, *ajukagir*.

Az írásrendszeréről szólva nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy kimaradt a rovásírás, ami pedig számunkra fontos lenne. Nem hiszem, hogy a szerzők különösebb akadályt gördítettek volna ennyi adatbővítés ellen, ha megkérik őket. Ugyanígy erősen hiányolom a veszélyeztetett európai nyelvek sorából számos rokon nyelvünket. Ha az oroszországi kis népek nyelvei nem feltétlenül férnek is bele, az egész Skandináviában védettséget élvező számi (lapp) nyelvek mindenképpen bele kellett volna kerülnie. Szintén nem esik itt szó az egész Európában megtalálható roma kisebbség nyelvéről – ez nekünk szintén fontosabb lehet, mint a hawaii nyelv felélesztésének tapasztalatai.

A szakszavak jegyzéke viszonylag pontos, ám laikusok számára túlzottan tömör definíciókat tartalmaz, de jó lett volna a meghatározandó, megmagyarázandó kifejezések számát is növelni. Erre is követendő példa lehetett volna „A világ nyelvei”. A bibliográfia valószínűleg korántsem teljes, ekkora mű esetében nem is lehet az; tipográfiajában azonban jó lett volna módosítani, mert a négyhasábos szedés miatt egy-egy tétel több sort tesz ki, s így az egyes tételek egybefolyanak. A név- és tárgymutató jól követhető, a szöveges és a térképes előfordulások jól elkülönülnek.

A kötetet szakmailag Diószegi Endre ellenőrizte, akinek a neve tantárgy-pedagógiai, elsősorban irodalomtanítási szakmunkák szerzőjeként ismert. A jeles magyartanárt azonban semmiképpen nem lett volna szabad egy geolingvisztikai szakmunka szakértőjének felkérni. Az a manapság fájdalmasan ritka jelenség, hogy a magyar kiadásnak volt szaklektora, önmagában ugyan üdvözlendő, de jobb lett volna valódi nyelvész szakértőt felkérni. Javasolom, hogy a kiadó mindenképpen folytassa azt az örövendetes tevékenységét, hogy egyes szakmák titkaiba betekintést enged az érdeklődő közvéleménynek. Hozzáértő lektorálással és korrektúrázással viszont elkerülhetnék azokat a hibákat, melyek miatt „A nyelvek világotlása” is inkább csak szép, semmint hasznos darab a könyvespolcon.

Összefoglalóul megállapíthatjuk, hogy e hálás téma mégoly szép papíron, szemet gyönyörködtető képekkel és térképekkel illusztrált bemutatása legnagyobb sajnálatunkra sem ér fel a talán nem annyira impozáns, ám szakmai szempontból mindenképpen sokkal alaposabb és megbízhatóbb feldolgozásával.

G. BOGÁR EDIT

Forgács Tamás, „Állati” szólások és közmondások A felfuvalkodott békától a szomszéd tehenéig

Akadémiai Kiadó, Bp., 2005. 417 lap

1. A szerző szokatlan feldolgozásban tárja olvasói elé szólásmagyarázatait: nem szótárszerűen, ahogy várnánk, még akár a címe alapján is. Ehelyett bizonyos szempontok szerint válogatott szólás- és közmondásanyagot nagyobb fejezetekben, ahogy a szerző nevezi, „szócikkekben” tárgyal egybefüggően, mintegy regényszerűen.

Olyan szólásokat, közmondásokat, általánosabban szólva: állandósult szókapcsolatokat gyűjtött össze, felhasználva számos egyéb nyelv szóláskincsét, amelyek képi háttérében valamilyen állatot találunk. Nem törekedett teljességre, de előnyben részesítette a nyelvek közötti párhuzamokat. Ez a többnyelvűség nemcsak az érdekességét, de a hasznosságát is fokozza a műnek.

Miközben felhívja az olvasó figyelmét a t ü k ö r k i f e j z é s e k r e , a nemzetközi szóláskincs párhuzamaira (pl. *Folyó sodrában ne cseréljünk lovat* / angolul: [*It's not wise*] *changing/swapping horses while crossing the river*, vagy ahogy a jelen ismertető találta: *in midstream* / németül: *Es ist nicht gut, mitten im Strom die Pferde zu wechseln* / svédül: *Man ska inte byta mitt i strömen*), igen helyesen rámutat a h a m i s b a r á t o k (faux amis) veszélyére is. Példaként hozza föl a *gombóc van a torkában* kifejezést (17), amely nem felel meg a német *einem Frosch im Hals haben*-nek és az angol *to have a frog in one's throat*-nak, ezek jelentése ugyanis: 'rekedt, reszelős a hangja'. De vigyázni kell arra a német kifejezésre is, hogy: *einen Frosch verschluckt haben* 'lenyelt egy békát', ugyanis ennek a jelentése is az, hogy 'berekedt, elvesztette a hangját', és nem szabad *lenyelte a békát*-tal fordítani, mert ez a magyar kifejezés mást jelent.

2. T a r t a l m i s z e m p o n t b ó l , ahogy a könyv alcíme is utal rá: a békától a tehenéig mintegy negyven különféle állatot sorol fel ábécérendben. Egy-egy állat jelent egy-egy hosszabb-rövidebb fejezetet, „szócikket”. Egy gyors átlapozással is az ember elcsodálkozik azon, milyen óriási mennyiségű szólás stb. született az idők folyamán a legkülönbélebb nyelvekben, amelyek állatokkal kapcsolatosak. Mennyire szervesen összetartozik az embervilág és az állatvilág.

3. F o r r á s a i . – Könyvéhez az ötletet HANNELENE LIMPACH és ALEXANDER F. HOFFMANN „Fuchsteufelswild und lammfromm. Tierisch gute Redensarten von A bis Z” (Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1993.) című munkájából vette, amelyben a szerzők német és angol szólásokat

állítottak párhuzamba egymással. De számos egyéb nyelv szóláskincsét is felhasználta, így a francia, orosz, spanyol, finn, olasz, latin és más nyelveket is. A szólások keletkezéstörténetére nézve LUTZ RÖHRICH „Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten I–III.” (Freiburg/Basel/Wien, 1991–2.) munkája volt az irányadó, de nem hagyhatta ki O. NAGY GÁBOR „Mi fán terem?” (Bp., 1979.), valamint „Magyar szólások és közmondások” (Bp., 1976.) című immár klasszikus műveit sem a források közül, vagy BÉKÉS ISTVÁN „Napjaink szállóigéi” című kétkötetes művét (Bp., 1977.). Talán véletlenül maradt ki bibliográfiájából BÁRDOSI VILMOS „Magyar szólástár” című munkája (Bp., 2003.), amely elvi kérdésekben is mértékadó mű.

4. A mű tudományos értéke. – Mint már utaltunk rá, ez a könyv megannyi miniesztét tartalmazó népszerű, olvasmányos mű, ám ez mit sem von le tudományos értékéből nyelvészeti szempontból. A tudományos kutatómunka eredményeit jelző elemek mindegyikével rendelkezik. Ezek: rendszeres és módszeres anyaggyűjtés és -kiválasztás, a frazeológiai egységek keletkezéstörténete kellő adatolással, etimológiai levezetések, összehasonlító nyelvészeti elemek (sokszor lapalji jegyzetekben), szemantikai elemzés, szövegkörnyezeti példák, illetve illusztratív anyag, pontos irodalmi hivatkozások, részletes bibliográfia. Nemcsak a nagyközönség, hanem a tudományos világ számára is forrásértékű munka.

A szerző fontosnak tartja a variánsok, a nüanszbeli, jelentésáramlati különbségek érzékelését. Például *bolhát tesz/dug valaki fülébe / bogarat tesz valakinek a fülébe*, s ez angolul: *put a bee in sy's bonnet*, és/illetve *have a bee in one's bonnet* (23, 24). Ezek a finom különbségek egy szótárban nem mindig követhetők nyomon, csak egy esszészerű kifejtésben. A szótár ugyanis tételenként regisztrál, nem áll módjában összevetni a szólásokat, akár többnyelvűeket is. FORGÁCS ezeket a nyelvi finomságokat jobban ki tudja emelni, ki tudja aknázni. S ami egy szótár használatánál nem kívánalom – FORGÁCS könyvére, annak szépirodalmi jellegére jellemző, hogy például a *bolha* szócikkét egyszerűen nem lehet nem végigolvasni, annyira érdekes és szellemes. Asszociatív módszerét, átkötéseit később a *kutya* szócikk részletesebb elemzése során mutatjuk be.

5. A „szócikkek” és „alszócikkek” felépítése. – Minden szócikk elején egy rövid bevezetést ad a szóban forgó állatnak a szimbolikában betöltött szerepéről. Majd a frazeológiai egységek bemutatása következik. Következtesen alkalmazott tipográfiájával az olvasót mindig tájékoztatja arról, hogy magáról a szólásról, közmondásról, kifejezésről stb. van-e szó, illetőleg ezek idegen nyelvű ekvivalenséről; utóbbiakat a szerző dőlt szedéssel közli. Ha csupán a frazeológiai egységek értelmezéséről, esetenként szó szerinti fordításáról van szó, azt mindig félidézójelben, álló szedéssel adja meg.

6. A frazeológiai egységek típusai és terminológiája. – Azt, hogy milyen típusú állandósult szókapcsolatról, frazeológiai egységről van szó, minden esetben közli, amikor az egységet leírja. Tehát például: „Ennek más s z ó l á s o k b a n is megtaláljuk a nyomát, gondoljunk csak a ma is használatos *morog, mint a bolhás kutya* vagy a régi gyűjteménycinkben még megtalálható *tele van huncutsággal, mint a kutya bolhával* s z ó l á s h a s o n l a t o k r a” (kiemelés tőlem – M. T.). Vagy egy másik: „Ha már szó esett a kutyapiszokról, nem kevés s z ó l á s m o n d á s született ezzel kapcsolatban is. Ezek közül az egyik azon a megfigyelésen alapul, hogy a kutyák előszeretettel piszkítanak ugyanarra a helyre, emiatt aztán ott felhalmozódik az ürülékük. Ezzel van kapcsolatban *A kutya is a dombra szarik* k ö z m o n d á s u n k, amelynek több változata is van...” (kiemelés tőlem – M. T.). (194.) A frazeológiai egységek terminológiáját, típusait egyébként változtatja. Ezeket jegyeztem ki: *szólás, közmondás, szóláshasonlat, szólásmondás, kifejezés, fordulat, szerkezet, állandósult szókapcsolat, helyzetmondat.*

Bizonytalankodást talán csak egy helyen vettem észre: *Kutyaharapást szőrivel/szörivel* FORGÁCS TANMÁS szerint s z ó l á s, O. NAGY szerint k ö z m o n d á s (a recenzens szerint: határeset). Ez talán szörszálhasogatásnak tűnhet a recenzens részéről, azt azonban fontosnak tartotta volna, hogy

a szerző a kötet Előszavában egy fejezetet szánjon a frazeológiai egységek meghatározására és osztályozására. Különösen a könyv címében is szereplő „szólás” és „közmondás” definiálását tartottuk volna fontosnak, persze példák kíséretében. Iskolában a tanulók gyakran kapják azt a feladatot, hogy döntsék el, ez vagy az a szókapcsolat szólás-e vagy közmondás, és ha nem úgy tudja, ahogy a tanár gondolja, kap egy rossz jegyet érte.

7. T á r g y a l á s m ó d j a . – Kiválasztottunk egy „szócikket”, a *kutyá*-t, hogy azon mutassuk be FORGÁCS rendkívül egyéni tárgyalásmódját.

Általános bevezetőben ismerteti a kutyának mint az ember legrégebb háziállatának a történetét. Háziasítása i. e. 18 000 és 25 000 közé tehető. A kutya 29 fejezetéből (szócikkből) kirajzolódik ennek a talán legnépszerűbb háziállatnak a „jellemrajza”. A kutya a hűségnek és a ragaszkodásnak a szimbóluma: *hű(séges), mint a kutya*. Az angolból hasonló szólás: *to follow somebody like a dog* 'kutyaként követ valakit, a sarkában van valakinek'. Majd egy másik fontos ismertetőjegyre tér át a kutyának: szeret ugatni. Ebből a tulajdonságából számos szólást említ föl: *belejön, mint kiskutya az ugatásba; kutya után ugat a kutya, ha nincs is semmi oka*. De ez még mind semmi. MARGALITS szerint *A rossz kutya magamagát is megugatja*. Aztán eljut az egyik legismertebb közmondáshoz: *A kutya ugat, a karaván halad*. Bemutatja egy 1995-ös Magyar Hírlap-beli idézetben, majd egy Pulszky-idézetrel folytatja (1888-ból), és BÉKÉS ISTVÁN segítségével, VÁMBÉRY ÁRMIN-ra hivatkozva kideríti a „szólásmondás” török eredetét, s német, angol és francia szólásokkal bizonyítja nemzetközi ismertségét.

A kutyaugatás átvezet a kutyának egy másik, igen jellegzetes tulajdonságához: a harapóssághoz. De ez többnyire nem az agresszivitását fejezi ki, hanem inkább a félelem jele. A bátortalan kutya inkább csak hangoskodik, de nem harap: *Harapós kutya nem ugat / Amelyik kutya ugat, az nem harap*. Persze ez is, mint más kutya-közmondás az emberekről és az emberekhez szól: 'a nagyszájú emberek általában nem veszélyesek'. Megismerhetjük ennek a közmondásnak a német, angol, francia, spanyol, orosz és svéd változatait is. Ebben a gondolatkörben nem maradhatott ki az a tréfás, ironikus „köz hely” sem, hogy az az *igazi hír, ha a postás megharapja a kutyát*. – Újabb átkötés: ha viszont megharapott a kutya, gyógyírt kell találni. A néphit szerint a legjobb gyógyszer a kutyaszőr, s ebből a szólás: *kutyaharapást szőrével/szörivel*. Ezt részletesen, kellő tudományos alaposággal járja körül, szemügyre véve a német és angol párhuzamokat. – Egy ügyes átkötéssel a kutya egyik negatív tulajdonságát emeli ki: irigységét. Itt, a magyar *irigy kutya*-n kívül angol megfelelőjére, *az a dog in the manger* fordulatra utal, összefüggésben az ezópuszi mesével. – Az ember a kutyának a területvédő agresszivitását használja (ki), a lelkes házőrzőből bösz házőrzőt csinál azzal, hogy kiköti; innen a *köti az ebet a karóhoz* szólás: átvitt értelemben 'konokul ragaszkodik álláspontjához'.

Am nem mindig harciasak a kutyák, még a nagyobb kutyák is félnek, például a villámlástól, mennydörgéstől. Ilyenkor a legtöbb kutya *behúzza a farkát*. – Jó kedvükben viszont csóválják a farkukat. A magyarban ez nem vált szólássá, de a fordítottja igen: *a fark csóválja a kutyát*, amely – bár elkerülte FORGÁCS TAMÁS figyelmét – az angolban is a leggyakoribb mai idiómák közé tartozik: *the tail wagging the dog*, ugyanazzal az átvitt jelentéstartalommal: 'a gyengébb pozícióban levő, alárendelt személy vagy szervezet szabja meg az erősebbnek, hogyan menjenek a dolgok'. Ehhez újságidézettel is kapcsol: „Könnyen lehet, hogy egy olyan kormányzati periódus előtt állunk, ahol a fark csóválja a kutyát. Másként fogalmazva: *a nyúl viszi a puskát*. Az SZDSZ ugyanis az MSZP-n keresztül egy országot szeretne túsul ejteni.” (Magyar Nemzet 2002. ápr. 26. 7.) S ügyesen rávilágít arra, hogy ennek a helyzetmondattípusnak egész műfaja alakult ki az ilyen paradox helyzetekre: *Nehogy már a nyúl vigye a puskát*. Vagy egy morbid példa: *Nehogy már az öregasszony tépje szét a pitbullt*.

Úgy gondolom, ennyi példa bőven elég annak a bemutatására, hogy hogyan tárgyalja, fűzi össze, teszi folyamatossá, olvasmányossá az egy témakörbe tartozó, mégis egészen más és más, átvitt jelentéseket kifejező szólásokat, közmondásokat és egyéb állandósult szókapcsolatokat. Ezzel is igazolni kívánta az ismertető azt a korábbi állítását, hogy ha belekezd az olvasó egy fejezetbe (szócikkbe), nem tudja nem végigolvasni.

Egy rövid megjegyzés erejéig térjünk vissza a kutyához, azaz szinonimájához, az *eb*-hez. A kutyák hitványsága bújik meg az *egyik kutya, másik eb* szólás mögött, de ez áll az *eben gubát cserél* szólásunk háttérében is: 'valaki előnyösnek hitt cserén semmit sem nyer'. Az etimológia segítségével tudjuk meg, hogy itt nem vállvetővel van dolgunk, hanem a *guba* szónak egy régebbi, 'kutya' jelentésével. Ide kívánczik egy angol idióma (mégpedig a *disznó* szócikkébe), amelyet FORGÁCS TAMÁS szíves figyelmébe ajánl az ismertető: *to kick the bucket*, amelynek a jelentése: 'meghal, feldobja a talpát, elpatkol stb.'. Szó szerint lefordítva: 'felrúgja a vödört?' – sületlenség lenne. Ám a *The Oxford English Dictionary* (Clarendon, Oxford, 1933.) szerint a *bucket* 'vödör' homonimája egy olyan, állványra szerelt vízszintes gerenda-féleség, amelyre a leszúrt disznót akasztják lemosás és széthasítás végett. Erre van egy tájszó a magyarban: 'rénfa' (vö. ÉKsz.²), amelyen a szegény coca „az utolsókat rúgja”, persze képletesen, tréfás-szomorkásan.

Záró példaként még kell említeni az *Eb ura fakó!*-t, amely FORGÁCS szerint is „a mai átlagos nyelvhasználó által nehezen értelmezhető fordulat ... az önállóság, függetlenség, dacos ellenszegülés ... kifejezésére” (183). Itt egy gyönyörű levezetéssel van dolgunk. Számos példán mutatja be a kifejezés eredetét, történetét, történelmi vonatkozásait az 1707. évi ónodi országgyűléstől Orbán Viktorig. Etimológiai alapon bizonyítja, hogy a *fakó* szó ma is használatos lónév ugyan, régebben azonban farkast és kutyát is neveztek *fakó*-nak. Így az *Eb ura fakó* „mondat jelentése eredendően 'ebnek ura a másik kutya' lehetett, amihez hozzáértődött, hogy aki mondja, az nem eb, azaz neki más ne parancsoljon” (184).

8. A célközönség és a könyv egy nagy hiánya. – Azt, hogy kit tekint célközönségének, legjobb, ha magát a szerzőt idézzük. Erről így ír Előszavában: „Könyvem ... nem száraz, nyelvészeti elemzés akar lenni, hanem sokkal inkább szórakoztató és tanulságos olvasmány. Meggyőződésem ugyanis, hogy vannak a nyelvtudományok olyan részei is, amelyek kifejezetten érdekesek: a szólásokkal és közmondásokkal foglalkozó tudományág, a frazeológia pedig mindenképpen ezek közé tartozik. Munkámat ezáltal többféle „célközönségnek” szánom. Haszonnal forgathatják nyelvészek, akiket a szóláskutatás, különösen a szólásmagyarázat foglalkoztat, de ugyanígy igen hasznos lehet nyelvtanulóknak is, különösen a németül, angolul és franciául tanulóknak... Végül, de nem utolsósorban azonban egy harmadik, igen széles célközönségnek is szánom munkámat: azoknak, akik nem a kutatás vagy a tanulás szándékával közelítenek a könyvemhez, hanem csak élvezetes olvasmányt keresnek benne.” (12, 13.)

Ez az a pont, ahol az ismertető a könyvnek egy lényeges hiányosságára szeretne rámutatni, nevezetesen a *mutató* hiányára. Egyben javasolja is a szerzőnek, s még inkább a kiadónak, hogy a legközelebbi, új kiadásban ezt a hiányt, vagyis egy név- és tárgymutatót, pontosabban szólásmutatót és/vagy -keresőt, esetleg külön az idegen nyelvű szólások stb. részére is, pótolják. Egy nem szótárszerűen feldolgozott és prezentált szólásgyűjteménynek ez nélkülözhetetlen eleme lenne! Akárhány szótást stb. említhetnek: az *Eb ura fakó*; *Folyó sodrában ne cseréljünk lovat*; *Aki korpa közé keveredik, megeshet a disznók* stb. tárgyalására csak véletlenszerűen lehet rábukkanni a könyvben; s még akkor is nehéz megtalálni a keresett szólást, s még kevésbé idegen nyelvű párhuzamát, ha a nagyobb szócikkben, vagyis a *kutya*, a *ló* vagy a *disznó* szócikkében keresnénk is.

A mű élvezetessége a nagyközönség számára, és forrásértéke a szűkebb szakmai körök, így például a nyelvészek vagy nyelvtanárok körében vitán felül áll, de használhatósága a fenti hiányossága miatt erősen megkérdőjelezhető. Márpedig az vitán felül áll, hogy rendkívül hasznos olvasmánnyal állunk szemben, csak hiányzik hozzá a „kulcs”.

9. Végezetül a recenzens külön ki szeretné említeni a kiadványban helyenként elhelyezett illusztrációkat, korabeli metszeteket, amelyek nagymértékben emelik a könyv értékét.

Bárdos Jenő, *Élő nyelvtanítás-történet*

Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2005. 336 lap

Hasznos, hiánypótló feladatra vállalkozott a Nemzeti Tankönyvkiadó az új évezred elején, amikor „Nyelvpedagógia” címmel tankönyvsorozatot indított útjára. A sorozat egyes köteteinek tematikus elrendezéséből (BÁRDOS JENŐ, *Az idegen nyelvek tanításának elméleti alapjai és gyakorlata*, 2000.; UŐ, *Idegen nyelvi tantervek*, 2001.; UŐ, *Az idegen nyelvi mérés és értékelés elmélete és gyakorlata*, 2002.; KURTÁN ZSUZSA, *Idegen nyelvi tantervek*, 2001.; POÓR ZOLTÁN, *Nyelvpedagógiai technológia*, 2001.) világosan kitetszik, hogy a szerkesztők a nyelvpedagógiát mint interdiszciplinát a maga összetettségében, teljességében, az elmélet és gyakorlat egységében kívánták bemutatni. Noha a felsorolt kiadványok megjelenése fontos története a hazai alkalmazott nyelvészetnek, igazi értéküket gyakorlati hasznuk adja: széles nemzetközi kitekintést nyújtó elméleti és gyakorlati tudnivalókkal szolgálnak a nyelvtanítás minden területén munkálkodók számára, így a tantárgyprogramok készítőinek, gyakorló nyelvtanároknak, s legfőképpen kiváló tananyagul szolgálhatnak bármely idegen nyelvi tanárképzést folytató szakon. Az utóbbi tényt azért hangsúlyozom, mert ma, amikor a nyelvtudás (ismét) a társadalmi, szakmai érvényesülés lényeges feltétele lett, jogos követelményként fogalmazódik meg a közösség tagjaiban a hatékony nyelvi képzés iránti igény annak minden színterén; óvodában, általános és középiskolában, nyelvi tanfolyamokon stb. Az idegen nyelveket kiválóan beszélő s a tanítás célkitűzéseivel adekvát metódust alkalmazó, új megoldásokat is kidolgozni képes nyelvtanárok iránt tehát szükségszerűen megnőtt az igény. A tapasztalat az, hogy az egyetemekről kikerülő ifjak az első követelménynek messzemenően eleget tesznek (a felsőfokú idegennyelv-tudás hovatovább már a felvétel alapkövetelményének tekinthető), a másodiknak ellenben már kevésbé. BÁRDOS JENŐ lesújtó, a 80-as éveket jellemző véleménye sajnálatos módon ezért napjainkra is igaz: tömegesen képzünk olyan nyelvtanárokat, „akiknek nincs fogalmuk sem a régi, sem az új módszerekről, akiknek szakmatörténeti ismeretei sekélyek, tananyagismerete pedig kisebb, mint az éppen fellelhető bolti kínálat” (181). Ennek a helyzetnek az okát elsősorban a szakmódszertani képzés elhanyagolásában, esetlegességében kell keresnünk. A módszertani tárgyak tartalmát, színvonalát nagyrészt a helyi intézményi adottságok határozzák meg: létezik-e tudatosan felépített nyelvpedagógiai oktatási program, vannak-e szakemberek a tanszéken, avagy a tanegységek hierarchiájában hátul kullogó módszertan ellátását – jobb híján – a tapasztalatlanabb kollégákra osztják.

Ismertetésem tárgya, BÁRDOS JENŐ „Élő nyelvtanítás-történet”-e a sorozat legfajlásúbb darabja. Nagy ívű munka, amely nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy végigkísérje a nyelvtanítás fejlődését, a tudás, a tapasztalatok felhalmozódásának folyamatát, a nyelvpedagógia mint tudományág kialakulását. Megírására a hazai alkalmazott nyelvészet eme részterületét művelők közül kétségkívül BÁRDOS JENŐ volt az egyik legalkalmasabb: módszertani cikkeinek sokasága, külföldi egyetemeken is bővített elméleti és gyakorlati ismeretei, a Veszprémi Egyetemen végzett több évtizedes iskolateremtő nyelvpedagógusi munkássága biztos alapul szolgáltak egy ilyen összegző, különféle tudományterületekben való jártasságot követelő feladat teljesítéséhez.

A jelen pillanatának élő korunkban, amikor hajlamosak vagyunk azzal a tévhitel álmítani magunkat, hogy a múlt csupán a meghalottot jelen, a jelen pedig mindössze addig értékes, amíg túl nem lép rajta a jövő, különösen üdvözölnendő a cím ellentétébe rejtett szerzői (tanári) hitvallás: tanítani a múltból, élővé tenni a mának szóló üzeneteit, mert a „a szakmai tudás, szakmai profizmus tanúi az elmúlt – és különösen a legutóbbi – évszázadok; a nyelvtanítás bölcsessége, kincsesára e történetiségben felhalmozódott tudás” (17). BÁRDOS JENŐ célja a „nyelvpedagógiai tudatosság” kialakítása a leendő vagy a gyakorló tanároknak (235), azaz olyan ismeretek nyújtása, amelyek segítségével tervezetten, rendszerszerűen tudják ötvözni az éppen követett, módszertól függő lépéseket, eljárásokat az attól független vagy más metódusokhoz köthető elemekkel.

Ez az eklektikusság a módszerek változásaiból, látszólagos vargabetűiből levonható első, lényeges tanulság: nincs egyetlen, csalhatatlan, univerzális módszer, mert a nyelvtanítás-történet minden, az előzőt tagadó, azt javító kísérlete vagy annak eleme (más kontextusban és hangsúllyal, eltérő minőségben) egyszer már kipróbáltott, majd valamilyen okból elvetett, esetleg később újra üdvöztőnek találtott. Nem csupán olyan nyilvánvaló analógiákra utalok, mint KRASHENNEK és TERELLNEK a 80-as évek elején született természetes megközelítése (Natural Approach) és a HENESS–SAUVEUR páros által a XIX. század 70-es éveiben kialakított ugyancsak természetes módszer közötti egyezések, így a beszéltetés, a szituációba helyezés, a szemléltetés középpontba állítása (amely eljárások előzményét MONTAIGNE, CLENARD, PESTALOZZI didaktikai elveiben is ott találjuk). Ha nem is ugyanazt a szövegformát alapul véve és más módusok részeként, de az olvasás fontossága KRASHEN hipotézisének kívül (The Power of Reading. Englewood, Colorado, 1993.) a direkt módszer képviselő iskoláknak is központi gondolata volt; gondoljunk M. PH. WEST egyszerűsített szövegű olvasókönyveire, melyeket a múlt század 20-as éveinek közepén publikált, de említhetnénk a középkor olvasásközpontú tanítási gyakorlatát is. J. J. ASHER 60-as évektől kifejlesztett ún. cselekedtető módszerének számos előképét találjuk meg a múltban: mindenekelőtt F. GOUIN száz évvel azelőtti, ígére összpontosító cselekvéssorait, de a már idézett HENESS és SAUVEUR is szívesen szemléltetett cselekvésekkel. A XX. század elején H. E. PALMER az idegen nyelven kiadott parancsok, instrukciók végrehajtását várta el a diáktól (English through Actions. Longmans, London, 1925.). H. WINITZ és J. REEDS a 70-es években képekkel is szélesítette a kifejezhető cselekvések körét (Comprehension and Problem Solving as a Strategy for Language Training. University of Missouri, Kansas City, 1973.). Ugyancsak ekkor dolgozta ki POSTOVSKY sajátos cselekedtető módszerét (Delay Oral Response). A teljesség kedvéért teszem hozzá, hogy a cselekedtető módszer mozgatórugója, a dramatizálás része a kommunikatív nyelvtanítás eszköztárában előkelő helyet elfoglaló szerepjátékoknak (l. DI PIETRO szerepjátékon alapuló oktatási modelljét).

BÁRDOS JENŐ a nyelvpedagógiai alapfogalmak tisztázása, a főbb dilemmák megválaszolása után (I. fejezet) jól felkészült vezetőként kalauzolja végig olvasóját a nyelvtanítás 2500 éves történetén, s segíti a fentiekhez hasonló izgalmas összefüggések megismerésében (II–V. fejezet). Megjegyzem, a kronologikus rendnek köszönhetően teljesebb fejlődésrajzot tud nyújtani, mint L. G. KELLY klasszikusnak számító, méltán nevezetes összegzése, amely a különböző készségek tanítását választja vezérelvül (25 Centuries of Language Teaching. Newbury House Publishers, Rowley, Massachusetts, 1969.). Az egyes korszakok, módszerek tárgyalása jelentőségükkel arányos. „Dióhéjban” szól az első kanonizált módszert, a nyelvtani-fordító módszert megelőző időszakról (II. fejezet); a XX. századnak, a direkt, az olvasat, az intenzív, az audiolingvális, az audiovizuális, a humanisztikus módszereknek pedig kétszer annyi teret szentel (III. fejezet). Bőségesen (42 lapon) taglalja a ma nyelvtanárát leginkább érdeklő kommunikatív irányzatot (IV. fejezet), illetve az azt megújító, módosító legújabb elképzeléseket (V. fejezet). Az egyes fejezetek belső felépítése következetes, de nem merev, vagyis ha az anyag más sorrendet vagy vizsgálati szempontot követel meg, eltér az általában követett eljárástól. Előbb elénk tárja a leírt módszer kialakulását meghatározó történelmi-társadalmi és egyéb tényezőket, majd azt az elméleti háttérrel vázolja fel, amely segítette formálódását. (Magától értetődő módon a nyelvpedagógia alaptudományaiban, a pedagógiában, pszichológiában és a nyelvészetben végbemenő mozgásoknak kitüntetett figyelmet szentel.) A nyelvtanárok számára kiváltképpen a szóban forgó módszer gyakorlatának kifejtése (osztálytermi munka, könyvek, konkrét módszerek, a tanítás menete stb.) szolgál közvetlenül hasznosítható információkkal. Az utolsó alfejezetben a bevezetőben megadott tényezőket (24. lap, 3. ábra) kritériumul választva eredményeiről, hiányosságairól nyújt objektív képet. Az egyes időszakok kiemelkedő nyelvpedagógusainak, gondolkodóinak portréját önálló esszében rajzolja meg (l. a COMENIUSRÓL, SWEETRŐL ÉS PALMERRŐL írtakat).

Mindez – ékesen bizonyítva a nyelvpedagógia interdiszciplináris, illetve multidiszciplináris voltát – sokféle tudományterületben (történelem, neveléstudomány és -történet, művelődéstörténet, szociológia, pszichológia, nyelvészet stb.) való jártasságot követelt meg tőle. Noha BÁRDOS enciklo-

pédikus tudása lenyűgöző, elsősorban nyelvész és nyelvpedagógus. Abban az örök dilemmában, hogy a (nyelvészeti) elméletek termékenyítik-e meg a nyelvtanítás gyakorlatát, avagy az oktatás gyakorlatából születnek elméletek, esetleg szimbiozisban, egymással kölcsönhatásban alakítja egyik a másikat, mindig a bemutatott módszerre vonatkoztatva foglal (hol közvetlenül, hol közvetett módon) állást. Az 1940–60 között virágzó audiolingvális metódus kialakulásának körülményeit, sajátosságait vázolja – nagyon helyesen – hangsúlyozza BLOOMFIELD, a strukturalizmus (l. mintamondatok), illetve a pszichológia, közelebbről a behaviorizmus (utánzás, ismétlés) meghatározó szerepét. Kimerítően szól a kommunikatív nyelvoktatás elméletét megtermékenyítő nyelvészetben belüli és az ahhoz közel álló tudományterületekben (funkcionalizmus, társadalomnyelvészet, etnometodológia, pragmatika, kognitív nyelvészet) bekövetkező változásokról, jelesül a nyelvhasználat előtérbe kerüléséről, a nyelvet mint társadalmi tevékenységformát értelmező új szemléletről (152–4). De megláttatja azokat a diszciplína szempontjából értékes történeteket is, amelyek a nyelvészet → nyelvoktatás egyirányú utca kétirányúvá válik, s a nyelvtanítást a megválaszolandó osztálytermi kérdések kényszerítő hatására nemcsak támaszkodik a nyelvészet eredményeire és kérdéseket tesz fel neki, hanem egyfelől létrehozza saját tudományos nyelvoktatás-elméletét, másfelől adalékokkal szolgál a feleletek megelégséhez, utat mutat a nyelvhez való másfajta viszony kialakításához. A nyelvészet és a nyelvoktatás első ilyen jelentős találkozási pontja a nyelvpedagógia megszületése, a H. SWEET, OTTO JESPERSEN, H. PALMER nevével fémjelzett nyelvész-alkalmazott nyelvész (BÁRDOS inkább a *nyelvpedagógus* elnevezést használja) generációnak a munkássága. Kellő mélységgel bemutatott életművükből világosan kirajzolódik, hogy a nyelvtanítás miképpen ösztönözte a (felkészült) nyelvészeket a nyelvtanítás gyakorlati megfontolásait középpontba állító, önálló diszciplína létrehozására. 50-60 évvel később a kommunikatív nyelvoktatás nemcsak a fentebb említett nyelvészeti irányzatok alapvetéseiből válogatja ki a saját törekvéseivel harmonizálókat s építi be elméletébe, de gyakorlati célkitűzéseit (a kommunikáció, a nyelvhasználat tanítása) következetesen érvényesítve közelebb visz olyan problémák tisztázásához, mint a forma és funkció viszonya, a jelentés mibenlétének meghatározása. Gondolok itt G. LEECH és J. SVARTVIK kommunikatív nyelvtanára (A Communicative Grammar of English. Longman, London, 1975.), D. A. WILKINS fogalomközpontú tantervére (Notional Syllabuses. Oxford, Oxford University Press, 1976.), illetve CH. BRUMFIT – M. FINOCCHIARO funkcionális fogalmi modelljére (The Functional-Notional Approach. OUP, New York, 1984.), ahol a funkció mint sokarcú, szituációtól függő, szemantikai és pragmatikai fogalom jelenik meg.

A történeti áttekintést követő VI., „Nyelvpedagógiai komparatiztika” című fejezet (217–47) a címében foglaltaknak megfelelően az egyes módszerek történeti előfordulását, elterjedését, módosításait és legfőképpen fő sajátosságait egymáshoz viszonyítva határozza meg. Jól megtervezett tankönyvhöz illően összegzi, elmélyíti, új megvilágításba helyezi az addig megszerzett ismereteket, illetve a táblázatoknak, grafikonoknak köszönhetően vizuálisan is érzékelhetővé teszi őket. Oktatási tapasztalatot azt mondhatja velem, hogy leginkább az egy-egy módszert (nyelvtani fordító – direkt; kommunikatív – direkt) szembeállító ábrák alkalmasak a tüzetes, minden oktatási összetevőre kiterjedő egybevetésre. (A három-négy szereplős grafikonok az adatok sokasága miatt csak az általános jellemzők megragadását teszik lehetővé. Szerencsére kevés van belőlük.)

A fűszöveg a kötet „egyedülálló kultúrtörténeti erényé”-nek tekinti a VIII. fejezet „nyelvtanítás-történeti panteon”-ját, amely tudósportrékat mutat be, címszószerűen. Én sem tudom eléggé dicsérni a szerepeltetését. Persze, mint minden ilyen összeállítás, szubjektív megjegyzések, kritikák sokaságát vonhatja maga után, ezért hasznos lett volna, ha a szerző tudatja olvasójával válogatásának elveit. Számomra a kötetben, valamint az itt megtalálható nevek viszonya nem elég egyértelmű: KRASHEN monitorhipotézisével például részletesen foglalkozik a III. fejezetben (116–9), életrajzát a lexikonba is behelyezi, ugyanakkor SWEETÉ, WILKINSÉ, BRUMFITÉ kimarad belőle. Vannak viszont bőségesen olyan személyiségek, akiknek nevét, életművét csak itt találjuk meg (FERGUSON, WOODROEPE, DU WES stb.).

Az „Élő nyelvtanítás-történet” gazdag, inspiráló olvasmány, jól használható tankönyv. Ajánlom ezért minden gyakorló tanárnak, de legfőképpen az idegen nyelvek oktatásáért felelős szakembereknek, akiknek módjukban áll (és kötelességük is lenne), hogy a módszertani tárgyak kötelező olvasmányai közé sorolják.

Befejezésül a könyv kapcsán hadd hívjam fel a figyelmet egy, a nyelvpedagógus szakma előtt álló fontos teendőre, nevezetesen a magyar nyelvtanítás történetét hasonlóképpen feldolgozó munka megírásának szükségességére. BARDOS JENŐ hivatkozik ugyan néha magyar nyelvpedagógusokra – így dicsérően szól BRASSAI SÁMUEL funkcionálisnak nevezhető grammatikatanításáról, vázolja a 70-es évek hazai nyelvtanítását (139–40) –, de valljuk meg, hogy ez az időszak is teljesebb bemutatást érdemelne. Pár évvel azelőtt (1964-ben) indult útjára például a Modern Nyelvoktatás című folyóirat, amelynek munkatársai, a hazai nyelvészet, alkalmazott nyelvészet akkori jeles vagy később meghatározóvá váló képviselői (a főszerkesztő TELEGDÍ ZSIGMOND, a szerkesztő FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE, a szerkesztőbizottsági tagok közül többek között DEZSŐ LÁSZLÓ, MIKÓ PÁLNÉ, NÁDASDY ÁDÁM, SZÉPE GYÖRGY) valóban sokat tettek azért, hogy a nyelvoktatás új törekvései eljussanak az akkor nyitottak nem éppen nevezhető hazánkba. A nyelvoktatás-történetünk lényeges részét kitevő magyar mint idegen nyelv tanításáról születtek összegző dolgozatok (ÉDER ZOLTÁN, Fejezetek a magyar mint idegen nyelv oktatás történetéből: Nyr. 1983: 309–23; NÁDOR ORSOLYA, A magyar mint idegen nyelv/hungarológia oktatásának történeti kérdései. In: GIAY BÉLA – NÁDOR ORSOLYA, Magyar mint idegen nyelv/Hungarológia. Janus–Osiris, Bp., 1998.), de a klasszikus nyelvek (latin, görög, héber), a történelmi Magyarország népei nyelvének és a modern idegen nyelveknek (francia, német, angol stb.) a tanítását végigkísérő tanulmányok egybegyűjtése, a hiányosságok pótlása, majd a hatalmas ismeretanyag könyvbe foglalása még a jövő kihívásai közé tartozik.

SZILI KATALIN

KÜLÖNFÉLÉK

Helynévmagyarázatok*

Lukácskő A Temesrékastól kelet-északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1492: *Lwkarcowcz* (Csánki 2: 88); 1554–79: *Luqarofče* (Engel: TemMold. 85); 1700 k.: *Lukarevacz* (uo.); 1723: *Lukarec* (uo.); 1808: „*Lukarecz* h. *Lukarec* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 392); 1909: *Lukácskő* (Mező: HivKözs. 2: 638). A magyar *Lukarec* (> román *Lucareț*) hn. a szerb *Lucarevac* hn. (HASz. 6: 208) < *Lukar* szn. átvétele. L. blg. *Jlykap* ’hagymatermelő’. Vö. horvát *Lukarevac Toplički* hn. (ImMesta. 1973. 240) is. Az országos helységnévrendezés során a *Lukarec* névalakot *Lukácskő*-re magyarosították. Ezt egyfelől a *Lukács* szn.-vel való összecsengés, másfelől az itteni híres bazaltbánya motiválta (Grković: RIS. 120; Mező: HivKözs. 2: 637, HivHn. 175).

Magyarcséke A Belényestől északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1398: *Cheke* (Jakó 228); 1561: *Magyar Chyeke* (uo.); 1773: *Magyar Cséke* (LexLoc. 72); A *Cseke* > *Cséke* hn. puszta személynévből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló szn.-hez l. 1198: *Cheke* szn. (ÁrpSzt. 183). A *Magyar*-előtag a szomszédos *Drágcséke* [1508: *Dragcheke*: Jakó 228] helységtől való megkülönböztetésre szolgál. A román *Ceica* ’Magyarcséke’ (Suciu 1: 131) átvétel a magyarból. A román *Drăgești* [1808: „*Cséke (Drák-)* h. *Dreseyty* vel *Drassesty* val.”: Lipszky: Rep 1: 106] ’Drágcséke’ a magyarral párhuzamos névadás eredménye a *Drag* [1255: *Drag*: ÁrpSzt. 258; 1399: *Draagh*: DocVal. 517] szn. felhasználásával. – Vö. **Szatmárcseke**.

* L. MNy. 2007: 246–9.

Magyarkéc A Margittától északra fekvő helység fontosabb adatai: 1397: *Kech* (Jakó 276); 1421: „*Keech* poss. ungaricalis” (Csánki 1: 612); 1692: *Kécz* (ComBih. 78); 1808: „*Kécz* h. *Keczul* val.” (Lipszky: Rep. 1: 296); 1910: *Magyarkéc* (Mező: HivHn. 240, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). A *Kéc* hn. személynévből keletkezett magyar névadással; vö. 1237–40: *Kec* szn. (ÁrpSzt. 453). A *Magyar-* előtagot azért csatolták a helységnévhez, mert a 15. századi források hangsúlyozták a lakosság magyar voltát. A román *Cheț* 'Magyarkéc' (Suciu 1: 139) a magyarból való (Csánki 1: 612; Jakó 276; ComBih. 78).

Majdán A Versectől kelet-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *Gorna Ilšava* (Engel: TemMold. 67); 1700 k.: *Majdan* (uo.); 1808: „*Majdán* val.” (Lipszky: Rep. 1: 400). Az elsődleges *Ilšava* hn. arról a patakról vonódott át a helységre, amelynek felső folyásánál fekszik. A pataknev [1700 k.: *Iliaseva*: Engel: TemMold. 67; 1914: *Lisava* p.: Temes-Kutas and Oraviczabánya. 1: 75 000-es térkép]. Az *Ilšava* > *Lisava* pataknev egy szláv *Jelšava (tkp. 'égererdőben eredő, égerfákkal szegélyezett patak') átvétele. A török hódoltság idején az oszmán-török *meydan* 'sík, szabad térség' kezdte jelölni a helységet. – Az újabban adott román *Brădișorul de Jos* hn. (Suciu 1: 103) tkp. értelmé 'alsó fenyőerdőcske'. (Jordan: TopRom. 450.) – Vö. **Ilosva, Majdanek**.

Mákosfalva A bánsági Illyédtől délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1531: *Makowysthe* (Suciu 1: 372); 1569–79: *Maq?vište* (Engel: TemMold. 87); 1808: „*Makovistye* val.” (Lipszky: Rep. 1: 402); 1913: *Mákosfalva* (Hnt. 883). A szerb *Makovište* [tkp. 'mákföld'] (l. ImMesta. 1973: 246) hn.-ből a magyarban *Makovistye*, a románban *Macoviște* alakult (Suciu 1: 372). Az országos helységnévrendezés során a falu részére a *Mákosfalva* nevet állapították meg (Mező: HivHn. 175).

Marosborosznok A Maros menti Lippától délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1437: *Bruznik* (Suciu 1: 107); 1477: *Brwzyk* (Csánki 1: 761); 1808: „*Bruznik* vel *Brusznik* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 82); 1910 k.: *Marosborosznok* (Mező: HivHn. 243). A *Bruznik* hn. szláv eredetű. Magyarázatához l. a Losonc környéki *Borosznok* helységnevet. Az országos helységnévrendezés során a *Bruznik* helységnevet hozzáigazították az etimológiailag vele azonos és természetes fejlődéssel *Borosznok*-ká alakult Losonc környéki helységnévvel, és ellátták a járási hovatartozást jelölő *Maros-* előtaggal. – Vö. **Borosznok**.

Marosborsa A Lippától keletre, a Maros jobb partvidéken fekvő település fontosabb adatai: 1471: *Bozova* (Csánki 1: 768); 1479: *Nagbozwa* (uo.); 1743: *Berzova* (Suciu 1: 83); 1773: *Berzova* (LexLoc. 12); 1910: *Marosborsa* (Hnt. 1937. 693, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). A *Berzova*, régi *Bozova* névalak egy szláv *Brězova (tkp. 'nyíres') átvétele a szókezdő mássalhangzó-torlódás többféle feloldásával. A *Bozova* névalakban hangrendi kiegyenlítődés is végbement. A román *Bîrzava* (Suciu 1: 83) a magyarból való, de hozzáigazodott a bal felől a Temesbe ömlő Berzava folyó román *Bîrzava* nevéhez. (A folyónévhez l. Kniezsa: ErdVizn. 37.) Az országos helységnévrendezés során a helységnek új, a régihez némileg hasonló nevet adtak, amely meglévő magyar településnevekkel (*Borsa*, *Kolozsborsa*, *Nagyborsa* stb.) azonos. A megkülönböztető szerepű *Maros-* előtag a folyó mellékére utal (Moór: ZONF. 6: 15; Mező: HivHn. 243). – Vö. **Brázova, Csikborzsova, Egregyborzova, Nemesborzova, Szádvárborza**.

Maroserdőd A Facsádtól nyugat-északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1514–16: *Padurany* (Suciu 2: 28); 1554–79: *Paduran* (Engel: TemMold. 104); 1808: „*Padurány* val.” (Lipszky: Rep. 1: 491); 1913: *Maroserdőd* (l. Int. 894). Az elsődleges *Padurány* hn. a román *Pădureni* (tkp. 'erdei lakosok, erdőlakók') hn. átvétele. Az országos helységnévrendezés során a falu nevét *Maroserdőd*-re magyarosították, előtagjában utalva a Maros viszonylag közeli voltára is (Mező: HivHn. 254). – Vö. **Erdőd**.

Maroskapronca A Lippától keletre fekvő helység fontosabb adatai: 1350: *Kaproncha* (Csánki 1: 764); 1479: *Kaproncza* (uo.); 1742: *Kaprucza* (Suciu 1: 126); 1808: „*Kaprucza* val. *Kaproncha* h.” (Lipszky: Rep. 1: 290); 1910: *Maroskapronca* (Mező: HivHn., az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). A *Kapronca* hn. egy szláv *Koprivnica* (tkp. 'csalánnal benőtt hely, csalános') átvétele. A román *Căpruța* (Suciu 1: 126) a magyarból való. A *Maros-* előtag megkülönböztető szerepű (Kniezsa: MagyRom. 1: 190). – Vö. **Kapronca**.

Mátyásmező Az Ómoldovától észak-északnyugatra, az Al-Duna mellett fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *Mač?vik* (Engel: TemMold. 87); 1723: *Mathiovecz* (uo.); 1761: *Matiovaz* (Suciu 1: 382); 1808: „*Macsevacz* h. *Macsevich* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 395); 1882: *Macsevics* (Ihász: Hnt. 200); 1913: *Mátyásmező* (Hnt. 901). A szerb *Mače* (< *Matej* ’Máté’) szn. alapján a szerbben *Mačević* hn. (l. *Mačević* csn.: LPH. 381) és *Mačevac* hn. (HASZ. 6: 349) keletkezett. A magyarban a szerb *Mačević* névalak honosodott meg *Macsevics*-ként. Az országos helységnévrendezés során a falu számára a *Mátyásmező* nevet állapították meg tudatos magyarosítással. A román *Măcești* névalak (Suciu 1: 382) romános átformálás eredménye a *Mace*, *Macio*, *Maciu* ’Máté’ szn. alapján (Constantinescu: DOR. 104; Mező: HivHn. 197).

Mélykastély A Versectől délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1569–79: *Qušt?l* (Engel: TemMold. 82); 1700 k.: *Kustil* (uo.); 1808: „*Kustil* val.” (Lipszky: Rep. 1: 361); 1913: *Mélykastély* (Hnt. 906). A magyar *kastély* (< román *caștei* ’ua.’) köznévből helységnév alakult. A megkülönböztetésül hozzácsatolt *Mély*- előtagot a falu mély fekvése indokolja. – A szerb névalak *Kuštilj* (Marković: ImVojv. 103; Mező: HivHn. 246). – Vö. **Felsőkastély**, **Nagykastély**.

Merczfalva A Temesvártól észak-északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1391/1392: *Karan* (DocVal. 422); 1554–79: *Q?ran* (Engel: TemMold. 73); 1723: *Karan* (uo.); 1808: „*Merczidorf* h. *Karán* val.” (Lipszky: Rep. 1: 421); 1828: *Merczifalva* (Kázmér: Falu 171); 1864–6: *Merczfalva* (uo.). Az elsődleges *Karan* hn. magyarázatához l. *Karánsebes* előtagját. A román *Carani* (Suciu 1: 120) hn.-ben a régi *Karán* él tovább. C. F. Mercy gróf (1666–1734) mint 1718-tól a temesi bánság kormányzója nagyszámú német, francia, olasz és spanyol telepessel népesítette be a lakatlan falfakat. Ezért kapta *Karán* a *Mercydorf* nevet, amelyet idővel *Merczfalvá*-ra magyarosítottak. A francia *Mercy* csn. helynévi előzménye a latin *Marciacum* hn.-re (< *Marcus* szn.) megy vissza (Dauzat–Ros-taing 426; Mező: HivHn. 66, 162).

Mérfalva A Mezőlaborctól északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1572: *Felso Psztrina* (VSOS. 2: 257); 1618: „*Felső Psztrina* alias *Mirolyá*” (uo.); 1773: *Mirolyá*, *Mirola* (LexLoc. 251); 1910 k.: *Mérfalva* (Mező: HivHn. 175). A régi *Felsőpsztrina* névalak a szomszédos Peszternye régi *Alsópsztrina* [1588: *AlsoPztrina*: VSOS. 2: 463] névalakjával van korrelációban. A szlovák *Mirol’ a* > magyar *Mirolyá* helynévben egy szláv (ukrán?) **Mirol’ a* szn. kereshető. Ez a *Miroslav* szn. előrészéből alakulhatott -*ol’ a* (l. *Benčol’ a*, *Krivol’ a*, *Tomol’ a* szn.: Kniezsa: MSzlKcsn. 77–8) képzővel. Az országos helységnévrendezés során a *Mirolyá* helységnévet a *Mérfalva* névalakkal cserélték fel. – Vö. **Peszternye**.

Mezőbarátfalva A Tekétől nyugat-északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1670: *Barátfalva* (Suciu 1: 103); 1762: *Barátfalva* (uo.); 1808: „*Barátfalva* h. *Brátfalou* val.” (Lipszky: Rep. 2: 14); 1906: *Mezőbarátfalva* (Hnt. 1944. 400, az évszámhoz l. 655). A *Barátfalva* hn. a *Barát* [1505: *Barath*: Jakó: KolMon. 2: 228] családnévnek és a birtokos személyranggal ellátott *falu* főnévnek az összetétele. A megkülönböztető szerepű *Mező*- előtag a Mezősége utal. A román *Brăteni* ’Mezőbarátfalva’ (Suciu 1: 103) tudatos románosítás eredménye (Kázmér: Falu 161, CsnSz. 91). – Vö. **Barátfalva**.

Mezőbikács Az Alföld peremén, Nagyszalonta és Nagyvárad között fekvő helység fontosabb adatai: 1291–4: *Bikach* (Györffy 1: 603); 1808: *Bikács* (Lipszky: Rep. 1: 53); 1910: *Mezőbikács* (Hnt. 1944. 400, az évszámhoz l. 655). A *Bikács* hn. puszta személynévből keletkezett magyar névadással; vö. 1263: *Bykach* szn. (Árpszt. 124). A megkülönböztető szerepű *Mező*- előtag a Bihari-Mezőségre utal. – A román *Bicaciu* ’Mezőbikács’ (Suciu 1: 77) a magyarból való. – Vö. **Bikács**, **Pusztabikács**.

Miklősháza A bánsági Illyédtől északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1389: *Myklosfalwa* (Milleker 114); 1554–79: *M?qol?nč*, *Niqol?nč* (Engel: TemMold. 89); 1700 k.: *Nikolinacz* (uo.); 1808: „*Nikolinचे* h. *Nikolinче* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 462); 1882: *Nikolinč* (Ihász: Hnt. 236); 1911: *Miklősháza* (Milleker 114). A magyar *Miklős* ~ szerb *Nicola* nevű birtokos falvát, a magyar *Miklősfalva* ~ szerb *Nikolinac*, *Nikolinci* hn. jelölte. A szerb névalak idővel a magyarban is felülkerekedett mint *Nikolinc*. Az országos helységnévrendezés során a falu részére a *Miklősháza* nevet állapították meg. A román névalak a szerbes *Nicolinč* (Suciu 1: 427; Kázmér: Falu 226; Mező: HivHn. 197). – Vö. **Temesmiklős**.

Mikóújfalú Romániai helység a Székelyföldön Málnástól északra, Micfaláu. Fontosabb adatai: 1808: „*Malnás-üvegcsür* h.”; Lipszky: Rep. 2: 88; 1850: *Miko Ujfaleu*: Suciú 1: 395; 1857: *Mikóújfalú*: Erdély 1857. évi népszámlálása. Bp., 1992. 98. Az 1772-ben grófi rangra emelt Mikó család birtokán üveggyár (üvegcsür) létesült, s annak lakótelepét *Mikóújfalú*-nak nevezték el. A román *Micfaláu* hn. (Suciú 1: 395) a magyarból való. (Orbán: Szék. 3: 58). – Vö. **Berettyóújfalú, Görgény-üvegcsür, Sepsibükszád.**

Mirkóc A bánági Illyédőtől nyugat-északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1569–79: *Mirqofce* (Engel: TemMold. 90); 1717: *Mirkovaz* (uo.); 1808: „*Mirkovácz* h.” (Lipszky: Rep. 1: 429); 1913: *Mirkócz* (Hnt. 922). A szerb *Mirkovac* hn. a szerb *Mirko* szn. származéka (vö. 1256: *Mirco comes*: ÁrpSzt. 553). A magyarban is meghonosodott *Mirkovácz*-ot az országos helységnévrendezés során *Mirkóc*-ra magyarosították. – A román *Milcoveni* 'Mirkóc' tudatos románosítás eredménye (Suciú 1: 399; Mező: HivHn. 171).

Monostorszentgyörgy A Dentától északkeletre, Tárnokszentgyörgy szomszédságában fekvő helység fontosabb adatai: 1569–79: *Sing'örg, monastir* (Engel: TemMold. 124); 1660: *monastir Šendjuradj* (uo.); 1808: „*Szent-György* h. *Pernyavor* ill. *Clastrum*” (Lipszky: Rep. 1: 634); 1882: *Klastrom-Szent-györgy* (Ihász: Hnt. 164); 1897: *Zárda Szt. György* (PallasLex. 16: 62. utáni térképen); 1902: *Monostorszentgyörgy* (Mező: HivHn. 233; HivKözs. 2: 1210). A középkori ősiségű Tárnokszentgyörgy határában települt helység neve a templomcimből való *Szentgyörgy* és a kalugyerkolostorra utaló *Monostor*-összetétele. – A román névalak *Mínăstire*, jelentése 'monostor' (Suciú 1: 402; Györfly 3: 495). – Vö. **Szentgyörgy, Tárnokszentgyörgy.**

Monyó A Resicabányától északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1417: *Morio* [= *Monio*] (Temes 531); 1554–79: *Man?h?va* (Engel: TemMold. 88); 1597: *Manihom* (uo.); 1717: *Muniovo* (uo.); 1723: *Manio* (uo.); 1808: „*Monio* vel *Monnio* val.” (Lipszky: Rep. 1: 434); 1882: *Monió* (Ihász: Hnt. 219); 1913: *Monyó* (Hnt. 929). Eredete nincs tisztázva, talán személynévi eredetű, vö. 1258: *Monou* szn. (ÁrpSzt. 567). A mai román névalak *Moniom* (Suciú 1: 406; Milleker 116). – Vö. **Monó.**

Morovná A Privigyétől kelet-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1225: *Mrouna*: (UrkBurg. 1: 106); 1430: *Morovna* (VSOS. 2: 271); 1773: *Morovno* (LexLoc. 144); 1808: *Morovno* (Lipszky: Rep. 1: 336). A *Mrovna* > *Morovna* > *Morovná* hn. bizonyára szláv eredetű; vö. lengyel *Mrowina*, *Mrowino* hn. (SISNO. 3: 570); macedón *Mravino* hn. (Šmilauer: PFSITop. 124). Tövének 'hangya' a jelentése. Olyan hely kaphatott ilyen nevet, ahol sok volt a hangyaboly (szlovákul *mravenisko*). A szlovák *Morovno* hn. a magyarból való (Rospond: SEMG. 392). – Vö. **Hagyárosbörönd.**

Nagykastély A Lugostól északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1511: *Posakasthelya* (Engel: TemMold. 108); 1554–79: *Pošaqašt?l* (uo.); 1597: *Kastely* (Suciú 1: 170); 1700 k.: *Kustil* (Engel: TemMold. 108); 1808: „*Kostély* (*Nagy*-) h. *Kostil-mare* val.” (Lipszky: Rep. 1: 338); 1909: *Nagykastély* (Mező: HivKözs. 2: 739). Az elsődleges *Pósakastély*a hn. egy *Pósa* nevű személy kastélyánál települt falura utal. A szn.-i előtag idővel elmaradt. A később feltűnő *Nagy*- előtag azzal a *Kiskastély*-nak [1808: Lipszky: Rep. 1: 338] hívott település előtagjával van korrelációban, amely mára egybeolvadt az anyaközséggel. A román *Coșteiu Mare* 'Nagykastély' (Suciú 1: 170) részfordítás a magyarból. – Vö. **Felsőkastély, Mélykastély.**

Nagykövéres A Temesvártól délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *K?veriš* (Engel: TemMold. 75); 1700 k.: *Keveris* (uo.); 1723–1725: *Keveresch* (Suciú 1: 139); 1808: „*Keveres* (*Nagy*-) h.” (Lipszky: Rep. 1: 305); 1851: „*Nagy-Kövéres* ... van egy *Kövéres* nevű pataka” (Fényes: MoGSz. 2: 270). Összetartozik a Versectől délnyugatra fekvő *Kiskövéres* [1554–79: *Dolna K?veriš*, *Mali K?veris*: Engel: TemMold. 75; 1808: „*Keveres* (*Kis*-) h.”; Lipszky: Rep. 1: 305] falu nevével. E falu a *Keveres* < *Keres* [< *Karas*] nevű patak környékén fekszik. Vö. *Keresköz* 'a Krassó és a Keres ~ Keveres köze' [1390: *Kereskuz*: Györfly 3: 486]. Talán kiskövéresi telepések vitték magukkal falujuk és patakjuk nevét a Temes folyó mellékre. – A román *Chevereșu Mare* 'Nagykövéres' (Suciú 1: 139) részfordítás a magyarból (Kiss: NytudÉrt. 139: 16). – Vö. **Karas.**

Nagymargita A Versectől északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *S?nmarg?ta* (Engel: TemMold. 125); 1587: *Zent Margita* (uo.); 1717: *Margitta* (uo.); 1808: „*Margitta* vel *Margitha* h.” (Lipszky: Rep. 1: 410); 1854: *Gross-Margit* (Marković: ImVojv. 114); 1878: *Nagy-Margitta* (uo.); 1881: *NagyMargita* (uo.). Az elsődleges *Szentmargita* hn. a falu templomának védőszentjével, Szent Margittal kapcsolatos. A *Szent-* előtag idővel elmaradt. A *Nagy-* előtag *Kismargita* [1808: „*Margiticza* h. *Margitica* ill.”: Lipszky: Rep. 1: 410; 1888: *Kis-Margita*: Mező: HivHn. 100] ’Banatska Dubica’ előtagjával van korrelációban. – A szerb *Margita* ’Nagymargita’ a magyarból való. A második világháború után használatossá vált *Banatska Dubica* tkp. értelme ’Kismargita’. – Vö. **Margitta, Szentmargita**.

Nagyszilas A Buziásfürdőtől délre fekvő helység fontosabb adatai: 1462: *Zylas* (Suciú 2: 120); 1554–79: *Silag*’ (Engel: TemMold. 128); 1717: *Sillage* (uo.); 1808: „*Szilas* h. *Silash* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 647); 1851: „*Szilas*, oláhul *Szilágy*” (Fényes: MoGSz. 4: 133); 1907: *Nagyszilas* (Mező: HivKözs. 2: 1049). A *Szilas* hn. a *szil* fanév -s képzős származéka. A megkülönböztető szerepű *Nagy-* előtag azzal kapcsolatos, hogy a *Szilas* nevű községek között ez a legnagyobb. – A román *Silaghiu* ’Nagyszilas’ (Suciú 2: 120) a magyar *Szilágy* névváltozatból való (Jordan: TopRom. 104). – Vö. **Szilas**.

Nagytikvány A Krassóvártól nyugat-délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1437: *Tygván* (Suciú 2: 191); 1554–79: *T?qvan* (Engel: TemMold. 137); 1723: *Vel(iki) Tichva* (uo.); 1808: „*Tikván* (*Nagy-*) h. *Tikvánul mare* val.” (Lipszky: Rep. 1: 682); 1882: *Nagy-Tikvány* (Ihász: Hnt. 231). A *Tikvány* hn. szerb eredetű; vö. szerb-horvát *tikvan* ’tökfilkó, fajankó’ < *tikva* ’tök’. A *Nagy-* előtag a szomszédos *Kistikvány* [1799: *Kis-Tikvány*: Suciú 2: 193] előtagjával van korrelációban. – A román névalak *Ticvaniul Mare* ’Nagytikvány’ és *Ticvaniul Mic* ’Kistikvány’ (Suciú 2: 192, 193). – Vö. **Tikves**.

Nagytopoly A Temesrékastól délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1507: *Topolócz* (Csánki 2: 12); 1554–79: *Topolofče* (Engel: TemMold. 139); 1700 k.: *Topolovecz* (uo.); 1808: „*Topolovecz* (*Nagy-*) h.” (Lipszky: Rep. 1: 687); 1907: *Nagytopoly* (Mező: HivKözs. 2: 753). Az elsődleges névalak a szerb *Topolovac* (tkp. ’nyárfával benőtt hely’) volt. A *Nagy-* előtag a szomszédos falu előtagjával van korrelációban: 1554–79: *Mali Topol?vač* (Engel: TemMold. 139); 1808: „*Topolovecz* (*Kis-*)” (Lipszky: Rep. 1: 687); 1907: *Kistopoly* (Mező: HivKözs. 2: 629). A *Topolovec* helyett tudatos magyarosítással állapították meg a *Topoly* névalakot. – L. román *Topolovářul Mare* ’Nagytopoly’ és *Topolovářul Mic* ’Kistopoly’ (Suciú 2: 201, 202; Jordan: TopRom. 95). – Vö. **Kistopolya, Topolya**.

Nagytőszeg A Nagyikindától kelet-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1408: *Thozeg* (Csánki 2: 67; Temes 401); 1723: *Tosseck* (Engel: TemMold. 140); 1808: „*Heufeld* g. *Nagy-Tőszeg* h.” (Lipszky: Rep. 1: 259); 1851: *Heufeld* (Fényes: MoGSz. 2: 106); 1888: *Nagy-Tőszeg* (Mező: HivHn. 86). A *Tőszeg* hn. a *tó* ’állóvíz’ és a *szeg* ’sarok, szöglet, zug’ összetétele. A *Nagy-* előtag *Kistőszeg* [1808: „*Maszdorf* g. *Kis-Tőszeg* h. *Masztord* val.”: Lipszky: Rep. 1: 415; 1851: *Maszdorf, Tőszeg*: Fényes: MoGSz. 3: 73; 1891: *Kis-Tőszeg*: Mező: HivHn. 86] előtagjával van korrelációban. Az 1770 körül betelepített németektől való a *Nagytőszeg Heufeld* (tkp. ’szénaföld’), valamint a *Kistőszeg Mastort* (tkp. ’hizlalóhely’) neve. Ezek egy ideig a magyarban is használatosak voltak. – *Nagy-* és *Kistőszeg* szerb neve az 1948-ban megállapított *Novi Kozarci* (tkp. ’új kecskepásztorok’) (Bodor: Délm. 18; Marković: ImVojv. 131). – Vö. **Tőszeg**.

Nagyzsám A Rescabányától nyugat-délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1424: *Saan* (Csánki 2: 109; Temes 588); 1554–79: *Šam* (Engel: TemMold. 117); 1808: „*Zsám* (*Nagy-*) h. *Groß-Scham* g. *Zsam-märe* val.” (Lipszky: Rep. 1: 762). A *Zsám* < *Sám* hn. pusztá személynévből keletkezett; vö. 1208/1359: *San* szn.; 1253: *Sam* szn. (ÁrpSzt. 689, 839). A megkülönböztető szerepű *Nagy-* előtag *Kiszsám* [1808: Lipszky: Rep. 1: 762] előtagjával van korrelációban. – *Nagyzsám* román neve *Jamul Mare*, a Versectől észak-északkeletre fekvő *Kiszsám* szerb neve *Mali Žam*. – Vö. **Zám**.

Nákófalva A Nagyikindától északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1429: *Kunzeules* (Csánki 1: 704); 1569–79: *Qum Szleuš* (Engel: TemMold. 123); 1660–66: *Seleuš* (uo.); 1799: *Nakófalva* [!], *Szóllős* (Kázmér: Falu 172); 1808: „*Nákófalva* alias *Szóllős* h.” (Lipszky: Rep. 1: 452). A középkori *Kunszóllős* hn. olyan falut jelölt, amelynek lakosai szőlőműveléssel foglalkoztak és kun nemzetiségűek voltak. Az idővel elnéptelenedett falut Nákó Kristóf 1784-ben újratelepítette. Innen kapta a falu új nevét: *Nákófalva*. Az 1922 óta használatos szerb *Nakovo* 'Nákófalva' (Marković: ImVojv. 125) magyar mintát tükröz (Mező: HivHn. 63). – Vö. **Keviszöllős**. (Folytatjuk.)

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Elhunyt Szabó Zoltán, kolozsvári egyetemi tanár

Visszaemlékezem... 1972-ben találkoztam vele először, amikor első ízben mehettem Erdélybe. Már korábban eltávozott kedves jó Balogh Dezső barátom hozott össze bennünket. Egy kolozsvári eszpresszóban beszélgettünk, elsősorban a fellendülni kezdő stilisztikáról. Számomra hamar kiderült, hogy széles látókörű, az elméleti kérdésekben is jártas kollégáról van szó, akivel kimondatlanul is szoros barátságot kötöttem. Aztán a hetvenes évek vége felé hivatalos úton jártam a bukaresti egyetemen. Ő már előbb megszervezte ott és vezette a magyar tanszéket. Ezáltal azt is bizonyította, hogy – ami ránk, magyarországiakra a politikai elzárkózás miatt nem volt jellemző – éppen a francia–román kapcsolatok következtében ő jól ismeri a nyugati új nyelvészeti áramlatokat: a strukturalizmuson kívül a generatív nyelvészetet, a szövegnyelvészeti, szemiotikai, kommunikációelméleti stb. vizsgálódásokat.

Barátságunk sose szakadt meg, sőt a kilencvenes évek elejétől felerősödött. Szabó professzor ugyanis mindig – hacsak Magyarországon tartózkodott – hűségesen részt vett az általam vezetett Stíluskutató csoport havonkénti értekezletén, konferenciáin és a Kruzsok összejövetelein. Lelkesedéssel figyelte munkánkat, és mindig tanulságos recenzióiban, valamint egy-egy hozzászólásában meg is írta, illetőleg el is mondta dicsérő és bíráló megjegyzéseit. Legutoljára néhány hónappal ezelőtt arra kért, hogy az általa szerkesztett, fél évszázada megjelenő Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekről lehetőleg gyorsan írjak méltatást a folyóirat számára. Természetesen készséggel megtettem, telefonon köszönte meg. Ez lett az utolsó találkozásunk.

Szabó Zoltán kitűnő alapról indult el tudományos pályáján. A régi Kis-Küküllő megyei Hosszúaszón született 1927-ben. Középiszkolai tanulmányait a híres marosvásárhelyi, majd a székelyudvarhelyi főgimnáziumban folytatta. Hadifogsága is hasznára vált: megtanult angolul, és megerősítette német tudását. Angol–német szakosként kezdte meg egyetemi tanulmányait a kolozsvári Bolyai Egyetemen, és az akkori, gyakran változó és a nyugati nyelveket visszaszorító tanügyi reformok miatt csak később vált magyar egyszakos hallgatóvá. Viszont olyan kiváló tudósoktól tanulhatott – és nagyon is tanult –, mint Szabó T. Attila, Márton Gyula és Gálffy Mózes: közelebbről filológiai alaposágot, történeti szemléletet, adatokon nyugvó módszert. Valamiképpen tehát Szabó Zoltán életpályája is igazolja, hogy – mint Magyarországon – a modern nyelvészeti irányoknak azok lettek kiemelkedő képviselői, akik a nyelvtörténeti iskolát kijárták. A gyakornok, majd tanársegéd, illetve adjunktus Szabó Zoltán főleg a tanszék két, iskolát teremtő diszciplínájában: a nyelvtörténetben és a dialektológiában olyan eredményt ért el, hogy már 1965-ben megjelent „A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere” című ígéretes könyve, és a mindenben szigorú Szabó T. Attila dicséretét is kiérdemelte.

Szabó Zoltán azonban – bár nem lett hűtlen a korábban művelt diszciplínáihoz – ezután inkább a modernnek számító tudományágak felé fordult. És tegyük hozzá: elsősorban az elméleti háttér érdekelte, továbbá, mintegy belső indítatásra, mindig az újabb felmerülő jelenséget, tárgykört – szinte elsőként – igyekezett megragadni, vizsgálni. Így járult hozzá az újjászülető stilisztika elméleti és

módszertani megalapozásához, kiszélesítéséhez. Idevágó fő művei: „Kis magyar stilsztika” (társszerzőkkel, Bukarest, 1968.) és „A mai stilsztika nyelvelméleti alapjai” (Dácia Kiadó, Kolozsvár, 1977.). Megalapozza aztán a magyar stílustörténetet: a „Kis magyar stílustörténet” több kiadása után megjelentette ugyanis egyetemi tankönyvként „A magyar szépírói stílus történetének fő irányai” című munkáját (Corvina, Bp., 1998.); ebben egyébként eljut egészen a posztmodern tárgyalásáig. Közben részletesen tárgyalja az ún. tárgyas-intellektuális stílust, s tanítványaival együtt külön kötetben vizsgálja az impresszionista stílust (Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. Kriterion Kiadó, Bukarest, 1976.), továbbá a szecessziót (Az Arany-alapra arannyal? Tanulmányok a magyar irodalmi szecesszió stílusáról. Tinta Kiadó, Bp., 2002.). Legújabbban pedig az összehasonlító stílustörténetről értekezett (Gondolatok az összehasonlító stílustörténetről: MNy. 2006: 143–54). – Kiveszi aztán részét a szövegnyelvészet, a szövegtan alapjainak, vizsgálati módszerének a kidolgozásából. Ilyen jellegű írása: „A szövegnyelvészet jelentősége” című tanulmány az általa szerkesztett „A szövegvizsgálat új útjai” című kötetben (Bukarest, 1982.). Módszeresen felépített – mondhatnánk – tankönyve: „Szövegnyelvészet és stilsztika” (Tankönyvkiadó, Bp., 1988.).

Nem szóltam a magyar irodalmi nyelv történetét vizsgáló, valamint a pragmatikát tárgyaló és más – igen nagyszámú – nyelvészeti dolgozatáról, idegen nyelvű műveket is ismertető, sokirányú recenzióiról. Arról sem, hogy mennyire szeretett – és tudott – tanítani (hosszabb ideig volt a pécsi, a budapesti egyetemnek és a miskolci Bölcsész Egyesület magánegyetemének oktatója). Így is aligha csodálkozhatunk, hogy valósággal iskolát teremtett a kolozsvári egyetemen, és hogy tanítványai – hűen követve mesterüket – ott vannak a magyarországi és romániai egyetemeken, főiskolákon, középiskolákban.

Kimondhatatlanul nagy tehát a veszteség. Egy vigasztalhat bennünket: Szabó Zoltán műveiben továbbra is itt lesz közöttünk.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Békési Imre 70 éves*

Tisztelt Társaság, kedves megjelentek! A napokban ünnepli tisztelt tagtársunk, megbecsült kolégánk, szeretett barátunk, Békési Imre 70. születésnapját. Nagy öröm és megtiszteltetés számomra és a Magyar Nyelvtudományi Társaság Magyar nyelvi szakosztályának tagjai számára, hogy ez alkalomból körünkben üdvözölhetjük, és alkalmunk van köszönteni.

Békési Imre egyetemi tanár, a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar Magyar Nyelvi Tanszékének professzora 1936. április 3-án született Kalocsán. Egyetemi tanulmányait az Eötvös Loránd Tudományegyetemen végezte, ahol magyar–történelem szakos középiskolai tanári oklevelet, a József Attila Tudományegyetemen pedig pedagógia szakos előadói végzettséget szerzett.

Békési Imre 1963 óta a kar oktatója. 1996-ban egyetemi tanári kinevezést kapott. Előadást tart és szemináriumot vezet a Mai magyar nyelv tantárgyi modulban, valamint az Általános nyelvészet témaköréből. Meghívott előadóként több ízben és több szemeszterben nyelvtudományi kurzusokat tartott a JATE BTK hallgatóinak, s jelenleg is aktívan részt vesz a SZTE BTK Nyelvtudományi Doktor Iskola képzési programjában. Folyamatosan tartott és tart előadásokat az Ungvári Állami Egyetem Ugor Tanszékén, a Kolozsvári Babes–Bolyai Egyetem Magyar Tanszékén vendégoktatóként. Több alkalommal tartott előadást a Kassai Kazinczy Nyelvművelő Napokon, a Nyitrai Pedagógia Fakultás Magyar Tanszékén, továbbá a szlovákiai magyartanárok nyári szakmai továbbképzésén. Tanfolyamokat vezetett, és jelenleg is előadásokat tart a közoktatás továbbképző fórumain. Jelentős tudományos kapcsolatokat ápol az Università Degli Studi di Macerata, a Kolozsvári Egyetem, Ungvári Egyetem, Újvidéki Egyetem, Nyitrai Egyetem nyelvész oktatóival és kutatóival.

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2006. április 4-i felolvasó ülésén.

1987–1990, valamint 1995–1998 között a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola főigazgatója volt, 1982–2000 között a JGYTFK Magyar Nyelvészeti, illetve Magyar Nyelvi Tanszékének vezetőjeként dolgozott.

Tudományos munkássága mind az alap kutatásokban – az argumentatív szövegtípus szemantikai-pragmatikai eszközei és szabályszerűségei; az értelem-szemantikai viszonyítás ellentétes, valamint ok-okozati területe –, mind pedig az alkalmazott kutatásokban – a szövegalkotás és a szövegértés analitikus, valamint kreatív-produktív vizsgálata – jelentős. 4 könyv és mintegy 200 tanulmány fémjelzi eredményes munkásságát. Tudományos szervezői tevékenységének eredményességét szakmai kiadványok szerkesztése is igazolja, közülük is kiemelkedik a „Szemiotikai szövegtan” 17 kötet.

Szakmai és tudományos társaságokban és szervezetekben végzett munkássága sokrétű és kiemelkedő. A MTA I. Osztály szavazati jogú tagja, a MTA Nyelvtudományi Bizottságának tagja, s a MAB Nyelvtudományi és Filozófiai Szakbizottságának tagjaként dolgozik jelenleg is. Az MTA közgyűlési doktorképviselője volt két ciklusban, 1992–1996 között a Magyar Ösztöndíj Bizottság tagja volt. A Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányának tagja, a szegedi csoport elnöke volt évtizedekig, a Magyar Nyelv szerkesztőbizottságának tagja. A Szegedért Alapítvány Tudományos Kuratóriumának elnöke, a Juhász Gyula Alapítvány elnöke.

E szűk életrajzi adatok, a munkásság fontos állomásainak számba vétele az elkövetkező időszakban sokszor és sokféle formában, szóban és írásban, tényközlésként vagy kifejtve és értékelve a jubiláns eredményeit sokszor elhangzik majd. Vajon gondolkunk-e közben arra, hogy a látványos fordulatokban nem bővelkedő életpálya kemény munkával telt? MÁTÉ JAKAB 1995-ben született írásából idézek: „Gyermekkorát beárménykolja a háború, édesapja távolléte, majd hősi halála. Mint [Békési Imre] önéletrajzában írja róla: »Rövid életében kötélgyártó kisiparos volt, így rám az 'egyéb' származás terhét hagyta«. Hogy ez teher mit jelentett, arról nem beszélt, de mi sejtethetjük. Hadiárvaként – amiről szintén hallgat – minden bizonnyal a származás 'egyéb' minősítése sok mindent sejtet, annál is inkább, mert mint ugyancsak az életrajzában írja: »A tudomány alsóbb szintjeire csak a hátsó lépcsőkön juthattam fel«. Csak találgatásokra vagyunk utalva, de úgy vélem, ez a »hátsó lépcső« kifejlesztetett az ifjú Békési Imrében egy »csak azért is« magatartást, küzdeni akarást, s mindezek a nemes emberi tulajdonságok a tehetséggel, szorgalommal és a kitartó munkával párosulva vezettek ide, hogy ma Békési Imre nemcsak a szegedi tudományos életnek, hanem az egyetemes magyar tudományosságának – s benne a magyar nyelvtudománynak is – elismert alkotó egyénisége.” (MÁTÉ JAKAB, Három évtized a tudomány és oktatás szolgálatában. In: Absztrakció és valóság. Békési Imre köszöntése. Főszerk. R. MOLNÁR EMMA. JGYTF Kiadó, Szeged, 1996. 8–9.)

Tudós ember Békési Imre, akinek „gondolkodásmódját racionális, logikus rend uralja, ha tudományos tényekről van szó, és humánus, ha az emberek megítéléséről” – írja ROZGONYINÉ MOLNÁR EMMA köszöntő tanulmányában, s így folytatja: „Miközben a tényeket tiszteli, valójában a dolgok mozgató rugói tartják fogva kíváncsiságát. Ezek feltáráshoz rendeli hozzá, vagy éppen hívja létre a kutatási módszert, szaktudományi feladványaihoz teremti meg a kódokat. Az emberek melléfogásait jobbitó szándékkal teszi mérlegre. Az elmarasztalás elsőként kínáló reflexe helyett a személyből és elgondolásból az értékes, a hasznosítható progresszív parányával is tud/hajlandó mit kezdeni. Ezt megragadva, a továbbfejlődés érdekében ad tanácsot, hoz döntést, lendíti ki az ügyeket a holtpontról.” (ROZGONYINÉ MOLNÁR EMMA, Egy magyar nyelvész négy évtizede. In: A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára. Felelős szerk. VASS LÁSZLÓ. JGYF Kiadó, Szeged, 2006. 9.)

Kedves Imre, Kedves Barátunk! Megszokott és kedves hagyomány a születésnapjára esztendőnk ünneplése, bár tudva tudjuk, hogy ez teljesen fölösleges, mert abban, hogy valaki 60, 70 vagy 80 éves, semmi érdeme nincs, ez tisztán az idő múlása. Ha csak az idő múlását nézzük, ez valóban így is van, de az ilyen alkalmakat nem is azért szoktuk megragadni, hogy egy-egy szeretett barátunkat életkorára emlékeztessük, hanem hogy legalább egy-két mondatban felidézünk azt, ami az idő múlásával történt, és számba vegyük azokat az értékeket, amelyeket az ünnepelt alkotott, s amelyek éppen dacolni fognak

az idő múlásával. Naponta érezheted, nem csak a köszöntők alkalmával, otthon s szerte az országban, bármerre jársz, hogy kollégák, tanítványok, barátok szeméből mennyi tisztelet és szeretet árad feléd.

Mi e tisztelet és szeretet titka? Számomra a kutatói alapállásban és a tanári attitűdben rejtezik. Tudóseberként tudod, s le is írtad „A Halotti beszéd mint kompozíció” című tanulmányodban a mindannyiunk s a fiatalabb nemzedék számára is megszívelendő magatartást: „Ha egy kutató abból a személyes benyomásból indul ki, hogy a Halotti Beszéd és Könyörgés – legalábbis számára – összefüggő egész (‘befejezett és teljes közlés’), akkor e benyomásának forrásait mindenekelőtt szemantikai-pragmatikai eszközökben és megoldásokban keresi. Ezek természetükből – az emberi kommunikáció természetéből – következően csak viszonylag egyértelműek, így a rájuk épített következtetéseket sem szabad megfellebbezhetetlen igazságoknak tekinteni. Hitelük, komolyságuk jórészt azon mérhető le, mennyire egyértelmű a kiinduló tételük, illetőleg mennyire tiszta, ellenőrizhető a vizsgálati apparátusuk.” (BÉKÉSI IMRE, *Osztatlan filológia. Nyelvészeti-irodalmi tanulmányok. Tiszatáj könyvek. Szeged, 2001. 266.*)

Olyan tanárember vagy, aki – KARÁCSONY SÁNDOR szavaival élve – tudja magáról: szem előtt vagyok; aki tudja, hogy fényükkel fordulnak a tekintetek felénk; aki tudja, hogy tanítványaink ránk hallgatnak (hallgatnak ránk), tőlünk várják (várják tőlünk) a titkok magyarázatát, aki tudja, hogy jönnek utánunk. Tudod, ösztönösen tudod, hogy mi adjuk a példát, mi adjuk a tempót. Tudod, hogy tízek, tán ezrek tekintete rajtunk csügg, legrosszabb esetben rajtunk pihen. Tudod, akármilyen halk és akármilyen röpké szavunk: utasítás, tanács, vezényszó. Tudod te ezt olyan igazán és mélyen, mint amilyen igaz és mély ez a valóságban.

Kedves Barátunk, Kedves Imre! A Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében sok szeretettel és igaz tisztelettel köszöntelek e jeles napon, azt kívánva, hogy ezt a gazdag termésű pályát jó egészségben minél tovább folytassad. Isten tartson meg minél tovább közöttünk!

GALGÓCZI LÁSZLÓ

Nyomárkay István 70 éves*

Nyomárkay István professzor 1937. március 16-án született Budapesten. 1955-ben tett érettségi vizsgát az Eötvös József Gimnáziumban. 1956 és 1961 között az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának hallgatója volt magyar–délsláv (szerb-horvát) szakon. Egyetemi tanulmányai alatt Kniezsa István és Hadrovics László szlavisztikai előadásai gyakoroltak rá nagy hatást. 1975-óta az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Szláv Filológiai Tanszékének oktatója. 1989-től egyetemi tanár.

Jelentős feladatokat látott el a Bölcsészettudományi Karon: több éven keresztül vezette a Szláv Filológiai Tanszékot, valamint a Szláv és Balti Filológiai Intézetet. Elnöke volt a Kari Gazdasági és a Kari Habilitációs Bizottságnak is. A Szlavisztikai Doktori Iskola alapító tagja, a Szlavisztikai Doktori Iskola, a Nyelvtudományi Doktori Iskola és a Szláv Nyelvtudományi Doktori Program vezetője, valamint a Kari Doktori Tanács tagja. Az általános és külügyi dékánhelyettesi funkciót is betöltötte. Vendégprofesszor volt a Zágrábi Egyetem Hungarológiai Tanszékén, valamint a münsteri Westfälische Wilhelms Universitätén. Számos vendégelőadást tartott horvát, német, olasz, osztrák és szerb egyetemeken (Zágráb, Belgrád, Ljubljana, Bécs, Graz, Klagenfurt, Münster, Erlangen, Bamberg, Köln, Mannheim, Sassari, Trier).

1996-tól a Magyar Tudományos Akadémia Modern Filológiai Társaságának elnöke. A Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányi tagja, majd 2005-től alelnöke. Az MTA Nyelvtudományi Bizottságának tagja, valamint Magyar Nyelvi Bizottságának elnöke. 1997-ben választotta levelező tagjává a Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia. 2004-től a Magyar Tudományos Akadémia

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2007. április 20-i felolvasó ülésén.

levelező tagja. Nemzetközi elismertségét jelzi, hogy 1989-ben tagjává választotta a Nemzetközi Szlavisztikai Komité.

Nyomárkay István 2000-tól a legrangosabb magyar szlavisztikai folyóirat, a nemzetközileg is jegyzett és elismert *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* főszerkesztője. Tagja továbbá a *Studia Slavica Savariensia* (Szombathely), és az eszéki Riječ szerkesztőbizottságának is.

Nyomárkay professzor a hazai doktori képzésen kívül részt vesz a Zágrábi Egyetem és az eszéki Juraj Strossmayer Egyetem posztgraduális képzésében is. Külső tagja a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara Habilitációs Bizottságának. Szakdolgozatok, PhD-értekezések, akadémiai doktori értekezések rendszeres bírálója, védési bizottságok elnökeként is gyakran szerepel.

Tudományos munkásságának főbb területei: szláv nyelv- és irodalomtudomány, szláv–magyar és magyar–szláv nyelvi és irodalmi kapcsolatok, különös tekintettel a déli szláv nyelvekre: horvát, szerbre és szlovénra. nyelvi kölcsönhatások, horvát történeti dialektológia, a XVIII. és XIX. századi horvát és magyar grammatikák, szociolingvisztikai és pragmatikai kérdések.

Pályája kezdetén magyar nyelvészeti cikkekkkel jelentkezett, amelyek HADROVICS LÁSZLÓ funkcionális magyar mondattanának ihletésére születtek. A magyar nyelvészeti vonatkozások egész eddigi pályáját végigkísérik. Bölcsészdoktori értekezését az idegen (nemzetközi) szavak horvát nyelvbe való morfológiai beilleszkedéséről írta (A felvilágosodás szókincse a szlavóniai horvát irodalomban). A témát később tovább bővítette, és kandidátusi értekezésében átfogó képet nyújtott az idegen szavaknak a szerbhorvát (horvátszerb) nyelvbe való alaktani és mondattani adaptációjáról. A nyelvi kapcsolatok a későbbiekben is foglalkoztatták, elsősorban a horvát, a szerb és a magyar nyelvújítás története, az új szavak és kifejezések megalkotásának szemléleti háttere. Szűles körű nemzetközi visszhangot keltett a horvát nyelvújítás magyar mintáit elemző munkája, amely akadémiai doktori értekezése volt, és 1989-ben „Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung” címmel az Akadémiai Kiadó gondozásában meg is jelent. Ebben a munkájában addig ismeretlen területet dolgozott fel, rámutatva, hogy a horvát nyelvújításnak nem csupán német és cseh, hanem szövegekkel bizonyítható magyar mintái is voltak. Nyomárkay István a tükörszavak kutatásában a morfológiai egyezések vagy hasonlóságok kimutatása mellett bevonta a vizsgálódás körébe a szóalkotások szemléleti hátterét, az alkotók nyelvi világképét.

Horvát dialektológiai kutatásai kiemelkedőek. Közölte és feldolgozta a legrégebb burgenlandi horvát kézíratos imakönyvet. A teljes szövegközlés mellett publikálta a párhuzamos imákat a korabeli és megelőző magyar és kaj-horvát imakönyvekből. Foglalkozott a XVII–XVIII. századi burgenlandi horvát nyelvemlékekkel, a zálog- és adósságlevelek, valamint a prédikációk nyelvével is. „Sprach-historisches Wörterbuch des Burgenlandkroatischen” címen megjelentette ennek a regionális irodalmi nyelvnek a nyelvtörténeti szótárát az Akadémiai Kiadó és a Burgenlandi Horvátok Tudományos Intézete közös kiadásában. A kéziratban maradt ún. „Pannonhalmi prédikációk”-ból részletes mintát adott ki, a 150 prédikációt tartalmazó gyűjtemény 46 darabjának szövegét közölte betűhív átirásban, magyarázatokkal. Foglalkozott a régi horvát és szerb szótáriradalommal, összefoglaló tanulmánya az általa szerkesztett „Kis szláv lexikográfia” című kötetben jelent meg 2004-ben. Érdeklődése kiterjedt a XVIII–XIX. századi horvát, szerb, szlovák, szlovén és magyar nyelvtanokra, elsősorban ezen grammatikák közös mintájára, a JOHANN IGNAZ FELBIGER-féle „Anleitung zur deutschen Sprachlehre” című grammatikára. Az említett szláv és magyar nyelvtanokat a 2002-ben megjelent „Anyanyelvi ébredés és hagyomány nálunk és szomszédainknál” című munkájában elemezte. Grammatikai és lexikológiai kutatásai mellett szótárt is szerkesztett, horvát–magyar, magyar–horvát, szerb–magyar és magyar–szerb kisszótárai (HADROVICS LÁSZLÓVAL) több kiadást mértek.

Az Osztrák Tudományos Akadémia Balkanisztikai Bizottságának tagjaként több kutatási projektumban is közreműködött, így legutóbb terminológiai kutatásokkal foglalkozott, az úgynevezett civilizációs terminológia alakulásával és nyelvhasználatával a XIX. század első évtizedeiben.

Elméleti kérdések is foglalkoztatták, a hangváltozások hagyományos és modern interpretációja kérdésének két terjedelmesebb tanulmányt is szentelt. Az utóbbi években érdeklődése a terminológia

mellett a szemantika és a pragmatika területére is kiterjedt: tanulmányokat közölt az udvariasság nyelvi kifejezéséről a magyarban és a déli szláv nyelvekben, csatlakozott a „Világ nyelvi képe” elnevezésű projektum munkájához is.

A hagyomány ápolását és minél szélesebb körben való megismertetését feladatának tekintve először KISS LAJossal közös szerkesztésben mutatta be a múlt legjelentősebb magyar szlavistáinak: Asbóth Oszkárnak, Melich Jánosnak, Kniezsa Istvánnak és Hadrovics Lászlónak a munkásságát. Gondozta HADROVICS LÁSZLÓ eredetileg 1944-ben francia nyelven megjelent, majd a szerző által magyarra is lefordított munkájának kiadását, amely „Vallás, egyház, nemzettudat” címen a Szláv Tanszék kiadásában jelent meg, valamint közzétette HADROVICS LÁSZLÓ 1941/42-es tanévben tartott magántanári előadásainak szövegét, a megfelelő kiegészítésekkel. Jelenleg OTKA-pályázat keretében kisebb csoport élén tíz nyugat-magyarországi, kaj-horvát dialektust beszélő falu szókincsének feldolgozásával foglalkozik, amelyet négy nyelvű dialektológiai szótárként készül megjelentetni.

Nyomárkay professzor konferenciák szervezőjeként is sikeres. A Modern Filológiai Társaság minden esztendőben nemzetközi tanácskozást szervez aktuális nyelvi kérdések megvitatása céljából. A professzor mint a Társaság elnöke e rendezvények kezdeményezője.

Külön kell szólnunk Nyomárkay professzor tanszékvezetői és intézetigazgatói munkájáról. Vezetése alatt a Szláv Filológiai Tanszék és a Szláv és Balti Filológiai Intézet az Eötvös Loránd Tudományegyetemen általános ismertségre és elismertségre tett szert, amiben oktatói és vezetői tevékenysége mellett egyéniségének is jelentős szerepe volt. Nagy része van benne, hogy a Tanszékre és az Intézetre is jellemző nyugodt, egyéni ellentétektől és áskálódásoktól mentes légkört meg tudta őrizni. Kollégái ma is elismerik, értékelik és tisztelik. Munkásságát több kitüntetéssel is elismerték: Fran Miklošič Emlékérem (1994.), Matija Petar Katančić Emlékérem (1998.), Pro Universitate Emlékérem (1999.), Ivan Antunović Emlékérem (1999.), Szentgyörgyi Albert-díj (2002.), a Horvát Köztársaság Hajnalcsíllag rendje (2003.), a Magyar Köztársaság Érdemrendjének Lovagkeresztje (2007.).

Manapság, amikor az emberek népszerűséget keresve igyekeznek alkalmazkodni a világhoz, Nyomárkay István professzor – mint rendkívül szerény, munkát szerető, toleráns, jóindulatú, melegszívű és humort értő és kedvelő ember – mindig tekintély marad azok számára, akik az igazi és tartós értékeket keresik.

Nyomárkay István, mint köztudott, a nagy tekintélyű és a szerte a világon híres magyar szlavista, Hadrovics László akadémikus tanítványa. Kitűnő tudós és egyetemi oktató, aki tekintélyre tett szert nemcsak a magyarországi, hanem a nemzetközi tudományos életben is. Erről tanúskodik a munkáira történő nagy számú hivatkozás, valamint a különböző külföldi egyetemekről jövő, előadások tartására szóló meghívások és felkérések.

Egyesíti a hagyományt és az újat, mert meggyőződése, hogy csak ezen az úton haladhat eredményesen tovább: megőrizni önmagunk tradícióit, és befogadni a tudományt előrevivő új gondolatokat. Eddigi életútja bizonyítja, nem lehetetlen és összeegyeztethetlen a hagyományok megtartása és az új értékek összeházasítása.

Nyomárkay István professzor mindig segítőkész, észrevételei, bírálati, tanácsai előrevivők, szakmai értékelései mások munkájának javára válhatnak. Munkatársai számára a kulturált viselkedés példája, olyan ember, aki szerénységéről és jóindulatáról ismert, amivel kivívta kollégái elismerését és tiszteletét. Tanulhattunk és tanulhatunk Tőle empátiát, toleranciát, következetességet, közvetlenséget, emberséget, szeretetet.

Kedves Barátom! A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a magam nevében azt kívánom, hogy jó egészségedben, töretlen kedvvel munkálkodjál tovább a tudomány és mindannyiunk javára. Isten éltesen sokáig, jó erőben és egészségedben!

BAŃCZEROWSKI JANUSZ

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

ismét meghirdeti

ÖNKÉNTES NÉPNYELVI GYŰJTŐPÁLYÁZATÁT

A pályázat kiterjed az egész magyar nyelvterületre, s olyan önálló kutatáson alapuló, forrásértékű adattárak és rendszerezések készítésére irányul, amelyek eddig még nyomtatásban nem jelentek meg.

Célja a magyar nyelvterület fokozatosan feledésbe merülő nyelvi értékeinek (tájszavak, hagyományos népi mesterségek és tevékenységek szakszókincse; különböző társadalmi rétegek jellegzetes szavai; ragadványnevek, becenevek, népi helynevek; közmondások, szólások stb.) összegyűjtése, archiválása és lehetőség szerinti megjelentetése.

A pályázat nyitott: bármilyen foglalkozású, a téma iránt érdeklődő kutató egyénileg vagy csoportosan (szakkör, hagyományörző kör stb.) küldhet be pályamunkát.

A levéltári, irattári, anyakönyvi kutatásokra épülő dolgozatokban (az összesítések és táblázatok kivételével) az adatok betűhív írását, az élőnyelvi (adatközlőktől való) gyűjtések esetében egyezményes fonetikai lejegyzés követését kérjük. Feltétlenül jelölni kell tehát a zárt *ë* (rövid *é*), nyílt *ā*, palóc *á*, hosszú *ā*, *ē*, rövid *u*, *ü*, *i* hangokat a köznyelvi hosszúk helyén (és fordítva); a kettőshangzókat; a *j* ~ *ly* ~ *l* ejtést; *gy*-zést, *ty*-zést (pl. *vargyu* [varjú], *aptya* [apja] stb.); a hangkiesést, a hasonulást, az összeolvadást (pl. *béküttä* [beküldte], *rosföd* [rozs föld], *ēmongya* [elmondja] stb.). Ehhez segítséget többek között DEME LÁSZLÓ „A magyar nyelvjárások hangjainak jelölése” (Magyar Nyelvjárások II. évf. 18–37), HAJDÚ MIHÁLY–KÁZMÉR MIKLÓS „Magyar nyelvjárás olvasókönyv” (Tankönyvkiadó, Bp., 1974. 9–13) és KISS JENŐ szerk. „Magyar dialektológia” (Tankönyvkiadó, Bp., 2000.) című munkáiban találhatunk.

A pályadíjak a következők:

1. díj: 50 ezer Ft
2. díj: 30 ezer Ft
3. díj: 15 ezer Ft

Az első helyezett munkáját a Magyar Nyelvtudományi Társaság lehetőség szerint megjelenteti, a legjobb dolgozatokat a Társaság archívumában helyezzük el és a további kutatás számára hozzáférhetővé tesszük.

A legalább 10 lap terjedelmű pályázatot két példányban, a személyes adatokat külön lapon mellékelve kell a Társaság címére **2007. december 1-jéig** eljuttatni.

Az eredményről 2008 februárjában levélben tájékoztatjuk a pályázókat.

A pályázattal kapcsolatban bővebb felvilágosítást a Magyar Nyelvtudományi Társaság ímélcímén (tarsasag@mnyt.hu), illetve a 485-5200/5150-es telefonszámon N. Fodor Jánostól lehet kérni.

LEVÉLSZEKRÉNY

Farkas Tamás írja: A Magyar Nyelvtudományi Társaság az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetével közösen 2007. november 22-én, Budapesten „Névváltoztatás – társadalom – történelem. Családnév-változtatások – több szempontú megközelítésben” címmel szimpóziumot szervez. A szimpózium célja, hogy lehetőséget teremtsen a témakör szempontjából számításba vehető nézőpontok, kutatási témák és eredmények bemutatására; elősegítse az érdekelt tudományterületek közötti kapcsolatok kiépülését; és tovább erősítse a témakör minél szélesebb körű, több szempontú, multi- és interdiszciplináris kutatásának jövőjét. A részletekről a Magyar Nyelvtudományi Társaság honlapja (www.mnyt.hu, az Információk menüpont alatt) ad tájékoztatást.

Büky László írja: BEKE JÓZSEF számolt be nemrég azokról az emlékeiről, amelyeket szegedi egyetemi hallgatóként 1952-től szerzett. Meleg hangon gondol vissza hajdani professzorára, Mészöly Gedeonra mint tudósra és mint emberre (MNY. 2007: 84–6). Egyebek mellett megállapítja, hogy az akkori idők kommunista diktatúrája (pl. a „pártszerű bírálat”-tól, illetőleg – tegyük hozzá – a besúgástól való félelem) nehezítette az egyetemi oktatók és hallgatók közötti közelebbi viszonyt. Majd így folytatja: „a sajnálatos következmény mindenesetre az, hogy nem alakult ki a szegedi egyetemen egy máig élő »Mészöly-iskola«. Nyíri [Antal] és Velcsovné [Velcsov Mártonné] nagyszerűen vitték tovább [ti. nyilván a Mészöly-hagyományt], amíg vihették, de már rég nincsenek ott. Legalább egy tantermet, egy szobát elnevezhettek volna Mészölyről. [...] Valakitől azt hallottam, hogy a mostani szegedi nyelvészek egyáltalán nem követik Mészöly tanait, ami talán elfogadható, de azt hiszem, méltánytalan. Persze ő mindenekelőtt finnugorista volt.”

Nos: egy ún. iskola kialakulásához számos körülmény szerencsés együttállása szükséges, mindenekelőtt egy olyan, valamely tudományos kérdés(kört) érintő általános, szinte társadalmi kutatási igény – vö. pl. a THOMAS S. KUNH-féle tudományos paradigmaelméletet –, amely magához vonzza a kutatókat. Mészöly más kiváló szegedi professzor kortársaival együtt végül is az újgrammatikus iskola utolsó kirajzásának személyiségei voltak. Ezt az iskolát csak megszüntetve lehetett továbbvinni, amint Károly Sándor munkássága is példázza, aki Klemm Imre Antaltól kért doktori értekezéséhez témát, később pedig Telegdi Zsigmonddal írta és szerkesztette az Általános Nyelvészeti Tanulmányok VI. kötetét, amely húsz esztendeig volt egyedülálló hazai generatív nyelvtani kötet. (S még lehetne más részterületen is például venni Károlyt.)

BEKE JÓZSEF hallomása alapján (!) méltánytalanak tartja, hogy nem követik a szegedi nyelvészek Mészöly tanait, s cikkéből arra következtettek, hogy aligha a német, a francia, a finnugor vagy más nyelvekkel foglalkozókra gondol, hanem a Magyar Nyelvészeti Tanszék munkatársaira. Minthogy 1990-től huzamosabb ideig, 2006-ig vezetője voltam e tanszéknek, bátor vagyok állítani, hogy – a fentebb vázolt módon – épített a tanszék az elődökre, így Mészölyre is. A (kötelező) szerénységet félretéve elmondom, hogy 1998-tól kezdve öt tudományos ülészakot rendezett a tanszék „A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei” címen, ezeknek immár négy kötete van letéve a tudományosság asztalára. Az V. tudományos ülés a közelmúltban (2007. április 26–27.) Nyíri Antal születése 100. évfordulójának is volt szentelve. Meg kell jegyezmem azt is, hogy a Szegedi Egyetem Finnugor Tanszéke mindegyik konferencia társrendezője. A nyelvtörténetivel párhuzamosan eddig hat tudományos ülés volt és ugyannyi konferenciakötet „A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei” sorozattal 1993-tól, amelyeket rendre az egyetem Általános Nyelvészeti Tanszékével közösen rendeztünk és adtunk ki.

Végezetül örömmel írhatom, hogy éppen BEKE írásának megjelenése táján született a határozat: Mészöly Gedeonról a Szegedi Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvészeti Tanszéke tantermet nevez el.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

146. **Lengyel Klára:** Az igenevek helye a szófaji rendszerben. 2000.
147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
151. **Kocsány Piroška:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.
152. **Kugler Nóra:** A módosítószók funkciói. 2003.
153. **Zsilinszky Éva:** Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 2003.
154. **Pethő József:** A halmozás alakzata. A halmozás fogalmának, típusainak és funkcióinak vizsgálata (Krúdy Gyula Szinbád ifjúsága című kötete alapján). 2004.
155. **Olaszy Gábor:** Hangidőtartamok és időszerkezeti elemek a magyar beszédben. 2006.
156. **Zelliger Erzsébet:** Az első magyar nyelvű népének és művelődéstörténeti háttere. A Zsigmond-kori Húsvéti népének keletkezésének körülményei, nyelvi kérdései. 2006.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

213. Balázs János-émlékkülés. Szombathely, 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 800 Ft.
214. **Zilahi Lajos:** Püspökladányi tájszótár. 2004. 1200 Ft.
216. Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején. XIV. anyanyelv-oktatási napok. Szerk. **Raisz Rózsa** és **Zimányi Árpád.** 2002. 2000 Ft.
217. **Benkő Loránd:** Nyárádmente földrajzinevei. 2001. 700 Ft.
219. **B. Gergely Piroška:** A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció és ellenreformáció korában. 2003. 1000 Ft.
221. Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében. Szerk. **Kiss Jenő.** 2004. 1500 Ft.
222. **Szenci Molnár Albert:** Novae grammaticae ungaricae libri duo. Új magyar grammatika két könyvben. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2004. (Ez a szám könyvárúsi forgalomban nem kapható!)
224. Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat. A 2005. október 20–21-i somorjai konferencia előadásai. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2005. 1500 Ft.
225. Vallanak a neveink múltjáról és jelenéről. Magyar névtani kutatások Szlovákiában. Névtani konferencia Nyitrán 2005. jún. 2–4. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2006. 1500 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 2000 Ft.
- Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 3000 Ft.
- Domonkos-kódex. 1517. 1990. 3500 Ft.
- Nádor-kódex. 1508. 1994. 5000 Ft.
- Kazinczy-kódex. 1526–1541. 2003. 3000 Ft.
- Pozsonyi Kódex. 1520. 2004. 2000 Ft.
- Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
- Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 2000 Ft.
- Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 2000 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

A teljes lista olvasható a Társaságunk honlapján: www.mnyt.hu

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Kódexkiadások: Szent Margit élete. 1990. 336 Ft; Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft; Gömör-kódex. 1516. 2001. 1500 Ft.
- A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–IX. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995–2004. Kötetenként 4000 Ft. (Társasági tagoknak 3000 Ft.)
- Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára. Bp., 1999. 2000 Ft.
- Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 500 Ft.
- Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 1500 Ft.
- Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése 1. Alsófehér megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Janitsek Jenő. Bp., 2001. 1000 Ft. – 2. Háromszék. Közzéteszi Hajdú Mihály és Slíz Mariann. Bp., 2001. 1000 Ft. – 3. Szilágy megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sebestyén Zsolt. Bp., 2002. 1000 Ft. – 4. Kisküküllő és Nagyküküllő megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sebestyén Zsolt. Bp., 2003. 1000 Ft. – 5. Torda-Aranyos megye. Közzéteszi Hajdú Mihály, Buboly Magdolna, Sebestyén Zsolt. 2004. 1000 Ft. – 6. Udvarhelyszék. Közzéteszi Hajdú Mihály és Bárh M. János. 2005. 1000 Ft. – 7. Maros-Torda megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sófalvi Krisztina. 2005. 2000 Ft. – 8. Csík-, Gyergyó- és Kászsorszék. Közzéteszi Hajdú Mihály, Makay Emese és Slíz Mariann. 2006. 1000 Ft.
- Magyar Nyelvjárás Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről – nyelvjárás régiók szerint. 1. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Audio-CD. Bp., 2001. 3000 Ft, társasági tagoknak 2500 Ft.
- Magyar Nyelvjárás Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről – nyelvjárás régiók szerint. 1. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Multimédiás CD-ROM. Bp., 2002. 4000 Ft, társasági tagoknak 3500 Ft.
- Varga Józsefné Horváth Mária: Történeti személynevek a Rábaközéből (1690–1895). Győr, 2006. 1500 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

Folyóiratunknak ezt a számát támogatta:

nka

Nemzeti Kulturális Alap

2001 APR 28.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kiss Jenő elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. – Az évi tagsági díj 2000 Ft, nyugdíjasoknak 1000 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 500 Ft. – A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, III. em. 324. szoba), vagy befizethetők a Társaság Erste Bank 11991102–02102971 számú csekk számlájára. A Társaság köszönettel fogadja a személyi jövedelemadó 1 %-ára tett felajánlásokat; adószám: 19007665-1-41.

Félfogadási idő: kedd (a felolvasó ülések előtt): 14–16.30, csütörtök: 10–12 óráig. Telefon (félfogadási időben): 485-5200 /5121 mell.

A Társaság honlapja: www.mnyt.hu, e-mail címe: tarsasag@mnyt.hu.

EGYÉB TUDNIVALÓK

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, e-mailben: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: +36-80-444444. • Megvásárolható a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu) • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. **A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. E-mail címünk: magyarnyelv@c3.hu.**

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Múzeum krt. 4/A, H-1088 Hungary. E-mail: magyarnyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága. Subscriptions accepted by newspaper carriers, and in the Magyar Posta Rt. office: 1008 Budapest, Orczy tér 1. E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu. Distributed outside Hungary by Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: +36-1-201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu).

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

LORÁND BENKŐ

Editorial Board

IMRE BÉKÉSI, LÁSZLÓ HONTI, FERENC KIEFER,
JENŐ KISS, ISTVÁN NYOMÁRKAY, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, ISTVÁN SZATHMÁRI

Editor

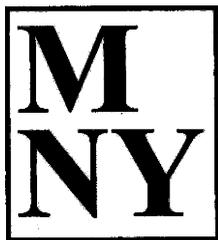
DEZSŐ JUHÁSZ

Technical Editor

TAMÁS FARKAS

CONTENTS

<i>C. Vladár, Zsuzsa</i> : Pál Pereszleányi's grammar from 1682. Sources and parallels	257
<i>A. Molnár, Ferenc</i> : Reflections on the new edition of Gömör Codex	270
<i>Kalcsó, Gyula</i> : A study of elative, delative and ablative suffixes in the first half century of Hungarian typography	282
<i>Berta, Árpád – Károly, László</i> : Runic inscriptions on the Szentő Crest Stone	300
<i>Beke, József</i> : The use of passive forms in <i>Bánk bán</i> and other pieces of 19th-century Hungarian literature	311
<i>R. Toma, Kornélia</i> : A analysis of "On the freedom of the press" by Lajos Kossuth	328
Minor Contributions. <i>Kiss, Margit</i> : Once more on noun phrases	338
Etymologies. <i>†Hasan Eren</i> : <i>Sárlik</i> 'rut'. A Turkish loanword and its derivatives in Hungarian, from the semantic field of animal husbandry. – <i>Mizser, Lajos</i> : <i>Mikulás</i> 'Santa Claus'	344
Spoken Hungarian. <i>Szathmári, István</i> : Language as a prerequisite for the survival of a community	346
Historiography. <i>Deme, László</i> : Géza Bárczi and posterity – in advance. – <i>Sándor, Anna</i> : Ferenc Sima would be ninety this year. – <i>Nagy L., János</i> : On Miklós Révai's legacy	349
Reviews. <i>Kiss, Jenő</i> : Nina Berend – Elisabeth Knipf-Komlósi (eds.), <i>Sprachinselwelten – The World of Language Islands</i> . – <i>Bogár, Edit</i> : On languages, in more ways than one. – <i>Magay, Tamás</i> : Forgács Tamás, „Állati” szólások és közmondások [Idioms and proverbs on animals]. – <i>Szili, Katalin</i> : Bárdos Jenő, <i>Élő nyelvtanítás-történet</i> [The history of second language teaching]	358
Miscellaneous. <i>†Kiss Lajos</i> : Etymologies of place names	370
Society News. <i>Szathmári, István</i> : Zoltán Szabó (Kolozsvár) deceased. – <i>Galgóczi, László</i> : Imre Békési is 70. – <i>Bañcerowski, Janusz</i> : István Nyomárkay is 70. – Call for papers	375
Letters to the Editor. <i>Tamás Farkas</i> writes. – <i>László Büky</i> writes	382

4

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

CIII.

ÉVFOLYAM

2007.

4. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:

**BÉKÉSI IMRE, HONTI LÁSZLÓ, KIEFER FERENC,
KISS JENŐ, NYOMÁRKAY ISTVÁN, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:

JUHÁSZ DEZSŐ

Technikai szerkesztő:

FARKAS TAMÁS

TARTALOM

<i>B. Gergely Piroska</i> : Az új magyar nyelvtörténeti tankönyvről	385
<i>Szathmári István</i> : Szenczi Molnár Albert zsoltárai és a magyar irodalmi nyelv (sztenderd)	399
<i>Tóth Valéria</i> : A templomcimből alakult településnevek keletkezési körülményeiről	408
<i>Balázsi József Attila</i> : <i>Élőhalott = eleven holt?</i> Ellentét és ekvivalencia a jelentésben	419
<i>Kothencz Gabriella</i> : A <i>-ban/-ben</i> és az <i>-n ~ -on/-en/-ön</i> jelentésrendszere	432
Kisebbségi közlemények. <i>Felföldi Szabolcs</i> : Adalék a heftaliták kései történetéhez	451
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Mizser Lajos</i> : Mogyorós. – <i>Mokány Sándor</i> : Mikor, hol és kiktől kerülhetett nyelvünkbe a <i>mont</i> meg a <i>konta</i> ? – <i>Mózes Huba</i> : Széttartó szójelentések. Megjegyzések <i>vendég</i> szavunk történetéhez	454
Nyelvművelés. <i>Szabó Tamás Péter</i> : Fiatalok a nyelv fejlődéséről és fejlesztéséről	461
Tudománytörténet. <i>Kabán Annamária</i> : Ötven éve indult a kolozsvári Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények. – <i>A. Molnár Ferenc</i> : Szabó T. Attila egy levele Illyés Gyulához és ami körülötte feltárult	471
Szemle. <i>Pusztai Ferenc</i> : Bíró Ferenc szerk., Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből. – <i>Slíz Mariann</i> : B. Gergely Piroska, Kalotaszeg kereszt- és becenevei. – <i>Bodó Csanád</i> : Két kötet a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról. – <i>P. Lakatos Ilona</i> : Hegedűs Attila, A változó nyelvjárás. – <i>Bárányné Komári Erzsébet</i> : Udvari István, Magyar–ukrán szótár 2. M–Zs	488
Külföldiek. <i>Elekfi László</i> : Száz éve született Ország László, A magyar nyelv értelmező szótárának szerkesztője. – <i>Kiss Jenő</i> : Benkő Loránd köszöntése az Akadémian. – <i>Benkő Loránd</i> válasza. – <i>†Kiss Lajos</i> : Helynévmagyarázatok	504
Levélszekrény. <i>Kanizsai Ferenc</i> írja	510

MAGYAR NYELV

CIII. ÉVF.

2007. DECEMBER

4. SZÁM

Az új magyar nyelvtörténeti tankönyvről*

1. Az új magyar nyelvtörténeti tankönyv megjelenése óta eltelt idő e mű elsőrendű használói az egyetemi hallgatók és oktatók számára a birtokbavétel: az elsajátítás, kipróbálás elméleti és gyakorlati éveit jelentették, s e tapasztalatoknak – úgy vélem – annál is inkább jogosult megjelenniök ebben az ismertetésben, mivel a kötet tartalmát és jelentőségét korábban már több részletes és alapos értékelés méltatta. Tankönyv jellege mellett azonban mint a magyar nyelvtörténet legújabb tömör, de teljes: a nyelv minden szintjére kiterjedő szintézise is igen figyelemreméltó, hiszen különösen nyelvünk történetének újabb korszakairól sok új kutatási eredményből összeálló képet találunk benne. Elsősorban ezt a két szempontot tűzöm magam elé ismertetésemben, hogy a már megjelentek ismétlését – amennyiben lehet – elkerüljem, illetve, hogy a fentebb említett, korábbi írásokban szintén érintett, de talán nem teljesen kimerített vonatkozásokhoz a magyar észrevételét is hozzátegyem.

A magyar nyelvtörténeti kutatások főbb eredményei tankönyv típusú szintéziséinek kezdetét már HORGES ANTALnak, GOMBOCZ ZOLTÁNNak, majd KLEMM ANTALnak az 1920-as évektől tartott, akkor vagy később kiadott nyelvtörténeti egyetemi előadásai alapozták meg, sorozattá, tudományos műfajjá válását azonban az 1950-es években a Tankönyvkiadónál megjelent Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek egymást követő kötetei avatták, amelyekben a magyar nyelvtörténet legkiválóbb képviselői foglalták össze a helyesírás-történet (KNEZSA ISTVÁN 1959.), a magyar hangtörténet (BÁRCZI GÉZA 1958a.), a magyar történeti szóalaktan: a szótövek (BÁRCZI, 1958b.), a magyar szókincs eredete (BÁRCZI 1958c.), a magyar szóképzés története (D. BARTHA KATALIN 1958.), a magyar történeti mondattan (BERRÁR JOLÁN 1957.), a magyar nyelvjárástörténet (BENKŐ LORÁND 1957.) kérdéskörébe vágó akkori korszerű ismereteket. Az 1960-as évek végén került sor lényegében e sorozat egy tankönyvben egyesítésére (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967.), kiegészítve egy rövid nyelvelméleti bevezetővel és egy terjedelmesebb, a nyelvtörténet forrásait taglaló fejezettel, valamint a magyar nyelvtörténet összefoglaló áttekintésével, melyet BÁRCZI GÉZA írt méltán nagyon népszerű könyve, „A magyar nyelv életrajza” alapján (1963.), mely egységben látatja a társadalom, művelődés és a nyelv történetének változásfolyamatait korszakról korszakra, s ezzel mintegy megalapozza a szinkrón metszetekben való tárgyalásmódot a magyar nyelvtörténetben.

E tankönyv számos kiadást megérve több mint három és fél évtizeden át szolgálta a felső szintű magyar nyelvtörténet-oktatást, így a jelenlegi tankönyvnek közvetlen időbeli elődje. Nem úgy szemléletében, tárgyalásmódjában és elsősorban tudományos ismeretanyagában. Az a nagymértékű szemlélet- és módszerváltás tudniillik, amely részben a leíró nyelvészet hatására is az elmúlt évtizedekben végbement a nyelvtörténeti látásmódban és kutatásmód-

---

* Magyar nyelvtörténet. Szerk. KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC. Osiris Kiadó, Bp., 2003. 950 lap + 6 térkép.

szertanban, amely konkrét formát öltött a magyar nyelv szerkezettörténetének nagyszabású újrafeldolgozásában, „A magyar nyelv történeti nyelvtaná”-ban (a továbbiakban: TNyt.), valamint a nyelvtörténeti résztanulmányokban, továbbá más nyelvészeti ágak (szöveg- és szociolingvisztika, pragmatika stb.) nyelvtörténeti alkalmazhatósága, ezzel párhuzamosan a nyelvtörténeti és etimológiai szótárakban, nyelvemlékkiadványokban hozzáférhetővé vált nyelvtörténeti forrásanyag lehetővé tette, hogy először a magyar történeti nyelvtudomány emelkedjék magasabb szintre, s ez jelenjék meg a nyelvtörténeti oktatásban is a korábnál talán hangsúlyosabban is. A különbség ugyanis az ötvenes évek tankönyvsorozatának kötetei meg az ezt követő és a XX. század bő utolsó harmadában változatlanul maradt tankönyv között lényegesen kisebb volt, mint ez utóbbi és a mostani tankönyv között. Nyelvtörténeti tankönyvírásunk tehát jócskán rászorult a korszerűsítésre. Ennek célkitűzéseit az új tankönyv előszavában olvashatjuk. Magától értetődő, hogy nyelvünk történetének első két nagy korszakára nézve iránymutatóul szolgált számára a TNyt., mind szemléleti-módszertani szempontból és tárgyalásmód tekintetében, mind a nyelvállapotok és a nyelvi változásfolyamatok ismeretanyagában is. De bár az új tankönyv gerincét is a magyar nyelv szerkezettörténete képezi (sőt az előszó ezt a tankönyv kizárólagos tárgyaként jelöli meg; 8), kiegészül két másik nyelvi részrendszert: a hangtörténetet és a szókészlet-történetet bemutató fejezettel, s így a nyelv egészéről nyújt történeti áttekintést a tankönyv használóinak. És minthogy a nyelvhasználat két alapvető formája az írott és a beszélt nyelv, viszonyuk a korszerű nyelvészlelet lényeges jegyeként e tankönyvben is hangsúlyos szerephez jut. A helyesírás-történeti fejezetek nélkülözhetetlen útmutatók nemcsak elméleti, hanem gyakorlati (a tankönyv nyelvemlékes példaanyagának kiolvasásához szükséges) szempontokból is. Fontos tényező továbbá e tankönyv megszületésében az is, hogy megírói és szerkesztői tapasztalt oktatók: zömükben az ELTE magyar nyelvészeti tanszékeiről.

2. A korszerű nyelvtörténet-szemlélet kialakítását, megalapozását szolgálja a tankönyv első nagy, „Általános kérdések” főcímet viselő elméleti-módszertani fejezete (írója KISS JENŐ), mely hasznosítva a történeti nyelvtudomány elméleti alapjairól már korábban megjelent tankönyvet (BENKŐ 1988.), de ugyanakkor ennél tovább is lépve vezeti be a hallgatót a nyelvtörténet alapkérdéseibe; „Bevezetés” címen a szinkronia és diakronia, valamint a nyelvtörténet kettős értelmezésébe, majd a nyelvtörténeti korszakolás szempontjaiba. A magam tanári tapasztalata szerint a *szinkronia* és a *diakronia* műszó a hallgatókban nem elsődleges (és a nyelvészleletben elsődlegesen fontos) jelentésüket: a nyelv egyidejű állapotát, illetve a nyelv életfolyamatát idézik fel, hanem inkább kétféle nyelvvizsgálati módszert jelentenek, s időbe telik megérteni, hogy a nyelvnek akkor is volt és van szinkroniája és diakroniája, amikor a nyelv vizsgálatára még egyáltalán nem vagy alig került sor. E kettős értelmezésre természetesen kiter a tankönyv, mégis van egy esetleg félreérthető részlete a szinkronia értelmezésének: „A nyelvi időazonosságot, egyidejűséget, a mindenkorai jelent, a vizsgálattal egyidejű nyelvállapotot a szinkronia terminussal fejezzük ki” (13). Ez a megfogalmazás azon túlmenően, hogy egy kissé a szinkron vizsgálati módszer irányába tolja el a fogalmat, azt is sugallhatja, hogy egy kor szinkroniáját csakis az adott korban végzett vizsgálattal lehet megragadni, ami mai nyelvünket kivéve, természetesen megvalósíthatatlan.

A nyelvtörténeti korszakolással és a magyar nyelvtörténet korszakaival foglalkozó fejezet „jelenti be” a tankönyv egyik legjelentősebb újítását: a korábban egyetlen egységnek tekintett, 1772-től napjainkig tartó újmagyar kor felosztását, az 1920-szal kezdődő újabb magyar kor különválasztását. A nyelvtörténeti korszakhatároknak a nyelv fejlődéstörténetébe is beleszóló történelmi eseményekhez kötődése ezt teljesen jogosulttá teszi, hiszen, ahogy a középmagyar kor kezdete az ország akkori há om részre szakadásához vezető mohácsi csatavesztéshez kötődik, „a trianoni békediktátum (1920. június 4.) a magyar nyelvkö-

zösség és a nyelv eddigi legnagyobb szétszakítottságához vezet” (17) – írja a tankönyv, részletezve ennek legfőbb nyelvi következményeit. Nyilvánvaló volt ez korábban is nyelvtörténeisznek számára, és hogy a nyelvtörténeti korszakolásban már ezelőtt nem tükrözödhettek, azt nem nyelvészeti, hanem politikai-ideológiai szüklátökörúség és kényszer okozta.

A „Bevezetés” zárófejezete a nyelvtörténet forrásaival foglalkozik. Újításszámba megy, hogy a nyelvtörténethez konkrét nyelvi anyagot nyújtó forrásokra szorítkozik (ezért marad ki közülük a módszertani szempontokat nyújtó általános nyelvészet), illetve hogy fontossági sorrendben tárgyalja öket (nyelvemlékek, mai nyelv, rokon nyelvek, kontaktusnyelvek, régi magyar nyelvkönyvek). Hiányolni lehet viszont, hogy az épp fontosságánál fogva kiemelt nyelvemlékekről túl tömören szöl: nem említi sem típusaikat, sem azoknak legfontosabb képviselőit. (Talán az előző tankönyv e tekintetben túlságos részletességét elkerülendő, vagy a még csak kilátásba helyezett nyelvtörténeti kalauzra hagyatkozva?)

A ma korszerű nyelv- és nyelvtörténet szemlélet kialakításában „A nyelvi változás” főcímet viselő következő nagy fejezetnek van döntő szerepe (23–68). A didaktikai szempontból célszerűen tagolt részfejezeteknek a koherenciáját annak a koncepciónak a központba állítása adja meg, hogy a nyelv jellege, működése és változása kettős beágyazottságú: a nyelvi rendszertani adottságok, valamint a szociokulturális meghatározottságú nyelvhasználat összefüggés-hálózata együttesen jellemzi és irányítja. Ennek szellemében fogalmazza meg a nyelvi változás mibenlétét, tekinti át a nyelvtörténeti magyarázatokban is alkalmazott, illetve alkalmazható négy irányzatot (újgrammatikus, strukturalista, generatív és szociolingvisztikai), legbővebben kifejtve ez utóbbit nemcsak azért, mert a szerző a szociolingvisztikának is kiváló szakembere, hanem mert a történeti szociolingvisztika, s ezen belül a történeti pragmatika csak nem rég kezdett gyökereket eresztetni nálunk (kivéve a szókinestörténetet, ahol nagyobb hagyománya van), s ezért bővebb kifejtést igényel. A következő alfejezetekben (A nyelvi változás lehetséges és szükséges voltáról; A nyelvi változásról és a nyelvi változatosságról) kerül sor azoknak a változást befolyásoló, részben rendszerbeli, részben nyelvhasználati okokból eredő tényezőknek a bemutatására (analógia, nyelvi alkalmazkodás, nyelvi gazdaságosság, homonímia-félelem, illetve a nyelvi variabilitás), s ez egyúttal a nyelvi változással kapcsolatos alapfogalmak magyarázatával is felruhazza a tankönyv használóját. A nyelvi változatosságról mint a változás egyik fontos hajtóerejéről szölva igen hasznos, hogy a nyelvhasználati változatok keveredésére irányítja a fő figyelmet. Emellett talán valamivel bővebben lehetett volna szólni azonban a változás fokozatainak együttéléséből eredő változatosságról, a szinkrón variációkról, amelyek a változások dinamikus pontjai, s aminek tudatosítása segít megértetni a hallgatókkal az ún. dinamikus szinkrónia fogalmát: azt, hogy az átmenetek, kettősségek a formák, de főleg a funkciók terén a nyelv mai állapotának is természetes velejárói. Úgy vélem, e szemlélet még az alsóbb szintű nyelvtanításban is eredményesen alkalmazható, megóv egy esetleges erőltetett nyelvtani skatulyázástól. Az egyéni nyelvi újítástól a közösségi érvényű nyelvi változásig vezető útról, az újítás szocializálódásának feltételeiről szöl a nyelvi változások első felének utolsó alfejezete.

Ötletes, újszerű, tankönyvbe pedig különösen jól illik, hogy a nyelvi változás további részleteinek bemutatását kérdés-felelet formában: „Tizenhat kérdés és válasz a nyelvi változásról” (44–58) oldja meg a szerző. Az itt felvetett kérdések egy része (pl.: Miért változik a nyelv? Vannak nyelvrendszertani és vannak társadalmi okokkal magyarázható nyelvi változások? Hol születnek a nyelvi változások csírái?) már a megelőző részekben is előkerülnek, mégsem hatnak felesleges ismétlésnek, mert a válaszok lekerekítettebbek (s így könnyebben tanulhatók), vagy olykor több oldalról vannak megvilágítva, s többféle műszó bevezetésére is alkalmasak. A kérdések és válaszok másik része a nyelvi változás még nem tárgyalt részleteire vonatkozik (pl.: Hol változik a nyelv? Milyen ütemben változik a nyelv? Érzékelhető-e a nyelvi változás? Hogyan látják a beszélők a nyelvi változásokat? Milyen

fő változástípusok vannak?). A válaszok a tankönyv diák használói számára tartalmi és szaknyelvi szempontból is általában befogadhatók. Nem tartom ellenben szerencsésnek egy-egy olyan szaktanulmányból vett idézet beépítését (ilyen például a nyelv gyenge és erős pontjaira vonatkozó SÁNDOR KLÁRA-idézet; 56), mely a diák előtt feltehetőleg ismeretlen műszavaival (*mintázat, aktivizáció* stb.) aligha segíti e válasz megértését.

A nyelvi változásról szóló elméleti ismeretek után egy gyakorlatibb, a nyelvtörténeti leírás módszertanát érintő fejezet következik, mely nemcsak az elmélet gyakorlati alkalmazását kívánja bemutatni, hanem feltehetőleg a tankönyvtől felkínált feladatok megoldásához, az erre vállalkozó hallgatók nyelvtörténeti kutatómunkájához is módszertani útmutatót kíván nyújtani.

Végül az „Általános kérdések” utolsó fejezeteként kapott helyet a „Bevezetés a magyar nyelvtörténetbe” című fejezet, bár talán elképzelhető lett volna a tankönyv gerincét alkotó „A magyar nyelv története” bevezetőjeként is, hisz itt esik szó a tankönyv konkrét tartalmi és szerkezeti kérdéseiről: a kidolgozottabb szerkeztörténet központba állításáról, kiegészítve az előmunkálatok híján hézagosabb nyelvhasználat-történettel (főként az írott és beszélt nyelv, a belső nyelvváltozatok oldaláról). Szerkezetileg a tankönyv nyelvtörténeti korszakok szerint, ezen belül pedig minden nyelvi szintre kiterjedően írja le az egyes korok nyelvállapotát és a korhoz kötődő változásokat a helyesírásban, a hangrendszerben, a szókészletben, a morfológiában, a szófaji rendszerben, a szószerkezetekben, a mondatok rendszerében és a szövegépítésben.

3. A tankönyvben az egyes nyelvi szintek történetének szinkrón metszetekben való leírása tökéletesen indokolt, így tükrözi az egykori nyelvi valóságot, a nyelvi szintek közötti összefüggéseket, a meginduló vagy folyamatban levő változások egy részének nyelvrendszerbeli alapjait, illetve az akkori szociokulturális viszonyok hatására végbemenő nyelvi következményeket. Didaktikai szempontból azonban igencsak nehéz feladat elé állítja a tanárt és diákat egyaránt, hogy például az előadások során az egyes nyelvi szintek korszakokénti történetét más nyelvi szintek témái szakítják meg és választják el több tanórányi idővel, s emiatt sorozatos (és nem kevés oktatási időt felemésztő) visszakapcsolásokkal kell a korszakok közti összefüggéseket érzékelhetővé tenni, a diákok emlékezetébe idézni. Egyelőre nem látom ennek az alapvető problémának megnyugtató gyakorlati megoldását, mely mindkét fontos nézőpontot: a nyelvállapotbeli összefüggések és a korszakokat összekapcsoló változásvonalak egybefűzését az oktatás és tanulás gyakorlati tevékenységében optimálisan megvalósíthatná. Nyilván a tankönyv szerzőgárdája is számolt ezzel a nehézséggel, s hathatós segítséget kívánt nyújtani azokkal a kitűnő, táblázatokkal is szemléltetett összefoglalásokkal, amelyek a korszakok végén az egyes nyelvi szintek korabeli fejlődéstörténetének főbb változásait feltűntetik.

Az is kitűnően szolgálja a nyelvtörténeti oktatás eredményességét, hogy az egyes nyelvi szintekre vonatkozó általános elméleti bevezetők előzik meg a magyar nyelv történetének első korszakát: az ősmagyar kort leíró fejezetet. Zavaró viszont, hogy ezek az általános és a különböző korszakokból, akár az újabb magyar korból hozott példaanyagot is tartalmazó részek (l. pl. a szókészlet-történeti bevezetőt; 173–92) az „Ősmagyar kor” főcímet viselő fejezetbe vannak beágyazva; e részeknél legalább az élőfejből ki kellene venni az ősmagyar korra utalást.

A szorosabban vett szerkeztörténeti szintek (morfológia, szófaj- és szószerkezet-történet, mondat- és szövegtörténet) ős- és ómagyar kori leírása lényegében tömörítve közvetíti az TNYt.-be foglalt új tudományos eredményeket olyan mennyiségben és annyi magyarázattal, amely a megértést és elsajátítást a tanulási folyamatban lehetővé teszi. Vannak azonban olyan nyelvi részrendszerek: a helyesírás- és a hangtörténet, a szókészlet-történet,

amelyek nem támaszkodhattak a TNyt.-hez hasonló újabb vagy megújult szintézisekre, tehát e fejezetek szerzőinek maguknak kellett ezt elvégezniük. A középmagyar kortól kezdődően pedig ez valamennyi nyelvi szintre vonatkozott, tudniillik a nyelv egészéről összefüggő, koherens állapot- és változásleírást e korszakokról először e tankönyvben olvashatunk (rövid összefoglalásukat I. BÁRCZINAK „A magyar nyelv életrajza” című kötetében és az előző nyelvtörténeti tankönyvben). Nemcsak az ilyen vonatkozású újabb részletkutatások összegzését állította ez feladatként a tankönyv szerzői elé, hanem nemegyszer saját kutatómunkával kellett pótolniuk a középmagyar kor még egyelőre hiányos ismeretét: a TNyt. folytatásaként a középmagyar kor szerkezetétörténetének alapos vizsgálata csak nemrég kezdődött el. Az írott és a beszélt nyelv viszonyára és különösen az utóbbira irányuló kutatások felerősödésére szintén e korszak változatos nyelvhasználatot tükröző és nagy számban meglévő nyelvemlékei teremtenek lehetőséget, s e kérdéskör kutatásának kezdeti eredményei szintén itt jelennek meg először. A nyelvi egységesülésre, a nyelvi normák alakulására már korábban sokasodó ismereteink a nyelvfejlődés fő áramaként kapnak helyet a középmagyarral induló korszakleírásokban. Ki szeretném még emelni az újabb magyar kor (mondhatnánk: mai magyar nyelvünk) nyelvtörténeti megközelítésének újszerűségét és érdekességét is.

A továbbiakban a korszakokat nyelvi szintek szerint egybekapcsolva folytatom ismertetésemet abban a sorrendben, ahogyan a tankönyvben is követik egymást.

4. A helyesírás-történeti fejezetek szerzője (KOROMPAY KLÁRA) jelentős tudományos művek sorát hasznosíthatta, de ugyanakkor új részletekkel is bővítette, például: a kódexek mellékjel nélküli és keverék hangjelölése, a szóelemző elv érvényesülésének módja ezekben, a középmagyar kori misszilisek helyesírása (vajon miért használt föl ehhez csak egyetlen, a középmagyar kor legelejét érintő kiadványt?), valamint a szövegtagolással kapcsolatos helyesírási kérdések végigvezetése minden korszakon. Minthogy a magyar helyesírástörténet fő vonulatát a hangjelölés változásai képezik (nem is ártott volna a diákok mai helyesírásfogalmát ebben az irányban kibővíteni), különösen kiemelendő a hangjelölés- és a hangtörténet fejlődésének párhuzamba állítása, melyet szemléletes táblázatok is bemutatnak, legteljesebben az utolsó fejezet végén (786–7). Fontos didaktikai célt: a nyelvemlékek kiolvasását, az olvasatok megállapítását készíti elő azzal, hogy példát nyújt a betűsorból a korabeli kiejtésre való következtetés módjaira (287). Az a folyamat, amely a rovásírástól az 1984-es szabályzatig a hangjelölés, a szövegtagolás eszközei és a helyesírási elvek párhuzamosan futó fejlődésvonalából kibontakozik, művelődéstörténeti háttérrel is kiegészül, s jól példázza a nyelvi és társadalmi fejlődés párhuzamát.

A hangtörténeti fejezetek – amint az „Előszó”-ból megtudjuk – a tankönyv legkorábban elkészült és a szerkesztés során már további módosításon át nem ment részeit jelentik. Szerzőjük (ABAFFY ERZSÉBET) maga is a hangtörténet és a nyelvjárástörténet eredményes kutatója. Fonológiai keretben a fonémaopozíciók dinamikájától függő és azt módosító változások és változássorok összefüggésrendszerében mutatja be, táblázatokon is szemléltetve, a magyar mással- és magánhangzórendszer nagymérvű alakulását az ős- és ómagyar korban. A rendszertani tényezők mellett a fonotaktikai helyzetből adódó és azt módosító változások sorakoznak fel. Mint korábbi tanulmányaiban, itt is nagy hangsúlyt helyez a rendszerbeli kapcsolatba hozható hangváltozási sorok kronológiai rendjére, melyet egymásból következésük bizonyítékaként is kezel. A húzó-, illetve tolóánc elméletnek egyik gyakorlati megvalósítását fedezhetjük fel anélkül, hogy e modern műszavak vagy maga az elmélet rövid kifejtése megjelenne nála. A hangváltozási tendenciák és az asszociatív (a hangkörnyezettől kiváltott) hangváltozások ugyan külön tárgyaltatnak, de a köztük levő kapcsolat szerepe is sok változás esetében kimutatható. A hangváltozásokban is jelentkező nyelvi variabilitás szintén következetesen érvényesített aspektusként jelenik meg itt; akár

származékban, *idés* alakban is élt (l. az Erdélyi magyar szótörténeti tár anyagában; a továbbiakban: SzT.), mígnem az analogikus *idős* ki nem szorította. A tankönyv használójának didaktikai szempontból is hasznos segítséget nyújt az ómagyar kor legfontosabb títípusairól szóló táblázat.

A todalékokról szóló fejezet bevezetőjében főleg az alak és a funkció viszonyáról, a köztük levő egyensúlytalanság megszüntetésre való törekvéstről mint a todalékok változásának legfőbb motivációjáról esik szó. Nem kerül viszont itt szóba, hogy a morfológiai rendszer erősen zárt jellege miatt (kivételem némileg ez alól a lexikális szerepű képzőrendszer) a todalékok funkciófejlődése is gyakori változástípus, mellyel a gyarapodó közlési igényekhez alkalmazkodik e rendszer számos eleme.

A képzőtörténet bevezetője e morfematípus és a szókészlet változásainak párhuzamára hívja fel a figyelmet. Az ige- és névszóképző-rendszer állományát elemei eredetével együtt mutatja be az ómagyar kor végi táblázat. Az ómagyar kor végén levő táblázat, mely a képzőelemek funkcióját szemlélteti, azonban már csak a névszóképzőkről készült. Elkelt volna pedig egy hasonló táblázat az igekepzőkről is, még ha funkciójuk szempontjából kevésbé tagoltak is, mint az előbbieik. (Ez a hiány egyébként a TNyt.-ben is fennáll.) A középmagyar korra vonatkozólag főleg produktivitásbeli változások kerülnek szóba, a rendszer módosulása csekély (egyes korábbi képzők kihálnak). Természetesen ebben a képben nincsen benne, nem is lehet benne a nyelvjárások képzőhasználat, e korra vonatkozó nyelvföldrajzi szempontú képzőtanulmány ugyanis még alig készült. Az erdélyi nyelvterület igekepzőhasználatának XVI–XIX. századi történetéről a SzT. alapján készült értekezés a tankönyv után jelent meg (T. SZABÓ 2005.).

A másik két todalékfajta: az igejelek és az igeragok története talán a legnehezebb feladatok egyikét állította a szerző elé: a magyar igeragozási rendszer ómagyar kori kialakulásának bonyolult folyamatát kellett jól áttekinthetően leírnia. Ez lényegében meg is valósult. Mivel itt több irányú folyamatokat, sokféle funkcionális-alaki változások összefonódását kell megvilágítani, azt a megoldást alkalmazza e fejezet, hogy előbb felvázolja a három igei paradigma (ikes, határozott, általános) kialakulását, azután foglalkozik a ragok alakváltozásával és a homonímiát megszüntető törekvésekkel (a homonimákat megszüntető belső átrendeződésekre is vonatkozólag l. JUHÁSZ 1999., melynek hasznosítása, sajnos, elmaradt), végül még egyszer összefoglalja az igei személyragok keletkezésének módjait (nem felesleges ismételni ez?). Az ikes ragozás kezdetének leírásában, úgy vélem, zavaró, hogy a cselekvő ige és a ragtalan tárgy, valamint a T/3. rag egyes számúvá átvértékelődését a visszaható jelentésű igékhez köti (162), azt a látszatot keltve, mintha ez a folyamat az előző bekezdésben említett mediális igékre nem vonatkozna (noha még a felhasznált példa: *fa törik* is ugyanaz). A TNyt. kifejettebb gondolatmenetének tömörítése itt nem volt szerencsés, mert a diákok számára amúgy is bonyolult fejlődésment követését nem könnyítette meg. Továbbá vajon miért iktatódott ki az igeragozás legkorábbi kezdetére feltételezett $\emptyset$ morfémás, illetve *-k* többesjeles paradigma? Összefügg-e ezzel, hogy a tövéghangzóval bővült többesjellből származó személyragokra (lásuk, látjuk, [ők] kértek) nem tér ki a fejezet (bár a személyragok eredetét szemléltető táblázatban szerepelnek)?

A rendszerfejlődésben az ómagyar kor lezáró jellegű mind az ige-, mind a névszóra-gozás terén. Az ezutáni korszakok funkcióváltozásokkal (pl. időjelek), belső átrendeződésekkel (pl. ikes-iktelen ragozás), nyelvváltozatok közti mozgásokkal foglalkoznak. Az utóbbi időben megélnéült a nyelvatlaszok nyelvtörténeti tanulságainak értékesítése (l. JUHÁSZ DEZSŐ, HEGEDŰS ATTILA ilyen tárgyú tanulmányait), s így a nyelvjárások oldaláról is gazdagíthatóvá vált a középmagyar és újmagyar kor mód- és igeragozás-használatáról rajzolt kép.

A szókészlettörténet (szerzője ZSILINSZKY ÉVA) rendkívül alapos bevezetővel indul, mely a szókészlet minden eredetbeli rétegét részletesen és nagyon gazdag példaanyaggal

is illusztrálva jellemzi úgy, hogy olykor szinte előreveti a későbbi – az egyes nyelvtörténeti korszakokhoz kötött – megállapításokat vagy legalábbis egy részüket. Az idegen eredetű szavakkal kapcsolatban két érdekes táblázatot láthatunk a magyarból a környező és a távolabbi nyelvekbe átkerült szavakról, mely érzékelteti nyelvünk – más nyelvekhez hasonló – kétirányú (befogadó és kibocsátó) működését.

A nyelvtörténeti korszakokban a szókészlet e rétegeit szófaji csoportosításban tekinti át, a nyelvemlékes kortól pedig a bemutatott szövegyedek első előfordulását is közli. A szókinccsgyarapításban elsődrendű szerepet játszó belső keletkezésű (szóteremtés, szóalkotás) rétegnek megkülönböztetett figyelmet szentel minden korszakban. Hangsúlyozódik az onomatopoeitikus szóelemek intenzív gyarapodása az újabb magyar korig, amikor is leállni látszik. A szóalkotás produktumai közt az összetett szavak már az ómagyarban jelentős hányadát alkotják a tulajdonneveknek, és még további gyarapodásukat várhatjuk „Az Árpád kori Magyarország történeti földrajza”-nak (GYÖRFFY 1963–87.) folyamatban levő, valamint az „Árpád-kori személynévtár” (FEHÉRTÓI 2004.) adatainak feldolgozásától. Bizonyos szófajok (névmások, határozószók) összetétellel való gyarapodásának további lökést adnak az igekötős igék, ezt ugyan a tankönyv csak az újmagyar kornál említi, de időben előbbre viheti ezt a SzT. e tekintetben is gazdag középmagyar kori anyagának számbavétele. Az újabb magyar kor új tendenciájaként említi a legújabb idegen szavakkal (pl. *drog, videó*) alakult összetett szavak egész sorozatát. Az ún. egyéb szóalkotási módok közül a szóhasadás történetét is nyomon követi az ősmagyartól napjainkig.

A más nyelvekből átvett jövevényszórétegek tárgyalásában azok az újabb tudományos eredmények is beépülnek, amelyek a megelőző tankönyvbe még nem kerülhettek be (I. MOL-LAY KÁROLYNAK és HORVÁTH MÁRIÁNAK a német nyelvi hatásról, KAKUK ZSUZSÁNAK az oszmán-török, BAKOS FERENCNEK a román jövevényszavakról írt monográfiáit). De fel lehetett volna frissíteni a tankönyv iráni jövevényszavakra vonatkozó részét HARMATTA JÁNOS tanulmányaiból (a bibliográfiában szerepel, de az ősmagyar kori fejezetben nem látni nyomát), SZABÓ T. ATTILÁNAK több román szócsaládról írt közleményeiből, illetve a SzT. hallatlanul gazdag XVI–XVIII. századi latin elemeinek alapján. Az angol és az amerikai angol eredetű szavak rohamosan gyarapodó történetéről is a korábbinál részletesebben olvashatunk. Korszakonként külön szerepel a vándorszavak, nemzetközi szavak és a tükörszavak csoportja.

A szókészlettörténet egyik utolsó fejezete, „A szókészlet változásainak áttekintése” sok új megállapítást gyűjt egybe a motivált szavak arányának fokozatos növekedéséről, a jelentések számának alakulásáról, az eredetbeli rétegek újabb statisztikájáról, sőt a szavak hangzasképének és hosszának változásáról is (magán- és mássalhangzónak arányváltozásai, szótagszámának növekedése). A zárófejezet, „A szókészlet változása a nyelvhasználat tükrében” először a tájszavak, azután a szociolektusok, végül a köznyelv szavainak történetét tekinti át. Nyelvemlékes adatokkal igazolható tájszavakat mutat be az ó-, közép- és újmagyar korból a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről. (Kár, hogy történeti adataikból vagy első előfordulásukból egyet sem közöl.) A szak- és csoportnyelvi szavak feltételezhető ómagyar kori fokozatos előretörését igazolják szaporodó nyelvemlékes adataik és művelődéstörténeti motivációik, míg azután az újabb magyar korban a szókinccsgyarapítás fő forrásává erősödnek. Új kezdeményezése a tankönyvnek, hogy külön szól a legfiatalabb nyelvváltozatok, a XVI–XVII. századtól formálódó írott és beszélt köznyelv(ek) szavairól, elsősorban ezek forrásait, illetve más nyelvváltozatokkal való kapcsolatait érintve.

A szófajttörténeti fejezet írója (MÁTAI MÁRIA) a szófaji változás elméleti kérdéseiről előzetesen több tanulmányt is közölt. Ehhez képest roppant tömör bevezetőben foglalja össze a szófaji érték összetevőinek (jelentésbeli, szintaktikai, morfológiai) részleges vagy teljes változásai nyomán bekövetkezett alkalmi, illetve lexikális szófajváltás fogalmát, va-

lamint lehetséges eredményeit (többszófajúság, új egyszó-fajúság és a szófaji érték megszűnése). E tömörítés indokát abban kereshetjük, hogy az új szófajok keletkezéstörténeti kérdéseit, alakszerkezeti és funkcionális sajátosságaik módosulásait az egyes szófajoknál mint elsősorban rájuk jellemző folyamatokat fejt ki. Rendszerbeli csoportjaik szerint az alapszó-fajok, ezen belül a fogalomjelölők, valamint a viszonyszók rendszerébe tartozó szófajok kerülnek sorra. Bemutatja az igenévszók állományának korszakonkénti csökkenését. Az igék szófaji változásáról az alapszófajoknál nem tesz említést, erre csak a viszonyítószók (módosítószók, partikulák, kötőszók) igéből (igei állítmányból) való keletkezésmódjának kapcsán utal. Az igenevekről szóló fejezetek érzékeltetik e kétarcú szófaj dinamikus jellegét: többszófajúságra való hajlamosságát, erőteljes gyarodását az ő- és ómagyar korban és a mondatszerkesztésben betöltött ősi szerepét, mely csak a középmagyar kortól szorul lényegesen vissza. (Mindezek bemutatása előkészíti a történeti mondattani fejezeteket is.) Minden igenévfajta összetevőit részletesen tárgyalja, a középmagyartól az egyik leggyakoribb típus, a *nőtton nő*-féle szerkezet képzője valahogy mégis kimaradt. A névszók egymás irányába mutató szófaji változásainak gyakorisága kellő hangsúlyt kap. A névmásokkal kezdődően olyan fogalomjelölő szófajok következnek, amelyek részben vagy egészen új fejlemények, illetve új típusokkal és új morfológiai szerkezetekkel gazdagodnak a korszakok folyamán. Ezért tárgyalásmódjukban keletkezéstörténeti és a morfológiai felépítettség szempontjai kerülnek előtérbe. Így mind a névmásfajták, mind a határozószók esetében kidomborodik, hogyan erősödik korról korra az összetétel szerepe az újabb típusok és az újabb szófaji elemek létrejöttében. Ez utóbbiak nyelvtörténeti dokumentálásában a szerző kitűnően hasznosítja a SzT. közép- és újmagyar kori adatait, s ezzel az irodalom alatti nyelvváltozatokban való térhódításukat is bemutatja. A határozószóknak mint a szófaji változásban központi szerepű kategóriának kitűnő szemléltetését látjuk a „kimenet” és „bemenet” oldaláról táblázatban is (830).

A viszonyszók bizonyos fajtái szintén régóta kutatott témáját képezik a szerzőnek, s talán ez is közrejátszik abban, hogy e grammatikai szerepű szavak történetét elvontabb problematikájuk ellenére is sikerült a hallgatók számára jól követhető folyamatként bemutatnia. E folyamat intenzitása nyelvünk mai állapotának is alakító ereje. Névtutórendszerünk gyarodásának újabb és újabb forrásait táblázatokban is áttekinthetővé teszi. Legújabb szófajunk: a névtutó-melléknevek kialakulásának fokozatait a középmagyar korból mutatja ki. Az igekötők állományának, alaki és funkcionális változásainak kérdéseit jórészt saját kutatásai alapján vezeti végig, rámutat egyes igekötők előretörésének okaira, az igekötőcserék lehetséges magyarázataira. Az összetételek a viszonyszók keletkezésében is mind nagyobb szerephez jutnak: az igekötős igéken kívül a módosítószók és partikulák, valamint a kötőszók jelentős része alakult így. A korszakok elemzését követő összefoglalás a szófaji rendszer legfontosabb változási tendenciáit emeli ki.

A szószerkezetek története (szerzője HORVÁTH LÁSZLÓ) szerves kapcsolatot tart fenn mind a morféma-, mind a mondattörténettel, ezért óhatatlanul elég sok átfedést mutat velük. Egy részük utalással kiiktatható lehetett volna (pl.: a tárgyrag, tárgyas szószerkezet, tárgyi mellékmondat ismétlődő részei). Noha a szószerkezetek a mondat alkotórészei, a tankönyvben önálló egységként, a mondattantól elkülönítve szerepelnek, eltérően a TNyt.-tól, ahol a mondattan részeként jelennek meg. A tankönyvi megoldás valószínűleg a jobb áttekinthetőséget kívánja szolgálni azzal, hogy a mondat belső szerkezeti részeit elkülöníti a két fő szövegmondat-típustól (az egyszerű és az összetett mondattól); a köztük levő szoros kapcsolatra az oktatás során azonban ismételten figyelmet kell fordítani. A szószerkezetek változásai elsősorban tagjaik kifejező eszközeit (szó-fajok), illetve alaki jellemzőit (morfológiai elemek) érintik, illetve azt, hogy a tagok között kötött vagy szabad viszony van. Mindezek az ómagyar korból kimerítő részletességgel és gazdag dokumentációval jelennek meg, s mint-

hogy a példák természetesen teljes vagy majdnem teljes mondatok a korai, de főleg a kései ómagyar nyelvelmélekekből (kódexekből), könnyebbség lett volna a hallgatók számára olvasatukat is közölni (főleg a kevésbé ismert kódexrészleteknek). Igaz, ez nem kívánatos terjedelmnövekedéssel járt volna. A megoldást, úgy hiszem, ebben is az ígért nyelvelmélekkalauz fogja hozni. Fontosak azok a részletek is, amelyek latin hatásra jelentkeznek, bizonyos ómagyar szószerkezetbeli sajátságok a fordításirodalom jellemző stílusesszkeizeivé válnak. Ritkulásuk, eltűnésük, esetleges továbbélésük jelentős különbségként fog feltűnni a későbbi korok zömmel más jellegű nyelvelmélei tükrében. Ennek bemutatására azonban e tankönyvnek az elmunkálatok hiányosságainál fogva még kevés lehetősége van. Ez leginkább a középmagyar kori részben mutatkozik meg. Mégis részletesebben tud foglalkozni egy-egy kimunkáltabb jelenséggel. Így például a kettős állítmánynak nevezett szerkezet (*el kell menjek*) kontaminációs keletkezés módjával (érdekes, hogy itt még nem, csak a következő korszakoknál említi e szerkezet keleti regionális kötődését) vagy a határozott és általános ragozás ingadozásaival a tárgyias szerkezetben; példáit az utóbbi csetben csaknem kivétel nélkül a szépirodalomból meríti, noha a szakirodalom e jelenség beszélt nyelvi eredetét sok példán keresztül bemutatta. Az újmagyar korról, ennek főleg reformkori szakaszáról már jóval részletesebb képet tud nyújtani (főleg a „Nyelvünk reformkorban” című kötet [PAIS szerk. 1955.] kitűnő tanulmányai alapján). Az itt is domináns irodalmi példaanyag mellett a beszélt nyelvhasználathoz közelebb álló nyelvelmélekekből (pl. SzT.) is merít, így rá tud mutatni arra, hogy melyek azok a szerkezetek, amelyeket a tudatos nyelvfejlesztés elevenített fel vagy terjesztett el, és melyek terjedtek vagy szorultak ki spontán úton a nyelvhasználatból a reformkor végére. Az újabb magyar kor jellemzésébe főleg a XX. század második felében a szorosabban vett mai magyar nyelv szószerkezeti sajátságai kerülnek be főként köznyelvi/sajtónyelvi példákkal. Előtérben a nyelvhasználati (egyeztetésbeli, morfémahasználati) ingadozások állnak. Sajnálatos, hogy e sok részletet tartalmazó fejezetsor végére összefoglalás nem került.

A történeti mondatban két fejezete az egyszerű és az összetett mondatról szól (szerzőik GALLASY MAGDOLNA és HAADER LEA). Az egyszerű mondat történetét a szerző az ős- és ómagyar korra összpontosítja, mért, mint mondja, a változások a korábbi korszakok idején zajlanak (251). Mintegy előlegezett összefoglalásként a fejezet elején jelzi azokat a változástípusokat, amelyek az egyszerű mondatok szövegbeli önállóságát, belső tagoltságát és szerkesztettségét, a grammatikai és lexikális jelöltség mértékét és megformáltságát, a sűrítésses szerkezetek kioldódását, az intonáció szerepének intenzitását stb. érintik. Legbehatóbban az állító és tagadó mondatokban, valamint a modális mondatfajtákban bekövetkező változásokat írja le, kiemelve a köztük levő átmenetiségeket és elkülönülésük fokozatosan erősödő nyelvi eszközeit. Követi a változások másik fő irányát, a kötött szórendtől a lazább, az aktuális tagolást lehetővé tevő szórendig; de rámutat azokra az erős szórendi kötöttségekre is, amelyek előfeltételei voltak egyes új szófajok (névtvó, névelő, igekötő) létrejöttének. Szemléletes táblázatban mutatja be a tárgyi és határozói bővítmenyt is tartalmazó mondatok szórendjét Halotti Beszéd-beli példákon. A mondatrészek sorrendi változatait és ezek kifejezésbeli szerepét a kései ómagyarból részletesebben is bemutatja. E korszakokhoz képest a későbbiek (közép- és újmagyar) sokkal rövidebben szólnak az egyszerű mondat bizonyos jellemzőiről (írásjelek használata a modális fajtákban), a korstílust (barokk) és műfajt (pl. tudományos művek) tükröző hatásokról. Ez részben a változások lezárulásából ered, de ismereteink további gyarapodása még várható az ezutáni kutatásoktól. Az újabb magyar kor technikai eszközei kedveznek az intonációs változatok közvetlen megfigyelésének, másrészt (kevésbé pozitívan) lazítanak a mondatok szerkesztettségén.

Az összetett mondatok története állítja vitathatatlanul a legnehezebb feladat elé a tankönyv anyagát elsajátító hallgatót, hisz a szerkezettörténetnek ez a legbonyolultabb, változá-

si folyamatait tekintve a legelvontabb, részrendszereiben pedig talán a legtöbb variációt kitermelő egysége, s a kísérő nyelvtörténeti példaanyag is szükségképpen rendszerint hosszú (összetett) mondatokból áll (bár a megértetést szolgáló alaptípusoknál a szerző olykor a kódexmondatok egyszerűsítésével siet a hallgatók segítségére).

Az összetett mondat két nagy típusának történetét (a parataxis elméletet elutasítva) előbb az alárendelő, majd a mellérendelő mondatok sorrendjét követve tárgyalja. Az alárendelő mondat keletkezési folyamatát először egy olyan általános modellen mutatja be, amely vizuálisan (de szövegmodellen is) érzékelteti e folyamat két alapvető szakaszát: az egymást tartalmilag kiegészítő önálló szövegmondatok egybekapcsolódását és az ezt jelölő grammatikai eszközök (kötőszók) létrejöttét. Ehhez a grammatikalizációnak nevezett folyamathoz csatlakozhatnak még mások is (elízió, devalválódás, analógia stb.). Ennek az általános sémának az alapján a hallgatónak már sokkal könnyebb megérteni az egyes mellékmondatfajták és morfológiai jelölések kialakulásának sajátosabb folyamatait. A három alaptípusba tartozó: *hogy* kötőszós, vonatkozó névmási és vonatkozó határozószói kötőszavas mellékmondatokat (melyről táblázat is készült) e szerint (tehát a hagyományos szinkrón osztályozástól eltérően) veszi sorra, ismerteti keletkezésmódjukat, valamint szerkezeti/morfológiai jellemzőik (kötő- és utalószavaik, tagmondatrendjük és sajátos jelentésbeli többletük) kialakulásmódját. Ennek során számos konkrét megvalósulása ismerhető meg a bevezetőben jelzett általános folyamatoknak és fázisaiknak. Az ómagyar kor két szakaszát a mondat történetben különösen indokolt külön tárgyalni, hiszen a korai ómagyar kor mondatstruktúráiból az ősmagyarra való visszakövetkeztetés itt még nagyobb súllyal esik latba, mint például az összehasonlító módszert jobban gyümölcösztető morfématörténetben. A korai ómagyarra nézve kitűnő szolgálatot tesz az ekkori szövegemlékek mondataiból készített táblázatszerű összeállítás és tömör értékelése, mely amellett, hogy áttekinthetővé teszi e korszak legfőbb (ha nem is az összes) alárendelő mondatfajtáját és morfológiai szerkesztettségüknek különböző fokozatait, a tanulhatóság szempontjából is előnyös, mert a nyelvemlékelemzésekben leginkább ismert példaanyagot kínálja fel a hallgatóknak. Hasznos lett volna, ha hasonló összeállítás készül a mellérendelő összetett mondatokról is.

A kései ómagyar kor mondat története részesül – érthetően – a legrészletesebb bemutatásban. Gazdag nyelvemlékes adatanyagon dokumentálja az egyes mellékmondatfajták tartalmi és szerkezeti sajátosságait, világítja meg keletkezésmódjukat, valamint folyamatban levő változásaik irányait. Mivel itt a grammatikalizációs változások tömegével és sokféleségével ismerkedhetik meg a tanulni vágyó, nehéz volna megmondani, hogyan lehetne e fejezet nagyfokú részletességén valamelyest könnyíteni – anélkül természetesen, hogy az a nyelvtörténeti leírást csonkítaná. Talán a középmagyar kori fejezet példáját követve itt is alkalmazható lehetett volna az a fajta megoldás, hogy a sajátos jelentéstartalmak (következményes, hasonlító, feltételes, megengedő) kialakulása összevontan, ne pedig az egyes mellékmondatfajtáknál külön-külön kerüljön sorra. (Igaz, így talán elszikkadt volna a mondatrészkifejtés alkalmassága bizonyos jelentésbeli többlet kialakítására.) Egy ésszerű kompromisszumot e téren a didaktikai cél mégis javallana. Az ómagyar kor végéig kibontakozó legfőbb fejlődésvonalak és eredményeik összefoglalásáról e korszak végén elhelyezett táblázat gondoskodik.

A következő korszakok: a közép- és az újmagyar kor összetett mondatairól is sok mondanivalója van a szerzőnek, ami nem kevés, az előmunkálatok hiányosságát pótlandó egyéni kutatómunkát követelt meg tőle. A kifejező eszközök (kötőszók) gyarapodása/cserélődése mellett a nyelvhasználati vonatkozások kerülnek a középmagyarban fokozottabban előtérbe, több új vagy megerősödő változást (a *hogy* elmaradása, illetve behatolása az egyenes idézetbe, az idéző főmondat beékelődése a mellékmondatba, a mondatátszövődések gyakoribbá válása stb.) beszélt nyelvi hatásból vezet le és a beszélt nyelvhez közel álló

nyelvelmékes adatokkal dokumentál. Az újmagyar korban a nyelvi divatokat is bevonja a változást indukáló tényezők közé, például a nyelvújítóktól és a reformkor íróitól eszményített rövidsége törekvés időlegesen az igeneves szerkesztéshez való visszatérést vagy az utalószó kerülését népszerűsíti. Folytatódnak a beszélt nyelv hatására bekövetkező változások, például az *ami* terjedése az *amely* rovására, a következményes *hogy* emfatikus szerephez jutása, az alárendelésnek a mellérendelés irányába való eltolódása, több eredetileg alárendelő kötőszó (*míg, miután, miszerint, minélfogva*) mellérendelő mondatban való megjelenése.

Az újabb magyar korból is a beszélt nyelvnek az írott nyelvre gyakorolt egyre erőteljesebb hatását emeli ki. Sztereotíp főmondatok terjednek, utalószó–kötőszó párok összetett szóvá grammatikalizálódnak, a mondatátszövődések magasabb stíluszinteken (pl. tudományos stílus) is megszorodnak, és egy sereg más, mai nyelvünkben jól ismert jelenséget sorakoztat fel, érzékeltetve, hogy a nyelvhasználat a mondattan területén milyen élénk mozgásban van jelenleg is.

A történeti szövegtan megjelenése e tankönyvben számít a legnagyobb újdonságnak. Maga a szövegtan és különösen ennek diakrón változata új tudományága a nyelvészetnek, a megelőző tankönyvekben már ezért sem kaphatott helyet. A korai ómagyar szövegek első ilyen jellegű elemzését BENKŐ LORÁND kezdte meg, s a TNyt. folytatta és terjesztette ki a kései ómagyar szövegekre is, elsősorban a szöveggrammatikai jellemzők irányába mélyítve el az e korszakra vonatkozó ismereteket. A tankönyv szövegtani része (szerzője GALLASY MAGDOLNA) amellelt, hogy a TNyt.-re alapozva természetesen ugyanennek a korszaknak a szövegeiről nyújt a legrészletesebb és legdokumentáltabb képet, időben ezt mindkét irányban igyekszik a lehetőségekhez képest kiegészíteni. Megelőzőleg azonban szól a történeti szövegtan általános feladatairól, kérdésköreiről, módszeréről, nehézségeiről.

Mivel a szövegek nem rekonstruálhatók (ellentétben a nyelv más elemeivel, jelenségeivel), az ómagyar kor szövegjellemzőire csak nagyon általános feltételezéseket lehet felállítani, tekintetbe véve az akkor uralkodó beszélt nyelvi megnyilatkozások lehetséges fajtáit (diskurzus, megegyezés, rítusok, orális költészet stb). Ezeknek valószínűsíthető szövegjellemzőire is következtet: gondolatritmus, ismétlések, a nem folytatásos szövegmondatok nagyobb aránya, mellérendelő kapcsolatos szerkesztés a folytatásos szövegmondatokban (nem mond ez némileg ellent a mondattani fejezetben hangoztatott parataxis elmélet elutasításának?). A változás irányait leginkább befolyásolja a mondatok grammatikai struktúrájának e korszakbeli megerősödése, mely a szövegegységek elkülönítésére is kihatott.

Az ómagyar kor írásbelisége lehetővé teszi, hogy behatóan foglalkozzék a szövegjellemzőkkel. E korszak első fele legfőbb szövegjellemzőjének a szövegmondatok átmenetiségét tartja, mely a grammatikai szerkesztettség kisebb mértékéből, a kötőszóhasználat gyakori hiányából ered. A szövegmondatok típusait (nem folytatásos, tagolatlan, folytatásos) a nyelvi megnyilatkozásokhoz (műfajokhoz) való kötődésük alapján jellemzi. A mikroszerkezeti jellemzők közt először a szövegmondatok mennyiségi jellemzőivel és a szövegtípusok kapcsolatával foglalkozik, majd a szövegmondatok kapcsolatfajtáinak szövegtípusokra jellemző volta és a ritmikai kohézió kerül sorra. Külön részt szentel az idézésnek (idéző mondat és idézet sorrendje, hivatkozás és idéző ige). „A szöveg ismertségjelző hálójának alakulása” alcímen elsősorban az ezt a funkciót betöltő új szófaj: a határozott névelő prezentációs és anaforikus szerepét világítja meg. Majd a szövegegész kohézióját együttesen biztosító elemek (korreferens szavak, anaforikus szavak) tömörülése az egyes szövegfajtákban, valamint a szövegtéma kiemelésére és a szöveg zárására szolgáló anafóra vonatkozó megállapítás zárja az ómagyar kor mintaszerű szövegtörténeti bemutatását, mely messzemenően alkalmas arra, hogy mintát adjon a diákok esetleges önálló szövegtörténeti munkáihoz.

A közép- és az újmagyar kor szövegtörténetét előmunkálatok hiányában igen szűkszavúra fogja a szerző, mindössze a szövegfajták meg sokasodásával sejteti (a középmagyarban

egy-két példán illusztrálja is) a kutatásra váró kérdések tömkelegét. Igen érdekes képet nyújt viszont az újabb magyar kor, s annak is napjainkban zajló szövegformáló tendenciáiról, melyet elsősorban a beszélt nyelvnek az írott nyelvre gyakorolt erős hatása s vele párhuzamban az elektronikus íráshasználat szokásai egészen új irányokba terelnek.

Utolsó fejezetként a tankönyv végére kerül a szójelentés-történet (szerzője PUSZTAI FERENC), mely a jelentésváltozásokkal foglalkozik jól áttekinthető rendszerbe foglalva és sok érdekes, zömében új példák elemzésével kísérve azokat. Két meglepetést azonban tartogat e fejezet a könyv forgatójának. Az egyik maga az elhelyezése a kötetben, hiszen a szójelentés változása a szókincs gyarapításának egyik jelentős módja, így helye lehetne a szókészlet történetével foglalkozó fejezetek sorában is. Hogy miért nem történt ez így, talán e téma kifejtésének másik „meglepetése” okozza: az, hogy nem korszakos tárgyalásmódú, így nem volt beilleszthető a tankönyv korszakokra tagolt szerkezetébe. Ennek indoka pedig az lehet, hogy „a jelentésváltozások ... főként az emberi gondolkodás közös vonásain alapulnak. A jelentésváltozási típusoknak ez az univerzális sajátossága egy-egy nyelv történetében is megmutatkozik, a típusok ugyanis alapvetően nem módosulnak a különböző korszakokban” (853–4).

A szerző személyes nagy lexikográfiai tapasztalata megnyilvánul mind e fejezet elméleti megalapozásában (a lexikológiai jelentés aspektusai, a jelentések elkülönítésének kritériumai, a jelentésváltozások és a motivációváltozások okai), mind a jelentésváltozások típusainak rendszerezésében. Újdonság, hogy a jelentésváltozási típusokat két összefoglaló jellegű csoportba: az egy-, illetve azonos alakú szavak és a több-, illetve hasonló és különböző alakú szavak jelentéstörténete keretébe sorolja. Kiemelt figyelmet fordít arra, hogy rámutasson a jelentésváltozás-típusok összefüggéseire, összefonódására, átfedéseire, így a névátvitel metaforikus és metonimikus fajtáin kívül a jelentésbővüléssel és -szűküléssel, a konkrét↔elvont jelentésváltozással és a homonimák jelentésváltozásaival is részletesen foglalkozik. A jelentésátvitel fajtái mellett pedig szinonimák és szinonimasorok, a mezőkapcsolatok és a szóhangulat-változások is szerepelnek. A kontextusoknak az eddigi szakirodalomnál is hangsúlyozottabb jelentőségét állítja előtérbe a jelentésváltozások e típusaiban. Végül a tulajdonnevek jelentéstörténetének is szentel egy alfejezetet, melyben a köznevekéhez hasonló szempontú táblázaton mutatja be a tulajdonnevek alaki és jelentésbeli kapcsolatát, majd következtetéseket von le jelentésváltozásaik különbségeire nézve.

5. A tematikus fejezetsorok után föltétlenül szólni kell arról az újításról is, amelyet a feladatok képviselnek e tankönyvben. Ezek az elméleti ismeretek gyakorlati alkalmazását és a kreatív nyelvtörténeti látás- és gondolkodásmód fejlesztését egyaránt szolgálják. Rendkívül változatosak mind célkitűzéseiket, mind megoldási módszereiket tekintve. Megtanítanak a különböző nyelvtörténeti források (szótárak, nyelvemlékfajták, a mai nyelv) kezelésére, szűkebb vagy tágabb körű anyaggyűjtésre, az adatok „megszólaltatására”, változataik diakrón értékelésére stb. A feladatok különböző nehézségűek: vannak köztük a tankönyvben leírtak átgondolását, összefüggésbe állítását javasoló (ezek csekélyebb számúak); többségük viszont önálló anyaggyűjtéssel és értékeléssel járó igényesebb munkát kíván, mely tanári irányítással szemináriumi vagy még diplomadolgozat témája is lehet. Az egyes fejezetek végén feltüntetett ún. továbbvezető irodalom is segítséget nyújt megoldásukhoz.

Minden tankönyv alapvető feladatai közé tartozik a megfelelő műszavak megismertetése. Magától értetődő, hogy e tankönyvben is seregnyi új műszóval találkozunk a használó. A szerzők igen nagy gondot fordítanak arra, hogy világossá tegyék tartalmukat, megadják az idegen műszavak magyar megfelelőit, s ez csak nagyon kevésszer marad el (pl. *klitizálódik*, *lokúció*, *illokúció*), persze egy előzetes mai magyar nyelvi képzés (akár középiskolai fokon) e tekintetben is szükséges és hasznos. A könyv végén található részletes tárgymutató

szintén jól felhasználható a műszómagyarázatokhoz is amellet, hogy gyors tájékozódásra, visszakeresésre ad lehetőséget.

A válogatott irodalom gazdag jegyzéke főleg a magyar nyelvtörténet klasszikus és új eredményeket hozó műveit tartalmazza, ez utóbbiak nagyobb arányában a korszerűsítés igénye ugyanúgy lemérhető, mint a tankönyv egészében. A külföldi szakirodalmat szintén jó néhány fontos mű képviseli. Egy-két feltűnőbb hiányt, illetve pontatlanságot mégis szóvá tennék. A megérdemelnél kevésbé használta fel, ennél fogva kevésbé szerepelteti a válogatott szakirodalomban a szegedi nyelvtörténeti szimposiumoknak: „A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei” című sorozatban megjelent tanulmányait. Ami számomra a legfeltűnőbb, szerepelnek a bibliográfiában, de hasznosítatlanok maradtak például JUHÁSZ DEZSŐ kitűnő tanulmányai a magyar igeragozás rendszerének formálódásáról (1999., 2001.). A határon túli (főleg az erdélyi) nyelvtörténeti kutatások eredményei ritkán tűnnek fel az idézett szakirodalomban, s ez alól még SZABÓ T. ATTILA sem kivétel, akitől mindössze három tanulmány címe szerepel. Kimaradtak például helyesírás-történeti, a *felelin*-féle igealakokról és a magyar felezőszámnevekről írott, valamint számos nyelvjárás-történeti, úgyszintén több román jövevényszóráról szóló tanulmánya, ez utóbbiak a tankönyv román eredetű szavainál sem szerepelnek a továbbvezető szakirodalomban, noha az itt idézett BAKOS-könyvnél lényegesen nagyobb rálátásúak a történeti dokumentációt illetően. A SzT. esetében, melynek kötetei már három évtizede szaporodnak, nemcsak az első kötet megjelenésének évét (1975.) kellett volna idézni, hanem a tankönyv elkészültéig megjelent XI. kötetét is: 1975–2002.

Végül említsük meg a tankönyvet záró térképmelléleteket is, melyek a magyar nyelvterület etnikai viszonyait mutatják be a XI. századtól kb. két évszázadonként, valamint a mai nyelvjárási régiókat. A tankönyv ősmagyar korral foglalkozó terjedelmes részéhez hozzátartozott volna egy olyan térkép is, mely a magyarság e korabeli vándorlására, szállásterületeire, a velük érintkező népekre vonatkozó, feltehető mai ismereteinket mutatta volna be, annál is inkább, minthogy általános tapasztalat, hogy a hallgatóság östörténeti tájékozottsága igencsak hézagos.

6. A részletes áttekintés nyomán az új magyar nyelvtörténeti tankönyvet úgy értékelhetjük, hogy kiválóan megfelel elsődleges feladatának: a magyar nyelvtörténet egyetemi oktatásának, ugyanakkor a korszerű általános és magyar nyelvtörténet tudományos kézikönyvének szerepét is betölti a szakmabeliek és az igényes érdeklődők számára. Szerzőik rendkívül magas színvonalú fáradozásának köszönhetően olyan maradandó értéket képvisel, amely remélhetőleg maradéktalanul hasznosulhat az átalakuló egyetemi oktatási rendszerben is.

A hivatkozott irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1958a. Magyar hangtörténet. 2., bőv. kiad. Tankönyvkiadó, Bp.
 BÁRCZI GÉZA 1958b. A szótövek. (Magyar történeti szóalaktan I.) Tankönyvkiadó, Bp.
 BÁRCZI GÉZA 1958c. A magyar szókincs eredete. 2., bőv. kiad. Tankönyvkiadó, Bp.
 BÁRCZI GÉZA 1963. A magyar nyelv életrajza. Gondolat Kiadó, Bp.
 BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN 1967. A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Bp.
 D. BARTHA KATALIN 1958. Magyar történeti szóalaktan II. A magyar szóképzés története. Tankönyvkiadó, Bp.
 BENKŐ LORÁND 1957. Magyar nyelvjárástörténet. Tankönyvkiadó, Bp.
 BENKŐ LORÁND 1988. A történeti nyelvtudomány alapjai. Tankönyvkiadó, Bp.
 BERRÁR JOLÁN 1957. Magyar történeti mondattan. Tankönyvkiadó, Bp.
 FEHÉRTÓI KATALIN 2004. Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Akadémiai Kiadó, Bp.

- GYÖRFFY GYÖRGY 1963–87. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4. Akadémiai Kiadó, Bp.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1999. A történeti nyelvtan néhány kérdése a nyelvföldrajz szemszögéből. In: BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS szerk., A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondat-történet. JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 81–90.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A magyar feltételes mód paradigmáinak történetéhez a nyelvföldrajz szemszögéből. In: BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS szerk., A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. Magyar és finnugor alaktan. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 67–92.
- KNIEZSA ISTVÁN 1959. A magyar helyesírás története. 2., jav. kiad. Tankönyvkiadó, Bp.
- PAIS DEZSŐ szerk. 1955. Nyelvünk a reformkorban. Akadémiai Kiadó, Bp.
- TNyT. = BENKŐ LORÁND főszerk., A magyar nyelv történeti nyelvtana. 1–II/1–2. Bp., 1991–1995. Akadémiai Kiadó, Bp.
- T. SZABÓ CSILLA 2003. A deverbális igeképzés a XVI–XVIII. században az Erdélyi magyar szótörténeti tár adatanyaga alapján. Erdélyi Tudományos Füzetek 240. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

B. GERGELY PIROSKA

On a new Hungarian textbook of historical linguistics

The time that has elapsed since the publication of the new textbook reviewed here gave university students and lecturers an opportunity to have registered its advantages and possible shortcomings. The author reviews the contents of the textbook from exactly that point of view. The book discusses the theoretical foundations of historical linguistics, and presents an extensive history of Hungarian: the history of spelling, phonology, word stock and parts of speech, morphology, phrasal and clausal syntax, and – as a novelty – the historical text linguistics of Hungarian are discussed period by period, followed by a chapter on the history of word semantics that concludes the book. The book is up-to-date both in its approach and presentation and with respect to the body of scholarly knowledge it carries. It is a significant achievement not only as a textbook but also as a concise synthesis of the history of Hungarian: it is especially with respect to the more recent periods that a large amount of recent research is first reported on in a coherent manner. The periodization of the history of Hungarian is also revised: Present-Day Hungarian is distinguished from Modern Hungarian, with 1920 as the dividing line between them. As a didactic feature, we have to mention the sets of exercises attached to individual sections of the chapters, serving creative application of the knowledge just acquired by the students.

PIROSKA B. GERGELY

Szenczi Molnár Albert zsoldárai és a magyar irodalmi nyelv (sztenderd)*

1. Szenczi Molnár Albertnek elsősorban az anyanyelv, egyáltalán a nyelvhasználat, illetve a nyelvtudomány felé mutató munkásságát röviden a következőképpen jellemezhetjük. Elsőként méri fel és elsőként rendszerezi nyelvünket a maga egészében: szó- és kifejezőképességét szótáraiban; hang-, alak- és mondattani, valamint helyesírási jelenségeit grammatikájában. Ezenkívül megjelenteti költői ihletettségu zsoldároskönyvét; „megjobbítja”

---

* Elhangzott a Magyarországi Református Egyház Doktorok Kollégiuma által rendezett emlékülésen Budapesten, 2007. aug. 22-én.

a Károli-bibliát; új filozófiai-teológiai szaknyelvet hoz létre Kálvin „Institutio”-jának magyar nyelvű kiadásával, továbbá számos vallási tárgyú munkát fordít és ír. Fontos még kiemelnünk: minden bizonnyal művei színvonalának, vagy annak is köszönhetően nagymértékben hatni tudott. Nyelve, nyelvhasználata, nem mindennapi stílusa pedig mindenekelőtt a napjainkig számtalan kiadásban megjelent zsolttárai és az általa emendált, szintén sok kiadásban napvilágot látott Károli-biblia révén fejtette ki nyelvi és egyéb hatását. (L. részletesebben SZATHMÁRI 1968. és 2007.)

És mit tett a nyelvi egységesülés és normalizálódás, a magyar irodalmi nyelv kialakulása érdekében? Mielőtt e kérdésre válaszolnék, engedtessek meg, hogy körülírjam, mit értek irodalmi nyelven – mai, gyakoribb megnevezése szerint: sztenderden –, mivel napjainkban értelmezése több tekintetben vita tárgya. Tehát az irodalmi nyelv egy-egy nyelvnek a többi használati formán (a nyelvjárásokon, a szociolektusokon stb.) felülemelkedett, fő vonásaiban egységes, normatív és eszményi változata, amely rendszerint integrációs folyamatok útján hosszabb idő alatt alakul ki, majd a nép, illetve a nemzet nyelvhasználatának reprezentánsává válik, miközben azért a többi használati forma – ha bizonyos mértékig átalakulva is – általában megmarad, esetleg új is alakul, de mindegyik saját külön norma-rendszerrel (l. részletesebben SZATHMÁRI 2001.). Nos, a feltett kérdésre summázva így válaszolhatunk: Szenczi Molnár Albert a korábbi nyomtatványok *i*-ző nyelvjárása helyett az *é*-ző, illetve az *ő*-zővel szemben az *e*-ző beszédmodot választotta, és egy táji szélsőségektől mentesebb, ugyanakkor több nyelvjárás egyes jelenségeit magában foglaló, kiegyenlítettebb, normalizálódni és egységesülni kezdő nyelvhasználati típust teremtett. Sőt azzal is folytathatjuk, hogy a deákok által kialakított nyelvhasználat mellett (l. PAPP 1961.) valahol itt – vagy itt is – kell keresnünk mai irodalmi és köznyelvünk bölcsőjét, induló, kezdeti szakaszát.

Az eddig mondottakhoz azonban hozzá kell tennem, hogy legutóbb, a szótárakat vizsgálván a jelzett tekintetben, bevontam az idevágó kutatásba a Prágai Nyelvész Kör tanítását is az irodalmi nyelvvé válásnak általa támasztott két feltételéről. A prágaiak szerint az irodalmi nyelvre – szemben a népnyelvvel – jellemző az is, hogy a ható területe a mindennapi kommunikáción kívül kiterjed a kultúra és a civilizáció valamennyi részlegére (termelés, közigazgatás, törvénykezés, társadalmi és politikai élet, tudományok, művészetek stb.) és ennek megfelelően nyelvi eszközeinek sokrétűeknek kell lenniük, vagyis követelmény a nyelv polifunkcionalizmusa, illetve nagyobb differenciáltsága. Másrészt az irodalmi nyelvet jellemeznie kell az úgynevezett intellektualizáltságnak. Ez a sajátság PÉTER MIHÁLY megfogalmazásában (1976: 410) – „főleg a szókincsben és a szintaxisban jelentkezik, és azon eszközök kimunkálását kell rajta értenünk, amelyek a nyelvet alkalmassá teszik a mindennapi nyelvhasználaténál magasabb absztrakciós szint jelölésére, valamint a gondolkodás logikai folyamatának, komplexitásának minél pontosabb kifejezésére. Az intellektualizáció hozza létre valójában a műszavakat, az egyes gyűjtőfogalmakat jelölő szavakat, a szóalkotás új formáit, továbbá a gondolkodási folyamatok összefüggéseit kifejező mondatkapcsolási eszközöket és modelleket stb.”

Szenczi Molnár Albert zsolttárait a jelzett két vonatkozásban mérlegre téve azt kellett megállapítanom, hogy – bár Szenczi Molnár nyelvújító szerepének pontos felmérése még a jövő feladata – ő is sokat tett a magyar irodalmi nyelv kialakulása érdekében (l. részletesen SZATHMÁRI 2007.).

2. Felmerül a kérdés, az eddig említettek után érdemes-e, kell-e az irodalmi nyelv szemszögéből külön a zsolttárokkal foglalkozni. Magam erre határozott igennel válaszolok, és szeretném remélni, hogy a később mondandók igazolják választomat.

Először is a Psalterium Ungaricum 1607-ben, Szenczi Molnár egyéb nagy munkái (az emendált Károli-biblia, a magyar nyelvtan, az újabb szótárkiadások, a Kálvin-fordítás) előtt,

vagyis nyelvhasználatának, stílusának az alakulása, kialakulása közben jelent meg, tehát mintegy a nyelvi egységesülésben való közreműködésének az útját mutatja, mutathatja. Ennél is fontosabb indok azonban, hogy éppen a zsoltárok Szenczi Molnár nyelvének leg-hatékonyabb, máig érvényes terjesztői.

A Psalterium Ungaricum egyébként Szenczi Molnár életében még kétszer, a XVII. században mintegy harminc kiadásban jelent meg, a XVIII. századtól pedig máig se szeri, se száma az újabb kiadásoknak. Aztán a zsoltárok terjedtek felekezetre való tekintet nélkül, énekelték őket az unitáriusok, sőt a ferencesek is (l. SZABÓ T. 1934., HOLL 1978.). A zsoltáréneklés a református istentiszteleteknek szerves része lett, de felhangzottak a vasárnapi iskolákban és a temetéseken (utalhatok rá, hogy a legutóbbi időig a halottat a gyászoló háztól a sírig a kántor és 4-5 iskolás fiú éneklése kísérte ki). De a zsoltár nyújtott vigasztalást a családnak, a közösségeknek, az egyes embereknek a nehéz, szorult helyzetekben. És énekelték a zsoltárokat munka közben, mint a népdalokat, sőt kedvtelésből is. Megjegyzem még, hogy a zsoltáréneklés minden társadalmi réteget érintett, és arról sem feledkezhetünk meg, hogy mivel a református iskolákban és gimnáziumokban az első osztálytól módszeresen tanították a zsoltárokat, a zsoltárok szövegét mindenki könyv nélkül tudta, olyan hangalakban, olyan szavakkal, olyan mondat- és szövegszerkezetben, ahogy Szenczi Molnár megalkotta őket, ilyenformán mindenkire egyformán hatott Szenczi Molnár zsoltárnyelve.

3. A továbbiakban lássuk röviden, hogy a zsoltároknak és Szenczi Molnár zsoltárfordításának milyen jellemző vonásai járultak hozzá ezen énekeknek a megkedveléséhez, az elterjedéséhez és így a nyelvi hatásához. Induljunk ki abból, hogy a *zsoltár* szó nyelvünkben – a TESz. tanúsága szerint – valószínűleg német eredetű, és végső, görög forrása a kellemes hangú hárfát jelentette.

Szenczi Molnár a 150 zsoltár lefordításához az igazi indítást Heidelbergben, a zsoltárok városában kapta. Itt a nemzeti nyelvre lefordított hugenotta zsoltároskönyv dallamainak az igézetében élt. 1598. január elsején például azt jegyezte fel naplójában, hogy reggel négy óraker felébredvén, ágyban fekvve zsoltárokat énekelt magyarul, latinul és németül egy óra hosszáig, majd a zsoltárokat olvasságta a bibliából. És ez folytatódott éveken át. Aztán német és otthoni barátainak az unszolására – és ahogyan az előljáróbeszédben megjegyezte: „a leg többeknek” akarván használni „az mi nyomorgó hazánkban” – a napló bejegyzése szerint 1606. március 9-től szeptember 23-ig, tehát nagyon rövid idő alatt magyarra fordította a 150 zsoltárt, ahogy ő írja „az franciai notákra s’ az Lobvaj[3]zer Ambros Doctornac Nemet verjei [3]zerint formálta és ö[3]zve[3]zorította.” (L. részletesebben TURÓCZI-TROSTLER 1961., MOLNÁR 1996.)

Közelebbről mivel hatottak itthon Szenczi Molnár zsoltárai? Azt hiszem, elsősorban mondanivalójukkal. Dávid király zsoltárainak nyomorgó, szenvedő világa találkozott a magyar nép hódoltság korabeli nyomorúságával. De megszólal a zsoltárookban a könyörgő, aztán a lázadó, illetve a boldog meglegedettséget megtaláló és a hálaadó ember is. És itt a zsoltárookban az egyéni érzelem mindig közösségivé lesz. Aztán – ahogy FÉJA GÉZA megjegyezte – a zsoltárookban ott zeng a teljes élet. Bár a fordító ragaszkodott a tartalmi hűséghez, az ő jóvoltából mintha a magyar mezővárosi polgárság élményvilága és a hazai – talán éppen a mátyusföldi – táj jelenne meg a zsoltárookban. A Szenczi Molnár sugallta harmónia szólal meg például a 65. zsoltár 9. versében:

Az szép fűk mezők ékefednec
Sok barom czordákkal,
Villagnac az szép szánto földec
Sűrő gabonákkal.

Az hegy oldalac, mező földec
 űzep buza nevéffjel
 Oervendeznec es énekelnec
 Nagy gyönyörüséggel.

De a zoltárok mondanivalójuknál is jobban hatottak nyelvükkel, stílusukkal. Ezek alapja az élő – mondhatnánk: népi – beszélt nyelv, továbbá az ízes és színes, találó szavak, kifejezések és főként természeti képek, hasonlatok. Szenczi Molnár versei egyébként szinte mindig színesebbek, mint a megfelelő bibliai zoltárok. Ezt olvashatjuk például a Károli-bibliában: „Az ember munkájára megy ki és az ő dolgára, mind estvéig.” Szenczi Molnár versében ez így hangzik (104. zoltár 12. vers):

Az ember reggel fölkel idején,
 Es tífzti űzerint munkára megjen,
 űzantoföldre, rétre, kertben, űzölőben,
 Es ot munkálódic mind eűtveiglen.

És minden bizonytal hatott – tudva vagy inkább csak sejtve – a fordító által képviselt, bizonyos fokig már a nyelvjárások felett álló, egységesültebb nyelvhasználati típus is.

Ha Szenczi Molnár zoltárainak elterjedése körül vizsgálódunk, szerintem az eddigieknél is nagyobb súlyt kell fektetnünk a zoltárverseknek mint szövegverseknek a ritmusára. A nyelv, a vers ritmusa ugyanis szinte maradandóbb még a grammatikai eszközöknél is. Egy kissé kitérve: a cigányok például már jobbára elvesztették nyelvüket, de a táncuk sajátos szép ritmusa él. Aztán több évvel ezelőtt a rádióban minden reggel felhangzott a Nyitnikék című műsor. A kis óvodások elsősorban Weöres Sándor gyerekverseit mondták, körbe állva és menetelve a versek ritmusára. Mondták a Bóbitát („Bóbita, bóbita táncol...”), a Galagonyát („Őszi éjjel | Ízzik a galagonya...”) és a Csiribirit („Csiribiri csiribiri | Zabszalma...”). El nem tévesztette egyikőjük sem. Pedig aligha értették, hogy mi a bóbita, a galagonya, a zabszalma. Vajon miért nem tévesztették el? Mert vitte őket a versek csodálatos ritmusa, amely szintén a vérükben volt. Még tovább menve, miért van az, hogy a finnek, ha magyar csoportot hallanak beszélni, bizonyos távolságból úgy érzékelik, mintha finnül beszélnének. És ugyanez előfordul fordítva is. Nos, ez utóbbit magyar és finn fonetikusok tudományosan is megvizsgálták és valósnak találták, tanulmányban számoltak be tapasztalataikról (Egyetemi Fonetikai Füzetek 1984. 13: 137–52).

Visszatérve Szenczi Molnár zoltáraihoz, BÁN IMRÉNEK GÁLDI LÁSZLÓ kutatására támaszkodó megállapításával érthetünk egyet: „[Szenczi Molnár zoltárainak] értéke éppen változatos versritmikájában van, amely magyaros, magyarosan jambizált, tiszta jambusi (ambrosianus), trochaeusi ritmusú sorok változatos vegyítésével alkot magasrendű versbeszédet” (BÁN 1978: 143). TÖZSÉR ÁRPÁD meg – egyáltalán nem alaptalanul – odáig megy, hogy „az antik-népi motívumok (a hegyekként szökdőső kosok, a halmokként ugrándoó kis juhocskák [...] a reneszánsz által feltámasztott pásztori idillköltészet képei) Szenczi Molnár versében magyar népi ritmusba öltöznek” (TÖZSÉR 1978: 203), aztán utal a zoltárok tízes, hetes sorainak a magyar népköltészet- és műköltészetbeli gyakoriságára. (L. a teljes Tözsér-tanulmányt: TÖZSÉR 1978., továbbá VARGA ERZSÉBET dolgozatát: VARGA 1978.)

Tehát Szenczi Molnár nem hiába emlegette zoltárait „magyar zubbón köntöskébe” öltöztetetteknek.

4. A továbbiakban azt vizsgálom, hogy a zoltárok nyelvi állapota (a hangalak, az alak- és mondattani jelenségek) munkálta-e nyelvünk egységesülését, normalizálódását,

illetve hogy a nyelv polifunkcionalizmusa és intellektualizációja a zsolttárokban tetten érhető-e. Tíz zsolttárnak (az 1., 19., 23., 25., 35., 42., 55., 65., 89. és 90.-nek) a teljes szövegét elemeztem, az egyes jelenségeket összevetve a nyelvtanban, a zsolttárakban, az emendált bibliában és az Institutio-fordításban találhatókval.

A) Hangtani jelenségek. – Korábbi idevágó vizsgálódásaimat annak a megállapításával zártam, hogy Szeneci Molnár nyelvének hangállapota közel áll mai irodalmi és köznyelvünkhöz. Szinte elenyésző az eltérő jelenségek száma. Méghozzá időben ezek is csökkenő tendenciát mutatnak. Ez a megállapítás – mutatis mutandis – a zsolttárok nyelvére is érvényes.

a) Ő-zés. – Ismeretes, hogy Szeneci Molnár Albert ő-ző szőnci nyelvjárását – röviden szólva – felcserélte már 1604-es zsolttárában e-zőre. A zsolttárokban szintén csak néhány esetben maradt meg az ő: 35/1 (az első szám a zsolttárnak, a második a versnek mondott versszaknak a sorszámát jelöli) *Poeröly, pörlöimmel* (csak zárójelben jegyzem meg, hogy az ő-ző forma az 1648-i várad kiadásban megmaradt, de az 1697-es debreceni kiadásban e-re változtatták, és azóta is így énekeljük: „*Perelj, Uram, perlöimmel*”), 65/8 *czöpöget*, 19/5 *böczületesb*, 55/4 *röpülhetnec*; 90/2 *löttetek* (de uo. *Legyetek*), 89/8 *vöttük*; suffixum előtt néhányszor szintén ő-t találunk az e helyén: 35/5 *megmentöd*, 89/20 *fölkenöt*, és a feligezőtő csaknem mindig ő-vel szerepel.

b) Í(i)-zés é-vel szemben. – Igazi idevágó példával nem találkoztam. Egyedül a magas hangú szavak egyes szám 3. személyű birtokos személyjelében általános az i: 42/2 *féregiben*, 19/1 *Kezinek* (de azért 19/2 *végén*). Ez utóbbi egyébként az alaktani elemekhez kötött hangtani jelenségek közé is tartozik.

c) A-zás o helyén és o-zás a helyén. – A-zás csak egy szóban fordul elő (1/summázat *állapattyokrol*), a suffixum előtti helyen viszont gyakori az o (pl. 19/6 *jutalmot*, 55/4 *nyugodalmom*).

d) É e-vel szemben. – A be igezőtő mindig bé formában fordul elő (pl. 55/5 *bétöltöttec*, aztán 65/1 *minékünc* (csaknem mindig minden személyben így), továbbá 89/3 *legjen* (de többnyire é-vel), 65/1 *tésznec*).

e) Az azonszótagú l kiesése. – Erre csupán a vitatható *bódog* szó (l. TESz.) fordult elő (pl. 1/1, 65/2, 89/7 *bodog*).

f) Palatális – apalatális hangviszony. – Az n ~ ny és az l ~ ly szembenállásból az n-es és az l-es változat szerepel szővégen és mássalhangzó előtt (pl. 35/5 *szegént*, 65/5 *pogan nép*; 90/3 *Mihelt*, 19/7 *Kevélségtől*).

B) Alaktani elemekhez kötött hangtani jelenségek:

a) -tól/-től; -ból/-ből; -ról/-ről. – 33 mai formával szemben csak két esetben találkoztam a zártabb változattal (1/3 *széltül*, 90/4 *haragottul*).

b) Többes szám 3. személyű birtokos személyjel. – Ez mindig – a még sokáig megmaradó – nyiltabb -ok, -jok, -ök, -jök, -ek, -jek nyelvjárasi változatban szerepel (pl. 1/1 ő *székökben*, 1/4 *utokat*). A birtoktöbbséző jellel jobbra i formában találkoztam (pl. 90/5 *Az mi napink*, de 65/3 *Jovaival*).

c) Képzők. – Az -ít mindig -ét, az -ú/-ű mindig -ó/-ő és az -ul/-ül képző, valamint rag -ol/-öl alakú (pl. 35/1 *megfegetlec*; 55/11 örök *hatalmo*, 35/9 *sürő*; 19/6 *tanol*, 25/7 *szűnetlenöl*).

B) Alaktani jelenségek:

a) Az ikes és a szenvedő ragozás megvan a zsolttárokban, és teljesen szabályos.

b) a -val/-vel és a -vá/-vé v-je nem mindig hasonul (pl. 23/3 *pohárval*, 89/12 *fiamva*, de 23/3 *olayjal*, 89/12 *beszéddel*).

c) Szokatlan töváltozatokkal is találkozunk (pl. 89/2 *Frigyet szzerzettem*).

d) A határozott névelő általában mássalhangzós szó előtt is az alakú (pl. 1/1 *Az czúfolóknac*). Az az mellett előfordul az ez is (pl. 1/1 *Ez illy ember*).

e) A mai *aki*, *ami* névmás az *ki* vagy *ki*, illetve az *mi* formában jelentkezik (pl. 1/4 *az kic*, 90/5 *kiket*, 1/2 *az mit*). Az ő névmásnak jobbra *ötet* tárgyesetével találkoztam (pl. 35/2 *ötet*, 55/10 *öt* és *ötet*).

f) A középfokban a *b* jel a melléknevekben közvetlenül a mássalhangzó után áll (pl. 25/9 *erosbec*, 35/5 *erösbötöl*).

g) Régies igealakok (természetesen a mai nyelvhez képest) viszonylag gyakoriak a zsoltárokban: a létige jelen idejének egyes szám 3. személye mindig *vaigon*, a többes számban pedig *vadnac*; aztán 90/1 *voltanac*, 65/1 *Jőnec*, 55/6 *rakvác*, 89/19 *től* 'tettél').

C) M o n d a t t a n i j e l e n s é g e k :

a) A többet jelentő számnevek és bizonyos névmások után – nyilván latin hatásra – a jelzett szó többesben áll (pl. 19/6 *fök büneimet*, 90/1 *femmi hegjek*).

b) Idegenszerű a feltételes mód bizonyos esetekben (pl. 35/5 Minden én tetemem mongya: | Hazzád haſonlo kivolna).

c) Számos igevonzat – érthetően – eltér a maitól (pl. 90/6 az *ki féli hatalmatat*; 23/1 *folyovizre legeltet*; 55/14 *bétaszítod ez mély firben*).

5. Szenczi Molnár mindenekelőtt a költői stílusnak – benne a zsoltár műfajának – a megalapozásával, valamint ennek kapcsán a szinonimák számának gyarapításával járult hozzá nyelvi-stilisztikai eszközeink sokrétűbbé, differenciáltabbá tételéhez.

BÁN IMRE találóaſn mutatott rá (BÁN 1978: 138), hogy Szenczi Molnár nem tartotta magát poétának, egyedül a vallásos áhítat, az igaz értelem feltétlen visszaadásának az akaratát munkált benne. Ez azonban olyan magasságokba emelte, hogy mégis lírát, igazi lírát alkotott. Mik szólnak e megállapítás mellett? Először is az, hogy Szenczi Molnár a zsoltárokból számos tisztá érzelmet szólaltatott meg: az ellenségtől való szorongatás érzését (pl. 79. zsoltár); a bűnbocsánatért fohászoló könyörgést (pl. 38. zsoltár); az Istenben való hit és megnyugvás boldog bizonyosságát (pl. 62. és 89. zsoltár); a megelégedettséget (pl. a 65. zsoltár); a család és a gyermekáldás örömet (pl. a 127. zsoltár 3. és 4. verse, a 128. zsoltár); az elmúlás miatti vigasztalódást (pl. a 90. zsoltár). És hogy konkrét szöveget is lássunk, idézem az 55. zsoltár 3. és 4. versét, amelyben a zsoltárszerző az ellenségtől való rettegésének a bemutatása után ódai stílusesszözökkel utal vágyaira:

Nagy infégben keſereg ſzivem,
Retteget halálos félelem,
Tellyefféggel elfzomorottam,
Félec, rettegök, gyötrödöm,
Refzketven ſzörnjen veſzödöm,
Ugy hogy immár ſokſzor kivántam:

Oh ha ſzárnyaim lehetnénc,
Mint az galamb, ha röpülhetnec,
En el röpülnéc meſzſze földre,
Elmennék ez népek közöl,
Puſztát kereſnec ezentöl,
Az hol nyugodalmom lehetne.

Aztán mások is, magam is (SZATHMÁRI 2007: 13–4) rámutattunk, hogy Szenczi Molnár szótáraiban, nyelvtanában nagyszámú lexikai és grammatikai szinonima felvételével

tette nyelvünket árnyaltabbá, kifejezőbbé, zsoltáraiban pedig – a költői stílust is átalakítva – különböző stílusértékű szavak, szókapcsolatok, nyelvtani formák alkalmazásával.

A zsoltárkönyvben gyakoriak a költői hangvételi kifejezések, pl. 25/1 szívemet hozad emelem; 25/2 Utaid uram mutasd meg; 42/2 Hol a hivek feregiben | Oervendek [zsep éneklésben. – Gyakoriak aztán a népi kifejezésformák (vö. TÉGLÁSY 1978: 60, 65), pl. 90/3 Mihelt az ember *fölferken* almából; 90/3 Az melly *nagy hamarsággal* elhervad; 90/5 *Menten* elmulik olly *hirtelenféggel*; 89/2 Es az ő királyi [zékinel *firol fira* | Mindenkor megmarad az királyi korona. – Természetesen találkozunk a zsoltárookban régies szavakkal, szóalakokkal. Példák: 1/3 *igyen*, 90/3 *efive*, 90/8 *régulta*, 35/5 Minden én *tetemem* mongya, 55/6 Az nagy hamiság éyjel nappal | Ez város kőfalain *jargal* (vö. TESZ.; BÁN 1978: 150).

A költészet sajátos területe a képi ábrázolás. A zsoltárookban se szeri, se száma a természetből, a mindennapi életből vett, kedvesebbnél kedvesebb képeknek. A 65. zsoltár 9 versben felsorolja az Istennek az ember számára nyújtott jótéteményeit, s közben képekben megjelennek a hétköznapi munka eredményei. A 7. versben például így:

Az te kutaiból az vizek
Soha el nem fogynac,
Hogy az [zsep földi vetemények
Szaporodhaffanak.
Az barázdákat megitatod
Az [zánto földeken,
Az vetéfft [zsep e[sővel aldod,
Hogy bőven teremjen.

Találkozunk természetesen metaforákkal: 42/2 *Könyhullatáfim* ennekem | *Kenjerem* éyjel nappal; 25/5 Es bünömet boczásdmeg, | Ne *o[storozz* nagy voltaert.

A zsoltárookban különösen nagy a hasonlatok száma, s egyébként igen fontos szerepük van az elvont fogalmak megérzékítésében (vö. MOLNÁR 1996: 22–3). A vágyakozás valaki után például így jelenik meg: 42/1 *Mint az [zsep hives patakra* | *Az [zarvas kívánkozik*, | *Lelkem* vgj ohajt Uramra... A szomorúság, a gyász meg ilyen formában: 35/7 Gyázban jártam lehorgadva, | *Mint ki az annyát sirattya*.

Hasonlóak – szerepükben is – a megszemélyesítések, pl. 65/2 *Raytam az bün elhatalmázéc*.

És megjelennek Szeneci Molnár stílusában viszonylagos gyakorisággal az alakzatok (bár újabban a szóképek, trópusok is alakzatnak számítanak; ha így van, úgy kell mondanunk, hogy „egyéb alakzatok”). Megjelenik a XVI–XVII. századot idéző közölés, pl. 35/13 *En nyelvem igazságodat* | *Hirdeti nagy jovoltodat*. Aztán a kiazmus, pl. 89/16 *Falait eltöred, elrontád erőfségit*, valamint a paralelizmus, pl. 19/7 *Szájamnak szólá[fsa*, | *Szívem gondolat[fsa* | *Kedves legyen tenéked*.

És most már példa nélkül sorolom a többi: halmozás, fokozás, figura etymologica, interrogáció és így tovább. – Szeneci Molnár verseléséről már szóltam. Mind magyaros, mind időmértékes, sőt talán szimultán versei, továbbá az említett ritmuson kívül a versformák, a rímelés, az alliterációk bő alkalmat nyújtottak nyelvünk jelenségeinek több funkciójává tételére. – Más módon, de hasonló eredménnyel járt Szeneci Molnár fordítói munkája. Ezt igazolja zsoltárköltőnk fordítói stílusa (vö. TÉGLÁSY 1978.), amelyet P. VÁSÁRHELYI JUDIT az 1621-es „Imádságos könyvecské”-hez írt kitűnő tanulmányában (P. VÁSÁRHELYI 2002.) elemzett, de amely minden bizonnyal vonatkoztatható a zsoltárok fordítására is. A tanulmányból a 25–9. lapon írtakat emelem ki. (Csak zárójelben utalok rá, ez bizonyítja, hogy Szeneci Molnár valójában szinte a későbbi funkcionális stilisztika alapelveit előzte meg.)

Ide iktatom végül SZABÓ ANDRÁSnak, Szenczi Molnár Naplója közzevőjének a 89. zsoldár-hoz írt jegyzetét, azért, hogy lássuk, hogyan emelte meg, hogyan tette igazán költőivé Szenczi Molnár Lobwasser szövegét (SZABÓ 2003: 139): „A 89. zsoldár első verse: »Ich will deß Herren gnad lobsingen ewiglich | Und seine trew ohn maß außbreiten stetiglich.« (Lobwasser, A. 1604. 312–322.) – Szenczi Molnár Albert fordításában: »Az Vrnac irgalmát örökké éneklek, | Es hivséges voltát mindenkor hirdetem...« (Psalterium 1607. 250.)” – Egyébként valóban nem hiába nevezte BÁN IMRE Szenczi Molnár zsoldárfordítását műfordításnak (BÁN 1978: 140).

6. És mennyiben járult hozzá Szenczi Molnár irodalmi nyelvünk intellektualizációjának, vagyis a magasabb szintű gondolkodás kifejezőeszközeinek a gyarapításához? – A) Először lássuk a magasabb absztrakciós szintet képviselő jelenségek közül a fontosabb szó- és kifejezéstípusokat.

a) Szóképzés. – Ismeretes – és erre tanúk mind a szótárai, mind a nyelvtana –, hogy Szenczi Molnár kedvelte a sok funkciót, árnyalatot jelölő képzett szavakat. Jól jelzi mindezt pl. a 'keserűvé teszi az életet' értelmű *keserget* ige (25/9 *Kergetnec* és *kefergetnec*). Aztán nem terjedt el, pedig a *megbetegedik* szinonimája lehetett volna a *megbetegül* (35/6 Noha midőn *megbetegültec*). Továbbá az *ékeskedik* szinonimája lehetett volna az *ékesedik* (65/9 *Az [z]ep [j]ik mezők ékefednec* | *Sok barom czordákkal*). A *békességes* meg 'igazi békét akaró'-t jelent (55/12 *Az hitetlen kezit emelte* | *Az békefésséges hü emberre*). Most már csak felsorolok néhány képzett szót: 1/1 *hitlen*, 90/7 *efzejséggel*, 35/1 *segedelmemre*, 35/8 *zabáladást*, 55/5 *pörlödéjekkel*, 55/13 *ő tettetes fzava*.

b) Szösszetétel. – A szösszetételekre szintén a jelentéssűrités, így a tömörítés a jellemző, és nemegyszer képet rejtenek magukba. Szenczi Molnár minden bizonnyal sok effélet alkotott, bár a korabeli helyesírás miatt nem mindig lehet egy-egy szerkezet összetétel voltát megállapítani. Példák: 65/9 *barom czordákkal*, *szánto földec*, *hegy oldalac*, *buza nevéjsel*; 19/2 *föld kerekfégen*, *Lako fzállásánac*; 89/7 *jo teteményed*, 89/10 *gonosztévó*, 89/17 *utonjáróknac*.

c) Igekötös igék. – Úgy látszik, Szenczi Molnár felismerte az igekötők sokféle funkcióját is. Példák: 42/4 *Az fok fébes viz megindol*, | *Mint egj erős hab megzudol*. 44/2 *Hogj ök megültec* ez jó földet. 44/3 *Általad ellenségünket* | *Megökleldezzük es megrontyuc*. 44/6 *Minden marháncat eldullyák*.

d) Műszavak, műszófélek. – Természetesen nem a zsoldárkönyv a helye ezen sajátos szócsoporthoz, de főleg az előljáró beszédben, illetve a zsoldárok előtti summázatokban – úgy gondolom – ide vagy ide is tartoznak bizonyos megnevezések: *anyaszentegyház*, *lelkipásztor*, *akadémia*, *tanító* vagy *skólamester*, *tiszteletes* és *tisztelendő*, *szentírás*, *ének*, *vers*, *alphabetum*, *ige*, *Szent Lélek*, *panaszolkodás*, *könyörgés*, *hálaadás*, *vallástétel*, *tanúság*, *példázat*, *jótétemény*, *fogadástétel*, *istentisztelet*, *gondviselés*, *országlás*, *községi igazgatás*, *tízparancsolat*. Nyilván ezeknek csak egy része lehet Szenczi Molnár leleménye, de valamennyivel műszó módjára élt.

e) Elvont főnevek. – Ezek valójában az absztrakciónak az első fokát képviselik. Szenczi Molnár nemcsak a szótáraiban, hanem a zsoldárokban is gyakran élt ezekkel. Egy jellegzetes példa: 90/summázat *Tanúság ez életnec meggondolattýáról*. (Továbbá l. a Szóképzés és a Műszavak között felsoroltakat.)

B) Másodszor lássuk a mondatok megszerkesztésével kapcsolatos jelenségeket.

a) A gondolkodás folyamatának jelölői. – Szenczi Molnár sokat adott a mondatok megszerkesztésére már csak azért is, mert a mondatok alapjává – Ramust követve – valójában a vonzatokat tette. Egyébként a zsoldárokban érvényesül igazán, amit TÉGLÁSY IMRE megállapított (TÉGLÁSY 1978: 63): „A rövid, tömör, hatást keltő latin mondatokat gyakran

úgy olvasztja össze, hogy felismervén a bennük rejlő logikai összefüggéseket, ezek közé megfelelő kötőszavakat iktat be, s így hosszú mondatfűzért állít elő”. Ugy gondolom, a természetes folyamatosságot és érthetőséget éppen ez utóbbi biztosította. Az első zsoltárban például az 1. vers valójában megállapítás (Az ki nem jár hitlenec tanácán | ... De gyönyörködik a Ur törvényében), a 2. vers ezt magyarázó mellérendelés (Mert ő olyan mint az jo termőfa...), a 3. vers viszont szembeállítás, tehát ellentétes mondat (De nem igyen vadnac az gonofzak...), és a 4. ismét magyarázó mondat (az igazak és a gonoszak útjáról).

b) Jelzők, jelzős szerkezetek. – A jelzők fontos szerepet töltenek be Szenczi Molnár stílusában, jóllehet elvont főnevekhez járulva többször maguk is elvontak. Gyakori a zsoltárookban a *nagy* melléknév: 55/5 *nagy* [iet]feggel, 55/6 *nagy* hami[ság]gal, 55/8 *nagy* tífz[te]ségben, 55/14 *nagy* veszél. A jelzők mindig jellegzetes vonást emelnek ki: 65/4 Az *magas* hegyeket, 65/5 *pogannép*, 65/6 *el[ő]zárat* földet, 65/7 *f[ő]zép* földi vetemények.

7. Összefoglalásként és befejezésül ismételten megállapíthatjuk, hogy Szenczi Molnár Albert zsoltároskönyve nagyon is munkálta irodalmi nyelvünk kialakulását, és hogy századokon át hatott a magyar nép gondolkodás- és kifejezésmódjára. De nagy hatással volt költőinkre, íróinkra is. Ez utóbbira jellegzetesen így utal SZABÓ MAGDA egy 1974-es emlékező írásában: „Az Árvácska zsoltárokra bontott szerkezete csakúgy Szenczi Molnár Albertet idézi, mint a tambura fölél görnyedő vén Arany János, nyomon követhető Szabó Lőrinc Tücsökzenéjében, de Nemes Nagy Ágnes ótestamentumainak szigorú látomásai között is... Aztán Jókai öregasszonyai éppúgy a Szenczi Molnár Albert szenténekeivel ülnek a rokka mellett, ahogy ha éppen így akarja, az ő hangján szól Ady. Mondatépítkezése, eszejárása a legfiatalabb költők-írók szövegében is kimutatható, azok pedig aligha járatosak az ószövegségben. Viszont mind tanulták a Toldit és ismerik Móriczot.”

A hivatkozott irodalom

- BÁN IMRE 1978. Szenczi Molnár Albert, a költő. In: CSANDA–KESERŰ szerk. 1978: 131–53.
- CSANDA SÁNDOR – KESERŰ BÁLINT szerk. 1978. Szenczi Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz. Szeged.
- HOLL BÉLA 1978. Adalékok Szenczi Molnár zsoltárainak történetéhez. In: CSANDA–KESERŰ szerk. 1978: 179–81.
- MOLNÁR SZABOLCS 1996. Szenczi Molnár Albert: Psalterium Ungaricum. 1607. Szent Dávid zsoltári. H. n. 5–32.
- PAPP LÁSZLÓ 1961. Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. NyudÉrt. 25. Bp. Szenczi Molnár Albert naplója 2003. Közzéteszi SZABÓ ANDRÁS. Universitas Kiadó, Budapest.
- SZABÓ T. ATTILA 1934. Kéziratok énekeskönyveink és verses kéziratainak XVI.–XIX. században. Zilah, 25–30.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1968. Szenczi Molnár Albert. In: Uő, Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Bp., 167–231.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 2001. A magyar irodalmi nyelv és stílus kérdései. Kodolányi Füzetek 9. Székesfehérvár.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 2007. Mennyiben szolgálták Szenczi Molnár Albert szótárai a magyar irodalmi nyelv (sztenderd) létrejöttét? In: SZABÓ ANDRÁS szerk., Dictionarium 1604. Szenczi Molnár Albert szótára. Bp., 9–22.
- TÉGLÁSY IMRE 1978. Adalékok Szenczi Molnár Albert fordítás-stílusához. In: CSANDA–KESERŰ szerk. 1978: 59–66.
- TÖZSÉR ÁRPÁD 1978. Szenczi Molnár Albert. In: CSANDA–KESERŰ szerk. 1978: 191–205.

- TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF 1961. Szcenci Molnár Heidelbergben. In: UÓ, Magyar irodalom – világirodalom. Bp., 2: 109–55.
- VARGA ERZSÉBET 1978. Molnár Albert költészetének utóélete In: CSANDA–KESERŰ szerk. 1978: 239–43.
- P. VÁSÁRHELYI JUDIT 2002. Szcenci Molnár Albert: Imádságos könyveczke. Heidelberg, 1621. Tanulmány. Bp.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Albert Szcenci Molnár's hymns and Standard Literary Hungarian

This paper first summarizes Szcenci Molnár's activities in linguistics and philology (his dictionary, his grammar, his hymn book, his emendation of Gáspár Károli's translation of the Bible, and his own translation of Calvin's *Institutio*). Then, a definition of 'literary language' is provided, with reference to the tenets of the Linguistics Circle of Prague concerning the plurifunctionalism of linguistic devices and their intellectualization as two prerequisites of the emergence of a literary language. After that, it is explored to what extent Szcenci Molnár's hymns served the emergence of Standard Literary Hungarian. How these hymns were written (translated) and to what extent they went into general use is discussed next. The reason for their popularity is found in their richness of content, variety and high quality of style, as well as in their well-constructed rhythm. Finally, the paper discusses the manner in which the phonological, morphological, and syntactic features of the hymns, the differentiation of the linguistic devices involved and the creation of tools of high-standard reasoning contributed to the emergence of Standard Literary Hungarian.

ISTVÁN SZATHMÁRI

A templomcímű alakult településnevek keletkezési körülményeiről*

1. Joggal gondolhatjuk, hogy MEZŐ ANDRÁS rendkívüli alaposággal íródott monográfiája (1996a) után a patrocíniumból alakult településnevekről újat már nemigen lehet mondani. „A templomcím a magyar helységnevekben” című munka valóban kiváló alkotás: általa láthattuk első ízben azt, amiről korábban – a teljes ide vonható névállomány együtt látásának hiányában – csak homályos sejtéseink lehettek, hogy e látszólag periférikus névtípus (a templom tiszteleti nevről történő elnevezés) egy bizonyos korban jelentős mértékben elterjedtté vált. A kötetben bemutatott 1390 helységnév a becsülhető teljes ómagyar kori településnév-állomány (20 000 hely) mintegy 7%-át teszi ki, azaz minden 14–15. település viselt e körbe tartozó nevet (vö. ehhez HOFFMANN 1998: 112). A továbbiakban arra próbálunk választ keresni, hogy e névtípus nagyfokú megterheltségének a háttérben miféle tényezők állhatnak.

A patrocínium helységnévvé válásában jórészt népi névadási folyamatot látnak kutatóink, utalva arra, hogy esetükben „a nyelvközösség spontán nyelvi aktusa játszódik le” (BENKŐ 1993: 13), a megvalósulási formáik különbözősége pedig „a középkori gyakorlatnak megfelelően a közösség névadó leleményét mutatja” (TÍMÁR 1997: 252). Ha azonban alaposabban szemügyre vesszük a névtípus jellegzetességeit, számos olyan körülményre bukkanhatunk, amely annak éppen nem a természetes úton, népi névadással történő létrejöttét erősíti meg. A továbbiakban ezek közül emelem ki a legszembeütőbbeket.

---

* Készült a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával.

2. Elsőként is igencsak szembeötlő, hogy a névtípus az oklevelek tanúsága szerint nem magyar nyelven tűnik fel: a szentnévből lett településnevek nagy többségének az első említése ugyanis latin nyelvi formában történik: pl. a Bihar megyei *Szentadorján* 1332–7/PR.: Jo. sac. de *S. Adriano*, az Abaúj megyei *Szentandrás* 1329: de *S. Andrea*, az Arad megyei *Szentdemeter* 1338–42: de *Sancto Demetrio*, a baranyai *Szentdénés* 1285: de *S. Dyonisio* és *Szenterzsébet* 1332–5/PR.: de *S. Elyzabeth*, a Bars megyei *Szentgyörgy* 1276/1641: de *S. Georgio*, a Bodrog megyei *Szentlászló* 1287: p. *S. Ladislao* stb. első előfordulásai egyértelműen erre mutatnak (az adatokat l. a KMHsz. 1. megfelelő szócikkeiben). Fontos hangsúlyozni, hogy a latin nyelven történő megjelenés nem csupán egy-egy e körbe tartozó helynévre vonatkozik, hanem a patrocíniumból alakult településnevek típusára általában. A nyelvi kérdés a névtípus keletkezési körülményeinek tisztázásában azért különösen fontos, mert a korabeli oklevelezési gyakorlatban olykor-olykor más típusú nevek lejegyzésében is előfordul ugyan a latin forma használata (vagyis a latinra fordítás): például az *al-*, *fel-* névrészek rendre *inferior*, *superior* alakban állnak, egynémely *Újfalú* pedig *Nova Villa*-ként stb., a patrocíniumi településnevekre a latin nyelvűség azonban feltűnően jellemző (vö. ehhez HOFFMANN 1998: 115 is), s nem ismerünk még egy olyan névtípust, amelynek adatai szinte kötelező jelleggel latin nyelven bukkannának elő az oklevelekben, noha például a népnévi vagy foglalkozásnévi eredetű településnevek éppoly könnyen lefordíthatók lettek volna latinra. (A magyar oklevelezési gyakorlatban a latinra fordítás ugyanis elsősorban egyedi nevekhez kapcsolódik: vagyis abból, hogy a nagyobb folyók nevei rendre latin megfelelőjükkel szerepelnek az oklevelekben: a *Duna Danubius*-ként, a *Tisza Ticia*-ként stb., természetesen nem következik egyúttal az is, hogy a folyók neveit szokás volt latinra fordítani az oklevelek megszövegezésekor.) Felvetődött, hogy a patrocíniumi neveknél tapasztalható jelenség bizonyára az írásbeli és a szóbeli kultúra kettősségével függhet össze (HOFFMANN i. h.), ám ha ez így is van, önmagában nézve akkor is érthetetlen, hogy ez a kettősség miért csak e névtípus esetében érhető tetten, azaz miért csak itt okozott ilyen nagy mértékű eltérést a latin nyelvűség irányába.

Az, hogy a templomcíméből alakult településnevek eleinte latin nyelven jelennek meg az oklevelekben, esetleg párhuzamba állítható a patrocíniumoknak, azaz maguknak a templomcímeknek az okmányokban való szerepeltetésével: a latin nyelvűséget ez utóbbiak esetében lényegében kizárólagosnak tarthatjuk, még abban az időben is, amikor a patrocíniumból lett településnevek zömükben már magyar adatokkal állnak. A Zala megyei *Szentiván* települést és egyházát 1419-ben eképpen említi egy oklevél: *Herbathfelde* alio nomine *Zenthywan*, in facie cuius est constructa ecclesia sancti Johannis (MEZŐ 2003: 140), a Fejér megyei *Szalkszentmárton*-ról szóló adatok között ilyet is találunk: 1324>1409: *Lowazfeld* ... que alio nomine *Zenthmarton* vocaretur, in qua ecclesia in honore sancti Martini constructa (MEZŐ 2003: 269), a Kolozs megyei *Szamosszentmiklós*-ról pedig többek között ez az oklevél emlékezik meg: 1358: *beati Michaelis archangeli* et *beati Nicolai* in *Zenthmiclos*, *parrochiales ecclesias* (MEZŐ 2003: 298) stb. (efféle adatokhoz a hivatkozott munka további bőséges példaanyagot szolgáltat).

Annak érzékeltetésére, hogy e jelenség hátterében milyen tényezők húzódnak meg, vázoljuk röviden egy régtől adatható név különböző funkciókban (szentnévként, patrocíniumi eredetű településnévként, egyéb típusú településnévként, illetve személynévként) való oklevélbeli előfordulásának nyelvi vonatkozásait! Példaként olyan nevet célszerű választanunk, amelynek latin és magyar alakja világosan elkülöníthető egymástól. E követelménynek jól megfelel például az *István* nevünk, amely patrocíniumként az egész középkor folyamán latin nyelvű formában tűnik fel az iratokban: a Pozsega megyei Banicsevó település templomát például 1429-ben *eccl. S. Stephani* de Banicino (MEZŐ 2003: 124), a Kolozs megyei Budáét 1515-ben *ecclesiam Beati Stephani* (i. m. 125), a Nógrád megyei Fülek-

vagy Szécsénykovácsiet pedig 1429-ben *par. eccl. S. Stephani* de Choas (i. m. 127) alakban említik. Sőt még tágabbra is húzhatjuk az időhatárokat: a latin nyelvű oklevelezési gyakorlatot a patrocíniumok latin nyelvűsége valójában végigkíséri. Ez a magyarázata annak, hogy még a XIX. századból is tudunk olyan alakokat felmutatni, mint például a Nógrád megyei Kisterenye templomának 1842-ből való *Eccl. ad S. Stephanum Proto-M.* pervetusta (i. m. 127) említése. Úgy gondolom, kétség sem férhet ahhoz, hogy a patrocíniumok latin nyelven való szerepeltetése kötelező érvénnyel bírt a régiségben.

Településnévként a kezdeti latin nyelvű adatokat (pl. 1272: de villa *sancti Stephani*, Esztergom vm.; 1333–5: de *Sancto Stephano*, Borsod vm.; 1333: de *Sancto Stephano*, Pozsega vm. – az adatokat l. MEZŐ 1996a: 92) viszonylag korán követi a magyar nyelvű formák megjelenése, majd rövidesen uralkodóvá válása (pl. 1319: *Scentstephan*, 1351: *Zenthsthphan*, Veszprém vm.; 1333: *Scenthstephan*, Borsod vm.; 1391: *Zentestfan*, Liptó vm. stb. – i. h.). Innen számítható valójában a névtípus „meghonosodása” a magyar nyelvterületen. Más típusú, személynévi eredetű településnevekben a latinos megoldások a XIV. század elejéig jelentkeznek, s az 1267: *terra Chepani* (KMHSz. 1: 75), 1295: *Villa Stephani*, 1307: *Villa Chepani* (FNESz. 1: 318), 1331: *villa Steffani* (FNESz. 1: 637) típusú adatok mögött rejlő magyar név strukturális felépítése számos esetben nehezen is deríthető fel. Egyidejűleg, már a XIII. század második felétől azonban bőséggel találunk magyaros *Csépán-*, *Stefán-* típusú településnevekre is adatokat: 1270: *Chepanteluk*, 1289/1374: *Chepanfolua*, 1323: *Chepan* (KMHSz. 1: 74–5), 1276/1278>1318: *Stephand* villa prope fluvium Zala (ÁSzt. 728), 1322: *Ernefiastephanpaulia*, 1337: *Deseufiastephanloka* (KMHSz. 1: 93, 82), 1332–7: *Stephandi*, 1338: *Stephanwagasa* (FNESz. 1: 637), sőt kisvártatva az *István* ~ *Estván* hangalakok is előbukkannak: 1344: *Isthfandi* (FNESz. 2: 686), 1421: *Isthuanady*, 1427: *Estuanuagasa* (FNESz. 1: 637).

Még tovább színezi a képet a személynévi előfordulások ügye. A latin *Stephanus* névformára a XI. századtól kezdődően találunk adatokat (a koraiak természetesen elsősorban István király említései: pl. 1001: *Stephanus* rex: ÁSzt. 728), és ez az alak aztán az egész Árpád-kor időszakát uralja. Igen lényeges megszorítást is kell azonban ennek kapcsán tennünk: a *Stephanus* csaknem kizárólagosan a felsőbb rétegbeli személyek megjelöléseként fordul elő: egyházi méltóságok, mint pl. püspökök (1166: *Stephano Chunadiensi episcopo*: ÁSzt. 728, 1227: *Stephanus Dei gratia episcopus Zagrabiensis*: ÁSzt. 729), főesperesek (1283/1375: *Stephanum archydiaconum* de Bekes: ÁSzt. 730), vagy világi előkelők, mint pl. ispánok (1193: *Stephano comite* de Worost: ÁSzt. 728), bánok (1278: *Stephanum banum filium Stephani bani* de genere Gutkeled: ÁSzt. 730), poroszlók (1230: *Stephano pristaldo comitis palatini* de Kamarin: ÁSzt. 729) stb. neveiként. A vulgáris nyelvi *Stephan(d)*, *Chepan* típusú adatok a XII. századtól bukkannak elénk, s ezek óriási hányadát az alsóbb társadalmi rétegbeliek (szolgák, jobbágyok, szabadosok) megnevezéseiként találjuk: 1138/1329: *mansiones servorum ... Stephan* (ÁSzt. 727), 1202–1203/1500 k.: *Iobbagionum* nomina ... *Stephan* (ÁSzt. 727), 1210: *libertinos ... Stephan* (ÁSzt. 727) stb. A felsőbb társadalmi csoportok tagjait is említik azonban olykor ilyen (azaz magyar, vulgáris) megjelöléssel: 1211: *Stephan filius curialis comitis Alexandri* (ÁSzt. 727), 1219/1276: nomina ... *udvornicorum ... Stephan* (ÁSzt. 728), 1294/1519: *mg. Chepan* (ÁSzt. 191). Mindebből több dolog is következik. Teljesen egyértelmű egyrészt az, hogy a *Stephanus* latin formának már a XII. század első felétől dokumentálhatóan létezett magyar nyelvű (vagy magyaros) alakja, amely alak persze meglehetően már korábban is, csak az oklevelek ebben a korai időszakban a legritkábban emlékeztek meg azokról a rétegekről (pl. a szolgákról), amelyek neveiként ezek az alakok előkerülhettek volna. A másik megállapítás e személynév történeténél általánosabb érvényű: az adatok világosan arra mutatnak, hogy az egyes társadalmi rétegek oklevelekbeli szerepeltetése (és megnevezése) között jelentős különbségek vannak. Az ugyanis, hogy az

oklevelekben a *Stephanus* forma a tipikus használatú, nem a magyar(os) változat (a *Stefán*, *Csépán*) hiányát jelzi, hanem sokkal inkább e névformák társadalmi presztízskülönbségeivel állhat össze függésben. E presztízviszonyokban történő esetleges elmozdulásról vallhatnak ugyanakkor azok az adatok, amelyek a vulgáris nyelvű formák használatának megjelenését a felsőbb rétegekben is mutatják. (A korai évszázadokban a latin nyelvű személynévhasználat óriási presztízst mi sem szemléltetheti jobban, mint hogy azoknak a neveknek is megjelennek a latin változataik, amelyek pedig „színmagyar” eredettel bírnak. Az *Árpád* személynévnek csak egy ilyen említése szerepel ugyan Anonymustól az ÁSzt.-ban: *suum Arpadium ducem*: 74, de a *Farkas*-nak például számos *Farcasius* adata ismeretes az oklevelekből: pl. 1212/1338/1410: *Farcasius* et *Theyze filii Deus nobilis*: ÁSzt. 299, az efféle adatok a személynévtárban három hasábon keresztül sorakoznak: 299–300.)

A latin nyelvűség ügyét firtatva talán nem lenne teljesen érdektelen utánajárni annak sem, hogy vajon általában véve a latinra fordítás módszerében, gyakoriságában mutatkoznak-e különbségek a királyi kancellária és a hiteles helyek által kibocsátott oklevelekben. Ennek feltérképezésére nem vállalkozhatom ugyan, de azt gyanítom, hogy lényegi eltéréseket az oklevelek megszövegezésében nemigen tapasztalnánk. A hazai értelmiségi réteg ugyanis egyházi intézményekben született meg, minek folytán például a királyi kancellária írnokai is ugyanazokban az (egyház keretében működő) iskolákban sajátították el az oklevelezési gyakorlatot, mint a hiteles helyeken tevékenykedő írnokok, s az ott megtanult szabályokat – amelyek ráadásul éppen az egységes nyelvhasználatból következően harmonizáltak az európai gyakorlattal is – alkalmazhatták kancelláriai működésük során is. Ezek az oklevél-kibocsátó szervek továbbá állandó levelezésben is álltak egymással, ami ugyancsak segítette az egységes gyakorlat kialakulását.

A szentnevek patrocíniumként való felhasználása „nyugati kultúrhatásra, a római egyház közreműködésével, Délnyugat-Európa felől terjeszkedve” honosodott meg nálunk a XII. század végétől (BENKŐ 1993: 18). Egy ideje vitán felül áll, hogy a patrocíniumok kiválasztásában (azaz valójában a templomok védőszentjének kijelölésében) az egyház játszotta a döntő szerepet: arra, hogy maga a lakosság választott volna saját templomának (s végső soron településének) védőszentet, nincs bizonyíték (MEZŐ 1996a: 37). Az egyháznak ez a fajta – lényegében a saját szerveződésén belül megvalósuló – névadó szerepe teljes mértékben érthető, ha tekintetbe vesszük, hogy befolyása a saját intézményi keretein kívül a középkor társadalmi szerveződésében, a közigazgatásban, az igazságszolgáltatásban, s a hiteles helyek révén az oklevelek kibocsátásában egyaránt számottevő volt (l. erről KRISTÓ 2003: 52–102, a KMTL. *egyházi birtok, egyházi társadalom, egyházmegye* szócikkei, MEZŐ 1996a: 30–6 is). Ahhoz tudnám hasonlítani ezt a mesterséges névadást, mint amit – tágabb keretek között ugyan – az igazgatási jellegű térszervezés során figyelhetünk meg a kora középkor időszakában: a várispánságok és vármegyék (mint a világi térszervezés nagy egységei), valamint az egyházmegyék és a főesperességek (mint az egyházi térszervezés nagy egységei) kisebb egységekre osztása minden esetben a hatalmi szervezet munkájaként valósult meg, s ennek eredményeként „az így létrejött térbeli egységek megnevezése a hivatalosság (s szervező megvalósítók) akaratát fejezi ki. [...] itt a nép nem alkotó, kezdeményező, hanem befogadó, átvevő volt” (KRISTÓ 2003: 11). Meg kell azonban jegyeznünk azt is, hogy az egyház névadó szerepe ebben a vonatkozásban nemigen köthető valamiféle központi akarathoz: például a pápai udvarból származó rendelethez, egyházi előíráshoz (ilyenről ugyanis nincs tudomásunk), hanem inkább a helyi egyházi személyek, előljárók (közöttük is legfeljebb a püspökök) szerepével kell számolnunk (SOLYMOSI LÁSZLÓ szóbeli közlése alapján), s a névválasztást a legkülönfélébb tényezők befolyásolhatták (ezekhez l. MEZŐ 1996a: 38–41). „Az egyházi társadalom identitását, öntudatát növelte, hogy tagjainak nagy része a világiakétól eltérő, már a korai időben írásbeliségre épülő kultúrával rendelkezett, emellett saját nyelvvel

(lat., a baziliták gör.) rendelkezve önálló, a világi társadalom számára ismeretlen kommunikációs rendszert épített ki.” – írja az egyházi társadalom bizonyos elkülönültségét megvilágítva KOSZTA LÁSZLÓ a KMTL.-ban (182). És minthogy ez a kommunikációs rendszer a latin nyelvűsége épült, magától értetődik, hogy a patrocíniumokat a latin nyelvű oklevelekben latinul közölték az oklevelek lejegyzői, minden bizonnyal általános szövegezési szabályszerűséghez is alkalmazkodva ezzel.

Lényeges kérdés lehet ennek kapcsán végül az is, hogy vajon a patrocíniumok latin nyelvűsége mögött állt-e akkoriban magyar névhasználat, vagy sem: azaz az *ecclesia Sancti Johannis*-t emlegette-e a környezete (akár az ott élők, akár csak az ott hivatalban ténykedő egyházi személyek) *Szent Iván-egyház* (vagy *-templom*) formában? A kérdést úgy is megfogalmazhatjuk: voltak-e ezek mögött az okleveles említések mögött ténylegesen funkcionáló intézmény-, illetőleg metonimikusan ezekre épülő építménynevek, vagy pusztán valamilyen, például *nagy, vörös, csonka* stb. *templom*-ként beszéltek róla a helyiek (amelyről nyilván az is tudható volt, hogy Szent Iván tiszteletére szentelték föl)? Egytemplomos falvak esetében manapság is nagyon gyakori, hogy nincs külön, differenciáló neve a templomépületnek, másutt pedig (ahol több templom is van) a legkülönfélébb motivációk alapján nevezik meg őket: a legáltalánosabban felekezeti hovatartozásra utalva, azaz *Katolikus templom, Református templom, Evangélikus templom*-féle nevekkal, amelyek nagy hányada váltakozva szerepel a sima *Templom* megjelöléssel (ez a négy megnevezési forma Veszprém megye veszprémi járásában például az összes név 70%-át adja), a templomépület valamilyen sajátossága is megjelenhet a névben, mint a méretet kifejező *Nagytemplom, Kistemplom*, az épület külsejére utaló *Fehér templom, Vörös templom, Kerek templom* (latin *Rotunda* megjelöléssel is!), *Rossz templom, Rom templom, Régi templom, Ikertemplom*, a rendekre, funkciókra utaló *Ferences templom* (~ *Ferencesrendi templom*), *Piarista templom, Vörösbarátok temploma, Angolkisasszonyok temploma, Apátsági templom, Apáti templom* stb., s ezek közül a motívumok közül az egyik valóban lehet a védőszent megnevezése is: *Margit templom, Szent László templom* (~ *László templom*), *Szent István templom, Szent Miklós templom*. Ez utóbbi névadási forma ritkaságát azonban igen jól mutatja, hogy a vizsgált járás összes templomneve között csak ez a négy szerepel efféle néven, azaz az adatoknak mindössze 0,03%-a (az adatokhoz l. VMFN. 4.). Az, hogy a fenti kérdésre pozitív vagy negatív válasz adható-e (vagyis, hogy állt-e a latin *ecclesia Sancti Johannis* megjelölés mögött magyar templomnév), a választott témánk szempontjából éppen nem mindegy, hiszen ha ezek mögött a latin megjelölések mögött nem volt valós templomnév (amit csaknem bizonyosra veszek, tekintve a fentiekben túl azt is, hogy magyar adat a régiségből nincs ilyenekre), akkor hiányzik az alap a feltételezett metonimikus névátvitelhez is (hiszen a névtípus keletkezését úgy képzelik el kutatóink, hogy a templom neve vonódott át metonímia folytán a helység nevévé), s ha ez így van, akkor az talán újfent egy felső (nem „népi”) indukáló tényezőnek a jelenlétére ez névtípust elindító szerepére utalhat.

A fentiek fényében arra gyanakszom tehát, hogy az egyház névadó tevékenysége nem rekedt meg a templomok nevének (a védőszenteknek) a meghatározásánál, hanem túllépve ezen a patrocínium helységnévvé alakulásában is meghatározó szerepet játszhatott az egyházi befolyás. Ennek lehetőségét az előbb mondottakon túl a korabeli viszonyok ismerete is támogathatja: abban az időben, amikor egy-egy nagyobb hatalommal rendelkező birtokos is elrendelhetette – mintegy érdekérvényesítő szándékkal – egy-egy falu nevének megváltoztatását, nehezen képzelhető el, hogy egy olyan nagy befolyással bíró intézménynek, mint az egyház – amely a középkori társadalom ideológiájának lényegében a megalkotója (KMTL. 182), s számos falunak a birtokosa is egyben –, ne lett volna valamilyen formában hatása a nevek alakulására. Más kérdés, hogy ezeket a hatásokat az írásos anyagban nem vagy csak nagyon ritkán lehet tetten érni. Néha azonban a „felülről” jövő névadásról maguk

az oklevelek is tudósítanak: a mórchidai Szent Jakab premontrei prépostság 1407-ben például arra kap engedélyt, hogy egy lakatlan részt benépesítsen, s azt a monostor védőszentjéről *Szentjakabfalvá*-nak nevezze el (MEZŐ 1996a: 42). Az ómagyar korban a személyhez köthető, az egyéni érdekek érvényesítését szolgáló (ha úgy tetszik: „tudatos” névadás és persze névváltoztatás) egyáltalán nem lehetett ritka (l. ehhez HOFFMANN 2005: 122–3). Az oklevelekben ilyesféle, birtokosoktól jövő névváltoztatási eseteket olykor szövegszerűen is nyomon követhetünk: a Csanád vármegyében fekvő Palotát például 1247-ben *Kelemenepalotájá*-nak, „modern” névvel *Pongrácpalotájá*-nak nevezték (+1247/+1284/1572: villa *Palatha*, que uno nomine *Kelemenus palotaya*, alio nomine moderno *Pangrach palataya* vocatur, Gy. 1: 866, vö. még KRISTÓ 1976: 11). A névváltoztatás oka az volt, hogy 1247-ben a falu egy részét már a névadó Kelemen fia, Pongrác birtokolta. Az itt látottak és az egyháztól származó névadás között csak annyi a különbség, hogy az utóbbi esetben egy intézmény állt a háttérben, az előbbiben pedig egy-egy konkrét személy, akihez a helyi lakosságot közvetlen kapcsolat is fűzte. Ez is minden bizonnyal szerepet játszott abban, hogy míg a *Petri*, *Péterfalva* típusú helyneveket az ott élők is „természetes”-nek fogadták el, a *Szentmárton*-féle (vagyis valójában egy bizonyos tekintetben személytelen intézménytől fogant) elnevezések befogadása ilyen értelemben már sokkal több problémát vetett fel (l. erről később is).

Úgy gondolom, hogy amennyiben belátjuk az egyházi befolyás lehetőségét nemcsak a patrocíniumok, hanem a patrocíniumi településnevek létrehozásában is, akkor ez logikus magyarázatot szolgáltat a névtípus adatainak latin nyelvi megformálására is: annak mintájára ugyanis, ahogyan a patrocínium megjelölése az oklevél latin nyelvű szövegében latinul történt (az európai modellekhez is igazodva), eleinte a patrocíniumi településneveket is latinul illesztették be a szövegbe. Az ilyesféle bizonyítási eljárás hiányosságaival, persze, magam is tisztában vagyok, de úgy gondolom, hogy ha végleges megoldásra egy-egy ilyen felvetés terén nem is jutunk (mert talán a sok száz év távlatából közvetlen források hiányában nem is juthatunk), erős sejtéseink a több, azonos irányba mutató tényező nyomán – néhány vonatkozásban legalábbis – viszonylag megnyugtató eredményekké szilárdulhatnak.

3. A latin nyelvűség mellett a másik „gyanús” körülménynek az látszik, hogy bizonyos patrocíniumok a saját szinonimáikkal váltakozva fordulnak elő, akár egy-egy település adatsorában is. Azt pedig megint csak nagyon nehezen tartom elképzelhetőnek, hogy valamely falut a névadó-névhasználó közösség (vagyis az ott élő emberek) hol *Boldogasszony*, hol *Szentmária* névvel említenének, pusztán azért, mert Szűz Máriának efféle megjelölései voltak az egyházi vagy akár a köznapi nyelvhasználatban is. Egy a Szűz Mária tiszteletére szentelt templomról nevet kapott Bács megyei település középkori adatai között például *Szentmária* (1413: *Szent-Mária* [átírva]) és *Boldogasszonyfalva* (1522: *Bodogazzonfalua*), egy Fejér megyei település esetében *Szentmária* (1359/1368/1429: *Zenmaria*) és *Boldogasszonyegyháza* (1423: *Bodogazzoneghaza*), egy Körös megyeinél pedig ugyancsak *Szentmária* (1352–56: *Zenthmaria*) és *Boldogasszonyfalva* (1481: *Bodogazzonfalwa*) szinonimákkal találkozunk. (Az adatokhoz l. MEZŐ 1996a: 206–9, 1996b: 35–6, mindkét helyen további példák is bőséggel találhatók. MEZŐ a *Szentmária* ~ *Boldogasszony* váltakozását a *Somorja* névformákkal is kiegészíti, hármas heteronímiáról beszélve: 1996a: 45, 1996b: 26–37. A *Somorja* – és ezzel együtt a *Samarja* ~ *Szemerja* – névalakokat az itt tárgyalt szempontból magam a *Szentmária* formával azonosnak tekintem, annak elhomályosult alakjait látva mögöttük.) MEZŐ ANDRÁS szerint az ilyen váltakozások arra az útra mutatnak, „amelyet helyneveink »megállapodott« formáik elnyeréséig bejártak” (1996a: 45). Az e nevekben tapasztalt, történetileg ingadozó névhasználat, „útkeresés” ugyanakkor a természetes úton létrejött településneveinkre nem nagyon jellemző: még leginkább a másodlago-

san, két település egyesülésével született (mesterséges?, hivatalos használatú?) nevek körében találunk hasonló ingadozásokat, s ezek valóban a megfelelő forma megtalálásának folyamatairól árulkodhatnak. Az Abaúj megyei *Szurdokbénye* számos strukturális variánsa (az adatokat l. a KMHsz. 1. megfelelő szócikkeiben): pl. *Szurdokibénye* (1299: *Zurdukibene*), *Bényeszurdok* (1300/1321: *Bennyzurduk*), *Bényeszurdoka* (1311: *Benezurduka*), *Bényeiszurdok* (1300/1321: *Benneyzurduk*), *Szurdokbénye* (1326/1375: *Zudukbenye*) közül némelyek minden bizonnyal nem is voltak élő nyelvi használatban, inkább az oklevélírók egyéni alkotásainak tűnnek, azaz *Bénye* és *Szurdok* települések összekapcsolódásának nyelvi következményeként a „névkeresés” nehézségét tükrözik (vö. ehhez TÓTH V. 2001: 145–6). (A név-egyesítés eredményeként egyébként napjainkban is tapasztalhatunk ilyesfajta kettőséget: a helyi lakosság az integrációt követően is a két elsődleges nevet használja, és nem a hivatalos névformát. A Veszprém megyei *Pénzesgyőr* például 1956-ban alakult Bakonybél *Kerteskö*, Lókút *Pénzeskút* és Szentgál *Kőrösgyőr* nevű lakott helyéből, a helybeliek azonban ma is *Pénzeskut* ~ *Kőrösgyőr* néven említik a megfelelő részeit, vö. VMFN. 4: 127.)

A patrocíniumból lett településnevek körében a *Szentmária* ~ *Boldogasszony* típusú váltakozás ráadásul nem is áll egyedül: a *Keresztúr* ~ *Szentkereszt* településnevek ugyanilyen ingadozást mutatnak. A Bars megyei (*Garam*)*szentkereszt* előbb *Keresztúr* (1075/+1124/+1217: *Kerestur*, 1380: *Kerezthur*), majd *Szentkereszt* (1603: *Szenh Kereszt*), a Küküllő megyei (*Szász*)*keresztúr* előbb *Szentkereszt* (1270/1279: *Scenkerest*), majd *Keresztúr* (1356: *Kereztur*), a Pozsega megyei *Keresztúr* pedig előbb *Keresztúr* (1412: *Kereztur*), majd *Szentkereszt* (1563: *Zenthkeresth*) néven szerepel az okleveles említésekben (az adatokhoz l. MEZŐ 1996a: 113–8, ahol további példák is találhatóak). Az efféle váltakozásokat látva egyet kell értenünk HOFFMANN ISTVÁNNAL akkor, amikor a Szűz Mária többféle megnevezésének egyazon településre alkalmazása kapcsán megjegyzi, hogy „Ez a beszélt nyelvben kevésbé lehetett jellemző, inkább oklevélsajátosságként értékelhetjük.” (1998: 116).

Mindezekhez azonban még azt is hozzá kell fűzni, hogy például a *Szentmária* nevet patrocíniumként szintén a latinban szokásos kettős névhasználattal is alkalmazhatták. A Valkó megyei Boldogasszonyfalva településnek nevet adó Szűz Mária-kápolnát például ilyen alakokkal emlegeti a pápai tizedjegyzék: 1333–4: capelle *Beate Virginis*, de capella *Sancte Virginis*, capelle *Beate Marie*, de capella *Sancte Marie* (MEZŐ 1996b: 32).

4. Nem spontán keletkezésre mutatnak továbbá a patrocíniumi eredetű településnevek típusának kronológiai és névföldrajzi vonatkozásai sem. Amennyiben az ilyen településnevek természetes úton jöttek volna létre, felbukkanásukat a legkorábbi időktől várnánk, hiszen a templomépület igencsak markánsan jellemzett egy vidéket, települést akkor, amikor kevés volt belőlük (pl. Szent István 10 falut egy közös templom építésére kötelező rendeletét követően), ahogyan van is jó néhány a templomépültre utaló helynevünk a XIII. század előtről: +1093/1404: *Kerekyghaz*, 1221/1550: *Vlozyghaz*, +1256: *Feyereghaz*, +1256: *Dubeghaz* stb. (vö. KMHsz. 1: 89). A templomcíméből származó településnevek fő sodra ehelyett majd csak a XIV. századtól jelentkezik, akkor azonban elsöprő lendülettel hódít. Talán nem véletlen, hogy éppen ezt az időszakot, azaz a XIV. század elejét jelöli ki a történettudomány mint olyan választóvonalat, amely a hazai egyházi (és világi) igazgatásban az alapvetés lezárulásának tekinthető: „1300 tájára, illetve az erre következő néhány évtizedre a már korábban állandósult egyházmegyei felépítés további belső tagoltsága – kevés kivételtől eltekintve – végleges formához jutott, a fősperességi hálózat az ország egész területét átfogta” (KRISTÓ 2003: 102). Az egyházi térszervezés üteme és a patrocíniumi településnevek elterjedési területe között egyelőre merészség lenne bármiféle párhuzamot vonni, annyit azonban talán megjegyezhetünk, hogy a patrocíniumi eredetű településnevek egy délnyugat-

magyarországi göcbből indultak, s az egyházi igazgatás is nyugat felől kezdett kiépülni, ami különösen a főesperességek vonatkozásában szembetűnő (vö. KRISTÓ 2003: 94–101).

5. A patrocíniumból lett településneveknek az egyháztól kiinduló elterjesztését erősítheti a névtípus nem magyar területeken tapasztalható viselkedése is. Több kutatónk is felfigyelt arra, hogy a horvát–szlávón vidékeken a középkori névanyagban igen nagy bőséggel vannak jelen a templomcimből alakult magyar helységnevek, „jelezve a középkori magyar egyház itteni nagy befolyását” (BENKŐ 1993: 18). A névtípus nyelvöldrajzi viszonyainak ismeretében a névtípus e vidékeken való nagy számú előfordulása önmagában még nem is olyan meglepő, tekintve, hogy (amint erről az előzőekben már szó esett) a patrocíniumi településnevek elterjedési területe – a kulturális gyökereket is mutatva egyúttal – egy dél-nyugat-magyarországi központból indult ki, s terjedt aztán fokozatosan gyengülő hullámokban kelet és észak felé (l. erről pl. MEZŐ 1996a: 229, HOFFMANN 1998: 116 stb.), sajátos csomópontokat eredményezve még egyes keleti területeken, például a Székelyföldön (BENKŐ 2003: 117). Az itteni helynevek magyar nyelvűsége inkább az, ami miatt a nem magyar vidékek patrocíniumi településneveinek ügye a névtípus keletkezési körülményeinek a tisztázásához is segítségül hívható. HADROVICS LÁSZLÓ figyelmét a Dráva–Száva közének „kettős helynevei” keltették fel, amelyekben a magyar patrocíniumi névforma igen gyakran szláv helynévi vagy szláv személynévi előtaggal áll: *Obed-Szent-Kereszt*, *Bakva-Szent-Bertalan*, *Podgorja-Szent-Mihály*, *Berivoj-Szent-Iván*, *Vojk-Keresztúr* stb. Az ilyen összetett nevek HADROVICS szerint azt bizonyítják, hogy „a lakosság zöme itt eredetileg horvát volt, az egyházi szervezet azonban magyar irányítás alatt állt” (1970: 238). Mindkét említett vélekedés tartalmazza tehát azt a gondolatot, miszerint e vidékeken a patrocíniumi nevek létrejöttében az egyház szerepet játszhatott. Igen tanulságos azonban, hogy ez a tétel nem vezetett aztán olyan általánosabb következtetésekké, mint annak felvetése, hogy e névtípus hátterében végső soron a magyar nyelvterületeken is az egyház mint intézmény állhatott. A magyar névtörténeti szakirodalomban tudomásom szerint egyedül HOFFMANN ISTVÁN fogalmazta meg – éppen a magyar–szláv névpárhuzamok kapcsán – egy fél mondatban a „felülről” történő elterjesztés gyanúját (1998: 116).

A Kárpát-medencei nem magyar vidékeken feltűnő idegen nevek magyar megfelelőiről szólva érdemes kitérnünk BENKŐ LORÁND dilemmájára: „Hogy itt milyen esetekben lehet egykori élő nyelvi magyar névalakokkal számolni, következésképpen magyar nyelvi-etnikai környezet névhasználatát is föltenni, vagy mennyire szabad csak a középkori magyar hivatalos írásbeliség, okleveles gyakorlat magyar névalakítási eljárásaival [...] számolni, az sokszor igen fogas kérdés.” (1998: 115). Ugyanő hívja fel arra is a figyelmet, hogy ezeknek a horvát–szlávón vidékeken nagy mennyiségben felbukkanó középkori magyar formáknak a száma a későbbi századokban lecsökken, s a meglévők is jórészt szláv nyelvi változatokban, s a *szent* nélkül fordulnak elő: *Szentkirály* > *Krajevcí*, *Szentgergely* > *Gregoravác*, *Szentmárton* > *Martinai*, *Szentpéter* > *Petrovina*. Minden bizonnyal ezek magyarázatában sem csupán a magyar lakosság vagy a magyar egyházi szervezet középkori túlsúlyát gyaníthatjuk, hanem bizonyos óvatosság mellett fölvethető esetleg az is, hogy az efféle változások hátterében két jelenség áll egymással szemben: a magyar névalakokat preferáló újabb okleveles írásgyakorlat szokásai és a horvát névalakokat használó élő, beszélt nyelv valósága (vö. ehhez BENKŐ 1996: 96). Mindez egyúttal arra is rámutat, hogy az ilyen jelenségek okainak feltárásakor sohasem szabad egy-egy tényezőt abszolútizálnunk, mögöttük ugyanis sokszor különböző indukáló erők közreműködhetnek egyidejűleg. Az már más kérdés, hogy az oklevelezési gyakorlat eljárásait a középkor folyamán talán nem is mindig lehet (és nem is igen célszerű) különválasztani az egyházi szervezet hivatali működésétől (l. erről korábban).

6. A patrocíniumi eredetű településnevek típusának keletkezési körülményeit taglalva még inkább megerősödni látszik az a tétel is, amely szerint e névtípus létrejöttében idegen mintákat tételezhetünk fel. Csak emlékeztetőül: a korábbi, hagyományos véleménytől – amely a patrocíniumi nevek használatában európai mintákat gyanít (vö. pl. BÁRCZI 1958: 154, MNyT. 387, BENKŐ 1987: 305) – eltérően MEZŐ ANDRÁS úgy véli, hogy „a templomnévnek helységnévvé átvonódásában fölösleges idegen hatást keresni” (1996a: 44). A véleménykülönbség háttérében más-más motívumok húzódnak meg. MEZŐ arra alapozza álláspontját, hogy ez lenne az egyetlen olyan névtípus, amelynek létrejöttében idegen minták hatását kellene föltennünk (1996c: 120), BENKŐ pedig arra, hogy a névtípus európai nyelv-földrajzi helyzete mindenképpen egységes, egybefüggő kultúrkört jelez, s a magyar nyelvtérület e szempontból az itáliai, délnémet és délnyugati szláv területekkel a legszorosabban érintkezik (1996: 96, ill. 1. még ehhez HOFFMANN 1998: 115, TNyT. 1: 542 is). De vajon nem lehetséges-e az, hogy a névtípus országhatárokat átívelő elterjedése ismét csak az egyház nemzetköziségével áll összefüggésben, azzal az egyházzal, amely a középkor folyamán rendkívül intenzív kapcsolatokat tart fenn az újlatin területekkel (ahol e névtípus gyökerei is rejlenek)? Nem gondolom, hogy a szó legszorosabb értelmében vett nyelvi interferenciák (vagyis nyelvi-népi érintkezések: pl. szlovén–magyar kölcsönhatások) játszottak volna szerepet a patrocíniumi településnevek elterjesztésében, hanem sokkal inkább az a kultúrkör, amire BENKŐ LORÁND is utalt. Ez a névtípus messze nem lett volna ennyire nemzetközi, jellegzetességeiben ennyire azonos jegyeket felmutató, ha a háttérében nem állt volna ott az egységes európai, nemzetközi kultúrát képviselő egyház. És noha valóban nincs több olyan névtípusunk, amelynek háttérében idegen mintákkal kellene számolnunk, de e megállapítás érvényességét azzal együtt kell mérlegelnünk, hogy hozzátesszük: efféle „kultúrnév” sincs több a településneveink körében!

7. Nemcsak településtörténeti okok húzódnak meg végezetül amögött sem, hogy feltűnően sok patrocíniumi eredetű településnévnek van párhuzamos használatú variánsa (vö. HOFFMANN 1998: 116). Noha a kettős névhasználat valóban igen jellegzetes e névtípus egyedeinél, l. például 1439: *Baroch* al. nom. *Zenthbarbaraazon* (Fejér megye, MEZŐ 1996a: 65), 1346/1393: *Teuteus* al. nom. *Zentegyed* (Baranya, i. m. 70), 1416: *Baba* al. nom. *Zenthel-sebeth* (Nógrád, i. m. 73), 1441: *Kysfalud* al. nom. *Zenthgywrgh* (Zala, i. m. 83),¹ magam elsődlegesen mégis inkább az ezt létrehozó folyamatot emelném ki: a kettősséget ugyanis az esetek óriási többségében az okozta, hogy a patrocíniumból lett névforma kiszorította az adott település korábban használatos, más motivációjú elnevezését. Míg ugyanis arra, hogy a patrocíniumi név a másodlagos, több mint másfélszáz példát ismerünk MEZŐ ANDRÁS nyomán (1996a): például *Régen* (1259/1270: *Regun*: MEZŐ 1996a: 196) > *Szenttamás* (1347/1378: *Scethomas*: uo.), *Födémes* (1239/1465: *Fedemus*: MEZŐ 1996a: 186) > *Szentpéter* (1332: *Sanctus Petrus*: uo.), *Lovász* (1409: t. *Loaz*: MEZŐ 1996a: 154) > *Lovászfölde* (1409: *Lowazfelde*: uo.) > *Szentmárton* (1409: *Zenthmarton*: uo.) stb., az ellenkezőjére, ahol

¹ Az *alio nomine, aliter* stb. fordulatokkal kapcsolt nevekről azonban MEZŐ megjegyzi, hogy ezek olykor két (vagy három) elkülönült települést jelöltek, „s a névhasználat e módja inkább csak a helységek tulajdonosaik személyében való összetartozását fejezte ki” (1996a: 220). Az előbb említett példák közül is ilyen lehet a *Baba* ~ *Szenterzsébet* és a *Kisfalud* ~ *Szentgyörgy* variáns, melyek valójában szomszédos településekként állnak vagylagos szerkezetbe foglalva (l. ehhez i. m. 74, ill. 86). Rendkívül feltűnő egyébként, hogy a vagylagos szerkezetek patrocíniumi névformái minden esetben magyarul állnak. Arra, hogy latin(ra fordított) patrocíniumi helységnév szerepeljen a variánsok egyikéként, mindössze egy példát találtam: a Somogy megyei Szenterzsébetet 1302-ben „de *sancta Elisabeth* alio nomine *Sytk*” (MEZŐ 1996a: 73) nevekkal említi az oklevél, ám valójában ezek sem szinonimák: MEZŐ ANDRÁS szerint ugyanis a két név két szomszéd települést jelölt (i. m. 74).

tehát az elsődleges patrocíniumi név cserélődött más motivációjú névre, ugyanakkor mindösszesen két példa akad: *Keresztúr* (1290–1301: *Kerezhwr*: MEZŐ 1996a: 115) > *Újvásár* (1381: *Vyuasar*: uo.) – az újonnan megszerzett vásártartási jogra utalva (vö. i. m. 125), illetve *Szentlélek* (1335: *Zenthleluk*: MEZŐ 1996a: 142) > *Oldalfalva* (1632: *Oldalfalva*: uo.) – birtokosra utaló névalakot véve fel (i. m. 143). Nagyon valószínű, hogy amennyiben természetes úton, névmodellek nyomán kialakult névtípussal lenne dolgunk, a két változási irány jóval kiegyensúlyozottabb képet mutatna. A más motivációjú név > patrocíniumi név változás hátterében olykor valóban településtörténeti okok húzódnak meg, amint ezt például a Sopron megyei *Nevegy* esete mutatja: 1274-ben olvashatjuk pusztulása hírért (vacuum penitus et habitatoribus destitutam), a határjárása szerint azonban a temploma még állt (iuxta uiam publicam circa ecclesiam Sancti Nicolai), megújulván aztán *Szentmiklós* (ma: *Fertőszentmiklós*) néven élt tovább (l. ehhez MEZŐ 1996a: 43). A legtöbb ilyen változás esetében ugyanakkor MEZŐ szerint arra kell gondolnunk, hogy „az elnevező környezet számára a felépült templom és titulusa valamilyen okból erősebb motiváló tényezővé emelkedett” (i. m. 239). A névtípusnak ez a hallatlan vitalitása (sőt talán nem túlzás így fogalmaznunk: „agresszivitása”) véleményem szerint újfent a felülről jövő támogatottságot jelezheti.

Így válik igazán érthetővé az is, hogy miért nincs még egy olyan névtípus a magyarban, amelyre olyan mértékben jellemzőek lennének a nevek lexikális-morfológiai szerkezetét érintő változások, mint éppen a patrocíniumi eredetű településnevekre. Minthogy egy másik írásomban e kérdéskörrel részletezően foglalkoztam (TÓTH V. 2007.), e helyütt csupán annyit jegyzek meg, hogy számításaim szerint a templomcimből lett településneveknek éppen a fele ment át a fennállása alatt valamilyen típusú változáson (s e változásoknak több mint egyharmada szerkezeti természetű, azaz tisztán nyelvi tényezők által irányított változás), s ez az egyetlen más névtípusra sem jellemző nagy változási érzékenység talán abból fakadhat, hogy a nyelvtudat azáltal igyekezett az ilyen nevek mesterséges jellegén változtatni, hogy más, természetes névadás folytán keletkezett szerkezeti típusokhoz igazította azokat. Ez a tendencia tehát éppen nem arra utal, amire HOFFMANN ISTVÁN – a templomcím mikrotoponimákban való előfordulása kapcsán joggal – gondolhatott, hogy tudniillik „a típust a magyar nyelvi rendszer befogadta” (1998: 116). Erre majd csak hosszabb idő múltán került sor.

8. A patrocíniumi eredetű településnevek keletkezési körülményeit tekintve a fentiekben kiemelt tényezők mindegyike azt sugallja tehát, hogy a névtípus nem természetes nyelvi fejlődéssel, hanem felülről, egyházi irányítással (sajátos kultúrnévtípusként) született meg. Minthogy azonban az efféle nevek tipológiai szempontból egyáltalán nem voltak idegenek a magyar névrendszertől (hiszen a típus funkcionálisan és formai jegyeit tekintve is szoros rokonságot mutat a korai magyar településnév-rendszer egy igen fontos csoportjával: a pusztai személynévi helynevekkel), így az elterjedésének rendszertani akadálya nem volt. Ennek folytán aztán idővel ez a névadási mód kilépett az egyházi irányítás alól, és a már meglévő nevek modelljét felhasználva „spontán” módon is eredményezett új névalakulatokat. Ettől kezdődően tekinthetjük a patrocíniumi nevek típusát olyannak, amely meghonosodott magyar földön is. A magyar névrendszer végső soron tehát befogadta ezt a névalkotási eljárást, s a beilleszkedés olyan jól sikerült, hogy utóbb nemcsak az új településnevek keletkezéséhez szolgáltatott analógiát (azaz nemcsak további *Szentpéter*, *Szentmárton*, *Boldogasszony*-féle településnevek jöttek létre, immáron az egyházi befolyástól akár függetlenül is), hanem analógiaként hozzájárult már létező helynevek átalakulásához is. Ezáltal lett például (*Sió*)*agárd*-nak *Szentagárd* neve (TMFN. 453), vagy a szláv eredetű Vas megyei *Szebeborc* (1365: *Zebepurch*, 1385: *Sebeborch*: Cs. 2: 795) névből ez teremtett népetimológiával

Szentbiber(c)-ot (1593: *Zent Byborcz*: KISS L. 1996: 110, itt az „ál-templomcímek”-nek további példái is láthatók).

A hivatkozott irodalom

- ÁSZt. = FEHÉRTÓI KATALIN, Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Bp., 2004.
- BÁRCZI GÉZA 1958. A magyar szókincs eredete. 2. kiadás. Bp.
- BENKŐ LORÁND 1987. Rolle der Schutzheiligen in der mittelalterlichen ungarischen Namengebung. In: K. BENDA, T. VON BOGYAI, H. GLASSL, ZSOLT K. LENGYEL Hrsrg., Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó. 1. München. 303–15.
- BENKŐ LORÁND 1993. Az Árpád-ház szentjeinek szerepe a középkori magyar helynévadásban. Magyar Nyelv 10–9.
- BENKŐ LORÁND 1996. Opponensi vélemény Mező Andrásnak „Magyarország patrocíniumi helynevei” című akadémiai doktori értekezéséről. Névtani Értesítő 18: 93–8.
- BENKŐ LORÁND 1998. Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Bp.
- BENKŐ LORÁND 2003. Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonvevekről. Bp.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. 1–3, 5. Bp., 1890–1913.
- FNESz. = KISS LAJOS, Földrajzi nevek etimológiai szótára. 1–2. Bp., 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza. 1–4. Bp., 1963–98.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1970. A magyar–délsláv együttélés onomasztikai kérdéseiből. In: KÁZMÉR MIKLÓS – VÉGH JÓZSEF szerk., Névtudományi előadások. Nyelvtudományi Értekezések 70. Bp. 235–9.
- HOFFMANN ISTVÁN 1998. Gondolatok a történelmi helynévkutatásról. Magyar Nyelvjárások 35: 109–17.
- HOFFMANN ISTVÁN 1999a. A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. Magyar Nyelvjárások 37: 207–16.
- HOFFMANN ISTVÁN 1999b. Névrendszertani megjegyzések a patrocíniumi helységnevek történetéhez. Névtani Értesítő 21: 66–70.
- HOFFMANN ISTVÁN 2005. Régi helyneveink névadóinak kérdéséhez. Névtani Értesítő 27: 117–24.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1970. A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század. Bp.
- KISS LAJOS 1996. Opponensi vélemény Mező András: Magyarország patrocíniumi helységnevei (11–15. század) című doktori értekezéséről. Névtani Értesítő 18: 98–111.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk., Korai magyar helynévszótár (1000–1350) 1. Abaúj–Csongrád vármegye. Debrecen, 2005.
- KMTL. = KRISTÓ GYULA főszerk., Korai magyar történelmi lexikon (9–14. század). Bp., 2003.
- KRISTÓ GYULA 1976. Szempontok korai helyneveink történelmi tipológiájához. Szeged.
- KRISTÓ GYULA 2003. Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szeged.
- MEZŐ ANDRÁS 1996a. A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század). Bp.
- MEZŐ ANDRÁS 1996b. Boldogasszony és más asszonyok. Magyar Nyelvjárások 33: 25–41.
- MEZŐ ANDRÁS 1996c. Válasz Benkő Loránd, Kiss Lajos és Kristó Gyula opponensi véleményére. Névtani Értesítő 18: 118–26.
- MEZŐ ANDRÁS 2003. Patrocíniumok a középkori Magyarországon. Bp.
- MNyT. = BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN, A magyar nyelv története. Bp., 1967.
- TÍMÁR GYÖRGY 1997. Profán és templomtitulusos helynevek találkozása Baranyában (13–16. sz.). A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Bp., 249–53.
- TMFN. = ÖRDÖG FERENC – VÉGH JÓZSEF szerk., Tolna megye földrajzi nevei. Bp., 1981.
- TNyt. = BENKŐ LORÁND főszerk., A magyar nyelv történelmi nyelvtana. I–II/1–2. Bp., 1991–1995.
- TÓTH VALÉRIA 2001. Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történelmi-etimológiai szótára. Debrecen.

TÓTH VALÉRIA 2007. A templomcíméből alakult településnevek változásáról. In: HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti tanulmányok 2.* Debrecen. 31–46.

VMFN. 4. = BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC – VARGA MÁRIA szerk., *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A veszprémi járás.* Bp., 2000.

TÓTH VALÉRIA

On names of settlements based on patrocina

It has been known since the publication of MEZŐ (1996) that this seemingly peripheral type of names (cases where a settlement is named after the patron saint of its church) was rather widespread in a particular period of the history of Hungary. The present paper intends to find out what types of factors might underlie its popularity in that period. Considering the circumstances of the emergence of names of settlements based on patrocina, all the factors discussed suggest that this type of names was not created by natural linguistic development but rather enforced „from above”, by church authorities. Since, however, such names were not at all unfamiliar, in a typological sense, within the system of Hungarian names, there was no systematic obstacle for the spread of that naming habit. Eventually it escaped from its church-directed origins and, using the existing names as models, new names of the same type started emerging „spontaneously”. It is from that point onwards that patrociniun-based names can be considered an established type in Hungary, too. The Hungarian system of geographical names eventually adopted this procedure of naming, with so much success that these names did not only serve as bases of analogy in the creation of new names of the type *Szentpéter* ‘St Peter’, *Szentmárton* ‘St Martin’, *Szentgyörgy* ‘St George’, not initiated by the church any more, but even in the transformation of existing names, as well.

VALÉRIA TÓTH

Élőhalott = eleven holt?*

Ellentét és ekvivalencia a jelentésben

„Halál a létben van, nemlétben nincsen:
a halál ellen gyógyszer a halál.
Sírás a sír körül van, sírban nincsen,
Ott a nyüveket nyüvi a halál.”

(Weöres: Ami az Orbis Pictusból kimaradt)

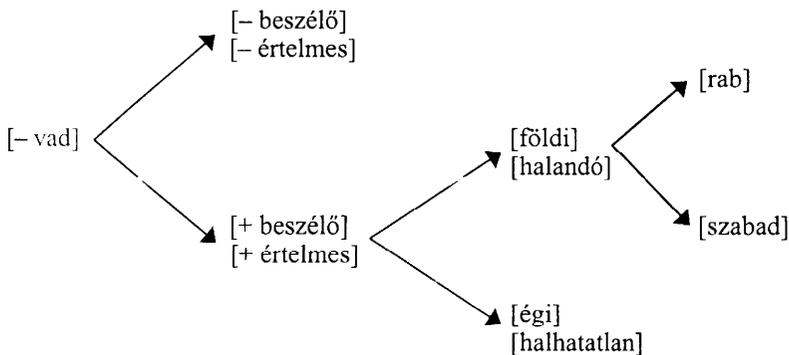
1. **B e v e z e t é s.** – Az idézett mű négy sora két szinonimára, két homonimára és négy antonimára épül: *halál* = *nemlét*; *nyű*¹ (fn) ‘féreg’ : *nyű*² (ige) ‘fogyaszt’, *sírás* (< *sír*¹ [ige] ‘könnyezik’) : *sír*² (fn) ‘sírverem’; *halál* : *lét*, *nemlét* : *lét*, *van* : *nincsen*, *sír körül* : *sírban*. Elemzésem tárgyául a *halál* : *lét* ellentéppárhoz szorosan kapcsolódó *holt* : *élő*, illetve *halott* : *eleven* mellék- és főneveket választottam. Helyszüke miatt csak a melléknév alapjelentéseit igyekszem fölvezetni. Nyelvtörténetileg az *eleven* „az *élő* melléknévi igenév **éleße-*, **eleße-*, illetve **éleγε-*, **eleγε-* előzményének -n határozóragos alakja”, azaz *élőn* (TESz. 1: 745), a *holt* pedig „a *hal* igéből alakult a -t befejezett melléknévi igenévképzővel”

* Jelen cikk a 2001 októberében az ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékén rendezett „Ellentét és ekvivalencia a jelentésben” című konferencián elhangzott előadás lényegesen bővített változata.

(TESz. 2: 136). Tehát mindkettő két-két töre (*hal-/hol-*, *él-/elev-*) vezethető vissza. Első pillantásra is bizonyos, hogy e négy szó egymással különféleképpen párokba rendezve hol rokon-, hol ellentétes értelmű.

Az *élő* : *halott* opozíció a bináris taxonómiák közé tartozik, ahol az ellentét tagjai egymástól abszolút határokkal különülnek el, az egyik kizárja a másikat. LEECH osztályozása, noha nyelvészeti szakmukában jelent meg, szinte kizárólag logikai szempontú. Az alábbi opozíciókat különbözteti meg: 1. bináris taxonómia: + élő ('eleven'), – élő ('halott'); 2. többszörös taxonómia: *fém ('arany'), †fém ('réz'), §fém ('vas'), ⊙fém ('higany') stb.; 3. polaritás: ↑méret ('nagy'), ↓méret ('kicsi'); 4. reláció: →szülő ('szülő'), ←szülő ('gyermek'); 5. hierarchia: hosszúság¹ ('hüvelyk'), hosszúság² ('láb'), hosszúság³ ('yard'); 6. inverz opozíció: Δlehetséges ('lehetséges'), ∇lehetséges ('szükséges') (LEECH 1997: 118). Eszerint valami vagy *élő*, vagy *holt*, tertium non datur. Azonban a világ – az élővilág – és a nyelv ennél jóval sokszínűbb, árnyaltabb, s ezért a következő kijelentés nem tűnik ostobaságnak: „Buttler pedig nem volt ezalatt *se eleven*, *se holt*, mintha a saját temetésén venne részt” (Mikszáth: Különös házasság). A halál akkor következik be, amikor az ember szíve megszűnik dobogni. Ugyanakkor élet és halál mezsgyéjén van az a kómába zuhant személy, akinek még dobog a szíve, ám környezetét már nem érzékeli, akaratlagos mozgásra képtelen, infúzióval tartják életben. Erre az állapotra tökéletesen ráillik a *se eleven*, *se holt* kifejezés.

Az emberi gondolkodásra, a nyelvre jellemző a kételeműség: bal–jobb, itt–ott, fekete–fehér... Bármiről lett légyen is szó, ellentétek segítségével sikerül róla fogalmat alkotnunk. A szó legszorosabb értelmében: fogalmat alkotnunk, azaz létrehozunk. A nyelvtörténeti kutatások szerint már az indoeurópai alapnyelvben fontos szerepet játszottak a következő bináris opozíciók: aktív : passzív, isteni : emberi, szent : profán, költői : mindennapi, s korán kialakultak a mai nyelvekre jellemző szembenállások (CPK. 283). Kölcsönösen kizárják egymást, együttesen azonban rendszert alkotnak, melyben az egyikük jelentése a másikhoz képest határozódik meg. Természetesen többféle kapcsolatban is részt vehetnek, és jelentésük az elfoglalt helyüktől függően módosul. Az indoeurópaiak a szelíd élőlények osztályát az alábbi opozíciókban fejezték ki (ГАМКРЕЛИДЗЕ–ИВАНОВ 1984: 481, a kikövetkeztetett alapnyelvi formák nélkül):

2. A) Élő : eleven, halott : holt. – Lássuk, miről tanúskodnak a források. Az *él* 'táplálkozik vmivel' már a Halotti beszédben föllelhető (1195 k.: Eſ mend paradifumben uolov gimilcítul munda neki *elnie*); az *eleven* csak jóval később, a Königsbergi szójegyzékben (1380 k.: *ellewen emb^{er}*); az *élő* pedig a Müncheneri Kódexben (1466: *Élő* istenec fia). Az ÉrtSz.-ban az *élő* jelentésének számos meghatározásában szerepel az *eleven*, s az *eleven* jelentéseinek magyarázatoként is nemegyszer találkozunk az *élő*-vel (ÉrtSz. 2: 147,

249–50). Ahogyan a költő mondja: „Egyszerű ez. / Él az, aki eleven” (József A.: Egyszerű ez). A *hal* ’megszűnik élni’ ugyancsak a HB.-ben fordul elő figura etymologicaként: „halalnec halalál holz”. *Halott és holt* mellék-, illetve főnevünk jóval később bukkan fel: *haloth* (1456 k.: SermDom.), *holth* (1380 k.: KönSzj.). *Hogyne élne az eleven, mikor a holt is mozog?, Hogyné mozogna az eleveⁿ, mikor a döglött is mozog?*¹ – mondják a Dunántúlon, ha egy máskülönben csöndes ember fölélénkül (ÚMTsz. 2: 88).

B) Élő ember, élő növény, élő állat. – *Élővé, elevenné* az élettelen a mítoszokban úgy válik, ha lelket lehelnek belé: „Az ördög elment a műhelyébe és megcsinálta Évát, olyan szépre, amilyenre csak tudta és megmondta Istennek, hogy leheljen belé lelket, mert nem volt még *eleven*” (NAGY 1987: 81). Emberek, állatok, növények és termőföld esetében mindkét jelző használható: az *élő* és *eleven ember* ugyanaz, *élő hal* helyett mondhatunk *eleven hal*-at, s az *élő gypű/élőgyepű* (SzT. 2: 1108; ÚMTsz. 2: 134) sem más, mint *eleven gypű/kert*, azaz bokrokból álló kerítés, másképp *élősövény, élő/eleven sövény* (SzT. 2: 1108), *élőgát* (ÚMTsz. 133), *élőlésza* (ÚMTsz. 135), *eleven garád, eleven kerítés* (ÚMTsz. 2: 88): „A parthoz halászcsonak volt láncolva, amelynek ládjában mindig akadt *eleven hal*” (Krúdy: Bródy Sándor avagy a nap lovagja), „Az édesanyjáról azután eszébe jutott minden [...], a csendes alacsony házikó... meg az a magas *eleven sövény* is a szomszéd kertjén” (Mikszáth: Ami a lelket megmérgezi). Az erdélyi *eleven barázda* ’élő-bokros mesgye’ (SzT. 2: 885), az *elevensövény* azonban már korántsem palánk, hanem az ördögcémrát (*Lycium halimifolium*) vagy a fagyalt (*Ligustrum vulgare*) jelentő növény (ÚMTsz. 2: 89). A zöldellő, nyers fű, mely nem aszott ki, az *élőfű* (CzF. 2: 505), de a Kiskunságban jelenthet varjúhájfajtát (*Sedum acre* vagy *Sedum repens*) is (ÚMTsz. 2: 133).

Virág is lehet *élő* vagy *eleven*: „A gazdagok fájdalomra drága *eleven virágokból* van fonva, a szegényeké papirosból” (Mikszáth: Halottak napja). Ha alaposabban belegondolunk, itt a virág már egyáltalán nem *élő*, hiszen megfosztották tápláló gyökérzetétől, letépték. De egy darabig még nem hervad el, mert életnedvei táplálják. Csak elfonnyadva lesz *halott virág*. Étlapjainkon néha olvasható az *élő halból készült halászlé* kifejezés. A szakácsnak a *friss* lehetne néhány napja kifogott is, ezért igyekszik pontosabban megfogalmazni a vendég kedvéért, így „szemében a hal még kimúlása után is *élő* egy ideig” (F[ERENCZY] 1965: 265–6). *Élő* a természet is: „Dalolj hát kis madár! mondd ki hangos szóval: / Az *élő természet* amit némán érez” (Tompa: Kikeletkor).

C) Halott növény, halott állat. – A *halott/holt* szinonimapár alapjelentése ’meghalt, már nem élő’, ellentéte lehet az *élő/eleven* élőlényeknek és növényeknek: „Kelj fel, Pali, most csak *holt virágok* előtt térdelsz, szüleid lelkei e percben az emberek álmaiban jelennek meg” (Mikszáth: Egy árva története), „Elég volt húsz tavasz, virágveszejtő, / Elég *halott virág* szállt szerteszét” (Lányi S.: Menekülés a közelítő tél elől). Stilisztikus különbség is van közöttük: a *holt* választékosabb a *halott*-nál, s elpusztult állat esetében – hacsak nem kedvencünk – inkább a *döglött* jelzőt használjuk: „Törött lába alatt sokszor török zászló, / Hevert ő alatta sok török, sok *holt ló*” (Zrínyi: Szigeti veszedelem). Itt a paripa nyilvánvalóan nem egyszerűen kimúlt végelgyengülésben, hanem lelőtték a csatában, ezért a *holt* jelző. Néhol a *döglött* veszi át a *halott/holt* tisztét: a tövén kiszáradt fát *döglött fá*-nak is szokták hívni (ÚMTsz. 1: 1013), s a Kiskunságban *holtuskó* az ’évekig a földben maradt fatuskó’ (ÚMTsz. 2: 983); ’tönkrement’ jelentése is gyakori: *döglött kút* ’bedől, beszakadt kútgödör’.

D) Eleven lánc, élő lap, eleven célpont. – Az emberek sora az *eleven lánc/élőlánc*: „*Eleven láncot* állítunk az erdőbe, minden reggel; száz lépésnyire egy-egy embert, míg csak a lánc Osgyánt nem éri az erdő végén” (Mikszáth: A fekete város). Az

¹ Mindenütt megtartottam a források helyesírását. A Nyugatban közölt prózai műveket a mai szabályok szerint írom. (B. J. A.)

'élő, de mozdulatlan és néma szereplőkből művészien összeállított, képszerű és rendszerint vmit jelképesen ábrázoló csoport' (ÉrtSz. 2: 262) az *élőkép*: „Igen jeles *élőképeket* tártított elénk a színpad” (Ady: Kun László).

2000. október 6-án a Vendégség Csoport estje ezt az alcímet viselte: *Élő irodalmi folyóirat*. Kell-e magyarázni, hogy a szerzők személyesen adták elő legújabb alkotásaikat? A nagy ritkán megjelenő sajtóterméket *élő lap*-nak nevezik.

Élő/eleven célpont az az 'ember, aki olyan helyzetben van, hogy fegyverrel könnyen eltalálható' (ÉrtSz. 2: 250).

E) *Élő föld* : *holt föld*. – Érdekes az *élőföld* – *eleven föld* megkülönböztetése. *Élőföld* a neve a termő-, illetve szántóföldnek (SzT. 2: 1117): „örök rengéssel alattam / Ingjon az *élő föld*” (Vörösmarty: A két szomszédvár), míg az *eleven föld* vagy röviden *eleven* az 'emberi kéztől, eszköztől érintetlen föld (ellentétben a megmunkálttal)' (ÉrtSz. 2: 147; ÚMTsz. 2: 89). Újfehértón az *eleven föld* a 'mélyebben fekvő, nedves földréteg' (ÚMTsz. 2: 88), a Nagykunságban pedig *élőföld* a 'lápós területen található kemény talajú sziget' neve (ÚMTsz. 2: 133). „Háromszékből két olyan XVI. századi okleveles adatot is ismerünk, amely *élőföld*-ről beszél” (SZABÓ T. 1985: 394–5).

A *élőföld* ellentéte a *holt föld/holtföld* 'terméketlen földterület' (ÚMTsz. 2: 981): „A hó, a *holt föld* téli szemfedője, / Az éjen át / A temetőre / Leszállt” (Petőfi: A hó, a holt föld téli szemfedője). Hasonlóképp kihalhat a természet is: „Még gyász-fűzér sem ékesíti / A *holt természetet*” (Tompai: Meleg forrás).

Az *élőerdő* alakilag hasonlóknak tűnik, azonban a látszat csal: „*élőerdőnek* az erdélyi régiségben a falu olyan *közös erdejét* neveztek, amelyet egyéni szükséglete szerint a falusiak közül bárki szabadon irthattott, használhatott” (eredeti kiemelés; SZABÓ T. 1945: 262). 1814: „a' helyységünk Határán vagnak közönségesen elő erdők vagnak (így!), de úgy elpusztítottak, hogy már haszon vehetetleneké lettenek” (SzT. 2: 1115). Itt az *élő* igenév nem a cselekvő személyre mutat rá, hanem a cselekvés tárgyát jelöli: 'olyan erdő, melyet élnek, használnak' (ÁRVAY 1946: 87). Vö. „*élő-föld, éltető-föld*: fundus, ager. »Az varasnak belől nagy *elő föld*e valak«” (Ilosvaitól id. NySz. 1: 985). A földközösség ősi formáinak eltűntével e szakkifejezések kivesztek a népi szókincsből.

F) *Élő szén* : *holt szén*. – A régi magyar nyelvben a *szén* egyaránt lehetett '1. tűz, 2. parázs, 3. szén' (NySz. 3: 178; SzlavSz.² 506–7; TESz. 3: 720): „Meg nëè fertefč fem [...] wyztól *zenthól*” (PeerK. 255), „Ú fél tüle, mind à *széntü*” (SzlavSz.² 507), „*Szenet* ruha-befedéssel rejteni nehéz” (Csáktornyai M.: Gróbián). A jelentéseket jelzővel különböztették meg: *élő/eleven szén/élszén* (ÚMTsz. 2: 138), *holt szén/holtszén/aludt szén/megaludt szén* (NySz. 3: 171, SzamSz. 209; SzT. 5: 239–40; ÚMTsz. 2: 982). „A szlávból átvett *parázsol* és a belőle elvont *parázs* a *szén*-nek ezt a széles körű jelentését megbontotta” (HADROVICS 1992: 105). A kifejezést ismerik az orosz nyelvjárások is: *живой уголь/уголек* 'élő szén' (CPHF. 9: 154); a kihűlt, már nem tűzforró szamovárra mondják: *мертвый самовар* 'holt szamovár' (CPHF. 18: 123). Az *eleven szén* 'parázs' egy 1558 körüli nagyszabasi receptben: „A purgalasa [az ezüstnek] pedig Ig lezen, Rp veres rezet es ted *eleven Zenre* es ves az rezre kenkoueth” (SzT. 2: 886). Somogyban az *élőtűz* 'parázs' jelentésű (ÚMTsz. 2: 139). Az *eleven parázs* 'még tüzes, nem hamvadó' értelemben járja, ellentéte a *döglött parázs/izzó* 'elhamvadt parázs' (ÚMTsz. 2: 1013).

G) *Élő víz* : *holt víz*. – Az *élővíz* 'folyóvíz, ellentéte az állóvíz' (RévaiLex. 6: 426), s az *élő/eleven forrás* másként 'élő vizű forrás' (SzT. 2: 885): „Ott, hol egy dombocska fejebb emelkedik, / Melly diszességében szinte kevéldedik, / Két *eleven forrás* csergedez tövében, / Katalust képeznéd folynia képében” (Anyos: Gadóti Róth Klárának), „1640-ben Nagybánya vízvezetéket csináltat, hogy tiszta »*élő vizet*« kaphasson” (Réti I.: Egy város jellemképe. Nagybánya). Metaforikus jelentésben: „Mert a Bárány, a ki a királyi-

széknek közepette van, legelteti őket, és a vizeknek *élő forrása*ira viszi őket; és eltöröl Isten az ő szemekről minden könyet” (Jel 7,17 – Károli 1980). *Eleven kút/élőkút* az, ’melyből folytonosan friss víz szivárog vagy buzog’ (CzF. 2: 505). 1681: „Vagyó(n) ezen Pitvarban egi *eleven kút*, a kő sziklából ki vágva és kerekdeden köből vagyon meg csinálva” (SzT. 2: 886). Átvitt értelemben is: „S tartsd meg végig köztünk / Christusunk felkölt napját. / Csak ő az *élő kút*, / Hozzád vezérlő út” (Rimay: Más). Ide tartozik a termékenységre utaló népies *bagzóvíz* ’kezdő áradása a pataknak’ is (ÚMTsz. 1: 307).

A vízhez mint alkotó és romboló, pozitív és negatív princípiumhoz hihetetlen gazdag vallási jelentéstartalom kapcsolódik világszerte, s így a görög–római és zsidó világban is, az *élő víz* (más fordításokban az *élet vize*) kifejezésnek számos értelmezése lehetséges. Már a qumráni iratokban megtalálható: „Még gyökeret sem eresztettek, már virágba borultak [...]; és törzsük megnyílt az *élő vizeknek*, és örök forrássá lett” (FRÖHLICH 1998: 376–7). Az Újszövetségben az ’élő víz’ (gör. ὕδωρ ζῶν) rituális értelemben a ’keresztvíz’, keresztény szóhasználatban maga a Szentlélek (VANYÓ 1997: 161–8). Leglényegesebb a víznek a tisztítással, megtisztulással kapcsolatos szimbolikája; az élő víz Isten, az élet forrása: „Kertekben levő kút, *élő víz* forrása, mely a Libánonról csörgedezik” (Énekek 4,15 – ÚjFord. 1997). A Károlinál meglévő *élő víz* szó szerkezetet az új fordítás némely esetben *folyó*- (Jer 2,13; Zak 14,8) vagy *forrásvíz*-nek (4Móz 19,17) magyarítja.

Az orosz népköltészetben az *élő víz* (*живая вода*) ugyancsak folyó- vagy forrásvíz, szemben a *halott vízzel* (*мёртвая вода*); a nyelvjárási *живой песок* ’élő homok’ pedig a forrásvíz fövénye (СРНГ. 154). Az ukrán folklórban „a víz, a végtelen és halhatatlan, kezdete és vége mindennek a földön” (ГРИЦИК 1999. 1: 124–6). Kitüntetett szerepet játszik a buddhizmusban is, a jelenségvilág folytonos változását testesítve meg: a rajta való átkelés a megvilágosodásba történő áthaladást jelképezi. Koreában legtisztább áldozat a vízáldozat, különösen gyermek születésekor. A maja mitológiában az esőnek (a mozgékonyak, aktív-*nak*) istene van, az állóvíznek (a mozdulatlanok, passzív-*nak*) pedig istennője (MILLER 1993: 184). Az indoeurópai alapnyelvben a ’víz’ jelentésű főnevet ugyancsak két tövel, egy aktívval (ie. *Hap[h]- > hett. *hapa* ’folyó’, szkr. अप् [āpa] ’víz’, lat. *amnis* ’széles és mély folyóvíz’, litv. *upė* ’folyó’) és egy passzívval (ie. *uet’-/*út’- > szkr. उद् [udā] ’vizek’, gör. ὕδωρ ’víz’, alb. *ujë* ’víz’) fejezték ki (ГАМКРЕЛИДЗЕ–ИВАНОВ 1984: 670–1).

A ’folyóvízmederben felduzzadt, megrekedt álló víz’ a *holt víz*, s a *holtvíz* pedig nem más, mint a ’holtág, holtmeder’, szláv jövevényszóval *morotva*, *mortva*, *morotvány* (Szllsz. 1: 343; SZTRIPSKY 1943: 326), akár a Felső-Tisza vidékén használatos *halvány* (ÚMTsz. 2: 829). Valószínű, hogy „a ’holt folyóág’ jelentésű magyar *halvány* létrejöttében közrejátszhattak a magyarral érintkező szláv nyelvek” szavai is (SzITüksz. 77). A Bodrog környéki szláv *Netecse* jelentése ’nem folyó’ (SZTRIPSKY 1943: 326). A kiszáradt árkot *holt árok/holtárok*-nak nevezzük (SzT. 5: 235; ÚMTsz. 2: 981), s hasonlóképp *holt jég/holtjég* (ÚMTsz. 2: 982) az, amely alatt nem folyik víz: „Bennem a kicsiny magyar Tisza habja / Lüktet csüggedten s tett nélkül sóvárog, / Nálunk szörnyű a tavasz áradása – / S aztán le-
szünk kizökent víz, *holt árok*” (Bodor A.: Az új Tisza). Erdélyben van *holt fok* ’száraz ér’, *holt patak* ’aszúpatak’ (SzT. 5: 235), *holt tó* ’kiszáradt tó’ (SzT. 5: 236) is. Nyelvjárásokban a ’kiszáradt láp’ *döglött láp*, s a *holt*- előtag helyett előfordul a *dög*- is: *dögág* ’a Tisza holtága’ (ÚMTsz. 1: 1012–3), s *dögvíz* ’a Tiszának vagy Marosnak valamelyik holtága’ (SzegSz. 1: 296). Ellentéte az *eleventisza* (ÚMTsz. 2: 88).

H) *Élő rész*. – A hajózásban *élő rész* a ’hajó víz alatti része’. Közrejátszhatott a kifejezés jelentésének kialakulásában az is, hogy ezt sűrűn beborítják a növények, algák és egyéb tengeri élőlények. Ugyanakkor a hajó a vízben él, mozog, ezért az abból kiemelkedő, a vízvonal feletti része nem lehet *élő*, csak *holt rész* (RévaiLex. 6: 422).

I) *É l ő m a l o m*. – A működésben lévő, járó malomra mondják, hogy *élő malom*. 1793: „vagy az *élő Malmoknak* Taxáját mind fell nem vette, vagy pedig a' Malmokban esett pusztulás ebben az Esztendőben” (SZT. 2: 1110). A „Vas Laci” című mesében a hős útját forgó beretvákkel kirakott, *eleven híd* keresztel (JANKOVICS 1987: 134).

J) *E l e v e n e z ü s t*. – A műszók körében is találkozhatunk az *élő/eleven*-nel. Higanyra az *eleven ezüst/kéneső* a régiségben gyakran előfordult: „Az a csinos jószág ott, aki kenyérgolyókkal pajzánkodik a férfinéppel, Csapodyné asszonyom... olyan, akár az *eleven ezüst*” (Mikszáth: Nemzetes uraimék), „Itt ugrált a *kéneső elevenségű* Shakespeare Jóska (Székely József), kinek világverő tervei örökké tervek maradtak” (Mikszáth: Jókai Mór élete és kora). Az *eleven ezüst* a középkori lat. *argentum vivum* 'kéneső, könöső, higany [tkp. 'eleven ezüst']’ (BARTAL 1901: 48) tükörfordítása, más nyelvek is átvették, vö. ol., sp. *argento vivo* 'ua.' (OLMSZ. 117; SpMKsz. 88), kat. *argent viu* (DCH. 85), fr. *argent vif* 'ua.' (FrMSZ.³ 1: 109), or. *живое серебро* 'ua.' (CPHF. 154), szh. *živo srebro* 'ua.' (SzhMKsz. 636), cs. *živé stříbro* 'ua.' (ČRFS. 503), ang. *quicksilver* 'gyors ezüst' (AngMNsz. 1197), blg. *жубак* 'az élő' (BolgMSz. 382). Irinyi János ugyanígy az *él-* tövet használta 1839-ben, amikor az oxigént *éleny*-nek keresztelte el (NyÚSz. 60). A mozgási energia hajdani neve *eleven energia/erő*. Átvitt jelentésben: „Az ösztön általában nem egyéb, mint azon titkos, a léleknek mint *eleven erőnek* természetében gyökeredző törekvés vagy irányzat, melynek célja nem más, mint éppen az, hogy munkásságot fejtsünk ki” (Mikszáth: Az ösztön).

K) *E l e v e n h ú s*, *é l ő s e b*. – *É l ő / e l e v e n h ú s* 'az élő emberi v. állati test izomzata, védő bőrréteg nélkül' (ÉrtSz. 2: 147). Innét metaforikus jelentése: 'fák törzse háncs nélkül'. „A karcsú fák *eleven húsa* fölsírt / s hallottam, hogy a szél ajtómon zörget” (Somlyó Z.: Délutáni zivatar), „[R]endre hámozván a forma dús / hócspkéit, hogy csipkékből éjgen elő az *élő hús*, / szellem-igazságok vak alján a Valóság teste, a Lét” (Babits: Egy filozófus halálára). Az *eleven hús* jelentheti a nőt is mint a szexuális vágy tárgyát: „kedvesem teste, kire szívem éhes: / hús, hús, *eleven hús!*” (Babits: Hús-sziget a kötengerben), „És intett is a gyönyörű karjával, mint az opál fényrengése az éjben, amint kibújt és kinyúlott a prémtömegek, a bő ujjak alól, az *eleven hús* üdeségével” (Szomory: A pékné). Ezt a jelentést az ÉrtSz. nem közli.

Gyakori az *eleven* 'eleven hús' a következő kifejezésekben: *vkinek az elevenje* 'érzékeny pontja', *az eleven(j)ébe vág vkinek* 'mélyen érint', *vkinek az eleven(j)ére tapint/talál/hág* (rég), *elevenig hat* 'szóval v. tettel érzékeny pontot, kényes ügyet érint': „Ez a pletyka, amit most belecaptak az arcába, *elevenére talált*” (Bíró L.: Ilka. Történet egy vidéki városból), „akció és agitáció, mely a művészet *elevenébe* s a művészek eleven bőribe *vág*” (Ignotus: Irodalmi céhrendszer), „És sohase *hatott* így *elevenig* bennem az emberi szó” (Kafka: Hajnali ritmusok). Miként a bőr alatti rész *eleven*, ugyanúgy a szántásnak az ekétől föl nem forgatott része is az lehet: *Tiszta elevenembe vőtötte a mágot* (SzlavSz.² 109). Debrecenben a nyers húst nevezik *eleven hús*-nak: „[A] szalonna teljesen jól kiszüljön, *elevenen* ne maradjon” (ÚMTsz. 2: 88).

Az *élő/eleven seb* a 'nyitott, begyógyulatlan' seb: „Csu'pa egy *e' levē seb*: a há:ta” (SzamSz. 209), „Pirulva kell bevallani, hogy e betűkkel itt-ott *eleven sebeinkre* tapintott, melyek mind fölvérzenek” (Mikszáth: A csehek Magyarországról).

3. A) *É l ő k ő*. – Az Újszövetségben találkozhatunk az *élő kő* kifejezéssel: „Járuljatok őhöz, mint *élő kőhöz*, amelyet az emberek ugyan megvetettek, amely azonban Isten előtt »kiválasztott és drága«” (1Pt 2,4). A feltámadt Krisztus neve ez, amelyre Isten a lelki házat, a Jézus Krisztus gyülekezetét felépíti; vö. „A Sionra egy követ teszek le alapul, szilárd követ, drága sarokkövet alapul” (Ézs 28,16, ÚjFord. 1997). Ugyanakkor az újjászületetteket is *élő kövek*-nek hívja, akiknek a Krisztus által megelevenítette oda kell járulniuk,

hogy beleillesztesse a templomába. Egy példa Móricztól: „Mindig újra és újra feltenni a már megoldottnak hitt kérdéseket és mindig újra megkeresni rájuk a feleletet, hogy ezáltal részesei lehessünk a valóságos életnek, munkatársai a folyton teremtő és alkotó Úrnak, szolgák és harcosok, építők és eszközök az *élő* kövek faragásában és beillesztésében a jövő, az isten országa épületébe” (Magunk revíziója).

B) Élő naptár, élő lelkiismeret, élő példa. – Ha valaki az ünnep- és névnapokat fejben tartja, azt mondjuk rá, hogy *élő naptár*, *eleven kalendárium* vagy (Erdélyben) *élő káptalan*: „Minden ember körülöttem egy *eleven kalendárium*” (Krudý: N. N. Egy szerelemgyermek regénye), 1853: „Méltoztasson édes Néni az Ujfalvi, Mátéh és Kispál családok genealogiájokrol annyit, a’ mi eszibe jut leirni s nékem el küldeni. Üdvezült bátyám ezeket jól tudta, s valóságos *élő káptalan* volt, utánna Néni tudgya legjobban” (SzT. 2: 1109). Diáknyelvi kifejezés az *élő húskonzerv* ’kövér ember’ (KARDOS–SZÜTS 1995: 56). Azt, ’akinek pusztá jelenléte más(ok) lelkiismeretére hat, azt felébreszti’ (ÉrtSz. 2: 250), *élő/eleven lelkiismeret*-nek nevezzük: „[A diák] Jókainál az *élő lelkiismeret*: Jávorka, aki Ocskayt megbosszulja és kézre keríti...” (Babits: Jókai lelke), „Lelkiismeret, *eleven lelkiismerete* az irodalomnak, ki közöttünk jár” (Kosztolányi: O. E.).

Egyezik a két jelző használata a *bizonyosság* és *tanúság* főnévvel is: *élő/eleven bizonyosság* a ’tanú’. 1560: „Azert ezek mynd Jgy leuen az mynt megy monttwk [...] kyket myndeneket megy byzonytwnk leueleinkel es *elew byzonsaginkal*” (SzT. 1108), „[Náday Ferenc] *eleven tanúságot tesz* arról minden újabb szerepében, hogy művészetének varázsa örökifjává teszi őt” (Ady: A titok), „Ilyen itt a világ [...], *élő tanúság* arra, hogy nemcsak a borral, de a kedélyeskedéssel is lehet politikát csinálni” (Mikszáth: Czírok Mátyás és Szomor Miska). Nem különbözik egymástól az *élő* és az *eleven cáfolat* sem: „Andrássy a külügyi hivatal élén ennek a téves és ránk nézve káros hitnek *élő cáfolata* volt egész Európa előtt” (Halász I.: Egy letűnt nemzedék), „Schöpflin egész pályája *eleven cáfolata* e formuláknak” (Gyergyai: Schöpflin Aladár), „Így ezt a pártsemleges szakmai véleményt önmagában is a többség álláspontja szakmai alátámasztásaként, a politikai szándékokkal való vádaskodás *élő cáfolataként* értékelhetjük” (Salamon L., 1999. december 7.).

Ha valakit mintaképp állítunk magunk elé, azt mondjuk rá, *eleven oszlopa*, *élő/eleven példája vminek*: „Az »Alkotmány« huncut bácsinak, vén svindlernek kereszteli el Tolsztoj Leó grófot. Az Istennek és a krisztianizmusnak ezt a legnagyobb ma élő *eleven oszlopát*” (Ady: „A vén svindler”). Elavult nézeteket valló, korunkba beilleszkedni képtelen kortársunkat nevezhetjük *élő anakronizmus*-nak: „Látni, nézni ezeket az *élő anakronizmusokat* oklatan dölyfűkkel, léha, tartalmatlan, improduktív életükkel” (Ady: A hétről. 1902. febr. 9.).

C) Élő emlék : holt emlék. – Könnyű a helyzetünk az *élő/eleven emlék* és *élő/eleven emlékezet* esetében is. Az előbbi kézzelfoghatóbb ez utóbbinál: *élő emlék* nem csupán az elhunyt alakjának, cselekedeteinek bennünk megőrzött képe, hanem olyasmi is, amit ő hagyott reánk. „Ó, hogy e tréfa áldozata éppen csak én vagyok, az ő nyomorgó, küszködő szerelmének nyomorult *élő emléke*” (Kuncz: Corniquet és fia), XIX. sz. eleje: „*Eleven emlékeztette* vagyon még Mélgös Groff Úrnak ezen Nemes anya Székben valo előll ülésének Sűkerres nyoma” (SzT. 2: 886). Néha az *élő szellem* kifejezés is használatos: „Legyen áldott az átszúrt szívű mártír, ki az ő szívét soha meg nem értett nép templomában nyugszik, s örökre *élő szelleme* súgja meg azoknak, kikre rájuk fér: érdemes a magyart szeretni!” (Ady: Erzsébet). Ugyanígyen friss az *eleven élmény*.

Akiről elfeledkeznek, annak már csak *halott/holt emléke* marad: „Valamikor talán egyenesen e dicső és nemes ember emléke ellen lesz muszáj harcolni, mert ez a *halott emlék* útjában fog állhatni az ő eleven szándékainak” (Ady: Távolság a csatatérről), „S mi harcok anyja volt / nemrég, / ma csak egy lanyha *holt / emlék*” (Babits: Kép egy falusi csárdában).

D) *É l ő s z o k á s*. – *Élő/eleven* egy szokás vagy hagyomány, amíg nem vész a feledés homályába: „most nem titok, hogy miért fejlődik tovább és újhódik egyre a holnap felé a ma művészete az *eleven hagyomány* árját új mederbe kényszerítve” (Feleky G.: Velencei kiállítások. Klimt), „[Mátyás] alakja azóta is inkább csak történelmi emlék, s korántsem életet formáló, *élő hagyomány*” (Tolnai G.: Mátyás és birodalma).

E) *E l e v e n h í r*. – Erdélyben dívik az *eleven hír* kifejezés, a 'vki életben létéről szóló hír(adás)'. 1669: „uagion megh Nehaj Czutak Istua(nna)k ket fia [...] ha ezek felol eleuen hír ne(m) hallat(ne)k, auagy sine semine deficiálnának abbeli iussat Kászoni Pál Deak Ur(amna)k, és posteritasinak Csutak Pete(r) Uram [...] kezibe boczassak” (SzT. 2: 886). A 'vki halálhíre' jelentésű *holt hír/holthír*, főleg a *halott* (ritk)/*holt hírét költik* *vkinek* kifejezésből ismert: „Még élt, amikor már *halott hírét költötték*” (Turóczy J.: A fiatal Hofmannstahl prózája).

F) *É l ő s z ó* : *h a l o t t s z ó*. – Az írással szemben a szóbeli közlés *élőszó/eleven szó*: „Elküldtük tehát Júdást és Szilászt, hogy ők tudtotokra adják ugyanazt *élőszóval*” (ApCsel 15,27 – ÚjFord. 1997), „Írással, *eleven szóval*, jelekkel, mindenképpen, ahogy lehet, belé kellene égetni a köztudat láthatatlan testébe, hogy Lechner Ödön nagy ember volt” (Bálint A.: Lechner Ödön). A kifejezés erdélyi változatai: *élő nyelvvel/szavával/szájával/szájából*. 1608: „my eleöttwnk az eő szabad akarattioik zerint, es eleő nyeluekkel teőnek ilyen vallast, veghezest es testamentumot” (SzT. 2: 1109). Ugyanígy *eleven ima* az állandóan hangzó fohász: „Amit nem őriztek meg krónikák, holt betűk, följegyzések, kolostorok aranykönyvei, megőrizték a sajról szájra vándorló *eleven imák*” (ERDÉLYI 2000: 59).

A *halott/holt szó* jelentése viszont már 'értelmetlen, tartalmatlan szó': „*Halott szó* s üres mondathalmaz marad csupán” (Illés E.: Anyám! Bibó Lajos regénye), „Ha te nem volnál, mi lenne velem? / *Holt szó* volna tavasz és szerelem” (Pásztor Á.: Új énekek éneke). Érdekes az ellentétek viszonya: a pusztába kiáltott szó írott képe – szinonimája – a *halott/holt betű*: „Az írás ereje nem a *holt betű*, de az *élő szó*” (Székely B.: Ösztön, kultúra, illúziók). Az *élő szó* hatékony, az írott betű meddő: „Goethe Faustja is *halott betűk* gyűjteménye, raktára, kriptája volna, ha ezer és ezer hivatásos vagy hívatlan kritikus hozzá nem tette volna a saját lelkét” (Ady: Hogyan csinálnának az események?).

G) *É l ő n y e l v* : *h o l t n y e l v*. – Ameddig egy közösség utolsó tagja él, nyelvét *élő/eleven nyelv*-nek nevezzük. „Hanem, hogy ti méritek rám, kedves barátim, a legérzékenyebb csapást, ti, akik jól tudjátok, hogy semmiféle *eleven nyelvet* nem tudok a magyaron kívül” (Mikszáth: Levél a szerkesztőség összes tagjaihoz). Ha kihal a közösség, a nyelve *halott/holt nyelv*-vé válik: „Így született ez a mi modern, soknyelvű »világirodalmunk«: egy egynyelvű irodalomból, egy *halott nyelv* irodalmából” (Babits: Bevezetés „Az európai irodalom történeté”-hez).

H) *É l ő d í j* : *h o l t d í j*. – Középkori bírság súlyos bántalmazásért az *elődíj/elevendij*, melynek „összege attól függően, hogy azonos rendi állású vagy pedig egyik fél [eme]s, a másik j[o]b[bágy] volt, változott: az alacsonyabb rendi állású magasabb fájdalomdíjat fizetett a kiváltságos rendűnek, mint fordítva, illetőleg az azonos rendűek egymásnak” (SzT. 2: 886). Az elítélt önmagát váltotta meg a súlyos testi büntetéstől.

Bár a *holdíj* szótári magyarázatában azt találjuk: 'elődíj, elevendij, fájdalomdíj', a két szó jelentésében csupán annyi a közös, hogy a büntetés megváltásaként lerótt összeget jelentí. Ez utóbbit az elkövető eleven embertársa bántalmazásáért fizette a sértettnek, míg az előbbit bírói közvetítéssel az áldozat hozzátartozóinak, hogy megszabaduljon vérbosszújuktól (SzT. 5: 238).

I) *É l ő s z e r z ő d é s*. – Az *élő szerződés* 'hatályos, érvényes'. 1770: „Erdönket vágták s élték mind addig míg nekünk tuttunkra lőtt mely Erdőnek meg vásárlásáról bizonyos metáiról [határjeleiről] *é l ő C o n t r a c t u s t* elő mutatni készek vagyunk” (SzT. 2: 1110).

J) *É l ő á t o k*. – A még beteljesülhető rossz kívánság az *élő átok*: „Az a sír a honszeretet élete lesz addig, míg Debrecen a nagy Debrecen marad, s *élő átok*, ha valaha magyarságát, hazáját feledné!” (Ady: 1849. aug. 2.).

K) *É l ő á d á s*. – A rádiózásban, televíziózásban *élő adás* a 'helyszíni, egyenes' közvetítés neve. Az ÉrtSz. *eleven adás*-sal magyarázza (2: 250), de ez a tévések, rádiósok körében egyáltalán nem terjedt el (Wiegmann Alfréd szíves közlése).

L) *H o l t ú t*, *h o l t t ő k e*, *h o l t i d é n y*. – *Holt út* a 'használaton kívül levő, elhagyott út' (SzT. 5: 236), akár a *holt akna* 'elhagyott, felhagyott sóakna'. Ugyanígy *holtgödör/holtverem* az 'elhagyott, már kiaknázott agyagbánya' (ÚMTsz. 2: 981, 983). A 'vágányzáró földhányással, ütközőbakkal végződő (rövid) vágány' a *holtvágány* (ÉKsz.² 531).

A *holt tőke/vagyon* 'jövedelmet nem hajtó tőke/vagyon' metaforikus, 'kihasználatlan szellemi érték' (ÉKsz.² 531) értelemben is gyakori: „Mi tudjuk, hogy mennyi mindent teremtetett volna ez az igazán kultúrvárossá predestinált város, ha csak félig megvolnának azok az anyagi tőkék, mely *holt vagyon* például Debrecenben” (Ady: A jövő Nagyvárad), „Higgyük el tehát, a *holt tőke* életre kel az értő gazda kezében!” (Vona F., 1991. március 4.).

A *holt idény* v. *halott/holt szezon* 'olyan időszak amelyben vmely tevékenység (természetes) feltételek híján szünetel, és a szóban forgó helyen semmilyen jelentős esemény nem történik': „Színházban, bálban, sétatéren / Nem fog ragyogni annyi fény, / Állandó lesz nyáron, mint télen / A szomorú, a *holt idény*...” (Ady: Fogynak a lányok), „Az időt szidja, a *halott szezon*t, a késlekedő esőt” (Ady: A Riviéra ősszel).

4. A) *N y o m a t é k o s í t á s*: *eleven*, *élő*, *holt*. – Gyakorik a vizsgált melléknevek emfatikus szerkezetekben is. „Egerben, a várhegy oldalában vannak mindenféle girbegurba kis utcák, ahonnan még nem jött le *eleven ember* anélkül, hogy kalapját félre ne csapta volna” (Krúdy: Festett király). Hasonlatokban gyakran az összehasonlítás alapja: *eleven, mint a bolha/a (hal)csík/a gyík/a keneső/a madár/a motolla/az orsó/az ördög/a sajt-kukac/a tűz*: „Mr. Clark apró töpörödött arcú férfiú, izgékony és *eleven, mint a halcsík*” (Mikszáth: A diplomata levele). Az *él* igének önállóan nincsen 'fürgén szalad' jelentése, itt az *élő* nem lehet szinonimája az *eleven*-nek: **élő, mint a bolha/a (hal)csík/a gyík/a keneső/a madár/a motolla/az orsó/az ördög/a sajt-kukac/a tűz*. Az örökmozgó gyermek másképpen *eleven ördög*. E kifejezést 'maga az ördög' értelemben is használjuk: „Bizony, bizony, *eleven ördög* volt a te apád s most valahol a pokol katlanjában sütogetik le róla a sok gázságot, a sok hamisságot!” (Kassák: Misilló királysága).

Máskor az *élő* jelző csupán nagyobb nyomatékot ad a kifejezésnek, mely nélküle is csorbítatlan volna: *esküszik az (élő) Istenre*: „*Esküszöm* én néktek az *élő Istenre*, / Mi fényes hódunkra s éles fegyveremre, / Az éjjel Mahumet én atyám képébe / Ezeket mind nékem okosan beszélé” (Zrínyi: Szigeti veszedelem), *égy élő sár vót* 'merő sár volt', *milyen élő-csúf* 'rendkívüli mértékben csúf', *az élő életben olyant még nem láttam* 'soha az életben olyat még nem láttam' (ÚMTsz. 2: 132).

A *holt* is gyakori fokozó értelemben, azonban míg az *eleven* esetében a melléknév a hasonlat szerves része, az összehasonlítás alapja, a *holt* az összetett melléknevek erősítő eleme, s a többi összetételtől eltérően nem bontható ki hasonlító mellékmondattá, mint a *makk-egészséges* 'majd kicsattan az egészségtől' típusú összetételek. Mondhatom: *makk-egészséges* → *egészséges, mint a makk, tejfehér* → *fehér, mint a tej*, de azt nem, hogy *holt-fáradt* → **fáradt, mint a holt*. Itt csak a 'halálosan fáradt'-tal írható körül az összetett melléknév jelentése. A *holtbiztos* típusú kompozitumok nagy számmal fordulnak elő a népnyelvben, kivált Hevesben, Abaújban és az Alföldön (LEHR 1906: 121–2). A nyelvművelő szakirodalom szerint kizárólag német példára jöttek létre hibás tükörfordítás eredményeként (ugyanis a ném. *Tod* 'halál', s nem 'holt'), mégis jól megférnek a magyaros szemléletmóddal – gon-

doljunk csak a *halálra, halálosan* nyomatékositó határozószókra –, ezért stilisztáink ma már nem hibáztatják őket (NyKk.² 1: 883). LEHR 29 összetételt említ tanulmányában. A mai német köznyelv lexikáját feldolgozó KÜPPER-féle szótárban a *tod*-dal 19 kifejezés található (ILDU. 2866). A többi germán nyelvben is akadnak 'holt'-tal alkotott erősítő szerkezetek: ang. *dead ripe* 'egészen érett', *dead right* 'tökéletesen igaz(a van)', *dead certain* 'holtbiztos', *dead tired* 'holtfáradt', *dead drunk* 'hullarészeg' (BOLINGER 1972: 54); holl. *doodenkel* 'egy-egyedül', *doodenvoudig* 'pofonegyszerű', *doodop* 'halálosan fáradt', *doodgewoon* 'átlagos' (HPK. 178).

Klasszikusainktól néhány példa: „Eszembe jut Peru s hazám: / Mért mindenik oly *holtszegény*, / Pedig aranya sok van ám” (Arany: Aranyaimhoz), „Klári arra gondolt, hogy *holtéhes*, finom kis pecsenyét hoznak neki mindjárt, és az asztalon vaj, hónapos rettek” (Kaffka: Süppedő talajon). Néha itt is felválthatja a *holt*-at a *dög*-: „Hidd el, mindez / Így együtt tők- és *dögmindegy* nekem” (Faludy: Levél Lukács Györgyhöz).

A mai bizalmas stílusban előfordul a *holtrészeg* (vö. *holtrészegre/hullára issza magát*) vagy a *holtmák* 'nagyon v. teljesen részeg', a *holtziher* pedig 'holtbiztos' jelentésben (MSzeng. 126). Az ÚMTsz. a *holthideg*, *holtmocskos*, *holtsáros*, *holtsovány*, *holtszegény* összetételeket közli (2: 982). A már említett irodalmi esten felolvasott verseit az egyik költő *holtfrissek*-nek minősítette.

Nyelvjárásokban találkozunk ikerszavakkal is: *holt-halálos* 'szörnyű, rettenetes', *hol-tig-halálig* 'élete fogytaig, a sírig' (SzamSz. 393).

B) Ellentétek: élőhalott; se eleven, se holt; élőhaló-burján. – Az *élő/eleven*: *halott/holt* ellentétpár számos kifejezés alkotóeleme. Gazdag jelentésű az *eleven halott/holt*, *élő halott*, *élőhalott* '1. hosszabb ideje súlyosan beteg személy; 2. (szépitő) örült; 3. a világtól elzárkózó, másokkal nem érintkező, önmagával, a világgal meghasonlott ember': „Óh, én, világ *eleven halottja*, / Csúfja, gyávája, elveszettje, / Mindenkinék bús odaadottja” (Ady: A szerelmetlenség Istenéhez), „Tücsök zeng őszi csillagfény alatt / És hallgatja sok *élő-halott* rög” (Reményik: Végállomás). Előfordul *eleven-holt* és *holteleven* (ÚMTsz. 2: 981) alakban is: „*Holt-eleven* vagyok, mint kór, csak tántorgok, / majd elválok éltentűl” (Balassi: Tizenhetedik), „Piroska azonban nem örült, és nem szólt, / Hagyta magát vinni mint egy *eleven-holt*, / Sohajtva csak ennyit rebeg a hintóban: / »Oh, miért nem hagytak csendes koporsómban!«” (Arany: Toldi szerelme). Hangrendi illeszkedés szempontjából a *holteleven* eltér a szabálytól, mely szerint ikerszavakban elől a magas, utána a mély hangrendű szó áll.

Tagadó kifejezésben használjuk a *se(m) eleven*, *se(m) holt*/(ritk) *halott* kifejezést '1. félelemtől elgyötört, 2. nagyon elcsigázott' jelentésben: „De nem Palkó felelt (nem volt az se *holt*, se *eleven* most), maga Kártyi Pista ugratott melléje, ő világosította föl” (Mikszáth: Nagy kutya a vicebíró), „Csak egy július végi nap emlékét őrizgetjük konokul véges memóriánkban, amely napnak a lehanyatlása után nem látta őt többé senki, *sem eleven*, *sem holt* állapotban” (Krúdy: Ál-Petőfi. Lehullt csillag fénye). *Nem vóút sē hót, sē eleven* 'szinte eszméletlen volt' (SzlavSz.² 109).

Népmesékből ismerős az *élőhaló-burján*, illetve *élőhalóvíz/élet- és halálvíze* 'csodás, életre keltő erővel bíró növény vagy víz'; a vele befecskendezett halott szebb alakban, megfiatalodva támad fel (NéprLex. 1: 666; ÚMTsz. 2: 134). Hasonló csodaszer, az *élő-haló (forrasztó) fű/élesztő-forrasztó fű* segítségével keltik életre a hálás állatok a sárkányölő vitézt (NéprLex. 1: 666; ÚMTsz. 2: 85, 134). A kifejezés igenevei azok közé tartoznak, melyek cselekvő formában is műveltető jelentésűek, ugyanis alakjuk „szabályosan” *éltető-haltató fű* volna (CSEFKÓ 1930: 392) – vö. *élő kenyér* 'a megélhetéshez szükséges kenyér' (ÚMTsz. 2: 132).

5. Teológiai kitekintés. – „A bibliai kor emberének nagyon szegényes a túlvilági hite. Ez annál is érdekesebb, mivel mind Egyiptomban, mind pedig Mezopotámiában a halott halál utáni élete hangsúlyozott jelentőségű, mitologikus tartalma gazdag. Az Ószövegség: mitológiátlanít. [...] Mivel a test és lélek elválaszthatatlan egység, elképzelhetetlen a testtől független lélek boldog, halál utáni továbbélése” (SZIGETI 2001: 75). A bibliai törvények éles határt vonnak az élet és a halál között: a levágott állat vérének tilos megenni, mert a vér hordozza az életet (vö. 5Móz 12,16); tilos megfőzni a gödölyét az anyja tejében, amely valaha táplálta (vö. 2Móz 23,19). A tisztátalan, fogyasztásra nem ajánlott madarak szinte mind ragadozók vagy dögevők (sas, keselyű, halászsas, sólyom, héja, kánya, dögkeselyű, holló, karvaly, sirály – vö. 3Móz 11,13–19; 5Móz 14,12–18; CARMICHAEL 1976: 2–5). Valaki tisztátalanná válhat az elhullott állatok érintésétől is, függetlenül attól, hogy az állat tisztátalan vagy sem (vö. 3Móz 11,39).

A keresztyén mindennapokban az élet és a halál ugyan szembeállítódik egymással, de teológiai szempontból homlokegyenest ellenkező a helyzet. A mulandó élet egyenlő a halállal (élet = halál), hiszen véget ér, s a túlvilági lét ígéri az örök életet: a földi itt-tartózkodás készülődése a mennyországra (élet = túlvilági lét). Katolikus halotti búcsúztatóink hatá-
sos stíluszköze az ellentét: 1. a temetőbe jutó halott (test) : örök életbe jutó lélek; 2. az ítéletre rászolgáló ember : Jézus végtelen irgalma; 3. gyarló elme : örök valóság (BARNA 2001: 398). Mellékesen megjegyezhetjük, hogy a szanszkrit धातु [*dhātu*] terminus jelentése egyaránt lehet 'mag' és 'halott szerzetes csontja': ez a fajta élet-halál felfogás szépen példázza a lélekvándorlásról alkotott elképzelést (SED.² 513).

6. Ö s s z e g z é s . – Az elmondottakból megállapítható, hogy az *élő* melléknévi ige-névnek három alapjelentése van (két cselekvő és egy szenvedő): 1. 'olyan, amely él' (intranszitiv); 2. 'olyan, amely éltet' (transzitiv); 3. 'olyan, amelyet élnek' (passzív). A 4., 'fenntartja magát, táplálkozik vmivel' jelentés felfogható az 1. alfájának, hiszen nincs tárgya, ám tekinthető önálló csoportnak is. Az *eleven* és a *halott/holt* szemantikailag sokkal egyneműbb. Az itt főlvázolt ellentétpárok is ékesen bizonyítják, hogy az esetek többségében az antonimákat sokkal szövevényesebb szálak kapcsolják egybe, mint amelyek egyszerű fekete-fehér viszonyokkal értelmezhetők. Mivel az ember számára a lét élet-halál kérdés, a jelentésekbe óhatatlanul beszüremlik sok másféle (erkölcsi, teológiai) szempont is. Élő és halott, élet és halál szembeállítása, mint az idézett példák bizonyítják, szépen tükröződik a nyelvi adatokban. Más indíttatású és célú vizsgálatok tekervényesebb oppozíciórendszereket tárhatnak fel. Végezetül hadd idézzük DAVID LOYT, a szingapúri születésű, Japánban tanító filozófiaprofesszort: „Szembeállítjuk egymással az életet és a halált, az egyiket állítjuk, a másikat tagadjuk, de mint láttuk, tragédiánk éppen az, hogy ez az ellentétpár nem szakítható szét: nincs élet halál nélkül, és – amiről gyakran elfelejtkezünk – nincs halál sem élet nélkül. Ebből viszont az következik, hogy nem a halál, hanem az élet-és-a-halál a problémánk” (LOY 1994: 41).

A hivatkozott irodalom

- Ady Endre 1999. Összes művei. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft., Bp.
 AngMŰNsZ. = ORSZÁGH LÁSZLÓ – MAGAY TAMÁS 1998. Angol–magyar nagyszótár. Akadémiai Kiadó, Bp.
 ÁRVAY JÓZSEF 1946. Élőerdő, élőföld, közelőrdő, közelőföld. Erdélyi Múzeum 51: 87–90
 BARNA GÁBOR 2001. „Örök valóságba mentem át...” A halál és a túlvilág Ökrös József halottas énekeiben. In: PÓCS 2001: 396–415.
 BARTAL, ANTONIUS 1901. Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis Regni Hungariae. Teubner–Franklin, Lipsiae.

- BolgMSz. = BÖDEY JÓZSEF 1956. Bolgár–magyar szótár. Terra, Bp.
- BOLINGER, DWIGHT 1972. Degree words. Mouton, The Hague–Paris.
- CARMICHAEL, CALUM M. 1976. On separating life and death: an explanation of some biblical laws. *Harvard Theological Review* 69: 1–7.
- Csáktornyai Mátyás 1999. Gróbián. Balassi Kiadó, Bp.
- CSEFKÓ GYULA 1930. Papramorgó. Szó- és szólásmagyarázatok. *Magyar Nyelv* 391–2.
- ČRFŠ. = MOKIENKO, VALERIJ – WURM, ALFRÉD 2002. Česko–ruský frazeologický slovník. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc.
- DCH. = FALUBA, KÁROLY – MORVAY, KÁROLY 1990. Diccionari Català–Hongarès. Enciclopèdia Catalana, Barcelona.
- ERDÉLYI ZSUZSANNA 2000. „Hegyet hágék, lőtöt lépék...” In: HOPPÁL 2001: 55–70.
- F[RENCZY] G[ÉZA] 1965. A Nyelvőr postája. Gyógyult beteg – Élő halból készült halászlé. *Magyar Nyelvőr* 265–6.
- FrMSz.³ = ECKHARDT SÁNDOR 1973. Francia–magyar szótár. 1–2. kötet. 3. kiadás. Akadémiai Kiadó, Bp.
- FRÖHLICH IDA 1998. A qumráni szövegek magyarul. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1992. Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat. Akadémiai Kiadó, Bp.
- ГАМКРЕЛИДЗЕ, ТАМАЗ ВАЛЕРИАНОВИЧ – ИВАНОВ, ВЯЧЕСЛАВ ВСЕВОЛОДОВИЧ 1984. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. 1–2. Издательство Тбилисского университета, Тбилиси.
- ГРИЦИК, И. 1999. Символіка образу води в українських народних баладах. *Народна творчість та етнографія* 1: 124–6.
- HOPPÁL MIHÁLY szerk. 2001. Elbeszélés és emlékezet. Tanulmányok Ivánovits Márton emlékezetére. Európai Folklor Intézet – Osiris Kiadó, Bp.
- HOPPÁL MIHÁLY – SZEPESI ERIKA szerk. 1987. Erósz a folklórban. Erotikus jelképek a néphagyományban. Szépirodalmi Kiadó, Bp.
- ILDU. = KÜPPER, HEINZ 1984. Illustriertes Lexikon der deutschen Umgangssprache. Bd. 8. Susig–Zypressen. Ernst Klett Verlage GmbH u. Co. KG, Stuttgart.
- JANKOVICS MARCELL 1987. Erósz és Eróé. Kasztrációs komplexus a tündérmesékben. In: HOPPÁL–SZEPESI 1987: 127–45.
- KARDOS TAMÁS – SZÜTS LÁSZLÓ 1995. Diáksóder. Hogyan beszél a mai ifjúság? Bp.
- Károli 1980 = Szent Biblia azaz Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás. Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár. Magyar Biblia-Tanács, Bp.
- KönSzj. = MELICH JÁNOS 1916. A Königsbergi szójegyzék. *Magyar Nyelv* 147–9, 263–5.
- Krúdy Gyula 2005. Munkái. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft., Bp.
- LEECH, GEOFFREY 1977. *Semantics*. Penguin Books Ltd., Harmondsworth.
- LEHR ALBERT 1906. Arany-magyarázatok. *Magyar Nyelv* 119–22.
- LOY, DAVID 1994. Az élet és a halál nemkettőssége. Ford. Balácsi József Attila és Koppány Márton. (Kagyló könyvek.) In: „2014. Megszületett-e már?” Kalligram, Bratislava.
- Mikszáth Kálmán 1998. Összes művei. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft., Bp.
- MILLER, MARY – TAUBE, KARL 1993. *An Illustrated Dictionary of The Gods and Symbols of Ancient Mexico and the Maya*. Thames and Hudson, London.
- MSzleng. = KÖVECSES ZOLTÁN 1998. Magyar szlengszótár. Akadémiai Kiadó, Bp.
- MünchK. = NYÍRI ANTAL szerk. 1971. A Müncheneri kódex. 1446-ból. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelőjével együtt. *Codices Hungarici* 7. Akadémiai Kiadó, Bp.
- NAGY ILONA 1987. Ádám és Éva. Az erósz keletkezésének mondái. In: HOPPÁL–SZEPESI 1987: 64–94.
- NéprLex. = ORTUTAY GYULA főszerk 1977–1982. *Magyar Néprajzi Lexikon*. 1–5. kötet. Akadémiai Kiadó, Bp.

- HPK. = МИРОНОВ, СЕРГЕЙ АЛЕКСАНДРОВИЧ 1987. Нидерландско–русский словарь. Русский язык, Москва.
- NyKk.² = GRÉTSY LÁSZLÓ – KOVALOVSKY MIKLÓS 1980–85. Nyelvművelő kézikönyv. 1–2. kötet. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Nyugat. Egy irodalmi legenda. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft. 2000., Bp.
- OIMSz. = HERCZEG GYULA 1967. Olasz–magyar szótár. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Országgyűlési Napló. 1990–2006. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft. 2007., Bp.
- PeerK. = KOZOCSA SÁNDOR GÉZA szerk. 2000. Peer-kódex. 1518. körül. Régi magyar kódexek 25. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- PÓCS ÉVA 2001. Lélek, halál, túlvilág. Vallásantropológiai fogalmak tudományközi megközelítésben. (Tanulmányok a transzcendensről 2.) Balassi Kiadó, Bp.
- RévaiLex. = Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. 1–21. kötet. 1912–35., Bp.
- SED.² = MONIER-WILLIAMS, MONIER 2002: A Sanskrit–English Dictionary. Etymologically and Philologically Arranged with special reference to Cognate Indo-European Languages. Corrected [2nd] Edition. Motilal Banarsidass Publishers Private Limited, Delhi.
- SermDom. = SZILÁDY ÁRON szerk. 1910. Sermones Dominicales. 1–2. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Bp.
- SpMKsz. = DOROGMAN GYÖRGY 1992. Spanyol–magyar kéziszótár. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SZABÓ T. ATTILA 1945. Élőerdő. Erdélyi Múzeum 50: 262.
- SZABÓ T. ATTILA 1985. Élő erdő, élő föld, élő ok. In: Uő, Tallózás a múltban. Válogatott tanulmányok és cikkek 6. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest. 394–5.
- SzhMKsz.² = LEVASICS ELEMÉR – SURÁNYI MAGDA 1967. Szerbhórvát–magyar kéziszótár. 2. kiadás. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SZIGETI JENŐ 2001. Az Ószövetség felfogása a halál utáni életről. In: PÓCS 2001: 68–80.
- SzJsz. = KNEZSA ISTVÁN 1955. A magyar nyelv szláv jövevényszavai. 1–2. kötet. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SzlavSz.² = PENAVIN OLGA 2000. Szlavóniai (kórogyi) szótár. 2. kiadás. Nap Kiadó, Bp.
- SzlTűksz. = KISS LAJOS 1976. Szláv tükörszók és tükörijelentések a magyarban. Akadémiai Kiadó, Bp.
- СРК. = СТЕПАНОВ, ЮРИЙ СЕРГЕЕВИЧ 2001. Константы. Словарь русской культуры. Издание 2-е, исправленное и дополненное. Академический Проект, Москва.
- СРНГ. = ФИЛИН, ФЕДОТ ПЕТРОВИЧ ред. 1972. Словарь русских народных говоров. Т. 9. Заглазки–заросить. Москва–Ленинград.
- SZTRIPSZKY HIADOR 1943. Erge. Magyar Nyelv 325–6.
- The Greek New Testament 1994. 4th Revised Edition. Deutsche Bibelgesellschaft – United Bible Societies, Stuttgart.
- ÚjFord. 1997 = Biblia. Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése. Magyarázó jegyzetekkel. Magyarországi református egyház Kálvin János Kiadója, Bp.
- VANYÓ LÁSZLÓ 1997. Az ókeresztény művészet szimbólumai. Jel Kiadó. Átdolgozott [2.] kiadás. Bp.
- Verstár '98. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft. 1998., Bp.
- Weöres Sándor 1999. Versek a hagyatékból. Egybegyűjtött írások IV. Weöres Sándor örököse – Saxum Könyv Kft., Bp.

BALÁZSI JÓZSEF ATTILA

Contrast and equivalence of meaning

This paper presents an analysis of the concepts of 'death' vs. 'life', and the corresponding Hungarian adjectives *holt* 'dead': *élő* 'living', *halott* 'dead': *eleven* 'alive'. For lack of space, only the basic meanings of these adjectives are discussed, using contexts and attributive constructions taken from historical sources. It is concluded that the participle *élő* has three basic meanings, two of them

active and one passive: 1. 'one that lives' (intransitive), 2. 'one that makes sy live' (transitive), and 3. 'one that is lived' (passive). A fourth meaning, 'one that subsists/feeds on sg', can be seen as a subtype of the first meaning, since no direct object is involved, but it can also be considered a separate meaning. *Eleven* and *halott/holt* are a lot more homogeneous semantically. These pairs of opposites prove that, in many cases, antonyms are linked to one another by more intricate relationships than could be interpreted in black-and-white terms. Since life is, quite literally, a matter of life and death for human beings, various non-semantic (moral, theological, etc.) aspects necessarily ooze into these meanings. The contrast between the living and the dead, the confrontation of life and death, is neatly reflected by linguistic data, as the examples cited in this paper demonstrate. Investigations taking different points of departure and having different aims might reveal an even more intricate system of oppositions.

JÓZSEF ATTILA BALÁZSI

A *-ban/-ben* és az *-n ~ -on/-en/-ön* jelentésrendszere

1. A holista kognitív nyelvészet szinkrón kutatásai igen meggyőző eredményeket mutattak fel az utóbbi időben, ezért joggal merülhet fel bevonásuk nyelvtörténeti kutatásokba is. Konkrét problémafelvetést, illetve annak kidolgozását bemutató munka még nem áll rendelkezésre, bár a téma elméleti lehetőségeivel vázlatosan, ötleteket felvillantva FAZAKAS EMESE foglalkozott egyik tanulmányában (FAZAKAS 2003: 15–22).

Jelen dolgozatomban a kognitív szemantika jelentéstörténeti alkalmazásának egyik lehetséges területével, a határozóragok jelentésrendszerével foglalkozom, ezen belül a *-ban/-ben* és az *-n ~ -on/-en/-ön* ragokkal, azok kognitív szemantikai keretben mozgó, diakrón szempontokat is érvényesítő leírásával.

2. A holisták szerint, ahogyan a nyelvtudás nem választható el a többi kognitív képességtől, úgy a nyelvi jelenségek sem különíthetők el a mentális folyamatoktól, s ezáltal fogalmi struktúráink rendszeréről, a nyelv mentális működéséről szolgáltatnak információt a j e l e n t é s ü k ö n keresztül. Mivel minden dolognak, fogalmi struktúrának tapasztalati alapja van, ezért itt kevésbé használható a formalizálás, helyette képi sémákban szükséges megjeleníteni az információt, hiszen ma a legtöbb, e témával foglalkozó szakember szerint az elmében a megértés is ilyen képi sémákon (Gestalt) keresztül történik, ahol a Gestaltok mentális képekként a tárgyak, dolgok tipikus példányait képviselik, s jelentőségük a tárgyak, dolgok stb. kategorizálásában van. Ennek során a kategorizálandó jelenséghez tartozó kép először összevetésre kerül az elmében tárolt többi mentális képpel, majd azok közül a leghasonlóbbhoz sorolódik (LAKOFF 1987.).

Fontos kiemelni, hogy az elsősorban testtel, téri orientációval kapcsolatos tapasztalatok által létrejött fogalmi struktúrák jelentéseiben megőrződik az eredeti szemantikai tartalom vagy annak egy része, s ez metaforizáció útján válik hozzáférhetővé az elmében más, adott esetben absztraktabb helyzet, tárgy, esemény stb. leírásakor, megnevezésekor. A metaforizáció (és a metafora) ebben az elméleti keretben nem stilisztikai kifejezés, hanem egy információbefogadási metódus vagy stratégia, ahol az egyik dolgot egy másik dolog mintájára tapasztaljuk meg és dolgozzuk fel.

A kognitív szemantika szerint minden nyelvi elem rendelkezik jelentéssel, így a határozóragok is, amelyeknek grammatikai kategóriáját mint szimbolikus egységet kell elképzelnünk (LANGACKER 1987.). A nyelvi szimbolikus egység nem egyszerű leképezése a külső, objektív világnak, mert mögötte található az a kognitív struktúrák által létrehozott kate-

gorizáció, amely szerint a világban lévő tárgyakat, dolgokat, eseményeket stb. jelentésük szempontjából egy-egy fogalom köré soroljuk. A holisták nézete szerint az, hogy hogyan fejezzük ki nyelvileg magunkat egy adott szituációban, mindig egyéni nézőpont kérdése, ahol a beszélő – szándékai szerint – választhat a rendelkezésére álló képi sémák közül. Ezek a képi sémák konvencionalizálódhatnak a nyelvközösségekben, s általa különbségek generalizálódhatnak az egyes nyelvek között. A nyelven belüli és a nyelvek közötti variabilitás tehát összefüggéseket mutat a beszélők fogalmi struktúráiból adódó különbségekkel, illetve az adott szituáció eltérő nézőpontból való feldolgozásával.

3. Téri orientációhoz kapcsolódó kognitív szemantikai vizsgálatokat a magyar nyelvre vonatkozóan elsőként SZILÁGYI N. SÁNDOR és munkatársai végeztek az 1990-es évek végén. A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán szakdolgozatok formájában dolgozták fel a *rajta* (GALACZI 1995.), az *alatt/fölött* (SOMKEREKI 1999.), az *el* (ANDOR 1999.), az *át* (IMRE 1999.), és a *benne* (PÁLL 1999.) viszonyok jelentéstani jellemzőit. Kutatásaik során megállapították, hogy a metaforaalkotásnak a kognitív nyelvészet által feltárt alapelvei nemcsak a szókincsben érvényesülnek, hanem a grammatikai rendszerben is, majd arra keresték a választ, hogy egy-egy nyelvi viszonyjelölés (*rajta*, *benne*, *át* stb.) milyen kognitív folyamatok révén válhat átvitt értelművé, s hogy az átvitt értelmű relációk miért éppen azzal az adott nyelvi viszonyítási eszközzel fejeződnek ki a magyar nyelvben.

Bevezették a *stabil* (S) és a *mobil* (M) fogalmát a térbeli viszonyokban részt vevő tárgyakra vonatkoztatva: stabilnak nevezhető az az objektum (S_o), amely állandó és statikus, mobil pedig az az objektum (M_o), amelyik a stabilhoz képest járulékos, mozgó vagy elmozdítható. (A stabil/mobil megkülönböztetés nem feltétlenül fizikai síkon valósul meg, hiszen metaforizáció útján különböző időbeli, entitásbeli viszonyokra is vonatkoztatható.) A stabil/mobil kategóriák megkülönböztetésére azért van szükség, mert a térbeli, időbeli és entitásbeli viszonyok érzékelése mindig a stabil objektumhoz képest, ahhoz való viszonyítás útján történik, azaz a S_o nézőpontjából konceptualizáljuk az eseményeket. Például: *Az asztalon van a labda* kijelentés elfogadható, de az, hogy az *A labda alján van az asztal* vagy *A labda alatt van az asztal* nem, pedig ugyanarról a térbeli relációról van szó mindkét esetben. Ebből az is következik, hogy a térbeli viszonyok érzékelésekor a stabil objektum lesz állandóságánál fogva (amihez viszonyítunk) mindig a másodlagos figura (landmark, lm), a mobil objektum pedig az elsődleges figura (trajectory, tr). A jelentésen túl azt, hogy melyik objektum a stabil a két dolog közül, a határozórag is jelzi, hiszen ez mindig a S_o -ot jelölő szóhoz kerül. A határozóragnak tehát van nyelvi szinten egy S_o -kijelölő szerepe, egyúttal landmarkizáló funkciója, ahol a határozórag-nélküliség jelöli az elsődleges figurát a szerkezetben, a határozóragos formula pedig a másodlagos figurát. A térbeli reláció létrejöttéhez minimálisan két dolog, tárgy, személy stb. szükséges. Ezek egymáshoz képest aszimmetrikus viszonyban vannak: az egyik tárgy statikus (stabil), a másik tárgy mozgó, mozgatható (mobil). Ha a két objektum relációba kerüléséhez egy harmadik dolog, tárgy, személy járul hozzá, akkor a viszony háromkomponensűvé válik, a közvetítő dolog, személy stb. pedig az *aktor* (A) lesz. Például:

*A fiú ledobta a ceruzát az asztalról.*¹

A	M_o	S_o
	tr	lm

¹ A *ceruza* a trajectory és az *asztal* a landmark, de csak kettejük viszonyában értelmezve; ha a teljes mondatot tekintjük, akkor a *fiú* lesz a trajectory.

4. Kognitív szempontból a határozóragok hálózatot alkotnak, jelentésük alapján párokba vagy hármas csoportokba rendeződnek (pl. a *-tól/-től* és az *-ig* rag együtt egy meghatározott hely- vagy időszakasz pontos kijelölésére szolgál), s egymáshoz képest értelmezik az általuk jelölt tér-, idő- és entitásbeli viszonyokat. Ahogyan a térbeli relációkban részt vevő tárgyak S és M típusúak, úgy a relációkat leképező határozóragok is elkülönülnek ennek megfelelően, s így meg kell különböztetnünk közöttük *stabil* ragokat (S_r) és *mobil* ragokat (M_r).

A stabil ragok egy ponthoz kötött ott-tartózkodást jelentenek, így nem utalnak mozgással járó eseménysorra. A térben, az időben egyetlen pontot vagy szakaszt jelölnek ki; és egyszerű térbeli, időbeli vagy szubsztanciális kapcsolatokat fejeznek ki. Velük szemben a mobil ragok folyamatos mozgásban levést, dinamikus viszonyok meglétét, bekövetkeztét vagy megszűnését jelölik. Ha két nyelvi elem egymás mellé kerül, jelentésüket tekintve is kapcsolatba kerülnek egymással, hatnak egymásra, még hozzá úgy, hogy szemantikailag az egyik elem kidolgozza a másikat. A stabil ragok jelentésükből kifolyólag *stabilizátori*, míg a mobil ragok *mobilizátori* funkcióval rendelkeznek, ami azt jelenti, hogy az adott rag egy nyelvi kifejezésbe kerülve a jelentésének megfelelően módosítja az egész kifejezés szemantikai tartalmát oly módon, hogy közben a saját jelentése is némiképp módosul, igazodik a többi kifejezésbeli résztvevő elemhez.

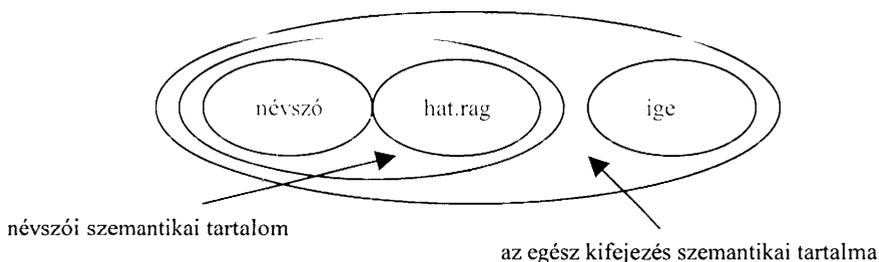
A határozórag a magyarban a névszóhoz járul, de konceptuálisan az igéhez kapcsolódik, és vele együtt ábrázolódik. Éppen ezért a határozórag egy nagyon komplex nyelvi elem, amelyet sematikusan megjelenítve, a kognitív nyelvészet konvencióinak megfelelő módon az 1. és a 2. ábra mutat be. Ezek alapján a határozórag:

a) alaktani szempontból (1. ábra) csak nyelvi szinten értelmezhető, amely konkrét szemantikai tartalom nélkül hordozza az adott nyelvi elem alaktani kapcsolódási paramétereit és szerkezetbe való beillesztési szabályait (névszói relatív tő[+jel] után következhet csak);

b) kognitív szemantikai nézőpontból (2. ábra) viszont konceptuális szinten szerveződő, jelentéssel is rendelkező elem.

1. ábra

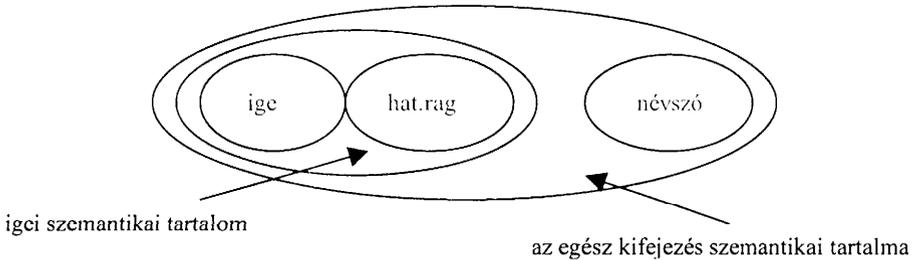
Az ige és a határozóragos névszó kapcsolata alaktani szempontból

2. ábra

Az ige és a határozóragos névszó kapcsolata kognitív szemantikai szempontból

A fentieket egy konkrét példával szemléltetve *a könyvtárba ment* szintagma esetében:

Konceptuális szinten:	<i>ment</i> + <i>-ba/-be</i>	<i>könyvtár</i>
	ige + határozórag	névszó

A nyelvi megvalósulás szintjén:

magyar:	[<i>ő</i>] <i>ment</i>	<i>könyvtár</i> + <i>-ba</i>
	ige	névszó ² + határozórag
finn:	[<i>hän</i>] <i>meni</i>	<i>kirjasto</i> + <i>-on</i>
	ige	névszó + határozórag

Látható, hogy a határozórag jelentése maga a szemantikai tartalom, amely kidolgozza az igei cselekvés és eseménysor körülményeit, használati szabálya pedig maga a határozóragos formula. A szemantikai tartalom állandó, míg a használati szabály eltérhet az egyes nyelvekben. Így az indoeurópai nyelvekben nem mindenhol beszélhetünk határozóragokról, hiszen itt gyakran előljárók hivatottak ugyanazt a jelentést kifejezni. Ezekben a nyelvekben a magyar határozóragnak megfelelő funkciójú és jelentésű elem, az előljárósó kapcsolódási mechanizmusa sokkal nyilvánvalóbb nyelvhasználati szinten is. Például:

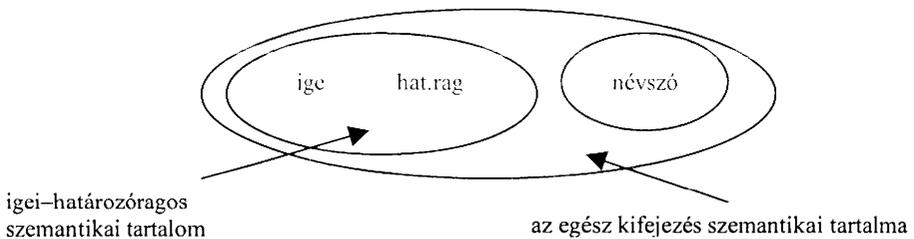
² A névszó kategóriája itt névszói szerkezetet jelent (DP), amely LANGACKER terminológiájában nominálisnak, episztemikusan lehorgonyozott főnévnek felel meg.

angol:	[she] went <u>to</u> ige + KD	library névszó
német:	[er] ging <u>in</u> ige + KD	Bibliothek névszó
orosz:	[on] sol <u>v</u> ige + KD	biblioteku névszó + KD (esetrag) ³
francia:	[il] allait <u>à</u> ige + KD	bibliothèque névszó

A határozóragok és az ige kapcsolatának tárgyalásakor kikerülhetetlen kérdés a vonzatok és a szabad határozók kérdésköre. Alaktani szempontból a szabad határozók és a vonzatok kapcsolódása között nincs különbség, mindkét esetben a névszóhoz járul a határozórag. Jelentésüket tekintve, kognitív szinten azonban egyértelmű különbség mutatkozik a vonzatként viselkedő határozóragok, illetve a szabad határozóragok között igéhez való kapcsolódásukban. Amíg a szabad határozóragok a 2. ábrában jelölt módon kerülnek az igéhez, azaz külön egységbe rendeződve ábrázolódnak a szerkezeten belül, addig a vonzatok integrálódnak az ige jelentésébe:

3. ábra

Az ige és a vonzatos névszó kapcsolata kognitív szemantikai szempontból

Ahogy az ábra is mutatja, az ige és a vonzatként kapcsolódó határozórag jelentése összeolvad, egy egységként ábrázolódnak, ezért nem hagyható el alaktanilag az adott szerkezetből (1. alább a) példa). A szabad határozók szemantikailag nem integrálódnak az igei jelentésbe, csupán együtt ábrázolódnak vele (1. alábbi b) példa), szerkezetben való részvételiük opcionális.

- a) *ragaszkodik a testvérehez* – ragaszkodik + -hoz/-hez/-höz (vonzat)
 b) *áll az asztalnál / a padon / a liftben* stb. (szabad határozó)
 c) *bement a boltba* – bement + -ba/-be (vonzatszerű határozó)

³ Az oroszban a fenti jelenség bonyolultabban mutatható ki a nyelv kevert típusa (flektáló, de agglutináló vonások is) miatt. Itt az ún. körülménydetermináló elem szerepel (röv. KD); gyűjtőfogalomként értelmezendő, és a körülményekre való utalást tartalmazza a nyelvi szerkezetekben, grammatikai formái változatosak, leggyakrabban – nyelvtípustól függően – rag, névutó, igekötő, előljáró alakban szerveződik a mondatba. Ez a nyelvhasználatban körbefonja a szerkezetet a *v* előljáró és az *-u* esetrag által. A KD mint térparaméter-hordozó az igével együtt ábrázolódnak ugyan, de egy esetrag is megjelenik a főnéven, amely elsősorban a nőnemre való utalást hordozza. A nemre való utalás mindig főnevekre vonatkozik, vagyis ez az esetrag *nem*-paramétert hordoz, így főnévi KD-ként együtt ábrázolódnak a főnévvel.

Van azonban egy speciális eset (1. fentebbi c) példa), amelyben az egyébként szabad határozó mégis vonzatként viselkedik. Ez elsősorban a mozgást jelentő igéknél jelentkezik abban az esetben, ha az adott ige igekötős formában vesz részt a szerkezetben. Ilyenkor ugyanis az igekötő jelentésintegráló funkciójánál fogva beleolvastja a határozóragot az igei jelentésbe, illetve korlátozza a határozóragok lehetséges körét, melyek a szerkezetbe illeszthetők:

megy + a hajszínéhez (vonzat)

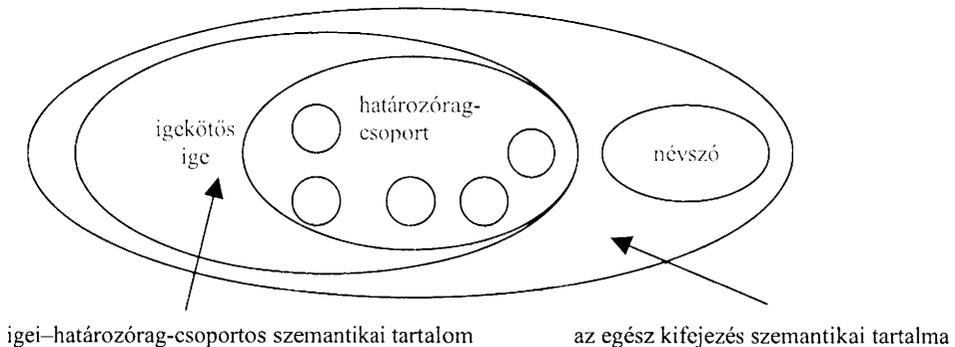
megy + a boltba / a munkahelyére / a falnál / az úton / a barátjához / a teremben (szabad határozók)

bemegy + a boltba / a munkahelyére / *a falnál / *az úton / a barátjához / *a teremben (vonzatszerű határozók)

A vonzatszerű határozók átmenetet képeznek a vonzatok és a szabad határozók között, mert az igekötő ugyan korlátozza a lehetséges határozók körét, melyek az ige mellé kerülhetnek, de nem választódik ki egyetlen egy közülük, ahogyan a vonzat esetében. Kognitív szempontból az történik, hogy nemcsak egy határozórag integrálódik az igei jelentésbe, hanem egy egész határozórag-csoport, melyek egy bizonyos közös tulajdonság alapján egyetlen kategóriába tartoznak.

4. ábra

Az ige és a vonzatszerű határozóragos névszó kapcsolata kognitív szemantikai szempontból

A *bemegy* szó esetében az irányhármasságot kifejező határozóragok közül a *középs* fogalmának megfelelő jelentéstartalommal rendelkező ragok csoportja integrálódik az ige jelentésébe.

5. Diakrón szempontból nézve a határozóragok szemléletének kulcsa az előbb említett *irányhármasság*, illetve a helyviszony jellege szerinti tagolódás.

5. ábra

Az irányhármasságot mutató határozóragok csoportosítása
(Forrás: KOROMPAY 1992: 357)

Viszony jellege	Irányhármasság		
	HOL?	HOVÁ?	HONNAN?
Belső helyviszony	<i>-ban/-ben</i>	<i>-ba/-be</i>	<i>-ból/-ből</i>
Szorosabb külső helyviszony	<i>-n ~ -on/-en/-ön</i>	<i>-ra/-re</i>	<i>-ról/-ről</i>
Lazább külső helyviszony	<i>-nál/-nél</i>	<i>-hoz/-hez/-höz</i>	<i>-től/-től</i>

Az 5. ábrát tekintve felmerülhet a kérdés, vajon mit jelent az, hogy „szorosabb” és „lazább” külső helyviszony? Hogyan kell ezt értelmezni, és mi a viszonyítás alapja? Úgy vélem, mivel ezek a kategóriák és osztályozási szempontok nem elég körülhatároltak, a kognitív szemantika segítségével a következő finomítások végezhetők:

6. ábra

Az irányhármasságot mutató határozóragok kognitív szemantikai csoportosítása

Viszony jellege		Irányhármasság		
		S _r (stabil rag)	M _r (mobil rag)	
		ott-levés	közelítés (+)	távolodás (-)
Érintkezéssel kapcsolatos reláció	BELSŐ	<i>-ban/-ben</i>	<i>-ba/-be</i>	<i>-ból/-ből</i>
	KÜLSŐ	<i>-n ~ -on/-en/-ön</i>	<i>-ra/-re</i>	<i>-ról/-ről</i>
Bizonytalan érintkezésű reláció		<i>-nál/-nél</i>	<i>-hoz/-hez/-höz</i>	<i>-től/-től</i>

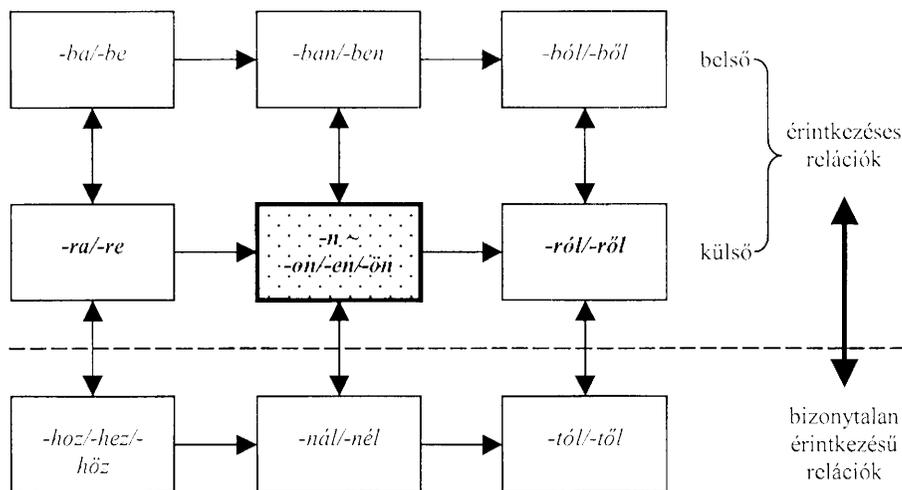
A korábbi három viszonyjelölő kategória itt kettőre csökkent: megkülönböztetünk bizonytalan érintkezésű, illetve érintkezéssel kapcsolatos relációkat, ezen belül külső és belső viszonyokat. Az érintkezéssel kapcsolatos relációk közös jellemzője, hogy nemcsak helyviszonyok, hanem (metaforizáció útján) időbeli és entitásbeli relációkra is vonatkoztathatók. Azt fejezik ki, hogy S₀ és M₀ között – helyviszony esetén – fizikálisan létrejövő, külső vagy belső felületen végbemenő érintkezés történik; időbeli és entitásbeli viszony esetén pedig ennek a fizikai érintkezésnek a metaforizációja valósul meg. A bizonytalan érintkezésű relációk ezzel ellentétben azt jelzik, hogy S₀ és M₀ kapcsolatba kerül egymással, de ennek során nem történik minden esetben fizikális érintkezés; létrejötté nem zárható ki egyértelműen, de nem is erősödik meg. A dolgozat további részében csak az érintkezéssel kapcsolatos relációk közé tartozó, stabil ragok bemutatásával foglalkozom: a *-ban/-ben* és az *-n ~ -on/-en/-ön* ragokkal.

Az érintkezéssel kapcsolatos relációk és a bizonytalan érintkezésű relációk közötti legfontosabb különbség az, hogy míg az első csoportnál a beszélő biztos a reláció létrejöttében, addig a bizonytalan érintkezésűeknél nem, mert ez nem erősödik meg. A bizonytalan érintkezésű relációknál csupán lehetőség nyílik az érintkezésre, de megvalósulása kérdéses.

A fentiek ismeretében a bizonytalan érintkezésű relációt kifejező ragoknak sokkal magasabb a közlésbeli pragmatikai értéke, mint az érintkezéssel kapcsolatos relációt kifejező ragoknak.

7. ábra

Az érintkezéssel és a bizonytalan érintkezéssel kifejező ragok jelentésrendszere

Az ábra alapján látható, hogy a rendszer középpontjában a külső érintkezést kifejező ragcsalád áll, amely kettős oppozíciós párt alkot egyrészt a belső érintkezéssel kifejező ragcsaláddal, másrészt a bizonytalan érintkezéssel kifejező ragokkal. A külső érintkezéssel kifejező ragok elsődleges oppozíciója a belső érintkezéssel kifejező ragokkal van, ahol a határátlépés meglétében mutatkozik meg a jelentésbeli szembenállás. A másodlagos oppozíció a bizonytalan érintkezéssel kifejező relációkkal van, ahol az oppozíció alapja az érintkezés meglétének bizonyossága.

A külső érintkezéssel kifejező ragcsalád rendszerbeli kiemelt szerepe arra enged következtetni, hogy ez szolgálhatott viszonyítási alapként a másik két ragcsalád létrejöttéhez, melyeknél elsődlegesen a belső érintkezéssel kifejező oppozíció alakulhatott ki korábban a bizonytalan érintkezéssel kifejező ragcsaládhoz képest. A külső és a belső érintkezéssel kifejező oppozíció létrejötte időben viszonylag közel lehetett egymáshoz, hiszen mindkét ragcsalád azonos szótőre vezethető vissza, szemben a bizonytalan érintkezéssel kifejező ragcsaláddal, ahol mindhárom rag más-más önálló szóból alakult, s fokozatosan egészítették ki a már meglévő rendszert.

6. A stabil és mobil ragok hálózatba rendeződnek, és egymás mintájára képezik le konceptuális szinten a különböző térbeli, időbeli és entitásbeli viszonyokat mind a használat, mind a jelentés szempontjából. Ahogy a térbeli viszonyok leképezésekor a stabil objektumhoz (S_o) képest konceptualizáljuk az adott relációt, úgy a ragok esetében is az adott helyviszony leképezési alapját mindig az irányhármassági család *s t a b i l* ragja (S_r) szolgáltatja, s a mobil ragok (M_r) csak hozzá képest dolgozzák ki az általuk jelölt relációkat. Például a *-ba/-be* (M_{rb+}) s a *-ból/-ből* (M_{rb-}) ragok által kifejezett viszonyok csak a *-ban/-ben* (S_{rb}) rag által jelölt viszonyhoz képest értelmezhetők. A ragok irányhármassági csoportokba való rendeződését tehát a nyelvtörténeti szempontokon túl a szemantikai tartalom is befolyásolja.

A b e l s ő érintkezéssel kifejező viszonyok egy dolgon, tárgyon, időintervallumon belüli (nem feltétlenül fizikai) érintkezést jelölnek a különböző relációkban: a relációk – jellegüknek fogva – három típusba sorolhatók: térbeli, időbeli és entitásbeli relációk. Térbeli reláció esetén fizikálisan történik meg az érintkezés, idő- és entitásbeli relációk esetén az érintkezés

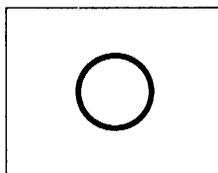

levésre, vmivel való belső érintkezésre utal. A belső érintkezés folyamatos M_0 és S_0 között, melynek egy pillanatnyi állapotát mutatja be a 10. ábra.

10. ábra

A *-ban/-ben* viszony

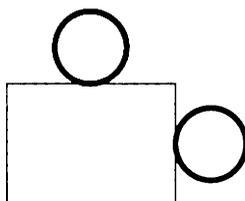

A *-ban/-ben* térbeli viszony jelentései: a) belső érintkezésből fakadó körülzárttság; b) a körülzárttságból adódó mozgási korlátozottság; c) határátlépő eseménysorok előfeltételezése, okozata; d) S_0 belső terében érintkezik M_0 -mal.

9. A külső érintkezés stabil ragja az *-n ~ -on/-en/-ön*, melynek képzetéhez az ÚT-metaphora társítható, azaz ehhez a raghoz konceptuálisan az *ú t o n v a l ó h a l a d á s* képzete társítható. Ezek alapján az *-n ~ -on/-en/-ön* a vmi n való levést jelöl, mely esetében S_0 testénél, kiterjedésénél nincs határátlépő eseménysor, így M_0 csak felszínén érintkezik vele. Ez az állapot statikussá válik a középről jövő, egyetlen erőhatás miatt.

11. ábra

Az *-n ~ -on/-en/-ön* viszony

Az *-n ~ -on/-en/-ön* térbeli viszony jelentései: a) a csupán külső felületen való érintkezés miatt nincs körülzárttság; b) akadálymentes mozgás; c) határátlépés nélküli eseménysorok előfeltételezése, okozata; d) S_0 külső felületén, felszínén érintkezik M_0 -mal, mely reláció 90° -kal el is forgatható a térben.

10. A határozóragok jelentésrendszerére jellemző, hogy az egyes ragok o p p o z í c i ó s p á r o k ba rendeződnek, és egymáshoz képest jelölik ki s értelmezik az általuk jelölt hely-, idő vagy entitásbeli viszonyokat. A *-ban/-ben* és az *-n ~ -on/-en/-ön* oppozíciójában a külső és a belső érintkezés megkülönböztetése áll. A két rag egymáshoz való viszonya és ezen keresztül jelentése az alábbi példamondatok segítségével adható meg, melyek már nem térbeli viszonyokra, hanem átvitt értelmű, entitásbeli viszonyokra vonatkoznak:

Sínen van: Az *-n ~ -on/-en/-ön* külső érintkezést fejez ki, mely a térben akadálymentes, egyenes vonalú mozgást tesz lehetővé a rajta lévő tárgy, dolog stb. számára, azaz ebben a relációban S_0 csupán felületén, külsőleg érintkezik M_0 -mal. A kifejezés átvitt értelmű jelentése (entitásbeli viszony): 'vhová haladás, folyamatosan közelítő mozgás vmi felé,

amely az egyenletesen ható erők miatt válik statikussá: vmely ügy sikeres lezárás felé halad, és jelenleg nincs akadályja ennek a folyamatos haladásnak’.

Bajban van: A *-ban/-ben* a térben vmiben való levést jelöl, ahol a belső érintkezés mozgási korlátozottságra, körülzártságra utal, hiszen S_o belsejében történik meg a M_o -mal való érintkezés, azaz S_o egy bizonyos mértékig korlátozza M_o mozgásterét. A kifejezés átvitt értelmű jelentése (entitásbeli viszony): ’vmely akadályozó tényező miatti korlátozottság, cselekvési nehezítettség stb.’.

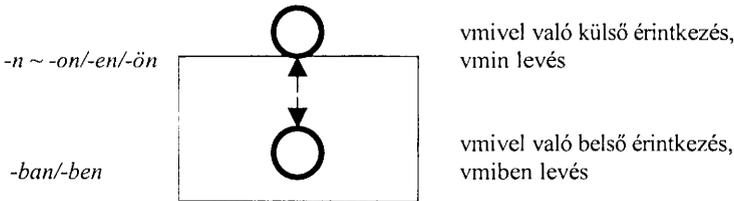
11. A *-ban/-ben* és az *-n ~ -on/-en/-ön* egymáshoz való viszonya többféle relációban írható le: A) térparaméterként (vízszintesen, és annak elforgatásaképp függőleges irányban); B) térparaméter mintájára (metaforizáció útján): 1. időparaméterként (a vízszintes irányú helyviszonyok mintájára) és 2. entitás-paraméterként (a vízszintes irányú helyviszonyok mintájára).

A) Térparaméterként

1. Az érintkezési felülethez képest az *-n ~ -on/-en/-ön*-t jelölő tárgy vízszintes helyzetben található:

12. ábra

A *-ban/-ben* és az *-n ~ -on/-en/-ön* vízszintes irányú térbeli relációban

A diák a padban ül.
↓ S_{rb}

M_o S_{ob}

Ebben a mondatban a *-ban/-ben* belső felületen történő fizikális érintkezésre utal, mely körülzártságot és mozgási korlátozottságot jelöl. S_o (*pad*) belsejében történik meg az érintkezés a M_o -mal (*diák*).

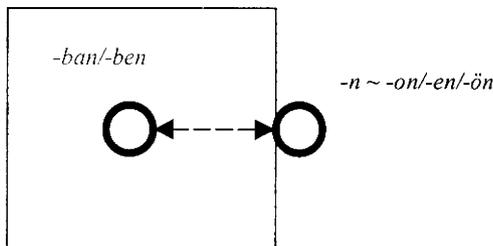
A diák a padon ül.
↓ S_{rk}
 M_o S_{ok}

Itt az *-n ~ -on/-en/-ön* külső felületen történő fizikális érintkezést jelöl, mely nem tartalmaz mozgási korlátozottságra utalást, így lesz statikus a reláció. A S_o (*pad*) felületén érintkezik csak a M_o -mal (*diák*).

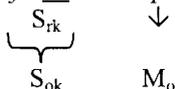
2. A *-ban/-ben* és az *-n ~ -on/-en/-ön* oppozíciója azonban 90°-kal el is forgatható a térben a 11. ábrában jelölt pozícióhoz képest, ahol az érintkezési felülethez képest az *-n ~ -on/-en/-ön*-t jelölő tárgy függőleges helyzetben van:

13. ábra

A *-ban/-ben* és az *-n ~ -on/-en/-ön* függőleges irányú térbeli relációban

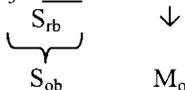

A *falon* lévő naptár túl kicsi.

A mondatban a külső felületen történő érintkezés relációja tükröződik, mely nem tartalmaz mozgási korlátozottságra utalást. A M_o (*naptár*) a S_o -mal (*fal*) annak külső felületén érintkezik fizikálisan, amelyet a rajtalevés stabil ragja, az *-n ~ -on/-en/-ön* (S_{rk}) fejez ki. A határozórag által hordozott jelentés a szerkezetben: 'a naptár a térben szabadon megközelíthető'.

A *falban* lévő trezor szürke.

A *-ban/-ben* belső felületen történő érintkezést jelöl, mely körülzártásra és mozgási korlátozottságra utal. A S_o -hoz (*fal*) kapcsolódó S_r (*-n ~ -on/-en/-ön*) jelzi a belső térben végbemenő fizikális érintkezést a M_o -mal (*trezor*). A határozórag által hordozott jelentés a szerkezetben: 'a trezor hozzáférhetősége a térben korlátozott'.

B) T é r p a r a m é t e r m i n t á j á r a (metaforizáció útján)

1. I d ő p a r a m é t e r k é n t, amely az egymás utáni időbeli események, változások kifejezésére alkalmas. Például:

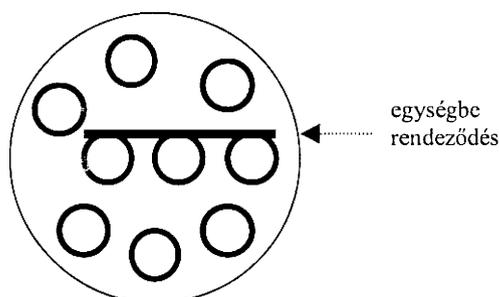
Annáék a múlt télén ismerkedtek meg.

Az *-n ~ -on/-en/-ön* helyviszonyként külső felületen történő, fizikális érintkezést jelöl, mely nem tartalmaz mozgási korlátozottságot. Ez a jelentés metaforizálódik az időviszonyokra vonatkoztatva, s ennek megfelelően több, egymásra következő időegységet (téli hónapokat) jelöl és kompozicionál egyetlen egységbe, rendeli őket egymás mellé, melyek csak kiterjedésüknél, határukon érintkeznek a többi egységgel, azaz az *-n ~ -on/-en/-ön* metaforikus jelentésben a fenti példában a télhez tartozó hónapokat jelöli ki az év többi hónapja közül.

14. ábra

Az -n ~ -on/-en/-ön időbeli viszony

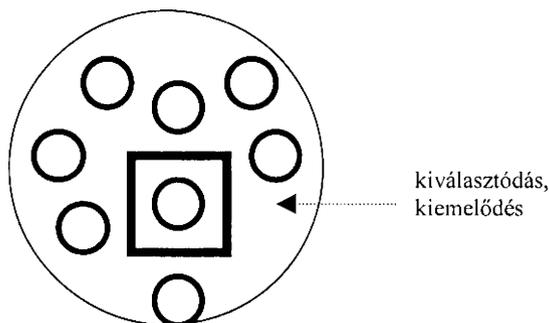

Annák a múlt hónapban ismerkedtek meg.

Helyviszonyokra vetítve a *-ban/-ben* belső felületen történő, fizikális érintkezésből eredő körülzártaságot és mozgási korlátozottságot jelöl. Ez a jelentés metaforikusan az időbeli relációkra vonatkoztatva azt fejezi ki, hogy az időegységek (hetek) egyetlen nagyobb egységbe rendeződnek, azaz a nagyobb egység belső felületével érintkeznek, nemcsak határukon. Vagyis a *-ban/-ben* itt egyrészt a kisebb időegységeket (heteket) egyetlen időtartammá (hónappá) olvasztja határátlépéssel és határtöréssel, másrészt kijelöli a többi nagyobb időegység közül azt az egyet (a fenti példában azt a hónapot), amelyikben az esemény történt.

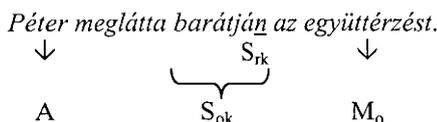
15. ábra

A *-ban/-ben* időbeli viszony

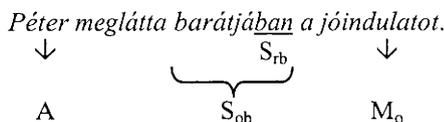
A két rag jelentésének egymáshoz való viszonyában benne van, hogy amíg az *-n ~ -on/-en/-ön* jelentését tekintve a nyitott rendszeren belül összetartozó egységeket hoz létre, azaz kompozicionál, addig a *-ban/-ben* megbontja az előbbi struktúrát, és kiemeli, azaz elmozdítja a helyéről a zárt rendszer egy elemét (mindamellett, hogy ott is történik kompozicionálás, de ez kevésbé hangsúlyos változás a kiemelés aktusához képest).

A fenti ragjelentéseken túl az is megállapítható, hogy amíg az *-n ~ -on/-en/-ön* a természetes (fizikailag is érzékelhető) időegységek jelölésére szolgál (pl. *napon, éjjelen, télen* stb.), addig a *-ban/-ben* a mesterséges időegységekre (pl. *hónapban, évben, évszakban* stb.).

2. Entitás-paraméterként, ahol a ragok jelentése absztrahálódik, de az eredeti szemantikai tartalom végig megőrződik jelentésükben, a térbeli relációk mintájára. Például:

Az *-n ~ -on/-en/-ön* itt egy emberi reakció külső felületen történő tükröződését jelenti, amely M_o-ként (*együttérzés*) a S_o-mal (*barát*) kerül érintkezésbe annak külső felületén, testén (pl. arc, tekintet, mosoly stb.). Az eseménysort egy aktor (*Péter*) hozza mozgásba, hiszen az ő vizuális érzékelése által (*meglátta*) rendelődik egymáshoz a két objektum (*barát+együttérzés*).

A *-ban/-ben* itt azt jelöli, hogy S_o (*barát*) és M_o (*jóindulat*) S_o belső terében érintkezik egymással. Az érintkezés – a térbeli viszonyoknál megszokott módon – itt is határátlépő, mert belülről jövő események (szeretetteljes gondolatok miatti tettek, ilyen viselkedés stb.) során derül ki maga a viszony *l é t r e j ö t t e*. *Péter*, az aktor (A) az a külső objektum, amelyik létrehozza (*meglátta*) a relációt.

12. A határozóragok jelentésének felderítésekor elengedhetetlen metódus a ragok keletkezéstörténetének vizsgálata, hiszen határozóragjaink egy része önálló szavakból jött létre grammatikalizáció útján, és így eredeti jelentésük megőrződhetett a mai ragokban. Ezért a dolgozat további részében a két irányhármassági ragcsaládot fogom vizsgálni jelentéstörténeti szempontból, ezen belül azt, hogy a ragok rendszerbeli helye és jelentése között milyen szemantikai összefüggések tárhatók fel.

A *-ban/-ben* ragban kifejezett inesszívuszi térbeli relációt kezdetben egy olyan szerkezet fejezte ki, amely két, önálló jelentésű szóból állt: pl. *ház belen*, mely utóbbi a *bél* 'belső rész' jelentésű szóból és a hozzá kapcsolódó *-n* lokatívuszragból épült fel. A magyar hangsúlyviszonyoknak megfelelően azonban a nyomaték a szerkezet első tagjára (pl. *ház*) esett, így a kevésbé hangsúlyos második szó alakja egy idő után rövidülni kezdett, majd eredeti jelentése egyre inkább elhalványult, vagy attól eltérő jelentést vett fel (pl. a *bél* szó egyik mai jelentése 'belső szerv'), végül teljesen elvesztette önálló szói mivoltát, s járulékos elemmé vált. A *-ba/-be* és *-ból/-ből* is az előbb említett *bél* ('belső rész') szó származéka, ahol a *(-ban/-)ben* (*belen*) esetében a *bél* szóhoz az *-n* lokatívuszrag került, a *(-ból/-)ből* (*belől*) esetében pedig a *bél* szóhoz az *-l* ablatívuszrag, míg a *(-ba/-)be* esetében (*belé*) a *bél* szóhoz az *-é* latívuszrag (SÁROSI 2003: 170–2).

Amíg a fenti ragcsalád eredetete egyértelmű, addig az *-n ~ -on/-en/-ön* és a ragcsaládjába tartozó *-ra/-re*, illetve *-ról/-ről* visszavezetése számos problémát vet föl jelentéstani szempontból. S mivel a *-ba/-be*, *-ban/-ben*, *-ból/-ből* ragcsalád a belső érintkezés eseménysorainak különböző szakaszait jelöli, a *-ra/-re*, *-n ~ -on/-en/-ön*, *-ról/-ről* pedig a külső érintkezését, ezért felmerülhet ez utóbbi ragcsalád közös eredetetének lehetősége. E feltételezés

létfajosságára az *-n ~ -on/-en/-ön* raghoz kötődve két, eddig homályosan megválasztott problémakörhöz kapcsolódik:

a) A *rajta* és az *-n ~ -on/-en/-ön*. A határozószói személyes névmási paradigmásort tekintve nyilvánvaló azonosságokat találunk a három rag esetén, hiszen a *belé, benne, belőle* sorhoz hasonlóan, létrehozható a *reá(riá)/rá, rajta, róla* sor is. De ahogy a *rá*-hoz egyértelműen kapcsolható a *-ra/-re*, a *róla* alakhoz a *-ról/-ről*, addig a *rajta* névmáshoz az *-n ~ -on/-en/-ön* nem. A jelenlegi álláspont szerint az említett ragcsalád (*-ra/-re, -n ~ -on/-en/-ön, -ról/-ről*) sora nem volt teljes, és először csak a *-ra/-re, -ról/-ről* szerepelt benne, s kitöltetlen volt a lokatívuszi jelentésű rag helye a rendszerben, ahova utólag bekerült új, szuperesszívuszi jelentéssel a már így is sokfunkciós primer *-n* rag. Ez az elképzelés a kognitív szemantika nézőpontjából kevésbé tűnik valószínűnek, hiszen a dolgozat első részében bemutatott metaforizációk és az a jelenség, hogy a térbeli, időbeli, entitásbeli viszonyokban mindig a stabil objektumhoz viszonyítva képezzük le az adott situációt, illetve hogy az irányhármassági ragcsaládban is mindig a stabil rag (*S_r*) az, amelyik mintájára képeződik le a két mobil rag (*M_r*), arra engednek következtetni, hogy más módon mehetett végbe a ragcsalád kialakulása. Hiszen hogyan jöhetett volna létre a hármas ragrendszer, ha kezdetben hiányzott belőle a stabil rag, azaz a „minta”, amihez viszonyítva képződik le a másik két térbeli reláció? És miért pont az egyébként is szemantikailag igen terhelt *-n* került erre a rendszerbeli helyre, miért nem a szintén lokatívuszi jelentésben használatos *-t*?

b) Még tővéghangzó vagy már ragalkotó elem? Ha a tényeket tekintjük végig, az vitathatatlan, hogy az *-on/-en/-ön* morfémavariánsokban az ősi *-n* rag található, de hogy *ön* állóan az *-n* jelölte-e elsőként a szuperesszívuszt, vagy az *-un (-on)* ragban kapta meg ezt a jelentést, nem tudhatjuk bizonyosan, mert az első adatolható *-n* ragos névszó nyelvemlékeinkben (időbeli viszonyokra vonatkoztatott) a HB. (1192–95.) *nopun* szava, ahol a nyelvemlék és így az adat keletkezési ideje éppen a szóvégi magánhangzók lekopási folyamatának utolsó szakaszára datálható. Ezért nem dönthető el egyértelműen, hogy a változás még tartott-e a nyelvemlék keletkezésekor, azaz hogy az *-u* még a tőhöz tartozó tővéghangzó, vagy pedig már lezajlott a változás, és akkor már a rag része az *-u*⁴. Amiből pedig az a kérdés következik, hogy a *nopun* szóban az *-un* teljes egészében a határozórag, vagy csak magában az *-n* töltötte be ezt a funkciót? A *nopun* szó *-u*-jának ragalkotó funkciója mellett szóló fontos érv, hogy szintén a HB. szövegében egy másik előfordulásban megtalálható még egyszer a *nop* ('nap') szó, de már tővéghangzó nélkül egy összetételben: *birsagnop ivtua*.

Az a) pontban tárgyalt ragos személyes névmások (*rá, rajta, róla*) speciális módon (azaz nem ragpozícióban) tartalmazzák a vizsgált határozóragokat, ami lehetővé tette a ragok eredeti formájának megőrzését. Mivel csak a határozóragok megszilárdulását követően jöhetett létre a *rá, rajta, róla* névmási paradigmásor, ezért igen különös, hogy a *rajta* elem nem a ma használatos *-n* lokatívuszi ragot tartalmazza, hanem az ősi *-t* ragot – így a vizsgálódást a fenti névmások eredetének felderítésével folytatom.

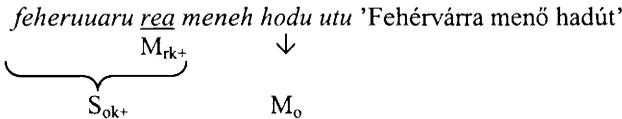
13. *Rá, rajta, róla*. – A *reá ~ riá* (a *rá* későbbi alak), a *róla* és a hozzájuk tartozó határozóragok mind ugyanarra a szóra vezethetők vissza: a 'közelség' jelentésű, vitatott eredetű

⁴ Tekintettel arra, hogy a tővégi vokálisok fokozatos módosulása már az ősmagyar kor elején megindult, és első szakasza, a rövid magánhangzók felső nyelvallásúvá válása török jövevényszavaink tanúsága szerint még a vándorlások kora előtt lezárult, majd az ősmagyar korszak végére e szóvégi magánhangzók tovább gyengültek, és részben el is tűntek. A teljes lekopás az ómagyar korban következik be, de ennek behatárolása is csak hozzávetőleges, körülbelül a XIII. század elejére tehető (BÁRCZI 1976: 146).

*royz alapszóra, illetve a 'felszín' jelentésű *raņz ugor alapalakú szóra (TESz.). A *rajta* első adatolható alakja a Königsbergi Töredékből: *rohtonc*; a *rá* (*reá*) első adata a Tihanyi Alapítólévélből: *rea*; a *róla* esetében pedig a Königsbergi Töredék Szalagjaiból: *roflajd* (TESz.).

a) *R á .* – A TESz. szerint a *rá* névmás a *royá ~ *rayá alakból származik, ahol a szóbelseji -y kiesett később, az első szótagbeli magánhangzó pedig elhasonult. Az EWUng. ezt a szót a *raņz alakból vezeti le, ahol a magyarázat szerint az intervokális -η > -γ változást követően a -γ a későbbiekben kiesett vagy vokalizálódott, a *rá* másik, -á eleme pedig az E/3. sz. birtokosra való utalás hordozója volt. E helyett azonban sokkal valószínűbbnek tűnik a kognitív szemantika szemszögéből az -á/-é latívuszraggal való rokonítás, tekintettel a térbeli viszonyokra utaló jelentésre.

Összegezve az eddigieket feltételezhető, hogy az eredeti szó, melyből eredeztethető a ragcsalád, a TESz. által említett két alak (*royz vagy *raņz) közül a *royz lehetett, amiből nyiltabbá válás útján először *rayz, majd a -γ > -η változásnak megfelelően *raņz alakult. Ezt maga a jelentésváltozás is alátámasztja, hiszen az általánosabb értelmű *royz 'közelítés'-ből jelentésszűkülés folytán 'felszín' lett (l. a *rá* jelentését), amely vízszintes felületekhez való érintkezés közelítését jelentette, majd később ebből fejlődött (a vízszintes irányú 90°-os elforgatásával) az 'oldalra, vmi oldalához' jelentés, amely függőleges irányultságú relációk kifejezését is lehetővé tette (vö. TA. *ohut cutarea* 'Óút kútjára' – függőleges irányú jelentés; *feheruuaru rea meneh hodu utu rea* 'Fehérvárra menő hadútra' és *petre zenaia hel rea* 'Petre szénája helyre' – vízszintes irányú jelentés).

Az ősi alapszó (*royz) hangtanilag a következő változásokon mehetett keresztül: *royz > *rayz > *raņz. Ehhez a *raņz alakhoz járulhatott hozzá az előbb már említett -á/-é latívuszrag, és az -η > -γ változásnak köszönhetően *rayá, s ebből több lépésben *rá* lett. A változás másik útja a -γ > -j változás lehetett, aminek eredményeképpen a *rája* alak -ja elemét tévesen birtokos személyjelnek értelmezhatték a nyelvhasználók, s ebből elvonással jött létre a rövid *rá* alak, amiben a -ra/-re rag található. Feltételezhető, hogy a változás két módozatban zajlott, nyelvjárási területek közötti megoszlásban:

(*royz > *rayz >) *raņz+-á/-é > *raņá > *rayá > *raia > ria > reá > rá, vagy:
 (*royz > *rayz >) *raņz+-á/-é > *raņá > *rayá > *ráya > *ráya > rája > rá

b) *R ó l a .* – A TESz. a *róla* alakot úgy jellemzi, mint birtokos személyragok nélkül használt határozószót, és eredetét tekintve közvetlenül a *royz szóból származtatja: royz + -l (ablatívuszrag), ami összhangban van az eddigi megállapításokkal: (*royz >) *royz+-l3 > *royzl3 > *royla > roula > rúla > róla (azaz, a *rá* és a *róla* ugyanarra a *royz alapszóra vezethető vissza). Megjegyzendő, hogy az -a elem a *róla* szóban a TESz. szerint az E/3. sz. birtokost jelölő elem, ami mellett nem sorakoztathatók fel ellenérvek (nem úgy, mint a *rá* esetében); illetve az alapszóból való közvetlen eredeztetés alapján feltételezhető, hogy a kevesebb számú változás miatt hamarabb meg tudott szilárdulni a -ról/-ről, mint a -ra/-re, azaz ebből kiindulva a -ról/-ről előbb jöhetett létre, mint a -ra/-re alak.

c) *R a j t a .* – A *rajta* esetén – a *róla* alakhoz hasonlóan – szintén -o-t találunk a tőben az első adatolható említéskor: KT. *rohtonc*, ami ismét a *royz szóból való eredeztetést valószínűsíti. A mai *rajta* alak és az ahhoz kapcsolódó -n ~ -on/-en/-ön határozórag alakulása

azonban nagyon összetett, mert két úton párhuzamosan ment végbe a változás, amelynél az egyik változássor végeredményeképp a személyes névmási paradigmába bekerült a *rajta* alak, a másik változássor eredményeképp pedig létrejött az *-on* rag:

(*roy3 >) **roy3+ -t3* > *roy3t3 > *royt3 > *roġta > *rojta* > *rajta*
 (*roy3 >) **roy3+ -n3* > *roy3n3 > *royon3 > *royon > *rokon* (?) > *rok+ -on*

A levezetésből látszik, hogy a *rajta* és a *rokon* egyetlen közös töből származik. A *rajta* esetében az eredeti *roy3 szóhoz az ősi *-t* lokatívuszrag járult, és változások sorozata nyomán alakult ki a *rajta* határozószói személyes névmás, amelynek *-a* eleme az E/3. sz. birtokos jelölője (hasonlóan a *róla -a* eleméhez).

Köztudott, hogy az *-n* és a *-t* lokatívuszi ragok párhuzamos használata, egymással való helyettesítése elég gyakori volt a régiségben. (Valószínűleg ennek nyomát őrzik egyes helyneveink mai ragozási különbségei is: *Pécssett* ~ *Pécsen* stb.) Ezek ismeretében feltehetőleg az történetelt, hogy az eredeti *roy3 szót – vélhetően párhuzamosan a másik alakkal – a nyelvhasználók egy része az *-n* lokatívuszraggal is használta. A két alak önállóan további változásokon ment keresztül, de – dominánsabb lévén – a *rajta t-t* tartalmazó alak épült be a személyes névmási paradigmába a *royon helyett, amely szóból a későbbiek folyamán a mai *rokon* alakulhatott.

d) *R o k o n*. – A *rokon* szó eredetét tekintve a TESz. nem foglal állást egyértelműen, csak utalást tesz halványan a *rá*, *rajta*, *róla* szavakkal való közös származásra. A szócikk szerint a *rokon* uráli alapalakja *rakka 'közeledik, közeli valami' lehetett, melynek jelentésében – mindazonáltal, hogy a finn-permi nyelvek közül csak a finnből mutathatók ki megfelelőik – a fin. *rayi* 'kedves, szerető, kellemes', a *rakastaa* 'szeret' szavak állnak. Ugyanakkor a felsorolt rokonnyelvi példák másik fele a 'közelség' jelentéshez kapcsolható: szam. jur. *lqk* 'közeli, közel fekvő', *ra'k* 'közel, a közelben; rövid idő', de a TESz. szerint ez a jelentés a lokatívuszi *-n*-nek köszönhető. A szócikkben alakilag a magyar szó legkorábbi változata a *rakon* lehetett (ami azért elgondolkodtató, mert az első adathoz a szóelőfordulás JókK. *rokomb*, a *rakon* alak egy kicsit későbbi [1405.], de persze ettől még az előbbi állítás nem zárható ki), majd a szócikk további részében az szerepel, hogy maga az alakulat eredetileg '(térben) közel' jelentésű helyhatározószó volt, és az 'időben közel, rövidesen' jelentés ebből közvetlenül alakulhatott ki (vö. *közel*). A határozószó és a melléknév közötti szófajváltás a *rokon való* típusú kapcsolatokban mehetett végbe. Kognitív szemantikai szempontból azonban sokkal valószínűbbnek tűnik ismét (a *róla*, *rá*, *rajta* szavakhoz hasonlóan) a *roy3 'közelség' szóból való eredetetés a *rokon* szónál is, amelyből elhatárolódhatott és értelmeződhetett az *-on* rag, mielőtt még megszilárdult volna a szó a mai ragos formájában. Ebből vonódhatott el utána az *-n* később, önállóan jelölve már a szuperesszívuszi jelentést.

Hogy a *rajta* szóban a *-t*, a helyhatározóragban viszont az *-n* fejezi ki a helyre utalást, ezt a két rag párhuzamos használatával lehet magyarázni, amelynek feloldásaként egy idő után a *-t* és az *-n* ragok jelentésében megoszlás történt, s amint a *-t* bekerült a személyes névmási paradigma *rajta* szavába, utána fokozatosan elvesztette e térbeli relációkat jelölő funkcióját, így ragként sem volt már használatos a továbbiakban a helyviszonyok jelölésére. Ezzel párhuzamosan az *-n* is lecserélte az eredeti lokatívuszi jelentését, és helyette felvette a szuperesszívuszi. (Itt megjegyzendő, hogy még mindenképpen e folyamat lezárulása előtt jöhetett létre a későbbi lokatívuszi *-ben* rag is a *-belen* szóból, amely szónak *-n* eleme még a lokatívuszi funkciójú *-n* lehetett). Abban, hogy a *-t(t)* visszaszorult a térbeli relációk jelölésében, az is közrejátszhatott, hogy a *-t* a névszókön a tárgy ragját is jelölni kezdte, amely a helynevek esetében (pl. *Pécsset* és *Pécssett*) a hangalaki hasonlóság miatt zavaró lehetett.

Azaz kezdetben két rag is jelölte a lokatívuszt (-n és -t), de a ragok újabb funkciói miatt, illetve mert ketten is ugyanazt a lokatívuszt fejezték ki, a nyelvi ökonómia jegyében mindkét rag lecserélte e térbeli jelentését, amelynek eredményeképpen viszont szükség lett egy új ragra, mely kifejezi a lokatívuszt: ekkor jelent meg a -ben rag.

Az -n mellett később megjelenő -on/-en/-ön variánsok az illeszkedési törekvéseknek köszönhetően alakulhattak ki.

16. BENKŐ LORÁND több tanulmányában is meggyőzően felveti egy esetleges ómagyar -j ~ -aj/-ej helységnévképző meglétét (BENKŐ 2004: 406–19). A szerző szerint ez a helységnévképző korábban is létezett már, és vélhetően az ősmagyar korból hozott alakulat. Lehetséges, hogy ez a képző vagy képzői funkcióhoz közelítő elem akkor még csak általános, helyre utaló jelentéssel rendelkezett, s csak később, az ómagyar korban specializálódott a tulajdonnevek melletti használatra a földrajzi névre való utalás céljából, hogy egyértelműen jelezze a nyelvhasználók számára a más tulajdonnevektől (pl. személynevektől) való megkülönböztetést. Ennek a képzőnek vagy képzőszerű elemnek a feltételezése azért lényeges, mert nem zárható ki, hogy a -j ~ -aj/-ej egy előzménye található az előbb taglalt, külső érintkezésre utaló irányhármassági ragcsalád (-ra/-re, -n ~ -on/-en/-ön, -ról/-ről) alapszavában, a *roʒ3-ban is.

17. A nyelvtörténeti hozadékon túl a határozóragok kognitív szemantikai vizsgálatának diakrón szempontokat is érvényesítő jelentősége elsősorban a vonzat kutatásban van, hiszen a ragok jelentésének feltárásával könnyebben válasz kapható majd a jövőben arra, hogy egy-egy igéhez miért pont az adott vonzat társul, illetve az egyes nyelvek közötti, vonzati eltéréseknél milyen kognitív szemantikai háttérű (eltérő konceptualizációból eredő) okok jelenhetnek meg.

A hivatkozott irodalom

- ANDOR ENIKŐ 1999. Az *el* viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben. Szakdolgozat, Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Kolozsvár.
- BÁRCZI GÉZA 1976. Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN szerk., A magyar nyelv története. Bp., 95–180.
- BENKŐ LORÁND 2004. Az ómagyar -j ~ -aj/-ej helységnévképző. Magyar Nyelv 406–19.
- FAZAKAS EMESE 2003. Új utak a nyelvtörténeti anyagok feldolgozásában. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet. Szeged, 2003: 15–22.
- GALACZI ÁRPÁD 1995. A *rajta* helyzet jelentésszerkezete a magyar nyelvben. Szakdolgozat, Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Kolozsvár.
- IMRE ATTILA 1999. Az *át* viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben. Szakdolgozat, Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Kolozsvár.
- KOROMPAY KLÁRA 1992. A névszórágózás. In: BENKŐ LORÁND főszerk., A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. Akadémiai Kiadó, Bp. 355–410.
- LAKOFF, GEORGE 1987. Women, Fire and Dangerous Things. What Categories Reveal About the Mind? Chicago–London.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. Foundations of Cognitive Grammar I. Stanford.
- PÁLL LÁSZLÓ 1999. A *benne* viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben. Szakdolgozat, Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Kolozsvár.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Morfématörténet (Ősmagyar kor). In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., Magyar nyelvtörténet. Osiris, Bp. 129–72.

SOMKERÉKI JÓZSEF 1999. *Az alatt/fölött* viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben. Szakdolgozat, Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Kolozsvár.

KOTHENCZ GABRIELLA

A semantic analysis of the inessive and the superessive in Hungarian

Synchronic studies in the framework of holistic cognitive linguistics have recently yielded convincing results, and the idea of utilizing that framework for purposes of historical linguistics has also emerged. At the moment, no complete studies of that sort are available, though FAZAKAS (2003) presented a brief account of the theoretical possibilities that arise. The present paper discusses a possible area of using cognitive semantics for historical purposes: the study of the semantic system of certain Hungarian case endings. In particular, I attempted to describe the behavior of inessive *-ban/-ben* and superessive *-n ~ -on/-en/-ön* in a cognitive semantic perspective, making use of diachronic aspects, too. In addition to the avails that such a discussion might bring for historical linguistics, a diachronically supported cognitive semantic analysis of case endings may prove significant primarily for the study of argument structure: with the exploration of the exact meanings of these suffixes, it might turn out to be easier to tell why a given verb has the argument structure it has, and how differences across languages with respect to argument structure may be understood, in cognitive semantic terms, as due to variance in conceptualization.

GABRIELLA KOTHENCZ

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Adalék a heftaliták kései történetéhez

Az 550-es évek elején alapított Türk Birodalom létrejöttének egyes állomásait a türköknek a tielek, a ruanruanok és a közép-ázsiai heftaliták ellen vívott háborúi jelzik (pl. HARMATTA 1994: 149; DOBROVITS 2001: 86; VÁSÁRY 2003: 65–6). A szakirodalom jelentős részének álláspontja szerint a türkök (a sāsānida Perzsiával szövetségben) a heftaliták ellen 557–558-ban indították el háborújukat, amely háború a heftaliták vereségével és a Heftalita Birodalom felosztásával ért véget (l. FELFÖLDI 2002: 64–9; vö. FELFÖLDI 2005: 99–102). 1980-ban GRIGNASCHI részéről felmerült az a gondolat, hogy a türkök már 557-nél korábban, egész pontosan 555-ben elindították támadásukat a heftalita területek ellen (GRIGNASCHI 1980: 221). GRIGNASCHI az adott helyen JULIEN kínai forrásokat feldolgozó klasszikus munkájára utal, ahol azonban a megadott oldalon (vö. JULIEN 1864: 335) nincs szó egy heftaliták ellen vezetett 555-ös türk hadjáratról. A 331. lapon JULIEN egyik kommentárjában ugyan szó van a yedák (JULIEN 1864-ben még a getákkal hozza összefüggésbe a nevet, ma már tudjuk, hogy a név a heftalitákat takarja) elleni türk hadjáratról (évszám megjelölése nélkül), ugyanakkor JULIEN fordításában nem szerepel semmilyen 555-ös hadjárat, így minden erre épített elképzelés megalapozatlannak tartható. Ráadásul ECSEDY ILDIKÓ kutatásai kiderítették, hogy a türkök korai hadjárataira vonatkozó kínai források adatainak pontos datálása amúgy is többnyire nehézségekbe ütközik (ECSEDY 1979: 137, 21. j.). Így azonban az egyetlen idevonható, s egyúttal jól datálható kínai adat a Beishi, illetve a Zhoushu azon információja, mely szerint az egységes Heftalita Birodalom utolsó követői 558-ban érkeztek a kínai udvarba, majd a követség megérkezése után a türkök elpusztították a heftaliták birodalmát (SPECHT 1883: 345; illetve MILLER 1959: 21). E források tanúsága szerint a türkök és a heftaliták első összecsapását legkorábban 558-ra datálhatjuk.

1989-ben azonban KUWAYAMA felhívta a figyelmet egy, a szakirodalom által mindaddig kevésbé vizsgált forrásra (vö. GROUSSET 1929: 262–3), Jinagupta buddhista szerzetes útleírására, amely a Xu gaoseng zhuan című munkában maradt fenn (KUWAYAMA 1989: 108–9, 118–9). Jinagupta Közép- és Kelet-Ázsia jelentős területeit érintő útjára 555-ben indult el Kāpiśából és 559-ben vagy 560-ban érkezett az egyik kínai fővárosba, Chang’anba. Útja során 555-ben megfordult a heftaliták országában is, ahol a következő helyzet várta őt és társait: „Ils arrivèrent au royaume des Yen-ta (Hephthalites). Dès qu’ils arrivèrent dans ces lieux et qu’ils y séjournèrent, (ils trouvèrent) de vastes régions désertes et des habitants fort clairsemés; il n’y avait personne pour leur préparer le boire et le manger qu’il leur fallait. Jinagupta renonça alors à l’observance stricte des défenses; il employa toutes ses forces à subvenir (aux besoins de ses maîtres), et à plusieurs reprises il traversa des difficultés soudaines, grâce au secours que lui prêta mystérieusement une puissance surnaturelle, il eut le bonheur d’échapper aux fléaux naturels et aux actes de violence.” (CHAVANNES 1905: 339.) Azaz: „Megérkeztek a yen-ták (heftaliták) királyságába. Mikor odaérkeztek s meglepedtek, csak nagy pusztaságokat (találtak) és nagyon szórványos lakosságot. Senki nem akadt, aki számukra enni- és innivalót készítsen. Ekkor Jinagupta felhagyott a védelem szoros megfigyelésével; minden erejével azon volt, hogy (urai szükségleteiről) gondoskodjon, és több alkalommal váratlan nehézségeken küzdött át magát, annak a segítségnek köszönhetően, melyet titokzatos módon valami természetfeletti erő adott neki, s szerencséjére megmenekült a természeti csapások és az erőszak elől.” Jinagupta sokszor kifejezetten homályos leírásából tehát az derül ki (?), hogy az egykor virágzó Heftalita Birodalmat ebben az évben súlyos csapások érhették, a földek pusztasággá váltak, a szórványos lakosság még élelemmel sem tudta ellátni az utazókat. A szerzetes a váratlan nehézségek között természeti csapások mellett erőszakról is beszámol. Az utóbbi leírásban KUWAYAMA egy háború, méghozzá egy türk-heftalita összecsapás következményeit látja (KUWAYAMA 1989. i. h.).

Úgy vélem, KUWAYAMA határozottan tűnő elképzelése a fenti homályos forrásrészlet ismeretében inkább tartható bizonytalannak. Az azonban elgondolkodtató, hogy van egy olyan másik forrásrészletünk is, amely esetleg összecsenghet Jinagupta kérdéses soraival. Ráadásul e forrásadatot sem KUWAYAMA, sem más nem vonta még górcső alá ezen 555-ben kezdődő háború (?) vizsgálatá kapcsán. E passzus Menandrosz Protéktor bizánci történetíró munkájában maradt fenn. A Menandrosznál található alábbi görög mondat sajnos azonban töredékes szövegkörnyezetben maradt fenn, így szintén nehezen értelmezhető: „Ὅτι ὁ Κάτουλφος κωλύων τὸν τῶν Ἐφθαλιτῶν ἡγεμόνα τῆς πρόσω πορείας ἐπεφθέγγετο βαρβαρικὸν μὲν τι καὶ παρομιῶδες, ὅμως δὲ ἐχόμενον πειθοῦς, ἔνα κύνα ἐν τοῖς οἰκείοις ὀνειῶν δέκα ῥωμαλεώτερον εἶναι”. Azaz: „Katulfos [egy előkelő heftalita tanácsadó a heftalita uralkodó környezetéből], lebeszélve a heftaliták vezetőjét az előrenyomulásról [akadályozva a heftaliták vezetőjét az előrehaladásban], barbár és közmondásszerű, de mégis meggyőzősre alkalmas szavakkal szolt hozzá: miszerint egy kutya saját otthonában erősebb, mint tíz másik idegen” (Menandrosz, Exc. de Sent. 4; Frag. 4, 3. BLOCKLEY ed. 1985: 46–7). A forrásban szereplő Katulfos kalandos életének továbbá, Menandrosznál fennmaradt adatai lehetővé teszik, hogy ezt a bizonyos tanácsadást megközelítőleg az 550-es évek közepére tegyük (FELFÖLDI 2001a: 45–56; vö. FELFÖLDI 2001b: 191–202). A forrásban nagy valószínűség szerint egy heftalita katonai műveletről lehet szó. Katulfos egy Menandrosz által barbár közmondásnak minősített hasonlattal megpróbálja lebeszélni urát az „előrenyomulásról”.

Annak eldöntéséhez, hogy ki vagy kik ellen vezethettek az 550-es évek közepén a heftaliták hadjáratot, érdemes a korszak politikai változásait szemügyre venni. A türkök feltűnéséig a Heftalita Birodalom keleti szomszédja a Ruanruan Kaganátus volt. A heftaliták és a ruanruanok valószínűleg szoros, gyakran szövetségesi kapcsolatot tartottak fenn egymással (vö. CSONGOR 1993: 40). 552 és 554 között azonban a gyorsan megerősödő türkök rövid idő alatt szétzúzták a ruanruanok hatalmát. A heftaliták ezzel elveszítették legfőbb szövetségesüket, határukon egy minden eddiginél veszélyesebb ellenfél jelent meg, amelyik ráadásul ekkor már feltehetően tapogatózó lépéseket tett a heftaliták ősi riválisának, a sāsānida dinasztiának megnyerése érdekében. Talán nem kalandos vállalkozás fel-

vetni ezek után azt a lehetőséget, hogy a heftaliták megpróbálták segítséget nyújtani a ruanruanoknak, és ezért támadást indítottak a frissen léttrejött Türk Kaganátus ellen. A támadás azonban talán rosszul sült el, Katulfos ugyanis – Menandros szerint – lebeszélt urát a további előrenyomulásról; Jinagupta szerint pedig a heftaliták birodalmán a pusztulás jelei látszódnak. A két igen homályos híradás, azaz Jinagupta és Menandros információja tehát ily módon egymást erősítve kapcsolódhatnak egymáshoz.

Nem lehetetlen tehát, hogy az 550-es évek első felében valóban lezajlott egy heftalita–türk összecsapás. Elképzelhető, hogy ennek kezdeményezői azonban nem a türkök voltak, ahogyan azt GRIGNASCHI és KUWAYAMA felteszi, hanem a heftaliták. További források hiányában eddig persze mindez csak bizonytalan lábakon álló hipotézis. Ami azonban tény: Katulfos megpróbálja uralkodóját lebeszélni egy kétes vállalkozás folytatásáról, majd ezt követően átmenekül a türkökhöz (ennek egyik oka Menandros szerint az volt, hogy a heftalita uralkodó megerősöskolta Katulfos feleségét), a Heftalita Birodalom pedig rendkívül súlyos helyzetbe kerül. Csak idő kérdése, hogy egy jelentős türk támadás induljon meg a heftaliták ellen. Talán ezt felmérve indított követtséget a heftalita uralkodó a kínai udvarba 557–558-ban, bízva abban, hogy szövetségi viszonyt létrehozva (vagy megerősítve) a türkökkel ellenséges kínai udvarral, meg tudja állítani a türkök közép-ázsiai terjeszkedését. A heftaliták azonban elkéstek: 557-ben előbb a perzsák, majd 558-ban a türkök is megindították összehangolt támadásukat a heftaliták ellen, mely támadás a Heftalita Birodalom bukásával, a heftalita területek feldarabolásával ért véget (a további részleteket l. FELFÖLDI 2002: 63–87; vö. uő 2005: 98–132).

A hivatkozott irodalom

- BLOCKLEY, ROGER C. 1985. The History of Menander the Guardsman. Introductory Essay, Text, Translation, and Historiographical Notes. Francis Cairns, Liverpool.
- CHAVANNES, ÉDOUARD 1905. Jinagupta (528–605 après J.-C.). T'oung Pao série 2, tome 6: 332–56.
- CSONGOR BARNABÁS 1993. Kínai források az ázsiai avarokról. Orientalisztikai Munkaközösség, Bp.
- DOBROVITS MIHÁLY 2001. Az avar kérdés és az *apar* népnév az orhoni feliratokon. In: MÁRTON szerk. 2001: 86–105.
- ECSEDY ILDIKÓ 1979. Kereskedelem és háború a VI. századi türk–kínai kapcsolatokban. In: TÖKEI szerk. 1979: 78–164.
- FELFÖLDI SZABOLCS 2001a. Egy heftalita előkelő, Κάτολυφος és a Heftalita Birodalom bukása. In: FELFÖLDI–SINKOVICS szerk. 2001: 45–56.
- FELFÖLDI, SZABOLCS 2001b. A Prominent Hephthalite: Katulph and the Fall of the Hephthalite Empire. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 54: 191–202.
- FELFÖLDI SZABOLCS 2002. A Heftalita Birodalom bukásának kronológiája. The Chronology of the Defeat of the Hephthalite Empire. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 112: 63–87.
- FELFÖLDI, SZABOLCS 2005. Hronologiâ padeniâ imperii eftalitov. In: VASIL'EV Otv. red. 2005: 98–132.
- FELFÖLDI SZABOLCS – SINKOVICS BALÁZS szerk. 2001. Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. Balassi Kiadó, Bp.
- GRIGNASCHI, MARIO 1980. La chute de l'Empire Hephthalite dans les sources byzantines et perses et le problème des Avar. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 28: 219–48.
- GROUSSET, RENÉ 1929. Histoire de l'Extrême-Orient. Geuthner, Paris.
- HARMATTA JÁNOS 1994. Nyugati türk uralom Kelet-Iránban (Kr. u. 650–750). Antik Tanulmányok 38: 149–64.
- JULIEN, STANISLAS 1864. Documents historiques sur les Tou-kioeu (Turcs), extraits du Pien-i-tien, et traduits du chinois par M. S. JULIEN. Journal Asiatique série 6, tome 3: 325–67, 490–549; tome 4: 200–42, 391–430, 453–77.
- KUWAYAMA, SHOSHIN 1989. The Hephthalites in Tokharistan and Northwest India. Zinbun. Annals of the Institute for Research in Humanities 24: 89–134.

- MÁRTON ALFRÉD szerk. 2001. A Kárpát-medence és a steppe. Balassi Kiadó, Bp.
- MILLER, ROY ANDREW 1959. Accounts of Western Nations in the History of the Northern Chou Dynasty. University of California Press, Berkeley–Los Angeles.
- SPECHT, ÉDOUARD 1883. Études sur l'Asie centrale d'après les Historiens chinois. Journal Asiatique série 8, tome 2: 317–350.
- TÓKEI FERENC szerk. 1979. Nomádok és kereskedők Kína határain. Akadémiai Kiadó, Bp.
- VÁSÁRY ISTVÁN 2003. A régi Belső-Ázsia története. Második, átdolgozott kiadás. Balassi Kiadó, Bp.
- VASIL'EV, DMITRIJ D. Otv. red. 2005. Bülleten' (Newsletter) 12. Hungaro – Russica II. Istorii i kul'tura Evrazijskoj stepi. 2-j Sbornik statej Rossijskih i vengerskih vostokovedov. Rossijskaá Akademia Nauk. Obšestvo vostokovedov, Moskva.

FELFÖLDI SZABOLCS

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Mogyorós. *Mogyorós* nevű helység kettő is van Bereg megyében. Mivel a névadás indítéka csak a magyarban egyezik meg, a ruszinban viszont eltér, ezért célszerű a kettőt külön tárgyalni – betartva az időrendet.

a) *Nagymogyorós*. – PESTY FRIGYES anonim adatközlője keltezés nélkül ezt írja: „E község orosz [értsd: ruszin: M. L.] elnevezése a nép állítása szerint egy Telyiho nevű kiszolgált kapitánytól veszi kezdetét; kiis első lakosa volt e helységnek, és így tőlle kapta e község magyarul Kapinóc oroszul pedig Kapinuvcsi nevét, de hogy mely időben: azt nem tudhatni. Jelenlegi magyar elnevezése, – Nagy Mogyorós – mely a község idősb egyénei állításaként nem rég időtől van használatban, a község határában lévő sok mogyoró fától vehette kezdetét” (MIZSER LAJOS, Bereg megye Pesty Frigyes helységnévtárában. Levéltári Évkönyv XI. Nyíregyháza, 1995. 423). A tudákos magyarázathoz csak a *Mogyorós* felel meg a valóságnak. CSÁNKI DEZSŐ 1447-ből adatozja modernizált alakban Beregből: „A középkorban hihetőleg Monyorós” (1: 418), majd a következőket írja Ung megyéből: „Másik *Monyorós* helységet említenek a Pálócziak birtokai között 1453-ban, Szerednye vidéki helységekkel együtt. Hihetőleg a Szerednyétől k. és ék. felé, de már Bereg megyében fekvő Nagy- és Kis-Mogyorós falvakat kell értenünk” (1: 394). 1557-ben már előtaggal találjuk: *Nag Monioros* (ComBereg. 87). A község ruszin elnevezése csak 1693-tól adatozható: *Kopinowtse* (uo.). Magyarul a régiségben nem nevezték *Kopinóc*-nak, mert csak 1773-ban találjuk így: *Nagy Mogyoros, Kopinocz pag.*” (uo.). Abban igaz van PESTY adatközlőjének, hogy „a község határában lévő sok mogyoró fától vehette kezdetét”. Ezt alátámasztja az is, hogy a falunak van egy *Orichovicza* (tkp. 'mogyorós') nevű határrésze. LEHOCZKY TIVADAR már nem közvetlenül a mogyorófás területből vezeti le a nevet: „A kenézeknek volt a Mogyorós nevű patakon egy malmuk s e patak, melytől a falu is nevét vette, kövi halat és rákot szállított a [munkácsi] várba (Beregvármegye monographiája. Ungvárott, 1881. 3: 427). Ezt az állítást megerősíti az is, hogy Beregben feltűnően sok a víznévből alakult helységnevek száma (vö. LEHOCZKY i. m. 1: 312). A ruszin formával kapcsolatban „a nép állítása” természetesen nem állja meg a helyét, a *Kopinuvcsi* nevet semmiképpen sem lehet a *капитан* 'kapitány' szóból levezetni (bár az persze lehet, hogy valamikor élt a faluban egy *Telyiho* nevű kapitány). Csak éppen abban van igaza, hogy a névadást személyhez kötötte. Az alapító neve nyilvánvalóan *Kopin* volt. Ez eléggé gyakori családnév ma is a ruszinok között, de magyar helységekben is előfordul (Beregszász, Déda, Kigyós). Így tehát a *Kopinuvcsi* ~ *Kopinovci* helységnév jelentése: 'Kopinék, Kopin emberei, faluja'. PESTY adatközlőjével ellentétben a (*Nagy*-)*Mogyorós* név volt az elsődleges, hiszen a *Kopinowtse* csak harmadfél évszázaddal későbből adatozható. 1920–1938 között *Kopinovec* volt a neve, ma: *Копинівці*.

b) *Kismogyorós*. – PESTY adatközlője (ugyanaz a kéz írása, mint Nagymogyorósnál!) itt is magyaráz: „oroszul Mikuluvcsi magyarul pedig Kis Mogyorós néven neveztetik”. Majd: „E község

orosz nevét valami Csurigán Mikula nevű embertől vehette, ki e község határában – a nép közt hagyományként – első telepedett le; letelepedésének ideje azonban nem tudatik. Magyar nevét pedig, mely alítólág későbbben adatott neki, e község határában bőven található mogyoró fáktól vehette” (MIZSER i. m. 416). A nagyon is óvatos leírásban sok igazság van. 1570-ben mint a munkácsi uradalomhoz tartozó helységet *Kys Mogioros*-nak nevezik (АНТОНІЙ ГОДИНКА, Як наши духовники проживали. Ніредьгаза, 2006. 141), míg Nagymogyoróst csak *Mogioros*-nak. Ez annyit jelent, hogy Kismogyorós ekkor még friss alapítású helység. PESTY informátora tehát csak abban téved, hogy nem az – ő szóhasználatában – orosz név volt az elsődleges, hanem a magyar. A kissé elírt *Nikolovise* csak 1693-ban fordul elő (ComBereg. 108). ЛЕНОЧКЫ 1607-re teszi alapítását a név említése nélkül (i. m. 3: 428). PESTY informátorának teljesen igaza van mind a magyar, mind a ruszin névadást illetően. Hogy *Csurigán*-nak hívták-e az első megtelepedőt, nem tudhatjuk, de az biztos, hogy a keresztnéve *Мукла* 'Miklós' volt, azaz a község neve tkp. 'Mikuláké, Mikula emberei, faluja'. Egy évszázaddal később alapították, mint (Nagy-)Mogyoróst, ezért kapta meg 1570-ben a *Kis*- előtagot. Ez jelen esetben nemcsak kisebb voltára utal, hanem későbbi alapítására is. A PESTY-féle leírás említ egy *Orichovicza* nevű határrészt (l. fentebb), ami arra enged következtetni, hogy a terület a mogyorófák kiirtása után vált művelhető területté (de a Mogyorós-patak neve is szóba jöhet). Csehszlovák neve *Mikulovce* volt, ma *Миколовиці*-nek hívják.

MIZSER LAJOS

Mikor, hol és kiktől kerülhetett nyelvünk szókincsébe a *mont* meg a *konta*?*

A *törköly* főnevet CZUCZOR GERGELY és FOGARASI JÁNOS ekképpen értelmezi, illetőleg szemlélteti: „Bizonyos gyümölcsök, vagy magvak kisajtolt héja, hártája, szára, rostja. *Szőlőtörköly*, *almatörköly*, *olajtörköly*. *Lenmag*-, *kendermagtörköly*, olajütés után. *Árpa*-, *roztörköly*, melyből sert illetőleg szeszt főznek...” (CzF. 6: 428). Ugyanebben a szócikkben a szótárírók azt is megjegyzik, hogy „Szabó Dávid a *törkölyt* másképp *mont*-nak nevezi, pl. *szőlőmont*, vagy *szőlőmaláta*” (uo.).

A *törköly*, *maláta* és *mont* megnevezésekből mára már csak az első kettő ismertebb széles e hazában: a bajor-osztrák eredetű vagy esetleg belső keletkezésű (EWUng. 2: 1545) *törköly* 'a szőlő kisajtolása után visszamaradt szilárd növényi anyag' → 'törkölypálinka' (ÉrtSz. 6: 781) és a szlávból – közelebről: a szerbhorvátból, szlovénből vagy szlovákból – átvett (TESz. 2: 829) *maláta* 'mesterségesen csíráztatott és aszalt árpa, a sörgyártásnak és néhány tápszemnek az alapanyaga' (ÉrtSz. 4: 923).

1. Vegyük szemügyre a kevésbé ismert *mont* szavunk élettörténetét! Eredetéről, koráról, területi elterjedéséről – a TESz. (2: 952) szerint – eddig a következőket tudjuk: első előfordulása 1708-ra tehető: „*Mont*: *Vinacea*”; melléknévi *montos* származéka viszont néhány évtizeddel korábbi kelteű: „1674: Ket cöregh *montos* jo kád”; a szó származását magyarázó rövid etimológiai részben pedig ez áll: „Ismeretlen eredetű. Megfelelője megvan a románban; vö. rom. E. [= erdélyi román] *mont* 'törköly'. Mivel azonban a szó mindkét nyelvben családtalan, s a keleti és északkeleti magyar, illetőleg az erdélyi román nyelvjárásokban él, a kölcsönzés iránya nem állapítható meg” (uo.). A *mont*-ra vonatkozó – a bibliográfiában megnevezett – forrásanyagban azonban az is szóba kerül, hogy NIKOLAE DRĂGANU inkább a románra nevezi meg lehetséges átvevőként; TAMÁS LAJOS is erre hajlik, de egyszerűsített megjegyzi: ami a magyar szó geneziséét illeti („Woher stammt aber ung. *mont* 'Treber'?”), ez számára is talány marad (TAMÁS: UngElRum. 551).

A szóban forgó főnév meghatározott területhez való tartozását – tájszótáraink tanúsága szerint – a következő adatok teszik kézzelfoghatóvá: *mont* (Ügöcsa vármegye, Szilágy vármegye, Zilah) 'törköly' (MTsz. 1: 1474); *mont* (Szatmárhegy) 'kipréselt szőlő szüretkor' (SzamSz. 1: 137); *mont*

* A *Studia Slavica Hungaricae*-beli (52. 2007: 283–8) orosz nyelvű tanulmányzöveg magyarított változata.

(Érmellék, Szatmárnémeti, Tiszahát, Tunyogmatolcs, Szilágy vármegye, Zilah vidéke); *munt* (Kalotaszeg) 'kipréselt szőlő, törköly'; *mont* (Nagyecsed) 'maradék valaminek'; *montya* (birtokszó: Nagykunság, Kis-Sárrét, Nagy-Sárrét) 'ua.'; *montyát* (Kis-Sárrét, Nagy-Sárrét) 'ua.': *Íziben széjjelkapkodtuk még a montyát is* [a kolbásznak] (ÚMTsz. 3: 1298); *ize-montya* ebben a szólásban *izemontya se maratt* (Gacsály) 'semmi sem maradt belőle': *Élfogyott a kenyér vacsorakör, izemontya se maratt* (uo. 2: 1126 *ize-montja* a.); *montszekrény* (Nagyenyed vidéke) '<szőlőprés részeként:> az a láda, ahol a kipréselt szőlő, a mont összegyűlik' (uo. 3: 1298); a *szína montya* (Nagyzerend) 'a széna törmeléke, hulladék; murva' (ÚMTsz. cédulaanyaga); *mont* (Debrecen) 1. 'fa fűrése alkalmával keletkezett forgács' és 2. *montya* 'pörkölt, sült sűrű saftja, illetőleg zsírja' (KÁLNÁSI, DCSz. 608). Következzenek továbbá azok az idevágó adatok is, amelyeket negyven évvel ezelőtt Kárpátalján gyűjtöttem feleségemmel, MOKÁNYNÉ NAGY KATALINNA: Izsnyéte, Muzsaj: *mont* 'fűrészpör'; Mezővári, Forgolány: *mont* ~ *szöllő^umont* ~ *szöllő^{im}mont* 'kisajtott szőlő, törköly', *fűrészmont* 'fűrészpör', *furó^umont* ~ *furó^{im}mont* 'a fűrólyukból kiszóródó fatörmelék'; Gát: *szöllő^umont* ~ *szöllő^{im}mont* 'kipréselt szőlő, törköly', *almamont* 'alma kisajtott héja, rostja'; Bátyú: *szöllő^umont* 'száraz szőlőtörköly', *famont* 'a fa szúrágta járataiból kihulló örlemény': *Kihánta a fa montyát a fűreg*; Visk: *mont* 'ételmaradékból vagy korpából, darából, ételhulladékból kevert lé disznók, háziállatok etetésére', *almamont* 'alma kisajtott héja, rostja'; Técső: *szöllő^{im}mont* 'kipréselt szőlő, törköly', *málnamont* 'málna kisajtott maradványa', *szilvamont* (elavult) 'a félig főtt, még híg szilvának – *ciberének* – a paszírozóban maradt héja', *kendermont* (elavult) 'cséppel kivert, tisztítatlan kendermag': *Betették a kender montyát, amit lecsépeltek, a zságba. Hatták állani. Miko má szeles idő vő^ut – nem nagyon naty széjl – akkor kimentek sző^urni.* (A művelet lényege az, hogy a kicsépel kendermagot a széllal szemben a levegőbe szórták, hogy a légmozgás kivigye belőle a szemetet.)

Itt jött el a sora annak, hogy tekintsük át az összsláv *mqm/*mqmъ/*mqmь (EtSISIJaz. 20: 139) folytatásait egyes szláv nyelvekben, mivel nyilvánvaló, hogy ezek tájra fel *mont* szavunk eredetét. Ukrán köznyelvi *mymb* [nőnem] ugyanaz, mint a *каламуть* 'zavaros folyadék; cseppfolyós testben nem oldódó különböző részecskék keveréke' (SIUkrM. *муть*, ill. *каламуть* a.), N. *мут* 'zavaros folyadék' (EtSIUkrM. 3: 541 *мутіму* a.); | orosz *муть* [nőnem] 'zavaros, tisztátlan, híg folyadék', 'zavarodottság', N. (uráli) *мут* 'örvény, forgatag'; stb.; *мутіться* '(meg)zavarosodik': *Забраживая, вино мутітся* 'Az erjedésben levő must zavarossá válik' és *мутнеть* 'zavarossá, átlátszatlanná válik': *Вино вымутілось* 'A bor kiforrt, letisztult' (DAL 2: 361 *мутіть* a.); | szerbhorvát *mym* [hím- és nőnem] 'szőlőtörköly', 'sűrű <erdei> homály', N. *mūt* 'zavaros, üledékes folyadék', *mōt* 'ua.'; | szlovén *mōt* [hímnem] 'zavaros folyadék; üledék'; | ócseh *mut* [hímnem] 'zavaros víz, piszkos üledék', ma *mut* [hímnem] 'zavaros, piszkos, üledékes folyadék', 'szomorúság, bánat, bú'; | szlovák *mūt* [hímnem], valamint népi *mūt* [nőnem] '<folyadék> zavarossága, mocska, zagyvaléka', 'szőlőtörköly', N. *mut* 'szőlőcsefre', 'íztelen, zavaros ital' | felsősorb *mut* [hímnem] 'zavaros folyadék, zagyvalék, üledék'; | alsósorb *mut* [hímnem] 'sárga föld, üledék' | olengyel *me^{ty}* [pluralia tantum] 'szennyezett folyadékok, üledék', -*mq^t* ebben a tulajdonnévben: *Kolomq^t*, ma *me^t* [hímnem] 'folyadék üledéke, alja; zagyvalék', N. *mq^t* 'zürzavar', 'zavaros üledék, zagyvalék', N. *mq^t*, *me^t* 'zavartság, zürzavar', *mq^{ty}-me^{ty}* [többes szám] 'szemetek, hulladékok'; stb. (EtSISIJaz. 20: 139–40).

Az összsláv főnévnek – a körszemlében megnevezett – rokon nyelveken belüli jelentésmozgása, szemantikai spektruma jól látatja, hogy tulajdonképpen (eredeti) jelentése minden bizonnyal 'zavaros, üledékes folyadék' lehetett. Ennek hitelességét erősítik – többek között – a következő főnévi és igei származékok: összsláv *mutina (> szlovén *mutine* [nőnem, többes szám] 'valaminek a sűrűje, üledéke', olengyel *me^{ciny}* 'zagyvalék, üledék', ma *me^{cina}* [nőnem] 'zavaros folyadék', orosz N. *мутінка* 'zagyvalék'); | összsláv **mq^{titi}* (*se*) (> bolgár N. *máma*, cseh *moutiti*, *mútiti*, szlovén *mq^{cęc}*: 'felkavar, zavarossá tesz'; óorosz *my^{mumu}* '<vizet> hullámozásba hoz, felkavar, zavarossá tesz', fehér-orosz N. *my^{ymy}* 'zavarossá válik, felzavarodik'); | összsláv. **mq^{tizna}* (> szlovén N. *măczna* [nőnem] 'zavaros víz') (EtSISIJaz. 20: 142–5 *mutina, **mq^{titi}* (*se*) és **mq^{tizna}* a.).

Megállapíthatjuk tehát, hogy idővel az ősszláv **mqta/*mqtb/*mqtb* főnévnek a 'zavaros, üledékes folyadék' uralkodó szemantikai jegye vált a magyarokkal északkeleten kapcsolatba került hajdani szláv népesség borászati terminológiájában a '<borra nemesülő> törkölyös szőlőlé zavaros-üledékes része' jelölőjévé.

A magyar szőlőművelés emlékanyaga szerint feltehetően a XV. századig országunkban csak fehérbort készítettek, mivel a bortermő vidékek csupán fehér szőlőfajtákból állhattak; a mustot nyílt erjesztéssel törkölyön érlelték (NéprLex. 2: 91; VINCZE 1960: 19). Az ilyen „törkölyös must 8–14 nap alatt forrt ki”, az erjedés befejeződésére pedig „a törkölynek a lében alászállásából következtek” (VINCZE 1960: 21). Bízást ehhez a borkészítési eljáráshoz kötődik a *mont*-nak speciálisabb jelentéstartalommal meghonosodott '<törkölyös muston kifejlődött> bor zavaros-üledékes része'. Miután idővel meghatározóvá vált a szűrt borok elkészítési módja, ennek következtében a szlávból kölcsönzött elsődleges jelentés „lefoglalódott” a 'száraz szőlőtörköly' jelölésére. Jobbára ennek a másodlagos jelentésű – általánosan használtává vált – *mont* szónak egy-egy szűkebb társadalmi (nyelvjárási) csoport, amint ezt fentebb láttuk, sajátos értelmet adott, úgymint: 'alma, málna kiszajtolása után visszamaradt szilárd anyag', 'fűrészpör', 'a fa szúrágta járataiból kihulló őrlemény', 'tisztítatlan kendermag' stb. Hasonló jelentésdifferenciálódás történt egyébként a következő szavakban is: N. *boza* 'kölesből készült sörféle ital' (MTsz. *boza*¹ a.; a kunok még a XIX. sz. harmadik évtizedében is éltek vele), 'fa kiszivárgott leve', 'fa revessége' (TESz. 1: 356); | N. *moszt* 'zúzalék, törmelék', 'csepű', 'törköly', 'korpa', 'csutka, magház; torzsa', 'fűrészpör' (uo.); | ukrán *буза*, *-зу* 'kölesből készült tatár ital', 'folyadékok üledéke', 'juh mosatlan gyapjában levő szenny, tisztatlanság'; *бузніў*, *-а*, *-é* melléknév 'szemetes': *бузнé зерно* 'szemetes mag'; *бузнá сінь* 'sóstó sekély vizéből gyűjtött üledékes só'; *бузін*, *-на* [hímnem] 'gyengébb minőségű, szennyezett só' (HRINCENKO 1: 107); | orosz (divergens jelentésfejlődéssel létrejött) homonimák: *буза*¹ [nőnem] 'erjedés állapotában levő, híg, édeskés, házi sörféle ital'; 'kölesből erjesztett sűrű, zavaros italféle; kvász', 'alma- vagy körtekvász'; *буза*² 'darabos kósó'; stb. (DAI 1: 137).

Megjegyzendő: MAX VASMER (1: 233) úgy véli, hogy a Volga menti orosz '<sós tavak alkotórészeként> kikristályosodott só' jelentésű *бузін* főnév fel nem derített, „sötét” eredetű (темное слово). – Nem vonható szerintem kétségbe, hogy ez az orosz nyelvjárási szó is (az említett ukrán *бузін*, *-на* főnévvel együtt) a *буза*² főnévi származéka, vagyis a törökségből átvett *буза*¹ ~ *буза*² szócsalád sarja.

Számos példa igazolja, hogy azok a X. század körüli szláv jövevényszavaink, amelyek az átható nyelv(ek)ben eredetileg még *q* nazális hangot tartalmaztak, [u] ≥ [o] + [n] ~ [m] kapcsolatot mutatnak (KISS 1964: 30; MNyT. 287; IVANOVA 1965: 14; FILIN 1969: 469; VASMER 1974.); például: szl. **dqga* > m. *dunga* > *donga*; | **drqgъ* > *durung* > *dorong*; | **golqъbъ* > *golomb* > *galomb* > *galamb*; | **gqba* > *gumba* > *gomba*; | **krqzъ* > *kurung* > *korong*; | **mqka* > *munka*; | **pъstrqgъ* > *pisztrung* > *pisztrong* > *pisztráng*; stb. (SzlJsz., TESz., EWUng.).

A felsorolt hang- és jelentéstani ismérvek bizonyítják, hogy kronológiailag a szavaknak ebbe a távoli múltú rétegébe tartozik – az ősszláv **mqmъ* átvételeként –, a magyar nyelvjárási *mont* is.

2. Kiváltképpen nagy figyelmet kelt az a tény, hogy a *mont* elterjedésének területe nagyjában hasonló egy másik – vele korban és származásban azonos – nyelvjárási szavunkkal, a *kontá*-éval. Idézzük fel ennek változatait földrajzi helyük megjelölésével, értelmezéseivel! Nagybánya, Szatmár vidéke: *konta* 'farkatlan, kurta farkú <tyúk>' (MTsz. 1: 1164); | Szatmárnémeti, Tiszahát: *konta* 'rövidre vágott <haj>'; Bereg vármegye: *konta*; Gacsály: *kontán* (módhatározói alak) 'háját így viselő <személy>': *Édesanyám levákta a hajamat, kontám meg nem állhattam a többi között*; Csenger: *konta* 'csonka, levágott farkú <jószág, főként disznó>'; Szinérváralja: *konta* 'ua.': *Árva borju anyátlan, konta disznó farkatlan* (népk.); Rozsály: *kontafarku* 'ua.'; Garbolc: (mesebeli szóként) *kontafarku* 'ua.': *Höl vóut, hól nē vóut, az Őuperencijás-tengeren is túl, ahol a k o n t a f a r k u malac túr*; Bereg vármegye: *konta* 'csonka <emberi testrész>': *Konta ujjú* (ÚMTsz. *konta*¹ a.); | Szamoshát: *konta* 'csonka, kurta, levágott (például a tyúk farka)', *kontafarku* 'kurta farkú, csonka farkú': *Bē-vóut a kis*

hos:szufarku csírke is, meg a kon-tafarku is; kontafilü 'csonka fülű, levágott fülű <pl. malac>' (SzamSz. 1: 532); | Visk: *konta* ~ *kontafarku* 'csonka farkú <pl. ló, kutya, sertés>', *kontaszarvu* 'csonka szarvú <pl. tehen, ökör>'; Técső: *kontafarku* 'csonka farku <pl. kutya, malac>' (MOKÁNY KATALIN 1972: 210).

Vegyük sorra továbbá azokat a keleti szláv szavakat, amelyeknek szemantikai rendszerében megmutatkoznak a magyar *kontá*-éval egybevágó jelentések. Például: ruszin *кучый* mn. 'rövid farkú, kurta farkú' (CSOPEI 1833: 165), ukrán *кучий*, -a, -e mn. 1. 'kurta farkú <nyúl>, farkatlan <állat>', 2. 'rövid, kurta <pl. felöltő, szoknya>', 3. 'apró növésű <pl. leány, férfi>'; *кучий* fn. (valamint ennek *кучак* és *кучан* főnévi továbbképzései) 'ördög': *Кучим або кучаком зовуть у нас того, хто в печі гришників припикає* „Ördögnek (tkp. kurta farkúnak, *kontának*) nevezik nálunk azt, aki a pokolban sütögeti a bűnösöket”, illetőleg: *кучолануї*, -a, -e 'rövid lábú'; *кучопалуї*, -a, -e 'rövid ujjú'; *кучорогий*, -a, -e 'kurta szarvú', *кучохвостий*, -a, -e 'kurta farkú'; stb. (HRINČENKO 2: 334); | orosz *кучый* mn. 'kurta-, lemezzett farkú, farkatlan', N. *кучый* fn. 'nyúl vagy nem fajtisza házőrző kutya'; *кучогривий* 'lenyírt sörényű', *кучокопый* 'lenyírt copfú', *кучохвостый* '(meg)kurtított, (le)metszett farkú'; stb. (DAL 2: 228 *кучый* a.). Ide sorolom az orosz *кучый* mn. származékát, a 'medve farka' jelentésű *кучык* főnevet (uo. 4: 546 *хвостъ* a.) is. | L. még: fehérorosz *кучы* 'kurta farkú, farkatlan'; lengyel *kuc* 'farkatlan <állat>' (VASMER 2: 437), *kucy* 'kurta, (le)vágott farkú <pl. kutya>' (ROZVA-DOVSZKAJA 230). – Az ósszláv *kqcsь, -a, -o alapszavuknak eredeti jelentése 'kurta, csonka <pl. farok, ujj stb.>' lehetett.

Ezt követően áttérek a hangtani és nyelvföldrajzi kritériumok bemutatására. Ezek, úgy vélem, megerősítik azt, hogy a magyar *konta* közvetlen forrása minden bizonnyal az ósszl. *kqcsь, -a, -o volt, valamint igazolják meghonosodásának idejét és helyét.

A magánhangzó + *n* hangkapcsolatot mutató szl. *q* nazális meg „a -*t*- megléte a szláv -*y*- [= *c*] helyén” (MOKÁNY KATALIN 1972: 211) együttvéve biztos hangtani támpontot ad arra, hogy meghatározható legyen nemcsak a *konta* ósszláv eredete, de átvételének pontosabb ideje is. A *t* hang tudniillik hitel érdemlően azt bizonyítja, hogy az átvétel a korai ómagyarban történt, amikor nyelvünk hangrendszeréből a *c* még hiányzott, s ezért hanghelyettesítéssel *t* került a helyébe; úgy, ahogy ezekben az adalékokban is: ósszl. *němьsь (*'nem szláv, idegen' →) 'német' > ómagyar *nemeti* > *német* 'Deutscher', valamint ósszl. *moravьsь 'marót, morva' vagy *moravьci [többes sz.] 'ua.' (tkp. 'morva emberek') > óm. *morāβi > *Moraut* > *Morout* hn. > *Marót* hn. (MNYT. 113; SzJsz. 355; TESz. 2: 1011; EWUng. 2: 1023; FNESz⁴. *Pilismarót* a.).

Igencsak fontos annak a felismerése, hogy a több mint ezer éves múltú *mont* és *konta* magán hord olyan – nem kevésbé régi – nyelvföldrajzi „megkülönböztető jelet” is, amely mindkettőjüket egykori szlávok lakta területhez köti. E két magyar tájszó elterjedtségének ismerete ugyanis azt sugallja, hogy hajdani átadók feltehetően a fehérhorvátokhoz tartozó szlávok lehettek, akik abban az időben az új hont belakó magyarok földjén éltek, hozzávetőleg az egykori Ugocsa, Szabolcs, Szatmár, Szilágy, Bihar és Hajdú vármegyék területén, illetve Bereg, valamint Máramaros vármegye déli részén.

3. Z á r ó m e g j e g y z é s e k . – A *konta* származásának ismeretében további gondolatok vethetők még fel a TESz.-nck és az EWUng.-nak másként is értelmezhető, talán értelmezendő két szavának talányos eredetével kapcsolatban.

a) A *tonka* 'tomba, életlen' melléknév szótörténeti adatai között (TESz. 3: 938; EWUng. 1529) „kakukkfőka”-gyanuság is vannak. Biztosan ilyen idegen mivoltú például a „hangátvetéses alakulat”-ként meghatározott (TESz.) *konta* melléknév. Hiszen ennek az „eddig [ti. »írói pennára« kerültéig] csak szalmás házakban szorongó” tiszaháti szónak „tsonka” a jelentése (GÁTHY 1833: 78). Úgy gondolom, hogy ez az adalék hangalakjával, jelentésével és földrajzi elhelyezkedésével kétségtelenül a szláv eredetű *konta* 'csonka, kurta <farkú, hajú stb.>' szó nyelvjárási adatait gyarapítja. – Az elmondottakból érthető, hogy kívánatos lenne a *tonka* eredetmagyarázatának felülvizsgálata.

b) A *kanta* előtag a TESz. (2: 350) tanúsága alapján bizonytalan, az EWUng. (2: 682) szerint pedig ismeretlen eredetű ezekben a régi (1585-ből származó) adatokban: *kantair* 'orvosság; varázsszer', (tárgyragos) *kanta irezdt* 'orvosoló, bűbájoló' és *kanta iros* 'ördögös, bűbajos'. – Tüzetes részletvizsgálat, úgy gondolom, igenlő választ adna arra, hogy ez a R. *kanta* is az általam megtárgyalt *kontá*-nak *o > a* nyíltabbá váláson keresztülment névszói változata lehet; l. például e hangváltozás eredményeként létrejött gyimesbükki (ÚMTsz. 3: 74) *kanta* (< *konta*) 'kaszakacs; fogantyú a kasza nyelén' főnevet. Mindebből értelemszerűen az következik, hogy a R. *kantair* főnév a *kanta* (< *konta*) 'ördögös, boszorkányos' és az *ír* '<röntő vagy gyógyító hatású> kenőcs, folyadék' összetétele lehet. A *kantá*-nak feltehető 'ördögös, boszorkányos' régi jelentését az ukrán *кучуї* 'ördög' (tkp. *kurtafarkú*) főnév valószínűsítheti. A *кучуї* (*кучак* és *кучан*) tudniillik az ördögnek – a *чорт*-nak (HRINČENKO 4: 472) – egyik tilalomszava. E megnevezés abban a régi ukrán szemléletben gyökerezik, hogy a gonosz megtestesítőjének igencsak rövid, kurta farka van. Vö. például a magyar „*lólábu, kecskelábu, kalánfűlű*” nevekkal, amelyek éppúgy az ördög „utálatos alakjára ... vonatkoznak” (CzF. 4: 1192, *ördög* a.).

A hivatkozott irodalom

- CSOPEI LÁSZLÓ 1883. Rutén–magyar szótár. Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, Bp.
- DAL 1955. = ДАЛЬ, ВЛАДИМИР, Толковый словарь живого великорусского языка. 1–4. (Набрано и напечатано со 2-го издания 1880–1882 гг.) Москва.
- EtSIUkrM. = МЕЛЬНИЧУК, А. С. főszerk., Етимологічний словник української мови. 1982–. Наукова думка, Київ.
- EtSISlJaz. = ТРУБАЧЕВ, О. Н. szerk., Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. 1974–. Издательство Наука, Москва.
- FILIN 1969. = ФИЛИН, Ф. П. főszerk., Русский язык. Советская энциклопедия, Москва.
- GÁTHY JÁNOS 1833. Szathmár Vidéki Szavak. Tudományos Gyűjtemény 10: 75–80.
- HRINČENKO 1958. = ГРИНЧЕНКО, Б. Д., Словарь української мови. 1–4. (Надруковано з видання 1907–1909 pp. фотомеханічним способом). Київ.
- IVANOVA 1965. ИВАНОВА, Т. А., Старославянский язык. Фонетика. Издательство Ленинградского университета.
- KISS 1964. КИШ, Л., Значение венгерской лексики для этимологических исследований в области славянских языков. *Studia Slavica* 10: 21–31.
- MOKÁNY, KATALIN 1972. Мокань, КАТАЛИН, Из наблюдений над лексическими особенностями венгерских языковых островков восточного Закарпатья. Советское финно-угроведение 8: 207–16. Издательство «Периодика», Таллин.
- MNyT. 1967. = BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN, A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Bp.
- ROZVADOVSKAJA 1958. = РОЗВАДОВСКАЯ, М. Ф. szerk., Польско-русский словарь. Издание пятое. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва.
- SIUkrM. 1970–1980. = БЛОДИД, І. К. főszerk., Словник української мови. 1–11. Видавництво «Наукова думка», Київ.
- TAMÁS, UngElRum. 1966. = TAMÁS, LAJOS, Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen (unter Berücksichtigung der Mundartwörter). Akadémiai Kiadó, Bp.
- VASMER 1974. = ФЛАСМЕР, МАКС, Этимологический словарь русского языка. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. 1–4. Прогресс, Москва.
- VINCZE ISTVÁN 1960. A borkészítés módjai és eszközei különös tekintettel a borsodi Hegyközre. *Ethnographia* 71: 1–27.

Szétartó szójelentések. Megjegyzések vendég szavunk történetéhez. A magyar szöveg-tani irodalom egyik jelentős képviselője, BALÁZS JÁNOS 1980-ban lehetségesnek és szükségesnek tartotta könyvében leszögezni, hogy „*vendég* szavunk eredetét [...] áthatolhatatlannak látszó, sűrű homály borítja”, igaz, mindjárt hozzáfűzte, hogy a szó, „bármennyire meglepő is, [...] úgy látszik, [...] Velence nevével hozható igen szoros kapcsolatba” (BALÁZS 1980: 277).

Ha figyelembe vennénk a TESz. harmadik kötetében, 1976-ban megjelent *vendég* szócikket (1113), amely szerint 'idegen származású, máshonnan jött személy' jelentésű szavunk ismeretlen eredetű, akkor az első idézetet nem túl határozottan („úgy látszik”) megkérdőjelező második idézettel szemben mégis inkább az első tartalmát kellene érvényesnek elfogadnunk. Csakhogy közel egy emberöltővel korábban, 1946-ban megjelent már a *vendég* szó eredetéről egy meggondolkozató fejtegetés, amellyel a második idézet tartalma eléggé kétségbevonhatatlanul összecseng, s amely 1956-ban szerzőjének gyűjtéles kötetébe is bekerült (SZABÉDI 1946/1956.). A *vendég* szóval kapcsolatban ebből a fejtegetésből idézem: „Kezdetben 'hospes Veneticus'-t, majd később egyszerűen 'hospes'-t jelentett” (SZABÉDI 1956: 47).

A szó eredetére a szerző gépiratos egyetemi jegyzetében is kitért. Megállapította, hogy a magyar királyság berendezkedésének korszakában: „Idegen nyelvűek voltak [...] nagy részben a tanult kézművesek és túlnyomó részben a kereskedők. Főként ezek alkották ennek a korszaknak hospesceit, vendégeit. Származásukra magának a *vendég* szónak a származása utal, amely végső fokon ugyanolyan eredetű, mint a 'jővevény' jelentésű román *venetic* szó. Ez utóbbi a görög *venetikosz* közvetítésével, a magyar *vendég* szó pedig a német *Wenedig* közvetítésével a 'velencei' jelentésű latin *veneticus*-ból származik, ma is örizve nyomát azoknak az élénk kereskedelmi kapcsolatoknak, melyek az éppen akkor felvirágzó velencei kereskedő állam és Kelet-Európa közt állottak fenn” (SZABÉDI 1957: 26).

A fent idézett 1980. évi kötet a hospesekről a következőképpen vélekedett: „azok a jővevények, akik vendégként először kerültek hozzánk, Velencéből érkezett zarándokfélék lehettek”. A zarándoklatok útvonala, amely a német-római birodalmat a bizánci császársággal kötötte össze, „az akkori Bulgária területén is átvezetett, amelynek földjén románok is laktak”. Valószínű tehát – fűzi hozzá a szerző –, hogy „e szomszéd nép is már akkoriban megismerkedett Velencével” (BALÁZS 1980: 279, 282).

Nos, a korábbi (1946/1956) és a későbbi (1980) megközelítésből egyaránt kitűnik, hogy a velencei kereskedőkhöz és/vagy zarándokokhoz másképpen viszonyultak „az akkori Bulgária területén” élő románok, és másképpen viszonyult a magyar királyság lakossága. Erről tanúskodik meggyőzően a román *venetic* szó 'idegen, jővevény, jöttment' jelentése, valamint a magyar *vendég* szó megbecsülést érzékeltető, amelioratív hangulata.

A TESz.-től eltérően az EWUng. 1995-ben kiadott második kötetének, valamint a 2006-ban megjelent „Etimológiai szótár”-nak a vonatkozó adatai (1619, illetve 906–7) már egybecsengnek a *vendég* szó 1946/1956-ból idézett „velencei” eredeztetésével, s a fél évszázaddal korábról idézett jelentésalakulással ('hospes Veneticus' > 'hospes') is egybecseng az utóbb említett szótár magyarázata a *vendég* szó jelentésváltozásáról: „A magyar szó először a velencei telepésekre vonatkozott, majd jelentésbővüléssel vált általában az idegenek [értelemszerűen: az idegenből érkezettek – M. H.] megnevezésévé” (907).

Megjegyzendő, hogy az ESz. a magyar *vendég* szót olasz jővevényyszónak tekinti, és a 'velencei' jelentésű régi olasz *venedigo* szóval hozza összefüggésbe, míg a román *venetic* szó a szótári adatokból következően valószínűleg a 'venet' jelentésű *venetico* népnévre vezethető vissza. A szótár szerint mindkét olasz szó a többes számban álló latin *Veneti* népnévből ered.

A hivatkozott irodalom

BALÁZS JÁNOS 1980. Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell. Elvek és utak. Magvető Kiadó, Bp.

ESz. = ZAICZ GÁBOR főszerk., Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Tinta Kiadó, Bp., 2006.

EWUng. = BENKŐ LORÁND főszerk., Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. I–III. Akadémiai Kiadó, Bp., 1993–1997.

SZABÉDI LÁSZLÓ 1946/1956. Szavakban lappangó történelem. (Utunk 1946. VIII. 3.) In: Uő, Nyelv és irodalom. Cikkek és tanulmányok. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest. 46–50.

SZABÉDI LÁSZLÓ 1956. Nyelv és irodalom. Cikkek és tanulmányok. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest.

SZABÉDI LÁSZLÓ 1957. A magyar irodalmi nyelv története. Kolozsvár. [Gépirat.]

TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–IV. Akadémiai Kiadó, Bp., 1967–1984.

MÓZES HUBA

NYELVMŰVELÉS

Fiatalok a nyelv fejlődéséről és fejlesztéséről

1. A probléma ról. – A magyar nyelvművelés koncepciója, szakmai és társadalmi megítélése egyaránt változott az elmúlt években, évtizedekben (összefoglalások, dokumentumok: BALÁZS 1999., 2005.; KONTRA 2003a; KONTRA–SALY szerk. 1998.; SÁNDOR 2006.; MINYA 2005: 110–43). Értelemszerűen egyes nyelvváltozási tendenciák és nyelvi változatok megítélése is gyökeresen megváltozott.

A nyelvművelés hatását, szerepét és a nyelvhelyességi ismeretek közvetítésének az oktatásban való megjelenését sokan vizsgálták már. Rendszerint nyelvi hibajavító és feleletválasztó tesztek segítségével kutatták a beszélők normaismeretét, normatudatosságát (a kérdések legnagyobb része ilyen jellegű volt a Magyar nemzeti szociolingvisztikai vizsgálatban is; KONTRA 2003b: 52–7).

A jelen dolgozatban ismertetendő vizsgálat elsődleges célja nem egyes nyelvi változatok státuszának (preferált vagy stigmatizált voltának) feltérképezése volt. A középpontban egyes ifjúsági csoportok (gimnazisták, magyar szakos és nem magyar szakos egyetemisták, főiskolások) metanyelvi tudásának bizonyos szempontok szerinti megismerése állt.

A konstruktivista pedagógia szerint a pedagógiai folyamat tervezésében kiemelkedő szerepe van az előzetes ismeretek feltérképezésének (részletesen l. NAHALKA 2002: 50–90). Ez a megállapítás az iskolai tevékenységen kívül a tudományos ismeretterjesztésre, így a nyelvművelő tevékenységre is kiterjeszhető, hiszen a nyelvműveléssel foglalkozóknak tudniuk kell, hogy a célközönség milyen előzetes tudással ütköztet(het)i az újonnan megszerzett ismereteket.

Emellett azt is ismerniük kell, hogy a befogadók számára a nyelvműveléssel összefüggő kérdések közül mi jelent valódi problémát, mi számíthat érdeklődésre stb. PIERRE BOURDIEU a közvélemény-kutatással kapcsolatban írja: „a mögött az egyszerű tény mögött, hogy mindenkinek ugyanazt a kérdést teszik fel, az a hipotézis bújik meg, hogy létezik valamiféle közmegegyezés azt illetően, hogy mik is a problémák, vagyis [...] hogy mindenki egyetért abban, hogy milyen kérdéseket is érdemes egyáltalán feltenni” (BOURDIEU 1997: 136). A szerző cáfolja ezt a hipotézist. Igazát könnyű belátni: egy alkalmazott nyelvész teljesen más tudatossággal és más hozzáállással foglalkozik anyanyelvével, mint egy átlagos beszélő, ebből eredően problémái is mások. Ehhez hasonlóan a (nyelvi) viselkedését meghatározó referenciacsoportokat is másként választ(hat)ja meg. (Néhány elméleti vonatkozást bővebben kifejti SZABÓ 2007.) A bemutatandó vizsgálat is elsősorban azt célozta, milyen szerepe van az előzetes ismereteknek a nyelvhelyességgel és a nyelvműveléssel kapcsolatos attitűdök kialakulásában.

2. Az anyaggyűjtésről. – Az ismertető attitűdvizsgálat 2002 és 2004 között folyt gimnazisták és főiskolások, egyetemisták körében. A felsőoktatásban részt vevő hallgatókon belül külön csoportot képeztek azok, akiknek (egyik) szakja a magyar.

A vizsgálat gimnazistákra vonatkozó része a budapesti Karinthy Frigyes Gimnáziumban, a pécsi Leöwey Klára Gimnáziumban és a szegedi Deák Ferenc Gimnáziumban folyt. A három intézményben 50–50 gimnazista töltött ki kérdőívet. A főiskolások és az egyetemisták a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem, a Pécsi Tudományegyetem és a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kara hallgatói közül kerültek ki. A három intézményben 50–50 magyar szakos és 50–50 nem magyar szakos töltött ki kérdőívet. A vizsgált intézményekben a kérdőíves gyűjtést követően interjúk is készültek. 9 gimnazista, 10 nem magyar szakos és 11 magyar szakos főiskolás, egyetemista válaszolt a kérdésekre. Az adatközlők kiválasztásakor fontos szempont volt, hogy a diák, illetve hallgató már legalább 2-3 éve részt vegyen az adott képzési rendszerben.

A 450 kérdőív és a 30 tematikus interjú segít képet alkotni arról, hogy különböző nyelvjárási hátterű, eltérő háttértudású és különböző képzési rendszerben részt vevő fiatalok gondolkodása mennyiben hasonlít egymáshoz és miben tér el egymástól jelentősen.

a) A mellékletben csatolt kérdőív első feladatában a magyar nyelvvel, nyelvműveléssel kapcsolatos 23 kijelentésre kellett a válaszadónak reagálnia. Ezek a kijelentések a szerző megfogalmazásai. A heterogén fogalmazásmód a nyelvművelő szakirodalom egyes nézeteit, megfigyelt magyarórák szóhasználatát és előinterjúzások tanulságait tükrözi.

A válaszadónak sarkított, olykor szinte provokatív megfogalmazású kijelentésekkel kapcsolatban kellett választ adnia, mégpedig úgy, hogy megadott – szándékosan nem árnyalt – kategóriáknak megfelelően kellett vélekedését formálnia. A kijelentések nem tematikus vagy logikai csoportokban szerepelnek. Ez megakadályozza, hogy a válaszadó azonnal felismerje az egymásnak ellentmondó vagy egymással szoros kapcsolatban álló kijelentéseket, s ez mechanikusan befolyásolja őt ítéletalkotásában.

A válaszadónak be kellett jelölnie, hogy ismeri-e az olvasott vélekedést, és ha igen, hol találkozott vele. Az egyes kategóriák a nyelvi szocializációt döntően befolyásoló személyek, elemek: a T a n á r – a frontális oktatás tekintéllyel rendelkező, ismeretátadó személye; a C s a l á d – mely a szocializációban, az értékhierarchia és -struktúra kialakításában játszik kulcsszerepet; a szintén jelentős befolyással bíró kortárs csoport (V e l e d e g y k o r ú), valamint az élet E g y é b szinterei (pl. televízió, rádió, újságok, könyvek, szervezett programok stb.). A válaszadók második teendője a megálapítással kapcsolatos saját vélemény (igenlés, részleges és teljes elutasítás) kinyilvánítása volt.

A kérdőív második feladatában arra kellett válaszolniuk a megkérdezetteknek, hogy beszéd közben kijavították-e már őket nyelvhasználatuk miatt. Fontos, hogy azonnali, nem önzérelt javításról van szó: ez a kijavításnak egy olyan fajtája, amely – különösen formális vagy formálishoz közeli beszédhelyzetekben – igen sértő lehet. A kérdőív harmadik feladata efféle javításokkal kapcsolatos élményekre kérdezett rá: Ki és miért javította ki a válaszadót? Ő maga hogyan ítéli meg: a kifogásolt nyelvi viselkedés valóban szankcionálandó?

b) A kérdőíven szereplő állítások a következő tematikus csoportokba rendezhetők (a számozás a kérdőívet követi):

1. táblázat Kérdéskörök

Tematikus csoportok	Kapcsolódó kijelentések
a magyar nyelv fenyegettségének kérdése	1., 10., 4., 12.
a magyar nyelv fejlődésének, fejlesztésének kérdése	5., 16., 21., 13., 8., 2., 9., 11.
szubjektív beállítódások a nyelvhasználattal kapcsolatban	3., 7., 6., 17.
javaslatok hibás nyelvhasználat ellen	14., 23.
a nyelvművelés, nyelvi tervezés tudatos megítélése	15., 18., 22., 20., 19.

Az interjúk során ugyanez a tematika érvényesült, a súlypont azonban áttevődött a nyelvművelő tevékenységre és a beszéd közbeni nem önvezérelt javítással kapcsolatos élményekre. A 2. táblázat az adatközlőket azonosítja (rövidítések: ELTE: Eötvös Loránd Tudományegyetem; PTE: Pécsi Tudományegyetem; SZTE: Szegedi Tudományegyetem):

2. táblázat
Adatközlők

Város	A képzés jellege és a képző intézmény	Adatközlők	
Budapest	gimnazista (Karinthy Frigyes Gimnázium)	14., 16., 17.	3 fő
	nem magyar szakos (ELTE)	01., 02., 11., 12.	4 fő
	magyar szakos (ELTE)	03., 04., 13., 15.	4 fő
Pécs	gimnazista (Leőwey Klára Gimnázium)	29., 30., 31	3 fő
	nem magyar szakos (PTE)	23., 24., 26.	3 fő
	magyar szakos (PTE)	22., 25., 27., 28.	4 fő
Szeged	gimnazista (Deák Ferenc Gimnázium)	19., 20., 21	3 fő
	nem magyar szakos (SZTE Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar)	05., 06., 10.	3 fő
	magyar szakos (SZTE Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar)	07., 08., 09.	3 fő
Összesen			30 fő

3. A d a t e l e m z é s . – A kitöltött kérdőívek egyenkénti, önmagukban történő elemzése a válaszadók számos önellentmondó nyilatkozatára világít rá: a megkérdezettek az esetek nagy részében nem ismerték föl az állítások közötti logikai kapcsolatokat, így egymással ellentétes kijelentésekkel kapcsolatban is ugyanazt az álláspontot képviselték. Ez arra enged következtetni, hogy e témáról nem gondolkodnak eléggé rendszerszerűen, nincsen kialakult nézetrendszerük.

Mindegyik, a kérdőívben érintett témakör esetében megfigyelhető, hogy rendszerint nagyobb a véleménynyilvánítók száma, mint az egyes kijelentéseket valamilyen forrásból már ismerőké. Ez azt jelenti, hogy a vélemények jelentős hányada teljesen spontán: nem a kijelentésben felvetett problémával kapcsolatban már hallott vélemény támogatása vagy cáfolata, hanem reflexszerű, vagyis alapját különböző előzetes ismeretek, beidegződések adják.

A vizsgálat minden fontosabb következtetésének ismertetésére jelen dolgozatban nincsen lehetőség. A dolgozat a nyelv fejlődésével, fejlesztésével kapcsolatos válaszokat elemzi. Két további problémát külön közlemények fejtenek ki: 1. a nyelvművelés, nyelvi tervezés tudatos megítélése gimnazisták körében (SZABÓ 2006.); 2. tanári módszerek és tanulástípusok megjelenése a nyelvhelyességi szabályok megismerése során, az interjúk elemzésére építve (SZABÓ 2007.).

Mivel a vizsgálat nem reprezentatív mintavételen alapult, jelen dolgozat megállapításai nem az egyes régiókra vagy városokra, hanem az említett képző intézmények megkérdezett diákjainak véleményére vonatkoznak. Ennek ellenére – az egyszerűség kedvéért – az egyes vizsgált csoportokat városnév azonosítja. A következőkben a kérdőív kijelentéseit szögletes zárójelbe tett sorszámuk, az adatközlőket kurzíván szedett sorszámuk azonosítja (névelő nélkül, mintha a kijelentések/adatközlők névelélenne dolgunk).

A jelen dolgozat szempontjából fontos kijelentésekkel kapcsolatban a számadatokat a <http://www.nytud.hu/oszt/lexi/sztp/vizsgalat/adattar.pdf> internetcímen lehet elérni. A dolgozat szövegében csupán az elemzések szempontjából legfontosabb százalékos adatokra történik utalás. (A száza-

lékos adatok egész számra lettek kerekítve. A források esetében a százalékos eloszlás csak dominanciát jelez, mivel egyszerre több forrást is megjelölhettek a válaszadók.)

a) A kijelentések általában nem tűntek idegennek a gimnazisták számára (kivéve [16] és [21]), a hallgatók közül pedig leginkább a szegedi főiskolások ismerték őket. Egyes esetekben ([5], [9], [16], [21]) a kijelentés ismertségének aránya nem éri el az 50%-ot: ilyenkor a válaszok óvatosan kezelendők. A legkevésbé [21] volt ismert, talán általános nyelvészeti dimenziója miatt. A véleménynyilvánítók aránya tehát messze meghaladta a kijelentéseket ismerőkét: véleményt minden csoportban legalább 47-en mondtak, de jellemzőbb a 49–50 válaszadó.

b) A nyelv romlásának képzetét ([5]) a gimnazisták körében Budapesten és Szegeden egyaránt a tanárok közvetítik leghangsúlyosabban. [16] esetében (ez a kijelentés [5] ellentéte) a tanári szerep Budapesten a legerősebb és Szegeden a legkisebb. Ez logikusnak tűnik, s azt tükrözi, hogy Szegeden nem közvetít egyenlő hangsúllyal két ellentmondásban lévő kijelentést a vizsgált iskola. A kijelentésekkel kapcsolatban a hallgatók esetében is hasonló tendenciával találkozunk. [5] esetében a szegedi magyar és nem magyar szakosok körében a legerősebb a tanári dominancia. A hallgatói vélemények azonban megoszlanak: míg a magyar szakosok 33%-a ért egyet [5]-tel, addig a nem magyar szakosoknál ez az arány 55%. Pécsen és Budapesten is kevésbé értenek egyet [5] tartalmával a magyar szakosok, mint a nem magyar szakosok. Ennek oka az lehet, hogy a magyar szakosok átfogóbb nyelvészeti tájékozottsággal rendelkeznek, s számos más szempontot is figyelembe vesznek ítéletalkotáskor: számukra kevésbé fontos a tanári tekintély (hasonló esetek e szempontból: [16], [2]). A legkevésbé a budapesti magyar szakosok tartják igaznak [5]-öt, és itt is találjuk a legtöbb tagadót. A kijelentéssel is ők találkoztak előzetesen a legtöbbben.

[5] jellemzően laikus vélekedésnek tűnik, amennyiben a nyelv strukturális romlására vonatkozik (ilyen jelenségről ugyanis nem tud a nyelvudomány). Ugyanakkor elképzelhető – bár az interjúk ezt a feltételezést nem erősítik meg eléggé –, hogy a válaszadók az anyanyelvhasználat funkcionális visszaszorulására, a beszélők nyelvvesztésére is gondolhattak, amikor „a nyelv romlásának” kérdésére reagáltak. Az összes vizsgált csoport esetében számolni kell a család és a kortárs csoport közvetítő hatásával (legerősebben Budapesten), a média kiemelkedő szerepe mellett. Az interjúalanyok nyilatkozatai közül a legjellemzőbbeknek a következők számítanak: „semmiképpen nem fogalmazhatunk meg értékítéletet, mert a nyelv változása szükségszerű” (27.); „amíg egy nyelv képes változni, addig az a nyelv él” (26.). Emellett voltak, akik láttak romlást a magyar nyelv életében, de szerintük sem az egész nyelv állapota romlik: a legnagyobb veszélyt az idegen nyelvek hatásában, az egyre gyorsabb, hadaró beszédben, a szókincs „elszürkülésében” látták. A nyelvek romlásával kapcsolatban felszínre került egy igen archaikusnak és laikusnak nevezhető feltételezés is egy pécsi magyar szakos hallgató nyilatkozatában. Ő nem egy nyelv életén belül feltételezett romlást, hanem az egymásból levezethető rokonnyelvek viszonylatában: „a régebbi, archaikus nyelvekhez képest a mai nyelvek vagy azok leánynyelvei már nem olyan összetettek, nem olyan minőségűek, [...] ez [...] lesüllyedés, értéktelenedés” (28.). Az archaikus nyelvek közé 28. szerint a szanszkrit, a latin, a görög tartozik. Ezt a képzetet bizonyosan nem a formális egyetemi oktatás alakította ki benne: az adatközlő folyamatosan hivatkozott funkcionális szempontokra és a már elvégzett finnugor stúdiumokra. Egyes olvasmányélményei és a szakján tanult ismeretek egymástól függetlenül vannak jelen gondolkodásában: az interjúalanyok közül az ő gondolkodása nevezhető a legkevésbé rendszerszerűnek.

c) A komoly veszélyérzetet elutasító és az önszabályozást hirdető kijelentéseket ([16], [21]) a gimnazisták közül legtöbben a pécsiek támogatták. A főiskolai, egyetemi hallgatók közül [16]-tal leginkább a budapesti magyar szakosok találkoztak tanári közlésként, legkevésbé a szegedi nem magyar szakosok. A kortárs csoport szerepe a budapesti magyar szakosoknál a legnagyobb, [16] tehát beszélgetések, viták tárgya lehet. E kettős forrás, egy formális és egy informális presztízzsel rendelkező csoport dominanciája is hozzájárulhat ahhoz, hogy [16]-tal sokan (54%) értenek egyet a budapesti magyar szakosok közül.

A főiskolai, egyetemi hallgatók körében [21] kevéssé ismert kijelentés volt, ezért a válaszok elemzését óvatosan kell végezni. Bár a kijelentéssel kevesen találkoztak a kérdőív kitöltése előtt, véleményt szinte mindenki nyilvánított. Legelfogadóbban a budapesti magyar szakosok viszonyultak [21]-hez, a legelutasítóbbak a szegedi nem magyar szakosok voltak. Példa az utóbbi csoportból: „Muszáj valakinek megvédeni a nyelvet [...] mindenféle behatástól.” (05.).

d) A szegedi Deák Gimnáziumban a magyar nyelv ápolásának, megvédésének ([13] és [8]) és az idegen nyelvek, szavak elleni fellépésnek ([9], [11]) esetében erősen domináns a tanári közlés. Ez arra utal, hogy a szegedi gimnazistákat érő tanári hatás erősebben hangsúlyozza a nyelvvel kapcsolatos aggodalmat ([5], [13], [8], [9], [11]), mint az önszabályozásba vetett megnyugtató bizalom képzetét ([16], [21]). Mivel a szegedi gimnazisták esetében [5], [13], [8] és [11] fogadtatása a vélemények szempontjából is nagyon hasonló (minden esetben jóval 50% feletti egyetértés és 10% alatti tagadás 98–100% közötti véleménynyilvánítási arány mellett), az adatok azt mutatják, hogy a szegedi gimnazisták azzal értettek egyet leginkább, hogy a magyar nyelv romlik, védelemre szorul, meg kell védeni a rontó hatásoktól, melyek egyike az, hogy az idegen szavak beáramlanak nyelvünkbe. A z i d e g e n n y e l v e k k e l k a p c s o l a t b a n azonban nem nagy a válaszadók félelme. Ez a szegedi gimnazisták idegennyelv-tudásából eredhet, és abból, hogy [9]-et az erős tanári dominancia ellenére is egyértelműen cáfolták, és [2] fogadtatása is viszonylag közömbös maradt.

Ezt a jelenséget érdemes megvizsgálni a másik két gimnázium diákjainál is. A budapesti gimnazisták esetében egyes kijelentésekkel kapcsolatban megfigyelhető, hogy ahol a tanári közlés aránya megközelíti a 40%-ot, a diákok egyetértése 40% fölötti értékre emelkedik ([5], [13], [8]), míg ahol nem ilyen erős a tanári közlés, ott 30%-ra vagy az alá esik ([16], [21], [2]), és e kijelentések esetében csekély a határozott nemmel válaszolók száma. Ez bizonytalanságra utal és a tanári tekintély egyértelmű elfogadását jelenti, azonban ez a tendencia nem érvényes, amint megjelenik az idegen nyelvek ártalmas szerepének gondolatköre ([9] és [11]): 40% feletti tanári közelésarány ellenére is jóval 20% alá esik az egyetértők aránya, és megnő a határozott nemmel válaszolóké. Ez azzal magyarázható, hogy a Karinthy Gimnáziumban angol–magyar és német–magyar két tannyelvű oktatás van, és a nyelvismeretből eredő magabiztosság megkérdőjelezi az idegen nyelvekben veszélyt látó tanári nézőpont hitelességét. Hasonló jelenséget tükröznek az adatok Pécssett is.

e) Az összes vizsgált csoportban megfigyelhető, hogy a nyelv védelmének szükségességét hangsúlyozó [13] terjedésében a kortárscsoport és a család szerepe nem elhanyagolható, s e két forrás közül általában a család szerepe a fontosabb. A véleménnyel a pécsi magyar szakosok értettek egyet a leginkább. A védelem, ápolás szükségességének vállalása azonban nem feltételezi a romlás képzetének elfogadását, hiszen Pécssett [5] támogatottsága csekély, tagadása jelentős mértékű volt (l. fent). Eltérő a kép Szegeden, ahol a védelem fontosságának hangsúlyozása együtt jár a magyar nyelv romlásának tudatával, s az ápolás itt inkább harcot jelenthet (l. fent [5] fogadtatását). Ennek az eredménynek elmentmondani látszik, hogy a szegedi adatközlők körében a szóbeli beszámolóokban nem találni átlagon felüli veszélyérzetet. Az azonban feltűnő, hogy a nyelvművelőknek itt a legnagyobb a presztízse; elképzelhető tehát, hogy a veszélyérzet tőlük került a megkérdezettek gondolkodásába.

f) A kérdőívek elemzése megmutatja, hogy a megkérdezett hallgatók szerint m i k l e h e t n e k a m a g y a r n y e l v r e á r t a l m a s , r o n t ó h a t á s o k . [8]-at [9]-cel és [11]-gyel összehasonlítva elmondható, hogy alacsony-közepes (Szegeden kiemelkedő) mértékben ismert az az elképzelés, hogy az idegen nyelvek, idegen szavak vannak veszélyes hatással a magyarra, s ennek terjesztésében főként a média és a tanárok játszanak szerepet. A hallgatók azonban nem osztják egyértelműen ezt a nézetet: [9] fogadtatása az összes főiskolás és egyetemista csoportban döntően közömbös vagy elutasító (leginkább Budapesten). Ha azonban a kijelentésben az idegen nyelvek hatása a lexikonra tett hatásra konkretizálódik, csak a budapesti válaszadók őrzik meg elutasító álláspontjukat, Pécssett és Szegeden viszont jelentősen megnő a [11]-gyel egyetértők aránya. A kijelentés legjobban a pécsi nem magyar szakosokat osztotta meg.

4. Beszélgetések a magyar nyelv változásáról. – Az ellenőrző interjúként készült felvételek anyaga önmagában is alkalmas az elemzésre. Az alábbiakban a legfontosabb elképzelések összefoglalása olvasható.

a) A Karinthy Gimnáziumban egyik diák sem fejezte ki a nyelv egyértelmű romlásának képzetét, inkább amellet érveltek, hogy bár bizonyos elemeiben – például a szleng terjedésében – a nyelv veszít pontosságából, sok tekintetben javul, gazdagodik is. Többen (14., 16.) úgy érezték, az idegen nyelvekből átvett szavak még segítenek is a nyelven, főleg a szaktudományok területén könnyítik meg a nemzetközi kommunikációt. Gondolkodásuk tehát kevésbé anyanyelvhez kötött: látásmódjuk globálisabb, s emögött a két tannyelvű képzési rendszer hatását láthatjuk. Pécssett találni olyan adatközlőt, aki azért látja a sztenderdebbé válásban a nyelvhasználat javulását, mert élete során sokszor okoztak neki megértési nehézséget egyes területek tájszavai (30.; az ő családjá nagyon szétszóródott a magyar nyelvterületen és sok tájszót nem értenek, ha összegyűlnek).

A pécsi 31. csak társadalmi rétegenként vizsgálva tartja elképzelhetőnek a kérdés kutatását, a nyelv egészének állapotáról nyilatkozni szerinte túlzott általánosítás. Úgy érzi, a nyelvművelők nem elég nyitottak a nyelv állapotának változásával kapcsolatban, és a valóságtól elszigetelt döntéseket hoznak: „kell hallgatni a nyelvészeknek a nép szavára úgymond, tehát hogyha valamit úgy használunk már nem tudom, mióta – pl. itt van [...] évek óta ez a *de viszont*-probléma –, szerintem egy idő után engedni kell ilyen bevett fordulatoknak”. A „nép szavát” szerinte utcai riportokból, interjúkból, tévé-műsorokból ismerhetnék meg a nyelvművelők, és ilyen jellegű források ismeretében hozhatnák meg döntéseiket. (31. tehát a hagyományos nyelvművelés ellentétére, a nyelviretegződés-vizsgálatokra épülő, szociolingvisztikai megalapozottságú nyelvművelő koncepcióra voksol.)

b) Az interjúkban a szó leggyakrabban a szó k é s z l e t b e l i v á l t o z á s o k r a terelődött. Az adatközlők egyik vizsgált csoportban sem fogalmaztak meg erős félelmeket. Az innovációk iránt a legfogékonyabbaknak a pécsi adatközlők bizonyultak. Pécsi egyetemistákra jellemző vélemények (nincsen eltérés a magyar és a nem magyar szakosok között): „nem ez az első eset, amikor valamilyen más nyelv hat a magyarra” (25.); „[a nyelv mindig] az adott valóságot [tükrözi, ezért] ha olyan a világunk, hogy szükségünk van ezekre a szavakra, akkor használjuk ezeket, ha tetszik, ha nem” (27.); „francia szakosként tudom, hogy elég sok elhalt kísérlet volt a franciában, hogy az angol szavakat [...] a megfelelő francia szavakkal helyettesítsék. Ezek nem szoktak bejönni” (23.). Többen megkülönböztették az idegen szavak formális és informális helyzetben való használatát: „A mindennapi beszédben általában nem [használok idegen szavakat, de] természetesen kollokviumon, vagy ha dolgozatot kell beadni, akkor elvárás, hogy használjam az illető szaknak a nyelvét” (22.). Az adatközlők szerint az idegen szavak használóinak nincs mindig nagyobb presztízsük, annak ellenére, hogy sokan tekintély-növelő szándékkal használják őket: „Mikor az egyetemet elkezdtem, akkor az volt a szokás nálunk, hogy nagyon sok mindent külföldi szóval helyettesítettünk, de negyed-ötödévesen erre rádöbben az ember, hogy viccnek jó” (26.); „van egy évfolyamtársam, aki teletűzdeli a beszédét szakszavakkal és egyszerűen nem értem, hogy mire akar következtetni” (15.). A hallgatók általában az angol nyelv hatásával kapcsolatban fogalmazták meg véleményüket, egy Erdélyben élő adatközlő azonban a román és a magyar nyelv – szerinte aggasztóbb – együttélésére világított rá: „hivatalos nyelven sokszor csak a román kifejezést ismerjük, én magam is” (15.).

Szegeden jellemzőbb az idegen szavakkal szembeni fenntartás: „[...] jelent veszélyt, mert átvesszük ezeket az angol szókapcsolatokat, szóhasználatokat, ugyanúgy kezdünk már beszélni. [...] A nagymamamból kiindulva: nem értik, hogy mit jelent [egy felirat], hogy mit lehet ott venni” (05.); „[nem tetszik az angol térhódítása], én ráadásul németet meg franciát tanultam” (08.). A félelmek okozói között tehát feltűnik a generációk eltérő művelődésszerkezete és az is, hogy nyelvi hátrányt érez az, aki nem tanult angolul. Ezzel szemben többen is megjegyezték, hogy egyes nemzetközi szavak lefordítása nem hasznos, gátolja a nemzetközi integrálódást: „vannak ezek a műveltségszavak, amiket felesleges lefordítani” (13.).

Az idegen nyelvi hatásokkal kapcsolatban szerkezeti változások is szóba kerültek. Egy hallgató a germanizmusok említését követően jegyezte meg: „a magyar nyelv annyira különleges nyelv, ami a környékünkön nincsen sehol. [...] nem értem, [...] miért rendeljük alá a nyelvünket ennyire más nyelvek hatásának. Nem azokkal a változásokkal van főleg probléma, amik a nyelvünkön belül zajl[anak], hanem amik kívülről érintik. [...] elképzelhető olyan eset, hogy a magyar az teljesen megváltozik, de én ebből a szempontból optimista vagyok” (13.). Egy németül magas, de angolul kezdő szinten tudó szegedi gimnazista véleményét jelentősen befolyásolták nyelvi ismeretei: „Attól függ, hogy milyen szerkezetekről beszélünk. Ha az angolból átvett szerkezetekről, akkor ez romlás” (21.). Más azt fejtette ki, hogy a nyelv szerkezete változik meg utoljára, de volt olyan adatközlő, aki szerint „Ezzel nem érdemes foglalkozni, mert még rosszul angolul beszélni is kevesen tudnak” (02.): a skandináv országok példáját hozta fel, ahol szerinte mindenki megmaradt anyanyelve mellett, annak ellenére, hogy az idegennyelv-tudás jóval általánosabb, mint Magyarországon.

c) A nyelvjárások különbözősége az adatközlők szerint nem okoz problémát a megértésben (kivétel: 30.). Az interjúalanyok szinte egyáltalán nem találtak határon túli magyar beszélővel, így nem tudták megítélni azt a kérdést, hogy a magyar nyelv különfejlődése jelentene-e problémát. Általában megalapozatlannak találták azt a felvetést, hogy a határon túli magyarok nyelve egy idő után nehezen érthetővé válhat az anyaországok számára: „Nem hallottam még ilyen esetről, de ehhez hosszú idő kellene, hogy annyira el tudna változni az általuk használt nyelv a magyartól, hogy ne értenék meg egymást. Talán szerintem ez nem is annyira reális, [...] mert ők is a magyart használják, egy-két idegen szót belevesznek, de alapvetően [a nyelvük] érthető lesz szerintem mindig” (29.).

d) Egy nagyobb szabású nyelvújító mozgalom szükségességével kapcsolatban a megkérdezettek általában a média szerepét emelték ki: szervezett nyelvújítási mozgalom helyett „egyfajta nyelvi igényesség [kellene a médiában,] korrekt beszédmód reggel 4-től este 10-ig” (27.). Ahhoz azonban, hogy ez a hatás valóban érvényesüljön, a beszélőközösség aktivitására van szükség: „[az kell egy új szó meghonosodásához,] hogy sokan kezdjék el használni. Hogyha egy kisebb csoport azt mondja, hogy márpedig van egy ilyen szó, és ezt most alkottuk, és ők most ezt használják [...] húszan, attól még ez nem jelenik meg a nyelvben” (22.). Az új szavakat tehát hiába teszik közzé szólisták, jegyzékek formájában: a fiatalok rendszerint nem találkoztak ezzel a megoldással, így hatást sem gyakoroltak rájuk. A szómagyarítások – mint a többször emlegetett *számítógép* – általában a barátok vagy a média szóhasználatából kerültek a szókincsükbe. Emellett természetesen nem elhanyagolható a magyartanárak véleményközvetítő és -befolyásoló hatása: ezt is többen kiemelték, egyes főiskolai hallgatók mint magukra is vonatkoztatható, személyes feladatot: „mi magyar szakosok vagyunk, nekünk kell tanítanunk” (07.). Az adatközlők legnagyobb részét Kazinczy és mozgalma hatását említették, jelentős tekintéllyel rendelkezett azonban a sportnyelvújítás is. Ezzel kapcsolatban 02. megjegyezte, hogy ennek részleges sikere nem egyedül a nyelvművelőknek köszönhető, hanem inkább a beszélőközösségnek és a nyelv organikus változásának: „egy ideig vegyesen szerepelt a két alak [ti. a *corner* és a *szöglet*], [majd] a nyelv kitermelte magának, hogy a *szöglet* az egy megfelelő kifejezés”. Egy szegedi gimnazista úgy látta: az emberek nem a nyelvművelők, inkább a médiaszereplők által közvetített nyelvhasználatot követik: „[...] egy új nyelvújításhoz hasonló folyamatról van szó? [Akkor lehetséges, ha] megteremtik ennek a megfelelő sajtóvisszhangját. Mindig az ő felelősségüket látom vezetőknek” (21.).

Nem lehet véletlen, hogy a nyelvművelő szakirodalom által hivatkozott két legnagyobb hatású előkép, Kazinczy mozgalma és a sportnyelvújítás említése viszonylag gyakran nevezhető. Ennek hátterében gimnáziumi vagy egyetemi tanulmányok állnak.

5. Összegzés. – Gyakran kimutatható lényeges különbség a gimnazisták, a nem magyar szakosok és a magyar szakosok véleménye között, s ennek oka leginkább az eltérő iskolai tapasztalatokban keresendő. Különösen szembetűnik az eltérés a két tannyelvű és a nem két tannyelvű képzésben részt vevő gimnazisták válaszainak összevetésekor. Részben a kijelentések előzetes

ismertségében és az idegen nyelvekhez való hozzáállásban lehet különbségeket találni. A főiskolások, egyetemisták esetében is kimutatható markáns eltérés. Leegyszerűsítésekkel ez azt jelenti, hogy a budapesti és a pécsi hallgatók megközelítése a deskriptív, a szegedieké a preskriptív felfogáshoz állt közelebb. A hagyományos nyelvművelés szemléletének elfogadása, a beavatkozás szükségességének kiemelése is inkább a szegedi főiskolásokra volt jellemző. A szegedi hallgatók esetében nem szabad megfeledkezni arról, hogy a főiskolai tanárképzés más szemléletű, mint az egyetemi bölcsész- és tanárképzés (emellett a képzésből kikerülő tanárok teljesen más korosztályt tanítanak, így leendő feladataik is mások).

A magyar nyelv változásának megítélésében más tényezők is szerepet játszanak. Az adatokat nagy általánosságban elemezve elmondható, hogy a nyelvművelők – és a hagyományos nyelvművelés által közvetített gondolatok – tekintélye Szegeden a legnagyobb, Budapesten és Pécsen jóval kisebb. Ebben a saját anyanyelvváltozáshoz való viszony is szerepet játszhat. Az interjúkban Szegeden jóval nagyobb volt a nyelvjárásiaság reflektáltsága, mint Budapesten vagy Pécsen. Jogosnak tűnik megvizsgálni, hogy a szegedi válaszadók esetében hiperkorrekcióval találkozunk-e. Vajon igaz-e az a hipotézis, hogy akinek az anyanyelvjárása távolabb áll a sztenderdtől és ezért nyelvi szocializációja és formális képzése során többször találkozott annak stigmatizálásával/javításával, az könnyebben azonosulhat azzal a nézettel, hogy az emberek nyelvhasználata egységesítendő, mint az, akinek anyanyelvjárása sztenderdközelebbi? Illetőleg fordítva: akinek anyanyelvjárása közelebb áll a sztenderdhez és ezért kevés alkalommal korrigálták/bélyegezték meg, az toleránsabb-e a nyelvi variációk iránt? A hiperkorrekt viselkedést tehát nemcsak a nyelvi produkció szintjén érdemes tovább kutatni (hibajavító tesztekkel), hanem a metanyelvi kogníció szintjén is (hiedelem- és tudásstruktúrárt felmérő vizsgálatokkal).

Melléklet

KÉRDŐÍV A NYELVMŰVELÉSEL KAPCSOLATOS VÉLEKEDÉSEKRŐL

Nem: férfi / nő	Születési év:	Sorszám:	Közéiskola/egyetem
Lakóhely: község / város / Budapest		Tagozat / szak, évfolyam:	

1. A következőkben a magyar nyelvvel, nyelvműveléssel kapcsolatos kijelentéseket olvashatsz. Kérlek, ikszeld be, milyen forrásból értesültél vagy nem értesültél róluk. A kérdésnek ebben a felében az „egyéb” kategóriába a tévé, rádió, újság, könyv stb. tartozik. Itt több választ is megadhatsz. Ezen kívül a véleményedre is kíváncsi vagyok: mennyire tartod helyesnek ezeket az állításokat? Itt kérlek, csak egy választ jelölj meg! Fontos, hogy ebben a kérdőívben nincsenek „jó” vagy „rossz” válaszok, a cél az, hogy tapasztalataidról, véleményedről képet alkothassak. Köszönöm, hogy segítesz a dolgozatomhoz szükséges adatok megadásával!

	Találkoztál a kijelentéssel? Hol?				Egyetértesz?		
	Tanár	Családtag	Veled egykorú	Egyéb	Igen	Részben	Nem
1. A magyar nyelv léte veszélyben van.							
2. Új nyelvújításra: a tudományos és közéleti kifejezések magyarítására van szükség.							

3. Régi bemondóink, színészeink nyelvezete, kiejtése szebb volt a maiakénál.							
4. A magyar nyelv nincs nagyobb válságban, mint bármikor korábban.							
5. A magyar nyelv romlik.							
6. A mai fiatalok gondatlanul, oda nem figyelve beszélnek a mindennapokban.							
7. Régi íróink, költőink nyelve a mainál szebb volt.							
8. A magyar nyelvet meg kell óvni a rontó hatásoktól.							
9. Az idegen nyelvek rossz hatással vannak a magyarra.							
10. A magyar nyelv helyzete válságos és beavatkozást igényel.							
11. Nagyon veszélyezteti a magyar nyelvet, ha sok idegen szó honosodik meg benne.							
12. A magyar nyelv saját maga oldja meg átmeneti nehézségeit.							
13. A magyar nyelv védelemre, ápolásra szorul.							
14. Az idegen nyelvek hatására keletkezett szerkezetek, szóösszetételek magyartalanok, ezért kerülni kell őket.							
15. A nyelvművelés tudománytalan, kártékony tevékenység.							
16. A magyar nyelv csak változik, nem kell különös bajtól félni.							
17. A televízió, a rádió, az újságírás romlott, nem tiszta nyelvet használ.							
18. A nyelvművelés tudományos alapon segít jobbra tenni nyelvünket.							
19. Nyelvtörvényekkel, rendeletekkel hatékonyan javítható a magyar nyelv állapota							
20. Az emberek nyelvhasználatát a nyelvművelő írárok, műsorok jó irányba terelik.							
21. Minden nyelv magát szabályozza és tisztítja, így a magyar is.							
22. A nyelvművelés feladata az ismeretterjesztés, a nyelvi gondolkodás fejlesztése.							
23. Sok logikátlanság van az emberek nyelvhasználatában, ezeket javítani kell.							

2. Volt-e olyan élményed, hogy beszéd közben beszélgetőtársad félbeszakított és kijavított, ha nyelvi hibát vett észre? Kérlek, húzd alá a megfelelő választ! Igen / Nem

3. Az alábbiakban a helytelen nyelvhasználat főbb típusaival kapcsolatban tesztek fel néhány kérdést. Ha az előbbi kérdésre igennel feleltél, kérlek, ikszeld be, ki milyen típusú tévedéscet javította ki! Téged az adott hiba mennyire zavar, ha másnál tapasztalod? (A lehetséges válaszok: Nem = nem zavar, nem törődöm vele; Kicsit = csak kicsit zavar: feltűnik, de nem javítok; Nagyon = nagyon zavar: ha hallom, kijavítom a beszélgetőpartneremet). Ha az előbbi kérdésre nemmel válaszoltál, kérlek, csak arra válaszolj, hogy mennyire zavar a megnevezett nyelvhelyességi hiba (válaszadási lehetőségeid ugyanazok).

	Ki javított ki?				Téged mennyire zavar ez a fajta hiba?		
	Tanár	Családtag	Veled egykorú	Más	Nem	Kicsit	Nagyon
Helytelen toldalékhasználat.							
Felesleges idegenszó-használat.							
Idegenszerű mondatszerkezet vagy szóösszetétel használata.							
Egyéb, éspedig:							

Köszönöm, hogy segítettél a munkámban!

A hivatkozott irodalom

BALÁZS GÉZA 1999. A nyelvművelés állapota. Magyar Nyelvőr 9–27.

BALÁZS GÉZA 2005. „A magyar nyelv élémozdításáról...” Vitairat a nyelvművelésért. Akadémiai, Bp.

BOURDIEU, PIERRE 1997. A közvélemény nem létezik. Szociológiai Figyelő 13: 136–45.

KONTRA MIKLÓS 2003a. Nyelvészeti megközelítésmódok. In: KONTRA szerk. 2003: 26–40.

KONTRA MIKLÓS 2003b. A vizsgálat keretei. In: KONTRA szerk. 2003: 41–84.

KONTRA MIKLÓS szerk. 2003. Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon. Osiris, Bp.

KONTRA MIKLÓS – SÁLY NOÉMI szerk. 1998. Nyelvművelés vagy nyelvújítás? Osiris, Bp.

MINYA KÁROLY 2005. Rendszerváltás – normaváltás. Tinta, Bp.

NAHALKA ISTVÁN 2002. Hogyan alakul ki a tudás a gyerekekben? Konstruktívizmus és pedagógia. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.

SÁNDOR KLÁRA 2006. Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. In: KIEFER FERENC szerk., Magyar nyelv. Akadémiai, Bp. 958–95.

SZABÓ TAMÁS PÉTER 2006. „...biztos, hogy egy-egy dolgon el-elhümmögtem...” Gimnazisták gondolkodása a nyelvművelés, nyelvtervezés alapkérdéseiről. In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk., 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. Argumentum, Bp. 205–14.

SZABÓ TAMÁS PÉTER 2007. A beszélő metanyelvi tudásának megismerése az anyanyelvi nevelés és a nyelvművelő tevékenység tervezésében. In: SINKOVICS BALÁZS szerk., LingDok 6. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai. Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, Szeged, 167–88.

SZABÓ TAMÁS PÉTER

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Ötven éve indult a kolozsvári Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények

1. Ötven évvel ezelőtt, 1957-ben indították útjára a kolozsvári akadémiai folyóiratot, a Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményeket. A folyóirat szerkesztése a kolozsvári Nyelvtudományi Intézet, a későbbi Nyelvtudományi és Irodalomtörténeti Intézet feladatkörébe tartozott és tartozik ma is.

2. Ha a sajtótörténeti előzmények után kutatunk, a 19. század első negyedéig kell visszamenünk, ugyanis ekkor jelent meg, 1814 és 1818 között, az első erdélyi magyar folyóirat, Erdélyi Múzeum címmel, DÖBRENTAI GÁBOR szerkesztésében. Döbrentei megpróbálta az enciklopédikus jellegű folyóirat köré gyűjteni kora legkiválóbb szakembereit. Közölt életírásokat, útleírásokat, történeti és nyelvtörténeti munkákat, esztétikai dolgozatokat, kritikai írásokat, szépirodalmi alkotásokat, és ami igen fontos, állandó tájékoztatást arról, hogy az országban milyen irodalmi és tudományos munkálkodás folyik (vö. BENKŐ S. szerk. 1979.).

1859-ben alakult meg az országgrész tudományos intézete, az Erdélyi Múzeum-Egylet, amelynek igen nagy értékű gyűjteményei mellett jól felkészült, tudományos kutatásban jártas szakemberei is voltak, akik az ország második magyar nyelvű egyetemének, az 1872. október 19-én megnyílt kolozsvári egyetemnek az oktatómunkájába is bekapcsolódtak. Az Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyveinek (1859–1873, szerkesztője BRASSAI SÁMUEL) folytatásaként, illetve az évkönyvek új folyamával (1874–1878, szerkesztője FINÁLY HENRIK) párhuzamosan 1874 februárjában megindult az Erdélyi Múzeum című kiadvány, amely a tudományok minden ágából közölt tanulmányokat. A folyóirat az 1883. évi megszakítástól eltekintve folyamatosan jelent meg 1917-ig, majd 1930-tól 1947-ig, FINÁLY HENRIK, HEGEDŰS ISTVÁN, SZINNYEI JÓZSEF, SZÁDECZKY LAJOS, ERDÉLYI PÁL, a későbbiekben pedig GYÖRGY LAJOS és SZABÓ T. ATTILA szerkesztésében (vö. MÓZES 1983: 21). A történelmi hűség kedvéért megjegyzendő, hogy az 1947. évi kinyomtatott ívek összefűzését és terjesztését a népi demokratikusnak mondott hatalom már nem engedélyezte. A kötet pótlólagos megjelenetésére 1990-ben, Budapesten került sor, BALASSA IVÁN és BENKŐ LORÁND támogatásával.

Az egyetem két, európai távlatokban gondolkodó oktatója, BRASSAI SÁMUEL, az elemi matematika és a szanszkrit nyelv tanára, valamint MELTZL HUGÓ, aki Lipcsében, Heidelbergben, Bécsben és Berlinben végezte egyetemi tanulmányait, és Kolozsvárt a Német Irodalomtörténeti Tanszéknek lett a professzora, új folyóiratot is alapított, az Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapokat, amely 1877. január 15-én indult útjára. Az 1879-től 1888-ig Acta Comparationis Litterarum Universarum főcímmel megjelenő folyóirat a komparatistikának mint új tudománynak világviszonylatban első tudományos orgánummá vált (vö. GAAL szerk. 1975.).

A trianoni döntést követően, immár kisebbségi helyzetben, rövid bénultság után több tudományos kiadvány is útjára indult, elsőként 1924-ben az Erdélyi Irodalmi Szemle című tudományos és kritikai folyóirat, amely előbb BORBÉLY ISTVÁN, majd 1926-tól GYÖRGY LAJOS szerkesztésében jelent meg Kolozsváron. Az első szám jelzi, hogy a folyóirat tükre kíván lenni Erdély szellemi életének, amelyből mindenki megtudhatja, hogy az erdélyi magyarság akár a szépirodalomban, akár az egyes tudományszakokban mit produkál. Szellemiségét a konzervatív hagyománytisztelet szempontjai határozták meg. Irodalomkritikus munkatársai BORBÉLY ISTVÁN, KRISTÓF GYÖRGY, a filozófusok közül TAVASZY SÁNDOR, MAKKAI SÁNDOR említhető, történelmi, főleg művelődéstörténeti írásait leggyakrabban BIRÓ VENCEL, HERPEI JÁNOS, KELEMEN LAJOS jegyzi. A folyóiratban CSÜRY BÁLINT és SZABÓ T. ATTILA aláírásával nyelvészeti közleményeket is találunk. A megszűnt folyóirat munkatársi gárdájának közreműködésével, GYÖRGY LAJOS szerkesztésében 1930-tól indult az Erdélyi Múzeum új folyama mint az Erdélyi Múzeum-Egyesület közlönye.

1926-tól fontos tudományos kiadvány az Erdélyi Tudományos Füzetek, amelyet szintén GYÖRGY LAJOS szerkesztett Kolozsváron. 1926 és 1929 között az Erdélyi Irodalmi Szemle, majd 1930-tól az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában jelent meg.

1940-ben a kolozsvári tudományegyetem újjászervezésekor TELEKI PÁL személyes kezdeményezésére létrehozták az Erdélyi Tudományos Intézetet is, amely az Erdélyi Múzeum-Egyesület mellett központi irányító műhelyévé vált minden, a tájegység múltjára, jelenére és jövőjére vonatkozó kutatásnak. Az intézet tizenegy szakosztályban, köztük a nyelvészeti szakosztályban kezdte el működését. Az intézeti termv munkák résztvevői között, illetve az intézeti kiadványok szerzői között találjuk a nyelvész GÁLDI LÁSZLÓT, BENKŐ LORÁNDOT, SZABÓ T. ATTILÁT, GÁLFFY MÓZEST, MÁRTON GYULÁT. Az Erdélyi Tudományos Intézet kiadványai tudományosságunk jelentős emlékei. Négy évkönyvet jelentettek meg, az 1943. évit két kötetben. Az intézet 1941 és 1942 között vállalta a Magyar Népnyelv két évfolyamának a megjelentetését is. Az egyetemi karok Acta címmel adtak ki értekezéseket (vö. BENKŐ S. 1992.).

1941 januárja és 1944 júniusa között jelenik meg Kolozsváron a Nép és Nyelv című folyóirat, a szegedi Alföld-kutatók és a kolozsvári néprajz- és nyelvészetkedvelők, 1942-től a néprajz-, nyelvészet- és irodalomkedvelők folyóirata, a Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti és Finnugor Összehasonlító Nyelvészeti Tanszékének kiadványa. Felelős szerkesztője MÉSZÖLY GEDEON. Munkatársai között találjuk BÁLINT SÁNDORT, HORGER ANTAL, KRISTÓF GYÖRGYÖT, NYÍRI ANTAL, SZABÓ T. ATTILÁT.

1942-ben indul útjára a Széphalom című irodalmi és tudományos folyóirat, a Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem Összehasonlító Irodalomtörténeti Intézetének kiadványa, ZOLNAI BÉLA szerkesztésében. 1942-ben Kolozsvár–Szeged jelzéssel, 1943–1944-ben Kolozsvár jelzéssel lát napvilágot.

1941 és 1943 között szintén Kolozsváron jelenik meg a Műhely (Ergaszterion), amely tanulmányokat és bírálatokat közöl a szellemtörténeti kutatások köréből a Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem Germán Philológiai Intézetének kiadásában, KOSZÓ JÁNOS szerkesztésében. Egyik közleménye ORSZÁGH LÁSZLÓ „Bevezetés az angol nyelv- és irodalomtudomány bibliográfiájába” című munkája.

3. 1947-ben az erdélyi magyar tudományos élet valamennyi orgánumát megszüntették. 1950-ben felszámolták az Erdélyi Múzeum-Egyesületet is, az Erdélyi Tudományos Intézetet pedig beolvastották, úgymond, az átszervezett Román Akadémia akkor létrehozott Kolozsvári Fiókjába.

1947 után tehát a kutatási eredmények publikálásának bármilyen lehetősége megszűnt. Ezért volt nagyon fontos, hogy a Román Akadémia kolozsvári Nyelvtudományi Intézete 1957-ben megindította a Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményeket (rövidítve NyÍrk.), amely mindmáig megjelenik. 1957 és 1990 között, az Erdélyi Múzeum második újraindításáig, az egyedüli ilyen jellegű szakfolyóirat (vö. BENKŐ L. 1958., KABÁN 1997., 2006., MÓZES 2006.).

Az első három évfolyam egy-egy füzetben mint 1–4. szám, az 1960-as évfolyam már két füzetben mint 1–2. és 3–4. szám, 1961-től évi két füzet mint 1. és 2. szám jelent meg. Kivételt képez az 1974. év, amikor csak egyetlen füzet hagyta el a sajtót, mert a kiadvány terjedelmét felső utasításra váratlanul felére kellett csökkenteni. Az 1982-es, az 1991-es és az 1993-as, majd 1999-től minden további évfolyam szintén egy-egy füzetben, de kettős számként jelent meg. Az 1958-as és az 1959-es évfolyam az 1956 utáni megtorló politikai intézkedések miatt csak késve, 1960-ban jelenhetett meg.

A folyóiratot csak megrendelők kapták és kapják, szabadárusításba sohasem került. Mivel az Akadémiai Könyvtár számos cserepéldányt küld szét a világ különböző egyetemeire, kutatóintézeteibe, elmondható, hogy a kiadvány világviszonylatban ismert, és közleményei bekerülnek a nemzetközi bibliográfiákba.

Az ötven év alatt több felelős szerkesztője, illetve főszerkesztője volt. Az első év felelős szerkesztője JANCsó ELEMÉR, őt követi 1958-ban NAGY ISTVÁN, 1978-tól főszerkesztője GÁLL ERNŐ, 1984-től pedig nemrég bekövetkezett haláláig SZABÓ ZOLTÁN. A szerkesztőbizottság nyelvész tagjai: KELEMEN BÉLA (1957–1982), MÁRTON GYULA (1957–1976), SZABÓ T. ATTILA (1957–1974), EMIL PETROVICI (1957–1968), CSÁK LÁSZLÓ (1964–1968), TEISZLER PÁL (1977–1987) és PÉNTEK JÁNOS (1983-tól). CSÁK LÁSZLÓT 1968-ban felváltotta MURÁDIN LÁSZLÓ, aki ettől fogva egyúttal a folyóirat tudományos

titkára is. A szerkesztőbizottság irodalomtörténész tagjai: ABAFÁY-ÖFFENBERGER GUSZTÁV (1958–1976), SÓNI PÁL (1964–1976), SCRIDON GAVRIL (1972–1983), SZIGETI JÓZSEF (1977–1986), MÓZES HUBA (1983–1993), Cs. GYÍMESI ÉVA és KOZMA DEZSŐ 1983-tól, valamint EGYED EMESE (1995-től). 1972-től ANTAL ÁRPÁD is szerkesztőbizottsági tag, majd 1983-tól ő a kiadvány főszerkesztő-helyettese.

Ami a folyóirat profilját illeti, elmondható, hogy – amint a címe is jelzi – elsősorban nyelvtudományi és irodalomtörténeti közleményeket tartalmaz, de a magyarságtudomány más diszciplínái is teret kapnak benne, elsősorban a néprajz és a művelődéstörténet.

A folyóirat szerzői gárdája a Nyelvtudományi és Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársai közül, valamint a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke, majd a tanszék jogutódai oktatóiból kerül ki. De doktoranduszok, szakdolgozatok írói, illetőleg más helységekben és külföldön tevékenykedő szakemberek is teret kapnak a folyóiratban.

A kiadvány állandó rovatai a következők: tanulmányok, kisebb közlemények, adattár, szemle, hírek.

4. Nem érdektelen fellapoznunk az ötven évvel ezelőtt megjelent első évfolyam egybevont négy számát, amely a szerkesztőbizottság 1957. májusi keltezésű beköszöntőjével indul. A szerkesztők hangsúlyozzák, hogy a folyóirat régi szükségletet hivatott kielégíteni. Célja, hogy közlési lehetőséget biztosítson a címében szereplő két tudományág erdélyi művelői számára, és hozzájáruljon az új nyelvész és irodalomtörténész nemzedék neveléséhez. De a folyóirat haladó hagyományok folytatója is kíván lenni, hiszen az elmúlt évszázadokban sok kiváló irodalomtörténész és nyelvtudós tevékenykedett ezen a vidéken. Kiemelik PÁPAI PÁRIZ FERENC, BOD PÉTER, ARANKA GYÖRGY, GYARMATHI SÁMUEL, KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR gazdag örökségét. Terveik szerint a folyóirat nyelvtudományi része a modern nyelvtudomány minden ágából kíván tanulmányokat közölni, az irodalomtörténeti rész pedig felöleli majd a tudományszak minden kutatási területét, de főképp az erdélyi irodalmi örökség bemutatására törekszik. Ezek mellett a szerkesztők rendszeresen ismertetni kívánják a külföldi irodalomtörténet-írás és nyelvtudomány legjelentősebb eredményeit is.

Ezt követően a folyóirat SZABÓ T. ATTILA fontos nyelvjárási gyűjtőmunkát körvonalazó tanulmányát közli, amelyben a Román Népköztársaság magyar nyelvjárásai nyelvtérképének előkészítő munkálatairól és a térképpel kapcsolatos elvi kérdésekről igyekszik tájékoztatni az olvasót. A dolgozat előadásként is elhangzott 1956-ban a Román Akadémia kolozsvári Nyelvtudományi Intézetének magyar nyelvű előadássorozata keretében. A szerző igen fontos mozzanatnak nevezi, hogy az Akadémia a kolozsvári Nyelvtudományi Intézet tervei közé iktatta az RNK magyar nyelvjárásai nyelvtérképének az elkészítését. A kérdés tudománytörténeti vonatkozásait felvillantva kiemeli, hogy az egész magyar nyelvterületen az erdélyi magyar nyelvjárások vonatkozásában folytak először nyelvtérképkutatások. Kiemeli HORGER ANTALNAK a 20. század eleji egyéni vállalkozását, GÁLFFY MÓZES, MÁRTON GYULA és SZABÓ T. ATTILA 1942 és 1944 között gyűjtött „Huszonöt lap Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképéből” című munkáját, amelyet BÁRCZI GÉZA mint első önálló magyar nyelvátlasz-publikációt emleget. A továbbiakban a terepmunka személyi feltételeit, a legtagabb értelemben vett módszertani és szervezési kérdéseket veszi számba. A nyelvátlaszmunkálatok irányításával az Akadémia SZABÓ T. ATTILÁT bízta meg.

Jó érzés újraolvasni ezt a tanulmányt, hiszen olyan horderejű tudományos munka kezdetét jelöli, amely hosszú időre meghatározta az erdélyi magyar nyelvészeti kutatásokat és publikációkat.

Az első évfolyamban látott napvilágot VÁMSZER MÁRTA tanulmánya is „Csík és Gyergyó nyelvjárása” címmel, amelyet a szerző 1955-ben írt. Az addig megjelent nyelvjárásani munkák tanulságait összefoglalva megrajzolja Csík és Gyergyó nyelvjárásának legfontosabb hangtani és alaktani sajátosságait azzal a céllal, hogy a következő évben kezdődő gyűjtőmunkához elméleti alapot szolgáltasson.

Ehhez kapcsolódva közli továbbá a folyóirat GÁLFFY MÓZESnek és MÁRTON GYULÁnak az 1956 nyarán, kis kérdőfüzetes gyűjtés eredményeként elkészült „Mutatvány »Csík és Gyergyó tájnyelvi atlaszá«-ból” című cikkét.

A cikkből kiderül, hogy a Bolyai Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének nyelvjárásutató csoportja 1954 nyarán megkezdte a székely nyelvjárások tanulmányozását. A kutató-

sok célja a székely tájnyelvi atlasz anyagának összegyűjtése volt. 1954-ben Háromszéken, 1955-ben Csíkbán, majd 1956-ban Gyergyóban gyűjtötték össze az anyagot. Minthogy az Akadémia kolozsvári Nyelvtudományi Intézete vállalta az RNK magyar nyelvjárásai atlaszának összeállítását, a tanszéki gyűjtések a kis kérdőfüzet kikérdezésére szorítkoztak.

A kutatópontokat a tanulmányozás szempontjából négy csoportba osztották. Az első és legfontosabb csoportba azokat a településeket sorolták, amelyek a régi nyelvjárástanulmányok és saját helyszíni tapasztalataik alapján a legfontosabbak. Ide sorolták a legrégebbi településeket, a tájnyelvi határok mentén fekvő helységeket, és azokat, amelyeknek nyelve megőrzött régiségekben a leggazdagabb, vagy a legközelebb áll a köznyelvhez. Ezekben a helységekből a kérdőfüzet egész anyagát kikérdezték. Az egybeépült vagy egymás után sorjázó, illetőleg a nagyobb faluból kirajzott helységekből, amelyeknek nyelve minden szempontból egyezett, vagy megosztott kérdőfüzettel dolgoztak, vagy a szélső falvakban, illetőleg a kirajzás gócpontjában kérdezték csak ki a teljes kérdőfüzetet, a többi faluban megelégedtek a 150 legfontosabb kérdéssel.

Ami a kérdőfüzetet illeti, nagyrészt az 1942-ben összeállított és Moldvában használt kis kérdőfüzetnek és a „Magyar nyelvátlasz” kérdőfüzetének a legfontosabb kérdéseit tartalmazza. Úgy ítélték, hogy ezek az adatok bőségesen elegendők ahhoz, hogy a nagy atlasz felszínre hozta legfontosabb jelenségek pontos földrajzi elterjedése körvonalazható legyen. Az anyag feldolgozásának és közlésének módjáról megjegyzik, hogy a füzetbe gyűjtött anyagot előbb kicédulázzák, majd a végleges térképlapok megrajzolására csak a kiegészítő és ellenőrző gyűjtések után keritenek sort. A tanulmányhoz 25 térképlapot is mellékelnek.

Igen fontos MURÁDIN LÁSZLÓ tanulmánya, amelyet „Az ikés ragozás állapota és használatának nemzedékek szerinti megoszlása Háromszéken” címmel tett közzé. A tanulmány arra a szociolingvisztikai szempontból is előremutató elvre épít, hogy a nyelvjárási sajátosságokat nemcsak tájegységenként vagy kutatópontonként különböztethetjük meg, hanem egy falu tájnyelvében nemzedékenként is.

A nyelvjárástani közlemények mellett fontos KELEMEN BÉLA lexikográfiai tanulmánya is, amelyben az Akadémia kolozsvári Nyelvtudományi Intézetében készülő új román–magyar nagyszótár szerkesztésének legfontosabb elvi és gyakorlati szempontjait boncolgatja.

A folyóirat kisebb közleményei között találjuk NAGY JENŐ „A moldvai csángó öltözet szókincsének román jövevényszavai”, ENGEL KÁROLY „Solymosi Elek, Adalék a magyar–román művelődési kapcsolatok történetéhez” és TEISZLER PÁL „A mezőfényi tájnyelv hosszú mássalhangzóinak megrövidüléséről” című dolgozatát.

A Szemle rovat SZABÓ T. ATTILÁNAK KELEMEN LAJOSRÓL készített portréját, JANCsó ELEMÉRNEK a korabeli magyarországi irodalomtörténet-írásról szóló összefoglalóját, BLÉDY GÉZÁNAK a „Román nyelvátlasz” új sorozatáról, FRITZ HOLZTRÄGERNEK az erdélyi szász tájszótárról, GAVRIL SCRIDONNAK a „Studii și cercetări lingvistice” és ILEANA NEIESCUNAK a „Limba română” című román szakfolyóirat előző évi számairól szóló ismertetését, végül VÁMSZER MÁRTÁNAK Deme László „Nyelvátlaszunk funkciója és további problémái” című könyvéről írott cikkét közli.

Az összevont számot az Adattár és a Hírek rovata zárja.

5. A folyóirat fél évszázad folyamán megjelent számait áttanulmányozva elmondható, hogy kirajzolódik bennük az erdélyi magyar nyelvtudomány és irodalomtudomány elmúlt ötven évének története. A nyelvtudományi diszciplínák közül a legtöbb tanulmány az erdélyi magyar nyelvjárásokkal kapcsolatos. A nyelvjárástani közlemények sorában találunk néhány nagyon fontos kutatási feladatot kijelölő tanulmányt. Ezekből kiderül, hogy szerzőik a módszerek kidolgozását és a tervszerűen irányított egységes szempontrendszert tartják fontosnak a nyelvjárási gyűjtések során. Igen fontosak a nyelvföldrajzi kutatásokon alapuló és a nyelvátlaszok megszerkesztésének kérdéseit boncolgató írások, a készülő nyelvátlaszokból közölt mutatványok, a nyelvjárási (hangtani, alaktani, mondattani) jelenségeket rendszerező írások, illetőleg a tájszóközlések és a szakszókincs-rendszerezések.

A tájnyelvi atlaszok anyagának a gyűjtéséről több tanulmány is beszámol, így az 1949-ben megindult és 1962-ben befejezett moldvai csángó nyelvjárás, nyelvföldrajzi anyaggyűjtésről (GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA – SZABÓ T. ATTILA, Tájékoztató a moldvai csángó tájnyelvi térképről. 7. 1963: 215–28; MÁRTON GYULA, Ellenőrző kiszállítás a moldvai csángók között. 6. 1962: 384–5); a székely nyelvjárások nyelvföldrajzi anyagának gyűjtéséről, amely 1954-ben kezdődött el; Csík, Gyergyó, Háromszék, Udvarhelyszék, a Felső-Maros mente, a Nyárad mente és Aranyosszék nyelvföldrajzi helyzetének felderítéséről (például GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA, Mutatvány „Csík és Gyergyó tájnyelvi atlaszá”-ból. 1. 1957: 63–74, 173–223; MURÁDIN LÁSZLÓ, Mutatvány az „Aranyosszéki tájnyelvi atlaszá”-ból. 2. 1958: 171–91); a valamennyi szilágysági településre kiterjedő nyelvföldrajzi gyűjtésről (MÁRTON GYULA, Mutatvány a „Szilágysági Tájnyelvi Atlaszá”-ból. 20. 1976: 3–20), illetőleg a romániai magyar nyelvjárásokra kiterjedő általános nyelvátlasz gyűjtéseiről (MURÁDIN LÁSZLÓ, Mutatvány az RNK Magyar Nyelvjárás Atlaszában tájrszóanyagából: Köbölkút, Mezőkeszű, Kőszegremete, Misztótfalu. 6. 1962: 191–201).

A nyelvátlaszmunkálatokkal egy időben elkezdődött a nyelvjárás jelenségmonográfiák anyagának a gyűjtése és feldolgozása (például GÁLFFY MÓZES, A moldvai csángó nyelvjárás hangrendszere. 8. 1964: 31–44; MÁRTON GYULA, A háromszéki tájszólás veláris magánhangzói. 16. 1972: 5–22, 211–23; MURÁDIN LÁSZLÓ, Az *o/e* és *e/ö* fonémaváltakozás az aranyosszéki nyelvjárásban. 13. 1969: 9–20; VÁMSZER MÁRTA, A jövő idő kifejezése a kalotaszegi nyelvjárásokban. 7. 1963: 249–57; VÖÖ ISTVÁN, A bánági nyelvjárás labiális *ö*-zése. 13. 1969: 241–52; GÁLFFY MÓZES, A marosmagyarói nyelvjárás mássalhangzó-rendszere. 23. 1979: 31–44), valamint az eltűnőben levő népi mesterségek szakszókincsének nyelvföldrajzi jellegű összegyűjtése is. Kutatócsoport számol be a fazekasság magyar szakszókincsének az ország területén való előfordulásáról (például KÓSA FERENC, A zilahi fazekasmesterség régi szakszókincséből. 19. 1975: 85–94; VÖÖ ISTVÁN, Korszó-elnevezések az RNK-beli fazekasság magyar szakszókincsében. 8. 1964: 93–6).

Az erdélyi magyar nyelvjárásokat átfogó nyelvátlasz anyaga lehetőséget teremtett arra, hogy egy-egy nyelvjárás jelenséget az egész tájegységre vonatkoztatva lehessen bemutatni. Ilyen, az erdélyi magyar nyelvjárások egészére kiterjedő jelenség tanulmányokat tett közzé rendszeresen a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények hasábjain MURÁDIN LÁSZLÓ.

Kévszociolingvisztikai tanulmány olvasható a folyóiratban. Ezek közül kiemelném PÉNTEK JÁNOS tanulmányait (pl. Kontaktusjelenségek és folyamatok a magyar nyelv kisebbségi változataiban. 41. 1997: 37–49).

Sok közlemény a névtan köréből került ki. A legtöbb tanulmány helynévkutatással foglalkozik, különös tekintettel arra, hogy a helynevek a gazdasági-társadalmi változások következtében állandó átalakulásnak vannak kitéve. De szép számmal találunk személynévkutatással foglalkozó közleményt is. A korszerű helynévkutatás a 30-as években indult meg, s eredményei elsősorban SZABÓ T. ATTILA nevéhez fűződnek. A történeti helynévanyag, valamint a korabeli helynevek és személynevek összegyűjtését, feldolgozását és közlését többen is vállalják. Főként egy-egy vidék, egy-egy település helynévanyagának és személynévanyagának összegyűjtésére, települési egységeként és vidékenként való monografikus feldolgozására találunk példát (CSÁK LÁSZLÓ, Bélyfnyér jelenkori helynevei. 11. 1967: 319–25; TIBÁD LEVENTE, Székelyudvarhely régi utcanevei. 29. 1985: 21–8; SZABÓ T. ATTILA, A marosvásárhelyi személynévanyag bece-jellegű elemei a XVII. század első felében. 15. 1971: 21–33, 235–44; B. GERGELY PIROSKA, Inaktelke mai személynévrendszere. 13. 1969: 33–44; 14. 1970: 39–58; 15. 1971: 35–50; MURÁDIN LÁSZLÓ, Csíkszépvíz mai magyar helynevei. 21. 1977: 112–4). 1982-től CSOMORTÁNI MAGDOLNA tett közzé több cikket is székelyföldi helységek névanyagából (például Csík-mindszent helynevei. 26. 1982: 155–7; Csíkszentlélek helynevei. 27. 1983: 75–6; Csíkszentdomokos, Csíkszentkirály és Zsögöd helynevei. 30. 1986: 72–80; Csíkszenttamás helynevei. 35. 1991: 171–4).

Igen fontosak a folyóirat nyelvtörténeti közleményei is, amelyek a gazdag erdélyi magyar nyelvemlékanyag feltárására és feldolgozására vállalkoznak (például SZABÓ T. ATTILA, Daczó Máté fogarasi várnagy három levele Nádasdy Tamáshoz. 6. 1952: 373–6; Szeljegyzetek két kolozsvári

MÓZES HUBA (45), SZABÓ ZOLTÁN (42) és MURÁDIN LÁSZLÓ (40) közölte. Az 1997 utáni füzetekben MURÁDIN LÁSZLÓ, GAAL GYÖRGY és PÉNTEK JÁNOS szerepel a legtöbb írással.

Végezetül megállapítható, hogy a nyelvjárástani publikációk korábbi túlsúlyával szemben az egyes részdiszciplínák jelenléte a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 1989 utáni füzeteiben kiegyenlítettebbé vált.

A hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1958. Új magyar nyelv- és irodalomtudományi folyóirat Romániában. *Magyar Nyelv* 54: 490–503.
- BENKŐ SAMU 1992. Az Erdélyi Tudományos Intézet. *Valóság* 35/4: 62–72.
- BENKŐ SAMU szerk. 1979. Erdélyi Múzeum. 1814–1818. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- FAZAKAS EMESE 1997. A Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XXI–XL. évfolyamának repertórium. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 41: 89–108.
- GAAL GYÖRGY szerk. 1975. Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- KABÁN ANNAMÁRIA 1997. Negyvenéves az erdélyi magyar nyelvtudomány fóruma, a NyIrK. *Magyar Nyelv* 93: 101–5.
- KABÁN ANNAMÁRIA 2006. Az erdélyi magyar nyelvtudomány fóruma, a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények első negyven éve. In: KABÁN ANNAMÁRIA, *Lét és nyelv. Tanulmányok a nyelvtudomány és nyelvhasználat történetéből*. Bíbor Kiadó, Miskolc. 11–20.
- MÓZES HUBA 1983. Sajtó, kritika, irodalom. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- MÓZES HUBA 2006. A magyar irodalomtudomány fóruma: a NyIrK. – és megjelenésének előzményei. In: MÓZES HUBA, *Repülőhíd a sínek felett. Barangolás irodalmi téridőben*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 45–50.
- TOÓS MAGDOLNA 1976. A NyIrK. I–XX. évfolyamának repertórium. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 41: 89–108.

KABÁN ANNAMÁRIA

Szabó T. Attila egy levele Illyés Gyulához és ami körülötte feltárult* Szabó T. Attila és Illyés Gyula kapcsolatáról

Ennek a cikknek az írására az a kevésbé ismert tény indított, hogy Szabó T. Attila egy tudománytörténeti, sőt politikai szempontból is fontos levelet írt Illyés Gyulának. Erről ANTAL ÁRPÁD, a kolozsvári egyetem nyugdíjas magyar irodalom professzora emlékezett meg Szabó T. Attila születésének 90. évfordulójára írt, az ő pályáját, életét, egyéniségét ismertető és méltató tanulmányában, amelyben BALASSA IVÁN „Szabó T. Attila, Erdély nagy nyelvtudósa” című könyvéhez (Bp., 1996.)

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 61. E cikk első fogalmazványát közel egy éve készítettem el és küldtem be. Aztán azonban bővítettem, újabb adatok is kerültek elő. A hivatkozási rendszert – a szerkesztősséggel egyetértésben – már nem igazítottam az új szabályzathoz, azért sem, mert a cikkben sok a szépirodalmi, publicisztikai hivatkozás. Írásom jellege magyarázza a lábjegyzetek terjedelmes voltát is. Egy előadás részeként cikkem témájáról jóval rövidebben szoltam már a 2006. november 23-án Kolozsváron rendezett centenáriumi Szabó T. Attila-szimpoziumon. Cikkem közlésekor arra szintén emlékeztem, hogy Illyés Gyula a magyar kisebbségek, elsősorban a Romániában élők (akkori) hátrányos helyzetét is szóvá tevő esszéjét éppen harminc évvel ezelőtt írta. Itt is köszönetet mondok mindazoknak, akik e cikk megírásában segítettek, a kéziratok közléséhez hozzájárultak, ábécé rendben a következőknek: Antal Árpád, Egyed Akos, Illyés Mária, Jakó Zsigmond, Máté Jakabné (Szabó Mária Rózsa), Péntek János, Posgay Ildikó (Szabó T. Ádámné), Stauder Mária (és az Illyés Gyula Archívum és Műhely), Szabó T. Aron, ifj. Szabó T. Attila.

is kapcsolódik. A tanulmány (I. NyIrK. 1997: 3–22) címe: „Emlékezés a kilencvenéves Szabó T. Attilára. (Balassa Iván könyvének margójára)”. ANTAL kitér Szabó T.-nek a közéleti megnyilvánulásaira, tevékenységére is. Bár tudjuk, az ő munkásságának nem ez volt a domináns eleme, ANTAL több figyelemre méltó ténnyel is felsorol, majd ezt írja: „Valamennyi ilyen jellegű ténykedésénél izgalmasabb az Illyés Gyulának adresszált episztola. A pillanat valóban drámainak mondható. Mint köztudomású, 1977-es karácsonyi cikkében (Válasz Herdernek és Adynak) ILLYÉS felemelte szavát Ceaușescu sovén-nacionalista örülete ellen, mire nálunk tilalom alá került a költő neve és minden írása, s a román ideológiai és politikai vezetés ostoba és útszéli támadó hadjáratot indít Illyés ellen. Ő válaszolna is a képtelen rágalmakra, de a kádári vezetés megtiltja ezt neki, sőt a karácsonyi cikkét is tartalmazó kötetének otthoni forgalmazását sem engedélyezi.¹ Magyarán szólva: a hivatalos Bukarest és a hiva-

¹ Ide kapcsolódik a tanulmány 17. számú lábjegyzete: „Illyés Gyula, *Szellem és erőszak*. Budapest, 1978. A kötetnek a korra jellemző s témánkba vágó jellegzetessége, hogy forgalmazása csak tíz év múltán, 1988-ban engedélyeztetett, félévtizeddel a költő halála után.” E lábjegyzethez az újabb szakirodalmat is felhasználva és az egész ügyet némileg bővebben bemutatva egy-két dolgot még hozzáfűznék. Illyés esszéje a Magyar Nemzetben két részben jelent meg: az 1977-es karácsonyi és az 1978-as újuvi számban. A főszerkesztő, Pethő Tibor a korábbi szokástól eltérően a megjelenés előtt nem egyeztetett Aczél Györggyel. Illyés írása a magyar nép és nyelv múltján, jelenén és jövőjén gondolkodva-vívódba az esszé stílusában, de számos ténnyel említve szólt a trianoni békediktátum után a szomszédos országokba került magyarság hátrányos helyzetéről, az őket és általában a magyarságot ért nemzeti(ségi) sérelmekről is. E kérdést az akkori magyarországi hivatalos politika csak nagyon óvatosan és nem megfelelően kezelte. Az esszében Illyés ugyan Romániát konkrétan nem (illetve: sem) említette (Erdélyt Adyval kapcsolatban és a Csehszlovákiára utaló Benes-dekrétumokat egyszerűen); de a cikke vége fele felsorolt tények világosan mutatták, hogy a mondanója egy jó része elsősorban oda szólt. Írt ugyanis arról, hogy egy több mint milliós lelket számláló kisebbségnek nincs anyanyelvi egyeteme, vagy ha volt, megszüntették, az anyanyelvüket megtartó végzett diplomásait idegen nyelvű területre helyezik, az ő szülőföldjükre pedig olyanokat hoznak, akik az ott beszélt nyelvet nem értik, magyar orvosnak is magyar betegével („hivatalosan”) az államnyelven kell társalognia, a nem elegendő számú magyar iskolában a magyar nyelvű tankönyvekben is ellenséges, negatív magyarsággépet tanítanak stb. Ezt a cikket és magát Illyést a román írószövetség lapjában (Lucaefărul, 1978. máj. 8) minősíthetetlen hangon és számos hamis tényállítással támadta meg egy akadémikus és író, MIHNEA GHEORGIU, majd az egész akkori hivatalos romániai kultúrpolitika. S ebből idehaza szintén komoly probléma lett, a Politikai Bizottság is foglalkozott az ügygel. Illyés válaszcikke, a Fegyelmezetten már nem jelenhetett meg, s nem került forgalomba a vitát kirobbantó írást is tartalmazó „Szellem és erőszak” című esszékötete sem, amit Csóóri Sándor kezdeményezésére a Magvető a Gyorsuló idő sorozatban ekkor jelentetett meg. A Magvető Kiadó igazgatója, Kardos György ez ügyben szintén nem egyeztetett a felsőbb szervekkel. Illyés végül kapott harminc nem terjeszthető példányt, de a kötet tíz évig raktárban várt a terjesztésre. Ekkor egy, a Magvető emblémájával ellátott kis lapot tettek bele a következő szöveggel: „Illyés Gyula könyvét tíz év késéssel adjuk közre. Magas szintről származó tilalom volt a várakozás oka. Tíz év múltán is elmondhatjuk: ez a könyv fontos dokumentuma egy nagy elme igazságért folytatott küzdelmének – tanúság és tanulság mindnyájunk számára.” A könyvtári címléírásokban pedig így szerepelt a kiadás időpontja: 1978 [! 1988]. Egyébként a kötetet 1980-ban Münchenben is megjelentették, majd idehaza számozhatként. MIHNEA GHEORGIU cikkére felsőbb utasításra, nyilvánvalóan Aczél Györggyel is konzultálva, PACH ZSIGMOND PÁL történész akadémikus válaszolt. Határozottan megvédte Illyést, még ha meg is jegyezte, hogy olykor ők is vitáznak vele. Mértéket tartó, de szellemes visszavágásokat sem mellőző stílusban mutatott rá a Lucaefărul közlő cikk hibáira és torzításaira, s szóvá tette az alpári hangnemet is. A közös problémák megvitátását, az ellentétek feloldását szorgalmazta, s arra is kitért, hogy Illyés mint fordító a román irodalom magyarországi megismertetéséhez szintén hozzájárult. Az akkori hazai politikának megfelelően azonban a két szomszédos szocialista ország (hivatalos) barátságát és együttműködését szem előtt tartva, valamint nyilván az előállt politikai feszültséget is tompítandó a magyar kisebbség helyzetének kérdését lényegében kevésbé és óvatosan érintette (I. A Dunánál. Itt élnek kell: Élet és

talos Budapest, ha nem is ugyanazon hangsúllyal, mégis alapjában egy húron pendülve marasztalta el a »nacionalista« író. Illyés körül tehát otthon is elfogyóban volt a levegő. Ekkor kapta kolozsvári barátjától – miután ennek előbbi pesti látogatásán sorskérdéseinkről kiadósan elbeszélgettek² – ama

Irodalom 1978. júl. 8. 3–4), s történelmi látásmódjával is én csak részben tudok egyetérteni. Aczél György, aki párt és állami részről leginkább foglalkozott az ügyel, többször informálta Illyést, s tájékoztatásul a PACH-cikk kefelevonatát is elküldte neki. Azt szintén közölte vele, hogy az ES e számából a nagyobb és nemzetközi érdeklődésre való tekintettel jóval többet nyomnak. Naplója szerint ILLYÉS a válasz mértékét nem tartotta elegendőnek, az eddigiekhez képest azonban mégis haladásnak, első lépésnek mondta. Mindenesetre az Illyés-kötetnek és az ő válaszcikkének a letiltása ellenére, sőt részben éppen ezért is, Illyés esszéje hatására nemcsak a hazai és külföldi közvélemény figyelt fel (jobb) a magyar kisebbség (romániai) helyzetére, hanem mint naplójegyzeteiből kiderül, írása a magyar állami és pártvezetést is – ugyan nyilván a maga jórészt téves, korlátozott eszmérendszerén, vonalvezetésén és külpolitikai megfontolásain belül – jobban megfontoloztatta erről a kérdéstről. Az Illyés-naplók tanúsága szerint is arról azért viszont nemigen beszélhetünk – amit a Nyírk.-beli szöveg sugallhat –, hogy a magyar állami és pártvezetés csupán hangsúlyeltolódással, de alapjában a Ceaușescu-rezsimhez hasonlóan marasztalta volna el Illyést. A magyar kisebbség ügyében olykor konkrét akciókkal is megpróbáltak segíteni (pl. Kallós Zoltán megvádolásakor), de a téves ideológiai megközelítésről, az általánosabb külpolitikai megfontolásokról most nem beszélve, azzal is számoltak – volt is rá példa –, hogy lépéseik csak nagyobb retorziót válthatnak ki. (A fentiekről elsősorban ILLYÉS GYULA, *Naplójegyzetek 1977–1978*. Vál., szerk., sajtó alá rend. ILLYÉS GYULÁNÉ és ILLYÉS MÁRIA. Bp., 1992. passim; Internet: <http://mek.oszk.hu/01200/01271> és VASY GÉZA, *Illyés Gyula*. Bp., 2002. 131–2. alapján írtam.) S l. még ILLYÉS GYULA, *Naplójegyzetek 1961–1972*. (Internet: <http://mek.oszk.hu/00600/00678>); 1973–1974.; 1975–1976. (Vál. szerk. sajtó alá rend. ILLYÉS GYULÁNÉ, ill. Ő és ILLYÉS MÁRIA. Bp. 1989., 1990., 1991. passim). Ez utóbbi kötetek még nincsenek fenn az interneten található Magyar elektronikus könyvtárban (mek). Mihnea Gheorgiuról pedig most az is olvasható a világhálón, hogy „who was also a close collaborator of Nicolae Ceaușescu” (l. Google keresőprogram). – Ismeretes, hogy Illyés Gyulát a magyarság helyzete egész pályája során foglalkoztatta. (Pl. a naplójegyzetei és a cikkében írtak közt is olykor közvetlen összefüggés van. 1977. nov. 1-jén azt a Kányádi Sándortól kapott információt jegyzi fel, hogy Kolozsvárra – noha ott hetvenze magyar van – nem neveznek ki magyar orvost. Nov. 20-án olyan romániai, szlovákiai magyar nyelvű tankönyveket kap kézhez, amelyek a magyarságról negatív képet festenek; stb.). Említett cikkének, illetve inkább a cikk címének a genezisével kapcsolatban azonban még két tény külön megemlítendő. Mint a 3. l. ábjegyzetben bővebben írok róla, KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE EMIL 1977 augusztusában a Kortársban közölte „Herder árnyéka” című, a magyar nyelvhasználatról foglalkozó vitacikkét, amelyre ugyanott az októberi számban ILLYÉS is reagált. Cikke elején KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE idézi Johann Gottfried Herdemek azt az 1791-ben publikált – és a korabeli és a későbbi magyar értelmiségre nagy hatást tett – megjegyzését, miszerint a más nyelvcsaládba tartozó népek közé ékelődött magyarságnak évszázadok múltán talán majd a nyelvét sem lehet felfedezni. A Magyar Nemzet-beli cikkét GRANDPIERRE írására utalva ILLYÉS ugyanezzel a Herder-gondolattal, annak egy pontosabb fordításával indítja. 1977. november 22-én pedig Ady Endre születésének volt a századik évfordulója, s őt – mint FÜLEP LAJOS emlékezik rá (l. ILLYÉS cikkét is) – szintén kínzóan gyötörte a nemzethál gondolata. Illyés úgy érezte, az ünnepegeken az Ady költészetében lévő magyarság-kérdés nem kapott megfelelő hangsúlyt.

² E találkozó ANTAL ÁRPÁD (ímélbeli közlése: Kolozsvár, 2006. okt. 19.) szerint úgy az 1970-es évek derekán lehetett. (Ekkor Szabó T. Attila a felesége, Éva asszony társaságában utazott Magyarországra.) ANTAL két mozzanatra emlékszik a találkozási Szabó T. Attilától hallottakból: „Amikor végre egymással szemben állhattak, Illyés ilyes szavakkal kezdte: Mi lesz velünk? Megmaradunk-e? Nem pontos idézet, csupán egy biztos: a nemzeti sorskérdések foglalkoztatták őket.” Közben pedig egyszer Illyés rászólt a szomszéd asztalnál beszélgető nőkre (*Asszonyok!*). Zavarta a beszélgetésük. Illyés ez évekbeli naplójegyzeteit (címleírásukat l. az 1. l. ábjegyzetben) átlapozva erről a találkozásról nem találtam említést. Vagy az én figyelmetlenségem az ok, vagy – ami valószínűbb – az, hogy Illyés „biztonsági okokból” nem rögzítette a találkozást. Tudniillik ilyeneket is ír: „Erdélyi vendég estefelé,

régi magyar nyelven szóló levelet, melyben a hajdani írásbeliség bűvárlója megköszöni Illyésnek, amiért »fene nagy szorongattatásaikban« ideszakadt »vércit vitézül oltalmazni nem késlekedett«. Valahogy ilyenféleképpen szólhatott az írás, amit közvetítésemmel egy nálam időző pesti házaspár vitt magával, s akiktől olyan visszajelzést kaptunk, hogy a súlyos depresszióval küszködő költő igen-igen örült barátja üzenetének, kit egyik későbbi írásában a »a Dunamedence legnagyobb nyelvkuató-jának«³ nevezett. Az Illyés hagyatékban érdemes lenne felkutatni azt a bizonyos kolozsvári levelet.” (i. m. 15).

zuhogó esőben. Marosvásárhelyről, Kolozsvárról ... Az »erdélyi vendég« helyett először magának a vendégnek a nevét írtam le. Töröltem. Kiszámíthatatlan, nem okoz-e ilyen megnevezés kellemetlenséget még ilyen »közlés«-ért is, akár tíz vagy húsz év múlva is, ha illetéktelen, azaz »illetékes« szem elé kerül!” (ILLYÉS, *Naplójegyzetek 1973–1974*. Bp., 196–7; 1974. jún. 9.). Vagy lásd azt a később idézendő naplóbejegyzését, amelyben azt fontolgatja, meg merje-e köszönni írásban a Szabó T. által küldött remek SzT.-kötetet. Antal Árpádnak a találkozóról szóló híradsát Szabó T. Attila életben lévő fiai, Attila és Áron sem tudták kiegészíteni.

³ Ez az emlékezetből való idézet ILLYÉSnek „A szó tisztaságáért, a szellem szabadságáért – cenzúrával? Igen!” című cikkére megy vissza, ahol ő a következőket írja: „A ragacsos, kásás hangejtést tehát méltán sorolja Grandpierre nyelvünk első vonalú rontói közé. Szabó T. Attila tétele is mindnyájunk számára szent: a Duna-völgy tán legnagyobb nyelvkuatója mondja: A magyar a hangokat tisztán, világosan, határozottan ejti ki. Nem lehet tehát a magyarban hangokat, szótagokat elnyelni, mint az angolban vagy a franciában”. Illyésnek ez a cikke naplójegyzeteiben is megtalálható (l. l. lábjegyzet; 1977. okt. 31., 158–66; az idézet: 163), s először a *Kortárs* 1977/10-es számában jelent meg (1507–12; az idézet: 1511. A Kortárs-beli szöveg csak a szövegtagolásban tér el egy-két helyen a Naplójegyzetekben lévőétől. Különbség azonban, hogy a címben a kérdés után ott áll még egy válasz: Igen! A költőnek egy posztumusz gyűjteményes kötete a Naplójegyzetekben lévő szöveget közli, l. ILLYÉS GYULA, *A törzs szavai. Írások az anyanyelvről. Vál. DOMOKOS MÁTYÁS és SZATHMÁRI ISTVÁN*. Az Utószót írta SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 2002. 226–36. Ami pedig a SZABÓ T.-től való idézet forrását illeti, az – a Kolozsvári Grandpierre Emilre való hivatkozás is ez irányba igazít – nyilván az ő, a Kortársban (1977/8: 1303–11) megjelent „Herder árnyéka” című cikkéből való, amelyben Kolozsvári Grandpierre a legújabb magyar nyelvhasználat (álta) negatívnak ítélt jelenségeit tette szóvá. A szerkesztőség lábjegyzetben utal is arra, hogy a cikket vitaindítónak szánja. Írásában Illyés is erre a jelentős vitát kiváltó cikkekre reagál egyetértően, többször említi is cikkében Grandpierre-t. A vitához csak a *Kortárs* 1977-es számában még KÖHÁTI ZSOLT (Félnünk kell-e Herder jóslatától? 1977/10: 1656–9) és BENKŐ LORÁND (Herder árnyékában? 1977/12: 1956–9) szólt hozzá, másutt pedig mások is (A számos jogos problémafelvetést, olykor azonban tévedéseket, vitatható megállapításokat is tartalmazó KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE-cikk problematikájával itt lényegében nem foglalkozom, az írást filológiai adalékként tárgyalom. A cikk később is megjelent az írónak egy, a Gyorsuló idő sorozatban kiadott kis gyűjteményes kötetében: Herder árnyékában. Bp., 1979. 143–73). Az ILLYÉS-nél lévő SZABÓ T.-idézet GRANDPIERRE cikkének a következő részében van meg: „Két betegség pusztít egyre szélesebb körben: – a ragacsos ejtés és az éneklés. Hadd idézzem a lekváros, csámcsogós, hadarós, elnyelés kiejtésrel kapcsolatban a kiváló erdélyi nyelvész, hajdani iskolatársamat, Szabó T. Attilát: – »Bármennyire különösnek látszik is, tanárainkat és tanítóinkat meg kell tanitanunk helyesen beszélni magyarul, úgy, hogy beszédünk alapelemeit, hangrendszerünk, hanglejtésünk különleges magyar sajátosságait megismertetjük velük.« Állítását megokolja: »A magyar nyelv hangtagolása sokkal határozottabb, mint bármely nyugat-európai nyelv. A magyar a hangokat tisztán, világosan, határozottan ejti ki. Nem lehet tehát a magyarban hangokat, szótagokat elnyelni, mint az angolban vagy a franciában.«” (Kortárs 1977/8: 1306). E megállapításhoz pedig lábjegyzetet csatol, miszerint „Ezt és a következő idézeteket a szerző *Anyanyelvünk védelme* című könyvéből vettem. Bukarest, Kritérium, 1970.”. Azt már a filológus állapítja meg, hogy a gyűjteményes kötet címe „Anyanyelvünk életéből”, és az idézet annak a 98. lapjáról, A nyelvművelés időszzerű kérdései című cikkből való, amely eredetileg 1939-ben az Erdélyi Iskola tanügyi folyóirat VI. kötetében és a Népevelési Füzetek 5. számaként „A nyelvművelés időszzerű kérdései. Gyakorlati nyelvőr-kalauz” címmel jelent meg (l. A szerző szaktudományi és tudománynépszerűsítő közleményeinek könyvszete. Összeáll. Sz. CSÁTI ÉVA. In:

Nemrég – Szabó T. Attila születésének centenáriumát (2006.) is tekintve, és mivel majd egy cikket szeretnék írni az ő fő művéről, az „Erdélyi magyar szótörténeti tár”-ról (SZT.) – újra elolvastam ANTAL tanulmányát, s gondoltam, utánaézek az említett levélnek. Ez ügyben (is) több ímélt, illetve levelet váltottam, valamint telefonon is beszéltem az Illyés Gyula Archívummal (az intézményről l. az interneten is: Illyés Gyula Archívum és Műhely), annak vezetőjével, STAUDER MÁRIÁVAL. Ők segítőkészen, a hagyaték különböző szoba jöhető részeiben is keresték a levelet, de nem találták meg. ILLYÉS MÁRIA az Illyés-villában lévő még nem listázott anyagot is megnézett, de ő sem találta a levelet. Mint az archívumvezetőnk írta, lehet, hogy az édesapja vagy az édesanyja „valami jó helyre” eltette a levelet, és ő még nem bukkant rá. STAUDER MÁRIA 2006. 10. hó 13-án ímélen küldött hosszabb, összefoglaló értesítésének a végéről szó szerint idézek: „a fentiekben leírtak után sajnálattal ugyan, de csak megismételni tudom, hogy magát a levelet Illyés Gyula feltárás alatt lévő írói hagyatékában NEM TALÁLTUK meg. Munkánkat folyamatosan végezzük, tehát ha a levél előkerül, vagy eredetiben vagy másolatban, azonnal értesíteni fogjuk” (az idézett ímélt vö. a fentebb általam írtakra is).

Közben Antal Árpád professzort is felhívtam telefonon, s két ímélt szintén küldtem neki (az ő második íméljében jött válaszáat a 2. lábjegyzet elején már említettem): néhány dolgot kérdeztem tőle a levéllel kapcsolatban. Az első válaszáának, íméljének (Kolozsvár, 2006. 10. 13.) nagy része a következő: „A szoba hozott kérdésről a publikált szövegen túl ezeket közölhetem: 1. A 70–80-as évtizedfordulón kolozsvári lakásomban felkeresett a már 1977 óta Pesten dolgozó Máté Jakab, felesége, Máténé dr. Szabó Mária Rózsa társaságában. Közben kérésükre vendégeimet egy rövid találkozóra átvittem a felettem lakó Szabó T. Attilához, akivel többek között Illyés Gyula akkori fontos írásáról is szót ejtettünk. Kevéssel azután, hogy vendégeim elmentek itteni szállásukra, Szabó T. Attila lehozta és átadta nekem továbbítás végett a szóban forgó levelet. Ez részemről másnap meg is történt. 2. Hosszú időn át Jakabékkal nem találkoztam. Egy-két rövid levelet váltottunk, de »ama levélről« emezekben nem esett szó. Egy kései – már Illyés halála utáni – találkozásunkon szoba hoztam a levelet. Jakab szerint az átadás megtörtént, de nem közvetlenül Illyésnek. Emlékezősem szerint Jakab a költő örömről is ejtett szót, amellyel a baráti sorokat fogadta. 3. Jakab halála után 2004-ben magam is végére próbáltam járni a levél ügynek, ám az Illyés Archívumban nem találták ... Ezek szerint csak az 1-es pontban mondottakért vállalhatom a teljes felelősséget”. Második íméljében (Kolozsvár, 2006. okt. 19.) ANTAL ÁRPÁD még további információkat nyújtott a levélről: „A levelet láttam és figyelmesen elolvastam, ismételt is. Egyetlen lap rektóján kézzel tintával volt írva (Attila általában írógépet nem használt), igen gondos betűformálással, kb. féllapnyi terjedelemben. – Az átszállítás időpontjára az 1978-as év lehetséges, sőt valószínű, de erre nézve biztos eligazító jegyzetem, hivatkozásom nincs” (ehhez vö. még 3. lábjegyzet).

Szabó T. Attila leveléről Máté Jakabnéval is beszéltem telefonon. Emlékezett rá. Mint mondta – tekintettel az akkori körülményekre, arra gondolva, hogy netán a határon megtalálják náluk a levelet –, azt emlékezte szerint egy lezáratlan normál méretű sima borítékban hozták át, amin sem címzés, sem feladó nem volt. A férje aztán telefonált az Illyés-lakásra, Illyés Gyulánéval megbeszéltek egy találkozót, s a levelet is neki adta át, Illyés Gyulával nem találkozott. A felesége a lehetőség szerint Illyést ez időben (is) igyekezett védeni különösen az olyan találkozásoktól, amelyek felizgathatták volna. Arról Máténé nem tud, hogy Illyéséktől visszajelzést kaptak volna.

SZABÓ T. ATTILA, *Nyelv és múlt. Válogatott tanulmányok, cikkek III.* Bukarest, 1972. 551). Egyéb-ként cikkében GRANDPIERRE többször idéz még SZABÓ T. ATTILÁTól, s egyszer kitér az SZT. akkor megjelent első kötetére is. Visszatérve a cikkem fő indítékát-tárgyát képező levélre, arra a Naplójegyzeteknek az 1977–1978-as és a későbbi kötetekben sincs utalás. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a levél nem jutott el Illyéshez (bár ezt a lehetőséget sem zárhatjuk ki), naplójába ILLYÉS több mindent nem jegyzett fel, így általában a kapott postákat, könyveket sem, olykor pedig csak néhány sort ír, ill. napok is maradnak ki. Ezenkívül a naplóbejegyzés óvatosságból ugyancsak elmaradhatott, l. a 2. lábjegyzet végén a név nélkül említett erdélyi vendégről és az SZT.-kötet megköszönésének módjáról írtakat.

Röviden ennyi tehát, amit most a levélről mondhatunk, illetve az, hogy Illyés Mária még később is kereste, de nem találta. Természetesen, valószínű, hogy Illyés Gyuláné aztán fölolvasta a levelet férjének, vagy odaadta neki, ő pedig megörült a hálás, veretes soroknak. S elképzelhető, hogy később erről valamilyen visszajelzés, hír eljutott Antal Árpádhoz, Szabó T. Attilához, Kolozsvárra.⁴

A levél utáni kutakodás, ha nem is a keresett levelet, de más levélanyagot felszínre hozott, nevezetesen Szabó T. Attilának az 1973–1976 közti időszakból Illyés Gyulának írt négy levelét. Jelzetük: Illyés Gyula Archívum (MTA ItI) L 19. Külföldi levelek/E. Másol, például a Szabó T.-hagyatékban az Országos Széchényi Könyvtárban lévő részében Illyés Gyulához írt levelek nincsenek. Érdeklődtem az után is, a Szabó T. Attila-hagyatékban Kolozsváron, az Erdélyi Múzeum Egyesületnél lévő részében vannak-e Illyés Gyulának Szabó T. Attilához írt levelei. JAKÓ ZSIGMOND professzor segítségét kértem abban, hogy ennek utánanézzenek, s az EMÉ-től EGYED ÁKOS professzor aláírásával jött a válasz és mellékelve hozzá a következő kéziratok xeroxa: Illyés Gyulának egy rövid, 1973. VII. 11-én (?) postázott levele (a dátumozás más kéztől a borítékon, a feladó helyén van, a nap jelölése nehezen olvasható); Szabó T. Attila Illyéshez írt legelső, 1973. VII. 24-én kelt levelének első, némileg javított fogalmazványa; egy másik rövid, ajánlva feladott Illyés-levél és ebben külön lapon egy Szabó T. Attilának szóló, aláírt, 1976. okt. 5-i dátumozású (könyv)dedikáció (I. EGYED ÁKOSnak, az EME elnökeként Kolozsvárról 2007. március 5-én hozzám írt levelét). Illyés Gyula és Szabó T. Attila levelezéséből – amit a cikk végén közlök – úgy látszik, hogy Benda Kálmán hozta össze őket, akinek a közvetítésével (és talán a kezdeményezésére is?) Szabó T. 1973 nyarán elküldte az egyik könyvét Illyésnek. Bendáék régóta jól ismerték Szabó T.-éket, a két család rokonságba is került. Első levelében Illyés a Szabó T. küldte könyvet köszöni meg. Ez valószínűleg SZABÓ T. válogatott tanulmányainak és cikkeinek az első vagy talán a második kötete (Anyanyelvünk életéből. Bukarest, 1970.; ill. A szó és az ember. Bukarest, 1971.), SZABÓ T. 1973 előtt megjelent könyveiből ugyanis ezekből van dedikált példány Illyés Gyula könyvhagyatékában (erről l. később). Az Illyés köszönő levelében írt elismerő sorokra reagál aztán Szabó T. Attilának a költőhöz írt első levele (Kolozsvár, 1973. VII. 24). Azt, hogy ezt milyen fontosnak tartotta, mutatja, hogy javított fogalmazványa is van. Persze, elvileg lehetséges, hogy Szabó T. a többi Illyésnek szóló levelét is először piszkozatban írta meg, de ez nem valószínű, egyikükben két javítás is van. Érdekes, hogy az első levél első fogalmazványán először *Szabó Attila* az aláírás, aztán azonban a *Szabó*-t lehúzta, és aláírásként maradt a közvetlenebb pusztá keresztnév. (Következő levelében Illyés is már csak keresztnévvel ír alá.) Később, 1976-ban Illyés eljuttatta Szabó T. Attilának az akkor megjelent „Itt élned kell” (1–2. köt. Bp., 1976.) című könyvét, amelyet Szabó T. második levele köszön meg és kommentál. Ebben Szabó T. még megkéri Illyést, hogy a nyilván óvatosságból lemaradt dedikációt írja rá egy külön lapocskára és juttassa el neki, s ő majd beragasztja azt a könyvbe, mert így szeretné tovább hagyni fiainak. Második levelében Illyés Szabó T. elismerő szavait köszöni meg, s bizonytalannal éppen küldi el külön lapon a kért ajánlást is. Szabó T. harmadik levele erre az igen elismerő levélre és dedikációra válaszol. Negyedik és egyben utolsó Illyésnek írt levele írására pedig az indította, hogy Szabó T. Attila olvasta a Magyar Nemzet 1977. október 30-i, vasárnapi számában RUFFY PÉTERnek a hetvenötödik évét (november 2-án) betöltő Illyés Gyulával folytatott beszélgetését (Születésnap beszélgetés a hetvenöt éves Illyés Gyulával). Szabó T. egyrészt születésnap jókívánásait küldi, másrészt megköszöni Illyésnek a magyar kisebbségek ügyének a képviselőjét, ami az interjúban is nyomatékot kap.⁵ Ennek az újságcikknek Romániában és má-

⁴ Megjegyzem még, hogy ANTAL ÁRPÁD és MÁTÉ JAKABNÉ közléseinek tartalmáról – az ő tudtunkal – értesíttem az Illyés Gyula Archívumot, valamint őket is a kapott információkról.

⁵ Illyés ebben az interjúban is korrektül, a problémát határozottan szóvá téve, de a megoldást, a megbékélést keresve veti fel általában, illetve a magyarokra és a szomszéd népekre vonatkozóan a nemzetiségi kérdést. Elismeri, hogy 1867, a kiegyezés után a magyar politikának voltak asszimilációs törekvései az akkori Magyarország kisebbségeivel szemben, de – mint aktuális kérdést is – ugyanakkor világosan megfogalmazza a Trianon után kisebbségbe került magyarság sérelmeit. „Vessük

sutt sem lett politikai visszhangja. Láttuk, a nem sokkal később született, már részletesebb és kifejezettebben a (romániai) magyar kisebbségi kérdéssel is foglalkozó karácsonyi-újévi esszé robbantotta ki a politikai konfliktust. Aminek aztán nyilván része volt abban, hogy Illyés Gyula és Szabó T. Attila levelezése megszakadt. Szabó T. azonban később még eljuttatta Illyéshez az SZT. két dedikált kötetét. Lehet, hogy Illyés Gyula is küldött még Szabó T. Attilának könyveket (IFJ. SZABÓ T. ATTILA is úgy emlékszik, hogy édesapjának voltak Illyés-könyvei), de akkor ezek lappanganak. Még a levelezésben cím szerint említett „Itt élned kell” sem került elő, igaz, Szabó T. Attilának az EMÉ-nél lévő könyvhagyatéka még feldolgozásra vár.

Mint említettem, Illyés Gyula könyvtárában vannak dedikált Szabó T. Attila-kötetek.⁶ Ezek – hasonlóan a többi, más erdélyi szerzőktől való, lentebb említett kötetekhez is – általában a Kriterion Kiadónál jelentek meg. Magam a köteteknek a TAKÁCS MÁRIA-féle kiadott, már idézett könyvtár-feldolgozásban néztem utána, amely elrendezésében a könyvtár eredeti, még az Illyés-lakásban lévő állapotához igazodik, s közli a dedikációk és a bejegyzések szövegét is. Azóta Illyés Gyula könyveinek egy jelentős állománya (is) – közte a neki dedikált kötetekkel – az Archívumba került, ahol megtörtént a számbavétel és az újrendezés (I. Könyvjegyzék az Archívumba került könyvállományról. Készítették: BENDA MIHÁLY, MORVAY KINGA, PAPP SZILVIA ANIKÓ, STAUDER MÁRIA. Szerk. STAUDER MÁRIA; internet: <http://www.iti.mta.hu/illyes-konyvjegyzek.html>). A következő SZABÓ T. ATTILA-köteteket találtam: Anyanyelvünk életéből. Válogatott tanulmányok, cikkek. Bukarest, 1970.; a dedikáció (itt és a továbbiakban a külön sorokat nem jelzem, az eredeti központoszást viszont megtartom): „Illyés Gyulának édes anyanyelvünk védelmezőjének mély tisztelettel Szabó T. Attila”; A szó és az ember. Válogatott tanulmányok, cikkek. Bukarest, 1971.; a dedikáció: „Illyés Gyulának, a magyar szó nagy mesterének mély tisztelettel Szabó T. Attila”; Nép és nyelv. Válogatott tanulmányok, cikkek. Bukarest, 1980.; a dedikáció: „Illyés Gyulának tisztelő barátsággal és szeretettel Kolozsvár, 1980. Karácsonyán Szabó T. Attila”; Nyelv és irodalom. Válogatott tanulmányok, cikkek. Bukarest, 1981.; a dedikáció: „Illyés Gyulának, nyelvünk nagy mesterének meleg barátsággal, szeretettel, Kolozsvár, 1982. III. 24. Szabó T. Attila” (I. TAKÁCS i. m. 2: 354–5; vö. még: az I. és II. kötetek egyesített betűrendes mutatója). Az, hogy a „Válogatott tanulmányok” első két, 1970-ben, illetve 1971-ben megjelent kötetének dedikációja mellé SZABÓ T. nem írt dátumot, szintén arra mutat, hogy Szabó T. Attila és Illyés Gyula kapcsolata 1973-ban a Benda Kálmán közvetítette könyvküldéssel kezdődött. S megjegyzem még, hogy az SZT. első három kötetét Szabó T. szintén elküldte a költőnek. Ezekben a következő dedikációk vannak: I. kötet (Bukarest, 1975.): „Illyés Gyulának tisztelő barátsággal és meleg szeretettel 1975 karácsonyán Szabó T. Attila”; II. kötet (Bukarest, 1978.): „Illyés Gyulának tisztelő, meleg

---

össze ezt az ötven évet [a dualizmus korát – M. F.] az elmúlt hatvan esztendő fájdalomai, a magyar nemzetiségeket sújtó intézkedésekkel. Tárjuk föl kölcsönösen a kérdést a szomszéd államok szellemi embereivel, költőkkel, írókkal, tudósokkal. Szeretném remélni, hogy ez bekövetkezik, mert nincs más út ahhoz a tisztázáshoz, mely valamennyi Duna-völgyi népnek nemzeti és nemzetközi érdeke. A kisebbségi kérdés máris olyan izzó világprobléma, hogy föl kell készülnünk megvilágítására és megoldására.” Illyés a magyar szellemi életnek több kiválóságát, Teleki Lászlót, Ady Endrét, Németh Lászlót és másokat is megemlít, akik mind megértően viszonyultak a nemzetiségi kérdéshez. Mondandójából magam legfeljebb ott vennék vissza, túl általánosnak tartva a fogalmazást, miszerint a nemzetiségi kérdésből „Amióta csak fölmerült (mert nem teljes történelmünk során létezett), a magyar szellemi élet vizsgálja kiválóan mondható”.

⁶ Illyés könyvei között számos – részben dedikált – (magyar) nyelvészeti és finnugor tárgyú van, s a költő a Naplójegyzetekben is nemegyszer említ nyelvi problémákat és nyelvészeket, illetve viszonylag hosszabban is ír róluk. Ismeretes, hogy kifejezetten érdekelték a magyar nyelv kérdései, valamint a rokon nyelvek és beszélőik (népek). Erre legutóbb I. „A törzs szavai. Írások az anyanyelvről” című posztumusz kötetét (címléírását I. a 3. lábjegyzetben). S Illyés egy ideig az Anyanyelvi Bizottságnak elnöke, a Magyar Nyelvörnek pedig szerkesztőségi tagja is volt (vö. pl. LŐRINCZE LAJOS, A többszörös eszme- és harcostárs: Dunatáj 15/4 [1992. október]: 9–14).

barátsággal Kolozsvár, 1978. XII. 15.-én Szabó T. Attila”; III. kötet (Bukarest, 1982.): „Illyés Gyulának 80. születésnapjára meleg köszöntéssel és szívbéli nagy szeretettel Kolozsvárt, 1982. november 2-án Szabó T. Attila” (I. STAUDER MÁRIA ímélje 2007. jan. 30-án ILLYÉS MÁRIA neki küldött ímélje alapján). ILLYÉS GYULA „Naplójegyzetek 1979–1980.” (Vál., szerk., sajtó alá rend. ILLYÉS GYULÁNÉ – ILLYÉS MÁRIA. Bp., 1994, internet: <http://mek.oszk.hu/04100/04128>) című könyvének egy 1979. márc. 16-án tett bejegyzése utal is az SZT.-re: „S közben igazán följegyezni való: merjem-e írásban is megköszönni SZABÓ T. ATTILA remek erdélyi szógyűjteményét: nem lehet-e neki kellemetlensége belőle, ha bármikor – bármilyen – hatóság kezébe kerül” (uo. 26). Az említett munka leginkább a SZT. II. (Cs–Elsz) kötete lehet, amely 1978-ban jelent meg.

Arra is kitérek még, hogy az Illyés-könyvtár (illetve a nagyobb, feldolgozott rész) néhány kötetének dedikációja konkrétan is mutatja, mennyire hálásan fogadta és értékelte főleg a romániai, erdélyi magyar kisebbség, elsősorban az értelmiség, hogy 1977-es karácsonyi – 1978-as újévi cikkében Illyés Gyula szót emelt az őket (is), anyanyelvüket is erő hátrányos megkülönböztetések miatt. Egy-két könyvajánlást idézek: Beke György, Nyomjelző rokonság [Riportkönyv]. Bukarest, 1978. (Magyar–román közös kiadás); a dedikáció: „Illyés Gyulának, igaz tisztelettel azért, amit értünk tesz. Beke György Bp., 1978. nov. 25.”; Nagy Olga, A táltos törvénye. Népmese és esztétikum. Bukarest, 1978.; a dedikáció: „Illyés Gyulának forró hálával mindenért, amit értünk tett, mindnyájunk nevében egy erdélyi néprajzostól: Nagy Olga Budapesten, 1979 jan. 6-án”; Méliusz József, Tranzit kávéház = Utazás és álmom [Visszaemlékezések, cikkek]. Bukarest, 1982.; a dedikáció: „Kedves Illyés Gyula, meghatottan, tisztelettel üdvözöllek 80. születésnapod alkalmából. Olyanként is, mint akinek a tragikus végeken végig kínlódott írói pályáján hatásod, írói személyiséged, mindvégig befolyásoló szerepet játszott. Amíg még élek fájlalni fogom tíz év előtti; utolsó találkozásunk szerencsétlen perceit. Tragikus nemzeti – kisebbségi állapotunkban is csak megismételni tudom akkori utolsó mondatomat: nekünk itt élnünk kell és megmaradnunk. Amibe beleértődött, hogy persze nem akárhogyan. A magam nevében – hiszen nem képviselők senkit és semmit, csak tulajdon lelkiismeretemet – itt mondom köszönetet mind azért, amit két milliós magyar nemzetiségünk realis érdekeiért leírtál. Isten éltesen, még sokáig erőben egészségben! Maradéktalan nagyrabecsüléssel Irántad, ki számomra évszázadunk egyik legnagyobb írója, egyik legnagyobb lelkiismerete vagy; igaz nagyrabecsüléssel: hived Méliusz József. B. 982. II. 3-án”. Ebben a kötetben egy kártya, papírlap is van a következő szöveggel: „Kedves Gyula! Nagykövetünk hozta, én örömmel küldöm a Méliusz-kötetet és a Gálfalvi »köszöntőt«. Bp. 1982. XI. 10. Aczél György” (I. TAKÁCS i. m.). Ez a kötet, mint látható, diplomáciai postával jött, de nyilván általában a többi, romániai magyar szerző Illyésnek küldött műve sem közönséges postán érkezett, hanem valaki áthozta (ezt esetenként a TAKÁCS-féle könyvtárfeldolgozás jelölheti is), vagy ha a szerző Magyarországon járt, ő juttatta el. Pápai Páriz Ferenc „Békességet magamnak, másoknak [Válogatott írások]” című kötete (Bukarest, 1977.) szintén így küldetett el Illyéshez, amit a könyv közlétevéjé és bevezetőjének írója a következő dedikációval ajánlott neki: „Illyés Gyulának mélységes hálával és tisztelettel, Kvár. 1977. szeptember 16. Nagy Géza”. A könyvet Balogh Péter építész hozta át, aki egy hosszú levelet is mellékelte hozzá (keltezése: Szombathely, 1977. 11. 12.), úgy számolt be erdélyi tapasztalatairól, a romániai magyarság hátrányos helyzetéről, s kérte az író segítségét. Két sort idézek belőle: [a sérelmeket, a negatív tapasztalatokat] „Sorolhatnám még tovább, pedig nem vagyok nacionalista, csak ragaszkodom ahhoz, ami az enyém, a mienk. Tisztelem a román emlékeket, de csak a mieink mellett és nem fölött” (I. TAKÁCS i. m.). Akkoriban, tudjuk – bár esetenként voltak magyar–román közös kiadások is –, többnyire az átvívés és áthozás volt a (magyar) könyvek útja, oda és vissza. (Sőt – most már inkább a postaköltség miatt – ez is maradt.) Szabó T. Attila levele – ezúttal a nyelvészek részéről – egy a fentiekhez sorolódó konkrétan, ugyanakkor sajátos köszönet volt Illyés Gyulának. Reménykedjünk benne, hogy még előkerül ez a levél, de ha nem így lenne – elsősorban ANTAL ÁRPÁD visszaemlékezésének és tanulmányának az érdeméből – akkor is számon fogjuk tartani. S végül – tekintettel az Illyés-cikk évfordulójára is – a könyvügyekhez bezárólag hadd tegyem hozzá, hogy az Illyés-hagyatékban van néhány olyan könyv is, amely román írók szíves dedikációját

tartalmazza. Például Ioan Alexandru – már a magyar írók ért támadások után, 1982-ben – fordítójával, Kányádi Sándorral együtt ajánlja a „Szeplőlőten szerelem” című művét Illyésnek. Alexandru dedikációja: „Pour Illyés Gyula avec l’Amour Eternel Ioan Alexandru” [Illyés Gyulának soha el nem múló szeretettel Ioan Alexandru]. Nyilván a román írók többsége sem volt azonos véleményen a Ceaușescu-féle politikával. LŐRINCZE LAJOS (i. m. 10; vö. 6. lábjegyzet) megemlékezik arról, amikor Illyést 1983. november 2-án, nyolcvanadik születésnapján a lakásán köszöntötték. „– Van-e még magyar nyelv, uram?! – fordul hozzám Illyés. – Van mondom – mosolyba rejtett zavarral –, meg lesz is! – Akkor jól van – mondja s kegyelemben elbocsát, tovább enged. ... Hubay Miklósnak, az Írószövetség elnökének elismerését fejezi ki, hogy megfogalmazták a romániai magyar írók »kettős elkötelezettségét«. Igaz, ezt odaátról gorombán visszautasították, visszautasították magyarokkal is. *A szellem embereinek kellene összefogni*, mondta Illyés. *A politikusok ebben a kérdésben nem tudnak cselekedni. Le kellene ülnünk, román, cseh és más írókkal, s megbeszélni dolgainkat.* – Van lehetőség – párbeszédre – mondta Hubay. A románokkal is. Nemrég Jelebeanuval találkoztam, azt kérdezte, hogy van az én kedves, nagyszerű barátom, Illyés Gyula?” S idézem még Alexandru Ivasiuc (1933–1977.; vö. VillrLex.) két szép és érdekes Illyésnek írt könyvajánlását. „A madarak” (ford. Csiki László. Bukarest, 1973.) című regényének dedikációja: „À Monsieur Illyés Gyula, avec une sincère admiration pour l’homme et l’écrivain ouvert à soi-même, en souvenir d’une soirée à Dublin, place lointaine où on pouvait parler et s’entendre, un livre qui pourrait l’intéresser, parce que »de notris fabula nonatum« – Oct’ 73 Alexandru Ivasiuc” [Illyés Gyula úrnak őszinte tisztelettel, az embernek és a sokoldalú írónak egy dublini est emlékére. Távoli hely, ahol azonban beszélhettünk és megérthettük egymást. Ez a könyv felkeltheti érdeklődését, hiszen »de notris fabula nonatum« 1973. okt. Alexandru Ivasiuc]. – A számozatlan második oldalon pedig Illyés Gyula autográf tintaírása: „B^d Aviatorilor 19 Bucuresti” (ez nyilván Ivasiuc címe). Pro Domo című kötetébe, esszégyűjteményébe pedig ezt írta: „À Monsieur Illyés Gyula, avec beaucoup d’admiration même pour me pousser à tâcher l’impossible de ses espoirs, A Mme Illyés, mes hommages Budapest, 1974. Alexandru Ivasiuc” (Mélységes csodálatommal Illyés Gyula úrnak, amiért arra buzdított, hogy próbáljak meg hinni a leghetetlenebb reményeiben is. Illyés asszonynak tiszteletem. Budapest, 1974. Alexandru Ivasiuc). A fentiekre l. TAKÁCS i. m. passim, főleg II. köt. 256–61, az idézetek: uo. 256, 259–60. – Vajon mi lehetett az említett „leghetetlenebb remény”? Föltehetőleg az, hogy magyarok és románok, ez a két, hosszú ideje együtt vagy egymás mellett élő nép sikerrel próbálja meg „rendezni végre közös dolgait”.

Függelék

(Illyés Gyula és Szabó T. Attila levelezése)⁷

Illyés Gyula levele Szabó T. Attilának (Bp., 1973. VII. 11 [?]; dátum más kéztől a borítékon a feladó helyén; a rosszul látható pecsét alapján? A dátumozás téves [föltehetőleg VI. hó a helyes], mert Szabó T. válasza korábbi keltezésű.)

Kedves Attila,

Benda Kálmán meghozta szép könyvedet, már bele is merültem s így máris gratulálhatok! Első sorban ahhoz a világossághoz, ahogy a „tudományos” kérdéseket is tárgyalod. Máskor majd hosszabban írok.

Köszönöm, hogy megemlékeztél rólam s szeretettel öllelek

Illyés Gyula

⁷Megjegyzés: A szövegeket betűhűen közlöm, a sorokat azonban nem tartom meg, csak a bekezdéseket. A levelezés indulására, későbbi szakaszaira, kommentálására l. fentebb a főszövegben írtakat.

Szabó T. Attila levele Illyés Gyulához (Kolozsvár, 1973. VI. 24)

Kedves Gyula!

Egyedülvalóságomban nagyon jól esett, hogy figyelemre méltatad küldeményemet. Kiemelten köszönöm a világhosszra vonatkozó méltató szavakat. Egész életemben – tanár- és tudományszervezőként – arra törekedtem, arra kellett törekednem, hogy megértsenek. Melegen jóleső érzéssel tölt el, hogy most megkaptam soraidban a legnagyobb írói elismerést.

Nem közömbös az sem, hogy mindazt, amit tettem, hol, milyen körülmények között: a kilátástalanság milyen kínzó kétségei, rémei, a hit és a hitetlenség milyen kavargásában tettem. De: „Erős várunk a nyelv.” (Magad adtad a nagy példakép kötetének ezt a címet!)⁸ „Tündérvár és katakomba...”⁹ Életem legnagyobb élménye, célja: anyanyelvem.

Ismételt köszönettel és tisztelő szeretettel ölel

Attila

Szabó T. Attila levele Illyés Gyulához (Kolozsvár, 1976. IX. 17)

Kedves Gyula!

Hazaérkezett B. Péter, s elhozta kedves ajándékodat, az »Itt élned kell« két kötetét. Nagyon köszönöm, hogy megörvendeztetél, megtiszteltél küldeményeddel. Gyönyörködve és elámulva olvasom. Ámuldozva, hogy érdeklődésed milyen széles távlatokra terjed ki, és gyönyörködve – verseid után – értekező prózád költőiségén, áttetsző egyszerűségén. Nagyon sokat tanulok belőle magam is mint a stílus kérdésével elmélyülten foglalkozó, ebben a vonatkozásban felelősen gondolkozó tollforgató. Külön bámulatra ragad nyelvészeti, főként nyelvtörténeti tájékozottságod, és az a játszi könnyedség, amellyel a legnehezebb nyelvi kérdéseket is közel viszed az olvasókhoz is.

Nagyon sokszor gondoltam Rád, Rátok, és sokat aggódtam feleségemmel együtt, mikor betegeskedésedről – a torzító messzeségen át – aggasztó hírek érkeztek. Péter és most Sz. Lajos (itt van Kv-t!) hála Istennek megnyugtató híreket hoztak. Nagyon megértem lelkiállapotodat, mert magam is egy életen át bele-belezuhanatok a kilátástalanság kétségeibe, pokoli kínjaiba.

Hajnali öt óra (odaát 4 óra) van. Ilyenkor kezdek a munkához. Rengeteg dolgom van a Tár III. kötetével. Sajnos, a II. kötet nyomdába kerülése szinte egy éve húzódik – „rajtam kívül álló okokból.”

Sajnáltam nagyon-nagyon, hogy ismeretes okokból a nekem szánt kötetekre nem került dedikáció. Minthogy nagyon szeretném, hogy fiaim kezébe úgy kerüljön az én eltűnésem után a kötet, nagyon kérek, – beragasztás céljából – [a gondolatjelen közti rész utólag a sor fölé betoldva – M. F.] egy kis papírlapocskára írj dedikációt, s juttasd el Sz. Lajoshoz vagy Lőrinczéhez; ők majd továbbítják nekem. Ne neheztelj, ne vess meg kérésemért.

⁸ Illyés Gyula a Nyugat kiadásában ezzel a címmel jelentette meg Kosztolányi nyelvészeti tárgyú, nyelvemvelő munkáit. (Igaz, bevezetője végén azt mondja, a címet a terjesztés szempontjának engedve adta, s a művek teljes gyűjteményes kiadásakor ezt majd egy pontosabban kéne helyettesíteni.) L. KOSZTOLÁNYI DEZSŐ, Erős várunk, a nyelv. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta ILLYÉS GYULA. Bp. [1940.] (KOSZTOLÁNYI DEZSŐ hátrahagyott művei. I. köt. 315; ILLYÉS [Bevezető]: 5–9, Uő, Jegyzetek: 309–11). Az „Erős várunk, a nyelv” bevezetője olvasható „A törzs szavai. Írások az anyanyelvről” című posztumusz Illyés-kötet (I. 3. lánjegyzet) 85–8. lapjain is. Az írás itt közölt 1941-es dátuma 1940-re javítandó.

⁹ Az idézet Reményik Sándor kolozsvári költőnek az 1920-as évek első felében írt, „Az ige” című versének első versszakából való: „Vigyázzatok ma jól, mikor beszéltek, | És áhitattal ejtsétek a szót, | A nyelv ma néktek végső menedéktek, | A nyelv ma tündérvár és katakomba, | Vigyázzatok ma jól, mikor beszéltek!”

Kérlek, emlékezzél meg Flóra asszony előtt tisztelő kézcsókjaimról. Még egyszer köszönetet mondvá figyelmedért, tisztelő barátsággal, meleg szeretettel ölel

Attila

Illyés Gyula levele Szabó T. Attilához és külön lapon egy 1976. okt. 5-i dátumú dedikáció (a borítékon a feladó helyén más kézzel halványabban: „Illyés Gyula 1976. okt. 5.”)

Kedves Attila,

Megszégyenítesz elismerésseddel. No de azért csak hálás vagyok érte, – a biztatásodért. Tudod, milyen elismerés sugárzik feléd szakmában és szakmán kívül?

Flórával együtt mindkettőtöket ölelünk

Gyula

A dedikáció (nyilván, amit az előző levelében kért Szabó T. Attila; ennek közlésekor virgulával választom el a sorokat):

Szabó T. Attilának | testvéri szeretettel | (szerény költő mivoltomban) | és | hódoló büszkeséggel | (mint Akadémiai Nyelv- | mívelő Bizottság-i elnök!) | és | a lecke-hallgató tanítvány | köszönetével | Illyés Gyula | Bp | 1976. okt. 5.

Szabó T. Attila levele Illyés Gyulának (Kolozsvár, 1976. XII. 18)

Kedves Gyula!

Mikor megírtam őszinte véleményem az „Itt élned kell” nyelvészeti tanulmányairól, ezt írtad: „Megszégyenítesz elismerésseddel!” Hát mit írjak akkor én „a szerény költő” dedikációjáról?! Áradozó köszönet helyett ennyit: Életem legnagyobb kitüntetésének tartom azokat a felejthetetlen sorokat. Elismeréssed nagy-nagy ösztökélés a további, nem csekély erőt kívánó munkához.

Nem akartalak zavarni külön köszönő soraimmal. Gondoltam egybekötöm a közelgő ünnepekre szóló jókívánásainkkal. Békességes, boldog karácsonyt, az új esztendőben erőt, egészséget, munkakedvet kívánok Mindnyájatoknak.

Flóra asszonynak tisztelő kézcsókjaim jelentését kérve, Téged meleg barátsággal és szeretettel ölel

Attila

U.i. A levelet azért nem küldöm ajánlva, mert az ilyen küldeményeket különleges „kezelés” alá veszik a fővárosban. Ezt jó tudni! [Illyés Gyula az előző levelét ajánlva adta fel. – M. F.]

Szabó T. Attila levele Illyés Gyulához (Kolozsvár, 1977. XI. 3)

Kedves Gyula!

Meglehetősen elzárttságban még rádiót sem hallgatva éldegélek. Csak a hatnapos késéssel érkező M. Nemzet tájékoztat az odaát való eseményekről. A ma érkezett vasárnapi számban közölt beszélgetés¹⁰ nyomán vettem tollat kezembe, hogy mély tisztelettel és meleg barátsággal köszöntsek az életút nevezetes évfordulóján. Kívánok Neked erőt, egészséget és éltető reményt ahhoz a törekvésedhez, amelyről a beszélgetés során olyan megrendítő határozottsággal, elszántsággal tettél bizonyosságot. Nincs ember, aki feléd olyan melegséggel sugároznék a hála és hódolat, mint feléd. Hála azért, amit munkásságodban és magatartásodban nekünk ajándékoztál.

Tudom, ilyenkor rendkívüli módon kellene kifejeznem azt a sok-sok gondolatot, amely agyamban kavarg, de bizonyos okokra nézve az egyszerű levelet tartom a legcélravezetőbbnek.

¹⁰ Erről az újságcikkről fentebb a főszövegben, illetve az 5. lábjegyzetben már írtam.

Engedd meg, hogy e rendkívüli alkalommal az igaz élettársnak kijáró mély tisztelettel és ragaszkodással kívánjak minden jót Flóra asszonynak is, közvetítve feleségem mindkettőtöknek szóló meleg üdvözlését, jókívánságait.

Feleségednek szóló tisztelő kézcsókkal, őszinte, hálás barátsággal ölel

Atila

A. MOLNÁR FERENC

S Z E M L E

Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből

Szerk. BÍRÓ FERENC. Argumentum Kiadó, Bp., 2005. 301 lap

A XVIII. század a magyar köznyelv történetének, mai nyelvhasználatunknak forrásvidéke, a nyelvi események tekintetében pedig a nyelvi változásoknak máig bőséges tanulságot kínáló terepe. A magyar nyelvtörténeti kutatások ezért már jó ideje megkülönböztetett figyelmet fordítanak a XVIII. század második felére, s főként annak utolsó harmadára. (Vö. pl. GÁLDI LÁSZLÓ, *A magyar szótáriródalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Bp., 1957. és BENKŐ LORÁND, *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Bp., 1960.) A társtudományok is gyakran és sokoldalúan foglalkoztak e korszak nyelvi viszonyaival. Közülük számos összefoglaló jellegű irodalomtörténeti munkára éppúgy utalhatunk példaként, miként a történész KOSÁRY DOMOKOS alapvető jelentőségű művelődéstörténeti szintézisére, a „Művelődés a XVIII. századi Magyarországon” (Bp., 1980.) című művére. KOSÁRY DOMOKOS ezúttal azért emelendő ki, mert a nyelvvvel foglalkozó fejezeteinek zöme párhuzamba állítható a BÍRÓ FERENC szerkesztette tanulmánykötettel, így az „Oktatás és nyelvkérdés” (421–4), a „Nyelvtudomány” (157–8, 589–93), a „Nyelvrendelct” (432–41), illetőleg a nyelvtörténeti érvelés és állásfoglalás miatt nem utolsósorban a „Nyelvfejlődés, nyelvi sokféleség” (62–9) címűek.

A tanulmánykötetet irodalomtörténészek írták – a magyar nyelv ügyének XVIII. századi történetéről. Az *ügy* címbe illesztése nagyon is érthető: a korszak maga is ágas-bogas nyelvi vitáktól, nyelv körüli csatározásoktól hangos, s a korszak későbbi, mai tudományos vizsgálatában is különböző (szemléletű) álláspontok szembesülnek, sőt ütköznek egymással. Az azonban nem vitatott kérdés, hogy miért mutat megkülönböztetett érdeklődést az irodalomtörténet a felvilágosodás első szakaszának nyelvi kérdései iránt. „A felvilágosodás kori magyar irodalom egyik sajátossága, hogy szorosan össze van kötve a nemzeti nyelv ügyével” – írja BÍRÓ FERENC a Bevezetés bevezetésében, majd hozzáfűzi: „Igen nagy valószínűséggel a nemzeti nyelv státusa körül kereshető magyarázat arra kérdésre, hogy miért nőtt meg a 18. század második felében a korábbi időszakhoz képest olyan nagy mértékben, mondhatni látványosan a magyar irodalom presztízse” (7). A magyar nyelv státusa valóban kulcskategória, mert a státusváltás a korszak egészének a legtávlatosabb kérdése és folyamata.

A kötetet már az is megkerülhetetlen kézikönyvvé teszi, hogy nemcsak nagy forrásanyagra alapozódik, de (mintegy segédletként) még gondosan összeállított forrásjegyzékeket is találunk benne. MARGÓCSY ISTVÁN ugyanis a XVIII. századi magyar nyelvű iskolai tankönyvek lajstroma mellett (147–50), időrendben közli az iskolai nyelvoktatás 1718 és 1792 közötti történetének terjedelmes adattárát (128–47). Hiánypótló bibliográfiai teljesítményének érdemét az is hitelesíti, hogy további forráskutatásra ösztönöz, mondván: „Az itt közölt adatsor bizonytalanságával magam is tisztában vagyok: gyűjtésem nagyon sokban viseli magán az esetlegesség bélyegét” (128). BALOGH PIROSKA és SZILÁGYI MÁRTON pedig azzal keltenek meglepetést, hogy a szakirodalomban eddig is ismert, (1790 és 1793 tavasza között heti két alkalommal megjelent) latin (!) nyelvű, *Ephemerides Budenses* című folyóiratnak a magyar (!) nyelvhasználat kérdéseiről bőséggel szóló írásait sok szempont alkal-

mazásával, ezúttal átfogó képet rajzolva elcmzik (23–69). Túlzás nélkül mondva, tanulmányukkal egy forrás tudománytörténeti pozícióját állították méltó helyére.

„A kötet tematikájának kialakításakor ... a nyelvhasználat problémáit gondoltuk az előtérbe állítani” – írja BÍRÓ FERENC (18). A szerzők ehhez a célkitűzéshez rendre igazodtak is. A korszak nyelvi ügyének azonban semmilyen részlete nem választható el a nyelvi státus kérdéskörétől, pontosan a korszakot meghatározó státusváltás igényétől és problémájától. Ezért a nyelvhasználat boncolgatása, elemző számbavétele során a tanulmánykötetben óhatatlanul kirajzolódik a státusváltással kapcsolatosan a nyelvi tervezésnek, a korpusztervezésnek a jelenség- és problémaköre. Természetesen a nyelvi státus kérdése nem korlátozódik a magyar államnyelv ügyére. Másként megfogalmazva: a korabeli nyelvi státus dilemmája ugyan elválaszthatatlan a korabeli státus (állam) nyelvének ügyétől, de a korabeli státusváltás téje az, hogy az anyanyelv (távlatilag) a társadalom minden szintjén és színterén jelen legyen, azaz teljes körű kommunikációs szerepre alkalmas lehessen.

A kötet tematikájának kétségtelenül van egy másik, a szerkezetet–szerkesztést meghatározó eleme is: a magyar nyelvnek és a magyarral együtt élő nyelveknek a viszonya. Mindenekelőtt (s ezért a legtöbb tanulmányban) a magyar–latin kapcsolatról, illetőleg szembesülésről van szó, de rendre felmerül a magyar–német kapcsolat, feszültség kérdése is – fő témaként SOÓS ISTVÁNNak a feldolgozásában, amely II. József német nyelvrendeletének hivatalos magyarországi fogadtatásáról szól (261–301), s végül CSÖRSZ RUMEN ISTVÁNNak a magyarországi magyar, latin, szlovák, román és német nyelvű közköltészetet tárgyaló, gazdag anyagot feltáró elemzésében jelenik meg a többnyelvű Magyarország nyelvi környezete egy sajátos forrás- és szövegtípus tükrében.

A kötet több szerzőjének adatai bizonyítják, hogy a latin magyarországi nyelvi státusának megtartása hosszú időn át, sokak által támogatott álláspont volt. Érvnek számított a latin nyelvű műveltség eszménye (MARGÓCSY, 73), a latinnak közvetítő nyelvként, lingua francaként való használata, s főként az, hogy a latin Magyarországon „csaknem a magyarság második saját nemzeti nyelvévé”, apanyelvévé vált (SOÓS, 286). Abban pedig, hogy 1790 előtt „a váci consistoriumot és a Jászkn Kerületet kivéve, a vármegyék mind-mind a latin nyelvet kívánták megtartani” (uo. 295), egyszerre fejeződik ki II. József német nyelvi rendeletével való ellenkezés és a latin mély gyökerű hagyománya. MARGÓCSY ISTVÁN is idézi BERZEVICZY GERGELY 1809-ből való alkotmánytervezetének nevezetes részletét (magyar fordításban): „Egy idő óta a magyarok nagyon lelkesednek nyelvökért. Állami nyelvvé óhajtanák avatni. Noha a nemzeti nyelv előnye félre nem érthető, mégis, minthogy több nemzet van Magyarországon; minthogy Magyarország különben is nagyon el van szigetelve Európában; minthogy a magyar nyelv nincs eléggé megállapítva és finomítva ... minthogy több század óta a latin a hivatalos nyelv: ennek kell maradni jövőre is” (73). BERZEVICZY a jövőre veti tekintetét, ám a „mégis” után sorjázó érvei (azaz a magyar államnyelv szempontjából ellenérvei) az állapot, sőt a múlt érvei. A jövőben tudniillik ott lappangott a meg nem fogalmazott, még ki nem rajzolódó kérdés: távlatosan valóban fenntartandó a latin–magyar apa- és anyanyelvi kettősség? A magyar nyelv, a magyar írott nyelviség kialakult és táguló használati körének, illetve az európai közvetítő nyelvi szerepében, használati elevevességében gyengülő, majd elszigetelődő latinnak a közegében?

MARGÓCSY tüzetes elemzésének köszönhetően világos képet kapunk arról, hogy a „latin nyelv korszerűtlen használatának és unpraktikus voltának” (MARGÓCSY, 83) tényei, különösen az iskolai latin oktatás(á)ban, közismertek voltak, mert az a latinság, „amelyet az iskolák a többnyire már elavult tankönyvek alapján sulykoltak, nagyon sokszor már nem elégítette ki a modern hivatali és tudományos latin diskurzus igényeit sem, s e kifogások már viszonylag korán elég élesen meg is fogalmazódtak” (78; vö. még 80). Ez a helyzet érthető módon, ösztönzően hatott az anyanyelvi oktatás szorgalmazására. Fontos körülmény, hogy a latin oktatásának, hasznosíthatóságának tapasztalt gyengeségei mellett a magyar nyelv alkalmasságának érvei is kellő hangsúlyt kaptak. Az egyik érv a tanulni kezdő gyermekre hivatkozik, mondván, az elemi ismeretek elsajátítása anyanyelven sokkal sikeresebb lehet; a másik szerint a magyar nyelv is alkalmas a tudományok oktatására; a harmadik pedig „arra hivatkozik, hogy a magyar nyelv (mint a nemzet megkülönböztető és kiváltságos jegye) megérdemli [a ki-

emelés az eredetiben], hogy ugyanazon a szinten kezeljék, mint a latin (vagy más európai) nyelv” (uo. 83). Külön fel kell figyelni arra, hogy MARGÓCSY ISTVÁN elemzésében később áttekinthetjük az iskolai magyar nyelvűségnek az iskolán kívülre mutató, társadalmi kihatású stratégiáit is. A szerző itt is három irányzatot különít el: az egyik az anyanyelvi oktatással „a mindenre kiterjedő egyetemes irodalom-fogalomnak magyar nyelvű kiterjesztését célozta meg” (119); a többséget képviselő másik felfogás a magyar anyanyelvi oktatásban azt az eszközt látta, amely segíti Magyarország nem-magyar ajkú lakosságának a magyar megtanulását (120); a harmadik pedig „a nyelv önmagáért való tudományos és/vagy esztétikai kutatását” (123) célozta meg.

A magyarországi oktatási nyelv ügye tehát ugyancsak érvek egymásnak feszülésében, stratégiák hálózatában bontakozik ki. Az 1791-ben és 1792-ben meghozott törvények hatására ugyan megindul a magyar anyanyelv térnyerése az oktatásban, de „iskolai és tudományos használata még nagyon sokáig nem vált teljesen általánossá” (MARGÓCSY, 74): a protestáns iskolákban például hosszabb ideig és kizárólag „a latin nyelv oktatási és társalgási használatát szorgalmazzák” (uo.), az egyetem pedig még az 1844. évi törvényt is, amely minden iskola oktatási nyelvét a magyart tette, „csak vonakodva tudja követni” (76). A magyarázatot a latin megtartását pártoló egyéb, iskolán kívüli érvek, állásfoglalások átsugárzásában, a latin és/vagy magyar körül folyamatosan zajló viták elbizonytalanító hatásában, az egyetemek esetében pedig a tudományos nyelvhasználatot, illetőleg a tudományos ismeretszerzést sokoldalúbban, mélyebben meghatározó szaktudományi, szaknyelvi latinitásban lelhetjük meg.

A korszak számos nyelvhasználati és nyelvstratégiai dilemmája között a teendők sorrendiségére kisebb figyelmet szoktunk fordítani. Egyre, amely az egyetemek anyanyelv-használati „vonakodásával” is összefügg, MARGÓCSY tanulmánya most ráirányítja a figyelmünket. A magyar nyelvi program (valamelyik változata) mellett elkötelezettek között ugyanis többen „a magyar nyelv eddig még pontosan nem tisztázott szabályainak meghatározását és egyeztetését akarták [előbb] végrehajtani, ezt pedig nyilván nem lehetett oktatás közben végezni, sőt: a normatív meg nem határozott nyelvet ilyen állapotban nyilván oktatandónak sem vélték, iskolai alkalmazását korainak láthatták” (115). Ezt az álláspontot akkori tartalmának, funkciójának megfelelően kell értékelnünk, s például nem állíthatjuk mérceként a mai ún. kutatóegyetem lehetőségeit eleink véleményéhez.

Rendkívül tanulságosak a latin nyelvhasználati visszaszorulásának, magyarországi funkcióváltásának a módosítói, körülményei és következményei. A latin funkcióváltásának a fő folyamatoként a latin előbb kulturális kóddá értelmeződött át, mert „a klasszikus nyelvek ismerete mint műveltségi tényező nem elhanyagolandó” (BALOGH–SZILÁGYI, 45), majd (a némettel együtt) betagozódott „az európai nyelvek hasznosságai alapú” (46) elsajátításának terjedő (az oktatással is szorgalmazott) gyakorlatába.

A nyelvi helyzet átmenetiségének is sajátos lenyomataként értékelhetjük a magyar nyelv tanításának kezdeti szakaszában az ún. fordításmódszertan (MARGÓCSY, 109) általános gyakorlatát. Az anyanyelvi oktatásban a latinból való fordítás módszere azt jelentette, hogy „a magyart nem mint [más, akármely] idegen nyelvet, hanem mint »irott« magyar nyelvet (azaz, ananonszintikusan megelőgezvén a későbbi kategóriát: mint Schriftsprache-t, vagy irodalmi nyelvet) tanították, elsősorban nem grammatikai, hanem retorikai jellegű módszertant alkalmaztak” (105). Aligha kétséges, hogy ennek a szöveg- és adatszoportnak a nyelvtörténeti elemzése is kitűzendő feladat. Már csak azért is, mert MARGÓCSY ISTVÁN álláspontja távlatosan még messzebbre is mutat: „A fordítás-elvű nyelvművelés és irodalom-emelés ily stabil megalapozottságának, beágyazottságának és hatalmas terjedelmű kiterjedtségének láttán alighanem át lehetne értékelnünk azokat az irodalomtörténeti vitákat is, melyek például Rájnis fordítási meggyőződése körül zajlottak” (110).

Fontos kiegészítő tanulsággal szolgál az Ephemerides Budenses. Ez a folyóirat tudniillik általában tartózkodott a nyelvészeti viták tárgyalásától, de a fordítás és/vagy eredeti művek vitájára reflektált, tudniillik: „ugyan fontosnak tettezte és méltatta a fordításokat, ám az értékhierarchia csúcsán az »originales« kifejezéssel illetett szerzők művei álltak, azoké, akik immár nem latinul, hanem anyanyelvükön fejtették kis (saját) gondolataikat” (BALOGH–SZILÁGYI, 50). Ez a felfogás azonban nem purista. Egy 1790 májusában megjelent recenzióban például található egy (részletes) felsorolás. A listában

olyan idegen (zömükben latin) szavak kaptak helyet, amelyek használata „(egy közbevetés szerint: »Széphalmy« példáját követve) megengedett – csak olyan esetekben nem, amikor magyar szavakkal is helyettesíthetők” (uo.). Néhány példaszó (megtartva az írásképet, de alkalmilag betűrendben): *Chorus, Copia, Criticus, cultura, Doctor, Genius, Geographia, Gustus, Gymnasium, Ianuarius, Idea, irregularis, Lexicon, Litteratura, Orator, Periodus, Poeta, Prosa, Rhetorica, Theatrum, Theologia* (uo.). Mint ismeretes, a jövevényszó és az idegen szó közti különbséget először (s természetesen latin szavakkal példázva) Bod Péter fejtette ki 1760-ban (vö. ÉDER ZOLTÁN, Benkő József munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság. Bp., 1978. 39) – mérték-, sőt mintaadóan józan mérséklettel: „a’ mennyiben lehetett Magyarul igyekeztem írni, és a’ Deák fzőllások formáit kerültem; de tellyefféggel el kerülni nem lehetett; mellynek ez az oka vagyon. a Mert már némely Deák fzők ugy belé elegyedtenek a’ Magyar nyelvbe, hogy el fzakafztani onnan éppen nem lehetne, mint *Fundamentom, Mód, Materia, Forma, Próba.* ’s.a’.t. Ezek és hafonlók ugy Magyar fzőkká váltanak, hogy a’ mellyeknek helyekre állottanak, azok elvesztenek és már ezek nélkül nem lehetünk” (uo. 37). Erre az 1760-ból és 1790-ből idézhető párhuzamosságra, összecsengésre azért is nyomatékot kell tennünk, mert a legfrissebb vitánkban is aktuális az idézett példapár. BODROGI FERENC MÁTÉ 2005-ben a Magyar Nyelvjárásokban közzétett tanulmánya alcímében feltett kérdésére, „Nyelvművelés volt-e a »nyelv művelése« a nyelvújítás korában?” (69), a zárómondatokban felelt: „Az alcím kérdésére a válasz tehát nem. Nem volt nyelvűvelés a nyelv művelése a nyelvújításban” (92). Ebben az állításban vitathatatlan az, hogy más helyzetben, más körülmények között azonos vagy rokon fogalmak is különböznek, különbözhetnek kisebb-nagyobb mértékben. Miként például a mai (szép)irodalom sem azonos az egykori mindenre, minden írásbeliségre kiterjedő literatúrával (l. fent!). Am súlyos probléma elé állít bennünket az az álláspont, amely szerint: „Ha [Kazinczy Ferenc ízlése, ellenszenvé és szóalkotási gyakorlata a nyelvűvelésnek 1872 óta máig tartó gyakorlatával] mindenben azonos lenne[, akkor] sem lehetne nyelvűvelő, mert a k k o r m é g n e m v o l t a k n y e l v m ű v e l ő k [így!], mert a nyelvűvelő norma-, eszme- és kritériumrend mai értelmében és alkalmazásában csak a pozitívizmus új fogalomhálózatával és paradigmájában alakul ki. Ez ilyenformán egy visszavetített, önlegitimáló, szellemi folytonosságot kereső hamis eredetnarratíva ... az önhistória mítosza” (91). A kérdést horgosító gond az, hogy ezek alapján miként ítéljük meg Bod Péternek, illetőleg az Ephemerides Budenses recenziójának és a későbbi, mai nyelvűvelésünknek (a konkrét példák tekintetében változó), de szemléletében azonos, egyaránt nem purista szemléletű álláspontját. Miért kellene elrekeszteni, zárványosítani a XVIII. századi előzményeket a későbbiekétől? Nincs, nem lehetősége története a nyelvűvelésnek? Hány nyelvi folyamatot, nyelvtörténeti egymásra gyűrűződést kellene-lehetne még kiszabadítani a „hamis eredetnarratíva” fogságából? Valóban tétellel tehető (akár csak ebben a konkrét esetben is) az, hogy a folytonosság keresése önlegitimáló, hamis mítosz?

A német nyelv mint egységes birodalmi nyelv II. József szándéka szerint a „holttá vált” latint hivatalos nyelvként váltotta volna fel Magyarországon, viszonylag gyors átállással. Kisebb halasztást ugyan engedélyezett a király, a három esztendő »türelmi idő« letelével azonban kizárólag német lehetett volna a törvényszékek és a periratok nyelve is. A szorító időhatárok mellett a nyelvrendelet egzisztenciális fenyegettséget is jelentett: „Aki a német nyelvet nem bírja, semmiféle hivatalt nem || viselhet sem a kornányszékeknel, sem a vármegyékben, sem a városokban, sem pedig a papságnál” (SOÓS, 266–7). Érthető tehát, hogy a kancellár, gróf Eszterházy Ferenc és a vármegyék, rendek, szenátorok felterjesztéseit elsősorban ezek a körülmények határozták meg. A folyamodványokban a német nyelv gyors elsajátíttatásának gyakorlati nehézségei, s a hivatalos (főként bírósági) írásbeliségben várható fordítási terhek mellett a közéleti nyelvhasználatra, az államnyelvi funkcióra esett a hangsúly. SOÓS ISTVÁN meggyőzően csoportosított adatai megmutatják, hogy kezdetben a latin államnyelv megtartásának érveit (hagyományát és élő, hivatali, jogalkalmazási gyakorlatát) állították előtérbe, de hamarosan megjelentek a magyar államnyelv melletti állásfoglalások, érvek is. Ezekben jól kitapintható az a szándék, hogy bizonyítsák: a magyar nemcsak országszerte beszélt nyelve Magyarországnak, de hivatalos ügyekben is élő, használható nyelv, hiszen „szokás volt és manapság is szokás

a különböző közügyeket és birtok-, határ-, úriszéki pereket magyarul lefolytatni, különös tekintettel az egyszerű népre, amely ezekben a perekben akár tanúként, akár al- vagy felperesként vett részt és csak magyarul értett” (292). Hasonló indítékból hivatkoztak az erdélyi fejedelemségre is, ahol „hosszú ideig a törvényeket és az iratokat magyarul fogalmazták” (294).

PINTÉR MÁRIA ZSUSZANNA „Magyar nyelvűség a 18. század színmű-irodalmában” című tanulmányának (153–206) már címe érzékelteti, hogy a magyar irodalomban, a magyar nyelvű drámák történetében fontos ez a század. Valóban ekkor, pontosabban az 1750-es évektől következik be látványos gyarapodás a magyar drámák számában (vö. 153, 184). Megnövekszik a színjátékok közönsége is. A női közönség növekvő érdeklődése azért említendő külön, mert nekik nagyobb volt az igényük az anyanyelvi előadásokra. PINTÉR MÁRIA részletesen dokumentálja, elemzi az iskoladrámák e korszakbeli helyzetét, főként tematikájuk átalakulását, amelynek háttérében a funkcióváltás áll: az anyanyelvű tanítás és szórakoztatás újonnan jelentkező igénye (163). Jellemző a változási folyamatok nagyságára és jelentőségére, hogy az Ephemerides Budenses 1792. október 29-i számában, az ún. Spielenberg-programnyilatkozatban a „felhívás epilógusa a magyar nyelv ügyén keresztül immár a színház ügyével azonosítja a nemzet jövőképeinek alakulását, s a szerző [Spielenberg Pál] felszólítja a haza polgárait ..., hogy a magyar színjátszás megmentésével vigyenek végbe egy, a közjó || pártolásától híres angolokhoz is illő tettet” (BALOGH–SZILÁGYI, 31–2).

A mai magyar színházi szaknyelv előzményének tekinthető szakmai nyelv a XIX. század első felében alakul ki, de előzménye, „megújításának az igénye” – PINTÉR MÁRIA szerint – „az iskolai színjátszásban már az 1770-es évektől nyomon követhető” (198). A szerző nyelvtörténetileg is érdekes kettősségre idéz egy példacsoportot. Miközben az iskoladrámákban „a drámaszövegek egyre nagyobb számban válnak magyarrá, a szerzői utasítások, a felvonások és a jelenetek megnevezése, a dráma egyes részeinek neve, a nyitó és a záró formulák általában latin nyelvűek maradnak” (uo.). Az effajta magyar–latin kettősséget akár hasadásos (mert funkció-megoszlásos) kevertnyelvűségnek is nevezhetnénk.

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN „Közköltészet a többnyelvű Magyarországon (1700–1840)” című tanulmánya (207–60) mindenekelőtt arra emlékezteti, sőt figyelmezteti a nyelvtörténészeket, hogy a magyar közköltészetet, a kéziratok irodalmát, a dalos- és énekeskönyveket stb., az egyre gyarapodó kitűnő szövegkiadások, valamint a gazdag, változatos néprajzi, irodalomtörténeti szakirodalom ösztönző lehetőségei ellenére még nem vontuk be kellő mértékben vizsgálódásaink körébe. Ez a „szuverén irodalmi réteg ... az oralitás és a tudatos irodalmi kánonok között húzódik” (207). Nyelvi szempontból is fontos jellegzetességük, hogy egy nyelvtérület közkultúrájának a forrásai, dokumentumai, valóban hiteles „közönségsszavazatok” (208). Annak is van nyelvi következménye, hogy ezeknek a szövegtípusoknak nem általában a közösségben kell keresnünk az alapját, CSÖRSZ RUMEN kifejezésével a „melegágyát” (209), hanem „inkább az önmagát definiálni tudó kisközösségekben ..., ahol a vers- és dalhagyomány egyfajta közös nyelv, a világnézet sajátos formája volt” (uo.). Példásképpen ilyen kisközösség a diákoké meg a katonáké. Azoké, akiknek sajátos nyelvváltozatuk, sajátos vagy akár saját tabu-, köszönés-, tréfa-, gúnyváltozataik vannak. Talán nem erőltetett a feltételezés, hogy a lekerékített, tipizálhatóan jellegzetes kisközösségeknek köszönhető az a tanulmányban gazdagon példázott és elemzett jelenség, hogy meglepően sok rokon vonást mutatnak a magyar, a szlovák, a román vagy a német kéziratok, versfüzetek. Olyan nyilvánvalóan gyakori ez a jellegzetesség, hogy közülük számosat „valóban *ikerszöveg*nek [így!] nevezhetünk, mivel nincs módunk megállapítani: vajon melyik nyelven keletkezett” (214).

A „Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből” című kötetben nemcsak a nyelvtudomány még elvégzetlen vagy már újként jelentkező teendői tükröződnek, de a nyelvi kihívásokban is rokon vonásokat ismerhetünk fel. Ma nem az a kérdés vár feleletre, hogy milyen legyen a viszonyunk a latinnal, ma az, milyen legyen az angollal, az ún. világangollal; ma nem az a dilemmánk, hogy a dunántúli vagy a tiszai (azaz a kelet–északkeleti) nyelvjárási változatot kodifikáljuk-e, hanem az, milyen módon kapcsolódjunk a Trianon utáni nyelvi helyzethez, a szlovákiai, kárpátaljai, erdélyi, vajdasági, horvátországi, szlovéniai és ausztriai regionális nyelvváltozatokhoz. A válasz ne-

künk is nehéz lesz. Már csak azért is, mert az egykori válaszokat a hasonlóságok ellenére sem másolhatjuk le. Ez a mi XXI. századi gyűnk.

PUSZTAI FERENC

B. Gergely Piroska, Kalotaszeg kereszt- és becenevei

Magyar Névtani Értekezések 1. Bp.–Miskolc, 2005. 323 lap

1. A Névtani Értesítő 28. számában (2006: 266–8) N. FODOR JÁNOSTól már értesülhettünk az örömteli hírről, hogy az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetének Névkutató Munkaközössége új névtudományi sorozatot indított útjára. A Magyar Névtani Értekezések első kötetével a sorozatszerkesztők jó érzékkel egy már régen várt munkát választottak. B. GERGELY PIROSKA kalotaszegi kereszt- és beceneveket feldolgozó műve méltó folytatása és kiegészítése e tájegység ragadványneveit (1977.) és családneveit (1981.) bemutató korábbi monográfiáinak.

2. A vizsgálat törzsanyagát az előző kettővel egyidejű, 60-as évekbeli gyűjtés képezi. Mivel a szerző akkoriban nem férhetett hozzá az anyakönyvekhez, adatai kizárólag élőnyelvi adatközlésből származnak. Ez a nyilvánvaló hátrányok mellett, melyeket ő maga is felsorol a bevezetőben (kevésbé pontos vagy hiányzó adatok a névöröklésről, kettős keresztnevekről, az anyakönyvezett becenévformákról), jelentős előnyökkel járt: az adatközlőkkel való, az anyakönyveknél közvetlenebb kapcsolat igen nagy bece- és ragadványnévanyagot tárt fel. Ez az anyag a történeti változások megfigyelhetősége érdekében két másik korpusssal egészül ki. Az első SZABÓ T. ATTILÁnak az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában fellelhető, több doboznyi, kéziratos erdélyi névgyűjteményének Kalotaszegre vonatkozó, összeírásokat tartalmazó része (e hatalmas anyag nagyobb hányada már nyomtatásban is olvasható a HAJDÚ MIHÁLY és munkatársai által szerkesztett „Szabó T. Attila Erdélyi Történeti Helynévgyűjtése” című sorozatban). Ez a XVI–XIX. századról szolgált értékes történeti adatokat. A másik anyag ezzel szemben a mai állapotokat világítja meg az 1988–1992 között született (a gyűjtés idején még általános iskolás) korosztály neveinek vizsgálatával.

3. A kötet a 60-as évekbeli törzsanyag feldolgozásával kezdődik. A keresztnevek (9–52) esetében a szerző külön tárgyalja a férfi- és a női neveket. Ahogyan korábbi munkáiban már megszokhattuk, az egész Kalotaszegre vonatkozó adatok után 4 kisebb tájegységre (Felszeg, Alszeg, Kapusmente, Nádamente), majd az egyes településekre lebontva is áttekinti a különböző névtani jelenségeket. A nevek megterheltsége kapcsán megállapítja, hogy Kalotaszegen nem teljesen igazolódik be az a névtudományi megfigyelés, amely szerint az egy keresztnévre jutó személyek számának az alakulása a falu lélekszámának a függvénye. Ennek okaiként a naptári névviselést és a betelepült ipari lakosság névadási szokásainak a vidékre gyakorolt hatását említi ki (10). Miután felállítja a Kalotaszegen legjellemzőbb nevek gyakorisági sorrendjét, terheltségi csoportokra osztva hasonlítja össze a kisebb tájegységekre és a településekre jellemző névállományt. A területi szempont után az időbeli következnek: a szerző névanyagát négy, születés szerint 25 éves időszakaszra osztva figyeli meg a névterhelés, a névdivat, valamint a névállomány mennyiségi változásait és belső szerkezetének alakulását. A két nem neveinek külön vizsgálata után eredményeit összevetve megállapítja, hogy míg a férfinevek abszolút száma és a lakosok számához viszonyított névgazdagsága az egész tájegységen nagyobb, mint a női nevéké, a Nádamentén ez éppen fordítva van (43).

A vizsgálatba a szerző öröndetes módon szociolingvisztikai szempontokat is bevont. Bár – mint megjegyzi – a kalotaszegi lakosság életmódját, vallását és kultúráját tekintve meglehetősen homogén, ezért e szempontok csak korlátozottan voltak érvényesíthetők, az olvasó mégis érdekes

megfigyelésekkel gazdagodhat a hagyománykövetésre (46–8), a vallás befolyásolta névadásra (48–9), a névörökítésre (49–51) és a naptári névadásra (51) vonatkozólag. Mivel ez az alfejezet mindhárom gyűjtés adatait feldolgozza, érdemes lett volna e korszakok egyenkénti bemutatása után, külön fejezetben tárgyalni (még akkor is, ha ez kétségtelenül igen rövidke fejezet lett volna).

A városiasabb és a hagyományosabb települések névanyagának összehasonlításából kiderül, hogy a nagyon megterhelt névcsoportok inkább az utóbbiakra jellemzőek. Igazolódtott továbbá az a feltételezés, hogy a katolikusok körében nagyobb a névválaszték, az egyes nevekre lebontva azonban már csak alig-alig lehet megfigyelni a felekezeti indíttatású névválasztást: a *Márton* a várttal ellentétben éppen a katolikusoknál fordul elő ritkán, az öszökvetségi *Áron* és *Izsák* viszont érdekes módon csak náluk jelenik meg (48–9). A névörökítéssel kapcsolatban két megfigyelést emelhetünk ki. Az egyik, hogy a neveknek megvolt a kötelező sorrendjük, vagyis a hagyomány megszabta, hogy milyen nevet kaphat az első, második stb. fiú és lány. A másik, táblázatokkal is bemutatott megállapítás szerint a névörökítés aránya a XVII. század első felétől mindkét nemnél folyamatosan nőtt; a XX. század közepére a férfiaknál már meghaladta az 53%-ot, a nőknél azonban nem érte el a 27%-ot, vagyis a férfiak névadása jóval konzervatívabb a nőkénel (50).

4. A becenevek tárgyalásakor (53–91) a szerző nem választja külön a két nem neveit, mivel alakítási módjaik azonosak. A vizsgálatban csak a keresztnévből vagy nem tulajdonnévből létrejött becenevek szerepelnek, mivel a más személynévfajtából vagy köznévből származó, tréfás-gúnyos nevek névasszociációs indítékú ragadványnevek címszóval megtalálhatóak a korábbi, ragadványneves gyűjteményben.

A 60-as években az anyag tanúsága szerint a férfiak 65,64%-át szólították beceneven Kalotaszegen, a nőknek pedig 84,52%-át, ugyanakkor a női nevek megterheltebbek voltak a férfinevekénél. A területi szempont alapján megállapítható, hogy férfi becenevből a Nádamentén volt a legtöbb, a nőknél viszont éppen itt használtak viszonylag kevesebb becenevet (54). A korcsoportok közötti különbségeket áttekintve mindkét nem esetében azt láthatjuk, hogy minél fiatalabbak alkotják a csoportot, annál többen viselnek benne becenevet. Ezt követően a szerző táblázatokban tekinti át, hogy az egyes neveknek hányféle beceneve használatos. Ezekben sajnálatos módon keverednek a keresztnévből lett és a becéző tartalmú közzavakból keletkezett becenevek (pl. *Öcskös*, *Babuci*). A szerző arra törekszik, hogy kimutassa, minél megterheltebb egy keresztnév, annál több becenev tartozik hozzá (56–60). Eközben azonban azt a látszatot kelti, mintha az említett közzói becenevek is egy-egy adott keresztnév becenevbokrához tartoznának; holott az *Öcsi*, *Öcsike*, *Öcskös* például az első 10 névből 9 mellett szerepel. E becenevek tehát nem az egyes nevekhez, hanem az azokat viselő személyekhez tartoznak. Annak, hogy az adott személyt beceneven szólították, valóban lehet oka keresztnevének nagy megterheltsége, de azt, hogy éppen az *Öcsi* stb. becenevet használták, inkább a névviselők családban elfoglalt pozíciója motiválhatta, ami pedig teljesen független a keresztnévtől.

Ezek után a szerző megvizsgálja, hogy a vezető keresztnevék egyes becenevei milyen pozíciószámon állnak az egyes tájegységeken (61–5), majd külön térképet közöl a tájegységre jellemző *Kis-/Kicsi-* előtagú becenevek területi megoszlásáról (66). Ezt követi a becenevek alakulásmódjainak áttekintése. A szerző HAJDÚ MIHÁLY „Magyar becézőnevek (1770–1970)” című monográfiája alapján rendszerezte saját gyűjteményét, remekül kihasználva a két névanyag összevetésének lehetőségét is (67–85). Az alfejezetet a becenevek életrajzi szintű előfordulásának, funkciójának és hangulatának vizsgálata, a névdívat változásának megfigyelése zárja (86–91).

5. A 60-as évekbeli állapotok bemutatását a XVI–XIX. századi előzmények áttekintése követi (92–110). A SZABÓ T. ATTILA által gyűjtött okleveles anyag időbeli megoszlását és adatmennyiségét tekintve is igen heterogén. A XVII–XVIII. századból több adat van, ezért ezeket 50 éves szakaszokra bontva tárgyalja a szerző, szemben a másik két, egészben tárgyalt századdal. Egyes összeírások felsorolják a gyerekeket is a korukkal együtt, mások nem, ráadásul női neveket – ahogyan az történeti források esetében megszokott – alig őriztek meg. Mindezek miatt a statisztika és a gyakorisági sorrend,

mint a szerző megjegyzi, csak hozzátétőleges lehet; arra azonban mindenképp elegendő, hogy megfigyeljük rajta, hogyan szűrült el fokozatosan a férfinévállomány az apa keresztnévének öröklése miatt.

Becenévre a korpuszban csak a XVII. századtól vannak adatok. Az életkor megjelölése lehetővé teszi, hogy nyomon kövessük egyes becenevek divatjának változását. Ennek köszönhető például az az érdekes megállapítás, hogy az *István* becézései közül a XVIII. századig az *Istók* volt a leggyakoribb, akkor azonban az először a XVII. században feltűnő *Pista* mögé szorult, a XX. századra pedig szinte teljesen eltűnt (102–3).

6. Az előzmények után a 60-as évek óta történt változásokról olvashatunk az 1988–1992 között született korosztály neveit tárgyaló fejezetben (111–23). A négy falu 6–8. osztályos tanulói által kitöltött kérdőívek feldolgozásából kitűnt, hogy a férfinevek jóval hagyományörzőbbek. A legújabb tendencia Kalotaszegen az általános magyar névdivathoz való alkalmazkodás. Ennek eredményeképpen egyes hagyományos nevek (pl. *Márton*, *György*, *Borbála*) szinte teljesen visszaszorultak, s helyettük számos, a tájegységen újnak számító név került be a névállományba (pl. *Botond*, *Loránd*, *Emőke*, *Kornélia*).

Csak ebből az időszakból van adat a kettős keresztnévadásra. A fiúknak 39, a lányoknak pedig több mint 57%-a visel kettős keresztnévet, vagyis Kalotaszegen ma kifejezetten gyakorinak mondható ez a névadási gyakorlat.

A beceneveket végignévze a szerző megállapítja, hogy alakulásmódjuk kevésbé változatos, mint korábban. Az újabb nevek névbokra nem kisebb a régebben meglévőknél, egyes nagy hagyományú nevekhez (pl. *Anna*) tartozó becenevek száma azonban jelentősen csökkent (122).

7. A nevek feldolgozását 195 lapnyi táblázatos adattár követi. Ebben a 60-as években gyűjtött törzanyag kereszt- és beceneveit találhatjuk meg, nemek szerint elkülönítve, gyakorisági sorrendben, nemzedékekre bontva; először az egész vidékre, majd a négy kisebb tájegységre, végül az egyes településekre vonatkoztatva. Ennek köszönhetően pontos képet kaphatunk a feldolgozásban nem tárgyalt nevek bármelyikének helyzetéről, kalotaszegi népszerűségéről, s fogalmat alkothatunk arról az óriási vállalkozásról is, amelynek eredményeképpen e monográfia megszületett. E hatalmas anyag mellett a kötetet még számtalan táblázat, grafikon, diagram és térkép teszi szemléletessé; ezek segítségével a különben száraznak tűnő adathalmaz helyett a szerző érzékletes képet nyújt számunkra a kalotaszegi kereszt- és becenevállomány időbeli, illetve területi változásairól és változatairól. Munkájának önállóan is van létjogosultsága, hiszen a magyar névtudományban még mindig sajnálatosan kevés az egy-két falunál nagyobb terület kereszt- és beceneveit feldolgozó, több évszázadot felölelő értekezés. Külön öröm tehát, hogy e mű nem áll légtüres térben: megjelenésének köszönhetően immár teljessé vált a „kalotaszegi hármast”.

SLÍZ MARIANN

Két kötet a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról

CSERNICKSKÓ ISTVÁN szerk., A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba
Beregszász, Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, 2003. 292 lap. –

BEREGSZÁSZI ANIKÓ – CSERNICKSKÓ ISTVÁN, ...itt mennyit ér a szó?

Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról

Ungvár, PoliPrint, 2004. 208 lap

1. A kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról először „A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén” címet viselő kutatási program részeként CSERNICKSKÓ ISTVÁN által írt monográfia

nyújtott áttekintést (A magyar nyelv Ukrajnában [Kárpátalján]. Bp., Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely, 1998.). Ez a kötet már felvetette mindazokat a témákat, amelyekkel az itt ismertetendő két tanulmánygyűjtemény is foglalkozik. Az utóbbi kötetek célkitűzése mégis eltér a korábban megjelent és a magyarpárú kisebbségi helyzetek összehasonlító elemzését megalapozó monográfiától. A jelen két kötet ugyanis – mint a bevezetőkből megtudjuk, illetve az egyik kötet címéből is sejthetjük – főként ismeretterjesztő céllal, a szélesebb közönség számára készült.

A kárpátaljai magyar nyelvű kiadványok terjesztéséncnk nehézségeire tekintettel érdemes elsőként a kötetek tartalmát ismertetni. Mivel azonban a korábban megjelent kötetről már olvashatunk recenziót a Magyar Nyelvőr hasábjain (KOLLÁTH ANNÁTÓL: Nyr. 2005: 384–8), a következőkben e feladatra csak a BEREGSZÁSZI–CSERNICKÓ szerzőpáros által írt tanulmánygyűjteményhez kapcsolódóan vállalkozom. A két kötet együttes bemutatásával ugyanakkor részletes képet kaphatunk azokról a kutatási területekről, amelyek a kárpátaljai magyar szociolingvisztikát meghatározzák. Ismertetésem második részében arra teszek kísérletet, hogy a kárpátaljai szociolingvisztikának e két kötetből kirajzolódó tematikai irányait elemezzem.

2. A BEREGSZÁSZI–CSERNICKÓ-kötet négy fő fejezetre oszlik. Közülük az első demográfiai kérdéskert tárgyal (9–22), a népszámlálási adatok alapján mutatja be a kárpátaljai magyarok helyzetét. Az adatokat abból a szempontból értékeli, hogy a nyelvcsere és nyelvmegtartás két végpontja közötti skálán hol helyezhető el a magyar nyelv helyzete Kárpátalján. Megállapításait számos táblázatban, grafikonon és térképen közreadott demográfiai adattal támasztja alá. (Sajnos a kárpátaljai kisebbségek területi megoszlását bemutató térképeken az egyes kategóriák színárnyalatai nem különülnek el egymástól elég élesen.)

A második fejezet a kötet legerjedelmesebb része; ez a nyelvi jogok kérdésével foglalkozik (23–108). Itt olvashatjuk A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartáját és annak ukrajnai ratifikációjáról szóló szövegét, valamint ezek rövid elemzését. Emellett az ukrajnai földrajzi nevek magyar használatáról is esik itt szó. Két dolgozat is foglalkozik a magyarnyelv-használat gyakorlatával – az egyik szociolingvisztikai szintekre bontva mutatja be a nyelvválasztás megoszlását, a másik a többségi beszélőknek a magyarnyelv-használattal kapcsolatos attitűdjeiről számol be. A fejezet utolsó írása az ukrán nyelv kárpátaljai oktatásával foglalkozik, és azt a kérdést elemzi, miként értékelhető az az oktatásmódszertani gyakorlat, amelyben a többségi nyelv oktatása az anyanyelvi és a kisebbségi beszélők esetében azonos módon valósul meg. A kárpátaljai magyar kisebbség iskoláiban ugyanis az ukránt nem másodnyelvi módszertannal tanítják, hanem az anyanyelvi beszélők számára kidolgozott módszerekkel. A szerzők rámutatnak ennek a gyakorlatnak a lingvicista voltára, de érvelésüket nem támasztják alá „kemény” adatokkal, pedig „A mi szavunk járása” című kötet tárgyal ide vonatkozó empirikus vizsgálatot. Eszerint 2000-ben a kárpátaljai magyar középiskolások valamivel több mint egyharmada a saját ukránnyelv-tudására vonatkozó kérdésre az „alig néhány szót beszélek”, „nem beszélek, csak értek” vagy a „sehogy” válaszok valamelyikét adta meg, míg 40 százalékuk a „nem nagyon jól” kategóriába sorolta nyelvtudását (40). A számok magukért beszélnek: a kárpátaljai magyar fiatalok jelentős hányada hiába tanul a középiskolában ukránul, a többségi nyelvet csak alacsony fokon sajátítja el. Ennek a nyelvoktatás módszertana mellett bizonyára számos más oka is van, de a pedagógiai gyakorlat tarthatatlanságáról szóló érvelést az idézett számarányok meggyőzően támasztják alá.

A kötet harmadik fejezete „A magyar nyelv határon inneni és túli változatai” címet viseli, és a kárpátaljai nyelvhasználat szélesebb (Kárpát-medencei) kontextusának felvázolására tesz kísérletet (109–38). Itt olvashatjuk a „Magyar értelmező kéziszótár” új kiadásának kárpátaljai anyagát bemutató írást, a szótárba felvett szócikkek listájával.

A kötet zárófejezete „Nyelv, nyelvészet és iskola” cím alatt mutat be olyan kutatásokat, amelyek egyrészt azáltal kötődnek az iskolai nyelvhasználathoz, hogy adatközlőik ezen intézmények tanulói voltak, másrészt azáltal, hogy az iskola szociolingvisztikai színterén megvalósuló anyanyelvi nevelésről

szólnak (139–206). E fejezetben találhatjuk azt a kutatási beszámolót is, amely a kárpátaljai beszélt nyelv korpuszának kialakításáról szól, és így szervesen nem kapcsolódik az iskolai nyelvhasználat elemzésére szánt fejezet fő témájához. Mivel folyamatban lévő nagyobb kutatásról van szó, akár külön fejezetbe is lehetett volna sorolni a kutatáshoz kapcsolódó írásokat. Ezek között az általános áttekintés mellett olvasható a korpuszhoz készítendő interjúk kérdőíve és a beszélt nyelvi szövegek lejegyzéséhez kialakított útmutató, majd a kötetet a vizsgálat egyik próbainterjújának átirata zárja.

Néhány szerkesztési megoldás megnehezíti a kötetben való tájékozódást. Több tanulmány mellékletéről – a teljes szöveg elolvasása nélkül – csak a tartalomjegyzék alapján derül ki, hogy a megelőző cikkhez kapcsolódik. Hasonlóképp zavaró hiányosság, hogy az egyes tanulmányok szerzőjéről a tartalomjegyzék nem nyújt tájékoztatást, az egyes cikkekhez kell lapoznunk ahhoz, hogy megtudjuk, a szerzők közül ki jegyezte az adott írást (az egyik melléklet, az „Élőnyelvi szövegek fonematikai elvű átirása” című tájékoztató szerzője éppenséggel LANSTYÁK ISTVÁN). A kötet tanulmányainak jelentős része már korábban megjelent írás. A dolgozatok ismétlődéseit kötetbe szerkesztésük során nem sikerült minden esetben felszámolni, például kétszer is találkozunk a kötetben a kárpátaljai középiskolások 2000-ben elvégzett reprezentatív szociolingvisztikai felmérésének rövid ismertetésével (140–1, 158), továbbá a nyelvi változó fogalmának meghatározása is többször előkerül (120, 141). Tárgymutató hiányában ezek az ismétlődések az egyes tanulmányok önálló befogadását segítik elő.

3. A CSERNICKÓ ISTVÁN által szerkesztett, „A mi szavunk járása” című kötet szerzői, a szerkesztő mellett BEREGSZÁSI ANIKÓ, HIREZ KORNÉLIA, KARMACSI ZOLTÁN és MÁRKU ANITA az előzőekben ismertetett tanulmánygyűjtemény tematikájával nagyrészt egyező összetételű kötetet írtak. Egyezik a két kötet abból a szempontból is, hogy megállapításai jórészt empirikus kutatásokon alapulnak, ezekről mindkét kötetben részletes leírásokat olvashatunk.

Örvendetes az a mindkét kötetben jelen lévő törekvés, amely a beszélt nyelv vizsgálatára irányul. „A mi szavunk járása” című kötetben ennek még kevés jele van, az említett empirikus vizsgálatok közül csak az a gyors és névtelen felmérés tartozik ide, amely a beregszászi nyelvválasztás megoszlását vizsgálja a hivatalokban (KARMACSI ZOLTÁN), valamint a szolgáltató szektorban és az orvosi rendelőben (MÁRKU ANITA). Emellett ugyancsak beszélt nyelvi adatokat elemez BEREGSZÁSI ANIKÓ és CSERNICKÓ ISTVÁN írása, amely az ungvári egyetem magyar nyelv és irodalom szakos hallgatóinak megszólítási szokásait vizsgálja. A BEREGSZÁSI–CSERNICKÓ-féle kötetben a már említett kutatási beszámoló foglalkozik a beszélt nyelvi anyagok feldolgozásának és korpuszá alakításának kérdéseivel.

A szerzők rendszeresen élnek azzal a lehetőséggel, hogy a kisebbségi magyar nyelvhasználat összehasonlító elemzését nyújtsák, és kitérnek a kárpátaljai szociolingvisztikai helyzetnek a Kárpát-medence más magyar nyelvi situációival való hasonlóságára vagy különbségeire. Ebből a perspektívából nem meglepő, hogy a szerzők állást foglalnak a magyar nyelv egységéről az 1990-es években megindult vita főbb kérdéseiben. Például „A mi szavunk járása” című kötet bevezetőjében szó esik a „Nyelvművelő kézikönyv” méltán bírált szócikkéről a határontúli magyarok kétnyelvűségéről (20–1) vagy az utolsó fejezetben a magyar nyelv többközpontúságáról (257–8), míg a másik kötetben CSERNICKÓ ISTVÁN a magyarországi nyelvművelőknek és nyelvészeknek a kisebbségi magyar nyelvi közösségekben kifejtett tevékenységét értékeli (110 kk.). Ugyanitt külön fejezet foglalkozik azokkal a nyelvészeti, pedagógiai és emberi jogi érvekkel, amelyek a nyelvjárási háttérű beszélők nyelvhasználatának a standard változat iskolai oktatásában jelen lévő megbélyegzése ellen szólnak (168–73). A két kötet szerzőire jellemző a nyelvi-nyelvhasználati kérdések társadalmi vonatkozásainak felelős szemlélete – ez szorosan kapcsolódik ahhoz a célkitűzéshez, amely a szociolingvisztikai kutatások eredményeit a szélesebb kárpátaljai közönség számára kívánja elérhetővé tenni.

A két kötet közötti különbségek közül a legfontosabb ennek az imént említett célnak a megvalósulásában ragadható meg. Míg „A mi szavunk járása” jól szerkesztett és a nyelvészetben kevésbé járatos olvasók szempontjából átgondoltan felépített összefoglalás számos szociolingvisztikai kérdéstről, amely a kárpátaljai közönséget érintheti, addig a BEREGSZÁSI–CSERNICKÓ-féle tanulmánygyűj-

temény nem ad általános képet a kárpátaljai magyar nyelvi helyzetről, valamint a korábbi kötethez képest kevésbé áttekinthető szerkezete sem könnyíti meg a befogadást. Ugyan az utóbbi kötet is számos jelentős kutatási eredményt mutat be a kárpátaljai magyar nyelvhasználat köréből, de ezek kevésbé strukturált módon tudósítanak a helyi közösségek nyelvi helyzetének sokrétűségéről.

3. A kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról szóló két kötet alapján a helyi szociolingvisztikai kutatások három fő jellemzője ragadható meg. A legfontosabb téma a nyelvi változatosság empirikus kutatása, de emellett központi jelentőségű a nyelvi jogok kérdése is mind a kétnyelvű beszélők, mind a magyar standardhoz képest eltérő nyelvváltozatok használóinak szempontjából. Végül megemlítendő, hogy az empirikus kutatások továbbra is főként az írásbeli nyelvhasználat teszthelyzetekben megfigyelt sajátosságairól szólnak.

A kárpátaljai kutatások rövid hiánylistája a következő területeket foglalja magába (anélkül, hogy e lista összeállításánál teljességre törekednénk): 1. A spontán nyelvhasználat vizsgálatára eddig kevés kísérlet történt, de mindenképpen biztató a beszélt nyelvi korpusz kialakítására irányuló kutatási program. Nem világos azonban, hogy a korpusz létrehozása milyen konkrét nyelvi jelenségek elemzéséhez járul majd hozzá (az interjúk kérdőívéből csak az olvasható ki, hogy a vizsgálat főként lexikai sajátosságokra koncentrál). – 2. Hiányoznak az egy-egy kisebb közösség nyelvhasználatát etnográfiai módszerekkel leíró elemzések. Itt csak a beregszászi nyelvválasztási szokások és az ungvári egyetemisták körében élő megszólítások terepmunkán alapuló vizsgálata említhető meg. – 3. Reflektálatlan az a módszertani eljárás, amely írásbeli tesztek alapján von le következtetéseket olyan beszélők nyelvhasználatáról, akiknek feltehetőleg igen sokféle tapasztalata lehet az írásbeliséggel kapcsolatban. Felvethető például, hogy milyen mértékű a funkcionális illiteráció a vizsgált beszélői csoportokban, de hasonlóképp feltárára várnak a két- vagy sokszor háromféle nyelv és írásrendszer közötti összefüggések és a belőlük adódó problémák. – 4. A két kötetből nem tudunk meg sokat arról, milyen etnikai megoszlást mutatnak a kárpátaljai magyar nyelvi hátterű beszélők. Kérdés, hogy más Kárpát-medencei közösségekhez hasonlóan itt is jelentős-e a cigány (roma) etnicitású, magyar nyelvű népeség aránya, valamint milyen szerepe van a magyarnak mint másodnyelvnek Kárpátalján.

A felsorolt hiányosságok nemcsak a kárpátaljai magyar szociolingvisztikát, hanem a magyar nyelvterület más régióiban folyó kutatásokat is jellemzik. Említésüket itt az teheti indokolttá, hogy a Kárpátalján CSERNICSKÓ ISTVÁNEK által megvalósuló kutatási program eddigi eredményei alapján méltán várhatjuk vizsgálataik tematikus kibővítését. A beregszászi kutatócsoportnak már eddig is bőven van tapasztalata a kárpátaljai nyelvhasználat korábban feltáratlan területeinek meghódításában.

BODÓ CSANÁD

Hegedűs Attila, A változó nyelvjárás

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai.
Pilisicsaba, 2005. 148 lap

1. Hegedűs Attila a változó nyelvvel, változó nyelvjárásokkal foglalkozó írásait adta közre a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványaként. Maga a szerző így jellemzi kötetét: „Kísérlet ... ez a tanulmánygyűjtemény a változási folyamat jellemzésére, beleértve a tévedés lehetőségét, a változások mértékének és irányának esetleges rossz megítélését is” (9). Már a könyv bevezetőjéből kiemelt sorok is vallanak arról a kutatói szemléletről, kutatói magatartásról, amelyet majd valamennyi tanulmányban tapasztalhatunk. A nyelvi változást, azzal együtt a nyelvi változatosságot, a kettő kölcsönhatását tanulmányozó, a szociolingvisztikai szemléletet a hagyomá-

nyos nyelvjáráskutatásba beépítő dialektológus a nagy mennyiségű gyűjtött korpusz alapján feltárt összefüggéseket, törvényszerűségeket, a valószínűsíthető mozgásirányokat – a fenti mondatból kiérezhető – óvatossággal, kutatói alázattal fogalmazza/fogalmazhatja meg.

2. A „Bevezető”, a „Változó köznyelv – változó nyelvjárás” című fejezet és az összegző rész (amelynek megállapításai a szerző megjegyzése ellenére – a feldolgozott anyag alapján – nagyon is objektívnek tekinthetők) keretbe foglalja a tanulmányokat, ugyanakkor az empirikus vizsgálatokból levonható következtetések megfogalmazása mellett/azzal együtt alkalmas ad HEGEDŰS ATTILA nyelvről, nyelvi változsról, nyelvhasználatról, finom utalásokkal a nyelvművelésről; diakrónia és szinkrónia megkérdőjelezhetetlen kapcsolatáról stb. vallott nézeteinek összegzésére is.

A nyelvi változás, a nyelvváltozatok vizsgálata lehetséges és szükségyszerű elméleti, módszertani kérdéseinek, problémáinak vázolásakor HEGEDŰS ATTILA is szembesül a norma fogalmának értelmezésével. Az utóbbi évtizedekben „kitágított norma” képviselőihez csatlakozva, a rendkívül összetett problémát továbbgondolva a magyar nyelvi norma háromtényezős voltát hangsúlyozza. „A leírtak alapján véleményünk szerint a mai magyar norma háromtényezős: része (1.) a standard mint eszményi nyelvváltozat, amely elérendő célként mutatkozik meg az oktatásban, az igényességre törekvő nyelvhasználatban (»oktatott magyar«) része (2.) az egyén alapnyelve, vernakuláris normája, amely minden megnyilatkozásának ősfarmáját, keretét meghatározza (»vernakuláris magyar«) s e kettő alapján része továbbá (3.) minden egyes nyelvi helyzet normája, amelyben találkozik »társadalmi meghatározottság és individuális megnyilatkozás« (»beszélt magyar«) (15).

Az összegző fejezeteken kívül majd az egyes tanulmányokban is újabb adalékokat kapunk a „megújuló dialektológia” (erről l. pl. KISS JENŐ, *Dialektológia és nyelvudomány: hagyomány és korszerűség*. MNyj. 40. 2000: 3–20) kérdésfelvetéseire, módszertani problémáira.

3. A kötet címének megfelelően minden tanulmány a változás kérdését járja körül „időben, térben és tematikailag kibővítve a vizsgálódások körét” (12). Ez magyarázza mai beszélt nyelvünk új jelenségeinek számbavételét a második tanulmányban (16–23). Sok érdekes példát, értékes megjegyzést olvashatunk, ennek ellenére ez a rész egy másik kötetben jobban megállná a helyét.

„A kötet terjedelmesebb részét az a tanulmány képezi, amelyben képet kívánok nyújtani ... a közép-magyarországi, többé-kevésbé átmeneti nyelvjárások alkotta régió helyi nyelvjárásaiban lezajlott változásokról” (9) – írja a szerző. A kiindulási alapot, az első időmetszetet a nagyatlász adatai adják, a másodikat a 90-es évek, amelyre a nyelvi egység felbomlása, a funkcionális nyelvvesztés strukturális nyelvvesztéssé válása lesz a jellemző. A kutatási régió a Zagyva–Tarna–Tisza-vidék átmeneti nyelvjárásainak területe. HEGEDŰS ATTILA a kötetben ebből Jászládány és Jászjákóhalma nyelvhasználatának hangtani és alaktani jellemzőit mutatja be. Nemcsak a nagyatlással és a köznyelvvél veti össze azokat, hanem a Hévízgyörk és Kismémedi jellegzetesen palóc – és nem átmeneti jellegű – nyelvhasználatában bekövetkezett változásokkal is. Falvanként a három nemzedéket tizenkettő-tizenöt adatközlő reprezentálja; a gyűjtési helyzet, a kérdőív, a módszer – a megismételhetőség és az összevethetőség kritériumának is eleget téve – megegyezett az atlaszgyűjtésével. A legfontosabb kérdések: „mely nyelvi szinteken, mely nyelvi jelenségekben, milyen mértékű változás mutatható ki mérhető és összevethető formában egy kiválasztott régióban?” (26). Fontos szempont volt, hogy „nem archaikus nyelvjárást kerestünk..., hanem az adatközlői tudatban esetlegesen ott gomolygó változatok közül az aktuálisan létrejövőt rögzítettük” (26). Az anyag bemutatásának módja minden településnél következetes: az egyes kutatópontok kiválasztott nyelvi változóinak generációnkénti adatbemutatását a százalékos összevetés, majd a folyamatok értékelése, a jellemző tendenciák bemutatása, kiemelése követi. Meg kell jegyezni azonban, hogy feszesebb szerkesztés, az adatbemutatás és -értékelés összevonása nem tette volna kevésbé értelmezhetővé, áttekinthetővé ezt a részt.

A változásvizsgálatok eredményeként korábban már más munkákban is jelzett mozgási irányok igazolódása mellett HEGEDŰS ATTILA kutatásainak fontos hozzájárása annak egyértelmű bizonyítása,

hogy „az erősebben nyelvjárási alapú két palóc községben a nyelvjárás erősebben megmarad, míg az átmeneti s emiatt gyengébb nyelvjárás bázisról induló két községben kisebb fokú nyelvjárásiaság lesz jellemző a 90-es években” (67). Jó az egyes településeken a három korcsoport együttes nyelvhasználati átlagának közlése („egy adott szituációban nem elkülönülten áll a három nemzedék nyelvhasználatára egymás mellett, hanem együtt, szerves egészet alkotva jellemzik a beszélőközösséget”: 66). A négy település adatai azonban még több összehasonlításra, illetőleg a különbségek árnyaltabb megfogalmazására is lehetőséget adtak volna.

A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében és a hármas határ mentén a 90-es években majd az ezredfordulón T. KÁROLYI MARGITTA végzett változásvizsgálatunk egyik legfontosabb eredménye az átmenetiség megragadása volt, az átmeneti változatok pedig már a standard formák várható erősödését jelezték. (Vö. P. LAKATOS ILONA szerk., *Mutatványok a hármas határ menti nyelvhasználat kutatásából*. Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza, 2002.) Ugyanezeket a területeket a 2007-ben végzett vizsgálatunk arról vallottak, hogy az átmenetiségből többnyire a kodifikált standard formák kerültek ki győztesen. HEGEDŰS ATTILA a 90-es években a közép-magyarországi területeken a változási folyamat fontos jellemzőjeként, „kísérőjelenségeként” szintén jelentős számú átmeneti jelenséget rögzít. Az átmeneti jelenségek előlegezhetik a mozgási irányt, megmutatják, hogy mely nyelvi jelenségeket érinthet a változás, s mely nemzedékek a hordozói. Tanulságos lenne – harmadik időmetszetként – a vizsgált településeken napjainkban is megismételni az adatfelvételt.

4. A dialektológia egyik legfontosabb területe mindmáig a nyelvföldrajz (vö. KISS JENŐ, *A dialektológia kettős feladata és a nyelvföldrajz*. MNy. 1999: 418–25). A kutatási eredményeit bemutató kétdimenziós nyelvatlásokban két különböző generáció egyidejűleg felvett adatai kerülnek egymás mellé (a szociolingvisztikában használt terminológiának megfelelően a látszólagos idő-vizsgálatok eredményei). HEGEDŰS ATTILA az ilyen típusú térképlapok jelentőségének elismerése mellett azok hiányosságairól is szól. „A generációkülönbségre építő kétdimenziós atlaszok ... csak egy adott állapotról érvényes rögzítések, a helyi nyelvjárás változási irányáról csak áttételesen vallhatnak” (71). Ezt figyelembe véve HEGEDŰS ATTILA „Változások a szilágysági nyelvjárásban” című tanulmányában új típusú nyelvatlászterképeket mutat be: egy korábbi (1971–75) adatfelvétel, a Szilágysági nyelvatlász kiválasztott anyagát szembeveti egy 2001-es gyűjtés eredményeivel. Összevetése így a változásvizsgálatok egyik típusának (erről l. KISS JENŐ: MNyTK. 190. 1990: 11), a szociolingvisztikában valóságos idő-vizsgálatnak felel meg. Kétségkívül az azonos kutatópontokon egymásra vetített különböző időmetszetű adatok a legalkalmasabbak a nyelvi változások, a változások folyamatának tanulmányozására. (Vö. még: „Ha nem állnak rendelkezésre valóságos idő-vizsgálatból származó adatok is, nem lehet megállapítani, hogy az életkori rétegződést mutató nyelvi adatok folyamatban lévő nyelvi változást tükröznek-e” [KONTRA MIKLÓS, *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Bp., 2003: 61.])

A kérdőíves módszerrel, kilenc községben, véletlen mintavétellel, amely „a nyelvi valóságnak egy kétségkívül meglevő, a kutatópont nyelv(járás)i átlagához közeli, hiteles képét közvetítheti ... (73), három nemzedékből, 155 személytől gyűjtött lexikai, hangtani változatok, alakváltozatok összevetése a korábbi időmetszet adataival, a kétdimenziós térképlapok értékelése számos tanulsággal szolgál. Emeljünk ki ezek közül néhányat! A szókincs területéről: „valamilyen nyelvjárás változat mindenütt él, még azon a kutatóponton is, ahonnan a korábbi adatfelvétel csak a neológ változatot közölte” (75). „Amennyiben egy (köznyelvi) változat a köznyelvben sem teljesen stabil státusú, a nyelvjárás alakváltozat erősen kitart” (77). „Ugyanez az adatközlő esetenként több változatot is birtokol, s ezt belátása (a szituáció) szerint választja, aktualizálja (78). (Az összegzés, amelynek megállapításai alátámasztják a más területeken, más kutatók által végzett változásvizsgálatok eredményeit is, a 78–79. lapon olvasható.)

5. A „Változások a hetési nyelvjárásban” című tanulmány olyan vizsgálatról számol be, amelynek egyik időmetszetét az ŐHA., a másikat egy 2002-es adatfelvétel adja. Nyolc hetési község negyven 60 évesnél idősebb lakójától „beszélgetés után, aktív formában kérdőív segítségével” (91) hangta-

ni, alaktani és szóföldrajzi jelenségeket gyűjtöttek. Érdekességként említhetjük meg, hogy HEGEDŰS ATTILA 2002-es adatfelvétele bizonyos értelemben harmadik időmetszetnek is tekinthető, hiszen VÉGH JÓZSEF 1972-ben újabb felvételeket szembesít a nyelvatlasz anyagával, s azt állapítja meg, hogy „tíz év alatt a főbb nyelvjárási jelenségekben lényegesebb változás nem történt” (idézi HEGEDŰS ATTILA a most ismertetett kötet 91. lapján). Kérdés lesz tehát az is, hogy mennyi idő kell („40–50 év elegendő-e”), „hogyan észrevehető elmozdulást regisztrálhassunk abban az adatközlői korcsoportban, amely a hagyományos nyelvjáráskutatás legfőbb adatközlői bázisát alkotja” (91). A válasz: igen (figyelembe véve persze az utóbbi évtizedek társadalmi, gazdasági felgyorsulását), de a 2002-es gyűjtés legfontosabb tanulsága talán nem is a nyelvjárási aktív változásának ténye, az átmeneti változatok megragadhatósága, ezzel együtt az erős köznyelvi események rögzíthetősége, hanem a megváltozott adatközlői attitűd megtapasztalhatósága: „anélkül, hogy különösebben törekedtünk volna arra, hogy az adatközlő az archaikus nyelvjárást produkálja, adatközlőink maguktól kezdték el mondani, hogy mikor a régies, s mikor az új alakot mondják” (92). Saját gyűjtéseinkkor mi is ugyanezt tapasztaltuk, s véleményem szerint ez éppen annak a megváltozott hozzáállásnak a következménye, amelyről HEGEDŰS ATTILA maga is így ír később: „Az egyén döntéseiben szabad, egyre kevésbé köti az archaikus változat normája, adott helyzetekben (pl. nyelvjárási adatfelvétel) a választás szabadsága az egyén számára is nyilvánvalóvá válik: tudatosodik a nyelvhasználat... Az alapnyelv(járási)hoz való öregkori visszatérés részben e tudatosuló nyelvhasználati választás eredménye is lehet” (136).

6. A változásvizsgálatok jelentős része a szókészlet területére irányul, hiszen a szókincs változása leginkább érzékelhető, a változás pedig számos kérdést vet fel (hiány, többlet, helyettesítés, tagoltság; a viszonyítás kérdése, szóátározhatóság stb.). A szókészlet változásával, pontosabban a szókészleti hiányjelenségekkel a kötet két tanulmánya foglalkozik.

HEGEDŰS ATTILA 1996-ban megjelent kitérő munkája, a „Kisnémedi tájszótár. Hiányszótár” (Bp., ELTE) a helyi nyelvjárási teljes szókészletét igyekezett megragadni a „többlet és a hiány egyidejű (és egy adatközlői generáció nyelvhasználatában megjelenő) felmutatásával” (idézi HEGEDŰS ATTILA a most ismertetett kötet 100. lapján). A jelen tanulmánykötetben bemutatott gyűjtés arra a kérdésre kereste a választ, hogy „a többlet és a hiány 100–100 fős mintája mutat-e – és ha igen, milyen mértékű – eltéréseket a ceglédi tanyavilág nyelvjárási két korosztályt felölelő beszélőközösségében” (101). A kísérlet a tájszók lassú visszaszorulásának, ugyanakkor a szókincs folyamatos bővülésének ténye mellett azt igazolta, hogy „a hiány nem annyira területileg ragadható meg, hanem inkább generációs, műveltségbeli és nemi tényezőkhöz kötött” (105).

A szóismeretet és szóhasználatot vizsgáló tanulmány (Hiány- és helyettesítési jelenségek két nemzedék tükrében) annak az adatfelvételnek az eredményét közli, amelyet a szerző Kisnémedin és Nagykörűben végzett, s amelynek során a legidősebb és a legfiatalabb korosztályba tartozó adatközlőktől kérdezte ki a nyelvatlasz 680 kérdését. A két nemzedék szóismerete között ugyan „nagyságrendi” a különbség, de bizonyos területeken a nyelvjárási szókincs „erős jelenléte a fiatal korosztály nyelvhasználatában is megmutatkozik, és továbbélése is prognosztizálható” (110). A fiatalság pedig „többletszóanyaggal” is rendelkezik.

7. A nyelv folyamatos változása tény, egy szinkron állapot leírása csak a korábban lezajlott változások figyelembevételével lehet teljes. A nyelv korábbi korszakaiban lezajlott változásokat a napjainkhoz hasonló tendenciák is jellemezhetik, illetőleg „a mai nyelvállapot tanúsága segítheti a nyelvtörténeti adatok felhasználását, helyes értékelését” (12). Ezért „van helye” a kötetben a Székelyudvarhely nyelvjárási változásáról írott tanulmánynak. A XVI. századi protokollumok tanúvallomásait összevetve a RMNyA. megjelent kötetének anyagával feltárható, hogy „történt-e elmozdulás a négy évszázad alatt, s ha igen, ez milyen mértékben rendezte át a nyelvjárási hangtani képét” (114). Székelyudvarhely és Zetelaka, valamint Kénos nyelvhasználatára jellemző nyolc magán- és mássalhangzó-változó összehasonlításának tanúsága szerint „nem történtek megrendítő változások” a 400 év

alatt, de a vizsgált időintervallumban megragadható a „lassanként kialakuló köznyelv mintaadó hatása” (pl. az illabiális ejtésmód megmaradásában, a zártabb-nyíltabb viszony alakulásában), és érezhető a környező nyelvjárások befolyásoló szerepe. A mássalhangzó-jelenségek (geminálódás, az / kiesése) két időmetszetről egymásra vetített adatainak tanúsága új szemponttal bővíti nyelvjárás-történeti vizsgálatainkat: „a mai jelenségtömbök és a bennük lejátszódott folyamatok ismeretében korrigálhatók régebbi korok szövegeinek olvasatai, illetőleg azok történeti szociolingvisztikai interpretációja” (118).

8. Elsősorban vizsgálati módszere miatt érdekes „Az *ĕ* Kisnémedin” című tanulmány. HEGEDŰS ATTILA a nyelvjárási normába tartozó *ĕ* státusát egy Mikszáth-novella felolvasatásával próbálta megállapítani. „Adatközlői” 3., 4. osztályos általános iskolai tanulók voltak, „túl az elsődleges szocializáción”. Ez a gyűjtési szituáció – bár a különböző „gátló tényezőkről” is ír a szerző – alkalmas az ún. megfigyelői paradoxon okozta ellentmondás csökkentésére: „míg a gyermek az olvasandó szövegre koncentrált, figyelmen kívül hagyja azt az önkontrollt, amely egy ideggel való beszélgetés során óhatatlanul előjönne” (124). A rendkívül érdekes kísérlet részletesen elemzett eredményei a bernsteini deficit-hipotézis igazolásaként is felfoghatók, és mutatják, hogy „a köznyelvi hatás már kisgyermekkorban eléri az egyént, és alakítja nyelvhasználat-választását” (128).

9. A suksük nyelvről az utóbbi évtizedekben, majd az utóbbi években is többen, több szempontból írtak (csak néhány nevet kiemelve KOVALOVSKY MIKLÓS 1977., KONTRA MIKLÓS – VÁRADI TAMÁS 1991., BALOGH LAJOS 1997., KASSAI ILONA 1998., KONTRA MIKLÓS 2003.). HEGEDŰS ATTILA szerint a suksükölés a nyelv belső egyszerűsödési folyamata, mely az ősmagyar kortól napjainkig tart; a beszélt nyelvben alkalmas gyakori és szokásszerű cselekvés általános kifejezésére; használati gyakorisága – az előíró jellegű nyelvi norma ellenére – napjainkban is tény. „A változás elfogadását a nyelvhelyesség kialakult formái, a kodifikált helyesírás gátolja” (133). Mi prognosztizálható a jövőre nézve? A szerző diplomatikus válasza összefügg a norma többféle értelmezésével: „Ha ... egy »egynormás köznyelvet« feltételezünk, abba valószínűleg hosszabb távon sem fér bele a jelenség elfogadása, normatívvá válása. Ha azonban egy magyar–magyar diglosszia többnormás világában gondolkodunk, a suksük esélyeit megnövekedni láthatjuk” (134).

10. HEGEDŰS ATTILA gyűjteményes kötete sokéves kitaró munka eredménye, gyűjtött korpuszon, nyelvhasználati tényeken alapul, számos új adalékkal szolgál a nyelvi változás diakrón és szikrón szempontból is nagyon összetett folyamatainak értelmezéséhez. Ahogy korábban is említettem, HEGEDŰS ATTILA a megújuló dialektológia egyik legjelesebb képviselője, kötete annak a paradigmaváltásnak a bizonyítéka, amely napjaink nyelvjáráskutatását jellemzi, s amely a „régébbi többé-kevésbé homogénnek tekintett bázisnyelvjárások vizsgálatától eljutott ... a szociolingvisztikai szemlélet alkalmazásával a mai regionális nyelvi valóság összetett sokoldalúságának az adekvát vizsgálatáig” (KISS JENŐ: MNyj. 40. 2002: 11).

P. LAKATOS ILONA

Udvari István, Magyar–ukrán szótár 2. M–Zs

Glossarium Ucrainicum 9.

Főmunkatárs: KÓTYUK ISVÁN. Munkatársak: HEGYES ANGÉLA, MUSKETIK LESZJA, ROMÁNYUK RENÁTA. Közreműködők: ABONYI ANDREA, KÁPRÁLY MIHÁLY, KÁPRÁLY NATÁLIA, SZOFILKÁNICS JUDIT. Kiadja a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke. Nyíregyháza, 2006. 710 lap

Egy olyan szótár második kötetét vehetjük a kezünkbe, amelyről azt gondoltuk, hogy nem fog napvilágot látni, mivel elindítója, megvalósítója és főszerkesztője örök nyugalomra tért. UDVARI

ISTVÁN professzor úrnak tudományos munkássága terén egyik nagy álma az volt, hogy befejezze az 1998-ban elkezdett ukrán–magyar, magyar–ukrán szótári munkálatokat. Ezt majdnem sikerült is véghezvinnie, ám a sors közbeszólt. A 92 ezer szócikket tartalmazó hatkötetes „Ukrán–magyar szótári adatházis” (Nyíregyháza, 2000–2003.) ma már könyvvézeti ritkaságnak nevezhető. 2005 júniusában jelent meg a „Magyar–ukrán szótár” első kötete (vö. ismertetésemet: MNy. 2006: 108–10). Mivel a munkálatok nagyobb részét elvégezte UDVARI ISTVÁN, nyilvánvalóvá vált, hogy e hiánypótló szótár nem maradhat kéziratban.

A 2005. november 25-én megrendezett IV. Szegedi Ukrainisztikai Konferencián a részvevő magyarországi és kárpátaljai magyar szakemberek egyaránt elsőrangú kérdésnek tekintették a „Magyar–ukrán szótár” 2. kötetének helyzetét, s egyöntetűen a munkálatok mihamarabbi befejezése és a szótár megjelentetése mellett foglaltak állást. A megbeszélésen ROMÁNYUK RENÁTA, a szótári munkálatokban részt vevő munkatárs beszámolt a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszékén folyó szótárirói tevékenységről, s referátumában a szótár akkori készülségi állapotáról is említést tett. A tanszék irányítását időközben átvevő ZOLTÁN ANDRÁS egyetemi tanár felügyelete mellett, a Nyíregyházi Főiskola hathatós támogatásával ma már a második kötet is megjelent, noha a belső címlapon UDVARI ISTVÁN főszerkesztő neve immár gyászkeretben szerepel. A szótár megjelenése arról tanúskodik, hogy a magyarországi szlavisták szívügyüknek tekintik a magyar–ukrán kapcsolatokban kulcsfontosságú szerepet betöltő korszerű szótári munkák létét. A korábbi magyar–ukrán és ukrán–magyar szótárak ugyanis vagy már régóta nem kaphatók, vagy kis terjedelmük és gyengébb színvonaluk miatt nem képesek kielégíteni az igényeket.

A most megjelent M–Zs kezdőbetűs szótárkötetben a szócikkek száma 32 277, a két kötet szócikkeinek száma együttesen pedig meghaladja a 71 ezret. Mindeztidáig ez a legterjedelmesebb és legbővebb magyar–ukrán szótár.

A szótár második kötete rövid előszóval kezdődik, amely lényegében megismétli az első kötet hasonló tartalmú előszavát. Ezt a rövidítések feloldása és a jelmagyarázat követi, ami szintén ismétli az első kötet hasonló anyagát, de praktikus szempontból mégis indokolható, mert így az olvasónak egy-egy rövidítés feloldásáért nem kell az első kötetet is kézbe vennie. A szócikkek szerkezete természetesen nem változott a második kötetben sem, ezért csak néhány olyan részletre hívom fel a figyelmet, amelyet az első kötet ismertetésekor nem említettem.

Fontos megjegyezni, hogy a szócikkek között a szótárba felvett személynevek becézett alakjának ukrán becézett megfelelője is fel van tüntetve, mint például *Marci* – *Марці*, *Miki* – *Коля*, *Misi* – *Мишко*, *Pali* – *Павлик*, *Ranni* – *Ганнуся* (hasonlóval az eddig megjelent szótárakban nem találkozunk). A *Marci* becézett férfinév az *él, mint Marci Hevesen* állandósult szókapcsolat *качається, як сир у маслі* találó ukrán frazeológiai megfelelője is olvasható. A gazdasági szókincsbe újonnan bekerült szavak között a *marketing-* kezdetű magyar szavak megfelelőiként 16 ukrán szókapcsolat olvasható. De a *Mac*, *megabájt* vagy *megabit* vagy *megabyte*, *pen-komputer*, *penputer*, *printel*, *printer*, *printerhenger*, *web*, *web-böngésző*, *weblap*, *webszerver* nemzetközi neologizmusok is emelik a szótár értékét, mivel a mai élet lassan elképzelhetetlennek tűnik e tárgyak és az őket megnevező fogalmak nélkül. Itt jegyezem meg azonban, hogy a 35. lapon egymás alatt szereplő *megabájt*, *megabit*, *megabyte* címszavak ukrán megfelelőjeként mindhárom esetben a *мегабайт* szerepel, noha a *megabit* természetesen ukránul is *мегабіт*; a *megabájt* és a *megabyte* címszavak esetében pedig elég lett volna az egyiket csak utalószóként szerepeltetni, mint ahogy az – helyesen – például a *macsó* ~ *machó* esetében történik.

Nekünk, kárpátaljai magyaroknak különösen jó érzés az olyan Trianon előtti magyar helynevek történelmi ukrán megfelelőit olvasni, mint az *Ungvár* – *Унгар* (természetesen a hivatalos *Ужгород* mellett), melléknévként *унгарський* 'ungvári'; hiányoljuk más régi magyar városok történelmi megfelelőit, például a *Beregszász* (*Берегсас*, ukránul hivatalosan *Берегове*), *Munkács* (*Мункач*, ukránul hivatalosan *Мукачеве*, de gyakran az orosz *Мукачево*, illetve *Берегово* névváltozatot használják ukrán szövegben is), *Szőlős* (*Севлюш*, 1946 óta hivatalosan tükkörfordítással *Виноградів*) városokét

(a ruszin népnyelvben és a ruszin írott művekben a régi magyar kárpátaljai városokat ma is a történelmi nevükön említik). Számunkra különösen értékes az, hogy a határon túli magyaroknál használatos szójelentés is előfordul, például a *szigorlat* szócikk esetében (2. [határontúli magyaroknál] *залик* 'egyetemi, főiskolai beszámoló', vö. ÉKsz.² 1259–60, amely szerint azonban ez a jelentés csak a kárpátaljai magyarban van meg).

A szótár nem kerüli el a mára történelmivé vált szovjet vonatkozású szavakat és kifejezéseket sem, mint a *marxista, marxizmus, marxizmus-leninizmus, nacionál-szocializmus, Német Szocialista Egységpárt, szovjet, szovjetállam, szovjethatalom, SZSZKSZ* stb. A magyarban előforduló mozaikszavak ukrán jelentése is helyet kap a szótárban például a *MALÉV – Угорська компанія повітряних сполучень, MÁV – Угорська державна залізниця, MGK – Економічна палата Угорщини, ORI – Гастрольно-концертне бюро Угорщини, ОТП – Ощадний банк Угорщини*. Érdekes szócikkeket találunk a változatos gasztronómiai megnevezések között, így megtalálhatók a *paprikáscsirke – паприкаши з курчати* és a *paprikáskrumpli – картопля з паприкою* ukrán megfelelői, amelyekben a magyarból származó ukrán *паприка* 'paprika' szó szerepel (magyar jövevényszónak tekinti az új ukrán etimológiai szótár is, vö. Етимологічний словник української мови 4. Київ, 2004. 285). A *ZH <zárthelyi ~ vizsga* szócikknél *письмовий іспит в екзамен*, azaz 'írásbeli vizsga' megfelelőt találunk. A Magyar értelmező kéziszótárban a *zárthelyi* 'felügyelet alatt készített írásbeli (dolgozat)' jelentésben is szerepel, azaz *письмова контрольна робота* 'írásbeli dolgozat' ukrán megfelelőt is lehetett volna közölni. Nem találtam meg a *W* betűs szócikkek között – szemben az első kötetben szereplő *fitnessz, fitnessz-szalón, fitnesszterem* címszavakkal – a *wellness, wellness-hotel* ukrán megfelelőit, noha ezek manapság igen elterjedtek a vendéglátóiparban Magyarországon és Ukrajnában egyaránt.

Megállapítható, hogy a szótár elkészítésében hatalmas munka fekszik, KÓTYUK ISTVÁN főmunkatárs és a munkatársak CSOPEY LÁSZLÓ hagyományát folytatva világszínvonalú munkát végeztek, amely gazdagítja a Kárpát-medencében együtt élő népek kulturális örökségét. Az UDVARI ISTVÁN által szerkesztett ukrán–magyar és magyar–ukrán szótársorozat lehetőséget biztosít a magyar anyanyelvűek számára az ukrán nyelv tanulásához, s elősegíti a sikeres ukrán nyelvvizsga megszerzését. A Kárpátaljai Magyar Főiskola ukrán nyelvtanáráként tapasztalatból állítom, hogy e kétnyelvű szótársorozat munkaeszközzé válik a kárpátaljai magyar felsőoktatásban résztvevőknek, valamint a magyar iskolák tanulóinak és tanárainak egyaránt.

BÁRÁNYNÉ KOMÁRI ERZSÉBET

KÜLÖNFÉLÉK

Száz éve született Ország László, A magyar nyelv értelmező szótárának szerkesztője*

Igen tisztelt ünneplő közönség! Ország László neve bárhol a világon, ahol magyar emberek az angol nyelvvel találkoznak, az angol–magyar szótárt juttatja eszükbe. Itt most mégsem erről a közismert művéről és angol vonatkozású szótárainak sorozatáról szeretnék megemlékezni, hanem „A magyar nyelv értelmező szótárá”-ról, melyet ő élete fő művének tartott. Ennek 1952-től mint adagyűjtő, majd mint értelmező magam is munkása voltam tíz évig, a VII. kötet befejezéséig. E szótár szerkesztése itt a közelben, a Zoltán utcában kezdődött, a Váci utcában folytatódott, majd 1954-től a Szalay utcai minisztériumi épületben zajlott mindvégig. A debreceni egyetemet 1950-ben veszteség

* Elhangzott Ország László emléktáblájának avatásán, 2007. október 27-én, a Budapest V. kerületi Balaton u. 12. számú háznál.

érte, amikor ott megszűnt az anglisztika, de a magyar nyelvtudománynak nagy nyeresége lett az, hogy Országh László, a magyar és angol szavak jelentéseinek pontos ismerője irányíthatta annak a munkának a szerkesztését, amely a XIX. századi CZUCZOR–FOGARASI-féle hatkötetes szótár után hasonló méretekből állította össze a XX. század közepének aktív és passzív szókincsét jellemző lexikográfiai törzsanyagot, nem egészen hatvanezer címszóhoz kapcsolva. Aktív olyan értelemben, hogy sokat támaszkodott az élő nyelvre, beleértve az akkor erősen politikai jellegű értelmezéseket is, de emellett bőven merített a XVIII. és főleg a XIX. század jeles íróinak műveiből, olyan szavakat is, amelyeket a mindennapi életben már nem használunk, de passzív ismeretük hozzátartozott egy érettségizett szintű értelmiségi ember anyanyelvi műveltségéhez.

Országh László nem csak a szavakat, de az embereket is jól ismerte. A Szovjetunió fegyveres ereje által védett szocialista rendszer megtépázta ugyan a magyar nemzeti öntudatot és történelmünk helyes ismeretét, de a magyar nyelv művelése soha nem kapott annyi hivatalos támogatást, mint az 50-es, 60-as években. Máshonnan kirekesztett értelmiségiek tucatjai kerültek a Nyelvtudományi Intézetbe, nagy részük nem tudományos státusban ugyan, hanem az Akadémiai Kiadó szótári részlegének alkalmazottjaként. Országh előrelátó gondossággal válogatta ki a szerkesztés első éveiben azokat, akiktől aztán valóban értékes, pontosságra törekvő lexikográfiai munkát várhatott, fokozatosan bevezette őket a szótárírás műhelytitkaiba.

Egy magyar értelmező szótár összeállítása már 1948-ban elkezdődött. Szabó Dénes, Kelemen József, Balázs János, Soltész Katalin már dolgozott rajta, amikor Országh vette át az irányítást. Kibővítette a szótár kezdetleges koncepcióját, és ehhez nagyobb szerkesztőgárdára volt szüksége. A sok új munkatárs beszoktatását a lexikográfiába úgy szervezte meg, hogy a kezdőket brigádokba osztotta. Balázs János, Kelemen József, Martinkó András, O. Nagy Gábor voltak kezdetben brigádvezetők, majd Kovalovszky Miklós is. Négy-öt értelmező dolgozott a kezük alatt. Országh gondoskodott arról, hogy a brigád havonként más vezető alá kerüljön, hiszen mindegyiküknek más-más elgondolása volt a szavak értelmezéséről és a szócikkek szerkezetéről. E szempontok összehangolása után kezdődött 1954-ben az addig megfogalmazott szócikkek egységes megszerkesztése.

Kérdézhetné valaki: 1956 hozott-e valami változást a szótár szerkesztésében? Az ideológiai, politikai színezésben csekély enyhülést átmenetileg igen. Sztálin korában – hogy példát említsék – a „reakciós” megbélyegzéstől tartva a túlbuzgóság arra bírta az egyik brigádvezetőt, hogy a *misszionárius* értelmezéséhez hozzátegy: „a gyarmatosítás előkészítője”, ahogy Engels megállapította. Országh László, aki maga egyetlen szónak az értelmezését sem dolgozta ki, de sokat javított mások értelmezésén, törölte ezt a nem szótárba illő hozzátoldást, és az egész értelmezést egyetlen szóra cserélte: *hittérítő*.

Az 1958-ban és '59-ben megjelent első két kötetet a hatvanas évek elején a további kötetek ellenőrzésére kijelölt politikai lektor újra cenzúrázta. Bizonyos idézeteket, egy-egy címszót kihagyásra ítél, politikai vagy közgazdasági tárgyú szócikkeket pedig átíratott úgy, hogy e két kötet újabb lenyomatai nem pontosan azonosak az eredetivel. Erről az átírásról csak kevesen tudunk. A többi kötet anyagánál vigyáztunk, hogy bizonyos szavaknál a marxista értelmezés legyen első helyen, Erdélyt még történetileg se említsük mint Magyarországot részét, stb. Ettől eltekintve sok területen nagyfokú tárgyilagosságra törekedtünk, mert Országh a belső munkatársakon kívül szaklektorok széles hálózatával ellenőriztette a szakjelentések helyes fogalmazását. Amikor pedig újra elfoglalhatta debreceni tanszékét, O. Nagy Gáborra bízta a szócikkek főszerkesztői jóváhagyását.

1962 után a hétkötetes szótár alapján indult el az egy kötetbe sűrített Magyar értelmező kézi szótár. Ennek értelmezéseit Országh már nem irányította, de tanácsokat adott a szótár koncepciójához, megtervezte a képekkel való illusztrálást, és figyelemmel kísérte annak végrehajtását 1972-ig, a kézi szótár befejezéséig.

Országh lexikográfiai munkássága nem merült ki a szótárszerkesztésben és a tömörített kézi szótár előkészítésében, hanem a távolabbi jövőre is kitekintett: emelni szándékozott a magyar olvasóközönség szótári műveltségét. Arra is rámutatott, hogy egy hat kötet körüli középszótárból könnyebb egy 1-2 kötetes kézisztárt összeállítani, mint fordítva. A régóta tervezett akadémiai nagyszótár meg-

valósítását nem tekintette feladatának, nem is érte meg annak XX. század végi nekilendülését, mégis azt látjuk, hogy a tavaly megjelent nagyszótári kötetek szócikk-felépítése is a hétkötetes középszótár nyomdokain halad, azt bővíti régebbi irodalmi dokumentumokkal, régi szavakkal és újabb nyelvi fejleményekkel, kellő forrásjelzéssel.

A szótárirás elméleti és gyakorlati kérdéseit is összefoglaltatta munkatársaival az I. kötetbe tervezett bőséges előszóként. Ezt ugyan föl kellett cserélni egy rövid tájékoztatóval, de a szótár befejezése után a részletes előszóból is lett egy 130 oldalas kiadvány a Nyelvtudományi Értekezések 36. száma-ként. Ezenkívül többünket rávett arra, hogy szakterületeinkről kisebb-nagyobb tanulmányokat és szótári bibliográfiákat készítsünk. Így jött létre a „Szótártani tanulmányok” című testesebb kötet. Ezért Országh László tekinthető a „szótárászat”-ból fejlődött magyar szótártudomány megalapítójának.

ELEKFI LÁSZLÓ

Benkő Loránd köszöntése az Akadémián*

Kiss Jenő üdvözlő szavai

Tisztelt Osztály! A nyolcvanöt év – bárhogy nézzük is – tiszteletet érdemel, sőt: tiszteletet parancsol. Különösen akkor, ha olyan munkásságról, olyan imponáló tudományos teljesítményről van szó, amilyen Benkő Loránd mögött áll. Egy finn író, Juhani Aho szerint az élet hosszát nem a leélt, hanem az értelmes, hasznos munkával töltött percek hosszúságával kell mérni (elámán pituus ei ole elettyjen hetkien, vaan työskenneltyjen hetkien mukaan mitattava). Ha így nézzük, ha a munkásság nagyságát nézzük, akkor joggal vélhetnénk úgy, hogy Benkő tanár úr mögött igen hosszú, mondhatnám matuzsálemi vagy pátriárkai kor áll.

Tizenöt évvel ezelőtt, az akkor hetvenesztendős Benkő Lorándot köszöntő Imre Samu felsorolva azokat a nyelvtudományi területeket, amelyekre Benkő Loránd nálunk rányomta bélyegét, tizenkettőt nevezett meg – a hely- és személynévkutatástól a nyelvjáráskutatáson át a történeti nyelvészet különböző ágaiig. Minden kétségen felül áll: mind a kutatói produktum, mind a tudósi hatás valóban imponáló.

Benkő Loránd hatvanhárom évvel ezelőtt, 1944-ben jelentette meg első tudományos közleményeit Kolozsvárott, az Erdélyi Múzeumban. Azóta sok víz lefolyt a Szamoson és a Dunán is. Túl vagyunk ideológia-, rendszer-, kultúra- és tudományos paradigmaváltásokon. Nincs még egy olyan hatvan év a magyar nyelvtudomány történetében sem, amely annyi és oly gyökeres változásokat hozott volna, mint amelynek – tudniillik az elmúlt hatvan évnek – Benkő Loránd tevékeny résztvevője, aktív részese volt. Hiszen fiatalon, harminckét évesen került a magyar nyelvtudomány akkor még különösen is fontos posztjára: Pais Dezső 1953-ban vette maga mellé a Magyar Nyelv szerkesztőjének. A múlt időben és a változó környezetben rá hárult – kiváltképpen Pais Dezső és Bárcki Géza halála után – elsősorban éppen a nyelvtörténeti kutatások továbbépítése, felfrissítése, új impulzusok adása, az utánpótlás nevelése, így egyebek mellett a következő fontos szintéziseknek a kezdeményezése, megszervezése és létrehozásuk irányítása: „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”, „A magyar nyelv történeti nyelvtana” és az „Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen”.

Benkő Loránd a szerves továbbépítés és megfontolt újítás útját járta mindig. Azt az elvet követte és követi, amit Goethe így fogalmazott meg: „Was du von deinen Vätern ererbst hast, erwirb es dir, um es zu besitzen” – Borzsák István finoman aktualizáló, remek utánpótlásában: „Próbáljuk mi is fáradtságosan megszerezni a múlt értékeit, hogy jövőnkre gondolva birtokba vehessük”. Bizonyára ez

---

* 2007. január 29-én a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztálya az Akadémia székházában köszöntötte a 85. életévét 2006. december 19-én betöltött Benkő Lorándot. Itt közöljük Kiss Jenő köszöntő és Benkő Loránd válaszul mondott szavait. – A szerk.

a magyarázata annak is, hogy Benkő Loránd oly sokat és behatóan foglalkozott a magyar nyelvtudomány történetével: birtokba vette ily módon is az elődök kutatási eredményeit.

Heisenberg szerint a tudós természeténél fogva kerül mindenfajta dogmatikus álláspontot. Ez jellemző Benkő Lorándra is. Mások véleményét akkor is tiszteletben tartja, ha meg van győződve saját igazáról. Tudományos vitáiban a személyeskedést, a másik fél lejáratását nem követte és követi. Kár, hogy mértéktartó, higgadt, racionális érvelésére nem figyel a zajos, kombattáns vitázók egy része, amikor például az értelmiség anyanyelvi felelősségéről van szó.

Benkő Loránd azon tudósok közé tartozik, akik megvallják az anyanyelvhez való kötődésüket. Gyanús lehet ez a szemlélet akkor, ha a tudósi objektivitást csak a vizsgálat tárgyához való közömbös, semleges kutatói viszonyulástól remélhetnénk. Itt azonban a pozitív érzéseknek a kutatást ösztönző hatásáról, lendítő erejéről van szó, amely persze nem hallgathatja el a minden tudományos vizsgálatban nélkülözhetetlen kritikai érzéket. Arról van szó, amit Einar Haugen így fogalmazott meg: „Lin-né követői is szerethetik a virágokat, s a nyelvészt sem tarthatja vissza semmi nyelvének szeretetétől”.

Az utóbbi félszázadban, a strukturalizmus terjedésével világszerte visszaszorult a történeti nyelvtudomány – legalábbis mennyiségi tekintetben. Ezt a változást az ízig-vérig nyelvtörténész Benkő Loránd több-kevesebb melankóliával fogadja, de természetesen tartja. Hozzáteszem: ő az a nyelvtörténész nálunk, aki elsőként fogalmazta meg tételszerűen, hogy a mindenkori mai nyelv a nyelvtörténet legfontosabb forrásai közé tartozik, s bizonyos tekintetben semmi mással nem pótolható, mert működésében s a maga teljességében csak a mindenkori jelenben vizsgálható a nyelvhasználat, következésképpen a nyelv is.

A jelenlévők tudják, hogy Benkő Loránd munkássága imponálóan gazdag és sokrétű. De vajon mi e kivételes teljesítmény magyarázata, titka? Megkísérlem egy mondatban összefoglalni: a tudomány iránti elkötelezettség, a kutatás szenvedélye, a kutatási tárgynak, az anyanyelvnek a szeretete, a párfát ritkító munkabírás, illetőleg a tálentummal való sáfarkodás. Irigylésre méltó, milyen kitartással képes nyomozni ma is egy-egy adat után, búvárolni a régi forrásokat, hogy névmagyarázati ötleteit bizonyítani tudja. Ma is űzi-hajtja a kutatói nyughatatlanág, hogy a honfoglalás korának és a székelységnek nyelvi és nyelv mögötti titkaiból minél többet megfejtse, hogy megtalálja az okokat és a magyarázatokat.

Kettős kívánsággal zárom gondolataimat. Az egyik: Vergilius írta Lucretiusra vonatkoztatva: „Felix, qui potuit rerum cognoscere causas”. Kívánom, hogy Benkő tanár úr minél tovább érezhesse a dolgok okai megismerésének örömét, csendes boldogságát. A másik: kívánom, kívánjuk mi mindannyian, folytassa munkáját abban a szilárd meggyőződésben, hogy – s most az ő szavait idézem – „az anyanyelvnek sem múltbeli előzményei, sem jövőbeli alakulása nem lehet közömbös számunkra!”

Kedves Tanár Úr! Ebben a szellemben: Isten éltesse még sokáig!

Benkő Loránd válasza

Tisztelt Osztály! Mindenekelőtt megköszönöm Főtitkárhelyettes Úr, valamint Kiss Jenő professzor úr üdvözlő szavait. Ami az utóbbit illeti, az ilyenkor szokásos, sőt illendő szerénységen túlmenően valóban úgy vélem, erősen fölkerekítette tudományunk művelését illető érdemeimet. Nyilván a huzamos együttmunkálkodás és a baráti viszonyulás hívta elő kegyes túlzásait.

Hogy mit tudtam hozzátenni választott szakterületem eredményeihez, illetve tettem-e érte egyáltalán érdemlegeset, az pályatársaim megítélésére tartozik. Azt azonban csak én tudhatom, hogy mit nyújtott a nyelvtudomány számomra életem egészéhez és benne elsősorban szakom műveléséhez. Nem ez a megtisztelő alkalom, hogy sorolni kezdjem ezeket az impulzusokat. Két mozzanatot mégis kiemelnék. Nyilván az öregkor visszaemlékező sajátossága, hogy mindkettő jó régre, a múlt század negyvenes-ötvenes éveire vonatkozik.

Meghatározónak tartom számomra a kolozsvári egyetemi éveket, az akkori professzoraim nyújtotta élményanyagot. Három tanári szakom kötelmeiből, valamint feledhetetlen emlékü, szeretett mesterem, Szabó T. Attila gondoskodó szigorral készítetéseiből következően szerencsém volt tanulni

tőlük és főként szabadon választható szemináriumaikon részt venni olyan tudós egyéniségeknek, mint Mészöly Gedeon, Tamás Lajos, Váczy Péter, Szilágyi Loránd, Kniezsa István, Rásonyi Nagy László. Tudósi hevületükkel, szakmájuk rejtelmeinek feltáró szándékával és képességével új világot nyitottak számomra, külön-külön és együttesen valósággal elbűvöltek, lekötöttek, sorsfordítóan elköteleztek. Mai tudatommal úgy hiszem, tudásuk és tudósi hevületük mellett főként történeti és tudománytörténeti látásmódjukkal, filológiai apparátusuk föltárásával, a kutatás nemzeti érdekeinek az akkori történelmi időkben hangsúlyozásával nyűgöztek le.

Nemcsak személyes okokból, az útbaigazítás hálájának kifejezéséül soroltam nevüket. Hanem hogy Akadémiánknak már akkor is mind tagjaként e helyütt, e közegekben egyenként is megemlítsessenek. Továbbá azért is, hogy kiemeljem és példázzam annak tudománytörténeti jelentőségét, hogy a Teleki Pál irányította akkori magyar tudománypolitika milyen színvonalú anyaoszági tudósgárda felvonultatásával járult hozzá az erdélyi magyarság ügyének segítéséhez.

Életpályám eme meghatározó időszakának emlékezetét nem feledtetheti, hogy Budapestre kerülve ugyanilyen formátumú tudományos miliőbe kerülhettem. De ez már egy másik történet.

A másik tényező, amit nyelvész-életem ajándékának tekintek, hogy szervezeti keretek adódtak számomra terepen végzett nyelvi gyűjtőmunkára, amit egyéb feladataim ellátása mellett több mint egy évtizeden át folytathattam. Ezáltal bejárhattam a teljes magyar nyelvterület minden zegét-zugát, olyan élményanyaghoz jutva, amelyet csak efféle munka biztosíthat a kutató számára. Háromféle vonatkozása is van. Mindenekelőtt általa ismerhettem meg anyanyelvemet köznyelvén messze túlmutató, ezerszínű változatosságában. Bízást mondhatom, ha tudok valamit a nyelvről, annak múltjáról, hagyományörző tartalmáról, valamint működési jelenének mélységeiről, azt a filológiai feltárás világán kívül igen nagy mértékben ennek a munkának köszönhetem. Továbbá ezáltal jutottam igen tanulságos, ma már történelemnek számító időkben, a múlt század közepének éveiben akkora lehetőséghez, hogy közvetlen tapasztalatból, emberközelből ismerhettem meg a vizsgált nyelvi közegnek, a magyar falusi, népi társadalomnak a mindennapi életét, gondolat- és érzésvilágát, mely kitörölhetetlen emlékananyagot adott tudománysemléletem alakulásához is, különös tekintettel az anyanyelv sajátos ügyeinek problematikájára. Végezetül e munkakör adott rendkívüli szint életemnek, hogy e munka során, mintegy „ráadás-ként” járhattam be a történelmi Magyarország gyönyörű tájait – köztük rég elhagyott szülőföldemet, ahová örökkön vonzódásom munkásságom tematikájában is nyomokat hagyott –, de megismerkedhettem Moldva, Horvátország több vidékével is.

Íme, ezek a gondolatok jutottak leginkább eszembe, amikor most, élemedett korom emlékezte alkalmából munkásságom szóba került, én meg válaszra készítetttem.

Még egyszer hálásan köszönöm a hozzám intézett, érdemen felüli kedves szavakat.

Helynévmagyarázatok*

Naszádos Az Orsovától délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *P?lavič?viča* (Engel: TemMold. 107); 1700 k.: *Plavicsovicza* (uo.); 1808: „*Plavissevicza* h. *Plavishevica* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 512); 1908: „*Naszádos*” (Mező: HivKözs. 2: 857). A szerb *Plaviševica* hn. a hasonló nevű, a falunál a Dunába ömlő patakról van véve; l. 1902/1910: *Plavisevica* p. *Plavisevicza* (Bertzáska und Ógradina 1: 75 000-es térkép). Tövéhez l. szerb-horvát *plav* 'hajó', *plaviti* 'eláraszt, elönt; úszik, hajózik'. Az országos helységnévrendezés során a *naszádos*-oknak hívott dunai hajósok emlékére a falu a *Naszádos* nevet kapta. – A román *Plavisevița* 'Naszádos' (Suciu 2: 45) a szerbből való (Bezljaj 2: 94). – Vö. **Hajós, Palocsa, Sajakásszentiván.**

* L. MNy. 2007: 370–5.

Nemcse A bánsági Facsádtól kelet-északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1427: *Nempche* (Suciu 1: 423); 1548: *Nemesest* (uo.); 1808: „*Nemesesty* h.” (Lipszky: Rep. 1: 455); 1913: *Nemcse* (Hnt. 972). Az elsődleges *Nemcse* hn. előzményeként l. a régi *Nempchen* és *Nenche* szn.-eket (1269/1343: *Nempchen* ~ *Nemchen* szn.; 1211: *Nenche* szn.: ÁrpSzt. 578, 579–80). Ehhez vö. cseh *Němče* hn. (Šmilauer: PŘSITop. 128), orosz *Немча* hn. (uo.). Ezek alapszava az ósszláv *němьcbь ’német ember’. A lengyel *Niemcza* hn. (Rospond: SEMG. 246) korábbi *Niemcy* (tkp. ’németek’) hn. módosulata. – A román *Nemeșești* hn., amely *Nemesest* alakban meghonosodott a magyarban is, a román *Nemeș* szn. (< magyar *Nemes* szn.) származékának látszik. Ám keletkezése nem függetleníthető a vele azonos kezdetű *Nemcsé*-től. A részletek tisztázásra szorulnak. – Az országos helységnévrendezés során felújították a középkori *Nemcse* névalakot (Milleker 117; Iordan: TopRom. 171; Mező: HivHn. 187).

Németszentpéter A Fönlaktól nyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *Mali Sen Petre* (Engel: TemMold. 126); 1564: *Kys Zent Peter* (Suciu 2: 132); 1717: *St. Peter* (Engel: TemMold. 126); 1808: „*Szent Péter (Német-) h.*” (Lipszky: Rep. 1: 642). A *Szentpéter* hn. a falu templomának védőszentjével kapcsolatos. A régi *Kis-* előtag *Nagyszentpéter* előtagjával van korrelációban. Az újabb *Német-* előtag a faluba költöztetett, nagyszámú német telepesre utal. – A román névalak *Sînpetru German* (Suciu 2: 132; Bodor: Délm. 11, 17, 44). – Vö. **Nagyszentpéter, Szentpéter.**

Nérasolymos A Fehértemplomtól délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *Ș?qalofce* (Engel: TemMold. 121); 1717: *Sakalovaz* (uo.); 1808: „*Szakalovacz* val. *Sakalovac* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 619); 1909: *Nérasolymos* (Mező: HivKözs. 2: 1064). Az elsődleges *Szokolovác* ~ *Szakalovác* hn. a szerb *Sokolovac* (vö. *sokolovac* ’solymász’ < *sokol* ’solyom’) hn. átvétele. Az országos helységnévrendezés során a helység részére a *Nérasolymos* nevet állapították meg, az előtaggal utalva a folyó mellékére. A mai román névalak *Socol* (Suciu 2: 138). – Vö. **Solymos, Szakoly.**

Néraszlatina Az Illyédtől dél-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *Islat?na* (Engel: TemMold. 129); 1700 k.: *Szlatina* (uo.); 1808: „*Szlatina* val.” (Lipszky: Rep. 1: 651); 1909: *Néraszlatina* (Mező: HivKözs. 2: 1058). A *Szlatina* hn. a román *Slatina* hn. (< *slatină* ’sósforrás’ < déli szláv *slatina* ’ua.’) átvétele. A megkülönböztető *Néra-* előtag a folyó mellékére utal. – A román névalak *Slatina-Nera* (Suciu 2: 137; Iordan: TopRom. 126; Kiss: Nyr. 115: 123). – Vö. **Szalatnak.**

Nermed A bánsági Krassóvártól északra fekvő helység fontosabb adatai: 1569–79: *Nörmig?* (Engel: TemMold. 95); 1723: *Nermis* (uo.); 1808: „*Nermed* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 459); 1882: *Nermeth* (Ihász: Hnt. 235). Talán összetartozik a bihari *Nermegy* hn.-vel (l. ott). A román névalak ugyancsak *Nermed* (Suciu 2: 424; Mező: HivHn. 169). – Vö. **Nermegy.**

Nermegy A bihari Béltől kelet-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1580: *Nyrmeogh* (Jakó 306); 1692: *Nyermigz* (Suciu 1: 424); 1808: „*Nyermegy* val.” (Lipszky: Rep. 1: 468); 1910: *Nermegy* (Mező: HivHn. 192, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). A magyar *nyír* ’nyírfa, nyíres, nyírliget’ és a *mög* ~ *meg* ’mögöttes hely’ összetétele. Azonos hn. másfelé is előfordul: 1341: „*Silue Nyrmegh?*” (Oklsz. 670, 698); 1438: „*prata Nyrmegh?*” (Oklsz. 671, 698). – A román *Nermiş* hn. (Suciu 1: 424) a magyarból való (Jakó 306; Mező: HivHn. 192). – Vö. **Nermed.**

Nyitraborosznó A Privigyétől keletre fekvő helység fontosabb adatai: 1225: *Bruzna* (UrkBurg. 1: 106; Györffy 4: 361); 1430: *Brus* (VSOS. 2: 485); 1773: *Brusno* (LexLoc. 143); 1808: „*Brusno* h. *Brusno* s.” (Lipszky: Rep. 1: 81); 1910: *Nyitraborosznó* (Mező: HivHn. 242, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). A *Brusznó* hn. a szlovák *Brusno* hn. átvétele. Olyan helyre utal, ahol fenőkönek való kővek találhatóak, ahol fenőkövet csiszolnak. A *Nyitraborosznó* névalakot hatósági úton állapították meg. A megkülönböztető szerepű *Nyitra-* előtag a megyei hovatartozást jelöli. – 1960-ban a helységet egyesítették Nyitratoromással. A ma használatos nevük *Chrenovec-Brusno* (Hosák–Šramek 1: 117; ZJC. 64; Györffy 4: 361). – Vö. **Borosznó.**

Nyitrafenyves A Németsprónától (Nitrianska Pravno) nyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1614: *Chvojnica* (VSOS. 1: 487); 1733: „*Chvojnica, Funtschuh, Chwognicza?*” (LexLoc. 143); 1808: „*Chvojnica* rectius *Chwognice* s. *Füntzl* g.” (Lipszky: Rep. 1: 95); 1910: *Nyitrafenyves* (Mező:

HivHn. 252; az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). A helység a Nyitra jobb oldali mellékveze, a *Chvojnica* mentén települt, s róla kapta nevét. A víznév alapszavához l. szlovák *chvoj(a)* 'fenyőág, fenyőgally'. Az országos helységnévrendezés során megállapított *Nyitrafenyves* névalak tükörfordítás eredménye. A *Nyitra*- előtag a megyei hovatartozást jelöli.

Nyitránádas A Simonytól (Partizánske) északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1232: *Nadas* (CDES. 1: 279; Györffy 4: 424); 1773: *Nedassocz*, *Nedaschowitz*, *Nedassowcze* (LexLoc. 144); 1808: „*Nedasócz* h. *Nédassowce* s.” (Lipszky: Rep. 1: 452); 1900: *Nyitránádas* (Majtán 284; l. még Mező: HivHn. 155). A *Nádas* hn. náddal benőtt területre utal. Ebből a szlovákban a *Nedaš* [*< Nedamir*] szn. (Svoboda: SOJ. 149) belcérésével *Nedašovce* (tkp. 'Nedaš emberei, Nedašek') hn. keletkezett, s *Nedasócz*-ként meghonosodott a magyarban is. A *Nyitránádas* névalak a felújított régi *Nádas* névelemet tartalmazza, megtoldva a megyei hovatartozást jelölő *Nyitra*- előtaggal (Györffy 4: 424). – Vö. **Nádasd**.

Nyitránémeti A Nagytapolcsánytól nyugatra fekvő helység fontosabb adatai: *1222/1550: *Numchuny* (VárReg. 246); 1235: *Nemchen* (CDES. 2: 5); 1283: *Nympty* (MonBp. 1: 207); 1390: *Nemphych* (ZsigmOkl. 1: 160); 1773: *Nemesicz* (= *Nemcsicz*), *Nemzice* (LexLoc. 147); 1808: „*Nemcsicz* h. *Němčice* s.” (Lipszky: Rep. 1: 454); 1898: *Nyitránémeti* (Mező: HivHn. 157). A párhuzamos névadással keletkezett magyar *Nempti* < *Németi* és szlovák *Nemčany* hn. német telepésekre utal. Idővel a szlovákban a *Nemčice* névalak honosodott meg, s ez átkerült a magyarba is *Nemcsic*-ként. Az országos helységnévrendezés során felújították a régi *Németi* névalakot, megtoldva a megyei hovatartozást jelölő *Nyitra*- előtaggal (Györffy 4: 426; Hosák–Šrámek 2: 127, 129; ZJČ. 231). – Vö. **Nemcsény**, **Németi**, **Nemti**.

Óasszonyrét Az al-dunai Orsovától délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *Ograg'an* (Engel: TemMold. 98); 1598: *Ogradenia* (Suciu 2: 10); 1808: „*Ogradina* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 474); 1902/1910: *Ó-Ogradina*, *Új-Ogradina* (*Frauenwiesen*) (Berzászka und Ó-Ogradina. 1: 75 000-es térkép); 1913: *Óasszonyrét*, *Újasszonyrét* (Hnt. 993, 1258). A szerb *Ogradena* hn. tkp. értelme 'körülkerített, kerítéssel körülvett hely'. Az ófalu mellett települt új falu a németben a *Frauenwiesen* (tkp. 'asszonyrétek') nevet kapta. Ennek fordításából alakult a magyar *Újasszonyrét* és *Óasszonyrét*. A román névalakok *Ogradena Nouă* 'Újasszonyrét' és *Ogradena Veche* 'Óasszonyrét' (Dickenmann: Stud. 2: 56; Suciu 2: 10; Mező: HivHn. 200).

Óbodrog Az Aradtól nyugat-délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1422: *Bodruch* (Csánki 1: 767; ZsigmOkl. 9: 311); 1492: *Bodrogh* (Csánki 1: 767); 1808: „*Bodrog* h.” (Lipszky: Rep. 1: 65); 1851: *Ó-Bodrog* (Fényes: MoGSz. 1: 88). A *Bodrog* hn. pusztasz. -ből keletkezett magyar névadással; vö. 1223: *Budurug*, 1237–40: *Budurug* szn. (ÁrpSzt. 157). Az *Ó*- előtag a Maros túloldalán települt *Újbodrog* [1808: „*Bodrog* (*Új*-) h. aliis *Hodos* val.”; Lipszky: Rep. 1: 65] előtagjával van korrelációban. – A román *Bodrogul Vechi* 'Óbodrog' és *Bodrogul Nou* 'Újbodrog' (Suciu 1: 88) részfordítás a magyarból. – Vö. **Bodrog¹**, **Bodrog²**, **Bodrog³**.

LEVÉLSZEKRÉNY

Kanizsai Ferenc írja: Nemrégiben NAGY L. JÁNOS (saját, megjelenendő [!?] cikke kapcsán) arról tájékoztatja az olvasókat (MNY. 2006: 382), hogy egy 1981. évi kiadvány [?] közli Juhász Gyulának „Anna örök” című versét fotokópiában. S ez bizonyítja számára a (locus nélkül említett) PÉTER LÁSZLÓ „egyik legutóbbi [?] közlése” mellett, hogy a verskézirat utolsó sora „Élsz és uralkodol örökön, Anna” volt. Nos: azt, hogy a Pesti Hírlapban 1926. július 11-én megjelent versnek a kézirata, amely a közléssel egyező, nem „Amen”-t tartalmaz 18. sorának végén, hanem „Anná”-t, már a költő műveinek kritikai kiadásából évtizedek óta lehet tudni (l. PÉTER LÁSZLÓ szerk., Juhász Gyula Összes művei. Versek 3. Akadémiai Kiadó, Bp., 1963. 292).

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódelexben. 2000.
149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.
152. **Kugler Nóra:** A módosítószók funkciói. 2003.
153. **Zsilinszky Éva:** Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 2003.
154. **Pethő József:** A halmozás alakzata. A halmozás fogalmának, típusainak és funkcióinak vizsgálata (Krúdy Gyula Szinbád ifjúsága című kötete alapján). 2004.
155. **Olaszy Gábor:** Hangidőtartamok és időszerkezeti elemek a magyar beszédben. 2006.
156. **Zelliger Erzsébet:** Az első magyar nyelvű népének és művelődéstörténeti háttere. A Zsigmond-kori Húsvéti népének keletkezésének körülményei, nyelvi kérdései. 2006.
157. **Mátai Mária:** A magyar szófajttörténet általános kérdései. 2007.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

213. Balázs János-emlékülés. Szombathely, 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 800 Ft.
214. **Zilahi Lajos:** Püspökladányi tájszótár. 2004. 1200 Ft.
216. Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején. XIV. anyanyelv-oktatási napok. Szerk. **Raisz Rózsa** és **Zimányi Árpád.** 2002. 2000 Ft.
217. **Benkő Loránd:** Nyárádmunte földrajzinevei. 2001. 700 Ft.
219. **B. Gergely Piroska:** A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció és ellenreformáció korában. 2003. 1000 Ft.
221. Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében. Szerk. **Kiss Jenő.** 2004. 1500 Ft.
222. **Szenczi Molnár Albert:** Novae grammaticae ungaricae libri duo. Új magyar grammatika két könyvben. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2004. (Ez a szám könyvárusi forgalomban nem kapható!)
224. Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat. A 2005. október 20–21-i somorjai konferencia előadásai. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2005. 1500 Ft.
225. Vallanak a neveink múlttól és jelenről. Magyar névtani kutatások Szlovákiában. Névtani konferencia Nyitrán 2005. jún. 2–4. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2006. 1500 Ft.
227. **Varga Józsefné Horváth Mária:** 18–19. századi személynevek a Rábaközéből. Adattár. 2007. 2000 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 2000 Ft.
- Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 3000 Ft.
- Domonkos-kódex. 1517. 1990. 3500 Ft.
- Nádor-kódex. 1508. 1994. 5000 Ft.
- Kazinczy-kódex. 1526–1541. 2003. 3000 Ft.
- Pozsonyi Kódex. 1520. 2004. 2000 Ft.
- Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
- Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 2000 Ft.
- Kéziratok magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 2000 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

A teljes lista olvasható a Társaságunk honlapján: www.mnyt.hu

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Kódexkiadások: Szent Margit élete. 1990. 336 Ft; Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft; Gömör-kódex. 1516. 2001. 1500 Ft.
- A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–X. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995–2006. Kötetenként 4000 Ft. (Társasági tagoknak 3000 Ft.)
- Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára. Bp., 1999. 2000 Ft.
- Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 500 Ft.
- Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedüs Attila. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 1500 Ft.
- Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése I. Alsófehér megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Janitsek Jenő. Bp., 2001. 1000 Ft. – 2. Háromszék. Közzéteszi Hajdú Mihály és Slíz Mariann. Bp., 2001. 1000 Ft. – 3. Szilágy megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sebestyén Zsolt. Bp., 2002. 1000 Ft. – 4. Kisküküllő és Nagyüküllő megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sebestyén Zsolt. Bp., 2003. 1000 Ft. – 5. Torda-Aranyos megye. Közzéteszi Hajdú Mihály, Buboly Magdolna, Sebestyén Zsolt. 2004. 1000 Ft. – 6. Udvarhelyszék. Közzéteszi Hajdú Mihály és Bárh M. János. 2005. 1000 Ft. – 7. Maros-Torda megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sófalvi Krisztina. 2005. 2000 Ft. – 8. Csík-, Gyergyó- és Kászonszék. Közzéteszi Hajdú Mihály, Makay Emese és Slíz Mariann. 2006. 1000 Ft.
- Magyar Nyelvjárás Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről – nyelvjárás régiók szerint. I. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Audio-CD. Bp., 2001. 3000 Ft, társasági tagoknak 2500 Ft.
- Magyar Nyelvjárás Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről – nyelvjárás régiók szerint. I. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Multimédiás CD-ROM. Bp., 2002. 4000 Ft, társasági tagoknak 3500 Ft.
- Varga Józsefné Horváth Mária: Történeti személynevek a Rábaközéből (1690–1895). Győr, 2006. 1500 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

**Folyóiratunk 2007. évi 1–4. száma
az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
a támogatásával jelent meg.**

**Folyóiratunknak ezt a számát
támogatta:**

nka
Nemzeti Kulturális Alap

2008 JAN 28

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kiss Jenő elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. – Az évi tagsági díj 2000 Ft, nyugdíjasoknak 1000 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 500 Ft. – A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, III. em. 324. szoba), vagy befizethetők a Társaság Erste Bank 11991102–02102971 számú csekkszámlijára. A Társaság köszönettel fogadja a személyi jövedelemadó 1 %-ára tett felajánlásokat; adószám: 19007665-1-41.

Félfogadási idő: kedd (a felolvasó ülések előtt): 14–16.30, csütörtök: 10–12 óráig. Telefon (félfogadási időben): 485-5200 /5121 mell.

A Társaság honlapja: www.mnyt.hu, e-mail címe: tarsasag@mnyt.hu.

EGYÉB TUDNIVALÓK

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, e-mailben: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: +36-80-444444. • Megvásárolható a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu) • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. **A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. E-mail címünk: magyarnyelv@c3.hu.**

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Múzeum krt. 4/A, H-1088 Hungary. E-mail: magyarnyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága. Subscriptions accepted by newspaper carriers, and in the Magyar Posta Rt. office: 1008 Budapest, Orczy tér 1. E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu. Distributed outside Hungary by Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: +36-1-201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu).

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

LORÁND BENKŐ

Editorial Board

IMRE BÉKÉSI, LÁSZLÓ HONTI, FERENC KIEFER,
JENŐ KISS, ISTVÁN NYOMÁRKAY, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, ISTVÁN SZATHMÁRI

Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

Technical Editor

TAMÁS FARKAS

CONTENTS

<i>B. Geregely, Piroska</i> : On a new Hungarian textbook of historical linguistics	385
<i>Szathmári, István</i> : Albert Szenczi Molnár's hymns and Standard Literary Hungarian	399
<i>Tóth, Valéria</i> : On names of settlements based on patrocina	408
<i>Balácsi, József Attila</i> : Contrast and equivalence of meaning	419
<i>Kothencz, Gabriella</i> : A semantic analysis of the inessive and the superessive in Hungarian	432
Minor Contributions. <i>Felföldi, Szabolcs</i> : A contribution on the late history of the Hephthalites	451
Etymologies. <i>Mizser, Lajos</i> : <i>Mogyorós</i> [the name of a Hungarian village]. – <i>Mokány, Sándor</i> : Where, when, and from whom Hungarian borrowed <i>mont</i> 'grape pomace' and <i>konta</i> 'grape pomace'. – <i>Mózes, Huba</i> : Divergent word meanings. Notes on the meaning of <i>vendég</i> 'guest'	454
Language Cultivation. <i>Szabó, Tamás Péter</i> : Young speakers' opinions on the development and cultivation of language	461
Historiography. <i>Kabán, Annamária</i> : The Kolozsvár journal "Papers in Linguistics and Literary Criticism" was launched 50 years ago. – <i>A. Molnár, Ferenc</i> : A letter to Gyula Illyés by Attila Szabó T., and its background	471
Reviews. <i>Pusztai, Ferenc</i> : Papers on the 18th-century history of the cause of the Hungarian language. – <i>Sliz, Mariann</i> : B. Gergely Piroska, <i>Kalotaszeg kereszt- és becenevei</i> [First names and nicknames from Kalotaszeg]. – <i>Bodó, Csanád</i> : Two volumes on the language use of Subcarpathian Hungarians. – <i>P. Lakatos, Ilona</i> : <i>Hegedüs Attila, A változó nyelvjárás</i> [Changing dialects]. – <i>Bárány Komári, Erzsébet</i> : <i>Udvari István, Magyar-ukrán szótár 2. M-Zs</i> [A Hungarian-Ukrainian dictionary, vol. 2, M-Zs]	488
Miscellanea. <i>Elekfi, László</i> : László Országh, editor of "An Explanatory Dictionary of the Hungarian Language" was born a hundred years ago. – <i>Kiss, Jenő</i> : Greeting Loránd Benkő at the Hungarian Academy of Sciences. – <i>Benkő, Loránd</i> : Reply. – † <i>Kiss Lajos</i> : Etymologies of place names	504
Letters to the Editor. <i>Ferenc Kanizsai</i> writes	510

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ

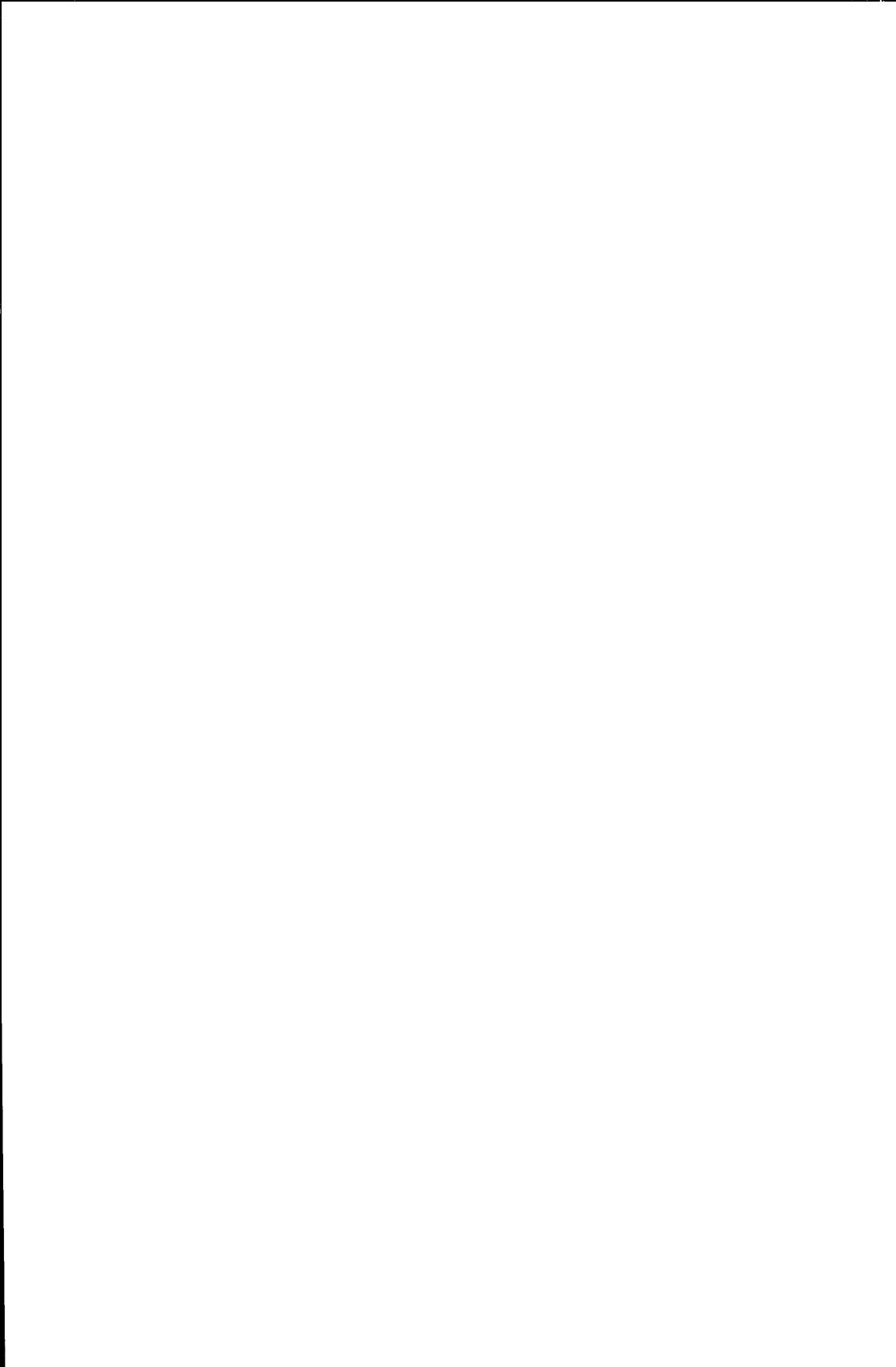
BENKŐ LORÁND

SZERKESZTŐ

JUHÁSZ DEZSŐ

CIII. KÖTET

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG, BUDAPEST
2007

TARTALOM

BALÁZSI JÓZSEF ATTILA: Élőhalott = eleven halott? Ellentét és ekvivalencia a jelentésben	419
BAŃCZEROWSKI JANUSZ: Nyomárkay István 70 éves	378
BÁRÁNYNÉ KOMÁRI ERZSÉBET: Udvari István, Magyar–ukrán szótár 2. M–Zs	502
BEKE JÓZSEF: Emlékeim Mészöly Gedeonról 84. – A szenvedő szóalakok használata a Bánk bán és a kor irodalmának nyelvében	311
BENCICS MIKLÓS: Rukopisne prodike iz Pannonhalme. Kéziratos prédikációk Pannonhalmáról	105
BENKŐ LORÁND: †Giovanni Battista Pellegrini (1921–2007) 250. – Benkő Loránd válasza	507
BERTA ÁRPÁD – KÁROLY LÁSZLÓ: A szertő-tetői kő rovásírásos feliratai	300
BERTALAN REGINA: Kassai Ilona, Fonetika	243
BODÓ CSANÁD: Két kötet a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról	495
BOGÁR EDIT: Többféleképpen a nyelvekről	360
BORZSÁK ISTVÁN: Már megint (még mindig) <i>borzsák</i>	205
BÜKY LÁSZLÓ írja	126, 382
DEME LÁSZLÓ: Bárczi Géza utóéletéhez – előlegül	349
ELEKFI LÁSZLÓ: Száz éve született Országh László, A magyar nyelv értelmező szótárának szerkesztője	504
FARKAS TAMÁS írja	382
FELFÖLDI SZABOLCS: Adalék a heftaliták kései történetéhez	451
FŐRIS ÁGOTA: A terminológia megújításának feladatai: a műszaki-tudományos terminusok rendszerezése	55
FŐLDES CSABA: Interkulturális nyelvészet: problémavázlat	16
GALGÓCZI LÁSZLÓ: Békési Imre 70 éves	376
B. GERGELY PIROSKA: Az új magyar nyelvtörténeti tankönyvről	385
GERSTNER KÁROLY: H. Varga Márta, A magyar fosztó- és tagadóképző	239
HASAN EREN: <i>Sárlık</i> . Egy török jövevényszó és szócsaládja a magyarban az állattenyésztés köréből	344
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET: Írói nyelvbölcseletek és a „hiányzó paradigma”	199
HONTI LÁSZLÓ: Hozzászólás a <i>-val/-vel</i> rag eredetéhez	73
A. JÁSZÓ ANNA: Benczik Vilmos, Jel, hang, írás. Adalékok a nyelv medialitásának kérdéséhez	86
JUHÁSZ DEZSŐ: A normatörténet néhány kérdése a nyelvföldrajz szemszögéből 67. – Két dél-dunántúli nyelvatlaszról 96. – A Magyar Nyelvtudományi Társaság 102. közgyűlése	116
KABÁN ANNAMÁRIA: Ötven éve indult a kolozsvári Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények	471

KALCSÓ GYULA: Az elativusi, delativusi, ablativusi ragok vizsgálata a magyar nyelvű nyomtatott írásbeliség első fél századában	282
KANIZSAY FERENC írja	510
KESZLER BORBÁLA: Írásjelten és interdiszciplinaritás	1
KISS JENŐ: Kicsi Sándor András, Gombocz Zoltán 1877–1935. Életrajz és pályakép 105. – A 70 éves Király Lajos köszöntése 124. – Wolfgang Viereck, Selected writings – Ausgewählte Schriften 225. – Nina Berend – Elisabeth Knipf-Komlósi Hrsg./eds., Sparchinselwelten – The World of Language Islands 358. – Benkő Loránd köszöntése az Akadémián	506
†KISS LAJOS: Helynévmagyarázatok	111, 246, 370, 508
KISS MARGIT: Ismét a főnévi alaptagú szintagmáról	338
KLAUDY KINGA: A 80 éves Hegedüs József köszöntése	121
KÓSA LÁSZLÓ: Gombocz Zoltán szobrának avatására	106
KOTHENCZ GABRIELLA: A <i>-ban/-ben</i> és az <i>-n ~ -on/-en/-ön</i> jelentésrendszere	432
P. LAKATOS ILONA: Hegedüs Attila, A változó nyelvjárás	498
T. LITOVKINA ANNA (VARGHA KATALINnal): „Hallgatni Arany, beszélni Petőfi” A magyar anti-proverbiумok ferdítési módjai	179
MAGAY TAMÁS: Skripecz Sándor 90 éves 253. – Forgács Tamás, „Állati”szólások és közmondások	363
MÁRTONFI ATTILA: Egy adalék a <i>lecsó</i> XX. századi történetéhez	205
MÁTAI MÁRIA: Zaicz Gábor szerk., Etimológia szótár	226
MIZSER LAJOS: Asztély 78. – Mikulás 346. – Mogyorós	454
MOKÁNY SÁNDOR: Vigyázó szemetek keletre (is) vessétek! 79.– Mikor, hol és kiktől kerülhetett nyelvünkbe a <i>mont</i> meg a <i>konta</i> ?	455
A. MOLNÁR FERENC: Gondolatok a Gömör-kódex újabb kiadása kapcsán 149, 270. – Szabó T. Attila egy levele Ilyés Gyulához és ami körülötte feltárult	477
MÓZES HUBA: Szabédi László posztumusz könyvismertetése 1960-ból 223. – Szté- tartó szójelentések. Megjegyzések <i>vendég</i> szavunk történetéhez	460
NAGY L. JÁNOS: Révai Miklós élő hagyatékáról	355
Pályázati felhívás	381
PUSZTAI FERENC: Bíró Ferenc szerk., Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. szá- zadi történetéből	488
SÁNDOR ANNA: Ebben az évben lenne kilencvenéves Sima Ferenc	351
SLÍZ MARIANN: B. Gergely Piroska, Kalotaszeg kereszt- és becenevei	493
SZABÓ JÓZSEF: Sándor Anna, A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza 92. – Be- számoló a Német Dialektológia Nemzetközi Társaságának második kong- reszusról	108
SZABÓ TAMÁS PÉTER: Fiatalok a nyelv fejlődéséről és fejlesztéséről	461
†SZABÓ ZOLTÁN: Kocsány Piroska – Szikszainé Nagy Irma, Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára	236
SZATHMÁRI ISTVÁN: Kodály Zoltán és anyanyelvünk 129. – Nyelvünk megtartó erő 346. – Elhunyt Szabó Zoltán, kolozsvári egyetemi tanár 375. – Szenczi Molnár Albert zsolttárai és a magyar irodalmi nyelv (sztenderd)	399
SZENDE TAMÁS (Szépe Györggyel és Szépe Judittal): Mire jó és milyen a „jó” fon- ológia	13
SENTGYÖRGYI RUDOLF: Hoffmann István szerk., Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye	23
SZÉPE GYÖRGY (SZENDE TAMÁSSAL és SZÉPE JUDITTAL): Mire jó és milyen a „jó” fonológia?	137

SZÉPE JUDIT (SZÉPE GYÖRGGYEL és SZENDE TAMÁSSAL): Mire jó és milyen a „jó” fonológia?	137
SZILI KATALIN: Beleöntsem a bort a pohárba avagy beöntsem? A <i>bele</i> igekötő jelentésszerkezetéről 163. – Bárdos Jenő, Élő nyelvtanítás-történet	367
R. TOMA KORNÉLIA: Kossuth Lasjos „Beszéd a sajtószabadságról” című művének elemzése	328
TÓTH VALÉRIA: A templomcimből alakult településnevek keletkezési körülményeiről	408
VARGHA KATALIN (T. LITOVKINA ANNÁVAL): „Hallgatni Arany, beszélni Petőfi” A magyar anti-proverbiumok ferdítési módjai	179
C. VLADÁR ZSUZSA: Pereszlényi Pál grammatikája (1682.) Források és párhuzamok	257
WACHA BALÁZS: Idő-keretmondatok	38
ZELLIGER ERZSÉBET: Németh Miklós, Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán szten-derdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írónoki nyelvváltozatban	101
ZOLTÁN ANDRÁS: Széljegyzetek az „Etimológia szótár”-hoz	208
Kisebb közlemények	67, 199, 451
Különfélék	106, 246, 504
Levélszekrény	126, 510
Szemle	86, 225, 488
Szó- és szólásmagyarázatok	78, 205, 454
Társasági ügyek	116, 250
Tudománytörténet	88, 223, 471

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

afázias beszédjelenségek fonológiai elemzése 141–7	beszélt nyelvi kutatások Kárpátalján 495–8
alakzat fogalma 236–9	B. Gergely Piroska, Kalotaszeg kereszt- és becenevei 493–5
alakzatlexikon terve 236–9	borzsák 205
állatokkal kapcsolatos szólások és közmondások 363–6	Büky László írása a szegedi Magyar Nyelvészeti Tanszékről 382
Alvarez hatása a Pereszlényi-grammatikában 260–2	dél-dunántúli nyelvatlaszok 99–101
Alvarez latin grammatikája 257–60	dialektológiai, nyelvföldrajzi kutatások 225–6
Asztély 78	
- <i>ban/-ben</i> jelentésrendszere 432–50	elativusi, delativusi és ablativusi ragok a magyar nyelvű nyomtatott írásbeliség kezdetén 282–99
Bárczi Géza utóélete 349–51	<i>élő, eleven</i> jelentései 419–29
Bárdos Jenő, Élő nyelvtanítás-történet 367–70	„Az emlékezetet a hátuljokra verik.” 82
Békési Imre 376–8	erdélyi nyelv- és irodalomtudományi periodikák a XIX. század első
békés-tarhosi énekiskola 134–6	
<i>bele</i> igekötő jelentésszerkezete 163–77	
Benczik Vilmos, Jel, hang, írás 86–92	
Benkő Loránd 506–8	

- negyedétől a XX. század végéig
471–7
- Etimológiai szótár (ESz.) 208–23,
226–31
- 1527–1576 közötti nyomtatványok
elativusi, delativusi és
ablativusi raghasználat 282
- fiatalok véleménye a nyelv fejlődéséről
és fejlesztéséről 461–70
- fonológia, fonológiai rendszerek
137–47
- Forgács Tamás, „Állati” szólások és
közmondások 363–6
- fosztó- és tagadóképző 239–43
- főnévi alaptagú szintagma 338–43
- főnévi vonzatosság 339–43
- frazológiai egységek típusai és
terminológiája Forgács Tamás
„Állati szólások...” című
könyvében 364–5
- frazológizmusok 363–6
- Giovan Battista Pellegrini 250–2
- Gombocz Zoltán 103–5, 106–8
- Gömöry-kódex újabb kiadása
149–63, 270–9
- Gyulai Pál és Toldy Ferenc
Katona-kritikája 317–9
- harmadfű ló 79
- határozóragok jelentésrendszere
434–50
- heftalíták története 451–3
- Hegedűs Attila, A változó nyelvjárás
498–502
- Hegedűs József 121–4
- helynévmagyarázatok 111–6, 246–9,
370–5, 508–10
- hibák az Etimológiai szótárban
221–2
- holt*, *halott* jelentései 419–29
- humboldti nyelvszemlélet jelenléte
íróink nyelvbölcseletében 200–3
- idegennyelv-tanítás 122–4
- idő-keretmondatok 43–53
- idő kifejezése a magyarban
igealakokkal 38–42
- Illyés Gyula és Szabó T. Attila
levelezése 477–88
- interkulturális nyelvészet 16–33
- írás hatása a nyelvre 86–92
- írásjeltan 1–15
- írásjeltan interdiszciplináris
kapcsolatai 1–14
- írói nyelvbölcseletek 199–203
- Kalotaszeg kereszt- és becenevei
493–5
- kárpátaljai magyarok
nyelvhasználat 495–8
- Kassai Ilona, Fonetika 243–5
- kérdőjel 6–12
- keretmondat 42–3
- kézírtos horvát nyelvű prédikációs
gyűjtemény 105–6
- Kicsi Sándor András, Gombocz
Zoltán 1877–1935. 103–5
- Király Lajos 124–6
- Kiss Lajos helynévmagyarázatai
111–6, 246–9, 370–5, 508–10
- Kocsány Piroska – Szikszainé Nagy
Irma, Előtanulmányok egy
tervezett alakzatlexikon
számára 236–9
- Kodály Zoltán és az anyanyelv 129–36
- Kodály Zoltán nyelvészeti jellegű
munkái 132–3
- konta 457–9
- Korai magyar helynévszótár 1000–
1350. I. Abaúj-Csongrád
vármegye 231–6
- Kossuth-beszéd stílusa 332–8
- Kossuth Lajos, „Beszéd a
sajtószabadságról” 328–38
- könyvnyomtatás kezdeti időszakának
nyelve 282–99
- közmondás-ferdítés 179–97
- közmondás-ferdítések formai
változatai 181–91
- latinizált héber grammatikából
származó megoldások
Pereszlényi grammatikájában
263–5
- latin magyarországi nyelvi státusa
489–91

- lecsó 205–8
lézerfizika terminológiája 60–3
- magyar nyelvátlaszok 96–101
A magyar nyelv értelmező szótára 504–6
- magyar nyelvnek a latintól eltérő tipológiai jegyei 262–3
Magyar nyelvtörténet 385–98
magyar nyelv ügye a XVIII. században 488–93
Magyar Nyelvtudományi Társaság 102. közgyűlése 116–21
már szórendi helye 47–52
Mészöly Gedeon 84–6
Mikulás 346
Mogyorós 454–5
mont 455–7
műszaki-tudományos terminológia fejlesztésének feladatai 55–65
- Német Dialektológia Nemzetközi Társaságának kongresszusa 108–11
- Németh Miklós, Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvben 101–2
- névragozási rendszer
Pereszlényi Pál grammatikájában 265–7
- Nina Berend – Elisabeth Knipf-Komlósi Hrsg., eds., Sprachinselwelten – The World of Language Islands 358–60
- n ~ -on/-en/-ön jelentésrendszere 432–50
normatörténet és nyelvföldrajz 67–71
Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (Kolozsvár) 471–7
nyelvi humor a közmondásferdítésekben 191–4
nyelvi változásvizsgálatok 498–502
- nyelv medialitása 86
nyelvpedagógia 367–70
nyelvszigetek kutatása 358–60
Nyitra-vidéki nyelvjárás csoport 93–6
Nyomárkay István 378–80
- Országh László lexikográfiai munkássága 504–6
- ő-zés nyelvföldrajz 69–70
ő-ző norma Anonymusnál és korai oklevelekben 68–9
- patrocíniumi eredetű településnevek keletkezési körülményei 408–19
- Pereszlényi-grammatika nyelvpedagógiai vonásai 267–8
Pereszlényi Pál grammatikája 257–68
- ráhúzzák (ráterítik) a vizes lepedőt 79–82
rá, rajta, róla 447–9
regionális atlaszkísérletek 97–8
Révai Miklós munkássága 355–7
rokon 449
- Sándor Anna, A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza 92–6
sárlík 344–6
Sima Ferenc 351–4
Skrípecz Sándor 253–4
Szabédi László ismertetése „A Marosvásárhelyi Sorok” 1957-es kiadásáról 223–5
Szabó Zoltán 375–6
szegedi egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszéke 382
Szenczi Molnár Albert szerepe a magyar irodalmi nyelv kialakulásában 399–407
Szenczi Molnár Albert zsoltárainak nyelve 399–407
szenvedő szóalakok a Bánk bánban 311–27

szenvedő szóalakok Katona József
korának nyelvében 321–6

Szép magyar beszéd verseny
értékelése 346–9

szertő-tetői kő rovásos feliratai
300–9

szlovákiai magyar nyelv kutatása
351–4

templomcimből alakult településnevek
keletkezési körülményei 408–19

temporalitás és aspektualitás
mondatszintű vizsgálata 38–53

téri orientációhoz kapcsolódó
kognitív szemantikai
vizsgálatok 433–51

XVIII. századi szegedi hivatalos
iratok nyelve 101–2

Udvari István, Magyar–ukrán szótár 2.
M–Zs 502–4

új magyar nyelvtörténeti tankönyv
385–98

való-val kiegészített szerkezetek
339–43

változó nyelvjárások 498–502

-val/-vel rag eredete 73–6

vendég 460–1

világ nyelvei 360–3

Wolfgang Viereck válogatott
tanulmányai 225–6

KISS GABRIELLA